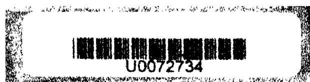

ગુજરાત
વિદ્યાપીઠ
ગ્રંથાલય

U0072734

પુસ્તક ૪ થું. | અંક ૧ લો.

નવજીવન

અને

સત્ય.

જુલાઈ, ૧૯૧૮.

તંત્રી અને પ્રકાશક,

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલ. એલ. બી.

ભદ્ર—અમદાવાદ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨—૦—૦; છૂટક નકલ આના ૫.

[illegible] ભદ્ર, અમદાવાદ [illegible]

સુતર રંગવાના જુદી જુદી જાતના રંગ
મોટા જથ્થામાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.
રંગવાને કામ આવે એવા દુર દેશાવરથી
ખાસ મંગાવેલા અનેક જાતના
રંગ કીફાયત ભાવે અમારે
ત્યાં મળશે.

રંગના એજીન્ટ વેપારી.

પ્રાગજી સુરજી કં.

ટેલીગ્રાફીક એડ્રેસ : પ્રાગસન. ટેલીફોન નંબર ૩૬૧૫.

—વધુ વિગત માટે
લખો યા રૂબરૂ મળો:—

પ્રાગજી સુરજી કું.
ચાર્ટર્ડ બેન્કના મકાનમાં,
એસ્પ્લેનેડ રોડ,
કોટ—મુંબઈ.

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

૧. નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કર્યાં છે.

૨. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહકોએ પોતાનો નંબર લખવો.

૩. મનીઑર્ડરના કુપનમાં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરૂં સરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું.

૪. કોઇ અંક ન મળે તો તે વિષે અમને મોડામાં મોડી ખબર બીજો અંક મળેથી આપવી.

૫. હિંદુસ્થાન તથા સીલોનની બહાર વી. પી. જઈ શકતું નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ દીઠ એક આનો હૂંપડે છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂ. ૨-૯-૦ આગમચથી પોસ્ટલ ઑર્ડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે.

૬. કોઇ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

૭. **વાર્ષિક લવાજમ** [પોસ્ટેજ સાથે] રૂ. ૨) રાખવામાં આવ્યું છે.

૮. આ પત્રમાં શુદ્ધ ભાષામાં, પત્રની એક બાજુએ, શાહીથી, તરત વાંચી શકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકાશે.

૯. લખનારાઓ અમારી અંગત જાણ માટે પોતાનું ખરૂં નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ અપાશે નહીં.

૧૦. રદ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બંધાતા નથી. જેમણે જોઇએ તેમણે તે સારૂ પોસ્ટેજની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવા.

જાહેર ખબરના ભાવ.

આખું પાનું	એક વર્ષ	રૂ. ૭૨	આખું પાનું	૭ માસ	રૂ. ૪૨
અડધું ,,	,,	૪૨	અડધું ,,	,,	૨૪
પા ,,	,,	૨૪	પા ,,	,,	૧૫

પૂંઠા ઉપરના ખાસ ભાવ માટે લખો:—

ભદ્ર—અમદાવાદ.

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
બી. એ. એલએલ. બી.
તંત્રી અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય.

લગ્ન પ્રસંગે-મેળાવડાઓમા-

ટી પાર્ટી-નાચ પાર્ટી-

વગેરે પ્રસંગોમાં

આ નામ

યાદ રાખજો.

ગોકુળ [illegible]

જે રસમાં સરસ

સ્ટાઈલ-!

ઉંચામાં ઉંચો માલ-!

વાજબીમાંવાજબીભાવ-!

માટે અમારી ત્રણ દુકાનો

તમારી સેવામાં હાજર છે.

ઠાકોરદ્વાર-ચીરાબજાર-ગ્રાંટરોડ

ટેલીફોન નં. ૨૬૫૬.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪ જુલાઈ, ૧૯૧૮ અંક ૧

મારો તુરંગ નિવાસ.

સુખ અને દુઃખની વ્યાખ્યા.

જો કોઈ મને પુછે કે તમે તુરંગમાં જઈ આવ્યા તો ત્યાં તમને શું દુઃખ પડ્યું, શું શું સહન કરવું પડ્યું, તમે શાં શાં સંકટ વેઠ્યાં તો હું ઉત્તર તરીકે જણાવીશ કે ત્યાં જવાથી મને તો કશું યે દુઃખ પડ્યું નથી, કે કશું યે સહન કરવું પડ્યું નથી. કદાચિ એમ માનીએ કે તુરંગ બહાર આપણે જે પ્રકારની જીંદગી ગાળીએ છીએ, તેથી જુદા પ્રકારની જીંદગી ત્યાં ગાળવી પડે છે. એને કદાપિ દુઃખ માનીએ તો હું કહીશ કે એ દુઃખના ફળમાં જ ઘણી વાર મને થયું છે, જે અનુભવ મેળવ્યો છે તેના પ્રમાણમાં તો દુઃખ કંઈ હિસાબમાં નથી. બહાર આપણે વિના કારણ એશઆરામ ભોગવીએ તે પછી કહીએ કે તુરંગમાં એશઆરામ મળતા નથી, અને તે કારણથી દુઃખ માનીએ તો મારે કહેવું જોઈએ કે આપણું સુખ—દુઃખની વ્યાખ્યા જોડવામાં ભારે ગોટું થાય છે. ઇન્દ્રિઓને લાડ લડાવવા અને તેમને કુટેવો પાડવી એ કાંઈ જીંદગીનો હેતુ નથી. એ ઉંડો વિચાર કરતાં સહેજ સમજી શકાય તેવું છે. એવા કુટેવોમાંથી સહજ પુરતો મુક્ત થયેલા રહેવાની તેવી મુક્તિ તુરંગમાં મળે એને સુખ સમજવું કે દુઃખ માનવું? મેં તો એમ જ સમજ્યું અને એ કારણથી એશઆરામમાં ન્હાવા ન્હાવા રહીએ, પણ મનમાં પણ સમજીએ કે એ ઠીક નથી થાય છે ત્યાર પછી એશઆરામની જીંદગી ઉપર ફરજીઆત અંકુશ મુકવામાં આવે તેને આપણા ભલા માટે કેમ ન ગણવું? આ કારણથી તુરંગ એ દુઃખનું સ્થાન નથી પણ તેથી ઉલટું તેમાં એક પ્રકારની મોજ મળે છે. સુખ અને દુઃખ એ મનનું કારણ છે જગતના સ્વભાવ માણસના તેના કારણ પોતાને દુઃખી માને છે પણ વાસ્તવિક રીતે તેમાં દુઃખ નથી. દુઃખ બે પ્રકારનાં છે શારીરિક દુઃખ અને માનસિક દુઃખ આમાંનું એકે પ્રકારનું દુઃખ તુરંગમાં મારા નસીબ ન આવ્યું. વાંચનાર આ વાંચી અજાયબ થશે. હું કાંઈ જરાએ વાત કરતો નથી.

આ તે તુરંગ કે સાહેબી?

મનુષ્યની પ્રથમ જરૂરીઆત ખોરાક છે, તે ત્યાં પુરતો મળે છે. એટલું જ નહીં પણ ઘણે ભાગે વિચારપૂર્વક ગોઠવીને આપવામાં આવે છે. ઘઉં બાજરીનો આટો, દાળ તરકારી વગેરે મળે છે, તે ઉપરાંત તેને અંગે મીઠું, મરચું, તેલ આમલી, ગોળ, ગરમ મસાલો ઇત્યાદિ પણ આપવામાં આવે છે તેથી ભોજન સ્વાદિષ્ટ બનું થાય છે. મોટી તો-

તાના માથા ઉપર આ બધા પદાર્થો ઉચકી તુરંગવાસી સમક્ષ સવારના પહોરમાં રજુ કરે છે. તુરંગવાસીને ઘઉંમાંથી કાંકરા વિણવાના નહી તેમ તે દળીને લોટ બનાવવાનો નહીં. પણ ચોખ્ખો ચાળેલો આટો તૈયાર મળે. દાળ પણ ભરડેલી, છડેલી, વિણેલી તૈયાર મળે ફરતા ફરતી લીલી તરકારી મળે. ગરમ મશાલો, હળધર વગેરે દળેલાં અને સાફ મળે. આ બધી જાત જાતની વસ્તુઓ જેલર તપાસે, જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ પણ જરૂર પડે તપાસે અને ડાકતર પણ તપાસે તુરંગવાસી રખેને બીમાર પડે કે તેને અપચો થાય કે ઝાડા થાય તે વાસ્તે ભારે કાળજી રાખવામાં આવે છે. આટલી સંભાળ લેતાં છતાં જો કોઇ કેદી માંદો પડે તો દાકતર તૈયાર હોય છે. દવા તૈયાર, બાટલી તૈયાર અને વખાટરામાં દાકતર જોવા આવે તે જુદું. વળી બીમારને મારૂ ફિપલો ખોરાક બદલીને ભાત, દૂધ, સાકર વગેરે ચાલતાં થાય. આ કાંઇ ઓછી માહેમી નથી. નામદાર શાહેનશાહના મહેમાન વાસ્તે શું તૈયાર ન હોય? પાણી પીવાને અને ઠંડુ રાખવાને કુંભારના ઘરનાં માટીના વાસણ જોઈએ તેટલા મળે. રસોઇ કરવાને ધાતુના વાસણ જોઇએ તે તૈયાર. હજામત કરવા, દિવાબત્તિ કરવા વગેરે કામ કરવા મારૂ વાળંદ કાયમ હોય છેજ. રહેવાને સારૂ ચુનાગચ્ચી, ધોળેલું, છાએલું, હવા અજવાળાવાળું મકાન વસ્તીથી છેટે ખુલ્લી હવામાં ઝાડની ઘટામાં આવેલું હોય છે. છાપરા ઉપર સુધરેલી ઢબનાં નળીયાં ગોઠવેલાં હોય છે કે જેથી વરસાદનો છાંટો મરખા અંદર પડે નહીં. વળી પાછી સાગના પાટીઆંની છત જડેલી હોય છે તે જુદી. તાપ–તડકો બીલકુલ લાગે નહી, બારણાં પાસે ઓસરી કાઢેલી, જમીન ઉપર ઇંટો અગર પથર જડેલા તેથી લીપવું પડે નહીં, અને ઝાઓ કચરો પુંજો થાય નહી. અંદર વાળવા સારૂ સાવરણી તૈયાર. ઓરડાના બારણા પાસ ઝાડુ કાઢવા ભંગી દિવસમાં બે વાર આવે, પેશાબ પાણીની પીપો તે દુર લઇ જાય અને નવી પીપો તૈયાર રાખે. આ બધા ઉપરાંત તહેનાતમાં પોલીસની ફોજ હાજર રહે અને રાત દિવસ આલબેલ (All well) આપે તે અમારી રક્ષા કર્યાજ કરે અને અમને જરા આઘા પાછા દેખે તો તેમનો જીવ ઉડી જાય, તે અમને જંગલ જવા લેઇ જાય. સ્નાનાદિ કરવા નદી કીનારે જતાં સાથે આવે, ચીઠી ચપાટી લાવે અને લેઇ જાય અને ઘડીએ ઘડીએ ખેરીઅત પૂછે. વળી અમારા સરનામાની ટપાલ આવે તે આપી જાય અને જે કાગળો અમે લખીએ તે રવાના કરે ઇઇ લખવું કરાવવું હોય તો કાગળ, શાહી, કલમ, રજુ કરે અને યોગ્ય સ્થળે પહોચાડે. નવલશા ધનજીની પેઠે અમારે તો માત્ર હુકમજ કર્યા કરવાનો. રાત દિવસ અમારી ચોકી થાય અને ઘડીઆળના ટકોરા વગાડી અમને ખબર આપે કે કેટલા વાગ્યા છે. જેલર, જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ, પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, દાકતર સાહેબ વગેરે વારા ફરતા અમારી પાસે આવે, ખુશ ખબર પુછે, ઘડી ઉભા રહી સુખ તથા દુઃખની વાતો કહે અને કદાપિ અમારા ઉપર આવી પડેલા સંકટ વાસ્તે દીલસોજી પણ બતાવે. હવે આ સ્થિતિને દુઃખી જીંદગી શી રીતે કહેવાય? આજીવિકા મેળવવા વાસ્તે સંસારમાં આપણે કેટલું ગદ્ધાવૈતરૂ કરવું પડે છે અને બીજા માણસોની કેટલી ગરજ કરવી પડે છે? કેટલા કડવા મીઠા શબ્દો સાંભળવા પડે છે: પણ અહીં તુરંગમાં તો ઉપર ગણાવેલા સાહેબી વાસ્તે એક જઇ પણ આપવો પડતો નથી. કમાણી કરવાના કશા ઉચાટ કરવા પડતા નથી. આપણે વાસ્તે બધું સરકાર તૈયાર રાખે

છે. સખત મોંઘવારી ચાલતી હોય છે ત્યારે કેટલાયે આપણા ભાઇઓને ઘર આગળ જાડું પાતળું ખાઇને સંતોષ માનવો પડે છે. અહીં જેલમાં તો ગમે તેટલી મોંઘવારી હોય પણ જે ખોરાક નિર્માણ થયો હોય તેમાં રતી ભાર ઓછો થતો નથી અગર અપાતો હોય તેમાંથી જરા પણ હલકી પ્રતિનો થતો નથી. ત્યારે પછી જેલમાં ભડકવાનું શું છે? જે મામલતદાર સાહેબોને અને બીજા સરકારી નોકરોને પોતાની મુસાફરી વેળા મોદીના પૈસા ચુકવતાં વસમું લાગે છે તેમને મારી ભલામણ છે કે તેમણે આ જેલની મુલાકાત લેવી. સીધાના નાણાં અહીં ચુકવવાં નહી પડે, કુંભારનાં વાસણ મફત, હજામની સેવા મફત તેમ બીજું બધું મફત મળે છે. પણ અહીં એમને એમ રાખતા નથી એ વાંધો છે. કોઇ પૂછશે કે ત્યારે તમારે જેલમાં બેઠે બેઠે ખાવાનું અને પડી રહેવાનુંજ હતું? બેઠે બેઠે અને સુતે સુતે ખાધેલું પચતું કેમ? આના જવાબમાં કહેવાનું કે અમને આસનકેદની શિક્ષા કરવામાં આવેલી એટલે કંઇ પણ કામ લીધા વિના સરકાર અમને ખાવાપીવાનું આપતી. અમે આખો દિવસ બેસી રહેવામાં, સુવામાં અને વાતો કરવામાં ગાળતા. જો કાંઈ અમારે કરવું પડતું તો નદીએ જવાનું, પાણીનું કામ ભરતા આવવાનું અને મન ગમતી રસોઇ બનાવીને આરોગવાનું! આટલા વ્યાયામથી ખાધેલો ખોરાક પચો કે ન પચો. સાંભળ્યું છે કે મોટી જેલોમાં તો તૈયાર રસોઇ મલે છે.

તુરંગમાં શરીરને મળેલી તાલીમ.

તુરંગની જીંદગીથી શરીરને ઘણા ફાયદા થાય છે. મોટામાં મોટો ફાયદો અમને એ થયો કે અમારૂં શરીર રૂપી યંત્ર બરાબર ગોઠવાઇ ગયું. પહેલાં બે ચાર દિવસ યંત્ર આડું અવળું ચાલ્યું પણ પછીથી રાગે ચડી ગયું. ઝાડો અને પેશાબ અનિયમિત હતાં તે નિયમિત થઇ ગયાં. વખતસર સુવાનું, વખતસર ઉઠવાનું, વખતસર ખાવાનું એ પ્રમાણે દરેક ક્રિયા વખતસર અને નિયમસર થઇ ગઇ. ખોરાક પણ જોઇએ તે કરતાં વધારે લેવાય નહીં. ચાહ, બીડી, તમાકુ વગેરેનાં વ્યસન હતાં તે છુટી ગયાં. અમે છ જણ સાથે એકજ કામમાં જેલમાં ગયા હતા. તેમાંના એક ભાઇને બીડી પીવાનો શોખ નહોતો. દિવસમાં પચાસ બીડી પીએ અને પોણોમાં પણ પીએ. દરરોજ બે આના બીડી પાછળ તે ખર્ચતા અને તે ઉપરાંત દીવાસળીની બે પેટીઓ જુદી. તે ભાઇના શરૂઆતમાં બુરા હાલ થયા. તેમને બીડી પીધા સિવાય સવારમાં ઝાડો ઉતરેજ નહીં. પહેરાવાળા પોલીસ પાસે તેમજ બીજો જે કોઇ માણસ મળે તેની પાસે કરગરે કે બે બીડીઓ આપો. તેમનું દયામણું મુખ જોઇને અમને તેમના પ્રત્યે ભારે દયા છુટતી. પણ અમે તે ભાઇનું દુઃખ ટાળવા કેવળ અશક્ત હતા. હું વ્યસન ઉપર અને તેથી થતાં ગેર ફાયદા ઉપર ભાષણ આપતો પણ તે ભાઇને ભાષણની જરૂર નહોતી પણ બીડીની જરૂર હતી. આખરે રહેતે રહેતે તે ભાઇ થાક્યા અને બીડી વિના જે દસ્ત થતો નહોતો તે પણ થાક્યો અને રહેતે રહેતે ઉતરવા માંડયો. બીજા એક ભાઇને પણ બીડીનું વ્યસન ઘણું હતું. તેથી તેમની આંખો હમેશાં લાલ રહેતી. આંખે ગરમી ચડી ગઇ હતી. મારા ઉપદેશથી તેમણે તો પ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી કે આ જીંદગીમાં બીડી તમાકુને અડકવું નહી! પાટીદાર ભાઇઓ હતા તેમને ચારે ઘડીએ હુકો જોઇએ. તેમણે પણ સ્થિતિ પરત્વે મન વાળ્યું. અમારામાંના ઘણા ખરા સવારમાં ચાહ પીતા તે તુરંગમાં બંધ થઈ ગઇ. આખરે પરિણામ એ આવ્યું

કે અમે જીંદગી ભર ચાહને નહીં અડકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રમાણે અમે એક અગર બીજા વ્યસનથી મુક્ત થયા. જેલમાં ન આવ્યા હોત તો બીડી ચાહ છુટવાની આશા નહોતી. અમારામાંના કોઇને અફીણનું કે બીજું કંઇ ભયંકર વ્યસન નહોતું. તે ઘણું સારૂં થયું. જેલમાં અફીણ અને દારૂ વગેરેના વ્યસની જ્યારે આવે છે ત્યારે તેમની ભારે બુરી હાલત થાય છે. અફીણને બદલે દાક્તર મોરફીયા (અફીણનું સત્વ) નામની દવા તેમને આપે છે અને એ રીતે ધીમે ધીમે અફીણની ટેવ ભૂલાવે છે. જેલની કોટડીમાં આ પ્રમાણે કુટેવો મૂકવી પડે છે અને વ્યસનો છોડવાં પડે છે. કોઈ દિવસ ઘર આગળ પાણીના લોટા પણ ભર્યાં ન હોય એવા લાડકવાયા છોકરાને પણ પોતાના ઉપયોગમાં લેવાનું પાણી ભરવું પડે છે. કદિ પાણી ભરેલું ન હોવાથી થોડા દિવસ માથા ઉપર પાણી હોય ત્યારે ડોકુ હાલતું પણ રહેતે રહેતે તે બીચારૂ પણ કઠણ બન્યું અને હાલતું બંધ થયું. આમ સ્વાશ્રય સાથે વ્યાયામ મળે છે. ઘર આગળ બીજાં માણસ પાણી ભરી લાવે ત્યારે માત્ર પાણીનો વપરાશ કરનારને ખબર પડતી નથી કે તે પાણીની કેટલી કીંમત છે. જેલમાં હાથે પાણી ભરવાનું એટલે તે કેટલું મોંઘું પરવડે છે, તેનો ખ્યાલ આવે છે અને સાચવી સાચવીને વાપરવું પડે છે. રસોઇ કરતાં ન આવડતી હોય એવા બીન આવડત વાળા માણસ જેલમાં દુઃખી થાય છે. ખેડાની જેલમાં તૈયાર રસોઇ મળતી નથી. ત્યાં સ્વયંપાકી બનવું પડે છે. જણ દીઠ બશેર કાચી આપવામાં આવે છે તે સાચવી સાચવીને બાળવી પડે છે અને જે જે ચીજો પુરી પાડવામાં આવે છે તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી પોતાની ક્ષુધાને તૃપ્ત કરવી પડે છે. રસોઇનાં વાસણ બરાબર ધોવા પડે છે, ઓરડીમાંથી ઝાડુ કાઢવું પડે છે, શેતરંજીઓ, ધાબળાઓ વગેરે જે પાથરવા સારૂ આપવામાં આવ્યું હોય તે બરાબર ખંખેરી સાફ રાખવા પડે છે. આ પ્રમાણે ઘર આગળ જે જે કામ આપણે ત્રીવગ અગર નોકર ચાકર પાસેથી લઇએ છીએ તે આપણે જેલમાં હાથે કરવાં પડે છે અને પારકા ઉપર આધાર રાખવાનું છોડી દેવું પડે છે, આ કાંઇ જેવો તેવો ફાયદો નથી.

સંયમ શીખવાની શાળા.

શરીરયંત્ર બરાબર ગોઠવાય છે અને સ્વાશ્રયી બનાય છે તે ઉપરાંત મનને પણ ઘણો ફાયદો થાય છે. શરીર તો ટેવ પડવાથી કદાપિ ઠેકાણે આવે પણ મન અતિ ચંચળ છે અને સમજાવ સમજાવ કરીએ તો પણ તે સમજતું નથી. તેવુ મન પણ જેલમાં સીધું બની જાય છે. જમવામાં અમુક ચીજ ભાવી અને અમુક ચીજ ન ભાવી. આવું થાય છે ત્યારેજ મન ખસી જાય છે. કોઇ કાંઇ કહે તો સહન કરી શકતા નથી. હરતેફરતે મગજ ગરમ ને ગરમ રાખીએ છીએ. પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાંઇ ન થાય ત્યારે તપી જઇએ છીએ. એમ અનેક રીતે—ઘરનાં માણસોને તેમ બહારના લોકોને આપણે આપણા સ્વાભાવનો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ. આવા તમોગુણી અથવા ગરમ મીજાજના માણસોને સુધારવાનુ જો કોઇ પણ સાધન હોય તો તે જેલ છે. જેલમાં મોટે ભાગે હલકી પાયરીના માણસો સાથે વધારે સંબંધમાં આવવું પડે છે. તે લોકોને જરા અધિકાર મળ્યો કે તે દોઢો વાપરે છે, અને કારણવશાત્ અથવા વિના કારણ કેદીઓ ઉપર અજમાવે છે. અપમાન પણ કરે છે અને કટુ વચનો સંભળાવે છે. હવાલદારી મળી એ વાત કાંઇ થોડી?

આપણી યોગ્ય માગણી હોય તો પણ તેમની મરજીમાં આવે તો ધ્યાન આપે અને ન પણ આપો સવારમાં સાત વાગે અને સાંજે પાંચ વાગે કોટડીના દ્વાર ઉઘાડવાનો નિયમ હોય છે તે વખતે મહેરબાન સાહેબ ચાહ પાણી કરતા હોય, યા હુક્કો બીડી ફૂંકતા હોય અગર ગપ્પાં મારતા હોય તો અડધો કલાક આઘો પાછો પણ થાય ! તે વખતે ઝાડા પેશાબ વાસ્તે બારણાં ખોલવાની આપણી માગણીનો અનાદર થાય, સ્નાન કરવું હોય અને હવાલદાર સાહેબ કહેશે કે નથી કરવું તો તે બેલાશક બંધ રહે. રસોઇ થતી હોય ત્યારે ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો, એવી નકામી તાકીદ આપે. માથે પાણી ભરીને આવતા હોઇએ ત્યારે રસ્તામાં ઉભા રાખી બજારમાંથી બીડીઓ લઇ આવે, અને તે રીતે દસ મીનીટ નાહક ભારે મારે. એવા અનેક પ્રસંગ દિવસમાં બન્યાજ કરે ! આપણા ઉપર આ પ્રમાણે નાની નાની સખ્તાઇઓ અજમાવે તે વખતે આપણે ગરમ થઇએ તે કામ ન આવે. તે વખતે આપણે મન ઉપર કાબુ રાખવોજ જોઇએ. ઉપલા અધિકારીને કહી દાદ મેળવી શકાય પણ ત્યાંથી ન્યાય મળે કે ન પણ મળે, પણ ન્યાય મળતાં સુધી નાના નોકરોનો હુકમ માનવોજ પડે. વાંધો ઉઠાવીએ પણ વળે શું ? ઘણી વાર ફરીયાદ કરનાર નકરારી ઠરે. આવે વખતે મન ઉપર સંયમ રાખતાં શીખવું પડે છે અને મનનો સંયમ એ આત્માની ઉન્નતિ કરવામાં એક અગત્યનું પગથીયું છે. અમે છ જણ બ્રાહ્મણ અને પાટીદાર કામના હતા. એમાંના કોઇને ગમ ખાતાં આવડતું નહીં, સહન કરતાં શીખેલા નહીં, ચાર વચન સાંભળવાં સારાં પણ સંભળાવવાં સારાં નહીં, એવું શિક્ષણ મળેલું નહીં. એ બધું જેલમાં મળ્યું. શરૂઆતમાં ભારે વસમું લાગ્યું પણ પછી ટેવ પડી. મન અનુકુળ બન્યું. પ્રથમ ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો તે શમાવતો પડયો. તે પછી સામો માણસ અજ્ઞાની છે, નહીં તો આ પ્રમાણે કરે નહીં, એમ ધારી તી ઉપર તિરસ્કાર છુટતો અને દયા પણ ઉત્પન્ન થતી. એમ કરતાં કરતાં મન બેદરકાર બન્યું અને પોતાના વિચારમાં મગ્ન થયું. આવો અનુભવ અમારામાંના બધાને થોડે અગર વધારે અંશે થયો. આવા પ્રસંગ બને ત્યારે અમે કોટડીમાં બેઠા બેઠા તેના ઉપર ચર્ચા કરતા અને તે ઉપરથી જે તાલીમ મળતી તે ગળે ઉતારતા. બીજા ઉપર બીજાજ ખોઇએ ત્યારે તેને કેવું દુઃખ થાય એ અનુભવતા અને તે ઉપર વાદવિવાદ કરતા. ધાર્મિક ઉન્નતિ ઇચ્છનારને વાસ્તે આ કાંઇ જેવી તેવી તાલીમ નથી. તે વાસ્તે જેલના અધિકારીઓનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. આ જગાએ અમારે કહેવું જોઇએ કે જેમ કોઇ કોઇ પોલીસ અમારા ઉપર વિના કારણ સખ્ત હતા તેમ બીજા અમારા પ્રત્યે ભારે પ્રીતિ દર્શાવતા! અમારો જેલમાં આવવાનો હેતુ સમજવા મથતા. જમીન મહેસુલનો સરકાર સાથેનો ઝઘડો થયો તે તેઓ જાણતા હતા. તેમાંના ઘણાને જમીન હતી. અમારો જેલમાં આવવાનો હેતુ તેમના પણ લાભમાં છે એમ કહેતા અને અમારા પ્રત્યે માનથી જોતા, અમને દિલાસો આપતા, જેલ કોટડી કાંઇ બકરાં મેઢાં વાસ્તે નથી એમ કહેતા. છુટયા પછી અમારા માનમાં વરઘોડો નિકળવાનો છે, એવી બજારમાંથી ખબરો લાવતા. જેલના ધારાની સખ્તાઇ અમારા વાસ્તે ઓછી કરતા. અમે નાશી જઇએ એવા માણસ નથી એવી તેમની ખાતરી થયેથી અમારી ઉપરની ચોકી કમી કરતા. વખતે બીડી પીવાને આપતા. એમ અનેક પ્રસંગોએ અમારી ઉપર પ્રેમ દર્શાવતા. કેટલાક સાથે તો અમે મિત્રતા બાંધી.

ખેડાની જેલની ખામીઓ.

આટલું લખ્યા પછી મારે ખેડાની જેલ સંબંધી થોડુંક લખવું જોઇએ. આ કાંઇ ખરેખરી જેલ નથી. જેલનું બચ્ચું છે. તે ત્રીજા વર્ગની સબ–જેલ કહેવાય છે. માત્ર ૭ જ ઓરડીઓ તેમાં છે. કાચી કેદવાળા કે થોડી મુદતની કેદવાળા આસામીઓને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. અધિકારીઓ જેલ ઉપર કે જેલના કેદીઓ તરફ ઘણું ધ્યાન આપતા નથી અમે ત્યાં ગયા પછી કંઇક વિશેષ ધ્યાન અપાતું. જેલરમાં ઝાઝું પાણી ન દેખાયું. અમારા રૂબરૂમાંજ એક હવાલદારની પાયરીનો પોલીસ જેલરની ઝાટકણી કાઢતો હતો તે જોઇ અમને ભારે અજાયબી લાગી. જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો હુકમ પણ પળાય કે ન પણ પળાય. બહાર લઇ જતી વખતે કેદીઓને હાથે કડી પહેરાવવાનો રીવાજ અહીં સર્વમાન્ય છે–તે એટલે સુધી કે કેદી લોક જયારે ટટ્ટી જાય ત્યારે આઠ માણસ સુધી એક સોબંડની લાકડીમાં તેમને સાંધે અને જેલના કોટ બહાર ખુલ્લામાં તેમને ટટ્ટીએ બેસાડે છે. તે વખતે પણ કડી છોડે નહીં. સુજ્ઞ માણસોએ આ બાબત ઉપર વિચારપૂર્વક ધ્યાન આપવું, એવી મારી વિનંતિ છે. જેલ થઇ માટે લજ્જા મર્યાદાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ એવો શું નિયમ છે? આઠ ફુટની લંબાઇમાં આઠ માણસો સાથે સાથે ઘસાઇને જંગલ બેસે અને એક હાથ તો કડીમાં તે વખતે પણ હોયજ. માથા ઉપર ત્રણ ચાર પોલીસ ભરેલી બંદુકો લેઇને ઉભા હોયજ. ત્યારે કહો ટટ્ટી ઉતરે ખરી? આવો જંગલી અને અમાનુષિ ધારો બીજી જેલોમાં ભાગ્યેજ હશે. જેલમાં આવ્યા તે બધાયે માનવી શું પશુ જેવા ગણાય? આ નિયમને કયું વિશેષણ લાગુ પાડવું એ સમજાતું નથી. કેદીઓ નાશી જવાનો ભય હોય તો શું બીજી વ્યવસ્થા ન થઇ શકે? જેલની દીવાલની અંદર કમ્પાઉન્ડ મોટું છે ત્યાં પાયખાનાં બાંધવાનું અને ભંગી રાખી સાફ કરાવવાનું ખર્ચ શું સરકાર કરી શકતી નથી? અમે આ વાત જે કોઇ અધિકારીઓ અમારી મુલાકાત લેતા તેમને કહેતા. કેદીઓને સાચવવાનું કામ પોલીસનું એટલે જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ તેમની પાસે નિરૂપાય હતા. કોટડીમાં અમને પુરી મુકે એ અમને કેદ લાગતી નહોતી; પણ સવાર થાય અને ટટ્ટી જવું પડે ત્યારેજ કેદ જેવું લાગતું. સત્તાવાળાઓનું આ બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની હું રજા લઉં છું. બીજી બાબત સ્નાન કરવાની છે. અમે તો નદીએ પાણી ભરવા જતા ત્યારે તેમાં ડુબકું મારતા આવતા પણ પોલીસની ઇચ્છા હોયતોજ સ્નાન થાય. પોલીસને પૂછતાં તે કહે કે આઠ દિવસે એક વાર ન્હાવાની છુટી મળશે જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને પૂછતાં તેમણે કહ્યુ કે ધર્મ સબંધી લાગણીને માન આપવું જોઇએ પણ પોતે પોલીસને યોગ્ય હુકમ આપી શકયા નહીં કે દરરોજ ન્હાવા દેવા. અમે તો અમારૂં કામ કર્યેજ જતા. નદીમાં પાણીનો ઘડો ભરતા તેમાં બેશીજ જતા અને આઠ દિવસે ન્હાવાના નિયમને ફેંકી દેતા અગર સાથે જે પોલીસ આવે તેનું દિલ રાજી કરી, સમજાવી ન્હાઇ લેતા, ત્રીજુ હજામતનું ઠેકાણું પડતું નહીં. કોઇ કહે આઠ દિવસે એક વાર હજામત થશે ત્યારે કોઇ કહે કે પંદર દિવસે એકવાર થશે. કોઇ વળી કહે તમે ઉચ્ચ કોમના છો એટલે આઠ દિવસે થશે. પણ બીજા બધાને પંદર દિવસે હજામત થાય, એવો રીવાજ છે. અમે આ બાબતનો કેડો લેતા ત્યારે પરાણે આઠ નવ દિવસે ઠેકાણું પડતું. સવારમાં ઉઠયા ત્યારે દાતણનો કશો બંદોબસ્ત કરવામાં આવતો નહીં. અમે જંગલ જ-

પાછા આવતાં ગમે તે છોડવાનું ડાળખુ ભાગી લાવી જેમ તેમ ચલાવતા. મારા એક મિત્રે દંતમંજનની ભૂકીની ડબી મારે વાસ્તે મોકલાવી; પણ દાતણનો બંદોબસ્ત કરીશું, એમ કહી તે પાછી મોકલાવી. પણ બંદોબસ્ત કોણ કરે ? કોટડીની અંદર એક ટબ રાખવામાં આવે છે તેમાં પેસાબ પાણી કરવાનું હોય છે. આખા દિવસની ભેગી થયેલી ગંદકી સાંજે બહાર નીકળે ત્યાં સુધી ખરાબ વાસ આપ્યાજ કરે. ટબમાં પણ કેટલાંક કાણાં થયાં હોય છે તે દુરસ્ત કરવાનું કે નવા લાવવાનું કોઇના ધ્યાનમાં આવતું નથી. સવારે સાત વાગે કે સાંજે પાંચ વાગે કોટડીનાં દ્વાર ઉઘડે ત્યારે ઝાડે ઝપટે જઇ આવવાનું હોય છે પણ શરીર બગડયું હોય કે બીજા કારણથી વચમાં શંકા થઇ આવે તો ટબમાં બેસવું પડે છે, આ ટબ બે ફુટ ઉંચું હોય છે. શરીરને કેવી રીતે ગોઠવી ટબમાં ટટ્ટી જવું, એ મારાથી સમજાયું નહીં તેમ તે વાત મેં કોઇને પૂછી પણ નહીં. અમારામાંના કોઇને તેવું કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયોજ નહોતો. રસોઇ કરવાની ઓરડી જુદી હતી ત્યાં હમેશાં બે કલાક અમારે ગાળવા પડતા. તે ઓરડીની દુર્દશા જોઇને મને અધિકારીઓની દેખરેખ ઉપર અજાયબી ઉપજતી. તેની જમીન તદન ઉખડી ગયેલી અને તેમાં કચરા પુંજાનો સુમાર નહીં. આખો દિવસ કોટડીમાં બેઠે બેઠે દિવસ કેમ ગાળવા ? તેથી મેં પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો અગર માસિકો મળવાની માગણી કરી. પણ કાંઇ ઠેકાણું પડયું નહીં. તેથી મેં ખેડાના મે. કલેકટર સાહેબને લેખિત અરજ કરી કે તેઓ સાહેબનાં પસંદ કરેલાં પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો અમને મળે. પછી તે અંગ્રેજી ભાષામાં હોય કે ગુજરાતીમાં હોય. આ અરજીનું પણ ઠેકાણું પડયું નહીં. જેલને અંગે લાઇબ્રેરી હોય તો તેમાંથી પુસ્તકો આપવાં, એવો હુકમ થયો છે, એમ મેં જેલરને મોઢેથી સાંભળ્યું. પણ આ જેલમાં લાઇબ્રેરી કેવી ? વાંચનના અભાવે દિવસ ગાળવા એ મુશ્કેલ થઇ પડયું હતું. આ ગણાવી તેટલી બાબતો શિવાય બીજું કશું વાંધા પડતું મને ખેડાની જેલમાં જણાયું નહી. બીજી વ્યવસ્થા સારી હતી. મોદી સીધું લાવતો તે ઠીક ઠીક લાવતો. ઘરના જેવું તો કયાંથી હોય પણ બધે દુનિયામાં મોદી હોય છે તેવો તે હતો. સીધું જણ દીઠ દોઢ શેર મળતું પણ તેતો ઘણું થઇ પડયું. અડધનું વપરાતું અને બીજું વધતું. તે અમે બીજા કેદીઓને કે ભંગીને આપતા. ઘીનો તો છાંટોયે મળતો નહીં, પણ તેતો જેલના નિયમમાંજ આપવાનુ નહોતું. ઘઉંનો રોટલો લુખો પેટમાં બાદે. અમારામાંના બે ત્રણ તેથી માંદા પડયા અને ઝાડો થયો. ડાકટરે દૂધ–ભાત–સાકર આપવાની ભલામણ કરી. તેલ મળતું પણ તે જણ દીઠ ૧૫ આની ભાર મળતુ. દોઢશેર આટામાં પંદર આનીભાર તેલ પુરતું ન કહેવાય. વળી શાક વધારવામાં જોઇએ તે તેમાંથીજ. અમારી સાથે એક બ્રાહ્મણ સત્યાગ્રહી હતા. તેને કોળીએ કોળીએ ઘી ખાવાની ટેવ પડેલી. તે ભાઇ લુખુ ખાઇને કંટાળી ગયા પણ આખરે સીધા થઇ ગયા. હવેથી ઘેર પોતાની અસલ ટેવમાં થોડો ઘણો સુધારો કરશે એવી આશા છે. જેલમાં સીધા સાથે શાક મળતું પણ હલકુ–કોળુ, ડુંગળી, દુધી વગેરે મળતુ. કોઇ વાર કેરી પણ મળતી. હલકા ભારે શાકનો વાંધો શી રીતે લેઇ શકાય ? પણ તે શમારવા છરી કે ચાકુ અપાતું નહીં. ત્યારે શી રીતે તે કાપવું. આ બાબત મેં જાહેર કરેલી પણ જેલર કહે છે કે મોદીએ કાપીને તૈયાર આપવું જોઇએ. પણ મોદીએ તેમ કર્યું કે નહીં તે તેમણે જોયું ? પણ નહીં. મોદી ઉઘાડી ના કહેતો કે હું કાપીને શાક લાવીશ નહીં. કોઇ વાર પોલીસ

લોકો છરી આપે અને કોઇ વાર લોખંડની પાટી કંઇ આડાઅવળી કમ્પાઉન્ડમાં પડી હોય તો તે લાવતા અને અમારૂં કામ નીભાવતા.

જેલ મીમાંસા.

હવે આપણે જેલમાં શા માટે જવું પડે છે, એ વિષયમાં ઉતરીએ.: ચોરી કરનારા, લુટફાટ કરનારા, ખુન કરનારા, મારામારી કરનારા, વિશ્વાસઘાત કરનારા વગેરે અનેક પ્રકારના અધમ લોકો જેલમાં આવે છે એટલુંજ નહીં, પણ તે ઉપરાંત કોઇનું પણ બુરૂં નહીં ઇચ્છનારા અને કાંઇપણ ખોટું કાર્ય નહી કરનારાને પણ કેટલીક વખત જેલમાં જવાનું થાય છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ જોતાં માલમ પડે છે કે જે પુરૂષો વંદનીય હતા અને જેમને પછીની પ્રજા પુજે છે તેવા ઘણા માણસો જેલમાં ગયા છે. અગર બીજી રીતે તેમણે મહાન દુઃખ વેઠયાં છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં માલમ પડે છે કે સત્યવાદી પુરૂષોને પણ ઘણાં કષ્ટ વેઠવાં પડયાં છે. દુનિયાનો વ્યહવાર કે રાજ્યવ્યવસ્થા અનુકુળ ન હોય, અસત્યથી ભરેલાં હોય અગર જુલમી હોય ત્યારે સત્યને ચાહનાર માણસે તેની સામે થયા વિના સિદ્ધિ થતી નથી. આપખુદી રાજશક્તિ એ એક સ્થૂલ શક્તિ છે, તે જડ છે. ઇતિહાસ વાંચતાં માલમ પડે છે કે તે એમને એમ પોતાની મેળે સુધરતી નથી. પ્રજાનું હૃદય જાણવાની અને પ્રજાને અનુકુળ થવાની ઇચ્છા રાજાને એમને એમ થતી નથી. તેના સામે ન થઇએ તો તે એમ ધારે કે જે તે કરે છે તે બરાબર છે. તે શરીર બળ ઉપર—પશુબળ ઉપર ઝુઝમે છે. તેનામાં માનસિક શક્તિ બહુ થોડી છે, તે યંત્રની માફક ચાલ્યાજ જાય છે. જ્યારે તે વગર વિચારે પોતાનું એકતરફી કાર્ય કર્યા કરે છે, ન્યાય અન્યાય જોતી નથી, સત્ય અસત્ય વિચારતી નથી, પ્રજાની ઇચ્છા તપાસતી નથી, બેદરકાર બને છે, પોતાના પશુબળમાં ગુલતાન રહે છે ત્યારે અંતરાત્માના આદેશને પ્રથમ માન આપનારા પુરૂષોને તેની રાજશકિત સામા પડવું પડે છે અને ત્યારેજ રાજ્યના કાન ઉઘડે છે, પોતામાં ખામી છે એવું જાણવાને જ્યારે તે મથે છે ત્યારે સુધારો કરે છે. મનુષ્યો કાંઇ યંત્ર નથી કે રાજ્યના વ્યાજબી કે ગેરવ્યાજબી જે હુકમો થાય તે માથે ચઢાવે. મનુષ્યોમાં આત્મા રહેલો છે અને તે આત્મા ખરૂં શું અને ખોટું શું તેવા ભેદ જાણે છે. રાજાનો હુકમ ખોટો હોય, આત્માના હુકમ સાથે બંધબેસતો ન હોય ત્યારે તેની વિરૂદ્ધ પડવાથી શરીરને રાજ્ય તરફથી દુઃખ દેવામાં આવશે એવી બ્હીક રાખીને જે મનુષ્યો અન્યાયી હુકમને કે જુલ્મી કાયદાને શરણ થાય છે તેવા મનુષ્યોના પુરૂષાર્થને કલંક લાગે છે અને મનુષ્ય મરીને પશુયોનિમાં તેને અવતાર લેવો પડે છે. આત્મામાં જે કોઇ વસ્તુ સ્થાયી હોય છે તો તે તેનો ટેક છે. જે મનુષ્યો ટેક છોડે, વચન છોડે, ધર્મ છોડે, સત્ય પાલનનો ત્યાગ કરે અને રાજાના કાયદાની શિક્ષાના ભયથી હાજી હા કરે તો તેઓએ મનુષ્યદેહ એળે ગુમાવ્યો એમ કહેવાય. યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ વગેરે રાજાઓની પેઠે રાજશાસન પદ્ધતિ પ્રજાને અનુકુળ અને ન્યાયથી ચાલતી હોય ત્યારે તેના ધારા પ્રમાણે ચાલવાને દરેક પ્રજાજનની ફરજ છે અને છતાં જે દુષ્ટ લોકો વિરૂદ્ધ પડે છે તેઓને રાજદંડ દેવો જોઇએ. પણ તેથી ઉલટું જુલમ, અન્યાય કે અધર્મ ચાલતો હોય ત્યારે તેની સામા પડવાનો પણ દરેક સત્યપ્રિય શહેરીનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે અંતઃકરણ અને રાજ્યશાસન વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યારે સામે પડનાર માણસ પોતાનો ધર્મ બજાવે છે

એટલુંજ નહિ પણ સમાજ અને રાજ્યની પણ ભારે સેવા કરે છે. સામે પડનારને જેલમાં જવું પડે અને મરણદંડ પણ ભોગવવો પડે. પણ તેમ કરીને તે મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ કરે છે. સોક્રેટીસ અને ઇસુખ્રીસ્ત, થોરો અને ટૉલ્સ્ટોય, પ્રહ્‌લાદ અને મીરાં અને એવા અનેક નરરત્નોએ રાજ્યની અને સમાજની ગેર રીતો સામે પડી પોતાની જાતને યજ્ઞમાં હોમી હતી. આજે તેમનાં નામ કાયમ છે. તેમણે મનુષ્યજાતિનું જે કલ્યાણ કર્યું છે તેટલું તે વખતના રાજ્યોએ કર્યું નથી. એક માણસ જો બરાબર તપશ્ચર્યા કરે તો ઇંદ્રનું ઈંદ્રાસન ડોલે. એક સત્યાગ્રહી જો પોતાની જાતને હોમે તો રાજ્યતંત્ર ઠેકાણે આવી જાય. એક મોટું એન્જીન ચાલતું હોય ત્યારે તેના યંત્ર વચ્ચોવચ્ચ એક નાનો પથ્થર કે લોખંડનો ટુકડો નાખો તો તે એકાએક બંધ થઇ જાય. તેમ રાજયંત્રનું સમજવું. રાજ્યે તુરંગો બાંધી છે. સત્યને ખાતર અને અંતઃકરણના અવાજને માન આપનાર તરીકે જો કોઇ મનુષ્ય જેલમાં જઇને બેસે તો તે તપશ્ચર્યા કરે છે એમ સમજવું, અને તેની અસર રાજ ઉપર થયા વિના રહેજ નહીં. રાજ્યમાં યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોય તો સત્યાગ્રહીને વાસ્તે તો યોગ્ય સ્થાન તુરંગજ છે. રાજ્યને વફાદાર રહેવું, રાજના કાયદાને માન આપવું, પણ તે ક્યારે કે જ્યારે આપણને લાગે કે તેથી આપણા અંતરાત્માના આદેશને કાંઇ વાંધો આવવાનો નથી. રાજ્યમાં સુધારા કાંઇ કાયદાશાસ્ત્રીઓએ કર્યા નથી કે કાયદા ઘડનારાઓએ કર્યા નથી. પણ સુધારકો, દેશાભિમાની પુરૂષોએ અને સત્યાગ્રહીઓએ કર્યા છે. રાજ્યનું બળ એ પશુબળ છે. તેને એક લાકડાના ગંજની ઉપમા આપી શકાય. સત્યનું બળ એ અગ્નિ સમાન છે. લાકડાંનો ગંજ અગ્નિ સામે ટકી શકશે નહીં. ખુની પણ જેલમાં આવે છે અને સત્યાગ્રહી પણ ત્યાંજ આવે છે. ખુની કરેલાં કર્મ વાસ્તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને ભારે દુઃખી થાય છે. પોતે શરમાય છે અને કોઇને મોંઢું બતાવતો નથી. સત્યાગ્રહીનું શેર શેર લોહી ચઢે છે. ખુની છુટેથી ફરી તેવું કામ કરતાં ખમચાય છે. ખરો સત્યાગ્રહી ફરી તેવુંજ કામ કરવામાં અભિમાન ધરાવે છે. દેશને ખાતર, સત્યને ખાતર, ન્યાયને ખાતર, ટેકને ખાતર અને પોતાના વચનને ખાતર પોતાની જાતને યજ્ઞમાં હોમી દેવી, એ દરેક ખરા પ્રેમી પુરૂષનું કર્તવ્ય છે.

છેવટે એક નાનું કાવ્ય ટાંકી આ લેખ પૂરો કરીશ.

દીવાલ પથ્થરની ભલે, નહીં કેદખાનું થઇ શકે ।
સળિયા ભલે લોઢા તણા, પિંજર કદી નહીં લાગશે ।
મન જો હશે નિર્દોષ મ્હારૂં, શાન્ત ચિત્તે ધારશે—
એ પિંજરૂં એ કેદખાનું, તીર્થ જેવું માનશે.
જો પ્રેમ અંતરમાં હશે, સ્વાતંત્ર્યમાં દીલ ઝુકશે;
રે અંતરીક્ષે દેવ જેવું, હૃદય છુટું થઇ જશે. (ડૉ. હરિપ્રસાદ કૃત)

મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા.

અમદાવાદના મીલ મજુરોનો સત્યાગ્રહ.

ઇતિહાસ અને અવલોકન.

ખુદા ઇઝત બહુત દેવે મહેરબાન ગાંધીકો,
દુવાએ દેરહે હૈં હિન્દુ મુસલમાન ગાંધીકો.
ગરીબોંકે લિયે ઉન્હોંને એ સદમા ઉઠાયા,
ગોયા હમેંભી ખ્વાબ ગફલતસેં જગાયા.
હમતો સમઝે હૈં કિ તનહાઇકા સાથી પાયા,
કતહ દે કુદરતે ગૈબસે તુહમેકો ખુદાયા.
મહેરબાન ગાંધી ઔર બ્હેન અનસૂયા હમારી,
તાકયામત નામ ઉનકે રહે દુનિયામેં જારી.

(એક મીલમજુર.)

પરમ પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવાર સાંજ બ્રહ્મચારીઓ જે પ્રાર્થના કરે છે તે પ્રાર્થનામાં તેમના જીવન અને ધ્યેયને પ્રગટ કરતા મંત્રો અને ભજનો મુખ્ય છે. આ મંત્રો અને ભજનોનું રહસ્ય બ્રહ્મચારીઓના આત્મામાં રેડાય અને કાળે કરીને તેમનાં કર્મ માત્રમાં તે પ્રગટ થતું રહે એવો ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ છે. મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિમાં તો આશ્રમમાં નિત્ય રટાતું "**कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्**" અને આશ્રમનું માનીતું "વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઇ જાણે રે" એજ આજ કાલ જોઇ રહ્યા છીએ.

આ બંને વચનો જેટલાં સાદાં છે તેટલાંજ ગંભીર છે. એમાં મમત્વ કે અભિમાનનો અંશ નથી રહેલો, કેવળ પ્રવૃત્તિ માત્ર એક ઇષ્ટ પ્રવાહમાંજ વહે એવી તીવ્ર વાંછના રહેલી છે. માટેજ ખરા સત્યાગ્રહીએ એને પોતાનાં આચાર સૂત્રો બનાવેલાં છે. મમત્વ કે અભિમાનથી તે સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર શોધવા નથી જતો, સત્યાગ્રહના વિષયો આપોઆપ જ એને મળી રહે છે. સત્યાગ્રહીને તે હાથ ધર્યા વિના ચાલતું નથી. ચંપારણને મહાત્મા ગાંધીજી શોધતા નહીં ગયેલા, ચંપારણજ મહાત્માજીને ખેંચી લઇ ગયેલું; ખેડાના ખેડુતોની લડત પણ એઓ વ્હોરવા નહોતા ગયા, એ એમને સોંપવામાં આવી હતી. હા, એટલું ખરૂં કે મહાત્માજીએ અમુક વસ્તુ હાથમાં લઇને તેનો સંતોષકારક અન્ત લાવ્યા વિના તેને છોડી નથીજ.

અમદાવાદના મીલમજુરની લડતમાં પણ મહાત્માજીને પરેચ્છાએ પડવું પડેલું. તા. ૨ જી ફેબ્રુઆરીએ મહાત્માજીને ખેડાની સ્થિતિ સંબંધે મુંબાઇમાં જવું પડેલું; ત્યારે ત્યાં તેમને શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇનો મેળાપ થયેલો. અંબાલાલભાઇએ કેટલાક કાગળો બતાવી મહાત્માજીને કહેલું કે અમદાવાદમાં સાળખાતાના મજુરો બોનસના સંબંધમાં અસંતોષ

થવાથી હડતાલ પાડે એવી ધાસ્તી છે અને હડતાલ પડશે તો પરિણામ બહુ ભયંકર આવશે. માટે મહાત્માજીને વચ્ચે પડવાની જરૂર છે. અંબાલાલભાઇએ બતાવેલો ભય મહાત્માજીને ગંભીર લાગેલો અને જો સ્થિતિ તેવીજ હોય તો આખા અમદાવાદ શહેરની શાન્તિને ધોકો પહોંચાડે, એવા સંજોગ બનતે પ્રયત્ને અટકાવવાનો મહાત્માજીએ નિશ્ચય કરેલો. પૂર / નવજીવન ૧૯

અમદાવાદ જઇને એમણે મજુરોનો અને મીલના એજંટોનો પક્ષ તપાસવા માંડયો. તેમણે જોયું કે ગયા વર્ષના ઓગસ્ટ માસથી સાળખાતાવાળા મજુરોને મનમાન્યા પ્લેગ બોનસ મળ્યા કરતાં આવ્યાં છે. તેમણે જોયું કે આ પ્લેગબોનસથી લોભાઇ ઘણા સાળખાતાવાળા મજુરો, જેઓ પ્લેગને લીધે અમદાવાદ છોડી ચાલ્યા જાત તેઓ જીવને જોખમે પણ મીલોને વળગી રહ્યા હતા; તેમણે જોયું કે આ પ્લેગબોનસ કેટલાક દાખલાઓમાં મજુરોની રોજીના સીત્તેરથી એંશી ટકા જેટલું આપવામાં આવતું હતું અને પ્લેગ બંધ થયા પછી પણ અનાજ, કપડાં અને હરરોજની વાપરવાની વસ્તુઓના ભાવ પ્રથમના કરતાં બમણા તમણા થઇ જવાથી એ બોનસ ચાલુ રહ્યું હતું. આ બોનસ એકાએક બંધ કરવાના મીલમાલિકોના વિચારથી સાળખાતાવાળા મજુરોમાં ખળભળાટ પેદા થયો. તેઓ હમેશાં શ્રીમતી અનસૂયા બ્હેનને મળવા અને પોતાની સ્થિતિ તેમની આગળ પ્રગટ કરવા લાગ્યા હતા. 72734 05

પ્લેગ–બોનસને બદલે મોંઘવારીનો વધારો ઓછામાં ઓછો પચાસ ટકા મળવો જોઇએ, એવી તેઓ માગણી કરતા હતા. મહાત્માજી અમદાવાદમાં આવી, મુખ્ય મુખ્ય મીલ માલિકોની સાથે મસલત ચલાવવા લાગ્યા. તેઓ પણ સંતોષકારક નિવેડો આણવાની ઇંતેજારી બતાવવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી મહાત્માજીએ આ બાબતમાં પ્રત્યક્ષ રીતે પડવાનો નિશ્ચય કર્યો ન હતો પણ સ્થિતિ દિન–પ્રતિદિન ગંભીર સ્વરૂપ પકડતી હતી, સઘળી વાત સરકારને પણ કાને પહોંચી હતી અને તા. ૧૧ મીએ અમદાવાદના દિલસોજ કલેકટર સાહેબે મહાત્માજીને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

"બોનસના પ્રશ્ન સંબંધે મીલમાલિકો અને મીલમજુરો વચ્ચે બહુ ગંભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાની વકી છે અને મીલમાલિકો મીલો બંધ કરી દેવાની ધમકી આપે છે. આથી બહુ તકલીફ અને દુઃખ થવાનો સંભવ છે. તેથી ખરી વસ્તુ સ્થિતિ સમજવાને હું અતિશય ઇંતેજાર છું. મને ખબર મળી છે કે મીલમજુરો જો કોઇની સલાહ સાંભળે તો માત્ર તે આપનીજ સાંભળે એમ છે, અને વળી તેમના તરફ ઘણે અંશે આપને દિલસોજી છે તથા તેમનો પક્ષ આપજ મને બરોબર સમજાવી શકો એમ છે. કાલે મને એકાદ કલાક આપવાની અનુકૂળતા કરી શકો તો હું આપનો બહુ આભારી થઇશ."

મહાત્માજી કલેકટરને મળ્યા, મજુરોને મળ્યા, મીલમાલિકોને પણ મળ્યા અને મસલત ચલાવી આખરે બંને પક્ષે પંચ મારફતે નિવેડો લાવવાનું નક્કી કર્યું અને પંચમાં મીલમાલિકો તરફથી શેઠ અંબાલાલભાઇ, શેઠ જગાભાઇ દલપતભાઇ અને શેઠ ચંદુલાલ, મજુરો તરફથી મહાત્મા ગાંધીજી ભાઇ વલ્લભભાઇ પટેલ અને શંકરલાલ બેંકર તથા સરપંચ તરીકે કલેકટર સાહેબ નીમાયા.

આ પછી તુરત મહાત્માજીને ખેડામાં જવાનું થયું. ત્યાંનો મામલો પણ ગંભીર હતો. સરકાર એક વાત કહેતી હતી, ખેડુતો બીજી વાત કહેતા હતા. ખેડુતોની વાત સાચી છે એમ સાબીત કરવા માટે મહાત્માજીએ તપાસનો પણ આરંભ કીધો અને ત્યાંના કામમાં તેઓ લગભગ પરોવાયા હતા એટલામાં તો શ્રીમતી અનસુયા બ્હેને ખબર આપ્યા કે અમદાવાદમાં સ્થિતિ ગંભીર છે અને માલિકો એક સામટી 'લોક–આઉટ' જાહેર કરવાની તૈયારી ઉપર છે. મહાત્માજી આવી ખબર સાંભળી અમદાવાદ પહોંચ્યા. તેમને ખબર મળી કે કેટલીક મીલોમાં કંઇક ગેરસમજુત થવાથી મજુરોએ હડતાલ પાડી છે. મહાત્માજીએ જોયું કે પંચ નીમાયા પછી મજુરોએ લીધેલું આ પગલું ગેર-વ્યાજબી છે, તુરત તેમણે મીલમાલિકોને તે બાબત પોતાની દિલગીરી બતાવી, અને મજુરો ભૂલ સુધારી લેવાને તૈયાર છે, એમ તેઓને જાહેર કર્યું. આ પ્રસંગે એટલું કહી દેવું જોઇએ કે મીલમાલિકોની આ વેળા કંઈ કસુર થઇ નહતી એમ નહીં પણ મહાત્મા-જીએ પોતાના પક્ષનીજ કસુરને મહત્વ આપ્યું અને તે સુધારી લેવાની તત્પરતા બતાવી પણ મીલમાલિકોને એ વાત ગળે ના ઉતરી. એમણે તો પંચ નીમાયા પછી મજુરોએ હડતાલ પાડી એટલે તત્કાળ પંચ તુટયું એવો આગ્રહ ધર્યો અને પંચથી પોતે બંધાયલો નથી એમ કહી, માત્ર વીસ ટકા વધારો લઇને મજુરો કામ કરવા રાજી ન હોય તો તેઓને કહાડી મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સ્થિતિ અટકાવવાને મહાત્માજીએ અથાગ પ્રયત્નો કર્યા. પણ મીલમાલિકોએ તો મજુરોએ કીધેલી ભૂલને વળગી રહી એકના બે થવાની સાફ ના પાડી.

આ પછી મહાત્માજી મજુરોને ખૂબ મળવા લાગ્યા. બ્હેન અનસુયા, અને ભાઇ શંકરલાલ બેંકર મીલમજુરોની સ્થિતિ તથા પગાર સંબંધી માહીતિ ધરાવનારા બીજા ગૃહસ્થોની સાથે મસલત ચલાવી. અહીંના મજુરોને શું મળે છે, મુંબાઇના મજુરોને શું મળે છે, મજુરોની કેટલી માગણી છે, મીલમાલિકોની સ્થિતિ શી છે, લડાઇ પહેલાં તેઓને શું નફો મળતો હતો, લડાઇ પછી શું મળે છે, કાપડ તૈયાર કરવાના ખર્ચમાં લડાઇને લીધે થએલો વધારો ધ્યાનમાં લેતાં તેઓને મજુરોની વધારાની માગણી પોષાઇ શકે છે કે કેમ, વગેરે વગેરે પ્રશ્નોનો અતિશય સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો અને જેટલે અંશે નિર્ણય પોતાથી લાવી શકાય તેટલે અંશે એવો નિર્ણય લાવ્યા અને નિશ્ચય કીધો કે મજુરોએ પાંત્રીશ ટકાથી વિશેષ વધારો માગવો જોઇએ નહીં અને મજુરોને પણ મર્યાદામાં રાખવાના હેતુથી તેવી સલાહ આપી દેવી જોઇએ. મજુરોને આ સલાહ આપ્યા પહેલાં ન્યાયની ખાતર મીલમાલિકોને ખબર આપવી જોઇએ અને તેમને એ બાબતમાં શું કહેવાનું છે, એ સાંભળી લેવું જોઇએ એમ યોગ્ય ધારી એમને એ બાબત ખબર આપવામાં આવી અને તેમના વિગતવાર અભિપ્રાયની અને તેમની મદદની વિનંતિ કર-વામાં આવી. મદદ તો તેઓ આપી શકતાજ ન હતા એટલે તેઓએ સરકાર અને મુંબા-ઇના મીલમાલિકો બહુ થોડો વધારો આપે છે એવી અપ્રસ્તુત સૂચના કરીને પોતે વર્ત-માન સંજોગોમાં શું આપવું જોઇએ, એ પ્રશ્ન ઉડાવ્યો. આથી મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમના સહાયકોને મજુરોને પાંત્રીશ ટકા વધારો માગવાની સલાહ આપ્યા શિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહીં. જે મજુરો અત્યાર સુધી મોંઘવારી વધારા તરીકે પચાસ ટકાને વળગી

રહ્યા હતા તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી પાંત્રીસ ટકા માગીનેજ સન્તોષ પકડવાની ભલામણ કરવાથી તેઓએ તે સલાહ કંઇક આનાકાની પછી સ્વીકારી. બંને પક્ષમાં આગ્રહનું તત્વ તો અત્યાર અગાઉનું દાખલ થઈ ચૂકયુંજ હતું. તાણાવાળાઓએ જ્યારથી પોતાનું મહાજન બાંધ્યું ત્યારથીજ મજુરોમાં ઐકય અને આગ્રહનાં બીજ નંખાયાં હતાં. મજુરોના ઐકયની સામે થવાને મીલમાલિકોએ પણ એક ચક્ર (ગ્રુપ) રચ્યું આ બે પક્ષો વચ્ચે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રસાકસી થઈ છતાં કાંઇ પણ કડવાશ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી તેને આખું અમદાવાદ શહેરજ નહિ પણ આખું ગુજરાત અને કેટલેક અંશે આખો દેશ નિરખી રહ્યો હતો. આપણે આ લડતની મુખ્ય વિગતો અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએઃ—

જે દિવસે મીલમજુરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી બાજી તેમને સોંપી તે દિવસથીજ મહાત્મા ગાંધીજીએ મજુરોના ઉભરાતા ઉત્સાહને શુદ્ધ દિશામાં વાળી અને તેમનામાં રહેલી "મસ્તી"ની ખાસીઅતો ઉપર અંકુશ મુકી, આ લડતને 'ધાર્મિક' સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડયા. મજુરોના આન્તર અને બાહ્ય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી સલાહ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય અથવા તો છેક નિષ્ફળ ન જાય તો પણ તેની સફળતામાં પણ કાંઇ અર્થ રહે નહી. તેથી અનેક માર્ગે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો. આ માર્ગો નીચે પ્રમાણે હતાઃ—

(૧) મજુરોને ઘેર જઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં કાંઇ કસુર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની ભીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને અને તેટલે અંશે તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધી મજુરોને કાંઇ સલાહ સૂચના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જોઇએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજુરોની એક નિશ્ચિત સ્થળે જાહેર સભા ભરીને લડતના સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે દ્રઢીભૂત થઈ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિનું સાહિત્ય પૂરૂં પડે અને તેમના મન અને બુદ્ધિની ઉન્નતિ થઇ તે ઉન્નતિનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં બાળબચ્ચાંને વારસામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય સુબોધ પત્રિકાઓ કહાડવી. આ નિશ્ચય અનુસાર (૧) લડત દરમિયાન દરરોજ સ્હવાર સાંજ ભાઇ શંકરલાલ બેંકર, અનસૂયા બ્હેન અને ભાઇ છગનલાલ ગાંધી, મીલમજુરોને મુકામે જતાં, અને તેટલા લત્તાઓમાં મજુરો અને તેમના કુટુંબનાં માણસોનાં નામ–ઠામ લઇ, કુટુંબના આવક ખર્ચ સંબંધી આંકડા મેળવી, ભવિષ્યમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે માહીતિનો પાયો રચતાં; તેમનામાં લડતથી કંટાળેલાઓ અથવા ભૂખમરાનો ભય રાખનારાઓને સમજણ અને હીમત આપતાં, દર્દીને માટે દવા દારૂની ગોઠવણ કરતાં અને રોજી મેળવવા ઇચ્છનારાઓને રોજીનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ સ્હવાર સાંજની મુલાકાતનું મહત્વ કાંઇ જેવું તેવું નહતું. આખી મીલમજુરોની આલમની 'નાડ' આ મુલાકાતોથી પરખાતી અને આગળ જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે એ

મુલાકાતને લીધેજ લડતની 'અણીની દશાએ' શું પગલું લેવું તે મહાત્માજીને સૂઝયું હતું. મજુરોની સ્થિતિ સંબંધી જે વિધવિધ અને ઝીણી ઝીણી બાબતોની માહીતિ મળી તે વિષે લખવાની જરૂર નથી.

(૨) સાંજ સ્હવાર મજુરોના મુકામ ઉપર મુલાકાત ઉપરાંત મજુરોને દિવસનો બાકીનો વખત બ્હેન અનસુયાને ત્યાં આવીને સલાહ લેવાની છૂટ હતી. મજુરો સંખ્યાબંધ અનસુયા બ્હેનને ત્યાં આવતાં—વખતનો પણ મેળ નહતો, લડતના આખરના દિવસોમાં તો રાત્રે એક અને બે વાગ્યા સુધી મજુરો અનસુયા બ્હેનનાં બારણાં ઉઘડાવતા અને જરા પણ કચવાયા વિના તેમને સલાહ આપવામાં આવતી.

(૩) અને (૪). મજુરોના સમુદાયને સામાન્ય સલાહ આપવાને માટે 'સભા' ઓ અને સુબોધ પત્રિકાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. શાહપુર દરવાજાની બહાર સાબરમતીને કાંઠે આવેલા એક બાવળના ઝાડ તળે દરરોજ સાંજે સહુ મજુરો, કેટલાક બબ્બે, ત્રણ ત્રણ ચચ્ચાર માઇલ દૂરથી ચાલીને એકઠા થતા અને મહાત્માજી, બ્હેન અનસુયા, શંકરલાલ બેંકર તથા સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર બીજાં ભાઇ બ્હેનો તેમને મળતાં.

આ બાવળના ઝાડ તળે જે અદ્દ્ભુત ઐતિહાસિક દશ્યો પ્રગટ થયાં છે તેનો ખ્યાલ તે વેળા હાજર રહી નજરે જોનાર અને સમજનાર શિવાય બીજાને ભાગ્યેજ આવી શકે. મહાત્માજીએ બનતાં સુધી 'મુંગાં' કાર્યને પ્રાધાન્ય આપવાનો મહામંત્ર લીધેલો છે, તેમનાથી બની શક્યું ત્યાં સુધી તેમની પ્રવૃત્તિઓ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં ખોટા ખરા હેવાલો આવતા અટકાવવાની તેમણે કાળજી રાખી છે. આજ કારણથી ચંપારણમાં 'તપાસ' ની મુખ્ય મુખ્ય હકીકત શિવાય ત્યાંના આંતર જીવનમાં પરિવર્ત્તન કરવા માટે મહાત્માજીએ શા શા ઉપાયો લીધા છે અને કેટલું પરિવર્તન થયું છે તેની, વર્તમાનપત્રો માત્રથીજ ઇતિહાસ જાણનાર જગતને તો ખબર પડીજ નથી. ખેડા જીલ્લાની લડત જે કારણોસર વર્તમાનપત્રોથી બહાર રાખી ન શકાઇ તેનું અહીં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. મીલમજુરોની લડત દરમિયાન તો મહાત્માજીનાં જે ભાષણો થતાં તેની માહિતી વર્તમાનપત્રોને ખસુસ કરીને પૂરી પાડવામાં આવતી નહતી. આ કારણોથી એ ભાષણોમાંના કેટલાક સુસ્મરણીય ઉદ્ગારો અને મજુરોને વહેંચવામાં આવેલી સુબોધપત્રિકાઓ ઉપર થતા વિવેચનનો કાંઇક ભાગ અહીં આપવો જરૂરનો લાગે છે.*

પહેલા દિવસમાં તો મજુરોના મન ઉપર તેમની પ્રતિજ્ઞાનું મહત્વ ઠસાવવાનાંજ વ્યાખ્યાનો થતાં. મજુરોની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતીઃ—

"૧ જુલાઇના પગારપર પાંત્રીસ ટકાનો વધારો ન મળે ત્યાં સુધી કામે ન ચડવું.

૨ 'લોકઆઉટ' ચાલે છે તે દરમિયાન કોઇ પણ પ્રકારનું તોફાન નહીં કરવું, મારામારી નહીં કરવી, લુંટફાટ નહીં કરવી, માલિકોની મીલકતને નુકશાન નહીં કરવું, ગાળાગાળી નહીં સંભળાવવી અને શાન્તિથી રહેવું.

આ પ્રતિજ્ઞા પરમેશ્વરને સાક્ષી રાખીને સૌને લેવાનું કહેવામાં આવતું અને આખી

* અહીં કહી દેવું જરૂરનું છે કે આ પત્રિકાઓ બ્હેન અનસુયાના નામથી પ્રસિદ્ધ થતી હતી પણ તે મહાત્માજીજ લખતા હતા.

સભામાં એક પણ માણસ એવો નહતો કે જે સભાના એક અવાજમાં પોતાનો અવાજ નહીં મેળવતો હોય. કામપર ન ચડવાની પ્રતિજ્ઞાથી સંભવનારાં દુઃખ સંબંધી ઇસારો કરી મહાત્માજી બોલ્યા હતા: "આજે લોકઆઉટનો પાંચમો દિવસ છે. તમારામાંના કોઈ ધારતા હશે કે આઠ દિવસ પંદર દિવસ આ દુઃખ સહન કરી લઇશું, એટલે બધુ ઠીક થઇ જશે. હું તમને ફરીથી કહું છું કે આપણે ભલે આશા રાખીએ કે થોડા દિવસમાં આ કામ પુરૂં થઇ જશે, પણ તેમ આશા રાખતા છતાં એવો મક્કમ વિચાર રાખશો કે મરવું ત્યાં સુધી, આપણી આશા પાર ન પડે ત્યાં સુધી કામ પર જોડાશું નહીં. મજુરો પાસે પૈસા નથી, પણ પૈસાના કરતાં વધારે સારૂં ધન, એના હાથ, એની હીંમત અને ખુદાનો ડર છે. કોઇ વખત એવો આવશે કે તમે ભુખે મરો, તો ભરોંસો રાખજો કે તમને ખવડાવીને અમે ખાઇશુ, તમને ભુખ્યા મરી જવા નહીં દઇશું."

કેટલાક મજુરોએ પાંત્રીસ ટકા તો બહુ ઓછા છે એમ સભામાં જાહેર કરેલું, તેમને ઉદ્દેશીને મહાત્માજી બોલ્યા હતા: "કેટલાક ભાઇઓ કહે છે કે આપણે પાંત્રીસ ટકાથી વધારે માગી શકીએ છીએ, હું તો કહું છું કે તમે સો ટકા પણ માગી શકો છો પણ તમે તેટલું માગવા જાવ તો તે અન્યાયજ કહેવાય. હાલના સંજોગોમાં તમે જેટલું માગ્યું છે તેથીજ તમે સન્તોષ માનો. તમે આથી વધુ ઇચ્છશો તો મને દર્દ થશે. કોઇ પણ માણસની પાસે આપણે ગેરવ્યાજબી માગણી નથી કરી શકતા અને પાંત્રીસ ટકાની માગણીજ વ્યાજબી છે એમ મને લાગ્યું છે."

બીજે દિવસે આજ સંબંધમાં તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા: "તમને સારી સલાહ અને હિંમત આપનાર થોડા મળશે, નાહિંમત કરનારા ઘણા મળશે અને તેમાં તમારા મિત્રો પણ આવી જાય. ખુદાનું નામ લઇને જેટલું મળે તેટલું લઇ લેવું એવું કહેનારા ઘણા મળશે. આમાં મીઠાશ બહુ છે પણ ખરી રીતે તે બહુ કડવી સલાહ છે. આપણે ખુદા સિવાય બીજા કોઇની પાસે લાચારી ભોગવવાની નથી. કારણ હાથ અને પગ આપણી સૌની પાસે છે, એ વાપરશું તોજ આપણે આપણું પોતાનું રાજ્ય ભોગવી શકવાના છીએ. આપણા માલિકોની સાથે સારી રીતે રહી શકીએ તે ખાતર પણ આપણે દઢ રહેવાની જરૂર છે. જે સંજોગોમાં આપણે મુકાયલા છીએ તે સંજોગોમાં આપણે માલિકોને કહેવું જોઇએ કે તમારૂં આટલું દબાણ અમે ખમી શકવાના નથી. મારી સલાહ લો અથવા બીજાની લો તો પણ તમે આ બાબતમાં મારી મદદ વિના કે બીજા કોઇની મદદ વિનાજ જીતી શકશો. હું અને બીજા એક લાખ જણા આવીશું તો પણ તમને જીત નથી મળવાની. તમારી જીતનો આધાર તમારી પરજ રહેશે, તમારી ઇમાનદારીપર રહેશે, તમારા ખુદા ઉપરના ભરોંસા ઉપર રહેશે, તમારી હિંમત ઉપર રહેશે. અમે તો માત્ર તમારા ટેકા રૂપ છીએ. ઉભા તમારેજ રહેવું પડશે. વગર ભાષણે, વગર બોલે જે કસમ ખાધા છે તેને તમે વળગી રહેશો અને જીત તમારીજ છે."

આ દિવસની પત્રિકામાં તેઓને સત્ય, હિંમત, ન્યાયબુદ્ધિ, વફાદારી, સહનશીલતા અને ઇશ્વરશ્રદ્ધા આટલા ગુણો પ્રતિજ્ઞા પાલનને અર્થે કેળવવાની જરૂર છે એમ બતાવ્યું છે. તે પત્રિકાનું વિવેચન કરતાં એઓ બોલ્યા હતા: "આપણે પહેલાથી હારીને બેસી

ગયા હોત તો મારે તમારી પાસે આવવાપણું નહતું. બ્હેન અનસૂયાને તમારે ત્યાં આવવાપણું નહતું. પણ તમે લડત માંડવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ વાત આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઇ છે. વખત જતાં દુનિયા જાણશે કે અમદાવાદના મજુરોએ તો ખુદાને દરમિયાન રાખીને એવા કસમ લીધા છે કે અમુક વસ્તુ ન મળે ત્યાં સુધી અમે નોકરી પર ન ચડીએ. તમારા બાળકો ભવિષ્યમાં આ ઝાડ જોઇને કહેશે કે આની નીચે અમારાં મા-બાપોએ ખુદાને દરમિયાન રાખીને આકરા કસમ લીધા હતા. તમે જો એ કસમ ન પાળો તો તમારાં બાળકો તમારે માટે શું ધારશે? તમારા ઉપર તમારાં બચ્ચાંની આશા રહેલી છે. હું તમને સાવચેતી આપું છું કે ખબરદાર, કોઇ પણ મજુરે કોઇ પણ માણસ સમજાવીને એ કસમ છોડવાનું કહે તો પણ એ કસમ ન છોડવા. મક્કમપણે તમે કસમને વળગી રહેશો, તમને ભુખ્યે મરી જવું પડશે તો પણ તમે કહેજો કે ખુદાને દરમિયાન રાખીને અમે કસમ લીધા છે, તે ગાંધીની ખાતર નથી લીધા પણ ખુદાની ખાતર લીધા છે. તમે "યકીન" રાખીને કસમ પાળજો, લડત લડજો; હિંદુસ્તાન એ જોશે કે મજુરો જમીનદોસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતા પણ કસમ મુકયા નહીં. તમે પત્રિકાઓ ગોખી રાખજો, અને સમજપૂર્વક પાળજો. એમને એમ ગોખી રાખ્યામાં કંઇ માલ નથી. કુરાને શરીફ અને ગીતા ઘણાને પોપટીઆ રીતે મ્હોંએ હોય છે પણ એમ કરવું બસ નથી. મ્હોંએ કરીને એ પ્રમાણે વર્તશો તો ખાત્રી રાખજો કે પાંત્રીસ ટકાના પોણી પાંત્રીસ ટકા કરનાર કોઇ નથી."

સાતમા દિવસની પત્રિકામાં મજુરોએ પોતાની નવરાશનો વખત શી રીતે ગાળવો, તેની ઉપર કેટલાક સામાન્ય પણ સચોટ ઉદ્ગારો છે. લડત વધુ લંબાશે અને કેટલાકને ભુખમરો વેઠવાનો પણ કદાચ વખત આવશે તો તે વખતે તેમની પાસે તેમણે કદી ન કરેલી એવી મજુરી પણ કરાવવી પડશે. તે કરવાને માટે તેઓમાં કોઇ પણ પ્રકારના ધંધા માટે માન પેદા થવું જોઇએ એ વિચારથી એ ઉદ્ગારો નીકળેલા છે; "જે ધંધાની માણસના જીવનની સારૂ જરૂર છે તે ધંધામાં નીચ—ઉચ્ચપણાનો તફાવત હોયજ નહીં, તેમજ આપણે જાણતા હોઇએ તે શિવાય બીજો ધંધો કરવામાં શરમ પણ ન હોય. અમે તો માનીએ છીએ કે કપડાં વણવાં અને પથ્થર ફોડવા અથવા લાકડાં વ્હેરવાં કે ફાડવાં કે ખેતરમાં મજુરી કરવી એ બધા જરૂરના અને માન આપવા લાયક ધંધા છે." પત્રિકામાંના આજ ઉદ્ગારોપર વિવેચન કરતાં એક એટલોજ સચોટ ઉદ્ગાર કહાડેલો એ અહીં નોંધવા જોગ છેઃ—"પથ્થર ફોડવામાં જે ગરમી અને જે તાકાત આવે છે તે કલમ પકડવામાં નથી આવતી."

મજુરોને સામાન્ય વર્તન બાબતની આટલી સૂચનાઓ આપ્યા પછી તેઓની તેઓના સલાહકારોમાં શ્રદ્ધા અચળ રહે તે માટે આઠમા દિવસની પત્રિકા ઘડવામાં આવી છે. આ પત્રિકામાં અમુક સલાહકારો મજુરો માટે શું શું કરવાને બંધાયલા છે તે બાબત વચનો છે. એ 'પ્રતિજ્ઞાલેખ' મજુરોને અર્પણ કર્યો પહેલાં મહાત્માજી બોલ્યા હતાઃ—"અત્યાર સુધી અમે મજુરોની પ્રતિજ્ઞા અને મજુરોએ શું શું કર્યું તે ઉપર વિવેચન કર્યું. અમારી શી પ્રતિજ્ઞા છે અને અમે શું કરવાના છીએ તે અમારે તમને લખી

આપવાનું રહે છે. અમારી પાસે તમારે શી આશા રાખવાની છે, ઇશ્વરને દરમિયાન રાખીને શી શી વાત કરીએ છીએ તે અમે તમને કહીશુ. જ્યારે જ્યારે અમને ભૂલો કરતા તમે જોશો અથવા પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં કચાશ રાખતા જોશો ત્યારે તમે અમારાં વચનો અમારી સમક્ષ મુકી શકશો અમને ઠપકો આપી શકશો.'' આ પત્રિકામાં આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચતા ઉદ્દગારો આ છેઃ—"અમે માલિકનું બુરૂં કરી કે ઇચ્છી ન શકીએ અને અમારાં દરેક કાર્યમાં તેઓના હિતનો વિચાર રહેજ છે. માલિકોનું હિત જાળવીને અમે મજુરોનું હિત સાધીએ." આ લડત માલિકોને કનડગત કરવાની નથી પણ પોતાનું હિત સાધતાં તેમનું પણ હિત સાધવાની છે એમઃ આ પ્રમાણે જે જે પ્રસંગો મળ્યા છે તે તે પ્રસંગોએ ઉક્ત વિચારો મજુરાના મનમાં ઠસાવવાની મહાત્માજીએ તક લીધી છે. આ "પ્રતિજ્ઞાલેખ" માં રહેલી પ્રત્યેક પ્રતિજ્ઞા અક્ષરશઃ પળાઇ હતી એ આપણે આગળ જોઇશું અને ત્યારે આપણને જણાશે કે તેમાંની નીચેની પ્રતિજ્ઞા તો ઇતિહાસમાં કદી ભુલાવાની નથી. 'આ લડતમાં જેઓ ભૂખે મરવાની સ્થિતિમાં આવી જશે ને જેઓને કંઇ કામ નહીં મળી શકે તેવાઓને ઓઢાડવા પછી અમે ઓઢીશું અને તેઓને ખવરાવીને અમે ખાઇશું' આ પછી પત્રિકાઓનું સ્વરૂપ બદલાય છે. અત્યાર સુધી એમ લાગતું હતું કે મીલમાલિકો થોડા દિવસ મજુરોની કસોટી કહાડીને તેમને માગ્યા ભાવે નોકરી ઉપર લઇ લેશે. એટલે મજુરો બીજી મજુરી માગવા આવતા હતા તેઓને પણ ખામોશ પકડવાની સૂચના કરવામાં આવતી હતી અને સમજાવવામાં આવતું હતું કે "આવી રીતની અધીરાઇથી એમ મનાશે કે મજુરો મીલમાલિકોની નોકરી કદી પણ સ્વીકારવા માગતા નથી, અને તેથી માલિકોનો તેમણે દ્વેષ કર્યો કહેવાશે." મજુરો પણ બીચારા ખામોશ પકડીને બેઠા હતા અને શાન્તિ રાખવાની સુચના શબ્દે શબ્દ પાળતા હતા. એવે સમયે એવું જણાવા લાગ્યું કે મીલમાલિકો પોતાની પાંત્રીશ ટકા આપવાની અશક્તિને લીધે નહીં પણ કેવળ હઠને લઇને મજુરોની માગણી નથી સ્વીકારતા. મજુરો આ વખત ફાવશે તો હંમેશને માટે તેઓ ત્રાસ આપતા થઇ જશે અને તેમના સલાહકારોનું સાલ હંમેશને માટે પેસશે, આ વિચારને લઇને તેઓએ આ હઠ કરી હતી. આ હઠમાં રહેલા ભય અથવા ભ્રમનું નિરસન નવમા દિવસની પત્રિકામાં બહુ સુન્દર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. "માલિકોને ડર છે કે મજુરોને માગ્યું આપવાથી મજુરો ઉદ્ધત બને. આ ડર પાયા વિનાનો છે. મજુરો કદાચ આજે દબાય તો પણ પોતાનો લાગ શોધી ઉદ્ધત બને એ સંભવિત નથી. દબાયલા મજુરો વેરભાવ રાખે એવો પણ સંભવ છે. દુનિયાની તવારિખ બતાવે છે કે મજુરો જ્યાં જ્યાં દબાયા છે ત્યાં ત્યાં તેઓ સ્હામે થયા છે. માલિકો એમ માને છે કે મજુરોની માગણી સ્વીકાર્યાથી તેઓના સલાહકારની અસર તેઓના પર વધશે. જો સલાહકારોની દલીલ સાચી હશે, જો તેઓ મહેનતુ હશે તો મજુરો હારે કે જીતે છતાં સલાહકારોને તેઓ છોડવાના નથી અને વધારે ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે સલાહકારો મજુરોનો ત્યાગ કરવાના નથી. જેઓએ સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેઓ તે ધર્મ સ્વા[illegible] હતાશ છતાં પણ છોડવાના નથી, જેમ તે નિરાશ થશે તેમ સેવામાં તે સદાયે પરાયણ થશે એટલે ગમે તે પ્રયાસો કરે તો પણ માલિકો સલાહકારોને મજુરોના સહવાસમાંથી દૂર કરી નહીં શકે. સલાહકારો અને મજુરો વચ્ચેના સેવક અને સ્વામીના

શીરસ્થાયી સંબંધની આ પ્રમાણે માલિકોને સખત ચેતવણી આપીને મહાત્માજી હવે પછીની પત્રિકામાં માલિકોની સ્થિતિનું વિવેચન કરવાનો આરંભ કરે છે. આ અને આ પછીની કેટલીક પત્રિકાઓ કેવળ મજુરોને માટે જ નહીં પણ મીલમાલિકો માટે પણ પ્રયોજાયલી છે, તેનો હેતુ માત્ર મીલમજુરોનેજ કેળવવાનો નહીં હોઇ બની શકે તો મીલમાલિકોની પણ બુદ્ધિ ફેરવવાનો છે.

નોકર અને શેઠ વચ્ચેનો સંબંધ એક બીજાના સ્વાર્થ ઉપર બંધાયલો હોવાને બદલે એક બીજાના શ્રેય ઉપર બંધાયલો હોવો જોઇએ, આપલેના ધોરણ ઉપર ન બંધાયલો હોય, પરસ્પર લાગણી ઉપર બંધાયલો હોવો જોઇએ—એવા વિચારો મહાત્માજીએ ઘણાં વર્ષો ઉપર 'ઇંડિયન ઓપીનીઅન' માં, રસ્કિનના 'અન ટુ ધીસ લાસ્ટ' નામક પુસ્તક ઉપરથી લખેલા *'સર્વોદય' નામના લેખમાં પ્રગટ કર્યા હતા. તેજ વિચારો કાળ જતાં વધારે પાકા થયલા એટલે વધારે સરળ, સીધી અને જોરદાર ભાષામાં આ પત્રિકાઓમાં બનાવવામાં આવ્યા છે, નીચેના શબ્દોમાં રહેલો વિવેકપૂર્ણ અને હૃદયસ્પર્શી આગ્રહ કોને અસર કર્યા વિના રહી શકે ?

"મજુરોની સ્હામે માલીકોની એકત્રતાએ કીડીઓની સ્હામે હાથીઓનું મંડળ ઉભું કર્યા બરોબર છે. ધર્મનો વિચાર કરતાં માલિકોએ મજુરોની સ્હામે થતાં થરથરવું જોઇએ. મજુરોનો ભુખમરો એ માલિકોનો લાગ છે, આવો ન્યાય હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે માણસોએ જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અમે તો નિશ્ચયપૂર્વક આશા રાખેલી છે કે આ ગરવી ગુજરાતની રાજધાનીમાં શ્રાવક તથા વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકારનારા માલિકો મજુરોને નમાવવામાં, તેઓને હઠપુર્વક ઓછું આપવામાં કદી પોતાની જીત સમજશે નહીં."

આ પછીની પત્રિકામાં એકએકના સ્વાર્થની ઉપર બંધાયલા રાક્ષસી સંબંધથી કેવાં વિપરીત પરિણામો આવ્યાં છે તે બતાવ્યું છે. એ બતાવતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો એક મનોરમ પ્રસંગ મહાત્માજીએ મજુરોને કહી બતાવ્યો છે. પત્રિકા ઉપર વિવેચન કરતાં મહાત્માજીએ સમજાવ્યું હતું કે—"જેવી રીતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા મજુરોએ યુરોપીયન કામદારની હડતાલથી મુશ્કેલીમાં આવેલી આફ્રિકન સરકારની ભીડનો લાભ ન લેતાં પોતાની લડત બંધ કરી, સરકારને મદદ કરીને જગતમાં જશ લીધો હતો તેજ પ્રમાણે મીલમાલિકો ઉપર કંઇ ઓચિંતી આફત આવે તો તેનો લાભ લઇ તેમની કનેડગત ન કરતાં તેમની મદદે આપણે ધાવું જોઇએ."

અત્યાર સુધીના ઉપદેશની મીલમજુરો ઉપર શી અસર થઇ હતી તે જરા તપાસી જઇએ. જ્યારે હડતાલ પડી ત્યારે અમદાવાદ શહેરમાં સ્થળે સ્થળે ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો. સૌના મનમાં હમેશાં ડર રહેતો હતો કે ખીજાયલા મજુરો રસ્તામાં તોફાન કરશે, ચોરી કરશે, મારફાડ કરશે, હુલ્લડ હુમલા કરશે; પણ દશ દિવસમાં લોકોએ આમાંનું કશું ન જાયું એટલે બધા વિસ્મય થઇ ગયા. જીલ્લાના કલેક્ટર જેમને એ અરસામાં મહાત્માજી મળ્યા હતા તેમણે પણ મજુરોના વર્તન વિષે સાન્દાશ્ચર્ય પ્રકટ કરીને કહેલું કે—"આવી

*આ લેખ આજ માસિકના માર્ચ, એપ્રીલ અને મે (૧૯૧૮)ના અંકમાં પ્રકટ થએલ છે.

રીતની સલાહ શાંતિથી લડાતી લડત મેં બીજે ક્યાંયે નથી જોઇ, એટલુંજ નહીં પણ સાંભળીયે નથી." દરરોજ સાંજના શાહપુર દરવાજા બહાર ચાર સાડાચાર વાગ્યાથી બાવળના ઝાડ નીચે મજુરોની મેદની થતી, લાંબે છેટેથી આવતાં તેઓને કંટાળો ન હતો, દરરોજ પ્રસિદ્ધ થતી પત્રિકા તેઓ ઉત્સાહથી વાંચતા અને પોતાના ન ભણેલા ભાઇઓને વાંચી સંભળાવતા. મહાત્માજી, અનસૂયા બ્હેન અને ભાઇ બેંકર વગેરે દર સાંજે આવતાં તેમને વધાવી લેતા, હજારોનાં ટોળામાંથી શાન્તિપૂર્વક માર્ગ આપતા, મહાત્માજીના ભાષણ અને પત્રિકાવાચન વખતે સંપૂર્ણ શાન્તિ જાળવી અને ભાષણને અન્તે પોતાનો નિશ્ચય અતિશય આગ્રહપૂર્વક દરરોજ પ્રકટ કરતા. બહારના માણસો પણ આ મેળાવડાઓમાં ઉભરાવા લાગ્યા. ન્હાનાં મ્હોટાં જે કોઇએ એ મેળાવડા જોયા છે તેઓની સ્મૃતિમાંથી તે કદી ખસનાર નથી. મોટે ભાગે અભણ એવા મજુરવર્ગમાંથી ચાલી રહેતો પ્રસંગોચિત નવી નવી ગઝલો અને કવિતાનો પ્રવાહ માણસને આશ્ચર્યમાં લીન કરે એવો હતો. એમાંના ઘણાક પ્રસંગને ઉદ્દેશીનેજ બનાવેલાં 'જોડકણાં' હતાં એમ કોઇ કહેશે, પણ એ જોડકણાંમાં રહેલો ભાવ, આગ્રહ, નિશ્ચય અને કૃતજ્ઞતા વિષે તો બે મત હોઇ શકે એમ નથી. આ જોડકણાંમાંનું એક આ લેખને મથાળેજ આપવામાં આવ્યું છે. મુસલમાન મજુરોના કેટલાકના લાગણી ભર્યા ઉદ્દગારોની કાંઇ ઓછી અસર થઇ નહીં હોય: "ઐસા સંપ આયંદા ન કદી હોગા, ન કદી હુઆ થા. મહાત્મા ગાંધી ઐસા ઝાડ હૈ જીસકી શાખેં સારે હિન્દુસ્તાનમેં ફેલી હુઈ હૈં. અપની પાબંદી, અપની ઇજ્જત, અપની આનબાન પર કાયમ રહીએ. જહાંતક મુમકીન હો ઇત્તિફાક કભી તોડીએ મત, તોડનેકા ખ્યાલ ભી મત લાઇએ! જો અપને ખેયરખ્વાહ બને હૈં, ઉનકા દામન કભી મત છોડીએ અપને સરતાજ જો અપની હમદર્દીમેં શામિલ હૈં ઉનકે નામકો ધક્કા ન લગના ચાહીએ. અપને સરતાજકી બિના ઇજાજતકે કામપર જાના નહી. જો વે ફરમાવે કે મુફત કામપર જાના તો મુફત જાના. અપની ક્યા ઇજ્જત ગઇ, અપને સરતાજ, જીનોને અપની હરદમ ઉપર કમરબંદી બાંધી હૈ ઉનકો હી માનના." દિવસો જતાં મજુરોના કેટલાક ઉદ્દગારો તો પ્રચલિત થઇ ગયા અને "અરે! ડરો મત ગેબી મદદગાર હૈ યહાં!"

"અગર મરે ભુખે તો મરકી જાના જાનસેં,
લાઝિમ હૈ ન બદલે અપને ઇમાનસેં."

એવાં એવાં વચનો તો હજી લોકો નથી ભૂલ્યા.

મજુરોના ઉદ્દગાર માત્ર એમ બતાવી આપતા હતા કે રસ્કિન જેને "roots of honour" કહે છે અને જેને મહાત્માજીએ સાચનાં મૂળ કહ્યાં છે તે આ ગરીબ વર્ગમાં બીજા વર્ગના કરતાં બહુ ઉંડાં છે.

અહીં પ્રસંગોપાત કહી લેવું જોઇએ કે આવી શાન્ત અને રસભરી રીતે કામ ચાલી રહ્યું હતું તેમાં પણ જાણ્યે અજાણ્યે સ્હામા પક્ષને જરા માઠું ન લાગે એવું કાંઇ પણ ન બોલવામાં આવે કે ન કરવામાં આવે તેની મહાત્માજી બહુ કાળજી રાખતા. એક વાર એક શીઘ્ર કવિ મજુરે બહુ ઉત્સાહમાં આવી જઇ પોતાના દુહામાં મીલના સંચાઓની ખૂબ હાંસી કરી, મીલ માલિકોની કંઇક તિરસ્કાર યુક્ત મજાક કરી હતી. તેને મહાત્મા-

જીએ કહ્યું હતું.—"સંચાઓને તમે ખાલી ઓખા કહી હાંસી કરો છો તે વ્યાજબી નથી. એ સ્થુલ સંચાએ તમારૂં કાંઇ બગાડયું નથી. એમાંથીજ તમને એકવાર રોજી મળતી હતી. આપણા કવિઓને હું કહીશ કે આપણે કડવા ઉદ્દગાર નથી કહાડવાના, આપણે શેઠીઆ ઉપર કંઇ આક્ષેપ નથી કરવાના, શેઠીઆઓ આપણાથી મોટરમાં મ્હાલે છે, એમ કહેવાથી કાંઇ વળતું નથી. એ કહેવામાં આપણી કિંમત ચાલી જાય છે. હું તો કહું છું કે બાદશાહ જ્યોર્જ આપણે પ્રતાપે રાજ્ય ચલાવે છે, પણ તેમ કહેવામાં આપણી કિંમત જરાયે રહેતી નથી. અમુક માણસ નઠારા છે એમ કહેવાથી આપણે સારા નથી ઠરવાના. જે માણસ બુરૂં કરે છે તેનો જોનાર ઉપર બેઠેલો છે, તે તેને ન્યાય આપે છે, આપણે કોણ ન્યાય આપનારા ? આપણે તો એટલુંજ કહીએ કે તેઓ પાંત્રીસ ટકા આપણને નથી આપતા એટલીજ તેમની ભૂલ છે." (અપૂર્ણ.)

મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ.

સુધારાના યોજનાના મુદ્દા.

હિન્દી વજીર મી. મોન્ટેગ્યુ અને આપણા વાઇસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે હિન્દી રાજ બંધારણમાં કરવાના સુધારા વિષે જે રીપોર્ટ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે રીપોર્ટને અંતે તારવવામાં આવી છે તેનું ભાષાંતર જરૂર જેટલી ટીકા સાથે નીચે આપવામાં આવ્યું છે:—

પાર્લામેન્ટ અને ઇન્ડીયા ઓફીસ.

૧ પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજીરનો અંકુશ ઓછો કરવો (બંધારણ અને વહીવટની દૃષ્ટિથી હિન્દના સમસ્ત રાજકારભાર અને રક્ષણ માટે બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટ અને તેની તરફથી બ્રીટીશ પ્રધાનમંડળ અને ખાસ કરીને હિન્દી પ્રધાન જવાબદાર ગણાય છે. હિન્દી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારને કેટલીક બાબતોનો પોતાની મરજી મુજબ તરતજ અમલ કરવાની વિશાળ પણ ચોક્કસ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે; છતાં તેના પર મોટી મર્યાદાઓ મૂકવામાં આવી છે. અમુક રકમથી વધારે પગારની જગ્યાયો કે એકંદર કોઈ ઓફીસનો ખર્ચ અમુક હદ ઉપરાંત વધારવો હોય કે કોઇ ખાતામાં અમુક રકમથી વધારે ખર્ચ કરવો હોય તો હિન્દી પ્રધાનની સંમતિ મેળવવી પડે છે. દરેક કાયદો અને વાર્ષિક અંદાજપત્ર—પ્રાંતોનાં તેમજ હિન્દી સરકારનાં—હિન્દી વજીર અને તેમનું મંડળ ઘણીજ બારીકાઇથી તપાસીને તેમાં ફેરફારો કરે છે. ઉપરાંત રાજનીતિ અને વહીવટના મોટા સવાલો પરનો હિન્દી વજીરનો અભિપ્રાય અહીંઆંની સરકારને કબુલ રાખવો જોઇએ. આથીજ કરીને હિન્દી વજીર આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટો આપખુદ અમલદાર કહેવાય છે કારણ કે એક પાસથી ૩૩ કરોડની પ્રજાના રાજતંત્ર તે ઉપર સર્વોપરિ અને વિશાલ સત્તાઓ ભોગવે છે ત્યારે બીજી પાસ પાર્લામેન્ટ હિન્દને લગતી થોડીજ—ખાસ કરીને ઇંગ્લંડની સાથે સંબંધ ધરાવતી—બાબતોમાં રસ લેતી હોવાથી તેની સત્તા ઘણે અંશે નિરંકુશ છે. પણ જ્યાં સુધી પાર્લામેન્ટ અમુક બાબતોમાં હાથ નાંખવાની પોતાની સત્તા મર્યાદિત ન કરે ત્યાં સુધી તેના વતી હિન્દી

વજીરને હાલના જેવો કારભાર કરવો પડે. હવે આ રીપોર્ટમાં સુચવાયું છે કે પ્રાંતિક રાજતંત્રમાં જે કેટલાંક ખાતાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપી દેવાનાં છે તેનાપરથી પૂરેપૂરો અને બાકીનાં પ્રાંતિક અને હિન્દી ખાતાપરથી કેટલેક અંશે પાર્લામેન્ટ અને તેને અંગે હિન્દી વજીરે પોતાનો અંકુશ કમી કરવો. અલબત, ભવિષ્યમાં પણ રાજનીતિના અને ખર્ચના મોટા સવાલોપર તો હિન્દી વજીરનો કાબુ રહેશે.)

૨. હિન્દી વજીરનો પગાર બ્રીટીશ પ્રજાના અંદાજપત્રમાં સામેલ કરવો.

(અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ પણ ઘણા વખતથી કબૂલ કર્યું છે કે ઈંગ્લંડ હિન્દપર અમલ ચલાવે છે તે જેમ હિન્દના હિતને સારૂ છે તેમ ઈંગ્લંડના લાભ માટે પણ છે. તેથી જેમ સંસ્થાનોના પ્રધાનનો પગાર ઇંગ્લંડની તીજોરીમાંથી લેવાય છે તેમ હિન્દી વજીરનો પણ લેવાવો જોઇયે. આપણી આ માગણીનું આથી વધારે મજબુત કારણ તો એ હતું કે આ સૂચનાનો અમલ થતાં હિન્દી રાજવહીવટના સવાલો વધારે સારી રીતે આમની સભામાં ચર્ચાશે. હાલ હિન્દી સવાલો પર થોડુંજ ધ્યાન તે સભામાં અપાય છે. બ્રીટીશ હિન્દનું અંદાજપત્ર માત્ર પાર્લામેન્ટ આગળ માહીતી માટે પણ રજુ કરવામાં આવે છે જ્યારે હિન્દી પ્રધાનનો પગાર ઇંગ્લંડના અંદાજપત્રમાં મૂકાય એટલે તે વિષે આમની સભાનો મત પણ મંગાય. બ્રીટીશ અંદાજપત્રનો વિગતવાર વિચાર કરવાને આમની સભાની ખાસ કમીટી નીમવામાં આવે છે તેમાં હિન્દી પ્રધાનના પગારનો વિચાર કરવાનો હોય તો હિન્દી કારભાર વિષે ઘણી રસભરી ચર્ચા થાય અને આમ આપણી માગણીઓ અને ફરિયાદો પર ધ્યાન આપવાની તેને તક મળે.

૩. હિન્દના કારભાર તરફ ધ્યાન આપવાને એક ખાસ કમીટી નીમવા આમની સભાને ભલામણ કરવી.

(આ સૂચનાનો હેતુ પણ આમની સભામાં હિન્દી સવાલોના વિચાર અને ચર્ચાને ઉત્તેજન આપવાનું છે. ધારાસભાના વધુ મતથી વિરૂદ્ધ થઇને અમુક કાયદાઓ પસાર કરવાની કે અટકાવવાની જે સત્તા હવે પ્રાંતિક અને વડી સરકારને આપવામાં આવનાર છે તેના અમલ વિષે ધારાસભાઓ પોતાની ફર્યાદ આ કમીટી આગળ રજુ કરી આમની સભામાં તે વિષે ઉહાપોહ કરી શકશે અને બાર વર્ષે જ્યારે પાર્લામેન્ટ તરફથી હિન્દના રાજબંધારણમાં સુધારા સૂચવવાને કમીશન નીમાશે ત્યારે તેના કાર્યમાં આ કમીટીએ કરેલા રીપોર્ટ વગેરે ઘણાંજ કિંમતી થઈ પડશે.)

૪. હિન્દી વજીરની સભા અને તેની લંડનની ઓફીસના હાલના બંધારણને તપાસી તે વિષે રીપોર્ટ ઘડવા એક કમીટી નીમવી.

(ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દી વજીરનો અને તેથી તેમના મંડળ અને ઓફીસનો મોટાં ખાતાં પર ઓછો અંકુશ રાખવાનો આવશે. આથી મંડળમાં તેમજ ઓફીસમાં જે ફેરફાર કરવા જોઇયે તે વિષે વિચાર કરવાને આ કમીટી નીમવાની છે.)

હિન્દી સરકાર.

૫. સુલેહ, વ્યવસ્થા અને સુરાજ્યને વિષે પોતાની જવાબદારી અદા કરવાને જે બાબતો ખાસ અગત્યની જણાય તેના પર હિન્દી સરકારની નિર્વિવાદ સત્તા કાયમ રાખવી.

(આ કલમનો શબ્દશઃ અર્થ કરીએ તો એમજ સમજાય કે રાજ્યનાં બધાં ખાતાંઓ પર હિન્દી સરકારની પૂરેપૂરી સત્તા કાયમ રાખવી. પણ ખરો અર્થ તો એમ લાગે છે કે પ્રાંતમાં પ્રજાને સોંપ્યા શિવાયનાં તમામ પ્રાંતિક અને હિન્દી ખાતાં વિષે પ્રાંતિક અને હિન્દી ધારાસભાને અમુક હદ સુધી તેનુ ધાર્યું કરવા દેવું પણ છેવટની સંપૂર્ણ સત્તા તો હિન્દી સરકારના હાથમાં રહેશે કારણ કે તેટલે અંશે તે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજીરને જવાબદાર રહે.)

૬. હિન્દ માટે એક પ્રીવી કાઉન્સીલ રચવી.

(ઇંગ્લંડમાં અનુભવી રાજપુરૂષો અને ઉમરાવો વગેરેની એક સભા શહેનશાહને અમુક વિષયોમાં સલાહ આપવાને, અને છેલ્લી અપીલોનો નિકાલ કરવાને કેટલાક સૈકાઓથી નીમવામાં આવે છે. અહીંયા તો વાઇસરાય જ્યારે સલાહ માગે ત્યારે આપવાને આ સભા રચવાની દરખાસ્ત મૂકી છે અને તેમાં દેશી રાજાઓ અને તેમના દીવાનો, કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટના સભાસદો અને હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોને નીમવાની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે.)

કારોબારી મંડળ.

૭. ગવર્નર જનરલના કારોબારી મંડળમાં હિન્દી તત્વનો વધારો કરવો.

(હાલ આ મંડળમાં એક હિન્દી સભાસદ નીમાય છે. તેને બદલે બે હિન્દીઓને નીમવાનું રીપોર્ટમાં સૂચવ્યું છે.)

૮. કારોબારી મંડળના સભાસદોની વધુમાં વધુ સંખ્યા વિષે તેમજ તેને માટે લાયકાતની મર્યાદાઓ દૂર કરવી.

(હાલ વાઇસરોયની કારોબારી સભામાં વધારેમાં વધારે ૭ સભાસદો નીમી શકાય. આ સૂચના પ્રમાણે હવે તેથી વધારેને પણ નીમી શકાય. વળી હાલ અમુક ભાગના સભાસદો સીવીલ સર્વીસના અમલદારો હોવા જોઇએ એવી કલમ છે તે પણ રદ થાય. આમ સીવીલીયન ન હોય તેવા સભાસદોને નીમી શકાશે, પણ સીવીલીયનોને નજ નીમવા એવું બંધન કર્યું નથી.)

૯. બ્રેટબ્રીટનમાં પાર્લામેન્ટના કામ માટે ઉપમંત્રીઓ નીમાય છે તેવી પદવી માટે ધારાસભાના સભાસદોને અમુક સંખ્યામાં નીમવાની સત્તા (કાયદાથી) લેવી.

(ધારાસભામાં કારોબારી સભાના કોઇ સભાસદ હાજર ન રહી શકે ત્યારે તેની જગ્યાએ કામ કરવાને આ નિમણુક કરવાનો હેતુ છે. ચુંટાએલા કે બિનઅમલદાર સભાસદોનેજ નીમી શકાય એવું કંઇ રાખવાનું નથી.)

ધારામંડળ.

૧૦. ગવર્નર જનરલની હાલની ધારાસભાને બદલે નવી ધારાસભા અને કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટસ રાજસભા—એમ બે ધારામંડળો રચવાં.

(જે સુધરેલા દેશ રાજસત્તા ભોગવે છે તેના ઉંચામાં ઉંચા ધારામંડળના બે અંગ

હોય છે. એકમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓજ હોય છે અને બીજું ફ્રાંસના માફક પ્રજામાંથી બીજી રીતે ચુંટાતું હોય અથવા અમેરીકાની માફક પ્રાંતિક મંડળોમાંથી ચુંટાતું હોય અથવા ઈંગ્લંડની માફક શાહેનશાહે નીમેલા ઉમરાવો ધર્માધ્યક્ષો વગેરેનું બનેલું હોય. બીજું મંડળ રચવાનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે પ્રજાકીય મંડળ ઉતાવળથી કોઇક કાયદો પસાર કરે તો તેને અટકાવી તે વિષે પ્રજામત એકત્ર કરાય અને તેની ભૂલો સુધારાય. બીજા મંડળમાં અમલદારો અને ઉમરાવો જેવા અમુક વર્ગોની સત્તાને પ્રધાનપદ આપવાનો ઇરાદો હોય છે.)

૧૧. રાજસભામાં ૫૦ સભાસદો નીમાશે (આ ઉપરાંત ગવર્નર–જનરલ તેના પ્રમુખ હશે અને તે ઉપપ્રમુખ નીમશે). આ સભાસદો પૈકી ૨૧ ચુંટાશે અને ૨૯ ગવર્નર–જનરલ નીમશે. નીમવાના સભાસદો પૈકી ૪ બિનઅમલદાર હશે અને વધારેમાં વધારે ૨૫ (કારોબારી મંડળના સભાસદો સુદ્ધાંત) અમલદારો હશે.

રાજસભાની મુદત પાંચ વર્ષની હશે.

રાજસભાના સભાસદોની લાયકાત વિષે ગવર્નર–જનરલ–ઇન–કાઉનસીલ નિયમો ઘડશે.

(પ્રાંતિક ધારાસભાના બિનઅમલદાર સભાસદો તરફથી ૧૫ અને મુસલમાનો, જમીનદારો અને વેપારી મંડળો—એ દરેક તરફથી ૨–એમ કુલ ૨૧ સભાસદો ચુંટાવા જોઇએ એવી સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. આ મંડળનું બંધારણ તપાસતાં જણાશે કે—જો કે તે હાલની ધારાસભા કરતાં કંઇક સારૂં છે પણ બીજી પાસ તેમાં અમલદારી અને નીમાએલા સભાસદોની વધુમતિ તો હશે અને બિનઅમલદારો કરતાં એક અમલદાર વધારે હશે. એટલે સરકારનો પૂરો કાબુ આ સભાપર રહેશે.)

૧૨. ધારાસભામાં ૧૦૦ સભાસદો હશે; તેમાંના ⅘ ભાગના ચુંટાશે અને ⅕ ભાગ નીમાશે. નીમાએલા સભાસદો પૈકી ઓછામાં ઓછા ⅓ ભાગના સભાસદો બિનઅમલદાર હોવા જોઇએ.

આ સભાના પ્રમુખની નીમણૂક ગવર્નર–જનરલ કરશે.

(ધારાસભાના ⅘ ભાગના સભાસદો કેવી રીતે ચુંટાવા જોઇએ–પ્રાંતિક ધારાસભાની મારફત કે સીધા પ્રજા તરફથી તે વિષે રીપોર્ટમાં ચોક્કસ દરખાસ્ત કરવામાં આવી નથી. પ્રમુખ તરીકે અમલદાર નીમાશે. સામાન્ય રીતે બીજા દેશોમાં ધારાસભા પોતાના પ્રમુખ નીમે છે.)

૧૩. રાજસભાના અમલદાર સભાસદોને ધારાસભામાં નીમી શકાશે.

(આથી જ્યારે મતભેદ થતાં ધારાસભા અને રાજસભાની સંયુક્ત સભા મળે ત્યારે કારોબારી સભાના સાત સભાસદો ઉપરાંત બીજા થોડા પણ અમલદારો સભાસદોના કુલ સરવાળામાં ઘટે.)

૧૪. રાજસભા કે ધારાસભાને રદ કરવાની સત્તા ગવર્નર–જનરલને રહેશે.

(આવી સત્તા સામ્રાજ્યના સંસ્થાનોમાં વડા રાજ્યાધિકારીઓને–ગવર્નરોને તેમજ ગવર્નર–જનરલોને હોય છે.)

૧૫. કાયદા ઘડવા માટે નીચેનો શિરસ્તો અનુસરવામાં આવશે.

અ. દાખલ સરકારી ખરડાઃ તે સામાન્ય રીતે ધારાસભામાં કરવામાં આવશે અને ત્રણે વખત પસાર કરવામાં આવશે અને જો ધારાસભામાં પસાર થાય તો રાજસભામાં મોકલવામાં આવશે. રાજસભા ખરડામાં એવો સુધારો કરે કે જે ધારાસભાને પસંદ ન પડે તો બન્નેની સંયુક્ત સભામાં તે ખરડો રજુ કરવામાં આવશે—શિવાય કે જો રાજસભાએ કરેલા સુધારા સુલેહ, વ્યવસ્થા અને સુરાજ્ય (જેમાં નાણાંના સંગીન વહીવટનો સમાવેશ થાય છે) માટે તે સુધારા જરૂરના છે, એવું સર્ટીફીકેટ આપવાને વાઇસરોય તૈયાર થાય તો તેને રદ ન કરવાની કે ફેરવવાની સત્તા ધારાસભાને રહેશે નહિ. પણ જો ખરડો રજુ કરવાની રજા ધારાસભા ન આપે અથવા કોઇ પણ વખતે તેને ઉડાવી દે તો તે ખરડો ઉપર જણાવેલી વ્યાખ્યામાં આવે છે, એવું સર્ટીફીકેટ આપીને ગવર્નર—જનરલ ઇન—કાઉન્સીલ ફરીથી મૂળ સ્વરૂપમાં તે ખરડો કાઉન્સીલ ઓફ્ સ્ટેટમાં દાખલ કરી શકે. વળી, અમુક ખરડા ખાસ તાકીદના છે એવું સર્ટીફીકેટ આપીને ગવર્નર—જનરલ—ઇન—કાઉન્સીલ તેને પહેલીજ વાર રાજસભામાં દાખલ કરી ત્યાં પસાર કરી શકે અને ધારાસભાને માત્ર તેની ખબર જ આપે.

બ. ખાનગી ખરડા.—ખરડો રજુ કરનાર જે મંડળીના સભાસદ હોય ત્યાં તે રજુ કરે અને ત્યાં પસાર થયા પછી બીજા મંડળમાં તે રજુ થાય. મંડળો વચ્ચે મતભેદ પડે ત્યારે બન્નેની સંયુકત સભાથી તેનું સમાધાન કરવું. પણ જો કોઇ ખરડો (પછી તે પહેલો ધારાસભામાં રજુ થયો હોય કે નહિ તોપણ) ધારાસભામાંથી એવા સ્વરૂપમાં બ્હાર નીકળે કે જે સારા વહીવટને નુકશાન પહોંચાડે, એમ સરકારને લાગે તો ઉપર જણાવેલા શબ્દોમાં સર્ટીફીકેટ આપીને પહેલી વાર કે ફરીથી રાજસભા આગળ રજુ કરવાની સત્તા ગવર્નર—જનરલ—ઇન—કાઉન્સીલને રહેશે; અને રાજસભા તે ખરડાને જે છેવટનુ સ્વરૂપ આપે તે પ્રમાણેજ તે કાયદો બનશે.

(આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સામાન્ય નિયમ તરીકે બધા વિષયમાં ધારાસભાના અથવા તેની અને રાજસભા વચ્ચે મતભેદ થાય ત્યારે તેની સંયુકત સભાના વધુમત પ્રમાણે કાયદાઓ ઘડાશે અને આ બન્નેમાં પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા સભાસદોની વધુ સંખ્યા હશે. પણ જે બાબતો સરકારને સુલેહ, વ્યવસ્થા અને સુરાજ્ય—જે શબ્દોનો અર્થ સરકારનેજ કરવાનો છે—માટે જરૂરની લાગે તેમાં પોતાનુ ધાર્યું કરવાની સત્તા સરકારને મળે છે; અને કોઇ પણ વિષયમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને છેવટની સત્તા મળતી નથી.)

૧૬. ઠરાવો ભલામણ રૂપેજ ગણાશે.

(બધા દેશમાં ધારામંડળોના સામાન્ય ઠરાવો ભલામણ રૂપેજ ગણવામાં આવે છે. ગયા સૈકામાં સીવીલ સર્વીસની પરીક્ષા ઇંગ્લંડમાં અને હિન્દમાં સાથે લેવાનો ઠરાવ બ્રીટીશ આમની સભાએ પસાર કર્યો હતો પણ તેનો અમલ કરવાનું બ્રીટીશ પ્રધાનમંડળે યોગ્ય ધાર્યું નહતું. આ વિષે ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે અંદાજપત્ર વિષે પણ જે ઠરાવો ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવશે તે પણ ભલામણ રૂપેજ લેખાશે અને તે સરકારને બંધનરૂપ નીવડશે નહિ. બીજા દેશોમાં અંદાજપત્રને નાણાંના બીલ તરીકે

ધારાસભા આગળ રજુ કરવામાં આવે છે અને તેમાં જે ફેરફાર થાય તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરી શકાય છે. આવી કોઇ વ્યવસ્થા વડી સરકાર માટે સૂચવવામાં આવી નથી એટલે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સરકારની તીજોરીમાં પણ કંઇજ સત્તા મળતી નથી.)

૧૭. ગવનર–જનરલ અને શહેનશાહતને ધારાઓ મંજુર કે નામંજુર કરવાની તેમજ મુલતવી રાખવાની સત્તા રહેશે.

(સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોમાં પણ આવો નિયમ હોય છે.)

૧૮. ગવર્નર–જનરલને હાલની માફક ફરમાન કાઢવાની અને ગવર્નર–જનરલ–ઇન–કાઉન્સીલને (અમુક જીલ્લા માટે) કાયદા ઘડવાની સત્તા રહેશે.

(હાલ વડી સરકારનો કોઈ તાકીદનો ઠરાવ ધારા તરીકે પસાર કરવા જેટલો વિલંબ ન કરતાં, તરતજ ફરમાન રૂપે બ્હાર પાડવાની સત્તા વાઇસરોયને છે તે કાયમ રહેશે; તેમજ અમુક પછાત જીલ્લા માટે કાયદા કારોબારી સત્તાની રૂએ પસાર કરવાની સત્તા પણ રાખી છે.)

૧૯. રાજસભા અને ધારાસભાના નીમાએલા અમલદારોને સરકાર ખાસ સૂચના કરે તે શિવાય બોલવામાં અને મત આપવામાં અંગત છૂટ રહેશે.

(હાલ તો અમલદારોનો અંગત મત ગમે તે હોય તો પણ સરકારના મતને હમેશાં ટેકો આપવાની તેમને ફરજ પડે છે.)

૨૦. રાજસભા અને ધારાસભાના કોઇ પણ સભાસદને (કોઇએ પહેલેથી પૂછેલા સવાલનો જવાબ મળ્યા પછી) વધારાનો સવાલ પૂછવાની સત્તા રહેશે. કોઇ સવાલનો જવાબ જાહેર હિતની દ્રષ્ટિથી આપી શકાય નહિ તે કારણથી તે સવાલ ગવર્નર–જનરલ બાતલ કરી શકશે નહિ; પણ કોઇ સવાલ પૂછવામાંજ જાહેર હિતને નુકશાન થાય તેમ હોયતો ગવર્નર–જનરલ તેને બાતલ કરી શકશે.

(હાલ મૂળ સવાલ પૂછનારજ વધારાનો સવાલ પૂછી શકે છે; હવે બીજો કોઇ સભાસદ પણ તેવો સવાલ પૂછી શકશે. સવાલો બાતલ કરવાની સત્તા કંઇક અંશે કાપીને પણ રાખવામાં આવી છે.)

૨૧. રાજસભા અને ધારાસભાઓની કાર્યવાહીના નિયમો પહેલાં તો ગવર્નર–જનરલ–ઇન–કાઉન્સીલ ઘડશે; તે બન્ને મંડળો ગવર્નર–જનરલની સંમતિથી પોતાને લગતા નિયમોમાં સુધારા વધારા કરી શકશે, દરેકના નિયમો વિષે હિન્દી વજીરની સંમતિની જરૂર રહેશે નહિ અને તે પાર્લામેન્ટ આગળ મૂકવામાં આવશે નહિ.

(હાલ ધારાસભાને પોતાના નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા નથી.)

૨૨. રાજસભા અને ધારાસભા એ બન્ને તરફથી જોડવા કાયમી કમીટીઓ બને તેટલાં સરકારી ખાતાં માટે ચુંટવામાં આવશે. કયાં ખાતાં માટે આવી કમીટીઓ રાખવી, એનો નિર્ણય ગવર્નર–જનરલ–ઇન–કાઉન્સીલ કરશે અને ખાતાને લગતી કઇ બાબતો

કમીટી આગળ મૂકવી તેનો નિર્ણય તેના ઉપરી કરશે. ધારાસભા અને રાજસભા બિન-અમલદાર સભાસદો લેખી મત આપીને આ કમીટીના ⅔ ભાગના સભાસદો ચુંટશે અને ગવર્નર–જનરલ–ઇન–કાઉન્સીલ ⅓ ભાગના સભાસદો નીમશે.

(બીજા દેશોમાં પણ ધારામંડળો તરફથી જુદાં જુદાં ખાતાં માટે કાયમી કમીટીઓ નીમવામાં આવે છે પણ તેને આથી વધારે ચોક્કસ અને વજનદાર સત્તાઓ સોંપવામાં આવે છે.)

૨૩. વડી સરકાર પોતાની જવાબદારી બરાબર અદા કરી શકે એવી રીતે પ્રાંતિક સરકારને ધારા, વહીવટ, અને નાણાનાં કારભારમાં ઉપરી સભાના અંકુશમાંથી વધારેમાં વધારે સ્વતંત્ર કરવા.

(જે પ્રાંતિક ખાતાં પ્રજાને સોંપવાનાં છે તેમાં લગભગ પૂરેપૂરી અને બાકીનામાં પણ હાલના કરતાં વધારે સ્વતંત્રતા પ્રાંતિક સરકારને આપવાનો ઇરાદો છે. છતાં પ્રજાને સોંપવામાં આવનારાં ખાતાંપર દેખરેખ અને કંઇક અંકુશ રાખવાની સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. સરકારી ખાતાં પરતો હજી ઘણો અંકુશ રહેશે એ પણ ચોક્કસ છે.)

૨૪. પ્રાંતોમાં પહેલાં અમુક વિષયોમાં પ્રજાને જવાબદારી સોંપીને–જેને હવે પછી પ્રજાકીય વિષયો કહેવામાં આવશે–(બાકીના બધા સરકારી કહેવામાં આવશે) અને પછી ક્રમે ક્રમે વધારે ખાતાં સોંપીને પૂરેપૂરૂં જવાબદાર રાજતંત્ર સ્થાપવાનું છે.

(કૉંગ્રેસ–લીગની યોજનામાં પણ પૂરૂં પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપણે માગ્યું નહતું. આપણે અમુક ખાતાંપર પૂરી સત્તા કે તે વિષે પૂરી જવાબદારી માગી ન હતી પણ કાયદા અને નાણાંની પૂરી સત્તા પ્રજાકીય ધારાસભાને આપવાની અને કારોબારી મંડળમાં એ સભાસદો સરકાર તરફથી નીમવાની અને એ ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદો નીમવાની માગણી કરી હતી. આમાં બધાં ખાતાં માટે સત્તા અને જવાબદારીમાં આપણા સભાસદો સરકારના ભાગીદાર બનત, પણ ધારાસભાને પાર્લામેન્ટના જેવી સત્તા મળત. પણ ગયા વર્ષના ઑગસ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્ય વિષે જે જાહેરનામું સરકારે બહાર પાડ્યું હતું તે અનુસાર સરકારનાં થોડા ખાતાંમાં પણ પૂરી જવાબદારી આપીનેજ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના ધોરી માર્ગપર આપણને મૂકવા જોઇએ એમ રીપોર્ટમાં માની લેવામાં આવ્યું છે. આવી શરૂઆત પ્રાંતિક બંધારણમાં કરવી અને ચોક્કસ શરતો પ્રમાણે અમુક ખાતાના કાયદા, વહીવટ અને નાણાંની પૂરી સત્તા ધારાસભાને અને તેમાંથી નીમેલા પ્રધાનોને આપવાનો સરકાર ઇરાદો રાખે છે.

દરેક પ્રાંતમાં કયા વિષયો પ્રજાને સોંપવા તે વિષે ભલામણો કરવાને હિન્દ બહારના પ્રમુખની, એક અમલદારની અને એક બિનઅમલદારની કમીટી સૂચનાઓ કરશે તે વિષે વિચાર કરીને ગવર્નર જનરલ–ઇન–કાઉન્સીલ હિન્દી વજીરની સંમતિ લઇને છેવટનો નિર્ણય કરશે. પોલીસ, કાયદા, ન્યાય, જમીન મહેસુલ–એ વિષયો પ્રજાને ન સોંપાય એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે.

પ્રાંતિક કારોબારી મંડળ.

૨૫. ગવર્નર અને કારોબારી સભાના સભાસદો, ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદોમાંથી ગવર્નરે નીમેલા પ્રધાનો, અને ખાતા વગરના એક અથવા વધારે સભાસદો—એ બધાનું પ્રાંતિક કારોબારી મંડળ બનશે.

(આમ નવા કારોબારી મંડળમાં ત્રણ તત્વો હશેઃ (૧) કારોબારી સભાસદો હાલ ત્રણ નીમાય છે તેને બદલે બે હશે; (૨) પ્રધાનો જેઓ ધારાસભાના પ્રજાકીય સભાસદોમાંથી નીમાશે અને જેઓ સ્વભાવિક રીતે ધારાસભાના આગેવાન હશે; નહિ તો તેઓ ધારાસભામાંથી પોતાને જરૂરી કાયદા અને અંદાજપત્ર પસાર કરાવી ન શકે; અને (૩) ખાતા વગરના સભાસદ. આવા સભાસદો બીજા દેશોમાં પણ રાજકીય પક્ષની જરૂરીયાતોથી અને ગંભીર સવાલોપર અનુભવી માણસોની સલાહ લેવાના હેતુથી નીમવામાં આવે છે. રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નવી કારોબારી સભાના અંગ્રેજ સભાસદ શિવાય બીજા કોઇને વહીવટનું જ્ઞાન નહિ હોય તેથી તેની પુરવણી કરવાને એક કે વધારે અમલદારોની સલાહનો લાભ લેવાને તેમને કારોબારી મંડળમાં દાખલ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. તેમને મત આપવાનો અધિકાર નહિ હોય અને તેમને પોતાની જગ્યાનો જે પગાર મળતો હશે તેજ મળ્યાં કરશે)

૨૬. કારોબારી સભામાં બે સભાસદો હશે અને તેમાં એક હિન્દી નીમાશે.

સરકારને હસ્તક રહેલાં ખાતાંપર ગવર્નર અને કારોબારી સભાની સત્તા રહેશે.

૨૭. ધારાસભાની મુદત માટે પ્રધાન અથવા પ્રધાનો નીમાશે અને તેમની પ્રજાકીય ખાતાપર સત્તા રહેશે.

(આ ઉપરથી સમજાશે કે નવા કારોબારી સભાના બે સભાસદો સરકારી ખાતાંનો વહીવટ કરશે અને તે વિષે તેમનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે. ગવર્નર અને પ્રધાનો પ્રજાને સોંપાએલાં ખાતાંપર સત્તા ભોગવશે અને તે વિષે તેઓજ છેવટનો નિર્ણય કરી શકશે. રીપોર્ટ જણાવે છે કે સંસ્થાનોની માફક અહીંઆં ગવર્નર પ્રધાનોની સલાહજ હમેશાં કબૂલ કરે એમ તરત બનશે નહિ છતાં પ્રધાનોની સલાહ વિરૂદ્ધ ગવર્નર હમેશાં નિર્ણય નહિ આપે. એકંદર જે પ્રધાનોને ધારાસભાનો સંગીન ટેકો હોય તેઓ ગવર્નરને સહેલાઇથી મ્હાત કરી શકે. આમ કારોબારી સત્તાના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તોપણ કારોબારી સભાસદો અને પ્રધાનો મળીને સામાન્ય રીતે બધાં ખાતાંના મુખ્ય સવાલો વિચારે અને જે નિર્ણયો કરવામાં આવે તેને સર્વે ટેકો આપીને બ્હાર દુનિયાની સમક્ષ ઐક્ય દાખવે એવી કલ્પના રીપોર્ટમાં દર્શાવવામાં આવી છે.)

૨૮. કારોબારી સભાના વધારાના સભાસદ કે સભાસદોને ગવર્નર પોતાના ઉપરી અમલદારોમાંથી મસલત અને સલાહ માટેજ નીમશે.

૨૯. આ પ્રમાણે રચાયેલી સરકારના બધા સભાસદો સામાન્ય રીતે ભેગા મળીને મસલત કરશે પણ કારોબારી મંડળના માત્ર એક કે બીજા અંગને મસલત કરવાને ગવર્નર બોલાવશે. સરકારી વિષયો સંબંધી બધા સવાલોમાં અને પ્રાંતિક અંદાજપત્રમાં તેના

આંકડા વિષે નિર્ણય ગવર્નર અને કારોબારી સભા કરશે; અને પ્રજાકીય ખાતાં વિષે બધા સવાલોમાં અને પ્રાંતિક અંદાજપત્રમાં તેના આંકડા વિષે નિર્ણયો ગવર્નર અને પ્રધાનોને શિર રહેશે.

૩૦. ગ્રેટબ્રીટનમાં પાર્લામેન્ટના કામ માટે ઉપમંત્રીઓ નીમાય છે તેમના જેવી પદવી પર ધારાસભાના સભાસદોની અમુક સંખ્યામાં નીમણુંક કરવાની સત્તા (કાયદાથી) લેવી.

(ચુંટાયેલા સભાસદોજ નીમી શકાય એવું કંઇ બંધન રખાશે નહિ.)

પ્રાંતિક ધારાસભા.

૩૧. દરેક પ્રાંતમાં ધારાસભાને વધારે વિશાળ બનાવી તેમાં ચુંટાયેલા સભાસદોની સંગીન બહુમતિ રાખવામાં આવશે. (૧) વધારેમાં વધારે વિશાળ મતદારમંડળ તરફથી ચુંટાએલા અને (૨) નીમાયેલા સભાસદોની ધારાસભા બનશે. નીમાએલા સભાસદો બિન અમલદાર તેમજ અમલદાર હશે. કેટલાક અમલદારો પોતાના હોદ્દાની રૂએજ સભાસદ નીમાશે. ધારાસભાની ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર અને તે સભાનું બંધારણ ૫૩ માં પેરામાં જણાવ્યા મુજબ નીમાએલી કમીટીની સલાહથી અને હિંદી વજીરની સંમતિ લઇને ગવર્નર જનરલ–ઇન–કાઉન્સીલ મુકરર કરશે અને તે પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરવામાં આવશે.

(હાલ સામાન્ય રીતે ચુંટાયેલા સભાસદો ઓછી સંખ્યામાં છે પણ તેમાં ચુંટાયેલા અને નીમાયેલા મળીને બિન અમલદાર સભાસદોની વધુ સંખ્યા થાય છે. હાલ ફકત બંગાલામાંજ ચુંટાયલા સભાસદો રહેજ વધુ સંખ્યામાં છે. હવેથી ચુંટાયલા–પ્રજાને જવાબદાર ગણાય એમાં સભાસદો વધુ સંખ્યામાં હશે. હિંદી અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓ માટે મત આપવાનો અધિકાર તેમજ હિન્દી ધારામંડળોના અને દરેક પ્રાંતિક ધારાસભાના બંધારણ વિષે તપાસ કરી ભલામણો કરવાને એક કમિટી તરત નીમવાની સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. કારણ કે તે વિષે પ્રાંતવાર અભિપ્રાય બાંધવાને પુરતાં સાધનો તૈયાર જણાયાં નથી. તે કમિટીમાં હિન્દની બહારનો એક પ્રમુખ, બે અનુભવી અમલદારો અને બે ઉંચી પંકિતના હિન્દીઓ નીમવાના છે. જ્યારે કોઇ પ્રાંતમાં તપાસ કરવાને આ કમિટી જશે ત્યારે એક સ્થાનિક અમલદાર અને એક બિનઅમલદાર ગૃહસ્થનો વધારો આ કમીટીમાં કરવામાં આવશે.)

૩૨. ગવર્નર ધારાસભાના પ્રમુખ થશે અને ઉપપ્રમુખ નીમવાની સત્તા તેમને રહેશે.

(આ ઉપપ્રમુખ પણ અમલદાર હશે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે.)

૩૩. ધારાસભાને રદ કરવાની ગવર્નરને સત્તા રહેશે.

૩૪. (અંદાજપત્ર શિવાયના બધા વિષયપર) ઠરાવો ભલામણ રૂપેજ ગણાશે.

(આગળ જે અપવાદ મુકવામાં આવ્યા છે તેને બાતલ કરીએ તો અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાના ઠરાવો સરકારને બંધનરૂપ થશે. ધારાસભાને અંદાજપત્ર પર પ્રજાકીય વિષયોમાં મર્યાદિત સત્તા મળશે.)

૩૫. સરકાર ખાસ સૂચના કરે તે શિવાય નીમાયેલા અમલદાર સભાસદોને બોલવાની તેમજ મત આપવાની સ્વતંત્રતા રહેશે.

૩૬. ધારાસભાનો કોઇપણ સભાસદ વધારાના સવાલ પૂછી શકશે.

૩૭. ધારાસભાની કાર્યવાહીના હાલના નિયમો કાયમ રહેશે પણ ગવર્નરની સંમતિથી ધારાસભા તેમાં ફેરફાર કરી શકશે.

(દેખીતી રીતે આ માટે ગવર્નર-જનરલની સંમતિની પણ જરૂર રહેશે નહિ.)

૩૮. એક અથવા વધારે ખાતાં માટે ધારાસભામાંથી કાયમી કમિટીઓ નીમાશે. આ કમિટીઓ ધારાસભાએ ચુંટેલા સભાસદો અને ખાતાના વડા ઉપરીની બનશે. અને તે ખાતાના કારોબારી સભાસદ તેના પ્રમુખ થશે.

૩૯. સામાન્ય રીતે બધા વિષયોના કાયદાઓ ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવશે. અપવાદ ૩૫ શિરસ્તા નીચે જણાવવામાં આવ્યાં છે.

૪૦. પ્રાંતની અથવા તેના કોઇ ભાગની સુલેહ અને શાંતિ જાળવવાની અથવા સરકારી વિષયો સંબંધી સામાન્ય જવાબદારી અદા કરવાને તે વિષયનો કોઇ ખરડો જરૂરનો છે, એવું સર્ટીફીકેટ આપવાની ગવર્નરને સત્તા રહેશે. પછી આ સર્ટિફીકેટ સાથે ખરડો ગેઝેટમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે. તે ધારાસભામા દાખલ કરીને ધારાસભામાં પહેલીવાર વાંચવામાં આવશે અને તેના સામાન્ય સિદ્ધાંતો વિષે ચર્ચા થયા પછી તે ગ્રાન્ડ કમિટી આગળ રજુ કરવામાં આવશે. પણ જે ખરડા વિષે સર્ટીફીકેટ આપવામાં આવ્યું હોય તે સરકારી વિષય સંબંધી છે કે નહીં તે સવાલ હિન્દી સરકારના નિર્ણય માટે મોકલવાની ધારાસભા ગવર્નરને ફરજ પાડી શકશે અને હિન્દી સરકારનો નિર્ણય છેવટનોજ ગણાશે. ધારાસભા આવા ખરડા પસાર કરશે એમ જો ગવર્નરને નિશ્ચિંત રીતે લાગે તો તેણે સર્ટીફીકેટ આપવું જોઇએ નહિ. (આ કલમ સરકારને હસ્તક રહેલાંજ ખાતાંને લાગુ પડે છે. જ્યારે તે ખાતા વિષે કોઇ કાયદો પસાર કરવાની સરકારને ખાસ જરૂર લાગે અને ધારાસભા તે પસાર કરે એવો સંભવ ન જણાય ત્યારે આ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની છે. બિનઅમલદારો આ ખાતાં વીષે જે ખરડા, કલમો કે સુધારા રજુ કરે તેમાં સરકારને જરૂરી જણાય તેવો ફેરફાર કરવાને તેમજ આ વિષે અંદાજ પત્રના આંકડાપર કાબુ રાખવાને પણ આ પ્રમાણે પ્રજાકીય સભાસદોની વધુમતિવાળી ધારાસભાને બદલે સરકારે નીમેલા સભાસદોની વધુમતિવાળી ગ્રાંટ કમીટીએ કામ કાઢી લેવાની યોજના કરી છે.)

૪૧. આ ગ્રાંડ કમીટી (જેની રચના ખરડાના વિષય અનુસાર બદલાય) તેની સંખ્યા ધારાસભાના ૪૦ કે ૫૦ ટકા જેટલી હોવી જોઇએ. કેટલાક સભાસદોના (ધારાસભાના સભાસદોના) લેખી મતથી અને કેટલાક નીમણુંકથી પસંદ થશે. ગવર્નરની નીમણુંકના સભાસદોની (તેના પોતાના શિવાય) સ્હેજ વધુમતિ હોય પણ નીમવાના સભાસદો પૈકી ⅔ ભાગથી વધારે અમલદારો નીમી શકાશે નહિ.

૪૨. ગ્રાંડ કમીટીમાં ખરડો પસાર થાય તે ધારાસભા આગળ મૂકવામાં આવે, અને

સમયની ચોક્કસ કરેલી મર્યાદામાં તે વિષે ધારાસભા ચર્ચા કરે; પણ કારોબારી સભાના સભાસદ શિવાય બીજા કોઇની દરખાસ્તથી તેમાં સુધારો થઇ શકે નહિ કે તે રદ પણ થઇ શકે નહિ. આવી ચર્ચા પછી ખરડો એમને એમ કાયદો થયેલો ગણાય. પણ આ ચર્ચા દરમિયાન ધારાસભા સિદ્ધાંત કે વિગત વિષે કંઇપણ વાંધો ઠરાવ પસાર કરીને નોંધી શકે અને તે ઠરાવ કાયદાની સાથે હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વજીરને મોકલવામાં આવશે.

૪૩. કોઇ ખરડો રજુ કરવામાં આવે તેની—અથવા તેના કોઇ ભાગ સ્હામે—તેમજ કોઈ સુધારો સુચવવામાં આવે તેની સામે—કારોબારી સભાનો કોઇપણ સભાસદ એમ કહીને વાંધો લઇ શકે કે તેથી સરકારી કાયદાના ક્ષેત્રપર અતિક્રમણ થાય છે. તે વખતે ગવર્નર કાં તો ખરડાને કે સુધારાને આગળ ચાલવા દે અથવા તે વિષે સર્ટીફીકેટ આપે. જો તેઓ સર્ટીફીકેટ આપે તો તેઓ કાં તો તે વિષે ચર્ચા કરવા ન દે અથવા ધારાસભાને તે કાયદા કે કલમમાં કરવાના સુધારા સુચવે અથવા ધારાસભાની વિનંતિથી તે ગ્રાંડ કમીટીને સોંપે.

(આગળ સરકારી ખાતા વિષે જરૂરી જણાતા કાયદા પસાર કરવાની ગોઠવણ કરી છે તેમ આમાં તેજ ખાતા વિષે સરકારને ખાનગી સભાસદ રજુ કરે તે ખાસ વાંધાભરેલા જણાતા ખરડા વગેરે અટકાવવાની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રજાકીય ખાતાંપર ધારાસભાની નિરંકુશ સત્તા રહેશે એ તો સ્પષ્ટજ છે.)

૪૪. બધા પ્રાંતિક ધારા માટે ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલની સંમતિની જરૂર રહેશે અને તે રદ કરવાની સત્તા શહેનશાહને રહેશે.

૪૫. કાયદો નામંજુર કરવાની સત્તાની રૂએ ગવર્નર સુધારા કરવાને તે ધારાસભાને તે પાછું પણ મોકલી શકે.

૪૬. પ્રાંતિક કાયદાઓનો અમલ અટકાવવાની સત્તા ગવર્નર—જનરલને રહેશે.

(ગવર્નર—જનરલ કોઇ કાયદો નામંજુર કર્યા શિવાય તેને થોડા વખતને માટે અટકાવવા ઇચ્છતા હોય ત્યારે આ કલમ પ્રમાણે વર્તી શકે.)

નાણું.

૪૭. મહેસુલનાં હિન્દી અને પ્રાંતિક ખાતાં તદ્દન જુદાં પાડવાં.

(હાલ જમીન, મહેસુલ, સ્ટેમ્પ્સ વગેરે કેટલાંક ખાતાંની અમુક પ્રાંતમાં આવતી આવક તે પ્રાંતની સરકાર અને હિન્દી સરકાર વચ્ચે અમુક પ્રમાણમાં વહેંચવામાં આવે છે. આને બદલે અમુક ખાતાંની પૂરી ઉપજ વડી સરકારને આપવાની અને અમુકની પૂરી પ્રાંતિક સરકારને આપવાની દરખાસ્ત છે. આખા હિન્દને લગતાં ખાતાં શિવાયનાં લગભગ બધાં ખાતાંની આવક પ્રાંતોને આપવાની યોજના રીપોર્ટમાં જણાવી છે. આમ કરતાં હિન્દી સરકારને પોતાના ખર્ચ જેટલા પૈસા નથી મળતા તેથી પ્રાંતોને વધારે આવક મળે તેના બદલામાં ખર્ચ જતાં શીલીક રહે તેના ૮૭ ટકા હિન્દી સરકારની તીજોરીમાં ભરવા જોઇએ એમ સમજ્યું છે. શીલીકનું આ પ્રમાણ આંકડાની ગણત્રીપરથી

કેળવણી, આરોગ્ય, વૈદક, જાહેર બાંધકામ વગેરે જે વિષયોપર સત્તા હોય છે તેજ પ્રાંતિક ખાતાંપર પ્રધાનોને અને ધારાસભાને પૂરેપૂરી સત્તા આપવામાં આવનાર છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ ઉપરથી એમ પણલાગે છે કે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો આપવા ધારેલો હિસ્સો તે વિશાળ ધોરણનું સ્થાનિક સ્વરાજ્યજ ગણાય.)

પ્રાંતિક બંધારણમાં ફેરફાર.

પર. નવી પ્રાંતિક ધારાસભાને શરૂ થયે પાંચ વર્ષ પછી સરકારી અને પ્રજાકીય ખાતાંની યાદીમાં ફેરફાર કરવાની પ્રાંતિક સરકાર કે ધારાસભાની અરજી વિષે હિન્દી સરકાર વિચાર કરશે. આવી અરજી કરવામાં આવે ત્યારે સરકારને હસ્તક રહેલ કોઇ ખાતું પ્રજાને સોંપવાની અને જો કોઇ પ્રજાકીય ખાતાની ગંભીર ગેરવ્યવસ્થા થયેલ જણાય તો તે સરકારના કાબુમાં લેવાની સત્તા હિન્દી વજીરની સંમતિ લઇને હિન્દી સરકાર અજમાવી શકશે, તેમ પ્રધાનોના પગાર (જે શરૂઆતમાં તો સરકારી ખાતામાં મૂકાશે.) તેનાપર ધારાસભાની ખાસ મંજુરી મેળવાય એવો હુકમ કરવાની સત્તા પણ હિન્દી સરકારને રહેશે. પ્રધાનના પગાર આમ ધારાસભામાં મંજુર થવો જોઇએ, એવો નિર્ણય તે વખતે (નવી સભાને સ્થાપે પાંચ વર્ષ થયા પછી) અથવા તે પછી કોઇ વખતે કરવાની સત્તા તે સભાને રહેશે. (આમાં પાંચ વર્ષના અનુભવ પછી પ્રજાને વધારે ખાતાં સોંપવાની પદ્ધતિ યોજવામાં આવી છે. કોઇ ખાતાંનો પ્રધાનોયે ખરાબ વહીવટ કર્યો હોય તો તે પાછા સરકારને સોંપવાનું પણ પ્રજાકીય વિષયોમાં કાયદા અને અંદાજપત્ર પસાર કરવાની નિરંકુશ સત્તા ધારાસભાને મળી છે અને તેથી આ બંન્ને બાબતોમાં પોતાનું બળ અજમાવીને ધારાસભાજ પ્રધાનોને પોતાના અંકુશ રાખી શકે—તેમનું આખું અંદાજપત્ર નામંજુર કરીને તેમને રાજીનામું આપવાની પણ ફરજ પાડી શકે. પણ આ ચાવીઓ ધારાસભા કદાચ ન અજમાવી શકે અને તેની અસર પણ હમેશાં અચૂક ન થાય પણ પાંચ વર્ષ પછી તો પ્રધાનોના પગાર મંજુર કરવાની સત્તા મેળવીને ધારાસભા તેમને પોતાની મરજી મુજબ રાખી કે બરતરફ કરી શકે અને આમ જવાબદાર રાજતંત્રનો સિદ્ધાંત પૂરેપૂરો અમલમાં આવે.)

પ્રાથમિક કાર્ય.

પ૩. એક કમીટીમાં ઇંગ્લંડથી એક પ્રમુખ, એક અમલદાર અને એક બિનઅમલદારને નીમવા. હિન્દી અને પ્રાંતિક ખાતાંના વિભાગ વિષે અને કયાં પ્રાંતિક ખાતાં પ્રજાને સોંપવાં તે વિષે તે ભલામણ કરશે. જે પ્રાંતમાં તે કમીટી તપાસ કરે તે પ્રાંતના એક અમલદાર અને એક બિન અમલદાર ગૃહસ્થ તેમાં ઉમેરાશે.

પ૪. બીજી એક કમીટીમાં પણ ઇંગ્લંડથી એક પ્રમુખ, બે અમલદારો અને બે બિન અમલદારો નીમવા અને તેમણે મતદારમંડળો, મતાધિકાર અને દરેક પ્રાંતની અને આખા હિન્દની ધારાસભાની રચના વિષે ભલામણ કરવી. જે પ્રાંતમાં આ કમીટી કામ કરે ત્યાંના એક અમલદાર અને એક બિન અમલદારને તેમાં ઉમેરવા.

પપ. આ બે કમિટીઓને સાથે મળીને સસલત કરવાની સત્તા રહેશે.

તપાસ માટે કમિશન.

૫૬. હિન્દી સરકાર અને પ્રાંતોના બંધારણની તપાસ કરવાને (અને તે ઉપરથી તેમાં સુધારા સૂચવવાને) નવી ધારાસભાની પહેલી સભા મળ્યે ૧૦ વર્ષ પછી એક કમીશન નીમાશે. કમીશનના સભાસદોનાં નામ પાર્લામેન્ટની સંમતિ માટે રજુ કરવામાં આવશે. તે પછી વધારેમાં વધારે ૧૨ વર્ષની મુદતે આવાં કમિશન નીમવાં.

(ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીનું કરારનામુ દર વીશ વર્ષે પાર્લામેન્ટમાં તાજું કરવામાં આવતું ત્યારે તેના રાજકારભારની વિશાળ ધોરણથી તપાસ કરવાને બ્રીટીશ આમની સભા અને અમીરોની સભાની સંયુક્ત કમીટીઓ નીમાતી હતી અને તે રાજપુરૂષો, અમલદારો, હિન્દીઓ વગેરેની જુબાની લઇને વહીવટની ભૂલો અને તેમાં કરવા જોઇતા સુધારા વિષે અતિશય કિંમતી રીપોર્ટ બ્હાર પાડતી હતી. આથી કંપની સરકાર પર સારો દાબ રહેતો હતો. પણ સન ૧૮૫૮ માં બ્રીટીશ શહેનશાહતના સીધા અંકુશ નીચે હિન્દનું રાજતંત્ર આવ્યું ત્યારે પાર્લામેન્ટનો આવો દાબ વધવાને બદલે ઓછો થયો. કારણ કે તે પછી કરારનામું તાજું નહિ કરવાનું હોવાથી કમીટીઓ નીમાતી બંધ થઇ. તે પછી વખતે વખતે અમુક વિષયો માટે કમીશન નીમાયાં છે તેથી આ કમીટીની ગરજ સરી નથી. હવે ફરીથી નવા રાજબંધારણનો અનુભવ થતો જાય તેમ તેમ ચોક્કસ ટુંક મુદતે તે વિષે તપાસ કરી તેમાં ક્રમે ક્રમે સુધારા કરી છેવટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનો ઇરાદો જણાવવામાં આવ્યો છે.)

દેશી રાજ્યો.

૫૭. દેશી રાજ્યોની સભા સ્થાપવી.

(આવી સભા સ્થાપવાની દરખાસ્ત પહેલાં કેટલાક વાઇસરોયે કરી હતી, અને તેને અંગે જે મસલત થઇ હતી તેને પરિણામે સામ્રાજ્યની સેવા માટે લશ્કરની ટુકડીઓ દેશી રાજાઓએ તૈયાર કરી હતી. લોર્ડ હાર્ડીંજે વર્ષે વર્ષે રાજકુમારોની કેળવણી વિષે મસલત કરવાને દેશી રાજાઓની સભાઓ બોલાવી હતી. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે કેળવણી ઉપરાંત દેશી રાજ્યોને લગતા બીજા સામાન્ય સવાલો પણ આ સભા આગળ મૂકયા હતા. પણ અત્યાર સુધી વાઇસરોયની ખાસ મરજીથી આ સભાઓ બોલાવવામાં આવી હતી તેને હવે બંધારણમાં કાયમનું સ્વરૂપ આપવામાં આવશે. અલબત, સભાના નિર્ણયો ભલામણ રૂપેજ ગણાશે પણ તેનું વધારે ને વધારે વજન પડશે.)

૫૮. દેશી રાજાઓની સભા એક કાયમ કમીટી નીમશે.

(સભા તો સાધારણ રીતે વર્ષમાં એકવારજ બોલાવવામાં આવશે. તેથી વર્ષ દરમ્યાન ઉત્પન્ન થતા દેશી રાજ્યોને લગતા મહત્વના સવાલો આ કમીટીના અભિપ્રાય માટે રજુ કરવામાં આવશે. આ સભાના પ્રમુખસ્થાને વૉઇસરાય બિરાજશે પણ તેમની ગેરહાજરીમાં કોઇ રાજાને ઉપપ્રમુખ તરીકે તેઓ નીમશે. સભાની કાર્યવાહીના નિયમો વાઇસરોય નક્કી કરશે પણ તેમાં રાજાઓ સુધારાઓ સૂચવી શકશે.

૫૯. બે અથવા વધારે રાજ્યો વચ્ચે કે કોઇ રાજ્ય અને પ્રાંતિક સરકાર અથવા વડી સરકાર વચ્ચે કોઇ તકરાર થાય તો તે વિષે સલાહ આપવાને એક હાઇકોર્ટના

ન્યાયાધીશ અને બંન્ને પક્ષના એક પ્રતિનિધિનું એક કમીશન વાઇસરોયને ઠીક લાગશે તો નિમશે.

(હાલ આવી તકરારોનો, છેવટનો નીવેડો હિન્દી સરકાર આપે છે તે વિષે રાજ્યોને પૂરો વિશ્વાસ પડતો નથી. કમીશનની સલાહ પણ વાઇસરાયને બંધનકારક ગણાશે નહિ અને હમેશાં કમીશન નીમવાની પણ ફરજ તેમને પાડી શકાશે નહિ.)

૬૦. કોઇ દેશી રાજાનો હક, માન કે સત્તા કમી કરવાનો કે તેના કુટુંબના કોઇ માણસને વારસ તરીકે ગાદીપર બેસતો અટકાવવાનો સવાલ વિચારવાની જરૂર હોય ત્યારે તે વિષે સલાહ આપવાને હાઇકોર્ટના એક ન્યાયાધીશ, બે દેશી રાજાઓ અને વાઇસરોયે નીમેલા બે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનું કમીશન તેઓ નીમશે.

૬૧. આંતર વ્યવસ્થાની પૂરી સત્તાઓ જે રાજાઓ ભોગવે છે તેઓ હિન્દી સરકાર સાથે સીધો સંબંધ રાખશે.

(આવા રાજાઓ હાલ પોલીટીકલ એજંટ અને ગવર્નર—જનરલના ખાસ પ્રતિનિધિ અથવા પ્રાંતના ગવર્નરની મારફત હિન્દી સરકાર સાથે સંબંધ રાખે છે. નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે કાં તો પોલીટીકલ એજંટની અથવા ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિની જગ્યા નાબુદ કરવી પડશે એટલે તેમાંના એકની મારફત હિન્દી સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં આવશે. આ કોટિના જે રાજાઓ હાલ ગવર્નરની સાથે વ્યવહાર રાખતા હશે તેઓ કાંતો એજંટની મારફત હિન્દી સરકાર સાથે સીધો વ્યવહાર રાખશે અથવા ગવર્નરની મારફત બધો વ્યવહાર ખરી રીતે હિન્દી સરકારની સાથેજ ચલાવાશે.

૬૨. પ્રાંતિક ધારાસભાને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધનો વિષય સોંપી શકાશે નહિ.

(૬૧ મી કલમનો અમલ થયા પછી પણ જે ન્હાનાં રાજ્યો ગવર્નર સાથેજ સંબંધ રાખશે તેને આ કલમ લાગુ પડે છે.)

૬૩. હિન્દ સમસ્તને લગતા વિષયોમાં કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને દેશી રાજાઓની સભા વચ્ચે મસલત અને ચર્ચા માટે વ્યવસ્થા કરવી.

(મીઠું, અફીણ, જકાત, ટપાલ, તાર, રેલવે, લશ્કર, નૌકા વગેરે હિન્દી સરકારને હસ્તક રહેલાં ખાતાં સાથે દેશી રાજ્યોને પણ ગાઢ સંબંધ છે. અત્યાર સુધી સરકારી અમલદારોની વધુમતિ વડી ધારાસભામાં હતી, પણ ધારાસભામાં તેમજ બન્ને મંડળોની સંયુક્ત સભામાં ચુંટાએલા સભાસદોની થોડી પણ વધુમતિ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે દેશી રાજાઓ પણ આવા સામાન્ય હિતના સવાલોની ચર્ચામાં પોતાનો ફાળો આપવાનો તેમને હક મળવો જોઇએ. કાં તો દેશી રાજાઓની આખી સભા અને કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટની સંયુક્ત સભાઓ થાય અથવા બંન્નેએ ચુંટેલા પ્રતિનિધિ ભેગા મળીને મશલત કરે.)

ઉંચી નોકરીઓ.

૬૪. ઉંચી પદવીપર નિમણુંકના નિયમોમાં હજી જે જાતીય ભેદ રહ્યા છે તે નાબુદ કરવા.

(દાખલા તરીકે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલીસ અને તેવી ઉંચી પદવી માટે બ્રીટીશ વતનીજ લાયક ગણાય એવી જે કલમ હાલના નિયમોમાં છે તે રદ કરવામાં આવશે.)

૬૫. જે પદવીઓને માટે ઇગ્લંડમાં નિમણુંકો કરવામાં આવે છે તેને માટે હિંદમાંથી વધારાની નિમણુંકો કરવાની પદ્ધતિ યોજવી.

(સીવીલ સર્વીસ અને બીજી અનેક ઉંચી નોકરી માટે ફક્ત ઇંગ્લાંડમાંજ હાલ નિમણુંકો કરવામાં આવે છે કારણ કે તે વિષે હરીફાઇની પરીક્ષા ત્યાં લેવામાં આવે છે. આ કલમ પ્રમાણે તે પદવીઓ માટે હિન્દમાંથી થોડી નિમણુંકો કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે. અલબત, આનો અર્થ એવો નથી કે આપણી માગણી પ્રમાણે સીવીલ સર્વીસ વગેરે નોકરીઓ માટે એકનીએક હરીફાઇની પરીક્ષા હિન્દમાં તેમજ ઇગ્લંડમાં ચલાવવામાં આવશે; પણ હિન્દમાંથી જુદી પરીક્ષા લઇને કે બીજી કોઇ રીતે તે પદવીઓ માટે નીમણુંકો કરવામાં આવશે.)

૬૬. બધી ઉંચ પદવીઓ માટે હિન્દમાં કરવાની નિમણુંકોનું પ્રમાણ અને દર વર્ષે તેના વધારાનો દર ચોક્કસ કરવા જોઇએ.

૬૭ સીવીલ સર્વીસની ઉંચી પદવીઓમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ એકદમ ૩૩ ટકા જેટલું કરી દર વર્ષે ૧½ ટકો દશ વર્ષ સુધી વધારવું અને પછી કમીશન તે વિષે આગળ વિચાર કરશે.

(હાલ સીવીલ સર્વીસમાં આશરે ૬ ટકા જેટલા હિન્દીઓ સીવીલ સર્વીસમાં છે. આ કલમ પ્રમાણે દશ વર્ષમાં અડધા ભાગના હિન્દીઓ નીમાશે.)

૬૮. નિર્વાહના ખર્ચમાં વધારો અને નીમણુંકનુ ઉંચી ધોરણો કાયમ રાખવાનો વિચાર કરીને પગારના દરમાં ફેરફાર કરાવવા. વધારે ઉંચી પદવી ન મળે ત્યાં સુધી અમુક મુદતે નિયમ પ્રમાણે બધી પદવીઓના પગારમાં વધારો કરવા અને હાલના વધારા કાયમ રાખવા સામાન્ય પેન્શન તરીકે વધારેમાં વધારે—૧ શીલીંગ અને ૯ પેન્સનો એક રૂપીયો ગણીને —વાર્ષિક ૬૦૦ પાઉંડની રકમ મુકરર કરવી અને કેટલીક ઉંચી પદવીઓ માટે પેન્શનની ખાસ રકમો ઠરાવી રજાના નિયમોમાં ફેરફાર કરવા, જેથી તેની મર્યાદામાં રહીને વધારે સ્વતંત્રતા મળી શકે. ચાર માસ સુધી હકની રજા ભેગી થવા દેવા વિષે વિચાર કરવો.

(સીવીલ સર્વીસના જેવી ભારેમાં ભારે પગારની પદવીઓ હજી ઘણા ઇંગ્લીશ ભોગવવાના છે તેથી તે તરફ અતિશય પક્ષપાત દર્શાવવામાં આવ્યો છે.)

૬૯ હિંદુસ્થાનમાં નિમણુંકના ધોરણ પરથી બધી ઉંચી પદવીઓના પગારનું ધોરણ મુકરર કરવું પણ યુરોપમાં નીમાતા ગૃહસ્થોને ખાસ રકમ વધારા તરીકે આપવી અને તેજ સિદ્ધાંત યુરોપમાં નોકરી કરતા હિન્દીઓને લાગુ પાડવો.

(આમાં એ સિદ્ધાંત કબુલ કરવામાં આવ્યો છે કે હિન્દના ઉંચામાં ઉંચી નોકરીના પગાર હિન્દના ધોરણે મુકરર કરવા જોઇએ પણ યુરોપમાં નીમાતા ગૃહસ્થોને જે મોટો વધારો આપવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે તેથી હિન્દી અને યુરોપીયન અમલદારોના પગાર

વધારે સમાન થવાને બદલે તેના વચ્ચે વધારે ભેદ થવાનો સંભવ છે. થોડાજ હિન્દીઓ યુરોપમાં નોકરી કરે છે તેથી આપણને લાભ તો નહિ જેવોજ છે.)

(રીપોર્ટમાં કરવામાં આવેલી ભલામણોનો આ સાર તેને અંતે પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ કે કયાં ખાતાં હિન્દી સરકારથી જુદાં પાડી પ્રાંતિક બનાવવાં અને તે પૈકી કયાં ખાતાં પ્રજાકીય બનાવવાં, તે વિષે ભલામણો કરવાને એક કમીટી નીમવામાં આવનાર છે. તે વિષે રીપોર્ટના લેખકોએ પોતાનો અભિપ્રાય પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે સૂચવ્યો છે તે નીચે આપીએ છીએ.)

નીચેના વિષયો પૂરેપૂરા પ્રાંતિક બનાવવા જોઇએ.	તે પૈકી આ વિષયો પ્રજાને સોંપવા.
૧. પ્રાંતિક કાર્ય માટે કર નાંખવા.	પ્રજાકીય.
૨. પ્રાંતિક મહેસુલ પેટે નાણાં વ્યાજે લેવાં, લોન કાઢવી.	
૩. હિન્દી સરકારની વતી નાણાંનું કામ (આવક વેરો ભેગો કરવો વગેરે).	
૪. પ્રાંતિક નોકરોની નિમણુંકો, તેમની નોકરીના નિયમો અને તેનાપર અંકુશ.	
૫. કાયદા અને નિયમની જાળવણી. (૧) ફોજદારી ન્યાયનો વહીવટ (આ વિષે વાઇસરોયની સામાન્ય સત્તા કાયમ રહેશે). (૨) પોલીસ—રેલ્વે પોલીસ સુદ્ધાંત. (૩) કેદખાનાં. (૪) ગુન્હાખોર જાતો. (૫) અમુક કાયદાનો અમલ—રાજદ્રોહી સત્તાનો કાયદો, છાપખાનાંનો અને હથીયારબંધીનો કાયદો વગેરે (આ વિષે કાયદા ઘડવાની સત્તા હિન્દી સરકારનેજ રહેશે). (૬) ઝેર. (૭) જુગાર. (૮) નાટકશાળાઓ અને સીનેમેટોગ્રાફ. (૯) કોરોનર.	
૬. જમીન મહેસુલનો વહીવટ—જમીન મહેસુલની આંકણી અને તેને ઉઘરાવવો, જમીન વિષે રેકર્ડ રાખવા વગેરે.	પ્રજાકીય.
૭. ખેતી—જાનવરોના રોગ, ખેતીના સુધારા માટે શોધ કરવાની સંસ્થાઓ, આદર્શરૂપ ખેતરો, ખેતીના રોગ વગેરે.	

૮. જંગલો અને જંગલની પેદાશ, વર્ગ વગરનાં અમે કેટલાંક સાચવેલાં જંગલો.	પ્રજાકીય.
૯. નદીની સાફસુફી, મચ્છીમાર વગેરે.	
૧૦. જાહેર બાંધકામ—રસ્તા, મકાનો, મોટાં અને ન્હાનાં જાહેર કામો, ટ્રામવે અને ન્હાની રેલગાડીઓ, વગેરે.	મોટાં નહેર કામ શિવાય બાકીનું આખું ખાતું.
૧૧. કેળવણી—પ્રાથમિક, માધ્યમિક, યુનિવર્સિટીની, હુન્નર ઉદ્યોગની.	યુનિવર્સિટી શિવાયની બધી કેળવણી.
૧૨. વૈદક અને આરોગ્ય—ઇસ્પીતાલો વગેરે.	પ્રજાકીય.
૧૩, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં (મ્યુનિસિપાલીટી, લોકલબોર્ડ પંચાયતો વગેરે).	પ્રજાકીય.
૧૪. મતાધિકાર, મત આપવા વિષે કાયદો, મતદાર મંડળનું બંધારણ.	પ્રજાકીય.
૧૫. દીવાની અદાલતો—દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરવાના કામ સુદ્ધાંત.	ફક્ત રજીસ્ટર કરવાનું ખાતું સોંપવામાં આવે છે.
૧૬. આબકારી ખાતુ.	પ્રજાકીય.
૧૭. અમુક પછાત જીલ્લા.	
૧૮. અમુક રકમ પેટે જમીન સરકારમાં લેવાનો વહીવટ (હિન્દી સરકારનો કાયદો કાયમ રહે પણ તેમાં પ્રાંતવાર જરૂરીયાત પ્રમાણે કરવાના ફેરફાર વિષે વિચાર કરવો).	
૧૯. ઉદ્યોગ—કારખાનાં, બોઇલરો, વીજળી, ગ્યાસતેલ, સળગી ઉઠે એવા પદાર્થો, સ્થાનિક હુન્નર ઉદ્યોગોનો વિકાસ.	આમાં ફક્ત સ્થાનિક ઉદ્યોગોની ખીલવણીનો વિષય સોંપવામાં આવ્યો છે.
૨૦. સહકારી મંડળીઓ (કાયદા ઘડવાની સત્તા હિન્દી સરકારને રહેશે).	પ્રજાકીય.
૨૧. વેપારી પેઢીઓ—બેંકો, વીમા કંપનીઓ વગેરે (હિન્દી સરકારને કાયદા ઘડવાની સત્તા રહેશે).	
૨૨. સરકારી છાપખાનું.	
૨૩. આંકડા—જન્મ મરણની નોંધ વગેરે.	પ્રજાકી.

૨૪. એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં જા આવ.	
૨૫. જંગલી પક્ષી અને પશુઓનું રક્ષણ અને પશુ તરફ માતૃકીપણું.	પ્રજાકીય.
૨૬. પ્રાંતિક સરકારની મહેસુલની આંકણી અને ઉઘરાણી.	
૨૭. વારસી મીલ્કત.	
૨૮. ધર્માદા મીલ્કતની વ્યવસ્થા.	પ્રજાકીય.
૨૯. મોટર ગાડીઓ (હિન્દી સરકારને કાયદા ઘડવાની કેટલીક સત્તા રહેશે.)	પ્રજાકીય.

(આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રાંતિક રાજતંત્રમાં પ્રજાને નહિ સોંપેલાં ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત હિન્દી સરકારને, (૧) પરરાજ્યો સાથે સંબંધ, (૨) નાણાં ખાતું—જેમાં અફીણ, મીઠું, સ્ટેમ્પ (જતરલ) આવક વેરો વગેરેનો સમાસ થાય છે. (૩) વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતું—જેમાં ટપાલ, તાર, આયાત—નિકાસ પર જકાત, વહાણો, રેલવે આવે છે અને (૪) લશ્કર, નૌકા અને સામાન્ય રીતે દેશનો બચાવ—એ ખાતાંનો વહીવટ કરવાનો રહે છે).

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

હિંદી પ્રધાનની યોજના.

માણસ સર્વાંશે સંજોગોને આધીન તો નથી જ છતાં સંજોગો અનુકુળ હોય ત્યારે ઇચ્છેલું પરિણામ યોગ્ય પ્રયત્નથી ટુંક વખતમાં આણી શકાય છે, એ આપણે આજે જોઇએ છીએ. પાંચ વરસ પહેલાં આપણી લડત તરફ આપણે બ્રીટીશ પ્રજાનું ધ્યાન પણ ખેંચી શકતા નહોતા, પરંતુ લડાઇને લીધે તે સ્થિતિ ફેરવાઇ ગઇ, નવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું અને એ પ્રજાને આપણી વાત સાંભળવી પડી. કોંગ્રેસ—લીગે નક્કી કરેલી સ્વરાજ્યની યોજના માટે દેશમાં ચાલી રહેલી ભારે ચળવળે સરકાર પાસેથી ટુંક વખતમાં જ જવાબ મેળવ્યો. ખુદ હિંદી પ્રધાનનેજ જાહેર કરવું પડયું કે શાહી સરકારની રાજનીતિ હિંદમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની છે, તથા તે માટે સંગીન પગલાં લેવાનો નિશ્ચય થયો છે. આજે એ જાહેરનામા અનુસાર એમની સુધારાની યોજના પણ બહાર પડી ગઇ છે. આ પરિણામથી હાલના અવસરની કીંમત સમજાવી જોઇએ અને આપણા પ્રયત્નો ઉત્સાહભેર ચાલુ રહેવા જોઇએ. જે યોજના બહાર પડી છે, તે છેવટની નથી. તે ઉપર જે ચર્ચા થશે તેને આધારેજ તેનું અંતિમ રૂપ ઘડાશે. એટલે અત્યારે તો આપણે એ યોજનાને વિચારપૂર્વક તપાસી તે સંબંધી આપણો અભિપ્રાય સ્પષ્ટતાથી જણાવી રવાનો છે.

હિંદી પ્રધાનના રીપોર્ટ સંબંધી પ્રથમ એટલું તો કહેવુંજ જોઇએ કે એમણે હાથમાં લીધેલું કાર્ય મુશ્કેલ હોવા છતાં એમનો પ્રયત્ન સાવ નિષ્ફળ નીવડયો નથી. એ રીપોર્ટ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે તેઓ અહિંની સ્થિતિ સારી રીતે સમજી શક્યા છે અને પરિણામે તેઓ આ દેશના રાજ્યતંત્રને માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી રચના (constitutional machinery) યોજી શક્યા છે. **પરંતુ આપણા હક્કો દૃષ્ટિથી જોતાં એમનો રીપોર્ટ નિરાશાજનક** લાગે છે. કારણ કે તેમણે સુચવેલી યોજનામાં ન્યાયને માટે હિંમતભર્યો આગ્રહ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એમના પ્રયત્નના સાફલ્યને માટે, પ્રજા મન વાળી શકે એવા આવશ્યક હક્કો આપવાનું શાણપણ પણ એમાં જણાતું નથી. **સર્વત્ર પ્રજાની વૃત્તિ** (Intentions) **તથા શક્તિ માટે શંકાજ જોવામાં આવે છે. જ્યાં હક્કો આપવાનો વિચાર થયો છે, ત્યાં તેને અંકુશો વડે અર્થરહિત બનાવ્યા છે અને તે એકજ દલીલથી કે 'સુલેહ, શાંતિ અને સારા વહીવટ'ને માટે એ અંકુશો જરૂરનાં છે—જાણે કે પ્રજા અને તેના પ્રતિનિધિઓ તેના વિરોધી હોય! અમને લાગે છે કે એ શંકાથી ઉત્પન્ન થતા ભય અને સંકોચને લીધેજ હિંદી પ્રધાન કૃપણ બન્યા છે અને એ કૃપણતા વડે પોતાની કેટલેક અંશે ઉપયોગી રચના નિઃસત્વ બનાવી છે.**

હિંદી પ્રધાનની યોજના વિગતવાર તપાસતાં પહેલાં એ તપાસને માટેનું ધોરણ નક્કી કરવાની જરૂર છે. સ્વાભાવિક રીતે એ ધોરણ આપણે માટે તો કોંગ્રેસ–લીગની યોજનાના સિદ્ધાંતોજ હોઇ શકે. માત્ર આપણી યોજના બહાર પડયા પછી સરકાર તરફથી જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, અને તે સિદ્ધાંત આપણે પણ આપણા રાજ્યબંધારણમાં ઇચ્છીયે છીએ, એટલે ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોમાં એ તત્વનો પણ ઉમેરો થવો જોઇએ. હવે આપણી યોજનાના સિદ્ધાંતો ત્રણ છે અને તે લો. મા. તિલકે નીચે દર્શાવ્યા છેઃ—

(૧) ધારાસભામાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંગીન બહુમતિ હોવી જોઇએ. (૨) કારોબારી સભા ધારાસભાને આધીન રહેવી જોઇએ. (૩) આવક જાવકના અંદાજ ઉપર ધારાસભાનો અંકુશ રહેવો જોઇએ. આમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો સિદ્ધાંત ઉમેરીએ તો (૪) પ્રધાનમંડળ ધારાસભાને આધીન રહેવું જોઇએ, એટલે તે ધારાસભામાં બહુમતિ ન મેળવી શકે ત્યારે તેને સત્તા છોડી દેવી પડે. આ ચોથો સિદ્ધાંત બીજાની અંતિમ હદ જેવો છે.

આ સિદ્ધાંતોને આધારે હિંદી પ્રધાનની યોજના તપાસતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સરકારનું જાહેરનામું તથા આપણી માગણી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે નહીં પરંતુ તેના એક સંગીન હિસ્સા માટેજ છે. પરંતુ એ હિસ્સા તરીકેના હક્કો એવા તો હોવાજ જોઇએ કે રાજ્યતંત્રના જૂદા જૂદા વિભાગોમાં કારોબારી મંડળ ઉપર ધારાસભાની સત્તા યોગ્ય અંશે સ્વીકારાય, અને પ્રમાણમાં જવાબદારીનું તત્વ પણ દાખલ થાય તથા તે સાથે ભવિષ્ય માટે ક્રમવાર પ્રગતિનું ધોરણ નક્કિ થાય, કે જેથી કરીને આપણે ટુંક વખતમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા રાખી શકીએ.

હવે આપણે યોજના સંબંધી યોગ્ય અભિપ્રાય બાંધવાને રાજ્યતંત્રના એક પછી એક વિભાગો લઇ તે સંબંધી ભલામણો ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોને આધારે તપાસીએ.

૧ પાર્લામેંટ અને ઇન્ડિયા ઓફીસ.

આ વિભાગના સંબંધમાં સૌથી અગત્યની ભલામણ પાર્લામેંટ તથા હિંદી પ્રધાનનો અંકુશ કમી કરવા માટેની છે. એ વિષે મી. મોન્ટેગ્યુના વિચાર આશ્ચર્યકારક છે. હિંદ જેવા વિશાળ અને દૂરના રાજ્યનો વહીવટ લંડનથી ન ચલાવી શકાય એમ તેઓ સ્વીકારે છે, તથા હિંદી પ્રધાન પાર્લામેંટને જવાબદાર છે તેટલાજ કારણથી હિંદી સરકારની સત્તા ઉપર તેને અંકુશ આપવામાં આવ્યો છે, એમ તેઓ માને છે અને હવે હિંદમાં જવાબદાર સંસ્થાઓ સ્થાપવાની રાજ્યનીતિ જાહેર થઇ છે એટલે એ દેશના આંતર વહીવટ માટેની પાર્લામેંટની જવાબદારી કમી થવી જોઇએ એમ તેમને લાગે છે. એટલે તેઓ ભલામણ કરેછે કે "હિંદમાં પ્રતિનિધિ મંડળોને જે જે બાબતોમાં જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તે તે બાબતોમાં પાર્લામેંટે પોતાની અંકુશની સત્તાનો ઉપયોગ છોડી દેવાને તૈયાર થવું જોઇએ, અને પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રના વિકાસની સાથે અને કાળે કરીને હિંદી સરકારમાં પણ એ વિચારનો અમલ થવો જોઇએ." અને જે બાબતો નિધિ મંડળોને નથી સોંપવામાં આવી તે બાબતોના સંબંધમાં પણ તેઓ લખે છે કે "પાર્લામેન્ટ અંકુશની છેવટની સત્તા છોડી શકે નહિ, પરંતુ તે નાણાં અને વહીવટના સંબંધમાં હિંદી સરકારને એટલી સત્તા તો આપી શકે કે જેથી કરીને તે છુટથી ઇચ્છે, તેટલી ઝડપે પોતાનું કાર્ય કરી શકે અને પ્રાંતિક સરકારોને પણ તે માટે યોગ્ય સત્તા આપી શકે." આ વિચારો સંતોષકારક છે છતાં અત્રે એટલી ટીકા કરવી જરૂરની છે કે પ્રજા માત્ર પ્રાંતિક સરકારમાંજ નહિ પરંતુ હિંદી સરકારમાં પણ આજે અમુક અગત્યની બાબતોના સંબંધમા સત્તા માંગે છે. એટલે એ બધી બાબતો ઉપરથી પાર્લામેન્ટ તથા હિંદી પ્રધાનની સત્તા દૂર થવી જોઇએ.

આ વિભાગના સંબંધમાં બીજી ભલામણ હિંદી પ્રધાનનો પગાર ઇંગ્લાંડની તીજોરીમાંથી આપવા માટેની છે. તેમાં આપણીનો સ્વીકાર થયો છે અને જો તે ભલામણનો અમલ થાય તો પરિણામે એ પગાર મંજૂર કરતાં પાર્લામેન્ટમાં હિંદી વહીવટ સંબંધી હાલ કરતાં વધારે ઉપયોગી ચર્ચા થાય એમ માનવાને કારણ છે. હિંદના વહીવટ માટે પાર્લામેંટના સભાસદોનું ખાસ મંડળ નીમવાની સુચના હાનિકારક થઈ પડવાનો ભય છે, કારણ કે જો એ મંડળના કાર્ય ઉપર વધારે પડતો વિશ્વાસ મૂકાય તો પાર્લામેંટ પોતાની જવાબદારી કમી થયેલી સમજે અને પરિણામે પાર્લામેંટમાં બારિકાઇથી અને કાળજીપૂર્વક ચર્ચા ન થાય. ઇન્ડિયા ઓફીસ તથા ઇન્ડિયા કાઉન્સીલનું બંધારણ તપાસવા માટે કમિટી નીમવાનું સુચવાવોમાં આવ્યું છે, તે સામે અત્યારે વાંધો ઉઠાવવા યોગ્ય નથી. આપણી માગણી ઇન્ડિયા કાઉન્સીલ રદ કરવા માટેની છે છતાં જ્યાં સુધી હિંદી ધારાસભાઓને સંપૂર્ણ સત્તા મળી ન હોય ત્યાંસુધી અનામત રહેલી બાબતોના સંબંધમાં હિંદી પ્રધાનને માથે જવાબદારી રહે, અને તે ઇન્ડિયા કાઉન્સીલની મદદ ઇચ્છે, એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ એ કાઉન્સીલ તથા તેની ઓફીસમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ વધારવાની માગણી થવીજ જોઇએ. એકંદરે આ વિભાગ સંબંધી વિચારો અમને ખાસ વાંધા ભરેલા લાગતા નથી.

૨ હિંદી સરકાર.

આ વિભાગ માટેની રચનાજ (Constitutional machinery) તપાસીએ તો તેમાં અમને કાંઇ પણ ખાસ વાંધાભરેલું લાગતું નથી. ધારા સંબંધી કાર્યને માટે હાલની ધારાસભાને બદલે રાજ્યમંડળ (Council of State) અને ધારાસભા (Legislative Assembly) એવાં બે મંડળોની રચના કરવામાં આવી છે અને આખી રચનામાં માત્ર એ વ્યવસ્થાજ પ્રથમ દૃષ્ટિએ વાંધા ભરેલી લાગે એવી છે. પરંતુ જો આપણે આપણા રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારીનું તત્વ ઇચ્છતા હોઇએ તો હિંદી સરકાર માટે બે મંડળોની જરૂરીયાત સ્વીકારવી જોઇએ. આપણી યોજનાની તરફેણમાં સચોટ દલીલો રજૂ કરનાર હિંદસેવક સમાજના પ્રમુખ મી. શાસ્ત્રીએ પણ પોતાના પુસ્તકમાં બીજા ધારામંડળની (Second chamber) મજબુત હીમાયત કરી છે. એ સંબંધમાં તેમણે લખ્યું છે કે:—

"પ્રાંતોના ધારાસંબંધી કાર્યને નામંજૂર કરવાની બીજી—(ગવર્નરની સત્તા ઉપરાંત) ગવર્નર જનરલની પણ સત્તા છે, એટલે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે (કાયદાના વધુ વિચાર માટે) ઢીલ કરવાને તથા ફરીથી તપાસવાને માટે ઉપયોગી થાય એવા બીજા મંડળની જરૂર નથી. પરંતુ વાઇસરોયની ધારાસભાના સંબંધમાં એ દલીલ લાગુ પડતી નથી. કારણ કે તેની રચના સંયુક્ત સરકારના (federal government) જેવી છે, અને એક જ મંડળથી વહીવટ ચલાવનારી સંયુક્ત સરકારનો જગતમાં દાખલો પણ નથી. જો ૪૦ ગવર્નર જનરલના નીમાયેલા, તથા ૬૦ કાયમને માટે મુકરર થયેલી મહેસુલવાળી જમીનના માલીકો, મોટા જમીનદારો, પ્રાંતિક ધારાસભાઓ, વેપારી ચેમ્બરો, ગોરા જમીનદારો, રેલ્વે કંપનીઓ વગેરે તરફથી ચુંટાએલા સભાસદોનું બનેલું બીજું મંડળ સ્થપાય તો આ વિશાળ પ્રદેશના વિવિધ જાતના લોકોનો વહીવટ ચલાવનારી મધ્ય (Central) સરકારની કાર્ય સાધકતા વધે."

આ મતની પુષ્ટિમાં વિલાયતના મજૂરપક્ષના 'ન્યુ સ્ટેટસ્‌મેન' નામના પત્રના જે વિચારો તેમણે ટાંક્યા છે તે જાણવા જેવા છે, અને તેથી તે અત્રે આપવા અસ્થાને નહિ ગણાય.

"બીજા મંડળનું મુખ્ય કાર્ય જો સૂચવવામાં આવે તો તે સર્વાંશે ફરીથી તપાસી જોવાનુંજ છે. એજ કાર્યને માટે તે સંસ્થાની જરૂર છે. અને માત્ર તેજ કાર્ય માટે તે હંમેશા ઉપયોગી થઇ શકે. પ્રજાકીય મંડળોમાંથી ખરડાઓ જે રૂપમાં પસાર થવા જોઇએ નહિ તે રૂપમાં ધારાસભાઓ વારંવાર પસાર કરવાની. પ્રથમ તો ધારા ઘડવામાં ભુલો થવાની, જણાઇ આવે એવા દોષો રહી જવાના. વળી કોઇવાર બીજી બાબતોના સંબંધમાં રાજનીતિ કે ધારાની નજરે યોગ્ય સમન્વય નહિ હોય અને પ્રજા સમસ્ત તેમાં સુધારો ઇચ્છે. છેવટે કેટલીક બાબતોમાં જાહેર પ્રજા આમની સભાના અભિપ્રાયને ટેકો આપે કે કેમ તે વિષે શંકા રહે. કોઇ ખરડો છેવટે આમ એકજ વધુમતે પસાર થાય. તે કંટાળી ગયેલી સભામાં પસાર થયો હોય. જાહેર પ્રજા સમજે તે પહેલાં થોડા દિવસમાં ઝડપથી ઘસડી લઇ જવામાં આવ્યો હોય. કદાચ કોઇ ખરડો એવો પણ હોય કે તે સમયે ન જણાય પરંતુ પછીથી

તે સંબંધમાં પ્રજા અતિશય ઉશ્કેરાય.........બીજા મંડળને તેના યોગ્ય કાર્યની હદમાંજ રાખી શકાતું હોય તો તે માટેની દલીલ સબળ છે. ”

આ વિચારોમાં અમને ઘણું વજુદ જણાય છે અને તેથી અમે બીજા મંડળની સામે વાંધો ઉઠાવવાને બદલે તેને સ્વીકારીએ છીએ, એટલે એકંદરે આ નવી રચનાને અમે પસંદ કરીએ છીએ.

પરંતુ રચના ગમે તેટલી સુંદર હોય છતાં તેમાં કાંઇ પણ સત્વ ન હોય તો તેથી કોને સંતોષ થાય ? રાજ્યતંત્ર ઘડનારાઓની કારીગરીનો સવાલ બાજુએ મૂકી આપણને નવા બંધારણમાં શું હક્કો અપાયા છે, તેનો વિચાર કરીએ તો ખીજવાટ થયા વગર રહે નહિ. આપણા રાજ્યતંત્રનો આ વિભાગ અતિશય અગત્યનો છે. એ વિભાગમાં સત્તા મળે તોજ આપણે દેશને અનેક અન્યાયોમાંથી મુક્ત કરી શકીએ, એ દેખીતું છે અને તેથીજ એ વિભાગ ઉપર અંકુશ માટે આપણે મજબુત માગણી કરી હતી. એ માગણીના સત્કારમાં આપણને આ વિભાગમાં કાંઇ પણ સત્તા મળતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ અંકુશો ઇરાદાપૂર્વક નંખાયા છે એમ સાફ જણાવવામાં આવ્યું . નવી યોજના પ્રમાણે આપણી સ્થિતિ તો એ યોજનાને આપણા સિદ્ધાંતોને આધારે તપાસીએ તોજ સમજાય.

ધારા સંબંધી કાર્ય માટે નીમાયેલા બે મંડળોમાંથી ઉપરના મંડળમાં એટલે રાજ્યમંડળમાં (Council of State) ૫૦ સભાસદોમાંથી ૨૯ સભાસદો સરકાર નીમે એટલે તે મંડળમાં તેની સત્તા સર્વોપરિ રહે અને તે સામે અમે અત્રે વાંધો પણ ઉઠાવવા ચાહતા નથી. પરંતુ તે પછી ધારાસભામાં (Legislative Assembly) ચુંટાએલા સભાસદોનું પ્રમાણ ⅘ જેટલુંજ રહે એ અમને વ્યાજબી લાગતું નથી. એ સંબંધમાં મી. શાસ્ત્રી કહે છે કે “ બીજું મંડળની વ્યવસ્થા થઇ છે એટલે પહેલું મંડળ પૂરેપૂરૂં નહિ તો લગભગ ચુંટાયેલું હોવું જોઇએ. નીમાયેલા સભાસદો માટે ⅕ જેટલું પ્રમાણ અમને વધારે પડતું લાગે છે.” છતાં બન્ને મંડળોની સંયુક્ત સભાને ગવર્નર જનરલના “ સર્ટીફીકેટ ” વગરના ખરડાઓ સંબંધી અને મંડળો વચ્ચેના મતભેદનો નિર્ણય કરવાની સત્તા છે, અને તેમાં ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ (ચુંટાયેલા. ૬૬×૨૧—નીમાયેલા. ૩૩×૨૯) રહે એટલે પ્રજાકીય બહુમતિના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં સંતોષ માની શકાય. પરંતુ તે સિવાયના સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં તો આપણી માંગણીનો સાફ ઇન્કાર થયો છે.

આપણી યોજનાનો સૌથી અગત્યનો સિદ્ધાંત એ છે કે કારોબારી મંડળ ધારાસભાને આધીન રહે અને સરકારી જાહેરનામાનું તત્વ તેમાં ઉમેરીયે તો તે થોડે ઘણે અંશે પણ ધારાસભાને જવાબદાર બને. પરંતુ હિંદી પ્રધાનની યોજના પ્રમાણે તો કારોબારી મંડળને ધારાસભા તરફ બીલકુલ જવાબદારી રહેતી નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મંડળ ઉપર ધારાસભાને સ્હેજ પણ અંકુશ મળ્યો નથી. એમની યોજના અમલમાં મૂકાય તો ખાનગી ખરડાના શું હાલ થાય તે તપાસીએ તો ઉપરની ટીકા સમજાશે. નિયમ પ્રમાણે ખરડો બન્ને મંડળોમાંથી પસાર થવો જોઇએ, એટલે ધારાસભામાં પસાર થયા પછી તે (Council of State) રાજસભામાં જાય. એ મંડળમાં સરકારની બહુમતિ છે એટલે સરકાર ચાહે તો ખરડો રદ કરે કે તેમાં ફાવે તેવા ફેરફાર કરે; છતાં ધારાસભા અને રાજ્ય

મંડળ વચ્ચે મતભેદ થાય એટલે ધારાસભાના ખરડાના મૂળ રૂપ માટે આગ્રહ હોય તો તેનો નિર્ણય બંને મંડળોની સંયુક્ત સભા કરે. એ મંડળમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ છે એટલે તેમનો મત એકજ હોય તો તે છેવટે ખરડો પસાર કરાવી શકે. આ બધું સંતોષકારકજ ગણાય અને જો હિંદી સરકારનાં બધાં કાર્યોને માટે એજ વિધિ રાખવામાં આવ્યો હોત તો પ્રજા તેને જરૂર વધાવી લેત. પરંતુ આ વિધિ ઉપર એક ઘાતક અંકુશ મૂકાયો છે, અને તેથી પ્રજાને કાંઇ પણ સત્તા મળતી નથી. એ અંકુશ તે ગવર્નર જનરલનું સર્ટીફીકેટ છે. દેશના "સુલેહ, શાંતિ તથા સારા વહીવટ" ની જરૂરીયાતને નામે તે સર્ટીફીકેટ બહાર પાડવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા છે, અને એ **સર્ટીફીકેટના ઉપયોગથી સરકાર ખરડાને સંયુક્ત સભાને બદલે રાજ્યમંડળ** (Council of State) **આગળ રજુ કરી કાં તો તે રદ કરે કે તેને ઇચ્છિત રૂપમાં પસાર કરે.** આ સર્ટીફીકેટનો ઉપયોગ માત્ર તાત્કાલિક અગત્યના પ્રસંગને માટેજ નથી પરંતુ જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે વાપરવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા છે. ટુંકમાં આ સર્ટીફીકેટની યુક્તિથી એક હાથે અપાયેલી સત્તા બીજે હાથે રદ થાય છે, અને તે ઇરાદાપૂર્વકજ કરવામાં આવી છે. રીપોર્ટના અંતમાં સારરૂપે આપેલી ભલામણમાંથી પાંચમી ભલામણમાં સાફ જણાવવામાં આવ્યું છે કે "સુલેહ શાંતિ તથા સારા વહીવટ" માટેની સરકારની જવાબદારી અદા કરવાનું બની શકે તે માટે જે જે બાબતો તે આવશ્યક ગણે તે બાબતોના સંબંધમાં તેને નિરંકુશ સત્તા રહેશે. એ સત્તા જાળવવા માટેજ આ યુક્તિ યોજાયેલી છે. રીપોર્ટમાં પણ મી૦ મોન્ટેગ્યુ સાફ લખે છે કે:—

"ચુંટાયેલા પ્રતિનિધીઓની બહુમત વાળા સંસ્થાની સ્થાપનાને લીધે પ્રાંતોની માફક હિંદી સરકારમાં પણ કારોબારી મંડળને તેને જણાતા આવશ્યક ધારાઓ તથા નાણાં મેળવવાની સત્તા આપવાનો સવાલ ઉભો થાય છે. અમે અનેક યુક્તિઓ તપાસી છે. આ બાબતમાં બીજી ઉપરી સંસ્થા પાસે ધારા કરાવવાનો સવાલ રહેતો નથી. કારણ કે અહિં ઉપરી સંસ્થા તો એક પાર્લામેન્ટજ છે અને તે ઘણી દૂર છે—કામમાં અતિશય રોકાયેલી છે, અને હિન્દની આંતર જરૂરીઆત માટે ધારાઓ પસાર કરવાને અનુકૂળ નથી. ખરૂં છે કે ગવર્નર જનરલને અમુક તાત્કાલિક અગત્યના કાર્યને માટે ફરમાનો કાઢવાની સત્તા છે......પરંતુ તે અમારા હેતુ માટે અનુકુળ નથી. **અમને તો ખાસ પ્રસંગ માટે એવી કોઇક યુક્તિ જોઇએ છે કે જેથી કરીને ધારાસભાના સભાસદો બહુમતિ અમુક કાયમના ધારાઓને મંજૂરી આપવાને નાખુશ હોય ત્યારે તે સંપૂર્ણ ચર્ચા પછી ધારાપોથીમાં દાખલ કરીએ. કોઇ કારણસર વ્યાજબી જણાય ત્યારે અમે ઇરાદાપૂર્વક ધારા ઘડવાની પ્રજાકીય રૂઢીને બાજુએ મૂકવા માગીએ છીએ.**"

નામદાર ગવર્નર જનરલની ફરમાનો કાઢવાની, ધારાઓ નામંજૂર કરવાની, જરૂર જણાય તો ધારાસભાઓ બરખાસ્ત કરવાની સત્તા કાયમ રાખવામાં આવી છે પણ તે પુરતી નથી, તેથી આ નવી સત્તા તેમને આપવામાં આવી છે અને તેનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે **જણાવવામાં આવ્યો છે કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ બહુમતે વિરૂદ્ધ હોય તો પણ તેને જણાય ત્યારે 'શાંતિ વગેરે'ને નામે ફાવે તેમ ધારાઓ બાંધે તથા નાણાં મેળવે.** આ પછી બીજા સિદ્ધાંતને સંતોષનારા હકો તપાસવાની જરૂર રહેતી નથી. જ્યાં સત્તા પોતાના

હાથમાંજ રાખવાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે ત્યાં હક્કોની આશા શી? અમને તો એટલીજ અજાયબી થાય છે કે એ વિચારો દર્શાવનાર આપખુદી સત્તાના હીમાયતી જૂલ્મી જરમનો નથી પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી, ઉદાર વિચારના, બ્રીટીશ રાજ્યાધિકારીઓ છે, અને એ વિચારો પણ હિંદને જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પહેલો સંગીન હિસ્સો આપનારી યોજના ઘડતાં દર્શાવાયા છે. પ્રજા ખીજવાય છે, સખ્ત પોકાર ઉઠાવી રહી છે, રીપોર્ટના ઘડનારાઓની પ્રમાણિકતા માટે શંકા બતાવે છે—તે આ વિચારો જોતાં સમજાય છે. પરંતુ અમે એમના સદ્દભાવની તપાસમાં ઉતરવા માંગતા નથી. અમે તો માત્ર પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવા માંગીએ છીએ છીએ કે **સર્ટીફીકેટની યુક્તિથી ધારાસભાને કારોબારીમંડળ મંડળ કાંઇપણ અંકુશ રહેતો નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ એ યુક્તિ હેતુપુર્વક યોજાએલી છે અને તે હેતુ સરકારની નિરંકુશ સત્તા જાળવી રાખવાનો છે.** તે પછી જવાબદારીના તત્વનો કે અંદાજપત્ર ઉપર અંકુશનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. તેનું આ વિભાગમાં નામનિશાન પણ નથી.

ઉપરની ચર્ચા ઉપરથી જણાશે કે હિન્દી સરકારના સંબંધમાં આપણને કાંઇ પણ મુદ્દાના હક્કો મળતા નથી. ધારાસભા તથા સંયુકતસભામાં ચુંટાએલા પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ રાખવામાં આવી છે, પરંતુ ધારા ઘડવાના સંબંધમાં ઘાતક અંકુશ નંખાયો છે. અંદાજપત્રના સંબંધમાં કંઈ પણ સત્તા મળતી નથી, જવાબદાર રાજ્યતંત્રની તો તેમાં ગંધ પણ નથી, એટલે એ યોજનાથી જાહેરનામાનો ઉદ્દેશ જળવાતો નથી એ દેખીતુંજ છે. પરિણામે આપણી હાલની સ્થિતિ કાયમ રહે છે. દેશની ઉન્નતિના આધારરૂપ વેપાર ઉદ્યોગની આબાદી માટે, ટેરીફ તથા જગાતની રાજનીતિના સંબંધમાં, રેલ્વે કંપનીના અન્યાયો દૂર કરવામાં, ગરીબો ઉપર બોજારૂપ થઇ પડેલા મીઠાના કરના સંબંધમાં, આપણાથી નવા બંધારણમાં પણ કશું ખાસ મહત્વનું પરિણામ આણી શકાશે નહિ. તેમજ દેશના જાહેર જીવન ઉપર છાપખાનાના કાયદાથી, ફીતુરી સભાના કાયદા વગેરેથી જે અસહ્ય અંકુશો નંખાયા છે તે દૂર કરી શકાશે નહિ. એટલે એકંદરે આ વિભાગને માટે તો હિન્દી પ્રધાનની યોજના નિરાશાજનકજ છે. અમે કબુલ કરીએ છીએ કે રાજ્યતંત્રની રચના [constitutional machinery] ખરેખર પસંદ કરવા જેવી છે, આપણી રચનાથી ચઢીયાતી છે અને અમે જણાવી દીધું પણ છે કે **સર્ટીફીકેટની યુકિત** દાખલ કરવાને બદલે, દેશના બચાવ તથા પરદેશ સંબંધી રાજનીતિના વિષયો બાદ કરી બાકીની બાબતો માટેના ધારાઓ તથા નાણાંના ખરડાઓના સંબંધમાં બંને મંડળોની સંયુક્ત સભાને છેવટની સત્તા આપી હોત તો પ્રજા યોજનાને વધાવી લેત. પરંતુ હાલના રૂપમાં તો પ્રજા તેને નહિજ સ્વીકારી શકે.

૩ પ્રાંતિક સરકાર.

પ્રાંતિક સરકાર માટેનું બંધારણ તપાસતાં પહેલાં પ્રથમ હિન્દી સરકારે પ્રાંતિક સરકારને સપુરદ કરવાની સત્તા સંબંધી ભલામણો જાણવાની જરૂર છે. પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપનાને માટે પ્રાંતો ઉપરની વડી સરકારની સત્તા બને તેટલી કમી કરવાની જરૂરીઆત સ્વીકારવામાં આવી છે અને તેને અંગે ધારા, વહીવટ અને નાણાંના સંબંધમાં પ્રાંતોને અગત્યના હક્કો આપવાની ભલામણ થઇ છે.

નાણાં સંબંધી અત્યારસુધી સરકારની રાજનીતિ એવી છે કે પ્રાંતોની જરૂરીઆતનો વિચાર કરી અમૂક પ્રકારની આવકની વડી સરકાર સાથે વહેંચણી થાય છે, અને શીલીક સાધારણ રીતે તેના હાથમાંજ રહે છે. આ પદ્ધતિથી વડી સરકારને પ્રાંતિક ખાતાંઓ ઉપર એક પ્રકારની સત્તા રહે છે. હવે જો પ્રાંતોને સ્વતંત્ર બનાવવા હોય તો પ્રાંતોને પોતાના વિકાસ માટેના નાણાં માટે વડી સરકાર ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર રહેવી જોઇએ નહિ. તે માટે સારામાં સારો રસ્તો મહેસુલની વહેંચણીની પદ્ધતિ દૂર કરી, બંને સરકારને આવકના અલગ સાધનો અપાવાં જોઇએ. અને તે રસ્તોજ સ્વીકારી નીચેની યોજના સુચવવામાં આવી છે. હાલ હિન્દી સરકાર તથા પ્રાંતોને માટે આવકના અલાયદા ખાતાઓ છે તે કાયમ રાખી વ્હેંચાયેલા ખાતામાથી ઇન્કમટેક્ષ અને જનરલ સ્ટેંપ્સ હિન્દી સરકારને અને જમીન મહેસુલ, નહેરો વગેરે, આબકારી, તથા ન્યાયખાતાના સ્ટેંપ્સ પ્રાંતિક સરકારને સોંપવા. જમીન મહેસુલ સાથે દુકાળ તથા નહેરોના નિભાવનો બોજો પ્રાંતોએ ઉપાડી લેવો પડશે. પરંતુ દુકાળ માટે પ્રાંતો ખાસ ફંડ ઉભું કરે તે ગાળામાં જરૂર જણાય તો હિન્દી સરકારને માથે મદદ કરવાની જવાબદારી રહેશે. આ વ્યવસ્થાથી હિન્દી સરકારને નાણાંની તાણ પડશે અને તે પૂરી કરવા માટે એવી સુચના થાય છે કે પ્રાંતોએ હિન્દી સરકારને દર સાલ મુકરર કરેલી રકમ આપવી અને તે સાધારણ રીતે પ્રાંતિક આવકમાંથી ખરચ બાદ કરતાં રહેલી પૂરાંતના ૮૭ ટકા જેટલી હોવી જોઇએ. **મહેસુલની વહેંચણીની પદ્ધતિ કાઢી નાંખવાની માગણી આપણે કરી હતી અને તે સ્વીકારી જે નવી યોજના સુચવવામાં આવી છે તે પસંદ કરવા જેવી છે.** પ્રાંતોની કર નાંખવાની સત્તા તથા નાણાં ઉછીના લેવાની સત્તાના સંબંધમાં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાં અમે કશું વાંધા ભરેલું જોતા નથી અને વહીવટ તથા ધારાના સંબંધમાં પોતાની જવાબદારી પૂરતો અંકુશ રાખીને પ્રાંતિક સરકારને બનતી સ્વતંત્રતા આપવાની ભલામણ આવકારદાયક છે.

હવે પ્રાંતિક સરકારને માટે યોજેલી રચના તપાસીએ. એ નવા બંધારણમાં ધારાઓ માટે હાલની માફક પણ વધારે સભાસદો તથા ચુંટાએલા પ્રતિનીધીઓની બહુમતીવાળી ધારાસભા રાખી છે. પરંતુ કારભાર માટે હાલની વ્યવસ્થાને બદલે (૧) ગવર્નર (૨) કારોબારી મંડળ, (૩) ધારાસભાના ચુંટાયેલા સભાસદોમાંથી, ગવર્નર તરફથી નિમાયેલા એક યા વધુ પ્રધાન, (૪) તથા ખાતાં વગરના એક યા વધુ વધારાના સભાસદની બનેલી કારોબારી સરકાર સ્થાપી છે. વળી પ્રાંતિક ખાતાંઓના બે વિભાગ કરી એક ગવર્નર તથા કારોબારી મંડળને અને બીજો ગવર્નર તથા પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યાં છે અને "અનામત" એટલે કારોબારી મંડળના હાથમાં રહેલા ખાતાંઓના સંબંધમાં ઇચ્છીત રૂપમાંજ ધારાઓ મેળવવા, નીમાયેલા સભાસદોની બહુમતીવાળી ગ્રાંડ કમીટીની યોજના કરવામાં આવી છે, અને તે વખતો વખત સ્થાપવા તથા ખરડા ધારાસભામાંથી તે કમીટી આગળ લઇ જવા, ગવર્નરને અપાયેલી સત્તાની રૂએ તેની જવાબદારી અદા કરવા માટે તે આવશ્યક છે, એવી મતલબનું તેમની તરફનું સર્ટીફીકેટ પૂરવું મળવામાં આવ્યું છે.

આ યોજનામાં મી. કર્ટીસના વિચારોની છાયા સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. અને

રીપોર્ટમાં આવી રચનાના કારણુ તરીકે જણાવવામાં પણ આવ્યું છે કે "સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળી સરકાર સ્થપાય તો તે કદાચ તુટી પડે, અને યોજના સત્વહીન ન બને તેમાટે કાંઇપણ જવાબદારી તરતજ અપાવી જોઇએ એ બે વિચારોથી અમે શરૂઆત કરી છે." ......તથા "જવાબદારીની વ્યાખ્યા અમે એવી કરીએ છીએ કે તે પ્રથમ મત આપનારી પ્રજાને અને પછી ધારાસભાને આધીન રહેવામાં સમાયેલી છે. અને એ સરતો પ્રાંતિક સરકારના કાર્યને અધીકારીઓના હાથમાં રાખવાના તથા પ્રજાને સોંપવાના વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યા વગર સંતોષવાનો રસ્તો અમને જણાતો નથી." **આમાં આપણા સદ્‌ભાવ કે લાયકાત માટે શંકા જણાઇ આવે છે. અને તેને લીધેજ સંપૂર્ણ જવાબદારી આપવાનું જોખમ ભરેલું ગણી અખતરા તરીકે થોડાક ખાતાઓ સોંપવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો છે. એ શંકા અપમાન ભરેલી છે અને તે સામે સખ્ત વાંધો ઉઠાવવાની** જરૂર છે. અમે ખાત્રીપૂર્વક માનીયે છીએ કે પ્રાંતોના બધા ખાતાંઓનો વહીવટ ચલાવવાની પ્રજાના પ્રતિનિધીઓમાં શક્તિ છે અને પછી તે સંબંધી શંકા ઉઠાવી રાજ્યકાર્યમાં શિક્ષણ આપવાની તથા પરીક્ષા લેવાની વાતો પ્રજા સહન કરી શકે એમ નથી–તે હવે સદાને માટે બંધથવી જોઇએ.

પરંતુ એ વિચાર બાજુએ મૂકીએ તો સુચવેલી રચના ટુંક વખતને માટે સ્વીકારવાની ભલામણ સમજી શકાય એવી છે. એ વિચાર પ્રથમ દૃષ્ટિએ અયોગ્ય જણાય એ સ્વભાવિક છે. ખાતાંની વહેંચણી માટેનો મી. કર્ટીસનો વિચાર અમને પણ પસંદ તો નથીજ. તેથી સરકારની કાર્યસાધકતા ઘટે એ સ્હેલાઇથી સમજાય એમ છે. ઉપરાંત-ખાતાંઓની વહેંચણીમાં પ્રજાના પ્રતિનિધીઓમાંથી ચુંટાયેલાં પ્રધાનોને અન્યાય થાય, તેમને કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે ખાતાંઓને અંગે પ્રજાને ગળે કડવો ઘુંટડો ઉતારવાનું સોંપાય, તે માટે તેમને જરૂરના નાણાં પૂરાં પાડવામાં ન આવે, અને નવા કરો નાંખવાનું અપ્રિય કામ પણ તેમને શીરે પડે તો એ પ્રયોગ પણ પુરેપુરો ફતેહમંદ ન નીવડે એ સંભવિત છે; છતાં એ રચના તોડી ન પાડવાની દલીલ વિચારવા જેવી છે. એ દલીલ એટલીજ છે કે આપણે પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનું તત્વ ઇચ્છીએ છીએ અને સાથે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની નહિ પણ માત્ર એક સંગીન હીસ્સાની માંગણી કરી છે. એટલે જો આપણે સંપૂર્ણ જવાબદારીની માગણી ન કરીએ તો આ સિવાય બીજી રચના શક્ય નથી.

પરંતુ એ રચનાને સ્વીકારવામાં આવે તો પણ એમાંની વિગતો તો સાવ નિરાશાજનક છે. ખાતાંઓની વહેંચણીને માટે એમણે નિશ્ચિત ભલામણો કરી નથી પણ તે વિષેની એમની સુચનાઓમાં અમને ન્યાયનો અંશ માત્ર પણ જણાતો નથી. ખાતાંઓની વહેંચણી માટેના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં તેઓ લખે છે–માર્ગદર્શક નિયમ તો એજ હોવો જોઇએ કે "જે ખાતાંઓમાં સ્થાનિક અનુભવ અને સમાજ સેવાને માટે ઉત્તમ તક મળે, જેમાં હિંદીઓ ખાસ રસ લેતાં જણાયા હોય, જેમાં ગંભીર ભુલો થાય તો પણ તે સુધારી શકાય એમ હોય તથા ખીલવવાની વધારે જરૂર હોય તે ખાતાંઓ સોપી દેવાની ટીપમાં મૂકવાં જોઇએ. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે અમે આશા રાખીએ કે સુલેહ, શાંતિ અને ન્યાયના નિભાવ માટેના ખાતાંઓ નહિ સોંપાય. તેમજ જમીન મહેસુલ અને ખેડુતોના હક્કો જેવા

બાબતો કે જેમાં જનસમાજનુ હિત પ્રધાનપણે સમાયેલું હોય તે પણ સોંપાવા જોઇએ નહિ. કારણ કે નવી ધારાસભામાં તેમના પૂરતા પ્રતિનિધીઓ નહિ હોય!" ધારાસભાના સભાસદોની ચુંટણીનું ધોરણ નક્કી થતાં પહેલાં ખેડુતોના પ્રતિનિધીઓ ધારાસભામાં પૂરતી સંખ્યામા નહિ હોય એમ હિંદી પ્રધાને શા આધારે માની લીધું છે. તે અમે સમજી શકતા નથી. પરંતુ તે સવાલ બાજુએ મૂકતાં અમારે કહેવું જોઇએ કે ઉપરના વચનો હીંદી પ્રધાનના રીપોર્ટમાં શોભતાં નથી. કોઇ બીજાના તરફથી તે લખાયાં હોત તો તે માત્ર હાંસી અને તિરસ્કારને પાત્રજ ગણાત. પરંતુ એમના હાથમાં સત્તા છે અને એ સત્તાના સદુપયોગમાં અમે આ દેશ તથા સામ્રાજ્યનું હિત જોઇએ છીએ એટલે અમને એમના એ વચનોથી ભારે ખેદ થાય છે. કારણ કે તેપરથી અમને એમ લાગે છે કે કાં તો તે ખરી સ્થિતિથી અજ્ઞાન હોવા જોઇએ, નહિ તો તેમણે અહિના અધિકારીઓની અન્યાય ભરી વૃત્તિ અખત્યાર કરી લીધેલી હોવી જોઇએ, કે કાંતો તેઓ પ્રમાણિકપણે એમ માનતા હોવા જોઇએ કે હિંદીઓને ન્યાય, સુલેહ, શાંતિ અને જનસમાજના હિતને માટે કાળજી નથી, તે જાળવવાની તેમનામાં લાયકાત નથી, કે પછી જમીન મહેસુલ, પોલીસ અને ન્યાયખાતાઓ વધારે અગત્યના હોઇ તે અધિકારીઓના હાથમાંથી મૂકાવવા ઇચ્છતા નથી. વિશેષમાં જમીન મહેસુલના સંબંધમાં તો આપણા પ્રાંતમાં સરકારને કશું કહેવાપણુ રહ્યુંજ નથી. ખેડા જીલ્લાના પ્રકરણ પછી ખેડુતોના હિતની વાતો કરનાર આ પ્રાંતના અધિકારીઓ દાંભીકજ ગણાય. ટુંકમાં ખાતાંઓની વહેચણીના સંબંધમાં સ્પષ્ટ જણાવી દેવાની જરૂર છે કે એમની સુચનાઓ વખોડી કાઢવા જેવી છે અને તે સંબંધમાં પ્રજાને ન્યાય નહિ મળે તો આખી યોજના રદ થશે. કારણકે ધારાસભામાં બહુમતી હોવા છતાં 'અનામત' રહેલી બાબતોનાં સબંધમાં ઇચ્છીત ઠરાવો પસાર કરાવવા સર્ટિફીકેટથી ગ્રાંડ કમિટી નીમવાની ગવર્નરને સત્તા છે. તેથી જો અગત્યના ખાતાંઓ અધિકારીઓના હાથમાંજ રહે તો તે સંબંધમાં પ્રજાકીય મંડળને કોઇપણ સત્તા મળે નહિ અને પરિણામે તે સંસ્થાની ઉપયોગિતા અતિશય સંકુચિત થઇ જાય એટલે પ્રાંતિક સરકાર સંબંધી યોજનામાં અગત્યના ખાતાંઓ સોંપી દેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પ્રજા યોજનાનો એ ભાગ સ્વીકારી શકે નહિ. જો નેતાઓનો મત એવો હોય કે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી કરી નથી અને વચગાળેની સ્થિતિ સ્વીકારી છે તેથી અમુક ખાતાંઓ અધીકારીઓને હસ્તક રહેવાં જોઇએ અને એ કબુલાત જાળવવા ખાતરજ પોલીસ તથા ન્યાયનાખાતાંઓ અધિકારીઓને હસ્તકજ રહેવા દેવાની જરૂર જણાય તો તે શિવાયના તમામ ખાતાંઓ પ્રજાને સોંપવા જોઇએ અને તે ઉપર ધારાસભાની સત્તા રહેવી જોઇએ.

અંદાજપત્રના સંબંધમાં પણ પ્રાંતોમાં ધારાસભાને યોગ્ય સત્તા મળવી જોઇએ. પ્રાંતિક આવકમાંથી હિંદી સરકારને આપવાની રકમ પહેલાં કપાય તે સામે વાંધો હોઇ શકે નહિ. પરંતુ તે પછી 'અનામત' ખાતાંઓની જરૂરીઆત પ્રથમ તપાસાય એ સૂચના અમને પસંદ નથી. કારણ કે એ ખાતાંઓ માટે વધારે નાંણું અપાય તો સોંપાયેલાં ખાતાંઓ માટે રહેલી પૂરાંત ઓછી પણ નીવડે અને પ્રજાના પ્રતિનિધીઓને શિર વધારે કર નાંખવાનું આવી પડે. વળી જો ધારાસભા અંદાજપત્રમાં ફેરફાર કરે તો અનામત

ખાતાંઓને માટે મૂળ અંદાજપત્ર પ્રમાણે નાણાં મેળવવાની ગવર્નરને સત્તા આપવાની **ધારાસભાને સંપૂર્ણ સત્તા રહેવી જોઇએ, અને અનામત ખાતાંઓ માટેના નાણાંના ખરડામાં ધારાસભામાં અણઘટતી કાપકુપ કરવાનો ભય હોય તો એ ખાતાંઓ માટે પાંચ વરસની સરેરાસથી મુકરર કરેલી રકમ આપવાનું નક્કી થવું જોઈએ.** તે ઉપરાંત વધારે નાણાંની જરૂર પડે તો તે માટે ધારાસભાની મંજુરી મેળવવી જોઇએ.

એકંદરે આ વિભાગમાં કોઇક સત્તા આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે, એમ તો કબુલ કરવુંજ જોઇએ. ધારાસભામાં બહુમતી, અમુક ખાતાંઓ માટે ધારા ઘડવાની સત્તા,—કારણ કે ગ્રાંડ કમીટીનો ઉપયોગ અનામત ખાતાંઓ માટેજ છે—એ ખાતાંઓ માટે અંદાજપત્ર ઘડવાની, નવા કરો નાંખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. પરંતુ જ્યાં સુધી ન્યાય તથા પોલીસ શિવાયના બધાં ખાતાં સોંપી દેવાય નહિ ત્યાં સુધી યોજનાનો આ વિભાગ પણ અસંતોષકારકજ ગણાશે.

૪ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

સ્થાનિક મંડળોમાં પ્રજાના પ્રતિનિધીઓને બને ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ સત્તા આપવાની ભલામણ થઇ છે અને વિશેષમાં તે ખાતું પ્રાંતિક સરકારમાં ધારાસભાની સત્તા હેઠળ મૂકાવાનું છે એટલે તે સંબંધી કશું ખાસ કહેવાનું રહેતું નથી.

૫ કમીટીઓ.

આ યોજનામાં હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારનાં ખાતાંઓ અલગ કરી દેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. પરંતુ તે ખાતાંઓ હજુ મુકરર થયાં નથી. તેમજ પ્રાંતોને મળનારાં ખાતાંમાંથી કયાં ખાતાંઓ પ્રધાનોને સોંપવાના છે તે પણ નક્કિ કરવામાં આવ્યું નથી. તે સંબંધમાં જરૂરની વિગતો મેળવી, પૂખ્ત વિચાર ચલાવી એ ખાતાંઓની ટીપ ઘડવા એક કમીટી નીમવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. એ કમીટી એક અધિકારી અને એક બીન અધિકારી હિંદી તથા વિલાયતમાંથી ચુંટાયેલા પ્રમુખની બનશે અને જે પ્રાંતમાં કમિટી તપાસ કરતી હોય ત્યાં તેજ કાર્યને માટે નીમાયેલા એક અધિકારી તથા બીન અધિકારી હિંદી એમની સાથે જોડાશે.

વળી પ્રાંતિક ધારાસભા તથા હિંદી ધારાસભાના બંધારણની વિગત પણ નક્કી થઇ નથી. પ્રાંતિક ધારાસભામાં ચુંટાયેલા પ્રતિનિધીઓનું શું પ્રમાણ હોવું જોઇએ હિંદી તથા પ્રાંતિક ધારાસભા માટે તે ચુંટણી શું ધોરણે થવી જોઇએ, એ ચુંટણી માટે મત આપવાના હક્ક કેવી રીતે અને કોને અપાવા જોઇએ, એ હજુ મુકરર કરવાનું છે અને તે માટે એક બીજી કમીટી નીમવાની સુચના થઇ છે. એ કમીટી બે અધિકારીઓ, બે બીન-અધિકારી હિંદીઓ તથા એક ઇંગ્લાંડમાંથી ચુંટાયેલા પ્રમુખની બનશે અને તેમાં જે પ્રાંતમાં તપાસ ચાલતી હોય તે પ્રાંતમાંથી એક અધિકારી અને એક બીન અધિકારી હિંદી તેમની સાથે જોડાશે.

આ બંને કમીટીને સાથે મળીને મસલત ચલાવવાની છુટ રહેશે. આ બંને કમીટીઓ જરૂરની છે પરંતુ તેમાં નિમાવાના હિંદી પ્રજાના વિશ્વાસને પાત્ર હોવા જોઇએ.

૬. ભવિષ્યમાં પ્રગતિ.

આ યોજનામાં જે ફેરફાર સુચવવામાં આવ્યા છે તે વચગાળેની સ્થિતિ માટેજ છે. અને ૨૦મી આગસ્ટના જાહેનામાની રતો શબ્જાગવવા પ્રગતિના ક્રમો માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા થવી જોઇએ, એ જરૂરીયાત સ્વીકારી હીંદી પ્રધાને નીચેની સુચનાઓ કરી છે.

નવી ધારાસભાની પહેલી બેઠકથી પાંચ વરસ પછી પ્રાંતિક સરકાર કે ધારાસભા તરફથી અનામત તથા સોંપાયેલા ખાતાઓ સંબંધી ફેરફાર કરવાની સુચના ઉપર હિંદી સરકાર વીચાર ચલાવે અને હિંદી પ્રધાનની સંમતિથી તેને અનામત ખાતાંઓ સોંપી દેવાની તથા ગંભીર ગેરવહીવટને કારણે સોંપાયેલા ખાતાંઓ લઇ લેવાની સતા રહે તે ઉપરાંત તેને પ્રધાનોનો પગાર ધારાસભા પાસ મંજુર કરાવવાનો હુકમ કાઢવાની સત્તા રહેશે. એ હુકમથી દર વરસે ધારાસભાને એ પગાર મંજુર કરવાના સંબંધમાં ઠરાવ કરવાનો હક્ક મળશે.

કમીશનો.

તે ઉપરાંત હિન્દી પ્રધાને એવી ભલામણ કરી છે કે ૧૦ વરસ પછી વસ્તુ સ્થિતિ તપાસવા કમીશન નિમાય અને તે કમીશનના સભાસદોના નામો હિન્દી પ્રધાન પાર્લામેન્ટના બંન્ને મંડળો આગળ રજુ કરી તેમની સંમતી મેળવે. આ કમીશનની તપાસને માટે હિન્દી પ્રધાને નીચેની બાબતો સુચવી છેઃ—(૧) પ્રાંતોમાં તે વખતની ધારાસભાની મુદત પૂરી થતાં સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર સ્થાપવું યોગ્ય છે કે નહિ, અથવા તો પ્રાંતોમાં તે દીશામાં કેટલા આગળ વધી શકાય તે સંબંધી વિચાર ચલાવવો. (૨) એમની ખાત્રી થાય તો જે ખાતાંઓ સોંપવાનો સમય નહિ આવ્યો હોય તે અનામત રાખવાની સલાહ આપવી. (૩) જે ખાતાંઓમાં ગંભીર ગેર વહીવટ પુરવાર થયા હોય તે લઇ લેવાની ભલામણ કરવી. (૪) અનુભવથી આ યોજનાની રચનામાં અને જવાબદાર રાજ્યતંત્રના કાર્યને માટે જે પગલાં લેવા જોવાં હોય તે સુચવવાં. આ બાબતો ઉપરાંત જાહેર નોકરીમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ, પ્રાંતો તરફથી હિન્દી સરકારને અપાતી રકમ, શિક્ષણનો પ્રસાર, તથા ચુંટણીના ધોરણ સંબંધી તપાસનું કામ પણ એજ કમીશનને સોંપ્યું છે.

આમાંથી પ્રાંતિક સરકાર સંબંધી સુચના અમને પસંદ નથી એ બાબતમાં અમે તો એમ ઇચ્છીએ છીએ કે પાંચ વરસને અંતે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર સ્થપાઇ જવું જોઇએ અને તે માટે અરજી કરવાની જરૂર રહેવી જોઇએ નહીં. કમીશન સબંધી ભલામણમાં અમને યોગ્ય લાગે છે.

ઉપરની તપાસ ઉપરથી એટલું તો સમજાશે કે હક્કોની નજરે યોજના નિરાશાજનક છે પરંતુ તેની રચનામાં કાંઇ પણ વાંધા ભરેલું નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ખરેખર ઉપયોગી થઇ પડે એવી છે. વળી એ રચનામાં ક્રમવાર પ્રગતિને માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે અને તેથી પ્રજા ઇચ્છે તો એ યોજનામાંજ થોડા પણ માર્મીક ફેરફાર કરી પોતાની માગણી નવા અને અમને લાગે છે કે વધારે સારા રૂપમાં, પણ મૂળ મુદ્દાઓ સાચવીને દર્શાવી શકે. અંગ્રેજોના એકજ ચીલામાં પડી રહેવાની વૃત્તિનો વચાર કરીએ તો, જે વિચાર શ્રેણી તેમણેજ વાળી કાઢી હોય, જે તેમને પસંદ પણ

પડી ગઇ હોય, તેમાંજ આપણા સિદ્ધાંતો દાખલ કરી દેવાનું વધારે ડહાપણ ભરેલું ગણાશે. કારણ કે પ્રથમ તો તેથી આપણને ભાંડનારા વિરોધીઓનું બળ કમી થશે. અને તે ઉપરાંત હિન્દી પ્રધાનના રીપોર્ટ ઉપરથી મત બાંધનાર બ્રિટીશ પ્રજા તથા છાપાંને આપણા મુદ્દાઓ સ્હેલાઇથી સમજાશે—વધારે સબળ પણ જણાશે, અને તેથી આપણી લડત પણ પ્રમાણમાં વધારે અસરકારક નીવડશે. જો આ દલીલમાં કાંઇપણ વજૂદ હોય તો ઉપરની તપાસને આધારે એ યોજનામાં સુધારા સૂચવવા અયોગ્ય ગણાશે નહિ. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં અત્રે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કોંગ્રેસ—લીગની યોજના સામે હિંદી પ્રધાને જે વિચારો દર્શાવ્યા છે, તે સબળ દલીલોથી તોડી શકાય એમ છે, એટલે આપણી યોજનાની રચના પણ એ વિચારથી રદ કરવાનો સવાલ સુધાં ઉભો થતો નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ અમને લાગ છે કે એ રચના એટલી તો સરળ છે કે જો તેમાંજ થોડાક અગત્યના સુધારા કરવામાં આવે તો તે વડે પ્રજા પોતાના હેતુ વધારે સહેલાઇથી સાધી શકે. માત્ર ઉપર દર્શાવેલાં વ્યવહારૂ કારણોને લીધેજ આપણે આપણી યોજનાની રચના તથા વિગતોને વળગી રહેવાનો આગ્રહ ન કરતાં હિંદી પ્રધાનની યોજનામાં આપણા સિદ્ધાંતોને આધારે સુધારાઓ સૂચવવાનો વિચાર કરી શકી છે.

૭ આવશ્યક સુધારાઓ

(૧) પાર્લામેન્ટના અને ઇન્ડિયા ઓફીસ.

આ વિભાગના સંબંધમાં કરેલી સ્ટેંડીંગ કમીટી સિવાયનીભલામણોમાં કાંઇ વાંધાભર્યું જણાતું નથી.

(૨) હિન્દી સરકાર.

(અ) રીપોર્ટને અંતે સાર રૂપે આપવામાં આવેલી ભલામણોમાંથી પાંચમી ભલામણમાં 'સુલેહ, શાંતિ અને સારા વહીવટ' ને બદલે માત્ર દેશની સર્વ સલામતી તથા સલાહ શાંતિને માટે અગત્યની ગણાતી બાબતો—એટલે કે લશ્કર, નૌકાબળ, પરદેશ સંબંધી રાજ નીતિ વગેરે—ઉપરજ હિંદી સરકારને નિરંકુશ સત્તા રહે. તથા તેજ બાબતના સંબંધમાં ગવર્નર જનરલને સરટીફીકેટ આપવાની સત્તા અપાય. તે શિવાયની બાબતોમાં બન્ને મંડળની સંયુક્ત સભાનો મત છેવટનો ગણાય.

(બ) ધારાસભાના સભાસદોમાંથી ઓછામાં ઓછા ⅘ પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા હોવા જોઇએ. અંદાજપત્ર નાણાંના ખરડાના રૂપમાં પસાર થવું જોઇએ અને ઉપર જણાવેલી અનામત બાબતો—કે જેમાં જકાત તથા ટેરીફનો સમાવેશ થશે નહિ. એ શિવાયની બાબતો માટે તે ધારાસભા આગળ રજુ થવું જોઇએ.

(ખ) કારોબારીસભામાં ત્રણ હિંદી સભાસદો હોવા જોઇએ.

(ગ) છઠ્ઠી ભલામણમાં જણાવેલી પ્રીવી કાઉન્સીલ તથા બાવીસમી ભલામણમાં સ્ટેંડીંગ કમીટી પ્રજા હિતને માટે નુકશાનકારક નીવડવાનો ભય છે અને તેથી તે ભલામણો રદ થવી જોઇએ.

પ્રાંતિક સરકાર.

(અ) પ્રાંતોમાં ધારાસભાઓના સભાસદોમાંથી ઓછામાં ઓછા ⅘ જેટલાં સભાસદો ચુંટાયલા હોવા જોઇએ.

(ખ) પ્રાંતોમાં ખાતાંઓની વહેંચણી રદ કરી, તમામ ખાતાંઓ પ્રજાના ચુંટાએલા સભાસદોમાંથી મંત્રી તરીકે નીમાએલા સભાસદોને સોંપાવા જોઇએ તથા ગ્રાંટ કમીટી પણ રદ થવી જોઇએ.

(ક) પરંતુ વચગાળેની સ્થિતિને માટે અમુક ખાતાઓ સરકારના હાથમાં રહેવા દેવાની જરૂર હોય તો ન્યાય અને પોલીસના ખાતાંઓ અનામત રહેવા દેવ.,

અને તેને અંગે ગ્રાંટ કમીટી પણ રહેવા દેવી. પરંતુ પાંચ વરસને અંતે એ ખાતાઓ પ્રજાને મળી જવાં જોઇએ.

(ખ) અનામત ખાતાંઓ રહ્યા હોય તો તે શિવાયની બાબતોમાં અંદાજપત્ર ઉપર ધારાસભાનો અંકુશ રહે અને અનામત ખાતાંઓ માટે પાંચ વરસની સરેરાસને ધોરણે નાણાં મળે. વધારે નાણાં માટે ધારાસભાની મંજૂરી જરૂરની ગણાય.

(૪) મુસલમાન પ્રતિનિધીઓ.

પ્રાંતિક અને હિન્દી ધારાસભામાં મુસલમાન કોમ માટે કોંગ્રેસ–લીગની યોજનામાં જણાવ્યા મુજબનું પ્રમાણ રહેવું જોઇએ.

(૫) જાહેર નોકરી.

ઉંચા દરજ્જાની હિન્દી મનંદી નોકરીમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ ૩૩ ટકાને બદલે ૫૦ ટકા જેટલું હોવું જોઇએ.

ઉપર જણાવેલા સુધારાઓ સાથે યોજના મંજૂર થાય તો અમને લાગે છે કે તે જવાબદાર રાજ્યતંત્રના પહેલા સંગીન હીસ્સા તરીકે હુંક રખતને માટે સ્વીકાર્ય શકાય. પરંતુ એ સુધારાઓ ભારે પ્રયત્ન વગર મળનાર નથી. અત્યારે આપણા વિરોધીઓ એ યોજનાને વધાવી લે છે તેનું કારણ એ છે કે તેથી અધીકારીઓની સત્તા તરતજ ખાસ કમી થતી નથી. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા સુધારા સાથે યોજના સ્વીકારાય તો તેમની સત્તા નામનીજ રહે. એટલે સુધારાઓ સામે તે ભારે પોકાર ઉઠાવશેજ એમ ખાત્રીપૂર્વક માની લેવું જોઇએ. પણ આપણામાં સંપ હશે, વિચારપૂર્વક એકજ નિર્ણય ઉપર આવીને, પ્રજા સમસ્ત એક અવાજે તે માટે માંગણી કરશે–લડત ચલાવશે તો તે મળશેજ એવી અમારી દૃઢ માન્યતા છે. કારણ કે હાલનો અવસર સર્વાંશે અનુકૂળ છે. લડાઇથી બ્રીટીનનું, જગતનું વાતાવરણ ફેરવાયું છે. સર્વત્ર ન્યાય અને સ્વતંત્રતાની હાક વાગી રહે છે. નાના રાજ્યોના, પરાધીન પ્રજાના હકો માટે આગ્રહભેર લડત ચાલી રહી છે. એ સંજોગોમાં ન્યાયને માટે આપણો પોકાર સંભળાયા વગર રહેવાનો નથી. વળી અત્યારે હિન્દી સવાલ માટે વિલાયતમાં પણ ચળવળ થઇ રહી છે, તે તરફ બ્રીટીશ પ્રજાનું ધ્યાન પણ ખેંચાયું છે અને તે સવાલ સમજી યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. તો તે સમયે આ યોજનામાંજ વિચારપૂર્વક ચોક્કસ કરેલા સુધારા માગીયે તે માટે સબળ દલીલો રજુ કરીએ, તથા સમસ્ત પ્રજાના આગ્રહથી–નિશ્ચયથી તે માટે માગણી કરીએ તો આપણને ફત્તેહ મળ્યા વગર રહેજ નહિ! પરંતુ તે માટે પદ્ધતિસર કાર્ય થવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવવા માટે ખુદ્દાસર ચર્ચા થવી જોઇએ, યોજનાના દોષો પુરવાર કરવા જોઇએ, સુધારાઓ માટે સચોટ દલીલો બતાવી જોઇએ અને નિર્ણય ઉપર આવ્યા પછી તે સંબંધી પ્રજામત તૈયાર કરવા માટે ખંતથી પ્રયત્ન થવો જોઇએ. આ કાર્ય દેશભકતો ઉત્સાહભેર ઉપાડી લેશે એવી અમને ખાત્રી છે.

શંકરલાલ ઘેલાભાઇ બેંકર.

સ્વર્ગસ્થ સત્યાગ્રહી ભાઈ સોરાબજી.

ભાઇ સોરાબજી આ ફાની દુનિયા ત્યાગી ગયા એ સાંભળતાંજ મન ચકડોળે ચડે છે, ભ્રમિત જેવું થઇ જાય છે. ‘ નવજીવન ’ ના વાચકોને આ પારસી વીર સત્યાગ્રહીનો પરિચય આપવો, તેની જ્વલંત દેશદાઝનું વર્ણન કરી તેમાંથી જેટલું શીખાય તેટલું શીખવાનો પ્રયત્ન કરી, જેટલી સેવા હિંદ માતાને આપી શકાય તેટલી આપવા તત્પર રહેવું એજ હેતુથી આ લખવા દીલ પ્રેરાયું છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની જગવિખ્યાત સત્યાગ્રહની લડતમાં ઘણોજ આગળ પડતો ભાગ લેનારાઓમાં ભાઇ સોરાબજી પ્રથમ પંક્તિએ હતા. તેઓ લગભગ ૧૪ વર્ષ પહેલાં હિંદનો કિનારે. છોડી કમાણી કરવાના હેતુથી નાતાળ ગયા હતા. ઇમીગ્રેશન કાયદા મુજબ લેવામાં આવતી પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ કેળવાએલા હિંદી તરીકે નાતાલમાં દાખલ થયા હતા. અને નાતાલની સરહદના એક છેલ્લા ગામ ચાર્લ્સટાઉનમાં એક હિંદી વેપારીને ત્યાં મેનેજર તરીકે કામ કરતા હતા. ટ્રાંસવાલની સરકારે સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં એક ખુની કાયદો હિંદી કોમ માટે પસાર કર્યો તેની સામે તેજ સાલથી સત્યાગ્રહની લડતની ઝુંબેશ મહાત્મા ગાંધીજીએ ઉઠાવી હતી. નાતાલમાં ભાઇ સોરાબજી શરૂઆતથીજ આ લડત ઉપર બારીક ધ્યાન આપતા હતા. મહાત્માજી વારંવાર લડતને અંગે ટ્રાંસવાલથી નાતાળ અને નાતાળથી ટ્રાંસવાલ એમ મુસાફરી કરતા ત્યારે ભાઇ સોરાબજી હમેશાં સ્ટેશને પહોંચી મહાત્માજીને મળતા અને લડત સંબંધી મુદ્દાઓ વિષે વાતો તેમજ ચર્ચા કરતા. ખુની કાયદો પસાર થયા પછી ૧૯૦૮ ની સાલ સુધી તો સત્યાગ્રહની લડત ટ્રાંસવાલમાં વસતા એકલા હિંદી ભાઇઓજ લડતા. બહારના એટલા નાતાળ કે કેપ પ્રાંતના હિંદીઓ તેમાં જાતે ભાગ લઇ શકતા નહતા. તેઓ સભાઓ ભરી, ઠરાવો પસાર કરીને મદદ આપતા તેમજ ઉઘરાણાં કરી આર્થિક મદદ ટ્રાંસવાલના ભાઇઓને આપતા. ૧૯૦૮ ની સાલમાં ટ્રાંસવાલની સરકારે એક નવો ઇમીગ્રેશન કાયદો પસાર કર્યો. તે કાયદાથી કેળવાએલા હિંદીઓનું ભારે અપમાન થતું હતું. એશીઆટીક એક્ટ અને ઇમીગ્રેશન એક્ટ એ બન્નેના સાથે અમલથી ટ્રાંસવાલમાં ગમે તેટલી ઉંચી કેળવણી પામેલા હિંદી પણ ત્યાં દાખલ થઇ શકતો નહતો. હિંદમાંથી સ્વર્ગસ્થ ગોખલે યા તો સર ફીરોજશા જેવા પણ ટ્રાંસવાલ જવાની ઇચ્છા કરે તો સાથે લાગ્યા આ બંન્ને કાયદાના અમલથી તેઓ ત્યાં કાયદેસર ન જઇ શકે એવી ગંભીર સ્થિતિ ટ્રાંસવાલની સરકારે રચી સમસ્ત હિંદનું અપમાન કર્યું. મહાત્માજીએ આ સ્થિતિનું ‘ ઇન્ડીઅન ઓપીનીઅન ’ પત્ર મારફતે અસરકારક વર્ણન કરી નાતાલ તથા કેપ પ્રાંતમાં વસતા કેળવાએલા હિંદીઓને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થઇ સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવા એક અપીલ બહાર પાડી. ભાઇ સોરાબજી તો આ સમયની વાટ જોઇનેજ બેસી રહ્યા હતા. તેમણે તરત પહેલ કરી મહાત્માજીને દર્શાવ્યું કે હું ઇમીગ્રેશન કાયદા પ્રમાણે ટ્રાંસવાલમાં કેળવાએલા હિંદી તરીકે દાખલ થઇ આપની સાથે લડતમાં જોડાવા ઇચ્છા રાખું છું. સત્યાગ્રહની લડત ઘણુ ભાગે લડાઇ છે. પહેલી વેળા ટ્રાંસવાલનાજ હિંદીઓ ખુની કાયદો રદ કરાવવા ઝુંઝ્યા.

સેંકડો હિંદીઓ મહાત્માજી સાથે જેલમાં જઇને વિરાજ્યા. આ ખુની કાયદા પ્રમાણે ટ્રાંસવાલમાં વસતા દરેક હિંદીએ ત્યાં વસવા માટેનાં નવાં રજીસ્ટર લેવાનાં હતાં. તે કાયદાની દરેકે દરેક કલમમાં હિંદી પ્રજાનું હડહડતું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. તે કાયદાનો સ્વીકાર જો હિંદી પ્રજાએ કર્યો હોત તો આખર જતાં હિંદી કોમને સદાને માટે ટ્રાંસવાલ છોડવું પડત ! હિંદીઓએ આ કાયદો તદ્દન રદ કરવાની માગણી કરી હતી. મહાત્માજી સાથે સેંકડો હિંદીઓ જેલમાં ગયા ત્યારે વિલાયત તેમજ હિંદમાં ભારે ચર્ચા ચાલી રહી. જનરલ સ્મટસે મામલો શાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો. હિંદીઓએ પ્રથમથીજ માગણી કરી હતી કે અમે મરજીથી રજીસ્ટર થવા તૈયાર છીએ પરંતુ કાયદાનું ફરજીઆતપણું તો અમે નજ સ્વીકારીશું. આખરે જનરલ સ્મટસે હિંદીઓને કસી જોયા અને કોમની મરજીઆત રજીસ્ટર થવાની માંગણી સ્વીકારી. કોમ જો આખી મરજીઆત રજીસ્ટર થઇ જાય તો ખુની કાયદો રદ કરવાનું વચન તે સાહેબે આપ્યું. વચનાનુસાર સમસ્ત હિંદી કોમે રજીસ્ટર લીધાં અને જનરલ સ્મટસને ખુની કાયદો વચન પ્રમાણે રદ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. ત્યારે તે રાજ્યદ્વારી પુરૂષ ફરી ગયા અને વચન આપ્યાનો ઇન્કાર કર્યો. એજ અરસામાં નવું ઇમીગ્રેશન બીલ પાસ કર્યું કે જેના અમલથી કેળવાએલા હિંદીઓનું અપમાન થતું હતું. લડત ફરી પાછી શરૂ કરવાનો હવે પ્રસંગ આવ્યો. ઉપર જણાવ્યું તેમ ટ્રાંસવાલ બહાર વસતા કેળવાએલા હિંદીઓને લડતમાં ભાગ લેવા આમંત્ર્યા. જેમાં ભાઇ સોરાબજીએ પહેલ કરી લડતનો બીજો તબક્કો તેમણે ઉઘાડયો. ઇમીગ્રેશન કાયદા પ્રમાણે સરકારે ભાઇ સોરાબજીને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ તો થવા દીધા પરંતુ ત્યાં ગયા પછી ખુની કાયદો તેમને લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તે કાયદા મુજબ ત્યાં રહેવાના હક તેમણે સાબીત કરી આપવાના હતા તે થઇ શકે એમ નહતું એટલે તેમને દેશપાર કરવાનો માજીસ્ટ્રેટે હુકમ કર્યો. તેમને નાતાલની સરહદમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. ભાઇ સોરાબજી તરતજ પાછા ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થયા અને તે ગુન્હા બદલ છ માસની સખ્ત મજુરીની સજા તેમને થઇ અને આ પ્રમાણે લડતની બીજીવારની શરૂઆત તેમનાથી થઇ. નાતાલથી બીજા પણ ઘણા કેળવાએલા હિંદીઓએ ભાઇ સોરાબજીનો દાખલો લીધો. મારે આ પ્રસંગે દર્શાવવું જોઇએ કે ભાઇ સોરાબજીના જેલમાં જવાથી મારા મન ઉપર ભારે અસર થઇ હતી. એક પારસી ગૃહસ્થ હિંદ માતાના થતા અપમાન માટે કારાગૃહ વેઠે છે અને હું હજી બેસી કેમ રહ્યો છું ? એવા વિચારો મને થતા. હું પણ નાતાલમાં એક ગામમાં એક વેપારીને ત્યાં નોકરીએ હતો. મારા શેઠ પોતાનું બધું કામ મને સોંપી હિંદ ગયા હતા અને કમનશીબે હિંદ જઇ ત્યાં ગુજરી ગયા. આથી તેમના વેપારનો બધો બોજો મારે શિર હતો. શેઠ અપુત્રવાન હતા. તેનો એક નાનો ભત્રિજો હતો તે મારી સાથે હતો. વેપાર તેમજ તેને છોડી હું ચાલ્યો જાઉં તો ખરા પ્રસંગે કૃતઘ્ની ઠરૂં. બીજી પાસ દેશસેવાનો પ્રસંગ. આવા સંજોગોમાં હું ભારે ચિંતામાં પડયો. ભાઇ સોરાબજી પ્રથમવારની જેલ પુરી કરીને ફરી પાછા જેલમાં પહોંચ્યા. બીજા સાથીઓએ પણ તેમ કર્યું. હવે મારાથી ન બેસાયું. ટ્રસ્ટીઓને ૨૪ કલાકની નોટીસ આપી મહાત્માજી ડરબન આવ્યા હતા તેમને મેં તાર કર્યો અને મને પણ લડતમાં લઇ જવાની માગણી કરી. મહાત્માજીની સંમતિનો તાર આવતાં હું તેજ પળે ચાલી નીકળ્યો અને ટ્રાંસવાલ પહોંચ્યો.

હું તો ભાઈ સોરાબજી અને તેના સાથીઓ ભાઈ સુરેંદ્રરાય મેઢ, ભાઈ હરિલાલ ગાંધી, મી. થંબી નાયડુ, મી. પી. કે. નાયડુ અને મી. જોસફ રોયપન બેરીસ્ટર વગેરે ભાઈઓને જેલમહેલમાં મળવા તલસી રહ્યો હતો. ટ્રાંસવાલમાં થોડા દિવસ પછી હું પણ ના. શાહેનશાહની હોટેલનો મહેમાન થઈ ગયો. ભાઈ સોરાબજી વગેરેને ત્યાં પહેલીજ વાર મળ્યો. આ મારી શહેનશાહની હોટેલમાં (ડીપકલુફ જેલમાં) ભાઈ સોરાબજી સાથે પહેલાં મુલાકાત. ભાઈ સોરાબજીને જોવા એટલે એક સુંદર હસમુખો ચ્હેરોજ જોઈ લેવો. તેઓ સદા આનંદમાં અને સદા હસમુખા. હિંદ માતાની સેવા કરતાં કેદખાનું વેઠવું પડે તો તેમાં ભલા કોને આનંદ પ્રાપ્ત ન થાય ? ભાઈ સોરાબજીની છાતી નબળી હોવાથી તેમને કેદમાં લાઈટ લેબરની ટોળીમાં મુકવામાં આવ્યા હતા. અમે બધા તો સખત મજુરી કરવા જતા. ભાઈ સોરાબજીને એક જગ્યાએ એકલા બેસાડી નાના પથ્થરો આપી તેની હથોડા વતી ઝીણી કરચો કરવાનું કામ સોંપાએલું. અમે પાવડા, કોદાળી લઈ ભાઈ સોરાબજી પાસે થઈને પસાર થઈએ એટલે તેઓ મંદ મંદ હાસ્ય કરે. તેમના મનમાં તો એમજ કે મારે સખત મજુરી ન કરવાની અને મારા આ ભાઈઓને સખત મજુરી કરવી પડે તેથી એમને ખોટું લાગતું. ઘણીવાર તેઓ તો અમારી માફી માગતા તેમનામાં હિંદુ, મુસલમાન કે પારસીનો જરા પણ ભેદ ભાવ નહતો. હિંદ માતાને ખાતર અમે બધા કેદખાનું સેવતા હતા એટલે અમે બધા હિંદ માતાના પુત્રો ભાઈઓ હતા.

ભાઈ સોરાબજીને બીજીવારની લડત શરૂ કરવાનું માન આપ્યું. તે માનની સાથે જોખમદારી પણ તેવડીજ મોટી રહેલી હતી. લડત ઘણો લાંબો સમય સુધી ચાલે અને કેદખાનાનાં દુઃખો વારંવાર ઉઠાવવાં પડે એ જોખમદારી જેવી તેવી નહતી. છાતી વિનાના માણસોથી તે કામ ન થઈ શકે. ભાઈ સોરાબજી કરતાં શરીરે તાજા અને રૂષ્ટ પુષ્ટ ઘણાઓ હતા. પણ તેમને છાતી ન હોવાથી એક બે વાર જેલમાં જઈ લડત પડતી મુકી નાસી છુટયા હતા. ભાઈ સોરાબજી શરીરે નબળા હતા પરંતુ તેમને છાતી હતી. તેમના પર મુકવામાં આવેલી જોખમદારીને અને તેમને આપવામાં આવેલા માનને તેઓ અંતપર્યંત વફાદાર નીવડ્યા અને આખી લડતને તેમણે દીપાવી—પારસી કોમને દીપાવી—હિંદી કોમને દીપાવી અને ભારત માતાને પણ દીપાવી. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી ભાઈઓ ઉપર પડતાં દુઃખો જોઈ તેમનું દિલ કપાઈ જતું. સામ્રાજ્યમાં હિંદની પરાધીન દશા જોઈ તેમને ઘણું લાગતું અને હિંદીઓની સેવા કરવા હમેશાં તેઓ ઉત્સુક રહેતા. જેલમાં રવિવારે વિશ્રામના દિવસે અમે એકઠા મળી રાજ્યદ્વારી વિષયો પર ચર્ચા કરતા. હિંદની ઉન્નતિ વિષે વાતો કરતા. ભાઈ સોરાબજી તેમાં ઘણો ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા તેમાં તેમની દેશદાઝ જણાઈ આવતી. જેલમાં અમે સેંકડો ભાઈઓ સાથે રહેતા. તેમાં અનેક પ્રકારની વઢવાડ એક બીજા સાથે માંહોમાંહે થતી. ખાસ કરીને ખોરાકના સંબંધમાં ઘણી વઢવાડ થતી. અમારામાંથી એક બે જણને રસોઈઆ તરીકે અમે મોકલતા. તેઓ રાંધવાનું, પીરસવાનું વગેરે બધું કામ કરતા, ઘણાઓ તકરાર કરતા કે અમુકને ખાવાનું વધુ આપે છે, ફલાણાને સારો ખોરાક આપે છે. આવા ઝઘડા તો હમેશાં હોય. મને બિલકુલ યાદ નથી કે ભાઈ સોરાબજીએ આવા ઝઘડામાં કોઈપણ દિવસ ભાગ લીધો હોય. તેમને જે મળ્યું તે તેઓ આનંદથી ખાઈ લેતા. તેમને લાગતું કે દેશને ખાતર આપણે દુઃખો ભોગવવા આવ્યા છીએ ત્યાં માંહોમાંહે આપણે ઝઘડા કરીએ

અને તેની ઉપરી અધિકારીઓને જેલમાં ખબર પડે તો આપણી કિંમત તરત અંકાય. અમે કેટલાક તો જેલમાંના નોકરો સાથે ખુબ લડતા. જરા પણ કોઇ અમલદાર કોઈ પણ ભાઇનું અપમાન કરે તો અમે બધા તેની વહારે દોડી જતા. ખોરાક સારો ન હોય, ધારાઓમાં જણાવ્યા જેટલો ન હોય તો અમે ભારે તોફાન કરી મુકતા. અમલદારો જુલમી વર્તન રાખે તો અમે તેની સામે તરત ફુંફાડો મારી ઉછળી પડતા અને દાદ ન મળે તો ભુખ્યા રહી દાદ મળે ત્યાં સુધી હંગર સ્ટ્રાઇક (અપવાસ) કરતા. કોઇ ભારે દુઃખો સહન કરવાનો વારો આવે અને ભાઇ સોરાબજીને તે પોતાની શક્તિ બહાર લાગે તો તે ખુલ્લા હૃદયથી અમને જણાવી દેતા અને અમારી આગળ પોતાની નબળાઇ જાહેર કરતા. તેમના આ અત્યંત સરળ સ્વભાવ માટે અમે તેના પ્રત્યે વધુ માનથી જોતા. ભાઇ સોરાબજી પ્રત્યે સર્વ હિંદી ભાઇઓ ટ્રાંસવાલ તેમજ નાતાલમાં ઘણાજ સ્નેહથી વર્તતા. તેના પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિથી લોકો જોતા. અને ૧૯૧૨ ની સાલમાં લડતનું અમુક સમયને માટે સમાધાન થયું. સરકાર હિંદીઓની માગણી કબુલ રાખશે એવી તેણે ખાત્રી આપી તેથી પ્રોવીઝનલ સેટલમેંટ સ્વીકારવામાં આવ્યું. આ સમયે મહાત્મા ગાંધીજીને તેમના એક મિત્રે અમુક ફંડ આપ્યું હતું અને લડતની કસોટીમાંથી જેઓ પાર ઉતર્યા હોય તેવાને વિલાયત અભ્યાસ કરવા મોકલવા વિચાર રાખ્યો હતો. ભાઇ સોરાબજી, સુરેંદ્રરાય મેઢ અને હું, એમ અમને ત્રણે જણને વિલાયત મોકલવા માટે મહાત્માજીએ વિચાર બતાવ્યો. અમો અમુક શરતો સ્વીકારી ત્યાં જવા કબુલ થયા. મેં તથા ભાઇ સુરેંદ્રે થોડા માસ માટે હિંદ જઇ આવવા માગણી કરી. તે સ્વીકારાઇ અને અમે બન્ને હિંદ આવ્યા. ભાઇ સોરાબજી વચ્ચે હિંદ જઇ આવેલા હોવાથી તેઓ અમારી સાથે નૈં આવ્યા. હિંદમાં અમે ત્રણ માસ રહ્યા. સ્વર્ગસ્થ ગોખલેજી વિલાયતથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવાના છે, એમ સાંભળતાં અમે તરતજ પાછા ત્યાં ઉપડી ગયા. વિલાયત જઇને અમે અભ્યાસ કરવાના હોઇએ એ સમાચારથી અમારા આનંદનો તો પારજ ન હતો. અમારી સાથે મી. પોલાક પણ હિંદથી દક્ષિણ આફ્રિકા આવતા હતા. અમારી આગબોટ ઝાંઝીબાર આવી, ત્યાં અમે એક શેઠિઆને ઘેર ગયા. ત્યાં ' ઇન્ડીઅન ઓપીનીઅન ' પત્ર વાંચવામાં આવ્યું. તેમાં સમાચાર હતા કે ભાઈ સોરાબજી વિલાયત અભ્યાસ માટે ઉપડી ગયા છે. આ સમાચાર વાંચતાં અમારા દીલમાં ધ્રાસ્કો પડયો. કારણ કે અમે ત્રણે જણ સાથેજ જવાના હતા. નક્કી મહાત્માજીએ પોતાના વિચારોમાં કંઇ ફેરફારો કર્યા હશે. જોહાનીસબર્ગ પહોંચ્યા પછી પ્રથમ વાત મહાત્માજી સાથે એજ નિકળી. તેમણે જણાવ્યું કે " તમારા બન્નેને માટે વિલાયત મોકલવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે. તમે જે કેળવણી લીધી છે તે હિંદની સેવા કરવાને માટે પુરતી છે. તમે બેરીસ્ટર થશો તો લોકોનાં ગળાં રેંસશો. તમને ન મોકલવા એમાંજ તમારૂં કલ્યાણ મેં વિચાર્યું છે." અમને સ્વાભાવિક લાગી આવ્યું અને પ્રશ્ન પૂછતા–' ત્યારે સોરાબજીને કેમ મોકલ્યા ? મહાત્માજી ગંભીરતાથી અમને જવાબ આપતા કે ' ભાઇ સોરાબજી તો પારસી છે, હું તેમને મોક્ષની વાતો કેમ ઠસાવી શકું ? તમારી સાથે તમે હિંદુ હોઇ તે વાત કરી શકું', આવા ગુઢ જવાબો આપતા. તોપણ અમને શાંતિ ન થાય. અમને કોઇવાર લાગી આવે કે મહાત્માજી અમને અન્યાય કરે છે.

(જો કે તેઓ અમારૂં ભલુંજ ઇચ્છતા હતા પરંતુ વિચારો તેમના જેટલા ઉન્નત અને પ્રૌઢ નહિ એટલે ઓછું લાગી આવે) ત્યારે અમારૂં ફરીયાદ કરવાનું સ્થાન મી. કેલનબેક અથવા મી. પોલાક હતા—તેમને પણ આ વિષયમાંતો લાગ્યું કે આ છોકરાઓને અન્યાય જેવું તો થયું છે એટલે અમારા તરફથી મહાત્માજીને વકીલાત કરે પરંતુ મહાત્માજી તો પૂરા વકીલ! મી. કેલનબેકને સમજાવી પાણી જેવા નરમ કરી નાખ્યા. અમારી પાસે આવી તેઓ કહે કે 'મેં વાત તો કરી પરંતુ બાપુજી પોતાના વિચારમાં મક્કમ છે. તેણે તમારૂં ભલું વિચારીનેજ માંડી વાળ્યું છે. આપણે તેમને પગલે રહી ચાલવું છે એટલે તેમના ફરમાન મુજબ ચાલવું,' આવો ઉપદેશ મી. કેલનબેક અમને આપવા લાગી જાય અને અમે સમજી જઇએ કે મહાત્મા પાસે સાહેબનું કંઇ ટકું ચાલ્યું નહિ, આખરે અમે સંતોષ રાખી મન વાળીને બેઠા.

ભાઇ સોરાબજીના વિલાયતથી પત્રો આવે. "અમને તો ન મોકલ્યા. તમે બાપુને મારી ગેરહાજરીમાં સમજાવી અમને છોડી ચાલ્યા ગયા. તમે તો બેરીસ્ટર થઇને આવશો. અહીં આવીને ઓફીસ ખોલો ત્યારે કલાર્ક તરીકે અમને નોકરી તો આપશોજી." આવો નિર્દોષ ગમતો કાગળો દ્વારા કરીએ. ઘણીવાર તેમને એ બાબત લાગતું. ત્યારે એવો લાગણીવાળો પત્ર લખતા કે શુદ્ધ મિત્રની લાગણી તેમાં જણાઇ આવતી. સ્વર્ગસ્થ ગોખલેજી સાઉથ આફ્રિકા આવી ગયા પછી ફરી પાછી ત્રીજી વારની છેલ્લી લડત શરૂ થઇ. તેમાં હજારો માણસોએ ભાગ લીધો અને આખરે હિંદી કોમની જેટલી માગણીઓ હતી તેટલી બધી સ્વીકારાઇ અને સત્યાગ્રહની લડતનો અંત આવ્યો. આ છેલ્લી લડતમાં ભાઇ સોરાબજીને વિલાયતથી બોલાવવામાં આવ્યા નહતા. લડત પૂર્ણ થયા પછી મહાત્માજી વિલાયત રહી હિંદ આવ્યા અને હું ત્રણ વરસ સુધી 'ઇન્ડીઅન ઓપીનીઅન'નું કામ ચલાવીશ એવું મેં મહાત્માજીને વચન આપ્યું હતું. ભાઇ સોરાબજી વિલાયતથી વારંવાર લખતા કે 'હું વિલાયતથી આવીને ત્યાં ઓફીસ ખોલીશ. તમે ઇ. ઓ. ચલાવતા રહેજો. આપણે બન્ને સાથે મળીને કામ કરીશું, આપણી શક્તિ મુજબ કોમની સેવા કરીશું,' આવા મનોરથો બાંધતા. ભાઇ સોરાબજી જો કે પારસી હતા છતાં તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા બોલતા અને લખતા. વિલાયતથી તેઓ મને હમેશ લખતા કે અઠવાડીઆમાં એક લાંબો પત્ર મારે તેમને લખવો, જે ઉપરથી મારી ભાષા હું ઘણી સરસ સુધારી શકીશ તેઓ કહેતા કે હું મુંબઇ ગયો ત્યારે બધા પારસીઓ મારી મશ્કરી કરતા કે 'ગાંધી સાથે રહ્યો છે એટલે વાણીયો થઇ ગીયો છે. પારસી વાત પણ ભુલી ગીયો છે.'

વિલાયતમાં ભાઇ સોરાબજીએ લંડન મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી અને તેમણે બેરીસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા માંડયો. તેમાં તેઓ ફતેહમંદ થઇ લગભગ એકાદ માસ ઉપરજ જોહાનીસબર્ગ જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં ગયા અને થોડા દિવસમાં તો આ ફાની દુનિયા તેઓ છોડી ગયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી કોમની આશા પડી ભાંગી. ભાઇ સોરાબજી ઉપર જે મોટી મોટી આશાએ બાંધી હતી તે ધુળ ભેળી થઇ ગઇ. હતું નહતું થઇ ગયું. "ન જાણે જાનકીનાથઃ પ્રભાતે કિં ભવિષ્યતિ.' પરમાત્મા આ વીર પુરૂષના આત્માને શાંતિ બક્ષો. અસ્તુ.

છગનલાલ ખુ. ગાંધી.

નોંધ.

સુધારાની સરકારી યોજના.

મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે હિન્દના રાજબંધારણના સુધારા વિષે જે રીપોર્ટ ઘડયો છે તેમાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય ભલામણોનું સટીક ભાષાંતર તેમજ તે વિષે એક વિગતવાર લેખ આ અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે. વર્તમાનપત્રોમાં અને સભાઓમાં આ રીપોર્ટ વિષે જે જબરી ચર્ચા થઇ છે તેનું સવિસ્તર સિંહાવલોકન કરવાનું અહીંઆં બની શકે એમ નથી. છતાં તે ચર્ચામાંથી જે કેટલાક મુદ્દા તરી આવે છે તે અહીંઆં રજુ કરીશું.

કોંગ્રેસ–લીગની સુધારાની યોજના અમલમાં મૂકવાને આપણે સરકારને ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યાર પછી તદ્દન જુદા પ્રકારની, સ્વરાજ્યના ઓછા તત્વવાળી અને મી. કર્ટીસની ગોઠવાએલી રચના સાથે સામ્ય ધરાવતી યોજના આપણી સમક્ષ રજુ કરવામાં આવી એટલે કેટલાક પત્રકારોએ ક્રોધના આવેશમાં તેના ઉપર સખ્ત ટીકા કરીને એટલે સુધી જણાવ્યું કે તેનો સ્વીકાર કરવો એ અશક્ય અને નામોશીભરેલું છે. બીજા પ્રકારના જે રાજદ્વારી પુરૂષોએ નહિ જેવા ક્ષુલ્લક સુધારા મેળવવાની આશા રાખી હશે તેઓ રીપોર્ટ જોઇને સંતોષ સાગરમાં ડૂબી ગયા અને મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને મુક્તકંઠે અભિનંદન આપવા લાગ્યા. પણ શરૂઆતમાં ઓચીંતી ઉશ્કેરાએલી બન્ને પ્રકારની લાગણીઓ ધીમે ધીમે શમતી જાય છે, અને સ્હામાસ્હામી ઘસાતા તીણા સુરોમાંથી એકરસ સંગીત નીકળતું જાય છે. યોજનાને અગ્રાહ્ય ગણી ત્યજનારા અને તેને પૂરેપૂરી સ્વીકારી લેનારાની સંખ્યા જુજ રહી છે અને એકંદર આખા દેશમાં એવો વિચાર જામતો જાય છે કે તેમાં કેટલાક મહત્વના સુધારા કરવામાં આવે તોજ તે હિન્દને સંતોષ આપી શકે.

આ સુધારાના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય.

૧. પ્રાંતિક રાજતંત્રની જે યોજના ઘડવામાં આવી છે તેમાં બે પ્રકારના સુધારા સૂચવાયા છે. (૧) સરકારી અને પ્રજાકીય–એવો ખાતાંનો ભેદ દૂર કરવો–અર્થાત્ બધાં ખાતાંમાં પ્રાંતના રાજવહીવટને વડી સરકારથી સ્વતંત્ર કરવો, ગવર્નરની કારોબારી સભા રદ કરવી, બધાં ખાતાંના વહીવટને માટે પ્રધાનો નીમવા અને ધારાસભાને તેનાપર સંપૂર્ણ સત્તા આપવી. આ માગણી સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની છે અને તે બંગાળાની પરિષદ, મહાત્મા ગાંધી વગેરેએ રજુ કરી છે. આ માટે મોટામાં મોટી દલીલ તો એ છે કે રાજસત્તા કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે ખાતાંને અવલંબે છે પણ તેનું મુખ્ય લક્ષણ તો પોલીસ અને લશ્કરપર હકુમત છે. પ્રાંતિક રાજતંત્રમાં પોલીસ અને ન્યાયનાં ખાતાંપર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને અંકુશ ન આપવામાં આવે ત્યાંસુધી પ્રાંતની ખરી રાજસત્તા પ્રજાને મળી ગણી શકાય નહિ. બીજી દલીલ બંધારણની સામાન્ય દૃષ્ટિથી યોજવામાં આવે

છે—કારોબારી સત્તાના વિભાગથી વહીવટમાં અનેક વિઘ્ન અડચણો અને તકરારો નડશે. (૨) પણ મોટા ભાગના આગેવાનો અને પત્રકારોએ તો પ્રાંતની આખી રચનાને કબૂલ રાખીને, પોલીસ અને ન્યાય શિવાયનાં બધાં ખાતાં પ્રજાને સોંપવાની માગણી આગ્રહપૂર્વક કરી છે. દરેક પ્રાંતને ક્યાં ખાતાં સોંપવાં એ વિષે ભલામણો કરવાને એક કમીટી નીમવામાં આવનાર છે. પણ રીપોર્ટ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે વધારેમાં વધારે આગળ વધેલા પ્રાંતોમાં પણ પોલીસ અને ન્યાય ઉપરાંત જમીન મહેસુલ, જંગલના બંધ ભાગ, મોટાં જાહેર બાંધકામ વગેરે અગત્યનાં ખાતાં કારોબારી સત્તાના અંકુશમાં રાખવાની સૂચના કરવામાં આવી છે. જમીન મહેસુલ જેવું પ્રજાના ૮૦ ટકા વસ્તી સાથે સંબંધ ધરાવતું ખાતું હજી અમલદારી સત્તા નીચે રહે એ હવે અસહ્ય લાગે છે. તેથી પોલીસ અને ન્યાય શિવાયનાં બધાં ખાતાં પ્રધાનોને અને તેમની મારફત ધારાસભાને સોંપવાની માગણી ચોમેરથી સાંભળવામાં આવી છે.

૨. હિન્દી સરકારના સુધારાની જે યોજના રીપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવી છે તે એકંદર સર્વને અસંતોષકારક લાગી છે. તેના સંબંધમાં પણ ત્રણ પ્રકારના સુધારા સૂચવવામાં આવ્યા છે. (૧) કાઉન્સીલ ઑફ સ્ટેટ—રાજસભા ન રાખતાં પ્રાંતોની માફક સરકારને જે આવશ્યક લાગે તે કાયદા વગેરે ગ્રાંડ કમીટીની મારફત પસાર કરવા. આ સૂચના ના. સર દીનશા વાચ્છા, મી. સેતલવાડ, મી. સમર્થ વગેરેએ કરી છે અને તેને ના. પટેલે ટેકો આપ્યો છે. તેથી જો કે કોઈ ખાસ મુદ્દાનો ફેરફાર થતો નથી છતાં સરકારને નિરંકુશ થવાની ઓછી તક તેથી મળે છે. (૨) આથી વધારે મહત્વની સૂચના તો એ છે કે પ્રાંતની માફક હિન્દના રાજતંત્રનાં કેટલાંક ખાતાંપર ધારાસભાને—અને બે ધારામંડળો રાખવામાં આવે તો તેની સંયુક્ત સભાને સંપૂર્ણ સત્તા આપવી અને તે વિષે અંદાજપત્રના આંકડા નક્કી કરવાનો હક્ક પણ તેને આપવો. ક્યાં ખાતાં પ્રજાને સોંપવાં તે વિષે સ્વાભાવિક રીતે ઘણો મતભેદ છે. કેટલાક મીઠું, અફીણ, સ્ટેંપ અને રેલ્વે ઉપરજ અંકુશથી હાલ સંતોષ પામે, તો કેટલાક તે ઉપરાંત ટપાલ, તાર અને આયાત—નિકાસપર કર વિષે પણ—બલ્કે લશ્કર, રક્ષણ, પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ શિવાયનાં બધાં ખાતાંપર સંપૂર્ણ અંકુશની માગણી કરે છે. અમને આ સવાલ ઘણો કઠિન લાગે છે અને તે વિષે બહુ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં નહિ આવે તો ખાસ કૉંગ્રેસમાં પણ તેનો સારો નિવેડો નહિ આવે, એવો ભય રહે છે; કારણ કે આપણી માગણી અવ્યાવહારિક અથવા ઉલટપાસમાં પુરવાર ન કરી શકાય એવી તો નજ હોવી જોઇએ. હવે ઉપર જણાવેલાં જે થોડાં કે વધારે ખાતાંપર આપણે અંતિમ એકત્રિત સત્તા માગીએ છીએ તે મોટે ભાગે આવકનાં ખાતાં છે અને જે ખાતાં સરકારને હસ્તક રહે છે તેમાં કરોડો રૂપીઆનો ખર્ચ કરવાનો હોય છે. આથી આવકના કેટલાક ભાગમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા આપણે લઇને ખર્ચની બધી જવાબદારી સરકારપર નાંખીએ છીએ. (૩) ત્રીજી સૂચના એ છે કે વાઇસરૉયની કારોબારી સભામાં એક વધુ હિન્દીની નિમણુંકથી સંતોષ પામીશું નહિ પણ અડધા ભાગના સભાસદો હિન્દીઓ હોવા જોઇએ.

૩ જે ખાતાં પ્રજાને સોંપાય તેનાપરથી હિન્દી વજીરનો અને તેથી પાર્લામેન્ટનો

હક ઉઠાવી લેવાની સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે તેને વધાવી લેવામાં આવી છે. પણ હિન્દી વજીરની સભા રદ કરવી એવો એક અભિપ્રાય છે અને તેના સભાસદોની સંખ્યા ઓછી કરવી, તેના બંધારણ અને કાર્યપદ્ધતિમાંથી ઘટતા ફેરફાર કરવા એવો બીજો અભિપ્રાય છે. જે ખાતાંપર વ્હાઇટ હોલમાંથી હિન્દી વજીરને અંકુશ રાખવાનો રહે તે વિષે તેને સલાહ આપવાને કોઇ તો નીમાવું જોઇએ એ તો સામાન્ય રીતે કબૂલ કરવામાં આવે છે; પણ તે સલાહકારો બે ઉપવજીર તરીકે રાખી—જેમાંનો એક હિન્દી હોય—આ સભાને રદ કરવી એમ ના. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલે સૂચવ્યું છે.

ખાસ કૉંગ્રેસ.

આ માસની આખરે જે રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ મુંબાઇમાં મળશે તે સરકારી યોજના વિષે સર્વદેશીય ઊંડો વિચાર કરી હિન્દની સમસ્ત પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચોક્કસ નિર્ણયો બ્રીટીશ સરકાર, પાર્લામેન્ટ અને પ્રજા આગળ રજુ કરશે. આ કામ વિકટ છે. ગયા બેત્રણ વર્ષની ચળવળે આ પરિષદ્નો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો છે તેમ તેથી દુર્ભાગ્યે ફરીથી રાજકીય પક્ષો વચ્ચે વિખવાદ પણ વધ્યો છે, અને તેથી આ કાર્ય વધારે વિકટ બને છે. પણ જો મી. મૉન્ટેગ્યુને હિન્દની રાજકીય સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાને શાંતિની જરૂર હતી તો આપણને પણ તેમના કાર્યની પરીક્ષા કરવાને આંતર શાંતિ અને સમભાવની જરૂર છે: તેથી વિવિધ પક્ષના આગેવાનો અને અનુયાયીઓ પોતાના મતના આગ્રહમાં જુદા મત ધરાવનારનો તિરસ્કાર ન કરે એટલુંજ નહિ પણ ઘણા ઘા ખમીને આળાં થયેલા હૃદયને કર્કશ ન લાગે એવી સમભાવ ભરી મીઠી વર્તણુક રાખે—સર્વ પક્ષના સમાવેશ કરનાર પરિષદ્ આગળ સૌ વિચારો શાંતિથી અને છૂટથી દર્શાવાય અને પછી બહુમતે પરિષદ્ ફેંસલનો નિર્ણય બાંધે—એ સાધ્યને માટે મથનારા દેશના હિતૈષી છે અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તનારા દેશદ્રોહી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આ પરિષદ્માં આપણે સૌ પક્ષના અનુયાયીઓ જે રીતે વર્તીશું તે ઉપરથી સ્વરાજ્યની આપણી લાયકાતનું માપ પણ કાઢવામાં આવશે. ઇંગ્લંડના થોડા રાજપુરૂષો અને વર્તમાનકારો આપણી પરિષદ્પર ટાંપીને જોઇ રહ્યા છે. આવે સમે આપણે એક બીજાને માન આપી, બંધુભાવથી અને જવાબદારીની ઉજ્જવલબુદ્ધિથી વિચારોની આપલે કરીને નિર્ણય બાંધીશું તોજ આ પરિષદ્ આપણા રાજકીય ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અંકાશે.

રાષ્ટ્રીય સૈન્યમાં ભરતી.

મહાત્મા ગાંધીએ ભરતી વિષે બીજી પત્રિકા પ્રકટ કરી છે તે નીચે ઉતારવામાં આવી છેઃ—

ખેડા જીલ્લાના ભાઇઓ અને બ્હેનો પ્રત્યે.

પહેલી પત્રિકા લખ્યાને આજે એક માસ થયો. તે દરમિયાન હું અને મારી સાથે કાર્ય કરી રહેલા ભાઇઓએ ઘણો અનુભવ મેળવ્યો છે. નડિયાદ, કરમસદ, રાસ, કઠલાલ, જંબુસર વગેરે જગ્યાઓમાં સભાઓ કરી, સેંકડો સ્ત્રીપુરૂષો સાથે વાતચિત કરી.

કેટલોક મળેલો અનુભવ આપની સમક્ષ મુકવા રજા લઉં છું. હજી ઘણા માણસોએ ભરતીમાં આવવા નામ નથી લખાવ્યાં. ભાગ્યે સો માણસ થયાં હશે. આ સંખ્યા એક

માસનો વિચાર કરું છું ત્યારે અને જે પ્રયાસ થયો છે તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને ઘણી ઓછી લાગે છે. લોકોની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરું છું તો મને લાગે છે કે આટલાં માણસો તૈયાર થયાં છે તે આશ્ચર્યકારક છે. જે વર્ગે કોઇ દહાડો ટંટામાં ભાગ નથી લીધો, જેઓએ કોઇની ઉપર લાકડી નથી ઉગામી તેવા માણસો તેમાં દાખલ થયા છે. તો જે લડવાને લાયક છે એવો વર્ગ તૈયાર કરી શકાય તો અખૂટ લશ્કર પેદા કરી શકાય.

સમજુ વર્ગની ખામીઓ આ અવસરે ચોકખી જોઇ શકાય છે. હું 'શિક્ષિત'ને બદલે 'સમજુ' શબ્દ વાપરું છું. 'શિક્ષિત' એટલે સાધારણ રીતે ઇંગ્રેજી ભણેલા માણસો એવો ખ્યાલ રહી જાય છે. 'સમજુ'માં હું ગુજરાતી ભણેલા અને ગુજરાતી ન ભણેલા હોય છતાં જેમણે પોતાની બુદ્ધિને અનુભવથી ખેડી છે એવાને ધારું છું. આવા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પોતાની ફરજ બજાવે તો જે વર્ગ કુદરતી રીતે લડાઇનાં જવા લાયક છે તેઓની ઉપર અસર કરી શકે. મારો અનુભવ સમજુ વર્ગની મોટી અશક્તિ સિદ્ધ કરનારો છે. તેઓ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં પુરતો રસ નથી લેતા એટલે ભરતીનું કામ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેથી સમજુ વર્ગ જેઓના હાથમાં આ પત્રિકા આવે તેઓ જો આ કાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા હોય તો તેઓએ તૈયાર થઇ આ મહત્કાર્યને સારું અભણ—અણસમજુ વર્ગ છે તેને પ્રેરવા.

પણ સમજુ વર્ગમાં એવા મે જોયા કે જેઓને આ કાર્યને વિષે શ્રદ્ધા નથી. તેઓને સારું આ પત્રિકા લખી છે. તેઓ ધ્યાનપૂર્વક પત્રિકા વાંચે એવી મારી તેમને વિનંતિ છે. જે સરકારે આપણી ઉપર જુલમો ગુજાર્યા છે, જેણે આપણને શસ્ત્રરહિત કર્યા છે, જેણે આપણને બ્હીવડાવીને રાજકારભાર ચલાવ્યો છે, જેણે આપણો પૈસો હરી લીધો છે તેને તેને મદદ કરવા કેમ જઇએ? મને ઉમળકો જ નથી આવતો. આ દલીલ ભારેમાં ભારે છે. તેનો જવાબ સહેલાઇથી નથી આપી શકાતો એ હું કબુલ કરી લઉં છું. પણ આ સવાલ આ સમયે ઉઠાવવો એ ટુંકી નજર છે. પાછલા દોષો યાદ કરી અત્યારે થતો લાભ જતો કરવો એ વિચારવંતનું કામ નથી. ચાલુ સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી કર્તવ્યની રેખા બાંધવી એ ડાહ્યા માણસનું કામ છે. આપણે અંગ્રેજની સાથેનો સંબંધ તોડવા માગીએ તો તો જરૂર આપણે મદદ ન જ કરવી જોઇએ. એ સંબંધ તોડવા માગીએ છીએ એ કહેનાર થોડાજ જોવામાં આવ્યા છે. તોડવા માગનાર પણ આજે તોડી ન જ શકે એમ છે એ તો સૌ કોઇ જોઇ શકે એમ છે. તોડવાની શક્તિ આવશે તે સમયે તોડવા આપણે નહીં માગતા હોઇએ એવો પણ સંભવ છે. ગમે તેમ હોય પણ આજે આપણું તારણ અંગ્રેજને મદદ કરવામાંજ છે. તેમને મદદ કરવી એ આપણને પોતાને મદદ કરવા બરોબર છે. જ્યાં આપણો અને એમનો સ્વાર્થ એકજ દિશામાં વહે છે ત્યાં એક બીજાના દોષનું ચિંતવન કરી એક બીજાની મદદે ન જવું એ તો અતિ અવિચારનું પરિણામ ગણાય. આપણે જે ગામમાં રહેતા હોઇએ તે ગામના આપણા શત્રુ પર ધાડ આવે ને તેથી આખા ગામને નુકશાન થવાનો સંભવ હોય તો આપણે શત્રુતાને ભુલી જઇશું, અને આવી પડેલી ધાડ દૂર કરવા સારુ શત્રુની વ્હારે ચડશું, ને ધાડપાડુને હાંકી કહાડશું. એવુંજ આ યુદ્ધમાં વર્તે છે. અંગ્રેજ સરકારને આપણે વેરી ગણીએ તો પણ આપણે અત્યારે સામાન્ય આફતની સામે થવાની તો જરૂર છે એટલુંજ નહીં પણ આપણી ફરજ છે.

પણ યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે આપણી ફરજ બજાવીએ છીએ. એટલુંજ નથી. યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. દરેક સ્વરાજ્યવાદી બીજું કાંઇ નહિ કરતાં માત્ર યુદ્ધમાં જોડાઈ જાય અને બીજાને પ્રેરે તો સ્વરાજ્ય આજેજ મળે એ હું આગલી પત્રિકામાં બતાવી ગયો છું.

બીજી શંકા એ ઉઠાવવામાં આવી છે કે યુદ્ધમાં સારામાં સારા માણસો મોકલી આપણે તેમને મરાવી નાંખવા એ ક્યાંનો ધર્મ ? આમ તો સ્વરાજ્યવાદી સઘળા માર્યા જાય. એટલે આપણે સ્વરાજ્ય શું લેવાના હતા ? આ શંકા જો બુદ્ધિમાન માણસોએ ન ઉઠાવી હત તો હું તેને હાસ્યજનક કહેત. હિંદુસ્થાનમાં પાંચ લાખજ સ્વરાજ્યવાદી હોય તો આપણે સ્વરાજ્યને લાયક નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ શંકા ઉઠાવનારનું કહેવું એ છે કે સ્વરાજ્યવાદી ગમે તેટલા હોય પણ સ્વરાજ્યની હીલચાલ કરનારા સમજુ માણસો તો પાંચ લાખથીએ ઓછા છે. એ વાત ખરી છે. માત્ર એક વસ્તુ ભુલાઇ જાય છે. પાંચ લાખ મરણીઆ માણસોને તૈયાર કરતાં પચાસ લાખ માણસોને કાને યુદ્ધ, સ્વરાજ્ય વગેરેની વાત પહોંચશે, તેઓની આમાં સંમતી હશે. આપણે પાંચ લાખ સ્વતંત્ર માણસોને તૈયાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એઓ સમજપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાએ જશે. તેના મિત્રો, સગાં વગેરેની તેણે સલાહ લીધી હશે એટલે પાંચ લાખ જનારા માણસો પોતાની પાછળ લાખો પોતાના જેવાને મુકી જશે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે લડાઇ કરવાની શક્તિજ ખોઇ બેઠા છીએ, વીરતાનો નાશ થઇ ગયો છે. આપણી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા જેટલી પણ આપણામાં શક્તિ નથી. ધર્મને નામે કર્મ (કર્તવ્ય) ભુલ્યા છીએ. ધોળે દહાડે ગામડામાં ધાડ પડે છે તેની સામે પણ આપણે ઉભી શકતા નથી. એક હજારની વસ્તીમાં આઠ માણસો આવી લુંટફાટ કરી ચાલ્યા જઇ શકે એ દેખાવ આખી દુનિયામાં હિંદુસ્થાનમાં બની શકે છે. આ બનાવને જરા તપાસીએ. આઠ માણસને હઠાવી ન શકે એવા શરીરે તદ્દન દુર્બળ ગામડીઆ નથી. તેઓ ધારે તો જરૂર હઠાવી શકે ત્યારે કેમ ધારતા નથી ? ધર્મ તો આડે નથી આવતો. વળી દયા લાવી બેસી રહે છે એવું તો નથી. બીજા કોઇ આવીને તેનો બચાવ કરે તો તેનો સ્વીકાર કરે છે. કારણ એ છે કે તેઓને મરણનો ભય ભારે છે. એવી લડાઇમાં પડી પોતાનું શરીર કોણ જોખમમાં નાંખે ? ભલેને લુંટે, સરકારનું કામ છે. એ ફોડી લેશે એમ વિચારી ઘરમાં ભરાઇ રહે છે. પડોશીનું ઘર બળે, તેની લાજ લુંટાય, માલ જાય, તેની આ તત્વજ્ઞાનીને પરવા નથી. જ્યાં સુધી આ તત્વજ્ઞાન (અંધકાર) નો નાશ નથી થયો ત્યાં લગી હિંદુસ્થાનમાં ખરી શાન્તિ થવાની નથી. સરકારી કે બીજા સિપાહી આવે ત્યારેજ આપણે ગામ બચાવી શકીએ એ સ્વમાન જાળવનારને સારૂં અસહ્ય સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાંથી નિકળવાનો આપણે હાથ તાત્કાલિક ઇલાજ આવેલો છે. સિપાહીની ભરતીમાં દાખલ થવાથી આપણને હથિયાર વાપરતાં આવડે, આપણને કામી જુસ્સો આવશે ને આપણે ગામોનું રક્ષણ કરવા લાયક બનશું.

કોઇ વળી એવો વાંધો ઉઠાવે છે કે આપણને આપેલાં હથિયાર સરકાર લડાઇને અંતે લઇ જશે. એ વેળા હથિયાર લઇ લે એવો સંભવ છે. પણ આપણને હથિયારના પરવાના મેળવવાનો હક મળશે એમાં તો કાંઇજ શક નથી. આપણે પાંચ લાખ માણ-

સને લડાઇમાં મોકલીએ પછી તેઓને કે આપણને હથિયાર રાખવાની મનાઇ થાય એ અસંભવિત વાત છે.

અમે જઇએ તો અમારાં બૈરાં છોકરાંનું શું થાય ? આ સવાલ તો સૌ પુછે. લડાઇમાં જનારને દર માસે કપડાં, ખાવા પીવા ઉપરાંત પગાર મળે છે. ઓછામા ઓછો ૧૮ રૂપીઆ મળે. અને લાયકાત મુજબ તેનો દરજ્જો વધે અને પગાર પણ વધે. જો તેનું મરણ થાય તો તેનાં બૈરાં–છોકરાંનું ભરણ–પોષણ સરકાર કરે છે. લડાઇમાંથી પાછા ફરે તેને ઇનામ અકરામ મળે છે મારી માન્યતા છે કે અન્તમાં જે આર્થિક લાભ સિપાહીગીરીમાં છે તે બીજા ધંધામાં નથીજ મળતો.

પણ એવા લાભ તો અંગ્રેજોનેજ મળી શકે છે, આપણને ક્યાં મળે છે એમ કહેનાર સાંભળ્યા છે. તેઓને કહેવાનું કે આપણી મહેનતથી પાંચ લાખ સમજુ માણસનું લશ્કર થાય અને તેઓને અંગ્રેજ જેટલાજ હક ન મળે એ બનવા જોગ નથી એવું અંત તો પાંચ લાખની અને આગેવાનોની જામીનગિરિ થાય. પાંચ લાખ સ્વયંસેવકોનું લશ્કર પેદા થાય તો તે લશ્કર અંગ્રેજ લશ્કરની બરાબરી કરે ને તેના જેટલાજ હકો મેળવે. પાંચ લાખનું આ પ્રમાણે લશ્કર ઉભું થવામાંજ હકો સમાયલા છે.

'તમે કોણ છો, [illegible] શાને લડાઇમાં જાવ.' બીજા સલાહકાર કહે છે સરખા હકનું વચન લઇને જાઓ. ત્રીજા કહે છે જવાનો અધિકારજ નથી. હિંદ વેચીને ઉજાગરો ન કરો. આવી ત્રણ સલાહમાં અમે શું સ્વીકારીએ. તમને તો લાગે છે કે આવી સ્થિતિમાં જેવા છીએ તેવા રહીએ એ ડહાપણ જણાય છે, આ મારો નમ્ર ઉત્તર છે કે આવાં વાક્યો તો ભોળનારાં છે. જેમ જેમ કાળ જશે, તેમ તેમ પત્તો બંધાશે, જૂદાં મતો પડશે. એ બધાને તમારે વિચારવા પડશે. લડાઇમાં ભાગ નજ લેવો એ તો જેને સરકારની જીતની સાથે સંબંધ ન હોય તે જ કહે. જે સ્વરાજ્ય લેવાની તમે અને આપણે બધાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞાની ખાતર પણ લડાઇમાં ભાગ નહિં લઇએ એવી વાત કરવી એ સ્વરાજ્યનો દ્રોહ હું તો ગણું છું. સરકાર [illegible] સેનામાં દાખલ થતા આપણું દાખલ થવાનું રહી જવાનો અને સ્વરાજ્યની યોજના પણ મુલત્વી રહેવાનો ભય રહ્યો છે. લશ્કરમાં દાખલ થવામાંજ સ્વરાજ્યની અને આપણા દેશની સહિસલામતી છે. ભરતીમા દાખલ થવાથી સ્વરાજ્યને ધક્કો તો ન જ પહોંચે એમ તો બધા પક્ષ કબુલ કરે. એ ત્રણે પક્ષમાં મુકાબલે પણ ભરતીમાં દાખલ થવું એ જ માર્ગ ગણાય એમ હું માનું છું. મારી ઉમેદ છે કે ખેડા જીલ્લાના ભાઇઓ પોતાની ફરજ બજાવશે, અને પોતાનાં નામ સ્વયંસેવકોને આપશે, અથવા પરબારાં આશ્રમ ઉપર મોકલી દેશે.

બહેનો આ કાર્યમાં મદદ કરશે એવી મારી ઉમેદ છે. હું જાણું છું કે કેટલીક બહેનો પોતાના ધણીને અને દિકરાઓને જતાં અટકાવે છે. તેઓ ઉંડા ઉતરી વિચાર કરશે તો સમજશે કે પોતાના ધણી કે છોકરા વીર પુરૂષ થાય એમાં તેઓનો સ્વાર્થ છે, દેશનો તો છે જ.

નડિયાદ
આષાઢ શુદ ૧૪. સં. ૧૯૭૪.
તા. ૨૨–૭–૧૮.

આપનો સદાનો સેવક,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

[illegible] છાપ્યું છે, અને [illegible] અમદાવાદ [illegible] પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

પુસ્તક ૪ થુ.   [અંક ૨–૩.

નવજીવન

અને

સત્ય

ઑગસ્ટ–સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૮.

તંત્રી અને પ્રકાશક,

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલ.એલ. બી.

ભદ્ર—અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩—૦—૦; છુટક નકલ આના ૬.

નોંધ. [illegible] આ માસિક સંબંધી તમામ પત્રવ્યવહાર [illegible] અને [illegible] ભદ્ર, અમદાવાદ એ સરનામે કરવા કૃપા કરવી.

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

૧. નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કર્યા છે.

૨. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહકોએ પોતાનો નંબર લખવો.

૩. મનીઓર્ડરના કુપનમાં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરૂં સરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું.

૪. કોઇ અંક ન મળે તો તે વિષે અમને મોડામાં મોડી ખબર બીજો અંક મળેથી આપવી.

૫. હિંદુસ્થાન તથા સીલોનની બહાર વી. પી. જઇ શકતું નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ દીઠ ૧ા આનો પડે છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂ. ૨–૯–૦ અગમચથી પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે.

૬. કોઇ પણ માસથી ગ્રાહક થઇ શકાય છે.

૭. વાર્ષિક લવાજમ [પોસ્ટેજ સાથે] રૂ. ૨) રાખવામાં આવ્યું છે.

૮. આ પત્રમાં શુદ્ધ ભાષામા, પત્રની એક બાજુએ, શાહીથી, તરત વાંચી શકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકાશે.

૯. લખનારાઓ અમારી અંગત જાણ માટે પોતાનું ખરૂં નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ અપાશે નહીં.

૧૦. રદ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બંધાતા નથી. જેમણે જોઇએ તેમણે તે બાર પોસ્ટેજની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવા.

જાહેર ખબરના ભાવ.

આખું પાનું	એક વર્ષ	રૂ. ૭૨	આખું પાનું	૬ માસ	રૂ. ૪૨
અડધું ,,	,,	૪૨	અડધું ,,	,,	૨૪
પા ,,	,,	૨૪	પા ,,	,,	૧૫

પૂઠા ઉપરના ખાસ ભાવ માટે લખો:—

ભદ્ર—અમદાવાદ. } ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ. એલએલ. બી. તંત્રી અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય.

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા" માં વેચાતાં પુસ્તકો.

જર્મનીની ઉન્નતિ } આ પુસ્તકમાં જર્મનીમાં વિચારક્રાન્તિ; વેપાર; ઔદ્યોગિક યુગ; જર્મનોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ; ધંધા શિક્ષણની શાળાઓ; ઔદ્યોગિક મંડળોની યોજના: કારખાનાં અને મજુરો સંબંધી, સરકારે માથે લીધેલાં કાર્યો—જેવાં કે રેલ્વે, નહેર, ખેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગો; પ્રજાસંવર્ધન અને બાળસંરક્ષણની યોજના વગેરે; રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર તથા દરીઆઇ બળ અને જર્મનીનો પૂર્વ ઇતિહાસ તથા સામાન્ય માહિતી: વગેરે જર્મની સંબંધી પુરેપુરી માહિતી આપનારાં ૨૪ પ્રકરણો છે. ૨૫૦ પૃષ્ઠ ને પાકી બાંધણી. **કિંમત રૂ. ૧—૧૦—૦.**

સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ઘર સાંસારિક નવલકથા.

બે ખંડમાં સંપૂર્ણ. દરેક ખંડની કિંમત રૂ. એક તથા પોણો.

ચોખેરવાલી— આ નવલકથા આપણા ઘરસંસારમાં અકલ્પિત રીતે બનતા બનાવાનું સાચું ને સુંદર ચિત્ર બનાવનારી છે યુવાન વિધવા—**પ્રગલ્ભા વિનોદની** અને સરલ ભોળી નવયુવતિ **આશા,** તેમજ ચંચલવૃત્તિનો, ઉતાવળીઓ ને સ્વચ્છંદી ગર્ભશ્રીમંત **મહેન્દ્ર** તથા તેનાથી ઉલટાજ સ્વભાવનો તેનો સાચો બાળમિત્ર **બિહારી,** આ મુખ્ય ચાર પાત્રો અને તેમના સ્વભાવ પરિવર્તન ઉપરથી બહુ ઉત્તમ પ્રતિનું શિક્ષણ વાંચનારને મળે છે.

ચક્રવર્તી અશોક— બૌદ્ધધર્મપ્રચારક મહારાજા અશોકના સમયની કલ્પનામિશ્રિત ઐતિહાસિક ધાર્મિક તેમજ નીતિના સિદ્ધાન્તથી પરિપૂર્ણ નવી નવલકથા. પૃષ્ઠ ૩૫૦, પુઠું સોનેરી, **કિંમત રૂ. બે.**

રાસમન્દિર— ઉત્તમ બોધ સાથે આનંદ મેળવવા સારૂ સ્ત્રીઓને નવરાશના વખતમાં ગાવામાં યોગ્ય રાસ—ગરબા વગેરે; કિં. **આઠ આના.**

યૂરોપનો પ્રવાસ— તેમના પિતા તથા પત્નીની સાથે પ્રવાસ કરીને ૨૦ ભાગમાં ચિત્રો સાથે લખનાર—રા. રા. દત્તાત્રય ચિંતામણરાવ મુજુમદાર; બી. એ; એલએલ. બી., કિંમત બે રૂપીઆ.

યૂરોપમાં ખાવાપીવાની સગવડ કેવી થઇ શકે છે, અને મુખ્યત્વે કરીને ત્યાં ધાન્યાહારી રહી શકાય છે: અને તેમ રહેવા માટે કઇ કઇ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે તથા ત્યાંની રહેણીકરણી કેવી છે, આગબોટના તથા રેલ્વેના પ્રવાસમાં શી શી બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે, યૂરોપ ખંડમાં આવેલા જુદા જુદા સ્થળોનાં વર્ણનો તેના દેખાવોના ૩૪ ફોટા સાથે ૨૦ ભાગમાં નિત્ય નોંધ રૂપે આપેલ છે.

આ તથા બીજાં સારાં પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા: ૭૦ ગીરગાંવ રોડ:—**અમદાવાદ.**

લગ્ન પ્રસંગે-મેળાવડાઓમાં-

ટી પારટી-નાચ પારટી-

વગેરે પ્રસંગોમાં

આ નામ

યાદ રાખજો.

ગોવિંદજી વસનજી

જે રસમાં સરસ

સ્ટાઈલ-!

ઉંચામાં ઉંચો માલ-!

વાજબીમાંવાજબીભાવ-!

માટે અમારી ત્રણ દુકાનો

તમારી સેવામાં હાજર છે.

ઠાકોરદ્વાર—ચીરાબજાર—ગ્રાંટરોડ

ટેલીફોન નં. ૧૬૫૬.

નવજીવન
અને
સત્ય.

પુસ્તક ૪. ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૮. અંક ૨-૩

ઈંગ્લંડમાં સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળ.

આજે આપણા દેશની સ્વરાજ્યની લડતમાં કેટલીક સ્ત્રીઓએ દેશના રાજ્યકાર્યમાં પોતાના હક્કો ભોગવવાની શરૂઆત કરી છે તે પ્રસંગે ઈંગ્લાંડમાં સ્ત્રીઓએ રાજકીય હક્કો મેળવવા માટે ચલાવેલી લડતનો કાંઇક અહેવાલ આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય. તેમણે તેમની લડત હિંમત, ખંત, ધૈર્ય અને એકનિષ્ઠતાની સાથે સફળતાથી ચલાવી છે અને જો કે તેઓને હજુ માગેલા હક્ક પૂરેપૂરા મળી ગયા નથી છતાં પણ પરોક્ષ રીતે તેઓ બીજા હક્કો મેળવી શકી છે તથા રાજકીય હક્ક પણ થોડા વખતમાં સંપૂર્ણપણે મેળવશે. તેઓએ તેમની હિંમતથી અને ચીવટભરેલી લડતથી પુરુષોને દેખાડી આપ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જો સરખી તક આપવામાં આવે તો પુરુષના જેટલુંજ કામ કરવાની તેનામાં શક્તિ છે. તેમની લડતનો ઉદ્દેશ એ છે કે પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચૂંટણીમાં પુરુષોની માફક મત આપવાના તથા પાર્લામેંટના સભાસદ તરીકે પણ ચુંટાવાના હક્ક મેળવવા.

ઈંગ્લાંડમાં પ્રથમ સ્ત્રીઓને માટે રાજકીય હક્કો માગનાર મેરી વોલ્સ્ટોનક્રેફ્ટ હતી. તેજ વખતે ફ્રાન્સમાં તેમજ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓએ એ વાત હાથમાં લીધી હતી. આ સ્ત્રીઓને માટે ઘણું ઘણું બોલાતું હતું પણ તેથી કંઇ સ્ત્રીઓ ડરી ગઇ હતી નહિ. સાધારણ રીતે કંઇ પણ નવી ચળવળ ચલાવવામાં આવે છે ત્યારે વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકો તેમના નેતાઓ માટે હંમેશા ખરાબજ બોલે છે. પણ નેતાઓ જો દૃઢ નિશ્ચયથી પોતાનું કાર્ય કરે જાય તો તેઓ છેવટે ફતેહમંદ નિવડે છે.

મેરી વોલ્સ્ટોનક્રેફ્ટ પવિત્ર અને ઉચ્ચ ચારિત્રની હતી. જેમ જેમ એને લોકો દુઃખ આપતા ગયા તેમ તેમ તેની બુદ્ધિ અને કામ કરવાની શક્તિ ખીલતા ગયા, એને લીધે તેને ખરૂં ખોટું પારખવાની શક્તિ મળી આવી, અને તે પોતાની ફરજ સમજતાં શીખી. સમાજ તરફની ફરજ બજાવતાં એ કાંઇ પોતાના ગૃહ તરફની ફરજ ભૂલી ગઇ નહોતી.

સ્ત્રીઓને માટે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવાનો જે જ્યોતિ એણે સળગાવ્યો હતો તે તેના મૃત્યુથી હોલવાઇ ગયો નહિ પણ તેનો પ્રકાશ તેના જમાઇ "શેલી"માં ઉતર્યો.

તે તેની કવિતા પરથી માલુમ પડે છે. " રીવોલ્ટ ઑફ ઇસ્લામ " માં સ્ત્રી પુરૂષની સમાનતા માટે શેલીએ ઘણું લખ્યું છે.

૧૮૧૦ માં "સીડની સ્મીથે" એક માસિકમાં સ્ત્રીઓની કેળવણીના સાધનો વધારવાની જરૂર માટે ઘણા અસરકારક લેખો લખ્યા. ૧૮૧૩ માં ઇલીઝાબેથ ફ્રાઇએ પણ એ દિશામાં કામ જારી રાખ્યું. થોડા વખત પછી એટલે ૧૮૩૨ માં " રીફોર્મ એક્ટ " પસાર થયો. એ સંબંધમાં ખરેખર અજાયબ થવા જેવી બીના એ છે કે "જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ " કે જેણે સ્ત્રીઓની રાજકીય અપાવવાનો પાયો નાંખ્યો હતો તેના બાપ જેમ્સ મીલે ૧૯ મી સદીમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હકો આપવા વિરૂદ્ધ સખત લડત ચલાવી હતી, એને તે બાબતપર સખત લેખો લખ્યા હતા, પણ તેના યોગ્ય જવાબ પણ લખાયા હતા. " રીફોર્મ એક્ટ " પસાર કરવા માટે જે જે ચળવળ ચાલતી હતી તેમાં સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો, અને પોતાના સગાં વ્હાલાંઓને રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવામાં નિષ્કામ વૃત્તિથી મદદ કરી હતી ! આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ પણ રાજકીય બાબતોમાં સમજપૂર્વક ભાગ લઇ શકે છે એમ સાબીત થયું. ૧૮૧૯ ની સાલમાં પણ જેઓ એમ કહેતાં હતાં કે સ્ત્રીઓને રાજકીય બાબતમાં માથું ઘાલવાની કાંઇ જરૂર નથી તેઓને એવો જવાબ આપવામાં આવતો હતો કે સ્ત્રીઓએ પણ પોતાના દેશની રાજકીય ઉન્નતિમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેવો જોઇએ. આપણી બ્હેનોને પણ હાલના વખતમાં તેમ કરવાની જરૂર છે.

કેટલાક લેખકોએ લખ્યું છે કે " વિલ્યમ ધી કોંકરર " ના વખતમાં જે સ્ત્રીઓ પાસે સ્થાયી મિલ્કત હતી તેમને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો તેમજ સભાસદ તરીકે તેમાં બેસવાનો હક હતો. જોકે આ બાબત કોર્ટે માન્ય રાખી નથી. પણ એટલું તો ખરૂં છે કે સ્ત્રીઓને રાજકીય હકો આપવામાં આવ્યા તો હતા. સ્ત્રીઓ એ હકો અમલમાં મુકી શકી હતી કે નહિ તે જુદી વાત છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ૧૮૦૭ માં પણ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો હક હતો આ તકરારનું કારણ એટલુંજ છે કે ૧૮૩૨ ના " રીફોર્મ એક્ટ " માં " માણસ " શબ્દને બદલે " પુરૂષ " શબ્દ મુકવામાં આવ્યો. એટલે સ્ત્રીઓને એ શબ્દથી બાતલ કરવામાં આવી. આજ પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલીટીમાં પણ થયું અને તેથી જ્યારે ૧૮૩૫ માં સ્ત્રીઓને એમાં સભાસદ થવાનો હક આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેનું પુનઃ સ્થાપન થયું એમ જણાવામાં આવ્યું.

૧૮૫૦ માં લોર્ડ બ્રુહામના જે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો તેમાં એમ હતું કે પાર્લામેન્ટના સર્વ કાયદાઓ કે જેમાં " પુરૂષ જાતિ " શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય તેમાં જ્યાં લગી એમ કહેવામાં નહિ આવ્યું હોય કે સ્ત્રીજાતિ નહિ ત્યાં સુધી તેમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થશે. આ કાયદાને લીધે સર્વ વકીલો અને બેરીસ્ટરો એમ સમજ્યા કે સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવામાં આવ્યો. આને લીધે ઘણી કર આપનારી સ્ત્રીઓએ પોતાના નામ પાર્લામેન્ટના રજીસ્ટરમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આ સંબંધમાં સખત ચળવળ ચાલી ને કેસ કોર્ટમાં ગયો, પણ ન્યાયાધીશ તેમજ બેરીસ્ટરોએ સ્ત્રીઓની વિરૂદ્ધ ચુકાદો આપ્યો ને એ ચુકાદો એવો હતો કે લોર્ડ બ્રુહામના કાયદાથી એમ સમજવાનું કે મત આપવાનો હક માત્ર પુરૂષને ને કર આપવાનો હક તો પુરૂષોની સાથે સ્ત્રીઓને પણ હતો.

કેટલીક સ્ત્રીઓના નામ રજીસ્ટર પર રહ્યા. સવાલ એ હતો કે તે નામ ત્યાં કાયમના રહી શકશે કે કેમ. મી. રસલે કહ્યું કે શું કુતરા તથા ઘોડાના નામ રજીસ્ટરમાં દાખલ કર્યાં હોય તો એ કાઢી ન નંખાય ! સ્ત્રીઓની રાજકીય પદવી શું હતી તે સ્ત્રીઓને પાળેલા જાનવર જેવી ગણવામાં આવી તે પરથી માલમ પડે છે. આ બધી લડતથી તેઓના રાજકીય જ્ઞાનમાં વધારો થયો તેમજ બીજા કહેલા ગુણો જે આ લડત માટે જરૂરના હતા તે તેમનામાં આવ્યા. આ લડત જેટલી સ્ત્રીઓને ફાયદાકારક નીવડી તેટલીજ પુરૂષોને પણ નીવડી. ધીમે ધીમે વખત જેમ બદલતો ગયો તેમ ફેરફાર થતા ગયા. બે સ્ત્રીઓ "રોયલ એસ્ટ્રોનોમીકલ સભા" ના સભાસદ નીમાઇ કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાના હક મેળવવા બાબતની સખત ચોપડીઓ લખી અને સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે ગણવાને માટે પુરૂષો પર તેમાં સખત ટીકા કરી. ૧૮૪૮ માં મી. ડીસરાઇલીએ પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીઓની તરફેણમાં એક સખત ભાષણ આપ્યું ને કહ્યું કે સ્ત્રીઓને તેમના હક આપવા જોઇએ.

બીજા સંજોગોને લીધે પણ સ્ત્રીઓને મદદ મળી. છેવટે "ઇન્ડીયન મ્યુટીની" માં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓએ જે ભોગો આપ્યા તે પરથી પુરૂષોને એમ થયું કે સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષો બન્ને ચક્રવર્તિ રાજ્ય સ્થાપવામાં સરખા સહાયભુત છે. ૧૮૫૭ માં એક જુદીજ રીતે સ્ત્રીઓના રાજકીય હકનો સ્વીકાર થયો. તે વર્ષમાં જે છુટા છેડાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો તે સ્ત્રીઓની વિરૂદ્ધમાં હતો. આ કાયદાની વિરૂદ્ધ ગ્લેડસ્ટન ઘણું બોલ્યો. આ બધી બાબતને લીધે બીજા દશ વર્ષમાં સ્ત્રીઓની લડત બનાબર મુશ્કેલે માર્ગે ચઢી.

૧૮૬૦ ની સાલમાં પ્રજાવર્ગમાં પાર્લામેન્ટમા મત આપવાના હક માટે નવી ચળવળ થવા લાગી. તેને લીધે સ્ત્રીઓને પોતાને પણ તે હકો મેળવવાને નવી તક મળી. જોન સ્ટુઅર્ટ મીલે તે વખતે પોતાના ત્રણ નિબંધોમાં સ્ત્રીઓને આ હકો આપવા માટે ઘણું લખ્યું. તેની તરફેણમાં તેણે ઘણી સારી દલીલી આપી ૧૯૦૮ માં તેનાં જે પુસ્તકો બહાર પડયા તેમાં તે લખે છે કે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક નહિ આપવા તે ખરેખર અન્યાય ભરેલું છે, અને તેનાથી કંઇ દેશને ફાયદો થતો નથી. ઉલટું અર્ધી પ્રજાને રાષ્ટ્રીય બાબતની જવાબદારીમાંથી દૂર રાખવાથી આખી સમાજને ગેરફાયદો છે. મીલે મોટા મોટા શહેરોમાં નિશાળો કાઢી અને તે નિશાળોમાંથી જે લોકો અભ્યાસ પુરો કરી નિકળ્યા તેઓ સ્ત્રીઓના સહાયકારક તરીકે બહાર પડયા. સ્ત્રીઓને આવા માનનીય વિદ્વાનની મદદ મળવાથી ઘણો ફાયદો થયો. ૧૮૫૧ માં મીસીસ મીલે "સ્ત્રીઓના રાજકીય હકો" ઉપર એક નિબંધ બહાર પાડયો. આ નિબંધે લોકોના મનપર ઘણી અસર કરી. નિબંધમાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે જ્યારે અર્ધી પ્રજાને મત આપવાનો હક ન હોય ત્યારે મત આપવાનો હક તે સર્વને માટે છે તે કયા સત્ય અને ન્યાયને આધારે કહી શકાય ?

૧૮૬૭ માં મી. મીલની પાર્લામેન્ટમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટણી થઇ અને આ કારણથી સ્ત્રીઓને કાંઇ વ્યવહારિક ફાયદો થયો. જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં "રીફોર્મ એક્ટ" પસાર કરવા માટે લાવ્યા ત્યારે તેમાં સુધારો કરી મીલે કહ્યું કે "પુરૂષ" શબ્દને બદલે

"માણસ" શબ્દ મુકવો જોઇએ, જેથી કરીને સ્ત્રીઓ પણ તેમાં આવી શકે. જો કે ઘણી સારી સંખ્યા તેની તરફ હતી પણ તે કાયદો પસાર ન થયો. મી. મીલે સ્ત્રીઓને હક આપવાની તરફેણમાં એટલું તો વિદ્વતાભરેલું ભાષણ કર્યું કે જોન બ્રાઇટ જેવા માણસો કેજે આ બાબતમાં સાવ વિરૂદ્ધ હતા તેમણે એની તરફ મત આપ્યો. ૧૮૬૬ ની સાલમાં મીસ ગેરેટના ઘરમાં સ્ત્રીઓની એક સભા ભરાઇ હતી. તેઓએ પાર્લામેન્ટને આપવાને એક અરજી તૈયાર કરી. તેમાં ઘણી પ્રખ્યાત અને ખાનદાન સ્ત્રીઓએ સહી કરી, મીસ ફ્લોરેન્સ નાઇટીંગેલ પણ તેઓમાંની એક હતી. તે સંબંધમાં મી. મીલની સલાહ પણ મેળવવામાં આવી અને મી. ફૌસેટની મદદથી ઘણીજ સહીઓ સાથેની આ અરજી મી. મીલદ્વારા પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવામાં આવી. ૧૮૬૭ માં "રીફોર્મ બીલ" પસાર થયુ પણ મી. મીલનો સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા સંબંધીનો સુધારો પસાર થયો નહિ.

ઉપરના બનાવોથી લોકોમાં સ્ત્રીઓની રાજકીય પદવી સંબંધી ઘણીજ ચર્ચા થવા લાગી અને તેનુ પરિણામ એ આવ્યું કે તેમને મત આપવાના હક તો નહિ પણ બીજા ઘણા અગત્યના હકો મળ્યા. તેઓને ૧૮૬૯ માં મ્યુનિસિપાલીટીના તેમજ શીક્ષણની સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી કરવાનો હક મળ્યો, એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ કેળવણી મંડળમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચુંટાઇ. જુદા જુદા શહેરોમાં જે સ્ત્રીઓ કેળવણી મંડળમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચુંટાઇ તેજ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની લડત ચલાવવામાં અગ્રેસર બની. જે શહેરમાં આ સ્ત્રીઓ રહેતી હતી તે શહેરમાં તેઓએ સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા માટે ચળવળ ચલાવવા સંસ્થાઓ સ્થાપી આ બધી નાની સંસ્થાઓની પણ એક મુખ્ય સંસ્થા સ્થપાઇ. ૧૯૧૧ ની સાલમાં આવી નાની સંસ્થાઓની સંખ્યા ૩૦૫ હતી દિવસે દિવસે તે સંખ્યા વધતી ગઇ. આ સંસ્થાઓએ રાજકીય હક મેળવવાની લડત સાથે કાયદાના પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓની પદવી સુધારી અને કેળવણીના સાધનોમાં સુધારો વધારો કર્યો. આ કામ તેઓએ ઘણાજ ઉત્સાહ અને ધૈર્યથી કયુ. કંઇપણ કાર્ય ફતેહમંદ ઉતરવા માટે ધીરજ અને હીંમતની જરૂર છે આ બે જરૂરી ગુણો તે સ્ત્રીઓમાં હતા.

૧૮૬૮ માં જો કે મી. મીલ પાર્લામેન્ટના સભાસદ તરીકે ચુંટાયા નહિ પણ મી. જેકબ બ્રાઇટે તેની જગા લીધી એટલુંજ નહિ પણ તેનુ કામ પણ ઉપાડી લીધું. સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા સંબંધીનું બીલ એણે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કર્યું. પણ વિરૂદ્ધ પક્ષ મજબુત હોવાથી તેમજ સરકાર પોતે પણ વિરૂદ્ધ હોવાથી તે પસાર થયું નહિ. સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની ચળવળ ચલાવવામાં જુના વિચારના તેમજ નવા વિચારના બન્ને પક્ષના માણસોની સહાનુભૂતિ હતી. ૧૮૭૩ માં મી. ડીસરાએલીએ તેની તરફેણમાં એક કાગળ બહાર પાડયો. આ સાલમાં સ્ત્રીઓનું કાર્ય પૂર જોસમાં ચાલતું હતું. પહેલાં ૭ મહીનામાં તો તેઓએ સો સભાઓ આ બાબત પર વિવેચન કરવા ભરી, જો કે હાલ તે સંખ્યા પ્રમાણમાં નાની ગણાય પણ તે વખતને માટે તો તે ઘણી મોટી હતી.

૧૮૮૦ ની સાલમાં સ્ત્રીઓની આશા ફળીભૂત થવાની વકી રખાઇ હતી. તેઓએ પોતાના રાજકીય હકો મેળવવા માટે એક પછી એક જાહેર સરઘસો કાઢયાં. આને લીધે

કાંઇક થોડો ફાયદો થયો. ગ્રેટબ્રિટન નજદીક આવેલા "આઇલ ઓફ મેન" નામના ટાપુમાં સ્ત્રીઓને ત્યાંની પાર્લામેન્ટના સભાસદો ચુટવાનો અને મત આપવાનો હક મળ્યો. ૧૮૮૦ ની સાલમાં જ્યારે નવી પાર્લામેન્ટ ભરાઇ ત્યારે ગ્લેડસ્ટન વડો પ્રધાન થયો. આ વખતે પાર્લામેન્ટમાં " લીબરલ પાર્ટી " ની સત્તા હતી, તેથી તેનું હવે પછીનું કામ ખેડુતવર્ગને મત આપવાના હક સંબંધીનું હતું. જ્યારે પરગણાની અંદર મત આપનારની સંખ્યા વધારવાનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાની વાત હક મેળવવાની લડત ચલાવનાર સ્ત્રીઓને માલમ પડી એટલે એમનામાં એકદમ નવી જાગૃતિ આવી ગઇ. તેમનું કામ ઘણું જ જલદીથી ચાલવા માંડ્યુ. ચળવળના પ્રસારને માટે તેઓએ સ્ત્રીઓના હક મેળવવા બાબતના ઠરાવો જુદી જુદી રાજકીય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિ મંડળોમાં લાવવા માંડયા: કેટલાક શહેરની જાણીતી સંસ્થાઓમાં આ ઠરાવો પસાર પણ થયા. તે વખતે ૧૧૦ સ્ત્રીઓની સહી સાથેની અરજી મી. જોન મોર્લીએ મી. ગ્લેડસ્ટન ને બતાવી અને કહ્યું કે: મત આપનારની સંખ્યા વધારવાના જે જે કાયદાઓ હશે તેમાં જ્યાં લગી સ્ત્રીઓ નહિ હોય ત્યાં લગી તે કાયદાઓ સંતોષકારક નિવડશે નહિ. ઘણી પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓ જેમ કે કોબડન અને બ્રાઇટની છોકરીઓ આની તરફેણમાં હતી. પણ જ્યારે ૧૮૮૪ માં " રીફોર્મ બીલ " આ સુધારા સાથે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે માલમ પડ્યું કે મી. ગ્લેડસ્ટન પોતેજ સ્ત્રીઓને હક આપવાની વિરૂદ્ધ હતા, જો કે ૧૮૭૧ ની સાલમાં તો તેને તેની તરફેણમાં ભાષણ આપ્યું હતું. આનું કારણ સમજાયું નહિ પણ મી ગ્લેડસ્ટને એમ કહ્યું કે બીલમાં એકદમ સામટી ઘણી બાબતો આવી ગઇ હતી તેથી તે સુધારો પસાર થઇ શકશે નહિ. આથી કરીને સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળને તે વખતે ઘણી હાની પહોંચી. પરંતુ એ બનાવથી તેમની તરફ લોકોનું ધ્યાન વધારે ખેંચાવા લાગ્યુ. કોઇ વર્ગને મત આપવાની જરૂરીયાત સંબંધી વિવેચન કે વાત થતી ત્યારે લોકો એક બીજાને પૂછતાં કે સ્ત્રીઓને શા માટે એમાંથી બાતલ કરવી જોઇએ, અથવા જ્યારે " પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્ય " પુરૂષને માટે સારૂં ત્યારે સ્ત્રીઓને માટે કેમ સારૂં નહિ!

જ્યારે ૧૮૮૪ નું " રીફોર્મ બીલ " પસાર થવાની તૈયારીમાં હતું ત્યારે " ટ્રેઇડ યુનિયન કોન્ગ્રેસે " એક સભા ભરીને એવો ઠરાવ પસાર કર્યો કે કર આપનારી સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવો જોઇએ. આ પ્રમાણે અણીને સમયે કારીગરોની એક મજબુત સંસ્થા સ્ત્રીઓની મદદે આવી. આજ વખતે સ્ત્રીઓને બીજી તરફથી અણધારી મદદ મળી. ૧૮૮૫ માં જે " રીફોર્મ બીલ " પસાર થયુ તેમા એક કાયદાની રૂએ પાર્લામેન્ટના સભાસદો જ્યારે ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડે ત્યારે તેમની તરફથી પૈસા લઇ તેમના માટે વધારે મત મેળવનાર માણસોની સંખ્યા ઓછી કરી નાંખવામાં આવી. આથી માણસોની ભીડ તેઓને ઘણી પડવા માંડી. હવે જો કામ કરનાર માણસ નહિ હોય તો આ કામ બરાબર થઇ શકે નહિ. તેથી કેટલાક પક્ષના માણસો સ્ત્રીઓની મદદ લેવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓએ આ કામ ઘણા ઉત્સાહથી હાથમાં લીધું. તેઓએ તે કામ કરવા માટે તેમની એક " પ્રીમરોઝ " નામની સંસ્થા સ્થાપી. સ્ત્રીઓએ વગર પૈસે અને બદલાની આશા વગર ઘણી સારી રીતે કામ બજાવ્યું. આ કાર્યમાં તેઓએ પોતાની કુશળતા બતાવી આપી. તેમના રાજકીય મિત્રો આથી ઘણા ખુશી થયા. તેઓને સ્વપ્ને પણ નહોતું કે સ્ત્રીઓ

આવા શક્તિ ધરાવતી હોય. યુનીયનીસ્ટોયે જ્યારે આવી મદદ મેળવી ત્યારે "લીબરલ" પક્ષને પણ તેવી મદદ મેળવવાનું ઠીક લાગ્યું. આ કારણથી મીસીસ ગ્લેડસ્ટને પોતાના પ્રમુખપણા નીચે "વીમેન્સ લીબરલ ફેડરેશન" નામની સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાનો હેતુ લીબરલ પક્ષને મદદ કરવાનો હતો, તેટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મેળવવાની જરૂર બાબતનું જ્ઞાન આપવાનો હતો

૧૮૮૬ માં આ સસ્થા સ્થાપાઇ. સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા બાબતનો ઠરાવ આ સંસ્થાની સભામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ વિરૂદ્ધ હોવાથી પસાર થઇ શક્યો નહિ. જે સ્ત્રીઓ આ હક મેળવવાની લડત કરવાને ઇંતેજાર હતી તેમણે તેમનું કામ જારી રાખ્યું. જેઓ વિરૂદ્ધ હતી તેઓએ એ સંસ્થામાં રાજીનામું આપી ૧૮૯૩ માં "નેશનલ વિમેન્સ લીબરલ એસોસીએશન" નામની સંસ્થા કાઢી. જ્યારે પહેલી સસ્થાનું કામ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મેળવવા માટેની ચળવળ કરવાનું હતું ત્યારે બીજી સસ્થાનું કામ તેનો વિરૂદ્ધ પડવાનું હતું. જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓએ પણ પહેલી સંસ્થાને ઉત્તેજન આપ્યું. તેઓએ તે સંસ્થાની મદદ લેવાનું કામ જારી રાખ્યુ. મી ગ્લેડસ્ટને પણ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટના સભાસદ થનારને મદદ આપવાની જરૂર વિષે સ્ત્રીઓની એક સભામાં ભાષણ આપ્યું હતુ. મી. એસ્કવીથે પણ તેઓની મદદ લીધી હતી અને એમની મદદની પ્રશંસા કરી હતી. સ્ત્રીઓની મદદ બધા પક્ષોને એટલી અગત્યની થઇ પડી હતી કે કોઇ પક્ષને તેના વિના ચાલે તેમ નહોતું. આવી સંસ્થાઓ હયાતીમાં આવવાથી સ્ત્રીઓના રાજકીય હકની ચળવળને ઘણી મદદ મળી

૧૮૯૨ માં સર આલબર્ટ રોલીટે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા બાબતનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કર્યું. આની વિરૂદ્ધ ઘણા હતા, પણ જ્યારે તે વંચાયુ અને તેનાપર મત લેવામાં આવ્યા ત્યારે ફક્ત ૨૩ મતજ વિરૂદ્ધમાં પડ્યા, કારણકે નવી પાર્લામેન્ટ થોડા વખતમાં બોલાવવામાં આવવાની હતી તે માટેના ઉમેદવારોએ જાણ્યું કે સ્ત્રીઓની મદદ મેળવવા માટે તેઓએ તેમના હક મેળવવા સંબંધી બીલની તરફેણમાં મત આપવો જોઇએ. તેથી વિરૂદ્ધ પક્ષ ઘણો નાનો થયો. વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકોએ પાર્લામેન્ટમાં આ વિષય ચર્ચાતો બંધ રહે તે માટે બનતા પ્રયત્ન કર્યા. જ્યારે સર આલબર્ટ રોલીટનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયું ત્યારે તેના હીમાયતીઓ તથા વિરૂદ્ધ પક્ષ વચ્ચે ઘણો વાદવિવાદ થયો. કેટલાકોએ એમ જણાવ્યું કે આ બાબત એવી ગંભીર છે કે જ્યાં લગી બીજા દેશો તેમજ સંસ્થાનોએ એ હકો સ્ત્રીઓને આપ્યા નથી ત્યાં સુધીમાં ઇંગ્લાંડે આપવા તે ઘણુ જોખમભરેલું છે. આમ કહેવામાં તેમની ગણત્રી ભૂલભરેલી હતી. કારણ કે તે પછીના વર્ષોમાં ન્યુઝીલાંડ, દક્ષિણ આસ્ટ્રેલીઆ, ફીનલેન્ડ અને અમેરીકાના કેટલાક રાજ્યોમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હકો આપવામાં આવ્યા. આ હકો તે દેશોમાં એકદમ અપાયા નહોતા. ઇંગ્લાંડમાં લડત ચાલતી હતી તે અરસામાંજ ત્યાં પણ ચળવળ થઇ રહી હતી. આ બાબતથી નેતાઓ વાકેફ નહોતા તેને માટે વિરૂદ્ધપક્ષનું છાપખાનુંજ જવાબદાર હતું. ન્યુઝીલાંડે સ્ત્રીઓને રાજકીય હકો આપવામાં પહેલ કરી તેનો દાખલો ઇંગ્લાંડ તેમજ બીજા દેશોએ લેવાનો છે. સ્ત્રીઓને હક આપવાથી દેશની દુર્દશા થશે એ મત ખોટો પડયો છે. જ્યાં હક અપાયા છે ત્યાં સ્ત્રીઓએ પોતાના વર્તનથી પોતાની

આવશ્યકત પૂરવાર કરી છે. અરે ! સ્ત્રીઓને પુરેપુરા હક મળવાથી તેઓ પોતાની દેશ તરફની જવાબદારી સમજતી થાય છે અને પોતાની ફરજો અદા કરવા માટે વિચારપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે આસ્ટ્રેલીઆમાં સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક મળ્યો ત્યારે તેઓ પાર્લામેન્ટમાં ઉપયોગી થઇ પડી અને તેમના કાર્યથી ખુશી થયેલા એક વડા પ્રધાનને તેની પાર્લામેન્ટ જગતમાં આદર્શરૂપ જણાઇ. ન્યુઝીલાંડ અને આસ્ટ્રેલીઆની સ્ત્રીઓ જ્યારે ઇંગ્લાંડ જાય છે ત્યારે તેઓ અજાયબ થાય છે કે તેઓની રાજકીય પદવી તેમની માતૃભૂમિના કરતાં ઇંગ્લાંડમાં શા માટે આટલી બધી ઉતરતી રાખવામા આવી હશે.

૧૮૮૯ ની સાલમાં વિરૂદ્ધ પક્ષની સ્ત્રીઓએ ચળવળ શરૂ કરી. તેમના વિચાર એવા હતા કે રાજકીય બાબતમાં ભાગ લેવા માટે સ્ત્રિઓમાં હોંશિઆરી કે અકકલ હોનીજ નથી, અને તેમાં જો તેઓ ભાગ લે તો હલકું ગણાય. અને તેમની પવિત્રતાને નાજુકાઇને કલંક લાગે. જે સ્ત્રીઓ આમ બોલતી હતી તેજ આડકતરી રીતે રાજકીય બાબતમાં ભાગ લેતી હતી. જેમ જેમ વિરૂદ્ધ પક્ષ મતાભિલાષી પક્ષને હેરાન કરતો ગયો તેમ તેમ સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળને વધારે ઉત્તેજન મળતું ગયું.

વિરૂદ્ધ પક્ષના સ્ત્રીપુરૂષોએ ૧૯૦૮ માં જે બે સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી તેને ૧૯૧૦ મા એકત્ર કરવામાં આવી. આ સંસ્થાનો હેતુ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો હક મેળવતાં અટકાવી મ્યુનિસિપાલિટી અને બીજી સભાઓમાં હક અપાવવા પ્રયાસ કરવાનો હતો. સ્ત્રીઓને જે જે મંડળોમાં મત આપવાનો તથા બેસવાનો હક આપવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેઓ તેમનું કામ ઘણી સારી રીતે બજાવતી હતી. આથી જ્યારે બીજા શહેરો અને પરગણાઓમાં નવાં મંડળો સ્થપાયાં ત્યારે સ્ત્રીઓને તેમાં પણ મત આપવાનો તેમજ બેસવાનો હક મળવો જોઇએ તે બાબતનુ બીલ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યુ, પણ પસાર થયું નહિ. ફરીથી જ્યારે તે જાતનું બીલ ૧૯૦૭ માં ઉમરાવોની સભામાં દાખલ કરવામાં આવ્યુ ત્યારે એક ઉમરાવ તેની વિરૂદ્ધ પડયો. તેણે કહ્યું કે જો સ્ત્રીઓને એ હક આપવામાં આવશે તો તેમણે તેમની સલાહકાર તથા મુખ્ય મેજી સ્ટ્રેટની પદવીને લીધે પાર્લામેન્ટના સભાસદની ચુંટણીમા મત આપવાનો હક નહિ મળે. પણ આ બીલ પસાર થયું.

જો કે આ હકો મેળવવામાં વિરૂદ્ધ પક્ષની સ્ત્રીઓ સામેલ રહી હતી અને છે છતા તેઓ પાર્લામેન્ટમાં હકો મેળવવાની ઘણી વિરૂદ્ધ છે. તેઓ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓને ખોટું ખોટું સમજાવી તેમની પાસે સહી કરાવી લે છે અને તેઓની સંખ્યા વધારે છે. ૧૯૧૧ માં શહેર અને પરગણાના મંડળોએ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચુંટણી કરવામાં મત આપવાનો હક આપવા બાબતનું બીલ પસાર કરાવવા સંબંધી વિનંતિપત્ર પાર્લામેન્ટમાં મોકલ્યું. પણ આ સંસ્થાઓના સભાસદો પર વિરૂદ્ધ પક્ષના સ્ત્રી પુરૂષોએ એવો આક્ષેપ મુકવો કે જે સ્ત્રીઓને તેઓ હક આપવા માંગે છે તેજ સ્ત્રીઓના મતને લીધે તેઓ તે સંસ્થાઓના સભાસદ થઇ શકે છે તેથી તેઓ તેમને ખુશી રાખવા સારૂ તે હક આપવાનું કહે છે. આ આક્ષેપ મુકનાર મીસીસ હમફ્રી વોર્ડ, લોર્ડ કર્ઝન, લોર્ડ ક્રોમર અને બીજા હતા. રાજકીય ચળવળમાં જાતે ભાગ લઇ રાજકીય ખટપટમાં નહિ પડવાની સલાહ આપનારાઓની સ્થિતિ હાસ્યજનકજ લાગે.

દક્ષિણ આફ્રીકામાં લડાઇ ચાલતી હોવાને લીધે થોડો વખત સ્ત્રીઓને તેમના હક મેળવવાની લડત બંધ પાડવી પડી, પણ લડાઇ પછી લોકોમાં આવેલી જાગૃતિને લીધે તેમની ચળવળને લાભ થયો. ૧૮૯૭ થી પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવાનું બીલ રજુ કરવામાં આવતું હતું પણ પસાર થતું નહોતું. ૧૯૦૫ ની આખરે મીસીસ અને મીસ પેન્કહર્સ્ટે "વિમેન્સ સોસીયલ અને પોલીટીકલ યુનીયન" નામની સંસ્થા કાઢી. આ સંસ્થાનો હેતુ વધારે સખ્ત ઉપાયો વડે હકો મેળવવાનો હતો. એમની વધારે ઉગ્ર પદ્ધતિથી લોકોનું ધ્યાન લડત તરફ ઘણું ખેંચાયું. કેટલાક આ તોફાની રીતો ધિક્કારી કાઢતા હતા જ્યારે બીજા લોકો આ રીતની અંદર જે હીંમત અને ભોગોની જરૂર આપવી પડતી હતી તેની તરફ પ્રશંસા અને સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. આ મનભેદને લીધે લડત ચલાવનાર સ્ત્રીઓના બે નોખા વિભાગ થઇ ગયા. એવી બીક રાખવામાં આવતી હતી કે આ મતભેદને લીધે તેઓ માંહે માંહે લડી પડે પણ એક બીજાના વિચારોનું રહસ્ય સમજી આ બન્ને ટોળીઓએ પોતાને પસંદ પડે તેવી રીતથી એકજ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે પોતાના પ્રયત્ન જારી રાખ્યા. વિરૂદ્ધ પક્ષની સંસ્થાઓ હયાત હોવાને લીધે એમણે દુશ્મનોને આડકતરી રીતે હંફાવવાને એકત્ર રહેવાનો વિચાર કર્યો. "નેશનલ યુનીયન ઓફ વિમેન્સ સફ્રેજ સોસાયટીઓ" એમ ખાત્રીપૂર્વક માનતી હતી કે કાયદેસર લડત ચલાવવાથી રહેતે રહેતે તેઓ લોકોને અને પાર્લામેન્ટને સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ રાજકીય હકો આપવાને સમજાવી શકશે તેમજ તેમાં તેઓ ફાવી શકશે. પણ તેટલી ધીરજ નવી સંસ્થાઓમાં નહોતી. તેઓ તો તોફાન કરીને તેમના હકો મેળવવા ઇચ્છતી હતી. પણ જે હલકી અને ધાતકી વર્તણુક તોફાન કરનાર સ્ત્રીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતી હતી તેની આગળ તેમના તોફાન કાંઇ હીસાબમાંજ નહોતા. નજીવા ગુન્હા સારૂં જુવાન સ્ત્રીઓને સખ્ત કેદમાં નાંખતા. તોફાનથી હક મેળવવા પ્રયાસ કરનારી સંસ્થાઓના પણ ૧૯૦૭ માં બે વિભાગ પડી ગયા. મીસીસ દેસપાર્ડના પ્રમુખપણા હેઠળ "ફ્રીડમ લીગ" નામની નવી સંસ્થા સ્થપાઇ. થોડો વખત પછી આ બે સંસ્થાઓએ જુલમ સહન કરવાનું છોડી દઇને જુલમ દેવાનું શરૂ કર્યું. કાચની બારીઓ પર પથરા ફેંકવાનું અને રાજ્યમંત્રીઓ પર હુમલા કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. જે સંસ્થાઓ કાયદેસર લડત ચલાવતી હતી તેઓએ આવી રીતે લડત ચલાવવા સખત વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ તેજ વખતે તેઓએ સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળ તરફ પણ તેવોજ વાંધો ઉઠાવ્યો જુદા જુદા દેશમાં અને ગ્રેટબ્રિટનમાં પુરૂષોએ પોતાના હકો મેળવવાને જે લડાઇઓ અને તોફાનો તથા ખુનો કર્યાં હતા તેની સાથે સરખામણી કર્યાથી માલમ પડશે કે થોડા ઘણા કાચ ભાગવા અને સભાઓની અંદર ખળભળાટ કરવો તે કાંઇ ગંભીર ગુન્હો કહેવાય નહિ. આવું તોફાન તો ફક્ત તેઓના હકો મેળવવા માટેનો ઉત્સાહ, લાગણી અને આતુરતા દેખાડી આપે છે. જે સ્ત્રી પુરૂષો સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મળવાની જરૂરીયાત સંબંધી સભામાં બોલે તેઓને ઘણી શરમ ભરેલી રીતે સભામાંથી કાઢી મુકવામાં આવતા હતા. રાજકીય ચળવળ ચલાવનાર સ્ત્રીઓ દેખાડી આપવા માગે છે કે મનુષ્ય જાતિની સ્વતંત્રતા જોરજુલમ કર્યા શિવાય તેમજ લોહી રેડયા વિના મેળવી શકાય ખરી. તેઓ દુઃખ દેવા કરતાં સહન કરવાને વધારે તત્પર છે. એ તો સાધારણ નિયમ છે કે સ્ત્રીઓને તો

અન્યાય મુંગે મોઢે સહન કરવાનો છે, જ્યારે પુરૂષો બંડ ઉઠાવી પોતાના હક લેવા પ્રયત્ન કરે તો તેમની તરફ નમ્રતા દેખાડવામાં આવે છે.

"નેશનલ યુનિયન" અને નવી રીતે ચળવળ ચલાવનાર સંસ્થાઓ વચ્ચે માત્ર એ રીત સંબંધીજ મતભેદ નહોતો પણ પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચુંટણીની પદ્ધતી પણ તેની તદન જુદી હતી. નવી સંસ્થાઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા બાબતનું બીલ જ્યારે ગમે તે એક પક્ષનોજ સવાલ થઇ પડશે ત્યારેજ તે પાર્લામેન્ટમાં પસાર થઇ શકશે. તેઓ એમ માનતી હતી કે જ્યા લગી રાજ્ય કરનાર પક્ષની મદદ નહિ મેળવી શકે ત્યાં લગી તે બીલ કદી પસાર થઇ શકશે નહિ. તેથી તેઓ દરેક પાર્લામેન્ટની ચુંટણી વખતે જે પક્ષે રાજ્ય કરવાની સત્તા મેળવી હોય તેને સ્ત્રીઓના રાજકીય હકનો સવાલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાને જરૂર પાડતી હતી. જો સત્તામાં આવેલો પક્ષ આ સવાલ હાથમાં લેવા ના પાડે તો તેને બને તેટલુ પજવતી હતી. આ સિદ્ધાન્ત પાર પાડવા માટે જે કોઇ સભાસદો સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની સહાનુભૂતિ આપતા હોય પણ તેજ વખતે તેઓ રાજ્યની બાજુ પર રહે તો લડાઇ કરી હક મેળવનાર સંસ્થાઓ તેઓની વિરૂદ્ધ પડતી.

"નેશનલ યુનિયને" તે બાબતમાં તદ્દન જુદોજ રસ્તો લીધો હતો. તેઓ જુદા જુદા પક્ષની દરકાર કરતા નહોતા. તેઓ દરેક ચુંટણી વખતે જે માણસો તેમને હક મેળવવામાં સંપૂર્ણ મદદ આપવાની ખાત્રી આપે પછી ભલે તેઓ જુદા જુદા પક્ષોના હોય, તેમને સભાસદ થવામાં મદદ આપતા. આ સંસ્થાને ઉપરની રીત કરતાં આ રીત વધારે અનુકુળ પડતી હતી, તેઓ એમ ઇચ્છતા હતા કે સ્ત્રીઓને શું શું હકો જોઇતા હતા અને શા માટે જોઇતા હતા, તે બાબતથી સભાસદોને પુરતા માહિતગાર કરવા જોઇએ. આ કામ તેઓ દરેક વિભાગમાં સંસ્થાઓ સ્થાપી કરતા હતા. આ સંસ્થાઓ સભાઓ ભરી અને લેખો લખી તે બાબતનું જ્ઞાન લોકોના મગજમાં ઠસાવી તેમને સ્ત્રીઓના મદદગાર તરીકે મેળવી શકતી હતી, જ્યારે ઉપરની રીતથી લડાઇ કરનાર સંસ્થાઓ એક વખતે એક પક્ષને છેડી બીજી વખતે બીજા પક્ષને છેડતી હતી.

૧૯૧૦ અને ૧૯૧૧ માં મી. એસ્કવીથે રાજ્ય તરફથી રાજકીય ચળવળ ચલાવનાર સંસ્થાઓને વચન આપ્યું કે અમુક સરતે તેઓનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં બરાબર રીતે બધી વખત વંચાય તેટલો વખત આપશે. આ એક સભાસદના વચનને લીધે નવી સંસ્થાઓએ ત્યારથી પોતાની ઉપર જણાવેલી રીત હતી તે છોડી દીધી. તેઓને એમ ખાત્રી થઇ કે એક સભાસદઃ પણ બીલ પસાર કરી શકે અને તેથી જેઓ તેમના હકને ખરા હૃદયથી મદદ આપવા તૈયાર થતા તેઓને સભાસદ થવા મદદ કરતા. પક્ષનો સવાલ હતો તે જતો રહ્યો. દરેક સંસ્થાએ ૧૯૧૧ માં આ કામ પાર ઉતારવા એકજ રસ્તો હાથમાં લીધો પણ ભવિષ્યમાં સંજોગો બદલાયાને લીધે તેમની રીતમાં આ મળતાપણું થોડો વખતજ ટક્યું.

મી. હોલ્ડેન, મી. લોઇડ જ્યોર્જ અને બીજા મોટા જાણીતા માણસો સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મળવા જોઇએ તે વિચારના હતા. સ્ત્રીઓને મત આપવાના હકમાંથી બાતલ કરવી તે તેમને મન એક અસહ્ય અન્યાય હતો. દરેક વર્ષે તે બાબતના બીલ પાર્લામેન્માં

રજુ થતા હતા પણ એક કે બે વાંચન થતાં અટકી પડતાં હતાં. ૧૯૦૭ માં મી. એસ્ક્વીથ જ્યારે વડા પ્રધાનની પદવી પર આવ્યા ત્યારે સ્ત્રીઓના હક મેળવવામાં મદદ કરનારાઓએ તે બાબતનું બીલ પસાર કરવા માટે તેણે દબાણ કર્યું. તેને કબુલ કર્યું કે તેના પક્ષના ઘણા તે મતના હતા જો કે પોતે વિરૂદ્ધ હતો. તેણે કહ્યું કે જ્યારે "રીફોર્મ બીલ" પાર્લામેન્માં દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં એક સુધારા વધારા તરીકે સ્ત્રીઓના હકનો ઠરાવ દાખલ કરવામાં આવશે તો તેનો પક્ષ રાજ્યાધિકારી તરીકે વિરૂદ્ધ પડશે નહિ. આટલી પણ મદદ તેમને બસ હતી. ૧૮૮૪ માં મી. ગ્લેડસ્ટને આવી રીતે બીલ પસાર કરવામાં વિરૂદ્ધ પડયો હતો. પણ ૧૯૦૭ માં મી. એસ્ક્વીથે તે બાબત પર વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. આ કારણને લીધે વ્યવહારૂ રાજ્યનીતિમાં સ્ત્રીઓના હકને સારો હીસ્સો મળ્યો. ૧૯૦૯ માં પાર્લામેન્ટના એક સભાસદે મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને મત આપવાના હક બાબતનું બીલ પાર્લામેન્ટમા રજુ કર્યુ. જુના વિચારના તેમજ નવા વિચારના લોકો આની સામે થયાં અને તે બીલ પસાર થયું નહિ. ૧૯૦૯ માં પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરવામાં આવી. નવી પાર્લામેન્ટની ચુંટણી થઇ તે પહેલાં વડા પ્રધાન મી. એસ્ક્વીથે સ્ત્રીઓને મત આપવાના હક સબંધી થોડુ ઘણુ બોલ્યા હતા. સ્ત્રીઓના રાજકીય ચળવળના ઇતિહાસમાં તેને આટલી અગત્ય પડેલ તેટેની આપવામાં આવી હતી. મી. એસ્ક્વીથે તે બાબત તરફ પોતાની વિરૂદ્ધતા દેખાડયા પછી કહ્યું કે બે વર્ષ પહેલા "રીફોર્મ બીલ" ના સુધારા તરીકે પાર્લામેન્ટમા એ બાબત દાખલ કરી શકાશે એમ રાજ્ય તરફથી એ બોલ્યા હતા તે નવી પાર્લામેન્ટ થવાથી આપેલું વચન નહિ તોડશે અને તે બાબત પર ચળવળ ચલાવનારાઓ તે વિષય પાર્લામેન્ટમાં લાવી શકશે.

વિરૂદ્ધ પક્ષ એમજ કહ્યા કરે છે કે સ્ત્રીઓના મત આપવાના હકની બાબતનું વ્યવહારૂ પરિણામ કંઇ આવ્યુંજ નથી. સત્તાધારી પુરૂષો ઉપરત વિચારો દર્શાવે છે તો તે બાબતનું વ્યવહારૂ પરીણામ નથી આવ્યુ એમ કેમ કહેવાય? ૧૯૧૦ માં પાર્લામેન્ટની ચુંટણી વખતે ૨૪૫ ઉમેદવારોએ પોતાના ભાષણમાં કહી આપ્યું કે તેઓ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટની ચુંટણીમાં હક મળે તે તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. આ ચુંટણી વખતે "નેશનલ યુનિયને" સ્ત્રીઓના હક મેળવવા મદદગાર રૂપ એક અરજી તૈયાર કરી તે ઉપર મોટી સંખ્યામાં સહીઓ કરી તેમની અરજી તરફ કંઇપણ વાંધો ઉઠાવવામાં આવતો નહિ જ્યારે વિરૂદ્ધ પક્ષની એવી અરજી સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવતો હતો કારણ કે સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા પ્રયત્ન કરનાર સંસ્થાઓમાં રાજ્યનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

૧૯૧૦ માં "કોન્સીલીએશન કમીટી" સ્થપાઇ. બધા પક્ષના માણસો તેના સભાસદો હોવાથી અને બધાએ મળીને સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા બાબતનું બીલ ઘડી કાઢયાથી તે કમીટીનું નામ "કોનસીલીએશન કમીટી" રાખવામાં આવ્યું અને તે બીલનું નામ "કોન્સીલીએશન બીલ" આપ્યું. આ બીલનો હેતુ માલકી ધરવાળી સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવાનો હતો. આ બીલ પાર્લામેન્ટમાં પસાર ન થયું કારણ કે તેમાં બે વાંધા કાઢવામાં આવ્યા અને તે એ હતા કે તેમાં કાંઇ સુધારો કરવાનો હક પાર્લામેન્ટને આપવામાં નહોતો આવ્યો તેમજ સ્ત્રીઓની ઘણી મોટી સંખ્યાને આ હક

આપવામાં આવ્યો હતો. બીલનાં બીજા વાંચન પહેલાં જે વખત મળ્યો તે વખતે તેની મદદમાં જે સંસ્થાઓ હતી તેમણે ઘણી શાંત રીતે જાહેર સરઘસ કાઢયાં તેમજ ૪૦૦૦ ઉપર જાહેર સભાઓ ભરવામાં આવી. આજ વખતે બધા શહેરોની ધારાસભાઓએ આ બીલ પસાર કરાવવા સંબંધી વિનંતિપત્ર પાર્લામેન્ટપર મોકલ્યું. આ બધું દેખાડી આપે છે કે લોકોમાં સ્ત્રીઓના રાજકીય હકો મેળવવાની ચળવળ માટે કેટલો ઉત્સાહ હતો.

૧૯૧૦ ની આખરમાં પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરવામાં આવી. તે અરસામાં કહેવામાં આવ્યું કે જો લીબરલ પક્ષ મજબુત હશે અને સુધારો કરી શકાય તેવું બીલ લાવવામાં આવશે તો તે બીલ પાર્લામેન્ટમાં પસાર થવા માટે જોઇએ તેટલી સગવડ થશે. આ શબ્દોથી લોકોમાં હીંમત આવી અને ૧૯૧૧ માં બીજી "કોન્સીલીએશન કમીટી" સ્થાપી અને બધાએ એકત્ર થઇને તે પ્રમાણેનું બીલ ઘડયું. બીજા વાંચન વખતે બીલની તરફેણમાં વધારે સભાસદોની સંખ્યા હતી. પણ થોડા મહીના પછી મી. એસ્કવીથે એમ કહ્યું કે તેને પ્રજામંડળ એક "રીફોર્મ બીલ" ઘડનાર છે અને તેથી પુરૂષોને મત આપવાના હકમાં ઘણો સુધારો કરવામાં આવશે. સ્ત્રીઓના હક સંબંધી તો તે કાંઇ બોલ્યા નહિ. છતાં કોન્સીલીએશન બીલ પસાર કરવામાં જે સગવડ કરી આપવા તેમણે વચન આપ્યું હતું તે હજુ પાળવા તૈયાર હતા. આથી સ્ત્રીઓ ઘણીજ ગુસ્સે થઇ ને એમને એમ થયું કે પોતાના હકો મેળવવા જેમણે આટલા આટલા ભોગ આપ્યા તેમની દાદ તો કોઇ સાંભળવાનુંજ નહિ અને પુરૂષોનાજ મત આપવાના હકમાં વધારા કરવા પ્રયાસો થયા કરે છે. મીસીસ બર્નાર્ડશૅાએ તો કહ્યું કે હલકામાં હલકા પુરૂષને મત આપવાનો હક હોઇ શકે પણ ઉચ્ચ નીતિની સ્ત્રી હોય તો તેને તે હક ન મળે કારણ કે તે સ્ત્રીજાતિ છે, એ અસહ્ય છે. આવી ગરબડને લીધે લોકોને ઘણી સખત ચળવળ ચલાવવાનું જોર આવ્યું. હવે તેઓએ વિચાર કર્યો કે "રીફોર્મ બીલ" ના સુધારા તરીકે તેમના હક સંબંધીનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાથી ફાયદો થશે.

મી. એસ્કવીથે કબુલ કર્યું કે તેની કેબીનેટ અને તેના પક્ષના માણસો સર્વ તેઓની તરફેણમાં હતા. પોતેજ એકલો વિરૂદ્ધ હતો. છેવટે એમણે કહ્યું કે જો કે પોતે સ્ત્રીઓને જે ફેરફાર જોઇએ છે તેમાં તે કાંઇ કરી શકતા નથી પણ આમની સભાના ચુકાદાને તે કબુલ રાખશે. થોડો વખત પછી મી. જ્યોર્જ કહ્યું કે તે પોતે "રીફોર્મ બીલ" માં સુધારા તરીકે સ્ત્રીઓના હકની બાબત પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરશે. પોતાની યા પોતાના પતિની માલકીનું ઘર હોય તેવી સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હકક આપવામાં આવશે. ૧૯૧૧ માં જે જાહેર સભાઓ ભરાઇ તેમાંથી લોર્ડ જ્યોર્જે તેમજ બીજાઓએ તે બાબતપર ભાષણો આપ્યા. આ બધાનું પરિણામ એ દેખાતું હતું કે થોડા વખતમાં સ્ત્રીઓને તેમના હકો મળશે. સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળના સવાલને પક્ષના સવાલ તરીકે ગણત્રીમાં નહિ આવે, એ સવાલનો યોગ્ય નિવેડો આણવા માટે તેને બધા પક્ષના માણસોની જરૂર પડશે. તેઓ એમ આશા રાખે છે કે થોડા વખતમાં તેઓ તેમના હકો ભોગવતા થશે.

જેઓ ખંતથી ને હીંમતથી પોતાની ચળવળ ચલાવે જાય છે તેઓની મહેનતનો

બદલો આખરે મળ્યા વિના રહેતો નથી. આપણી બ્હેનોએ ઇંગ્લાંડની બ્હેનોનો દાખલો લઇ અત્યારના સંજોગોને અનુકૂળ રાજકીય હક્કો મેળવવાની ચળવળ ચલાવવી જોઇએ. તેઓએ રાજકીય બાબતમાં રસ તથા ભાગ લેવો જોઇએ. વાઇસરોઇ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ પાસે આપણા દેશની સ્ત્રીઓનું જે પ્રતિનિધિ મંડળ ગયું હતું તે તથા હાલ મુંબાઇની સ્ત્રીઓએ પ્રાંતિક ધારાસભાના સભાસદોની ચુંટણીમાં મત આપવાના હક્કની માંગણીનો ઠરાવ બહાર પાડયો છે તે દેખાડી આપે છે કે આપણી સ્ત્રીઓમાં કાંઇ તેવી જાગૃતી આવી છે ખરી. અને જો ખંતભેર પ્રયત્ન ચાલુ રહેશે તો તેમને પણ દેશની રાજકીય ઉન્નતિના કાર્યમાં યોગ્ય સ્થાન મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

લીલાવતી ધીરજલાલ બેંકર.

હિન્દને શેની અગત્ય છે : આગગાડી કે જળાશયોની?

આગગાડી અને નહેરો એ બેમાંથી આપણા દેશ સારૂ આપણને વધારે શેની અગત્ય છે, એ પ્રશ્ન ઘણો વખત થયા ચર્ચાયા કરે છે. પ્રજાપક્ષનું એમ કહેવું તથા માનવું છે કે હિન્દનું ખરેખર શ્રેય સાધવું હોય તો જેથી તે હેતુ સિદ્ધ થાય તેવી યોજના સરકારે હાથ લેવી જોઇએ. પણ હાલની સરકાર ક્યાં પ્રજામતથી દોરવાય છે? અને તેથીજ કરીને હિન્દુસ્તાનને દુષ્કાળમાંથી મુક્ત કરવાને, અનાવૃષ્ટિને પ્રસંગે રક્ષણ કરે અને સહાયભૂત નિવડે તેવા પાણીના બાંધકામને બદલે નવી નવી રેલ્વેઓ ખોલી હિન્દની ગરીબાઇમાં વધારો કરે છે તથા આપણું અહિત થવા દે છે.

અનુકૂળ આવતા પ્રસંગોએ ભાર મુકીને કહેવામાં આવે છે કે હિન્દ તો ખેતીવાડીનો પ્રદેશ છે, કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનાર દેશ છે; એ કંઇ યુરોપ અમેરીકા જેવો ઉદ્યોગહુન્નરપોષક કે પાકો માલ બનાવનારો દેશ નથી. જો આજ કથન સત્ય હોય તો સરકારની ફરજ છે કે ખેતીવાડી સારી થાય અને પાક હરહમેશ, વૃષ્ટિ થાવ કે ન થાવ તોપણ સરખો અને નિયમિત ઉતરી શકે તેવી જોગવાઇ કરવી જોઇએ.

સરકારના આ બાબતમાં અપાયલા વચનોમાં અને કૃતિમાં ઘણુંજ અંતર છે. આગગાડી કે જળાશયોથી આપણને લાભાલાભ છે કે કેમ તે જાણવા પહેલાં આપણા દેશમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી આગગાડી દાખલ થઇ ત્યારથી અત્યાર લગણનો ટુંક ઇતિહાસ તથા જળાશયો સંબંધી થોડીક સ્પષ્ટ હકીકત જણાવવી ઠીક પડશે. લેખની છેવટે આપણી દલીલના સમર્થન તરીકે કેટલાક આંકડા આપ્યા છે તે ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે એમ હું માનું છું.

મી. ફીન્ડલે શીરાસ—દેશસ્થિતિવિદ્યાના અધ્યક્ષ (ડીરેક્ટર ઓફ સ્ટેટીસ્ટીક્સ) રેલ્વે સંબંધમાં જે હકીકત આપે છે તે નીચે મુજબ છે. પ્રમાણમાં નીચેના હેવાલમાં ઘણું સત્ય સમાયલું છે અને ઝીણી નજરે જોતાં આપણને જે અન્યાય થતો રહ્યો છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવે છે. આથી વિશેષ ટીકા માટે સ્થાન નથી—જરૂર નથી.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં રેલ્વે બાંધકામની પ્રથમ શરૂઆત થઇ અને ત્યાર પછી કેટલાક વર્ષો સુધી નામદાર સરકાર પાસથી પરિચિત થાપણવાળી મંડળીઓ તે બાંધવાનો ઇજારો લેતી હતી. આ મંડળીઓ–કંપનીઓને રેલ્વે બાંધવામાં તેઓ જે નાણું રોકે તેપર પાંચ ટકાનાં વ્યાજની નામદાર સરકાર કબુલાત આપતી હતી એટલુંજ નહીં પણ રેલ્વે બાંધકામ થયા પછી તે ચાલુ કર્યા બાદ જે ચોખ્ખો નફો રહે તેનો અડધો ભાગ પણ તેમને આપવાની સરત હતી. આ કંપનીઓ લગભગ બધીજ ઈંગ્લાંડની હતી એટલે તેમની સાથે એક રૂપીઆ બરાબર બાવીસ પેની હુંડીઆમણનો તે વખતે ભાવ પણ નક્કી કર્યો હતો. બીજી સરત એ હતી કે ૨૫ વર્ષ બાદ આ કંપનીઓએ બાંધેલી રેલ્વે સડકો સરકારને મુકરર કરેલે ભાવે વેચી દેવી. ત્રીજી સરત એ હતી કે સરકારે રેલ્વે બાંધવાને મફત જગ્યા આપવા ઉપરાંત કંઈ પણ ખરચનો બોજો ઉઠાવવો નહીં. અને પાંચ ટકા જેટલું વ્યાજ ન છુટે તો હિન્દી સરકારની મેહેસુલમાંથી ખુટતી રકમ આપી એ ખોટ પુરી કરવી. દેશની ખીલવણીમાં આ પ્રમાણે બંધાયલી રેલ્વેએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. મી. શીરાસ ખરૂંજ કહે છે કે, જો કે આથી કરીને બ્રિટનની મોટી મુડી રેલ્વે બાંધવાને અત્રે આવી શકી કે જે વગર તે વખતે આવી વિશાળ યોજનાઓ કદી પણ અમલમાં ન મુકાઇ હોત, તોપણ ઘણા વર્ષો લગણ હિન્દી સરકારની આવક ઉપર એ ઘણોજ મોટો બોજો થઇ પડયો હતો, કારણ કે જે નફાની ધારણા રાખવામાં આવી હતી તે નફો થયો નહીં, ૫ ફીટ ૬ ઇંચની રેલ્વે બાંધવામાં ઘણોજ ખરચ થયો, એકવાર કામ ચાલુ થયા પછી રેલ્વેનો માર્ગ બદલવાથી ખર્ચ બેવડાયો તથા તે હંગામમાં ૧૮૫૭ નો બળવો જાગ્યો. આ બધા કારણોને લીધે મુકરર વ્યાજની કબુલાત આપવાનું બહુ ભારે પડતું ગયું અને છેવટ ૧૮૬૯ માં તે પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી. અને સરકારે કરેલા નવા કોલકરાર મુજબ ઇ. સ. ૧૮૬૯ પહેલાં બંધાયલી બધી રેલ્વે સડકો સરકારે હવે ખરીદી લીધી છે. ૧૮૬૯ પહેલાં લગભગ ૪૦૦૦ માઇલ રેલ્વે વ્યવહાર માટે ખુલ્લી મુકાયલી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં સરકારે પોતાની દેખરેખ તળે રેલ્વે ખીલવણી માટે વ્યાજે રૂપીઆ લેવા માંડયા પણ બીજો બધો ખર્ચ બાંધેલી રેલ્વેની આવકમાંથી કરવાનું ઠેરવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં વળી આ પદ્ધતિ ફેરવી નાંખી, સ્થાનિક સરકાર જે કંઇ નાણું અત્રે મેળવી શકે તે અથવા તો મેહેસુલમાંથી બચત રહે તેટલી મુડી રેલ્વેમાં રોકવાનું નક્કી કર્યું. આમ કરવાથી ધાર્યા મુજબ રેલ્વેનું બાંધકામ આગળ વધે એમ ન લાગ્યું એટલે ૧૮૮૦–૧ માં ફરીથી સરકારે ખાનગી મુડી મુકરર વ્યાજની કબુલાતે મેળવવાનું ઠેરવ્યું. સરકારી દેખરેખ તળેની અને પ્રથમ વ્યાજની બાંહેધરી આપેલી રેલ્વે તથા આ નવી પદ્ધતિમાં ફક્ત એટલોજ ફેર હતો કે નવી સરતો સરકારને માટે વધારે અનુકુળતાવાળી રાખવામાં આવી હતી. અને ૧૮૮૦–૧ ની સરતો પ્રમાણે બંધાતી રેલ્વેને "કંપની મારફતે ચલાવવામાં આવતી સરકારી રેલ્વેઓ" ગણવામાં આવવા માંડી, અને ત્યારથી અત્યાર લગણમાં ઘણી ખાનગી કંપનીઓએ રેલ્વેની ખીલવણીમાં વધારો કર્યો છે. ટુંકામાં ૧૮૭૦ ૧૮૭૯ તથા ૧૮૮૦ ની રેલ્વે સંબંધી કાર્યપદ્ધતિમાં માત્ર આટલોજ ફેર છે. ૧૮૭૦, પૂર્વે રેલ્વે બાંધનારી કંપનીઓ ખાનગી મુડી ભેગી કરી રેલ્વે બાંધતી હતી અને સરકાર તેમને મુડી રોકે તેનાપર ઓછામાં ઓછા પાંચ ટકા વ્યાજની કબુલાત આપતી

હતી અને રેલ્વે સડકો બાંધવાને મફત જમીન આપતી હતી. ૧૮૭૦ ના ધોરણ મુજબ સરકાર જાતે પોતાની દેખરેખ તળે પોતે નાણું વ્યાજે લઇ રેલવે બાંધતી અને ખાનગી મુંડીને પડતી મુકી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં વ્યાજે લેવાતી રકમની સરતોમાં જરા અંકુશ રાખવામાં આવ્યો પણ ૧૮૮૦ થી જુની પદ્ધતજ ચાલુ કરવામાં આવી અને સરકારે વ્યાજની કબુલાત આપી રેલ્વે બંધાવવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮૮૩ થી દેશની આર્થીક સ્થિતિમાં સુધારો થયો, વ્યાજે લેવાતું નાણું બે કરોડ પરથી વધારી વાર્ષિક સાડાત્રણ કરોડનું કર્યું કે જેમાંથી ત્રણ કરોડ રૂપીઆ રેલ્વેના બાંધકામ માટે કાઢવામાં આવતા રહ્યા. હવેથી રેલ્વે જેમ જેમ જરૂર લાગે તેમ બાંધવામાં આવતી. જો કે જે નવી સડકથી વ્યાજ છુટી રહે એમ હોય તેપર ખાસ ધ્યાન અપાતું અને જે રેલ્વે સડકો દુષ્કાળના કારણોસર બાંધવામાં આવતી તેનો ખરચ દુષ્કાળ વીમા ભંડોળ (ગ્રાન્ટ)માં પડતો હતો. (આ મુદ્દો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જરૂર છે કારણકે દુષ્કાળ વીમા ગ્રાન્ટની રકમ રેલ્વે બાંધવાથી કે નહેર–કુવા બાંધકામથી વધારે સારી રીતે વપરાઇ ગણાત તે અટકળ કરતાં પણ સમજાય છે.)

ઇ. સ. ૧૮૮૫ થી રેલ્વે બાંધકામની એક ચોક્કસ યોજના થઇ ત્યારથી તે પાછળ ખર્ચ પ્રતિ વર્ષે વધતોજ ચાલ્યો છે. ૧૮૯૦ માં દુષ્કાળ વીમા ભંડોળની જે કંઇ પુરાંત હતી તે બધી એમાં વાપરવામાં આવી, અને ૧૮૯૨ માં તો સરકારે અડધો કરોડ રૂપીઆનું કંપનીઓ નવી રેલ્વે બાંધી શકે તથા હોય તેમાં વધારો કરી શકે તેટલા સારૂ કરજ કર્યું. હુંડીઆમણનો દર એક સરખો બેસતો જતો હોવાને લીધે તથા મહેસુલ પર પણ અસર થતી રહેવાને લીધે ૧૯૯૩ માં કંપની મારફતે કામ કરવાનો ફરીથી અખતરો કરવામાં આવ્યો. વ્યાજની કબુલાત મુજબ સરકારને તે સોનામાં આપવાનું હોવાથી તેમને બીજી રીતે નાણાની સહાય આપવા માંડી અને આ મુજબ રેલ્વેની જે કુલ આવક થાય તેમાંથી તે કંપનીના ફાળામાં જે રકમ આવતી હોય તેમાંથી નિદાન ચાર ટકાની વ્હેંચણી કરવાનું બની શકે તેટલી મદદ આપવાનું કબુલ્યું અને 'રીબેટ' આપવામાં આવે તો કુલ આવકના દશ ટકા કરતાં વધારે આપવાનું નહોતું; પણ આ સરતોથી ધાર્યા મુજબ અસર ન થવાના સબબે તે ૧૮૯૬ માં બદલવામાં આવી. નવી સરતો મુજબ સરકારે ત્રણ ટકા વ્યાજની કબુલાત તથા નફામાંથી અમુક ભાગ આપવાનું નીકર જે નફો કંપની કરે તે ઉપરાંત ચોખ્ખી આવકમાંથી તેઓ સાડાત્રણ ટકા વ્યાજ આપી શકે તેટલી રકમ લઇને તેટલી મદદ આપવાનું કબુલ કર્યું. આ પ્રમાણે બંધાતી આગગાડીની સડકો જો દેશી રાજ્યની સરહદમાં આવતી હતી તો તે બાંધવાનો ખર્ચ દેશી રાજ્યો ઉપાડી લેતાં, નીકર હિન્દી સરકાર દેશી રાજ્યોને એટલી રકમ ધીરતી હતી અથવા તો જો કોઇ ખાનગી કુંપની દેશી રાજ્યને નાણું ધીરે તો સરકાર (વ્યાજ બાબતની) જામીનગીરી આપતી હતી.

રેલ્વે વધારે મોટા પ્રમાણમાં બંધાય તે માટે પૈસાની ગોઠવણ કેમ કરવી એ પ્રશ્નનો ૧૮૯૬–૭ માં ફરી વિચાર કરવામાં આવ્યો અને ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન રૂપીઆ ત્રીસ કરોડ ખર્ચવાની મંજુરી મળી પણ અણધાર્યાં સંજોગોને લીધે સરકારની મહેસુલ ઓછી

થઇ અને તે સબબે કરીને આ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકાયો નહીં (આ પ્રસંગની નોંધ લેવા જરૂર છે; સંવત ૧૯૫૬-૭ ના દુકાળ પહેલાં આ ત્રીસ કરોડ રૂપીઆ આવી રીતે ખર્ચવાનું જે સરકારને સુજ્યું તેને દુષ્કાળ સામે ટક્કર ઝીલે તે સારૂ કોઇ યોજના ઘડવાનું સ્વપ્ન પણ ન આવ્યું). ૧૯૦૧ માં, રેલ્વે સંબંધમાં નીચેનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું. મળી શકે તે રકમમાંથી પ્રથમ રેલ્વેના ડબ્બા વિ. પુરતી સંખ્યામાં રાખવા, સ્ટેશન અને ગુડસ યાર્ડ બાંધવા, પાકી સડકો બાંધવામાં ખરચ કરવાનું રાખવું, પછી જે રેલ્વે બંધાતી હોય તે પુરી કરવામાં બાકીનું નાણું વાપરવું અને ત્યાર બાદ જે નાણું ફાજલ પડી શકે એમ હોય તો નવી રેલ્વેઓ બાંધવાનું રાખવું. નાણાની જોગવાઈ લન્ડન અથવા હિન્દુસ્તાનમાં નાણું વ્યાજે લઇને, દુષ્કાળ વીમા ગ્રાન્ટ આમાં વાપરીને, ફાજલ પડતી મેહેસુલ અને સેવીંગ બેંકમાંથી અનામત રકમ લઇને, કરવાનું ઠેરવવામાં આવ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં જ્યારે શહેનશાહી ભંડોળ બહુ ઓછું થઇ ગયું ત્યારે (૧) જુની રેલ્વેને નવી બંધાતી શાખાથી કરીને જે વધારે લાભ થાય તેટલા માટે જુની રેલ્વેના નક્કી નફામાંથી નવી બંધાતી શાખા જે મુડી રોકે તેનાપર પાંચ ટકા વ્યાજ તે આપી શકે તેટલી રકમ જુની રેલ્વેએ આપવી અથવા (૨) જેટલી રકમનો નવી શાખા બાંધતા વ્યય થાય તે પર ૩॥ (સાડા ત્રણ) ટકાના વ્યાજની કબુલાત સરકારે આપવી, એમ નક્કી કર્યું. ઇ. સ. ૧૯૧૧ પછી જે અગીઆર કંપનીઓ થઈ તેમાં આઠે પહેલી સરત કબુલ કરી છે અને બે કંપનીઓએ બીજી સરતે રેલ્વે બાંધવાનું શરૂ કર્યું છે. ૧૯૧૭ માં એટલો સુધારો કરવામાં આવ્યો કે કોઇ પણ કંપનીની ઇચ્છા આ બન્ને સરતનો લાભ લેવાની હોય તો થોડી થોડી થાપણ તે પ્રમાણે રોકી શકે. ટ્રસ્ટને એવા ફંડોમાંથી સરકારી જામીનગીરીવાળા સાડાત્રણ ટકાના શેરોમાં નાણું રોકી શકાય એવી વધુ સવડતા પણ કરી આપવામાં આવી છે કે જેથી તે શેરોનો ઉપાડ વધે.

રેલ્વેની શાખા સારૂ બીજી પણ ખાસ અનુકુળતાઓ કરવામાં આવી છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં ૧૮૮૪ માં તાલુકા બોર્ડો જમીનની મેહેસુલ ઉપર રૂપીએ ત્રણ પૈ સુધી ખાસ કર નાંખી શકે એવી સના આપવામાં આવી છે અને તે મુજબ મદ્રાસ ઇલાકામાં ૧૯૧૪ ના માર્ચ લગણમાં રૂ. ૯૬,૩૨,૦૦૦) ભેગા થયા હતા. આજ ધોરણપર શાખાઓ સારૂ બીજાં પણ તાલુકા બોર્ડોને ખાસ કર નાંખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

૧૯૦૫ સુધી રેલ્વેના વહીવટનું કામ સરકારી બાંધકામ ખાતાને સોંપેલું હતું પણ તે વર્ષથી એ બધી સત્તા નવી સ્થાપેલી રેલ્વે બોર્ડને સુપ્રત કરવામાં આવી છે. તે બોર્ડ પ્રમુખ તથા બે સભાસદ મળી ત્રણ જણની બનેલી છે.

આવક, ખર્ચ, નફો વિ. ૧૯૧૩-૧૪ માં નિચે મુજબ હતો.

૩૪૬૫૬ માઇલ કુલ રેલ્વે વ્યવહાર માટે ખુલ્લી ચાલુ હતી.
રૂ. ૪,૯૫,૦૯,૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ તે બાંધવા પાછળ થયો છે.
રૂ. ૬૩,૫૯,૦૦,૦૦૦ ની કુલ આવક થઇ હતી.

જેમાં ૩૭૭૭ લાખ માલની આવર જાવરના નુરમાંથી.
૨૩૭૪ લાખ માણસોની ટીકીટ ભાડામાંથી વિ.
૧૦ લાખ વીજળીક તારના.
૩૬ લાખ વહાણુ નૌકા તરફના.
૧૬૨ લાખ પરચુરણ).

રૂ. ૩૨,૯૩,૦૦,૦૦૦ કુલ ખર્ચ રેલ્વે ચલાવવામાં થયો હતો.

રૂ. ૩૦,૬૬,૦૦,૦૦૦ બચત રહ્યા હતા, એટલે કે ખુલ્લી મુકેલી રેલ્વેમાં રોકેલી મુડીપર ૬.૧૯ ટકા વ્યાજ છુટયું હતું.

૬,૧૯ ટકા જે વ્યાજ છુટયું બતાવ્યું તે બધી રેલ્વેનું સરેરાસ મળીને છે પણ સરકાર માલીકીની રેલ્વેમાંથી તો ફકત સવાસાત કરોડનીજ બચત રહે છે, એટલે કે વ્યાજ જતાં રોકેલી થાપણુપર સરકારના ઘરમાં દોઢ ટકોજ ચોખ્ખો નફો થયો છે.

૪૫,૮૦,૦૦,૦૦૦ ઉતારૂઓએ ૧૯૧૩–૧૪ માં રેલ્વેનો લાભ લીધો હતો જેમાં ૧ વર્ગના ૮,૧૩,૦૦૦ હતા, બીજા વર્ગના ૩૪,૬૦,૦૦૦ હતા, ઇન્ટર વર્ગના ૧૨૩,૭૧,૦૦૦ હતા, ત્રીજા વર્ગના ૪૧,૦૯,૬૦,૦૦૦ અને સીઝન ટીકીટ વિ. ધરાવનાર ઉતારૂઓ ૩,૦૧,૧૪,૦૦૦ હતા.

૮,૨,૬,૧૩,૦૦૦ ટન માલ ગુડસમાં રવાને થયો હતો.

૬,૩૩,૬૯૪ કુલ રેલ્વેમાં નોકર હતા, જેમાં ૭,૯૮૮ યુરોપીઅનો. ૧૦,૪૩૭ એંગ્લો ઈંડીઅન તથા યુરેઝીન. ૬,૧૫,૨૬૯ હિન્દીવાનો હતા.

જળાશયોનાં બાંધકામ.

રેલ્વે સંબંધી ઉપર મુજબ હકીકત છે, તે સાથે નહેર બાંધકામ સંબંધમાં થોડીક હકીકત આપવી અસ્થાને નહીં ગણાય.

મી. ફીન્ડલે શીરાસ લખે છે કે કુદરતી વરસાદ પાણીને સહાયરૂપ થવા માટે તથા કટાકટી અણીને પ્રસંગે કામમાં આવે તે સારૂ ઘણા પ્રાચીન સમયથી હિન્દુસ્તાનમાં જળાશયો પાછળ ધ્યાન અપાતું આવ્યું છે. પૂર્વ બંગાળ, બ્રહ્મદેશ અને આસામ શિવાય હિન્દુસ્તાનના અન્ય પ્રાન્તો માટે તો આવી કોઇ કોઈ પ્રકારની પાણી સંઘરી રાખવાની વ્યવસ્થા હોય છે તોજ સરખો પાક ઉતરવાની ખાત્રી રહે છે. પાણીના બાંધકામ સંબંધમાં ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે. (૧) પહેલા વર્ગમાં ઉંડાણુમાંથી પાણી ખેંચી કાઢવું પડે તેવા બાંધકામ આવે છે; (૨) પાણી સંઘરી રાખવાના બાંધકામ બીજા વર્ગમાં (૩) અને નદી સાથના બાંધકામ એ ત્રીજા વર્ગમાં આવે છે. પહેલા પ્રકારમાં કુવાનો સમાવેશ થાય છે, બીજામાં તળાવ તથા બંધ બાંધી પાણીનો સંગ્રહ કરાય છે તે આવે છે, ત્રીજા પ્રકારમાં નહેરોનો સમાવેશ થાય છે.

જે જમીનને જળાશયોમાંથી પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે તેમાંના ૨૫% ભાગને એટલે કે લગભગ ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીનને કુવાઓ પાણી પુરૂં પાડે છે. તળાવ

વિગેરેમાંથી ૬૦,૦૦,૦૦૦ એકરને પાણી મળે છે જ્યારે નહેરો ૧,૪૦,૦૦,૦૦૦ એકરને પાણી પુરૂં પાડે છે. કુવાઓ તથા નાના તળાવો ખાનગી માલીકીના હોય છે અને મોટા બંધ કે તળાવો તથા નહેરો સરકાર હસ્તક બંધાય છે અને તેમનાં હાથ તળે હોય છે. આ લેખમાં જે હકીકત આપવામાં આવી છે તેમાં ખાનગી માલીકીના કુવા. વિ. ની ગણના કરવામાં આવી નથી.

જે નહેરો ખેતરોને પાણી પુરૂં પાડવાના ઉદ્દેશથી બંધાઇ હોય છે તે નૌકાગમનને યોગ્ય હોતી નથી અને તે માટે તો ખાસ જુદી નહેરો બાંધવામાં આવે છે અને તેમાંથી ખેતરોને પાણી પુરૂં પાડવામાં આવતું નથી.

નૌકાગમનને યોગ્ય નહેરોમાંથી પુરતું ઉત્પન્ન થતું નથી એટલુંજ નહીં પણ તે નિભાવવાને થતો ખર્ચ પણ નીકળી શકતો નથી. (આનું કારણ શું ? નદી અને મોટી નહેરોમાં નૌકાઓ માલ લાવવા લઇ જવાનું કામ કરતી હતી તે નદીઓ તથા નહેરો નૌકાગમનને યોગ્ય રહી નહીં તેથી તથા તેનો ઉપયોગ ઘટયો અને રેલ્વેએ તે જરૂરીઆત પુરી પાડવા માંડી એટલે કરીને હવે આગળ મુજબ નદી અને નહેરોમાંથી પુરતી આવક થતી નથી. આજ નદીઓને પ્રથમની સ્થિતિએ મુકે તો જરૂર ફાયદો થયા વગર રહે નહીં એટલું મી. શીરાસને પુરવાર કરી આપવું મુશ્કેલ નથી.)

સરકારે પાણીના બાંધકામના બે વર્ગ પાડયા છે. મેજોર અને માઇનોર.—મોટા અને લઘુ બાંધકામો.

પ્રથમ વર્ગના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) ફળદાયક કે લાભકારી (૨) રક્ષણકારી. સૌથી વધારે ઉપયોગી નહેરોના બાંધકામ પહેલા વિભાગમાં આવે છે; આવી નહેરો વિગેરે લોન—કરજે લીધેલાં નાણામાંથી બાંધવામાં આવે છે અને તે યોજનાઓ ઘડતી વખતે ગણત્રી કરવામાં આવે છે કે એમાંથી થતી ઉત્પન્ન, ખરચ, વ્યાજ, વિગેરે બાદ કરતાં ટુંક સમયમાં લાભકારી નિવડશે. રક્ષણકારી બાંધકામમાં પુરતો બદલો મળી રહેશે એ વિચાર લક્ષમાં ન રાખતાં દુકાળ અને એવા પ્રસંગે રક્ષણ રૂપ તે થઇ પડે એ હેતુથી તે બાંધવામાં આવે છે અને એવા બાંધકામનો ખર્ચ દુષ્કાળ વીમા ગ્રાન્ટ (ભંડોળ) માંથી થાય છે.

લઘુ બાંધકામના ત્રણ પેટા વિભાગ છે પણ તે વિગતની અત્રે આવશ્યકતા નથી. મુંબઇ ઇલાકામાં મોટે ભાગે એવા લઘુજ બાંધકામો છે કારણ કે મોટા બાંધકામો સારૂ કુદરતી સાધનોનો બહુ અભાવ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન, પંજાબ તથા દખ્ખણમાં મોટા બાંધકામો બહુ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૨—૧૩ માં મોટા પ્રકારના બાંધકામ ૪૪૦૭૭ તથા લઘુ બાંધકામ ૪૬૬૦ મળી ૪૮૭૩૭ માઇલ હતા. અને આ બાંધકામોને પરિણામે ૧,૬૪,૦૦,૧૬૦ જમીનને પાણી મળ્યું હતું. એ બાંધકામ પાછળ અત્યાર લગણમાં રૂ. ૬૫,૧૬,૩૩,૭૯૯ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે અને એ વર્ષમાં ખર્ચ વિગેરે જતાં રૂ. ૪,૬૪,૦૦,૦૦૦ ઉત્પન્ન થઇ હતી. એટલે કે વ્યય કરેલી થાપણ ઉપર ૭૧ ટકા વ્યાજ છુટયું હતું. વ્યા-

આગગાડી થવાથી આપણાં સુખ સગવડ વધ્યા છે તે એ ઉપર બહુ ભાર મુકાય છે. હજાર કે બે હજાર માઇલ દૂર જવું હોય તો બે કે ચાર દિવસમાં જઇ શકાય છે તેને અગત્ય અપાય છે, પશ્ચિમના કહેવાતા સુધારાના વિચાર જલદી પસરવા પામ્યા તથા ભારતભૂમિના જુદા જુદા લોકોનો સમાગમ વધ્યો અને ગાઢ થયો તે પણ કબુલ કરીએ છીએ; એ બધું હોવા છતાં લાભ–હાનિનું ખરૂં ધોરણ તો પ્રજા સુખી થઇ કે નહીં, તે છે. આનો જવાબ હકારમાં આપવા એકાએક હામ ચાલતી નથી. કારણ નીચે મુજબ છે.

(૧) આગગાડી થયા છતાં દુષ્કાળનું સંકટ ઓછું થયું નથી, પણ ઓર વધ્યું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૫ પૂર્વે એમ કહેવાતું હતું કે જો આગગાડીની સારી સગવડ હોય તો જ્યારે જ્યારે દુષ્કાળ સંકટ આવી પડે ત્યારે તે દૂર કરવાનું સત્વર બની શકે. મને યાદ છે કે ગુજરાત કાઠીઆવાડના છેલ્લા દુકાળ વખતે ઘાસચારા માટે જોઇતા માલ ભરવાના ગાડા–વેગન પુરતી સંખ્યામાં મળી શકયા નહતા, અને ઢોરો હજારોની સંખ્યામાં મરી ગયા હતા. મુંબઇની વખારોમાં લાખો ખાંડી દાણો ભરેલો હતો છતાં ગુજરાતમાં લોકો ભુખે મરી જતા હતાં. આગગાડીની કહેવાતી સગવડ પુરેપુરી કામમાં આવી કે કેમ ?

આગગાડી થઇ તે પહેલાં જીલ્લા કે પ્રાન્તમાં અનાવૃષ્ટિને લીધે સ્થાનિક દુકાળ પડતો હતો અને બીજા પ્રાન્તો સુખાકારી ભોગવતા હતા પણ હવે તો ધાન્યની વિપુલતા કોઇએ પ્રાન્તમાં રહેતી નથી અને જ્યાં જ્યાં તે હોય છે ત્યાંથી રેલ મારફતે બધુંજ ઘસડાઇ જાય છે એટલે હવે તો આપણે ત્યાં સર્વત્ર ખાધ ખોરાકીની તાણ રહ્યા કરે છે. ખરૂં પુછો તો દેશમાં સર્વત્ર ચાલુ દુકાળ જેવીજ સ્થિતિ છે.

(૨) આગગાડીએ દેશમાં ગરીબાઇની જડ ઘાલી છે. હિન્દુસ્તાન પ્રથમ આત્મસંતોષી દેશ હતો. ખપ પુરતી વસ્તુ તૈયાર કરવામાં આવતી અને તેટલામાં મોજ–આનંદથી લોકો રહેતા. પણ આગગાડીની શરૂઆત થઇ ત્યારથીજ દેશમાંથી કાચો માલ ઘણાજ સસ્તા દરે જ્યાં થયો હોય ત્યાંથી નિકાસ કરવા સારૂ મુંબઇ, કરાંચી, મદ્રાસ રંગુન કે કલકત્તા બંદરે લાવવામાં આવે છે અને બદલામાં પરદેશમાં બનેલો તૈયાર માલ એટલીજ સગવડતાથી દેશના ચારે ખૂણે પહોંચાડવામાં આવે છે; ગૃહઉદ્યોગ અને દેશના જુના ઉદ્યોગો આ હરિફાઇમાં ટકી શકયા નહીં અને ધીમે ધીમે તે નષ્ટ થયાં છે. એ ઉદ્યોગોપર નિર્વાહ કરનારની રોજી ગઇ છે અને બીજું કંઇ ગુજરાનનું સાધન ન મળવાથી હિન્દી પ્રજા ખેતીપર વિશેષ ને વિશેષ આધાર રાખતી બની છે. જે સમતોલપણું હતું તે રેલ્વેના આગમનથી દૂર થયું છે. દેશના ઉદ્યોગ નાશ પામવાથી પરદેશોથી પાકા માલની આયાત વધી અને તેથી જે નાણું હરસાલ અત્રેથી ત્યાં ઘસડાઇ જાય છે તેટલા પુરતો દેશ વધારે ગરીબ બનતો જાય છે.

વળી સરકાર તો રેલ્વે પાછળ ધમધોકાર નાણું ખરચે જાય છે અને પાણીના બાંધકામો તેટલા પ્રમાણમાં બંધાતા નથી એટલે ખેતીપરજ આધાર રાખનાર ગરીબ પ્રજાનો એવડો મરો થાય છે.

(૩) આગગાડી સારૂ વિલાયતથી કરજે નાણાં લીધા છે તેનું તથા કંપનીઓએ

અહીં રેલ્વે બાંધી તેમને કબુલેલું વ્યાજ હિન્દુસ્તાનને દર સાલ ભરવું પડે છે તે મોટા બોજારૂપ થઈ પડે છે. તે ઉપરાંત રૂ. ૪,૯૫,૭૯,૦૦,૦૦૦ એટલે કે લગભગ પાંચ અબજ રૂપીઆ અત્યાર લગણમાં આગગાડીના બાંધકામ પાછળ ખરચાયા છે તેમાંથી મજુરી ઉપરાંત એક રાતી પૈનો લાભ અહીંના વતનીઓને થયો નથી, ઉલટું આપણી સુખ સગવડતાને બ્હાને યુરોપીઅન કંપનીઓને શીકેળાં કરાવામાં આવ્યાં છે.

(૪) જો આગગાડી દુષ્કાળ સંકટ નિવારણ સારૂજ બાંધવામાં આવી હોત તો ફેમીન (દુકાળ) કમીશનની ભલામણ મુજબ ૨૦,૦૦૦ માઇલ કરતાં વધારે રેલ્વે બાંધવા જરૂર નહતી પણ તેને બદલે ૧૯૧૩–૧૫ લગણમાં ૩૪૬૫૬ માઇલ બંધાઇ છે એટલે કે દુકાળ શીવાય બીજા અન્ય કારણોસર તે બાંધવામાં આવી છે. "વધારે સંખ્યામાં બંધાતી રેલ્વે દુષ્કાળથી વધારે રક્ષણ કરશે કે બચાવશે એમ માનવાનું નથી પણ તેથી કરીને તો દેશની દોલતની બરબાદી–અયોગ્ય લાભ લેવાની વધારે અનુકુળતા થાય છે. એમ માનવાનું છે કે તે ખરેખર દુકાળોનું કારણ છે." (રાધાકમલ મુકરજી).

(૫) નામદાર જી. વી. જોશી લખે છે કે રેલ્વે થવાના સબબે દેશમાં મેલેરીઆ અને બીજા તાવ વિગેરેના ઉપદ્રવ વધ્યા છે કારણ કે આગગાડીની સડકો થવાના કારણે કરીને પાણી વહેવાના કુદરતી માર્ગ ઘણી જગ્યાએ અટકી ગયા છે, કોઇ કોઇ જગ્યાએ પાણી વહેવાના માર્ગ બરાબર જળવાયા નથી, બાંધકામ માટે માટી વિ. બાજુપરથી ખોદી કાઢવાથી ત્યાં જે ખાડા વિગેરે પડે છે તેમાં ભરાઇ રહેતું પાણી દુર્ગંધ અને મચ્છર પેદા કરે છે એટલે કે ટુંકમાં જનસુખાકારી તેથી બગડે છે. ચેપી રોગોનો જ્યારે ઉપદ્રવ થાય છે ત્યારે તે સ્થાનિક ન રહેતાં દેશમાં ચારે કોર બનતી ત્વરાએ ફેલાવવામાં આગગાડી ઘણી સહાય આપે છે. તેવે પ્રસંગે "કારનટાઇન" નો ડોળ તો કરવામાં આવેજ છે પણ તેથી કંઇ રોગનો ફેલાવો અંકુશમાં નથી રહેતો. આ સાલ અમદાવાદમાં ગાંડીયા તાવે જે કેર વર્તાવ્યો તેનો ચેપ લગભગ આખા ગુજરાતને લાગ્યો અને તેનું જો બારીકાઇથી અવલોકન કરવામાં આવે તો ખસુસ રેલ્વેનો મોટો દોષ કાઢી શકીએ એમ છીએ.

(૬) રેલ્વેથી કરીને નદીઓ પુરાઇ છે તથા જ્યાં મોટા વહાણોને ફત્તેમારી આવી શકતી હતી ત્યાં હાલ નાના નાવ પણ આવી શકતા નથી. સરકારે રેલ્વે થવા પછી રેલ્વેની ઉત્પન્ન વધે વિ. કારણોસર આડકતરી રીતે આપણા આ પ્રાચીન ધંધાને ધોકો પહોંચાડયો છે. નદીઓમાંથી કચરો કાઢવ દૂર કરી તે પુરાઇ જતી અટકાવી નથી જેથી વહાણોનો વહેવાર અટકતો જાય છે, આનું કેવું ગંભીર પરિણામ આવ્યું છે તે ૧૯૧૮ માં લડાઈના ચોથા વર્ષમાં દેખાઇ આવ્યું છે. હાથના કર્યાં હૈયે વાગ્યા ત્યારે હિન્દી પ્રજાને એમના પ્રાચીન ધંધા તરફ ધ્યાન આપવા ભલામણ થાય છે, વહાણ બાંધવાના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાની વાતો થાય છે. આગ પુરજોરમાં ફેલાઇ છે ત્યારે કુવો ખોદવાના હજુ તો વિચાર થાય છે.

(૭) દેશમાં જ્યાં ત્યાં માફક પથરાઈ ગયલી રેલ્વેઓ દેશની દોલતનો ગેરલાભ લેવામાં

પરદેશીઓને મદદ કરે છે. વળી રેલ્વેથી કંઇ ધનધાન્ય વધવા પામતું નથી. તે કંઇ ખેતી ઉત્પન્ન કરે તેમ નથી; તેમનું કાર્ય તો દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓ વ્હેંચવાનું છે અને જ્યારે દેશમાં બનેલી વસ્તુઓની વ્હેંચણી આપણા હિત વિરૂદ્ધ થાય છે ત્યારે આગગાડીથી લાભ થવા કરતાં નુકશાન વધારે થાય છે; એટલુંજ નહીં પણ આપણે ત્યાં તો રેલ્વેની અસર દેશમાં સરખી વ્હેંચણી કરવાને બદલે દેશની દોલત ખુટાડી દેવામાં થાય છે.

(૮) છેવટ દેશના ઉદ્યોગો બાબતમાં રેલ્વેની જોઇતી અનુકુળતા મળતી નથી. કેટલીક વાર તૈયાર માલના કરતાં માલના નૂરનો દર વધારે હોય છે, પરદેશથી આવતો માલ બીજે ગામ પહોંચાડવાનો દર ઓછો હોય છે જ્યારે દેશના તેજ માલ માટે નુર વધારે હોય છે એટલે આપણાજ દેશમાં આપણીજ કહેવાતી આપણે માટે બનેલી રેલ્વે તરફથી અન્યાય થતો રહે છે અને તે સબબે ઉદ્યોગ ધંધા વધારવામાં રેલ્વે તરફની જે મદદ દરેક દેશમાં મળે છે તે આપણને મળતી નથી.

રેલ્વેથી ફકત લાભજ થયો છે અને થાય છે એમ માનવાનું નથી, તેથી નુકશાન થયું છે, થતું આવે છે તે ઉપરના કારણોથી સ્પષ્ટ જણાય છે, અને કેટલુંક નુકશાન તો એવા પ્રકારનું થાય છે કે વખતે બહેતર રેલ્વે ન હોયતો સારૂં એમ કહી શકીએ.

નહેરો અને જળાશયોની દેશને ખરી જરૂર છે. અનાવૃષ્ટિને પ્રસંગે તેજ દેશનું રક્ષણ કરે છે, કદાચ અનાજ આવી મળે પણ પાણી વગર લોકો શું કરી શકે ? ખેડુતને વરસાદ પરજ આધાર રાખતો બનાવવો એ મોટી ભૂલ છે કારણ કે તેની મહેનતનું ફળ ન મળતાં તેનો બોજો સમાજ પર પડે છે અને સમાજને જોઇતી સગવડ ઓછી થતાં પાણી વગર જે ખેતરો અને કેટલીક વખત આખા પ્રાન્ત વેરાન ઉજ્જડ લાગે છે તે પાણીના બાંધકામોની નહેરોની સગવડ થતાં લીલાછમ–ફળદ્રુપ બની રહે છે—જ્યાં એક તરણું સરખું થતું નથી ત્યાં વાડી બની રહે છે.

વળી નૌકાગમનને યોગ્ય મોટી નહેરો બંધાય છે તે ખેતરો તથા શહેરોના જળમાર્ગ કે ગટરની ગરજ સારે છે. ખરાબ પાણી તે માર્ગે વહી જતું હોવાથી તાવ વિગેરેનો ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે ને સુખાકારી વધે છે. તે સાથે વસ્તુ લાવવા લઇ જવામાં ઘણી અનુકુળતા થાય છે અને રેલ્વે કરતાં સસ્તા દરે વહાણો એક ગામથી બીજે ગામ માલ પહોંચાડી શકે છે. હિન્દુસ્તાનની મોટી નદીઓ નૌકાગમન માટે ઘણીજ અનુકુળ હતી અને તેના કાંઠાપરના ગામોનો વ્યાપાર ધિકતો ચાલતો હતો. હજુ પણ સાધારણ વેપાર તે માર્ગે ચાલે છે પણ પ્રાચીન કાળની ઝાહોઝલાલી નથી.

વળી નહેર, તળાવ કે કુવાના બાંધકામ પાછળ જે પૈસો ખરચાય છે તે લગભગ બધોજ આપણે ત્યાં રહે છે; આમાં કંઇ રેલ્વે માફક ફક્ત મજુરી મેળવવા પુરતુંજ આપણું ભાગ્ય હોતું નથી.

આવા લાભકારી બાંધકામો જેટલા જેટલા થયા છે તેમાં એકંદરે સરકારને ખોટ ગઇ નથી અને એ માટે ખરચેલા નાણાનું ૬।। ટકા ઉપરાંત સાધારણ રીતે અને કોઇક-

વાર ૮।। ટકા વ્યાજ પણ છુટયું છે એટલે કે આર્થિક દષ્ટિએ પણ લાભ થતો રહે છે, જ્યારે રેલ્વેમાં તો શરૂઆતના ઘણા વર્ષ સુધી ખોટજ ભોગવવી પડી હતી. તે બોજો પાંચ અબજ રૂપીઆનો ઓર વધારે કરો છે, એટલુંજ નહીં પણ જળાશયોની સરખામણીમાં હજુ પણ રેલ્વેનું વ્યાજ ઓછું છુટે છે.

રેલ્વે ફક્ત માલ લઇ લાવી જઇ શકે છે જ્યારે નહેરો તેમ કરવા ઉપરાંત વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાના એટલે દોલત વધારવાના સાધનભૂત બને છે. છતાં જળાશયો પાછળ સરકારે પુરો પોણો અબજ રૂપીઓ પણ ખર્ચ્યો નથી જ્યારે રેલ્વે માટે લગભગ પાંચ અબજ રૂપીઆ ખરચી ચુકી છે. જળમાર્ગ પાછળ કરેલા વધુ ખર્ચને પરિણામે વેપાર માટે તથા પાણીની વધારે સવડતા થાય છે, ખેતીવાડી રૂપી દોલત અને લોકોની સુખાકારી વધે છે તથા ગામડા શહેરો માટે મોરી–ગટરની ગરજ સારે છે.

આમ હોવા છતાં, આપણી દલીલો ઘણી સંગીન અને પાયાદાર હોવા છતાં, રેલ્વે કરતા નહેરોથીજ આપણને વધારે લાભ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ વ્યાજ રૂપે સારો બદલો સરકારને મળે છે તે છતાં, જન સુખાકારી રેલ્વે કરતાં પાણીના બાંધકામથી વધારે સચવાતી હોવા છતાં, આપણી ન્યાયી, સતત આપણું જ હિત ચાહ્યા કરતી ના. સરકાર આપણા પર વધારે ને વધારે રેલ્વેની ઝુંસરી વળગાડે છે, તે માટે હિન્દી મહેસુલમાંથી વધારે ને વધારે ખર્ચ થાય છે અને દુષ્કાળ વિમા આન્ટની બચત રકમ પણ તેમાં હોમાઇ જાય છે એ આપણા દુર્ભાગ્યની વાત છે અથવા તો રાજકીય બાબતમાં આપણા હાથમાં કંઈ સત્તા નથી–માત્ર પરાધીન છીએ તેનો જીવતો જાગતો સચોટ દષ્ટાંત છે.

પ્રજામત આટલા સારૂ કેળવવા જરૂર છે કે જેથી સરકાર આપખુદી થતી અટકે અને તેજ પક્ષની માગણી મુજબ કામ કરતી બને.

(ક)

વર્ષ.	વ્યવહાર માટે આગગાડી ખુલ્લી મુકાઇ–માઇલ.	કુલ ખર્ચ. રૂ.	આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ ટકા.	આગ ગાડી બાંધવામાં વ્યય કરેલી થાપણ ઉપર ઉત્પન્ન–ટકા.
૧૮૫૩	૨૦	૩૭,૯૬,૦૦૦	૪૫-૫૬	૧-૨૯
૧૮૫૮	૪૨૭	૧૬,૦૦,૦૦,૦૦૦	૪૬-૨૨	૧-૧૪
૧૮૬૩	૨૫૦૭	૫૩,૦૦,૦૦,૦૦૦	૬૦-૩૪	૧-૬૫
૧૮૭૩	૫૬૯૭	૯૧,૭૨,૦૦,૦૦૦	૫૨-૨૮	૩-૭૬
૧૮૮૩	૧૦૪૫૦	૧,૪૮,૩૦,૫૬,૦૦૦	૪૮-૬૨	૫-૬૮
૧૮૯૩	૧૮૪૬૫	૨,૩૨,૬૬,૮૬,૦૦૦	૪૭-૧૨	૫-૪૬

(ખ)

વર્ષ.	મોટા તથા લઘુ આબકામ માઇલમાં.	જળાશયોથી મળેલો એકર જમીનને લાભ.	વ્યય કરેલી થાપણ. રૂપીઆ.	આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ–ટકા.	મુડીના ઉપર ઉત્પન્ન ટકા.	વ્યવહાર માટે ખુલ્લી રેલ્વે. માઇલ.	તે પાછળ વ્યય કરેલી રકમ. રૂપીઆ	આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ ટકા.	મુડીના ઉપર ઉત્પન્ન ટકા.
૧૮૯૩–૪	૩૮૫૯૦ *૧૬૨૫	૯૩,૮૩,૮૪૩	૩૫૮૫,૨૬,૯૬૦	૪૧–૫૩	૪–૪૮	૧૮૪૬૫	૨૩,૨૬,૬૮,૬૦૦૦	૪૭–૧૨	૫–૪૬
૧૮૯૭–૮	૪૧૯૧૬ *૧૬૫૦	૧૩૦,૨૮,૩૦૬	૩૯૪૨૩૩૯૨૦	૩૧–૦૨	૬–૯૮	૨૧૦૦૬	૨૮,૧૪૮,૯૪,૦૦૦	૪૮–૭૨	૪–૬૬
૧૯૦૦–૧	૪૨૭૧૮ *૧૧૮૨	૧૩૫૪૭૯૮૬	૪૨૩૬૮૫૩૮૧	૩૩–૪૮	૬–૫૫	૨૪૭૧૩	૩૨૯૬૧૦૩૦૦૦	૪૭–૮૫	૪–૯૯
૧૯૦૫	૪૩૦૪૧ *૧૬૦૧	૧૬૮૧૫૯૨૭	૪૮૧૪૧૩૭૪૩	૩૫–૬૨	૬–૪૬	૨૮૨૮૭	૩૫૮,૫૧,૮૦,૦૦૦	૪૭–૮૫	૬–૦૭
૧૯૧૦	૪૬૧૪૯ *૧૫૯૯	૧૬૦૭૨૪૩૬	[illegible],૦૦૬	૩૫–૩૪	૬–૦૩	૩૨૦૯૯	૪૩૯૦૪૭૩૦૦૦	૫૩–૧૦	૫–૪૬
૧૯૧૨–૩	૪૮૨૫૨ * ૪૮૫	૧૬,૪૦૦,૧૬૦	૬૫૧૬૩૩૭૯૯	૩૧–૯૨	૭–૧૨	૩૩૪૮૪	૪૬૫૧૫૦૦૦૦૦	૪૮–૯૨	૬–૭૭
૧૯૧૩–૪						૩૪૬૫૬	૪૯૫૦૮૬૪૦૦૦	૫૧–૭૯	૬–૧૯

* આ આંકડા નીકાગમન માટે ખુલ્લી નહેરોને લગતા છે.

(ગ)

બ્યાજ જતાં બચત ચોખ્ખો નફો—આવક.

(સરકાર હસ્તક રેલ્વે)

૧૯૦૮–૯	ખોટ રૂ. ૬૬,૨૬,૦૦૦	૧૯૧૧–૨	નફો રૂ. ૭૦૩૮૦,૦૦૦
૧૯૦૯–૧૦	નફો રૂ. ૨૫૦,૪૩,૦૦૦	૧૯૧૨–૩	નફો રૂ. ૮૬૦૮૫૦૦૦
૧૯૧૦–૧૧	નફો રૂ. ૪૩૩૭૧૦૦૦	*૧૯૧૩–૪	નફો રૂ. ૮,૫૫,૮૬,૦૦૦

(આ આંકડા ૧૯૧૩–૧૪ના Railway Administration Report રેલ્વે વહીવટ હેવાલ ઉપરથી લીધેલા છે).

(ઘ)

રેલ્વે તથા નહેરો મારફત વહાણોમાં કેટલા ટન માલ રવાને થયો તે નિચે મુજબ છે.

વર્ષ.	રેલ્વે મારફત ટન.	નહેરો મારફત. ટન.
૧૯૦૮–૯	૬,૨૩,૯૮,૦૦૦	૨૧,૮૫,૦૭૫
૧૯૦૯–૧૦	૬,૦૯,૦૨,૦૦૦	૨૧,૫૮,૬૮૨
૧૯૧૦–૧	૬,૫૬,૦૩,૦૦૦	૨૨,૦૨,૯૪૫
૧૯૧૧–૨	૭,૧૨,૬૩,૦૦૦	૨૯,૬૭,૬૧૨
૧૯૧૨–૩	૭,૮૪,૭૫,૦૦૦	૨૫,૫૫,૦૯૬
૧૯૧૩–૪	૮,૨૬,૧૩,૦૦૦	

(ક)

આગગાડીના	પહેલા વર્ગના ડબ્બાની કિંમત	રૂ. ૪૫,૦૦૦)
,,	બીજા ,, ,, ,,	રૂ. ૩૫૦૦૦)
,,	પહેલા અને બીજા વર્ગના ભેગા ડબ્બાની કિંમત	રૂ. ૪૦,૦૦૦)
,,	ત્રીજા વર્ગના ડબ્બાની કિંમત	રૂ. ૨૫૦૦૦)
	(અગીઆર ખાનાની ' બોગી ' ૧૧૦ ઉતારૂ માઇ શકે તેવા)	
,,	માલ ભરવાના લોખંડના ડબ્બા (વેગન)	રૂ. ૪૫૦૦)
,,	ઢોર માટેના વેગન	રૂ. ૪૦૦૦)
,,	ઘોડા ,, ,,	રૂ. ૫૦૦૦)

પેસન્જર ગાડી માટેના એનજીનની કિંમત	રૂ. ૫૦,૦૦૦) થી ૭૫,૦૦૦)
ગુડસ ,, ,, ,, ,,	રૂ. ૬૦,૦૦૦) થી ૮૦,૦૦૦)
' લોકલ ' ,, ,, ,, ,,	રૂ. ૩૫,૦૦૦) થી ૪૦,૦૦૦)

વીરજલાલ છગનલાલ મોદી.

જમીન મહેસુલ અને ખેડુતો.

આ ઐતિહાસિક તકરારના જુદાજુદા દ્રષ્ટિબિંદુઓની હિંદની રાજકીય બાબતોના અભ્યાસીને સંપૂર્ણ માહીતી છે. એ બાબતના સાહિત્યની અહીં નોંધ લેવાની જરૂર નથી. પ્રજાહિતના આ એક ઘણાજ અગત્યના સવાલમાં સરકારની રાજ્યનીતિ મોગલ રાજ્યની પડતીને સમયે ચાલતી પદ્ધતિની પરંપરા ઉપર રચાયેલી છે પરંતુ હવે સરકારે "જવાબદાર" રાજ્યનીતિ ધારણ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી કરીને ફરીથી હિંન્દના શુભેચ્છકોનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન તરફ દોરવામાં આવ્યું છે, કે જેથી સરકાર આ સંબંધી ચાલુ નીતિને બદલીને તે હાલના વિચારો પ્રમાણેના કરોને અનુકુળ કરી શકે.

સરકારની આ હાલની પદ્ધતિની મ્હોટામાં મ્હોટી ભુલ એ છે કે જે પ્રદેશમાં સ્થાયી જમાબંધીની રીતિ અમલમાં નથી ત્યાંની જમીન મહેસુલ વખતો વખત નવી માપણી કરી વધારવામાં આવે છે. તે કયા પુરાવાને આધારે વધારવામાં આવે છે તેની કંઇ પણ તપાસ યા તે સંબંધી કંઇ પણ ચર્ચા કરવાની તક એ મહેસુલ ભરનારાઓને આપવામાં આવતી નથી. શું કરવામાં આવે છે તેની વિગત આ પ્રમાણે છેઃ—સરકારી ગેઝેટમાં પહેલાં જાહેરનામું આપવામાં આવે છે, અને પછી ન્હાના મોટા સરકારી અધિકારીઓનું લશ્કર એક મોટા અધિકારીની સરદારી નીચે એક મુકરર કરેલા જીલ્લાની ફરી તપાસણી માટે ઉતરી પડે છે અને અમુક આંકડા એકઠા કરીને મહેસુલ વધારે છે. મહેસુલ વધાર્યા પછીજ અમુક ગામો યા જમીનના માલીકો, જેની જમીનની મહેસુલ વધારવામાં આવી હોય છે તેઓને આ આંકણી વિરૂદ્ધ બોલવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આટલાથીએ પતતું નથી. પહેલી વાત તો એ કે સરકારી નોકરો (આખરે તો મનુષ્યજ હોવાથી તથા પોતાની આબરૂને અને કાર્યકુશળતાને હાની ન પહોંચે માટે) પોતાની સામે ઘણી ફરિયાદો નોંધાય નહીં તે માટે પુરેપુરી ગોઠવણ કરે છે. બીજી બાબત એ કે જે પુરાવા ઉપર મહેસુલમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હોય તે ફરિયાદીઓને પુરા પાડવામાં આવતાં નથી. ત્રીજું એ છે કે જે અધિકારીઓ આખા તાલુકાની મહેસુલના વધારામાં સંમતિ આપે છે તેઓજ આ બધી ફરિયાદ સાંભળે છે, અને તેથી નિષ્પક્ષપાત રીતે તેઓ પોતાની સામેની ફરીયાદોનો યથાર્થ ન્યાય આપી શકે તે સંભવિત નથી. ચોથું એ છે કે રીવાજ મુજબ ઘણીખરી ફરિયાદો તો કાઢી નાંખવામાંજ આવે છે. આખીયે પદ્ધતિ ખરૂં જોતાં એક ફારસ જેવી છે. મહેસુલ આપનાર તો જાણે એક તટસ્થ આદમી હોય એ પ્રમાણે તેને કંઇ પુછવામાંજ આવતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે લખવાની મતલબ એ નથી કે અધિકારીઓ કર ભરનારાઓની દાઝ જાણતાં નથી. સાધારણ રીતે તેઓ દાઝ જાણે છે પરંતુ યાંત્રિક થઇ ગયેલી રૂઢીના તેઓ ગુલામ થઇ ગયેલા હોય છે. અસંખ્ય આધારભૂત થયેલા દાખલાઓ તેના મગજમાં ભરાઇ ગયેલા હોય છે અને તેને અસંખ્ય સુચનાઓને અનુસરીને કામ કરવાનું હોય છે. એની સ્થિતિ શીકારના પ્રાણી જેવી થઇ ગયેલી હોય છે અને ગમે તેમ કરીને કામ કરી

(એપ્રીલ માસના East & West માસિકમાંના લેખનું ભાષાંતર.)

નાશી છુટવાની એને વૃત્તિ થઇ જાય છે. તે અડગ રહીને લડત કરે એ આશા તેની પાસે રાખવી નકામી છે. જમાબંધી માટે સુચનાઓના પુસ્તકની વિરૂદ્ધ જવાનું કાર્ય તેને માટે ઘણુંજ અઘરૂં છે, એ તો એમાંની સુચનાઓને તાબે થાય છે પરંતુ તે તેટલો સમય પોતીના આત્માનો માલીક રહેતો નથી.

આ રીતિની વળી એક વધારે વિચિત્ર હકિકત એ છે કે બીજા બધા કરો વિષે ધારાસભામાં ચર્ચા કરી શકાય છે (જો કે તે નામની હોય છે) પરંતુ સૌથી વધારે અગત્યના જમીન મહેસુલના કર ઉપર વડી ધારાસભામાં અગર પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં તે બાબતપર કોઇપણ જાતની તકરાર યા ચર્ચા કરી શકાતી નથી. એતો રીત પ્રમાણેજ વધ્યાંજ કરે છે. ધારાસભાના સભ્યો એ વધારો જોઇજ રહે છે—પ્રતિ વર્ષે એ વધ્યાંજ કરે છે ને આપણે એ કબુલજ રાખવો પડે છે! કર ભરનારાઓને એ વિષયમાં બોલવાનો કંઇ પણ અધિકાર નથી.

અત્યારે હિંદના જુદાજુદા વિભાગોમાં ઓછામાં ઓછા વિશેક જીલ્લાઓમાં આ વખતો વખત થતી આંકણી શરૂ થઈ ગઇ છે. વળી આવતે વર્ષે આટલાં પુરા થયે બીજા નવા જીલ્લાઓમાં એ પ્રમાણે નવી આંકણી કરવામાં આવશે. કોઇ પુછશે કે અમુક જીલ્લાની મહેસુલમાં પાસેના બીજા જીલ્લાઓ કરતાં શાથી વધારો કરવામાં આવે છે? શું એ વધારાની મહેસુલ પ્રજાની ઉન્નતિના કંઇ પણ કામમાં ખરચવામાં આવવાની છે? ના. શું લોકોએ કંઇક એવો ગુન્હો કર્યો છે કે એમના ઉપર એ વધારાનો બોજો નાંખવામાં આવે છે? ના એમ પણ નથી. ત્યારે શું લોકો એવા પઇસાવાળા થઇ ગયા છે કે થોડો વધારે બોજો વેઠવામાં એમને બિલકુલ હરકત નહિં આવે? એમ પણ નથી. ત્યારે એમ કરવાની શી જરૂર? જવાબમાં ફક્ત એટલુંજ કહી શકાય કે ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ એવા પ્રકારની છે; ફરીથી આંકણી કર્યા વિના ચાલે એમજ નથી.

આ લખનાર જેણે ઘણો કાળ આંકણીના કામમાં ગાળેલો છે, તેનો હેતુ ફક્ત એજ કે હાલની જમીન મહેસુલની ખરી સ્થિતિની હકિકત શી છે તે, સ્પષ્ટ રીતે જણાવી જાહેરમાં આણવી.

હાલમાં ચાલતી રીતિના હિમાયતીઓની દલીલોનો ટુંકસાર નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) હાલમાં ચાલતી જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ અંગ્રેજી રાજ્યમાંજ નવી દાખલ કરવામાં આવી નથી પરંતુ તેની પ્હેલાંના રાજ્યોનું અનુકરણ છે.

(૨) આ અનુકરણની રૂએ સરકારનો ફક્ત જમીનની મહેસુલ લેવાનોજ હક્ક નથી પરંતુ જમીનની માલેકીનો હક્ક છે.

(૩) સરકારની માલેકીના ઉપરના અનુમાનને આધારે મહેસુલ તે જમીન ઉપરનો કર નથી પણ ભાડું છે એમ કહી શકાય.

(૪) વખતો વખત એ ભાડાની ફરીથી આંકણી કરવી તે તદન વ્યાજબીજ છે. અને તેમ કરવામાં બીલકુલ વાંધો હોવો ન જોઇએ.

(૫) મહેસુલનું ધોરણ બ્રિટીશ રાજ્યોની સરખામણીમાં તદન હલકું છે એટલુંજ

નહીં પરંતુ લગભગ એવીજ સ્થિતિના બીજા દેશો—દાખલા તરીકે ઇટાલી અને જાપાનની સરખામણીમાં પણ ઘણુંજ ફાયદાકારક છે.

(૬) જે જે ભાગોમાં સ્થાયી જમાબંધી દાખલ કરવાની ભુલ થએલી છે ત્યાં વખતો વખતની નવી આંકણીને અભાવે ઘણુંએ અનિષ્ઠ થયું છે.

અને છેવટે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાન જેવા પછાત દેશની બીજા દેશના જેવી ઉન્નતિ કરવા માટે પ્રજાએ ભારે કર ભરવાની જરૂર છે.

એ લોકો એમ પણ કહે છે કે હિંદુસ્તાનની સરકારની નીતિ તદન કરકસરવાળી છે. પરંતુ લોકો સાંસારિક વ્યવહારમાં અને કચેરીઓમાં ઘણો નકામો ખર્ચ કરે છે.

ઉપરની સઘળી દલીલો તદન ખરી ઠરેલી હોય તો તે ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે અનુમાન બાંધી શકીએ.

એક તો સરકારની જમાબંધી વિશે ચર્ચા કરવી એ ફક્ત એક ઘણીજ ખરાબ બેઅદબીજ કહેવાય, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેથી દ્રોહ થાય. જમીનની માલીકી સરકારની હોવાથી ખેડુતની સાથે ભાડું ઠરાવવામાં કોઇ પણ ટીકાકારને વચ્ચે આવવાનો કાયદેસર અધિકાર નથી. કર તે પ્રગતિનું ચિન્હ હોય તો જેમ વધારે કર નંખાય તેમ વધારે પ્રગતિ થાય, અને સ્વદેશાભિમાની થવાનો ડોળ રાખનારો જે કોઇ કર વધારવામાં વિરોધ બતાવે તે સ્વયંદેશદ્રોહીજ ગણાવો જોઇએ.

બીજું એ કે હિંદુસ્તાનમાં બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ઘણોજ ઓછો કર નાંખવામાં આવેલો છે તેથી અને સરકારની નીતિ કરકસરવાળી હોવાને લીધે આ ચાલતી પદ્ધતિ જેટલી બને તેટલી વધુ દાખલ કરવી. ફક્ત એટલુંજ ધ્યાનમાં રાખવું કે એ ભારણ એટલું બધું ન હોવું જોઇએ કે લોકોને તે બિલકુલ અસહ્ય થઈ પડે.

ઉપરની હકીકતનો સાર એમ અચુક બતાવે છે કે માણસને જ્યારે દુઃખ થાય છે ત્યારે તે કહે છેજ—તે પોતાના દુઃખનું પૃથક્કરણ કરતો નથી—તે ફક્ત ચીસજ પાડે છે. મહેસુલની બાબતમાં હિંદને દુઃખ છે. એ દુઃખનો પોકાર તે છેલ્લાં વીશેક વર્ષથી કરેછે. રાજ્ય કરનારાઓ એક પરતંત્ર પ્રજાના એ દુઃખનું કારણ સમજી શકે તેમ નથી. તેઓએ બ્હારની દરેક બાબતોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, અને તેથી કરીને કહે છે કે હવે પ્રજાને દુઃખ હોઇ શકેજ નહિ. તેઓના ધારવા મુજબ તેમનું કહેવું વ્યાજબી છે, તેઓને પોતાને એ દુઃખ ખમવાનું નથી. એ એવી બાબત નથી કે તેઓને બતાવી શકાય. તેઓ જોઇ શકતા પણ નથી ને અનુભવી શકે પણ નહિ. એમને મન તો કાંઇ દુઃખજ નથી. હિંદીઓને એમ નથી. પચીસેક વર્ષ પ્હેલાં રમેશચંદ્ર દત્તે તે સવાલ હાથમાં લીધો હતો ત્હેમની ઉચ્ચ શક્તિ પ્રમાણે તે ઉપર ચર્ચા કરી, પરંતુ તેઓ એમાં નિષ્ફળ થયા. તે સિવાય છુટકોજ ન હતો. મી. ડિગ્બી અને બીજાઓનું પણ એમજ થયું. કારણ સ્પષ્ટજ છે. તેઓ સઘળાઓએ સરકારે આપેલાં કારણોનો અને ગણત્રીનો થોડે અંશે પણ સ્વીકાર કર્યો. સરકારી ગણત્રી અમુક યુક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે છે, અને એ ઉપરથી ખરાં અનુમાન બાંધવાને સોયના નાકામાંથી ઉંટના પસાર થવા જેવું અઘરૂં છે. એકજ દાખલો એ સાબીત કરવા બસ થશે. જ્યારે રમેશચંદ્ર દત્ત અને લોર્ડ કર્ઝન વચ્ચે આ તકરારી સવાલની ચર્ચા પુસ્તકમાં ચાલુ હતી ત્યારે સરકારના પક્ષના ભાઇની પણ હિંમત, માણ-

સની સરેરાશ વાર્ષિક ઉપજ ૩૭ રૂપીઆથી વધુ આંકવાની ચાલી નહિ. સરકારની નીતિમાં દોષ કાઢનારાઓએ રૂ. ૨૭ આંકી. એ વખતે કેદીઓના નિર્વાહનું સરેરાશ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૪૫ હતું. ત્યારે હિંદી ખેડુત કેવી રીતે રહેતો હશે ? આ ઉપરથી ચોકખું જણાઇ આવશે કે એ ભૂખે મરતો હોવો જોઇએ, અને ફક્ત એકજ ટંક ખોરાક લેતો હોવો જોઇએ.

હાલમાં સરકારની ગણત્રી મુજબ માથા દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક ઉપજ શી છે તે નક્કી કહી શકાતું નથી. પરંતુ વાર્ષિક રૂ. ૫૫ થી વધારે તો નજ ધારી શકાય. હાલના વખતમાં કેદીઓને ખવડાવવાનું ખર્ચ માથા દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૬૬ થી ૭૦ આવે છે. તેમાંએ લુગડાં લત્તાનું ખર્ચ ગણવાનું નહિ. થોડા પૈસાદાર લોકો કે જેઓ પોતાના જાતિસુખ માટે ઘણા પૈસા ખર્ચે છે તેઓને બાદ કરતાં બાકી રહેલાનો ઘણો ખરો ભાગ કાચી જેલમાં રહેતા કેદીઓ કરતાંએ ખરાબ સ્થિતિ ભોગવે છે. આ દેખીતી વિચિત્રતાના ઘણાએ ખુલાસા આપવામાં આવે છે. પણ ખરી વાત તો એ છે કે જીંદગી નભાવવામાં હિંદવાસીઓની સરસાઇ કોઇ પણ દેશના લોકો કરી શકે એમ નથી. આર્કટના ઘેરા વખતે કલાઇવના ગોરા સીપાઇઓને ભાત આપી ફક્ત ભાતના ઓસામણથી ચલાવી લેવા માટે દેશી સીપાઇઓ મશહુર થયા છે. તેઓએ ફક્ત એકાદ બે દિવસ સુધીજ ચલાવી લીધું હતું. હિંદી ખેડુતો છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી એમ ચલાવ્યાં કરે છે, તેઓ સુખમાં રહેતા નથી ફક્ત જેમ તેમ દહાડાજ કાઢે છે. ખીચોખીચ વસ્તીવાળા ન્હાના ગામોના ઝુંપડા કીડીયારાની ટેકરીઓ જેવા દેખાય છે. છતાંયે તેમાં રહેનારાઓ પાસેથી જે હોય તે વખતોવખત લઇ લેવામાં આવે છે, બેશક, લઇ લેવું હોય તો લઇ લો પરંતુ સાથે લઇ લો છો એમ કહેવાનો અધિકાર લઇ ના લેશો. તેનો એક પ્રત્યક્ષ દાખલોજ લ્યો. પંજાબની મહેસુલ ૧૯૦૬—૦૭ કરતાં ૧૯૧૧—૧૨ માં પચાસ લાખ રૂપિયા વધારે હતી. ત્યાર પછી આશરે પચાસ લાખ અત્યાર સુધીમાં વધી છે. એક દશકામાં આશરે વાર્ષિક એક કરોડ વધી છે. આપણે પુછીશું કે એ વધારાના કરોડ રૂપિયાનું લોકોના કલ્યાણ અર્થે શું કર્યું ? ગામડામાં કીડીયારાં હતા તેના તેજ છે. રોગચાળો એવોને એવોજ ચાલ્યા કરે છે. મરણો પણ પ્હેલાંની માફક થયાંજ કરે છે. પોતાના પૈસા ખર્ચવાનો હક પ્રજાને આપો તો તે તેનાજ કલ્યાણ અર્થે વપરાય. હાલમાં એ પ્રમાણે થતું નથી. હેન્રી જ્યોર્જની નીતિ એવાં રાજ્યો માટે હતી કે જ્યાં પ્રજાનુંજ રાજ્ય હોય. પ્રજાના કલ્યાણ માટેજ રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હોય. સદ્દગત્ રમેશચંદ્ર દત્તે વખતોવખત ફરીથી થતી આંકણીની સામે લડત ચલાવી તેના પરિણામે એમને સરકાર તરફથી ફક્ત એટલીજ ખાત્રી આપવામાં આવી કે મહેસુલમાં વધારો બહુ જલદીથી કરવામાં નહિ આવે. એ ખાત્રી આપતી વખતનો આશય પણ હાલમાં તો સચવાતો નથી. સાધારણ આંકણી કરનાર અધિકારીઓની પેઠેજ મી. દત્તે ગણત્રી કરવામાં એક ગંભીર ભૂલ કરી. કુલ ઉપજની કીંમત ઉપર આંકણી કરી શકાયજ નહિ. એ ઉપજમાંથી ખોરાકી તથા બી તથા ઢોરના ખર્ચની વપેલી કીંમત વગેરે બાદ કર્યા પછીજ આંકણી કરી શકાય. કુલ ઉપજની કીંમત પૈસાથી આંકીએ તો પણ ચાલુ મહેસુલ પદ્ધતિ વિરૂદ્ધ ઘણુ કહી શકાય. એમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે વાર્ષિક બેહજાર રૂપિયાની આવકવાળો માણસ પોતાની અ-

ચોથાઈ આવક જાહેરના કામો માટે આપી શકે, પરંતુ વાર્ષિક પચાસ રૂપિયાની આવક-વાળા આદમીને એક ટકો પણ આપવાનું ભારે થઇ પડે. ગરીબ ને પૈસાદારની તુલના એક ત્રાજવે કરવી એ વ્યાજબી નથી.

માણસની સરેરાશ આવક હાલમાં વાર્ષિક રૂ. ૫૫ ગણી શકાય. દેશની વસ્તીમાં છોકરાંની પણ ગણત્રી કરવાની હોય છે અને તેઓની ખોરાકી વગેરેનું ખર્ચ પણ મોટા માણસ કરતાં અડધું હોય છે. એક ધણીધણીયાણીને બે છોકરાંના કુટુંબ યા એક છોકરૂં ને એક વૃદ્ધ. એટલાં ચારનાં કુટુંબની આપણે ગણત્રી કરીએ. આ ચારની સરે-રાશ આવક વાર્ષિક રૂ. ૨૨૦ ની આંકીએ બધા રૂપીઆ તથા બધાય અનાજની વેચાણ કીંમત સુદ્ધાંત એ આવકની ગણત્રી કરી છે. એટલે એ કુટુંબના નિર્વાહ માટેના ખર્ચનો અડસટ્ટો આપણે કાઢીએ. કુટુંબમાં ખેતી કરવા માટે બે બળદ ને એક ગાય હોય એમ ધારી લેવું જોઇએ.

કુટુંબ માટે ખોરાકી	માથાદીઠ દરરોજ બશેર વર્ષે અઢાર મણ.	વાર્ષિક કીંમત. રૂ. ૫૦
ઘી.	સુન્ય.	સુન્ય..
મીઠું, ખાંડ, મસાલા, વિ. બળતણ માસિક એક રૂપિયો.		રૂ. ૧૨
લુગડાં (ન્હાનાં છોકરાં માટે કાંઇ-પણ નહિ.)	વર્ષે રૂ. ૩૦	રૂ. ૩૦
ઢોર માટે ખોરાકી (લીલા ઘાસનું ખર્ચ બાદ)	મહિને રૂ. ૧૦	રૂ. ૧૨૦
દાળ, કઠોર, શાક, દિવા માટે તેલ વિ.	મહિને રૂ. ૧	રૂ. ૧૨
દવા દારૂ વિ.	મહિને રૂ. ૧	રૂ. ૧૨
જોડા વિ.		રૂ. ૬
ઘરસંમરામણી ઓજારાવ. સમરામણ	×	×
કરવેરા વિ.	માથાદીઠ રૂ. ૧ા।	રૂ. ૬
બી. વિ, આઠ એકર જમીન માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૨		રૂ. ૧૨
		કુલ ૨૬૦

આ હાસ્યજનક અને ઓછામાં ઓછી ગણત્રી પ્રમાણે આવકમાંથી કુટુંબનો નિર્વાહ થઇ શકે નહિં. આથી તેને એકાદ ચીજમાંથી કાપકુપ કરવાની ફરજ પડતી તો હશેજ. જોડા ને લુગડાં વિના ચલાવી લેવું પડતું હશે. બી અને ઢોરની ખોરાકી તથા ખાધા ખોરાકીના બશેર અનાજમાંથી પણ કાપકુપ થઇ શકે નહિ, અને ભીક્ષુકો, પરોણાઓ, દારૂ, મોજશોખ, કજીઆ, તકરારોના ખર્ચ તથા બળદ મરી જાય તો ખરીદવાને થાપણ તો ગણીજ નથી. શાહુકારને ત્યાંથી વ્યાજે કઢાડેલા રૂપિયા ઉપર આપવાના વ્યાજની પણ ગણત્રી આમાં કરવામાં આવી નથી. ખેડુતની ખરી સ્થિતિ આ છે. આવુ દેવામાંથી તે છુટો થઇ શકતોજ નથી. ખેડુતને માટે એક સવાલ એ છે કે ક્યા ખર્ચમાંથી કાપકુપ કરવી?

લુગડાંમાં કાપકુપ કરવી કે મહેસુલ ભરવામાં કાપકુપ કરવી ? લુગડાંલત્તામાં કાપકુપ કરી શકેજ નહિં. પરંતુ એની સ્થિતિ એવી છે કે એમ કર્યા વિના એનો છુટકોજ નથી. ખર્ચ બાદ કર્યા પછીની આવકની દૃષ્ટિથી પણ આપણે એ બાબતનો વિચાર કરીએ. સરેરાશ ચોકખી આવક માથાદીઠ વાર્ષિક રૂ. ૨૦ ગણી શકાય. એક રીતે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હિંદી ખેડુત ચોકખી આવકનો ફકત વીસમોજ ભાગ કર પેટે આપે છે અને એ યુરોપના બીજા દેશો અને જાપાનની સરખામણીમાં, બહુજ થોડા છે પણ હિંદી દૃષ્ટિબિંદુથી કહેવાનું એ છે કે હિંદમાં કે કોઇપણ દેશમાં માણુસની વાર્ષિક વીસ રૂપિયાની આવકમાંથી એક પાઇ પણ કરવેરામાં લેવાવી ન જોઇએ. વાર્ષિક વીસ રૂપિયાની આવક વાળા માણુસને તો દાન આપવું જોઇએ. તેના ઉપર કર નાંખવા ન જોઇએ. પણ યાદ રાખવાનું છે કે વીસ રૂપિયાની આવકમાંથીજ એને કપડાંલત્તાં કરવાનાં છે, વ્યાજ ભરવાનાં છે, બીજાં ઘણુંએ ખર્ચ કહાડવાનાં છે. ફકત માસિક એક રૂપિયો ને દશ આનાની આવકપર ગરીબ હિંદી ખેડુતને ખર્ચાળ ને ઉડાઉ કહેવામાં આવે છે. આ નજીવી રકમ પણ એની પાસે રહેવા દેવામાં આવતી નથી.

એમની દલીલના બચાવમાં સરકાર પક્ષવાળા એમ કહે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યે જમીન મહેસુલની જાતિમાં તેમની પહેલાંના રાજ્યોનું અનુકરણ કરેલું છે અને તે દેશને અનુકુળ થઇ ગયેલ છે. તેના જવાબમાં આપણે ભાર મુકીને કહી શકીએ કે આ રીતિ મોગલ રાજ્યમાં ચાલતી હતી તે નથી. સરકારે સ્વ. નામદાર ગોખલે અને ફીરોજશાહ જેવાઓને ખજાનચી યા કેનેડાના ગવર્નરની જગ્યાઓ આપી હોત તો આપણે એમનું એ કહેવું માન્ય રાખીએ કે એ મોગલ પદ્ધતિનું અનુકરણ છે. મોગલ રાજ્યના ટોડરમલ, જયસિંહ અને માનસિંહ હાલમાં ક્યાં છે ? બ્રિટિશ સરકારને બરોબર ખબર છે કે એ માણસોને નીમવા તે પણ અકબરની રાજ્યનીતિનો એકજ ભાગ હતો 'રોયલ ડીસેન્ટ્રલાઇઝેશન કમીશન' આગળ જુબાની આપતાં સર માઇકલ ઓડવાયર જેવા અધિકારીએ પણ કહ્યું હતું કે સરકારી અધિકારીઓને શિક્ષા કરવાની પૂર સત્તા છે; પરંતુ બક્ષીસ આપવાની બિલકુલ સત્તા નથી. જમીન મહેસુલ માટેની બક્ષીસ (માફી) આપવાના સંબંધમાં એ ઇસારો એમણે કર્યો હતો. મોગલ રાજ્યમાં ઉદારતાથી બક્ષીસો અને ઇનામો આવતાં અને એમાં વર્ણનો ભેદ રાખવામાં આવતો નહિ. બ્રિટિશ રાજ્યે આ બાબતનો સ્વીકાર શા કારણથી નહિ કર્યો હોય ?

આપણા દ્રષ્ટિબિંદુથી આપણે હિંમતથી કહી શકીશું કે મોગલ રાજ્યનાં આવા એકદેશીય અનુકરણની કંઈ પણ ઉપયોગિતા નથી. હિંદમાં બનેલા માલ ઉપર બ્રિટિશ માલ ઉપરની નાખવામાં આવેલી જકાતનો બંગ વાળવા માટે અકબર કોઇ પણ દીવસ જકાત નાંખત ? આ બધી હકીકત જાણ્યા પછી પણ હાલની પદ્ધતિ મોગલ પદ્ધતિનુ અનુકરણ છે એ કથન ઘણુંજ થોડે અંશે ખરૂં છે. ખરૂં જોતાં એ તદન નવીજ પદ્ધતિ છે સરકાર જેટલું લઇ શકાય એટલું સૌથી સરસ રીતે ખેડુત પાસેથી લઇ લે છે. આગળ થઇ ગયેલા દાખલાઓની દરકાર પણ રાખતી નથી અને લેવાનું કારણ એમ કહે છે કે સરકારને નાણાંની જરૂર છે. જમીનની મહેસુલ ભાડા તરીકે લેવામાં આવે છે એવું સરકાર કહે છે. તેનું કારણ સરકારની નીતિ વખોડનારાઓના મ્હોં બંધ કરવાનું છે પરંતુ હવે ઘડીએ

ઘડીએ બદલાતી જમાબંધીની પદ્ધતિ વધુને વધુ દૃઢ કરવામાં આવે છે એટલે જમીન મહેસુલ હળ ઉપરનો કર છે એ વાતની કોણુ ના પાડી શકે તેમ છે? કારણુ કે આ ઘડી ઘડી મહેસુલ વધારવાની પદ્ધતિનો આધાર પાક કે ઉપજ ઉપર નથી. સરકારને જમીન કબજે કરવાનો કાયદો (Land Acquisition Act) કરવાની ફરજ પડી એજ સૂચવે છે કે જમીનની મહેસુલ એ એક કર છે. આ તકરારનો અંત આવે એમ નથી અને કરવામાં કંઇ ફાયદો નથી. સરકાર પુર્ણ રીતે વાકેફ છે કે મહેસુલ ભાડા પેટે છે એ વાત ન્યાયપુર:સર માન્ય કરી શકાય એમ નથી.

આ ઉપરથી એમ નથી ધારી લેવાનુ કે લખનાર જમીનની નીપજ ઉપર કર નાંખવાની વિરૂદ્ધ છે. ઉપર પ્રમાણે ચર્ચા કરવાનો હેતુ એ છે કે સરકાર લોક પક્ષની દલીલો બરોબર સમજે, અને રાજ્યના ખર્ચની વ્યાજબી વ્હેચણી કરવાના ઉપાયો યોજે. ચર્ચા ખાતરજ ચર્ચા કરવી એ મૂર્ખાઇ છે, ગમે તો સરકાર સાંથ તરીકે યા કર તરીકે મહેસુલ લે તો પણ તે આપવાની તો લોકોનેજ છે. અંતે તો માણુસની મજુરીથીજ પૈસા કરવાના છે. પછી તે મજુરી ખેતર ઉપર કરવામાં આવે કે કારખાનામાં કરાય, કે દુકાનોમાં થાય. એમાંથી ટળી શકાયજ નહિં. જેવો તો સ્ત્રી પુરૂષ યા બાળકો મહેનત કર્યા છતાં એ રોટલો, અને બીજા કેટલાક સાધનો મોંઘાં મેળવે છે, દુ:ખ અને ચિંતા સસ્તાં મળે છે.

આ અતિશય ગુંચવણ ભરેલી પદ્ધતિ પાર ઉતારવા માટે જે ઝીણી ઝીણી પણ ઘણીજ અગવડો લોકોને ખમવી પડે છે તે સંબંધી ઉલ્લેખ હજુ સુધી કર્યો નથી. એ વિશે ઢગલે ઢગલા લખી શકાય એમ છે. પણ આ જગ્યાએ એટલુંજ કહીશું તો બસ થશે કે જમીન મહેસુલની વ્યવસ્થા ટુંકા પગારના અધિકારીઓના હાથમાં છે, તેઓના હાથમાં સત્તા ઘણીજ વધારે છે. એ લોકોને ઘણુંજ અને સખ્ત કામ કરવું પડે છે. અને તેઓ ઉપર દેખરેખ ફક્ત નામનીજ છે. ખાસ કહેવાનું એટલુંજ છે કે કામ કરનારાઓનો એમાં દોષ નથી. એ આખી પદ્ધતિજ એવી છે. એક માણુસને પોતાની નજીવી કીંમતની જમીન બીજાના નામે ચઢાવવી હોય તો પણ એની ખબર આપવી પડે છે અને એ દફતરમાં નોંધાવવા માટે જ્યારે અધિકારી પોતાની મરજી પડે તે વખતે આવે ત્યારે હાજર રહેવું પડે છે, નહિ તો પછી દંડની શિક્ષા ખમવી પડે છે. શહેરનો એક દુકાનદાર લાખો રૂપિયાનો માલ કોઇ પણ અમલદારને પુછ્યા વગર વેચી શકે, પરંતુ તાલુકા યા જીલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં દફતરમાં નોંધાવવાની તકલીફ ઉપરાંત મેહેસુલનાં દફતરો બરોબર ભરેલાં રહે તે ખાતર બીજા ખર્ચા કરતાં ખેડુતને માટે જુદાજ નિયમો છે, હિંદુસ્તાનના લોકો દાવા લડવામાં અને કજીયાઓમાં ઘણા શુરા છે, એમ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ મેહેસુલના અધિકારીઓ અને ન્યાયાધિશો પોતાના અનુભવથી જાણે છે કે અડધોઅડધ દાવાઓ આ મહેસુલ પદ્ધતિને લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. કાગળ ઉપર જો આ પદ્ધતિ બધી રીતે સંપૂર્ણ લાગે છે પરંતુ એક ઘણાજ હુશીયાર અધિકારીના કહેવા પ્રમાણે આ સંપૂર્ણતાને લીધેજ તે ઘણીજ સખ્ત થઇ પડે છે. કારણુ કે આ પદ્ધતિમાં બીજી બાબતો સાથે ઘણી જાતના પુરાવા પણુ એકઠા કરવાના હોય છે. પાકના, ખર્ચની નિપજના, પાકના વિસ્તારના, ખેતરની હદના, ગામની હદના, તથા નદીઓ વગેરેના આમાંના કેટ-

લાક પુસ્તવા તો ખોટી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે એવો સંભવ રહેજ, અને પરિણામે જમીન મહેસુલ બાબત, ફોજદારી અને દીવાની દાવાઓ થાય છે. કરના ભારણ અને તે લેવાની રીતની અસર જોતાં આ પદ્ધતિ આ દેશનાં સંજોગોમાં અનુકુળ નથી તો પછી તેનો ઉપાય શો? જો સરકાર જમીન મહેસુલ ભાડા પેટે લેવામાં આવે છે એ વાતનો મમત પડતો મુકે, અને જમીનની ઉપજ તે નફાનો ભાગ છે એ વાતનો સ્વીકાર કરે, તો ઉપાય સરળ ને સહેલો છે. હાલમાં સરકાર ખર્ચ માટેના પૈસા સૌથી ઓછી પેદાશવાળાઓ એટલે જમીનના માલેકો પાસે લે છે. આ લેખમાં એ બાબત વિશે વધુ ઇસારો કરી શકાય એમ નથી. પણ ખરી રીતે જોતાં નોંધ લેવા જેવી છે. હાલની પદ્ધતિમાં બીજી ભુલ એ છે કે જ્યારે પાક સૌથી સોંઘે ભાવે વેચાતો હોય ત્યારેજ સરકાર કર ઉઘરાવે છે. મેહેસુલનો છમાસિક હપતો પાક ઉછરે કે તરતજ ભરવાનો હોય છે અને આથી ખેડુતને પોતાનો પાક સસ્તે ભાવે વેચવાની ફરજ પડે છે. ખરી રીતે જોતાં તો પૈસાવાળો માણસ પાક ઉતરે ત્યારેજ સસ્તા ભાવે અનાજ ખરીદે છે, અને આ પદ્ધતિમાં એને ઘણો લાભ છે. એ અને પરદેશ ચડાવનારા બન્ને ઘણો નફો કરે છે, ત્યારે બીચારા ખેતી કરનારને તો બી ખરીદવા માટે ઘણુંજ મોંઘા દરે શાહુકાર પાસેથી રૂપિયા વ્યાજે કહાડવા પડે છે. આ અનિષ્ટોમાંથી ઉગરવાનો ઉપાય એ છે કે વખતોવખત ફરીથી આંકણી કરવાની રીત બંધ કરવી જોઇએ. અને પરદેશ ચડનાં અનાજ અને રૂ ઉપર થોડીક વધારે જકાત નાંખવી જોઇએ. એક ટન ઉપર પંદર રૂપિયા નાંખે તો કંઇ ભારે પડે નહિં. જેમ અનુભવ થાય, અને દુનિયાના બજારની માહીતિ મળે તે પછી થોડી વધારી પણ શકાય. આ રીતે મણીયે મેહેસુલ ઉભી કરી શકાય અને દેશને માથે ભાર પડે નહિ. અને દેશના કાચા માલની નીકાસમાં દુનિયાની માંગણીમાં પણ ખાસ ફેર પડે નહિ. આ ચાંચાની સાથે દરેક મ્હોટા મ્હોટા શહેરોમાં 'ટર્મીનલ ટેક્સ' ની અજમાયશ કરવી જોઇએ. ઘણી મ્યુનીસિપાલિટિઓએ નાકાવેરો બંધ કરી અને 'ટર્મીનલ ટેક્સ' દાખલ કર્યો છે, અને એથી કરીને નાકાવેરાની ખટખટ ઓછી થઇ છે ને પરિણામ વધુ સારૂં આવ્યું છે. સરકાર પણ આ પ્રમાણે કર ઉઘરાવે તેમાં કોઇ પણ જાતનો વાંધો હોઇ શકે નહિં. આ રસ્તો સસ્તો અને સરળ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી ચાલુ પદ્ધતિ નાબુદ કરી શકાશે છતાંયે કંઇ કારણસર આ વાત સરકારને ગળે ઉતરતી ન હોય, અને ચાલતી આવેલી નીતિ બદલવા જેટલી સ્ફૂર્તિ બતાવવા, હમેશ મુજબ અધિકારીઓ અશક્ત હોય તો નીચે જણાવેલી જામીનગીરીઓ કબુલ રાખવી, તેજ બાકી રહે છે.

પ્હેલાં તો આંકણીનો રીપોર્ટ, રેવન્યુ બોર્ડ યા તો પ્રાંતના ઉપરી અધિકારી પાસે જાય તે પ્હેલાં જીલ્લાઓની માતૃભાષાઓમાં છપાવી બહાર પાડવા જોઇએ. ખેડુતો તથા જમીનદારોમાં વ્હેંચાવવા જોઇએ કે તે સંબંધી લોકોને કંઇ ફરિયાદ કરવી હોય, તથા કંઇ દરખાસ્ત કરવામાં આવેલી હોય તે બાબતમાં પણ કંઇ કહેવું હોય તો વેળાસર જણાવી શકે. હાલમાં આ રીપોર્ટ મહેસુલ જાહેર થયા પછી કેટલાયે મહિના ગયા બાદ બ્હાર પાડવામાં આવે છે, અને તે વખતે આંકણીની સ્હામે વાંધો હોય તે દર્શાવવાની મુદત પણ વીતી ગયેલી હોય છે, એટલે એની સામે ટીકા કરવામાં પણ કંઇ સાર

દેખાતો નથી. વીસ યા ત્રીસ વર્ષ સુધી જે દસ્તાવેજનો અમલ પ્રજાના ઘણા ખરા ભાગ ઉપર થવાનો છે, તે અમલમાં મુકાયા પ્હેલાં પ્રજાને તેના ગુણદોષ વિષે ચર્ચા કરવાનો અધિકાર મળવોજ જોઇએ એ વાત તદ્દન વ્યાજબી છે.

બીજી વાત એ કે ભવિષ્યમાં એ પણ નક્કી થવું જોઇએ કે વધારવામાં આવેલી મહેસુલનો અડધો ભાગ તે જીલ્લાના જમીનદારોનું એક મંડળ સરકાર તરફના બીલકુલ અંકુશ વિના ખર્ચે. એ મંડળ ભલે શરૂઆતમાં એ પઇસા બગાડે પણ અનુભવ તેનો સદુપયોગ કરતાં શીખવાડશે અને થોડા વખત પછી એ સંગીન કાર્ય કરવા શક્તિવાન થશે. આ મંડળોએ પઇસા વીજળીના બળથી કુવાનું પાણી કહાડવામાં, ઢોર માટે આરોગ્યના નિયમ જળવાય એવા તબેલાઓ ઉભા કરવામાં, અગર તો, નહેરો બંધાવવામાં, ગામમાં નીશાળો ઉઘાડવામાં, અગર ગામ સુધારણામાં અગર એમને જે ઠીક લાગે તે પ્રમાણે ખર્ચે; પણ મોટી વાત તો એ છે કે લોકોને જે સારૂં લાગે તેમાં પૈસા ખર્ચવા દેવા જોઇએ અને નહીં કે બીજાઓ કહે તેમ કરવામાં.

છેલ્લું પણ-સૌથી વધારે અગત્યનું એ છે કે નવી આંકણીનો અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવે અને તે માટે જુદી જુદી જમીનનો જુદી જુદી જાતનો પાક નક્કી કરવામાં આવે તે ખેડુતોની સાથે મસલત કરીને પછીજ આંકવાની ફરજ પાડવી જાઇએ. આટલુંયે કર્યા પછી કીંમત—ખર્ચ બાદ કર્યા પછી નક્કી કરવામાં આવેલા પાક ઉપરજ અંકાવી જોઇએ; સામટા પાક ઉપર નહિ. એ વધારાના પાકની કીંમત પણ ખેડુતોની સાથે મળીનેજ નક્કી કરવી; જોઇએ બંધ બારણે નહીં.

આટલી બધી સાવચેતીઓ રાખી શકાય તોજ હાલની પદ્ધતિવડે સરકારનું ને પ્રજાનું હિત ન્યાયથી જાળવી શકાય. એ તો નક્કીજ છે કે મહેસુલની પદ્ધતિ અને દેશના સામાજિક રીત રીવાજો વચ્ચે ઘણોજ ગાઢો સંબંધ રહે છે; અને એક વિદ્વાન યુરોપીયન કહે છે કે હિંદુસ્થાનમાં તો એ સંબંધ બધા દેશો કરતાં વધારે ગાઢ છે, અને 'મહેસુલ' શબ્દના અર્થમાં બીજા સામાન્ય કારોબારનો પણ અર્થ સૂચવાય છે. એજ લેખક બીજે ઠેકાણે લખે છે કે પ્હેલેથી સરકારે ઝડપથી બદલાતી સ્થિતિને માટે પ્રજાને લાયક બનાવી હોત, તો તેમના રાજ્ય કારભારથી લોકની આર્થિક નૈતિક અને રાજકીય ઉન્નતિ માટે ઘણું થઇ શક્યું હોત. હાલની પદ્ધતિને ટેકો આપનાર તરફના આ પુરાવાથી સરકારને કંઇ નહીં તો એટલી તો ખાત્રી થવીજ જોઇએ કે હવે સરકારે હાલની જમાબંધીની પદ્ધતિ નાબુદ કરવા યોગ્ય પગલા લેવાં જોઇએ, અને એમાં એટલો સુધારો તો કરવોજ જોઇએ કે ખેડુતના મતને તેમાં વજન આપવામાં આવે.

કૃષ્ણપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ.

લેફ્ટેનંટ મહેતા. વી. સી.

મી. મહેતા એક ઘણાજ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી હતા. વિલ્સન કોલેજમાં હાલમાં તેઓ જુનીઅર બી. એ. ના વર્ગમાં હતા. ઇતિહાસ તેમનો પ્રિય વિષય હતો. શિક્ષણક્રમ ઉપરાંત દેશ દેશના ઇતિહાસ, ત્યાંની રાજકીય સંસ્થાઓ, ત્યાંના રાજ્યબંધારણો, વગેરેનો તેમણે ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને ડીબેટીંગ સોસાઇટીમાં આ તેમના બહોળા જ્ઞાનનો સ્વાદ તેઓ સૌને ચખાડતા હતા. તેઓ હિંદને અને હિંદીઓને માટે હલકો મત ધરાવતા હતા. બસ, બધા બાયલા અને બીકણ છે એમ રોજ કહેતા હતા. આગેવાનો પણ બધા ઉપર ચોટીયા અભ્યાસ કરનાર છે, એમ તેમનું કહેવું હતું. કોઇ દેશના પ્રશ્નોનો બારિક અભ્યાસ તો કરતુંજ નહોતું એમ તેઓ માનતા હતા. વળી હિંદના સૈન્યનો વિચાર તો દેશમાં થતો જ નથી. વૉલંટીયર થવાનો હક, કોઇ માંગતુંજ નથી. બૉય સ્કાઉટની હીલચાલ કોઇ ઉપાડી લેતું નથી. વગેરે અનેક બાબતો પર તેઓ બહુ જીવ બાળતા હતા.

તેઓ દેખાવમાં ઘણા વિચિત્ર લાગતા હતા. ઉંચું શરીર પણ ઘણુંજ સુકું સોટા જેવું. માથું ઘણુંજ મોટું અને આંખે જાડા મોટા મોટા કાચના ચસ્મા અને તેમાંથી તેમના ડોળા મોટા દેખાતા હતા. આ ભાઇ જ્યારે વૉલંટીયરીંગની વાતો કરતા હતા, ત્યારે કોલેજના છોકરાઓ તેમની બહુજ મશ્કરી કરતા હતા. એક જણે તો કહ્યું કે, અમદાવાદી વાણીયાની જો એક પલટણ કરવામાં આવે તો જર્મનો તો નાશીજ જાય. મી. મહેતાને બધા વાણીયા પલ્ટનના કેપટન સાહેબને નામે બોલાવતા હતા, અને વળી કહેતા હતા કે પારકા છોકરાનેજ તમે જતિ થવાની શીખામણ આપો તેવા છો. કારણ કે તમે પોતે જાણો જ છો કે તમે તો કોઇ દિવસ લડાઇની દાકતરી પરીક્ષામાં પસાર થવાના જ નથી. મી. મહેતાને આ મેણું બહુ સાલતું હતું અને કસરત કરી શરીર મજબુત કરવા મન લલચાયું પણ હતું. પરંતુ ફુરસદજ મળતી નહોતી એટલે લાચાર હતા.

આ અરસામાંજ વડી ધારાસભામાં કાયદો પસાર થયો કે હિંદ રક્ષક સૈન્યમાં હિંદીઓને દાખલ થવું હોય તો દાખલ કરવા. આખું મુંબઇ તે વખતે ખળભળી ઉઠયું. લો. તિલકે બધાને તેમાં જોડાવાની સલાહ આપી. ઠેકાણે ઠેકાણે ભરતી માટે સભાઓ થવા માંડી, અને યુવકોમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ ફેલાયો. વિલ્સન કોલેજમાં પણ આ પવન વાયો, અને ત્યાં પણ કોઇ કોઇ છોકરાઓ તૈયાર થઇ ગયા. આ વખતે બધાની નજર મી. મહેતા તરફ વળી. અત્યારે પોતાની નબળી તબિયત મી. મહેતાને સાલતી હતી. આ કામ તેમના મત મૂજબ ઘણું સારૂં હતું. પોતાને તેમાં જોડાવાનો ઘણો ઉત્સાહ હતો. બીજા જેમ વધારે જોડાય તેમ સારૂં, એમ માનીને બધાને જોડાઇ જવાનો ઉપદેશ કરવાનો વિચાર થતો હતો. તેઓ પ્રથમ લશ્કરી દાકતર પાસે ગયા, દાકતરે તપાસીને તદ્દન નાલાયક ઠરાવ્યા. કદાચ છ મહિના પુરતી કસરત, ઉત્તમ હવા, અને સારો ખોરાક સેવો તો લાયકાત આવે ખરી એમ કહ્યું. આ સાંભળી નિરાશ થઇ મી. મહેતા પાછા વળ્યા. પોતાથી જઇ શકાતું નથી પણ બીજા ઘણાને સમજાવીને મોકલી શકાય તેવા પ્રયત્ન કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

હેતુથી તેમણે કૉલેજના વર્ગોમાં, રેસીડંસીમાં, જીમખાનામાં, બધેજ ભાષણો કરવા માંડ્યાં. તેમણે જણાવ્યું કે આપણા ગામમાં ધાડ પડે, પગરસ્તાની મુસાફરીમાં લુટારા મળે, કે આપણી સ્ત્રીની લાજ લુંટવા કોઇ આવે તો પણ આપણામાં જરા હીંમત રહી નથી કે સામા થઇએ. આ હિંમત આણવા માટે હિંદ રક્ષક સૈન્યમાં જોડાવ. વળી સૈન્યમાં જોડાવાથી હથીયાર બંધીનો કાયદો નરમ થશે. આપણે સરકારને અણીને સમયે મદદ કરીશું એટલે સરકાર આપણા ઉપર વિશ્વાસ વધારે મુકશે. આપણે ભણેલા વર્ગ સૈન્યમાં જઇશું તો સૈન્યમાં ઉંચા ઓદ્ધા પણ મેળવી શકીશું, અને આ રીતે આપણા દેશને અનેક પ્રકારે લાભ કરી શકીશું. આ રીતે એમણે ઘણા ભાષણો કરવા માંડ્યા.

કૉલેજના છોકરાઓમાં ઉત્સાહ શરૂઆતમાં દેખાયો ખરો, પણ તે ધીમે ધીમે મંદ પડ્યો, કોઇકને પાછળથી ભય લાગવા માંડ્યો. કોઇ મહેનતથી ત્રાસ્યા. કોઇકના માબાપની ના આવી અને કોઇકની સ્ત્રીએ કાકલુદીભર્યા પત્રોથી પતિઓને ના લખી. વળી પ્રથમથીજ એક મોટો બીકણ પક્ષ કૉલેજમાં હતોજ. મહેતાનાં ભાષણો સાંભળીને આ સર્વ છોકરાઓ ઉત્સાહિત થવાને બદલે તેમની સામે ઉશ્કેરાયા. પ્રથમ તો એમાંના કેટલાએકોએ તો ભાષણોમાં શંકાઓ ઉઠાવવા માંડી, અને પૂછવા લાગ્યા કે લશ્કરી તાલિમ આપણને બરોબર મળશે તેની શી ખાત્રી ? લડાઇ પુરી થયા પછી હથિયારો રાખવાનો કાયદો નીકળી જવાની તમે શી ખાત્રી આપો છો ? શું આપણે સીપાઇઓ જેટલો પગાર લઇ લડવા જવું ? તમને પેશાવર મોકલી આપશે તો શું કરશો ? પરીક્ષા માટે તૈયારી શી રીતે કરશો ? આ પ્રમાણે જાતજાતના પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા. ત્યાર પછી વળી કેટલાએક તો મી. મહેતાની પાછળજ પડ્યા. તમે પોતે જાવને ! ઓહો તમે દાકતરને ત્યાં જઈ આવ્યા પણ ખરા ! સમજ્યા, તમે નાલાયક ઠર્યા એટલે તમને ખાત્રી થઇ કે તમારે જરાયે જોખમ ખેડવાનું નથી; એટલે તમે વકતૃત્વશક્તિ ખીલવી અને પારકા છોકરાને ભરતી કરવા નિકળ્યા. પછી તો મી. મહેતા બાયલા છે, મી. મહેતા લુચ્ચા છે, મી. મહેતા સરકારનો પગાર ખાય છે, એ તો પ્રોફેસરોને ખુશ કરવા બિનજોખમે પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે પુષ્કળ કહેવાવા લાગ્યું. અને બધા છોકરાઓ મી. મહેતાને ચીઢવવા લાગ્યા. આથી મી. મહેતાને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. એમના ઉપર અંગત હુમલા થયા એટલે તેમને બહુજ ખોટું લાગવા માંડ્યું. અને જેમ જેમ તેઓ ચીઢાતા ગયા તેમ તેમ છોકરાઓ તેમને વધારે ચીઢવતા ગયા. પોતાથી સૈન્યમાં જવાય નહી તે એક દુઃખ હતું અને તેમાં વળી આ દુઃખ ઉમેરાયું. આ બે દુઃખથી તે ત્રાસી ગયા. કાંઇ કામ ઉપર મન લાગતું નહોતું. લડાઇના અને દેશનાજ વિચાર તેમને આવતા હતા, આ રીતે થોડા દીવસો તો ચાલ્યું પણ સ્થિતિ અત્યંત અસહ્ય લાગી અને છેવટે એક દિવસ મી. મહેતા રેસીડંસીમાંથી અદ્રશ્ય થઈ ગયા. ક્યાં ગયા તે કોઇ જાણતું નહોતું. કૉલેજમાં તો સાધારણ રીક્રુટીંગ થયું, અને લગભગ પોણોસો છોકરાઓ તેમાં જોડાયા. તેમના એક યુરોપીયન પ્રોફેસરને કમિશન પણ મળ્યું અને તેઓ સૌ પૂને લશ્કરી તાલીમ લેવા પણ ઉપડી ગયા. હવે કેટલાએક છોકરાઓ કબૂલ કરતા હતા કે જો મી. મહેતાના ભાષણો થયા નહોત તો પોણોસો છોકરાઓ તૈયાર થાત નહિ. તેઓએ મી. મહેતાની થોડી ઘણી તપાસ કરી પણ કાંઇ જડ્યા નહિં.

મી. મહેતાને તો એવું સખ્ત લાગી ગયું હતું કે તેઓ પોતાને ઘેર પણ ગયા નહિ. તેઓ બારોબારજ પંજાબ તરફ પહોંચી ગયા.

ત્યાં એક સારી હવાવાળા ગામડામાં જઇ, ત્યાંના એક કસરતના અખાડામાં દાખલ થયા. ત્યાં જઇ ઉસ્તાદજીને કહ્યું કે મારે લડાઇમાં જવું છે, તેથી મારૂં શરીર સારૂં કરી આપો. ઉસ્તાદજી થોડીવાર તો આ દુબળા પરદેશી તરફ જોઇ રહ્યા પણ લડાઇનું નામ સાંભળી તેમના મોમાં પાણી છૂટયું. કારણકે તેમના અખાડામાંથી જેટલા લડાયક માણસો મોકલવામાં આવતા હતા, તેના પ્રમાણમાં તેમને બક્ષિસ મળતી હતી. તેમણે કહ્યું કે જો તમે બધી રીતે મારા કહ્યામાં રહેશો તો છ મહિનામાં તમને પહેલવાન કરી દઇશ. કસ-રત અને ખોરાકથી મારા કહ્યામાં રહેશો તો છ મહિનામાં તમને પહેલવાન કરી દઇશ. કસરત અને ખોરાક મારા કહ્યા પ્રમાણે લેવા પડશે. તેઓએ એક મહાદેવની પડાળીમાં રહેવાની ગોઠવણ મી. મહેતાને કરી આપી. રાંધવાનું હાથેજ રાખ્યું. તેમાં જાડા ભાખરા અને દાળ એ ખોરાક મુખ્ય હતો. બપોરે એકજવાર ખાતા હતા. સવાર સાંજ દૂધ પીતા હતા. ગામડું હતું એટલે દૂધનું સુખ હતું. મી. મહેતાયે કોઇને જણાવ્યુંજ નહોતું કે પોતે બી. એ. સુધી ભણેલા છે. થોડું ઘણું અંગ્રેજી આવડે છે એમ તેમણે બધાને કહ્યું હતું. મહાદેવના પૂજારીને ત્યાં છોકરાને અંગ્રેજી ભણાવતા હતા તેથી તેમને અને પૂજા-રીને વધારે માયા થઇ. પૂજારીની મારફત સ્ટેશન માસ્તર જોડે ઓળખાણ થઇ, અને સ્ટેશન માસ્તર જુનું ન્યુસપેપર "પંજાબી" ત્રીજા દિવસનું મંગાવતા હતા, તે એમને વાંચવા મળતું હતું. ધીમે ધીમે મી. મહેતાને ગામમાં સૌ ઓળખવા મંડયા. પેલા અખાડામાંનો પરદેશી—એ બાને બધે પ્રખ્યાત થયા, અને બધા માયાથી તેમને તેઓ બોલાવવા મંડી ગયા. એક અજાણ્યા તરફ આટલો બધો ભાવ બતાવતા જોઇ મી. મહેતા તો દીંગજ થઇ ગયા. તેમણે ગુજરાતનું કોઇ ગામડું જોયું હશે ખરૂં, પણ ત્યાં નિરાંત કરીને, અને તે પણ વળી સામાન્ય મનુષ્ય તરિકે, કદિ રહ્યા નહતા; એટલે એમને ગામડાના લોકોની સુજનતાનો ખ્યાલજ નહોતો. હવે એમને એમ લાગવા માંડયું કે જો ભણેલા વર્ગના લોકો ગામડામાં એકમેક થઇ જઇને કામ કરે તો, ગામડા ઘણા સુધારી શકાય. એમના સામાજિક રિવાજો, એમના આરોગ્યના નિયમો, વગેરે ઘણી બાબતોમાં તેમને સુમાર્ગે વાળી શકાય. મી. મહેતાયે આવું કાંઇક કાંઇક કરવા પણ માંડયું હતું. પરંતુ અત્યારે તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય બીજું હતું એટલે આ કાર્ય માટે તેમને ઘણો વખત મળતો નહોતો.

આ અખાડાના ઉસ્તાદજીની કસરતો ઘણીજ પદ્ધતિવાળી હતી. એકેએક અવયવ ખીલવવાની તેમાં યોજના હતી. આ ઉપરાંત આ ઉસ્તાદને લશ્કરી ડ્રીલ પણ આવડતી હતી. અને મી. મહેતાને તેની તાલિમ પણ આપતા હતા. લાંબી મજલ ચાલવાનું, ડબલ માર્ચ, અને અડધા માઇલ સુધી દોડવાનું પણ એમના અખાડાને અંગે થતું હતું. સંપૂર્ણ શાંતિ, કસરત, ખુલ્લી હવા, અને સાદો પુષ્ટિકારક ખોરાક મળવાથી મી. મહેતાના શરીરમાં અજબ જેવો ફેરફાર થયો. ચાર મહિનામાં તો કોઇ તેમને ઓળખી પણ શકે નહિ, તેવા તે દેખાવા માંડયા. અને ઉસ્તાદજી એમને એક લશ્કરી થાણા ઉપર લઇ ગયા. પંજાબમાં તો આવા થાણા ઘણાજ છે અને અમુક ઠરાવેલે વારે મોટા અમલદાર

અને લશ્કરી દાકતર ત્યાં આવતા હતા અને આવેલા લોકોને તપાસતા હતા. બધા ઉસ્તાદોને આની માહિતી રહેતી હતી. મી. મહેતાને ત્યાં લઇ જવામાં આવ્યા તે દિવસે દાક્તર ત્યાં આવેલા હતા. મી. મહેતાને તપાસીને તેમણે સંતોષ જાહેર કર્યો. આંખે ચસ્મા હતા, પણ તેમણે કહ્યું કે ચલાવી લઇશું. મી. મહેતાયે ઉસ્તાદજીના કહેવાથી પોતે ગુજરાતી છે તે વાત છુપાવી, લડાયક જાતિના રેકુટ તરિકે તેમનું નામ નોંધાયું, અને તેઓ છાવણીમાં રહેવા ગયા. આજે મી. મહેતાના હર્ષનો પાર નહોતો. ઉસ્તાદને ઠરાવેલી કરતાં વધારે રકમ આપી સંતોષ્યા. અને તે દિવસે તેઓ સુખની નિદ્રામાં પોઢયા.

મુંબાઇ યુનિવરસીટી કોરની તાલિમ પૂરી થઇ ગઇ હતી. હિંદની અંદર કોઇ પણ ઠેકાણે જરૂર પડતાં તેમને બોલાવવામાં આવશે, એમ વિદ્યાર્થીઓને કહેવામાં આવ્યું હતું. બધા વિદ્યાર્થીઓ પાછા પોતાને કામે લાગી ગયા હતા, અને લડાઇમાં જવું પડશે એવો સ્વપ્ને પણ તેમને ખ્યાલ નહોતો. એટલામાં પેશાવર પાસે સરહદ ઉપર રમખાણ જાગ્યું. જર્મન લશ્કર આ તરફ આવે છે એવી ગપ્પ સાંભળીને તાયફાવાળાઓએ તોફાન શરૂ કર્યું, અને ત્યાં આગળ એક મોટું લશ્કર મોકલવાની જરૂર પડી. વડા સેનાપતિનો હુકમ એવો હતો કે ખરેખરી લડાઇનો અનુભવ હિંદી વૉલંટીયર પલટનોને આપવા માટે તેમની ટુકડીઓને આ વખતે પેશાવર મોકલવી. આ હુકમ મુજબ મુંબાઇ યુનિવરસીટી કોરને પણ પેશાવર ઉપડી જવાનો હુકમ થયો. જે છોકરાઓ ફક્ત મઝાને ખાતર જોડાયા હતા, તેમના તો હોસ ઉડી ગયા. કોઇક બનાવટી માંદા થઇ ગયા. કોઇકના માબાપ છોકરાને અટકાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા. પરંતુ એકંદરે કોઇ ફાવ્યા નહિ, અને બધાને જવું પડયું. તેમના ઉપરી તરિકે વિલ્સન કૉલેજનો એક યુરોપિયન પ્રૉફેસર હતો. આ ટુકડીની સંખ્યા નાની હોવાથી એક જુદી ટુકડી તરિકે તેને રાખી શકાય તેમ નહોતું. તેથી એક નિયમિત લશ્કરના વિભાગ તરિકે તેને રાખવામાં આવી જે લશ્કરમાં મુંબાઇની ટુકડી ભેળવવામાં આવી, તેજ લશ્કરમા મી. મહેતા એક નિયમિત સૈનિક હતા, તેઓ તો હવે સૈન્યના નિયમિત ખોરાકથી, અને નિયમોથી ટેવાઇ ગયા હતા. તેમને કોઇપણ પ્રકારનું દુઃખ લાગતું નહોતું. તેમને સૌ કોઇ પંજાબના રહેવાસી ગણતું હતું, અને કાંઇક અંગ્રેજી આવડે છે એમ જાણી કૅપ્ટન સાહેબ ઘણું ખરૂ પોતાના ઑર્ડર્લીનું કામજ તેને સોંપતા હતા. હોંશીયાર માણસ, અને તેમાંયે કૅપ્ટનનો સહવાસ થવાથી મી. મહેતા સૈન્યના કાર્યમાં બહુ પાવરધા થઇ ગયા હતા. તેમના કૅપ્ટન કહેતા હતા કે તું કોઇ દિવસ નામ કાઢીશ.

મુંબાઇવાળી ટુકડી આવી. લાહોરથી પેશાવર ઉપડી જતા પહેલાં, મુખ્ય લશ્કર સાથે ભેગી કવાયત કરવાની હતી. આ ટુકડીના એકએક માણસને મી. મહેતાયે તો ઓળખ્યા પણ મી. મહેતાને કોઇ ઓળખી શકયુંજ નહિં. એક તો તેમનો દેખાવજ ફરી ગયો હતો અને વળી તેઓ અહિં હશે એમ કોઇને ખ્યાલ પણ નહિ. મી. મહેતા પણ એ લોક સાથે બિલકુલ ભેળાતા નહોતા. ભેગી કવાયત કરીને આખું લશ્કર પેશાવર તરફ વિદાય થયું. યુનિવરસિટીવાળાને તો ખાવા પીવાનું દુઃખ બહુ સાલવા માંડયું. પૂને શીખવા ગયા ત્યારે તો જુદા ફંડો અને ગાંઠના પૈસાથી તેમણે સહેલ સારી હતી પણ અહિં તો ગાંઠના પૈસા ખર્ચીને પણ કાંઇ લેવાય તેમ નહોતું. એકવાર છોકરાઓએ પોકાર ઉઠાવ્યો તો તરત તેમને કાયદો બતાવવામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓને ખોરાક રૂચે નહિ પરંતુ એકંદરે ખોરાકનો દોષ નહોતો. સામાન્ય સીપાઇઓ ખાય તેવો ખોરાક હતો.

સુખે દુઃખે સઘળા પેશાવર પહોંચ્યા. ત્યાં કામ વિકટ હતું. જુદા જુદા તાયફાવાળાઓ જુદા જુદા મથકોમાં ભરાઇ રહ્યા હતા, અને ત્યાંથી લાગ જોઈ જુદા જુદા અંગ્રેજી કીલ્લાઓ ઉપર ધસી આવતા હતા અને ફાવી જાય તો દારૂગોળો કે લશ્કરી અસબાબ લુટી પણ લેતા હતા. આ લોકો પર્વતના એવા ભાગ ઉપર ભરાઇ રહેતા હતાં કે બ્રિટીશ લશ્કર ત્યાં જઇ શકતું નહોતું. તેથી આખી સરહદ ઉપરના કીલ્લાઓ વચ્ચે લશ્કરના જુદા જુદા ભાગ વહેંચી નાખવા પડયા હતા, અને ફક્ત બચાવનુંજ કાર્ય કરવું પડતું હતું. હુમલો કરી શકાતો નહોતો. મી. મહેતાએ બીજા કેટલાએક સીપાઇઓ સાથે મળી ગુપ્તચરનું કાર્ય માથે લીધું. તેઓ રાત્રે, બપોરે, સંધ્યા સમયે, ગમે ત્યાં ભટક્યા કરતા હતા. અને એકવાર તો તેઓના ઉપર તાયફાવાળાને વહેમ પણ આવ્યો હતો અને તેમને પકડવા પાછળ પડયા હતા. પરંતુ મી. મહેતાયે છુપાવાના સ્થળો પણ અગાઉથી જોઇ રાખ્યા હતા, એક ઝાડના પોલા થડમાં તેઓ પેસી ગયા, અને તેમની પાછળ પડેલા માણસો, તે ઝાડની પાસે થઇને પસાર થઇ ગયા. આ હકીકત સાંભળી તેમના કેપ્ટન સાહેબે તેમની ઘણી પ્રશંસા કરી હતી.

એક દિવસ પરોઢમાં વિચિત્ર વેશે મી. મહેતા કેપ્ટન પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમના કપડાને ઝડકા ગયા હતા, હાથે ઉઝરડા પડયા હતા અને ઢીંચણો છોલાયેલાં હતાં. આવીને તેમણે ખબર આપી કે આજે એક ટોળીનું રહેઠાણ શોધી કાઢયું છે, અહિંથી થોડેકજ છેટે એક પર્વતના કોતરમાં ફક્ત સો સવાસો માણસો છે. એક ખીણને માર્ગે સંતાતો છુપાતો હું ફરતો હતો ત્યાં મેં અવાજ સાંભળ્યો. આ ખીણ અને કોતરની વચ્ચે ફક્ત એક પત્થરની દીવાલ જેવુંજ હતું તેમાં ત્રણે ઠેકાણે કાણાં હતાં, અને કોતરમાં બનતું સઘળું જોઇ શકાતું હતું. તેઓએ રાંધવા માટે દેવતા સળગાવ્યો હતો, એટલે પૂરતું અજવાળું પડતું હતુ. તે લોકો પુસ્તુ ભાષામાં વાત કરતા હતા. આ ભાષા થોડી ઘણી હું સમજી શકું તેટલું જ્ઞાન મેં મેળવી લીધું છું. એમની વાતચીત ઉપરથી જાણ્યું કે કાલે સાંજ સુધીમાં અઢીસેં ત્રણસે માણસો પૂર્વ તરફથી તેમની મદદે આવશે. જો સાહેબની ધ્યાનમાં આવે તો મારી સૂચના એમ છે કે પચીસ પચીસ માણસના બે વિભાગ કરીને આજ રાત્રેજ બે જુદી જુદી જગ્યાએથી આ ખીણ ઉપર હલ્લો કરીશું તો એક પણ માણસ નાસી શકશે નહિ. મેં બે જગ્યાઓ જોઇ રાખી છે. એક એક મશીન ગન ગોઠવીશું તો તે લોકો ત્રાસીને એકદમ શરણે આવી જશે. પણ ચુંટી કાઢેલા માણસો મજબુત અને હિંમતવાન હોવા જોઇએ સાહેબને આ વાત પસંદ પડી, અને બે જણ મળી પચાસ માણસો તારવી કાઢયા. યુનિવરસીટી કોરને પણ અનુભવ આપવો જોઇએ એમ ધારીને તેમના પ્રોફેસર સુધ્ધાંત દસ માણસ લેવાના ઠરાવ્યા. પ્રૉફેસર સાહેબને ત્યાં તરત બોલાવ્યા અને બધી હકીકત કહી. તેઓએ પણ બહુ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો. છેવટે એમ ઠર્યું કે કેપ્ટન સાહેબ પોતાની સાથે પચીસ માણસ લઇને એક તરફ જાય. બીજી તરફ પ્રૉફેસરના ઉપરીપણા નીચે ત્રીસ માણસ જાય. વીસ સામાન્ય સૈનિકો અને દસ યુનિવરસીટી વાળા મી. મહેતા, જેમનું નામ ત્યાં મહેતાબસીંગ જાણતા હતા, તે પ્રૉફેસરની સાથે રહે. કેપ્ટને પ્રૉફેસરને ખાસ કહ્યું હતું કે જો કે ઉપરી તમે છો તોપણ મહેતાબસીંગની સલાહ લઈનેજ પગલું ભરજો. બપોરે ચુંટી કાઢેલા માણસોની ખાસ

કવાયત થઇ, અને રાત્રે કુચ કરવા માટે તૈયાર રહેવા તેમને હુકમ થયો. વખતસર બે ટુકડીઓ જુદે જુદે માર્ગે ચાલી. કેપ્ટન સાહેબની સાથે મી. મહેતાયે રસ્તાનો ભોમિયો પોતાની સાથેનો આપ્યો હતો. તેઓએ એક નાકુ ઘેરીને બેસી રહેવાનું હતું. મહેતાવાળી ટુકડી બીજે રસ્તે જઇ તેમના ઉપર હુમલો કરવાની હતી. અને જેવા શત્રુઓ ગભરાઇને નાસવા માંડે એટલે કેપ્ટનની ટુકડીએ પોતાનું કામ કરવાનું હતું. ધારેલે ઠેકાણે બન્ને ટુકડીયો સલામતીથી પહોંચી તો શકી. તાયફાવાળા રાંધવા ખાવામાં પડેલા હતા, અને પોતાની ભરાઇ રહેવાની જગાને તદન સલામત જાણતા હોવાથી, તેમને કોઇ પણ જાતનો વ્હેમ આવ્યોજ નહિં. મહેતા વાળી ટુકડી ઉંચાણ ઉપર હતી. તાયફાવાળા નીચાણમાં કોતરમાં હતા. નીચે દેવતા હતો, તેના પ્રકાશથી તેઓને જોઇ શકાતા હતા. ઉપરવાળા દરેક જણના હાથમાં ભરેલી બંદૂક તૈયાર હતી. દરેક જણ પોતાના માણસને તાકી રહ્યો હતો. ધીમી છેક નિસાસા જેટલી ધીમી, સીસોટી થતાં ત્રીસે બંદુકો એકદમ છુટી. નીચે આઠ દસ માણસો લાંબા થઇ થયા. બધા એકદમ ગભરાઇને તૈયાર થઇ ગયા. બંદુકો તેમની પણ ભરેલી તૈયાર હતી. પણ કોની તરફ મારવાની છે તે દેખાતું નહોતું. આશરે તેમણે બંદુકો ફોડી પણ ઉપર વાળા તો ઉંધા સુતેલાજ હતા. એકને પણ ઇજા થઇ નહી. ફરી પાછી ત્રીશ ગોળીયો છુટી અને બીજા આઠ દસ પડયા. આ સમયે મી. મહેતાયે મશીન ગન ચાલુ કરવાનો હુકમ આપ્યો. ઉપરાઉપરી બ્હાર છુટયા. તાયફાવાળાઓએ જાણ્યું કે ઘણુંજ લશ્કર ટોચ ઉપર હશે અને તેથી તેમણે નાસવા માંડયું. પણ નાસવાનો માર્ગ એકજ હતો. અને ત્યાં કેપ્ટનવાળાં માણસો તૈયારજ હતા. હાંફલા ફાંફલા નાસતા નાસતા એ લોકો આવ્યા કે તરતજ કેપ્ટને પચીસ ગોળીયોથી તેમને આવકાર આપ્યો. બીજી તરફથી મી. મહેતા બધા રસ્તાના ભોમીયા હતા. ટોચ ઉપરથી તેઓ થોડું ચક્કર લઇ માણસો સહીત તરતજ કેપ્ટનને પડખે આવી પહોંચ્યા. અને જબરો મારો શરૂ થયો. તાયફાવાળાઓએ શરણ શરણની બુમો પાડી. તેમના અડધ ઉપરાંતના માણસો કપાઇ ગયા હતા. તેમના સરદારે બંદુક નીચે નાંખી દઇ બંને હાથ ઉંચા કરી દીધા અને તેની પાછળ તેના બધા સૈનિકોએ પણ તેમજ કર્યું. કેપ્ટન સાહેબ આગળ વધ્યા. મી. મહેતાયે બધાને પોતાની બંદુકો તો તાકેલીજ રાખવા હુકમ આપ્યો હતો. કારણ કે આ લોકોનો વિશ્વાસ રાખવામાં કદાચ આવેલી બાજી હાથથી જાય એવી તેમને દહેશત હતી. પ્રોફેસર સાહેબના મનમાં કે હવે તો બાજી બધી હાથમાંજ છે, એમ ધારીને એ તો જરા આડા અવળા ફરવા મંડયા. મી. મહેતાની નજર તેની તરફજ હતી એટલામાં એકાએક મી. મહેતા દોડયા. બંદુકનો કુંધો ચઢાવીને ધસ્યા. પ્રોફેસરની આગળ આવી ઉભા અને એકદમ તેમના ખભા ઉપર પ્રહાર પડયો. પ્રોફેસર સાહેબ તો કંઇ સમજ્યાજ નહિં. પણ મી. મહેતા ઉર્ફે મહેતાબસીંગની સાથેજ એક તાયફાવાળો પડયો. મી. મહેતાનો કુંધો તેના પેટમાં પેસી ગયો હતો. અને મી. મહેતાયે પ્રોફેસરનો જીવ બચાવ્યો હતો. પ્રોફેસર બેધ્યાન પણે જતા હતા તે સમયે ઘાયલ થઇને પડયો હોય તેમ એક માણસ પડેલો હતો. પ્રોફેસરની નજર આડી જોઇને એણે ઉઠીને એકદમ પ્રહાર કરવાનો મનસુબો કર્યો. મી. મહેતાએ આ જોયું. અને દોડયા. તે જરા મોડા પડયા. એટલે પેલાનો જમૈયો તેમના ખભા ઉપર પડતાની સાથે કુંધો તેના પેટમાં પેઠો. મી. મહેતા ન હોત તો પ્રોફેસરનો જીવ જાત. મી. મહેતાને ઘા સખ્ત થયો હતો અને તે બેભાન થઇને પડયા.

કેપ્ટને બધાના હથિયાર લઇને કેદ કર્યા. જેટલા ઘાયલ થઇને પડયા હતા તેમના હથીયાર પણ છોડી લીધા. પછી છાવણીમાંથી ડોળીઓ વાળાને બોલાવ્યા અને મડદાં એક તરફ કર્યા, અને ઘાયલ થયલાને ઇસ્પીતાલના તંબુમાં મોકલ્યા. મી. મહેતાને એક ખાસ ડોળીમાં નાંખીને લઇ જવામાં આવ્યા. તેમનો ઘા સખ્ત હતો પણ ગંભીર નહોતો. જે ટોળીને પકડવામાં આવી તે આગેવાન ટોળી હતી, અને તે પકડાયાથી બીજી બધીએ સલાહ કરી દીધી અને ત્રણ દિવસમાં તો આખી છાવણી પેશાવર પાછી ફરી. અહિં મી. મહેતાને હોસ્પીટલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. હજી તેમને પૂરૂં ભાન આવ્યું નહોતું. પ્રોફેસર સાહેબ દરરોજ મી. મહેતાની ખબર કાઢવા જતા હતા. દરેક જણ મી. મહેતાની હોંશીયારી જોઇ અંજાઇ ગયું હતું. કેપ્ટને પણ પોતાના રૂકકામાં મહેતાબસિંગના ઘણાજ વખાણ કર્યાં, અને તેના વગર આ ટોળા પકડાતજ નહિ એમ જણાવ્યું. વળી પ્રોફેસરનો જીવ બચાવ્યાની વિગત પણ તેમાં લખી. એકદમ તારથી તેને શાબાશી આપવામાં આવી અને પહેલા વર્ગનો ચાંદ આપવામાં આવ્યો. સાતે દીવસે મી, મહેતાને ભાન આવ્યું. પથારી પાસે પ્રોફેસર બેઠેલા હતા. તેમને જોઇને તે બોલ્યા, પ્રભુનો ઉપકાર માનો. મને નિરાંત થઇ છે કે આપ સાહેબ જીવતા છો. મેં જાણ્યું કે હું મોડો પડયો, તે દુષ્ટ જરૂર તમારો જીવ લેત. મી. મહેતાને ભાન આવ્યા પછી શક્તિ બહુજ ઉતાવળી આવી. પ્રોફેસર રોજ ત્યાં આવતા હતા. એક દિવસ મી. મહેતાયે પૂછ્યું. " સાહેબ તમે તમારા એક વિદ્યાર્થી મી. મહેતાને ઓળખો છો ?" પ્રોફેસરે હા કહી. તેની બુદ્ધિની ઘણીજ પ્રશંસા કરી અને છેવટે જણાવ્યું "કે તેને લઢાઇમાં જવાની બહુ હોંશ હતી, પણ શરીર તદન નિર્માલ્ય હોવાથી નિરાશ થઇ ચાલી ગયો. કદાચ નિરાશાથી બિચારાનું ભેજું પણ ખસી ગયું હશે; પણ તમે હિંદુસ્તાની એ ગુજરાતીને ક્યાંથી ઓળખો ?" મી. મહેતાયે હસીને જણાવ્યું કે " સાહેબ હુંજ એ મહેતા. આપ મને ઓળખી ન શકયા ? આપ મારા પ્રિય અધ્યાપક હતા અને આપના પ્રાણ બચાવીને આપે મને જે ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું હતું તેના બદલો હું વાળી શકયો છું. તેથી મને સંતોષ છે. " પછી તેણે પોતાનો ઇતિહાસ પ્રોફેસરને કહી સંભળાવ્યો. પ્રોફેસર તો દીગજ થઇ ગયા અને કહ્યું આપણી કાલેજના પોણોસોમાંથી કોઇ જ તમને ઓળખી શકયું નહી તે કેવી નવાઇની વાત ! આટલું કહી તેઓ એકદમ કેપ્ટન પાસે ગયા અને બધી હકીકત કહી. કેપ્ટનને તો તેના તરફ પક્ષપાત હતોજ અને તે સુશિક્ષિત છે તે જાણી તેઓ બહુ આનંદ પામ્યા. તેમણે કહ્યું કે એક બે વાર મારી સાથે વાતચીત કરતાં એમણે વ્યુહરચના સંબંધી બહુ ચર્ચા કરી હતી, ત્યારે મને લાગ્યું હતું ખરૂં કે એણે યુદ્ધ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હશે ખરો. પણ પછી વળી તે વાત ભૂલી ગયો. કેપ્ટન સાહેબે તેજ દિવસે સીમલે તાર કરી ખબર આપી કે મી. મહેતાબસીંગ તે ગુજરાતનો રહેવાશી મી. મહેતા છે, તે ઉચ્ચ કુટુંબનો છે, અને બી. એ. ના વર્ગ સુધી તેણે અભ્યાસ કરેલો છે, અને ફરીથી તેના ગુણ ગાઇ તેને ખાસ કમીશન આપવા માટે ભલામણ કરી હતી.

બીજે દિવસે મી. મહેતા હોસ્પિટલમાંથી છુટા થવાના હતા. તેમની વાત આખા સૈન્યમાં ફેલાઇ ગઇ હતી. વિલ્સન કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેમને મળવા આતુર થઇ ગયા હતા, તે દિવસે કેપ્ટનની સંમતિથી તેઓએ એક મોટો મેલાવડો યોજ્યો હતો. મી.

મહેતાને માનપત્ર આપવાનું હતું અને તેમાં પ્રમુખસ્થાન લેવા માટે હીઝ એક્સેલન્સી કમાંડર–ઇન–ચીફ જેઓ તેજ દિવસે પેશાવર અન્ય કાર્યને માટે આવનાર હતા, તેમને આમંત્રણ કર્યું હતું. કમાંડર–ઇન–ચીફે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું, મેલાવડો ઘણોજ સરસ થયો, અને પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે તમને જરાએ ખ્યાલ નથી તેવું માન મેળવવા આજના મહેમાન ભાગ્યશાળી થયા છે. નામદાર વાઇસરોય સાહેબને મેં પૂછાવ્યું હતું તેની મંજૂરીનો તાર હમણાજ આવ્યો છે. આજના આપણા મહેમાન હવેથી લેફ્ટેનંટ મહેતાના નામથી ઓળખાશે, તેમને માટે ખાસ કમિશન મંજૂર થયું છે, અને પોતાના જીવને જોખમે પ્રોફેસરનો જાન બચાવવા માટે તેઓ V. C. મેળવી શક્યા છે. આ સાંભળી આખી સભા હર્ષનાદથી ગાજી રહી. મહેતાયે એકએક સૈનિકનો પ્યાર સંપાદન કર્યો હતો. એ વિલ્સન કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તો લેફ્ટેનંટ મહેતાની ખુરશી ઉપાડી લીધી, અને તેમને આખી સભામાં ફેરવ્યા.

× × × × × ×

સરહદ ઉપરનું તોફાન શમી જવાથી, બધી ટુકડીઓ વિખરાઇ ગઇ છે. લેફ્–મહેતા હવે નિયમિત લશ્કરમાંજ છે, અને હાલમાં તેમની નિમણૂંક મુંબઇના સેનાપતિના હાથ નીચે થઇ છે. પોતાને મશ્કરીમાં વાણીયા પલ્ટનના કેપ્ટન બધા કહેતા હતા, તે યાદ રાખી વાણીયાઓમાંથી મહા મહેનતે તેમણે હિંદ રક્ષક સૈન્યમાં એક ટુકડી ઉભી કરી છે. તેમનો પુસ્તકોનો પ્રેમ હજી જેવોને તેવોજ છે, અને રાજ્ય બંધારણની બાબતમાં પણ તેમના મતની ગણના કરવામાં આવે છે. ભણુકારો કહે છે લેફ્–મહેતાનું ભવિષ્ય ઉજળું છે. રાજનીતિમાં હિંદ માટે ઉદાર દ્રષ્ટિ રાખવાનું કર્યા પછી આવો કુશળ સૈનિક અને વિદ્વાન રાજ્યનીતિજ્ઞ કયા દરજ્જા સુધી પહોંચશે તે કોઇયે કળી શકે નહિ ? પોતાના અંગત અનુભવ ઉપરથી તો અત્યાર સુધીમાં પણ તેમણે સામાન્ય સૈનિકોને માટે ઘણી ઉદારતા મેળવી હતી, અને તેમની સ્થિતિ ઘણે અંશે તેઓએ સુધરાવી હતી. આવા વીર નર હિંદમાં વધારે નિપજો.

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ.

અહલ્યાશ્રમ (ઇંદોર).

અહલ્યાશ્રમ એ ઇંદોરમાં આવેલું વિધવાશ્રમ અને કન્યાવિદ્યાલય છે. ઇંદોર શહેરથી એકાદ માઇલ દૂર છે. ત્હેનું મકાન બેઠા ઘાટનું અને માળ વગરનું છે. આગલા ભાગમાં ન્હાનો બાગ છે. પ્રતાપી રાણી અહલ્યાબાઇ હોલકરના નામ ઉપરથી આ આશ્રમનું નામ પાડયું છે. મકાનના ચોગાનમાં અહલ્યાબાઇનું પુતળું પણ મૂકેલું છે.

આશ્રમમાં નિરાધાર વિધવાઓને રાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત આશ્રમનીજ શાળામાં ભણતી બીજી કન્યાઓ માટે બૉર્ડિંગ હાઉસ પણ છે. આશ્રમને અંગેજ ‘ચંદ્રાવતિ મહિલા વિદ્યાલય’ નામની શાળા પણ છે. હાલના મહારાજા હોલકરનાં પટરાણી ચંદ્રાવતીના નામ સાથે આ વિદ્યાલય જોડવામાં આવ્યું છે. બે વિશાળ ચોકની આસપાસ

આશ્રમનાં તેમજ નિશાળના મકાન બાંધેલાં છે. આખા મકાનમાં સર્વત્ર સ્વચ્છતા અત્યંત છે. ધૂળ, કચરો કે જાળાં તો જાણે આ જગાએ કદાપિ થતાંજ ન હોય, એમ લાગે છે. આવી સ્વચ્છ સાર્વજનિક જગા ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.

અભ્યાસ—'ચંદ્રાવતી મહિલા વિદ્યાલય'માં અંગ્રેજી પ્હેલા ધોરણથી મેટ્રીક્યુલેશન સુધી શિક્ષણ અપાય છે. ધોરણો સાતને બદલે નવ રાખવામાં આવ્યાં છે જેથી અભ્યાસનો બોજો ઓછો થાય છે. છેલ્લા ધોરણમાં ભણતી કન્યાઓ અલાહાબાદ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપે છે. હાઇસ્કુલ ઉપરાંત થોડા વખતથી આશ્રમમાં રહેતી વિધવાઓ માટે નોર્મલ ક્લાસ કાઢેલો છે. ત્હેમાં શિક્ષણશાસ્ત્ર શીખવાય છે. એમને શિક્ષણ કામનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે તે માટે મરાઠી પ્રાથમિક શાળા પણ કાઢી છે. પ્રાથમિકશાળાના તેમજ હાઇસ્કુલના અભ્યાસક્રમમાં કાંઇ નવીનતા નથી, પરંતુ શીખવવાની રીતમાં બીજી શાળાઓ કરતાં બહુજ ફેર છે. ઘણાખરા વિષયો Direct method મારફતે શીખવાય છે. દરેક વિષય કઇ રીતે ઉત્તમ પ્રકારે શીખવી શકાય તે માટે આશ્રમના સ્થાપક ડૉ. સુખટાણકરે જાતે ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે. શાળામાં શીખવવાના એકેએક વિષય માટે ત્હેમણે જુદાં જુદાં પુસ્તકો વાંચી પોતાને યોગ્ય લાગી તે પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. સંગીત ચિત્રકળા, સિવણ, ભરત, વિજ્ઞાન વિગેરે વિષયો માટે ખાસ ઓરડા છે. સંગીતના ઓરડામાં ઘણાં હાથનાં હાર્મોનિયમ છે જેથી કન્યાઓ જાતેજ વગાડીને ગાઇ શકે. વિજ્ઞાનમાં પણ કન્યાઓ જાતે પ્રયોગો કરે છે. ન્હાના પાયા ઉપર વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) શીખવવા માટે ઘણે ઠેકાણે વર્ગની બ્હાર ન્હાના બાગ બનાવ્યા છે. સિવણ-ભરત માટે એક ખાસ શિક્ષક છે. આ શાળામાંના ભરતકામ જેવું ઉત્તમ કામ કોઇકજ શાળામાં થતું હશે. પ્રાથમિક શાળામાં દરેક વસ્તુ વિષે પાઠ આપતી વખતે તે વસ્તુનું ચિત્ર શિક્ષક પાટીયા ઉપર દોરી બતાવે છે અને કન્યાઓ તેજ ચિત્ર પોતાની સ્લેટમાં કાઢે છે, આથી તે વસ્તુના જુદા જુદા અવયવો ઉપર ધ્યાન રાખવાની પરોક્ષ રીતે ફરજ પડે છે. હાઇસ્કૂલમાં પણ ભૂગોળ અને ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકો જાતે નકશા કાઢી બતાવે છે. ન્હાની છોકરીઓને ભૂગોળ શીખવવા માટે એક માટીનો ન્હાનો નમૂનો બનાવવામાં આવ્યો છે. આ નમૂનામાં વચ્ચે એક પર્વતનો આકાર બનાવ્યો છે. ત્હેના ઉપર ઝાડ, પથ્થર વિગેરે પણ ગોઠવ્યાં છે. ઉપર ન્હાનાં તળાવ પણ કર્યાં છે. રેલ્વે લાઇન અને તાર વિગેરે પણ કર્યાં છે. પાણીનો નળ લાં આણી પર્વતમાંથી ઝરણો વ્હેવાનો દેખાવ કર્યો છે. એક ઝરણુ મ્હોટી નદીરૂપે વહી નીચે ઉતરે છે. નીચે એક ન્હાના ખાડાને સમુદ્ર બનાવ્યો છે. આ સમુદ્રને નદી મળી છે. સમુદ્રમાં સામુદ્રધુની, સંયોગિભૂમિ, ભૂશિર અખાત વિગેરે કર્યાં છે. તે ઉપરાંત વહાણ, દીવાદાંડી આદિ પણ રાખ્યાં છે. આ નમૂનો જોવાથી એકી નજરે ઘણું જ્ઞાન મળી શકે છે.

શિક્ષકો—શિક્ષકો ઘણાખરા ઑનરરી કામ કરનારા છે. પરંતુ ઑનરરી કામ કરનારા એટલે વેઠ ઉતારનાર એમ આપણી તરફ જોવામાં આવે છે ત્હેવું નથી. બધા શિક્ષકો ઘણાજ ઉત્સાહથી શીખવે છે. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના પૌત્રી અહલ્યાબાઇ શ્રીધર ભાંડારકર (એમ. એ.) પણ શાળાનાં મુખ્ય શિક્ષકોમાંના એક છે. ડૉ. સુખટાણકર જેવા

વિદ્યાવિલાસી અને શિક્ષણપ્રિય મનુષ્યો આવી સંસ્થાઓને કેટલા ઉપયોગી થઇ પડે છે, તે અહિં પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય છે.

બૉર્ડિંગ હાઉસ—વિધવાઓ અને કન્યાઓ, સર્વને રહેવા માટે શાળાવાળાજ મકાનમાં એક ભાગ રાખ્યો છે. સુવાના ઓરડાઓમાં એક એક ઓરડામાં પાંચ સાત જણ સુએ એવી ગોઠવણ છે. સર્વ ઓરડાઓ જોડાજોડ છે, અને દરેકની વચમાં બારણું છે. બારણાં ખુલ્લાંજ છે તેથી ત્યાંની સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ છેક છેડાના ઓરડામાં સુએ છે છતાં આખા બૉર્ડિંગ ઉપર સામટી નજર રાખી શકે છે. આશ્રમમાં રહેનાર દરેકને એક ન્હાનો લોઢાનો ખાટલો બિછાના સાથે, એક પુસ્તકો માટે મેજ અને એક બાકળો એટલુંજ આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત દરેક જણ ઘેરથી એકજ પેટી લાવી શકે છે. આથી એ લોકોની રહેણી કરણી બહુ સારી બને છે. બિછાનાં ઉપરની ચાદરો બરફ જેવી ઉજળી હોય છે. તે ઉપરાંત બધેજ અતિશય સ્વચ્છતા છે. આટલી બધી સ્વચ્છતા મિસિસ સુખટાણકર, જેઓ એક યુરોપિયન બાનુ છે, તેમનેજ આભારી છે. ડૉ. સુખટાણકર પોતે, પોતાનાં પત્ની અને પુત્રી સાથે આશ્રમમાં રહેતા હોવાથી જાતીય દેખરેખ રાખી શકે છે. ત્હેમનાં પુત્રીની ઉમ્મર માત્ર આઠ વર્ષની હોવા છતાં આશ્રમમાં જુદા જુદા મનુષ્યોના સમાગમમાં આવવાથી, અંગ્રેજી, મરાઠી અને હિંદી એ ત્રણ ભાષાઓ બહુ સારી રીતે બોલી શકે છે. ડૉ. સુખટાણકર અને ત્હેમનાં પત્ની બન્ને બહુ માયાળુ અને ભલા સ્વભાવનાં છે. અને આશ્રમને પોતાના કુટુંબ જેવોજ ગણે છે.

આશ્રમમાં રહેવાથી કન્યાઓ તેમજ વિધવાઓ ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણથી બાતલ ન થઇ જાય તે માટે બહુ સારી યોજના કરી છે. બૉર્ડિંગ હાઉસની સર્વ વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીનીઓનેજ સોંપેલી છે. સ્વચ્છતા રખાવવાનો, સીધું કાઢવાનો, પીરસવાનો, રસોડામાં દેખરેખ રાખવાનો, એમ દરેક જણને વારો બાંધી આપ્યો છે. તેથી દરેક જણને રોજ જુદું જુદું કામ કરવું પડે છે, અને પરિણામે સર્વ કામમાં તેઓ માહીતગાર થાય છે. આથી મોંઢેથી ગૃહવ્યવસ્થા વિષે પાઠો શીખવવા કરતાં ઘણું સારૂં પરિણામ આવે છે. વળી હાથવતી સાથીયા પૂરવાની કળા જે માત્ર આપણા દેશની સ્ત્રીઓનેજ આવડે છે, તે દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે, તે નષ્ટ ન થઇ જાય માટે રસોડાના ઓટલા ઉપર હરરોજ વારાપ્રમાણે એક જણને સાથીયા પૂરવા પડે છે.

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થિઓને જ્ઞાન મળે તેમજ કસરત થાય એ હેતુથી એક બાજુએ ન્હાની વાડી જેવું કર્યું છે. ત્હેમાં અનેક જાતનાં શાક અને ફૂળ ઉગાડે છે. આ વાડી માટે માળી કોઇજ નથી. બધુંજ કામ આશ્રમમાં રહેનારાંને કરવું પડે છે. અહિં શાક એટલાં ઉગે છે કે છેલ્લાં બે વર્ષમાં આશ્રમ માટે બજારમાંથી એક પાઇનું પણ શાક આણવું પડયું નથી. વાડીમાં પણ સ્વચ્છતા ઘણીજ છે; અને નવાઇ જેવું તો એ છે કે કોબીચ અને બટાટા જેવી ચીજો વાવેલી હોવા છતાં પણ દુર્ગંધનું નામ નથી.

આશ્રમમાં ન્હાનું દવાખાનું પણ છે. ત્હેમાં ત્રણ ચાર બિછાનાં છે. જે વિદ્યાર્થી માંદી થાય તે અહિં સુએ છે. ત્યાં સારી રોજના વપરાશની દવાઓ રાખેલી છે. દરરોજ વાર પ્રમાણે એક જણ આ દવાખાના ઉપર દેખરેખ રાખી માંદી વિદ્યાર્થીઓની દવા અને બરદાસ્ત કરે છે. આથી નર્સિંગનું શિક્ષણ પણ મળે છે.

પ્રથમ કહ્યું તેમ અહલ્યાશ્રમ શહેરથી એકાદ માઇલ દૂર છે. તેમજ એકાંત સ્થળમાં છે, આને લીધે શહેરમાં રહેતી કન્યાઓને રોજ જવા આવવાને અગવડ પડે, પરંતુ તે માટે પણ ગોઠવણ કરી છે. એક મ્હોટી ઓમનીબસ જેવી બળદની ગાડી આશ્રમને ખરચે રાખેલી છે. તે દરરોજ સ્હવારે નિશાળના વખત પ્હેલાં શહેરમાં જઇ અમુક જગાએ ઉભી રહે છે. એટલે શહેરમાં રહેતી કન્યાઓ ત્હેમાં જઈ બેસે છે અને નિશાળે જાય છે, સાંજે પાછી આ ગાડી છોકરીઓને શહેરમાં મૂકી આવે છે. આથી ન્હાની મ્હોટી સર્વ છોકરીઓને નિશાળે જવાની બીલકુલ હરકત પડતી નથી. વળી બીજો લાભ એ થાય છે કે છોકરીઓને વખતસર જવાની ટેવ પડે છે, કારણ કે જો વ્હેલાં ન જાય તો ગાડી જતી રહે અને કાં તો ચાલતાં જવું પડે અથવા તો ઘેર રહેવું પડે.

ખર્ચ—આપણા દેશની ઘણી ખરી સંસ્થાઓને પૈસાની બહુ તંગી હોય છે અને ત્હેને લીધે દરેક સંસ્થાની ઉન્નતિમાં અંતરાય આવે છે. સુભાગ્યે, અહલ્યાશ્રમ આ દુઃખમાંથી મુક્ત છે. ઘણાં વર્ષ પ્હેલાં એક હોલ્કર રાજાની રાણીને પેશ્વાએ એક જાગીર આપી છે. આ જાગીર કોઇને વંશપરંપરા મળતી નથી. પણ દરેક નવો રાજા ગાદીએ બેસે તે વખતે ત્હેની મુખ્ય રાણીને આપવામાં આવે છે જાગીર લગભગ હોલ્કરના રાજ્ય જેટલાજ વિસ્તારની છે, ત્હેના ઉપર માત્ર રાણીનીજ હકુમત ચાલે છે અને ત્હેનાં તમામ ખાતા હોલ્કરના રાજ્યથી જુદાં છે. આ જાગીર 'ખાસગી' કહેવાય છે. આ ખાસગી તરફથી અહલ્યાશ્રમ તેમજ ચંદ્રાવતી–મહિલા વિદ્યાલયનું ખર્ચ પૂરૂં પાડવામાં આવે છે. તેથી કોઇ રીતની તંગી પડતી નથી. મકાનો પણ જ્યારે જોઇએ ત્યારે પૂરતી સગવડવાળાં બાંધી આપવામાં આવે છે. ડૉ. સુખટાણકરના નિરંતર પરિશ્રમ ઉપરાંત પૈસાની છુટ એ પણ અહલ્યાશ્રમની ઉન્નતિનું એક મુખ્ય કારણ છે.

આ સર્વ હેવાલ ઉપરથી જણાશે કે આપણા ગુજરાતમાં ચાલતાં વિદ્યાલયો તથા વિધવાશ્રમો અને અહલ્યાશ્રમમાં કેટલો બધો ફેર છે. પ્રો. કર્વેનું આશ્રમ પણ કેટલી ઉન્નત દશાએ પ્હોંચેલું છે? આનું મુખ્ય કારણ મ્હારી અલ્પમતિ પ્રમાણે એજ છે કે આપણા લોકોમાં હજી દક્ષિણી લોકો જેવી સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ આવીજ નથી. કોઇ લોકોપયોગી કામને આપણે આપણું જીંદગીનું કાર્ય સમજી ઉપાડી લેતાં શીખ્યાં નથી. ડૉ. સુખટાણકર અને ત્હેમનું કુટુંબ કાંઇ દરિદ્ર રીતે રહેતું નથી. એક ગૃહસ્થને છાજતી રીતે રહે છે. પરંતુ આશ્રમની અને વિદ્યાલયની ઉન્નતિ એ અહોરાત્ર ત્હેમની ચિંતાનો વિષય છે. ત્હેમનું દરેક કાર્ય એનેજ અંગે હોય છે. આ કુટુંબ બ્રાહ્મસમાજી હોઇ બહુ ધાર્મિક વૃત્તિવાળું છે. અને ખ્રિસ્તિ મીશનરીઓની પેઠે પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કામ કરે છે. ત્હેમના પ્રયત્નથી આશ્રમ એવી સારી સ્થિતિમાં છે કે માત્ર અહલ્યાશ્રમ જોવા ખાતરજ ઇન્દોર સુધી જવું જોઇએ એમ લાગે છે.

(મળેલું.)

હોમરૂલરે શું જાણવું જોઇએ ?*

૧.

આર્થિક સ્થિતિ.

જુદી જુદી પ્રજાની આવક તથા સંપત્તિ.

હેઠળના આંકડાઓ પરથી સહેલાઇથી જણાશે કે, બીજી બધી પ્રજાઓ, મુકાબલો કરતાં થોડે ઘણે દરજ્જે સમૃદ્ધિવાન છે ત્યારે હિન્દુસ્તાન તો ગરીબાઇમાં ઉંડું ગરકાવ થઇ ગયું છે. એક હિન્દીની સરેરાસ વાર્ષિક આવક, સરકારી ગણત્રી પ્રમાણે, બે પાઉન્ડ જેટલા થાય છે. આ રકમ, એક સાધારણ યુરોપિયન એક વર્ષમાં દારૂ માટે વાપરે તેના કરતાં પણ ઓછી છે. હિન્દના બંદીખાનામાં એક કેદીનો ખોરાક તથા લુગડાં લત્તાનો વાર્ષિક ખર્ચ સરેરાસ ત્રણ પાંઉડ ગણવામાં આવે છે. જો બિચારો હિન્દી એક હિન્દી કેદીનું કંગાળ જીવન સ્વીકારે અને પોતાની જરૂરીઆતો માત્ર કપડાં તથા ખોરાકને લગતીજ રાખે, તો પણ તે તેની બે પાઉન્ડ જેટલી હાલની આવકમાં નિર્વાહ કરી શકે એમ નથી. એક હિન્દીની સરેરાસ સંપત્તિ પાઉન્ડ ૯-૧૦-૦ છે. આ રકમ, ઇંગ્લાંડ દર વર્ષે એક સાધારણ ભીખારૂની ખોરાકી માટે ખરચે છે તેના અર્ધા ભાગ જેટલી પણ નથી, હિન્દમાં પૈસો અસમાન રીતે વહેંચાયલો હોવાથી અને વિશેષમાં બિનહિન્દીઓને ભારે આવકો મળતી હોવાથી, હિન્દના બિચારા ઉતરતા જન સમાજની આવકની સરાસરી એના કરતાં પણ ઓછી આવે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યારે, તેઓમાંના સંખ્યાબંધ લોકો ઘરબાર વગરના તેમજ પુરતાં વસ્ત્ર તથા અન્ન વગરના જોવામાં આવે તો તે શું આશ્ચર્યકારક છે ? એક ખ્રિસ્તી પાદરી ઘણીજ યોગ્ય રીતે કહે છે કે “ આ લોકો બે ત્રણ દિવસને અંતરે એકજવાર ભોજન ખાય છે. ”

આવક તથા સંપત્તિ.

વસ્તીના માથાદીઠ જુદા જુદા રાજ્યોની સરેરાસ આવક તથા સંપત્તિની હેઠળ જણાવેલી હકીકત ઉપરથી હિન્દની દરિદ્રાવસ્થા સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડશે.

દેશનું નામ.	સરેરાસ વાર્ષિક આવક. પાઉન્ડ.	સરેરાસ સંપત્તિ પાઉન્ડ.
આર્જેન્ટાઇન	૨૪	૧૪૦
ઑસ્ટ્રેલિયા	૪૦	૩૭૦
ઑસ્ટ્રિયા	૧૫.૫	૧૦૫
બેલ્જીયમ	૨૯	૧૭૦

* શ્રી. પી. ટી. ચન્દ્રના મૂળ લેખનો આ અનુવાદ સ્વરાજ્ય લેખ માળા નં. ૧૯ તરીકે પ્રકટ થયો છે.

ડેન્માર્ક	૩૨.૫	૨૩૦
ફ્રાન્સ	૨૭.૮	૨૪૦
જર્મની	૩૧	૧૬૦
ગ્રીસ	...	૭૫
હિન્દુસ્તાન	૨	૯½
ઇટાલી	૧૨.૨	૯૫
નેધરલૅન્ડસ	૨૨.૬	૨૪૦
રૂમાનિયા	...	૯૫
રશિયા	૧૧.૫	૬૦
સર્બિયા	...	૮૫
સ્પેઇન	૧૬.૫	૧૦૫
સ્વીડન	૨૨	૧૪૦
સ્વિટઝર્લૅન્ડ	૧૯	૧૫૦
યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ (સંયુક્ત રાજ્ય) ...	૪૦	૩૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ (અમેરિકાના) ...	૪૦	૨૧૦

મહેસુલ.

હેઠળના કોઠામાં, જુદા જુદા દેશનું માણસ દીઠ સરેરાસ વાર્ષિક મહેસુલ આપેલું છે. હિન્દુસ્તાન પર પુષ્કળ કર નાંખવામાં આવે છે. છતાં, રાજ્યની તીજોરીમાં તેનો ફાળો માણસ દીઠ થોડી ઘણી શિલિંગ કરતાં કાંઇ વધારે કર આપવો પડતો નથી. તેનો ફાળો માણસ દીઠ બમણી રકમનો થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

મહેસુલ.

દેશનું નામ.	મહેસુલ.			દેશનું નામ.	મહેસુલ.		
	પાઉન્ડ	શિ.	પે.		પાઉન્ડ	શિ.	પે.
ઑસ્ટ્રિયા	૪	૬	૦	નૉર્વે	૩	૦	૦
બેલ્જીયમ	૪	૮	૦	રશિયા	૧	૧૬	૦
વડોદરા રાજ્ય ...	૦	૧૨	૬	સ્વિટઝર્લૅન્ડ	૧	૧૭	૦
ફ્રાન્સ	૪	૧૫	૦	તુર્કી	૧	૧૧	૦
જર્મની	૨	૮	૦	યુરૂગ્વે	૬	૧૬	૦
હિન્દુસ્તાન	૦	૫	૦	યુનાઇટેડ કીંગ્ડમ	૪	૨	૦
ઇટાલી	૩	૫	૦	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨	૧૫	૦
જાપાન	૧	૩	૦				

મીઠાંની ખપત.

એમ કહેવાય છે કે એક તંદુરસ્ત જીવન ગાળવા માટે, માણસે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું ૨૦ રતલ જેટલું મીઠું ખાવું જોઇએ. સઘળા દેશોમાં માણસદીઠ વધારે મીઠું ખપે છે. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં તો જરૂર જેટલું પણ મીઠું ખરીદ કરવાના લોકો પાસે

સાધન હોતાં નથી. જુદા જુદા દેશોમાં માણુસ દીઠ દર વર્ષે કેટલું મીઠું વપરાય છે તે હેઠળના આંકડાઓથી માલમ પડશે.

યુનાઇટેડ કીંગડમ	૬૨	રતલ
યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા)	૪૮	,,
કેનેડા	૪૫	,,
ફ્રાન્સ	૩૬	,,
જર્મની	૩૫	,,
રશિયા	૩૩	,,
રશિયા	૩૩	,,
ઇટલી	૨૫	,,
હિન્દુસ્તાન	૧૨	,,

સેવિંગ બેન્કના ડિપોઝિટ.

હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી તથા બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં અનામત મુકાતાં નાણાંની રકમ, બીજા દેશોની સાથે સરખાવતા ઘણીજ નજીવી જેવી છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ ૮૦ લાખ પાઉન્ડ સેવિંગ બેન્કમાં છે, જ્યારે ઈંગ્લાંડમાં ૨૧ કરોડ ને ૩૦ લાખ, ફ્રાન્સમાં ૧૮ કરોડ ને ૫૦ લાખ અને જર્મનીમાં ૬૨ કરોડ ને ૮૦ લાખ પાઉન્ડ છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિપોઝિટની રકમ માણુસ દીઠ ૯ પેન્સ જેટલી પણ આવતી નથી, પરંતુ ઈંગ્લાંડમાં પાંચ પાઉન્ડ, ફ્રાન્સમાં ૪ અને જર્મનીમાં ૯ પાઉન્ડ જેટલી રકમ થાય છે.

બેન્કના ડિપોઝિટ.

ડિપોઝિટ મૂકનારાની સંખ્યા તથા પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી અને બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં મૂકાતા ડિપોઝિટની રકમ અડસટે હેઠળ મુજબ છેઃ—

દેશનું નામ.	ડિપોઝિટની રકમ.		દર ૧૦૦૦ ડિપોઝિટ મૂકનારની સંખ્યા.
	કુલ પાઉન્ડ.	દર ડિપોઝિટ મૂકનાર દીઠ પાઉન્ડ.	
ઑસ્ટ્રિયા	૨૧૩,૦૦૦,૦૦૦	૩૯	૨૦૪
ફ્રાન્સ	૧૮૫,૪૦૦,૦૦૦	૧૫	૩૦૯
હન્ગેરી	૭૬,૦૦૦,૦૦૦	૪૯	૮૦
જર્મની	૬૨૮,૦૦૦,૦૦૦	૩૫	૨૮૫
રશિયા	૧૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯	૩૯
સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ	૪૦,૦૧૦,૦૦૦	૩૧	૪૧૯
યુનાઈટેડ કિંગડમ	૨૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૭	૨૭૭
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ	૭૬૧,૦૦૦,૦૦૦	૮૯	૧૦૦
કેનેડા	૧૩,૧૦૦,૦૦૦	૬૨	૩૭
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન	૯,૪૦૦,૦૦૦	૮-૪	૫
સીલોન	૯૬,૦૦૦	૪.૨	૨૪
જાપાન	૧૭,૮૦૦,૦૦૦	૧.૩	૨૩૭

ખેતીવાડી.

ખેતી એ હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય ધંધો છે. વસ્તીના લગભગ ૭૦ ટકા ખેતીનો ધંધો કરે છે. જમીનની દરકાર લેવામાં નહિ આવતી હોવાથી, પાક ઘણો થોડો ઉતરે છે. દર એકરે ૧૫ બુશલ જેટલો પણ પાક ઉતરતો નથી, જ્યારે યુનાઈટેડ કીંગ્ડમમાં ૩૪ બુશલ કરતાં પણ વધારે પાક ઉતરે છે. ખેડુતો મુખ્યત્વે કરીને સારૂં ખાતર પુરૂં પાડવાને અશક્ત હોવાને લીધે હિન્દમાં જમીન આટલી ઓછી ફળદ્રુપ છે. સુધારેલા નવાં ઓજારોને ઉપયોગ મોટે ભાગે જાણીતો નથી. હિન્દ, કે જ્યાં ખેતી એ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિમાં સૌથી અગત્યનો વિષય છે ત્યાં તેની આવી કંગાળ સ્થિતિ છે. આના સંબંધમાં નોંધ લેવા લાયક બીના એ છે કે અકબરના વખતમાં હિન્દની જમીન વધારે ફળદ્રુપ હતી.

72734 ગુ

જુદા જુદા દેશોમાં એકર દીઠ કેટલું અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે તે હેઠળ પ્રમાણે નોંધાયલું છેઃ—

યુનાઇટેડ કીંગ્ડમ	૩૫	(બુશલ)
ફ્રાન્સ	૨૦	,,
જર્મની	૧૮	,,
આસ્ટ્રિયા	૧૬	,,
ઇટાલી	૧૨	,,
રશિઆ	૧૨	,,
હિન્દુસ્તાન	૧૦	,,

વ્યાપાર ઉદ્યોગ.

આ ઓપાનિયામાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ જેવા બહોળા વિષયના પક્ષાપક્ષનો વિચાર કરવાનું બની શકે એમ નથી. માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ છે કે હિન્દની વ્યાપારિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિમાં ભારે ખીલવણીની આવશ્યકતા છે. ઇરાન જેવા કેટલાક પછાત દેશો પણ આપણાં કરતાં વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં આગળ છે. હિન્દની આ પછાત સ્થિતિ વિષે સામાન્ય વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આપવા સારૂ, એટલું જણાવવું જોઇએ કે ઈંગ્લાંડમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં માણસદીઠ નિકાસ અને આયાતનો વેપાર ૪૫૦ શિલિંગ કરતાં પણ વધારે છે, જ્યારે હિન્દમાં તે ૨૦ શિલિંગ કરતાં પણ ઓછો છે. હિન્દની નિકાસ મુખ્યત્વે કરીને કાચા પદાર્થોની છે અને આયાત તૈયાર કરેલી ચીજોની છે. બીજા દેશોના ઉદ્યોગ હુન્નર માટે કાચા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા સારૂ હિન્દને અથાગ મહેનત કરવી પડે છે, અને પોતાના હમેશના વપરાશની ચીજો માટે પણ હવે તેમના પરજ આધાર રાખીને બેસી રહેવું પડે છે. ખુસીના રસ્તા હતા ત્યારે હિન્દુસ્તાન ઉદ્યોગ હુન્નરમાં એટલું બધું ચઢીયાતું હતું કે દુનિયાના મોટા ભાગને તે સઘળો માલ પુરો પાડતું હતું અને તેની બનાવટમાં તેની સાથે બીજો કોઈ પણ દેશ હરીફાઇ કરી શકે એમ નહોતું. પરંતુ હવે એ સ્થિતિ દેખતી રીતે ઉલટીજ થઇ ગઇ છે.

જુદા જુદા દેશોનો વ્યાપાર.

હેઠળના કોઠામાં જુદા જુદા દેશના વ્યાપારના આંકડાઓની સરખામણી કરવામાં આવી છે. તેમાં સામાન્ય રીતે દેશના વપરાશની આયાતો તેમજ દેશની બનાવટની નિકાસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

દેશનું નામ.	કુલ વેપાર પાઉંડ.	માણુસ દીઠ વેપાર પાઉંડ.	શિ.	પે.
ન્યુ ઝીલેંડ	૩૯,૦૦૦,૦૦૦	૩૫	૯	૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ...	૧૨૬,૦૦૦,૦૦૦	૩૩	૩	૦
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૪૭,૦૦૦,૦૦૦	૨૯	૮	૦
કૅનેડા	૧૭૫,૦૦૦,૦૦૦	૨૪	૩	૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧,૦૨૨૦૦૦,૦૦૦	૨૨	૧૬	૦
આર્જેન્ટાઇન	૧૪૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯	૦	૦
યુરૂગ્વે	૧૭,૦૦૦,૦૦૦	૧૫	૯	૦
ફ્રાન્સ	૫૬૬,૦૦૦,૦૦૦	૧૪	૩	૦
જર્મની	૮૭૩,૦૦૦,૦૦૦	૧૩	૯	૦
ઇટાલી	૨૨૨,૦૦૦,૦૦૦	૬	૭	૦
ટયુનિસ	૧૦,૫૦[illegible],૦૦૦	૫	૧૭	૦
ઇજીપ્ટ	૫૭,૦૦૦,૦૦૦	૬	૧	૦
તુર્કી	૪૮,૦૦૦,૦૦૦	૨	૧૬	૦
રશિયા	૨૬૮,૦૦૦,૦૦૦	૧	૧૩	૦
ઇરાન	૧૬,૦૦૦,૦૦૦	૧	૧૨	૦
હિન્દુસ્તાન	૨૮૭,૦૦૦,૦૦૦	૦	૧૮	૦

આ લેખમાં વાંચકવર્ગની સમક્ષ, દેશની દેશની કંગાળ આર્થિક સ્થિતિ બતાવનારા આંકડાઓ રજુ કરવામાં આવ્યા છે. આર્થિક સ્થિતિ અધમ હોવાને લીધે વસ્તીનો મોટો ભાગ ત્રાસદાયક ગરીબાઇમાંજ સબડે છે, અને પરિણામે લાખો લોકો ભૂખ મરી જાય છે. એવી ગણત્રી થઇ છે કે, બ્રિટિશ સરકારના ઉદાર રાજ્ય હેઠળ હિન્દમાં ફક્ત ૪૦ વર્ષમાંજ ૩ કરોડ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા. કમી ખોરાકના સબબે કેટલા માણસો રોગથી મરી ગયા તેનો કમનસીબે અડસટ્ટો બાંધી શકાય એમ નથી.

બીજી તરફ, આપણે ભૂતકાળનો, બલ્કે, ૧૯ મી સદીના પ્રથમ ભાગનોજ વિચાર કરીએ તો, આપણને આબાદાની તથા સુખસંપત્તિનું ચિત્ર નજરે પડે છે, અને એ બીના અંગ્રેજ લેખકોના લખાણોથી પણ પુરવાર થાય છેઃ—

ઇતિહાસકાર ડૉ. રૉબર્ટસને સને ૧૮૧૭માં "હિન્દને લગતા ઐતિહાસિક પ્રબંધ"માં હેઠળ મુજબ લખ્યું હતુંઃ—

" સઘળા યુગોમાં જે બે ચીજોની હિન્દમાં પુષ્કળ નફાથી આયાત થાય છે તે સોનું તથા રૂપું છે, પણ મોટે ભાગે રૂપું છે. પૃથ્વીના કોઇપણ ભાગમાં, જીવનની જરૂરીઆતો

અથવા મોજશોખની ચીજો માટે, પરદેશ ઉપર આટલો થોડો આધાર કોઈ પણ લોક રાખતા નથી. હવા પાણીની અનુકૂળતા તથા જમીનની ફળદ્રુપતા સાથે તેમનામાં ઘણીજ કરામત હોવાથી તેઓ જે જોઈએ તે બનાવી શકે છે. તેથી કરીને તેમની સાથે એક સરખી રીતે વેપાર ચાલ્યાંજ કરે છે, અને કુદરતની તેમજ કળાકૌશલ્યની તરેહવાર બનાવટોના બદલામાં તેમને કિંમતી ધાતુઓ આપવામાં આવે છે. ”

બીજા લેખક વૉલ્ટર હેમિલ્ટને, અર્થસત્તાધિકારની રૂએ, સને ૧૮૨૮ના ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ગેઝેટીઅરમાં હેઠળ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“ જાફરખાન તથા શુજાખાન એ બે (બંગાળના) છેલ્લા વાઈસરાય જેમણે લગભગ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું તેના વહિવટ હેઠળ, દેશની સ્થિતિ ઘણીજ આબાદ હતી, અને દિલ્હી ખાતે અપાતી વાર્ષિક ખંડણી સાધારણ રીતે એક કરોડ રૂપિયા જેટલી હોવા છતાં, કરનો બોજો જરાપણ લાગતો નહોતો. અલિવર્દિખાને ગાદી પચાવી પાડયા પછી, જમીનદારો એટલા તો શ્રીમંત હતા કે તેમણે, મરાઠાના હુમલાઓ પાછા હઠાવવાના વધારાના ખર્ચને પહોંચી વળવા સારૂ એક વખતે તેને એક કરોડ અને બીજી વખત ૫૦ લાખ રૂપિઆની ભેટ આપી હતી. ”

હિન્દની ભૂત અને વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિનો મુકાબલો કરતાં આટલી ખુલ્લે ખુલ્લી વિરૂદ્ધતા જોવામાં આવે છે.

૨.

કેળવણી અને આરોગ્યતા.

કેળવણી.

ટેકિસલા અને નલન્દના વખતની તથા હાલની હિન્દની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો તે તદ્દન વધારે ખરાબ થતી ગઇ છે એમ આપણને માલમ પડયા વગર રહેશે નહિ. પૂર્વકાળમાં જ્યારે લોકો દુનિયાના બીજા ભાગમાંથી કેળવણીને માટે આપણી તરફ આવતા, ત્યારે આજે જ્ઞાનના ટુકડા વીણવા સારૂ ઘણા ગેરલાભો સહિત આપણે બીજા દેશો પ્રત્યે જવું પડે છે. આપણને વિદિત છે કે, તિરસ્કૃત થયલા તુર્કો, એક વખતના ચોટલીવાળા ચીનાઓ, તથા આટલાન્ટિકની પેલી મેર જાડા હોઠવાળા સીધીઓ પણ સુદ્ધાં સમસ્ત દુનિયાએ અભણતા દૂર કરવાને સંગીન પગલાં ભર્યાં છે. પરંતુ હિન્દના માયાળુ રાજ્યકર્તાઓએ વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા જેટલાને અભણ રાખવાનું ડહાપણભરેલું ધાર્યું છે. ભવિષ્યના દરેક શહેરીને અમુક કેળવણી ફરજિયાત આપવી તથા તે કેળવણી મફત લઈ શકાય તેવી ગોઠવણો કરવી એ સંસ્કૃતિ પામેલી સમસ્ત દુનિયામાં રાજ્યની ફરજ આલેખાય છે. પરંતુ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં તો, મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ માટેની લોકોની આગ્રહપૂર્વક માંગણીઓ મુદ્દલ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી. ઇસ્વી સન ૧૬૬૯ ના વર્ષનીજ વાતપર, આ બક્ષીસ માટે લોકનાયકોએ અધિકારીવર્ગને જાગૃત કરવાનું શરૂ કર્યું હતું પણ આપણા નમુનેદાર અમલદાર વર્ગ કે જેમની બેસો-

પોર્ટેમિયન કમિશન તરફથી થોડા વખતની વાત પર ઉચ્ચ કદર કરવામાં આવી છે તેમણે તે લોકનાયકોની હાંસી કરીને તેમને ખળભળાટ કરનારા ગણ્યા. છતાં પણ ગયા વર્ષથી મ્યુનિસિપલ જીલ્લાઓમાં મફત અને ફરજીયાત પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ કરવાના પગલાં ભરાતાં ગયા છે. પરંતુ આ પગલાં, દેશની વિશાળ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તેટલાં પુરતાં નથી અને દરેક ઘરમાંથી અજ્ઞાનતા દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડે એવા નથી. આપણી વસ્તીનો નવ દશાંશ ભાગ ગામડાંઓમાં રહે છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે યોજેલાં પગલાંથી વસ્તીના મોટા ભાગને કાંઇજ અસર થશે નહિ. ગામડાંઓમાંથી અભણતા દૂર કરવાને સંપૂર્ણ પગલાંઓ યોજવામાં આવે નહિ તો, હિન્દુસ્તાન અજ્ઞાનતામાં ગરકાવ થયેલું રહેશે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સની સરકાર કેળવણી તરફ મહેસુલના ૩૦ ટકા કરતાં પણ વધારે નાણાં ખરચે છે, પણ હિન્દી સરકાર, જે આ પુરાતન ભૂમિના ઉછરતા લાખો લોકોના ભલાં માટે આટલો બધો ઉત્સાહ ધરાવે છે, તે હિન્દમાં લોકોની કેળવણી માટે મહેસુલના પાંચ ટકા જેટલાં પણ નાણાંની જોગવાઇ કરવાને અશક્ત છે. ચીન દેશ, પોતાની નાણાંની સ્થિતિ અવ્યવસ્થિત હોવા છતાં, દરેક વિદ્યાર્થી પાછળ બે પાઉંડ ખરચી શકે છે, જ્યારે બ્રિટીશ હિન્દુસ્તાનમાં એ રકમની અર્ધી પણ ખરચાતી નથી. પ્રાથમિક કેળવણી માટે માણસ દીઠ થોડી પેન્સ કરતાં વધારે ખરચ કરવામાં આવતો નથી અને આ કંજુસપણા માટે નાણાની તંગીનું બ્હાનું બતાવવામાં આવે છે, જ્યારે લશકરી ખાતાં માટે માણસ દીઠ એક શિલિંગ જેટલો ખરચ કરવામાં આવે છે. માધ્યમિક અને વધારે ઉચ્ચ કેળવણીની સ્થિતિ એટલીજ નિરાશાજનક છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સમાં ૧૦ કરોડની વસ્તી માટે ૩૫૦ યુનિવર્સિટીઓ છે જ્યારે હિન્દમાં ૨૪ કરોડ કરતાં પણ વધારે વસ્તી હોવા છતાં ફક્ત પાંચ યુનિવર્સિટી છે.

અભણતા.

હિન્દમાં અભણતા એટલી વધી છે કે તે એક કહેવતરૂપ થઇ પડી છે. રશિયા સિવાય યુરોપના સઘળા દેશોમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ભણેલો હોય છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં દર હજાર દીઠ માત્ર ૧૧૦ પુરૂષોને લખતાં વાંચતાં આવડે છે જ્યારે તેની સ્ત્રીઓ તો હજારમાં માત્ર અગીઆરજ મળી આવે. દસ વર્ષની ઉપરના જે શખસો વાંચી લખી શકતા નથી તે વસ્તીના પ્રમાણમાં કેટલા ટકા છે તે હેઠળ બતાવેલું છે. એ ઉપરથી જણાશે કે અમેરિકાના સીદીઓ પણ આપણા કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલા છે.

રશીયા	૭૮	ટકા
સીલોન	૭૮	,,
ફીલિપાઇન્સ	૫૫	,,
અમેરીકન સીદીઓ	૩૫	,,
હિન્દ...	૯૨.૫	,,

ફરજિયાત કેળવણી.

સને ૧૯૧૭ માં એકઠી કરેલી માહિતી પર એમ માલમ પડ્યું હતું કે નીચે જણાવેલા દેશોમાં પ્રાથમિક કેળવણી કાંતો ફરજીયાત અથવા મફત અથવા બેઉ ફરજિયાત

અને મફત હતી. હમણાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો થોડા વર્ષમાં ચીનમાં પણ મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ થશે.

મફત અને ફરજિયાત

યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ, ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, આસ્ટ્રિયા—હંગેરી, ઇટાલી, બેલ્જીયમ, ડેન્માર્ક, નૉર્વે, સ્વીડન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા), કૅનેડા, આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન, સર્બિયા, સૅલ્વેડોર, રૂમાનિયા, પેરૂ, પેરેગ્વે, ઇક્વેડોર, ડોમિનિકન—રીપબ્લીક, કોસ્ટિકા, બલ્ગેરિયા, બોલિવિયા, આર્જેન્ટાઇન, મોન્ટીનીગ્રો, અને મેક્સિકો.

મફત.

કોલમ્બિયા, ચિલે, હેઇટી, તુર્કી, સીલોન, બ્રાઝિલ,

ફરજિયાત

બેલ્જીયમ, ક્યુબા, ગ્રીસ, પોર્ટુગલ, એબિસિનિયા.

ફરજિયાતપણાની મુદત.

જુદા જુદા દેશમાં ફરજિયાતપણાની મુદત હેઠળ મુજબ રાખવામાં આવી છેઃ—

ઇગ્લાંડ	...	...	૫ વર્ષથી	૧૪ વર્ષ
નેધર્લેન્ડ	...	...	૭ ,,	૧૩ ,,
નૉર્વે	...	...	૭ ,,	૧૪ ,,
સ્વીડન	...	...	૭ ,,	૧૪ ,,
ફ્રાન્સ	...	...	૬ ,,	૧૩ ,,
જર્મની	...	...	૬ ,,	૧૪ ,,
ડેન્માર્ક	...	...	૭ ,,	૧૪ ,,
સ્પેઇન	...	...	૬ ,,	૧૨ ,,
ઇટાલી	...	...	૬ ,,	૧૨ ,,
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	...	...	૬ ,,	૧૫ ,,
આસ્ટ્રિયા	...	...	૬ ,,	૧૫ ,,
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ	...	...	૭ ,,	૧૬ ,,
કૅનેડા	...	...	૮ ,,	૧૪ ,,
જાપાન	...	...	૬ ,,	૧૪ ,,
ન્યુ ઝીલેંડ	...	...	૭ ,,	૧૪ ,,
આસ્ટ્રેલિયા	...	...	૬ ,,	૧૪ ,,

નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ.

વસ્તીના સેંકડે કેટલા ટકા છોકરાં નિશાળે જાય છે તે કેટલાક દેશના સંબંધમાં હેઠળ બતાવેલું છેઃ—

બેલ્જીયમ	...	...	...	૧૯
ઇગ્લાંડ તથા વેલ્સ	...	...	...	૧૯

કૅનેડા	...	...	...	૧૯
ફ્રાન્સ	...	...	...	૧૮
રશિયા	...	...	...	૧૮
હિન્દુસ્તાન	...	...	...	૧.૮

પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ કરાતો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ માણસ દીઠ વાર્ષિક કરાતો ખર્ચ હેઠળ મુજબ છે.

દેશનું નામ.	ખર્ચ શિલિંગ	પેન્સ	દેશનું નામ.	ખર્ચ શિલિંગ	પેન્સ
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ	૧૬	૦	બેલ્જીયમ	૫	૪
સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ	૧૩	૮	નૉર્વે	૫	૧
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૧	૩	ફ્રાન્સ	૪	૧૦
ઇંગ્લાંડ	૧૦	૦	ઑસ્ટ્રિયા	૩	૧½
કૅનેરા	૯	૯	સ્પેઇન	૧	૨
સ્કૉટલૅન્ડ	૯	૭½	રશિયા	૦	૭½
જર્મની	૬	૧૦	ઇટાલી	૧	૭½
આયર્લૅન્ડ	૬	૫	જાપાન	૨	૨
નેધરલૅન્ડ	૬	૪½	સર્વિયા	૧	[illegible]
સ્વીડન	૫	૭	હિન્દુસ્તાન	૦	[illegible]

જુદા જુદા દેશમાં કેટલી યુનિવર્સિટીઓ છે તે હેઠળ બતાવેલું છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ	...	...	...	૩૫૦
જર્મની ...	...	...	...	૨૧
ઇંગ્લાંડ ...	...	...	...	૧૧
રશિયા ...	...	...	...	૮
ઑસ્ટ્રિયા	...	...	...	૧૦
ઇટલી ...	...	...	...	૨૧
બેલ્જીયમ...	...	...	...	૨૪
હૉલેન્ડ ...	...	...	...	૪૦
સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ	...	...	...	૪
સ્વીડન ...	...	...	...	૨
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન	...	...	...	૫

ઉચ્ચ કેળવણીનો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસ દીઠ ઉચ્ચ કેળવણી તરફ ખરચાતી રકમ હેઠળ આપેલી

છે. તે ઉપરથી જણાશે કે ઇંગ્લાંડ ખરચે છે તેનો ૪૦ મો ભાગ પણ હિન્દમાં ખરચાતો નથી.

દેશનું નામ	ખર્ચ પેન્સ	દેશનું નામ	ખર્ચ પેન્સ
ઑસ્ટ્રિયા	૬	નૉર્વે	૪
બેલ્જીયમ	૬	રશિયા	૨
ડેન્માર્ક	૮	સ્પેઇન	૧½
ફ્રાન્સ	૬	સ્વીડન	૬½
જર્મની	૭	સ્વિટઝર્લેન્ડ	૧૧
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧૧	યુનાઇટેડ સ્ટેટસ	૧૧
ગ્રીસ	૨	હિન્દુસ્તાન	½
ઇટલી	૩½		

આરોગ્ય.

હિન્દુસ્તાનના લોકોની તંદુરસ્તી કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક નથી. પ્લેગ તથા મૅલેરિયા એકત્ર થઇને કટ્ટા શત્રુની માફક દેશમાં દાખલ થઇને પીડા કરે છે. માત્ર પ્લેગથી ૮૯,૮૦,૪૦૩ મરણ થાય છે. હિંન્દમાં ૧૦૦૦ માણસ દીઠ મરણ થાય છે, જ્યારે ઘણા દેશમાં તો એથી અડધો દર પણ આવતો નથી. બાળ મરણ હજારે ૨૮૦ જેટલા થાય છે. જીંદગીની મુદ્દત લગભગ ૨૩ છે, જે ઇંગ્લાંડમાં તેના કરતાં બમણી અને ન્યુ ઝીલેંડમાં ત્રણ ગણી છે. લગ્નનું પ્રમાણ જો કે સૌથી વિશેષ છે તો પણ જન્મનું પ્રમાણ એટલું વધારે નથી. લોકોની તંદુરસ્તીની આવી શોકજનક સ્થિતિમાં હોવા છતાં વૈદિક ઉપચારો માટે પૂરતી ગોઠવણો કરવામાં આવી નથી. મદ્રાસમાં દર ૬૦,૦૦૦ માણસો અને દર ૬૦૦ ચોરસ માઇલ દીઠ એકજ દવાખાનું છે. હિન્દીઓની જરૂરીઆતો તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે એ તો દેખીતું છે. આ બીના તરફ રાજ્યવહિવટકર્તાઓનું કેટલીક વખત ધ્યાન પણ ખેંચવામાં આવ્યું છે પણ હમેશ મુજબ તેનું કાંઇ પણ સારૂં પરિણામ આવ્યું નથી.

જન્મ મરણનું પરિમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં જન્મમરણનું પરિમાણ હેઠળ પ્રમાણે છે:—

દેશનું નામ.	દર હજાર દીઠ મરણનું પ્રમાણ.	દર હજાર દીઠ મરણનું પ્રમાણ.	નોંધ.
બેલ્જીયમ	૧૪.૮	૨૨.૬	
ડેન્માર્ક	૧૩.	૨૬.૭	
ફ્રાન્સ	૧૭.૫	૧૯.૦	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું.)
જર્મન એમ્પાયર ...	૧૫.૬	૨૮.૩	
હૉલૅન્ડ	૧૨.૩	૨૮.૧	
હંગેરી	૨૩.૩	૩૬.૩	
હિન્દુસ્તાન	૩૦.	૩૭	(મરણનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ.)
ઇટલી	૧૮.૨	૩૨.૪	
ન્યુઝીલેન્ડ	૯.૮	......	(મરણનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું.)
પ્રશિયા	૧૫.૫	૨૮.૯	
રૂમાનિયા	૨૨.૯	૪૩.૪	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ.)
સર્બિયા	૨૧.૧	૩૮.૦	
સ્પેઇન	૨૧.૮	૩૨.૦	
યુનાઇટેડ કીંગડમ ...	૧૩.૮	૨૩.૯	

આયુષ્ય પ્રમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસના આયુષ્યની થોડા વર્ષ અગાઉ હેઠળ પ્રમાણે ગણત્રી થઇ હતી:—

દેશનું નામ.	પુરૂષનું આયુષ્ય.	સ્ત્રીનું આયુષ્ય.
ઇંગ્લાંડ.	૪૪.૧	૪૭.૮
ન્યુ ઝીલન્ડ	૫૪.૪	૫૭.૩
ઇટલી	૪૨.૮	૪૩.૧
ફ્રાન્સ	૪૫.૭	૪૯.૧
બેલ્જીયમ	૪૫.૩	૪૮.૮
પ્રશિયા	૪૨.૩	૪૫.૮
ડેન્માર્ક	૫૦.૨	૫૪.૭
નૉર્વે	૫૦.૪	૫૪.૧
સ્વીડન	૫૦.૯	૫૩.૬

૩.

પગાર તથા નોકરીઓ.

પગાર.

હિંદુસ્તાનમાં ઉંચા દરજ્જાના અમલદારોને જે પગારો આપવામાં આવે છે તે તદ્દન બેહદ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેઇડ જેવો ધનવાન દેશ, બીજા દેશોમાં રાજાના જેવું, સ્થાન ભોગવતા પોતાના પ્રેસિડન્ટને જે પગાર આપે છે તેના કરતાં પણ વાઇસરૉયને દર વરસે ૧૬,૭૨૦ પાઉન્ડ વધારે મળે છે અને એ રકમ કાંઇ નહિ તો, ૭૭૬૦ હિન્દીઓની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલી થાય છે. રાજ્યવહીવટમા ઉપરીને એક હજાર પણ માણસની વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર આપતો હોય એવો આખી દુનીઆમાં કોઇ પણ દેશ નથી. અહિઆં તો એક સાધારણ પ્રાંતના ગવર્નરને, ઇંગ્લાંડનાં વડા પ્રધાનને મળે છે તેના કરતાં પણ વધારે આપવામાં આવે છે. હિન્દમાં વરિષ્ટ કારોબારી સભાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે નેધરલેન્ડની કેબિનેટના પ્રધાનના પગાર કરતાં પાંચ ઘણો અને ઇટલીના પ્રધાનના પગાર કરતાં લગભગ દશઘણો થાય. “ અંગદેવતાઓ ” જેઓ ખાતાંઓનું ઉપરીપણું ભોગવે છે તેમને પણ એટલાજ મોટા પગારો મળે છે. હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટ ના ઉપરીને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એવાજ અમલદારના પગાર કરતાં ઓછામાં ઓછો ત્રણ ઘણો થાય છે. વળી, આ બધી ઉંચા દરજ્જાની નોકરીઓ તો ગોરા લોકોનેજ માટે ખાસ રાખી મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે આ ઉંચી નોકરીઓના બેસુમાર પગારો હોય છે ત્યારે નીચા દરજ્જાની નોકરીઓ જે મહેરબાની રાહે હિન્દીઓને, અપાય છે તેનો નિર્વાહ જેટલો પણ પુરતો પગાર હોતો નથી. દાખલા તરીકે જ્યારે કેળવણીના મેમ્બરને દર વરસે લગભગ ૫૩૨૩ પાઉંડ આપવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રાથમિક શાળાના એક શિક્ષકનો સરેરાસ પગાર ૧૦ પાઉંડ કરતાં ભાગ્યજ વધારે હોય છે. બીજા કોઇ પણ દેશમાં, ઉપરીઓને આટલા હદ બહારના પગારો અને હલકા દરજ્જાવાળાને એકદમ ઓછા પગારોની આશ્ચર્યકારક વિરૂદ્ધતા બીજા કોઇ પણ દેશમાં જોવામાં આવતી નથી એ કહેવાની શું અગત્યતા રહે વારૂ ? પગારોના આ અમર્યાદિત પ્રમાણથી લોકોના કચરઘાણ નીકલી જાય છે ત્યારે ઉંચા દરજ્જાની નોકરીમાંથી તેમને બાતલ રાખવાની પદ્ધતિ તેમના માનસિક વિકાસને દાબી દે છે, તેમની જીવનશકિતને શોષી લે છે અને તેમની પરતંત્રતાની લાગણીમાં વૃદ્ધિ કરે છે. આ ગેરવાજબી પદ્ધતિનો અંત આવશે ત્યારે ઇંગ્લાંડ અને હિન્દ બેઉ માટે તે એક માંગલિક દીવસ ગણાશે.

રાજ્યવહિવટના ઉપરીઓના પગાર.

હેઠળના કોઠામાં જુદા જુદા દેશમાં રાજ્ય ચલાવતા ઉપરીઓના પગારો આપેલા છે તે ઉપરથી જણાશે કે છ રાજ્ય (ફિલિપાઇન, પોરટુગલ, ચિલે, જાપાન, ઇટલી તથા નેધર્લેન્ડસ)ના ઉપરીઓના એકત્ર પગાર કરતાં પણ વાઇસરૉયને વધારે મળે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમના વડા પ્રધાનને વાઇસરૉયના પગારનો ત્રીજો ભાગ પણ મળતો નથી.

રાજ્યવહિવટના ઉપરીઓ.	વાર્ષિક પગાર.
	પાઉંડ.
હિન્દુસ્તાન, વાઇસરાય	૧૬,૭૨૦
અમેરિકા, પ્રેસિડેન્ટ	૧૫,૬૨૫
આસ્ટ્રેલિયા, ગવર્નર–જનરલ.	૧૦,૦૦૦
દક્ષિણ આફ્રિકા, ગવર્નર–જનરલ	૧૦,૦૦૦
સીલોન, ગવર્નર	૬,૪૦૦
આર્જેન્ટાઇન, પ્રેસિડન્ટ	૬,૦૦૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર	૫,૦૦૦
પેરૂ, પ્રેસિડન્ટ	૪,૮૦૦
જીબ્રાલ્ટર, ગવર્નર	૪,૫૦૦
ફિલિપાઇન્સ, ગવર્નર	૩,૭૬૦
પોર્ટુગાલ, પ્રેસિડન્ટ	૨,૬૦૦
ચિલે, પ્રેસિડન્ટ	૨,૦૬૨
જાપાન, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર...	૧,૨૩૧
ઇટલી, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર...	૧,૦૦૦
નેધર્લેન્ડસ. પ્રાઇમ મિનિસ્ટર	૧,૦૦૦

આવક તથા પગારો.

હેઠળના કોઠામાં જુદા જુદા રાજ્યના ઉપરીઓના પગારો, ત્યાંના લોકોની સરેરાસ વાર્ષિક આવકના રૂપમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી જણાશે કે જ્યારે ફ્રાંસના પ્રેસિડન્ટને ૮૫૮ ફ્રેંચોની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર મળે છે, ત્યારે હિન્દના વાઇસરૉયને ઓછામાં ઓછા ૮૩૬૦ લોકોની વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર આપવામાં આવે છે. લાખો લોકો ભૂખે મરી જાય છે તો પણ પગારનું આવું અમર્યાદ ધોરણ ચાલુ રખાતું જાય છે એ હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યવહિવટનું શોકજનક દશ્ય છે.

આવક તથા પગારો.

હિન્દુસ્તાન ...	વાઇસરૉયનો	વાર્ષિક	પગાર–	૮૩૬૦	લોકોની	આવક	જેટલો
ફ્રાંસ	પ્રેસિડન્ટનો	,,	,,	૮૫૮	,,	,,	,,
ઑસ્ટ્રેલિયા ...	ગવર્નર જનરલનો,,		,,	૨૫૦	,,	,,	,,
પોર્ટુગલ ...	પ્રેસિડન્ડનો	,,	,,	૨૦૦	,,	,,	,,
ઇંગ્લાંડ ...	વડા પ્રધાનનો	,,	,,	૧૧૫	,,	,,	,,
ઇટલી ...	,,	,,	,,	૮૩	,,	,,	,,

પ્રધાનોના પગારો.

વાઇસરૉયની કારોબારી સભાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ સ્ટેઇટસના કેબિનેટ મિનિસ્ટરના પગાર કરતાં બમણો અને જાપાનના કેબિનેટ મિનિસ્ટરના પગાર કરતાં લગભગ સાત ગણો થાય છે. જુદા જુદા દેશના પ્રધાનોના પગારની હેઠળ જણાવેલી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને, ઇંગ્લાંડનાં કેબિનેટ મિનિસ્ટર કરતાં પણ વધારે પગાર મળે છે.

પ્રધાનોના પગારો.

દેશનું નામ.	વાર્ષિક પગારો.
હિન્દુસ્તાન, વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને	૫,૩૩૩
ઇંગ્લાંડ, કેબિનેટ મિનિસ્ટરને	૫,૦૦૦
દક્ષિણ આફ્રિકા, ,, ...	૨,૫૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ ,, ...	૨,૫૦૦
કૅનડા, ,, ...	૧,૪૫૩
નેધર્લૅન્ડ્સ ,, ...	૧,૦૦૦
જાપાન ,, ...	૮૨૧
ઇટલી પહેલા વર્ગના ,, ...	૬૦૦
ઇટલી બીજા ,, ,, ...	૪૮૦

ખાતાંઓને લગતા પગારો.

ખાતાંઓના સંબંધમાં જોઇશું તો તેમાં પણ એટલુંજ ઉડાઉપણું નજરે પડે છે. હિન્દમાં કૉમર્સ ડિપાર્ટમેન્ટના ઉપરીને, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના તેજ અમલદારના એકત્ર પગાર કરતાં પણ વધારે મળે છે. હેઠળના કોઠામાં કેટલાક દેશના ખાતાંના ઉપરીઓના વાર્ષિક પગારો આપેલા છેઃ—

ખાતાંના ઉપરીઓના પગારો.

દેશનું નામ	પોસ્ટ પાઉન્ડ	એજ્યુકેશન (કેળવણી) પાઉન્ડ	કૉમર્સ પાઉન્ડ
હિન્દુસ્તાન. ...	૩,૨૦૦	૨૪૪૦૦	૩,૨૦૦
ઇંગ્લાંડ ...	૨,૫૦૦	૧૮૦૦	૨,૦૦૦
ઑસ્ટ્રેલીયા ...	૧,૦૦૦	......	૧,૨૦૦
સ્કૉટલૅન્ડ ...	૧,૦૦૦થી૨,૦૦૦	૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦	......
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ...	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨
કૅનેડા... ...	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો તથા કોન્સ્ટેબલોના પગારો, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો તથા કોન્સ્ટેબલોને સરેરાસ વાર્ષિક પગાર શું મળે છે તે કેટલાક દેશના સંબંધમાં હેઠળ બતાવેલું છે:—

દેશનું નામ.	શિક્ષકનો પગાર પાઉંડ	કોન્સ્ટેબલનો પગાર પાઉંડ.
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ	૩૧૨	૨૧૯
ઇંગ્લાંડ	૧૦૦	...
ઑસ્ટ્રયા	૩૬	...
જાપાન	૩૧	૧૬
પોર્ટુગલ	૨૦	...
હિન્દ	૧૦	૮

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો.

વડોદરાના રાજ્યની સાથે સરખાવતાં પણ પગારોમાં એટલીજ અસમાનતા માલમ પડે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનની પ્રાંતિક કારોબારી સભાના એક સાધારણ સભાસદને પણ, વડોદરાના વડા પ્રધાન (દિવાન)ને મળે છે તેના કરતાં વધારે મળે છે. હિન્દમાં સ્થાનિક સરકારના એજ્યુકેશન સેક્રેટરીને વડોદરા રાજ્યના એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરને મળે છે તેના કરતાં બમણો પગાર મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશનને પણ, વડોદરાના મિનિસ્ટર ઑફ એજ્યુકેશન કરતાં વધારે મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના ચીફ જસ્ટીસને વડોદરાના વડા જડ્જના પગારના ત્રણ ગણા કરતાં પણ વધારે મળે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિસ્ટ્રિક્ટ તથા નાના જડ્જોને, વડોદરાના તેવાજ અમલદારોને મળે છે તેના કરતાં વધારે મળે છે. બીજા ખાતાંઓમાં પણ એવીજ વિલક્ષણતા માલમ પડશે. હેઠળ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો આપેલા છે:—

વડોદરાના તથા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના પગારો.

હોદ્દો	બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં માસિક પગાર રૂપિયા.	વડોદરા રાજ્યમાં માસિક પગાર રૂપિયા.
ગવનરની કાઉન્સિલના સભાસદને	૫૩૩૩	૩૦૦૦ થી ૫૦૦૦ (વડા પ્રધાનને) ૧૦૦૦ અને તેથી ઉપર (નાયબ દિવાનને)
ચીફ જસ્ટીસને	૫૦૦૦	૧૫૫૦
પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ	૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦	૧૩૦૦
ચીફ એન્જીનીયર	૨૫૦૦ થી ૨૭૦૦	૯૦૦ અને તેથી ઉપર
ડિરેક્ટર ઑફ એજ્યુકેશન	૧૨૫૦ થી ૨૫૦૦	૧૦૦૦ (એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરને)
સર્વેયર જનરલ	૩૧૮૭	૯૦૦

હિન્દીઓ તથા સરકારી નોકરીઓ.

હિન્દીઓનું નસીબ પોતાના દેશમાં "લાકડાં કાપનારા તથા પાણી ખેંચનારા" તરીકેનું છે. ઉંચા દરજ્જાની સઘળી નોકરીઓનો ઇજારો પરદેશીઓએ રાખેલો છે. સનદી નોકરીમાં પણ હિન્દીઓને જાણે ટુકડાઓજ નાંખવામાં આવે છે. હિન્દી સનદી નોકરીમાં માસિક રૂ. ૮૦૦ ના તથા તેથી વધારે પગારની ૭૭૨ જગ્યાઓ છે. એમાંની ભાગ્યેજ ચાર ટકા હિન્દીઓને અપાય છે. રૂા. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે (પણ રૂા. ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ૨૬૪૫ જગ્યાઓ છે એમાંની ભાગ્યેજ ચાર ટકા હિન્દીઓને અપાય છે. રૂા. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે (પણ રૂા. ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ૨૬૪૫ જગ્યાઓ છે જેમાંની ૨૫૦૦ કરતાં પણ વધારે બિન હિન્દીઓને આપવામાં આવે છે અને માત્ર ચાર ટકા જેટલી હિન્દીઓને અપાય છે. એગ્રિકલ્ચરલ તથા સિવિલ વેટરિનરી ખાતાંમાં પણ રૂા. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની ૧૫૦ જગ્યાઓ છે એમાંની એક પણ હિન્દીઓને આપવામાં આવતી નથી. સર્વે (માપણી) ખાતાંમાં પણ રૂા. ૫૦૦ ના પગારનો એક પણ હિન્દી નથી. માઇનસ, પાઇલટ, મિંટ, એસે તથા આમ્બલર ડિપાર્ટમેન્ટમાં પણ રૂા. ૨૦૦ ના પગારનો કોઇ હિંદી નથી. પરંતુ દોઢ પાઉન્ડના ઉદારતા ભરેલા પગારની જગ્યાઓ હિંદના પુત્રો માટે રહેમ કૃપાથી ખુલ્લી મુકવામાં આવી છે.

રૂા. ૨૦૦ અને તેથી વધારે (પણ રૂા. ૫૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની સરકારી નોકરીમાં હિંદીઓ હેઠળ બતાવેલા પ્રમાણમાં છેઃ—

રૂા. ૨૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇંડિયનોની સંખ્યા.	હિંદીઓ તથા બર્મનો	કુલ સેંકડે કેટલા હિંદીઓ છે તે.
૧ એગ્રિકલ્ચર (ખેતીવાડી)	૬૨	૫૦	૪૫
૨ સિવિલવેટરિનરી (પશુ.)	૩૮	૧૪	૨૭
૩ કસ્ટમ્સ	૨૧૯	૨૭	૧૧
૪ પોલિસ	૯૦૮	૪૫૦	૩૩
૫ કેળવણી	૩૩૪	૪૯૩	૬૦
૬ આઇ. સી. એસ.	૧૩૦૮	૬૩	૫
૭ રેલ્વે	૪૦૨	૪૫	૧૦
૮ પોસ્ટ	૧૪૫	૧૩૨	૪૮
૯ પબ્લિક વર્કસ (જા. બાં.)	૬૮૮	૩૭૮	૩૫

રૂા. ૫૦૦ અને તેથી વધારે (પણ ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની કેટલીક નોકરીમાં હિંદીઓ હેઠળ બતાવેલા પ્રમાણમાં છેઃ—

રૂા. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇંડિયનો	હિંદીઓ તથા બર્મનો	કુલ સેંકડે કેટલા હિંદીઓ છે તે.
૧ ખેતીવાડી	૫૦	...	...
૨ સિવીલ વેટરિનરી	૩૨	...	...
૩ કસ્ટમ્સ	૩૪	૩	૮
૪ પોલીસ	૫૦૭	૨૮	૫
૫ કેળવણી	૨૨૩	૪૫	૧૭
૬ આઇ. સી. એસ. (સ. નો.)	૧૨૧૫	૫૯	૫
૭ રેલ્વે	૨૯૯	૧૯	૬
૮ પોસ્ટ	૪૧	૫	૧૧
૯ જાહેર બાંધકામ	૪૯૩	૮૫	૧૫

રૂા. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની કેટલાંક સિવિલ ખાતાંની નોકરીઓમાં હિન્દીઓ હેઠળ બતાવેલા પ્રમાણમાં છે.

રૂા. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇંડિયનો	હિંદીઓ તથા બર્મનો.	કુલ સેંકડે કેટલા હિંદીઓ છે તે.
૧ ખેતી વાડી	૩૦	...	...
૨ સિવિલ વેટરિનરી	૧૩	...	...
૩ કસ્ટમ્સ	૧૦	૧	૯
૪ પોલીસ	૨૬૬	૩	૧
૫ કેળવણી	૯૧	૨	૨
૬ આઇ. સી. એસ.	૭૪૩	૨૯	૪
૭ રેલ્વે	૧૭૪૨	૧૧	૬
૮ પોસ્ટ	૨૫	૨	૭
૯ જાહેર બાંધકામ	૨૬૨	૪૫	૧૫

ઉપસંહાર.

અગાઉના પાનામાં જણાવેલા આંકડાઓ ને ટુંક નોંધોથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાશે કે હિંદનો જનસમાજ, કંગાળ આરોગ્ય સ્થિતિ, ગાઢ અજ્ઞાનતા અને શોકજનક દારિદ્રમાં પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યો છે અને એ સર્વ ઉપરાંત, પરદેશી રાજ્ય વહિવટનો બેસુમાર ખર્ચ તેમને મારી નાંખે છે. ખેતીવાડી પડી ભાંગી છે, વેપાર તદ્દન થોડો થઇ ગયો છે, અને ઉંચા દરજ્જાની નોકરીઓમાંથી લોકોને બાતલ રાખવાથી તેમનું બુદ્ધિચાતુર્ય નષ્ટ પામતું જાય છે. બ્રિટિશ રાજ્યની પિતૃતુલ્ય બરદાસ હેઠળ હિંદના લોકોની આવી હ્રદયભેદક સ્થિતિ છે.

ભાવિની એ એક વિચિત્ર ઘટના છે કે, હિંદી અમલદાર વર્ગ જે વિરૂદ્ધ ટીકા તરફ નાખુશી બતાવે છે તેમણે આ વસ્તુસ્થિતિ સામે ફરિયાદ કરવાની તથા મજબુત વાંધો ઉઠાવવાની હિંમત કરનાર નિડર પુરૂષોને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યા છે, તેમના પર પ્રતિબંધો મૂક્યા છે અથવા તો તેમને દેશનિકાલ કર્યા છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે મહાન્ અસંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે, જો એ લાગણીમાં વૃદ્ધિ થવા દેવામાં આવે તો ઈંગ્લાંડ અને હિંદ બેઉ માટે એક અનિષ્ટ દિવસ આવશે. હિંદનું હિત થોડાક ગોરાઓના હાથમાં સોંપવાની પદ્ધતિ સત્વર બંધ થવી જોઇએ અને હિંદના પુત્રોને આત્મનિર્ણય અને આત્મશાસનનો સંપૂર્ણ હક આપવો જોઇએ. રાષ્ટ્રિય પ્રગતિની બાબતમાં હિન્દ હાલ અપમાન ભરેલી રીતે પછાત છે અને માત્ર સ્વરાજ્યથીજ તે દુનિયાની શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓના જેવી સ્થિતિ ભોગવવાને સમર્થ થશે.

હિંદના કલાની ખીલવણીમાં તથા તેના પ્રયત્નોમાં ખામી ને તેનાં પરિણામો.

ઉદ્દેશ.

હિંદુસ્તાનની કલાની ખીલવણી માટે હાલમાં ત્રણ જાતના પ્રયત્નો થાય છે એમ કહી શકાય (૧) કલાભવનો—કલાનું શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ (૨) પ્રદર્શન અને સંગ્રહસ્થાનો (૩) પબ્લીક વર્કસ ડીપાર્ટમેન્ટ—કલાનો વહીવટ કરનાર ખાતાઓ. આ બધા પ્રયત્નોમાં શી ખામી છે ને તેથી હિંદની કલાની ખીલવણીને બદલે કેવી રીતે પાયમાલી (degenerate) થઇ છે તે બતાવવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે.

કલાભવનો (Schools of Art.)

શરૂઆતની સંસ્થાપકોની ગેરસમજ.

ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં ઇંગ્લાંડમાં ભરાએલા "ધી ગ્રેટ ઇનટરનેશનલ એકઝીબીશન" વખતે થએલી કલાને માટેની હીલચાલો આખા ઇંગ્લાંડમાં કલાભવન રૂપે પરિણામી છે. એવીજ રીતે હિંદના કલાકૌશલ્ય વધારવાને માટે આવા કલાભવનો સ્થાપવાની તજવીજ શરૂ થઇ. હિંદને માટે આ પ્રશ્ન એટલા માટે જરૂરનો જણાયો કે એ વખતે હિંદની કલાના સંબંધમાં આવેલા યૂરોપીઅનો હિંદની કલાને હલકી સમજેલા તેમને તે કલા સાચી નહિ લાગેલી પણ ખરી રીતે તેમની આ સમજ ખોટી હતી. અલબત ઔરંગજેબના રાજ્યથી હિંદની કલાની પડતીની શરૂઆત થઇ ચુકેલી પણ તે પડતી માત્ર મોગલાઇ કલાની હતી. હિંદની કલાને તો તે વખતે રજપુત રાજાઓનો આશ્રય હતો તેને પરિણામે થએલા તેઓના રાજમહેલો જેવા કે—દીગ, ઉદેપુર, મારવાડ વગેરેના તેમજ હિંદુઓનો ધાર્મિક બાંધકામો—બનારસ હરદ્વાર, વૃંદાવન વગેરેનાં હિંદુ ઘાટ શૈલી અને વૈભવ

માટે વખાણાયા છે. તેવીજ રીતે દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમમાં એમ બધી તરફ કલા ધાર્મિક ભાવનાથી કામ કરતી હતી. કલાનો પરંપરાગત–Traditional વિકાસ અખંડિત વહેતો હતો. એ વખતે ભરાએલ "ધી ગ્રેડ ઇન્ટરનેશનલ એકઝીબીશનમાં" મુકાએલ હિંદની કલા કૌશલ્યના નમુનાઓજ સારા ગણાયા છે. આવી પરિસ્થિતિ છતાં પશ્ચિમવાસીઓને આપણી કલાને સુધારવાની જરૂર જણાઇ તેનું કારણ એ છે કે તેમણે આપણી કલાની કરેલી પરીક્ષા કલાના તેમના ધોરણ ઉપર થએલી હતી. આ ધોરણનું આદર્શ આપણા ધોરણના આદર્શ કરતાં જુદુ હતું. આ આદર્શનો વિરોધ માત્ર એક વાકયથી કહી શકાય છે તે એ કે–આપણી કલા કલાધરોએ તેમના ધ્યેયપરના પુરા ચિંતવનથી દેખાએલા રૂપો પરથી કરેલા છે જ્યારે તેમની તે વખતની કલાનું વલણ કલાના માત્ર લાહ્ય સ્વરૂપથીજ ધ્યેય પર જવા તરફનું હતું.

આ ગેરસમજનો ઇતિહાસ.

આપણું આદર્શ પશ્ચિમમાં પણ હતું. ગ્રીસ રોમની જુના કાલની કલા આવા ધ્યેય ઉપરથી થએલી છે. આપણામાં ભક્ત કવિઓએ પોતાના ઉપાસિત દેવની તેના પુરેપુરા ચિંતવન પછી હૃદયાગારમાં સ્ફુરેલા રૂપોને અનુરૂપ કવિતાઓ કરેલી છે ને તે જેમ કાવ્યોમાં અગ્રસ્થાને ગણાઇ છે તેમજ કલાધરોએ પણ ઉપાસીની પુરેપુરી ભક્તિ પછી તેના રૂપો આપ્યાં છે. આવા રૂપો જુના ચિત્રો, પુતળાઓ અને સ્થાપત્યમાં દેખાય છે. આ પુતળાઓમાં ઇશ્વરની અમિત બ્રહ્માંડી Universal શક્તિ માપિત વયમાં કેવી રીતે બનાવવી તે કવિઓએ અને કલાધરોએ બહુ ફતેહમંદીથી દેખાડી આપ્યું છે તેમજ ગ્રીસમાં જુના કાલમાં થએલી કલા કલાધરોના હૃદયાગારમાં પુરા ચિંતન પછી થએલી કલ્પના પ્રમાણે થએલી છે અને માટે તે વખણાએલી છે. છતાં પણ ઇશ્વરનું અમિત બ્રહ્માંડિત બળ આપણી કલામાં જેટલું સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે તેટલું ગ્રીસની કલામાં દેખાતુ નથી કારણકે એ જગાએ તે કલાધરોએ તેમના ઉપાસ્યની ભક્તિમાંથી સ્ખલના પામી આ દુનિયાના માપિત બળવાળા મનુષ્યોની નકલ કરી છે. એટલે તેમનાં દેવ દેવીઓમાં દૈવી ભાવને બદલે માનુષી ભાવ બહાર તરી આવે છે. છતાં પણ કલાનું ઓજસ તેમની કલામાંથી ઘણું સ્ફુરે છે.

પણ આવા સ્ખલિત ચિંતવનને બદલે સાચું ચિંતવન પાછું ક્રિશ્ચીઅન ધર્માઓમાં ઉભુ થાય છે અને ત્યારે કલાના જે રૂપો ઉભા થયા છે તે વિદ્વાનો વખાણે છે ને આપણી કલા સાથે સરખાવે છે. આ યુરોપનો મધ્યકાલ ગણાય છે કે જે ઇતિહાસમાં સૌથી સુખી કાળ ગણાતો. આ મધ્યકાળની કલામાંથી ભભૂકતુ બળ અલબત ગ્રીસ રોમની કલા કરતાં વધારે છે. એ ગગનચુંબિત શિખરોવાળાં દેવળો આજુબાજુના દ્રશ્યોથી એવાં તો છુટા પડી પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવે છે કે તેવું આપણે ગ્રીસ રોમમાં નથી જોઇ શકતા. આ મધ્યકાલની ભાવના ઇંગ્લાંડમાં અગીઆરમા સૈકામાં જાગૃત થાય છે કે જ્યારે હિંદની કળા તેના ખરેખરા સ્વરૂપમાં આપણને આબુપર્વત ઉપર દેખાય છે. આમ ઇંગ્લાંડમાં કળા ભાવનાની શરૂઆત સાથે હિંદની કલા તેની ઉચ્ચ કોટીએ આવે છે એટલુંજ નહિ પણ "But more than this Architecture in India is still a

living art practiced on the principles which caused its wonderful development in Europe in the twelth and thirteenth centuries. And there conseqnently and there alone the student of architecture has a chance of seeing the real principles of the art in actions." Fugusson Vol. I. Page V.) આ ઉપરાંત હિંદની આ સ્થાપત્ય કલા હજું જીવન્ત છે ને તે તેનાં ખરા આદર્શ ઉપર રચાતી આવે છે કે જે આદર્શો યુરોપમાં બારમાં ને તેરમાં સૈકાની કલામાં અચંબો પમાડે તેવી રીતે વિકાસ પામ્યા છે, અને પરિણામે ત્યાં ને ત્યાંજ માત્ર કલાના વિદ્યાર્થીને કલાનાં ખરેખરાં આદર્શો મૂર્ત થએલા જોવાનો પ્રસંગ મળે છે. (ફરગ્યુસન વોલ્યુમ ભાગ પહેલો પાનું પાંચમું.)

ઈંગ્લાંડમાં આ મધ્યકાળનો જુસ્સો સત્તરમાં સૈકા સુધી વિકાસ પામતો રહે છે કે જે પછી તુર્ત કલાનું વણ બદલાય છે. આ મધ્યકાલની કલાના લક્ષો બરાબર આપણે ત્યાંની કલા જેવાં સમજવા જેવાં છે.

(૧) કલામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના હતી. એટલે કે રાષ્ટ્રની સમસ્ત પ્રજા—તેને ઉભી કરતી પ્રજા તેને સમજતી અને તેનામાંથી એક સરખી રીતે ગરીબથી રાજા સુધી રસોપભોગ કરતી. પ્રજામાં તેનો હિસ્સો હોઈ સમસ્ત પ્રજા તેના સ્વરૂપને સમજતી, ચિત્ર કાવ્ય વગેરે કલાઓના સ્વરૂપો રાષ્ટ્રીય ભાવના બનાવતાં હોઇ સર્વભોગ્ય હતા. આપણે ત્યાં આ રાષ્ટ્રીય ભાવના અજંટાની ગુફાઓ, ચિત્રો, સંસ્કૃત Classics–કાવ્યાદિમાં મૂર્ત થઇ છે. કાવ્યોમાં મહાભારત, રામાયણ તેમજ સંસ્કૃત કવિઓમાં કાળીદાસ, ભાસ, બાણ, ગુર્જર કવિઓમાં દયારામ, પ્રેમાનંદ વિગેરેઓ તેમણે બતાવેલી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની અસર થઇ ચૂકી છે. તેમજ બુદ્ધ, તથા શંકર ભગવાનની મૂર્તિઓમાં ને સ્થાપત્યમાં આ ભાવનાનો પ્રવાહ વહેતોજ છે.

(૨) કલારૂપજ જીવન હતું—જીવનના એકે એક ભાગમાં કલાનું સ્થાન હતું. આપણે આપણી કલાથીજ આ ઝટ સમજી શકીશું. હિંદમાં જીવનને ઉપયોગમાં આવતી એકે એક ચીજ કલાનુંજ કામ કરતી આવી છે. કલા વિનાની કોઇ પણ ચીજ વપરાશમાં નહોતી. આવી ચીજો ઉપરની કલા હાલમાં " Applied art"ના નામથી ઓળખાય છે. એપ્લાઇડ એટલે લગાડેલી. કલા લગાડાય અને ન લગાડાય એવી ભાવનાજ આર્ય ચિત્તમાં નહતી. એ ભાવના યુરોપના મધ્યકાળ પછીની છે. કલા લગાડાય અને ન લગાડાય તેમ હમણા થયું છે અને જ્યારે એવી લાગણી થાય ત્યારે તુરતજ બીજે પગલે કલાના સ્થિર તત્વોની જરૂર ઓછી સમજાતી જાય અને એમ છેવટ પડતીમાં આવી જાય. હિંદમાં પુરાણકામમાં કોઇ પણ બાંધકામ સ્થાપત્ય વિનાનું નહતું. સ્થાપત્ય અને બાંધકામ કલા અને ચિત્રો એમ જુદો જુદો વિચારજ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહતો. ઇનજીનર અને આર્કિટેક્ટ એમ ભેદ નહતો. જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિ કલામયજ હતી.

(૩) કલા પરંપરાગત (Traditional) હતી. આ તત્વથી કલાના રૂપો કાયમ થાય છે અને વંશપરંપરાના અનુભવ ઉપરથી કલાથી મૂર્ત થતી રાષ્ટ્રીય ભાવના વધારે ને વધારે દ્રઢ થતી જાય છે અને એથી પ્રજામાં એની મેળે ઐક્ય જામતું જાય છે.

(૪) કલા બીજો ધર્મ હતી—એટલે કે ધર્મ તરફના શ્રદ્ધાબળથી પ્રેરાઇ કલાધર તેને રૂપ આપતો અને એ ભક્તિથી સ્વાર્થરહિત ચારિત્રવાન બની કલાને તેવુંજ નૈતિક રૂપ આપી શકતો કે જેથી સમાજ પર પણ તેવીજ છાપ પડતી. કલા કલા માટે ન હતી. કલા ધર્મને માટે હતી—ધર્મ કે જે સમાજને સંસ્કૃતિ તરફ દોરનાર મુખ્ય સાધન તરીખે હતું. હિંદમાં પુરાણા બાંધકામો ચિત્રો અને કાવ્ય આદિથી ધર્મના આદેશો સઘળાને પહોંચતા. આ ધર્મભાવનાને દરેક ક્રિયામાં જોવી તે ધર્મ્ય ગણાતું તે માટે કલા બીજો ધર્મ હતો.

આવા તત્વોથી ભરેલી કલા યૂરોપના સત્તરમાં સૈકા સુધી વિકાસ પામતી હતી. ઇટાલીમાં ને ખાસ કરીને રોમમાં કલામાં નવોજ ફેરફાર જન્મ પામે છે જે "રીનેસન્સ" પૂનર્જીવનના નામથી ઓળખાય છે. "મધ્યકાળ" પછી આ બીજો "મહાકાળ" શરૂ થાય છે. એ વખતે કામમાં સંસ્કૃત classics સાહિત્ય તરફ લોકોનું ધ્યાન જાય છે. લેટીન ભાષાના ઘણા પુસ્તકોનું ભાષાંતર થાય છે ને તેવીજ રીતે એ સંસ્કૃત સમયની કલાનું સંશોધન થાય છે. જે કલા લગભગ દસ સૈકાથી ધ્યાન બહાર પડી રહી હતી અને જેના પથ્થરોથી મધ્યકાળના બાંધકામો ચણવામાં આવ્યાં હતાં તેજ કલાના અવશેષોનો આ કાળમાં અભ્યાસ થઇ નમુને રૂપ ગણાવા માંડયાં, એટલુંજ નહિ પણ રોમની તે શિષ્ટ સમયની કલાનું મૂળ ગ્રીસમાં શોધાઇ ત્યાંની કલાનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો.

આમ કલાનો પ્રવાહ આગળ જવાને બદલે પાછો તેના મૂળ તરફ જાય છે અને નવા થતાં રૂપો માટે જુના રૂપ ઉપર આધાર રખાતો આવે છે. આ સમયે હિંદમાં હિંદુ કલાનો આત્મા મોગલાઇ કલાના પોશાકમાં ઠેકઠેકાણે દેખાય છે અને જ્યારે પશ્ચિમની કલાના વિકાસ કે પૂનર્જન્મ માટે જુની શોધખોળ તરફ પ્રયત્નો થાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં કલા અસલના બળથીજ વિકાસ પામતી ઠેઠ ટોચે ચઢી આપણને તાજમહેલના અનુપમ રૂપમાં દર્શન આપે છે.

પશ્ચિમમાં થતા આ ફેરફારથી ધીમે ધીમે કલાનાં ઉપરોક્ત ઉચ્ચ લક્ષણો લોપ પામીને કેટલાં દુષણો પેસવા માંડે છે. એમાં સૌથી પહેલું દુષણ "નકલ" છે. ગ્રીસની જે કલા કલાધરના પોતાના ધ્યેયના પૂરાં ચિંતવનથી ઉભી થએલી હતી, તે માત્ર તેના બાહ્ય સ્વરૂપની પૂર્ણ નકલ કરવાથીજ સમજાઇ ગયાનું ભાન કલાધરોને થયું અને તેથી તેઓ ચિંતવનમાંથી રૂપ નહિં મેળવતાં પોતાની કલાને માત્ર મનતરંગથી રૂપો આપવા લાગ્યા. પોતાના ધ્યેયથી ખસી જવાથી તેમના કામમાં ગ્રીસરોમની કલાનો આત્મા ગયો ને રૂપ રહ્યાં. સમાજના આ ધર્મ સમજવાને આપણે નીચેનો દાખલો લઇએ. ઘણા અપકવ બુદ્ધિવાળાઓ જ્યારે કોઈ મોટા માણસોની ક્રિયાની નકલ કરે છે ત્યારે તેઓ તે નકલને ટેવાઇ જઇ પોતાનું મુળ સ્વરૂપ પણ ખોઇ બેસે છે, તે તેઓ નકલીઆ થઇ જાય છે.

આ પછી બીજેજ પગલે કલામાંથી કલાનું રાષ્ટ્રીય તત્વ નાશ પામ્યું; તેમાં વ્યક્તિત્વનું તત્વ દાખલ થાય છે. કારણ કે આ બાહ્ય સ્વરૂપનાજ વિચારમાં પછી બાહ્ય સૌંદર્યનોજ વિચાર પ્રધાનતા મેળવે છે, અને આ વ્યક્તિપરત્વે ભિન્ન હોઇ કલા દરેક કલાધર દીઠ જુદા મત ગમતાં રૂપો ધારણ કરી એકજ રાષ્ટ્રીય તત્વ બતાવતી બંધ

પડે છે અને અને આવું પરિણામ યૂરોપમાં આ નવી હીલચાલ શરૂ થયા પછી અર્ધી સદીમાંજ દેખાયું. જે કલા એકપ્રજાત્વ બતાવતી હતી તે કલા એક વ્યકિતત્વ બતાવવા લાગી. મધ્યકાળમાં જે મકાનો કારીગરોના સમુહના પરંપરાગત બળથી ઉભા થયાં હતાં. તે મકાનો વ્યક્તિપરત્વે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોવાળાં ને વ્યક્તિત્વ બતાવતાં થઇ પડયાં. જે કલા સમુહની પ્રગતિ સાથે વિકાસ પામતી હતી તે કલા પ્રગતિ ઉપર આધાર રાખવા માંડી ને પરંપરાગત કલા વ્યકિતગત થવા લાગી. આથી માત્ર બુદ્ધિશાળીઓજ આગળ વધી બાકીના બધા પછાત પડી પરાધીન અવસ્થા ભોગવવા મંડયા. આમ થવાથી કલાનો વિકાસ ક્રમ કુદરતી રહેવાને બદલે કૃત્રીમ થઇ ગયો ને કલામાં ભંગાણ પડયું. ડોકટર કુમારસ્વામી આ વ્યકિતગત કલાના અનિષ્ટ પરિણામનું ચિત્ર નીચેના શબ્દોમાં બરોબર રજુ કરે છેઃ—

"Now suppose in place of a great tradition imposed on generations of craftsmen of diverse rank, we imagine an art of originality depending on the expression of personal and transient emotion. We should still obtain from time to time the works of individual genius, but these uttered in various separate idioms, would by no means secure by the spectator that response which is the birthright of all works inspired by living tradition. Secular and personal art can only appeal to cliques but a heiratic art unites whole race in one spiritual feudalism. Meanwhile the inferior craftsmen who in any case would produce inferior versions of great motifs, if thrown wholly upon their own resources, would also come short in science and in devotion; and produce work not nearly worthless but altogether worthless aesthetically. This is in fact the diagnosis of the sort of all our modern individualistic art, that seven eights of it is the work of men who ought to be servants and not to be masters while the work of the one-eighth (if there be so large a proportion of geniuses) is necessarily intelligible only to a very small audience."

"હવે એમ ધારો કે એક તદન જુદાજ દરજ્જાના કારીગરો ઉપર અવલબી રહેનારી એક લાંબી પરંપરાને બદલે આપણે ક્ષણિક અને વ્યક્તિગત લાગણીની સ્ફુરણા પર આધાર રાખનારી કોઇ અપ્રતિમ કલાને કલ્પીએ. આપણે હજુ પણ વ્યક્તિપરત્વે ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિમાનો પાસેથી કામો મેળવવા જોઇશે પણ આ બધાં વિવિધ રીતે બતાવેલા કામોથી તેઓમાં જોનાર માણસ પાસેથી જે જવાબ એક જીવન પરંપરાને હાથે થયેલ કામોને જોનાર પાસેથી આપણને સ્વાભાવિક રીતે મળશે તેવો નહિ મળે. આ આર્થિક દૈવી બળ વિનાની માનુષી અને વ્યકિતગત કલા માત્ર એક નાનકડા મંડળનેજ

અસર કરી શકે. પણ વંશપરંપરાની કલા તો એક દૈવી વાતાવરણનો લાભ લેવાને આખા જનમંડળને ભેગું કરી શકે. જ્યારે વ્યક્તિગત કલાના વિકાસ દરમ્યાન ઉપરતી પંક્તિના કારીગરો જે ગમે તેવા કામોમાં પણ ઉન્નત ભાવો હલકી રીતે રજુ કરે છે તેને જો છૂટો પાડી દઇ તેના પોતાનાજ પગ ઉપર વધવા રહેવા દઇએ તો તે તેની કલાની શાસ્ત્રીય તેમજ ધ્યેયની બાબતમાં નીચે ને નીચે ઉતરતા જઇ–માત્ર બાહ્ય સૌંદર્યમાંજ નહી પણ બધી રીતે હલકુંજ કામ કરશે. આધુનિક વ્યકિતગત કલાની પડતીનું આ નીદાન ખરેખરૂં છે કેમકે ⅘ કામ એવાઓના હાથે થાય છે કે જેઓ નેતા (ગુરૂ) બનવાના કરતાં સેવક બનવાને જ લાયક હોય અને બાકીનું ⅕ કામ (જો એટલો એ બુદ્ધિશાળી ભાગ રહ્યો હોય તો) એક નાનકડા મંડળને માટે એની મેળેજ બુદ્ધિ ગ્રાહ્ય બને છે."

ખરેખર પશ્ચિમમાં એજ પરીણામ આવ્યું. એ વ્યક્તિગત કલાને સમજનાર સમસ્ત પ્રજાને બદલે એક નાનકડો વર્ગ બન્યો કે જે એ ગ્રીસ રોમના શિષ્ટ કામોનો અભ્યાસ કર્યો હોય હોય કે સમજ્યા હોય આ વર્ગ ઘણે ભાગે પૈસાદાર લોકો અમીરો વગેરેનોજ બની શકયો, કેમકે તેઓજ એ સંસ્કૃત કલા શીખવાને સાધન મેળવી શકયા. જ્યારે બાકીનો ગરીબ વર્ગ–કારીગર વર્ગ છૂટો પડી જઇ આ વિશિષ્ટ કલાનો માહીતગાર થઇ શકયો નહિ એટલે તેમની કલાનાં ગ્રાહકો મળવા દુર્લભ થઇ પડયા. તેથી પરિણામે તેમને એ પૈસાદાર સમુહને ખુશ કરે તેવી કલા પેદા કરવાની જરૂર પડી. ધીમે ધીમે આ ગ્રીસ રોમની કલાના રૂપનેજ વળગનારાઓ પછી કલાની Subject matter આંતર વસ્તુ, તેની અંદરનો આત્મા નહિ પણ બહારનું તેમનું મનગમતું રૂપ સમજવા લાગ્યા, અને તેને તેઓ કલાનું હાર્દ-સૌંદર્ય કહેવા લાગ્યા, જે સૌંદર્ય તેમને મન ગમતુંજ હોય એવું બનવા લાગ્યું. જે કલા ધર્મના ઉચ્ચ નીતિ તત્વો બતાવનારી એક અર્થવાળા સાધન રૂપ હતી તે કલા માત્ર બાહ્ય રૂપ વાળી અર્થ રહિત લાગી પૈસાદારોને ખુશ થવાના સાધન રૂપ થઇ પડી. પરંપરાથી કેળવાએલા માણસના આ સમુહ માત્ર ખુશ કરવાને માટે કલા પેદા કરતાં અડચણ પડવા લાગી ને તેમાં તે ફાવી ન શકવાથી છુટો પડી પાયમાલ થઇ ગયો. પરંપરા ક્રમ આમ નાશ પામી ફાવે તે મૂળ સંસ્કાર વિનાનો પણ સાધનવાળો મનુષ્ય આ ખુશ કરવાની કલાને શીખવા માંડયો, અને એ કલાના આવા ઝગડાનો આજ વખત હતો કે જ્યારે રસ્કીન અને ટોલસ્ટોય જેવાઓ-એ કલાનું હાર્દ લોકોને સમજાવવાને અથાગ મહેનત કરેલી. હિંદની કલાને પહેલ વહેલે સમજનાર ને સમજાવનાર ફરગ્યુસને પણ કહેલું કે "હાલના નવા કેળવાએલાના કરતાં જુનો બીનકેળવાએલો પણ પરંપરાનો કારીગર વધારે સારૂં કામ કરે છે, અને એ આજ કલાનો જીવનવિગ્રહ હતો કે જ્યારે ત્યાંના નવા કેળવાએલા પૈકી કેટલાએક યુરોપયનો આપણે ત્યાં આવેલા અને ત્યારેજ એમ સહજ કહી શકાય કે જે લોકો પોતાની બાર સૈકા સુધી ચાલેલી અર્થભરી કલાને છોડી દઇ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ પર રચાએલી કલાને માનનારા હોઇ તેઓ આપણી એમનાથી પણ જુદી કલા કે જેની આંતર વસ્તુ અર્થ–ગંભીર ધર્મજ છે તેને ન સમજી શકે, ને ખરેખર એમજ બન્યું છે. તેઓને આપણા આ ઇશ્વરની પ્રભાઠી શક્તિ દાખવનારાં પુતળાંઓ કઢંગા લાગ્યાં છે. આપણા દેવળો કે જે ઇશ્વરની ગુણત્રિપુટી બતાવનારા છે તે એમને ગુંચવાડાભરેલાં જણાયાં, તેમણે એ કલાના માત્ર બાહ્ય રૂપનો

જ વિચાર કર્યો ને નાહક તે સ્વરૂપને જુદી જુદી સ્ટાઇલનાં નામ આપ્યાં, એટલુંજ નહિ પણ મી. ધ. બી. હાવેલ કહે છે કે "પોતાને ગમે તેજ સારૂં" એવા સિદ્ધાંતથી એમનાં મન એટલાં બધાં ટેવાઇ ગએલાં કે "કલાનાં જે રૂપો તેમને સુંદર લાગ્યાં તેનાં મુળ તેઓ પોતા તરફ લઇ જવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં."

આમ યુરોપીઅનોને આપણી કલા ન સમજાઇ ને તેથી તેમને આપણા અભણ ગણાતા કારીગરોને કલાનું શિક્ષણ આપવા કલાભવનો સ્થાપવા જરૂર સમજાઇ. આ કલાભવનો સ્થાપવાની જરૂર ખરેખર આપણે ત્યાં કલા નાશ પામી હતી એટલા માટે તેમને નહી સમજાએલ; પણ તેઓ આપણી કલામાં તેમનું સૌંદર્ય જોઇ ન શકયા ત્યારે **આપણી કલાથી અજ્ઞાતોને હાથે** સૌંદર્યોત્પાદક કલા શીખવવા હિંદુસ્તાનમાં (મુંબઇ મદ્રાસ લાહોર અને કલકત્તા ખાતે) કલાભવનો સ્થપાયા.

આ શાળાઓને સ્થપાયાને લગભગ પોણી સદી થવા આવી છે. આટલા લાંબા કાળના શિક્ષણને પરિણામે હિંદની કલા ખીલવી જોઇએ પણ ખીલી નથી, ઉલટી બગડી છે. તેની સાબીતી આપણને કલાભવનોના પરીક્ષાના કે પ્રદર્શનોના રીપોર્ટપરથી કે કલાભવનની એકાદ મુલાકાતથી થએલી અસરથી ન મળે પણ આપણી ખુલ્લી આંખે કારીગરોની સ્થિતિ જોવાથી ને જનસમાજની રસવૃત્તિ સમજવાથીજ મળે તેમ છે.

કારીગરોની આર્થિક તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિ ખરાબ થએલી છે.

જે કારીગરોનાં કામો હાલની કલાનો અભ્યાસ કરવાને યોગ્ય ગણાય છે તે કારીગરોના સંતાનો કે જેની સ્થિતિ સુધારવાના ઉદ્દેશથી શાળાઓ સ્થપાઇ છે તે ઓની આર્થિક તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિ ખરાબ થએલી છે.

આર્થિક સ્થિતિમાં આપણે જોઇએ છીએ કે તેઓને હાલના જીવનકલહના સમયમાં પ્રમાણમાં કેટલુંક ઓછું રોજ મળે છે. તે પોતાના છોકરાઓને રોજ મેળવવામાંથી ઇતર સામાન્ય કેળવણી લેવાને મુકત કરી શકતો નથી. એક અંગ્રેજી જ્ઞાનના અભાવ માત્રથી તે પોતાની કલામાં ગમે તેટલો હુંશીઆર હોય તો પણ તેને તેનાથી ઓછા પ્રવીણ પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન ધરાવતાને વધારે પગાર મળે છે. જ્યાં માત્ર કલાના જ્ઞાનનીજ જરૂર હોય છે ત્યાં પણ આવી સ્થિતિ છે! ઘણા યુરોપીઅનો અને અંગ્રેજી જ્ઞાનવાળાઓ એમ કબુલ કરતા હોય કે તેઓ પોતે તેમની નીચેના અંગ્રેજી જ્ઞાન વિનાના કલાધરો કરતા કલાના technics—હુન્નરમાં નબળા છે. અને છતાં તેઓ કલાની શાસ્ત્રીય બાબતોમાં પાછા ખાસ તે કલાકારો કરતાં ચઢીઆતા નથી હોતા. જેટલું તેઓ અંગ્રેજી ભાષા વડે સમજે છે તેટલુંજ પેલા કલાકારો સ્વભાષામાં સમજી શકે તેવા હોય છે. વિષયનું જ્ઞાન હોવામાં કે તેને વ્યક્ત કરવામાં પરભાષાનાજ જ્ઞાનની જરૂર હોવી એ કેટલું અણઘટતું છે! અને એમ ધારો કે એ કલાકારોમાં કલાની શાસ્ત્રીય બાબતોનું જ્ઞાન નથી તો એ રીતે પણ આપણે કેળવણીનેજ દોષ દઇ શકીશું—ત્યાં કેળવણીને માટે થતા પ્રયત્નોમાં ખામીજ છે.

આ જગાએ કારીગરના જ્ઞાનનું ચઢીઆતાપણું, તેનાથી ઉપર કામ કરનાર યૂરોપીઅન કે અંગ્રેજી જાણનાર તેના ઉપરીના હાલના જ્ઞાન સાથેની સરખામણીનું થાય છે. પણ આ ચઢીઆતાપણું તેના અસલના જ્ઞાન સાથે સરખાવતાં પાછું હલકું છે અને એના

હમણુના કામને અસલના કામ સાથે સરખામણી કરવાથી જણાશે કે અસલના કારીગરોએ જે વીવીધ પદાર્થોમાં ધૈર્યથી ડીઝાઇનો કર્યા છે અને જેને માટે ફરગ્યૂસન લખે છે કે Nowhere does nature show herself in such grand and such luxurious features, and nowhere does humanity exist in more varied and more pleasing conditions:—" આવા ઉન્નત અને મનોરંજક રૂપોમાં કુદરતનું સ્વરૂપ બીજે ક્યાંઇ દેખાતું નથી અને આટલા બધા વિવિધ ને સુંદર રૂપોમાં માનવ ભાવ બીજે કાંઇ જણાતો નથી, " તેવા કારીગરોના સંતાનો તેથી હલકી પ્રતીના નમુનાઓ બનાવવાને પણ હાલમાં અશક્ત નીવડે છે. તેઓ પરાધીન થઇ પડયા છે. કારખાનાના મીસ્રીઓ યુરોપી ફરનીચરોની નકલ કરવામાં પોતાનું પદ ખોઇ બેઠા છે ને તે પરદેશી ફરનીચરો પણ કલ્પનામાંથી નથી કરી શકતા. આ નાની ચીજોમાંથી આપણે મોટી ચીજો એટલે કે બાંધ કામોનો દાખલો લઇએ. મુંબઇ સરકારે ઠરાવેલાં હાલના કળાના નવા અભ્યાસક્રમોમાં હિંદની કળા શીખવાને માટે ઈ. સ. ૧૮૫૦ પહેલાનાં મકાનો કે રાચોનો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરી છે. એમની આ પસંદગી પશ્ચિમમાં કલાના અભ્યાસ માટે ગ્રીસ રોમની સંસ્કૃત કલાનો અભ્યાસ કરવા જેવી છે. તે શિષ્ટ કળાની જેમ તેઓએ હિંદ માટે ૧૮૫૦ પહેલાની કળા નમુના રૂપ ગણી છે. એટલે તે વખત પહેલાના મકાનો તે પછી થએલા મકાનો કરતાં ચઢીઆતાંજ છે એમ નક્કી થાય છે. એ પછી થએલા મકાનોનું આ હલકાપણું કારીગરોના હાલના અજ્ઞાનપણાનેજ આભારી છે.

કલાભવનોના શિક્ષણમાં ખામીઓ.

એ લોકોએ કળાના શિક્ષણના બે પ્રકાર પાડ્યા છે: (૧) Applied Art (૨) Fine Art. હિંદવાસીઓમાં તો આવા ભેદોના વિચારજ જન્મ પામ્યો નથી. આપણે ત્યાં હું પહેલાં લખી ગયો તેમ પદાર્થ માત્ર કલામય હતા. અને તેથીજ અસલનો કારીગર એકી સાથે ચિત્રકાર, કોતરનાર, ને ઘડનાર હતો. પશ્ચિમમાં કલાનો પુનર્જન્મકાળ શરૂ થયો તે વખતના ઇટાલીના કેટલાક કલાધરો એવા સર્વગુણસંપન્ન હતા. જ્યારથી કલાની આંતર વસ્તુના વિચારમાં મતભેદ પડયો અને કલા પૈસાદારોને ખુશ કરવાના એક સાધન રૂપ થઇ ત્યારથી આ બે ભેદોનો જન્મ થાય છે, અને કલાને ચીજોમાંથી દુર કરી જ્યારે લગાડવી હોય ત્યારે લગાડાય એવો વિચાર અસ્તિત્વમાં આવે છે. અને ત્યારેજ આમ " એપ્લાઇડ આર્ટ " અને " ફાઇન આર્ટ " એવા કલાના બે ભેદ પડે છે. આ એપ્લાઇડ આર્ટના શિક્ષણને માટે " વર્ક શોપ્સ "—કારખાનાને ક્યાંક ક્યાંક " ઇન્ડસટ્રીઅલ સ્કુલ " ઉદ્યોગ શાળાઓ ખુલી છે કે જેમાં શિક્ષણને માટે કારીગરોના છોકરાંઓ માટે દેશી ભાષાના ત્રણ ચાર ધોરણનું શિક્ષણ પણ દાખલ કરવામાં આવે છે. અહી તેમને ધંધા પુરતું હસ્તકૌશલ્ય શીખવાડવામાં આવે છે અને તેને લલિત કળાના વિચારથી છૂટો પાડી દેવામાં આવે છે.

કલાના આ આધુનિક ભેદોથી કારીગર વર્ગ માત્ર ઘડનાર જ થયો, તેણે પોતાની કલ્પનાશક્તિ ગુમાવી દીધી છે ને તે પરાધીન યંત્રવત્ થઇ રહ્યો છે. ઉપરાંત હસ્તકૌશલ્ય હિંદની કલાના રૂપ ઉપર ભાગ્યેજ થતી હોવાથી એ સંતાનમાં જે કંઇ હીંદની કલાના પરંપરાના સંસ્કાર રહ્યા હોય તે નાશ પામે છે. એવા શીખવનારાઓ ઘણે ભાગે યુરોપનું હસ્તકૌશલ્ય શીખેલાઓ કે યુરોપીયનોજ હોય છે ને તેથી આપણી કલાની હ

વલણો નથી શીખવાતી. વલણો એટલે Curves designs ની રીતે કારખાનાનું શિક્ષણ શીખેલાને તેમજ યુરોપીઅન કે યુરોપીય કલા શીખેલાને હાથે થએલ આલેખન ઉપરથી પરાધીન કામ કરવાને લાયક થવા ઉપરાંત કંઇ શીખવાતું નથી.

ઉપરાંત કારીગરોનો ઘણો મોટો ભાગ તેમના પર આવી પડેલી ગરીબ સ્થિતિને લઇને આ કારખાનામાં મળતુ હસ્તકૌશલ્યનું જ્ઞાન પણ પામી શકતો નથી. વડોદરાના કલાભવનમાંથી આ Applied કલાના વર્ગો કાઢી નાંખવા પડયા તેમાં કારીગર વિદ્યાર્થીની ઘણી ઓછી બલકે નહિ જેવી સંખ્યાજ કારણભૂત હતી.

હવે આપણે લલિત કલાનું શિક્ષણ તપાસીએ.

લલિત કલાના શિક્ષણમાંથી કારીગરોનો બહિષ્કાર.

આ શિક્ષણમાં પહેલી ભુલ એ થાય છે કે તે ઘણે ભાગે અંગ્રેજી ભાષા વડે અપાય છે. ને તેથી કારીગર વર્ગનો તેમાંથી આપોઆપ બહિષ્કાર થાય છે. કારણકે જ્યાં કારખાનાનું શિક્ષણ લેવાને કારીગરનો છોકરો યુક્ત થઇ શકતો નથી ત્યાં અંગ્રેજી ભણીને આ શિક્ષણ લેવા તો શી રીતેજ આવી શકે ? મને પોતાને તો એજ નથી સમજાતું કે કારીગર વર્ગ આ શિક્ષણમાંથી બાતલ થાય તેને તેનું ધોરણજ શા માટે હોવું જોઇએ. આમ હોવાથી આ શિક્ષણ લેવાને જે જન્મથીજ સંસ્કારવાળો કોઇ લાયક છે, તે વર્ગ આ શિક્ષણ નથી પામતો, ને સંસ્કારહીન વર્ગ આ શિક્ષણ લેવા આવે છે. આપણે સંસ્કારનું બળ તથા યોગ્યતા તો સ્વીકારવાંજ પડશે કારણ કે દેખીતું જ છે કે સુતારનો છોકરો સુતારી કામ કે દરેકોઇ કલાયુક્ત કામ ઇતર વર્ણના છોકરા કરતાં વહેલુજ શીખે છે. અને આ મૂળ સંસ્કારહીન વર્ગ પણ ક્યારે આવી શાળાઓમાં આવે છે કે જ્યારે તે બીજા કોઇ અભ્યાસને માટે નાલાયક થઇ ચુકેલો હોય, એટલે સંસ્કાર તેમજ બુદ્ધિમાં હલકો માલ આ શિક્ષણનો લાભ લઇ શકે છે. મુંબાઇની ચિત્રશાળામાં તો વળી શિલ્પકલાના અભ્યાસ માટે પ્રવેશધોરણ મેટ્રીક સુધીનું રાખ્યું છે ત્યાં આપણા હિંદના સલાટોનો શાનોજ પ્રવેશ હોય !

આવા લોકોનું આટલું જ્ઞાન આ લલિત કલાના શિક્ષણને માટે પૂરતું હોવાનું પણ પાશ્ચાત્ય કલાના લાક્ષણિક આદર્શને લઇને છે. જ્યારથી તેઓ કલાના બાહ્ય સ્વરૂપનેજ પળગ્યા ત્યારથીજ કલાના હસ્તકૌશલ્યનીજ યોગ્યતામાંજ કલા આવી ગયાનું સમજ્યા ને તુર્તજ પછી આ હસ્તકૌશલ્યને સર્વ કોઇ મેળવી શકે તેમ તેઓને લાગ્યું છે. એટલેજ પરંપરાના સંસ્કાર તરફ દુર્લક્ષ થયું છે. પછી આના લાયક વર્ગ લગભગ બે વર્ષ સુધી ચિત્રના શરૂઆતના પ્રાથમિક શિક્ષણ દરમ્યાન હસ્ત કેળવણીને માટે વપરાતી ભાષા " Draw a straight line " " Colour your drawing " " Draw the model placed before you " વગેરે વાકયો શીવાય બીજું કાંઇજ સાંભળતો નથી એટલે તેનામાં માનવ જીવનને જરૂરની સંસ્કૃતિ આવે એવું બીજું કાંઇજ નથી ચાલતું ને ઉલટું તેણે જે કંઇ મેટ્રીક સુધીમાં મેળવ્યું હોય તે ખોઇ બેસે છે ને નીરસ બને છે. ને તેમાંજ તેને આગળ ઉપર ઉચતર શિક્ષણમાં પણ હસ્તકૌશલ્યના જ્ઞાન શિવાય જીવનને સંસ્કૃતિ મળે તેવું શિક્ષણ ઘણુંજ થોડું બલકે નહિ જેવુજ આપ-

વામાં આવે છે. જેથી તે કલાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી એક સંસ્કારવાળો માણસ બનતો નથી.

ભાષા જેમજ કલા માનવ જીવનને ઉન્નત કરનાર એક સાધન છે, માટે સંસ્કૃતિ મળવાને માટે જેટલું ધ્યાન આ કલાભવનો શિવાયની માધ્યમિક ને ઉચ્ચતર શાળાઓમાં અપાય છે તેટલુંજ કલાના અભ્યાસ દરમ્યાન અપાવું જોઈએ.

માનવજીવનની આ સંસ્કૃતિ દરેક મહા પ્રજાએ ધર્મ વડે આપી છે કે જે ધર્મ તેમણે પોતાની કલાઓ—સાહિત્ય, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, ભાસ્કર્ય, સંગીત, વગેરેમાં વ્યક્ત કર્યો છે. આ ધર્મ કલાધર કોઇ દહાડો પોતામાં ઉચ્ચ સંસ્કાર વિના પોતાની કલામાં વ્યક્ત નજ કરી શકે, અને માટેજ આ કલાભવનોમાં કલાનાં માત્ર બાહ્ય રૂપોજ શીખી છ, સાત વર્ષ પછી બહાર નીકળેલાઓ તરફથી પ્રાચીન કળા જેવાં કલાનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપો હિંદે જોયાં નથી. આ ઉચ્ચ સંસ્કાર કાંઇ કલાના બાહ્ય રૂપનેજ શીખવાથી કલાધરોમાં આવતા નથી. જેમ ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળી કવિતાઓ કરતાં કાંઇ એકલું પીંગળ શાસ્ત્ર કે વ્યાકરણ શીખવાથી નજ આવડે તેમ કલાનું આ પીંગળશાસ્ત્ર—વ્યાકરણ—Technic માત્ર શીખવાથી ઉન્નતભાવવાળી કળા પેદા ન થઇ શકે.

આવી ઉન્નત ભાવવાળી કલા પેદા કરવાને જેમ કોલેજોમાં શિષ્ઠ કાવ્યો ચાલે છે તેમ અહિં પણ ચાલવાં જોઇએ. દૈવી બ્રહ્માંડી સ્વરૂપો આલેખનારાં કાવ્યો કલાધરોને બરોબર સમજાવવાં જોઇએ કે જેથી કરીને તેઓ દેવોના ચિત્રોમાં કે સ્થાપત્યમાં દૈવી ઉન્નત ભાવ પોતાના ધ્યાનબળથી લાવી શકે. આમ થતું નથી માટેજ આ શાળાઓમાંથી નીકળેલા યુવક કલાધરો દેવોનાં ચિત્રોમાં દૈવી ભાવ લાવી યુગલમાં ફેરજ નથી પાડી શકતા, તેમજ તેમનાં મકાનોની ડીઝાઇનો એક મસીદથી જુદા ઘાટ વાળી થતી નથી. મંદિરો પરનાં શિખરો તેમણે ડીઝાઇન કરેલાં મનુષ્યોપયોગી બાંધકામો પર આવી રહ્યાં છે. તે માટેજ આપણે ધારી શકીએ કે મંદિરોના પોઠીઆઓ આવાં મકાનોના પગથીઆં પર આવી બેસશે. બુદ્ધ ભગવાનનાં પુતળાંઓ રાજાની દમામ વચ્ચે મૂકવામાં આવશે. આમ આ શીખેલાઓ ગમે તેમ ચિત્રો કરવામાં કે ડ્રાફ્ટસમેન તરીકે નોકરી કરવામાં કે કે ગણપતિનાં કે શંકરનાં ઇસ્કેટાઇટ કપડાં પહેરેલાં માણસોનાજ આબેહુબ નકલીઆં પુતળાંઓ કરવામાં જીવન ગાળે છે. તેમને કોઈ જાહેર સભામાં નહિ આમંત્રણ કે નહિ જાહેર હિલચાલમાં તેમનો ભાગ. તેઓ તેમની કલાના હસ્તકૌશલ્યથી ગ્રાહકોમાટે મનરંજક કલા પેદા કરી ગ્રાહકો પાસે એક તમાસગીર જેવી જીંદગી ગુજારે છે.

* કલા મનુષ્યમાં સંસ્કૃતિ આણવાનું એક સાધન છે. એ સંસ્કૃતિ શિષ્ઠ સાહિત્ય અને કલા બન્નેમાં છે. કલાની ખીલવણી પણ ત્યારેજ કરી શકાય કે જ્યારે પાછી એ શિષ્ઠ સમયના જેવી ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળી કલા પેદા થાય છે અને આ કોઇ દહાડો કલાનાં બાહ્ય સ્વરૂપનુંજ શિક્ષણ અપાય છે ત્યાં સુધી થશે નહિ.

કલાભવનોમાં આ સંસ્કારિતાના શિક્ષણને માટે કંઇજ પ્રયત્ન નહિ થતાં હોવાથી તેના શિક્ષણને પરિણામે થતી કલા ઉન્નતભાવહીન, અને માત્ર ગોખી રાખેલાં બાહ્ય-સ્વરૂપ વાળી, આડંબરવાળી ને મોહક થાય છે. એને માટેજ આટલા લાંબા સમયથી

કલાભવનો સ્થાપ્યાં છે, છતાં પ્રાચીન કલા જેવી લોકહૃદયનું પ્રતિબિંબ ને આદર્શ બતાવનારી કલા લગભગ પોણી સદીથી હીંદે જોઇ નથી.

આ સંસ્કાર શિક્ષણ ન આવ્યા ઉપરાંત બીજી ગંભીર ભુલ એ થાય છે કે શીખવવાનાં બાહ્ય રૂપો પણ પશ્ચિમની કલાનાં હોય છે, કારણ કે શિક્ષકો હિંદી કલાથી અજ્ઞાન છે. દાખલા તરીકે મુંબઇની શાળામાં કોઇપણ પ્રયત્ન હિંદની કલા શીખવવાને થતો નથી. છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષોથી માત્ર સ્થાપત્ય શાળામાં કંઇક હીંદી શીલ્પકલા ને તેનાં બાંધકામની શૈલીનો ઇતિહાસ ને તેનાં બાંધ કામોની શૈલી શીખવાડાય છે પણ તે અને તેના બાહ્યરૂપજ શીખવાય છે. મી. ઇ. બી. હાવેલે હિંદની કલાનું આન્તર સ્વરૂપ તેના Ideals of Indian art ના પુસ્તકમાં સમજાવ્યું છે તેમતો કોઈજ સમજાવતું નથી. બીજા કોઇ ખાતામાં હિંદની કલા શીખવાતી નથી. ત્યાંના માજી પ્રિન્સીપાલ બર્ન્સ સાહેબે શરૂઆતના ડ્રોઈંગના શિક્ષણ માટે હસ્તાલેખન માટે જે પ્લેટો તૈયાર કરી છે તેમાં આપેલા ડીઝાઇનોનું કોઈ પણ અંગ કે વલણ હીંદી ઘાટનું નથી. ઉલટું ખરી રીતે વિચારતાં તો યુરોપીઅનો આ ડીઝાઇનની કલા હીંદ પાસેથી શીખે તેટલી તે કલા હીંદમાં ખેડાએલી ને વખણાએલી છે. આ ડીઝાઇનની મી. ફર્ગ્યુસને કરેલી કદર મેં ઉપર લખીજ છે. ઉપરાંત સ્થાપત્ય કલાનું ખરેખરૂં સ્વરૂપ બહુજ ટુંકાણથી ભેદી રીતે સમજાવનાર લેખક લીથ એ લખે છે કે—“If we would set seriously to work in reviving decorative design, the best thing we could do would be to bring a hundred craftsmen from India to form a school of practice.” “જો ખરેખર આપણે આપણી નકશી કામની કલાનો પુનરોદ્ધારજ કરવો હોય તો સૌથી સારૂં કામ એમજ થઇ શકે કે આપણે હિંદમાંથી સોએક કારીગરો અહિં બોલાવવાને તેમને હાથે કામગરીની શાળા ખોલવી” આ વિચારથી તદન ઉલટુંજ કામ અહિં ચાલે છે. હિંદુસ્થાનમાં એ લોકો આવીને આપણને શીખવવા મંડયા. ત્યાં આપણી કલા ખીલવવી તો એક બાજુ રહી પણ તે બંધ પડી સડી જઇ તેની જગ્યાએ પરદેશી કલા આવે છે. એ શાળામાં હિંદુસ્થાનના સંસ્કૃત સમયની અજંટાની ગુફાઓનાં ચિત્રો જુના પ્રિન્સીપાલ મે. ગ્રીફીથ્સ સાહેબના વખતથી રખાયાં છે. તે તેમજ રજપુત શૈલીનાં ચિત્રો ફ્રેમમાં પડયાં છે, તેમનો કંઇજ ઉપયોગ થતો નથી. આ શિક્ષણને પરિણામે આ શાળામાંથી બહાર પડેલાઓ હિંદની કલાને સમજતાજ નથી, ત્યાં તેમની પાસેથી તેની ખીલવણીની આશા તો રખાયજ કયાંથી! આખા મુંબઇ ઇલાકાની કલાના વિકાસનો આધાર આ શાળાપરજ છે એમ કહી શકાય માટે ઇલાકાની કલાની અધોગતિ માટે તેનેજ જવાબદાર ગણવી જોઇએ. એ શાળામાંથી બહાર પડેલાઓ આખા પશ્ચિમ હિંદમાં વેરાયા છે ને તેમણે પોતાના જ્ઞાનથી કલામાં શો વધારો કર્યો તે જુઓ. તેઓ સંસ્કારી તેમજ સામાન્ય જ્ઞાનનું શિક્ષણ નહિ પામેલા હોવાથી સામાજીક કે રાજ્યના કોઇ પણ વિષયથી અજ્ઞાન ને જડ જેવા થઇ ગયેલા હોય છે ને શિક્ષણને અભાવે હિંદની કલાથી તો અજ્ઞાનજ છે. તેઓએ પોતાની કલા તરફ સમાજને આકર્ષ્યો નથી, તેઓ પોતાના વિષયને રસવાળો કરી શક્યા નથી. તેમને તેના પર પદ્ધતિસર બોલતાં પણ આવડતું નથી. ઉપરાંત તેઓમાંના ઘણાક તો ચારિત્ર્યહીન પણ થઇ ગયા છે.

શિક્ષણ નહિ લેનારા કારીગરોની સ્થિતિ.

આ સંસ્કારી ને બુદ્ધીહીન વર્ગનું અને કારીગર વર્ગનું જ્યારે કલાશિક્ષણથી આવું પરિણામ આવ્યું છે ત્યારે જે કારીગરો આ શિક્ષણ નથી પામેલા તેઓ આપોઆપજ બગડે છે. તેમનાં હૃદયો જન્મથીજ પ્રાચીન ભાવના અને રીતિઓથી ટેવાઇ ગયેલા હોવાથી આ કેળવાએલાઓને હાથે થતી જડવાદ અને વ્યક્તિવાદ બતાવનારી કલાની તેઓ ઉન્નતિ કરી શકત પણ તેઓને પોતાના પેટ માટે આ જડ કલા પણ ઉત્પન્ન કરનારા અને તેનાં ગ્રાહકોને માટે તેમણે નીમેલા જડવાદી કલાધરો નીચે પરાધીનતાએ કામ કરવું પડે છે. આને પરિણામે તેઓ યંત્રવત બનતા ગયા. તેમનામાંથી મૂળની શોધક બુદ્ધિ નાશ પામીને તેઓ એક બીજી, રોજ મેળવનાર મજુર કે કારખાનાના સંચા પર કામ કરનાર જડયંત્રવત્ બની ગયા છે!

અને છતાં પણ જ્યાં જ્યાં કારીગરો પોતાની પરંપરાગત કલા બતાવી રહ્યા છે ત્યાં તેમની કલાનો ઉઠાવ માત્ર એક નવાઇની ચીજ તરીકે થાય છે. ઘણે ભાગે સ્વદેશ જતા યુરોપીઅનો પોતાને દેશ હિંદની કલાને એક નાદુઇ કલા તરીકે દેખાડવાને કે શે આ લોકો પોતાના યુરોપી રાચોથી ભરેલા એકાદ ઓરડામાં એક નવાઇની ચીજ તરીકે આવાં કામો લે છે. ફરનીચરોની માગણીમાં પણ પરિણામે ગ્રાહકોની રસવૃત્તિનો અધિકાર જામતાં કારીગર પરાધીન બને છે.

કલાભવનોના શિક્ષિતોનું જ્ઞાન જ્યારે મૂળ બુદ્ધિયે પરંપરાગત સંસ્કાર ને શિક્ષણની ખામીને લીધે ઉપર ઉપરનું, ઊણું, હલકું, અને અયોગ્ય હોય છે ત્યારે બીનકેળવાયેલો પણ સંસ્કારી કારીગર કલાની ખોટી માગણીથી ખોટી કલા કરી પોતાની ખરી કલાનું જ્ઞાન ને રૂપ ખોઈ બેસે છે. **આ કલાભવનોએ આણેલું પરિણામ.**

શિક્ષણની બીજી ખામી એ છે કે શિક્ષણનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણુંજ સંકુચિત છે.

શિક્ષણની બે દિશાઓ.

કલાના શિક્ષણને પ્રયત્ન હમેશાં બે તરફના હોવા જોઇએ. એક કલાને મુળ સ્વરૂપમાં મુકનાર વર્ગને તૈયાર કરવાનો ને બીજો એ સ્વરૂપને સમજનાર, ને તેમાંથી નીકળતા આ દેશોને ઝીલનાર વર્ગને તૈયાર કરવાનો. આ બન્ને પ્રયત્નો જો એક સાથેજ કરવામાં ન આવે તો કલાનો વિકાસ થવોજ અસંભવિત છે. એમાં જે જે કલાને આકાર આપવાની જરૂર છે, જેવી કે ચિત્ર સ્થાપત્ય ભાસ્કર્ય—તેવી કલાનો ઝીલનાર વર્ગ તેના કલાધરોને તૈયાર કરવાની સાથેજ તૈયાર કરવો જોઇએ. કારણ કે આ કલાઓ તેના ગ્રાહકો વિના વિકાસજ ન પામે. બાકીની કાવ્ય અને સંગીત કલાઓ એવી છે કે તેનો કલાધર ગ્રાહકોની, પરવા રાખ્યા વિનાજ પોતાના આત્માનાજ ગુણ સાથે આગળ વધ્યા જાય છે. આકારની કલાને માટે આમ નથી; તે કલાઓ તો તેના કલાધરોની હયાતી દરમ્યાનજ વિકસવી જોઇએ, અને આ વિકાસ હમેશાં કલાના ઉઠાવપરજ હોય છે.

આપણે પહેલી બાજુની—કારીગરો પેદા કરવાની કલાકેલવણી તપાસી. હવે બીજી બાજુની—ગ્રાહકોને તૈયાર કરવાની કેળવણી તપાસીએ અને જોઇએ કે તે ક્યાં ને કેમ

અપાય છે. આ જાણવાથી કલાકેલવણીથી આવેલ પરિણામની બીજી બાજુ—લોકોની રસવૃત્તિની આપણને ખબર પડશે. હું આગળ જણાવી ગયો છું કે આ પરિણામ બે રીતે નક્કી થાય. કલાશિક્ષિતોની સ્થિતિ અને લોકોની રસવૃત્તિ તપાસવાથી પહેલી જાતના શિક્ષણ માટે જો વંશપરંપરાનો સંસ્કારી લાયક ગણાય તો આ બીજી જાતના શિક્ષણને માટે કારીગર વર્ગ શીવાયનો બધો વર્ગ સમજવાનો, કે જેને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ આપવાને પ્રાથમિક ઉચ્ચતર શિક્ષણ આપવાને યત્નો થાય છે. આ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ આપવાને જે કેળવણી અપાય છે તેમાં કળા કે જે આ સંસ્કૃતિ આણવાને સર્વસામાન્ય સાધન છે, તેની સમજનું જ્ઞાન કાંઇ અપાતું નથી. શિક્ષણવેત્તાઓએ આ સંસ્કારિતા આણવાને ઉચ્ચતર કેળવણીમાં સંસ્કૃત શિષ્ટ કાવ્યોનો અભ્યાસ ગોઠવ્યો છે, પણ આ પ્રાચીન કાવ્યોનો યત્ન દોષ કરનારી કળાના પાઠોનું શિક્ષણ આપવાનો ઇનો એ છેકજ તેમની ધ્યાન બહાર ગયું છે. આમાં બને છે એમ કે કલાભવનોમાં કલાના શિક્ષણમાં પ્રાચીન કાવ્યો નથી ચાલતાં તે અહિં કાવ્યો ચાલે છે; તે કળા નથી ચાલતી એટલે કલાધરો ઉચ્ચ ભાવનાવાળી કળા પેદા નથી કરી શકતા, ને ગ્રેજ્યુએટો પ્રાચીન કાવ્યદર્શક કળાને સમજી શકતા નથી. એટલે ઉન્નત ભાવવાળી કળાની માગણીજ થતી નથી. દેશી ભાષાની વાચનમાળામાં જે ચિત્રો મુકાયાં છે તે બધાંજ લગભગ પરદેશી ચિત્રકારો પાસે કરાવ્યાં હોય, એટલાં બધાં નજીવાં ને હિંદુભાવનાવિનાના છે, જેથી બાળકને તે ચિત્રોનો પુરો અર્થ પણ નહિં સમજતો હોય. તેમજ તાજમહેલ, સરખેજના ગેબ, કાર્લાની ગુફાઓ, વગેરે સ્થાપત્ય વિષયક કેટલાંક પાઠોમાં તે વર્ણનો લખ્યા છે, તે બધાં કલાના આત્મારહિત બાહ્ય રૂપનાંજ છે. આવા બાંધકામોના વર્ણનોનો ખ્યાલ વાંચકોને હિંદની કલાના પુરા જાણનાર મી૰ ઇ.બી. હાવેલના તેમના "આગ્રા અને તાજ" નામના પુસ્તકમાંથી મળશે.

જો કે ૧૦–૧૫ વરસથી શાળાઓમાં ચિત્રો શિખવાય છે, પણ તે કોને હાથે? ઉપર કહેલા કલાભવનોના શિક્ષિતોને હાથે! જ્યાં ચિત્રની ખાસ શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણમાં ખામી કહાડી શકાય છે, ત્યાં આ શાળાઓમાં અપાતાં શિક્ષણમાં કેટલી ખામી હોય તે વાંચકે પોતેજ વિચારી લેવું. વળી આ ચિત્ર વિષયને યુનીવર્સીટીની પરીક્ષામાં સ્થાન નથી. એટલે તેના હેતુ તરફ દુર્લક્ષ રખાય છે. આવી પરિસ્થિતિથી છેવટે એવું પરિણામ આવે છે કે આપણી કલાને આપણા ગ્રેજ્યુએટો સમજતા નથી, ને બહારબધે યુરોપી બાહ્ય રૂપવાળી કલાનો મોહ એટલો બધો જોરમાં હોય છે, કે તેઓ તેનેજ ટેવાઈ જઇ છેવટે જાહેરખબરી ચિત્રો રાખી સંતોષ માનવા લાગ્યા છે. કોલેજવાળાઓ પાછા કોઇ વાર કલાસ્થાનનાં કામ, તેનાં મોટાં કદ, અને ચિત્રકામની સફાઈ પરથી માત્ર નવાઇનોજ ખ્યાલ લાવી પાછા ફરે છે. તેઓના ચિત્રપર આ શિવાય બીજી અસર થતી નથી. આ નકલી જડવાદવાળી કલાનું સામ્રાજ્ય આ શિક્ષકોના પર એવું સચોટ કરેલું છે કે સાચા સૌંદર્યપૂજક ગ્રેજ્યુએટો આપણા વિશિષ્ટ કાવ્યોમાંથી સજલ નેત્રે રસ લેતા હોય છતાં, પાછા એજ પુરૂષો, કોઇ યુરોપી રમણી કે દૃશ્યથી જેટલા ખુશ થશે તેટલાં આપણા જુનાં ઇશ્વરના અલૌકિક બળ દાખવનારાં પુતળાંઓ, કે જેપુરી ચીતારાના હાથે થયેલાં કામોથી ખુશી નહિં થાય. અરે એમજ નથી પણ કેટલાક પોતાના કાવ્યમાં એક આર્ય સ્ત્રીનું આદર્શ રૂપ બરોબર ચીતરશે અને તે તેમને ગમતી પ્રાચીન ભાવનાને બરોબર અનુરૂપ

કરી છતાં, તેજ પુરૂષો પાછાં પોતાનાં સ્ત્રી છોકરાંઓને યુરોપી પોશાકમાં સજ્જ થયેલાં જોવાં ઇચ્છશે. આમ તેની આંતર અને બાહ્ય સૃષ્ટિમાં ફેર પડી તેઓ જુદી Insincere જીંદગી ગાળે છે. આમાં એ ગ્રેજ્યુએટોનો વાંક નથી; વાંક છે શિક્ષણનો—ને બહાર ચાલતા વ્યવહારનો. આ બહાર ચાલતી કળાનો વિષય આંતર વસ્તુસૌંદર્ય છે. તેઓને ઘણીવાર એમ કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે "ભાઇ એ કલાની બાબતમાં અમે ન સમજીએ" તેમને તે સંબંધી વિચાર કરવોજ ગમતો નથી, ને પછી તેઓની કલાની પસંદગીનો આધાર, આ જડવાદી કલાના ગ્રાહકોની વધારે સંખ્યા પરજ હોય છે. જો કલાની આંતર વસ્તુથી તેઓને જાણીતા કર્યા હોય તો તેઓ હમણાં કલા સમજે ને નિશ્ચયપૂર્વક સાચી કલાની માગણી કરે. તેઓ આ બહાર ચાલતી કલાના વ્યસનાધીન થઇ ગયા છે. નહિં તો એમ શા માટે થવું જોઇએ કે જે કાવ્યોમાંથી તેઓ રસસ્વાદ લે છે તેજ કાવ્યોનો પ્રતિઘોષ કરનારી હિંદની કલાને તેઓ ન સમજે ? વળી હિંદનું સંગીત કંઇ અલૌકીક બળ આપે છે. એમ સમજવા છતાં લગ્નપ્રસંગે બોખલાં બેન્ડ વાજાં કે ફોનોગ્રાફો વગડાવે ?

તેમજ વિલાયતમાં શીખેલા ને પૈસાદાર શેઠીઆઓનું છે. તેઓ કલાના ખરા તત્વોથી અજાણ્યા છે. તેઓના ઘરમાં તમે નજર કરશો તો જણાશે કે ચિત્રોમાં માત્ર ફોટોગ્રાફો ને તે પણ વળી પોતાના કે પોતાના સગાનાં ને ફરનીચરોમાં ફ્રેન્ચ કે ઇંગ્લાંડના શીવાય બીજું કાંઇ નહિ હશે. તેઓ જો બહુ બહુ કલાની કદર કરશે તો કોઇ ચિત્રકારને પોતાનુ ઓઇલ પેઇન્ટીંગ કરવા આપશે કે કોઇને સ્કોલરશીપ આપીને સૌંદર્યોત્પાદક કલા શીખવનારી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરવા મોકલશે.

કલાનો હાલનો ઉત્તેજક વર્ગ આવો તૈયાર થયેલો છે.

જુની શિક્ષણપ્રણાલિકા.

હિંદની જે કલા વિદ્વાનો વખાણે છે તે કલા તેને સતત મળતા જતા ઉત્તેજનને આભારી છે. આ ઉત્તેજન આપનાર સમુહ કારીગર સાથે આખો પ્રજાવર્ગ ગરીબથી ઠેઠ રાજા સુધીનો હતો. કારણ કે કલાની આંતર વસ્તુ આ બન્ને પક્ષને શીખવાતી હતી. હિંદની કલાની આંતર વસ્તુ આર્ય કર્મધર્મ હતો અને તેનાં ઉચ્ચ નીતિસૂત્રોનું શિક્ષણ આ બન્ને વર્ગ એક સાથે સરખી રીતે પામતા હતા. કારીગરો આ શિક્ષણમાંથી મળેલાં સમાજનાં માર્ગદર્શક સત્યોને મૂર્ત સ્વરૂપમાં મુકતાં, કે જે સ્વરૂપોની પરીક્ષા અન્ય પ્રજાવર્ગ કલાની આંતર વસ્તુ સમજતો હોય તે સ્હેલાઇથી ને ચોકસાઇથી કરી શકતો. જો કલાની આંતર વસ્તુ ધર્મ—કલામાંથી બરોબર વ્યક્ત ન થાય તો તે કલા નાપાસ થતી. ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રોમાંના આદેશો હીંદની પુરાણી કલાવડે ગરીબ ને નિરક્ષર માણસને પણ પહોંચતાં. જેમ એનાં રહસ્યો આવા માણસોને સમજાવવાને પુરાણો વગેરે રચ્યાં છે, ને તે જેમ શિક્ષિતોમાં એટલાજ રસપૂર્વક વંચાતાં તેમજ તે પુરાણોને વ્યક્ત કરનારી કલા ગરીબ ને નિરક્ષરથી તે રાજા ને વિદ્વાનો સર્વે રસપૂર્વક જોતાં ને ચર્ચા કરી શકતાં. કલાની આ કદરનું વર્ણન ઇ. સ. ૧૮૮૧—૮૨ માં ભરાયેલ પંજાબના પ્રદર્શનનાં રિપોર્ટમાં મી. જે. એ. કીપ્લીંગ નિચેના શબ્દોમાં આપે છે—"કોઇ ઘર બાંધનાર કામ કરનાર કારીગરોને તેમની કુશળતાના પ્રમાણમાં વધતી ઓછી મજુરી મળતી, પણ કોઇ ખાસ અઘરા

કામને માટે તેમને રોજ ઉપરાંત મીઠાઇ શરબત વગેરે અપાતાં. કેટલીક જગાએ તો જ્યારે કોઈ મીસ્ત્રીએ બારણાનું બારસાખ કે એવો ભાગ ખાસ નકશી કામવાળો કર્યો હોય ત્યારે તે કામની પૂર્ણાહુતિને દિવસે મીસ્ત્રી રજા પામતો ને ભોંયપર કંઇક પાથરી તેને લોકોની ચર્ચા માટે ભોંયપર મુકતો. તે લોકો તરફથી ચર્ચા કે સાબાશી સાંભળવા બેસતો. કોઇ કોઇ વાર તો આમ કરવામાં તેને ૧૦૦–૨૦૦ રૂપિયાની બક્ષીસો એકઠી થતી. આમ કલાવિધાયક અને પ્રજા વર્ગથી કલા ઉત્તેજન પામી જીવંત રહેતી.

છેવટ.

પશ્ચિમના વિજ્ઞાનના બળથી હિંદવાસીઓને કલાની આંતર વસ્તુ–ધર્મ તરફ અશ્રદ્ધા થવા લાગી. ધર્મશાસ્ત્રો વહેમી ગણાવા લાગ્યાં, તેમજ હિંદની કલા Fantastic, perplexing ને crude મનસ્વી ગુંચવણ વાળીને અણઘડ ગણાવા લાગી. કલાની આંતર વસ્તુ જે હજારો વર્ષથી આર્યજીવનને સંસ્કૃતિ આપતી આવી છે, તેના તરફ સાવ દુર્લક્ષ કર્યે પાર નહિ આવે. આર્યજીવન યુરોપીય જીવન થવાનું નથી; જો થશે તો જેમ ઘણા સુધારકો આર્યધર્મની ભાવના તરફ પાછા વળ્યા છે, તેમજ આ પ્રયત્નમાં પણ મોડું વહેલું થશે. ઘણા શિક્ષણવેત્તાઓ સંસ્કાર શિક્ષણની જરૂર સમજવા લાગ્યા છે, ને કયાંક કયાંક પગલાં પણ લેવાયા છે. પણ જ્યાં સુધી એ શિક્ષણ કલાધરો શિવાયનાજ વર્ગને અપાશે ને કલાધરો ને તેના વિના સાવ કોરા રાખવામાં આવશે ત્યાં સુધી એ શિક્ષણ નકામું જશે. તે શિક્ષણને મૂર્ત જીવનનું રૂપ અપાશે નહિ. આપણે ઇચ્છીએ કે–આર્ય જીવનને એક સરખી રીતે દોરે તેવા એક સામાન્ય ધર્મશિક્ષણની યોજના અમલમાં મૂકાય. આ શિક્ષણ અસલના રૂપમાં નહિ તો હાલના સમયને અનુકૂળ થાય એ રીતે આપવાની જરૂર છે. અને તેનો કારીગરો અને અન્ય વર્ગને એક સરખી રીતેજ અપાય તો તે કારીગરોનાજ ધ્યાનને ઉંડા ચિંતન બળથી કલામાં મૂર્ત થઇ શકે. ને તે મૂર્ત સ્વરૂપના સમજનાર ને ઉત્તેજક વર્ગ ઉત્પન્ન થવાથી કલાનું વહન સાચી દિશામાં થાય.

શિક્ષણની આ યોજના ઉપરાંત તેનો વિસ્તાર આથી પણ વધીને જનસમુદાયના કાન સુધી પહોંચવો જોઇએ. અને આ કામ સાક્ષર કલાધરોથી ભાષણોદ્વારા થઇ શકે.

હાલના કલાભવનોમાંથી નીકળેલા કલાધરો સાક્ષર નથી. તેઓ માત્ર સ્વાર્થ ખાતર સ્વાર્થભરી કલા કરવામાંજ પોતાનું સાર્થક સમજતા હોય છે, ને કલાભવનોમાં અપાતાં શિક્ષણનાં સંદેશા ભવનની ચાર દીવાલની બહાર ભાગ્યેજ જાય છે–જેને પરિણામે ઇતર વર્ગ કલા તરફ રસહીન બને છે કે ખોટી કલાથી સંતોષ પામનારો બને છે.

માટે રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપનારાઓએ કે કલાની ખીલવણી કરવા ઇચ્છનારાઓએ–રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં આ બે પાસામાની એકે—કલાના પાસા તરફ દુર્લક્ષ નહિ કરતાં તેને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું એક અગત્યનું અંગ સમજી એને માટે પણ સાથે સાથે પ્રયત્ન કરવો, ને તે કેલવણીની લગામો યોગ્ય નેતાઓનેજ સોંપવી; જેથી આ સદીમાં જેમ બુદ્ધિ અને પૈસાનો વ્યય થઇ અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં તેવાં ન આવે, ને રાષ્ટ્રજીવન ઉન્નત બને.

અમેરીકાની છાપાકળાનું દિગ્દર્શન.

રૂા. ૪,૫૫,૦૧,૪૩,૭૫૦.

અમેરીકા વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ વધ્યું છે અને વધે છે. ત્યાં આગળ કરોડોની નહિ પણ અબજોની સાથે વાતો અને ઉથલપાથલ ચાલે છે. તે દેશની પ્રવૃત્તિમાર્ગની અનેક દિશાઓમાંથી આપણે આ સ્થળે માત્ર એકજ દિશાનું અને તે પણ છાપાકળાની બાબતનું દર્શન તેના આંકડાઓ સહિત કરીશું તો અસ્થાને ગણાશે નહિ. જનસમુહ આગળ જ્યારે અમેરીકાની વાતો રજુ થાય છે ત્યારે કોઈને આખા અમેરીકા ખંડનો, તો કોઈને તેના ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગના ખ્યાલ રજુ થાય છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં, આ વિશાળ ખંડ માંહેલો એકજ વિભાગ જેને "યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ" ને નામે ઓળખીએ છીએ, તેજ આ પ્રકારના હુન્નર ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર છે, અને તેજ વિભાગની બાબત નીચે જણાવેલો હેવાલ, હિંદમાં છાપાકળાના ઉદ્યોગને હલકો માનનારાઓ તેના તરફ સમભાવ દર્શાવવા પ્રેરાશે.

ચાર અબજ, પંચાવન કરોડ, એક લાખ, તેતાળીસ હજાર, સાતસો પચાસ રૂપિઆ! આ સંખ્યા તે દેશનો અભ્યુદય સૂચવે છે. આ ગંજાવર રકમનું છાપખાનાઓમાં થતું દરેક જાતનું છાપકામ તથા તેને અંગત લગતા ઉદ્યોગોની ૧૯૧૪ ની સાલની ઉપજનો આંકડો બતાવે છે.

આખા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ માંહેલા કુલ ઉદ્યોગોની ઉપજ તેજ ૧૯૧૪ ની સાલમાં રૂા. ૭૫,૭૭,૦૧,૦૯,૩૭૫ ની હતી! ખાદ્યખોરાકી અને તેને લગતી વસ્તુઓની ઉપજ સઘળા ઉદ્યોગોના તેર સામાન્ય વિભાગોમાં પ્રથમ પદે આવે છે, અને તે રૂા ૧૫,૦૫,૩૨,૧૫,૬૨૫ ની રકમ છે. ત્યાર પછી કાપડ (textiles), લોખંડ (iron and steel), રસાયણીક પદાર્થો (Chemicals) અને લાકડું (lumber) અનુક્રમે આવે છે. જ્યારે છાપા કળા તથા તેના ઉદ્યોગને લગતી વસ્તુઓમાં નીચે પ્રમાણે સમાવેશ થાય છેઃ—(૧) કાગળ બનાવવા, (૨) વર્તમાન પત્ર, પાક્ષિક, તથા પુસ્તક છાપવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા, (૩) પુસ્તકો બાંધવા, (૪) ચિત્રો માટે કોતરકામ તથા બ્લૉક બનાવવા (engraving), (૫) શીળા છાપ (lithographing), (૬) બીબાં બનાવવા (type-founding) (૭) બીબાં તથા ચિત્રોની નકલી-બીબાં અથવા વિદ્યુત્ દ્વારા બનાવવી (Stereotyping and electrotyping).

છાપાકળામાં જેવી રીતે વર્તમાન પત્રની આવક છે તેવીજ રીતે જન સમાજનું પરચુરણ છાપકામ (job work) કરવાથી તેની આવકનું પણ મોટું સાધન છે. અને મોટે ભાગે છાપખાનાના માલેકો આવા છુટક કામથી પોતાનો વહીવટ સારી રીતે ચલાવે છે. આ પ્રકારના છુટક કામથી રૂ. ૮૨,૨૮૯૩,૭૫૦ ઉત્પન્ન થયા હતા. સને ૧૯૧૪ માં જ્યારે વસ્તીની ગણત્રી કરવામાં આવી હતી ત્યારે ૧૫૨૯૦૮ માણસો જૉબ અને પુસ્તકોના છાપાકામ પર નોકરીએ હતા. જે માંહેલા ૧૫,૫૫૬, છાપખાનાના

માલેકો તથા તેની સંસ્થાઓના અધિકારીઓ (corporation officials) ૩,૮૬૦ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ અને મેનેજર, ૨૦,૩૭૧ કારકુન વર્ગ અને ૧,૧૩,૧૨૧ છુટક પગારથી કામ કરનારાઓ હતા. જે પ્રમાણે આમાં ઉત્પન્ન થઇ છે અને જે સંખ્યામાં માણસો રોકાયા છે તેની સરેરાશ કાઢતાં માથાદીઠ રૂા. ૫,૩૮૧ ની ગણત્રી થાય છે.

વર્તમાન પત્રો તથા પાક્ષિકો છાપવા અને પ્રસિદ્ધ કરવાના વિભાગમાં કુલ ૨,૧૨૦૦૦ માણસોની ગણત્રી કરવામાં આવી છે. તેમાં ૨૧,૬૪૦ માલેકો તથા તેની સંસ્થાઓના અધિકારીઓ, ૭,૯૧૨ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ તથા મેનેજર, ૬,૮૦૭૩ કારકુન વર્ગ અને ૧,૧૪,૩૭૫ છુટક પગારના નોકરોનો સમાવેશ થાય છે.

ઉપર જણાવેલા બે વિભાગોની સાથે છાપા કળાને અંગે ચાલતા હુન્નર-ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિમાં જે સંખ્યા રોકાયલી હતી તેના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

	માણસોની સંખ્યા.
૧. કાગળ તથા તેને માટે માવો બનાવનારા.	૯૫,૫૧૬
૨. છબીપરના કોતરકામ માટે (Photo-engraving)	૮,૫૨૫
૩. ત્રાંબાના પત્રાપર કોતરકામ કરનારા (copper plate engraving)	૮,૫૧૨
૪. "સ્ટીરીયો ટાઇપીંગ" અને "ઇલેક્ટ્રો ટાઇપીંગ" કરનારા	૪,૪૫૫
૫. છાપવાની શાહી બનાવનારા	૨,૨૯૩
૬. છાપવાના બીબાં બનાવનારા (type founding)	૧,૩૬૯
૭. છાપખાનામાં વપરાતા પરચુરણ સાહિત્ય બનાવનારા	૬૭૬
૮. લાકડાપર કોતરનારા (wood-engraving)	૪૫૨

આ ઉપરથી સમજાશે કે આ ઉદ્યોગોના વિભાગમાં કુલ ૧,૨૧,૮૦૭ માણસની સંખ્યા કામે લાગેલી હતી.

પુસ્તકો તથા છુટક કામમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસનું ન્યુયૉર્ક પરગણું અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. તે જાતના કામો માટે ત્યાંની ઉપજ રૂ. ૨૪,૬૩,૭૫,૦૦૦ ની થઇ હતી; જ્યારે બીજા પરગણાઓની ઉપજ નીચે પ્રમાણે હતી:—

ઇલીનોઇસ	રૂા.	૧૭,૦૭,૦૬,૨૫૦
પેનસીલવેનીઆ	,,	૭,૯૦,૧૮,૭૫૦
માસાચુસેટ્સ	,,	૬,૩૨,૬૫,૬૨૫
ઓહીઓ	,,	૬,૨૨,૩૪,૩૭૫
મીસુરી	,,	૩,૮૮,૬૦,૨૫૦

વર્તમાન પત્ર તથા પાક્ષિકોના છાપવા તથા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન્યુયૉર્ક પરગણાએ બીજા પરગણાઓની સરખામણીમાં ઘણી ઉપજ કરી છે અને તે રૂા. ૪૩,૦૪,૮૧,૨૫૦ ની હતી, જ્યારે બીજા પરગણાઓની નીચે મુજબ હતી:—

પેનસીલવેનીઆ	રૂા.	૧૬,૩૨,૪૬,૮૭૫
ઇલીનોઇસ	,,	૧૪,૬૯,૫૯,૩૭૫
ઓહીઓ	,,	૮,૭૫,૭૧,૮૭૫

માસાચુસેટસ	રૂા.	૮,૩૪,૯૬,૮૭૫
કેલીફોરનીઆ	,,	૬,૭૩,૬૮,૭૫૦
મીસુરી	,,	૫,૬૩,૬૩,૨૭૫

આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની છાપાકળાની ઉપજ રૂ. ૪૫,૫૧,૪૩,૭૫૦, તેમાં રોકાયલા ૪,૮૬,૭૧૫ માણસોની મદદથી થઈ છે. એટલે સરેરાશ પ્રમાણ કહાડતાં માથા દીઠ રૂા. ૯૩૫ ની રકમ આવે છે. જ્યારે ગરીબ હિંદના કામદારો મહા મુશ્કેલીએ પોતાનું અને પોતાના કુટુમ્બનું ગુજરાન અસુખાકારીવાળા રહેઠાણમાં કરે છે ને જન્મ લીધો તે મરવા માટે એમ સમજી આયુષ્ય પુરૂં કરે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા સુપ્રસિદ્ધ દેશમાં જ્યાં આવો ચઢતીનો સૂર્ય વધુ ને વધુ ઝળકતો જાય છે ત્યા છાપા કળાના ધંધા તરફ માનની દષ્ટિથી સર્વ કોઈ જુવે છે. આવા સત્તાવાર આંકડાથી સિદ્ધ થઇ ચૂકયું છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના અનેક મહાન ઉદ્યોગોમાં આ ઉદ્યોગ કોઇ પણ રીતે ઉતરતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની સત્તા અને લાગવગ એટલી તો પ્રબળ છે કે વૉશીંગટન અને અન્ય પરગણાના મુખ્ય શેહેરોને તેને વજુદ આપ્યા શિવાય ચાલતું નથી.

અમેરીકાનું ગૌરવ સતેજ કરવામાં આ ઉદ્યોગનો મોટો ફાળો છે અને હાલની લડાઇના સંજોગોમાં પણ પોતાના નિયમ પ્રમાણે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન જારીજ છે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠય પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ.

આપણા દેશની વર્તમાન શિક્ષણવ્યવસ્થા વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રવિશારદોના હાથમાં હોવા છતાં દેશની પરિસ્થિતિને તે અનુકૂલ નહિ હોવાથી તેમાં ભારે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એમ ઘણા સ્વીકારે છે. તેજ પ્રમાણે સરકારી નિશાળોમાં ચાલતાં પાઠયપુસ્તકો વિદ્વાનોને હાથે લખાયલાં હોય અને વિગત તથા વિવરણની બાબતમાં ઉંચી કોટિએ મૂકી શકાય તેવાં હોય તો પણ તે આપણા દ્રષ્ટિબિન્દુથી નહિ લખાયલાં હોઇ, તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. આ જરૂર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠયપુસ્તક વિષે વિશેષે કરીને છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપરના અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયલાં * પાઠયપુસ્તકોમાંના ઘણાં વિશેષ ઉદ્દેશથી લખાયલા છે અને ઇતિહાસ ઉપર થયેલી છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળનો પણ તેમાં ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં ઘણા ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો એવી રીતે વર્ણવેલા હોય છે કે બાલકના મન ઉપર પોતાના દેશના ઇતિહાસ વિષે જે છાપ પડવી જોઇએ તે, તે પુસ્તકો પાડી શકતાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉલટી છાપ પડે છે. એ વાત આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને મધ્યકાલીન (મોગલ સમયના) ઇતિહાસ વિષે વિશેષ ખરી છે, ગુજરાતી ભાષામાં લખાએલાં પાઠયપુસ્તકો વિષે સખેદ

કહેવું પડે છે તેમાંનું એક પણ પાઠયપુસ્તક, તે નામને યોગ્ય નથી. આપણા સાક્ષરોમાંથી પણ કોઇએ આ વિષય ઉપર પોતાની કલમ અજમાવી નથી. જે પાઠય પુસ્તકો છે તે કાંતો અંગ્રેજીના તરજુમા છે, કાંતો નિર્માલ્ય અનુકરણ છે, અને એક પણ પુસ્તક કોઇ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયલું નથી. માટે હાલના પાઠય પુસ્તકોમાં જે દોષો છે તેથી રહિત અને પોતાનો ઉદ્દેશ સાધે તેવું નવું પાઠય પુસ્તક લખાવાની જરૂર છે. તે કઇ દૃષ્ટિથી લખાવું જોઇએ તે સંબંધે અમારી સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. વર્તમાન પાઠય પુસ્તકોમાં અહીં આવીને વસેલા પરદેશીઓનો વૃત્તાન્તજ વધારે આવે છે. દેશના સંતાનોની હકીકત કાંઇજ આવતી નથી. દાખલા તરિકે, પાઠય પુસ્તકોમાં સિકંદરની ચઢાઇને મ્હોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે માત્ર હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપરજ આવ્યો હતો અને દેશના એક પ્રાન્તના રાજા પુરુષોત્તમ (પોરસ) ને તેણે હરાવ્યો હશે. આ બનાવ ઉપર ઇતિહાસકારો પાનાં ભરે છે, પરંતુ તે સમયની ભારતની સ્થિતિ કેવી હતી, તેની સંસ્કૃતિ કેટલી ઉજ્જવળ હતી વગેરે બાબતનો કાંઇજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તેજ પ્રમાણે મુસલમાન રાજ્યના સમયના ઇતિહાસમાં દીલ્હીના તખ્ત માટે જે લડાઇઓ થતી તથા પ્રપંચો રચાતા તેનુંજ વર્ણન પાઠય પુસ્તકોમાં વાંચવામાં આવે છે, પરંતુ તે વખતે દેશના લોકની સ્થિતિ કેવી હતી, તેમની સાહિત્ય, વ્યાપાર, હુન્નરઉદ્યોગમાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી, દેશમાં ધર્મપ્રવર્તકો, સન્તો કોણ કોણ થયા વગેરે બાબતોની માહીતી કાંઇજ મળતી નથી. યુરોપીઅન પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં આવી તે વખતના ઇતિહાસનું પણ તેમજ છે. હિંદુસ્તાનમાં સત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધો અને વિગ્રહોના વર્ણનને પાઠય પુસ્તકોમાં પ્રધાન પદ આપ્યું છે. પરંતુ તે સમયનાં બીજાં રાજ્યો તથા લોકોની હકીકતનું બહુ જુજ વર્ણન આવે છે. આમ બનવું સ્વાભાવિક છે કારણ અત્યાર સુધી આપણો ઇતિહાસ પરદેશીઓના હાથે લખાયલો છે. આ દોષ નવા પાઠય પુસ્તકમાં દૂર થવો જોઇએ.

૨. જે પ્રજાનો ઇતિહાસ લખવો હોય તે પ્રજાના આદર્શને પ્રધાન પદ આપવું જોઇએ. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં પ્રજાની રાજકીય હક્કો માટે લડત તથા વ્યાપારવૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસોનોજ વૃત્તાન્ત મુખ્યતઃ આવે છે. મુસલમાનોના ઇતિહાસમાં સ્વધર્મપ્રચાર માટેના તેમના અનહદ ઉત્સાહ એટલે સુધી કે બાહુબળથી પણ કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા છે તેનો વૃત્તાંન્ત વિશેષ આવે છે. તેમ હિંદી પ્રજાનો આદર્શ ધાર્મિક જીવન છે માટે તેને પ્રધાન પદ આપવું જોઇએ. ઘણા મતમતાન્તર હોવા છતાં તે સર્વમાં વ્યક્તિ અને સમાજના અંતિમ આદર્શની એકતા છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગની દિશા પણ એક છે અને તેને લઇને સમગ્ર પ્રજાના દૃષ્ટિબિન્દુ અને પુરૂષાર્થમાં સમાનતા છે તે સારી રીતે સમજવું જોઇએ. જેમ બીજા દેશોના ઇતિહાસમાં રાજાઓ, સેનાપતિઓ, રાજનીતિજ્ઞ પુરુષો, વેપાર ઉદ્યાગમાં અગ્રણી પુરુષોને પ્રધાન પદ આપવામાં આવે છે તેમ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ધર્માચાર્યો તથા સાધુ સંતોને આપવું જાઇએ.

૩. દરેક જમાનાના લેખકો પોતાના જમાનાની જરૂરીયાત જોઇ ઇતિહાસનાં તે જમાનાંના જરૂરી અંગો ઉપર ભાર મૂકે છે અને તે દૃષ્ટિબિન્દુથી ઇતિહાસ લખે છે. એજ

કારણથી રામાયણ અને મહાભારત અનેક વાર લખાયાં છે. અત્યારે ભારતવર્ષમાં એક રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના સ્ફુરી રહી છે માટે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી તેને પોષક તત્વો મળી આવતાં હોય તે ઉપર ભાર દેવાવો જોઇએ નીચેના તેમાં ગણી શકાય.

(૧) ભૌગોલિક એકતા (Geographical Solidarity)
(૨) સંસ્કૃતિની એકતા (Unity of culture)
(૩) સમાન હિતસબંધ (Community of interest)
(૪) અન્ય દુનિયાથી વિશ્લેષ.

(૫) એકતા માટે બુદ્ધિપુરઃસર કરવામાં આવેલા પ્રયાસોઃ સંસ્કૃત ભાષા, પંચાયતન પૂજા, મહાભારતાદિ રાષ્ટ્રીય ગ્રન્થ, ચારધામની યાત્રા વગેરે, ચાર મઠની વ્યવસ્થા, પ્રાચીન સામ્રાજ્યો, અકબરનો દીન–ઈ–ઈલાહી.

૪. અત્યાર સુધીના આપણા ઇતિહાસમાં પાઠય પુસ્તકોમાં દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ તથા વ્યવહારનાં સાધનોની આપણી સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ ઉપર થયેલી અસર બરાબર બતાવેલી નથી તેનું બરાબર વિવરણ કરીને ઇતિહાસમાં કાર્યકરણ શૃંખલા બરાબર સમજાવવી જોઇએ.

૫. દેશના ઇતિહાસમાં મહાન પરિવર્તન કરનારા પ્રસંગો જાણે આકસ્મિક હોય તેમ પાઠય પુસ્તકોમાં વર્ણવેલાં છે. એક માણસ આવીને એક લડાઇમાં જીત્યો એટલે આખા રાષ્ટ્રમાં ફેરફાર થઇ ગયો એવી છાપ પાઠય પુસ્તક વાંચતા મન ઉપર પડે છે. તેમ બનવું સંભવિત નથી. ઇતિહાસ એ પ્રજા પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. અમુક રાજા કે નેતાઓના પરાક્રમથીજ ઇતિહાસ બનતો નથી. તેમને ફતેહ મળવાનાં કારણો ઊંડા હોય છે અને તે પ્રજાજીવનની જાગ્રતિમાંજ મળી આવે માટે તેની તપાસ ઇતિહાસમાં પ્રધાનરૂપે આવવી જોઇએ.

૬. હાલનાં પાઠય પુસ્તકોમાં હિંદુ સમાજની પડતી દશા શરૂ થઇ ત્યાર પછીનોજ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે. અને પરદેશીઓના હિંદુસ્તાન ઉપરના હુમલાના બચાવમાંજ હિંદુઓ રોકાયલા હતા તે સમયથી ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. પરંતુ એક વખત હિંદુ સંસ્કૃતિનું દુનિયામાં સામ્રાજ્ય હતું અને તે વખતે તેણે દુનિયાને ઘણું આપ્યું છે તેનો મળે તેટલો સવિસ્તર અહેવાલ આપવો જોઇએ.

(ભારતવર્ષે, ચીન, જાપાન, મલાયા, જાવા, સીલોન, બ્રહ્મદેશ, અરબસ્તાન, મીસર મધ્ય એશીઆ ઉપર તથા તે દ્વારા યુરોપના ધાર્મિક આદર્શ ઉપર અસર કરી છે. અહિંની બનાવટની વસ્તુઓ પૂરી પાડીને તેમનામાં કળાકૌશલ્ય પ્રતિ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી છે તથા તેમના સામાજિક બંધારણ ઉપર અસર કરી છે. તે દેશોને ગણિત, જ્યોતિષ, વૈદક ઈત્યાદિ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન આપ્યું છે.)

૭. પરદેશી જાતો અહીં આવીને કેવી રીતે અહિંની પ્રજા સાથે ભળી ગઈ તથા તેમનું વ્યકિતત્વ અખંડિત રહેવા છતાં તેમના ઉપર હિંદુ સંસ્કૃતિની કેવી છાપ પડી તે મુસલમાન, પારસી તથા યાહુદીઓના દાખલા ઉપરથી બતાવવું જોઇએ.

૮. પરદેશી જાતોના હિંદમાં આવીને વસવાથી હિંદુસ્તાનને થયેલા લાભ અને નુક-

શાન તથા હિંદુ પ્રજાના આદર્શો ઉપર તેની જે અસર થઇ તે બરાબર બતાવવાં જોઇએ.

મુસલમાનો—મુસલમાનોમાં મુસલમાન તેટલા સમાન એવી ભાવના હતી તે ઉપરથી સર્વને સમાન અધિકારની ભાવના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઇ. ગુલામ પણ બાદશાહની પદવીએ પહોંચી શકે એ વિચાર હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં ન હતો. તેજ પ્રમાણે ધર્માવિધિમાં પણ મુસલમાનોમાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ નહતો તેની પણ હિંદી સંસ્કૃતિ ઉપર અસર થઇ અને નવા નવા સંપ્રદાયો નીકળ્યા. મુસલમાનોના એકેશ્વરવાદની અસર થઇને શીખ, કબીરપંથ, બ્રાહ્મોસમાજ જેવા પંથ ઉત્પન્ન થયા. આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇતિહાસ લખવાની રીત અને અગત્ય મુસલમાનો આવ્યા પછી સમજાઇ. સધર્મી માટે તીવ્ર લાગણી અને આત્મીયતાની ભાવના પણ તેમના આવ્યા પછી દેશમાં દાખલ થઇ.

યુરોપીયન—યાંત્રિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, લશ્કરી કવાયત, ખાતાઓ પાડી નાંખીને પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા, દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીયતા, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને તેના અધિકાર, બહારની દુનિયા સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ—આ બધું યુરોપીયનો પાસેથી શિખ્યા.

૯. હિંદુ ઇતિહાસકારો મુસલમાનોનો ઇતિહાસ કાંઇક વિરોધબુદ્ધિથી અને તેમને પરદેશી ગણીને લખે છે. પરંતુ જ્યારે હવે તેઓએ અહીં આવીને કાયમનો વસવાટ કર્યો છે, અને હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ ગણી છે તો તેમને હિંદવાસીઓજ ગણીને તેમનો ઇતિહાસ લખાવો જોઇએ. દાખલા તરીકે, હાલ કોઇ અંગ્રેજ અથવા સ્કૉચ લેખક ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખવા બેસે છે તો તે અંગ્રેજો તથા સ્કૉચ વચ્ચે થયલી લડાઇઓ કાંઇપણ તીખાશ વિના વર્ણવી શકે છે.

૧૦. ઘણા ઇતિહાસના લેખકો આપણા દેશની યુરોપીય પ્રજાઓ અહીં આવી તે વખતની સ્થિતિને પશ્ચિમના દેશોની આધુનિક સ્થિતિ સાથે સરખાવી, પશ્ચિમના દેશોને વિશેષ સુધરેલા ગણે છે. આમ કરવામાં કાલાન્તરનો ભેદ ધ્યાનમાં નહિ લેવાની ભૂલ થાય છે. મધ્યકાળમાં અહિં જ્યારે સુગઠિત રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકોમાં શાન્તિ હતી ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રમાણમાં કાંઇજ નહતું સરખાવો ચન્દ્રગુપ્ત અશોક અથવા ભાજના સમયનું હિંદુસ્તાન અને તે સમયની પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ; Wars of the Roses ના સમયની ઇંગ્લંડનની સ્થિતિ અને તે સમયની હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ; અકબર તથા ઔરંગઝેબના સમયના હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ અને તેજ સમયની પશ્ચિમના દેશોની સ્થિતિ.) હાલ પાશ્ચાત્ય દેશો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ અને તેના ઉપયોગમાં આગળ વધ્યા છે પરંતુ તે તેમના છેલ્લા સો વર્ષના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. સો વર્ષ પહેલાં વિજ્ઞાનમાં પણ આપણે તેમની પાછળ નહતા. એટલે તે પ્રદેશમાં આપણે તેમના કરતાં ફક્ત સો વર્ષ પાછળ છીએ. પરંતુ આ વાતનું ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં વિસ્મરણ થયલું જોવામાં આવે છે અને તેથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિ કરતાં ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી અને છે એવી બાળકના મન ઉપર છાપ પડે છે. આમ ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ.

૧૧. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકમાં એશીઆના બીજા દેશો—તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન, જાપાન વગેરે સંબંધી કંઇક માહીતી આવવી જોઇએ અને આપણા દેશનો તે દેશો સાથે ઇતિહાસસંબંધ દર્શાવવો જોઇએ. વળી અફઘાનીસ્તાન વિષે—ત્યાંના લોકો

તથા ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે આપણા દેશના ઇતિહાસ પુસ્તકોમાં કંઇક માહીતી આવવી જોઇએ, કારણ કે તે આપણા સાખપડોશી છે અને મહમુદ ઘઝનીના સમયથી આજ સુધી હિંદુસ્તાન સાથે તેમનો અતિ ઘનિષ્ટ સંબંધ રહેલો છે. મહમ્મદ બિન કાસીમ, ચંગીસખાન, તૈમુર, નાદીરશાહ વગેરે કયાંથી આવ્યા તે સંબંધી પણ આપણાં પુસ્તકોમાં નહિ જેવી માહીતી હોય છે.

નીચેના વિષયો ઉપર પૃથક્ પૃથક્ પ્રકરણો લખાવાં જોઇએ.

૧. વેદકાળથી આજ સુધીના હિંદુસમાજની રચના અને તેના આદર્શ કેવા હતા તથા તેમાં ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા તેનું વિવરણ.

(૧) જ્ઞાતિવ્યવસ્થાઃ—નવી જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે નિર્માણ થતી ગઇ અને ભિન્ન જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે થતી ગઇ.

(૨) કુટુંબવ્યવસ્થા.

(૩) ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા; તે પૂર્ણ રીતે કયારે અમલમાં હતી.

(૪) ઋષિમુનિઓના આશ્રમનું વર્ણન.

(૫) હિંદુસમાજની આદર્શ સ્થિતિ સ્મૃતિ અને રામાયણમાં મળે છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વેદ, મહાભારત, ચાણકયના અર્થશાસ્ત્ર, કથાસરિત સાગર અને તેના જેવા અન્ય ગ્રન્થો તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મળે છે, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અને પરસ્પર સરખામણી.

(૬) હિંદુઓ તથા મુસલમાનો સાથે સાથે રહેવા લાગ્યા ત્યારે પરસ્પર અનુકૂળતા માટે તેમણે કેટલું જતુંહેતું કર્યું.

૨. ધર્મનો ઇતિહાસ.

(૧) ધર્માચાર્યોનાં જીવનચરિત.

કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, રામાનંદ, કબીર, નાનક, ગુરુગોવિંદ, વલ્લભાચાર્ય, રામદાસ.

રામમોહનરાય, દયાનન્દ સરસ્વતી, વિવેકાનંદ.

જરૂદસ્ત, ઇસામસીહ, મહમ્મદ પેગમ્બર (છેલ્લા ત્રણ હિંદી નથી, પરંતુ તેમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મની હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર અસર થઇ છે).

(૨) પંથોનો ઇતિહાસ—થીઓસોફી સુધીનો.

વેદકાળથી તે આજ સુધીમાં હિંદુધર્મના જુદા જુદા કાળમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ થયાં છે તેનું વિવરણ કરવું–તેમાં નીચેના સંબંધી હકીકત આવેઃ

૧. વેદકાલીન દેવતાઓ અને યજ્ઞવિધિ. ૨. વિષ્ણુ, રુદ્ર, શિવની ઉપાસના ૩ તાન્ત્રિક માર્ગ ૪ બુદ્ધની ઉપાસના ૫ ભાગવત ધર્મ અને કૃષ્ણ ઉપાસના ૬ ભક્તિમાર્ગ ૭ રામ ઉપાસના ૮ પંચાયતન પૂજા ૯ નાગપૂજા ૧૦ દેવીપૂજા ૧૧ લિંગાયત પંથ.

(૩) તહેવારો તથા ઉત્સવો.

૩. બ્રાહ્મણો તથા બૌદ્ધોએ ધર્મપ્રચારાર્થે કરેલા પ્રયાસો તથા તેમણે નિર્માણ કરેલી સંઘની સંસ્થા અને તેની વ્યવસ્થા.

૪. આર્યજાતિનો દેશાન્તર નિવાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રચાર.

૫. ગ્રીસ તથા અન્ય દેશો સાથે આપણા દેશનો સંપર્ક અને તેની પરસ્પર અસર. ખાસ કરીને ગ્રીસની હિંદ ઉપર અને હિંદની ગ્રીસ ઉપર શી અસર થઇ તેનું વિવેચન.

૬. દેશની રાજપદ્ધતિનો ઇતિહાસ.

(૧) પ્રાચીન કાળમાં ધારા ઘડતું કોણ અને તેનો અમલ કરતું કોણ—તેની વ્યવસ્થા.

(૨) જમીન ઉપર કોની માલકી ગણાતી અને મહેસલ કેવી રીતે આકારવામાં તથા ઉઘરાવવામાં આવતું.

(૩) લશ્કરની વ્યવસ્થા.

(૪) કર કેવા પ્રકારના લેવામાં આવતા.

(૫) લોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ.

(૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ—પ્રાયશ્ચિત્ત.

(૭) વેઠવારાની રીત.

ઉપરની બાબતો ઉપર કાલાનુક્રમે વિવરણ થવું જોઇએ.

૭. જમાબંધીની રીતનો ઇતિહાસ.

(૧) મનુ પ્રમાણે (૨) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમયમાં (૪) મલેક અંબર (૫) વિજયનગરના રાજ્યની (૬) શેરશાહ (૭) ટોડરમલ (૮) શિવાજી (૯) બ્રિટિશ.

૮. ગ્રામ્ય પંચાયત.

૯. લોકની રહેણી કરણી, શિષ્ટાચાર, ખાસ રિવાજો, રમતોનું કાલાનુક્રમે વિવરણ.

૧૦. લોકની આર્થિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ.

(૧) વપરાશની વસ્તુઓ—ખોરાક, પોશાક તથા વિલાસની વસ્તુઓ.

(૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની રહેણીનું ધોરણ (Standard of living).

(૩) વસ્તુઓના ભાવ. ખાસ કરીને ખોરાકની વસ્તુઓના તથા મજુરીના દર.

(૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને હુન્નરઃ

નામગણના; જુદા પ્રાન્તના હુન્નર, ઉદ્યોગ; જુદી જુદી જાતોના હુન્નર ઉદ્યોગ; ગ્નાતિવ્યવસ્થાની હુન્નર ઉદ્યોગ ઉપર અસર; વિનાશક હરિફાઇના અવકાશનો અભાવ.

અન્ય દેશો સાથે વેપારનો સંબંધ—આયાત અને નિકાસ.

દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકની આવજા માટેનાં સાધનો.

૧૧. યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિનો ઇતિહાસઃ—

આર્યો તથા આર્યેતર લોકો વચ્ચે; ગ્રીક રજપૂતો અને પઠાણો; મોગલ, સીખ અને મરાઠા—તેમની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રજાઓ.

(એશીઆવાસીઓ અને યુરોપીયો વચ્ચેનો મ્હોટો ભેદ—પહેલા લુણને વફાદાર અને બીજા વાદીને વફાદાર).

૧૨. ભાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વૈદિક ભાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓ.
(નોંધ. સંસ્કૃત કદી બોલાતી ભાષા હતી કે કેમ અને પ્રાકૃત ભાષાઓ તેમાંથી અપભ્રંશ થઇને બનેલી છે કે કેમ ?)
અર્વાચીન દેશી ભાષાઓ: હિંદી અને ગૂજરાતી; બંગાળી, મરાઠી અને સિંધી; કાનડી, તેલગુ; તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દૂ;
રાષ્ટ્રીય ભાષા તરિકે હિંદીનું સ્થાન.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન:—

ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય; ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોકવાર્તા; ભક્તિવિષયક કાવ્યશાસ્ત્ર, (Rhetorics); કવિતા; તામીલ સાહિત્ય; ગૂજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દૂ તથા હિંદી ભાષાનાં સાહિત્યો.
શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય; વ્યાકરણ, ગણિત અને જ્યોતિષ; વૈદ્યક; રસાયન; (Alchemy & chemistry); કામશાસ્ત્ર (Eugenics); સંગીત.
હિંદુસ્તાની પદ્ધતિ કર્ણાટકી પદ્ધતિ; નાટ્ય અર્થશાસ્ત્ર.

૧૪. શિક્ષણ.

अ. શિક્ષણપદ્ધતિ; ઉપનિષત્કાલીન પદ્ધતિ; મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ; બૌદ્ધ કાલીન પદ્ધતિ; જુદા જુદા વિદ્યાપીઠોમાં ચાલતી પદ્ધતિ; વંશપરંપરાગત મળતી ધંધાની શિક્ષણપદ્ધતિ; મુસલમાનોના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિ; ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ ચલાવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ; વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેના આધુનિક પ્રયાસો.

ब. વિદ્યાપીઠો—પ્રાચીન અને અર્વાચીન (Centres of culture);
કાશી—મિથિલા; નવદ્વીપ, નલંદા અને તક્ષીલા; પ્રતિષ્ઠાન—(પૈંઠણ); શ્રીનગર (કાશ્મીરનું) ઉજ્જયિની; કાંજીવરમ; કુંભકોણમ; વિજયનગર; પાટણ; જયપુર; આગ્રા; અલીગઢ.

૧૫. ચિત્રકળા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા બીજી લલિત કળાઓ.

વેદકાલીન સ્થાપત્યનો ઉલ્લેખ નથી; યજ્ઞવિધિનાં ઉપકરણો, યજ્ઞકુંડ, ઘરનાં રાચરચીલાં વગેરે સંબંધી હકીકત મળે છે.
મહાભારત અને રામાયણ ઉપરથી—કિલ્લા, નગરરચના, ઘરેણાં, પોશાક આયુધ સંબંધી હકીકત.
બુદ્ધ પૂર્વકાલીન મંદીરો તથા ગુફાઓ.
બુદ્ધકાલીન—મંદીરો, વિહારો, ગુફાઓ, મૂર્તિઓ તથા સ્તૂપો; કુંભારકામ તથા ઘરનાં રાચરચીલાં; તે સમયની લલિત કળાઓ, વણાટકામ, રંગાટ, ભરતકામ, મીનાકારી, લાકડનું ઝીણું કોતરકામ, પત્થરનું કોતરકામ.
બુદ્ધોત્તરકાલીન—યાવનિક કળા (Greek Art.) ની અસર; તાંત્રિક વિધિમાં આવતી ચિત્રકળા.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું—સ્થાપત્ય, તળાવો, મંદિરો, મૂર્તિઓ, નહેરો તથા પરિવાહ (Drainage)ની બાંધણી.
મુસલમાન સમયનું—રાજમહેલો; મસ્જીદો તથા મકબારા; હમામખાનાં; કિલ્લા; દરવાજા.
શાહજહાનના સમયનું—સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા (તાજ બાંધનારા હિંદુ કારીગરો).
જૈન લોકોનું સ્થાપત્ય.
ધર્મની કળા ઉપર અસર.
પશ્ચિમની અસર.

૧૬. ખાણો અને ખનિજ પદાર્થો.

૧૭. પ્રાણી તથા વનસ્પતિ.

(૧) હિંસ્ર પશુઓ તથા ખેતીને નુકસાન પહોંચવનારાં પશુઓ તથા પક્ષીઓ (ખાસ કરીને તીડો) ક્યાં ક્યાં હતાં અને છે; હાલ તેઓ ક્યાં ક્યાં મળી આવે છે; સર્પ, નાગ વિષે પણ ઉલ્લેખ અહિં આવી જાય.
(૨) જુદે જુદે સમયે કયા પશુઓ અથવા પક્ષીઓના માંસનો આહાર કરવામાં આવતો; માછલાં વિષે અહિં ઉલ્લેખ આવી જાય.
(૩) ક્યાં પશુઓ તથા પક્ષીઓની સેવા લેવામાં આવતી—ભારવહન માટે, શિકારમાં, સંદેશા લઇ જવામાં, છુટી સવારી તથા ગાડીમાં જોડવાના કામમાં.
(૪) ક્યાં પશુ, પક્ષીઓ પાળવામાં આવતાં.

વનસ્પતિ, જંગલો, ફળઝાડ, ફુલઝાડ, અનાજ, શાકભાજી, દવાઓ, જડીબુટ્ટીઓ, સુગંધીદાર વનસ્પતિઓ.

૧૮. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

વેદ, વેદાંગ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, વ્યાકરણ અને વાર્તિક.
શિલાલેખો, સ્તૂપો તથા સ્તંભો, પ્રાચીન ચિત્રો તથા શિક્કાઓ—સ્વદેશી વિદેશી.
કાલગણના પદ્ધતિ (કલિ, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ શાલિવાહન ઇત્યાદિ).
તહેવારો અને ઉત્સવો.
તામ્રપટો, હસ્તલેખો ઇ૦.
પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકો—રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, દીપવંશ, મહાવંશ.
પરદેશી પ્રવાસીઓએ લખેલાં વૃત્તાંતો—હ્યુએત્સાંગ; ફારીઆન; મૅગેસ્થીનીસ; માર્કોપોલો; અલબરૂની; બર્નિયર; ઇબ્ન બટુટા, ઇત્યાદિ.

૧૯. દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ અને તેની દેશના ઇતિહાસ ઉપર અસર.

(૧) હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ.
(૨) સિંધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશ (પંજાબ અને બંગાળની તુલના)
(૩) વિન્ધ્ય પર્વત અને દણ્ડકારણ્ય.
(૪) રજપૂતાનાનો નિર્જલ પ્રદેશ.
(૫) કાશ્મીરની ઉપત્યકા (Valley.)

(૬) સહ્યાદ્રિનો પહાડી પ્રદેશ અને કોંકણપટ્ટી.
(૭) દરિયા કિનારો.
(૮) પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંદરો:
તામ્રલિપ્તિ, દાભોલ, સોપારા, દ્વારિકા, ભૃગુકચ્છ, સ્તંભાવતિ, સુરત, કાલીકત, વિજાગાપટ્ટણ, ઇત્યાદિ.
કરાંચી, મુંબઇ, કોલંબો, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંગુન ઇત્યાદિ;
(૯) પ્રાકૃતિક પરિવર્તન: સરસ્વતી નદીનું ગુમ થવું; જંગલોનો નાશ: બંદરોનું પુરાઇ જવું; વર્ષાદમાં ફેરફાર.
(૧૦) મોસમનો વર્ષાદ—ચોમાસુ.

૨૦. જુદા જુદા કાળમા રાજ્યસત્તાનાં કેન્દ્રસ્થાનો ક્યાં ક્યાં અને કેવી રીતે બદલાયાં.
(૧) પંજાબ (વેદકાલીન આર્યોનું રહેઠાણ).
(૨) બ્રહ્માવર્ત (યજુર્વેદ અને મનુકાલીન)
(૩) અયોધ્યા અને મિથિલા (રામાયણ)
(૪) હસ્તિનાપુર અને ઇંદ્રપ્રસ્થ (મહાભારત)
(૫) પાટલીપુત્ર (મૌર્યવંશ)
(૬) પેશાવર (કનિષ્કના સમયમાં)
(૭) કાન્યકુબ્જ (હર્ષનું—કનોજ)
(૮) ઉજ્જયિની (વિક્રમાદિત્ય)
(૯) દેહલી (પૃથુરાજ)
(૧૦) દેહલી (મુસલમાનોનું)
(૧૧) ચિતોડ (રજપૂતોનું)
(૧૨) દેવગિરિ (યાદવ વંશના રાજાઓનું)
(૧૩) વિજયનગર (હોયસલ વંશના રાજાઓનું)
(૧૪) પુના (મરાઠાનું)
(૧૫) લાહોર (શિખનું)
(૧૬) કલકત્તા અને દીલ્હી (અંગ્રેજનું)

૨૭. હાલનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો સંબંધી હકીકત:
ગાયકવાડ, નિઝામ, માઇસોર, કાશ્મીર, રજપુતાનાનાં રજપૂત રાજ્યો, કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો, ગ્વાલીઅર તથા ઇંદોર, નેપાળ.

ઇતિહાસનો પર્વમાં વિભાગ.

૧. વેદકાળ: વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અગસ્ત્ય (દક્ષિણમાં નિવાસ અને બીજાઓને વસવા માટે બોલાવવા—Colonization)
૨. ઉપનિષત્ કાળ: જનકવિદેહી, યાજ્ઞવલ્કય.
૩. પરશુરામનો સમય—બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સત્તા માટે હરિફાઇ—કોંકણ તથા મલબારનો ઉપનિવેશ (Colonization)—નવા બ્રાહ્મણો નિર્માણ કરવા.

૪. રામાયણ.

૫. સ્મૃતિકાળ નિર્ણય.

૬. મહાભારત કાળ.

(૪–૬: સૂર્યવંશ, ચંદ્રવંશ તથા યદુવંશ વિષે હકીકત.)

યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ; ભીષ્મ અને કૃષ્ણ—બે પક્ષના કર્તા પુરુષો (King-Makers); હિંદુ સમાજ ઉપર ભારતીય યુદ્ધની થયેલી અસર.

૭. સૂત્રકાળ.

૮. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોનો પ્રાદુર્ભાવ—ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, કનિષ્ક.

૯. બૌદ્ધ ધર્મનો ક્ષય અને હિંદુ ધર્મની સંઘટના—શાલિવાહન, વિક્રમાદિત્ય, સમુદ્રગુપ્ત, હર્ષ પુલકેશી ઇ૦ રાજાઓનો સંસ્કૃત સાહિત્યને રાજાશ્રય તથા પુરાણોનું પુનર્લેખન.

૧૦. રજપૂત રાજ્યો.

૧૧. મુસલમાનોની ચઢાઇઓ.

૧૨. મુસલમાન રાજ્યની સંસ્થાપના અને રજપૂતોનું રજપૂતાનામાં ભરાઇ જવું.

૧૩. મોગલો આવ્યા તે પહેલાંની ભારતવર્ષની સ્થિતિ.

૧૪. મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિસ્તાર.

૧૫. હિંદુઓનું પુનરુત્થાન—રજપૂતોનો પ્રતિરોધ, શીખોનું બલિદાન, મરાઠી સત્તાનો ઉદય.

૧૬. મોગલ સામ્રાજ્યનો વિચ્છેદ—નવીન રાજ્યોમાં એકતાનો અભાવ, પરસ્પર ઇર્ષા, વ્યક્તિઓનો સ્વાર્થ અને તેને પરિણામે પરદેશીઓનું ફાવી જવું.

૧૭. પશ્ચિમની પ્રજાઓનું હિંદુસ્તાનમાં આગમન અને વેપાર તથા રાજ્યસત્તા જમાવવા માટે તેમની વચ્ચેનો કલહ.

૧૮. પાશ્ચાત્યો સામેનો નિષ્ફળ પ્રતિરોધ જેનું પરિણામ ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયાસમાં આવ્યું—મહારાણીનો ઢંઢેરો.

૧૯. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બાહ્ય તેજથી અંજાઇ જવું અને તેનો અંગીકાર કરવાનો પ્રયત્ન.

૨૦. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ, રાજકીય હકો માટે લડત, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર અને જીવનના દરેક અંગના વિકાસની તીવ્ર ઇચ્છા.

૨૧. હિંદુસ્તાનની આધુનિક સ્થિતિ.

(રાષ્ટ્રીય શાળા તરફથી મળેલું.)

રાજર્ષિ.[1]

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરકૃત.

વિદ્યાર્થીસમાજના સપ્તમ અધિવેશનમાં કવિવર **રવીન્દ્રનાથના "પોસ્ટ ઑફિસ"** ઉપર એક રસિક લેખ એક મિત્ર તરફથી વંચાયો હતો. આજે હું એ કવિવરની બીજી કૃતિનીઃપ્રસાદી આપ સમક્ષ રજુ કરૂં છું. રાજર્ષિ એ ઉપન્યાસ—સાદી નવલકથા છે. એમાં ભભુકતા અગ્નિનો છે માત્ર સ્ફુલિંગ; પણ એ અધ્યાત્મસ્ફુલિંગ પ્રબળ જ્વાળા પ્રકટાવવા બસ છે.

આ વાર્તા, ગોમતી નદીના કિનારે આવેલા ભુવનેશ્વરીના મન્દિરના ઘાટ ઉપર, ત્રિપુરાના રાજા ગોવિન્દમાણિક્યના અને એક નાની બાળકી હાસી તથા તેના નાના ભાઇ તાતાના સુખદ મિલનથી શરૂ થાય છે. આ ત્રિપુટી દરેક પ્રભાતે ઘાટ ઉપર મળે છે, અને પ્રેમસુખનો લ્હાવો લે છે. આષાઢી અમાવાસ્યાને બીજે દિને ઘાટના શ્વેત આરસ ઉપર, આગલી રાત્રે કાલિને અપાયેલ સો પાડાના બલિદાનના રક્તપ્રવાહથી લાલ ડાઘ પડેલા જોઇને હાસી બોલી ઉઠે છે "આટલું લોહી શા માટે?" રાજાના હૃદયમાં આ અક્ષરો કોતરાઇ જાય છે. લોહીના ડાઘને હાસી અને તાતો પોતાના અંચળાથી લૂછી નાંખે છે. પણ હાસી આ રક્ત જોવાથી બીમાર થઇ મરણ પામે છે. રાજા પ્રતિજ્ઞા લે છે કે "મારા રાજ્યમાં હવેથી હું રક્તપાત નહીં થવા દઉં." રાજા તાતાને પોતાની પાસે રાખે છે. તેનું નામ તેણે ધ્રુવ પાડ્યું છે. તેના સાન્નિધ્યમાં તે સંસારનાં દુઃખ વિસરી જઇ અનહદ આનન્દ અનુભવે છે.

આષાઢ શુદી ચૌદશનો સહસ્ર પશુઓના વધનો રિવાજ રાજહુકમથી એકાએક બન્ધ થવાથી પુરોહિત રઘુપતિ ક્રોધે ભરાય છે. પ્રજાનાં મન ઊંચાં થાય છે. ભાયાતો નારાજ થાય છે. આજથી રઘુપતિ ગોવિન્દમાણિક્ય સામે કાવત્રાં રચે છે. રાજાના ભાઇ નક્ષત્રરાયને રાજ્ય અપાવવાની લાલચથી ભોળવીને રઘુપતિ, ગોવિન્દમાણિક્યના રક્તથી, કાલિને સન્તોષવા પ્રપંચ કરે છે. આ કામ માટે વિશ્વાસુ, કાલિના અચલ ભક્ત, અને રાજાની ઉપર પ્રેમ રાખતા પોતાના શિષ્ય જયસિંહને પ્રયોજવા, રઘુપતિ યત્ન કરે છે. પણ જયસિંહ તેમ થવા દેવા ના પાડે છે. ભાઇના હાથે ભાઇનું ખૂન ન થાય તેટલા માટે રાજાનું ખૂન કરવા જયસિંહ જાતે, જ્યારે રાજા ગોમતીના કિનારે ખુશનુમાં ધ્રુવ સાથે પ્રભુસાન્નિધ્ય અનુભવી રહ્યો છે, ત્યારે જાય છે. તે રાજાને મારી શકતો નથી, પુરોહિતના કાવત્રાની વાત બહાર પડી જાય છે. પુરોહિત જયસિંહને રાજરક્ત લાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવે છે. પછી ચૌદશે રાત્રે બાર વાગ્યે જયસિંહ, પોતે રાજબીજ હોવાથી, કાલિને પોતાના રક્તથી ન્હવરાવે છે. પોતાના પ્રિય શિષ્યનું મરણ થવાથી રઘુપતિ ક્રોધે ભરાઇ ગોવિન્દમાણિક્યના પ્રાણપ્રિય ધ્રુવનું ખૂન કરવાની યોજના રચે છે. પણ આ વાત પકડાઇ જાય છે. ધ્રુવનું અને રાજાનું ફરી મિલન થાય છે. રઘુપતિને અને નક્ષત્રરાયને આઠ વર્ષ

---

[1] ૧. બોડમાં વિદ્યાર્થી સમાજના અષ્ટમ અધિવેશનમાં વંચાએલો નિબંધ.

માટે દેશનિકાલની સજા થાય છે. રઘુપતિમાં વૈરશત્રુ ખળભળી ઊઠયો છે. તે શાહશુજા પાસેથી મોગલ સૈન્ય મેળવી નક્ષત્રને લઈ ત્રિપુર ઉપર ચ્હડી આવે છે.

બન્નેને દેશનિકાલ કર્યા પછી, રાજાને બિલ્વન ઠાકુર નામના સન્યાસી પુરોહિત તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની સહાયથી રાજ્ય સુખશાન્તિમાં ચાલે છે. પણ એકાએક ઊંદરોના ઉપદ્રવથી બધો પાક નાશ પામી જઇ રાજ્યમાં સખ્ત દુકાળ પડે છે. પ્રજા રાજાને આને માટે દોષ દે છે. એટલામાં મોગલ સૈન્યનો ત્રાસ શરૂ થયો. લોકોને ખાત્રી થાય છે કે રાજાના અપરાધથી દેવીના કોપનું આ પરિણામ છે. 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' એ જેનું સૂત્ર છે તેવો રાજા લડવાની ના પાડે છે. રાજ્ય છોડી તે જંગલમાં જાય છે. ધ્રુવને સાથે લઇ જવા ઇચ્છે છે, પણ ધ્રુવનો કાકો કેદારેશ્વર ધ્રુવને આપવા ના પાડે છે. બિલ્વન ઠાકુર પણ ત્રિપુરા છોડી નિજામપુરમાં જઇ મરકીના સમયમાં મુસલમાનોની અને હિન્દુઓની અજબ સેવા ઉઠાવે છે. રાજા નદી કિનારે કુદરતના સહવાસમાં રહી, ખરૂં તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, વસ્તીમાં જઇ એક શાળા સ્થાપે છે. નક્ષત્રરાય છત્રપતિ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેસે છે. માનો કે હિંસા, ત્રાસ અને ક્રૂરતા સિંહાસને ચ્હડી બેઠાં. રઘુપતિનો વૈરનો કાંડો શાન્ત થયો. પણ પ્રજાપીડન તેનાથી સહી શકાયું નહીં. રાજમંદથી પ્રમત્ત થયેલ છત્રપતિ રઘુપતિનું કંઇ માનતો નથી. રઘુપતિનાં હૃદયદ્વાર ઉઘડે છે. પોતે કરેલ દુષ્ટતાઓનાં પરિણામ તે જુએ છે. દુષ્ટતાઓનાં પરિણામ તે જુએ છે. દુષ્ટ કામ કરાવનાર કાલિની મૂર્તિને ગોમતીના પ્રવાહમાં ફેંકી દઇ તે સન્યાસી થઇ જાય છે.

રામૂ શહેરની પાસેના મગજાતિના કિલ્લામાં શાળા સ્થાપીને રહેતા રાજર્ષિને એક પછી એક એમ, શાહશુજા પોતાની પુત્રીઓ સાથે ફકીરના વેષમાં, બિલ્વન ઠાકુર અને રઘુપતિ સન્યાસીના વેષમાં, મળે છે. પ્રેમ પ્રેમ છવાઇ રહે છે. આઠ વર્ષ હિંસાનું રાજ્ય ચલાવી છત્રપતિ મરણ પામે છે. પછી બિલ્વનની અને રઘુપતિની વિનંતિથી રાજા રાજભાર માથે લે છે.

રાજર્ષિની આ રૂપરેખા રજુ કર્યા પછી આપ સમક્ષ હું કેટલાંક વિવેચનો કરવા રજા લઉં છું.

(૧)

ઉપન્યાસનો પહેલો પડદો ગોવિન્દમાણિક્ય, હાસી અને તાતા—ધ્રુવ—ના સુખદ મિલનથી ઉપડે છે; અને છેલ્લો પડદો ગોવિન્દમાણિક્ય, શાહશુજા, રઘુપતિ, બિલ્વન ઠાકુર અને ધ્રુવના સુખદ મિલનથી પડે છે. જે કંઇ વૈષમ્યો બને છે તે આ બે પડદાની વચ્ચે બને છે. આ પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ Comedy છે, નહીં કે Tragedy.

મહાન કવિની વાણીમાં સહસ્ર ખૂબીઓ હોય છે; અને તે સમજવાને માટે તો તેવા જ મહાન હૃદયની જરૂર છે. મેઘધનુષમાં હજારો રંગ છે. પણ એ રંગોને જોવા માટે વૈજ્ઞાનિક યંત્રો અને કોઇ વૈજ્ઞાનિક—એ બન્ને જોઇએ. માત્ર સાદી આંખે, અને તે પણ વૈજ્ઞાનિક નહિ એવી આંખે તો સાત રંગજ દેખાય છે. આવીજ રીતે કવિવર રવીન્દ્રનાથની આ કૃતની ખૂબીઓ હું અલ્પમતિ શી રીતે જોઇ શકું ? છતાં પણ જે કાંઇ ઝાંખાં દર્શન થાય છે તે આપ સમક્ષ રજુ કરૂં છું.

નિર્દોષ બાળકી હાસીનું મરણ, સ્નેહલતા નામની એક સોળ સત્તર વર્ષની સુશિક્ષિત અંગાળી બાળાના પહેરામણીના દુષ્ટ રિવાજને લીધે એ અઢી વર્ષ ઉપર થયેલ, આપઘાતની યાદ દેવરાવે છે. એક હાસીના મરણથી ગોવિન્દમાણિક્યનું હૃદય જાગૃત થયું; અને બલિદાનની દુષ્ટ રૂઢિ સામે સંગ્રામે ચ્હડયું. પણ, સ્નેહલતાના ભોગથી શું થયું ? કોઇનું હૃદય તેનાથી જાગ્યું છે ? અજ્ઞાન માબાપો હજારો બાળકોને બાળલગ્ન રૂપી રાક્ષસીની સમક્ષ વધેરે છે. અહા, એ રાક્ષસીનો વધ કયારે થશે ? કોઇ પણ કોમળ હૃદય નહિ નીકળે અને "જરા બાળાને બળતી બચાવોરે" એ આર્ત રવ નહિ સુણે ? આજ હિન્દુ ગૃહોમાં કેટલી વિધવાનાં હૃદય રડી ઉઠે છે ? શું તેમનાં આંસુ લૂછનાર અને સકવનાર કોઇ નહિ નીકળે ? આપણી સમક્ષ ઘણા ઘણા પ્રશ્નો ખડા થયા છે. રૂઢીનાં બન્ધન તોડવા તત્પર થવાની જરૂર છે. એક વખત એ દુષ્ટાના બંધમાંથી મુક્ત થયા કે પછી ઉન્નતિનાં દ્વાર છચોક ખુલ્લાં થવાનાં. "ગુલામો કાયદાના છો, ગુલામોને કહું હું શું" એ આક્ષેપ દૂર કરો. રૂઢિ કોણ છે ? રૂઢિના કરનાર અમે છીએ, અને તેને તોડશું પણ અમે !

(૨) આગળ જતાં આપણી અજ્ઞતાએ આપણી અવિદ્યાએ, આપણા ઉપર કેવી કેવી જાળો પાથરી છે તેનું ચિત્ર રઘુપતિ દ્વારા મળી શકે છે. રઘુપતિ રાજાને પણ ભર દરબારમાં ધમકાવી શકે છે. તે પુરોહિત હોવાથી લોકો તેના પક્ષમાં ઉભા રહે છે. આપણા અંધ શ્રદ્ધાનો અજ્ઞતાનો લાભ ધૂર્તો કેવી રીતે લે છે તે નક્ષત્રરાયમાં અને જયસિંહમાં બરાબર પ્રકાશી ઉઠે છે. નક્ષત્રરાય ગોવિન્દમાણિક્યને ચાહે છે. પણ તેનામાં લાલસાનો કીડો સળકી ઉઠે છે. રઘુપતિના હાથમાં આ ચાવી આવી જાય છે. રઘુપતિ તેને કહે છે કે દેવીની આજ્ઞા છે કે તું રાજા થઇશ. વળી દેવીને ગોવિન્દમાણિક્યના લોહીનું પાન કરવાની ઇચ્છા છે માટે તું તે લોહી લાવી આપ. નક્ષત્રરાય લાલસાનો માર્યો, અને પુરોહિતના આગળ પોતે કાયર ન ગણાય તેટલા માટે, ભાઇનું લોહી રેડવા તત્પર થાય છે. જયસિંહ અંધ શ્રદ્ધાળુ છે. ગુરૂજી કહે તે તે સત્ય માને છે, અને એક શ્રદ્ધાળુ ધાર્મિક સાધુ તરીકે તે પોતાનું રક્ત રેડે છે. પણ, આ બધાં યન્ત્રને હલાવનાર કોણ છે ? રઘુપતિ પુરોહિત કાલિનો પૂજારી—રઘુપતિ આષાઢી ચૌદશને દિવસે લોકો મન્દિરમાં દર્શન કરવા આવે છે, ત્યારે તેમને કહે છે કે શેનાં દર્શન કરવા આવ્યા છો ? દેવી તો કોપીને ચાલી ગઇ છે. રઘુપતિએ દેવીની પીઠ ફેરવી નાંખી છે. બિચારા ભોળા લોકો માને રીસાઇ ગયેલી જોઇને રડારોળ કરી મૂકે છે. સહુ પોતપોતાને ફાવે તેમ રાજાનું ભૂંડું બોલે છે, અને બાલિપ્રદાન કરે છે. દર્શન બન્ધ કરવાં વગેરે તર્કટો આપણા ગોસાંઇજીઓમાં જોવામાં આવે છે. કરસનદાસ મુળજીના લાયબલ કેસ ઉપરથી અન્ધ શ્રદ્ધાળુ ભકતોનાં ગળાં આચાર્યો કેવી રીતે રેંસે છે, તથા ધર્મને બ્હાને વ્યભિચાર વગેરેનાં કેવાં ધતીંગ ચલાવે છે તે જણાય છે. પૂજારી રઘુપતિનું ચિત્ર આપણને અન્ધશ્રદ્ધા અજ્ઞાન અને અવિદ્યામાંથી મુક્ત થવાનું સૂચવે છે.

(૩) આટલું તપાસ્યા પછી, રાજર્ષિના કેન્દ્રસ્થાન ગોવિન્દમાણિક્ય પાસે આપણે આવી પહોંચીએ છીએ. પાસાવાળા હીરાને જેમ ઘણી બાજુઓ હોય છે, તેમ રાજાને પણ ઘણી બાજુઓ છે.

આ. ગોવિન્દ માણિક્યનાં પહેલાં દર્શન આપણને ગોમતીના કિનારા ઉપર થયાછે. ત્યાં તે હાસીને અને તાતાને મળે છે. હાસી તેને પૂછે છે " તમે કોણ છો ? " રાજા જવાબ દે છે " તમારો સેવક ". " તમારો સેવક " એ શબ્દોમાંથી ' રાજા ' શું છે એનો ખ્યાલ આવી જાય છે. રાજા એ પ્રજાનો સેવક છે. તે પ્રજાના દુઃખે દુઃખી થાય છે, અને તેને સુખે સુખી હોય છે. નક્ષત્રરાય ગોવિન્દમાણિક્યને મારવાનો છે એ વાત જ્યારે જણાય છે, ત્યારે રાજા તેને જંગલમાં લઇ જાય છે અને કહે છે " ભાઇ, મને તું શા માટે મારવાનો છે ? રાજ્યના લોભથીને ? શું તને એમ ખ્યાલ છે કે રાજ્ય કેવલ સોનાના સિંહાસનમાં, કે હીરાના મુકુટમાં કે રાજછત્રમાં જ આવી રહ્યું છે ? આ મુકુટ, આ રાજછત્ર, અને આ રાજદંડનો બોજો કેટલો છે તેની તને ખબર છે ? આ મુકુટ નીચે લાખો માણસોની ચિન્તા ઢંકાઇ રહી છે. અથવા રાજ્ય જોઇતું હોય તો હજારો મનુષ્યોનાં દુઃખને પોતાનું દુઃખ સમજે, ગમે તો રાજમહેલમાં રહે કે ઝુંપડીમાં રહે, પણ જે વ્યક્તિ સર્વને પોતાનાં કરીને માને છે, તેને સર્વે પોતાનો ગણે છે. પૃથ્વીનાં દુઃખનો જે નાશ કરે તે રાજા. ભાઇ, રાજાને મારવાથી, કોઇને રાજ્ય મળતું નથી; પૃથ્વીને વશ કરીને રાજા થવાનું સારૂં લાગે છે. " રાજાના આ શબ્દોમાં જોઇ શકાશે કે તે રાજાની જવાબદારી સ્હમજે છે તેથી જ **अहिंसा परमो धर्मः**—એ સૂત્ર આખા રાજ્યમાં બળાત્કારથી પણ દાખલ કરે છે. પુત્રનું ભલું ઇચ્છનાર પિતા બાળકની ઉપર કોઇ વખત સખ્ત થાય છે. પ્રજાને રાજી રાખવાની ખાતર પ્રજાને પાપના ખાડામાં પડી રહેવા દેવાનું તે અયોગ્ય ધારે છે. પ્રજાજનો વૈદેહીને માટે નિન્દ્ય વચનો બોલે છે, તેટલા માટે—તેમને ખુશી રાખવા માટે વૈદેહીનો—અગ્નિથી શુદ્ધ થયેલી વૈદેહીનો ત્યાગ કરનાર **રામ** રાજાની કોટિમાં ગોવિન્દમાણિક્ય ઉભો રહેતો નથી. પ્રજાને સમ લાગે કે વિષમ લાગે પણ જે પ્રજાના હિતનું છે તે કરવાને તે કમ્મર કસીને તૈયાર થાય છે. **अहिंसा परमो धर्मः** ની સ્થાપના ખાતર તે ભાઇને ગૂમાવે છે, અણીના સમયે ધ્રુવથી છૂટો પડે છે, રાજ્ય ત્યજે છે, સન્યાસી થાય છે. અહીં ગોવિન્દમાણિક્ય **રામ**ના કરતાં આગળ વધે છે. **રામ**ની જગ્યાએ ગોવિન્દમાણિક્ય હોત, તો એક હલકા જનનાં નિન્દ્ય વચનથી નિર્દોષ **સી**તાનો ત્યાગ કરત નહીં—એટલે કે **સી**તારૂપી સત્યતાનો બહિષ્કાર કરી પ્રજાને પાપના પુંજમાં પડવા દેત નહીં. રાજા સન્યાસી થઇ, અનન્ત શાન્તિ મેળવી, સંયમી બની પાછો છત્રપતિના અવસાન પછી રાજકારભાર સ્વહસ્તમાં લે છે. રાજા રાજર્ષિ બનીને રાજ્ય ચલાવે છે. આવી રીતે રાજર્ષિ બનેલા રાજામાં આપણને વિદેહરાજનાં દર્શન થાય છે. " સંસારમાં સરસો રહે પણ મન મારી પાસ " એ સૂત્ર તેના જીવનમાં પરોવાયેલું માલૂમ પડે છે. રાજા તરીકે ગોવિન્દમાણિક્યની આટલી પર્યાલોચના બસ છે.

બ હવે ભાઇ તરીકે તેને જોઇએ. તેનામાં ભ્રાતૃસ્નેહ ઉભરાઇ જાય છે. નક્ષત્રરાય તેને મારવાનો છે છતાં તે તેની ઉપર લગાર પણ ક્રુદ્ધ થતો નથી. પણ ભાઇ ભાઇનું ખૂન કરવા તૈયાર થાય છે, એ વિચારથી તેને ખેદ થાય છે. ભાઇએ ભાઇનું ખૂન કર્યું છે, એ દોષ નક્ષત્રરાય ઉપર ન આરોપાય તેટલા માટે રાજા તેને નિર્જન જંગલમાં લઇ જઇ, તેના હાથમાં તલવાર આપી કહે છે—" આ શૂન્યમાં મારો વધ કર. સુન્દર જન-સમાજમાં ભાઇના ખૂનથી વાતાવરણ દૂષિત ન થાય તેટલા માટે હું તને અહીં લાવ્યો છું.

અહીં કોઇ જોતું નથી. માટે તું મારો વધ કર." આ પ્રમાણે બોલનાર હૃદયમાં ભ્રાતૃસ્નેહ કેટલો ઉભરાતો હશે ! તેનું માપ કોણ કહાડી શકે ? કદાચ ભરતના અને લક્ષ્મણજીના ભ્રાતૃસ્નેહને માપી શકાય પણ ગોવિન્દમાણિક્યના ભ્રાતૃસ્નેહને મપાય નહીં. ધ્રુવને મારવાના કાવત્રામાં પકડાયાથી નક્ષત્રરાયને રાજા દેશનિકાલની સજા કરે છે, તે દ્વેષથી પ્રેરાઇને નહીં, પણ રાજધર્મથી પ્રેરાઇને ! "રક્તપાત કરનારને દેશનિકાલની સજા થશે" એ રાજહુકમને પાળવાની ખાતર રાજા ભાઇને સજા કરે છે. પણ સજા ફરમાવ્યા પછી તરતજ સિંહાસનેથી ઉતરી ગોવિન્દમાણિક્ય ભાઇને ભેટી પડી રોઇ પડે છે. ભાઇથી છૂટા પડયા પછી રાજા એકાન્તમાં જઇ તેને માટે પ્રાર્થના કરે છે. ભ્રાતૃસ્નેહનું આથી જ્વલન્ત દૃષ્ટાન્ત ક્યાં મળશે ?

क રાજાને આટલો જોયા પછી, તેને રાજર્ષિત્વ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે સરળતાથી જોઇ શકાશે. ઉપન્યાસની શરૂઆતમાં કવિએ રાજાને જિજ્ઞાસુની ભૂમિકા ઉપર મૂકયો છે. ખરૂં સુખ, ખરૂં રાજત્વ શેમાં છે—તે પ્રાપ્ત કરવાને કયા માર્ગ લેવાવા જોઇએ ઇત્યાદિની જીજ્ઞાસાવાળો રાજા આપણને ગોમતીને કિનારે મળે છે. તેનું હૃદય તૈયાર થઇ રહ્યું છે. ગ્રીષ્મના સખ્ત તાપથી તપીને તૃષિત થયેલી ધરા જેમ મેઘને ઉત્કંઠાથી સ્વાગત દે છે, તેમ રાજાનું અન્તર્ સ્નેહવારિ ઝીલવાને તૈયાર થઇ રહ્યું છે. આ સ્નેહવારિ હાસી અને તાતાદ્વારા રાજાની પાસે આવે છે, રાજા તેને તરતજ ઝીલી લે છે. હાસી પાસેથી તેને '**अहिंसा परमो धर्मः**' એ સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. પછી કુદરતનાં સંયોગથી અને વિનિમયથી એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ થાય છે. રાજા પ્રગતિમાં આગળ વધ્યા કરે છે. ધ્રુવ સાથે ખુશનુમાં પ્રભાતમાં ગોમતીને કિનારે જંગલમાં અનહદ આનન્દ પામતા રાજાને જયસિંહ મારવા જાય છે, ત્યારે તેમની બન્નેની વચ્ચે સંવાદ ચાલે છે. તે વખતે રાજા જયસિંહને કહે છેઃ—"વિચારીને જો; જગન્માતાની ગોદમાં સંસારના સકલ જીવજન્તુ કેટલા આરામથી ટહેલી રહ્યા છે ! એ ગોદમાં ભય, શોક, અને હાહાકાર મચાવીને અને એ માતાના અંકમાં સંતાનનું લોહી વહેવરાવીને શું તું માતાને પ્રસન્ન કરવા ચાહે છે ? સંસારની શાન્તિ ભંગ કરવાને માટે આટલી અભિલાષા શાથી ? હિંસારૂપી વિષકંટકવૃક્ષની જડમાં જીવોનું લોહી રેડીને યત્નપૂર્વક તેને કેમ વધારી રહ્યા છો ? હાય ! હાય ! દયારૂપી કલ્પવૃક્ષ ક્યાં ગયું ? પ્રેમરૂપી પારિજાતકનું શું થયું ?" રાજાને આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી રઘુપતિનાં અને નક્ષત્રરાયનાં પ્રબળ કાવત્રાંમાં થઇને પસાર થવું પડયું. બિલ્વન ઠાકુરનો ધર્મોપદેશ ઉથાપવો પડયો. છેવટે ધ્રુવને ત્યજી જંગલમાં જઇ, કુદરત સાથે વિનિમયથી અને સંયમથી તેણે રાજર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. રાજર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કરવામાં તે તેના સિદ્ધાન્તને '**अहिंसा परमो धर्मः**'ને દૃઢ વળગી રહ્યો.

૪. હવે એક મહત્વની બાબત ઉપર સહજ ઉતરી જવાય છે. આખું રાજર્ષિ ઉચ્ચ માર્ગે જતા આત્માની કથા છે. એક બાજુ રાજા, હાસી, ધ્રુવ અને બિલ્વન ઠાકુર છે. બીજી બાજુ રઘુપતિ, નક્ષત્રરાય, અને શાહશુજા છે. જયસિંહ અપ્રસ્થ છે. રાજાએ પ્રભુપદે જવા તત્પર થયેલો આત્મા છે. તેની સહાયમાં હાસી અને ધ્રુવના રૂપમાં પ્રેમ છે, તથા બિલ્વન ઠાકુરના રૂપમાં નીતિ અને ધર્મને દૃઢ કરનાર તર્કશક્તિ છે. આની સામે

વૈર, ક્રોધ અને છદ્મ રઘુપતિના રૂપમાં આવ્યાં છે; તથા તેમની સહાયમાં નક્ષત્રરાયના રૂપમાં લાલસા, મિથ્યાભિમાન, ઢોંગ, મદ, મોહ, એશઆરામ, અને શાહશુજાના રૂપમાં ક્રૂરતા, હિંસા, દુષ્ટતા વગેરે છે. આ બન્નેનું ભયંકર યુદ્ધ ચાલે છે તેમાં મધ્યસ્થ અન્ધ-શ્રદ્ધા, અને સંશયરૂપી જયસિંહ છે. આત્માને અમાવાસ્યાને બીજે દિને હાસીનો મેળાપ થાય છે. આ સ્થળે ગાઢ અન્ધકારમાં મધ્યરાત્રિએ જંગલમાં માર્ગ ખોળતા મુસાફરની સ્થિતિમાં આત્મા છે. આત્માને અમુક જગ્યાએ જવું છે, પણ તે જગ્યાએ જવાનો માર્ગ તેને જડતો નથી. આવા સમયે—પ્રકાશની અત્યન્ત જરૂર છે તેવા સમયે અભ્રમાં વિદ્યુત ચમકે છે; પથિકને માર્ગ સૂઝે છે; અને વિદ્યુત્ ક્ષણભર ચમકી શમી જાય છે. આત્માને **अहिंसा परमो धर्मः** એ સૂત્ર દેખાડી હાસીરૂપી વિદ્યુત્ શમી જાય છે. પણ આ સૂત્રને વળગી કેવી રીતે રહેવું ? ભર દરિયે વહાણને દિશા કઇ રીતે સૂઝે ? ધ્રુવને લક્ષમાં રાખીને વહાણ ભર દરિયામાં ઝુકાવે છતાં દિશા ભૂલે નહીં. આત્માને પણ તેવા ધ્રુવની અચળ શ્રદ્ધાની જરૂર છે, કે જેને કેન્દ્ર બનાવીને સંસારમાં તે ભમી શકે. પણ આત્માને માર્ગભ્રષ્ટ કરાવવા માટે શયતાન તૈયાર છે. તેની પ્રબળ જાળમાં ધ્રુવ ઘડીભર અદૃશ્ય થઇ જાય છે. પણ વાદળાં વિખરાઇ જવાથી પાછાં ધ્રુવનાં દર્શન થાય છે. જયસિંહરૂપી અન્ધ શ્રદ્ધા અને સંશય નાશ પામ્યા પછી અચળ શ્રદ્ધા આત્મા પાસે રહે છે. છેવટે આત્માને રઘુપતિ, નક્ષત્રરાય અને શાહશુજાનાં સંયુક્ત બળો સામે થવાનું છે. આમાં તે ઉત્તીર્ણ નિવડે છે. હવે ધ્રુવની જરૂર રહેતી નથી. શિખરે પહોંચ્યા પછી પડવાની ભીતિ રહેતી નથી. રાજર્ષિમાં રહેલી આ Allegory નો વિચાર કરતાં બનીયનનો "Pilgrim's Progsess" યાદ આવે છે.

૫. રાજર્ષિને પૂરું જોયા પછી બુદ્ધના જીવનમાં અને ગોવિન્દમાણિક્યના જીવનમાં સામ્ય માલુમ પડે છે. બુદ્ધ એ વિરાટ સ્વરૂપ છે, અને રાજા એ વામન રૂપ છે. ગૌતમ બુદ્ધ દયાથી ભરેલો છે. તેની સહજ દયાને સર્વદેશીય દયા કરવાને માટે એક વૃદ્ધ એક બીમાર, અને એક મૃત માણસોના પ્રસંગો બસ હતા. રાજામાં દયા ઉત્પન્ન કરવા માટે "આટલું લોહી શા માટે ?" કહેનાર હાસીના મરણની જરૂર પડે છે. હાસીના મરણ પછી **अहिंसा परमो धर्मः** એ રાજાને સમજાય છે. બુદ્ધ પેલા ત્રણ પ્રસંગો પછી રાજ્ય છોડી જંગલમાં જઇ કુદરત સાથે વિનિમય કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. રાજા એક દમ તેમ કરી શકતો નથી. તેની આસક્તિ એકદમ છૂટતી નથી. તેને રઘુપતિ અને નક્ષત્ર રાય જ્યારે ફરજ પાડે છે ત્યારે તે રાજ્ય છોડી જંગલમાં જઇ કુદરત સાથેના વિનિમયથી સચ્ચિદાનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે. બુદ્ધને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે વસ્તીમાં જઇ ઉપદેશ કરે છે. રાજા પણ માર્ગ જડયા પછી વસ્તીમાં જઇ શાળા સ્થાપે છે. બુદ્ધ સ્વદેશ જઇ માતા પિતાને, પત્નીને અને બાળકને સ્વચ્છાયા નીચે લે છે. રાજાની છાયા નીચે પણ રઘુપતિ, બિલ્વન, શાહશુજા અને ધ્રુવ આવે છે.

૬ઠ્ઠી પણ રાજર્ષિ માટે બે વાતો કહેવાની રહે છે. રાજાએ રાજર્ષિત્વ જે રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તે અને ગાધિપુત્ર વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિત્વ કઇ રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તે બન્ને સાથે સાથે મૂકીને જોવા જેવું છે. એ કામ હું આપને સોંપું છું.

બીજી વાત એ કે કવિના પિતા દેવેન્દ્રનાથ મહર્ષિ કહેવાય છે તેમણે રાજાની માફક વસ્તીમાં રહીને તથા બોલપુરમાં એકાન્ત સેવીને કુદરત સાથેના વિનિમયથી ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ઋષિત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેમણે વ્યાવહારિક કાર્યોનો ત્યાગ કર્યો નહોતો, જેમ રાજર્ષિએ ઋષિત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પાછો રાજભાર ઉપાડયો તેમ. આમ હોવાથી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના જીવનને રાજા ગોવિન્દમાણિક્યની કથા સાથે સરખાવતાં ઘણો આનન્દ પડશે. આ કામ પણ હું આપને સોંપુ છું.

૬. હવે આ ઉપન્યાસમાંથી આ જમાનાને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મળે છે તે તરફ દૃષ્ટિ ખેંચવાની રજા લઉં છું.

अ—પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન–કર્મયોગીનું પ્રતિપાદન.

ब—હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય–નાત જાતનો ભેદ ન જોઇએ.

क—મનુષ્ય અને કુદરતનું મિલન.

ड—સિદ્ધાન્તની જરૂર.

अ—રાજાનું પાત્ર કલ્પવામાંજ કવિએ દાક્ષિણ્ય વાપર્યું છે. આપણને 'રાજા'થી કયો ખ્યાલ આવે છે? પુષ્કળ ધન, એશઆરામ, નોકર ચાકર, દમામ, ડોળ, પાણી કહેતાં દૂધ હાજર થાય વગેરે રાજત્વના બાહ્ય ચિહ્નો છે. ઇન્દ્રિયોને સંતોષવા ખાતર જે જે બની શકે તે રાજાને ત્યાં અચૂક હોય જ. એટલે રાજાની પાસે પશ્ચિમ છે. "તમારા રાજદ્વારોના ખૂની ભભકા નથી ગમતા" એ સ્વરમાંજ રાજદ્વાર શું હોય છે તેનો ખ્યાલ આવી જાય છે. આમાં રાજા મૂકાયો છે. પશ્ચિમના Materialism ની દરબારમાં ઉણપ ક્યાંથી હોય? પણ આ Materialism ની અંદરેય Spiritualism રહી શકે છેઃ–રહી શકે છે એટલુંજ નહી પણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે છે. આ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન! એક મોટા પ્રશ્નનો આ સ્થળે નિકાલ થઇ ગયો. કેટલાક અર્થવાદી Materialists છે પણ કવિ રાજર્ષિમાં આપણને બતાવી આપે છે કે Spiritualism અને Materialism એ બન્નેના સંમિલનમાં હિત છે. Spiritualism અને Materialism નું મિલન કલ્પના માત્રમાંજ છે એમ નથી. એ વ્યવહારમાં પણ મૂકી દેવાયું છે. કવિવર રવીન્દ્ર બાબુની શાન્તિનિકેતન શાળા તરફ જરા દૃષ્ટિ ફેંકીશું તો જણાશે કે ત્યાં એ બન્નેનો યોગ સધાય છે. એક તરફ પુષ્કળ પૈસો છે, ભોજન વગેરેમાં પૂર્ણ તૃપ્તિ છે, તો બીજી તરફ દર્ભાસન લઇ વૃક્ષ ઘટા નીચે વિદ્યાર્થી પ્રાચીન બ્રહ્મચારીઓની માફક અભ્યાસમાં લાગી જાય છે. આ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સુખદ મિલન! આ મિલનનો બીજો દાખલો રાજા રાજર્ષિ બન્યા પછી અને શાળા સ્થાપ્યા પછી રાજકારભાર ફરી હાથમાં લે છે તેમાં મળે છે. અહીં નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનું મિલન છે. ગૌતમ બુદ્ધને ત્રણ તરફથી પ્રશ્નો પુછાયેલાં કે તમે નિવૃત્તિ ઉપદેશો છો કે પ્રવૃત્તિ? ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધેલો કે વિના આસક્તિએ કરાયેલ અને નિર્વાણનાં ઉંડાં જલને ખળભળાવે નહી એવી પ્રવૃત્તિની હું હા પાડું છું. રાજા પણ તેમજ કરે છે રાજર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો મોહ, તેની આસક્તિ વગેરે જતાં રહ્યાં છે, તે સંયમી બન્યો છે. આથી તે રાજભાર ગ્રહણ કરે છે છતાં તેમાં લેવાતો નથી. અગાધ પરિશ્રમ ઉઠાવી ગીતામાંથી કર્મયોગ સિદ્ધ કરવા માટે લોકમાન્ય ટિલકે ગીતા રહસ્ય અથવા કર્મયોગ લખ્યું તેનું ચિત્ર સાદી અને સહજ રીતે

આપણને રાજર્ષિમાં મળી ગયું. જેને સિદ્ધ કરવા આખો ગ્રન્થ લખાયો તે કવિએ આમ આડકતરી રીતે સહજમાં સિદ્ધ કર્યું એ કવિત્વની મહત્તા !

ख હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય–નાત જાતનો ભેદ ન જોઇએ. પ્રભુના દરબારમાં સર્વ સરખાં છે. ત્યાં નથી જાત કે નથી નાત, ત્યાં એવા ભેદ નથી કે અમુક હિન્દુ અમુક મુસલમાન, અમુક પારસી, અમુક ખ્રિસ્તિ, ત્યાં તો માત્ર એક જાતિ છે—માનવ જાત. નથી ત્યાં રંગના ભેદ કે નથી ત્યાં નેશનેલીટી. આનું પ્રતિપાદન બિલ્વન ઠાકુર હિન્દુ સન્યાસી હોવા છતાં નિજામપુરમાં પહેલી મુસલમાનોની અને પછી હિન્દુઓની અમેય સેવા ઉઠાવે તેમાં, અને રાજા ફકીરના વેશમાં આવેલ શાહશુજાની કિલ્લામાં નિખાલસ દિલે મહેમાનગતિ કરે છે તેમાં થયું છે. ભારત વર્ષના રાજનીતિના અગણ્યો હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય રાજનીતિના અંગે લાવવા ઇચ્છે છે, તે ઐક્ય આમાં સધાયું છે એટલું નહી પણ અત્યોદ્ધાર માટે પણ તે ઐક્યની જરૂર છે, તે ઐક્ય વિના જીવનતત્વ દુર્લભ છે એ પણ દર્શાવાયું છે. કાર્ય પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતાં બીજા વિચારો નહી કરતાં કાર્યમાં જોડાઇ જવું જોઇએ. એક ઘેટાને લંગડુ જોઇને તથા તેને ચાલતાં ઘણી મહેનત અને દુઃખ પડતું હતું તે જોઇને બુદ્ધે તેને સ્કંધ ઉપર બેસાડી લીધું. આ વખતે તેની દયાને એમ વિચાર નહોતો આવ્યો કે આ ઘેટું છે, અને તેથી મારા કર્તવ્યપ્રદેશની બ્હાર છે. વિચારોના વમળમાં ગુંચાયા કરતાં એક પ્રાણીને પણ સુખી કરવું એ બહેતર છે !

क મનુષ્ય અને કુદરતનું મિલન—આ મિલન સ્થળે સ્થળે દૃગ્ગોચાર થાય છે. વૃક્ષો પણ માનવીની લાગણીઓમાં ભાગ લે છે એ પ્રો. જગદીશચન્દ્ર બોસની વૈજ્ઞાનિક શોધની સાથે મનુષ્ય અને કુદરતનો વિનિમય મળતો આવે છે. ધ્રુવની સાથે ગોમતીને કિનારે પ્રભાતમાં રાજાનાં હૃદયદ્વાર ઉઘડી જાય છે, ત્યારે પ્રભાત ખુશનુમાં છે, પ્રાણીઓ ગાઇ રહ્યાં છે, આખું વિશ્વ અપૂર્વ પ્રેમમાં ડોલી રહ્યું છે. જયસિંહ રક્તપાત કરે છે ત્યારે રાત્રિ અભ્રાચ્છાદિત છે, બધે સ્વામ શુન્ય છે. આવાં મિલન તો આપણને રાજર્ષિમાં પદે પદે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ શું આ કવિની કલ્પના માત્ર તો નથીને ? ના, તે કલ્પના નથી. ખુદ રવીન્દ્ર બાબુને આનો અનુભવ થયેલો છે. યુવાવસ્થામાં જ્યારે તે કલકત્તામાં હતા ત્યારે તેમને Spiritualism પ્રાપ્ત થયું હતું અને તે સાત દિવસ ટક્યું હતું. કવિએ પ્રકૃતિના અને મનુષ્યના મિલન વિશે તેમના "શાકુન્તલ અને ટેમ્પેસ્ટ" ઉપરના લેખમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. શેકસ્પીઅરનાં નાટકોમાં કુદરત Nature ને સ્થાન મળ્યું નથી. બધે ધમાલ અને ધાંધલ છે તથા ઇહ દુનિયાની ગુંગળાવી નાંખતી ઝેરી હવા છે. મુક્ત સ્વતન્ત્ર હવાનું પાન તેમાં નથી. તેમના civilization, સભ્યતાના લેખમાં પણ આ મળી આવે છે. તે પત્થરની દિવાલોમાં અપાયલા શિક્ષણને ધિક્કારે છે, અને 'Three years she grew in sun and shower" ની હિમાયતી કરે છે તે કૃત્રિમ બેડીઓને તોડવાનું ઉપદેશે છે. તેમને ખેદ થાય છે કે × ×

"મુનુજે કયમ આ ધરણીની પીઠે
પ્રકૃતિ જનનીની ઉછેર સજી
નિજ કૃત્રિમ બન્ધન બેડી સજી"

આપણામાંથી કેટલાકને આગળ ઉપર કેળવણીના સવાલો ચર્ચવાના આવશે ને ગુ-ચવાયેલ કોકડું ઉકેલતી વખતે 'મનુષ્ય અને કુદરતના મિલન' વિશે ભૂલતા નહી. ખરી કેળવણી તેમાં રહી છે, તે જોજો.

૩ સિદ્ધાન્તની જરૂર.

જીવન સાફલ્ય માટે એક સિદ્ધાન્તને વળગી રહેવાનું આપણને રાજર્ષિ શિખવે છે. **અહિંસા પરમોધર્મઃ** ને રાજા કેટલા બળથી વળગી રહ્યો હતો તે આપણે જોયું છે. જે જે આત્માઓ વિજયી અને સફળ નીવડયા છે તે પણ કેવી રીતે? દરેકને પોતાનો સિદ્ધાન્ત હોય છે. 'ભારત માતાની સેવા' એ ગોખલેનો, 'સત્યાગ્રહ' એ મહાત્મા ગાં-ધીનો, 'હોમરૂલ' એ એનીબિઝંટનો, 'વેદાન્ત' એ ધર્મવીર વિવેકાનન્દનો, 'સ્વતન્ત્રતા' એ તિલકનો 'બ્રહ્મચર્ય' એ દયાનંદ સરસ્વતીનો 'અહિંસા પરમોધર્મ' એ બુદ્ધનો—એમ દરેક વિજેતાઓના પોતાના સિદ્ધાન્તો હતા અને છે. એ સિદ્ધાન્તોમાંથી તેઓ કોઇ રીતે ચ્યુત થયા નથી. આપણે પણ એવા સિદ્ધાન્તવાળા થઇએ એમ પરમકૃપાળુ પાસે ઇચ્છી હું આ લેખ સમાપ્ત કરૂં છું.

કવિને સમજવામાં ભૂલો પણ થઇ હશે. તેને અન્યાય પણ થયો હશે છતાં પણ ફલ નહી ને ફૂલની પાંખડી–મને જે પ્રાપ્ત થયું તેનાથી મેં ગુરૂદેવ રવીન્દ્રનાથને વધાવ્યા છે એમ કહેતાં મને આનન્દ થાય છે.

દેસાઇભાઇ નાથાભાઇ.

લૉર્ડ મોર્લીનાં "સ્મરણો"

માજી હિન્દી વજીર લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાના "સ્મરણો" નામનું અત્યંત મનોરંજક પુસ્તક બે વિભાગમાં વિલાયતમાં ગયા નવેંબર માસમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ "સ્મરણોમાં" મોર્લી–મીન્ટો સુધારણાવિષયક વિભાગ અલ્પ પ્રમાણમાં અત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ સર્વ આદ્યંત હકીકત લૉર્ડ મોર્લીના શબ્દોમાં આપવી અશક્ય હોવાથી તેના લેખનો કથિતાર્થ આપવામાં આવે છે. મહત્વના વાકયોનુંજ માત્ર શબ્દશઃ ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું છે.

સુધારણા શા માટે?

ઇ, સ. ૧૯૦૫ માં લૉર્ડ કર્ઝન અને લૉર્ડ કિચનર વચ્ચે સૈનિક વ્યવસ્થાના પ્રશ્નોમાં મતભેદ થયો અને લૉર્ડ કર્ઝન રાજીનામું આપી ગયા એજ સમયે હિંદુસ્થાનમાં કેટલાક મહત્વના અને કેટલાક ક્ષુલ્લક કારણોથી રાજકીય અસંતોષ ફેલાયો હતો. આ અસંતો-ષનો પ્રચાર વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વિશેષ થયો હતો, અને બ્રિટિશ અધિકાર વિરૂદ્ધ એક પ્રકા-રનું બંડ કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ હોવાનો ભય દેખાવા લાગ્યો. આ બંડ ૧૮૫૭ જેવું સૈનિક બંડ નહોતું; તે સુશિક્ષિતોનું હતું. અને તે બંડમાંનુ મુખ્ય હથિયાર "નવા વિચાર" હોઇ આ હથિયાર ઇંગ્રેજી સાહિત્યના આયુધાગારમાંથી હિંદીઓએ મેળવ્યું હતું. જાપાનનો વિજય, ચીન, ઇરાન, તુર્કસ્થાન ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં થએલ અધિકારક્રાંતિ તેની પણ હિંદી

પ્રજાના મન ઉપર અસર થતી હતી; અને તેમાં પણ મુખ્ય બીના એ હતી કે, ઇંગ્લંડ-માં ઉદાર મતની થાપણની પરિસમાપ્તિ થઇ એવી હિંદીઓની માન્યતા થઇ હતી! લૉર્ડ કર્ઝનની સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ, મહારાણી વિકટોરીઆના ઢંઢેરાનો અસ્વીકાર, હિંદી-ઓના નીતિતત્વની હાંસી, અને લોકમત વિરૂદ્ધ બંગભંગની ક્રિયા—આ સર્વ પ્રસંગોથી હિંદીઓની રાજનિષ્ઠા ડગમગતી હોવાનું હિંદી નેમસ્ત લોકનાયકો પણ અધિકારીઓને કહેવા લાગ્યા. પ્રત્યક્ષ વૉયસરૉયની કાર્યકારી કૌન્સીલમાં પણ શું કરવું અને શું ન કરવું એ બાબતમાં વાદવાદ શરૂ થયો. અને હિંદુસ્થાનમાંની બ્રિટિશ રાજનીતિને નવીન વળણ આપવાની આવશ્યકતા સર્વને સ્પષ્ટતાથી દેખાવા લાગી. આજ સમયમાં વિલાયતમાં સુધા-રણાવાદી પક્ષ બહુમતે અધિકારારૂઢ થયો. હિંદુસ્થાનવાસી ઉદ્દામ પક્ષના બ્રિટિશ રેડિકલ પક્ષ સાથે વિચાર વિનિમય થવા લાગ્યા તેમજ રેડિકલ પક્ષનાઓને હિંદીઓની માગણી તત્વતઃ અમાન્ય પણ નહોતી. આ સર્વ પરિસ્થિતિનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, સિમલા અને લંડન વચ્ચે વિચાર રૂપી વિદ્યુત-પ્રવાહનો પ્રારંભ થઇને તેના આઘાત પરસ્પરને થવા લાગ્યા.

સુધારણાની યોજનાનો પ્રારંભ.

આ પ્રમાણે અનુકૂલ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇને સુધારણાની યોજનાની કલ્પનાનું બીજા-રોપણ થવા સાથે હાલના શહેનશાહે—પણ તે સમયના યુવરાજે પોતાના હિંદુસ્થાનના પ્રવાસના અનુભવનો સાર લૉર્ડ મોર્લીને જણાવતાં એવું કહ્યું કે આપણા અધિકારી હિં-દીઓ માટે જો "વિસ્તૃત સહાનુભૂતિ" દેખાડે તો આપણો કાર્યભાર સરલતાથી ચાલશે. લૉર્ડ મીંટોને પણ હિંદીઓના સ્વભાવની આ સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું હતું, અને તેથી તેણે પણ એવું લખેલું કે "સહાનુભૂતિ" આ એકજ શબ્દના સામર્થ્ય ઉપર અહીં કેટલી બધી કામગિરી કરી શકાય! આ પ્રમાણે રાજકીય વાતાવરણ સુધારણા અને સહાનુભૂતિના તત્વથી અંકિત થવાથી લૉર્ડ મોર્લીએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ઇંગ્લંડમાં ચાલતી લોક નિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રારંભવી અશક્ય છે. તથાપિ લોકનિયંત્રિત રાજ્ય પદ્ધતિનું તત્વ પોતાના રાજ્ય કાર્યભારમાં જેનાથી પ્રતિબિંબિત થાય એવી યોજના કરવી. આ હેતુ મનમાં ધરી લૉર્ડ મોર્લીએ તા. ૧૫ જુન ૧૯૦૬ ના દિવસે લૉર્ડ મીંટો ઉપર એક મહત્વનું પત્ર લખ્યું:—

"લોક મતને અનુકૂલ રાજ્યપદ્ધતિ થાય તે માટે કેટલીક સુધારણા કરવાનો હવે સમય પહોંચ્યાનું તમોને જણાતું નથી કે? આપણે તે પ્રમાણે વર્તીશું નહિં તો હિંદીઓની માગણી વધતીજ જશે અને તેવી સુધારણા કરવીજ પડશે એવું બોલનારા રાષ્ટ્રીય પક્ષનું પાર્લમેન્ટમાં પ્રબળ થશે; અને મને પોતાને તેમની પ્રબળતા ગમતી નથી. તે માટે વરિષ્ઠ અને પ્રાંતિક કાયદા કૌન્સીલમાં ચુંટણીના તત્વનો પ્રારંભ કરી હિંદી સભાસદોની સંખ્યા (સરકારી બહુમત કાયમ રાખી) વધારવી, અંદાજ પત્રપરનો વાદવિવાદ કરવામાં પૂરો સમય આપવો, ઉપસૂચના લાવવાની પરવાનગી આપવી, આટલી સુધારણા કરવાનું તમોને ઇષ્ટ અને આવશ્યક જણાતું નથી કે? તમારા પત્ર ઉપરથી મારૂં એવું અનુમાન થાય છે કે આ સુચનામાં તમારો વિરોધ નથી. માટે ઉક્ત સૂચના કરનારો ખલિતો મારા

ઉપર તમો લખો, અથવા હું તમોને લખું. ઉભયમાંથી એક દ્વારા આ ચક્રને ગતિ મળવી જોઇએ. તમારી કાર્યકારી કૌન્સીલમાં એક જગાએ હિંદીવાનની નિમણુક કરવાની કલ્પના તમોને અગ્રાહ્ય છે ખરીના ! તે સાચુંજ હોવું જોઇએ; કારણકે આ સુચનાથી સ્વભાવતઃ બીકણ પ્રાણી–ઍંગ્લો–ઇન્ડીયનો ગભરાઇ જશે." તા. ૨૩ જુનના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે–" તા. ૨૦ જુલાઇના દિને ઘણી ખરી ખાલી જગા અને ગણ્યા ગાંઠયા ગ્રોતાં ખાતા સભાસદો સમક્ષ હિંદુસ્થાનના આગામી વર્ષનું સરવૈયું વંચાવાનું છે. તે પૂર્વે સુધારણાની યોજનાના સંબંધે તમારા વિચાર અને નિશ્ચય જણાવો. આવતા વર્ષના રજુ થતાં સરવૈયાં વખતે આ નવીન સુધારણા પ્રકટ કરવાની છે એવું જો હું (તા. ૨૦ મીના) બજેટ સરવૈયાના પ્રાકટ્ય સમયે જણાવું તો ઘણું સારૂં. મુખ્ય બાબત એ છે કે, આ સર્વ સુચના તમારાજ મગજમાંથી ઉદ્ભવીને આ મૂર્ત સ્વરૂપ પામી છે એવું સર્વને જણાય એવી મારી ઇચ્છા છે. દેશી રાજ્યોની કૌન્સીલના પ્રશ્નનો વિચાર મેં અદ્યાપિ પર્યંત કર્યો નથી. ધારો કે તેની કૌન્સીલ બનાવવામાં આવે તે તેમને કયું કાર્ય સોંપવું ? તે કૌન્સીલનો કાર્યકારી કૌન્સીલપર કેટલો અધિકાર ચાલે ? તેઓ પરદેશ સંબંધી ગુપ્ત બાબતો જાણવાને પ્રયત્ન નહીં કરે કે ? તેઓ પરદેશી પ્રસંગોમાં અવશ્યમેવ ગડબડ કરશેજ. લૉર્ડ કર્ઝને કૉન્ગ્રેસની સરસાઇ માટેજ દેશી રાજ્યોની કૌન્સીલ બનાવવાની કલ્પના કાઢી હતી. પરંતુ મને આ કૌન્સીલ પસંદ નથી. તથાપિ આ સર્વ પ્રશ્નોનો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરવો આવશ્યક છે."

ચક્ર ગતિમાન થયું.

આ પ્રમાણે લૉર્ડ મોર્લીએ તા. ૧૫ અને ૨૩ જુનના પત્રથી આ ચક્રને ગતિ આપી અને તે ચક્ર ચક્રાકાર ફરવા લાગ્યું કિન્તુ તેની પ્રગતિ થઇ નહિં. તા. ૫ જુલાઇના દિને લૉર્ડ મોર્લીના ઉત્તરમાં લૉર્ડ મીન્ટોએ જણાવ્યું કેઃ " મારા વિચાર તમોને અનુકૂલ છે. મારી કાર્યકારી કૌન્સીલમાં એક હિંદીવાનને સ્થાન આપવાની સૂચના આ સમય પૂર્વે ઘણી વખત મારી જીહ્વાગ્રે આવી હતી, પણ મને જણાય છે કે, અદ્યાપિ તેનો સમય આવ્યો નથી એવું આપ કહેશો !" પણ તા. ૧૨ જુલાઇના પત્રમાં લૉર્ડ મીંટોનો પૂર્વનો વિચાર અસ્થિર ડગમગ થયો. અને તેમણે જણાવ્યું કે, હિંદીની " કાર્યકારી કૌન્સીલની નિમણુકનો પ્રશ્ન હાલ તુર્ત બાજુએ મુકો." તથાપિ ઑગસ્ટમાં વૉઇસરૉયેજ આ પ્રશ્ન પોતાની કૌન્સીલ સમક્ષ મુકયો અને સપ્ટેંબરમાં લખ્યું કે " જેમ જેમ અધિકાધિક વિચાર કરૂંછું તેમ તેમ મારો નિશ્ચય હિંદીના નિમણુકને અનુકુળ થાય છે. તો પણ મારો આ અંતિમ વિચાર માનવો નહિં." આ પ્રમાણે મંથન થતાં થતાં અંતે ૧૯૦૭ ના એપ્રીલ મહિનામાં લૉર્ડ મીંટોએ એક ખલિતો લખી મોકલ્યો. લૉર્ડ મોર્લી સાહેબની કૌન્સીલના સભાસદો આ સુધારણાનો પ્રતિકૂલ હતા, પણ લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાનો નિશ્ચય છોડયો નહિં, અને ૧૯૦૭ ના ઑગસ્ટ મહિનામાં પોતાની કૌન્સીલમાં બે હિંદી સભાસદોની નિમણુક કરી આ નવીન તત્વને મૂર્તતા આપવાનો પ્રારંભ કર્યો.

ના. ગોખલે સંબંધી અભિપ્રાય.

આપણે પુનઃ ૧૯૦૬ ના ઑગસ્ટ માસ પ્રતિ વળીએ. તા. ૯–૫–૧૯૦૬ ના દિને

ના. ગોખલે અને લૉર્ડ મોર્લી વચ્ચે જે સંભાષણ થયું તે સંબંધમાં લૉર્ડ મોર્લી પોતાના પત્રમાં જણાવે છે કે "પાર્લમેંટની બેઠક સમાપ્ત થતાં સુધી ના. ગોખલે અહીંઆ રહેવાના છે. અને હાલમાં કોમન્સની (દિવાને-આમ) સભામાં લોકસત્તાત્મક તત્વનું જે પૂર આવ્યું છે તેનો યોગ્ય દિશાએ ઉપયોગ કરવાના કાર્યમાં તેમને તેમનાથી અડચણ ન થતાં ઉલટો તેનો ઉપયોગજ થશે એવી ઘણી આશા છે. આ રેડિકલ્સ જો કાંઇ '**अव्यापारेषु व्यापार**' કરે તો તે હું જરાપણ સાંભળનારો નથી. પરંતુ આવી ઉથલપાથલ કરવાની વૃત્તિ આ રેડિકલ્સના મનમાં નથી અને જો ના૦ ગોખલેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેવાય તો તેઓ પણ આ રેડિકલ્સના જેવા માર્ગે જવાની ઇચ્છા કરશે નહિ."

ના. ગોખલેને કર્ણમંત્ર.

લૉર્ડ મોર્લીની સૂચના પ્રમાણે વૉયસરૉયનો તાર આવ્યા પછી તા. ૨૦ જુલાઇના હિંદી અંદાજપત્રકના ભાષણમાં લૉર્ડ મોર્લીએ હિંદુસ્થાનમાંની રાજ્યપદ્ધતિમાં સુધારણા કરવાનો વિચાર પ્રથમજ પ્રકટ કર્યો. તે પછી તા. ૧ ઑગસ્ટે લૉર્ડ મોર્લીએ ના. ગોખલેની મુલાકાત લીધી તે સંબંધી તા. ૨ ઑગસ્ટના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છેઃ—

"ગઇકાલે ના. ગોખલેની પાંચમી અને અંતિમ મુલાકાત થઇ. તેમની સાથે સ્નેહ સંબંધ રાખવામાં અમોને ઘણો લાભ છે. હિંદુસ્થાનવતી પાર્લામેન્ટમાં જે "ઇન્ડીયન" સભાસદ લડે છે તેના ઉપર ના. ગોખલેના વજનનું ઉત્તમ પરિણામ થયું એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. તે સભાસદ મારું ભાષણ મીઠા મરચાંથી ભરપુર તથ્યરહીત થયું એવી તકરાર કરતા હતા; પણ ના. ગોખલેએ મારો પક્ષ લીધો. તેનું મગજ સત્યતઃ પૂરા મુત્સદ્દીનું છે. તેને સરકારની જવાબદારી (અડચણ) કેવી ઉત્તમ સમજાય છે; તેની સર્વ રીતિ સમજુ અને વ્યાવહારિક હોય છે; હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર દેશ સમાન થાય એ તેમનું અંતિમ ધ્યેય તેમણે સ્પષ્ટતાથી પ્રકટ કર્યું છે. હું પણ તેમને સ્પષ્ટ મને કહું છું કે આપણે સર્વની આયુમર્યાદા પછીના કેટલાક દિવસો સુધી આ ધ્યેય કેવળ સ્વપ્નવત્ રહેશે! પછી મુખ્ય મુદ્દા તરફ વળી હું બોલ્યો 'હિંદુસ્થાનના રાજકાર્યભારમાં સુધારણા થવાની આ અપૂર્વ પર્વણી આવી છે. ત્યાં આ બાબત વૉયસરૉયને પણ અનુકૂળ છે અને વૉયસરૉયની છાયામાં રહેતા ઉચ્ચ અમલદારોનો પણ સમાવેશ થાય છે. અહીં હિન્દી વજીર ઉપર મંત્રીમંડળ, સર્વ પક્ષ અને પત્રકર્તાનો પણ વિશ્વાસ છે. જેથી આ શિવાય આશાજનક અન્ય કઇ સ્થિતિ હશે? છતાં એ બાબતમાં આ સર્વ અનુકુળતાની પ્રતિકૂળતા થઇ જાય. તે બાબત એટલે કે તમારા મિત્રોનો દુરાગ્રહ અને અવિચાર! તેમણે જો પૂર્વ બંગાળમાંની આ અશાંતિ સાંપ્રત સમયે કાયમ રાખી તો પછી સરકારને એક પગલું પણ આગળ ભરવું કઠિણ નહિં કિન્તુ અશક્ય થશે. હું તમોને કોઇ પણ પ્રકારના વચનથી બદ્ધ કરતો નથી. કારણ કે તમારા કર્તવ્યનો નિશ્ચય તમારે પોતાને કરવો એજ ઉત્તમ. તેમજ તમારા માર્ગમાંની અડચણો તમેજ જાણી શકો, પરંતુ એટલું તો અવશ્ય લક્ષમાં રાખો કે બહુ આગળ વધવાનો આ મારો સંપૂર્ણ પ્રમાણિક નિશ્ચય છે," પરંતુ તમારા વક્તા, કિંવા તમારા પત્રકાર જો આ સુધારણા પોકળ છે, દેખાવનીજ છે એ

પ્રમાણે તેની ટીકા અને અશક્ય અને ભ્રામક બાબતોની માગણી માટે ચેષ્ટા કરશે તે સર્વ પરિસ્થિતિમાં ઘણું પરિવર્તન થશે."

આ વિષયપરત્વે ના. ગોખલેએ પોતાના સર્વ મુદ્દા મારા મનમાં બિંબિત કર્યા અને તે પ્રમાણે હું મારા અંતઃકરણપૂર્વક વર્તીશ એમ બોલ્યા અને કહ્યું કે 'આગામી અંદાજપત્રકપરના તમારા ભાષણ સમયે (તા. ૨૦ જુલાઇ) મેં હિંદુસ્થાનમાંના મારા નિકટના સ્નેહીઓને પત્ર લખ્યા છે તેનું ધોરણ તમોને અત્યંત અનુકુળ અને સંપૂર્ણ આશાવાદી છે.' હવે મારું (લૉર્ડ મોર્લી) આ પત્ર તમોને (લૉર્ડ મીંટો) મળવા સમયે કિંવા તે પૂર્વે પણ ના. ગોખલેના આશાવાદી પત્રનું હિંદુસ્થાનમાં શું પરિણામ આવ્યું અને સર્વના સ્વરમાં તેમના સ્વરનું એકીકરણ ક્યાંસુધી થયું, તેથી તમો જ્ઞાત થયા હશો."

પ્રમાદ, પ્રમાદ, પ્રમાદ !

લૉર્ડ મોર્લીની સૂચનાથી લૉર્ડ મીંટોએ પ્રથમ તો બહુ ઉત્સાહપૂર્વક તેની માન્યતાનો તાર ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના જુલાઇમાં મોકલ્યો તો ખરો પરંતુ ૧૯૦૭ ના ફેબ્રુવારી પર્યંત તેઓએ એકપણ પગલું આગળ ભર્યું નહિ. ત્યારે કંટાળીને તા. ૧૫ ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કેઃ " ગયા જુલાઇ માસથી અદ્યાપિ પર્યંત તમારા તરફથી સુધારણા વિષયક એક પણ ખરીતો આવ્યો નથી તેનું કારણ શું ? તા. ૨૦ મી જુલાઇના મારા ભાષણમાં મેં જે નવીન ઉપક્રમ કરવાનું દિગદર્શન કર્યું, તેમાંના તત્વો એટલા તો સૌમ્ય છે અને તે માટે એટલી બધી કથાકૂટ થઇ છે કે તમારી કૉન્સિલનો અદ્યાપિ નિર્ણય થાય નહિં, તેથી મને ખેદ અને આશ્ચર્ય જણાય છે ! હા અથવા ના કહો પરંતુ કોઇપણ પ્રકારનું ઉત્તર મોકલો. સર્વના વિચાર એક થતાં સમય થાય એ ખરું, પરંતુ કાલાવધિ એટલે પ્રલયાવધિ નથી ! આથી પણ વિશેષ દિવસ તમોએ પ્રમાદ કર્યો તો તમોને નવીન માહિતી, નવીન પુરાવા અથવા આથી ભિન્ન મુદ્દા કાંઇ પ્રાપ્ત થયા છે ? તો પછી પ્રમાદ શામાટે ?"

આ પત્ર પછી તા. ૨૮ માર્ચે વૉયસરૉયે પોતાના અંદાજ પત્રક ઉપરના ભાષણમાં સુધારણાની યોજનાનો મોઘમ ઉલ્લેખ કર્યો, તે વિષે તાર વાંચતાંજ લૉર્ડ મોર્લીએ વૉયસરૉયને પત્ર લખ્યું કેઃ "તમોએ સુધારણાની યોજનાનો મોઘમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઉત્તમ થયું હવે આ બાબતમાં સર્વત્ર ઉત્સુકતા વધશે. હિંદી પ્રધાનની પ્રેરણાથી અને સતત પ્રયત્નના પરિણામમાં આ યોજના અમો કરીએ છીએ એવો અર્થ ન થતાં સ્વ પ્રેરણાથી આ યોજનાનો જન્મ થયો છે એવું તમોએ બોલી દેખાડયું તે બહુ ઉત્તમ થયું. આ યોગથી એંગ્લો ઇન્ડિયનોની ખટપટ બંધ થશે અને હું અહીંયાં લૉર્ડની સભા (હિ વાને—ખાસ) માં જણાવીશ કે, આ કાંઇ પક્ષભેદનો પ્રશ્ન નથી. કિન્તુ કૉઝર્વેટીવ-પક્ષે નીમેલા વૉયસરૉયની આ સૂચના છે."

તા. ૧૨ એપ્રીલના દિવસે વૉયસરૉયનો ખલિતો લૉર્ડ મોર્લીના હાથમાં પડયો. અને તે તેણે પોતાની કૌન્સીલ અને મંત્રીમંડળ સમક્ષ સાદર કર્યો. તેની કૌન્સીલમાંના વૃદ્ધ એંગ્લો—ઇન્ડીયન સર્વથા પ્રતિકૂળ હતા. પરંતુ મંત્રીમંડળમાં લૉર્ડ રીપને પણ હિંદી કાર્ય

કારી સભાસદની નિમણુકનો, સૈન્ય સંબંધી અને બીજી ગુપ્ત બાબતો પ્રકટ થવાના ભયનું નિમિત્ત દાખવી તેનો વિરોધ કર્યો એ એક આશ્ચર્ય છે. આ પ્રમાણે આરંભનો ઉત્સાહ નષ્ટ થયો એ અરસામાં હિંદુસ્થાનમાં રાવળપિંડીનું હુલ્લડ, લાલા લજપતરાયનું દેશપાર થવું, ઇત્યાદિ પ્રસંગો ઉદ્દભવ્યાં ત્યારે તો આ સર્વ પરિશ્રમ નષ્ટ થવાનો સંપૂર્ણ ભય લેખાવા લાગ્યો. પરંતુ ઇન્ડિયા–કૉન્સિલના સભાસદોએ એવો વિચાર જણાવ્યો કે, સુધારણાની યોજના ન થોભાવતાં ખલિતો તૈયાર કરી તેના ઉત્તર આપવાનું કાર્ય શરૂ રાખવું અને આ સૂચનાનુસાર લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાનું ઉત્તર પાઠવ્યું. હિંદુસ્થાનમાંની બદલેલી પરિસ્થિતિને લીધે સુધારણાની યોજનાનું ઉત્તર વૉયસરૉય તરફથી શિઘ્રતાથી આપવાની આશા નહોતી તેથી તા. ૨૬ ઑગસ્ટ ૧૯૦૭ ના દિવસે લૉર્ડ મોર્લીએ સર કૃષ્ણ ગોવિંદ ગુપ્ત અને મી. બેલગ્રામી આ ઉભય હિંદી ગૃહસ્થોની ઇન્ડીયા કૉન્સિલમાં નિમણુક કરવાની શહેનશાહ એડવર્ડની સંમતિ મેળવી અને તે નિમણુક પ્રસિદ્ધ કરી અન્ય સુધારણાનો નાદ ત્યજી ને સ્વસ્થ રહ્યા.

લૉર્ડ મોર્લી જાગૃત થયા.

૧૯૦ ના ઑગસ્ટથી લગભગ એક વર્ષ પર્યંત લૉર્ડ મોર્લીને પોતાની સુધારણાનું સ્મરણ પણ થયું નહીં. વચમાં સર કૅમ્પબેલ બૅનરમન પરલોકવાસી થતાં મી. ઍસ્કવીથ મુખ્ય પ્રધાન થયા અને મી૦ મોર્લી લૉર્ડ બનીને લૉર્ડની સભામાં ગયા, તોપણ ભારતમંત્રીનું કાર્ય તેમની પાસે કાયમ રહ્યું. આ તરફ હિંદુસ્થાનમાં સુરતમાં મળનારી રાષ્ટ્રીય સભા મતભેદને પરિણામે ભાંગી. તે સંબંધમાં લૉર્ડ મોર્લી પોતાના પત્રમાં લખે છે કે " આ ઉદ્દામ પક્ષનો જય થયો. આ જયની મજલ આજ કૉન્ગ્રેસના ભાંગવાથી વિશેષ આઘ નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં કૉંગ્રેસનાં સૂત્રો ઉદ્દામપક્ષના હાથમાં જાય એવાં ચિન્હ દેખાય છે." એ પછી અલ્પાવધિમાં બંગાળામાં બૉમ્બ પ્રકરણ ઉદ્દભવ્યું અને બીજા અત્યાચારોનો પ્રારંભ થયો. એ પછી કોઇ પણ કારણના પરિણામે તા. ૬ ઑગસ્ટ ૧૯૦૮ ના દિવસે લૉર્ડ મોર્લી જાગૃત થયા, અને તેમણે વૉયસરૉયને જણાવ્યું કે " સુધારણાની યોજના બાબતમાં તમોએ જે મોટું થોથું મોકલ્યું છે તેથી હું તમારા ઉદ્યોગની પ્રસંશા કરું છું. પરંતુ આવડો ડુંગર ખોદીને જો આપણે આવો ઉંદર બહાર કાઢીએ તો જગતમાં આપણી હાંસી થશે. આ સુધારણાની કક્ષા અને વિસ્તાર વધારવો જોઇએ અને સાથેસાથે તેને મોહક પણ બનાવવી જોઇએ. પ્રથમની બીના કાલાવધિની સાંપ્રત ગતિ પ્રમાણે જો કાર્ય ચાલતું હોય તો લૉર્ડ ગ્રેનું પાર્લમેંટની સુધારણાનું બીલ ૧૮૩૨ માં પસાર ન થતાં ૧૮૫૦–૧૮૬૦ પર્યંત લંબાયું હોત અને તે મુદત દરમ્યાન આ તરફ નોટિંગહાંમ, બ્રિસ્ટલ ઇત્યાદિ શહેરોમાં અવ્યવસ્થા થઇને તે નામશેષ થયાં હોત ! ઇટાલીની રાજ્ય પદ્ધતિની સુધારણા કરવાના સંબંધમાં પોતાનો મત નહીં લેવાથીજ પોપ ક્રોધ પામ્યા તે સમયે નેપોલિયને તેમને લખ્યું જે ' તમારા અને તમારા કાર્ડિનલ્સના મત જાણવા શું ઉપયોગના છે ? તમારા ઉત્તર આવતાં સહજ રીતે ત્રણ ચાર વર્ષનો વિલંબ થાય જ; એટલો સમય ઇટાલી રાહ જોઇ શકે નહિં. ' હિંદુસ્થાનની પણ તેવીજ સ્થિતિ છે. હિંદુસ્થાનથી હવે રાહ જોવાતી નથી એવું પ્રથમ તમોજ બોલ્યા ! બસ હવે તે સર્વ વ્યર્થ. આવતા ડિસેંબરમાં કાંઇ પણ સુધારણા જાહેર કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે."

વ્યવસ્થિત કાર્યનો પ્રારંભ થયો.

આ સૂચનાને અનુસરીને તા. ૧ અક્ટોબરે વૉયસરૉયે સુધારણાની યોજનાનો ખાનગી મુસદ્દો રવાના કર્યો. આ મુસદ્દાના પહોંચવા પૂર્વે વૉયસરૉય તરફથી તારદ્વારા જે ઘોષણા થઇ તે ઉપરથીજ લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાની કૌન્સીલનો મત વિચાર્યો અને તે સાથે એવો ઇસારો પણ કર્યો કે–નિષ્કારણ સમય વ્યતીત ન કરતાં પ્રત્યેકે કેવળ 'અનુકૂલ' અથવા 'પ્રતિકૂલ' એટલોજ પોતાનો જે નિશ્ચિત મત હોય તે જણાવવો. આ મુસદ્દામાં વૉયસરૉયે મુસલમાનોને સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું તત્વ પ્રથમજ આગળ ધર્યું. મુસલમાનોના ડેપ્યુટેશનની કલ્પના પ્રથમ ક્યાંથી ઉદ્ભવી અને તે ડેપ્યુટેશનને વૉયસરૉયે કેવી મધલાળ લગાવી, તેનો ઇતિહાસ જાણવા યોગ્ય છે. પરંતુ લૉર્ડ મોર્લીના "સ્મરણ" માં તેનો સમાવેશ નથી જેથી આ ભાગ છોડવો પડે છે. તા. ૫ નવેંબર પર્યંત આ મુસદ્દાની ઇન્ડીયા–કૌન્સીલમાં ચર્ચા થયા પછી લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે "નોકરશાહી, વ્યાપારી ઍંગ્લો–ઇંડિયનો, મુસલમાનો અને કોન્ગ્રેસમાંનો નેમસ્ત પક્ષ,–આ સર્વમાંના કોઇને પણ અસંતોષ થાય નહીં એવી યોજના તૈયાર કરવી એ કાંઇ સરલ કાર્ય નથી!

તા. ૧૨ નવેંબરે લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે: "તમારા ખલિતાનું ઉત્તર તમોને ડિસેંબર તા. ૧૨ થી ૧૫ પર્યંત મળશે. તેજ સમયમાં અહીંઆં હું પાર્લામેંટમાં સરકારનું સર્વસાધારણ ધોરણ પ્રસિદ્ધ કરીશ અને ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૯માં પાર્લામેંટમાં ખરડો લાવીશ. તે પહેલાં તમારો ખલિતો અને મારું ઉત્તર પ્રસિદ્ધ કરવાં નહિં. આ બાબત વિચારવા જેવી છે. અહીં પ્રજાની ઉત્સુકતા વધતી જાય છે. અને ના. ગોખલેના કહેવાથી જણાયું છે કે, હિંદુસ્થામાં તો આ ઉત્સુકતા ઘણી વધેલી છે. કારણકે ડિસેંબરના અંતિમ અઠવાડીઆમાં રાષ્ટ્રીય સભા ભરાવાની છે; અને તે પહેલાં આપણી સુધારણાનો મુસદ્દો તૈયાર છે એવું જો વિનીત પક્ષવાદીને દેખાડમાં આવે ત્યારેજ તેઓ જહાલ પક્ષ વિરુદ્ધની પોતાની બાજુ સંભાળી શકવાનો સંભવ છે. મને તો એવું જણાય છે કે, આ વિનીતોનો જે અપેક્ષા છે તેથી આપણી યોજનામાં આપણે વિશેષ આપનારા છીએ. આ બીના તેમને માટે અતિશુભ સમાચાર છે. એ મારી યોજનાને મંત્રીમંડળની સંમતિ મળશેજ. અરાજકોનાં કાવત્રાથી આપણી સુધારણાનો વિલંબ થવા દેવો નહિં એવો મંત્રીમંડળનો મત છે."

ના. ગોખલેનો વિશેષ મેળાપ.

તા. ૪ ડિસેંબર ૧૯૦૮ દિને લૉર્ડ મોર્લી લખે છે: "ગયા બુધવારે ના. ગોખલેને નિરોપ આપતાં તેમની સાથે જે સંભાષણ થયું તેમાં ગોખલે બોલ્યા કે, 'હું હવે પુનઃ ઇગ્લંડમાં આવનારો નથી; કારણકે હિંદુસ્થાન સંબંધી અહીં કાંઇ પણ કર્તવ્ય કરવાનું અવશેષ રહ્યું નથી. હવે ખરૂં કાર્ય હિંદુસ્થાનમાં છે. આ સમય કટાકટીનો છે. જો તમારી (મોર્લી–મીન્ટોની) સુધારણાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થશે તો ઉદ્દામ પક્ષને સર્વ માર્ગ ખુલ્લો થશે; અને તેથી જ્યાં ત્યાં દંગા, ધોપા, (બૉમ્બઇશાહી) અને અનર્થોપાત થશે!' એકંદરે તેમનું બોલવું મારા મન પર ઠસી ગયું. કોન્ગ્રેસદ્વારા મારી યોજનાનું ઉત્તમ સ્વાગત થશે એવું તેમણે મને ખાત્રીપુર્વક આશ્વાસન આપ્યું છે. મેં કાંઇ આપણી યોજનાનું

નિશ્ચિત સ્વરૂપ તેમને જણાવા દીધું નથી; પરંતુ તેના જેવા બહુશ્રુત માણસને તેની દિશા કઇ છે એ તર્કથી સહજ રીતે જાણવામાં આવે. ઇગ્લંડમાં પણ આ યોજનાનો સારો સત્કાર થશે. હિંદુસ્થાનમાંની એકે એક વિનાશક મંડળનો નાશ થતાં સુધી સુધારણાનો શબ્દોચ્ચાર પણ અનાવશ્યક છે એવું માનનારા અને બોલનારા અહીં પણ છે. પરંતુ લૉર્ડની સભા (દિવાન કે ખાસ) ને હું સંપુર્ણ રીતે સમજાવીશ !"

પાર્લમેંટની પરવાનગી.

ડિસેંબરના પ્રથમ પક્ષમાં યોજના પ્રસિદ્ધ થઈ. તે પછી ૧૯૦૯ ના ૬ જાનેવારીએ લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કેઃ—"જેંકિન્સ ગુપ્ત અને દત્ત મારે ત્યાં ભોજન માટે આવ્યા હતા. અમારી સમજુતીની પતાકા નીચે વિનીત પક્ષ એકત્ર થયો તે માટે તેમને અત્યાનંદ થયો." તા. ૨૮ જાનેવારીએ લૉર્ડ મોર્લી લખે છે "કાલ મેં મુસલમાની શિષ્ટ મંડળની મુલાકાત લીધી. મારા બોલવાથી તેમની સંપુર્ણ નિરાશા થઇ એવું મને જણાવ્યું છે. અને તેમ થવું સાહજીક છે. કારણ કે અમારો મુસલમાનો પ્રતિ કેટલો પક્ષપાત છે એ હું તમને સ્પષ્ટતાથી કેમ કહું ! મુસલમાનોને પ્રસન્ન કરતાં પણ હિંદુઓ અપ્રસન્ન થાય નહીં એ માટે અમારે ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે !" એ પછી ના. આગાખાને લૉર્ડ મોર્લીની મુલાકાત લીધી અને તેમણે તેનું સમાધાન કર્યું.

પ્રસિદ્ધ થયેલી યોજનામાંની વાયસરૉયની કાર્યકારી કૌન્સીલમાં નીમાતા હિંદી સભાસદની સૂચનાનો વિરોધ થયો. તે માટે લૉર્ડ મોર્લીએ એવું ઠરાવ્યું કે તેનો સમાવેશ બિલમાં કરવો નહિં અને લૉર્ડની સભામાં બિલ પસાર થયા પછી કારોબારી અધિકારથી તે કરી નાખવી. તા. ૧૧ મી ફેબ્રુવારીના પત્રમાં તેઓ લખે છે કે "ના. ગોખલેએ સર કોટનને એવું લખી જણાવ્યું કે, આ બિલના માર્ગ માંહેની જેટલી અડચણો ઓછી થઇ શકે તેટલી ઓછી કરો ! બાબુ રમેશચંદ્ર દત્તે પોતાના મિત્રોપરના પત્રો એવાજ આશયના લખ્યા હતા. એ રીતિએ તેમનો પ્રમાણિક યત્ન ચાલુ છે. જે આઈરિશ પ્રશ્ન પોતાના હોમરૂલ માટે આટલી ખટપટમાં છે, તે અન્યની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના ન્યાયમાર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થાય નહિંજ એવું તેમણે વચન પણ આપ્યું છે. તા. ૧૨ માર્ચને દિવસે લૉર્ડની સભામાં ત્રીજું વાચન થયું અને મૂળ યોજના પૈકી હિંદી કાર્યકારી સભાસદની નિમણુંક શિવાય ઈતર સર્વ નિયમો મંજુર થયા.

સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહની નિમણુક.

અમીરોની સભાની અનુકુળતા થયે એક વખત પુનઃ મંત્રીમંડળની સંમતિ લઇ લૉર્ડ મોર્લીએ સર સત્યેન્દ્ર સિંહની વાયસરૉયની કાર્યકારી મંડળમાં નિમણુક કરવાની શહેનશાહ એડવર્ડને ભલામણ કરી અને તે સાથેજ ૧૮૫૮ના મહારાણીએ દેશમાં વર્ણ ભેદ, જાતિભેદ નહિ માનતાં યોગ્યતાનુસાર નિમણુક કરવામાં આવશે એવું જે વચન છે તે પૂર્ણ કરવાથી હિંદી પ્રજાના હૃદયમાં આપણને ઉચ્ચ પદ મળશે એમ લખી જણાવ્યું. આ બીનાને મંત્રીમંડળની એક મતે સંમતિ મળી હતી. તેથી શહેનશાહથી આ વિનંતિ અમાન્ય થઈ શકી નહિ. અને તેથી તા. ૨૪ માર્ચે સિંહની નિમ-

ણુક પ્રસિદ્ધ થઈ. આ નિમણુક થતાંજ સર. એસ. પી. સિંહ ધૈર્ય, દુરદર્શિત્વ, બુદ્ધિપ્રભાવ વિશાળ દષ્ટિ, કાર્યકર્તા તરીકેની કુશલતા ઇત્યાદી ગુણોથી રહિત રહેવાનો પ્રચંડ સ્વર, ઇંગ્રેજી પત્રોદ્વાર નીકળવા લાગ્યો. તેને અનુલક્ષી લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે–" જો મેં (આ સ્થળે) વિલાયતમાંની લિંકન્સ ઇનમાંના એકાદા બેરીસ્ટરની નિમણુંક કરી હોત તો તેનામાં આ ગુણ નિસર્ગતઃજ દેખાઈ આવત, એવો આ ઇંગ્લીશ પત્રકારોનો મત છે કે ? અને તમારી કૌન્સીલમાં હાલ જે સભાસદો છે તેનામાં સર્વ ગુણો હશેજ ! તેમાં એક એનો 'દિવ્ય રત્નો' જ છે; પણ મારે તેનું નામ લખી વૃથા પાપલાગી શું કામ થવું ? "

દિવાન-ઇ—આમની સંમતિ.

સુધારણાનો આ ખરડો શિઘ્રતાએ દિવાન-ઇ—આમ સમક્ષ આવ્યો. આ બીલને અંગે નિયમો વગેરે ઘડવાની સત્તા વિશેષે કરીને નોકરશાહીને સ્વાધીન રહેનાર હતી. આ મહાન દોષ કૉટન વગેરે હિંદહિતૈષીઓના લક્ષમાં આવ્યો. લૉર્ડ મોર્લીએ એવો ભય દર્શાવ્યો કે, જો તમો આ વિઘ્ન લાવશો તો સંભાળજો ! અને તેથીજ બીલ નામંજૂર કરવાનું પાતક પોતાને શિર લેવાને કોઇ પણ તૈયાર ન હોવાથી કોમન્સ સભામાં વિ[illegible] વાદવિવાદના અભાવે પસાર થયું. તે સંબંધી લૉર્ડ મોર્લી જણાવે છે કે:– " [illegible] આ સમયે દ્વિમુખી થયો હતો ! એક મુખથી લૉર્ડની સભામાં એવું પ્રતિપાદન કરતો કે આ બીલમાં હિંદીઓને ખરૂં તત્વ કાંઇ આપ્યુંજ નથી; તેની વૃથા હરકત શું કામ લેવી, તેમની શાંતિ માટે ચાલવા દ્યો ! અને આ તરફ કૉમન્સ સભામાંના ઉદાર મતવાદીઓને બીજા મુખથી એમ કહેતો કે, આ જુવો હિંદીઓને કેટલા બધા અધિકાર આપ્યા છે. તે પ્રમાણે હોવા છતાં તમો શા માટે અસંતુષ્ટ છો ? " એ પ્રમાણે ઉભય પક્ષને સમજાવીને તેમણે આ બીલ પસાર કરાવ્યું પરંતુ તેમાં તેમની મહત્તા તે શી ! કારણકે આ ચર્ચા વખતે ૮ અનુકૂળ અને ૬ પ્રતિકૂળ એમ ૧૪ સભાસદ હાજર હતા ! એના અંતમાં શહેનશાહની સંમતિ મળી !

પુનઃ પ્રમાદ.

બીલ પસાર થયું તો પણ તત્સંબંધી નિયમ અને કાનુન કરવાનું નોકરશાહીના હાથમાં ! લોર્ડ મોર્લીએ અનેકવાર સૂચના કરવાથી એક વખત ઓગસ્ટ માસમાં તેના કાનૂનોની પ્રત મોર્લીના હાથમાં આવી. પરંતુ તે પછી અકટોબરમાં વૉયસરોય તરફથી આ કાનૂનોની વિચારણા એક વર્ષપર્યંત રોકવાનો તાર જતાં ઉલટો લોર્ડ મોર્લીને અતિ સંતાપ થવાથી તેમણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે:–

" આ સૂચનાથી અધિક ભયંકર અને ઘાતક સૂચના અન્ય કોઇ પણ નથી ! આ પ્રમાદથી અમારા " વિનીત " મિત્રોનો નિરાશા થવાથી તેમને સંતાપ થશે, એટલુંજ નહિં પણ સર્વ બાજી ઉદ્દામના હાથમાં જશે. અને આવતા વર્ષ પછી તમે, અમે, અને સમ્રિતનાં મંત્રીમંડળ આ સર્વના અધિકારની મુદત સમાપ્ત થઇ. જે મંત્રીમંડળને આ સુધારણા અંતઃકરણથી અમાન્ય છે એવું મંત્રીમંડળ કદાચ અધિકારારૂઢ થાય, માટે આ પ્રમાદનો વિચાર ત્યજી દ્યો. ઉદ્દામ પક્ષના હોવાથી કાંઈ ધારાસભાના સભાસદ થવામાં

અયોગ્યતા આવતી નથી એવું આમની સભામાં આપેલું વચન લક્ષમાં લાવો; અને સામાન્યતઃ એકાદ ઉમેદવાર માટે હરકત લેવાનો અધિકાર આપ્યો છે; તોપણ તેનો ઉપયોગ બહુ દક્ષતાથી લક્ષ રાખીને કરજો ! ”

મુસલમાનોની તકરારનો ઉત્તર.

કૌન્સિલ બિલ પસાર થયા છતાં તેના નિયમાદિ પસાર થવાનાં હતાં. અને તેથી પોતાના ખાસ અધિકાર મેળવવાનો મુસલમાનોનો પ્રયત્ન જારી હતો. ઇન્ડીઆ-કૌન્સિલ માંના સર થીઓડર મારિસન મુસલમાનોના પક્ષપાતી હોવાથી મોર્લીને કહેતા કે તમોએ મુસલમાનોને આપેલાં વચનનો ભંગ થતો હોવાથી તેમનામાં અસંતોષ વધે છે. આ તરફથી ના. ગોખલે લખે છે કે, જો મુસલમાનોને તમારા ખલિતાથી અધિક કાંઇ દેશો તો હિંદુઓ બહુ નારાજ થશે. પરંતુ એથી વિરુદ્ધ સ્વતઃ વોયસરોયે પણ ના. ગોખલે સમ્બંધી લોર્ડ મોર્લીને કાંઇક લખ્યું હશે, તેને ઉદ્દેશીને ના. ૫ નવેંબરે લોર્ડ મોર્લી લખે છેઃ “ ના. ગોખલે અને ઇતર જનોના જે પત્રો આવે છે તેને વિશેષ મહત્વ આપવું નહિં અથવા તે (પત્રો) માંની બાબત શબ્દશઃ ખરી ન માનવાનું તમો જણાવો છો; પણ હું કેટલો સાવધ અને શંકિત મનનો છું એથી તમો અજ્ઞાનજ છો કે ? પણ પાર્નેલ હો વા ગોખલે હો અગર કોઇ પણ હો, જ્યાં સુધી તેમના લખવામાં કાંઇ પણ લુચ્ચાઇ પ્રસિદ્ધ થાય નહિં ત્યાં સુધી તેને હું પ્રમાણિક સમજીને ચાલીશ. અને જો મુસલમાનોની સમજુત કરી હોત તો આ તરફ હિંદુઓ અપ્રસન્ન થયા હોત પણ હવે (તેઓની) મરજી સુસંપન્ન છે. છતાં પણ સર્વમાં વિશેષ આનંદની વાર્તા તો એ છે કે મુસલમાનોની પ્રસન્નતામાં અમોએ અમારો કોઇ પણ મહત્વનો મુદ્દો છોડયો નથી. ” છતાં પણ વાયસરોય તરફથી મુસલમાનોનાં પક્ષની ઉપરા ઉપરી તરફદારી થાય છે તેનાથી કંટાળીને અંતે તા. ૬ ડીસેંબરના દિવસે લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે, “ હવે તમારો આ વાદ સમાપ્ત થયો. આ સર્વ પ્રતાપ તમારા ભાષણનોજ ! મુસલમાનોને કેટલાક ખાસ વિશિષ્ટાધિકાર છે એવું વાકય તમારાજ મુખમાંથી નીકળ્યું અને તેણેજ આ વાદ ઉત્પન્ન કર્યો, પણ મેં જે નિર્ણય કર્યો તેજ યથાયોગ્ય છે એવી મારી ખાત્રી છે ” *

ચંદ્રશંકર કરુણાશંકર દ્વિવેદી.

---

* મરાઠી ‘કેસરી’ ઉપરથી અનુવાદિત.

ટ્રેઈન્ડ શિક્ષક.

“ તમે નિશાળોને માટે સુંદર ઇમારતો બાંધશો, ચુના પથ્થર ઉપર લાખો રૂપીઆ ખરચી નાંખશો, હજારો બાળકોને નિશાળોમાં લાવીને ભરશો, છતાં જો શિક્ષક પ્રવીણ નહીં હશે તો તમે કીધેલો લાખોનો ખર્ચ અને તમારી કીધેલી મહેનત પાણીમાં જશે. ” ગઇ તા૦ ૭ મી ઓગસ્ટે ઈંદોર શહેરમાં શિવાજી હોલકર હાઇસ્કુલનું મકાન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરતી વખતે વાઇસરોય ના. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે ઉપર પ્રમાણે શબ્દો વાપર્યા હતા. વળી તેમણે કહ્યું હતું કે “ હિંદના ઇતિહાસમાં શિક્ષકને હમેશાં અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ભૂતકાળમાં ગુરૂને લોકો તરફથી ઘણું માન આપવામાં આવતું અને શિષ્યો જે અપૂર્વ માન તેમને આપતા તેથી તે ઉલ્લાસિત રહેતા. વર્તમાન કાળમાં સાર્વત્રિક કેળવણીને માટે શિક્ષકો ઘણી મોટી સંખ્યામાં આપણે જોઇએ છે. શિક્ષકને પુરતો પગાર નહીં મળે અને તેને મોટાં પારિતોષિકો મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી (વકીલ દાક્તર વગેરેના ધંધા જેટલો) તેનો ધંધો માનવંતો ગણાશે નહીં. ” શિક્ષકને પોતાના ધંધાને યોગ્ય ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં કેળવણી મળવી જોઇએ, તેને યોગ્ય પગાર મળવો જોઇએ અને ખાસ લાયકી દેખાડનાર શિક્ષકને ઇનામ અકરામ તથા ઉંચા ઓદ્ધા આપી તેની સેવાની પિછાન કરવી જોઇએ—એ ત્રણ બાબત વાઇસરોયના ભાષણમાંથી તરી આવે છે.

૧ આપણી શાળાઓના શિક્ષકોના મોટા ભાગે શિક્ષણના ધંધાની ખાસ તાલિમ લીધેલી હોતી નથી, એટલે કે ટ્રેનીંગ સ્કૂલ અથવા કોલેજમાં અભ્યાસ કીધેલો હોતો નથી. આપણા ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના છેલ્લા રીપોર્ટ પરથી માલમ પડે છે કે આપણી તમામ નિશાળો—મોટાં શહેરોની તેમજ ગામડાંઓની બધીનો હિસાબ કાઢતાં ૬૨ ટકા મેહેતાજીઓ શિક્ષણની તાલિમ વગરના હોય છે. સુતારી કામનું શિક્ષણ બે ત્રણ વર્ષ સુધી ન લીધું હોય તેવા કારીગરને સુતારી કામમાં અથવા યાંત્રિક કળાની પરીક્ષા પસાર ન કરી હોય તેવા કારીગરને એકાદ કારખાનામાં કામે રાખવાનો ભાગ્યેજ કોઇ ધનિક વિચાર કરે. પણ આપણી નિશાળોમાં આપણા ભવિષ્યના હજારો અને લાખો શહેરીઓને કેળવતા શિક્ષકો ખાસ તાલિમ વગરના હોય છે. આપણું શિક્ષણ હજુ તો ઐચ્છિક ધોરણ પર છે અને ફરજીયાત થયું નથી, અગર જો થવાના વાજાં વાગે છે. ખરેખરૂં ફરજીયાત થશે ત્યારે લાખો નવીન બાળકોને ભણવવાને વ્યવસ્થા કરી આપવા પડશે અને તેમને માટે હજારો નવી નિશાળો ખોલવી પડશે. જ્યારે ટ્રેન્ડ શિક્ષકની આટલી બધી તાણ છે ત્યારે તો ફરજીયાત ધોરણ ઘણે ઠેકાણે—શહેરોમાં તથા મોટા ગામડાઓમાં—દાખલ થયા પછી વિશેષ તાણ પડશે એમાં શંકા નથી. આ તાણ ઓછી કરવાને ૧૯૧૭–૧૮ થી હિંદી સરકારે મુંબઇ સરકારને અઢી લાખ રૂપીઆની વાર્ષિક મદદ આપી છે તેમાંથી દરેક જીલ્લામાં એક ૫૦ વિદ્યાર્થીઓનો એક ટ્રેનીંગ કલાસ, જેમાં કોલેજના પ્રથમ વર્ષનો અભ્યાસ કરાવવામાં અવે તેવો, બે ત્રણ માસમાંજ ખોલવાનો નિશ્ચય આપણા કેળવણી ખાતાએ કર્યો સંભળાય છે. એક-

દમ એક વર્ષમાં ઇલાકાના છવીસ જીલ્લામાં આ ગોઠવણ નહિ થઇ શકે, પણ ચાર વર્ષમાં આ ગોઠવણ પુરી કરવાની યોજના થઇ છે. આથી ચાર વર્ષ પછી દરસાલ ૨૬×૫૦=૧૩૦૦ પહેલા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેળવાઇને બહાર પડશે. આ સંખ્યા મોટી દેખાય છે, પરંતુ દીનપરદીન કેળવણીમાં જે વધારો થતો જાય છે તેના પ્રમાણમાં મોટી છે કે નહીં તે વિચારવાનું છે. પણ હાલ તુરત આપણે તેટલાથી સંતોષ માનીશું.

૨. હાલમાં શિક્ષકોને મળતા પગારો ઘણાજ કમી છે. સાધારણ મજુરને જે રોજી મળે છે તેનાથી પણ તેને કમતી મળે છે. છેલાં ચાર વર્ષથી લડાઇ ચાલી છે ત્યારથી જે મોંઘવારી થઇ છે તેમાં મજુરોની રોજી સારી રીતે વધી છે પણ ગરીબ બીચારો શિક્ષક તો હતો તેવોને તેવોજ છે. તેને લડાઇનું ભથ્થું મળ્યું નથી કે અનાજની મોંઘાઇ મળી નથી કે પગારમાં વધારો થયો નથી. સાધારણ મજુર, લશ્કરના સીપાઇ કે પોલીસના પટાવાળાથી તેનું જીવન બદતર થયું છે. થોડા મહિના પહેલાં સુરત જીલ્લાના અનટ્રેન્ડ શિક્ષકોએ—એટલે કે નવ રૂપીઆવાળાઓએ—હડતાલ પાડી હતી. તેને પરિણામે—કહો કે તેમની દયાજનક સ્થિતિ સત્તાવાળાઓના ધ્યાનમાં હતી. તેથી તેમના પગારમાં વધારો થયો છે. રૂપીઆ નવને બદલે હવે તેને દસ મળવા લાગ્યા છે. તેનાં ભાગ્ય હવે ઉઘડયાં છે. રોજનો રોજ અર્ધો આનો આગળના કરતાં તેને વિશેષ મળવા લાગ્યો છે. મજુરોના રોજમાં એક આનાથી બે યા ત્રણ આનાનો વધારો થયો છે પણ માસ્તરને માટે અર્ધો આનો બસ છે! પણ શિક્ષકની વારે કોઇ નહીં ત્યારે આપણું આબકારી ખાતું—દારૂ અફીણ ગાંજા વિગેરે કેફી પદાર્થો ઉપરનું કર ઉઘરાવનારૂં ખાતું આવ્યું છે. આ ખાતાને ગઇ સાલ કરતા આ સાલ ૯૦ લાખ રૂપીઆ વધારે ઉપજ આવી છે. તેમાંથી ૩૫ લાખ રૂપીઆ તો દારૂની દુકાનોના ચઢાચઢીથી આ સાલ પહેલી વખત ઇજારા આપવામાં આવ્યા તેથીજ વિશેષ ઉપજ્યા છે. આ ૩૫ લાખ રૂપીઆ અણધાર્યા સરકારી તેજોરીમાં આવ્યા અને તે પૈસો પાપનો પૈસો ગણાય છે તેથી કે અન્ય કારણથી તે પૈકી ૧૫ લાખ રૂપીઆ ગરીબ બીચારા માસ્તરના પગારમાં વધારો આપવામાં તથા તેને મોંઘાઇ ભથું આપવામાં વપરાશે એમ સંભળાય છે. બિન તાલિમ શિક્ષકને દસને બદલે બાર રૂપીઆ કમમાં કમ મળશે અને પહેલા બીજા તથા ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષકને અનુક્રમે ૧૨, ૧૫ અને ૨૦ને ૧૫, ૨૦ તથા ૨૫ મળશે એમ કહેવાય છે. આશરે ૬૦ વર્ષ પહેલાં શિક્ષકોના પગારનું ધોરણ જે બંધાયું હતું તે આજે બદલશે તે તેના નસીબ સમજવાં પણ તેના બદલામાં તેનો એક હક ઓછો કરવામાં આવશે એમ પણ સંભળાય છે. હાલ સીનીયર ટ્રેન્ડ શિક્ષકને વધારેમાં વધારે નોકરીને અંતે રૂ. ૬૦ મળે છે. તેને બદલે હવે પછી તેમને ૫૦ મળશે. ૬૦ વર્ષ પછી સરકારી કે કોઇ પણ ખાતામાં પગારનો દર કમી થયાનો દાખલો શોધવા જઇએ તો આ કમનસીબ કેળવણીના ખાતા શિવાય બીજે ક્યાંય મળવો મુશ્કેલ છે.

૩. આપણા પ્રાથમિક શિક્ષકનું ધ્યેય શું? વાનપ્રસ્થ થવા ઉમરનો થાય ત્યારે તે ગમે તેટલો બુદ્ધિશાળી, કાબેલ અને ચતુર હોય છતાં તેમની કીંમત કેટલી અંકાય? આ આ સવાલ મહત્વનો છે. અને આપણા વર્તમાનપત્રોમાં કે માસિકોમાં તેના મહત્વના પ્રમાણમાં તેણી લેશમાત્ર ચર્ચા થતી નથી. મેહેતાજી ૫૫ કે ૬૦ વર્ષનો થાય ત્યારે તેનો

પગાર ૬૦ રૂપીઆથી વધારે હોઇ શકેજ નહીં. તે સેંકડો બાળકોના જીવનમાં ઉમદા ફેરફાર કરી શકે, જીંદગી બરબાદ કરી નાખનારા બાળકોને સન્માર્ગે ચઢાવી શકે, ભવિષ્યના શેહેરીઓ અને આપણા લોકનાયકોને સારી તાલિમ આપી શકે તેવા આપણા ગુરૂઓને પેન્સન લેતી વખતે ૬૦ રૂપીઆથી વધારે પગાર નજ આપવો એ કદાચ ૬૦ વર્ષ પહેલાં ચાલી શકતું હતું. પણ વીસમી સદીમાં, હિંદમાં થયેલા અનેક રાજકીય તથા સામાજીક ફેરફારોને અંતે તો નજ ચાલી શકે. શા માટે ચાલાક ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને મોટા શેહેરોમાં પ્રાથમિક નિશાળોના સુપરવાઇઝરના કે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટરના મદદનિશના કે એવા એવા બીજા ઉંચા બરના ઓદ્ધાઓ આપવામાં ન આવે? તેને ઇંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન હોતુ નથી તે વાત અનેક વેળાએ તેમની સામે ધરવામાં આવે છે અને તેમની આડે આવે છે. પણ તેને ઇંગ્રેજી જ્ઞાન મેળવવાની સગવડ કરી આપવામાં આવી છે? બલકે તે ઇંગ્રેજી ભાષાથી બેનસિબ રહે અને તેથી ટુંક પગારી કેળવણી ખાતામાં જન્મભર ચોંટી રહે તેવી ગોઠવણ કરવામાં નથી આવી? પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે થોડો વખત નોકરી કર્યા પછી ચાલાક માણસો ખાતું મુકી દઇ ઇંગ્રેજી શીખવા માંડે છે અને એથી ચાર વર્ષમાં મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે અને એ રીતે પોતાનો આર્થિક લાભ સાધે છે. આવા જીવંત દાખલાઓ આ લેખકે અનેક જોયા છે. ટ્રેનીંગ કોલેજમાં અનેક વિષયો શીખવવામાં આવેછે તે સાથે ઇંગ્રેજી ભાષા એ વિષય શીખવવામાં આવતો હોય તો આપણા શિક્ષકને નવો માગ હાથ લાગે અને જ્ઞાનનું એક નવું લોચન તેને મળે. પોતે મેહેનતુ અને સાહસિક હોય તો શિક્ષક આ નવા માર્ગે આગળ વધી શકે અને મેટ્રીકયુલેશનનો સિક્કો સેહેલાઇથી મેળવી શકે. ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટરના મદદનીશો ઇંગ્રેજીના સારા જ્ઞાનવાળા હોવા જોઇએ, અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને ઇંગ્રેજીનું જરાએ જ્ઞાન હોતું નથી તેથી આગ્યાઓને માટે તેઓ નાલાયક છે, એવી દલીલ કાયમ કરવામાં આવે છે. તો ટ્રેનીગ કોલેજમાં ઇંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણની શરૂઆત કરવામાં આવે તો ઉપર કહેલી દલીલ તો આપોઆપ ખોટી થઇ પડે, અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને સારી કમાણીવાળા તેવા બરના હોદ્દાઓમાંથી બાતલ રાખવામાં આવે છે તે રાખવાનું બ્હાનું જતુ રહે વળી સરકાર જેવી મુલ્કીખાતાના નોકરોની કદર કરવાની—ઇનામ અકરામ આપવાની કાળજી રાખે છે તેને થોડે હિસ્સે પણ ગરીબડા મેહેતાજીને નવાજવાનુ તેને યાદજ આવતું નથી. કોઇ મેહેતાજીને કલેકટરના દરબારમાં કે કમિશનરના દરબારમાં પાઘડી અથવા શાલ જોટો ભેટ મળ્યો અથવા રાવસાહેબનો ખેતાબ મળ્યો આપણે કદીએ સાંભળતા નથી. સરકારને હાજીહા કરનારા ખુશામતીઆઓ અને મામલતદારો સેહેલાઇથી રાવસાહેબો બને છે તો જીંદગીભર પોતાના મગજનો વ્યય કરનાર આપણા શિક્ષકને—ગુરૂને—સરકાર જાહેર માનપત્ર શું કરવા નહીં આપતી હોય? શિક્ષકનો ધંધો માનવંતો ગણાય તે માટે એકલી પ્રજાએ નહીં પણ પ્રજા અને અધિકારીઓ બંનેએ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ છે. હાલતો બીચારા શિક્ષકનો કોઇ બેલી નથી અને પંતુજી પટાવાળાથી પણ હલકો લેખાય છે.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

સ્ત્રીઓના રાજકીય હક.*

શ્રીમતી સરોજીની નાઇડુએ જે ઠરાવ આપની સમક્ષ મુક્યો તે તેને હું બે શબ્દોમાં ટેકો આપવાની રજા લઉં છું. બે શબ્દોમાં એટલાજ માટે કે આ ઠરાવમાં હિન્દની સ્ત્રીઓ આપની પાસે કે બ્રિટીશ પ્રજાની પાસે કોઇ જાતની મ્હેરબાની માગતી નથી, પણ માત્ર શુદ્ધ ન્યાય માંગે છે. સમાજના અંગ તરીકે, અને શેહેરી તરીકે તેઓ પોતાના હક્કોની માગણી કરે છે. જો તે આપવામાં નહીં આવે તો એવો સમય જરૂર આવી પ્હોંચવાનો છે કે જ્યારે સ્ત્રીઓ પોતાના બળથી તે મેળવી શકશે. ઇંગ્લાંડમાં સ્ત્રીઓએ ન્યાય મેળવવાને જે લડત ચલાવી હતી તે આપની અજાણમાં નહીં હોય. તેવી લડત આપણા દેશમાં ઉભી થાય તે ઇચ્છવા જેવું નથી એટલુંજ નહીં પણ ભારતભૂમિની સંસ્કૃતિને તે શોભાવે તેવું પણ નથી. આપણા દેશમાં રાષ્ટ્ર તરફથી આપણે મોટી લડત લડવાની છે. તેમાં આપણી બધી શક્તિઓ વાપરવાની છે. આપ મુસ્લીમ ભાઇઓને સાથે રાખવા માંગો છો. મોડરેટ પક્ષવાળાની સહાનુભૂતિ ચાહો છો. તો પછી સ્ત્રીઓ, જે માતાઓ છે, બ્હેનો છે, સહચારીણી છે, દેશની સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે તેને આપ મુકી શકશો? સ્ત્રીઓને માટે આપનામાં સદ્‌ભાવ છે. તેમને હક વિનાની રાખી, ગુલામગીરીની બેડીથી બાંધી તેને તમારી વિરૂદ્ધ બંડખોર બનાવશો—બળવાખોર બનાવશો? આપ સર્વે સ્વમાન સાચવવાને, પરાધીનતાની બેડીમાંથી મુક્ત થવાને એકઠા મળેલા છો. જુલમ અને અન્યાયને લાચારીથી આધીન થવું તે કેવું છે તેનું આપને પૂરેપૂરૂં ભાન થયેલું છે. "બ્યુરોક્રસી" આપણી જરૂરીઆતનો વિચાર કરી આપણે સારૂં ધારાઓ બાંધે છે તેને આપણે અપમાન ગણીએ છીએ. તો હું મારા તેજ દેશબંધુઓને પુછું છું કે જે ન્યાય તમે માંગો છો તેજ ન્યાય તમે તમારી બ્હેનોને નહીં આપી શકો? ઇંગ્લાંડનું હૃદય તે હિન્દનું હૃદય નથી. ઇંગ્લાંડની ભૂલોનું અનુકરણ હિન્દ કરી શકે તેમ નથી, તેની પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

રાષ્ટ્રીય જીવનની બધી દિશામાં આપણે આગળ વધવાનું છે. અનેક મહત્વનાં કાર્યો કરવાનાં છે. તેમાં સ્ત્રીઓની મદદની જરૂર પડશે. તમારી કાઉન્સીલોમાં અને મ્યુનીસીપાલીટીમાં સ્ત્રીઓની ખાસ જરૂર છે. તે તેમાં બેસશે, જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતી થશે ત્યારે આખું દૃષ્ટિબિન્દુ ફેરવાઇ જશે, હિન્દની ચઢતીના સૂર્યનો ઉદય થશે, હિન્દુસ્થાન સુંદર બનશે, વહીવટપર જુદીજ અસર થશે. સ્ત્રીઓને લગતા, બાળકોને લગતા, સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળક—મજુરોના સંરક્ષણને લગતા કાયદા કાનુનોમાં તેમજ બીજા ઘણાં કાયદા ઘડવામાં સ્ત્રીઓ મોટી મદદ આપી શકશે.

અમે જે હકો માંગીએ છીએ તેને માટે અમે નાલાયક છીએ એમ કહેશો નહીં. હિન્દના સ્ત્રીપુરૂષોમાં લાયકાત નથી એમ કહેનારા હિન્દના શત્રુઓ ઘણા છે. પણ તમે

* આ (સુધારાની) યોજનાના કોઇપણ ભાગમાં પુરૂષો માટે (અમુક હક માટે) જે લાયકાત રાખવામાં આવી હોય તે ધરાવતી સ્ત્રીઓને જાતિનાજ કારણથી હકમાંથી બાતલ રાખવી નહિ—એ કૉંગ્રેસના ઠરાવને અનુમોદન આપતાં આ ભાષણ કરવામાં આવ્યું હતું.

હિન્દુસ્તાનની પ્રભાવશાળી સ્ત્રીઓ, અહલ્યા બાઇ, લક્ષ્મી બાઇ, નુરજહાન વિગેરેના શુરાતન અને રાજકીય બુદ્ધિના વૃત્તાંતોથી અજાણ્યાં નથી. પરંતુ આ પુરાણા દૃષ્ટાંતોપરજ મારી દલીલોનો આધાર નથી. હાલના સમયમાં પણ સ્ત્રીઓએ રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લઇને પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી આપી છે. દક્ષિણ આફ્રીકાની લડતમાં ગાંધીજીની સાથે સ્ત્રીઓએ જેલ સુધીના દુઃખો સહન કર્યાં છે. ત્યાર પછી ફીજી ટાપુના સંબંધમાં અહીં ચાલેલી લડતમાં સ્ત્રીઓએ પૂરેપૂરો ભાગ લીધો છે. વળી ટુંક વખત પર ખેડા જીલ્લામાં મહેસુલ સંબંધી જે લડત ગાંધીજીએ ઉપાડી હતી તેમાં પણ સ્ત્રીઓ સામેલ હતી. અને હું મારા અંગત અનુભવ પરથી એમ પણ કહી શકું છું કે તે લડતમાં તેમણે સમજપુર્વક ઉત્સાહભેર કામ કર્યું હતું. આપણી સ્વરાજ્યની ચળવળનો વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ સ્ત્રીઓએ બનતી મદદ કરી છે. હિન્દી પ્રધાનને આપવાની અરજી ઉપર હજારો સ્ત્રીઓની સહી છે. હક મેળવવાને સારૂ હિન્દી પ્રધાનની મુલાકાત લેવાને સ્ત્રીઓનું ડેપ્યુટેશન ગયું હતું. આ કોન્ગ્રેસમાં પણ તમે જુઓ છો કે મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ હાજર છે અને જો કોન્ગ્રેસનું બધું કાર્ય માતૃભાષામાંજ ચાલતું હત તો આના કરતા દસ ઘણી સંખ્યામાં તેઓએ હાજરી આપી હત. મોટા હકો તમે તમારે માટે માંગો છો. હિન્દની તેત્રીસ કરોડ પ્રજાને સ્વતંત્ર બનાવવા ચાહો છો. તેજ તેત્રીસ કરોડ પ્રજામાંની સ્ત્રીઓ અત્યારે પોતાના જન્મ સિદ્ધ હક મેળવવામાં તમારી સહાય માંગે છે તે તેમને આપશો, અને તેમ કરીને બ્રિટીશ પ્રજાને અને આખા જગતને તમારી ન્યાયબુદ્ધિનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત બતાવી તમારી જન્મ ભૂમિને દિપાવશો.

આટલું કહી હું શ્રીમતી સરોજીની નાઇડુએ મુકેલા ઠરાવને ટેકો આપું છું.

અનસૂયા સારાભાઇ.

હિંદી સરકારના આરોગ્ય ખાતાનો રિપોર્ટ.

હિંદી સરકારના સેનીટરી કમિશનનો ૧૯૧૬ ની સાલનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે; તેનો ઘણો ભાગ ગોરા અને હિંદી લશ્કરને લગતો છે, તે છતાં થોડાં પાનાં આખા દેશની ૩૧ કરોડ માણસની વસ્તીના તંદુરસ્તી વિષે છે. જન્મ મરણના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે.

ઈલાકા.	દર ૧૦૦૦ ની વસ્તીમાં જન્મ.	દર ૧૦૦૦ ની વસ્તીમાં મરણ.
બંગાળા.	૩૧—૮૯	૨૭—૩૭
સંયુક્ત પ્રાંત.	૪૩—૦૯	૨૯—૫૦
મુંબાઇ.	૩૫—૯૮	૩૩—૩૨
આખા બ્રિટીશ હિંદ.	૩૭—૧૩	૨૯—૦૧

મરણ પ્રમાણ.

ઉપર આપેલા આંકડા ઉપરથી એટલું જોવાનું છે કે મરણ પ્રમાણ યુરોપના કેટલાક દેશો કરતાં બમણું ને ત્રણ ઘણું છે. જન્મ પ્રમાણ પછાત અને ગરીબ દેશોમાં હમેશ વધારે હોય છે. તે પ્રમાણે આપણા દેશમાં પણ છે. ઘણા ખરા લોકો પરણે છે અને તેમની પ્રજા વધ્યાં કરે છે, પણ દેશમાં વસ્તી વધતી નથી. જન્મની સંખ્યામાંથી મરણની બાદ કરીએ તો વધારાની માલમ પડે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં ૮૮,૫૬૨૮૩ કુલ જન્મ થયાં હતાં અને મરણ ૬૯,૪૦,૪૩૬ થયાં હતાં. બ્રિટીશ હિંદુસ્તાન (બ્રહ્મદેશ સાથે)ની વસ્તી ૨૪૦૦૦૦૦૦૦ ગણીએ તો વાર્ષિક વધારાનું પ્રમાણ એક ટકો નથી આવતું. પણ ૭૮ જેટલુંજ આવે છે, જ્યારે યુરોપના દેશોમાં (ફ્રાન્સ સિવાય) વાર્ષિક ૧ ટકો અથવા તેથી પણ વધારે છે.

બાળ મરણ.

બાલમૃત્યુપ્રમાણ હજારે ૨૦૨·૬ નું છે એટલે ૧૦૦૦ છોકરાં જન્મે છે તે બાર મહિનાનાં થવા પામે ત્યાર પહેલાં તેમાંના ૨૦૨ મરી જાય છે. પાંચ વર્ષની અંદરનું મૃત્યુપ્રમાણ આશરે ૩૫૦ હશે. આ રિપોર્ટમાં તે બાબતના આંકડા નથી. બિચારી સ્ત્રીઓ સંચાની માફક છોકરાં જણ્યાં કરે એટલુંજ દુઃખ નથી પણ તેની ઉપરાંત તેમનો ઘણો વખત છોકરાંની બીમારીમાં માવજત કરવામાં રોકાય અને તે છતાં પાંચ વર્ષનાં છોકરાં થાય તે પહેલાં કું સંખ્યા મરણ પામે એ ઘણો વિચાર કરવા જેવી બાબત છે. યુનાઇટેડ કીંગડમમાં બાળ મૃત્યુપ્રમાણ ૯૧, સ્કોટલેંડમાં ૯૭ અને આયરલેંડમાં ૮૩ છે તે સરખામણી માટે ઉપયોગી થઇ પડશે.

આપણા દેશમાં કુલ મૃત્યુ પ્રમાણ ઘણુંજ વધારે છે, અને તેમાંથી કેટલુંક તો અટકાવી શકાય તેવું છે. જ્યારે આપણી મ્યુનીસીપાલીટીઓ અને લોકલ બોર્ડો સ્વચ્છતા તરફ વધારે ધ્યાન આપશે અને ચેપી રોગ અટકાવવાના મજબુત પ્રયત્ન કરશે, જ્યારે મેલેરીઆ અટકાવવાને માટે જોઇતાં પગલાં લેવાશે ત્યારે મરણની સંખ્યા સારી રીતે ઓછી કરાશે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં તાવની બીમારીથી ૪૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. જો આ સંખ્યાની અંદર દેશી રાજ્યોની સંખ્યા તેજ પ્રમાણમાં ઉમેરી હોય તો આ કમનસીબ દેશમાંથી તાવ જેવા રોગથી ૫૨ લાખ માણસ મરે છે. બળીઆ, પ્લેગ, કૉલેરા વિગેરે રોગો કેટલાક પ્રમાણમાં અટકાવી શકાય એવા છે. આપણી અજ્ઞાનતા, સરકારની બેદરકારી અને દેશની ભીખારી સ્થિતિને લીધે અસંખ્ય મનુષ્યો મરણ પામે છે.

ઇસ્પીટાલો.

ગરીબ લોકોને મફત દવા દારૂ માટે દરેક રાજ્ય સારી વ્યવસ્થા કરે છે. ૨૪ કરોડની વસ્તી માટે ૩૦૫૧ દવાખાનાં છે, તેમાં સરકારી, લોકલ ફંડના તેમજ લોક મદદથી સરકારે કાઢેલાંનો સમાવેશ થાય છે. એટલે ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી માટે એક દવાખાનું છે.

આ દવાખાનાની ઉપરાંત રેલ્વેના તથા બીજી જાતનાં ૭૦૦ દવાખાનાં છે તે ગણતરીમાં લેતાં પણ સરકારે વૈદકીય મદદ તરફ જરા પણ સારૂં લક્ષ આપ્યું છે, એમ કહી શકાય નહીં.

દાક્તરી કામ શીખવવા માટે માત્ર પાંચ મોટી કોલેજો છે. આ હકીકત ઉપરથી સરકારની દાનત સમજી શકાશે. સેનીટરી કમિશનરના ૨૬૦ ખાતાના રિપોર્ટમાં સેનીટેશનનો વિષય ૬ પાનામાં પતાવી દીધો છે. વડી સરકાર તરફથી રૂ. ૩,૭૦,૦૦૦ સેનીટેશન ગ્રાન્ટ તરીકે અપાય છે, તેમાંથી એક લાખ બદ્રીનાથનો રસ્તો સુધારવામાં, બે લાખ પેશાવરમાં નળ અને ડ્રેનેજ કરવા માટે અને ૭૦૦૦૦ દીલ્હીમાં મેલેરીઆ ઓછો કરવા માટે: છેલ્લી બે યોજનામાં સરકારનો સ્વાર્થ છે એટલે માત્ર એક લાખ રૂપીઆ પ્રજા માટે વપરાયા છે. કરોડો રૂપીઆની ધુળધાણી થાય તેમાંથી હિંદ સરકાર એક લાખ રૂપીઆ જેવી નજીવી રકમ સેનીટેશન પછવાડે ખર્ચે એ વિચારવા લાયક છે.

મેડીકલ સર્વિસના ઓફીસરો ઘણો ખરો વખત પોતાની ખાનગી પ્રેક્ટીસ વધારવા પછવાડે કાઢે છે, તેમાંના કેટલાક શોધખોળ પછવાડે નીમાયલા હોય છે તેમના ખાતા પછવાડે થતા ખર્ચના પ્રમાણમાં ઘણુંજ થોડું ઉપયોગી કામ થાય છે તે જગજાહેર વાત છે. આપણા કરોડો રૂપીઆ ખાઇને તેના બદલામાં દેશને ફાયદો થયો હશે તો ઘણોજ જુજ.

લશ્કરી માણસો અને કેદીઓ પછવાડે જે પૈસા ખર્ચાય છે અને તેમને તંદુરસ્ત રાખવાને માટે જે ખર્ચાળ વ્યવસ્થા યોજવામાં આવી છે તેવી વ્યવસ્થા જ્યારે આખા દેશને માટે થશે ત્યારે મરણ પ્રમાણ આજના કરતાં અડધું તો શું પણ કું થઇ શકે.

સુમન્ત મહેતા.

સેનીટરી એસોસીએશનો.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશને ત્રીજો વાર્ષિક રિપોટ બહાર પાડયો છે ને વાંચવા લાયક છે.

આખા ગુજરાતમાં આ પ્રકારની સંસ્થા ઘણી થોડી છે.

આરોગ્ય વિષે જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાની અગત્ય બાબત મતભેદ હોઇ શકે નહીં. ખરૂં જોતાં તે કામ આપણી મ્યુનીસીપાલીટીનું છે. યુરોપના દેશમાં મ્યુનીસીપાલીટીઓ હજારો રૂપીઆનો ખર્ચ કરીને સ્વચ્છતા, ચેપી રોગ બાળ ઉછેર વિગેરે વિષયો બાબતના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે; કારણ કે જ્યાં સુધી પ્રજાને ચોકખાઇ અને વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી મ્યુનીસીપાલીટીની જાહેર સ્વચ્છતાનું કામ નિષ્ફળ નિકળ્યા વગર રહેજ નહીં. આપણા દેશમાં લાખો માણસો કમોતે મરે છે. અટકાવી શકાય એવા રોગને અટકાવવા માટે જે પ્રયત્નો વ્યક્તિ તથા સંસ્થા તરફથી થવા જોઇએ તેના અભાવે એવા રોગોનો ફેલાવો થાય છે. ગયે વર્ષે પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો તેમાં હજારો માણસો મરી ગયા તે વખતે સેનીટરી એસોસીએશન જેવી સંસ્થાઓ જો આખા દેશમાં હોત તો લોકોને સમજાવવાનું દવા આપવાનું વિગેરે કામ ઠીક થઇ શકત.

સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ ને વીરમગામમાં આવી સંસ્થાઓ સ્થપાઇ છે. સુરતની હાલમાંજ શરૂ થઇ છે, અમદાવાદ તથા વીરમગામમાં જોઇએ તેવું કામ નથી

થયું. વડોદરા અને ભરૂચની સંસ્થાઓ સારૂં કામ કરી રહી છે. પણ તેમાં ફેર એટલો છે કે ભરૂચની સંસ્થા આખા જીલ્લાને માટે છે, અને વડોદરાની સોસાયટી માત્ર વડોદરા શહેરને માટે છે. માત્ર આવી સંસ્થાઓ જ્યારે સ્વયંસેવકો એટલે ઓનરરી કાર્યવાહકો-ના હાથમાં હોય છે ત્યારે કામ સારૂં થતું નથી. અમુક વ્યક્તિ સારૂં કામ કરે તે તેની ગેર-હાજરીમાં તુટી પડે છે, પણ સ્વયં સેવકો સાથે પગારદાર માણસોને નીમ્યા હોય છે ત્યારે ચાલુ કામ ઠીક થયા કરે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, અને જ્યાં પગારદાર માણસો નીમ્યા નથી ત્યાં આ બાબતનો વિચાર કરવો ઘટે છે.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશને ગયા વર્ષમાં સાદાં ભાષણો મેજીક લેન્ટર્ન સાથેનાં, તેમજ સીનેમા સાથેનાં કરાવ્યાં હતાં. ચિત્ર અને નકશા તૈયાર કરાવ્યા છે તે જુદા જુદા ગામમાં બનાવીને તેની સાથે ભાષણો પણ થાય છે.

એમ્બ્યુલંસ તથા નર્સીંગના કલાસો પણ ખોલ્યા હતા, અને નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓમાં બરોળનો રોગ કેટલો હોય છે તેની શોધ પણ શરૂ કરવામાં આવી હતી. આરોગ્યતાના વિષય ઉપર પુસ્તકો છપાવીને મફત અથવા જુજ કીમતે વહેંચ્યાં હતાં અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે વિષય ઉપર નિબંધો લખાવીને ઇનામ આપવાની ગોઠવણ પણ થઇ હતી. આ સિવાય અનેક જાતનું કામ કર્યું છે જે રિપોર્ટ વાંચવાથી માલુમ પડશે. કેટલીક એસોસીએશનમાં હેલ્થ વીઝીટર રાખવામાં આવે છે જે દરરોજ ગરીબ લોકોના ઘરમાં જઇને સુવાવડ કે માંદગી વખતે મદદ કરે છે, અસ્વચ્છતા દુર કરવાનું શીખવે છે અને આરોગ્યના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો વિષે સહેલી ભાષામાં વાતો કરે છે. આ પ્રકારનું કામ ઘણુંજ ઉપયોગી છે. તેનું પરિણામ તરત જોઈ શકાતું નથી, તેની મશ્કરી કરવી સહેલી છે, પણ જો ખરી લાગણીથી કર્યું હોય તો લોકોના ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી. તાવની મોસમમાં ગરીબ લોકોને કવીનાઇન કે એવી કોઇ દવા આપવાનું કામ ઘણું ઉત્તમ છે. દરેક મોટા ગામમાં ચોકખુ દુધ પુરૂં પાડવા માટે યોજના થવાની જરૂર છે. જ્યાં મ્યુનીસીપાલીટી છે ત્યાં તેના કામ ઉપર દેખરેખ રાખી અને તેને મદદ કરી શકાય છે. આપણાં બજારોમાં ખોરાકી સાધન અને તેમાં ખાસ કરીને કંદોઇ માલ એવી રીતે મુકવામાં આવ્યો હોય છે કે રસ્તામાં ઝાડુ વળાય ત્યારે અને આખો દિવસ તેના ઉપર ધુળ ઉડે, માખીઓ ગમે તેવી ગંદી જગ્યા ઉપરથી ઉડીને બેસે. તે અટકાવવાને દેખરેખ ના રખાતી હોય તો એસોસીએશન તેમાં સારી મદદ કરી શકે.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશનના સેક્રેટરીઓ અભિનંદનને પાત્ર છે.

સુ. મ.

કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક.

તેનું મહત્વ.

ઓગસ્ટ માસની તારીખ ૨૯, ૩૦, ૩૧ અને સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે મુંબા-
ં ઇન્ડીઅન નેશનલ કોંગ્રેસની જે ખાસ બેઠક મળી હતી તે ઘણી રીતે આપણા રાજ
જીવનના ઇતિહાસમાં નામાંકિત ગણાશે. તેનું નામ અને સમય સૂચવે છે તે પ્રમાણે
સાધારણ નહિ પણ અસાધારણ બેઠક હતી; સાધારણ બેઠક તો ડીસેમ્બર માસની આખરે
હીમાં ભરાવાની છે. આ વર્ષની શરૂઆતમાં ઓલ-ઇન્ડીયા-કોંગ્રેસ કમીટી-જે કોંગ્રેસની
મી કાર્યવાહક મંડળી છે-તેણે એવો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે સુધારાની સરકારી
જના બ્હાર પડે કે તરતજ તે વિષે સમસ્ત પ્રજાની વતી એકત્ર મત ઘડીને દર્શાવવા
ેસની એક ખાસ બેઠક અનુકૂળ સ્થળે ભરવી. મી. મોન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ ચેમ્સફર્ડનો
ડો જુલાઇની આઠમી તારીખે બ્હાર પડયો તે પછી તે વિષે ખાસ બેઠક મુંબાઇમાં
વાનો ઠરાવ મુંબાઇની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમીટીએ પસાર કર્યો હતો અને તે અનુસાર આ
સ બેઠક ભરવામાં આવી હતી.

છેલ્લાં બે વર્ષમાં કોંગ્રેસે જેવું કામ કર્યું છે તેવું તેણે પહેલાંના ૩૧ વર્ષમાં કદી કર્યું
તું. અલબત, ૧૯૦૬ ની સાલમાં હિન્દના દાદા દાદાભાઇ નવરોજીએ કલકત્તાની કોંગ્રેસ-
પ્રમુખસ્થાનેથી સ્વરાજ્ય એ હિન્દનું સાધ્ય છે એવી ઘોષણા કરી હતી. પણ ન્હાની પ્રજા
ની સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યના હકની ખાતર હાલનું યુદ્ધ શરૂ થયું અને તેમાં હિન્દના
ખો માણસો અને કરોડો રૂપીઆ હોમાયા ત્યારથી અહીંયાં સ્વરાજ્યની ચળવળ પૂર જોશમાં
ી. પહેલાંની માફક જુજ કેળવાયેલા વર્ગમાંજ એ પ્રવાહ સમાયો નહિ પણ જનસમુદાયના
ાલ પટમાં તે રેલાયો. તેની અને આખી સુધરેલી આલમની સ્થિતિની અસર આગેવાનોના
ઉપર થઇ અને તેમણે પહેલી વાર સ્વરાજ્યની દિશામાં તરતજ કરવા જોઇતા સુધા-
ની વિગતવાર યોજના સરકાર અને પ્રજા આગળ આગ્રહપૂર્વક રજુ કરી. એ યોજનામાં
દના સર્વ પક્ષોની માગણીનું ઐક્ય થયું, તે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં-શહેરમાંજ
ં પણ ગામડાંમાં પણ સમજાવવામાં આવી અને તેની પાછળ સમસ્ત હિન્દનું વિચાર-
ા છે એવું અનેક રીતે સાબીત કરવામાં આવ્યું. ગયા વર્ષના ઓગસ્ટની ૨૦ મી તારીખે
રાજ્યનું જાહેરનામું બ્રીટીશ સરકાર તરફથી બ્હાર પાડવામાં આવ્યું અને પછી
દી વજીર મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દની માગણીઓ તપાસવાને હિન્દમાં આવ્યા તે ઘણે અંશે
પણી ચળવળને આભારી છે એની કોઇકજ ના પાડશે. તેઓ અને આપણા વાઇસ-
ા લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ મળીને સરકાર તરફથી સુધારાની કંઇક યોજના બ્હાર પાડશે અને
ેસ-લીગની યોજનાથી તે ઘણીજ જુદી, પછાત અને મોળી હશે એવી પણ માન્યતા
ી તેથી જેમ કોંગ્રેસે શરૂઆતમાં હિન્દ સમસ્તની એકત્ર વિગતવાર માગણી રજુ કરી તેમ
ેકપર આપણા બળ અને અસરનો આધાર હોવાથી-સરકારી યોજના વિષે પણ સર્વ

પક્ષના જુદા જુદા પ્રાંતના આગેવાનો અને પ્રતિનિધિઓએ મળીને વિચારપૂર્વક એકત્ર ચોક્કસ મત સરકાર આગળ રજુ કરવો જોઇએ એવી સુચના મી. ઝીણાએ કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં રજુ કરી હતી અને તેને ઑલ–ઇન્ડીયા–કોંગ્રેસ કમીટીએ મંજુર કરી હતી. આમ સરકારી યોજના વિષે દર્શાવાતા ભિન્ન ભિન્ન મતને સાંકળી તે વિષે એક મત રજુ કરવા અને સમસ્ત પ્રજાબલથી હિન્દી અને બ્રીટીશ સરકારપર તેની છાપ પાડવા મુંબાઇની ખાસ બેઠક મળી હતી. જેમ આપણે મૂળ દરખાસ્ત એક મતે કરી તેમ તેના સરકારે આપેલા જવાબ વિષે પણ એક મત રચવાને તે મળી હતી, કારણ કે તેની પાછળ પણ પ્રજાનું એકત્ર બલ છે એમ જણાય તોજ તેના તરફ યોગ્ય ધ્યાન અપાવાનો સંભવ રહે છે. જેટલે અંશે કોંગ્રેસ આ કામ કરી શકી હોય તેટલે અંશેજ તેને સફળ કહી શકાય.

પક્ષભેદ.

દુર્ભાગ્યે, આ કોંગ્રેસમાં એક પક્ષના મુઠ્ઠીભર આગેવાનો સામેલ થયા નહિ અને તેઓ ઓક્ટોબર માસની ૧૯–૨૦ તારીખે તેમના પક્ષના વિચારો રજુ કરવા એક પરિષદ ભરનાર છે. જ્યારથી સરકારી યોજના બહાર પડી ત્યારથીજ મીસીસ બેસંટ, લો. તિલક વગેરે તેને ઘણીજ અસંતોષકારક–લગભગ અગ્રાહ્ય કહેવા લાગ્યા ત્યારે મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, સર દીનશા વાછા વગેરે તેનો આભારપૂર્વક સ્વીકાર કરી તે વિષે જુજ નજીવા સુધારા સુચવવા લાગ્યા. ત્રીજી પાસ ના. ઝીણા અને ના. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી જેવા મધ્યસ્થ વિચારના વિચારકોએ સ્વીકાર્યું કે કેટલીક દિશામાં યોજના હાલની સ્થિતિમાં સંગીન સુધારો સુચવે છે અને છતાં તે પ્રજાને સંતોષકારક નીવડે તે માટે તેમાં મહત્વના સુધારા કરવાની જરૂર છે એમ પણ તેમણે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું. તે યોજનાનાં સારાં તત્વો સરકી ન જાય તેમ સાચવવાની સાથે તેમાં કરવા જોઈતા મહત્વના સુધારાની મજબુત છાપ સરકારના મન પર પાડવાનો ઉદ્દેશ તેમના લખાણમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાયો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આ મધ્યસ્થ વર્ગનું બળ વધતું ગયું. જે કેટલાક આગેવાનોએ સરકારી યોજના ઉપર સખતમાં સખત પ્રહાર કર્યા હતા તેમને પણ શરૂઆતથીજ અને ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા માંડયું કે જો તેમાં અમુક મહત્વના સુધારા કરવામાં આવે તો તે સંતોષકારક થાય ખરી–જો કે અત્યાર સુધી પણ પ્રમાણમાં નાનો અને થોડીજ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતો એક એવો પક્ષ પણ છે કે જે આખી યોજનાનો કેવળ નકાર કરે છે. આમ કોંગ્રેસ પાસે આવતી ગઇ તેમ બે પક્ષ તરી આવવા લાગ્યા–(૧) યોજનાને ઉપકાર સાથે વધાવી લઇ નજીવા સુધારા માગવા ઇચ્છનારનો અને (૨) યોજનાનાં સારાં તત્વોની કદર કરી તેમાં આગ્રહપૂર્વક મહત્વના સુધારા માગનારનો. આ બન્નેમાં સામાન્ય તત્વ એ હતું કે બેમાંથી એકને સરકારી યોજના સર્વાંગે ગ્રાહ્ય ન હતી અને બન્ને તેમાં અમુક મોટા કે નાના ફેરફાર કરાવવા ઇચ્છતા હતા. આ ધોરણ ઉપર બન્ને પક્ષ એક થશે અને ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં માગણી કરવામાં જે એકતા સધાઇ હતી તે સરકારી યોજનાની ટીકા કરવામાં પણ ૧૯૧૮ માં મુંબઇમાં કાયમ રહેશે એવી આશા રાખવામાં આવી હતી. પણ એ આશા સિદ્ધ થવાની ન હતી. બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પોતાના પક્ષના કેટલાક આગેવાનોની એક ખાનગી સભા ૧૬ મી ઓગસ્ટને દિવસે મેળવવાનું નક્કી કર્યું હતું તે પહેલાં સર દીનશા વાચ્છાએ મુંબાઇના પત્રોમાં જાહેર કર્યું

કે સરકારી યોજના સ્વીકારવાને અને ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામાની મર્યાદામાં રહીને તેમાં જરૂરી સુધારા સૂચવવાને કોંગ્રેસથી છલાયદી હિંદ સમસ્તના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ કોંગ્રેસ પછી મુંબાઇમાં મળશે. આ પહેલાં તેમજ આ પછી યોજનાનો પૂરેપૂરો નકાર કરવાની કે તેનો સાભાર સ્વીકાર કરવાની વાત બાજુએ રાખી તેમાં કરવા જોઇતા સુધારાના ધોરણુપર સમાધાન કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તે વ્યર્થ. પૂજ્ય પંડિત મદન મોહન માલવીઆએ સુધારા વિષે પોતાના આગળ પડતા અનુભવી ઠરેલ વિચારો બહાર પાડ્યા અને તે પછી તેમણે પોતે કોંગ્રેસમાં જોડાવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો તેની પણ કંઇ અસર કોંગ્રેસથી દૂર રહેવાનો જેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો તેમનાપર થઇ નહિ. તેમના અત્યાર સુધીના અનુયાયીઓ જેવા ડૉ. તેજ બહાદુર સપ્રુ અને મી. સી. વાઇ. ચિંતામણિ પણ પોતાના ઉગ્ર નિશ્ચયથી ડગ્યા નહિ. મદ્રાસના, પંજાબના અને બિહારના સર્વ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ કોંગ્રેસમાં આવશે એમ જાહેર થયું છતાં પણ ખાસ કરીને મુંબાઇ, બંગાળ અને સંયુક્ત પ્રાંતના નરમ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોએ કોંગ્રેસમાં આવવાની હિંમત ધરી નહિ. પંડિત માલવીઆજીની સલાહથી સમાધાન માટે કોંગ્રેસ એક દિવસ મુલતવી રાખી તેનું પણ કંઇ પરિણામ આવ્યું નહિ.

ઉપર જણાવ્યું છે કે બે પક્ષ યોજના વિષે સુધારા સૂચવવા એ બાબતમાં એક મત હતા પણ તે સુધારા કેવા હોવા જોઇએ એ વિષે તીવ્ર મતભેદ હતો—જો કે મી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ યોજનામાં જે સુધારા સૂચવ્યા હતા તેની અને કોંગ્રેસે સૂચવેલા ફેરફારમાં બહુ મોટું અંતર નથી. હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમાં જે દેશ મૂકાયો હોય તેના જુદા જુદા પક્ષો અને આગેવાનો અણીને વખતે સમાધાન કરી એક મત પ્રદર્શિત કરે તોજ તેની કંઇ પણ અસર થવાનો સંભવ રહે એટલું જો સર દીનશા વાચ્છા અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી સમજ્યા હોત તો તેઓ પોતાના વિચારોનો દેશસમસ્તના પ્રતિનિધિઓના વિચારની સાથે મેળ કરવાને પ્રયત્નશીલ થયા હોત. તેમને પંડિત માલવીઆ, મી. ગોવિંદ રાઘવ આયર વગેરે બીજા વૃદ્ધ અનુભવી બાહોશ આગેવાનોની માફક આ રસ્તો લેવો ઉચિત ન લાગ્યો તેનાં મુખ્ય કારણુ અમને બે લાગે છે. પ્રથમ તો જે ચળવળને અંગે હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે તેનાથી તેઓ વિમુખ હોવાથી રાષ્ટ્રીય પક્ષના આગેવાનો અને તેમના સંખ્યાબંધ અનુયાયીઓ વિષે તેમને ભય અને અવિશ્વાસ લાગ્યો હતો—ભય કે રખેને તેમના વિચારોને માનપૂર્વક સાંભળવામાં કે વિચારવામાં ન આવે અને અવિશ્વાસ કે સરકારી યોજનાનો કાંતો અવિચારીપણે બીલકુલ નકાર કરવામાં આવશે અથવા તેઓ યોજનાનું સંપૂર્ણ રૂપાન્તર કરે એવા ગંભીર સુધારા સૂચવશે, અને આમાંનું કંઇ પણ કરતાં પોતાની ચોક્કસ વધુ મતિને લીધે નરમપક્ષની સાથે સમાધાન કરવાની તેઓ દરકાર કરશે નહિ. આ ભય અને આ અવિશ્વાસ કેટલાં ખોટાં હતાં તે સર દીનશા પીટીટ અને ના. લલ્લુભાઈ સામળદાસે કોંગ્રેસમાં પોતાનાં ભાષણોમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું છે. વિરૂદ્ધ પક્ષનાં પત્રો અને લેખકો કબુલ કરે છે કે કોંગ્રેસના ઠરાવ ધાર્યા કરતાં વધારે સમાધાનશીલ અને સમતોલ હતા. જો બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને સર દીનશા વાચ્છા પોતાના આખા પક્ષ સાથે કોંગ્રેસમાં આવ્યા હોત તો કદાચ ઠરાવો ઉપર તેમના વિચારની વધારે છાપ પડત.

તેમનું દૂર રહેવાનું બીજું કારણ એ જણાય છે—અને તેના ઉપર ઘણો ભાર મૂકવામાં આવે છે—કે ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામાને બંધનકારક ગણવાના અને સરકારી યોજનાને ઉમળકાથી વધાવી લેવાના મંગળાચરણને તેમણે વધારે પડતું મહત્વ આપ્યું છે; કારણ કે તેમના અભિપ્રાય મુજબ જેવી છે તેવી યોજનાને પણ આવકાર આપવામાં નહિ આવે તો આપણા શત્રુઓ તેનો લાભ લઇને સુધારાનો ખરડો પાર્લામેન્ટમાં પસાર થતો અટકાવે. અર્થાત્ નરમ પક્ષ યોજનાને વધાવી લેવાના મુદ્દાને પ્રધાનપદ આપી તેમાં કરવાના સુધારાને ગૌણ પદ આપવા માગે છે, જ્યારે સ્પષ્ટ રીતે કોંગ્રેસપક્ષ આ સુધારા માગવા અને કરાવવા પર ખાસ વધારે ભાર મૂકે છે; કારણ કે તેના અભિપ્રાય મુજબ તે શિવાય યોજના નિઃસત્વ બને. જો આ ચિકિત્સા ખરી હોય તો તે ઉપરથીજ આ યોજના હાલની સ્થિતિમાં સંગીન પ્રગતિરૂપ છે, અને તે માટે હિન્દી વજીર અને વાઇસરોયનો આભાર માનવો ઘટે છે એમ મુક્તકંઠે કહેવાનો અને તેમ કહેવા ન ઇચ્છનારથી રીસાઇને જુદા પડવાનો નરમ પક્ષનો આગ્રહ સમજાય છે. આ ઉપરથી એ પણ ફલિત થાય છે કે સરકારી યોજનામાં કરવાના સુધારાપર તે પક્ષ પ્રમાણમાં ઓછો ભાર મુકે છે એટલે તેને તે વિષે બહુ આગ્રહ નથી અને જો હાલના સ્વરૂપમાં કાયમ રહે અને અમલમાં મૂકાય તો તેમાં જોઇતા સુધારા સામેલ કરાવવાને તે જોશભેર ચળવળ ચાલુ રાખે નહિ. બીજી પાસ અમારી ખાત્રી છે કે કોંગ્રેસે યોજનામાં જે મુદ્દાના સુધારા માગ્યા છે તે સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો કોંગ્રેસ પક્ષ જરૂર આગ્રહભરી ગરમ ચળવળ ચલાવશે. જો બે પક્ષ વચ્ચે મૂળ દૃષ્ટિબિન્દુનો આવો ભેદ હોય તો પછી તેઓ જે સુધારા માગે છે તેમાં મ્હોટો ભેદ છે કે નહિ એ સવાલ લગભગ નિરૂપયોગી બને છે કારણ કે તે સુધારાના વજન અને મહત્વ વિષેજ બન્નેના હૃદયમાં ગંભીર ભેદ રહે છે. એકને જે આપવા ધાર્યું છે તે તેની સાથે લેવાની વધારાની વસ્તુ કરતાં પ્રમાણમાં વધારે કિંમતી લાગે છે તેથી લગભગ ચોક્કસ મળવાની ચીજ પર તેની દૃષ્ટિ આતુરપણે ચ્હોંટી છે; બીજાને જે ખોખું મળવાનો સંભવ લાગે છે તેના પ્રમાણમાં તેમાં સામેલ કરવાનું સત્વ ઘણુંજ વધારે મૂલ્યવાન લાગે છે અને તેથી તે સત્વને મેળવવાને તે પક્ષ અતિશય ઉત્સુક છે. આ ભેદ આગળ અમુક સુધારાનો પ્રશ્ન નજીવો છે; અને અમે કહેવાની હિંમત ધરીએ છીએ કે અમે જણાવ્યું છે તેવું નરમ પક્ષનું દૃષ્ટિબિન્દુ હોય—કોંગ્રેસની અત્યાર સુધીની ચળવળને તિલાંજલિ આપી છે તેવી યોજના અમલમાં મૂકાવામાં સરકારના મળતીયા થવાનો—પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે આત્મઘાત કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ હોય તો તે કોંગ્રેસથી દૂર રહ્યો છે એમાં તેની શોભા જળવાઇ છે.

પ્રસ્તાવ.

હવે કોંગ્રેસની આ બેઠકના કાર્ય તરફ વળીશું. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ તરીકે મી. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલે સુયોગ્ય ભાષણ કર્યું હતું. તેમાં પક્ષભેદ વિષે ચર્ચા કર્યા પછી તેમણે હિન્દી સરકારના બંધારણમાં પ્રજાને સત્તા આપવા વિષે અને આયાત નિકાસપર જકાત નાંખવાની સ્વતંત્રતા વિષે જુસ્સાદાર વિવેચન કર્યું હતું. કોંગ્રેસના પ્રમુખ મી. સૈયદ હસન ઇમામે ખરેખર પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું. આવે કટોકટીને અને પક્ષભેદને પ્રસંગે કોંગ્રેસનું કામ પાર ઉતારવાને પ્રમુખ પાસેથી જે વિશાળ રાષ્ટ્રીયત્વ, શાંત સમતોલપણું અતુલ ધૈર્ય, અને

સમાધાનશીલ વૃત્તિની જરૂર હતી. તે તેના પ્રમુખમાં મૂર્તિમંત થયાં હતાં, અને એમ કહેવું વધારે પડતું નથી કે આ કોંગ્રેસ સર્વ પક્ષોના મતનો સમન્વય કરવામાં સફલ નીવડી તે માટે જો કોઇ એક વ્યક્તિનો વધારેમાં વધારે આભાર માનવો ઘટતો હોય તો તે કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. તેમની આ મહાન સેવામાં તેમનું ભાષણ સમાઇ જાય છે. સદ્ભાગ્યે તેમાં પક્ષભેદ વિષે માત્ર એટલુંજ લખવામાં આવ્યું હતું કે નરમ અને ગરમ એવા ભેદ તો આપણા શત્રુઓએ યોજ્યા હતા અને સર્વે એકજ રાષ્ટ્રીય પક્ષના છે. તેમણે પણ સ્વાભાવિક રીતે હિન્દી સરકાર વિષે સરકારી દરખાસ્તોપર સખ્ત ટીકા કરી હતી અને જકાત નાંખવાની સ્વતંત્રતા આગ્રહી શબ્દોમાં માગી હતી. એકંદર તેમના આખા ભાષણમાં વિચારોનું સમતોલપણું અને સૂચનાઓની વ્યાવહારિકતા જળવાયાં છે તો બાજુ પાસ તેમાં હિન્દીના હક માટે ઉંડો આવેશ અને તે મેળવવાનુ ઝનુન એવી સરસ રીતે દીપી નીકળે છે કે તે કોંગ્રેસમાં આવેલા અને કોંગ્રેસ પક્ષના સર્વને ઘણુંજ રૂચ્યું એટલુંજ નહિ પણ નરમ પક્ષના ઘણાખરા પત્રકારો અને આગેવાનો પણ તે વાંચીને આશ્ચર્યચકિત થયા.

પહેલા ઠરાવથી શહેનશાહ તરફ વફાદારી બતાવીને યુદ્ધમાં ફતેહ ઇચ્છિવામાં આવી હતી. બીજો ઠરાવ આ પ્રમાણે હતો.

"૨. ઇન્ડીયન નેશનલ કોંગ્રેસ અને ઑલ ઇન્ડીયા મુસ્લીમ લીગે ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં અને ૧૯૧૭ માં કલકત્તામાં સ્વરાજ વિષે જે ઠરાવો પસાર કર્યા છે તેમાં રહેલા સુધારાના સિદ્ધાંતોને આ કોંગ્રેસ ફરીથી ટેકો આપે છે, અને જાહેર કરે છે કે સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્યથી ઓછું કંઇ પણ હિન્દી પ્રજાને સંતોષ આપશે નહિ અને બ્રીટીશ રાજ્યમંડલમાં એક સ્વતંત્ર અને સ્વરાજ્ય ભોગવતી પ્રજા તરીકે તેને હકદાર પદવી ન મળતાં ગ્રેટબ્રિટન અને હિન્દ વચ્ચેનો સંબંધ મજબૂત થશે નહિ.

૩. (ક)—આ કોંગ્રેસ જાહેર કરે છે કે હિન્દની પ્રજા જવાબદાર રાજતંત્ર માટે લાયક છે, અને હિન્દી રાજ્ય બંધારણના સુધારા વિષે રિપોર્ટમાં તેની વિરૂદ્ધ માન્યતા દર્શાવવામાં આવી છે તેનો નકાર કરે છે."

કોંગ્રેસની એ બેઠક લખનૌ અને કલકત્તાની બેઠકના અનુસંધાનરૂપ છે અને તેમાં પસાર કરવામાં આવેલી યોજનાપર મી. મૉન્ટેગુ અને લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના રીપોર્ટમાં સખ્ત ટીકા કરવામાં આવી છે તો પણ તેમાં સૂચવેલા મુખ્ય હક કોંગ્રેસ હજી પણ સરકાર પાસે માગે છે—તે સરકારી યોજનામાં દાખલ કરાવવા ઇચ્છે છે—એ જણાવવાનો બીજા ઠરાવનો હેતુ છે. ત્રીજા ઠરાવનો જે ભાગ ઉપર ટાંકવામાં આવ્યો છે તેમાં એ જણાવ્યું છે કે આજેજ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર—સ્વરાજ્ય માટે હિન્દ લાયક છે—એ સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ જે દલીલો—દાખલા તરીકે હિન્દીઓના જનસમુદાયની નિરક્ષરતા, અને ગરીબાઇ, ધર્મભેદ અને જ્ઞાતિભેદ—સરકારી રીપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવી છે તે વજુદ વગરની અને નિર્માલ્ય લાગે છે અને જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હિન્દને મળશે નહિ ત્યાં સુધી તેમાં સંપૂર્ણ શાંતિ થવાની નથી.

" હનોઝ દિલ્હી દૂર અસ્ત " " હજી દિલ્હી દૂર છે "

હિન્દી સરકાર વિષે નીચેનો સિદ્ધાંતરૂપ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

" (ખ) જવાબદાર રાજતંત્રની ક્રમવાર સિદ્ધિની દિશામાં શરૂઆતનાં પગલાં પ્રાન્તમાં લેવાં જોઇએ અને તેના રાજતંત્રમાં કરવાના સુધારાની અસરનો અનુભવ થતાં સુધી મુદ્દાની બાબતોમાં હિન્દી સરકારની સત્તા નિર્વિવાદિત રહેવી જોઇએ—એવો જે સિદ્ધાન્ત આ રિપોર્ટમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તેનાથી આ કોંગ્રેસ તદ્દન વિરૂદ્ધ છે, અને તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે—પ્રાન્તિક અને હિન્દી સરકારમાં એક સરખો સુધારો સાથે સાથે કરવો જોઇએ. "

વાંચકોના જાણવામાં હશે કે ગયા વર્ષની ૨૦ મી ઑગસ્ટને દિવસે જાહેરનામું બહાર પાડતાં બ્રીટીશ સરકારે જાહેર કર્યું છે કે હિંદમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવું એ તેમની રાજનીતિનું લક્ષ્ય છે અને તે દિશામાં સંગીન પગલાં તરતજ ભરવામાં આવશે. આનો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે એવો સમજાય કે જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સંસ્થા હિંદમાં અનુકૂળ ને સફળ થશે એવી રાજ્યકર્ત્તાઓને શ્રદ્ધા છે. કોઈ જીલ્લા કે કોઇ પ્રાંતમાં ખાસ સંજોગોને લીધે કદાચ તે તરત સફળ ન થાય તો પણ તેથી કચવાયા વગર સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તરતજ વિશાળ ધોરણ ઉપર વિકસાવવાનો નિશ્ચય આ જાહેરનામામાં જણાય છે. આમ છતાં રિપોર્ટની દરખાસ્ત તો એ સિદ્ધાંતપર રચાઇ છે કે પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રને હિંદના રાજ્યબંધારણના પાયારૂપ ગણી તેમાં કેટલેક અંશે સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ સામેલ કરવું અને તેના પરિણામનો અનુભવ થાય તે દરમીયાન હિંદી સરકારને હાલના જેવુંજ અપ્રજાકીય અને પરદેશી—લોઢા અને લાકડા જેવું જડ રાખવું: પછી પ્રાંતમાં સ્થાપેલું અર્ધસ્વરાજ્ય સફળ જણાય તો તેને પૂરૂં સ્વરાજ્ય આપવું અને તેમ કર્યા પછી હિંદી રાજ્યતંત્રને સ્વરાજ્યના તત્વથી સચેતન કરવાનું શરૂ કરવું. આમાં તો સ્પષ્ટ રીતે સ્વરાજ્યનાં બીજ હિંદમાં સફળ થશે કે નહિ તે વિષે શંકા અને તે બીજ નાંખ્યા પછી દશ અને બાર વર્ષના કમીશનની મારફત તે બીજની ખીલવણી તપાસવાને તે ઉખાડીને જોવાની ઉત્કંઠા જણાય છે. તેથી જાહેરનામામાં જે શ્રદ્ધા અને જે નિશ્ચય અચૂક શબ્દોમાં જણાવવામાં આવ્યાં હતાં તેને સરકારી યોજના ખોટાં પાડે છે. આ યોજના સામે આથી વધારે મજબૂત વાંધો તો એ છે કે જ્યારે જાહેરનામામાં સામાન્ય રીતે આખા રાજ્યતંત્રમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવાની—તેની શરૂઆત કરવાની આશા આપવામાં આવી હતી ત્યારે યોજના તો રાજ્યતંત્રના પ્રમાણમાં ગૌણ અંગમાં—પ્રાંતિક બંધારણમાં અર્ધાથી પણ ઘણું ઓછું સ્વરાજ્ય આપણને આપીને સંતોષવા ઇચ્છે છે, અને રાજ્યસત્તાના કેંદ્રસ્થાનરૂપ હિંદી સરકારના બંધારણપર પ્રજાને સ્હેજ પણ કાબુ આપતી નથી. પ્રાંતના બંધારણમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆત કરવાનું સરકારે વચન આપ્યું હોય અને તે પછી તે મ્યુનીસીપાલીટી અને લોકલ બોર્ડમાં થોડા સભાસદો ચુંટવાની આપણને સત્તા આપે તો આપણે એમ નહિ કહીએ કે સરકારે વચનભંગ કર્યો છે ? તેજ પ્રમાણે આખા હિંદના રાજ્યબંધારણમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની શરૂઆત કરવાનું વચન આપીને પ્રાંતના થોડાં ખાતાંજ આપણને સોંપે તો તેથી સરકારના પર વચનભંગનું આળ આવે એ સ્વાભાવિક છે.

દરેક હિંદીવાને સમજવાની જરૂર છે કે આ દેશમાં આપણે સ્વતંત્રતાના પૂર ભંડારમાં મ્હાલીશું કે પરતંત્રતાની બેડીઓમાં સડીશું, લાખો અને કરોડો માણસ જરૂરી ખોરા અને સુખનાં સાધનો મેળવશે કે હાલની માફક ત્રાસદાયક ગરીબાઇ અને ભૂખમરાથી રીબાશે, સામ્રાજ્યના બંધારણમાં આપણે ઇંગ્લાંડ અને સંસ્થાનોનાં ગુલામ બનીશું કે ખરે ખર સ્વતંત્ર, સરખા ભાગીદાર બનીશું, આપણા શારીરિક અને માનસિક જીવન અને મરણ—એનો આધાર હિંદી સરકારની રચના ઉપર છે. કોંગ્રેસની સૂચના મુજબ પોલીસ, ન્યાય અને કાયદાનાં જે ખાતાં પ્રાંતમાં સરકારને હસ્તક રહે તેના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે હિંદી સરકારનો કાબુ રહે. ઉપરાંત પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ, લશ્કર અને નૌકા, આયાત અને નિકાસ ઉપર જકાત, નાણું અને ચલણી નોટો, આવક વેરો અને રેલવે, મીઠું અને અફીણ એ ખાતાંઓ પણ જો રાજ્યને સત્તા હોય તેમજ સામાન્ય રીતે હિંદની સુલેહ શાંતિ અને રક્ષણ માટે જે કંઇ જરૂરનું લાગે તે કરવાનો અધિકાર હોય તે શું ન કરી શકે ? હિંદી સરકારના અંગરૂપ, તેના તાબાની પ્રાંતિક સરકારમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆતજ કરવામાં આવે અને હિંદી સરકારનો—દિલ્લી અને સીમલાનો દુર્ગ પ્રજાને માટે અભેદ્ય રહે —તેમાં કિંચિત્ પ્રવેશ પણ કરવા દેવામાં ન આવે એ અસહ્ય છે. “હનોઝ, દિલ્હી દૂર અસ્ત” હજી દિલ્લી દૂર છે—એવા હિંદમાં જુના કાળમાં મશહુર થયેલા ઉર્દૂ વાક્યનું—સ્મરણ કરાવવાથી હિંદીઓને સંતોષ થશે નહિ. અને કેટલાક તો એમ કહેવાને તત્પર થશે કે હિંદની તવારીખમાં દિલ્લીપર કેટલીએ વાર હલ્લા થયા છે, તેનો કિલ્લો કેટલીએ વાર જીતાયો છે અને હિંદુ અને મુસલમાન, મોગલ અને તાર્તાર અને અફઘાન એવા કેટલાએ જુદા જુદા રાજાઓની ફેરબદલી દિલ્લીના તખ્તપર થએલી છે. હિંદી સરકારના રાજ્યતંત્ર ઉપર હાલ તરત થોડો પણ કાબુ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને આપવામાં નહિ આવે તો પ્રાંતમાં મોટા સુધારા અમલમાં મૂકાયા છતાં પણ તીખી, જુસ્સાદાર ચળવળ સતત ચાલુ રહેશે, એ સરકારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઇએ.

હિંદીઓના હકનું જાહેરનામું.

હિંદી સરકારની તાત્વિક સત્તા વિષે અને તેના અમલથી અબાધિત રહે એવા હિંદીઓના પ્રાથમિક હક વિષે નીચેનો ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો:—

“૪. નીચેની કલમોને બાધ ન આવે એવી રીતે આ દેશની સુલેહ શાંતિ અને રક્ષણને લગતી બધી બાબતોમાં હિન્દી સરકારને અવિભક્ત રાજ્યવહીવટી સત્તા રહેશે.

બ્રીટીશ શહેરીઓ તરીકે હિન્દીઓના હકનું જાહેરનામું પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવાના કાયદામાં સામેલ કરવું જોઇએ.

(૧) નામદાર શહેનશાહના બધા હિન્દી પ્રજાજનો અને હિન્દમાં રહેતા કે કાયદા મુજબ હિન્દી ગણાતા સર્વે કાયદામાં સરખા છે અને તેમની વચ્ચે ભેદ ભાવ થાય એવો મુદ્દાનો કે ન્યાયપદ્ધતિનો, ફોજદારી કે વહીવટી કાયદો આ રાજ્યમાં હોવો જોઇએ નહિ.

(૨) કાયદેસર અને ખુલ્લી સુનવણી પછી સાધારણ ન્યાયની અદાલતના ફરમાન સિવાય નામદાર શહેનશાહના કોઇ હિન્દી પ્રજાજનની સ્વતંત્રતા અને

જાનમાલને કોઇ મંડળમાં સામેલ થવાના અને સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર અને લેખનના હક્કનેહાની કરી શકાશે નહિ.

(૩) ગ્રેટબ્રીટનની માફક લાઇસેન્સ ખરીદીને હથીઆર ધારણ કરવાનો હક્ક દરેક હિન્દીને રહેશે અને સાધારણ ન્યાયની અદાલતના ફરમાન સિવાય તે લાઇસેન્સ પાછું લઇ શકાશે નહિ.

(૪) છાપખાનાં સ્વતંત્ર રહેશે અને છાપખાના કે વર્તમાનપત્રની નોંધણી વખતે કંઇ લાઇસેન્સ અને જામીન આપવામાં આવશે નહિ.

(૫) બીજા બધા બ્રીટીશ પ્રજાજનોને સરખી રીતે લાગુ પડતા હોય તે શિવાયના બીજા કોઇ કાનુનની રૂએ નામદાર શહેનશાહના લશ્કર કે નૌકાસૈન્યમાં કામ કરતા કોઇ હિન્દીને શારિરીક શિક્ષા કરવામાં આવશે નહિ."

કોઇપણ દેશની અંદરની સુલેહ શાંતિ અને બહારના શત્રુઓ સ્હામે રક્ષણ માટે રાજ્ય જવાબદાર હોય તેને તે સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાની, નાણાની તેમજ વહીવટની વિશાળ સત્તા હોવી જોઇએ. હાલ હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવામાં અંગ્રેજ અમલદારો ને સિપાઇઓ મદદ કરે છે અને લશ્કરની આખી વ્યવસ્થા અંગ્રેજ અધિકારીઓને હસ્તક છે. આ સ્થિતિમાંથી નીકળવાને—મોટે ભાગે હિંદી અમલદારોને હિંદી સિપાઇઓ આપણું રક્ષણ કરે તે માટે આપણે પ્રયાસ કરીએ છીએ. પણ જ્યાં સુધી હાલની સ્થિતિ ચાલુ છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ અમલદારોની બનેલી હિંદી સરકારને હિંદની શાન્તિના રક્ષણને માટે વિશાળ સત્તા સોંપવીજ જોઇશે. પણ સુલેહ અને વ્યવસ્થાની સાથે સુરાજ્ય જાળવવાને—જુદા જુદા ખાતાનો સારો વહીવટ કરવાને સરકારને મોટી સત્તાઓ આપવી જોઇએ—અને સારા વહીવટની અંદર નાણાં ખાતાનો પણ સમાવેશ થાય—એવું જે સૂત્ર મોન્ટેગ્યુ—ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં વારંવાર જણાવવામાં આવ્યું છે તેનો કોંગ્રેસે આડકતરી રીતે પૂરેપૂરો નકાર કર્યો છે. દેશના રક્ષણની સાથેજ તેની આન્તરિક સુલેહ શાંતિને ગાઢ સંબંધ છે, અને તેથી તે ત્રણેને વિષે હિંદી સરકાર, હિંદી વજીર અને પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોવાથી તેને હસ્તક સંગીન સત્તા હોવી જોઇએ. પણ મહેસુલ અને ખર્ચના કેવળ અંદરના વહીવટનાં ખાતાં તદન જુદી કક્ષામાં આવે છે; અને તેથી તેમાંના બધાં અથવા કેટલાંક પ્રજાને સોંપાય એવાં હોવાથી તે વિષે કાંઈ ખાસ સત્તા સરકારની હોવી જોઇએ નહિ અને ધારાસભાની સામાન્ય કાર્યવાહીમાં સુરાજ્યને નામે સર્ટિફિકેટ વગેરેથી વિક્ષેપ નાંખવાનો અધિકાર પણ સરકારને હોવો જોઇએ નહિ.

પણ હિંદની સુલેહશાંતિના રક્ષણ માટે સંપૂર્ણ સત્તા સરકારને સોંપતાં આપણું કાળજું કંપે છે; કારણ કે તેને નામે ખાસ કરીને છેલ્લાં દશ વર્ષમાં આપણા અનેક પ્રકારના નાગરિક તરીકેના હકપર છીની મૂકવામાં આવી છે. તેથી સરકારની આ વિષેની સત્તાપર એવી મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે કે તેનાથી હિંદીઓના પાંચ મુદ્દાના હકને બાધ આવે નહિ. (૧) પ્રથમ તો કાયદામાં મુદ્દાની તેમજ વહીવટની બાબતોમાં હિંદમાં વસતા સર્વને સરખા હક હોવા જોઇએ. ફોજદારી અદાલતનો કાયદો વાંચતા જણાય છે કે બ્રિટિશ આરોપીઓને પકડવા વિષે અને તેમનો મુકરદમો ચલાવવા વિષે ખાસ નિયમો ઘડવામાં

આવ્યા છે, જેને પરિણામ તેમને અમુક ઉંચા હોદ્દાના પોલીસ અમલદારજ પકડી શકે અને તેમનો મુકદ્દમો સેશન્સ કોર્ટ કે હાઇકોર્ટ, તેમના જાતભાઇઓની જ્યુરીની સહાયથીજ ચલાવી શકે. આથી કાયદામાં હિંદીઓ કરતાં અંગ્રેજોનો મોભો વધી જાય છે અને હિંદીઓના રાષ્ટ્રીય આત્મમાનની હાનિ થાય છે. (૨) જાનમાલની સલામતી અને લખવા બોલવાની છુટપર ખુલ્લી તપાસ પછી સામાન્ય કોર્ટ હુકમ કરે તે સિવાય કંઇ પણ અંકુશ નજ મૂકી શકાય, એ નિયમ પણ સરકારે સ્વીકારવોજ જોઇએ. બંગાળાના ૧૮૧૮ ના એક જૂના કાયદાથી, અને લડાઇ દરમ્યાન દેશમાં શાંતિ જાળવવાને પસાર કરવામાં આવેલા "ડિફેન્સ ઑફ ઇન્ડીઆ" એકટની રૂએ કોઇપણ જાતની કૉર્ટની તપાસ વગર કેવળ શકપર સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો અને ગૃહસ્થોને સરકારે નજરકેદ અને કેદ કર્યા છે, તેમાંનાં કેટલાકે અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખો સહન કર્યાં છે, તથા મરણ પામ્યા છે, થોડાકે આત્માઘાત કર્યો છે, અને થોડા ગાંડા પણથઇ ગયા છે, અને લડાઇ પૂરી થઇ ગયા પછી પણ આવી સત્તા કાયમ રાખવાનો સરકારનો ઉદ્દેશ જણાય છે, તે વખતે આ હકપર આપણા સર્વસ્વનો આધાર છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. સુલેહ શાંતિ જાળવવાને સરકાર વિશાળ સત્તાઓ રાખે પણ કૉર્ટની તપાસ સિવાય હિંદના કોઇ વતનીની અંગત સ્વતંત્રતા કે લખવા બોલવાની છુટપર સરકાર તરાપ ન મારે એ માગણી જેટલા આગ્રહ અને આવેશથી કરવામાં આવે તેટલાં ઓછાંજ છે. (૩) હથિયારબંધીના કાયદાથી આપણી પ્રજા એટલી નામર્દ બની ગઇ છે કે તે પોતાના દેશનું તો શું પણ પોતાના ગામ ઘર અને કુટુંબનું પણ રક્ષણ કરવાને અશક્ત બની ગઇ છે. સામ્રાજ્યના અને દેશના રક્ષણમાં જ્યારે અને વધારે ભાગ લેવાને આપણને કહેવામાં આવે છે તે વખતે આપણામાં વીરતા જાગૃત કરવાને અને પોષવાને ઇંગ્લંડની માફક આ દેશમાં પણ હથીયાર વાપરવાની છુટ હોવી જોઇએ. ત્યાં પોસ્ટ ઓફીસમાં અમુક રકમ ભરવાથી હથીયારનું લાઇસન્સ મળે છે તેમ અહીંઆં પણ મળે એવી આપણી માગણી છે. (૪) ૧૯૧૦ ના છાપખાના કાયદાથી દરેક છાપખાના અને વર્તમાનપત્રના માલિકને માથે ડીમોકલીસની તરવાર ઝઝુમે છે. ગમે ત્યારે તેની પાસે જામીન માગવામાં આવે, જામીન લીધા હોય તે જપ્ત કરવામાં આવે અને વધારે જામીન માગવામાં આવે અને છેવટે આખું છાપખાનું જપ્ત થઇ શકે—એવી સત્તાઓ ઓસ્ટ્રીઆના એક કાયદાના ધોરણપર નિરંકુશ અમલદારોને હસ્તક રહેશે ત્યાં સુધી હિંદમાં છાપાની સ્વતંત્રતા સંભવતીજ નથી. આવો ક્રુર જુલ્મી કાયદો રદ્દ કરવામાં આવે અને ફોજદારી કાયદાની રાજદ્રોહ અને જાતિદ્રોહ સંબંધી કલમોજ તેમના પર અંકુશ તરીકે પુરતાં ગણાય એમ આપણે માગીએ છીએ. (૫) હિંદી લશ્કરને માટે જે કાયદો હાલ પ્રચલિત છે તેની રૂએ હિંદી સિપાઇઓને અમુક ગુન્હાઓ માટે શરીરપર ફટકા મારવાની સત્તા આપવામાં આવેલી છે. આથી સિપાઇઓને દુઃખ સહન કરવું પડે છે એટલુંજ નહિ પણ બ્રિટિશ સિપાઇઓને મુકાબલે તેઓ હલકા ગણાય છે. આપણી એવી માગણી છે કે આ બાબતમાં બ્રિટિશ અને હિંદી સીપાઇઓ સરખી પદવીપર મૂકાય અને અંગ્રેજ સિપાઇઓને ફટકા મારવાનો નિયમ હોય—જો આવો કાંઇપણ નિયમ હોય તો—તે નિયમજ હિંદી સિપાઇઓને લાગુ પાડવો જોઇએ.

આ ઉપરથી સમજાશે કે આ પાંચ મનુષ્ય અને શહેરી તરીકેના કુદરતી હક હિંદી

ઓને આપવાની સરકાર ચોકસ ખાત્રી આપે તોજ હિંદી સરકારને દેશના સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ વિષે વિશાળ સત્તાઓ આપવાનું હિંદીઓ રાજીખુશીથી કબુલ કરે. વધારામાં આ સુધારાઓ વિષે જે કાયદો હાલ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવે તેમાંજ યોગ્ય કલમથી હિંદીઓના આ પાંચ હક કબુલ કરવામાં આવે એમ આ ઠરાવમાં જણાવ્યું છે. હિંદી વજીર આ કાયદો રજુ કરતાં પોતાના ભાષણમાં પણ આવી ખાત્રી આપી શકે પણ આવી રીતે બોલાયલાં વચનો કાયદામાં બંધનકારક ગણાતાં નથી અને આપણા અત્યાર સુધીના અનુભવથી આવાં વચનો વિષે તીવ્ર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે. આ પ્રાથમિક હક નવા કાયદાની કલમમાં મૂર્તિમંત થાય એ માગણી આ કોંગ્રેસે પહેલી વાર કરી છે અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં મશહુર થયેલા "મેગ્ના કાર્ટા" અને "બીલ ઓફ રાઇટસ" ની તે યાદ આપે છે તેથી આ કોંગ્રેસ આપણી રાજકીય ચળવળમાં નામાંકિત થશે.

નાણાંની સ્વતંત્રતા.

આ મહત્વના વિષયમાં કોંગ્રેસે જે ઠરાવ પસાર કર્યો છે તેના બે મુત્સદ્દા વર્તમાનપત્રોમાં જોવામાં આવે છે. એક આ છે:—

"આ કોંગ્રેસનો એવો મજબુત અભિપ્રાય છે કે સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો નાણા સંબંધી જે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, તે હિન્દી પ્રજાના હિતને સારૂ હિંદી ધારાસભાઓને આપવી આવશ્યક છે."

બીજો મુત્સદ્દો આ છે:—

"સામ્રાજ્યના હિતને બાધ ન આવે એવી રીતે હિંદી સરકારને નાણાંની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાનો આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે."

અમને યાદ છે તે પ્રમાણે પહેલો મુત્સદ્દો કોંગ્રેસમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ સંભવ છે કે બીજો મુત્સદ્દો એ તેનું સુધરેલુ સ્વરૂપ છે, અને ભૂલથીજ પહેલા સ્વરૂપમાં તે જાહેર રીતે પસાર કરવામાં આવ્યો છે. અને દેખીતી રીતે બીજો મુત્સદ્દોજ વધારે યોગ્ય છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાણાની—હિન્દના વ્હારામાંથી થતી આયાત અને નિકાસપર કર નાંખવાની સંપૂર્ણ સત્તા હિંદી સરકારને આપવી જોઇએ—પણ એવી રીતે કે સામ્રાજ્યના હિતને તેથી બાધ ન આવે. હાલના બંધારણ પ્રમાણે હિંદી સરકાર લગભગ બધી મુદ્દાની બાબતોમાં હિંદી વજીર અને પાર્લામેન્ટના અંકુશમાં છે. હવે હિંદનાં બ્હારામાં જકાત નાંખવાથી સ્વાભાવિક રીતે હિંદમાં આવતા પરદેશી અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડના માલની આયાત પર અસર થાય અને તેથી તે બાબતમાં હિંદી વજીરે અને પાર્લામેન્ટે પણ—જે સાધારણરીતે હિંદના સવાલોમાં રસ લેતી નથી—તેણે હિંદી સરકાર પર ઘણો અંકુશ રાખ્યો છે. બ્હારથી આવતા સુતરના માલપર જકાતનો ઇતિહાસ જાણીતો છે. હિંદી સરકારે મહેસુલ વધારવા માટે બ્હારના કાપડ પર કર નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે ગયા સૈકામાં તે વિષે ઘણી રગઝગ થયા પછી હિંદની મીલોમાંથી નીકળતા માલપર ૩૩ ટકાની જકાત નાંખવાની સરતેજ બ્હારના માલપર તેટલીજ જકાત નાંખવા દેવામાં આવી. હમણા જ્યારે હિન્દ તરફથી યુદ્ધખાતે ૧૫૦ કરોડ રૂપીઆની ભેટ આપવાનું નક્કી થયું ત્યારે તેના વ્યાજ માટે મહેસુલ

વધારવાને બ્હારના માલપર ૭½ ટકા જેટલી જકાત નાંખવાની હિંદી વજીરે રજા આપી; પણ તે વિષે પાર્લામેન્ટમાં પણ ઘણી સખ્ત ચર્ચા થઇ હતી તે આપણે જાણીએ છીએ. જ્યારે બ્રિટિશ સંસ્થાનો આયાત નિકાસ પર પોતાની મરજી મુજબ કર નાંખી શકે છે ત્યારે હિંદી સરકારને હમેશાં હિંદી વજીર અને પાર્લામેન્ટ—જેમાં ઇંગ્લાંડના વેપાર ઉદ્યોગના ઘણા પ્રતિનિધિઓ હોય છે—તેના તાબામાં રહેવું પડે છે—અર્થાત ઇંગ્લંડના સ્વાર્થની ખાતર હિંદને સહન કરવું પડે છે—ઇંગ્લંડની રાજકીય તેમજ આર્થિક બેડીમાં હિન્દ સપડાયલું રહે છે.

આ અસહ્ય સ્થિતિનો અંત આવવો જોઇએ અને આ બાબતમાં તો ખરેખર હિન્દને સામ્રાજ્યનું સ્વતંત્ર ભાગીદાર બનાવવું જોઇએ. સામ્રાજ્યના બધા દેશો પોતાના હિતની ખાતર જકાત નાંખે છે તેવી સત્તા હિંદી સરકારને પણ હોવીજ જોઇએ. વહાણો દારૂગોળો વગેરે યુદ્ધની સામગ્રી હિંદ મોટા જથામાં પૂરાં પાડી શકે તે માટે સરકાર પણ હિંદને પગભર કરવા—આવા નવા ઉદ્યોગો ખીલવવાને તેવા માલની આયાતપર જકાત નાંખવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે, પણ તેના હાથ હિંદી વજીરના હુકમથી બંધાએલા છે. હિંદી પ્રજા હિન્દી સરકારના આ ઉદ્દેશને વધાવી લે છે, તેમજ યુદ્ધ સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં પણ પ્રજાને અતિશય ઉપયોગી થાય એવા મોટા તેમજ પરચુરણ નવા હુન્નર ઉદ્યોગો ખીલવવાને, પરદેશથી આવતા સોંઘા માલપર મોટી જકાત નાખવા ઇચ્છે છે, તેમ નવા ઉદ્યોગો માટે હિન્દના કાચા માલનો સંગ્રહ કરવા પણ તે ઇચ્છે છે. કોઇ પણ દેશની આબાદાનીનો આધાર તેના ઉદ્યોગપર છે અને જો તરતમાં હિન્દી સરકારને આયાત નિકાસપર છુટે હાથે જકાત નાંખવાની સત્તા આપવામાં નહિ આવે અને હાલની માફક તેને હિન્દી વજીર અને પાર્લામેન્ટને અધીન રાખવામાં આવશે તો દુનીયાની બધી સુધરેલી પ્રજાઓ હિન્દને ચુસશે અને હિન્દીઓ “ લાકડાં કાપનારા અને પાણી ભરનારાની ” સ્થિતિમાં રહેશે.

હિન્દી અને પ્રાંતિક રાજ્યબંધારણમાં જે સુધારા કરવામાં આવનાર છે તેના પૂરેપૂરા અમલ માટે પણ આ સત્તા મળવાની જરૂર છે. આપણે પ્રાંતનો દાખલો લઇએ. પ્રજાકીય પ્રધાનોને કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે લોકહિતનાં ખાતાં સોંપવામાં આવનાર છે, પણ તેની સાથે તેના વહીવટ માટે હાલના કરતાં થોડીજ વધારાની રકમ આપવાની છે. હવે આબકારી ખાતું પ્રધાનોને સોંપવાનું છે તેની આવક તો પ્રજાના હિતની દૃષ્ટિથી ઓછી કરવી પડશે—કારણ કે દારૂની દુકાનો ઓછી થાય તેમાંજ પ્રજાને લાભ છે. જો જમીન મહેસુલનું ખાતું તેમને સોંપવામાં આવે તો ખેડુતોને કચરી નાંખતો ભાર હલકો કરવાને તેની આવક પણ ઓછી કરવી જોઇએ—પછી તે ન કરી શકાય તે જુદી વાત છે. હવે પ્રાંતના મહેસુલનાં બે મુખ્ય ખાતાંની આવક જરા પણ ઓછી કરવામાં આવે તો પછી કેળવણી અને આરોગ્યનાં સાધનો વધારવાને જે વધારે ને વધારે મોટી રકમોની દરવર્ષે આપણને જરૂર પડે તે ક્યાંથી મળશે? હિન્દી સરકારમાં પણ મીઠાનો કર ઓછો કરવાની —અને તો તે તદ્દન નાબુત કરવાની આપણે લડત ચલાવીએ છીએ; પણ જો તેની આવક કમી કરવામાં આવે તો તેટલી રકમ મેળવવાને સરકારને નવા કર નાંખવાનો અધિકાર રહેશે, પણ જનસમુદાયની હૃદયભેદક ગરીબાઇ જોતાં કોઇ નવા કર ભાગ્યેજ નાંખી શકાય.

આ સંયોગોમાં અનિષ્ટ ખાતાંની આવક ઓછી કરવાને અને પ્રજોપયોગી ખાતાંપર ખર્ચ વધારવાને એકજ ધોરી રસ્તો છે—તે આયાત નિકાસપર જરૂર જેટલી જકાત નાંખવાનો છે. જે પરદેશી માલની આયાત આપણા હુન્નર ઉદ્યોગોને ઉગતા અટકાવે અને જે પ્રમાણમાં મોજશોખનો, શ્રીમંતો વાપરે એવો હોય તેનાપર સખ્તમાં સખ્ત જકાત નાંખી-નેજ આ દેશને આબાદ કરી શકાશે અને રાજકીય સુધારાનો લાભ લઇ શકાશે.

આ બાબતમાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી પ્રજા એકત્ર છે. સરકાર પણ ઉદ્યોગોની બાબતમાં હિન્દને પગભર કરવા અને પોતાની આવક વધારવા ઇચ્છે છે અને તેથી હિન્દના વહીવટ અને પ્રજાહિતની દૃષ્ટિથી યોગ્ય લાગે તે જકાત નાંખવાની સ્વતંત્રતા તેને આપવી જોઇએ. તેથી આ સુધારેલા ઠરાવમાં હિન્દી ધારાસભાને બદલે હિન્દી સરકારને માટેજ આ સત્તાની માગણી કરી કોંગ્રેસે સંતોષ માન્યો છે.

સામ્રાજ્યના હિતને બાધ ન આવે એવી રીતે આ સત્તા આપવી જોઇએ એનો અર્થ એમ તો નજ કરી શકાય કે સામ્રાજ્યની સત્તાના કેન્દ્રસ્થાનરૂપ બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટને હિન્દી સરકાર આ બાબતમાં અધીન રહે; કારણ કે જકાતની બાબતમાં તો તે પાર્લામેન્ટ માત્ર ઇંગ્લાંડનાજ પ્રતિનિધિરૂપ છે અને સંસ્થાનો પણ તે બાબતમાં તેનાથી સ્વતંત્ર છે. પણ તેનો અર્થ એવો સમજાય છે કે આખા સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે જકાત વગેરે આર્થિક વ્યવહાર વિષે વિચાર કરવાને સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ જે ખાસ પરિષદ મળે તેના ઠરાવને હિન્દી સરકાર અધીન રહે. વધારામાં સામ્રાજ્યના હિત વિરૂદ્ધ હિન્દી સરકાર પોતાની સત્તા ન વાપરે માટે કેટલાક વિશાળ નિયમો ઘડીને તેને બંધનકારક કરી શકાય. પણ તે નિયમો ઘડયા પછી હિન્દી વજીર અને પાર્લામેન્ટે, તે નિયમોના ભંગ થાય તે શિવાય હિન્દી સરકારની જકાત સંબંધી રાજનીતિમાં અંતરાય નાંખવો જોઇએ નહિ. વધારામાં એટલું ઉમેરવું જોઇએ કે સામ્રાજ્યની જે પરિષદ જકાત વગેરે અગત્યના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાને બોલાવવામાં આવે તેમાં હિન્દી સરકાર અને હિંદી પ્રજા તરફથી ચુંટાએલા પ્રતિનિધિયોને મોકલવા જોઇએ. નહિ તો હિન્દને આ બાબતમાં ઇંગ્લાંડ ઉપરાંત સંસ્થાનોની પણ ગુલામગીરી વ્હોરવી પડશે.

રાજબંધારણમાં સુધારા થાય કે ન થાય પણ નાણાની સ્વતંત્રતા હિન્દી સરકારને મળવીજ જોઇએ. જકાતની રાજનીતિનો નિર્ણય લંડનથી નહિ પણ દિલ્હી અને સીમ-લાથી થવો જોઇએ. તેમ બંધારણના ઇષ્ટ સુધારા મળે પણ જો હિન્દને નાણાંની સ્વતં-ત્રતા આપવામાં નહિ આવે તો તે વિષે વેગભરી લડત માટે સરકારને તૈયાર રહેવું પડશે. સુધારાના રીપોર્ટમાં આ વિષે ટુંકી નિષ્ફળ ચર્ચા કરી કંઇ પણ ચોક્કસ દરખાસ્ત કરવામાં નથી આવી તેથી હિન્દમાં તીવ્ર અસંતોષ થયો છે અને જો સુધારાના ખરડામાં આપણી આ માગણી સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો હિન્દમાં સ્હેજ પણ શાંતિ થશે નહિ.

હિંદી સરકાર.

કોંગ્રેસે પસાર કરેલા ત્રણ વધારેમાં વધારે મહત્વના મુદ્દારૂપ ઠરાવોપર વિવેચન કરીને હવે સરકારની દરખાસ્તોમાં જે વિગતવાર સુધારા તેણે સુચવ્યા છે તે આપણે જોઇશું. કોંગ્રેસનો છઠ્ઠો ઠરાવ આ પ્રમાણે હતો—

"હિંદમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની પ્રથા શરૂ કરવાને ના. હીંદી વજીર અને વાઇસરોય સાહેબે અંતઃકરણપૂર્વક જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેની આ કોંગ્રેસ કદર કરે છે અને જો કે તે કબુલ કરે છે કે કેટલીક દરખાસ્તો હાલની સ્થિતિમાં કેટલીક દિશામાં પ્રગતિરૂપ છે તોપણ તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે દરખાસ્તો એકંદર નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે અને જવાબદાર રાજતંત્રની દિશામાં તે સંગીન પગલું બને તે માટે તેમાં નીચેના સુધારા અત્યંત આવશ્યક માને છે.

(૧) પ્રાંતિક સરકારમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે હિન્દી સરકારમાં પણ સરકારી અને પ્રજાકીય એવી ખાતાંના વિભાગની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવી જોઇએ.

(૨) પરરાષ્ટ્રીય બાબતો (સંસ્થાનો સાથે સબંધ સિવાય) **લશ્કર, નૌકા, દેશી રાજ્યો સાથે સબંધ અને ઉપરના ઠરાવમાં જણાવેલા હક્કના જાહેરનામાને બાધ ન આવે એ રીતે જાહેર સુલેહ શાંતિ અને દેશના રક્ષણ સબંધી બાબતો સરકારને હસ્તક રહેશે અને બાકીના વિષયો પ્રજાને સોંપાશે.**

(૩) સરકાર હસ્તક ખાતાંના ખર્ચનો, મહેસુલપર પહેલો બોજો ગણાશે.

(૪) અંદાજ પત્રની મંજૂરીનો વહીવટ પ્રાંતો માટે સૂચવેલા ધોરણપર રચવો જોઇએ.

(૫) કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ સ્થાપવી નહિ. બધા ધારા ધારાસભામાં બીલરૂપે દાખલ કરવામાં આવે પણ જો તે સરકારી ખાતાના સંબંધમાં સરકારને જરૂરનો લાગે એવો ધારો ધારાસભા પસાર ન કરે તો ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલ એક વર્ષ સુધી ફરમાનથી જોઈતી વ્યવસ્થા કરે પણ ધારાસભામાં હાજર રહેલા સભાસદો પૈકી ૪૦ ટકા તેની તરફેણમાં હોય તો તેનો ફરીથી અમલ કરી શકાશે નહિ. પણ જો કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ સ્થાપવામાં આવે તો કુલ સભાસદો પૈકી અડધા ચુંટાએલા હોવા જોઇએ અને સર્ટીફીકેટનો વહીવટ માત્ર સરકારી ખાતા વિષેજ લાગુ પડશે.

(૬) સરકારી ખાતાના કારોબારી મંડળના સભાસદો :(જો તેમાં એક કરતાં વધારે હોય તો) પૈકી અડધા હિન્દીઓ હોવા જોઇએ.

(૭) ધારાસભાના સભાસદોની કુલ સંખ્યા ૧૫૦ રાખવી અને તે પૈકી ⅘ પ્રજાના ચુંટાએલા હોવા જોઇએ.

(૮) ધારાસભાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ ધારાસભા તરફથી ચુંટાએલા હોવા જોઇએ.

(૯) ધારાસભાને પોતાની કાર્યવાહીના નિયમો રચવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રહેશે.

(૧૦) કાઉન્સીલ અને ધારાસભાની બેઠકો અમુક મુકરર કરેલે વખતે અથવા સભાસદોની અમુક સંખ્યા માગણી કરે ત્યારે તે બોલાવવાની ફરજ હોવી જોઇએ.

(૧૧) કાયદાથી વચન આપવું જોઇએ કે ૧૫ વર્ષથી ઓછી મુદતમાં હિન્દમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર સ્થાપવું જોઇશે.

(૧૨) હાલમાં પ્રીવીકાઉન્સીલ સ્થાપવી નહિ.

આમાં પ્રથમ તો મી. મોન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે હિંદના રાજકીય પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવાનો શુદ્ધબુદ્ધિથી પ્રયત્ન કર્યો છે એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને તેની સાથે એ પણ જણાવ્યું છે કે કેટલીક દરખાસ્તો હાલની સ્થિતિમાં સુધારારૂપ છે. દાખલા તરીકે પ્રાંતમાં કેટલાંક ખાતાં ધારાસભાના ચુંટાયલા સભાસદો પૈકી અમુક ગૃહસ્થ પ્રધાન તરીકે નીમાય તેમને સોંપવાની અને ધારાસભામાં પ્રજાના સીધા મતથી મોટા ભાગના સભાસદો ચુંટાવાની તેમજ અમુક અપવાદ સિવાય અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાનો મત લેવાની દરખાસ્ત એકંદર ઠીક ગણાય. પણ કોંગ્રેસ આગળ વધીને જણાવે છે કે બધી દરખાસ્તનો કુલ સરવાળો એકંદર અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક છે. અને આ પણ યથાર્થ છે; કારણ કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સુધારાથી રાજસત્તાના કેંદ્રસ્થાન રૂપ હિંદી સરકારમાં તો કંઇક વધારે લાગવગ વાપરવાની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને તક મળે પણ તેના કોઇ પણ ભાગ કે ખાતાપર સહેજ પણ અંકુશ તેમને આપવામાં આવે નથી. અમને લાગે છે કે સુધારાની યોજના વિષે જે લાગણી આખા દેશમાં વ્યાપી રહેલી છે તેનો કોંગ્રેસે બુદ્ધિપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. સારા હેતુ અને પ્રાંતોમાં થતી પ્રગતિનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે, તેની સાથે ખાસ કરીને હિંદી સરકાર વિષે દરખાસ્તો સંબંધી તીવ્ર અસંતોષ અને નિરાશા દર્શાવી છે. જે કોઇ બુદ્ધિશાળી અંગ્રેજ આ ઠરાવ વાંચશે તે જોઇ શકશે કે એક પાસ કોંગ્રેસ યોજનાને એટલા ઉમળકાથી વધાવી લેતી નથી કે જેથી તેની ન્યૂનતા વિષે તે લગભગ બેદરકાર રહે અને બીજી પાસ તે આખી યોજનાને એક રદી કાગળનો કડકો ગણી ફેંકી દેતી નથી. પણ તેના સદંશોને આવકાર આપી તેમાં યોજવામાં આવેલા આખા તંત્રને કબૂલ રાખે છે, પણ તેમાં જે ગંભીર ન્યૂનતા તેને જણાય છે તે પૂરવાને સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે, અને તે ન્યૂનતાઓ પૂરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી યોજનાને નિરાશાજનક ગણે છે. આમ કોંગ્રેસના વિરોધીઓ—હિંદીઓ અને અંગ્રેજો જણાવે છે તેમ કોંગ્રેસ યોજનાનો નકાર કરતી નથી પણ તેના સારનું ગ્રહણ કરી તેનાજ ધોરણપર આવશ્યક સુધારાઓ કરવા માટે આવેશ અને આગ્રહ ધરાવે છે. આ ઠરાવમાં રાષ્ટ્રીયત્વ અને વ્યાવહારિકતા—સરકાર સાથે સમાધાન કરવાની વૃત્તિ અને તેની સાથે પ્રજાપક્ષની વકીલાતમાં અડગપણું એ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

આ ઠરાવની ૧૧ મી કલમ અતિશય મહત્વની છે. કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે જે કાયદાથી હિંદના રાજ્ય બંધારણમાં સુધારા કરવામાં આવે તે કાયદાની કલમથી સરકારે એવું વચન આપવું જોઇએ કે હિંદુસ્થાનમાં અમુક ટુંકી મુદતમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર સ્વરાજ્ય સ્થાપવામાં આવશે. મોન્ટેગ્યુ—ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં પણ કબૂલ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદી પ્રજા વધારે હકને માટે તૈયાર થાય તેમ તે મળે એ માટે કંઇ વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. તેમાં સુચવ્યું છે કે સુધરેલી પ્રાંતિક ધારાસભા પહેલી વાર મળે તે પછી પાંચ વર્ષે પ્રધાનોને વધારે ખાતાં સોંપવાનો અધિકાર હિંદી સરકારને રહેશે. અને સુધારાની શરૂઆત થયા પછી દશ વર્ષે અને તે પછી બાર વર્ષના અંતરે સુધારાનો અમલ તપાસવા અને તે ઉપરથી નવા સુધારા સૂચવવા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ તરફથી એક કમીશન નીમાશે. આમ પાંચ દશ, બારીશ એમ જુદે જુદે અંતરે આપણા મતદારો પ્રતિનિધિઓ અને પ્રધાનોની પરીક્ષા લેવામાં આવશે અને તેનાં પરિ-

જુામ જોઇ તેમને ઉપરની ભૂમિકાપર ચઢાવવા કે નહિ તેનો વિચાર કરવામાં આવશે. હિંદી પ્રજામત સ્વાભાવિક રીતે આ પદ્ધતિમાં તેની શક્તિ અને લાયકાત વિષે અયોગ્ય અવિશ્વાસ જુએ છે અને તેથી તેનો તિરસ્કાર કરે છે. આપણા પાછલા અનુભવ ઉપ-રથી આવા કમીશનનાં પરિણામ ઉપરથી આપણો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે. ડીસેન્ટ્રેલીઝેશન કમીશનનો ઉમદા રિપોર્ટ બહાર પડ્યે વર્ષો વીતી ગયાં ત્યાં સુધીમાં તેની સૂચનાઓને અમલમાં મૂકવાને હિંદી સરકારે શું કર્યું? બંધારણ વિષે તપાસ કરવાને સૂચવેલાં કમી-શનની ભલામણોનો અમલ તો પાર્લામેન્ટનેજ કરવાનો રહેશે. અને આમની સભાની કાયમી કમીટી હિંદી સવાલોનો વિચાર કરવાને નીમાયા પછી પણ તે પોતાનું કાર્ય કેટલા ઉત્સાહથી અને કેટલા સમયમાં કરશે તેનું માપ અત્યાર સુધીના અનુભવ ઉપરથી આવી શકશે. સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ વિષે હિંદની ધીરજ હવે ખપી ગઇ છે અને તે ઢીલ અને કમીશનો હવે સહન કરી શકે એમ નથી. સ્વરાજ્ય આપવાને માટે સમયની મર્યાદા બાંધવાનો ફિલિપાઇનનો દાખલો આપણી સમક્ષ મોજુદ છે અને કોંગ્રેસ સરકારને આગ્રહ કરે છે કે તેમણે હિંદને પણ સ્વરાજ્ય આપવાને પંદર વર્ષની ચોક્કસ મુદત કાયદાથી બાંધવી જોઇએ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વરાજ્યની શરૂઆત પ્રાંતિકની સાથે હિંદી સરકારમાં પણ કરવી જોઇએ. પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની શરૂઆત કરવાને સરકારે જે પ્રથા યોજી છે તેજ હિંદી સરકારને માટે યોજવાને કોંગ્રેસ ભલામણ કરે છે. અર્થાત્ પ્રાંતોના ધોરણપર હિંદી સરકારમાં પણ કેટલાંક ખાતાં હાલ તુરત સરકારને હસ્તક રહે અને બાકીનાં તમામ ધારાસભાના ચુંટાયલા સભાસદો પૈકી અમુક ગૃહસ્થોને પ્રધાનો નીમી તેમને સોંપવામાં આવે. દેશની સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ માટે સરકારને જરૂરી સત્તા આપવાનું ઉપર જણાવ્યું છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ, લશ્કર, નૌકા ને સુ-લેહશાંતિનાં ખાતાં સરકારને હસ્તક રહે અને બાકીનાં-જકાત અને રેલ્વે, આવકવેરો અને રજીસ્ટ્રેશન, તાર અને ટપાલ, મીઠું અને અફીણ એ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપાય. હિંદીઓના હકનું જે જાહેરનામું ઉપર રજુ કર્યું છે, તેને બાધ ન આવે એવી રીતે સુલેહશાંતિની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ અને સામ્રાજ્યના સંસ્થાનો સાથે સંબંધનું ખાતું પ્રધાનોને સોંપવું જોઇએ એમ ખાસ કરીને જણાવ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને ફીજીમાં હિંદીઓને જે હાડ-મારીઓ ભોગવવી પડી છે તે આ કલમનું કારણ પૂરૂં પાડે છે.

વડી ધારાસભામાં કુલ સભાસદો પૈકી ૩/૪ ભાગના નહિ પણ ૪/૫ ભાગના ચુંટાયલા હોવા જોઇએ એમ જણાવ્યું છે. અહીંઆં કોંગ્રેસની મૂળ યોજનાનું પ્રમાણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે. આથી વધારે મહત્વનો સુધારો તો એ છે કે કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ-રાજસભા ન રાખવી પણ સરકારને હસ્તક રહેલાં ખાતાં વિષે જે કાયદો તેને જરૂરી જણાય તે ધારા સભા પસાર ન કરે તો ખાસ ફરમાન બહાર પાડી એક વરસ સુધી સરકાર તેનો અમલ કરી શકે અને તે પછી ચાલીસ ટકા જેટલા સભાસદો જો તેની તરફેણમાં હોય તો તેને કાયમ રાખી શકાય. એ તો સ્પષ્ટજ છે કે હિંદી સરકારને શિર જે મોટી જવાબદારીઓ કોંગ્રેસની સૂચના પ્રમાણે રહેશે તે અદા કરવાને તેને જરૂર જણાય ત્યારે ધારાસભાની બહુ-મતિ વિરૂદ્ધ કાયદા ઘડી તે અમલમાં મૂકી શકે એવી કંઈક યોજના ઘડવાનો ઉદ્દેશ

રાખવામાં આવ્યો છે. પ્રજાકીય ધારાસભાની ઉપર વધારે સત્તાવાળી અને વધારે અમલદારી તત્ત્વવાળી બીજી સત્તા રચાય તે કરતાં સરકાર જરૂરી કાયદો તરતજ ફરમાનથી અમલમાં મૂકે અને પછી વીસ ટકા જેટલા સરકારે નીમેલા સભાસદો જે ધારાસભામાં હોય તેના ચાલીસ ટકા જેટલા સભાસદોની સંમતિથીજ કાયદો કાયમ રખાય, એ કોંગ્રેસને વધારે ઉચિત લાગ્યું છે. કારણ કે તેથી આશરે વીશ ટકા જેટલા ચુંટાયલા સભાસદોની સંમતિ મેળવવાની સરકારને જરૂર પડશે અને ધારાસભાનું ગૌરવ સચવાશે. પણ આ સૂચનાનો નકાર કરી સરકાર કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ રાખવાની યોગ્ય ધારે તો તેમાં યોજનામાં સૂચવ્યા પ્રમાણે કુલ પચાસ સભાસદોમાંથી માત્ર એકવીસજ નહિ પણ બરાબર અર્ધા ભાગના પ્રજામતથી ચુંટાયલા હોવા જોઇએ.

પ્રાંતના ધોરણે સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાંનો વહીવટ કરનાર, કારોબારી સભાના સભાસદો પૈકી અર્ધ ભાગના હિંદીઓ હોવા જોઇએ એમ સાતમી કલમમાં જણાવ્યું છે, તે ઉપરાંત પ્રધાનો પણ, કારોબારી સત્તા ભોગવશે એટલે આખા કારોબારી મંડળમાં હિંદીઓની વધુ સંખ્યા થાય. અમને આ સૂચના કંઇક વધારે પડતી લાગે છે પણ કોંગ્રેસની મૂળ યોજનામાં માગેલા કેટલાક હક સમાધાન તરીકે છોડી દેવામાં આવ્યા છે તેને પરિણામે કદાચ આ બાબતમાં તેનું અતિક્રમણ કરવામાં આવ્યું હશે. બાકીની કલમો સહેલાઇથી સમજી શકાય એમ છે.

પ્રાંતિક સરકાર.

પ્રાંતોના બંધારણમાં જે સુધારા યોજવાનું સરકારે રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે તે વિષે કોંગ્રેસની સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) કારોબારી મંડળમાં ખાતા વગરના વધારાના સભાસદો હોવા જોઇએ નહિ.

(૨) પહેલી સભાની શરૂઆતથી ધારાસભા તરફ પ્રધાનોની જવાબદારીનો સિદ્ધાંત અમલમાં આવશે.

(૩) પ્રધાનોની પદવી અને પગાર કારોબારી મંડળના સભાસદો જેવાંજ રાખવાં.

(૪) સરકાર હસ્તક ખાતાના કારોબારી સભાના સભાસદો (જો તેમાં એકથી વધારે હોય તો તે) પૈકી અડધા હિન્દી હોવા જોઇએ.

(૫) હિન્દી સરકારના ફાળા શિવાયનું અંદાજપત્ર ધારા સભાના કાબુ નીચે રહેશે. પણ સુધારેલી ધારા સભાઓની પહેલી મુદ્દત દરમ્યાન સરકાર હસ્તક રહેલાં ખાતાં માટે ચોકસ રકમ આપવી જોઇશે અને જો વધારે કર નાખવાની જરૂર પડે તો સરકારી અને પ્રજાકીય ખાતાનો વહીવટ કરનાર સમગ્ર કારોબારી સરકાર તરફથી તે નાંખવા જોઇએ.

ધારાસભા.

(૧) જો કે કોંગ્રેસ એમ માને છે કે પ્રજા સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય માટે લાયક છે તોપણ સુધારાનો કાયદો પસાર કરવાનું સરલ કરવાના હેતુથી પહેલાં છ વર્ષ માટે કાયદા પોલીસ અને ન્યાય (જેલ શિવાયનાં) ખાતાં કારોબારી સરકારના હસ્તક રાખવા કોંગ્રેસ તૈયાર છે. ફોજદારી ન્યાય અને અમલ બજાવણી ખાતાં તરતજ જુદાં પાડવાં જોઇએ.

(૨) ધારા સભાએજ પોતાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ નીમવા જોઇએ.

(૩) ગ્રાંડ કમીટી નીમવાની દરખાસ્ત રદ કરવી જોઇએ. કાયદો, ન્યાય અને પોલીસ સુદ્ધાંત બધાં ખાતાં વિષે કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને રહેશે પણ સરકારને હસ્તક ખાતાં વિષે કોઇ બાબતમાં ધારાસભાના નિર્ણયથી સરકારને સંતોષ ન થાય તો તે બાબત હિન્દી સરકાર આગળ રજુ કરી શકશે. હિન્દી સરકાર તે હિન્દી ધારાસભાના આગળ રજુ કરી શકે અને ત્યાં સામાન્ય પદ્ધતિ અનુસરવામાં આવશે. પણ જો ગ્રાંડ કમીટી રાખવામાં આવે તો તેના સભાસદો પૈકી ઓછામાં ઓછા અડધા ધારાસભા તરફથી નીમાશે.

(૪) ધારાસભાના સભાસદો પૈકી ⅘ પ્રજાના મતથી ચુંટાશે.

ચુંટણી

(૫) જ્યારે હિન્દી ધારાસભા, કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અથવા પ્રાંતિક ધારાસભાને રદ કરવામાં આવશે ત્યારે ગવર્નર જનરલ કે ગવર્નરે નવી ચુંટણી માટે જરૂરી હુકમ આપવા અને રદ કર્યાની તારીખથી ત્રણ માસમાં તે મંડળને બોલાવવાની ફરજ રહેશે.

(૬) ધારાસભાને પોતાની કાર્યવાહીના નિયમો ઘડવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રહેશે અને તેને ગવર્નરની સંમતિ જોઇશે નહિ.

(૭) મતદાર મંડળ તરફથી ફરી ચુંટણી કરાવવા શિવાય બીજા કારણથી કોઇ ધારાસભાને રદ કરવામાં આવશે નહિ અને તેમ કરવાનું કારણ લિખિતવાર આપવામાં આવશે અને તેના પર પ્રધાનની સહી હોવી જોઇશે."

સરકારી યોજના પ્રમાણે પ્રાંતના બંધારણમાં મુખ્ય સુધારો એ કરવાનો છે કે કેળવણી, આરોગ્ય, આબકારી, સ્થાનિક, ઉદ્યોગ, ખેતી, સરકારી પેઢીઓ વગેરે કેટલાંક ખાતાંપરથી હિન્દી સરકારનો અંકુશ ખેંચી લઇને તે ધારાસભાના ચુંટાયેલ સભાસદો પૈકી પ્રધાન તરીકે નીમાયેલા ગૃહસ્થોને સોંપવાનાં છે અને બાકીનાં ખાતાં એક અંગ્રેજ અને એક હિન્દીના બનેલી કારોબારી સભાના હાથમાં રાખવાનાં છે. ગવર્નર, પ્રધાનો અને કારોબારી સભા એ સૌ સાથે કામ કરશે અને તે બધા મળીને પ્રાંતની કારોબારી હકુમત ચલાવશે. પ્રાંતિક કુલ મહેસુલમાંથી પહેલાં હિન્દી સરકારનો ફાળો અને પછી કારોબારી સભાને હસ્તક રહેતાં ખાતાં માટે જોઇતાં નાણાં લઇને બાકીનાં પ્રધાનોને આપવામાં આવશે અને તેમને વધારેની જરૂર જણાશે તો ધારાસભાની સંમતિથી તેઓ વધારે કર નાંખી શકશે.

સમગ્ર પ્રાંતિક કારભાર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપવા વિષે શંકા તથા અશ્રદ્ધા અને છતાં કંઇક શરૂઆત કરવાની જરૂર—એ બે વિરોધી વૃત્તિઓ વચ્ચે આ યોજના સમાધાન રૂપ છે. મી. કર્ટીસે ધારાસભા અને કારોબારી સત્તાનો સંપૂર્ણ ભેદ ખાતાં પ્રમાણે કરવાનું સૂચવ્યું હતું તેનો અંશ આમાં જણાય છે અને આવાં થોડાકમાં વધારે વિભાગની સ્હામે હિન્દી પ્રજામત પહેલાં ઉશ્કેરાયેલો હતો અને છે. હિન્દના રક્ષણ સુલેહ અને શાંતિ જાળવવા માટે હિન્દી સરકાર પાસે વિશાળ સત્તાઓ રહે અને બધી બાબતમાં પ્રાંતિક સત્તાની તે સર્વોપરી રહે તે છતાં સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપતાં સરકાર અટકે છે, તેથી તેની સાફ દાનત વિષે આપણને શંકા થાય છે. વળી, કુલ પ્રાંતિક મહેસુલમાંથી

હિન્દી સરકારના ફાળા ઉપરાંત સરકાર હસ્તક રહેલાં ખાતાં માટે પણ જોઇતાં નાણાં પણ પહેલેથી લઇ લેવામાં આવે તેથી પ્રધાનોનો આખો કારભાર નીચી પાયરીપર મૂકાય છે–કેમ જાણે ઉચ્છિષ્ટ અન્નથીજ તેમને ભોજન કરવાનું અને કરાવવાનું હોય. અને આ પદ્ધતિ સ્હામે ખરેખરો વ્યાવહારિક વાંધો તો એજ છે કે કુલ આવકમાંથી કારોબારી મંડળ નક્કી કરે તેટલી રકમ લઇ લઇ બાકીની રકમ પ્રધાનોને આપવી અને પછી કેળવણી આરોગ્ય વગેરે પ્રજોપયોગી ખાતાં માટે તે ઓછી લાગે તો તેને માટે નવા કર નાંખવાનું તેમને સૂચવવું એ તેમને ઘણીજ ખરાબ સ્થિતિમાં મૂકવા જેવું છે. અલબત એમ પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે પ્રધાનોજ કર નાંખી શકે એમ હોવાથી તેઓ કારોબારી સભાના ખર્ચપર દાબ મૂકી શકશે અને જો તે ખર્ચ વધવાથી તેમના ખાતાં માટે જોઇતી રકમ નહિ રહે તો તેઓ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપી શકશે. આમ બને અને ન પણ બને. પ્રધાનો કેવા નિમાશે અને કારોબારી મંડળ તથા ધારાસભા તરફ કેવી વર્તણુક રાખશે એ હાલ કહી શકાય નહિ. ગમે તેમ થાય તો પણ સરકાર હસ્તક ખાતાંને પ્રધાનોના ખાતાં કરતાં ઉંચી પાયરીપર મૂકી પ્રધાનોને જરૂરી ખર્ચ માટે કર નાંખવાનું કહેવું એ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો અંશ નથી પણ ઉપહાસ્ય છે. ખાતાના વિભાગની સ્હામે એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે પ્રાંતિક સત્તાનું કેન્દ્રસ્થાન કેળવણી કે આરોગ્યના ખાતામાં નથી પણ પોલીસ, ન્યાય અને મહેસુલ ખાતામાં છે. તે ખાતાના ન્હાના અમલદારોને પણ જનસમુદાય સરકાર તરીકે ઓળખે છે અને પ્રજાનું સારૂં કે ખરાબ કરવાની નિરંકુશ સત્તાઓ તેમના હાથમાં છે ખાતાંનો વિભાગ ઉદારમાં ઉદાર રીતે કરવામાં આવે તો પણ પોલીસ અને ન્યાયખાતાં તો સરકારના હાથમાં રહેજ અને તેથી સંગીન રાજ્યસત્તા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવે નહિ. હિન્દના આગળ જણાતા ત્રણ દાક્તરો ...કામાં પણ પુરેપુરૂં સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તોજ પ્રજાનું સંગીન હિત કરવાની અને સ્વરાજ્ય ચલાવવાની આપણી શક્તિ બતાવી દેવાની આપણને પુરેપુરી તક મળે.

કોંગ્રેસનો આવો મત હોવા છતાં પણ ઉપરના ઠરાવમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તકરારમાં વખત ન ગુમાવતાં સમાધાન તરીકે આંતરી સુલેહ શાંતિ સાથે સંબંધ ધરાવતાં–પોલીસ, ન્યાય અને કાયદાનાં ખાતાં કારોબારી સત્તાને સોંપી બાકીનાં તમામ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવાની માગણી કરી છે. જમીન મહેસુલનું ખાતું સારામાં સારા પ્રાંતોમાં પણ સરકાર પોતાને હસ્તક રાખવા માગે છે તેની સામે આપણે સખ્તમાં સખ્ત વાંધો ઉઠાવીએ છીએ. જેમને કર નાંખવાની સત્તા આપવી છે તેમને હાલના મહેસુલનાં મોટામાં મોટા ખાતા પર કાબુ આપવોજ જોઇએ. અને ખેતીપર એક બે બીજી રીતે નિર્વાહ કરનારો વર્ગ–જે આખી વસ્તીના લગભગ ૭૫ ટકા જેટલો છે–તે વખતે વખતે વધતા જતા મહેસુલથી, ગોરા તેમજ દેશી, મોટા તેમજ ન્હાના અમલદારોની બેદરકારીથી અને જુલમ અને ત્રાસથી કેટલો પાયમાલ થઈ ગયો છે, તેમનાં એક વખતમાં સુંદર વાડી જેવાં ખેતરો કેવાં વેરાન થઇ ગયાં છે, એક વખતે આબાદ અને ભરેલા ગામ કેવાં ઉજ્જડ જંગલ જેવાં થઇ ગયાં છે એ જોયા પછી હવે એક ઘડી પણ આ ખાતુ કારોબારી સત્તાના હાથ નીચે રાખવાની આપણી ધીરજ રહેતી નથી. તેમાં વળી આવક વેરા આકારવાની અને ફોજદારી ન્યાય આપવાની

અને પોલીસ ખાતાપર તેમજ સામાન્ય રીતે જીલ્લાના વહીવટની લગભગ બધી બાબતો ઉપર સાધારણ દેખરેખ રાખવાની સત્તા કલેકટરો, આસીસ્ટંટ તથા ડેપ્યુટી કલેકટરો મામલતદારો અને અવલકારકુનોના હાથમાં મૂકવામાં આવી છે તેથી તેમના મદનો અંક રહ્યો નથી. તેમનાપર પ્રધાનો અને ધારાસભાનો અંકુશ મૂકીને તેમને પ્રજાનાં જુલમગારને બદલે પ્રજાના સેવક બનાવવા જોઇએ. ઉપરાંત બીજાં પરચુરણ ખાતાં પણ પ્રધાનોને સોંપવાં જોઇએ. ઉંચી કેળવણીનો વિભાગ પણ કેળવણીના પ્રધાનને હસ્તક રહેવો જાઇએ; નહિ તો તેની શક્તિ વિષે અયોગ્ય શંકા રાખી છે એમ કહેવાય. અને જો યુનિવર્સિટી જેવું સ્વતંત્ર મંડળ કોલેજોના અભ્યાસક્રમ વગેરે ગોઠવી શકે તો પછી તેનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી પ્રધાનપર નિશ્ચંતપણે મુકી શકાય.

પ્રધાનો વિષે રીપોર્ટમાં જે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આપણા મનપર એવી છાપ પડે છે કે જાણે કારોબારી સત્તાના કીલ્લામાં પ્રધાનોને મહેરબાની ખાતર દાખલ કરવામાં આવે છે. અને તેમના પગાર નક્કી કરવાનું મુલતવી રાખ્યુ છે તે ઉપરથી આ છાપ ઉંડી બેસે છે. કોંગ્રેસે જણાવ્યુ છે કે તેમની બદલી પગાર વગેરે કારોબારી સભાસદોના જેવાંજ હોવાં જોઇએ.

સુધરેલી ધારાસભાની શરૂઆતથીંજ પ્રધાનો તેને જવાબદાર હોવા જોઇએ એમ પણ કોંગ્રેસ જણાવ્યું છે. પ્રધાનોને સોંપાયેલાં ખાતા સંબંધી કાયદા અને અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાને સંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવી છે એટલે ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકે એવાજ ગૃહસ્થને પ્રધાન તરીકે નીમવા જોઇશે. એ પણ દેખીતું છે કે જો પ્રધાનો અંદાજપત્રની દરખાસ્તો ધારાસભામાં પસાર કરવામાં નિષ્ફળ થશે તો તેમને રાજીનામું પણ આપવું પડે. આમ છતાં પણ મોન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટમાં કોઇ પણ સ્થળે જણાવવામાં નથી આવ્યું કે પ્રધાનો ધારાસભાને જવાબદાર થશે અને તેમની નીમણુક કરવાની સત્તા ગવર્નરને સોંપવામાં આવી છે તેથી આ કલમ રચવામાં આવી છે. પણ પ્રધાનો વિષે અવિશ્વાસના ધારાસભાના ઠરાવથી તેમને રાજીનામું આપવું પડે અથવા પ્રધાનોના પગાર મંજુર કરવાનો અધિકાર ધારાસભાને મળે એવા ચોક્કસ હક આ કલમમાં માગવામાં નથી આવ્યા એમ અમે માનીએ છીએ. ધારા સભાની માગણીથી કે પોતાની મરજીથી હિન્દી સરકાર પાંચ વર્ષ પછી તે હક આપી શકે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે અને તેથી પ્રધાનો ધારાસભામાં પોતાનું કામ ન ચલાવી શકે તેથી પોતાની મરજીથી રાજીનામુ આપે તે શિવાય તેમને રાજીનામુ આપવાની ફરજ પાડવાનો હક કોંગ્રેસને માગવો હોત તો તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોત.

ગ્રાંડ કમીટી ન રાખવાની સુચના કોંગ્રેસે કરી છે. પોલીસ, ન્યાય વગેરે સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાં વિષે જે કાયદા પ્રાંતિક ધારાસભામાં પસાર ન કરાવી શકાય તે હીંદી સરકારને વડી ધારાસભામાં પસાર કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવે અને પછી વડી ધારાસભાનો સામાન્ય શિરસ્તો તેને લાગુ પડે. પણ જો વડી ધારાસભા તે પસાર ન કરે તો શું કરવું તે જણાવ્યું નથી. અમને લાગે છે કે પ્રાંતિક સરકારનો કાયદો આવી રીતે વડી ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવે ત્યારે વડી સરકારને હસ્તક રહેલા ખાતા સંબંધી કાય-

દાનો શિરસ્તો તેને લાગુ પાડવો જોઇએ. અર્થાત્ ત્યાં પસાર ન થાય તો એક વર્ષ સુધી ફરમાનથી તેનો અમલ કરવાની અને પછી ૪૦ ટકા જેટલા સભાસદોની સંમતિથી તે કાયમ રાખવાની સત્તા હોવી જોઇએ. વધારામાં કોંગ્રેસ જણાવે છે કે પ્રાંતિક ધારાસભાની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાને હાની કરે એવી તેના શિરપર ડીમોકલસની તરવાર માફક ગ્રાન્ડ કમીટી રાખવામાં આવે તો તેમાં રીપોર્ટમાં સુચવ્યા પ્રમાણે સરકારે નીમેલા સભાસદોની સંખ્યા ચુંટાએલા સભાસદોના કરતાં સ્હેજ પણ વધારે હોવી ન જોઇએ પણ બન્નેની સંખ્યા સરખી હોવી જોઇએ, જેથી નીમાએલા સભાસદોમાં પ્રમુખનો ઉમેરો થતાં સરકાર સાધારણ રીતે પોતાનું ધાર્યું કરી શકે.

કોંગ્રેસની યોજનાના ધોરણ પર ધારાસભાના ૪/૫ ભાગના સભાસદો પ્રજામતથી ચુંટાએલા હોવા જોઇએ. આ શિવાયની બીજી કલમો સરલ છે.

પાર્લામેન્ટ અને ઇન્ડીયા ઓફીસ.

આ વિષે સરકારી દરખાસ્તોના સુધારા રૂપે કોંગ્રેસની સૂચના નીચે મુજબ છે.

"(૧) જેમ હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકાર પ્રજાને વધારે જવાબદાર થાય તેમ તેના પર પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજીરનો અંકુશ કમી કરવો જોઇએ. જ્યાં સુધી હિન્દી સરકાર મતદાર મંડળોને જવાબદાર થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રાંતિક સરકારપર હાલ જે સત્તા પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજીર ભોગવે છે તેનો દરરોજના વહીવટની બાબતપરના શિવાયનો કંઇ પણ હિસ્સો હિન્દી સરકારને સોંપવો જોઇએ નહિ.

(૨) **હિન્દી વજીરની કાઉન્સીલ રદ કરવી અને હિન્દી વજીરને મદદ કરવાને બે કાયમના ઉપમંત્રીઓ નીમવા અને તેમાં એક હિન્દીને નીમવો.**

(૩) ઇન્ડીયા ઓફિસના અમલદારો વગેરેનો ખર્ચ બ્રીટીશ સરકારના અંદાજપત્રમાં સામેલ કરવો જોઇએ.

(૪) સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાં વિષે નાણાંની કે વહીવટી કંઇ પણ સત્તા જ્યાં સુધી તે સબંધમાં પ્રાંતિક સરકાર મતદારમંડળને જવાબદાર ન થાય ત્યાં સુધી તે સરકારને સોંપવી નહિ અને તે વિષે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજીરનો અંકુશ કાયમ રાખવો.

(૫) ઇન્ડીયા કાઉન્સીલના હાલના બંધારણને તપાસી તે વિષે રીપોર્ટ ઘડવાને જે કમીટી નીમવામાં આવનાર છે તેમાં હિન્દીઓનું સંગીન પ્રમાણ હોવું જોઇએ."

પહેલી કલમમાં મુદ્દાની એ વાત જણાવવામાં આવી છે કે જે પ્રાંતિક ખાતાંપર પ્રધાનો અને ધારાસભાને કાબુ આપવામાં આવ્યો ન હોય તેનાપર અંકુશ રાખવાની સત્તા હાલની માફક હિન્દી વજીરના હાથમાં રહેવી જોઇએ અને હિન્દી સરકાર પ્રજાને જવાબદાર થાય ત્યાં સુધી તેને સોંપવી જોઇએ. હિન્દી સરકારને સર્વ પ્રાંતિક સરકારના પ્રતિનિધિ અને ઉપરીરૂપ એકતંત્ર ગણીને તેને વધારે સત્તાવાન અને પગભર કરવાનો ઉદ્દેશ રીપોર્ટમાંથી ઘણે ઠેકાણે સમજાય છે, તેથી આ કલમ ઘડવાની જરૂર પડી છે. તે અનુસાર પોલીસ, ન્યાય, કાયદો વગેરેનાં પ્રાંતિક સરકારને હસ્તક રહેતાં ખાતાંપર માત્ર પરચુરણ વહીવટી દેખરેખનોજ અધિકાર હિન્દી સરકારને આપી, તેનાપર હિન્દી વજીરની હાલની સત્તા કાયમ રાખવી જોઇએ.

જ્યાં સુધી હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવામાં ન આવે અને પ્રાંતિક અને હિન્દી સરકારને હસ્તક થોડાં પણ ખાતાં રહે ત્યાં સુધી તે વિષે તે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર રહે—તેના પર પાર્લામેન્ટની વતી હિન્દી વજીરને અંકુશ રાખવો પડે અને તેથી તે સંબંધમાં તેને સલાહ આપવાને કોઇકની તો નીમણુંક કરવી જોઇએ. હાલ તે કામ માટે ઇન્ડીયા કાઉન્સીલ રચવામાં આવી છે, પણ મેસોપોટેમીઆ કમીશનના રીપોર્ટ વિષે ભાષણ કરતાં મી. મોન્ટેગ્યુએ પોતેજ જણાવ્યું હતું તે કે ઇન્ડીયા ઓફીસ તદ્દન જુની પુરાણી સંસ્થા છે, અને તેથી વહીવટમાં જે ઢીલ થાય છે તેની બ્હારના માણસને ભાગ્યેજ કંઇ કલ્પના આવી શકે. વળી જરૂરી તમામ માહીતી પૂરી પાડવાનું અને ખાતાની દૃષ્ટિથી સાધારણ સૂચના કરવાનું કામ તો ઇન્ડીયા ઓફીસના અમલદારો કરી શકે. તેથી પ્રાંતિક અને હિન્દી સરકારને સજીવન અને પ્રજાકીય કરવાને સુધારા અમલમાં મૂકાય ત્યારે ઇન્ડીયા કાઉન્સીલ તો રદ કરવીજ જોઇએ અને તેની જગ્યાએ વિશાળ રાજનીતિની દૃષ્ટિથી સલાહ આપવાને બે ઉપમંત્રીઓ નીમવા જોઇએ. તેમાંનો એક હિન્દી હોવોજ જોઇએ. હાલ કાઉન્સીલમાં ત્રણ હિન્દીઓ બિરાજે છે તો પછી બે ઉપવજીરમાંથી એક હિન્દી રાખવાની માગણી વ્યાવહારિકજ ગણાય.

રીપોર્ટમાં એવી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે કે ઇન્ડીઆ કાઉન્સીલના બંધારણમાં કેવા સુધારા કરવા જોઇએ અને ઇન્ડીઆ ઓફીસનો કેટલો ખર્ચ બ્રીટીશ સરકારની તીજોરીમાંથી આપવો જોઇએ એ સૂચવવાને એક કમીટી નીમવી. ઇન્ડીઆ કાઉન્સીલ વિષે કોંગ્રેસે ઉપર પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે અને ઇન્ડીઆ ઓફીસનો બધો ખર્ચ—સંસ્થાનોના મંત્રીની ઓફીસના ખર્ચની માફક—ઇંગ્લાંડની તીજોરીમાંથીજ આપવું જોઇએ એમ પણ તેણે જણાવ્યું છે. આમ છતાં જો આ વિષે વિચાર કરવાને કમીટી નીમવામાં આવે તો તેમાં હિન્દીઓને સારી સંખ્યામાં—આશરે અડધા નીમવાની સૂચના કોંગ્રેસે કરી છે.

સર્વ પક્ષોનું સંગમસ્થાન.

આ મહત્વના ઠરાવો ઉપરાંત, સ્ત્રીઓના રાજકીય હક, ધારાસભામાં મુસલમાનોનું પ્રમાણ, લશ્કરમાં કમીશન, ખાતાંના વિભાગની અને ધારાસભાના બંધારણમાં મતાધિકાર વિષે નીમવાની કમીટીઓ, રાઉલેટ કમીટીનો રીપોર્ટ—એ વિષે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. હિન્દી સનદી નોકરીમાં જેમને દાખલ કરવામાં આવે તે પૈકી અડધાજ ઇંગ્લંડથી નીમવાની અને હિન્દમાં તે નીમણુંકો હરીફાઇની પરીક્ષા લઇને કરવાની તેમજ લશ્કરી કમીશનના ૨૫ ટકા હિન્દીઓને આપવાની પણ કોંગ્રેસે માગણી કરી છે.

આ બધા ઠરાવોનું અને કોંગ્રેસના આખા કાર્યનું જેઓ સમચિત્ત બુદ્ધિપૂર્વક મનન કરશે તેઓ જોઇ શકશે કે તે મળતા પહેલાં સરકારી યોજના વિષે જે જુદા જુદા—કેટલાક પરસ્પર વિરોધી વિચારો દેશમાં પ્રવર્તી રહ્યા હતા તેના સારનું દોહન કરવામાં—સર્વ પક્ષોની વૃત્તિઓનો સુંદર સમન્વય કરવામાં કોંગ્રેસ અસાધારણ રીતે સફલ થઇ હતી. તેથી છેલ્લે દિવસે કોંગ્રેસના પ્રમુખ મી. હસન ઇમામ, પંડિત મદનમોહન માલવીઆ, લો. ટિળક અને મી. બિપિનચન્દ્રપાલ, મી. ગોવિંદ રાઘવ ખાપર, અને મી. લલ્લુભાઇ સામળદાસ—એ સર્વેએ કોંગ્રેસના ઠરાવથી પોતાને થયેલો અનહદ સંતોષ દર્શાવ્યો હતો; અને જ્યારે વંદેમાતરમનો ભક્તિમય સૂર સાંભળીને હજારો પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો માતૃભૂમિને વંદન કરવા ઉભા

થયા ત્યારે તેમના હૃદયમાં પણ એજ લાગણી ઉભરાઇ રહી હતી કે જો કે કેટલાક વૃદ્ધ આગેવાનોએ કોંગ્રેસમાં આવવાનું યોગ્ય ધાર્યું ન હતું તો પણ કોંગ્રેસે તો હંમેશની મુજબ બધા વિચારોનો સમાસ કરી અને ડહાપણ અને દૂરદર્શિતા, રાજ્યકૌશલ્ય તેમજ પ્રજાહકનો આગ્રહ હિન્દી પ્રજાના મૂર્તિમંત પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાનું ઉન્નત પદ જાળવ્યું છે. તે કોઇ પક્ષની નહિ પણ આખી પ્રજાની છે–સર્વેની કોંગ્રેસ છે–કોંગ્રેસમાં સર્વે છે.

પહેલાં કોંગ્રેસે રચેલી યોજનાથી તદ્દન જુદા રૂપમાં સરકારની યોજના રચાએલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જે મુદ્દાના તીવ્ર મતભેદ ઉત્પન્ન થયા હતા તેનો સમન્વય કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ હતું. તે કામમાં કોંગ્રેસની વિષયવિચારિણી કમીટીને થોડો વખત આપવો પડયો એટલે સ્વાભાવિક રીતે કેટલીક વિગતની બાબતો વિચારવામાં અને તે વિષે ઠરાવો ઘડવામાં વિચાર તેમજ ભાષાની દૃષ્ટિથી કંઇક ઉતાવળ–કંઇક ભૂલો થયેલી જણાય છે; કેટલીક ઉપયોગી બાબતો વિસરાઇ પણ ગઇ છે. અમને આશા છે કે હવે મુદ્દાની માગણીઓ સ્પષ્ટ રીતે નક્કી થયેલી હોવાથી આ ઉતાવળ અને આ ચૂકો સુધારવાનું કામ દિલ્હીની કોંગ્રેસ સારી રીતે કરશે.

મુદ્દાના ઠરાવ વિષે પણ એક પછી એક વક્તાએ કોંગ્રેસમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે તેમનામાંના કેટલાકના મતથી તે ઠરાવ આગળ પડતો હોવા છતાં અને બીજા કેટલાકના મતથી તે પછાત હોવા છતાં તે સર્વેએ તેને સમાધાન તરીકે–સર્વ પક્ષોના સમન્વય તરીકે કબુલ રાખ્યો હતો. આ તદ્દન ખરૂં છે. દાખલા તરીકે એક પક્ષ દેશના રક્ષણ, અને સુલેહ શાંતિની વ્યવસ્થા સંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા હિન્દી સરકારને સોંપવાને તૈયાર નહતો અને જ્યારે તે સત્તા હિન્દીઓના મનુષ્ય અને શહેરી તરીકે કુદરતી હકને બાધ ન આવે એવી રીતેજ વાપરવાની કલમ ઘડવામાં આવી ત્યારે એક સમાધાન તરીકે તેણે તે કબુલ રાખી. તે પક્ષ સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરવા તૈયાર હતો; પણ શરૂઆતમાં થોડાં વર્ષ માટે ન્યાય પોલીસ અને કાયદાનાં ખાતાં કારોબારી સરકારના હાથમાં સોંપવાનું તેણે સમાધાન તરીકેજ કબૂલ કર્યું હતું. તેમ બીજા પક્ષને એ લાગ્યું હતું–અને અમે અહીંયાં તેની સાથે સંમત છીએ કે કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને ગ્રાંટ કમીટી કાઢી નાંખવાની અને ખાતાંના વિભાગ અને ધારાસભાના બંધારણ વિષે ભલામણો કરવાને કમીટીઓ ન નીમવાની સૂચનાઓ અને તે વિષે જે બીજા માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યા હતા તે બધા ભૂલભરેલા હતા. કોંગ્રેસના ઠરાવોને બારીકીથી જોતાં સમજાશે કે મુદ્દાના ઠરાવની મહત્વની બધી કલમો સમાધાનરૂપ હતી. આ ઉપરથી કંઇક એવા વિચારપર અવાય છે કે પહેલાંની માફક કોંગ્રેસમાં રાજનીતિ અને પ્રજાહક વિષે એકજ નહિ જુદી જુદી ભાવના ધરાવનાર અનેક પક્ષ સામેલ થયા છે. મીસીસ એની બેસંટે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું તેમ આ પક્ષો વર્ષભર પોતાનું કાર્ય પોતાની આગવી સંસ્થાઓ મારફત કરશે, અને કોંગ્રેસ એ પક્ષોની સંયુક્ત પરિષદનું (joint convention) નવું સ્થાન લેશે. આમ કોંગ્રેસની ભાવના કંઇક બદલાઇ–છે–બદલાય છે. પણ તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા અને જવાબદારી ઘટશે નહિ પણ વધશે; પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે અને હિન્દના સર્વ પક્ષોના સંગમસ્થાન તરીકે પ્રજા તેમજ સરકાર પર તેના કાર્યની વધારે ને વધારે છાપ પાડશે.

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

મુંબઈ ધારાસભાનું કામકાજ.

ગયા જુલાઇ માસની તા. ૨૯ મી થી ઓગસ્ટની બીજી તારીખ સુધી પાંચ દીવસ આપણી ધારાસભા પુનાના કાઉન્સીલ હોલમાં મળી હતી. આ બેઠકમાં કાંઇ ખાસ મહત્વની બાબતો રજુ થઇ નહતી, પરંતુ બે ત્રણ જરૂરી સવાલોનો ફેંસલો કરવામાં આવ્યો હતો. ચાલુ સાલના બજેટ, જેને અમલમાં મુકાયાને ચાર માસ થઇ ગયા હતા, તેના ઉપર સુકો વાદવિવાદ થયો હતો. ત્યાર પછી મુંબઇ અને કરાંચી શેહેરમાં ૨૦ રુપીઆથી કમી ભાડાં વાળા મકાનોના માલેકોને માથે લડાઇના વખતમાં વધારે ભાડું ન લેવા માટે કડક કાયદો કરવા માટે ખરડો રજુ કરવામાં આવ્યો હતો અને ૨૮ વિરુદ્ધ ૧૫ મતે, એટલે કે ચૂંટાએલા સભાસદોનો જબરો વિરોધ છતાં, પેહેલી વારના વાંચનમાંથી પસાર થયો હતો. ત્યારબાદ સરદાર મહાબળેશ્વરની ટેકરી ઉપર કામ કરવાને વર્ષમાં બે વાર —ઉનાળાની મોસમમાં તથા અક્ટોબર માસમાં—જાય છે તે રીવાજ બંધ કરવાની દરખાસ્ત ના. પરાંજપેએ મુકી હતી તે રદ ગઇ હતી. ના. ઉપાસનીએ પ્રાથમિક શિક્ષણના ફેલાવા સંબંધમાં બે ઠરાવ રજુ કર્યા હતા તે કબુલ રાખતી વખતે સરકારની વતી ના. સર ઇબ્રાહિમ રેહેમતુલ્લાએ તે સંબંધી સરકાર તરફથી જે પદ્ધતિ હવે પછી ધારણ કરવામાં આવશે તેની સંતોષકારક ચર્ચા કરી હતી. થયેલા કામકાજની વિગતવાર હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

બિન સરકારી સભાસદો.

બિનસરકારી સભાસદો પૈકી નીચે જણાવેલા નામદારો બેઠકના બધા દીવસ ગેરહાજર હતાઃ (૧) ના. બેળવી (બેલગામ) (૨) ના. સરદાર સૈયદ અલી એદ્રુસ (સુરત.) (૩) ના. ગુલામ મહમદ ભુર્ગી (સિંધ હૈદરાબાદ.) (૪)ના. ઉદ્ધવદાસ ટેકચંદ (હૈદરાબાદ) (૫) ના. ખાનબહાદુર પીરબક્ષ (સક્કર). સરકારી સભાસદો પૈકી સિંધના કમિશનર ના. લોરેન્સ શિવાય કોઇ ગેરહાજર નહતા. બિન સરકારી સભાસદોની ગેરહાજરી હંમેશ વિશેષ હતી અને દેખાઇ આવતી હતી. ત્રણ નવા સભાસદોએ શરૂઆતમાં વફાદારીના સોગન ખાધા હતા (૧) જેલ ખાતાના ઉપરી લેફ્ટેનંટ કર્નલ જેકસન (૨) કરાંચીની યુરોપીઅન વ્યાપારી મંડળના પ્રતિનિધિ મિ. વેબ અને (૩) ઉત્તર વિભાગના લોકલ બોર્ડોના પ્રતિનિધિ અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ વકીલ હરિલાલ દેસાઇભાઇ દેસાઈ. ના, વિઠ્ઠલભાઇ પટેલ ના મુંબઇની ધારાસભામાંથી સમસ્ત હિંદની કાઉન્સીલમાં જવાથી તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાએ ના. હરિલાલ દેસાઇની ચુંટણી થઈ છે અને ગુજરાતને જેવો ના. પટેલ તરફથી સંતોષ મળ્યો છે તેવોજ ના. હરિલાલ તરફથી મળશે એમ ગુજરાતીઓ આશા રાખે છે. બિનસરકારી સભાસદોના સંબંધમાં બીજો એક અચંબો પમાડનારો બનાવ એ બન્યો કે બેઠકના ચોથા દહાડાની બપોરે ના. હરચંદરાય (કરાંચીવાળા) ની આગેવાનીથી પંદર સભાસદોની સહીવાળી એક અરજી ના. ગવર્નરને (સભાના અધ્યક્ષ") આપવામાં આવી. તેમાં એવી માગણી કરવામાં આવી હતી કે સહી કરનારા સભાસદોને અગત્યનું કામ હોવાથી ચોથા દહાડાને અંતે સભાનું કામ ખલાસ થયેલું સમજવું, અને બાકી રહેલું કામકાજ આવતી સભા સપ્ટેંબરમાં ભરાવાની છે તેમાં કરવું. ના. ગવર્નરે

આ અરજી સભા સમક્ષ વાંચતી વખતે મશ્કરીમાં ટકોર મારી કે ના. સભાસદો સભાને અગત્યનું સમજતા નથી અને બીજા પોતાના ખાનગી કામને અગત્યનું ગણે છે. સારે નસીબે એ ત્રણ ચૂંટાએલા સભાસદે ઉઠીને વાંધો લીધો કે તમામ કામ ખલાસ થાય ત્યાં સુધી બેઠક ખતમ કરવી નહીં અને આખરે ગવર્નર સાહેબે પણ તેવોજ ઠરાવ કર્યો. બિન સરકારી સભાસદો ધારાસભાનું કામ વધારે વખત ચાલે તે સંબંધી આવી તકરાર લાવે તે તેમને માટે શરમાવનારૂં તેમજ શોચનીય છે. મોંટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ સુધારા અમલમાં આવ્યા પછી ધારાભાની બેઠકો હાલ એક વર્ષમાં બધું મળી આશરે ૧૫ થી ૨૦ દીવસ બેસે છે તે કરતાં ઘણો વધારે વખત બેસસે ત્યારે આવા ખાનગી કામને મહત્વ આપનારા સભાસદો તેમાં ચૂંટાઇ ન આવે એવુંજ આપણે ઇચ્છીશું. પોતાની વકીલાત અથવા વ્યાપારી કામકાજમાંથી જેને ધારાસભાનું કામકાજ કરવા ફુરસદ ન મળતી હોય હોય તેમણે પોતાની વકીલાત કે વ્યાપારમાંજ ગુંથાએલા રહેવું અને લોકસેવા કરવાની જેમને ઇચ્છા અને ફુરસદ હોય તેમનેજ ધારાસભામાં આવવા દેવા એ તેમને અને દેશને બંનેને લાભપ્રદ છે. પોતાની ફુરસદે લોકસેવા કરવાના દીવસ વહી ગયા છે, અને લોકો પોતાના પ્રતીનિધિ પાસેથી દીવસે દીવસે વધારે કામની આશા રાખે છે.

બજેટપર વાદવિવાદ.

ગયા માર્ચ માસમાં જે બજેટ સભાસદોની જાણ માટે (મત અથવા મંજુરી માટે નહીં) રજુ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં સ્હેજ ફેરફાર કરી ઉપજ ખર્ચના અડસટ્ટાના આંકડાઓ સરકાર તરફથી નાણાં ખાતાના સભાસદ ના. કામાઇકલે રજુ કર્યા હતા. ચાલુ સાલની ઉપજ ૯ કરોડ ૪૦ લાખ રૂપીઆ અડસટ્ટામાં મુકાયી છે, એટલેકે ઇલાકામાં વસતી કુલ લોકસંખ્યાનાં માથાદીઠ આશરે રૂા. ૪–૧૨–૦ થશે. રાજ્ય કારભારનો કુલ ખર્ચ જતાં અશરે ૬૦ લાખ રૂપીઆ વર્ષની આખરે પુરાંતમાં રહેશે અને આગલા વર્ષની પુરાંત બાકીમાં આ રકમ ઉમેરતાં ૪ કરોડ ૩૦ લાખ રૂપીઆ રોકડ રહેશે. આટલી મોટી રકમ રોકડ પુરાંતમાં રહે તેથી સ્હેજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે સરકાર પ્રજા પાસેથી કર રૂપે જોઇએ તે કરતાં વધારે રકમ શા માટે વસુલ કરે છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે બધી પ્રાંતિક સરકારોની રોકડ પુરાંત હિંદી સરકારના કબજામાં રહે છે, તેમની પોતાની પાસે રહેતી નથી. હાલ લડાઇને લીધે ઇંગ્લંડની સરકારની વતી હિંદુસ્થાનની સરકારને ખર્ચ કરવો પડે છે. તેથી જે નાણાં તેની પાસે પુરાંતમાં હોય છે તે બધાં તેની રીતે ખર્ચવામાં એટલે કે ઇંગ્લંડની સરકારને ઉછીના આપવામાં જાય છે, તેથી રોકડ પુરાંત તે ખરી રોકડ નથી પણ તે રકમ ઇંગ્લંડની સરકારને ઉછીની આપેલી હોય છે. "વ્યાજે લઇને ઉછીના" આપવા જેવી આ વાત છે. હિંદુસ્થાનની ગરીબ વસ્તીની પાસેથી કર રૂપે વસુલ કરેલા નાણાં ઇંગ્લંડની શ્રીમંત સરકારને અથવા શ્રીમંત પ્રજાને ઉછીના આપવામાં આવે છે. વધારે સ્પષ્ટપણે કહીએ તો ઇંગ્લંડની સરકારને સગવડ કરી આપવાને ખાતર અહીંની ગરીબડી પ્રજાની પાસેથી જરૂર કરતાં વધારે કર લેવામાં આવે છે. આર્થિક દાસત્વનાં આવાં અનેક કામો આ પરાધીન દેશને કરવાં પડે છે. આટલી બધી મોટી પણ ફક્ત ચોપડામાં જ રહેલી, મુંબઇ સરકારની પુરાંત હિંદી સરકાર પાસે હોવાથી ના. લલુભાઇને સરકારનું

શંકા થઇ અને તેમણે પૂછયું કે આ રકમ હિંદી સરકાર લડાઇ ખતમ થયા પછી પાછી વાળશે ખરીને? એટલે કે તે ઓહીયાં તો કરશે નહીં ને? ના. કામાઇકલે જવાબ આપ્યો કે ના. લલુભાઇ હિંદી સરકારને માટે આવો હલકો મત બાંધે છે તેથી હું દીલગીર છું. સને ૧૯૧૪માં પંજાબની સરકાની એક કરોડ રૂપીઆની રકમ હિંદી સરકારે ખાલસા કરી છે. અને હવે માત્ર તેનુ વ્યાજ આપે છે તે ઉપરથી આ શંકા કાંઇ અસ્થાને છે એમ અમે માનતા નથી,

ના. મનમોહનદાસ રામજીએ ના ગવર્નરના કેટલાક અંગત ખર્ચ (જે બધો સાર્વજનિક તેજુરીમાંથી આપવામાં આવે છે તે) ના ઉપર ટીકા કરીને તેમને નારાજ કર્યા હતા. ના. ગવર્નરના બગીચા પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૪૦,૦૦૦ ખર્ચવામાં આવે છે, જેમાં એક ૪૦૦ રૂપીઆના યુરોપીયન માળીના પગારનો સમાવેશ થાય છે તેમના બેંડ પાછળ રૂ. ૨૦'૦૦૦ થી વધારે ખર્ચવામાં આવે છે અને મુસાફરી કરતી વખતે તેમને માટે સ્પેશીઅલ ટ્રેનનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેવા ખર્ચો આવા વખતમાં ન કરવા જોઇએ અથવા તો ઘણા ઘટાડવા જોઇએ. ના. ગવર્નરે તે ટીકાના ઉત્તર વાળતાં કહ્યું કે ના. મનમોહનદાસે આવી બાબતો જાહેરમા મુકતાં પહેલાં સભ્યતાની ખાતર મને ખાનગીમાં આવીને આ બાબતનો ખુલાસો પુછયો હત તો હું ખુશીથી તેમને આ ખર્ચ ચાલુ રાખવાની જરૂરીઆતના કારણો સમજાવત. આમ કરવાથી તેમની શંકા ટળત અને આવી બાબતોની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આવત નહીં. તેમણે ખુલાસો કર્યો કે યુરોપીયન માળી મેં ગવનરનો ઓદ્દો લીધો તે પહેલાંનો સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરેલ અને વગર કારણે સરકારી નોકરને કેમ રજા આપી શકાય? બેંડનો ઉપયોગ મારા પોતાના મોજશોખ ને માટે થતો નથી પણ હોસ્પીતાલમાં પડેલા ઘાયલ થએલા સીપાઇઓનું મનરંજન કરવાના કામમાં વપરાય છે. સ્પેશીઅલ ટ્રેન સંબંધી ઉલ્લેખનો અર્થ સમજ પડેથી ના. ગવર્નરે એવો કર્યો કે મને મુસાફરી કરવા દેવાને જો ના. મનમોહનદાસ રાજી ન હોય તો તેમણે ધારાસભા પાસે તે પ્રમાણે ઠરાવ લાવવો અને પસાર કરાવવો જેથી ભવિષ્યના ગવનરો કાંઇ નારાજ નહીં થાય.

આબકારી ખાતા તરફથી દારૂના દુકાનો ચાલતા આવેલા વહિવટે પણ હરરાજી કરીને આપવાની નવી પદ્ધતિ સરકારે આ સાલથી ગ્રહણ કરવાથી રૂ. ૩૫ લાખ તેજ કારણે ખાસ ઉપજ્યા છે. આ રકમમાંથી ૧૫ લાખ કેળવણી ખાતામાં, ૧૦ લાખ સુખશાન્તિ ખાતામાં અને ૧૦ લાખ રૂપીઆ જાહેર બાંધકામ માટે આપવાના ઠરાવ્યા છે. દારૂથી ઉપજેલા પૈસો પાપનો પૈસો ગણાય, પણ ઉપર જણાવેલી ૧૫ લાખની રકમ તો આપણી પ્રાથમિક નિશાળોના મહેતાજીઓના પગાર વધારવામાં તથા મોંઘાઇ ભથુ આપવામાં વપરાશે તેથી સુમાર્ગે ઉપયોગ થશે એમ તો કહ્યા વિના રહેવાતું નથી. દારૂનો પૈસો તે પ્રજાની બરબાદીનો પૈસો છે એ વાત ખરી છે. પણ મુંબઇ ઇલાકાની કુલ ૯ા કરોડ રૂપીઆની ઉપજમાંથી ૩ા કરોડની ઉત્પન્ન આ ખાતામાંથી આવે છે. એક કલમના ગોદાથી આ ૩ા કરોડની ઉપજ બંધ કરવામાં આવે એમ માનીએ તો તેથી પડતો ખાડો કેવી રીતે ભરી કાઢવો એ કાંઇ નાનો સુનો પ્રશ્ન નથી.

બજેટની ચર્ચા ઉપરથી એક વિચિત્ર વાત જાણવામાં આવી હતી. સર સાસુન ડેવીડે થોડા વર્ષ પેહેલાં આપણા ખેતીવાડી ખાતાના હસ્તકમાં એક મોટી ધર્માદા રકમ આપી હતી તેમાંથી બે ઍંજીનથી ચાલતાં હળ વેચાતાં લેવામાં આવ્યાં છે અને તે ખેડુતોને ભાડે આપવામાં આવે છે. ખેડુતો આનો બહુ સારો લાભ મેળવે છે; એક ખેડા જીલ્લામાં અને બીજું ધારવાડ જીલ્લામાં ચાલે છે. અહમદનગર જીલ્લામાં નેહેરના પાણીથી શેરડીનો પાક કરી તેમાંથી સાકર બનાવવાનો મોટા પ્રમાણમાં ધંધો કરવાને એક પરદેશી—ઓસ્ટ્રેલીઅન—કંપની ઉભી થઇ છે તેને આ કામ માટે આવું હળ જોઇએ છે અને હાલમાં ઈંગ્લંડ કે અમેરીકાથી આવાં હળ આવી શકે તેમ નથી તેથી આ કંપનીના ઉપર અહેશાન કરીને, અને ધારવાડ જીલ્લાના ખેડુતોની માગણીની દરકાર ન કરતાં, સરકારે તે વેચાતું આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે. પરંતુ આ કૃત્યનો બચાવ કરવાને દલીલો કરવામાં આવી તે વિસ્મય પમાડનારી હતી. ના. કિંકેઈડે કહ્યું કે દક્ષિણની ભૂમિમાં આવાં સો હળ હોય તો પણ પુરાં પડે નહીં, છતાં આ કામ કાંઇ સરકારનું નથી; સરકાર તો ફકત અખતરો કરે અને તે ફતેહમંદ થાય તો પછી ખાનગી સાહસે તે કામ ઉપાડી લેવું જોઇએ. ના. લલ્લુભાઇ, જેઓ આ કંપનીના એક ભાગીદાર છે એમ કહેવાય છે, તેમણે તો એવી દલીલ નિષ્પક્ષપાતે કરી કે "જો સદરહુ કંપનીએ આ હળ વેચાતું ન લીધું હત તો તે હળ સરકારે મેસોપોટેમીઆમાં ત્યાંની જમીન ખેડવા માટે મોકલી દેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો તે પ્રમાણે હિંદુસ્થાનની બહાર જતું રહેત. કંપનીએ ખરીદ કર્યું તેથી દેશના અંદર તો તે હળ રહ્યું છે.' કંપનીએ હળ ખરીદ કરીને દેશમાં રખાવ્યું તે માટે તેનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ મુકવાની દરખાસ્ત કોઇએ કરવા જેવી હતી! આનું નામ ન્યાય આપવામાં બોલીએ તો મામા માશીના કેસ ન કહેવાય.'

પાંચ પરચુરણ બીલો.

બજેટ પરની ચર્ચા પુરી થયા પછી સરકાર તરફથી નાણા ખાતાના સભાસદે તેનો ઉત્તર આપ્યો હતો અને ત્યાર બાદ કાયદા ઘડવાનું કામ હાથમાં લેવામાં આવ્યું હતું. પાંચ નાના કાયદાના ખરડાઓ હાલની કાયદા પોથીમાં દુરસ્તીઓ કરવાને માટે રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ ઈંગ્રેજી પદ્ધતિવાળા દાકતરોની સભા (કાઉન્સીલ) સંબંધી કાયદામાં એવો સુધારો સૂચવાયો કે જે હાલમાં સબ-આસીસ્ટંટ સર્જનોને સદરહુ સભામાં સભાસદો ચૂંટવાનો હક નથી તે આપવો. તેમને આ સભા રજીસ્ટર કરે છે એટલે કે પોતાની જ્ઞાતિમાં ગણે છે, પણ સરખા દરજ્જાના તેઓ ન હોવાથી તેમને સભાસદો ચુંટવાનો હક નહોતો આપવામાં આવ્યો. આ સુધારો પેહેલીવારના વાચનમાંથી આગલી બેઠકમાં પસાર થયો હતો. આ વખતે તે ઉપર નીમેલી કમીટીનો રીપોર્ટ રજુ થયો હતો અને સર્વાનુમતે પાસ થયો હતો.

બીજો ખરડો કરાચીની પોર્ટટ્રસ્ટ (બંદર ખાતાના મંડળના) કાયદામાં સ્હેજ ફેરફાર કરવા સંબંધી હતો. બંદર ખાતાના વહિવટમાં લડાઇ ચાલે છે ત્યાં સુધી તથા ત્યાર બાદ થોડી મુદત સુધી, લશ્કરી ખાતાના એક મોટા અમલદારને સભાસદ તરીકે નીમવા માટે ગોઠવણ કરવામાં આવશે જેથી લશ્કરી અસબાબ તથા સીપાઇઓને લાવ

જાવ કરવાના કામમાં સુગમતા થાય. આ સુધારો જરાએ વિવાદગ્રસ્ત ન હોવાથી ત્રણે વખતના વાંચનમાંથી આ બેઠકમાંજ પસાર થયો હતો.

ત્રીજો ખરડો પરદેશીઓને આપણાં મ્યુનિસીપલ તથા જીલ્લા તાલુકાના મંડળોના સભાસદ થતાં અટકાવવા સંબંધી હતો. લડાઈ શરૂ થતાં પહેલાં આપણાં કેટલાંક સ્થાનિક મંડળોમાં જર્મન, ઓસ્ટ્રીઅન, અમેરીકન વિગેરે અન્ય પ્રજાજનોને સભાસદ થવાની છુટ હતી અને તે પ્રમાણે ખાસ કરીને કેટલાક પાદરીઓ આ મંડળોમાં ભાગ લેતા હતા, તે પ્રમાણે આ કાયદાથી હવે પછી થઇ શકશે નહી. દેશી રાજ્યની પ્રજાને પરદેશી તરીકે આ કાયદામાં ગણવામાં નથી આવી. મુંબઇમાં વસતી ગોઆનીઝ કોમના ના. કેપટન ફરનાન્ડીઝે હિંદુસ્થાનના પોર્ટુગીઝ મુલકમાં (દીવ, દમણ અને ગોવામા) રહેતા હિંદીઓને આ કાયદો લાગુ પાડવો નહી એમ સુચના કરી હતી, પણ સરકારે અને ધારાસભાએ તે માન્ય કરી નહતી.

ચોથો ખરડો ગામડાઓમાં રબારી ભરવાડ વિગેરે ઢોર ઉછેરવાનો ધંધો કરનારી કોમ તરફથી ખેડુતોના ખેતરમાં ઢોરના ધણ છોડી મુકીને ઉભા પાકને નુકશાન કરવામાં આવે છે તેમને સજા કરવા માટે જીલ્લાની પોલીસના કાયદામાં જોઇતી કલમોનો ઉમેરો કરવા સંબંધી હતો. પારકા ખેતરોમાં આ પ્રમાણે ઢોરના માલેકો ઘણું નુકસાન જાણી-બુજીને કરે છે, અને તેમને તેમ કરતાં અટકાવવાને માટે હાલનો કાયદો જોઇએ તેટલો કડક નથી તેથી આ ખરડો રજુ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રાસ આખા ઇલાકામાં થોડે ઘણે અંશે છે, પણ ગુજરાતમાં ખાસ કરીને વધારે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું, અને તેના સમર્થનમાં નડીયાદમાં આ સંબંધી કોર્ટે ચલાવેલ કેસનું અને ગુન્હેગારો છુટી ગયાનું વર્ણન ના. ક્રિટીજે કર્યું હતું ના. હરિલાલ દેસાઇએ અમદાવાદ શહેરમાં પણ આ ત્રાસ ઘણો છે અને તે માટે મ્યુનીસીપાલીટી ઘટતા ઉપાયો લે છે છતાં ગુન્હેગારોને યોગ્ય નશીયત અપાવી શકતી નથી, તે જણાવી આ કાયદો ગામડાઓને તેમજ શેહેરને એક સરખો લાગુ પાડવા સુચવ્યું હતું. સૂર્યાસ્ત અને સુર્યોદયની વચમાં જે કોઇ શખ્સ પોતાના અથવા બીજા કોઇના ઢોર અથવા જાનવર લોકોના ખેતરમાં પેસાડે તો તેને છ માસ સુધીની કેદની તથા એક હજાર રૂપીયા સુધીના દંડની શિક્ષા થઇ શકે એવી આ કાયદાની મતલબ છે. દંડ વસુલ કરવા માટે જાનવરોને જપ્ત કરી હરરાજ કરી શકાય તેવી ગોઠવણ પણ તેમાં કરવામાં આવી છે. એકંદરે આ ખરડા વિષે વિરોધ બતાવવામાં આવ્યો નહતો તેથી પેહેલીવારના વાંચનમાંથી પસાર થયો હતો અને વિગતવાર તે સંબંધી ચર્ચા કરવા માટે કમિટી નીમવામાં આવી હતી.

પાંચમો ખરડો મુંબઈ શેહેરના મ્યુનીસીપાલ કાયદામાં બારીક ફેરફારો કરવા સંબંધી હતો. આ કાયદો ૧૮૮૮ માં રચાયો છે. અને ત્યાર પછી તેમાં જ્યારે જ્યારે દુરસ્તી કરવાની જરૂર મુંબઇની કોર્પોરેશનને જણાય છે ત્યારે ત્યારે સરકારને તે પ્રમાણે જણાવ્યાથી ધારાસભામાં જોઇતા સુધારાઓ રજુ કરવામાં આવે છે અને તે સાધારણ રીતે હમેશાં પસાર થાય છે. કોર્પોરેશનની મરજી વિરૂદ્ધ આ કાયદામાં ફેરફાર કરવાના ખરડા ક્વચિતજ ધારાસભા પાસે આવે છે. વિષય જરાએ વાદગ્રસ્ત ન હોવાથી જુજ ચર્ચા થયા પછી ખરડો પેહેલીવાર વંચાયો હતો અને કમિટી નીમાઇ હતી.

મુંબઇ કરાચીમાં ઘરભાડાનો કાયદો નં-૨

ત્યાદ બાદ ઘરભાડા ઉપર અંકુશના કાયદા નં-૨ નો ખરડો રજુ થયો હતો. મુંબઇ કરાંચી જેવા મોટાં શેહેરોમાં લડાઇના વખતમાં ઘરભાડામાં થયેલો મોટો વધારો અટકાવવા માટે ગયા માર્ચ માસમાં એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે કાયદાને તે વખતે એકંદરે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ સંમતિ આપી હતી કારણકે કેટલાક ઘરવાળાઓ ભાડાની બાબતમાં નિરંકુશ રીતે ગયા એક બે વર્ષથી વર્તતા હતા અને તેથી જનસમાજને ઘણું સોસવું પડતું હતું તે નિર્વિવાદ વાત હતી. તે કાયદાને પ્રજાએ તેમજ ધારાસભાએ આવકાર આપ્યો હતો. પરંતુ આ ખરડો અતિશય કડક છે અને અને ઘરવાલાઓને અન્યાયકારક છે. તેથી બિનસરકારી સભાસદોના મોટા ભાગે સખત વિરોધ બતાવ્યો હતો. સાધારણ રીતે કોઇપણ નવા કાયદાના પ્રથમ વાંચન વેળા આટલો બધો વિરોધ કવચિતજ બતાવવામાં આવે છે. આ વખતે ઘણી ચર્ચા થયા બાદ ખરડાની તરફેણમાં ૭૩ અને વિરૂદ્ધમાં ૧૫ મત પડયા હતા. તેથી પેહેલી વારનું વાંચન થયું હતું અને કમિટી નીમવામાં આવી હતી. આ ખરડામાં વાંધા ઉઠવા જેવી બાબતો ઘણી છે. પ્રથમ તો એ કે સરકારી કંટ્રોલર (તકરારી મકાનોના ભાડાં ઠરાવનાર અમલદાર) જે ભાડું કોઇપણ ઘર યા દુકાનનું ઠરાવે તે કરતાં વિશેષ ભાડું લેનાર ઘરધણીને તેના દોષ માટે માજીસ્ટ્રેટ પાસે ઉભા કરી છ માસ સુધીની કેદની તથા એક હજાર રૂપીઆ સુધીના દંડની શિક્ષા કરાવી શકે. "સોયની ચોરી માટે ફાંસીની શિક્ષા" જેવોજ અન્યાય થયો. કાપડ, મીઠું, અનાજ વગેરે અનેક જરૂરીઆતની ચીજોનો ભાવ વેપારીઓએ નિષ્કારણ ચઢાવી મુકયો છે. તેના ઉપર કોઇ જાતનો અંકુશ નહીં, અને મકાનના માલેકોએજ જાણે ઘર બાંધીને કાંઇ પાપનું કામ કર્યું હોય તેમ તેને અનેક રીતે જકડી લેવાની યોજના કરવામાં આવે છે તેથી તેમને અન્યાય થાય છે. બીજો વાંધો એ છે કે કંટ્રોલરને તથા તેના મદદનીશોને કોઇપણ ઘર અથવા દુકાનનુ વાજબી ભાડું શું હોવું જોઇએ તે નક્કી કરવાની નિરંકુશ સત્તા આપવામાં આવી છે તથા તેના પર કોઇપણ પ્રકારની અપીલ પણ થઇ શકે નહિં એ વાત તો ન્યાયના મૂળતત્વોની પણ વિરૂદ્ધ છે. ત્રીજો વાંધો એ છે કે કોઇ ઘરધણી પોતાનું મકાન ભાડે ન આપતાં ખાલી રાખવા ચાહે તો સરકાર તે ઘર તેની પાસેથી જબરજસ્તીથી લઇને ભાડે રહેવા ઇચ્છનાર લોકોને ભાડે આપી શકે, અને પોતે વાજબી ભાડું વસુલ કરી ઘરના માલેકને પહોચતું કરે. આવી રીતે સરકાર જપરાઇથી ભાડાનાં ઉઘરાતદાર અથવા ઇજારદારનુ કામ કરે એ પ્રમાણે સરકારની ફરજ કોઇપણ સમાન હકના તત્વમાં (Socialism માં) આગળ વધેલા દેશમાં પણ સ્વીકારવામાં આવી નથી તો પછી અહીં એ તત્વ કેમ દાખલ કરી શકાય ? અલબત્ત આ કાયદો લડાઇ ચાલે ત્યાં સુધી તથા ત્યાર પછી વધારેમાં વધારે બે વર્ષ સુધીની મુદત માટે છે, તથા ૨૦ રૂપીઆથી કમતી ભાડાંના ઘર, કોટડી કે દુકાન માટેજ છે; પણ બે ચાર વર્ષને માટે પણ આવો ક્રાંતિકારક અને પેહેલીજ નજરેજ અન્યાયકારક ભાસે તેવો કાયદો પ્રજાના ઉપર લાદવામાં આવે તે ન ચલાવી લેવાય. કાયદાઓ જેમને માટે રચવામાં આવે તેમને ન્યાય આપવાને માટેજ ધારાસભાઓ કાયદા ઘડે છે, અન્યાય આપવા માટે નહિં. વેચાળ લેવાળ (Damand and supply) ના નિયમ પ્રમાણે બધી જણસોની લેવડ દેવડ થાય તેજ

નિયમમાંથી ફક્ત ઘરભાડાને બાતલ કરવામાં આવે એ ન સમજી શકાય તેવી બાબત છે હાલ તુરત આ કાયદો (૧) મુંબઈ શેહેર (૨) કરાંચી શેહેર (૩) પૂના કેમ્પ અને (૪) સાષ્ટી તાલુકાનેજ લાગુ પાડવાનો વિચાર છે પણ સરકાર ધારે તે ગમે તે શેહેરને લાગુ પાડી શકે તેવી યોજના છે. હાલનો તે ખરડો કમિટીને સોંપવામાં આવ્યો છે અને કમિટી તેમાં કેવાક ફેરફાર—કડકપણું ઓછું કરવા માટે—સૂચવે છે તે જોવાનું છે. ધારાસભાની સપ્ટેમ્બરની બેઠકમાં કમિટીનો રીપોર્ટ રજુ થશે ત્યારે પુષ્કળ વાદવિવાદ થવા સંભવ છે. (પછી આ ધારો પસાર થયો છે.)

રજુ થયેલા ઠરાવો.

મૉર્લી-મિન્ટો સુધારા અનુસાર [illegible] ની સાલથી ધારાસભામાં ઠરાવો રજુ કરવાનો અધિકાર સભાસદોને આપવામાં આવ્યો છે. સરકારી અને સરકારે નીમેલા (અને તેથી તેની બાજુવાળા) સભાસદોની [illegible] ચુંટાએલા સભાસદો કરતાં વધારે હોવાથી સરકારની મરજી વિરુદ્ધ ભાગ્યેજ કોઈ ઠરાવ પસાર થાય છે. ઠરાવ પસાર થાય તો પણ તેનો અમલ કરવાને કાયદાની રૂએ સરકાર બંધાએલી છે એમ પણ નથી. ફક્ત તે સલાહ રૂપેજ ગણાય છે, અને તેની મુરાદમાં આવે તો તે અમલ કરે યા ન કરે. પણ સરકારની મરજી વિરુદ્ધ જ્યારે કોઈ ઠરાવ પસાર થાય ત્યારે પ્રજાની જીત અને સરકારની હાર થઈ ગણાય અને તેની નૈતિક અસર સરકાર પર થવી સંભવ છે. ૧૯૧૫ની સાલમાં આવા સરકાર પક્ષની હારના પ્રસંગો ક્વચિત બનતા. પરંતુ ત્યાર પછી લગભગ દરેક બેઠકમાં એકાદ પ્રસંગ બને છે. જુલાઈ—ઑગસ્ટની બેઠકમાં પણ તેવો એક બનાવ બન્યો. વાત ઝીણી હતી પણ સરકારે મક્કમ [illegible] હતું તે સુધારવું એવી દલીલ થઈ હતી. ના. ચુનીલાલ મેહતાએ [illegible] કર્યો કે "ઉદ્યોગ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી (ડાઈરેક્ટર ઑફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ) ને સલાહ આપવા માટે જે મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે તેના સભાસદોની સરકાર નીમણુક કરે તે કરતાં ચેમ્બર તથા દેશી વ્યાપારી મંડળો, મીલ માલેકોની મંડળીઓ તથા બીજા એવા મંડળો પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલે તેની નીમણુક થાય" એટલે કે સદરહુ સલાહકારક મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરવું. એવી સાદી બાબત સરકારને રૂચી નહીં અને સ્વીકારવાની ના પાડી. ના. ચુનીલાલે કહ્યું કે હાલ જે સભાસદોને સરકારે નીમેલા છે તે આ કામને માટે લાયક નથી એમ મારૂં કહેવું નથી. એટલુંજ નહિ પણ કદાચ સરકારે નીમેલા સભાસદોનેજ વ્યાપારી મંડળો નીમે એ બનવા જોગ છે. પણ જો સદરહુ સભાસદો પોતપોતાના મંડળને જવાબદાર હોય તો તેમની ઇચ્છા અને સલાહ પ્રમાણે વર્તે, નહીં તો કદાચ સ્વચ્છંદે વર્તે અથવા સરકારની શેહેમાં દબાઈ. આ ઠરાવ ઉપર લાંબી ચર્ચા થઈ નહતી, પણ જ્યારે મત લેવામાં આવ્યો ત્યારે તરફેણમાં ૨૦ અને વિરૂદ્ધમાં ૧૫ મત પડયા હતા. ઠરાવ પસાર થયો હતો. હવે તે પ્રમાણે અમલ થશે કે નહીં તે જોવાનું છે, પણ આવી ઝીણી બાબતમાં સરકાર બેવડો દુરાગ્રહ નહીં કરે એમ માની શકાય.

મહાબળેશ્વર નિવાસ.

બીજો રસાકસીનો ઠરાવ ના. પરાંજપેએ સરકાર વર્ષમાં બે વખત મહાબળેશ્વરની

શિતળ ટેકરીપર હવા ખાવા જાય છે તે રિવાજ બંધ કરવા સબંધી મુકયો હતો, તથા તેમને ના. ફીરોજ શેઠનાએ જોરદાર ભાષામાં ટેકો આપ્યો હતો. હાલમાં મુંબઇ સરકારને રહેવાનાં ત્રણ સ્થાન છે, મુંબઇ, પૂના અને મહાબળેશ્વર. મુંબઇથી એપ્રીલની શરૂઆતમાં સરકાર મહાબલેશ્વર જાય છે. ત્યાં એપ્રીલ અને મે માસ રહી જુનની શરૂઆતમાં પૂને આવે છે. ચાતુર્માસ (જુન, જુલાઇ, ઓગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર) પૂનામાં ફરી તેઓ પાછા અકટોબર મહિનામાં એક માસ મહાબળેશ્વર રહેવા જાય છે. ત્યાંથી પાછા નવેમ્બરની શરૂઆતમાં મુંબઇ આવી માર્ચની આખર સુધી મુંબઇમાં રહે છે. આમ વર્ષમાં પાંચ માસ મુંબાઇ, ચાર માસ પૂના અને ત્રણ માસ મહાબળેશ્વર એ પ્રમાણે સરકારી મુકામ રહે છે. ત્રણ ઠેકાણે ગવર્નર સાહેબના ઘરનો ખર્ચ પ્રજાને સહન કરવો પડે છે અને વર્ષમાં ચાર વખત ગાંસડા પોટલા અને દફતરની ફેરબદલી કરવી પડે છે. ખર્ચની બાબત બાદ કરીએ (મહાબળેશ્વર ખાતાનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૩૦૦૦૦ નું છે) તોપણ બીજું આડકતરૂ ખર્ચ તથા નુકસાન સરકાર આવી દુરના અગમ્ય સ્થાને રહે તેથી ઘણું થાય છે. દાખલા તરીકે જયારે ૧૯૧૨ માં પંચમ જ્યોર્જ ગાદી ઉપર બેઠા ત્યારે તે બનાવનો ઢંઢેરો વાંચી સંભળાવવાને મુંબઇ શહેરમાં આસીસ્ટંટ કલેકટરથી વધારે મોટો અમલદાર નહતો. તેનાથી ઉપરના સધળા અમલદારો શિતળ ટેકરીપર હવા ખાવા ગયા હતા. આ બાબતમાં જેમ દેશી પ્રજાની ફરિયાદ છે તેમજ યુરોપીયન પ્રજાની પણ ફરિયાદ છે તથા ટાઇમ્સ ઓફ ઇંડીયા વર્તમાનપત્રની તે સંબંધની લડત જાણીતી થએલી છે. મુંબઇના યુરોપીઅન વેપારી મંડળે તે સબંધી વાજબિરોયને ફરિયાદ થોડા મહીના પહેલાંજ એક પ્રસંગે કરી હતી. આ ઠરાવ [illegible] ચર્ચા બંને બાજુ તરફથી [illegible] હતી. ના. ઇબ્રાહીમ [illegible] એ આ ઠરાવમાં [illegible] સૂચવી કે [illegible] બે વાર સરકાર મહાબળેશ્વર જાય છે તેને બદલે એક વખત ઉનાળામાંજ જાય. આ નરમ ઠરાવ ના. પરાંજપેએ કબુલ રાખ્યો પણ સરકારે મંજુર રાખ્યો નહતો અને તેમ કરતાં એક વિચિત્ર દલીલ આગળ ધરી હતી. સરકાર તરફથી ના. સર કુર્બોલેએ કહ્યું કે લૉર્ડ વિલિંગડનની સરકારનો ઇરાદો ચાલુ સાલના તથા આવતી સાલના અકટોબરમાં મહાબલેશ્વર જઇ નિવાસ કરવાનો નથી, પણ ભવિષ્યના ગવર્નરને અમો બાંધી લેવા માગતા નથી. તેથી આ સુધારેલો ઠરાવ અમો મંજુર કરી શકતા નથી. આ દલીલ ખરેખર વિચિત્ર છે. દરેક ઠરાવ, દરેક નિયમ, દરેક કાયદો ચાલુ જમાનાને તેમજ ભવિષ્યના જમાનાને, હાલના અધિકારીને તેમજ ભવિષ્યના અધિકારીને સરખો બંધનકર્તા હોય છે. ભવિષ્યની ધારાસભા તેને યોગ્ય લાગે તેમ તેમાં ફેરફાર અથવા તેને રદ બાતલ કરવાને સમર્થ છે, ભવિષ્યના અધિકારીને અમુક બાબત રૂચશે કે નહી તે શંકા કાઢીને એકાદો સારો નિયમ ઠરાવ પસાર ન કરવો એવી દલીલ તો હિંદુસ્થાનના આપખુદ અમલદારોજ કરી શકે.

ઉપરના ઠરાવના સંબંધમાં બોલતાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર ના. પ્રેટ સાહેબે તેમની હમેશની મેહેણા મારવાની ઢબથી કહ્યું કે શીતળ ટેકરી ઉપર જવાની જરૂર ફક્ત મુંબઇ સરકારને લાગે એટલુંજ નહીં પણ અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીના કેટલાક સભાસદોને બે માસમાં આબુના પહાડ પર ગયા વિના ચાલતું નથી અને તેથી કમિટીઓમાં પુરતા સભાસદો હાજર ન રહેવાથી મુલતવી રાખવી પડે છે. આ દલીલનો ના. હરિલાલ

દેસાઈએ યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો હતો કે જે અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીના સભાસદો આબુના પાહાડ પર જાય છે તે સાથે મ્યુનીસીપાલ દફતર લઇ જતા નથી કે ત્યાં બેઠા બેઠા પોતાનો અધિકાર ગજાવતા નથી. વળી મુંબઇ સરકારનું અનુકરણ કરીને વિભાગના કમિશનરો પણ ઉનાળામાં શિતળ જગ્યાએ જાય છે, તે પ્રમાણે ગુજરાતના કમિશનર દર વર્ષે ઉનાળામાં સુરત પાસે ટીથલમાં દરીયા કિનારે નિવાસ કરે છે. જ્યારે ના. પ્રેટે કહ્યું કે આ વર્ષે હું ટીથલ ગયો ન હતો તેના જવાબમાં ના. હરિલાલે કહ્યું કે ત્યાં નહીં તો કાણા જીલ્લાની એક શીતળ ટેકરી ઉપર જઇને રહ્યા તે પણ એનું એજ થયું.

કન્યાઓની માધ્યમિક કેળવણી.

કન્યાઓની માધ્યમિક (અથવા ઈંગ્રેજી) કેળવણી સંબંધી બે અગત્યના ઠરાવો ધારાસભા સમક્ષ આવ્યા હતા. ના. કામતે એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે "ઈલાકાના ત્રણ મોટા શેહેરોમાં સરકારે ફકત કન્યાઓને માટે ઇંગ્રેજી શાળાઓ ખોલવી અને રફતે રફતે તેને પૂર્ણ હાઇસ્કુલો બનાવવી." હાલમાં કન્યાઓને માટે સરકાર તરફથી આખા ઈલાકામાં ફકત બેજ હાઇસ્કુલો ચાલે છે, એક પૂનામાં અને એક અમદાવાદમાં. આ સંખ્યા ઘણી થોડી છે અને તેથી કન્યાઓને ઇંગ્રેજી કેળવણી આ બે શેહેર સિવાય બીજે કયાંઈ ભાગ્યેજ મળી શકે છે. બીજા કેટલાક શેહેરમાં (સુરત, ભરૂચ, વાંદરા, હૈદ્રાબાદ વિગેરેમાં) ખાનગી તથા ખ્રિસ્તી મિશનોની એવી શાળાઓ છે એ ખરૂં છે પણ તેથી સરકારી જવાબદારી ઓછી થતી નથી. આ ઠરાવ સરકારે કબુલ રાખ્યો હતો અને આપણે આશા રાખીશું કે થોડા સાલના બાદ આ ત્રણ શાળાઓની શરૂઆત થશે.

હાલ જે જે શેહેરોમાં કન્યાની ઇંગ્રેજી શાળાઓ નથી પણ છોકરાઓ માટે હોય તેમાં છોકરીઓને તેમની માબાપની ઇચ્છા હોય તો દાખલ કરવી એવો ઠરાવ ના. પરાંજપેએ રજુ કર્યો હતો. નાશિકની છોકરાઓની હાઈસ્કુલમાં એક છોકરીને દાખલ કરવાની તેની માએ ઇચ્છા બતાવી છતાં ત્યાંના મુખ્ય શિક્ષકે તેને દાખલ કીધી નહીં તેથી આ ઠરાવ ધારાસભા પાસે આવ્યો હતો. ખરૂં મુખ્ય શિક્ષકનું વર્તન આપમુદ હતું કારણ કે તેજ સ્કુલમાં બે છોકરીઓને તેમણે દાખલ કરેલી હતી અને આ ત્રીજી છોકરીને દાખલ કરવાની ના કહી. કેળવણી ખાતાના મુખ્ય અધિકારી ના. કોવન્ટને પોતાના ખાતાના અમલદારનો બચાવ કરતાં કહ્યું કે ત્યાંનું શાળાનું મકાન ભાડાનું છે અને તેથી તેમાં ફેરફાર કરીને છોકરીઓને બપોરને વખતે વિશ્રાંતિ લેવાની કે પાણી પેશાબની ઓરડીની સગવડ કરી આપવાનું બની શકે તેમ નથી તેથી આમ કરવું પડયું હતું. આ દલીલ તે ફક્ત લુલો બચાવ હતો, કારણ જે વ્યવસ્થા પેહેલી બે છોકરીઓને માટે હતી યા નહતી તેજ વ્યવસ્થા અથવા ગેરસોઈ ત્રીજીને માટે ચાલત. આ ઠરાવમાં થોડો શાબ્દિક ફેરફાર કરીને સરકારે મંજુર રાખ્યો હતો.

મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ.

સને ૧૯૧૪ માં મુંબઇના શ્રિમંત વ્યાપારી સર મહમદ યુસુફ સોદાગરે આઠ લાખ રૂપીઆની રકમ ના. ગવર્નરને એવી શરતે સ્વાધીન કરી હતી કે તેમાંથી મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને માટે એક કોલેજ બાંધવી અને ચલાવવી. આ રકમ કેટલાક કારણોસર હજુ

એમને એમ પડી રહી છે અને તેનું વ્યાજ પણ વપરાતું નથી, પણ મુદ્દલમાં ઉમેરાતું જાય છે. વ્યાજ દર વર્ષે રૂ. ૩૦,૦૦૦ આવે છે. મુસલમાન કોમ ઈંગ્રેજી કેળવણીમાં પછાત છે અને તેથી અસલ રકમ તો બાજુએ રહી પણ, તેનું વ્યાજ પણ તે કોમના યુવકોની કેળવણીના ઉપયોગમાં ન આવે તેથી તે કોમના નાયકો ઉંચા નીચા થાય તેમાં નવાઇ નહીં. છેલાં એક બે વર્ષમાં તે સંબંધી મુસલમાન સભાસદો તરફથી સવાલો પૂછાતા રહ્યા છે અને આ બેઠકમાં તે સંબંધી ના. ખાનબહાદુર ઇબ્રાહિમ હારૂન જાફરે એક ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. તેમાં માગણી કરી હતી કે (૧) સદરહુ રકમનું વ્યાજ મુસલમાન યુવકોને શિષ્ય વૃત્તિઓ આપવામાં વાપરવું અને (૨) સાત વર્ષની મુદતની અંદર એક મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ તેના વ્યાજમાંથી સરકારે ચાલુ કરવી અને ઘટે તે રકમ પ્રાંતિક ફંડમાંથી આપવી. ઠરાવના પેહેલા ભાગ તરફ સભા તરફથી સર્વેએ સંમતિ બતાવી હતી, પણ બીજા ભાગમાં મતફેર પડયો હતો. ના, ચુનીલાલ મેહેતા, ના. પરાંજપે તથા ના. ગોડબોલેનું એમ કહેવું થયું કે જો આ કોલેજ ફક્ત મુસલમાનોને માટે હોય અથવા બીજી કોમના કરતાં તેને પેહેલી પસંદગી આપવામાં આવે તો આવી એક કોમી કોલેજને માટે પ્રાંતિક તીજુરીમાંથી, એટલે કે સમસ્ત પ્રજાના પૈસામાંથી ખુટતા પૈસા આપવા કેમ વાજબી ગણાય? ના. જાફરે સંયુક્ત પ્રાંતની અલીગઢની મુસલમાન કોલેજને પ્રાંતિક તીજોરી માંથી મદદ આપવામાં આવે છે તે દ્રષ્ટાંત આપ્યો હતો અને કહ્યું કે તેમાં ફક્ત મુસલમાન કોમના યુવકોને દાખલ કરવામાં આવશે તેમ નથી, પણ તે કોમવાળાને પસંદગી આપવામાં આવશે, અને સાથે સાથે બીજી કોમવાળાઓ દાખલ થઇ શકશે. સરકાર તરફથી કેળવણી ખાતાના સભાસદ ના. સર ઇબ્રાહિમ જવાબ વાળતાં જરા ગરમ થઇ ગયા હતા અને પોતાની કોમનો અયોગ્ય પક્ષ લીધો હતો એમ આ લેખકને લાગે છે. મુંબઇની મ્યુનીસીપાલીટીને એક હિંદુ ગૃહસ્થના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી સાર્વજનિક મેડીકલ કોલેજ કાઢવાની શરતે બાર લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા છે અને મુંબઇની મ્યુનીસીપાલીટીએ તે શરત કબુલ રાખી છે અને તેમાં સાર્વજનિક પૈસાનો ઉપયોગ થશે તે બાબતની તેમણે ચુનીલાલને યાદી આપી હતી. મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ અને મુંબઇની નવીન મેડીકલ કોલેજ એ બંને ઉદાહરણો એક સરખા નથી, એ ના. સર ઇબ્રાહિમ ભૂલી ગયા હતા. મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ આજે મુખ્યત્વે કરીને મુસલમાન યુવકોના અને થોડા વર્ષ પછી ફક્ત મુસલમાનોના ઉપયોગમાં આવશે અને મુંબઇમાં કાઢવા ધારેલી મેડીકલ કોલેજ મુખ્યત્વે કરીને અથવા કેવળ હિંદુઓ માટે નથી પણ સર્વ કોમને સરખી ઉપયોગી થશે એ ના. સર ઇબ્રાહિમને યાદ રહ્યું નહતું. હાલ તુરત તો સદરહુ સવાલ સરકારની સૂચના મુજબ મુલ્તવી રહ્યો છે, કારણ કે સદરહુ કોલેજમાં કેટલું ખર્ચ પ્રથમનું તથા ચાલુ થશે તેના અડસટ્ટા હમણાંજ સરકારને મળેલા છે અને તે તપાસ્યા નથી, તેથી પ્રાંતિક તીજોરીમાં કેટલી રકમ આપવી પડશે તે ખબર નથી. પણ સપ્ટેમ્બરની અથવા ડીસેમ્બરની બેઠકમાં આ સવાલ ધારાસભા પાસે પાછો નીકળશે અને ત્યારે સમાધાનકારક નિકાલ થશે એમ આપણે આશા રાખીશું.

પ્રાથમિક કેળવણીના ઠરાવો.

પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી ત્રણ મહત્વના ઠરાવો રજુ થયા હતા, બે ના. ઉપાસનો

(ધુળીયાવાળા) તરફથી અને એક ના. ઇબ્રાહિમ હારૂન તરફથી. તે નીચે પ્રમાણે હતા.

૧. હજાર અથવા તેથી વધારે વસ્તીવાળા ગામડામાં જ્યાં પ્રાથમિક શાળા ન હોય ત્યાં સરકારે તાકીદથી ખોલવી.

૨. જે મ્યુનીસીપાલીટી ફરજીયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાની હદમાં દાખલ કરે તેને સરકારે કુલ ખર્ચનો અરધો ભાગ નહી પણ બે તૃતીયાંશ આપવો.'

પેહેલો ઠરાવ સરકારે કબુલ રાખ્યાથી ધારાસભાએ પસાર કર્યો હતો, અને બીજા ઉપર પુષ્કળ વાદવિવાદ થયા પછી સરકારે સ્વીકારવાની ના પાડી હતી અને ધારાસભાએ પણ નામંજુર કર્યો હતો.

૩. ઇલાકામાં પૂના, અહમદનગર, ડીસા જેવા સ્થળે જ્યાં જ્યાં કેમ્પ (લશ્કરને લીધે વસ્તી) હોય ત્યાંની કેન્ટોન્મેંટ કમિટીને પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચની અર્ધી રકમ સરકાર મ્યુનીસીપાલીટીને આપે છે તેમ આપવી.

આ ઠરાવ સરકારે સ્વીકાર્યો હતો અને ધારાસભાએ પસાર કર્યો હતો. આ [illegible] બાબત ઉપર આજ સુધી સરકારી કેળવણી ખાતાનું લક્ષ ગયું નહતું એજ આશ્ચર્યની વાત છે.

આ બધા ઠરાવો ઉપર ચર્ચા થતા સરકારના [illegible]તી ના. સર ઇબ્રાહિમે પ્રાથમિક શિક્ષણના સંબંધી સરકારી રાજનીતિ શું છે તે ખુલાસાવાર કહી હતી. હાલમાં ઇલાકામાં ૧૦૪૪ ગામડાંઓ એવાં રહી ગયાં છે કે જેની વસ્તી હજારથી વધારે છે છતાં તેમાંથી એક પ્રાથમિક શાળા મેળવવા હજુસુધી ભાગ્યશાળી થયું નથી. ના. સર ઇબ્રાહિમે કબુલ રાખ્યું કે આવા ગામડાઓના કેળવણી ખાતાના બજેટ ઉપર પેહેલો હક છે અને બની શકશે તેટલી તાકીદથી—એ ત્રણ વર્ષમાં—જો બાળકોની પુરતી સંખ્યા મળશે તો આવા લગભગ બધાં ગામડાઓમાં શાળાઓ ખોલવામાં આવશે.

આવાં બધાં ગામડાંઓ ખલાસ થશે ત્યાર પછી ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ વસ્તીવાળાં શાળા વગરનાં ગામો હાથમાં લેવામાં આવશે. પાંચસેંથી વધારે વસ્તીવાળા દરેક ગામડામાં પ્રાથમિક શાળા સ્થાપવી તે સરકારનું ધ્યેય છે, જેથી કોઇ પણ બાળક ભણવાના સાધન વિનાનું રહી જાય નહીં.

ફરજીયાત કેળવણી માટે વિશેષ મદદ.

ના. ઉપાસનીના બીજા ઠરાવ ઉપર ચર્ચા થતાં સારી રસાકસી થઇ હતી. હાલમાંજ મ્યુનીસીપાલીટીઓ પોતાની ઉત્પન્નમાંથી જોઇએ તે કરતાં વધારે—કુલ ઉત્પન્નના ૧૬ ટકાથી વધારે—પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ખર્ચે છે, જ્યારે બીજા પ્રાંતોમાં તેથી ઘણો થોડો ખર્ચ કરે છે. શિક્ષણ સાર્વત્રિક કરવાને માટે ફરજીયાત કર્યા વિના બીજો ઉપાય નથી, અને ફરજીયાત શિક્ષણ કરવાથી ખર્ચમાં જે મોટો વધારો થાય તે કરવાની બાબું ખરૂં બધી મ્યુનીસીપાલીટીની શક્તિ બહારની વાત છે. આવી જાતનું કાંઇ ઉત્તેજન આપવામાં ન આવે તો ફરજીયાત શિક્ષણના કાયદાનો લાભ લેવા થોડાંજ શેહેરો તૈયાર થશે. પોતાની દલીલોના સમર્થન માટે ના. ઉપાસનીએ અનેક આંકડાઓ પણ રજુ કર્યા હતા. તેમને ઉત્તર આપતાં ના. સર ઇબ્રાહિમે શેહેર વિરૂદ્ધ ગામડાંઓની જાણીતી દલીલ રજુ કરી હતી. જો શેહેરોને વિશેષ ગ્રાંટ આપવામાં આવે તો ગામડાંઓને તેટલી ઓછી મળે અને તેથી કરીને ગામડાંઓ, જે હાલમાં શેહેર કરતાં વધારે પછાત છે તે વધારે પછાત થાય

એવી દલીલ શેહેરીઓ અને ગામડાંવાસીઓનો સ્વાર્થ એક બીજાથી વિરૂદ્ધ છે એમ કહી તેમને અથડાવી મારવાને માટે ઘણી ચાલાકીભરી છે. શેહેરોમાં વગવાળા શિક્ષિત વર્ગનો ગાંગ્રા જબરો છે અને ગામડાંવાસીઓ મુંગા છે અને પોતાનો કેસ રજુ કરી શકતા નથી તેથી શેહેરીઓ ફાવી જાય છે અને ગામડાંવાળાઓના હિતનું રક્ષણ કરવાને સરકાર માબાપ શિવાય બીજું કોઇ નથી આ દલીલ આપણો અધિકારી વર્ગ હજુ સુધી છોડતો નથી તેથી પોતાની હાંસીજ કરાવે છે. આ દલીલ ઉપરાંત સર ઇબ્રાહિમે સરકારી દફતરમાંથી આંકડાઓ રજુ કરી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે જો ના. ઉપાસનીની માગણી કબુલ રાખવામાં આવે તો તમામ મ્યુનીસીપાલ શેહેરોમાં જ્યારે પ્રાથમિક કેળવણી–છોકરા તથા છોકરીઓ તમામને માટે ફરજીયાત થાય ત્યારે બધી મ્યુનીસીપાલીટીઓને મળી ફક્ત એક લાખ રૂપીયાની નજીવી રકમ વધારે જોડવી પડે પણ સરકારને ૧૫ લાખની મોટી રકમ વધારાની જોડવી પડે માટે તે માગણી કબુલ રાખી શકાયજ નહીં. નામદાર ગવર્નરસાહેબે તો મ્યુનીસીપાલીટીના પ્રતિનિધિઓને "ઓલીવર ટિવીસ્ટ" નામના એક ઇંગ્રેજી નવલકથાના પાત્રની ઉપમા આપી હતી, કે જેને પારકું થોડું મળ્યાથી સંતોષ નહોતો થતો પણ હમેશાં વધારેને વધારે માગણી કર્યા કરતો હતો.

ખોટા આંકડાની મહેકાણ.

સર ઇબ્રાહિમે રજુ કરેલા આંકડા કેવા ભૂલાવો ખવાડનારા છે અને તેથી તેમને તર્ક (એટલે કે બધી મ્યુનીસીપાલીટીઓને ફક્ત એક લાખ રૂપીઓ વિશેષ ખર્ચવો પડે તે) કેટલો ખોટો છે તે આ લેખકે ટાઇમ્સ ઓફ ઈંડીયાના તા. ૬ ઠી ઓગસ્ટના અંકમાં લખેલા એક લંબાણ પત્રથી સાબીત કરી આપ્યું છે. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે મ્યુનસીપાલીટીઓને દરેક બાળકના શિક્ષણ પાછળ કેટલો ખર્ચ થાય છે અને ભવિષ્યમાં તેટલોજ રહેશે કે વધશે, અને વધે તો કેટલો. સર ઇબ્રાહિમના કહેવા પ્રમાણે દર છોકરા દીઠ હાલ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૮–૮–૦ આવે છે અને હવે પછી પણ તેજ આંકડો રહેશે. આ લેખકે બતાવ્યું છે કે કેળવણી ખાતાના છેલ્લા રીપોર્ટ પ્રમાણે આ સરેરાશ હાલમાંજ રૂ. ૧૦–૮–૦ નો આવે છે અને થોડાજ વખતમાં માસ્તરોના પગારમાં વધારો થશે તેથી દર છોકરા દીઠ રૂ. ૨–૦–૦ નો વધારો થશે, એટલે એકંદર સરેરાશ તવા કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૨–૮–૦ થશે. જો આ આંકડો ખરો હોય, અને હું માનું છું કે ખરો છે, તો મ્યુનીસીપાલીટીઓને અરધા ખર્ચને હીસાબે રૂ. ૧૫॥ લાખ વધારે જોડવા પડે, એટલે હાલ જેટલો ચોખ્ખો ખર્ચ (૭ લાખ) કરે છે તેના કરતાં ત્રણ ઘણો ખર્ચ (૨૨॥ લાખ) કરવો પડે. જો ના. ઉપાસનીની સુચના કબુલ રખાય તો મ્યુનીસીપાલીટીઓને આઠ લાખ વધારે ખર્ચવા પડે, એટલે હાલના કરતાં કુલ બમણાથી વધારે (૧૫ લાખ) ખર્ચવા પડશે. સર ઇબ્રાહિમના વાક્ચાતુર્યથી અને બોલવાની છટાથી ધારાસભાપર એવી અસર (પણ ખોટી રીતે) થઇ હતી કે ના. ઉપાસનીની માગણી કેવળ ગેરવાજબી છે અને તેથી તેને ટેકો આપવો જોઇએ નહીં. ના. સર ઇબ્રાહિમે, અજાણતાં પણ, ખોટા આંકડાનો ઉપયોગ કર્યાથી અને ના. ઉપાસની કરતાં તેઓ વકીલાતમાં વિશેષ કુશળ હોવાથી આ ફરજીયાત કેળવણીનો ખરો કેસ માર્યો ગયો હતો. સત્ય આજ નહીં તો બીજે કોઇ વખતે તરી આવશે અને મ્યુનીસીપાલીટીની વાજબી માગણી કબુલ થશે એમ લેખક માને છે.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

નોંધ.

મુસ્લીમ લીગના ઠરાવો.

કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની જે એકતાની શરૂઆત ૧૯૧૫ માં મુંબઇમાં કરવામાં આવી હતી અને જે ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં સિદ્ધ થઇ હતી તે આ અણીને પ્રસંગે પણ કાયમ રહેશે એવી સૌને સંપૂર્ણ આશા હતી અને કોંગ્રેસના સ્તંભરૂપ કેટલાક આગેવાનો તેનાથી છુટા પડયા, તો પણ તે આશા સફલ થઇ એ અત્યંત સંતોષજનક છે. પ્રજા તરફથી રજુ કરવામાં આવેલી સુધારાની યોજના ઘડવામાં સર્વે રાજદ્વારી પક્ષો ભળ્યા હતા તેના કરતાં પણ વધારે મહત્વની બીના તો એ હતી કે દેશના મુખ્ય પ્રતિનિધિરૂપ સંસ્થાઓ–કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગ તેને તૈયાર કરવામાં ભળી હતી. કોંગ્રેસ–લીગની એ- અને સંયુક્ત માગણીપર સરકારી રીપોર્ટમાં પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; તેથી ાગણીના અને તેને અંગે થએલી ચળવળના જવાબમાં મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ ચેમ્સ- જે યોજના ઘડી છે તે વિષે પણ વિચાર કરવા કોંગ્રેસની સાથે લીગની બેઠક પણ ઇમાં મળી હતી અને એક બીજા સાથે મમલતથી તે બન્નેએ એકજ સિદ્ધાંત- ચનાઓ કરી છે એ તેમના ભવિષ્યના મહકારનું–હિન્દુ–મુસલમીન એખલાસનું ચિહ્ન છે.

છતાં બન્ને મંડળના ઠરાવો વાંચનાર તરતજ જોઇ શકશે કે તેમાં કંઇ કંઇ ભેદ ેટલાક ભેદ તરફ અમે ધ્યાન ખેંચીશું. પ્રથમ તો હિન્દીઓના હકનું જે ું કાયદાથી મંજુર કરીને તેને બાધ ન આવે એવી રીતે સુલેહશાંતિ અને રક્ષ- સ્થા કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા હિન્દી સરકારને આપવાનો ઠરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો ના ઠરાવોમાં નજરે પડતો નથી. તેમજ હિન્દને સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની કબલત કાયદાથી આપવાની કૉંગ્રેસે માગણી કરી છે તે પણ લીગે ા નથી ... બન્ને ઠરાવો અતિશય મહત્વના છે અને તે ન પસાર કરવામાં લીગના કામમાં ી ન્યૂનતા આવી છે એમ અમને લાગે છે. બીજી પાસ લીગના કેટલાક ઠરાવો કોંગ્રે- ા ઠરાવના સુધારારૂપ અમને લાગે છે. દાખલા તરીકે કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને ગ્રાંડ ાટી ન રાખીને સરકારને હસ્તક ખાતાં સંબંધી જરૂરી કાયદા પસાર કરવાની બીજી તિઓ સચવી છે તેવું લીગે કર્યું નથી પણ તે બન્ને મંડળને સ્વીકારીને કોંગ્રેસના ધોર- ર તેમાં સુધારા સૂચવ્યા છે. ધારાસભાનાં બંધારણ અને મતાધિકાર વિષે તેમજ ાતાંના વિભાગ વિષે કમીટીઓ ન નીમવાની ભલામણ કોંગ્રેસે કરી છે તેવી લીગે રી નથી. વાઇસરોયની કારોબારી સભાના જે સભાસદોને હસ્તક–પ્રધાનોને સોંપાએલાં શિવાયનાં ખાતાં હોય તે પૈકી અડધા હિન્દી હોવા જોઇએ એવો અંતિમ ઠરાવ કોંગ્રેસે કર્યો છે તેને બદલે લીગે તો કારોબારી સભાના કુલ સભાસદો પૈકી અડધા હિન્દીઓને નીમવાની માગણી કરી છે.

પણ બંને મંડળના ઠરાવોમાં જે એકતા જોવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં ભેદ ઘણા

ગૌણ છે. પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવું જોઇએ અને સુલેહ શાંતિ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતાં ખાતાં શિવાયનાં બધાં સરકારનાં ખાતાં પ્રજાના પ્રતિનિધિયોને સોંપવાં જોઇએ—એ મહત્વની માગણી બન્ને મંડળોએ એક સ્વરે કરી છે. અને કોંગ્રેસ—લીગની યોજનાપર તેમ આ મુદ્દાની સૂચના પર જો વેગભરી ચળવળ ચાલુ રાખમાં આવશે તો હિન્દી તેમજ બ્રીટીશ સરકારને તે તરફ જરૂર ધ્યાન આપવું પડશે.

વાઈસરોયનું ભાષણ.

ચોથી સપટેમ્બરને દિવસે વડી ધારાસભાની બેઠક ખુલ્લી મૂકતાં હિન્દના વાઇસરોયે જે ભાષણ કર્યું હતું તે વાંચીને આપણને ઘણોજ ખેદ અને આશ્ચર્ય થાય છે. ઑગસ્ટની આખરમાં અને સપટેમ્બરની શરૂઆતમાં કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકે મળીને સુધારાની યોજના વિષે એકજ ધોરણપર ઠરાવો પસાર કર્યા—લગભગ એકજ માગણીઓ સરકાર આગળ રજુ કરી તેથી તે વિષે વાઇસરોય શું કહે છે તે જાણવાને આખુ હિન્દ ઘણું ઉત્સુક હતું; અને તે છતાં તેમણે યોજના વિષે પ્રમાણમાં લાંબુ વિવેચન કર્યું છે તેમાં તેમાં માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું છે કે વીસમી ઓગસ્ટનું સ્વરાજ્ય સંબંધી જાહેરનામુ મી. મોન્ટેગ્યુની નીમણુકથીજ નહિ પણ સ્વાભાવિક ક્રમમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું, તેમ પોતાના આમંત્રણથીજ મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્તાન આવ્યા હતા, તે જાહેરના સિદ્ધાંતો તેમજ મર્યાદાઓ તેમને પોતાને તો બંધનકારકજ હતાં, તે મર્યાદામાં જેટલા સુધારા કરી શકાય તેટલા તેમના રીપોર્ટમાં સૂચવ્યા હતા અને છેવટે યોજના મુખ્ય મુદ્દા તેમણે સમજાવ્યા હતા. હવે સ્વરાજ્યના જાહેરનામાની મર્યાદાઓ વાઇસરોય તેમ આપણને પણ બંધનકારક છે કે નહિ તે સવાલમાં અમને રસ પડતો નથી—જો એટલુ તો જણાવી શકાય કે સાધારણ રીતે જે ખરીતામાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનો ક હાથ ન હોય તે તેમને બંધનકારક ન જ ગણાય. પણ આ જાહેરનામાની મર્યાદામાં કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગે બે ચાર દીવસપર જે સૂચનાઓ કરી હતી તે વિષે વા એક અક્ષર પણ કહ્યો નથી તે ઉપરથી પ્રજા એમ માની શકે કે કાંતો તેમાં જા કલમોનું અતિક્રમણ થએલું તેઓ ગણે છે અથવા તે તેમને ઘણીજ નાપસંદ . . . તે હોય પણ તેઓ કોંગ્રેસ અને લીગના સંયુક્ત ઠરાવને હિન્દના પ્રજામત તરીકે ગણતા હોય તો તે વિષે કંઇપણ ઇશારો—તેનો તેમણે કંઇ પણ જવાબ આપવો જોઇતો હતો. દાખલા તરીકે હિન્દ સ્વરાજ્યની દિશામાં સંગીન પગલાં લેવાનું વચન જાહેરનામામાં આપવામાં આવ્યું છે તો પછી હિન્દી સરકારપર, વાઇસરોયે પોતેજ જણાવ્યા પ્રમાણે કંઇક વધારે અસર કરવાનીજ તક હિન્દીઓને આપવાની છે અને તે સંબંધમાં તેમને થોડો પણ અંકુશ કેમ આપવાનો નથી—પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆત શા માટે ન કરવી જોઇએ? એ તેમણે જણાવવું હતું. હિન્દના બંદારામાંથી પસાર થતી આયાત નિકાસપર જકાત નાંખવાની સત્તા હિન્દને—હિન્દી સરકારને આપવાની માગણી કોંગ્રેસ—લીગે કરી છે તે વિષે પણ વાઇસરોય શા માટે મુંગા રહ્યા હશે? કાઉન્સીલ ઑફ સ્ટેટ અને ગ્રાંડ કમીટી કાઢી નાંખવાની અથવા તેના બંધારણને વધારે ઉદાર બનાવવાની સૂચના વિષે પણ તેમણે મૌન ધારણ કર્યું! આ ઉપરથી એમ સહજ અનુમાન થાય છે કે કોંગ્રેસ—લીગ તરફથી કરવામાં

[illegible] સૂચનાઓ વિષે સમ[illegible]

મો સાહેબ તૈયાર નથી અને જો કે બધી વ્યાજબી ટીકા ધ્યાનમાં લેવાનું તેઓ જણાવે તોપણ તેમનું મન તો તેમણે બ્હાર પાડેલી યોજનાનેજ વરી ચૂક્યું છે એટલુંજ નહિ ગુ સ્હામી દલીલોનો રદીઓ આપવાની પણ દરકાર ન કરતાં હિન્દી પ્રજાની દૃષ્ટિથી તેના ઉત્તમ પ્રતિનિધિ રૂપ મંડળો તે વિષે જે ઠરાવો પસાર કરે તેની તિરસ્કારથી અવગણના કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે. જો આમ હોય તો વેગભરી ચળવળથી પ્રજાએ પણ નિશ્ચયપૂર્વક તેમને સાબીત કરી આપવું જોઇએ કે સુધારા મળે કે ન મળે પણ તેના વિચાર પૂર્વક ઘડેલા ઠરાવોને રદ્દી કાગળ ગણવાને તેમને દુનીઆના રાજકારભારીઓમાં મોટામાં મોટો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

બાબુ બેનરજીનો ઠરાવ.

છઠ્ઠી સપ્ટેમ્બરને દિવસે બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ વડી ધારાસભામાં એવો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો કેઃ "આ કાઉન્સીલ સુધારાની દરખાસ્ત ઘડવા માટે વાઇસરોય અને હિન્દી રનો ઉપકાર માને છે તેમજ હિન્દમા જવાબદાર રાજતંત્ર રચવાની દિશામાં તેને રાદ્ધ પ્રયત્ન અને ચોક્કસ પ્રગતિરૂપ ગણે છે અને એવી ભલામણ કરે છે કે સુધા- રિપોર્ટ વિષે વિચાર કરી હિન્દી સરકારને સૂચનાઓ કરવાને આ કાઉન્સીલના બધા સદાર સભાસદોની એક કમીટી નીમવી" આ ઠરાવના બીજા ભાગ વિષે અમારે વાંધો .હાર તરફથી યોગ્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું હતું કે જે સુધારાના રીપોર્ટ વિષે પ્રજાના માગણી કરવામાં આવી છે તે વિષે વિચાર કરવાને વડી ધારાસભામાં બેસતા આગેવાન મો કમીટીમાં મળવાની માગણી કરે તેની વિરૂદ્ધ કેમ થઇ શકાય? સુધારાને સંગીન રૂપ ગણ્યા પછી તે વિષે સૂચનાઓ કરવાને કમીટી શા માટે નીમવી—એવી જે કમીટીની નીમણુક સ્હામે રજુ કરવામાં આવી છે તે અમને વજુદ વગરની લાગે છે. પણ બીલ ખરડો ધારાસભામાં પહેલી વાર રજુ કરવામાં આવે છે અને તેના માન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યાર પછી તેમાં સુધારા વધારા સૂચવવાને નીમવામાં આવે છે.

પણ .. ઠરાવના પહેલા ભાગની સ્હામે કોંગ્રેસમાં ભાગ લેનાર સભાસદોએ એ ર વાંધો ઉઠાવ્યો હતો કે આ સરકારી યોજનાને ચોક્કસ પ્રગતિ રૂપ કહી શકાય નહિ. આ વાંધો ખરો છે. વીસમી ઓગસ્ટના જાહેરનામામાં પણ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિની માં સંગીન પગલાં લેવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું અને આ ઠરાવ પ્રમાણે જો જના સંગીન પ્રગતિરૂપ હોય તો સરકારે પોતાનું વચન પાળ્યું છે. પણ શું આ ખરૂં છે? તમાં અર્ધું સ્વરાજ્ય અને હિન્દી રાજતંત્રમાં શૂન્ય જેટલું સ્વરાજ્ય—એ શું હાલની થતિમાં સંગીન સુધારા રૂપ ગણાય? ખરેખર આશ્ચર્યની બીના તો એ છે કે જે કેટલાક રમ પક્ષના ના. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી જેવા આગેવાનો હિન્દી સરકારના બંધારણમાં પણ સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવાની માગણી કરે છે અને તેમ નહિ થાય તો જાહેર ચળવળ દેશમાં થશે એવી ધમકી આપે છે તેમણે પણ આ ઠરાવને અન્તઃકરણપૂર્વક ટેકો આપ્યો છે. ને છતાં હિન્દી સરકારને પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર બનાવવા ઇચ્છનાર અને તેટલે અંશે કારી યોજનાને મુદ્દાની બાબતમાં અધુરી ગણનાર—ગૃહસ્થોએ પણ તેને સંગીન પ્રગતિરૂપ

... ગાવ્યું ...

નોંધ.

અમને ખાત્રી છે કે મોટા ભાગના જે સભાસદોએ એ ઠરાવને વધાવી લીધો તેઓ તો હિન્દી સરકારમાં ચાંચ બોળવા માગતા નથી એવો આભાસ આવે. જે કમીટી નરમ પક્ષના આગેવાનો અને રાજકીય ચળવળમાં કદી અંતઃકરણપૂર્વક ભાગ લીધો હોય તેમની બહુમતિ હોવાથી તેની સૂચનાઓ કોંગ્રેસ-લીગથી ઘણીજ વધારે બનશે એમ લાગે છે. કોઇક એમ પણ કહે કે કોંગ્રેસના ઠરાવોનું વજન ઓછું નરમ પક્ષના મહારથીઓએ આ કમીટી નીમાવી છે. ગમે તેમ હોય પણ દરેક તાના વિચારો સ્પષ્ટથી જણાવવાનો અને તે માટે દરેક તકનો લાભ લેવાનો ... આ કમીટીની નીમણુકથી આપણે ગભરાવાનું નથી. જેટલે અંશે તે કોંગ્રેસ-નાને ટેકો આપશે તેટલે અંશે તેનું વજન વધશે; જેટલે અંગે તે જુદી ... આપણે પ્રજામત જાગૃત કરીને કોંગ્રેસ પક્ષનું સંગીન બળ સરકારને બતાવી

૬૭॥ કરોડની ભેટ !

નાણાં ખાતાના સભાસદ સર વીલીયમ મેયરે આ ઠરાવ વડી ધારાસભામાં રજુ ... હતો: "આ દેશમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા અથવા ઉત્પન્ન કરવાના લશ્કરના ખર્ચના હિસ્સો, લડાઇ ચાલુ રહેવાથી હિન્દે આપવો જોઇએ એમ આ કાઉન્સીલ કબુલ ... આ વિષે લગભગ એક કલાકના ભાષણમાં તેમણે જણાવ્યું કે હિન્દ અત્યારે પહેલાંના સમયના ધોરણપર લશ્કરનો ખર્ચ—કેટલાક વધારા સાથે આપે છે અને . વધારે ને વધારે લશ્કર હિન્દમાંથી પેદા કરવામાં આવે છે તેના અને આવા લશ્કર ખર્ચના અમુક અમુક ખાતાંના ખર્ચ ખાતે ૧૯૧૮, ૧૯૧૯ અને ૧૯૨૦ એ ત્રણ હિન્દી સરકારના ચાલુ મહેસુલમાંથી ૬૭॥ કરોડ રૂપીયા આપવા જોઇએ, અને તે મા તરત તો લડાઇને અંગે ઉત્પન્ન થતી અમુક રકમથી વધારે આવકવાળા માણસો પર ૫૦ ટકા જેટલો કર નાંખવો પડશે. આ ઉપરથી આપણને પહેલો એ વિચાર ... કે તદન સામાન્ય શબ્દોમાં આ ઠરાવ મુકવાને બદલે ૬૭॥ કરોડની ભેટ આપવાની દરખાસ્ત શા માટે લાવવામાં આવી નહિ—કારણ કે અવિશ્વાસુ પ્રજાને સ્વાભાવિક એવો શક થાય કે આ ઠરાવને નામે ગમે તેટલા રૂપીયા હિન્દુસ્થાનની ... કાઇ માટે સરકાર ખર્ચી શકે. સદ્ભાગ્યે ના. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીએ જે સુધારો કે સર વીલીયમ મેયરે ભાષણમાં જે કહ્યુ હતું તેની મર્યાદામાંજ ઠરાવનો તેમણે સ્વીકાર્યો હતો. અને છતાં પણ આથી પ્રજાનો શક ...

આ ... વધારે વાંચનારને બીના ...

નવજીવન અને સત્ય

'આમાં હમેશાં અમલદારો બિનઅમલદારો કરતાં હમેશાં વધારે સંખ્યામાં હોય છે, જેણે
સાર કરેલા ઠરાવો માત્ર ભલામણ રૂપેજ ગણાય છે અને જેને અંદાજપત્ર કે કર પર
[illegible] પણ અંકુશ નથી તે સભાના બિનઅમલદાર સભાસદોને પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે
બહુમતથી પાસ થવા શિવાય [illegible] કરોડ રૂપીઆની ભેટ આપવાનું કહેવું એ
[illegible]થી નાણાં લઈ તેના મ્હોંપર તાળું વાસવાની સરકારની શરમભરેલી યુક્તિ કહેવાય.

[illegible] આ વિચારો મનમાં રાખી [illegible] ધારાસભામાં થયેલી ચર્ચા વાંચીયે છીએ
પણ કહેવાતા [illegible] પ્રતિનિધિઓ માટે શરમ અને દીલગીરીની અને પાંચ
[illegible] માટે અનહદ [illegible] શિવાય રહેતી નથી. બાબુ સુરેન્દ્ર-
[illegible] અને સર દીનશા [illegible] અને ના૦ [illegible] શાસ્ત્રી ઠરાવના ગુણ ગાવામાં
[illegible] આપણી [illegible] સમજાવવામાં એક બીજાની સાથે
[illegible] કરવા લાગ્યા. ત્યારે [illegible] ના૦ [illegible] એવા સુધારો મૂક્યો કે ગરીબ લોકો-
[illegible] ન પડે એવી [illegible] કરોડની [illegible] આપવી જોઈએ. ત્યારે પૂજ્ય પંડિત
[illegible], ના૦ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, ના૦ [illegible] અને ના૦ આયંગર ચોખ્ખો નકાર
ના૦ શર્માનો સુધારો સરકારે ન સ્વીકાર્યો એટલે તેમણે પણ બીજા ચાર ગૃહસ્થોની
[illegible] વિરૂદ્ધ મત આપ્યો અને ના૦ [illegible] એકે બાજુએ મત આપ્યો નહિ.

આ ગરીબમાં ગરીબ દેશના [illegible] [illegible]માંથી [illegible] કરોડ રૂપીઆની ભેટ
[illegible] જેવા [illegible] વધારે [illegible] દેશને આપવાની દરખાસ્ત સામે વિરોધ
[illegible] અમારી પાસે શબ્દો નથી. સામ્રાજ્ય અને હિન્દના રક્ષણને માટે
યુદ્ધમાં બનતો ભાગ આપવાને હિન્દીઓ તૈયાર [illegible] અને છે. પણ આપણી
[illegible] હોય તેનાથી આપણી આપવાની શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે મર્યાદિત થાય છે.
[illegible] વસ્તી ઘણી મ્હોટી છે—હિન્દના પુરૂષ તો નહિ—કારણ કે હથીયારબંધીના કાયદાથી
[illegible] નામર્દ અને ગરીબાઈથી અતિશય કંગાલ થઈ ગયા છે—પણ હિન્દીઓનું
[illegible] તો ઘણુંજ છે અને સરકાર ૫ ને બદલે ૫૦ લાખ સીપાઈઓ અને મજુરો
[illegible] શકે તો તેથી આપણે ખેદ નહિ પામીએ પણ હરખાઈશું. સરકારે [illegible]
[illegible] ઉત્પન્ન કર્યું છે અને મહાત્મા ગાંધીએ રાષ્ટ્રીય સૈન્ય ઉત્પન્ન કરવાને
[illegible] અંતઃકરણપૂર્વક ટેકો આપ્યો છે. પણ આપણા [illegible]
[illegible]

સ્ત્રીઓને પોતાનું શરીર ઢાંકવાને સાંસા પડે છે. આ ગજાને પરિણામે દુનીઆંની શાંતમાં શાન્ત પ્રજામાં પણ કેટલેક ઠેકાણે લુંટ અને ચોરીનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો છે, લાખો અને કરોડો માણસોના ચ્હેરાપર ભૂખમરાની નીશાનીઓ જણાય છે, એથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે આપણી પ્રજાના મોટા ભાગનો ધનસંચય શૂન્ય જેટલો છે અને એક વર્ષ પણ કોઇ ચીજની ટાંચ પડે એટલે તેને માટે બ્હારની મદદ કે મરણ અથવા ભૂખમરા શિવાય બીજો રસ્તો રહેતો નથી. મુઠીભર શહેરના મહેલ ઉપરથી નહિ પણ લાખો ગામડાંની ઝુંપડી ઉપરથીજ આ દેશની સંપત્તિનું—અથવા તેની ગરીબાઇનું માપ કાઢતાં જણાશે કે તેના ગરીબ પ્રજાવર્ગ કે ધનવાન માલેકો પાસેથી એક પાઇ પણ લઇ શકાય નહિ. તો પછી ૧૫૦ કરોડની ભેટ ગયે વર્ષે કર્યા પછી—અને તેમાંના આશરે ૧૦૦ કરોડ—એક અબજ નો લોન તરીકે આ દેશમાંથી ભરાયા પછી આવતાં ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન ચાલુ મહેસુલમાંથી દશ કરોડ રૂપીઆ લેવા એ જેટલું સરકારને માટે તેટલુંજ તે આપનાર આગેવાનોને માટે ઘાતકી છે—તે ઉપરાંત આગેવાનો દેશી હોવાથી તેમને માટે દેશદ્રોહરૂપ પણ છે.

સરકારના ઠરાવને ટેકો આપનાર મહારથીઓ હાલની પ્રાંતિક ધારાસભા તરફથી ચુંટાએલા હોવાથી તેઓ પ્રજામતના પ્રતિનિધિરૂપ નથી અને તેની વિરૂદ્ધ મત આપવાની હિંમત ધરનાર પાંચ દેશભક્તોની પાછળ પ્રજામતનું સમગ્ર બળ છે એ સરકારને જણાવી આપવાને આપણે શહેરોમાં અને ગામડાંમાં—સર્વ સ્થળે ખંતથી ચળવળ કરવી જોઇએ.

છાપખાનાંનો કાયદો.

હથીઆરબંધીના કાયદાને ઇંગ્લંડના કાયદાની[1] હારમાં લાવવાનો ઠરાવ ના૦ ખાપર્ડેએ વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો. સરકાર તરફથી તેની સ્હામે વિરોધ બતાવવામાં આવ્યો હતો. પણ ડૉ. તેજબહાદુર સપ્રુએ મૂળ ઠરાવપર એવો સુધારો મૂક્યો કે "હથીઆરનો કાયદો અને તેની રૂએ ઘડવામાં આવેલા કાયદામાં કેવો ફેરફાર કરવો જોઇએ તે વિષે વિચાર કરી ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલને તે વિષે રીપોર્ટ કરવા આ સભાના અમલદાર અને બીન અમલદાર સભાસદોની એક કમીટી નીમવી." સર વીલીયમ વિન્સેન્ટે પહેલાં પણ જણાવ્યું હતું કે તે કાયદામાં જાતિ પરત્વે જે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે તે નાબુત કરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે. આમ હાલના કાયદામાં કંઇક પણ સુધારો સરકારને ઇષ્ટ હોવાથી તેમણે ડૉ. સપ્રુનો સુધારો કબુલ કર્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પણ ના. ખાપર્ડે છાપખાનાના કાયદાના સંબંધમાં સફળ થયા નહિ. તેમણે એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે છાપખાનાને લગતા કાયદાની અસર અને હિન્દનાં છાપખાનાંના આર્થિક અને નૈતિક સ્થિતિની તપાસ કરવાને એક કમીટી નીમવી. આ કમીટી નીમાઇ હોત તોપણ તેથી આપણને સંતોષ થાત નહિ, અને તે બે કારણથી—એક તો રાઉલેટ કમીશનના દાખલાથી જણાયું છે તે પ્રમાણે આવી કમીટીના કાર્યથી આપણને કદાચ લાભ નહિ પણ હાનિઃ થાય અને બીજુ કે, આવી કમીટી આપણ તરફેણમાં રીપોર્ટ ઘડે તો પણ તેથી કેટલો લાભ થાય છે એ ભૂતકાળના અનુભવથી આપણને જણાય છે.

---

૧. ઇંગ્લાંડના કાયદા વિષે "કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક" વિષે લેખમાં ચોથા ઠરાવના સંબંધમાં સમજુત આપવામાં આવી છે.

[illegible] સરકારે આવી કર્યો [illegible] વિરોધ બતાવ્યો, એનો અર્થ એ [illegible] થાય છે કે આ સંબંધમાં એક તસુ માત્ર પણ તે પાછી હઠવાને તૈયાર નથી. જાપાન [illegible] ને જર્મનીના છાપખાનાના કાયદાના દાખલા આપી હાલના કાયદાને ટેકાવવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. અને એનો જાણીતું છે આ કાયદો ઓસ્ટ્રીયાના એક કાયદાના [illegible] પર [illegible] આવ્યો છે. પણ જર્મની અને ઓસ્ટ્રીયાના રાજનીતિના સિદ્ધાંતોને કાયમ રાખવાને આ યુદ્ધ ચલાવવામાં આવે છે કે તેનો મૂળમાંથી નાશ કરવાને? અને [illegible] જર્મની [illegible] ને ઓસ્ટ્રીઆમાંથી આપખુદી નાશ પામવી જોઇએ તો શું બ્રીટીશ સામ્રાજ્યને [illegible] હિન્દમાંજ તેને આશ્રય આપવો જોઇશે?

પણ સરકારની આથી [illegible] દેખાની દલીલ તો એ હતી કે હિન્દમાં હજી કેટલાંક પત્રો કાયદાની મર્યાદાનું [illegible] કરે છે અને [illegible] સરકાર રહેમ નજર રાખી તેને [illegible] લેતી નથી. આથી સરકારના પક્ષપર [illegible] બે પડે છે. પહેલું તો [illegible] લખાણ પ્રકટ ન થાય તે માટે ઘડવામાં આવ્યો હોય તો તે [illegible] જે પત્રો આવાં લખાણ પ્રકટ કરે છે તેની સ્હામે [illegible] પગલાં ભરવાનું સરકારને યોગ્ય લાગતું [illegible] હિંમત [illegible] નથી. આમ બન્ને રીતે આ કાયદાથી તેનો હેતુ [illegible] પ્રજાની લાગણી દુખાય અને સરકારથી વિરૂદ્ધ થાય [illegible]

[illegible] આશય એવા હશે કે આ કાયદાથી ઘણાં ખરા પત્રો [illegible] છે પણ હજી કેટલાંકજ [illegible] ગતિથી ચાલે છે. જો આમ હોય તો દેખીતી રીતે [illegible] ખરાબ પત્રોને અંકુશમાં રાખવાની ખાતર હિન્દનાં તમામ છાપખાનાંપર ડીમોક્લીસની તરવાર ઝઝૂમતી રાખી શકાય નહિ, અને જો ખાતાંનો [illegible] અંકુશમાં [illegible] અને [illegible] સ્થળે [illegible] કરતો હોય તો પછી જે [illegible] કાયદા [illegible] કામમાં લઇ શકાય છે તે તેને [illegible] કરવામાં કેમ [illegible] નીવડે?

અમે આગળ [illegible] જણાવીએ કે પરરાજ્ય નીચે વસતી કોઇ પણ પ્રજામાં જ્યાં સુધી [illegible] અસંતોષ રહે છે ત્યાં સુધી જેવાં લખાણો ધારાસભામાં [illegible] ટાંકી [illegible] તેવાં કોઇ કોઇ સ્થળે પ્રકટ થવાનાંજ; અને પ્રજા[illegible] સાથે [illegible] થશે. આયર્લેંડના પત્રો ઇંગ્લંડના પ્રધાનો [illegible] બાળી નાખે એવું જે લખાણ પ્રકટ કરે છે તેવું તો ભાગ્યેજ હિન્દમાં [illegible] છે.

આ [illegible] અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળ વિષે અમે આવતા અંકમાં લખીશું.

બૉસ્સ યૂલો.

[illegible]

વળી

બૉસ્સ યૂલો ખરીદો.

૧—૨—૩—૪—નું [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] વિગેરે વિગેરે મળી શકે

એમ્પ્રીન્સટન સ્ટ્રીટ-કરાંચી.   એમ. રૈય સંઘન,

કાશ્મીર ગેટ-દીલ્હી.   ન્યુ ક્વિન્સ રોડ-મુંબઈ.

[illegible]

પુસ્તક ૪ થું.] [અંક ૪-૫

નવજીવન

અને

સત્ય.

ઑક્ટોબર—નવેમ્બર, ૧૯૧૯.

તંત્રી અને પ્રકાશક,
ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલ.એલ.બી.
ભદ્ર—અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪—૦—૦; છુટક નકલ આના ૭.

દરેક સજ્જને હવેથી આ માસિક સંબંધી તમામ પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક નવજીવન અને સત્ય ભદ્ર, અમદાવાદ એ સરનામે કરવા કૃપા કરવી.

નવજીવન
અને
સત્ય.

પુસ્તક ૪. ઑક્ટોબર—નવેમ્બર, ૧૯૧૮. અંક ૪—૫

અમદાવાદના મિલ માલેકો અને સાળ ખાતાના કારીગરોની લડાઈ સંબંધી કાગળો.

(૨)

કારીગરો તરફની દલીલ.

રા. આનંદશંકરભાઈ,

અમદાવાદની મીલોના સાળખાતાના કારીગરોને તેમના પગારમાં મળવો જોઈતો વધારો નક્કિ કરવા માટેની તપાસના સંબંધમાં હું આપની આગળ નીચેની હકીકત રજુ કરવાની રજા લઉં છું.

સાળખાતાના કારીગરોના પગારમાં થવો જોઈતો વધારો નક્કિ કરવામાં નીચેની બે બાબત ઉપર ખાસ વિચાર ચલાવવાની જરૂર છેઃ—(૧) કારીગરો સાદાઈથી પણ સંતોષકારક રીતે પોતાનું જીવન ગાળી શકે તે માટે તેમને શું પગાર મળવો જોઈએ. એટલે તેમના પગારમાં શું વધારો થવો જોઈએ. (૨) એ વધારો મીલો આપી શકે કે નહિંઃ પુરેપુરો નહિં આપી શકે તો કેટલો આપી શકે.

૧. કારીગરોને કેટલો વધારો મળવો જોઈએ ?

આ સવાલના સંબંધમાં પહેલેથીજ જણાવી દેવું જોઈએ કે કારીગરોની રહેણીનું હાલનું ધોરણ (Standard of life) સંતોષકારક નથી; પરંતુ તેમાં સુધારો કરવાનો સહેજ પણ વિચાર કર્યા વગર માત્ર એ ધોરણ જળવાઈ રહે એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો પણ મોંઘવારીને કારણે કારીગરોને તેમના જુલાઈના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ અને જો હાલની સ્થિતિ કાયમ રાખવાને બદલે તે સુધારવા માગતા હોઈએ—કારીગરો વધારે તંદુરસ્ત, સુઘડ, શિક્ષિત અને સુખી થાય એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો તો આ મોંઘવારીના વધારા ઉપરાંત બીજો ખાસ લાયકનો વધારો તેમને અપાવવો જોઈએ, નહિં તો હવાવાળાં ઘરો, રાત્રી શાળાઓ, વાચનાલયો, દવાખાના, ક્લબો વગેરે જરૂરની સગવડો માટે મીલો તરફથી બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

કારીગરોને મોંઘવારીને લીધે તેમના જુલાઈ મહીનાના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલા વધારાની જરૂર છે એમ નીચેની હકીકત ઉપરથી ખાત્રી થશેઃ—

કારીગરોને મળવાના વધારાની ગણત્રી તેમના ૧૯૧૭ ના જુલાઇ મહીનાના પગાર ઉપર થાય છે, અને એ મહીનામાં તેમને સરેરાસ રૂ. ૨૨ મળ્યા હતા એમ ભાઇ અંબાલાલ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું. હવે કારીગરોના એજ મહીનાના ખરચના અંદાજ તપાસતા જણાય છે કે એ રૂ. ૨૨ તે વખતમાં પણ તેમના ગુજરાન માટે પૂરતા નહોતા. એ અંદાજની વિગતો આપતાં પહેલાં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કારીગરોના મોટા ભાગના કુટુંબો અવિભક્ત અને મોટાજ છે, અને તે ૭ સાત કે તેથી પણ વધારે માણસોનાં બનેલાં હોય છે. પરંતુ તેવા કુટુંબોના અંદાજ તપાસતાં પહેલાં કારીગરોની રહેણી ઠીક સમજાય તે માટે એક બાપ, મા, છોકરો, છોકરી, એમ ચાર માણસનાં કાલ્પનિક કુટુંબના સરેરાસરીયાં ખર્ચનો અંદાજ નીચે આપ્યો છેઃ—

સાળખાતાનો કારીગર બે સાંચા ચલાવનાર—મુસલમાન.

કુટુંબ—માણસ ૪. ૧ પુરૂષ, ૧ સ્ત્રી, ૧ છોકરો, એક છોકરી. કમાનાર પુરૂષ ૧.

માસિક ખરચ.

ચોખા	૧ મણ.	રૂ. ૨—૧૨—૦	
દાળ.	૦ાા મણ.	રૂ. ૧—૩—૦	
ઘઉ.	૨ મણ.	રૂ. ૪—૮—૦	રૂ. ૧૦—૩—૦
માંસ.	૪ શેર.	રૂ. ૦—૮—૦	
લાકડાં.	૪ મણ.	રૂ. ૧—૪—૦	
શાક રોજ નું ૦)―		રૂ. ૧—૧૪—૦	
તેલ—મશાલો.		રૂ. ૧—૦—૦	
ઘી, ગોળ, ખાંડ. (ટાંકણે).		રૂ. ૧—૦—૦	
ચા.		રૂ. ૨—૦—૦	
દુધ.		રૂ. ૦—૦—૦	
ધુપેલ.		રૂ. ૦—૩—૦	
સાબુ.		રૂ. ૦—૪—૦	
હજામત.		રૂ. ૦—૬—૦	
બીડીપાન.		રૂ. ૧—૮—૦	
ભાડું.		રૂ. ૧—૮—૦	
બત્તી. ૩ બાટલી.		રૂ. ૦—૬—૦	
		રૂ. ૨૦—૪—૦	માસિક ખરચ.

વાર્ષિક ખરચ.

પાટલુન	નં ૪	રૂ. ૪—૦—૦
કોટ.	નં ૩	રૂ. ૩—૧૨—૦
પ્હેરણ	નં ૪	રૂ. ૩—૪—૦
ખમીસ	નં ૨	રૂ. ૧—૧૪—૦

ફેંટા	નં ૧	રૂ. ૧—૫—૦	
બુટ.	જોડ ૪	રૂ. ૧૨—૦—૦	{ ૨ જોડ છોકરાની ૨ પુરૂષની.
છત્રી	નં ૧	રૂ. ૧—૨—૦	
ટોપી	નં ૧	રૂ. ૦—૨—૬	
સુરવાળ	નં ૪	રૂ. ૨—૦—૦	
પેરણ	નં ૪	રૂ. ૬—૦—૦	
કોટ	નં ૪	રૂ. ૨—૪—૦	
ઓઢણાં	નં—૩	રૂ. ૨—૪—૦.	
પીસ્વાજ	નં—૧	રૂ. ૪—૮—૦.	
ઇજાર	નં—૪	રૂ. ૩—૦—૦.	
કુડતા	નં—૪	રૂ. ૩—૦—૦.	
જોડીઓ.		રૂ. ૦—૮—૦.	
અંગડીઓ.		રૂ. ૨—૦—૦.	
ઓઢણીઓ	નં—૩	રૂ. ૧—૧૪—૦	
		રૂ. ૫૧—૧૩—૦	
	માસિક.	રૂ. ૪—૫—૦	

કુલ્લે માસિક ખરચ. રૂ. ૨૦—૪—૦ + રૂ. ૪—૫—૦=રૂ. ૨૪—૯—૦

આ અંદાજમાં કેટલીક બાબદો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ તે પણ એટલીજ અગત્યની છે, અને તેથી તે ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જોઉં છું.

(૧) **કારીગરોનો પગાર**—કારીગરની માસિક આવક ઉપર. રૂ. ૨૨ ની ગણી છે, પરંતુ તેટલું કારીગર હંમેશ રળી શકતો નથી. દિવસભર જે સખ્ત કામ તેને કરવું પડે છે, તે તે વરસના ૧૨ મહીના કરી શકતો નથી. અશક્તિ, બીમારી કે વખતે બેકારીને લીધે દિવસો પડે છે, અને સરેરાસ તેનું કામ વરસના ૧૧ મહીના જેટલુંજ ઉતરે છે, એટલે તેની આવક વાસ્તવિક રીતે રૂ. ૨૦ નીજ ગણવી જોઇએ.

(૨) **વ્યાજ**—કારીગરોનો ઘણોખરો ભાગ દેવામાં ડુબેલો છે. તેમને સર્વેને ભારે વ્યાજ આપવું પડે છે. જુજ માણસોજ ૯ થી ૧૨ ટકે નાણું મેળવી શકે છે. અને મોટા ભાગને તો મહીનાના રૂપીએ એક આનાથી ચાર આના એટલે ૭૫ થી ૩૦૦ ટકા જેટલું વ્યાજ ભરવું પડે છે. આ વ્યાજની રકમ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

તંગીમાં આવી પડેલા કારીગરો કાંધીયા કે પઠાણના પંજામાં સપડાતાં તેમની સ્થિતિ કેટલી દયાજનક થાય છે તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ તે સંબંધમાં એક જાણવાજોગ દાખલો અત્રે આપું છું. પ્રેમ દરવાજા બહાર આવેલી જુગલદાસની ચાલીમાં ઝગડુ શેખુ નામનો એક જઇફ મુસલમાન કારીગર છે, તેની સ્ત્રી ફાતમા પાસે સીવવાનો સાંચો હતો. અને તે ઉપર કામ કરી પોતાના ધણીની આવકમાં તે કાંઇક વધારો કરતી. પરંતુ તંગીને લીધે તેને તે સાંચો ગીરો મૂકી પૈસા લેવા પડયા. એ સાંચાની કીંમત રૂ. ૮૦ ની હતી. પરંતુ તે ઉપર મગન દલસુખ નામના વાણીયાએ રૂ. ૭ ધીર્યાં

અને રૂપીયે બે આના જેટલું વ્યાજ ઠરાવ્યું. પરંતુ એ બાઇ રૂપીયા કે વ્યાજ આપી શકી નથી અને હજુ વરસ પૂરૂં થયું નથી તેટલામાં એનું દેવું મગનભાઇએ ગણીને રૂ. ૨૬ નું ઠરાવ્યુ છે. ટુંકમાં એ સાંચો હવે એ બાઇને પાછો મળવાનો નથી. આવા બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય અને તે સર્વે એજ બતાવે છે કે તંગીને લીધે કરજમાં ઉતરેલા કારીગરોની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક છે, અને તેમને એ સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવાને પદ્ધતિસર પ્રયત્નો થવા જોઇએ. એ સંબંધમાં આપને એટલી વિનંતી છે કે આ બાબત તરફ મિલ માલીકનું ધ્યાન ખેંચી તેમને યોગ્ય પગલાં લેવાં પ્રેરશો.

(૩) **દવા**—કારીગરોને વરમાં સુવાવડ કે માંદગીના વખતમાં દવા વગેરેમાં ખરચ થાય છે. કોઇ વખતે મીલમાં કામ કરતાં અકસ્માત થાય તો તેનો ખરચ પણ ઘણી વખતે તેમનેજ માથે પડે છે. એ ખરચની રકમ પણ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

(૪) **લગ્ન મરણ**—કારીગરોને પોતાને ઘેર લગ્ન વિવાહ કે મરણ હોય, ત્યારે જે ખરચ થાય છે તે માટે તો તેને સાધારણ રીતે કરજ જ કરવું પડે છે. પરંતુ તે ઉપરાંત વાર તહેવારને દિવસે ધર્માદા તથા જમણ માટે, અને સગાંવહાલાં કે નાત જાતમાં લગ્ન વગેરે પ્રસંગે રીત માટે જે ખરચ થાય તે ઉપરના અંદાજમાં આવી શકે. પરંતુ તે ગણત્રીમાં લેવાયો નથી.

(૫) **વીમો**—આ ખરચ ઉપરાંત દરેક કારીગરે પોતાના તથા પોતાના કુટુંબના હિતને માટે અકસ્માત તથા જીંદગીને માટે વીમો ઉતરાવવાજ જોઇએ, અને એ વીમા માટે પ્રીમીયમ ભરી શકે એટલી તેને સગવડ રહેવી જોઇએ.

(૬) **કેળવણી**—કારીગરોએ પોતાનાં છોકરા છોકરીઓને કેળવણી આપવી જોઇએ. કેટલાક કારીગરો પોતાના છોકરાંને નિશાળે મોકલે છે પરંતુ તેની સંખ્યા બહુ નાની છે. એટલે તેનો ખરચ ઉપરના અંદાજમાં ગણ્યો નથી.

હવે આ વધારાની બાબદનો વિચાર નહિ કરીએ તો પણ ઉપરના અંદાજ પ્રમાણે નાના કુટુંબનો જુલાઇ મહીનાનો ખરચ રૂ. ૨૪ જેટલો ગણાય જ્યારે તેની આવક તો માત્ર રૂ. ૨૨ જેટલીજ જણાવવામાં આવી છે. એટલે મોંઘવારી પહેલાં પણ તેનો નિભાવ મુશ્કેલીથીજ થતો હોવો જોઇએ.

પરંતુ આવાં નાનાં કુટુંબો તો કારીગર વર્ગમાં પ્રમાણમાં થોડાંજ છે અને ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સાધારણ રીતે તે છથી સાત માણસનાં બનેલાં હોય છે, એટલે એવાં કુટુંબનો શું ખરચ થાય તે જોવાની જરૂર છે.

સાળખાતાનો કારીગર—બે સાંચા ચલાવનાર—જાત—મુસલમાન.

કુટુંબ માણસ ૬. ૧ પુરૂષ—કમાનાર. ૨ સ્ત્રીઓ. (તેમાં ૧ ડોસી.) ૩ છોકરાં.

માસિક ખરચ.

ચોખા ૧।। મણ.	રૂ. ૪—૦—૦	રૂ. ૧૪—૧૪—૦.
દાળ. ૦।। મણ.	રૂ. ૧—૧૨—૦	
ઘઉં. ૩ મણ.	રૂ. ૬—૧૨—૦	
માંસ. ૪ શેર.	રૂ. ૦—૮—૦	
લાકડાં. ૬ શેર.	રૂ. ૧—૧૪—૦	

શાક રોજ ०) ના	રૂ. ૨—૧૨—०	
મશાલો.	રૂ. ૧—૪—०	
ઘી. ગોળ. ખાંડ.	રૂ. ૧—૮—०	ટાંકણે.
ચા.	રૂ. ૨—०—०	
દુધ.	રૂ. ०—०—०	
ધ્રુપેલ.	રૂ. ०—૬—०	
સાબુ.	રૂ. ०—૪—०	
હજામત.	રૂ. ०—૮—०	
બીડી—પાન.	રૂ. ૨—०—०	
ભાડુ.	રૂ. ૨—०—०	
બત્તિ.	રૂ. ०—૬—०	
માસિક.	રૂ. ૨૭—૧૪—०	
કપડાં લત્તા મળીને.	રૂ. ૬—०—०	
કુલ્લે ખર્ચ.	રૂ. ૩૭—૧૪—०.	

આ અંદાજ ઉપરથી કારીગરોની વીટંબણાનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે. પ્લેગ બોનસ (લગભગ ૫०—૭० ટકા જેટલું એટલે કારીગરની આવક. રૂ. ૨૨ ને બદલે રૂ. ૩૩ થી ૩૭ જેટલી થઇ હતી) પહેલાં કારીગરને ૧૨ કલાકની મજૂરીથી પણ પોતાના કુટુંબના ગુજરાન માટે પૂરતું મળતું નહિ અને પરિણામે તેને દેવું કરી દાણાવાળા તથા શાહુકારના આશ્રિત થઇ રહેવું પડતું.

હવે હાલની સ્થિતિ સમજવા એ જુલાઇ મહીનાના ધોરણેજ કારીગરનો અત્યારનો ખરચ શું છે તે તપાસીએ અને તે માટેના અંદાજ પહેલાં તેમની જરૂરીયાતોની વસ્તુના ભાવમાં શું ફેરફાર થયા છે તે જોવાની જરૂર છે.

અનાજ વગેરે તથા કપડાં લત્તાના ભાવો.

અનાજ.	જુલાઇ.	એપ્રીલ ૨०	મોંઘવારી ટકા.
ઘઉં.	રૂ. ૧. શેર ૧૮	શેર ૧०	८०
બાજરી.	રૂ. ૧. શેર ૨०	શેર ૧०	૧००
ચોખા.	રૂ. ૧. શેર ૧૫	શેર ૧०	૫०
દાળ.	રૂ. ૧. શેર ૧૭	શેર ૧૫	૧૩
માંસ.	રૂ. ०)= શેર.	રૂ. ०)≡ શેર	૫०
લાકડાં.	રૂ. ०।− મણ. ૧.	રૂ. ०॥ મણ ૧	૬०
તેલ.	રૂ. ०)≡॥ શેર ૧.	રૂ. ०। શેર ૧.	૧૪
ઘી.	રૂ. ૧ શેર ૧। નવટાંક	શેર ૧।.	૧०
ગોળ.	०)= શેર ૧.	०)= શેર ૧.	—
ખાંડ.	०)≡ શેર ૧.	०)≡ શેર ૧.	—
દુધ.	०)− શેર ૧.	०)−॥ શેર ૧.	૧૨
મીઠું.	०) ०॥ શેર ૧.	०)− શેર ૧.	૧००
દીવેલ.	०)≡ શેર ૧.	०। શેર ૧	૨૩
કેરોસીન.	०)−॥ બાટલી.	०। બાટલી ૧.	૧००

કાપડ.

કાપડ.	જુલાઇ.	એપ્રીલ–૨૦.	મોંઘવારી ટકા.
ગ્રેનો (પાટલુન માટે).	રૂ. ૦।~ વાર ૧.	રૂ. ૦॥ વાર.	૬૦
મલ. (પહેરણુ માટે)	રૂ. ૦।~ વાર ૧.	રૂ. ૦।≋ વાર.	૪૦
ચેક (ખમીસ માટે)	રૂ. ૦। વાર ૧.	રૂ. ૦।≈ વાર.	૫૦
ગંજીફરાક.	રૂ. ૦।~ ન. ૧.	રૂ. ૦।≈ નં ૧.	૨૦
ટોપી.	રૂ. ૦)≈॥ ન. ૧.	રૂ. ૦।~ ન. ૧.	૧૦૦
ફેંટો.	રૂ. ૧।~ ન. ૧.	રૂ. ૧॥। ન. ૧.	૪૦
છત્રી.	રૂ. ૧)≈ ન. ૧.	રૂ. ૧॥ ન. ૧.	૩૩
સાલ્લા.	રૂ. ૧. ન. ૧.	રૂ. ૧॥ ન. ૧.	૫૦
ઓઢણાં	રૂ. ૦॥। ન. ૧.	રૂ. ૧। ન. ૧.	૬૬
છીટ (ઘાઘરા)	રૂ. ૦।≈ વાર ૧.	રૂ. ૦॥~	૩૩
નેનસુખ (પીસ્વોજ)	રૂ. ૩॥ તાકો.	રૂ. ૫ તાકો.	૪૨
છીંટ (ઇજાર)	રૂ. ૦।≈ વાર.	રૂ. ૦॥≈ વાર.	૬૭
જાફર (ચોળી)	રૂ. ૦। ૦॥ વાર.	રૂ. ૦।≈ વાર.	૩૩
ઓઢણી	રૂ. ૦॥≈	રૂ. ૧.	૬૦
છીંટ (ઘાઘરી).	રૂ. ૦॥। વાર.	રૂ. ૧.	૩૩

એ ભાવો પ્રમાણે ઉપરને ધોરણે ચાર તથા ૭ માણસના કુટુંબનો ખરચ નીચે મુજબ આવે.

ચાર માણસનું કુટુંબ.

માસિક ખરચ.			વાર્ષિક ખરચ.	
ચોખા મણ ૧	રૂ ૪–૦–૦		પાટલુન નં. ૪	રૂ ૫–૮–૦
દાળ મણ ૦॥	રૂ ૧–૫–૦		કોટ નં. ૨	રૂ ૫–૪–૦
ઘઉં મણ ૨	રૂ ૮–૦–૦	રૂ. ૧૬-૧૦-૦	પેરણ નં. ૪	રૂ ૪–૪–૦
માસ શેર ૪	રૂ ૦-૧૨-૦		ખમીસ નં. ૨	રૂ ૨–૮–૦
લાકડાં મણ ૪	રૂ ૨–૦–૦		ફેંટો નં. ૧	રૂ ૧–૧૨–૦
શાક રોજ ૦)~ નું	રૂ ૧-૧૪-૦		બુટ જો. ૪	રૂ ૧૨–૦–૦
તેલ મશાલો	રૂ ૧–૦–૦		છત્રી નં. ૧	રૂ ૧–૮–૦
ઘી, ગોળ ખાંડ ટાંકણે	રૂ ૧–૦–૦		ટોપી નં. ૧	રૂ ૦–૫–૦
ચા	રૂ ૨–૦–૦		સુરવાળ નં. ૪	રૂ ૩–૦–૦
દુધ	રૂ ૦–૦–૦		પેરણ નં. ૪	રૂ ૩–૧૨–૦
ધુપેલ	રૂ ૦–૩–૦		કોટ નં. ૨	રૂ ૩–૦–૦
સાબુ	રૂ ૦–૪–૦		ઓઢણા નં. ૩	રૂ ૩–૧૨–૦
હજામત	રૂ ૦–૬–૦		પીસ્વાજ નં. ૧	રૂ ૬–૦–૦
બીડી પાન	રૂ ૧–૮–૦		ઇજાર નં. ૪	રૂ ૫–૦–૦
ઝાડુ	રૂ ૨–૦–૦		કુડતા નં. ૪	રૂ ૬–૦–૦
બત્તી	રૂ ૦-૧૨-૦		જોડી	રૂ ૦–૮–૧

		બંગડીઓ	રૂ ૨—૦—૦
		ઓઢણાંઓ નં. ૩	રૂ ૩—૦—૦
	રૂ ૨૭—૦—૦		રૂ ૬૯—૧—૦
		માસિક.	૫—૧૨—૧

કુલ્લ માસિક ખરચ ૩૨—૧૨—૧

૬ માણુસના કુટુંબનું ખરચ.

ચોખા ૧॥ મણ	રૂ ૬—૦—૦	રૂ ૨૩—૧૨—૦		શાક ૦)ના રોજ	૨—૧૨—૦
દાળ ૦॥ મણ	રૂ ૨—૦—૦			તેલ મશાલો	૧—૪—૦
ઘઉં ૩ મણ	રૂ ૧૨—૦—૦			ઘી, ગોળ, ખાંડ	૧—૮—૦
માંસ ૪ શેર	૦—૧૨—૦			ચા	૨—૦—૦
લાકડાં ૬ મણ	૩—૦—૦			ધુપેલ	૦—૬—૦
સાબુ			૦—૪—૦	હજામત	૦—૮—૦
બીડી પાન			૨—૦—૦	ભાડું	૨—૦—૦
બત્તી			૦—૧૨—૦		

રૂ. ૩૭—૨—૦

કપડાં લત્તાં રૂ. ૭—૦—૦

કુલ્લે માસિક ખર્ચ રૂ. ૪૪—૨—૦

એટલે ચાર માણસનો હાલ ખરચ રૂ. ૩૨ થાય અને ૭ નો રૂ. ૪૪ થાય અને તેટલી આવક જો તેમને અપાવવી હોય તો તેમને જુલાઇના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ અને વધારેમાં વધારે ૧૦૦ ટકા મળવા જોઇએ.

૨. મીલો કેટલા ટકા આપી શકે ?

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે કારીગરોને તેમના ગુજરાનને માટે હાલના મોંઘવારીના સમયમાં જુલાઇ મહીનાના પગાર ઉપર ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઇએ. એટલે જો જુલાઈ મહીનાની તેમની આવક રૂ. ૨૨ ની ગણીએ તો હાલમાં તેમને ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૩ મળવા જોઇએ. પરંતુ આટલો વધારો મીલો આપી શકે કે નહિ એ પણ વિચારવાની જરૂર છે. કારણ કે જે ઉદ્યોગમાંથી કારીગરોને તેમની રોજી મળે છે એ ઉદ્યોગમાં કાંઇ પણ કસ ન રહે એટલી મજુરી તો કારીગરો નજ માગી શકે. પરંતુ હાલના સમયમાં આ ૫૦ ટકાની માંગણી કાંઇ પણ રીતે વધારે પડતી નથી એ નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજાશે.

જુલાઈ મહીનામાં સુતરનો ભાવ રતલે ૧૨ આના હતો અને તે સાથે "વણાટ" નો ખરચ રતલે ૬ આના જેટલો હતો એટલે રતલ સુતરનું કાપડ રૂ. ૧—૨ તૈયાર થતું એ કાપડની બજાર કીંમત રતલે રૂ. ૧—૫ હતી. એટલે મીલોને રતલે ૩ આના નફો રહેતો, અને સાળ દીઠ સુતર ૧૦ રતલ હોઇ ૨ સાળ ઉપર તેમને રૂ. ૩—૧૨ જેટલો નફો મળતો. તે અરસામાં પ્લેગને લઇને કારીગરોને ૫૦—૭૦ ટકા જેટલો વધારો

મળ્યો. એ વધારો રૂ. ૨૨ ઉપર ગણીએ તો રોજના ૬ આના જેટલો આવે છે, અને એ સાલ ઉપર નફો રૂ. ૩—૧૨ જેટલો મળતો એટલે એ ૬ આના આપતાં પણ રૂ. ૩—૬ એટલો સારો નફો રહેતો.

મીલોને માટે આ સ્થિતિ આજે કાયમ છે એટલુંજ નહિ પણ તે ઘણી સુધરી છે. આજે સુતરના ભાવ રતલે રૂ. ૧—૪ છે અને વણાટનું ખરચ ૮ આના જેટલું આવે છે એટલે રતલ સુતરનું કાપડ રૂ. ૧—૧૨ પડે છે. એ કાપડના બજાર ભાવ આજે રૂ. ૨—૪ છે એટલે રતલે મીલોને ૮ આના જેટલો નફો રહે છે, અને એક સાલનું રોજનું production (ઉત્પન્ન) ૧૦ રતલનું ગણીએ તો ૨ સાલ ઉપર રૂ.૧૦ જેટલો નફો થાય છે. હવે જો પ્લેગના વખતમાં રૂ. ૩—૧૨ નફામાંથી કારીગરોને ૬ આનાનો વધારો આપવો પોષાયો તો હાલ રૂ ૧૦ માંથી ૬ આના આપવા ભારી પડે એમ કહી શકાય નહિં.

મીલોની હાલની સ્થિતિ બહુજ સારી છે તેનો એક પૂરાવો તો કેટલાક મીલ એજન્ટોએ પોતાના કમીશનના ધોરણમાં ફેરફાર કર્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે. જુની રીત પ્રમાણે એજન્ટોને દર રતલે રૂ ૦—૦—૩ કમીશન મળતું તેને બદલે હવે તેમણે ૩ા ટકા કમીશન લેવા માંડયું છે, અને ગણત્રી કરતાં તે પહેલાંના કરતાં ચાર ગણું આવે છે. કારણ કે એક સાલનું રોજનું production (ઉત્પન્ન) ૧૬ રતલ ગણીએ તો પહેલાંના દર પ્રમાણે એજન્ટોને ૧૬ પૈસા એટલે ૪ આના મળે. પરંતુ ૩ા ટકા પ્રમાણે ગણતાં ૧૬ રતલની રૂ. ૧—૧૨ લેખે રૂ ૨૮ થાય, અને તે ઉપર કમીશન લગભગ રૂ. ૧ જેટલું થાય. જો મીલોને હાલ અસાધારણ નફો નહિં હોત તો એજંટો આટલું કમીશન માંગી શકતજ નહિ અને શેરહોલ્ડરો આપવાની હા પાડત પણ નહિ.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી ખાત્રી થશે કે કારીગરોને મોંઘવારીને લીધે ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા વધારાની જરૂર છે, અને મીલો એ સાળ દીઠ હાલ રોજ રૂ ૧૦ રળે છે તે જોતાં મીલોને આ વધારો આપવો ભારે પડે એમ નથી. તો પછી એમ પ્રશ્ન થશે કે ગાંધી સાહેબે માત્ર ૩૫ ટકાજ કેમ વ્યાજબી ગણ્યા. એનો જવાબ માત્ર એટલોજ છે કે પહેલાં પંચનામાની એક સરત એવી હતી કે અમદાવાદના સાળખાતાના કારીગરોને મુંબઈની મીલોના કારીગરો કરતાં વધારે મળવું જોઇએ નહિ, અને મુંબઇની મીલો સંબંધી તપાસ કરતાં ચાર જુદી જુદી મીલો તરફથી તેમના કારીગરોને મળતા માસિક પગાર તરીકે નીચલા આંકડા મળ્યા હતા. (૧) રૂ. ૩૨—૩ થી રૂ. ૩૪—૮ (૨) રૂ. ૩૦ ચાર દિવસ હડતાલ હતી. (૩) રૂ. ૩૦ થી રૂ. ૪૮ (૪) રૂ. ૪૨. આમાંથી ઓછામાં ઓછો આંકડો ૩૦ નો લેતાં પણ ૪૦ ટકા વ્યાજબી ગણી શકાત. પરંતુ મીલો ઉપર વધારે બોજો ન પડી જાય એ વિચારથી ૩૫ ટકાજ નક્કી કરવામાં આવ્યા અને તેમાંથી એક ટકો પણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ ઓછો થઇ શકે નહિં એમ હું ખાત્રીથી કહી શકું છું.

મજુરોના પગારના વધારા માટેની તપાસના સંબંધમાં તો અત્યારે આટલીજ હકીકત રજુ કરી શકું છું. પરંતુ તે ગાંધી સાહેબને પણ મોકલી છે, અને એમને જરૂર જણાશે તો તેઓ આમાં ઉમેરો કરશે.

લી॰ શંકરલાલ ઘેલાભાઇ બેંકર
સવિનય વંદેમાતરમ્.

(૨)

મિલ એજન્ટો તરફની હકીકત.

હમે આ મુકદ્દમામાં મજુરોની તરફેણની મી. બેન્કરની સહીથી રજુ થયેલી હકીકત વાંચી છે.

હમે એમ કહેવાની રજા લેઇએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં મી. બેન્કરના હકીકતપત્રમાં પ્રો. ધ્રુવની જ્યાં સલાહ માગવામાં આવી છે તેમાં દર્શાવેલી બાબતો સિવાય બીજી હકીકત જણાવી છે ત્યાં ત્યાં તે અસ્થાને અને તેથી તે હકીકત ધ્યાનમાં લેવાવી જોઇએ નહિ. મી. બેન્કરે આવો પ્રયાસ કર્યો છે તે જોઇ હમને ઘણીજ નવાઇ થાય છે, અને તેમાં તેમનો હેતુ લવાદને ભુલાવો ખવડાવવાનો છે એમ હમારૂં ધારવું છે. આ પ્રયાસ અન્યાયભરેલો તેમજ કાયદા વિરૂદ્ધ છે. આ મુકદ્દમામાં જે જે મુદ્દાઓ સલાહ માટે રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે સંબંધી હકીકતપત્રમાં દર્શાવેલી બાબતોનો નીચે પ્રમાણે હમારો જવાબ છે:—

(अ) ૧. મી. બેન્કરે દર્શાવેલી સર્વ હકીકત તદ્દન ખોટા સિદ્ધાન્તપર રચાયેલી છે. સર્વ મીલો ભૂતદયા અને પરોપકારના હેતુથી ચલાવવામાં આવે છે, તેમજ તેમનો ઉદ્દેશ મુડીવાળાઓ તથા મજુરોની સ્થિતિ એક સરખી કરવાનો છે એવા સિદ્ધાન્તો પર તેમની સર્વ દલીલો રચાયેલી છે. હમે જણાવવાની રજા લેઇએ છીએ કે આ સિદ્ધાંતો, તદ્દન ખોટા છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મીલો ખાનગી માલકીની મીલકત છે; તેમને ચલાવવાનો મૂળ અને ખરો હેતુ નફો મેળવવાનો છે, આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીનેજ તેમાં મજુરો રોકવામાં આવે છે: અને તેથી મજુરોને રોકવાનું કાર્ય તથા તેમને કયી સરતે રોકવા તે (મજુરોની પ્રવીણતાને લક્ષમાં લીધા બાદ) ફકત ખપ અને છત (supply and demand) ના ધોરણથીજ નક્કી કરવામાં આવે છે, અને તેમજ થવું જોઇએ. આખા જગતમાં બધે ઠેકાણે આ નિયમસર કાર્ય થાય છે એમ કહેવાની હમે રજા લેઇએ છીએ. અમારા જાણવા મુજબ કોઇ પણ ઠેકાણે મુડીવાળાઓ તથા મજુરવર્ગનો પરસ્પર સંબંધ મી. બેન્કરના હકીકતપત્રમાં જણાવેલી પદ્ધતિસર નક્કી થયા નથી; અને તેમ ન થવામાં સ્પષ્ટ રીતે ડહાપણ રહેલું છે. તેમણે બતાવેલી પદ્ધતિનું સ્વરૂપજ અસંભવિત, અસાધ્ય અને સ્વપ્નતુલ્ય છે; તે થોડે ઘણે અંશે "યુરોપીઆ"ને માટે છે. તે આ જગતમાં, આ દેશ કે આ શહેરને માટે વ્યાવહારિક નથી.

(अ) ૨. વળી, આ હકીકત–પત્ર નિરાશાજનક રીતે ખોટા તર્કપર રચાયેલું છે. દાખલા તરીકે

(૫) એજન્ટોના કમીશનમાં વધારો.

સૌ કોઇ જાણે છે કે અમદાવાદ શહેરમાં મીલના કાર્યવાહકોને તથા એજન્ટોને બે પદ્ધતિસર કમીશન મળે છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા દર પાઉન્ડે ત્રણ પાઇ પ્રમાણે કમીશન આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ ઘણે ઠેકાણે ચાલે છે. બીજી

પદ્ધતિ પ્રમાણે વેચાણ થયેલા માલની કીમતપર સેંકડે ૩ થી ૪ ટકા કમીશન મળે છે. ખરૂં જોતાં, આ બન્ને પદ્ધતિસર પહેલાં ઘણી સારી રીતે કામ ચાલ્યું હતું, કારણકે હિસાબે તે બે રીતે મળતા કમીશનમાં ઘણોજ થોડો તફાવત રહેતો. આગલા વર્ષોમાં તો આ બન્ને રીતે એકજ રકમ કમીશન તરીકે મળતી હતી; પણ લડાઇની શરૂઆત પછી, બારિક કાપડ તૈયાર કરવાની જરૂર પડવાને લીધે તેમજ ભાવો વધી જવાને લીધે પાઉન્ડના હિસાબથી એજન્ટોનું કમીશન ઓછું ને ઓછું થવા લાગ્યું, અને તે સાથે શેર ધરાવનારાઓને નફો વધારે મળવા લાગ્યો. આથી એજન્ટો નુકશાનમાં આવી પડયા; આ કારણને લીધે બીજી પદ્ધતિસર કમીશન આપવાનો ધારો થયો, તેમ છતાં ઓછું કે વધતું કમીશન આપવાની સત્તા શેર ધરાવનારાઓની છે; કારણકે તેમ કર્યાથી તેમનાજ નફામાં વધઘટ થાય છે. તે મુદ્દો ચાલુ પ્રશ્નને લાગતોવળગતો નથી.

(૨) મજુરોને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, રાતની કલબો, વીમા ફન્ડો વગેરે પુરાં પાડવાની જરૂર સંબંધી.

આ સર્વ સગવડો ઘણીજ સારી છે. પરંતુ તેને વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં મૂકી શકાય કે નહિ તે જોવાનું છે. આ સગવડો ધનવાન તેમજ વચલા વર્ગોના લોકોને પણ મળતી નથી. મીલ મજુરોને માટે તો તેઓ નવાઇની ચીજો જેવી છે; વળી આમાંની ઘણી બાબતો પર સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટિનુંજ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે; કારણકે તેઓજ તે સંબંધી કાંઇ પણ કાર્ય કરી શકે એમ છે. ચાલુ મુકદ્દમામાં આ સગવડોપર ભાર દેવો એ અન્યાયભરેલું તેમજ અવાસ્તવિક છે; આને માટે સુંદર શરૂઆત અને વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આવા પ્રશ્નોને જલદીથી કામમાં લેવા કરતાં વધારે આવકારદાયક કાર્ય હમને બીજુ કોઇપણ જણાતું નથી અને એવી સ્થિતિમાં તેને માટે જોઇતા ખરચ તથા નાણાંમાં અમારો યોગ્ય ભાગ હમે પુરેપુરી ખુશીથી આપીશું.

(૩) પ્લેગને લીધે આપવામાં આવેલો વધારો.

આ વધારો ખાસ અમુક વખતને માટેજ આપવામાં આવ્યો હતો. હવે પ્લેગ જતો રહ્યો છે એટલે ગમે તે વખતમાં તેના પર ભાર મૂકવો તે અયોગ્ય જ કહેવાય.

(૪) મુંબાઇના મજુરો તથા તેમને મળતી રોજીની સાથે સરખામણી.

આ સરખામણીમાં નીચેની બાબતો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવેલો નહિ હોવાથી તે તદ્દન ભૂલભરેલી છેઃ—

(૧) મુંબાઇમાં ઘરભાડા સુદ્ધાંત સર્વ ખર્ચ વધારે છે.

(૨) ત્યાંના મજુરો વધારે હોંશીયાર અને પ્રવીણ છે.

(૩) આ કારણને લીધે મુંબાઇની મીલોમાં વધારે સુંદર અને ખુબીવાળાં વણાટ કામ તૈયાર થઇ શકે છે.

(૪) મુંબાઇના મજુરો ઘણુંખરૂં એકજ જગાયે કાયમને માટે કામ કરે છે.

(૫) ત્યાં જો નોટીસ આપ્યા વગર કે રજા લીધા વગર કોઇપણ મજુર કામપરથી જતો રહે તો તેનો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

(અમદાવાદમાં હર હમેશ નોટીસ આપવાનો રીવાજ છે.)

આવા મોટા તફાવત સંબંધી વિચાર કર્યા વગર સરખામણી કરવાથી ભૂલ થવાનો સંભવ છે તેમજ તે ન્યાયવિરૂદ્ધ તથા અવાસ્તવિક છે. વળી પ્રગતિમય મુંબાઇમાં પણ વીમા ફંડ, રાત્રિ કલબો વગેરેનો હજુ સુધી અભાવજ છે.

(૫) વળી ઉપરની સરખામણીમાં મુંબાઇમાં સરકાર તેમજ રેલવે કંપનીઓએ પોતાના નોકરોના પગાર વધાર્યા છે તે હકીકતપર ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું નથી.

(ब) મી. બેન્કરના હકીકત–પત્રના બાકી રહેલા ભાગમાં મજુરો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી જોઇએ તે મુદ્દાને આધારે તેમનો પક્ષ સબળ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે; પરન્તુ અહીં પણ કેટલીક બાબતો ખોટી રીતે મૂકવામાં આવી છે.

(૧) હમે તેમાંની નીચેની બાબતો ખરી ન હોવા સંબંધી ખાત્રી ધરાવીયે છીએ.

(अ) સાધારણ મજુરના કુટુંબમાં એક પુરૂષ તેની સ્ત્રી અને ત્રણ ચાર છોકરાં હોય છે.

હમે પુરેપુરી તપાસ કરીને એ નિર્ણયપર આવ્યા છીયે કે સાધારણ મજુરના કુટુંબમાં માબાપ ઉપરાંત ઘણેખરે ઠેકાણે એકજ છોકરૂં હોય છે, અને ઘણેજ થોડે ઠેકાણે બે હોય છે. આમ હોવાથી તેમની ગણત્રી ખોટી ઇમારત પર રચાઇ છે.

(ब) આખા કુટુંબનું પોષણ એકલો પુરૂષજ કરે છે.

આ સંબંધી પણ સર્વ કોઇ જાણે છે કે ઘણેખરે ઠેકાણે છોકરાઓ કામ કરતા હોય છે. આમ હોવાથી આ બાબતપર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી, મીલોમાં ઘણાં છોકરાં કામે લાગે છે તે દેખીતું છે, વળી કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓ પણ કામ કરે છે. આમ હોવાથી મીલ મજુરોના કુટુંબની કમાઈ ઘણીજ વધારે છે તે મનમાં રાખવું જોઇએ.

(क) માસિક ખર્ચનો આંકડો પણ ઘણોજ વધારે દર્શાવવામાં આવ્યો છે,

(ड) મજુરોને ગજા ઉપરાંત ઘણુંજ કામ કરવું પડે છે.

આ હકીકત પણ તદન ખોટી છે. કોઇ પણ મીલમાં જઇને જોવાથી માલૂમ પડશે કે બીડી પીવાના તથા પાણીના ઓરડામાં તેમજ મીલના કમ્પાઉન્ડમાં ઘણા મજુરો વખત ગુમાવતા અને ભટકતાજ હશે. હમારો મત એ થયો છે કે જો તેઓ પોતાના કામપર એકચિત્ત રાખતા હોય તો તેમને જે મળે તેના કરતાં તેમની ઉપરની ટેવોને લીધે તેમને ઘણુંજ ઓછું મળે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને લીધે મીલોને પણ ઘણી રીતે નુકસાન થાય છે. દાખલા તરીકે માલ ઓછો તૈયાર થાય છે; અને ઘરાકો અને સાળો ઘણી ફેરા બંધ કરવાની જરૂર પડે છે. આવું આળસ રાખવાની મજુરોની ટેવ દૂર થાય એ ખાસ ઇચ્છવા જોગ છે. હમે વારે વારે તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તે નિષ્ફળ ગયો છે. મજુર વર્ગના મિત્રો હકીકત રજૂ કરે તેમજ સહાનુભૂતિ દર્શાવે તેથી જે લાભ

મળે તેના કરતાં જો તેઓ જાતે કામપર વધારે લક્ષ રાખે તો પોતાની મેળે તેઓ ઘણુંજ વધારે કમાય અને તેમની સ્થિતિ સુધરે એટલુંજ નહિ પણ મીલોને પણ ભારે નફો મળે. આથી મજુર વર્ગ તેમજ મુડીવાળા બંનેને પરસ્પર લાભ થાય. આ બાબતમાં આપણા મજુરીયાત લોકોએ તેમના મુંબાઇના ભાઇઓનું અનુકરણ કરવું ઘટે છે.

(ઈ) બીજી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે મજુરો વારે વારે નોકરી બદલે છે. મીલોની બદલીનું પત્રક જોયાથી જણાઇ આવશે કે તેઓ સ્થિર રહી શકતા નથી. આને લીધે હમને તેમજ મીલોને ઘણુંજ નુકસાન થાય છે.

(ફ) આ બાબતમાં કેલીકો મીલમાં તૈયાર થયેલા માલનું પત્રક જોવા હમે વિનયપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. તેમાંથી સ્પષ્ટ દીસી આવે છે કે પ્લેગનો વધારો તથા વધારે પગાર આપવાથી પણ મીલની કમાઇમાં કંઇ સારો વધારો થયો નથી; બલકે તે ઘણીજ ઓછી થઇ ગઇ છે. મજુરોને વધારે કમાવાની જે તકો આપવામાં આવી છે તેનું પરિણામ એ થયું છે કે માલ ઓછો તૈયાર થયો છે અને આમ હોવાથી હમને આને અંગે લાભ થવાને બદલે નકામું ઘણુંજ નુકસાન થયું છે. તેજ પત્રક પરથી બીજી બાબત એ જણાઇ આવશે કે જે વધારો મજુર વર્ગ હમણાં માગે છે તે તેમજ તેથી વધારે તેઓ મેળવી શકયા હોત, પરંતુ તેમને આપવામાં આવેલી તકોનો પણ લાભ લીધો નથી. હમે આનું કારણ એમ સમજીએ છીએ કે મજુરોની ટેવો અને રીતભાત આળસ વગેરેથી ભરેલી છે. તેમને અમુક કમાઇ મળે તેમજ અમુક સગવડો મળે એ બેથી તેઓ સંતોષ માને છે, અને મોહોરમ વગેરે તહેવારોના દિવસો સિવાય બીજી સર્વ વખતે વધારો મેળવવાની તેમને જે તક આપવામાં આવે તેનો તેઓ લાભ લેતા નથી. આ સંબંધી મજુરોની કામ કરવાની રીત જોઇને બંધાયલો હમારો દૃઢ મત એ છે કે અમદાવાદમાં વધારે મજુરી આપવાથી તે લોકોની ખરેખરી માસિક આવકમાં ભારે વધારો થતો નથી. અને હમારી સૂચના એ છે કે આ બાબતમાં મજુરોની ટેવો સુધારવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

(૨) ઉપર બતાવેલી હકીકત પરથી એ તો સ્પષ્ટ છે કે મી. બૅન્કરના હકીકતપત્રની ખાસ વિચાર કરવા જેવી હવે ઘણી થોડી બાબત રહી છે. હિંદી જનસમાજના સર્વ ભાગોની તેમજ મજુર વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવાની તેમજ સારી કરવાની ખાસ જરૂર છે. મી. બેન્કરના વિચારને હમે પણ મળતા થઇએ છીએ. આ કામ ઘણુંજ વહેલું થાય તેમાં હમને ઘણો લાભ થાય તે પણ હમે કબુલ કરીએ છીએ. પણ માણસો અને રીવાજ મી. બેન્કર ધારે છે તેમના થોડા સમયમાં પુરેપુરો સુધરી શકે નહિં. યુટોપીઆ એક દિવસ, કે વર્ષ કે પેઢીમાંજ અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહિ. મી. બેન્કરે મજુરોને માટે જે વધારાની માગણી કરી છે તે વધારો જો તેઓ જાતે મહેનત કરે અને તેઓ વધારે નિયમિત અને ઓછા આળસુ થાય તો તેમને મળી શકે તેમ છે. આ ઉપાય તેમના પોતાના હાથમાં છે, અને દયાની લાગણીને અંગે સારી રીતે કે હમેશને માટે તે લાભ તેમને મળી શકે તેમ નથી. તેઓ પોતાની લાયકાત અને ઉદ્યોમને અંગેજ વધારે સારી કમાઈ કરી શકશે. આ સંબંધી હમે એમ જણાવવાની રજા લેઇએ છીએ કે મી. બેંકર અને તેમના મિત્રો મજુરોને જે જે ખોટી ટેવો પડી છે તેમને પુરેપુરી રીતે સમજાવવામાં

પોતાના ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરશે તો ઘણોજ લાભ થશે. આમ કરવાથી જે લોકોનો પક્ષ તેમણે લીધો છે તેમને પણ તેઓ અનહદ લાભ આપી શકશે.

(૩) હમે લવાદ સાહેબનું ધ્યાન એ બાબત પર ખેંચવાની રજા લેઇએ છીએ કે ચૂકાદાને અંગે જે વધારો આપવાનું ઠરાવવામાં આવે તે જ્યાંસુધી હાલના સંજોગો ચાલુ રહે ત્યાં સુધીજ અમલમાં મૂકવામાં આવે. હમણાં મોંઘવારી છે, એ તો ખરૂં, પણ તેનું કારણ હાલની લડાઇ છે. સારાં વર્ષો આવેથી તેમજ લડાઇ બંધ થયેથી આ મોંઘવારી નાશ પામવાની; અને તેની સાથે મીલોમાં હમણાં મળતો નફો પણ ઘણોજ ઓછો થઇ જવાનો. વધુ કરોને લીધે તેમજ ઘણાજ જોરથી ફરી ચાલુ થવાની લૅન્કેશાયરની સાથેની હરીફાઈને લીધે મીલો કફોડી સ્થિતિમાં આવી જવાનો ઘણો સંભવ છે. આ બે કારણોને લીધે મીલ ઉદ્યોગ પર શી અસર થશે તે વિષે અત્યારે તર્ક બાંધવો નકામો છે; પરંતુ હાલ જેટલો નફો આગળ ઉપર નહિ મળે તે પહેલેથીજ સમજવાનું વધારે લાભકર્તા છે. બંગાળાના ભાગલાનાં ઉત્તમ વર્ષોમાં મીલોમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૯ સુધી ઘણો સારો નફો મળ્યો હતો, પરંતુ ઇ.સ. ૧૯૦૯થી તે લડાઇની શરૂઆત થઇ ત્યાં સુધી મીલોને ઘણાજ બારિક સમયમાંથી પસાર થવું પડયું. તે વખતે કેટલી મીલો ખરેખર ફડચામાં ગઇ હતી. એટલા માટે હમે ખરા અંતઃકરણથી એમ આશા રાખીએ છીએ કે મુડીવાળા મજુરવર્ગના સર્વ મિત્રો આવી સંભવિત (અને ખરેખરી) હકીકતનો પુરેપુરો સંભાળપૂર્વક વિચાર કરશે.

(क) હવે મજુરોને શો વધારો આપવો જોઇએ એ પ્રશ્નનો જ વિચાર કરવાનું રહ્યું. રેફરન્સમાં તેઓ ૩૫ ટકા વધારાની માગણી કરે છે. હમે ૨૦ ટકા વધારે આપી શકયા છીએ. ઉપર દર્શાવેલ સર્વ સંજોગોમાં અને નજદિકના ભવિષ્યના સમય વિષે ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી, હમે જે વધારો આપ્યો છે તે યોગ્ય છે એમ જણાવવાની રજા લેઇએ છીએ. ખરૂં જોતાં તે જોઈએ તે કરતાં વધારે છે છતાં પણ હમે હાલના બારિક સમયને લીધે તે વધારો આપવાનું વાજબી ધાર્યું છે. અમદાવાદમાં પ્લેગ થયો ન હોત તો મજુર વર્ગ પણ આ વધારાથી સંતોષ પામ્યો હોત એમ અમારૂં માનવું છે. હાલ તો અમદાવાદમાં પ્લેગ છે જ નહિ, અને તેથી જે સંજોગોના વિચારોને પરિણામે તેમને પ્લેગનો વધારો આપવામાં આવ્યો તે વિષે ચાલુ પ્રશ્નમાં કંઈ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. મજુરો જો વધારે ઉદ્યોગી થાય અને તેમની વારેવારે નોકરી બદલવાની ટેવ મૂકી દેઇ તેઓ એકજ ઠેકાણે સ્થિર રહે તો વધારે નહિં તો હાલ જે વધારો તેઓ માગે છે તેટલો જાતે હસ્તગત કરી શકે. તેઓ જો વધારે કામ કરે તો વધારે પગાર આપવાને હમે ઘણાજ ખુશી થઇશું. તેમના હાલના મિત્રો તેમને જે સર્વ લાભો કરી આપે તેના કરતાં વધારે લાભ તેમનો પોતાનો ઉદ્યોગજ તેમને અને હમને કરી આપશે. આ ઉપરથી હમે જે વધારો આપવાનું કહીએ છીએ તે ન્યાયપુરઃસર છે, એમ કહેવાની હમે છેવટે રજા લઈએ છીએ.

ગોરધનદાસ ઈ. પટેલ.
પેસ્તનશા ન. વકીલ.
જોઇન્ટ ઑનરરી સેક્રેટરીઓ.
મિલ એજન્ટોનું ગ્રુપ.

(૩)

અમદાવાદના મિલ એજન્ટોના 'ગ્રૂપ' અને વણાટ ખાતાના કારીગરો વચ્ચે પડેલી તકરારમાં પંચનો નિર્ણય.

ગયા શિયાળામાં અમદાવાદના મિલ માલિકો ('ગ્રૂપ') અને કાપડ વણનાર કારીગરો વચ્ચે કારીગરોના પગારના દર સંબન્ધમાં વાંધો પડેલો, અને તેને પરિણામે હડતાળ અને 'લૉક આઉટ'—મહાર તાળા—ની ખેદકારક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ હતી તેનો—તા૦ ૨૦ માર્ચ ૧૯૧૮ને દિને બન્ને પક્ષ તરફથી મને પંચનું કામ સોંપાઇને અન્ત આવ્યો. તે પછી પંચના કામની શરૂઆત થઇ. બન્ને પક્ષને પોતાની હકીકત લખી રજુ કરવાની મેં માંગણી કરી. તે પ્રમાણે, કારીગર પક્ષનો રા. શંકરલાલ બેંકર તરફથી મને એક વિગતવાર લેખ પૂરો પાડવામાં આવ્યો. વારંવાર માગણી કર્યા છતાં પણ મારા જાણવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અનિવાર્ય અડચણોને લીધે મિલ માલિકોના 'ગ્રૂપ' તરફની હકીકત ત્રણ માસની અંદર મને મળી નહિ. એક પક્ષની હકીકતથી સંતોષ પામીને ચૂકાદો કરવો એ મને વાજબી લાગ્યું નહિ, અને તેથી પંચનો અધિકાર સમાપ્ત કરી—બન્ને પક્ષ માંહોમાંહે મળીને સમજૂત કરવી અને તેમાં બન્ને પક્ષના મિત્ર તરીકે મારી મદદની જરૂર હોય તો તે આપવા હું રાજી છું, એમ મેં જણાવ્યું. પણ બન્ને પક્ષ તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું કે એ બની શકે તેમ નથી, અને પંચના કામની મુદત વધારવા તેઓ એક મત થએલા છે. તેથી મેં પંચનું કામ જારી રાખ્યું, તા. ૨૮ મી જૂને મિલ માલિકો ('ગ્રૂપ') તરફની હકીકત મને મળી તેમાંથી કેટલાક અગત્યના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા, તેનો ખુલાસો મેં બન્ને પક્ષ પાસે માગ્યો હતો. તા. ૩ જૂલાઈ ૧૮ સુધીમાં કારીગર પક્ષ તરફથી એ સંબન્ધમાં કાંઈ લખાઇ આવ્યું નથી. મ્હોટે ભાગે જે ખુલાસા તથા હકીકતની મારે જરૂર હતી તે મિલ માલિકોએ પૂરી પાડવાની હતી, અને તેઓ તરફથી એક 'ખાનગી' સૂચના સાથ થોડીક હકીકત રજુ કરવામાં આવી છે, પણ તેનાથી મેં પૂછેલા સર્વે પ્રશ્નનો ઉત્તર થતો નથી, અને જેટલાનો થાય છે તેટલાનો પણ અપૂર્ણ રૂપમાં થાય છે, અને કેટલીક હકીકત ઘણી મિલોમાંથી મેળવીને પૂરી પાડવામાં આવે તોજ તેનો ઉપયોગ માત્ર બની શકે. પરન્તુ તે હકીકત અત્યારે ભેગી કરવી શકય નથી એમ તેઓ તરફથી જણાવવામાં આવે છે. આ સ્થિતીમાં હું બન્ને પક્ષ વચ્ચેની તકરારમાં વાસ્તવિક ન્યાય શો છે એના નિર્ણય ઉપર આવી શકતો નથી, પણ મિલ માલિકો અત્યારે હવે વિશેષ હકીકત આપી શકે એમ નથી, અને ગરીબ કારીગરોને પંચનો નિર્ણય સત્વર મલવો જોઇએ એ ઇષ્ટ છે તેથી મારે વ્યવહારૂ ન્યાય યાને ચૂકાદા ઉપર આવવું પડે છે. પંચના ઠરાવની વાટ ન જોતાં કુદરતના બળે મિલ માલિકો અને કારીગરો વચ્ચે પ્રકૃત પ્રશ્નના સંબન્ધમાં જે વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી છે, તેમાંથી મને એ વ્યવહારૂ ન્યાય કરવાનું ધોરણ મળી આવે

છે. પક્ષકારો તરફથી મળેલી હકીકત મારા જાણવામાં આવે છે કે અત્યારે ઘણીખરી મિલોમાં ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકાનો વધારો અપાઇ ચૂક્યો છે અને કેટલીકમાં એ વધારો ૫૦ (પચાસ) ટકા સુધી પણ પહોંચ્યો છે—તો તકરારને લગતા બાકીના વખતને માટે ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકા વધારો અપાવવો ઘટારત છે. તેથી હું પંચ તરીકે મને મળેલા અધિકારથી જાહેર કરૂં છું કે મિલ માલિકોએ કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વખતના પગારમાં ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકા વધારો આપવો—એટલે કે ૨૭॥ ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.

છેવટે, બન્ને પક્ષે પરસ્પર સહનશીલતા અને શાન્તિથી કામ કર્યું છે, અને પંચના નિર્ણયમાં વિલંબ થયો તે દરમિયાન બન્ને પક્ષે માંહોમાંહે સમજીને મિલનું કામ ચાલતું રાખ્યું એ સન્તોષની વાત—હું અત્રે નોંધુ છું. આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં ઉભય પક્ષ વચ્ચે સંપથી કામ ચાલ્યા કરશે.

તા. ૧૦ ઑગસ્ટ ૧૯૧૮.

આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.

આપણા દેશના ઉદ્યોગ ધંધા કેમ પડી ભાંગ્યા ?

"No study is more interesting and instructive in the history of nations than the study of the material condition of the people from age to age." R. C. Dutt.

"The sources of tyranny & oppression which have been opened by the European Agents acting under the authority of the Company's servants and the numberless black agents and sub-agents acting also under them, will, I fear, be a lasting reproach to the English name in this country." Lord Clive.

આપણા દેશના ઉદ્યોગો નષ્ટ થવાનાં કારણો જાણવા સારૂ થોડીક ગતકાળની હકીકત જાણવાની જરૂર છે; તે વગર વસ્તુસ્થિતિ સમજાય એમ નથી. વળી ઉદ્યોગ ધંધા પડી ભાંગવાના એક નહિ પણ અનેક કારણો છે કે જેમાં રાજ્ય આશ્રયની ગેરહાજરી એટલુંજ નહીં પણ રાજ્ય સત્તાનો દુરૂપયોગ એક ઘણુંજ મહત્વનું અને સંગીન કારણ છે. સત્તાનો દુરૂપયોગ એટલી હદ સુધી થયો છે કે હિન્દની ગરીબડી—રાંક પ્રજાનો રોટલો ગયો છે—જીવનઆશા ગયો છે.

જુની વાત યાદ કરવી તે હિન્દના ઇતિહાસનું એક કંગાળ અને હૃદયદ્રાવક પ્રકરણ ઉકેલવા બરાબર છે. એ પ્રકરણ ઇંગ્લાન્ડના સુવિખ્યાત નામને કલંક—બટ્ટો—લગાડે છે; ઇંગ્લાન્ડની કીર્તિને ડાઘ લગાડે છે અને હિન્દુસ્તાન, એની હકુમત તળે આવ્યા પછીનું

એ પ્રકરણ લખાવા જો કારણ ન મળ્યું હોત તો, ઈંગ્લાન્ડ દુનિયાની પ્રજા આગળ છાતી ઠોકી ઉભું રહી, પ્રેસીડન્ટ વિલ્સને જેમ ચાલુ લડાઇ સંબંધમાં કહ્યું કે " ન્યાય અને છુટાપણા શીવાય આ લડાઇમાં ઉતરવામાં અમારો બીજો સ્વાર્થ નથી " તેમ કહી શકતે કે હિન્દ અને હિન્દી પ્રજાના શ્રેય ઉપરાંત એમનાપર રાજ્ય કરવામાં અમારો અન્ય કંઇ ઇરાદો નથી; અમારે બીજો સ્વાર્થ નથી; અમારાં આ મિથ્યા વચનો નથી, પણ કૃતિથી સિદ્ધ કરી બતાવેલાં સત્ય વચનો છે. " હિન્દવાનો પણ એ ઉપકાર ભૂલતે નહી, ઈંગ્લાન્ડના અદ્દલ ઇન્સાફ માટેનો મનમાં વસવટો થતે નહીં. અસ્તુ ! થનાર થઇ ગયું છે. આપણે તે ફરી એકવાર સંભારવાનું રહ્યું છે. ગતકાળમાં જેવી ભૂલ ત્યાંના રાજ્ય કારભારીઓએ કરી છે તેવી ભૂલ ફરી ન થાય તે માટે આપણે સાવચેત રહેવાનું છે અને તે હેતુ સાધવા માટેજ આ લેખ લખાયો છે.

ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને આપેલી સનદો તથા કોલકરાર.

ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કં. ને આપેલી સનદોની વિગતમાં ઉંડા ન ઉતરતાં, આપણા વિષય સાથે જે સરતોને ખાસ સંબંધ છે તેનુંજ ટુંકમાં અવલોકન કરશું. ડચ લોકો હિન્દુસ્તાનથી નિકાસ થતી પીપર મરીનો મોટો વેપાર કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૫૯૯ માં તેઓએ તે પીપરની કિંમત ઈંગ્લાન્ડને વેચતી વખતે ત્રણ શીલીંગ પરથી વધારીને ૬ ને ૮ શીલીંગ કરી. વલંદા વેપારીઓના આ કાર્યથી ચીઢાઇને લન્ડનના વેપારીઓએ હિન્દુસ્તાન સાથે બારોબાર–સ્વતંત્ર રીતે વેપાર કરનારી મંડળી સ્થાપવાની હિલચાલ કરી. આ ચળવળને પ્રતાપે શેર ૧૨૫ ની પાઉન્ડ ૭૦,૦૦૦ની મુડીથી The Governor & Company of Merchants of London trading to the East Indies નામની વેપારી મંડળી સ્થપાઇ; અને રાણી એલીઝાબેથ તરફથી તા. ૩૧–૧૨–૧૬૦૦ ના રોજ તન શહેનશાહી સનદ આપવામાં આવી.

ઇ. સ. ૧૬૦૦ ની સનદ:—આ સનદની રૂએ ઈસ્ટ ઇંડીયા કું. ને હિન્દુસ્થાન અને પૂર્વના પ્રદેશો સાથે વેપાર કરવાનો ઇજારો મળ્યો. તે અરસામાં ઇગ્લાન્ડની બીજી કોઇ મંડળી આપણા દેશ સાથે સિધો વેપાર કરતી ન હતી. આ સનદમા પ્રદેશો લેવા અને વહીવટ ચલાવવો એવું કંઇ સૂચવવામાં આવ્યું ન હતું. તેમની એકજ નેમ હતી અને તે વેપારની.

આપણે શું કર્યું ?—વિવેકશરા હિન્દવાનોએ એ વેપારી ભાઇઓને હરખભેર આવકાર આપ્યો. આપણે તે વખતે ન જાણ્યું કે તેઓ વેપાર વણજની બાબતમાં પ્રમાણિક વેપારનીતિનો ત્યાગ કરી રાજ્યસત્તાની રૂએ આપણાપર ગેરલાભ મેળવશે કે વેપારની બાબતમાં લેવા આપવાનાં કાટલાં જુદા રાખશે. આપણા જેટલીજ બીજાની શાખ ને આંટ ધારી, આપણા જેટલાજ બીજાને નિખાલસ ધારી, હિન્દવાનોએ પોતાનું ઘર તેમને ખોલી બતાવ્યું. એ ઘરમાં જો વાઘ માફક તેઓ ધસ્યા હોત તો હિન્દવાનો તેમની સાથે બાથ ભીડતે અને જેમ ગ્રીક લોકોને મારી હઠાવ્યા તેમ પાછા કાઢતે, નીકર તો મુસલમાન અને મોગલ લોકો સાથે મળી જઇ તેઓને પોતીકા બનાવ્યા તેમ બનાવી લેત; પણ આતો બંધ ઘર ખુલી જતાં તેમાં પેઠા અને જેઓએ દ્વાર ઉઘાડી આશરો આપ્યો

તેઓનેજ નુકશાન કર્યું. પાશેરામાં આ પહેલી પુણી થઇ અને તે દિવસથી આપણે પશ્ચિમની પ્રજાના સિદ્ધા સંસર્ગમાં આવ્યા.

ઇ. સ. ૧૬૧૨ —ઇ. સ. ૧૬૧૨માં કુંપનીની થાપણ પાઉન્ડ ૭૦૦૦૦) ઉપરથી વધારીને પા. ૪૦૦૦૦) કરવામાં આવી, અને તે વર્ષથી તે ૧૭૦૪ સુધીમાં જે બીજી ત્રણ વેપારી મંડળી સ્થપાઇ હતી તે જુની કું. સાથે એક કરી દેવામાં આવી હતી. અને એ ત્રણ કુંપનીની થાપણ પાઉન્ડ ૨૦૦૦૦૦૦૦) (લગભગ રૂ. બે કરોડ) ઉપર હતી. ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં ડીરેકટરોએ એવો ઠરાવ કર્યો કે વેપાર ઉપરાંત મહેસુલ ઉઘરાવવા તથા વસુલ કરવા તરફ તેમને ચિંતા અને લક્ષ છે. ઇ. સ. ૧૭૭૩માં Regulating Act રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ ના આધારે આ કંપનીનું રાજ્યદ્વારી બંધારણ બંધાયું અને કેટલીક સત્તા પણ આપવામાં આવી. ૧૭૮૪ ના પીટના ઈંડીઆ બીલ મુજબ ડીરેકટરોની બોર્ડ ઉપર એક Board of Control–બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ–સ્થાપવામાં આવી.

ઇ. સ. ૧૭૫૭–૧૭૬૫:—આ બે વર્ષની નોંધ લેવાની જરૂર છે. ૧૭૫૭ માં પ્લાસીનું યુદ્ધ થયું અને તેમાં કલાઇવની જીત થઇ. કેવા સંજોગો અને કોના દગા ફટકાથી આ જીત થઇ તે ઇતિહાસની વાતો છે, આપણે તો એટલુંજ જાણવું અગત્યનું છે કે આ સાલથી કુંપનીની એક સત્તા તરીકે કીર્તિની શરૂઆત થઇ. કલાઇવની પણ એવીજ અભિલાષા હતી અને એજ સાલમાં ૨૪ પરગણાની ઝમીનદારીનો હક કંપનીને મળવાથી તે પુરી થઇ. ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં કલાઇવને સદર પ્રાન્તનો જાગીરનો અંગત હક મળ્યો કે જે હકને ૧૭૬૫ માં શાહ આલમે ફરીથી બહાલી આપી. (આ હક કલાઇવનેજ મળેલો હોવાથી કંપનીએ કલાઇવને અમુક રકમ દશ વર્ષ લગણ આપવાનું નક્કી કરી ખરીદી લીધો હતો.) ઇ. સ. ૧૭૬૫ દિલ્હીના નામના બાદશાહ તરફથી કુંપનને બંગાળ ઓરિસ્સા તથા બિહારનો દિવાની હક મળ્યો. એટલે હવે લોકોની આંખમાં પણ તેઓ ફક્ત વેપારી ન રહ્યા. સત્તાનો દોર કેવો ચાલ્યો તે હવે પછીની હકીકત પરથી ધ્યાનમાં આવશે.

ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં સનદમાં કરેલો ફેરફાર:—પાર્લામેન્ટ પાસે ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં ઇસ્ટ ઈંડીઆ કુંપનીની સનદ ફરીથી ચાલુ કરવા માટે આવી ત્યારે ઇ. સ. ૧૭૮૪ ના પીટના ઈંડીઆ બીલની બધી સરતો ચાલુ રાખવામાં આવી અને એટલું વધારવામાં આવ્યું કે ઇસ્ટ ઈંડીઆ કુંપનીએ પૂર્વના પ્રદેશો સાથે વેપાર કરવા સારૂ ઈંગ્લાન્ડના બીજા વેપારીઓને ૩૦૦૦ ટન માલ લાવવા લઇ જવા જેટલી જોગવાઇ કરી આપવી. આ પ્રમાણે એમની એકહથ્થુ સત્તા અને ઇજારામાં પહેલીજવાર આટલો વિક્ષેપ મુકવામાં આવ્યો કે જેનું પરિણામ કંપનીને આગળ જતાં ભારે પડયું. વળી ૩૦૦૦ ટન માલ પુરતાજ વેપારની છૂટ હોવા છતાં, અનેક પ્રકારે વધારે ટન માલની આવજાવર થતી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં વધુ ફેરફાર:—ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં કુંપનીની સનદ ચાલુ રખાવવા માટે પાર્લામેન્ટમાં ફરીથી દરખાસ્ત લાવવામાં આવી ત્યારે ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં રાણી એલીઝાબેથે કુંપનીને પૂર્વના પ્રદેશો સાથનો વેપાર કરવાનો જે ઇજારો આપ્યો હતો તે સરત દૂર કરવામાં આવી, અને અંગ્રેજ વેપારીઓને ફક્ત ચીનની ચાહ સીવાય, દરેક પ્રકારનો વેપાર કરવા માટે છૂટ મળી. આનું એક

ખરાબ પરિણામ હિન્દ માટે આવ્યું. ઇસ્ટ ઇંડીઆ કુંપનીનો નફો રોજગાર જેનાથી નહોતો જોવાતો અને જેઓ ઇર્ષાથી બળ્યા રહેતા હતા તેઓ કંપનીનું વિલાયતમાં સખત વગોણું કરતા રહેતા હતા. આથી કરીને કોઈ કોઇવાર હિન્દને દાદ મળવાનો સંજોગ અને અવકાશ રહેતો હતો, પણ હિન્દ સાથેના વેપારનો કંપનીનો ઇજારો જતો રહ્યો તે સાથે અંગ્રેજ વેપારીઓ કુંપની નીતિપર જે અંકુશ મુકતા હતા તે પણ જતો રહ્યો અને તે વર્ષથી અંગ્રેજ વેપારીઓ જેમ બને તેમ પોતાને કેમ લાભ થાય તેજ તપાસતા રહ્યા અને એમની વિરૂદ્ધ કોઈ પોકાર કરનાર ન રહ્યું. હિન્દની દાદ સંભળાતી બંધ થઇ; વળી ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં હિન્દના તો કોઇ પ્રતિનિધિ હતાજ નહીં, જ્યારે હિન્દ સાથે વેપાર કરી ગબ્બર થયલા ઘણા વેપારીઓની આમની સભામાં લાગવગ રહેતી હતી અને જેમના મતની પરવા પણ કેબીનેટને પડતી હતી. આમ હોવાથી ન્યાયની ખાતર પણ કોઇ હિન્દનો પક્ષ લેતું તો પણ તે ફાવી શકતું નહીં અને એથીજ કરીને ઇ.સ. ૧૮૧૩ થી જ હિન્દના વણાટ ધંધાની ખરેખરી પાયમાલી શરૂ થઇ, જે હકીકત આગળ નિવેદન કરવામાં આવી છે.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં વેપારની છૂટ શામાટે અપાઇ ?—અંગ્રેજ વેપારીઓને વેપારની સ્વતંત્રતા કેમ આપવામાં આવી ? ફરજ્યાત જરૂર પડી માટે. આ અરસામાં નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની હાકેમી તળે ફ્રાન્સ બળવાન બન્યું હતું. નેપોલીઅને યુરોપના બંદરોમાં ઈંગ્લાન્ડનો માલ આવતો બંધ કર્યો હતો, એટલે જો તેમના ઉદ્યોગ ધંધા બંધ પડે તો ત્યાં કેર વર્તી રહે એમ હતું. ત્યાંના તૈયાર માલનો ઉપાડ કરે એવો હિન્દ શીવાય અન્ય કોઈ દેશ પોતાની સત્તા તળે હતો નહીં. હિન્દ સાથે ગમે તે વેપારનીતિ અખત્યાર કરી શકાય એમ હતું. મોટા કારખાનાવાળાઓ, હિન્દ સાથે વેપારની છૂટથી ઘણો લાભ થશે એમ લોકોને સમજાવતા હતા અને વળી તેજ માલ બનાવનારાઓના પ્રતિનિધિઓ આમની સભામાં હતા. મોસાળ જમવાનું હતું: મા પીરસનારી હતી. એટલે ઉપર મુજબ, ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ચાલુ કરી આપવામાં આવેલ સનદમાં ફેરફાર થવા પામ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૩૩ થી વેપાર બંધઃ—ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં સનદ ચાલુ કરી ત્યારે એ સરત કરવામાં આવી કે કંપનીએ વેપાર કરવાનું સદંતર બંધ કરવું અને ફક્ત તેમણે હિન્દનો રાજ કારભાર તથા વહીવટ કરવો, એટલે કે કંપની એક વેપારી પેઢી હતી તે મટી જઇને એક સત્તાધિકારી સત્તા બની. વળી કુંપનીના જે શેર હોલ્ડર હતા તે બધાને (પા. ૧૦–૧૦–૦) સાડાદસ ટકા લેખે વ્યાજ આપવુ અને તે રકમ હિન્દની મહેસુલમાંથી વસુલ કરવી; વધુમાં એમ પણ નક્કી ઠરવામાં આવ્યું કે વીસ વર્ષ પછી—કે જે મુદત માટે આ સનદ ચાલુ કરી આપી હતી—જો ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપની હયાતી ન ભોગવે અથવા તેની પાસેથી સર્વ અધિકાર અને પ્રદેશો લઇ લેવામાં આવે તો કંપનીના શેર હોલ્ડરને દર સો પાઉન્ડ પેટે બસો પાઉન્ડ આપવા. કંપનીને અસ્તત્વમાં ન રાખવામાં આવી, એટલે આ છેલ્લી સરતનો અમલ પણ થયો. આ સરત જો કે ઇંગ્લાંડને ઘણી લાભકારક હતી પણ હિન્દી પ્રજા તેના ભાર તળે કેવી કચડાઈ જાય છે તે પ્રતિવર્ષે એ દેવાનુ વ્યાજ ભરવા સારૂ હિન્દી સરકારને જે મહેસુલ ઉઘરાવવી પડે છે તે પરથી જણાઇ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૪માં છેલ્લીવારની બહાલી:—ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં સનદ ચાલુ કરી આપવામાં આવી ત્યારે કંઇ પણ મુદત ઠરાવ્યા વગરજ તે ચાલુ કરવામાં આવી હતી. ઇગ્લાન્ડમાં આ સમયે કંપનીના વહીવટ સામે બહુજ ચર્ચા થતી હતી અને ફરીથી પરવાનો ન આપવા દબાણ થયું હતું; ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના પ્રતાપે કંપની વિરૂદ્ધ જે બહુ સખ્ત મત બંધાયો હતો તે દઢ થયો અને રાણી વિકટોરીઆએ કંપનીની સનદ રદ કરી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઇ લીધી. કંપનીના શેર હોલ્ડરોની ઇ. સ. ૧૮૩૩ની સરત મુજબ પૈસા ચુકવવામાં આવ્યા.

બોજો હિન્દને માથે ને ઇગ્લાન્ડને ઘી કેળાં!—નિચેની હકીકતની નોંધ લેવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાનને પૈસે એટલે કે હિન્દની મહેસુલમાંથીજ કંપનીએ પોતાની સત્તા જમાવી હતી, વધારી હતી. હિન્દની સરહદો ઉપર કે હિન્દમાં જે જે લડાઇઓ થઈ હતી તેનો તથા વહીવટનો બધો ખર્ચ હિન્દી મહેસુલમાંથી કરવામાં આવ્યો હતો. આ બધામાં ઈંગ્લાન્ડ કે ઇસ્ટ ઈંડીઆ કું.એ એક રાતી પૈ પણ પોતાની ખરચી નહતી, તે છતાં જ્યારે રાણી વિકટોરીઆએ કંપની પાસેથી હિન્દનો વહીવટ પોતાને હસ્તક કર્યો ત્યારે, આવો મોટો વિશાળ દેશ મળવા છતાં કંપનીએ હિન્દમાં કરેલું બધું દેવું, કંપનીના શેર હોલ્ડરને સો પાઉન્ડ પેટે બસો પાઉન્ડ ચુકવ્યા, તે બધો ખર્ચ અને દેવું, હિન્દને માથે નાંખવામાં આવ્યું અને તે દિવસથી એ દેવું હિન્દી કરજ (Indian Debt) ને નામે ઓળખાતું આવ્યું છે. દિન પ્રતિદિન આ કરજ વધતું ગયું છે અને તેનું વ્યાજ ભરવાને પહોંચી વળવા સારૂ હિન્દી મહેસુલ વધારવા જે જરૂર પડે છે તે બોજો હિન્દના ખેડુતોને શિર પડે છે; અને તે હિન્દની ખેતીવાડીને નષ્ટપ્રાય કરવામાં ઘણો ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. અસ્તુ.

પછી શું થયું ?—ટુંકમાં હિન્દની જાહોજહાલીથી મુગ્ધ થઈ તેમાંથી બને તેટલો કસ ચૂસવાને સ્થપાયલી ઇસ્ટ ઇંડીઆ કું. વેપારી પેઢીમાંથી બળવાન સત્તા બની તે જોયું. ઇસ્ટ ઇંડીઆ કું. ને વેપારને પહલે હિન્દનો વહીવટ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી ત્યારથી અને જ્યારે જ્યારે સનદો ચાલુ કરવામાં આવતી હતી ત્યારે કંપનીના વહીવટ સંબંધી પાર્લામેંટમાં ચર્ચા થતી હતી, પણ તે ચર્ચાનો મુખ્ય સારાંશ તો એજ હતો કે હિન્દુસ્તાન અને હિન્દી કારીગર તથા પ્રજાનું ગમે તેમ થાય પણ ઇંગ્લાન્ડનો વેપાર હિન્દ સાથે કેમ વધે, ઈંગ્લાન્ડને અહીંઆનો કાચો માલ કેમ સરળતાથી, સગવડતાથી તથા વગર જકાતે મળે. આજ મુદ્દાપર લક્ષ રાખી બધી ચર્ચા થતી હોવાને લીધે, ઇંગ્લાન્ડના કારખાના વાળાઓનો પાર્લામેન્ટમાં વધુ મત અને અવાજ હોવાના સબબે એ ઢોલ તાંસાના અવાજોમાં હિન્દની કાકલુદી સંભળાતી નહીં; અને કદાચ ઝીણો, બોખરો કે બેસુરો અવાજ બહાર પડી આવતો તો ત્યાંના વેપારીઓના સ્વાર્થમાં તે દબાવી દેવામાં આવતો, એની ગણના કરવામાં આવતી નહીં. વળી જ્યાં સુધી કુંપની સરકાર હતી ત્યાં સુધી વહીવટ કે અન્ય કાંઈ કારણથી પણ પાર્લામેન્ટ તેના કારોબારમાં માથું મારતી, તપાસ કરતી, અને તેમ થવા છતાં જોકે હિન્દને ન્યાય તો મળતો નહીં તો પણ ભૂલેચુકે હિન્દની હાલત અને દુર્દશાનું કાંઈ કોઇ સખીજન બ્યાન કરાવતું હતું; પણ ઇ. સ. ૧૮૫૭ પછી રાણી સરકારના હાથમાં

હિન્દની દોરી આવતાં, તે પર અન્ય કોઇનો અંકુશ રહ્યો નહી અને નામદાર હિન્દુસ્તાન સરકાર પોતાના વટ, મોભ્ભા અને નિરંકુશ વેપારનીતિમાં મશગુલ રહેવાને પરિણામે રોટલા સાથે ખાવાને મીઠા માટે ઘરમાં બાળવાને તેલ કે દિવો કરવાને દિવાસળી માટે, પોતાની નમ્રતા ઢાંકવાને કકડા લુગડા માટે હિન્દનો વતની સ્વાશ્રયી મટીને પારકી આશ કરનો બન્યો—પરાવલંબનની બેડીમાં જકડાયો. ઉદ્યોગ ધંધામાં મસ્ત રહેલી અને તેથી મશહુર અને ઝાહોઝહાલ થયલી માતૃભૂમિની આવી કંગાળ અને બેરોજગાર થયલી સ્થિતિ જોઇ કયા ભારતપુત્રનું હ્રદય નહીં દ્રવતું હોય !

કયા ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા?—કંપની સરકારના આગમન પછી આપણા દેશના જે ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા તેમાંના ખાસ ધ્યાન ખેંચના થોડાકનાં નામ નીચે મુજબ છેઃ—રૂ કાંતવા તથા વણવાનો—વણાટ; કામનો રેશમ ઉત્પન્ન કરવાનો તથા રેશમ વણાટનો; બારીક નકસી કામનો; સાદી અને નકશીવાળી શાલનો; વહાણુ નૌકા બનાવવાનો; અસ્ત્ર શસ્ત્ર બનાવવાનો; ખાંડ તથા ગળીનો; સેતરંજી અને ગાલીચાનો; ચામડા કેળવવાનો; કાંસુ ગાળવા તથા કાંસાના વસ્તુઓ બનાવવાનો વિગેરે વિગેરે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન વૈદક, મોગલ અને રજપુત કાળના શિલ્પશાસ્ત્રના તથા ચિત્રકળાના ધંધા પણ તે વખતથી પોષાતા બંધ થયા.

હિન્દુસ્તાનના ફક્ત આટલાજ ઉદ્યોગ ધંધા નષ્ટ પામ્યા છે કે નષ્ટ પામવાની દશાએ આવી પહોંચ્યા છે, એમ માનવાનું નથી. આટલાંજ નામ ગણાવવાનું કારણ એટલુંજ કે દેશ દેશાવરોમાં હિન્દની ઝાહોઝહાલી, કુશળતા તથા ઉંચી કારીગરીની કીર્તિ ફેલાવનાર તથા તેથી હિન્દને મશહુર કરવામાં એ ઉદ્યોગો મુખ્ય હતા. આ ઉપરાંત બીજા સેંકડો નાના ઉદ્યોગો—ગૃહઉદ્યોગો છે કે જે કંપની મારફત પશ્ચિમના સંબંધમાં આવતાં નષ્ટ પામ્યા છે. અત્તર અને સુગંધી ખુશબોદાર તેલ બનાવનારાઓ જુજ છે. પ્રાચીન મીનાકારી કામ જાણનાર લગભગ પતી ગયા છે. પટોળા વણનાર રડયા ખડયા નજરે પડે છે. ઝાડ પાનના રસમાંથી રંગ બનાવનાર ઝાઝા રહ્યા નથી. દેશી કાગળો કે જે સેંકડો વર્ષ સુધી જવાબ દઇ શકતા હતા તે બનતા બંધ થયા છે. સોનેરી રુપેરી કસબ પરદેશથી આવે છે. આ પ્રકારના ઘણા ઉદ્યોગો આપણા હાથમાંથી ચાલ્યા ગયા છે. પણ તેના કાંઇ સત્તાવાર આંકડા મળી શકે એમ નથી. છતાં પણ આપણા દેશની રાંક પ્રજા તે ઉદ્યોગો ઉપર સંતોષ અને ચેનથી ગુજરો કરતી હતી અને આજે તેઓની જે કંગાલ સ્થિતિ થઇ પડી છે તથા ગુજરાન માટે ખેતી શીવાય અન્ય કાંઇ ધંધો રહ્યો નથી એજ પુરતો અને સચોટ દાખલો છે. એક કાળમાં—પાંચ દાયકાથી બે સદી ઉપર—તે ઉદ્યોગો હતા અને આજ નથી. આ ઉદ્યોગ ધંધા પડી ભાંગવાનાં કે નાશ પામવાનાં કારણોમાં કારીગર તથા તેમના પોષક જનસમાજનો દોષ નથી એમ અમે કહેવા નથી માંગતા—તે દોષો વિગેરેનું વિવેચન બીજા લેખમાં કરવાનું રાખ્યું છે—પણ રાજ્યસત્તા, હિંદને બિનઅનુકૂલ વેપારનીતિ, ભારે પડતી જકાત, અંગ્રેજ વેપારીઓનો સ્વાર્થ અને ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપની તથા અંગ્રેજ સરકારે તે બાબતમાં ભજવેલો અઘટિત ભાગ, હિન્દી ખેડુતોને ચગદી નાંખતી જમીનની મહેસુલ વિગેરે મુખ્ય કારણો કે જેને પ્રતાપે આપણો દેશ બેરોજગાર થયો છે તે આ લેખમાં જણાવવાનો હેતુ રાખ્યો છે.

ખેતીવાડી પછી સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચતો, સૌથી વધારે જે માટે ઉહાપોહ થયો છે એટલુંજ નહીં પણ અંગ્રેજ વેપારીઓની લાગવગને લીધે અને સ્વાર્થ ખાતર અંગ્રેજ સરકારને હાથે સમસ્ત હિન્દને જે માટે અન્યાય થયા કર્યો છે, તથા જે ઉદ્યોગની મરણતોલ દશા થવાથી લાખો સ્ત્રીપુરૂષો તથા બાળકોની રોજી બંધ થઇ છે તે રૂ કાંતવાનો તથા વણાટનો ઉદ્યોગ છે. મોગલ બાદશાહની પડતી થઇ ત્યાં લગણ વણકરોની સ્થિતિ ખરાબ થઇ હોય એવો કોઇ જગ્યાએ ઉલ્લેખ નથી, એટલુંજ નહીં પણ નામદાર કુંપની જે હજારો પાઉન્ડનું કાપડ અત્રેથી વિલાયત ચઢાવી શકતી હતી તે એ ધંધાની આબાદાનીની શાખ પુરે છે. લાખો રૂપીઆના કાપડના નિકાસને બદલે આજે આપણા દેશમાં કરોડો રૂપીઆના વિદેશી કાપડની આયાત થાય છે; એવી પરિસ્થિતિ થવાનું કારણ વિગતે જાણવા જરૂર છે.

મીર કાસમના સમયમાં શું બન્યું ?—ઇ. સ. ૧૭૫૭ ના પ્લાસીના યુદ્ધ પછી બંગાળમાં એક સરખું અશાંતિનું રાજ્ય હતું. મીર જાફર પછી મીર કાસમને નવાબ બનાવવામાં આવ્યો; મીર કાસમે પોતાને નવાબ બનાવવાનો પુરતો બદલો કંપની તથા તથા તેના વહીવટદારોને આપ્યો હતો. (મીર કાસમે ઇનામ તરીકે પા. ૨,૦૦,૬૬૯ અંગ્રેજ અમલદારોને વહેંચ્યા હતા) તેની નવાબગીરી દરમ્યાનમાં કંપનીના માણસોએ પોતાને હિસાબે હદ કરતાં ઝાઝો વેપાર કરવા માંડયો હતો અને તેથી કરીને કાસમની આવક ઘટી ગઇ એટલુંજ નહીં પણ રૈયત હેરાન હેરાન થઇ.

બંગાળામાં કંપની જે ખરીદ કરેલો માલ લાવે કે વેચે તે પર જકાત લેવાની નહોતી અને તે હક કંપનીના ગુમાસ્તાઓએ પણ માગ્યો. મીર કાસમે ઘણો સખ્ત વાંધો લીધો (કે જે વાંધો વોરન હેસ્ટીંગે તથા મી. વાનસીટાર્ટે પણ કબુલ રાખ્યો હતો) પણ નવાબની એ દલીલ કબુલ રાખવી એ એમ્પાટ, હે, અને વૉટસનને " અંગ્રેજ ગૃહસ્થો " તરીકે Dishonourable અણછાજતું અને અપમાનકારક લાગ્યું. (નવાબ સાથેની સરતો વિરૂદ્ધ આ વર્ત્તન હતું, પણ એક વખત કરેલી સરતો જો સમયાનુકાળ ન થાય તો તેથી વિરૂદ્ધ વર્ત્તન કરવું તે તે સમયમાં મી૦ એમ્પાટ જેવા " ગૃહસ્થ " ને honourable માનકારક લાગ્યું હશે.) આમ થવાથી કંપની તથા ગુમાસ્તાઓનો વેપાર વધ્યો પણ મીર કાસમની રૈયત હેરાન થઇ. તેઉપરથી પોતાને પ્રજાને થતો અન્યાય અટકવવા મીર કાસમે ઔદાર્ય દર્શાવી સદંતર જકાત કાઢી નાંખી અને તેનું ફળ પોતે પાદભ્રષ્ટ થઈ ભોગવ્યું. પોતાની પ્રજાને રાહસત તથા ન્યાય આપ્યો, એ પણ તે વેળાની નીતિના ધોરણ મુજબ નવાબનું અસભ્ય અને અઘટિત વર્ત્તન હતું.

વણકરનો ત્રાસઃ—આ સંબંધમાં મીર કાસમે રજુ કરેલા વાંધા તથા પત્ર અને તેની તરફદારી કરી નિવેદન કરેલી હકીકતમાંથી ટુંક સાર આપવો અસ્થાને નહીં ગણાય. " કલકત્તાથી કાસીમબઝાર, પટના, ડક્કા લગણમાં કંપનીના એજન્ટો અને ગુમાસ્તાઓ અંગ્રેજ વાવટાની ઓથે વેપાર કરે છે અને મારી સત્તાનું અપમાન કરે છે. તેઓ પોતે દરેક પ્રકારનો ખાનગી વેપાર જકાત ભર્યા વગર કરે છે; આથી મને વાર્ષિક રૂ. ૨૫) લાખનું નુકશાન થાય છે. મારી રૈયતને રૂપીઆનો માલ પાંચ રૂપીએ લેવા ફરજ પાડે છે; નીકર ચાર રૂપીઆનો માલ જોરજુલમથી રૂપીઆમાં પડાવી લે છે. "

સરજન્ટ બ્રિગો માલની આપલે કેમ થાય છે તે હકીકત જણાવતાં લખે છે કે: "એક (અંગ્રેજ) સદ્‌ગૃહસ્થ પોતાના ગુમાસ્તાને માલ લેવા કે વેચવા મોકલે છે, અને જો લોકો તે ગુમાસ્તાના કહેવા પ્રમાણે માલ વેચતા કે લેતા નથી તો તેઓને મારવામાં આવે છે અથવા તેઓને તુરતજ કેદખાનું ભોગવવું પડે છે; આટલુંજ નહીં પણ ખુશીથી માલ વેચનાર કે લેનારને પણ, પોતા શીવાય બીજા કોઇ પાસેથી માલ લેવાની કે વેચવાની મનાઇ કરે છે. કોઇ કોઇ વાર ઘણાજ સસ્તા ભાવે વસ્તુ પડાવી લેવામાં આવે છે અને કોઇ વાર પૈસા પણ આપવામાં આવતા નથી. વિ. વિ."

મી. વિલિયમ બોલ્ટ લખે છે કે: "એકાદ ગામમાં જ્યાં ધંધોરોજગાર ઠીક હોય છે ત્યાં ગુમાસ્તા આવે છે; અને રહેઠાણની જગ્યા લઇ તેને કચેરી બનાવે છે. ત્યાં આગળ પોતાના સીપાઇ મારફત દલાલ તથા વણકરોને બોલાવવામાં આવે છે અને પોતે થોડા પૈસા ધીરીને અમુક ભાવે, અમુક માલ, અમુક મુદતમાં પુરો પાડવાનો દસ્તાવેજ કરાવે છે. વણકરને તે કબુલ છે કે કેમ તેની પરવા કરવામાં આવતી નથી, કારણ કે ગુમાસ્તા મરજી પ્રમાણે સહી કરાવી શકે છે અને જો વણકર આનાકાની કરે છે તો તેને બાંધવામાં આવે છે અને માર મારી કહાડી મુકવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે વણકરોની એક યાદી રખાય છે અને તેમાં દરેકનું નામ નોંધાય છે. આ વણકરોને બીજા માટે કામ કરવા દેવામાં નથી આવતા અને ગુલામ હોય તેમ એક ગુમાસ્તો બીજા ગુમાસ્તાને વણકરોની આપલી બદલી કરી આપે છે. આ બધામાં વણકરોની મહેનતનો ગેરલાભજ લેવાય છે. બજારમાં જે ઉપજે તેના કરતાં ૧૫ ટકા ને કોઈ વાર ૪૦ ટકા ઓછા દામ અપાય છે. વળી એમ કરતાં ઠરાવ મુજબ માલ પુરો નથી પાડવામાં આવતો તો તેમનો માલ જપ્ત કરી, બજારમાં તુરત વેચી ખોટ પુરી કરવામાં આવે છે. રેશમના તાર ફીરકીપર ચઢાવનાર (winders) કે જે નાગોડાને નામે ઓળખાય છે તેઓનાપર થતા અન્યાયના કારણથી કરીને પોતાને ફરજ પાડી રેશમ વીંટવાની ફરજ પાડવામાં ન આવે તે માટે અંગુઠા કાપી નાંખવાની વાતો પણ જાણીતી છે." અમારી ટીકાની આ ઉપર જરૂર નથી.

વળી કંપનીની ફરમાશ મુજબ વણકર પોતાને ત્યાં એક અને કોઇ વાર એક પણ વણકર વધારે રાખી શકતો નહીં. જે માલ તેઓ બનાવે તે ગુમાસ્તાને પોતાને કે કંપનીને આપવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. આને પરિણામે ડકકા, પટના, કાસમબજાર, પુર્નીઆ વિગેરે સારા સારા વણાટ માટે પંકાયલાં ગામોનો ધંધો પડી ભાંગ્યો અને આજ દિન લગી તે ઉદ્યોગ ફરી સજીવન થયો નથી.

સર થોમસ મનરોની ઇ. સ. ૧૮૧૩માં જુબાની:—કંપનીની સનદ ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ચાલુ કરી આપવામાં આવી તે વખતે થયલી તપાસમાં સર થોમસ મનરોએ આપેલી જુબાની નોંધવા જેવી છે: "કેટલા કાપડની જરૂર છે તે વિલાયતમાં નકી થતાં, કંપનીના ડીરેકટરો હિન્દુસ્તાન લખી જણાવતા; તે ખબર અત્રે આવતાં અત્રેની વેપારી બોર્ડ, તરફથી, ઇંગ્લાન્ડથી આવેલા ડીરેકટરોના કાગળની નકલ દરેક પેઢી પર મોકલી આપવામાં આવતી; પેઢીપરનો 'એજન્ટ' ત્યાંના વણકરો સાથે આગળથી નાણું

ધીરી કાપડ ખરીદવાની ગોઠવણ કરતો. આ ગોઠવણ પાર પડે માટે બધા વણકરોને ભેગા કરવામાં આવતા અને જ્યાં સુધી અમુક ભાવે કાપડ વેચવાને તેઓ કબુલ ન થાય ત્યાં સુધી તેમનાપર પહેરો રાખવામાં આવતો હતો. એક વાર વણકરે બહાનું લીધું તે પછી તેમની હકુમતીમાંથી તે ભાગ્યેજ છટકી શકતો. વણકર વખત સર માલ પુરો પાડે અને ઢીલ ન કરે તે સારૂ એને ત્યાં એક સીપાઇ બેસાડવામાં આવતો કે જેની પાસેના દંડા (Rattan) નો ઘણી વાર ગેરઉપયોગ થતો. એ સીપાઇનો ખર્ચ વણકરને માથે ચઢતો અને વણકર વખતસર માલ ન આપતાં કોર્ટમાં ઘસડાતો અને થયલો દંડ ન ભરી શકે તો તેના ઘરના વાસણ જપ્ત કરવામાં આવતા હતા અને આ પ્રમાણે બધીજ વણકર વસ્તીને કંપનીની પેઢીઓમાં ફરજિયાત કામ કરવું પડતું હતું. વધુ ખેદકારક તો એ છે કે આ જાતનું **ગેરવર્ત્તન કાયદાપૂર્વક કરવામાં આવતું** એટલે કે એ મતલબ સરે તે હેતુથી એવા પ્રકારના કાયદાજ ઘડવામાં આવતા હતા. એ કાયદાઓ મુજબ, જે વણકરે કુંપની પાસથી બહાનું લીધું હોય–જે ફરજિયાત તેની પાસે લેવડાવવામાં આવતું હતુ–તે બીજા કોઇને, દેશી કે યુરોપીઅન વેપારીને, કોઈ પણ કારણે પોતે બનાવેલો માલ આપી શકે નહીં તથા પોતે બીજે ઠેકાણે **મજુરી** પણ ન કરી શકે. વેળાસર માલ પુરો ન પાડતા તેનાપર ચોકીદાર મુકવાની સત્તા ' રેસીડન્ટ ' ને આપવામાં આવતી; જો કદાચ તે બહાર કોઇને માલ વેચે તો દાવાની અદાલતમાં તેના પર કામ ચલાવવામાં આવતું; વળી કરાર મુજબ માલ પુરો ન પાડે તો, જો વણકર પાસે એક કરતાં વધારે શાલ હોય અને વણાટ કામ સારૂ એક અથવા એકથી વધુ માણસ રાખેલા હોય તો, કાપડના ઠરાવેલા ભાવ ઉપર ૩૫ ટકા જેટલા દંડને પાત્ર ઠરતો હતો. "

વોરન હેસ્ટીંગનો ટેકો:—આ જુલ્માનાના સમર્થનમાં વોરન હેસ્ટીંગના શબ્દ ટાંકીશું કે: " અમારા આવવાના સમાચાર મળતાં, ધર્મશાળાઓ, બજારો ને ગામો ખાલી થઇ જતાં; બજારની દુકાનો બંધ થતી. આપણા વહીવટ સંબંધી લોકોમાં આવો ત્રાસ વર્ત્તી રહ્યો છે "

અમારા શબ્દમાં કંઇ પણ વિચાર આપવાનું ન રાખતાં ઉપલા અવતરણોથી તે હકીકત વાંચક સમક્ષ રજુ કરી છે; અને તે ઉપરથી વણાટ ધંધાને શરૂઆતથીજ કેમ હાનિ પહોંચવા માંડી તે સમજી શકાય એમ છે.

કોઇપણ સુજ્ઞ સરકાર પોતાની કે દૈવવશાત્ પોતાના હાથ તળે આવેલી પ્રજાની આબાદાની ઇચ્છી, તેનો વેપાર ધંધો કેમ વધે તે પર ધ્યાન આપે, પણ હિન્દુસ્તાનને તેટલોયે ન્યાય ન મળ્યો. અત્રેનો વણાટ કામનો ઉદ્યોગ કેમ ખીલે તથા વેપાર કેમ વધે તે પર લક્ષ ન અપાયું, તેટલુંજ નહીં પણ ઉલટું વણકરો વણાટકામ બંધ કરે અને ફક્ત ઇગ્લાન્ડનાં કારખાનાંઓને જે કાચા માલની જરૂર હતી તે પુરી પાડવા પરજ ઝાઝું લક્ષ આપે એવા અને તે સાથે ઈંગ્લાન્ડમાં બનેલા કાપડનો અત્રે વધારેને વધારે ઉપાડ અને ફેલાવો થાય તે સારૂં પગલાં ભરવામાં આવ્યા હતાં. સનદ ચાલુ કરવામાં આવતી તે વખતે કુંપનીના કારોબાર સંબંધી તપાસ થતી હતી; પણ તેવે પ્રસંગે અને

બીજા ઇતર કમીશન મારફતે હિન્દુસ્તાનના લોકો ઇગ્લાન્ડમાં બનેલો માલ કેમ વધારે લે તથા તેઓ ફક્ત કાચો માલ ઉગાડવા પરજ લક્ષ આપે તે હેતુપૂર્વક ખાસ જુબાની લેવાતી તથા તપાસ કરવામાં આવતી હતી. એમ કરતાં હિન્દને ન્યાય મળે પણ ઈંગ્લાન્ડના વેપારીને નુકશાન થાય એવી યોજના ઘડાતી તો ત્યાં બહુ મોટો ખળભળાટ કરી મુકવામાં આવતો અને સરકારને પોતાના હુકમ ફેરવવા પડતા હતા. આવા સંજોગોમાં દેશના ઉદ્યોગ ખીલી તો કયાંથીજ શકે ? એક બાજુથી ફક્ત જુબાનથી દેશની આબાદાની ની વાતો કરવી કે ઇચ્છા બતાવવી અને બીજી બાજુથી દેશ વધારે પરતંત્ર અને ઉદ્યોગ હીન થતો જાય એવાં પગલાં ભરાય, ત્યાં દેશની અવનતિજ થાય, એ દેખીતું છે.

વણકર સ્વતંત્ર રીતે માલ બનાવે તેને ઉત્તેજન નહોતું અપાતું. ઉલટું તે પર અટકાવ મુકવામાં આવતો. પહેલાં વણકર પોતે પોતાના ઘરમાંજ કાચો માલ લાવી કાપડ વણતો હતો તેને બદલે કંપનીએ તેને કાચો માલ પુરો પાડવા માંડયો અને કારખાનામાં ફરજિયાત કામ કરવાની ફરજ પાડી એથી કરીને વણકરની સ્વતંત્રતા ચાલી ગઇ અને તે મજુર બન્યો, એટલુંજ નહીં પણ અશક્ત માણસ કે બાળક પોતાની શક્તિ અનુસાર ઘરમાં જે મદદ કરી શકતો હતો તથા સ્ત્રીઓ તરફની જે મદદ મળતી હતી તે વણકરને મળતી બંધ થઈ એટલે કુટુંબ ઉપર બોજો વધ્યો અને ધીમે ધીમે વણકરના કુટુંબની હાલત કંગાલ અને દરિદ્રી બનતી ગઇ. વણાટકામમાં જે નફો રહેતો હતો તે તેઓને મળતો બંધ થયો અને તેટલા પ્રમાણમાં કંપનીની આબાદાની, આવક ને નફો વધ્યાં આ પ્રકારનો વેપાર રોજગાર કંપનીનાજ હાથમાં રહેવો જોઇએ કે ઇગ્લાંડની પ્રજાને તેની છુટ આપવી જોઇએ તેની બારીકાઇથી તપાસ જુબાની વખતે કરવામાં આવતી, પણ તે પ્રશ્નોની સાથે હિન્દના વતનીની કેવી સ્થિતિ થશે અને તેનો તેના પડી ભાંગતા રોજગારનો પુનરૂદ્ધાર કે સજીવન કરવાનો વિચાર કરવામાં આવતોજ નહી.

બીજી મુશ્કીબતોઃ—ગામડાં કે નાનાં શહેરોમાં બનેલો માલ મોટાં શહેરો કે બંદરોએ પહોંચતા સુધીમાં વચ્ચે આઠ દસ નાકાં વટાવવા પડતાં અને દરેક જકાતખાને જકાત ભરવી પડતી; આથી કરીને વસ્તુની કિંમત ઘણી વધી પડતી અને કંપની સાથેની હરિફાઇમાં વણકર કે વેપારી ટકી શકતો નહીં; નાના વેપારીની તો એ પ્રમાણે વેપાર કરવાની હામજ ચાલતી નહીં, એટલે તે તો લગભગ અદૃશ્યજ થઈ ગયો હતો અને બહોળા વેપાર કરનાર પણ એકની એકજ વસ્તુ પર આઠ દસ વાર જકાત ભરીને અને તે ઉપરાંત દરેક જકાતખાને જકાત અધિકારીનો ત્રાસ વેઠી વેઠીને તથા સમયનો ભોગ આપીને કંટાળી જતો હતો જ્યારે કંપની અને તેના ગુમાસ્તાઓ જકાત ભર્યા વગર માલ લાવી કે લઇ શકતા હતા. આ પ્રકારની જકાત નીતિથી કરીને પણ વણકર તથા વેપારીને અન્યાય થતો અને તે અન્યાયમાંથી બચવાનો ઇતર કંઇ ઉપાય ન હોવાથી તેનું પરિણામ ધંધારોજગાર બંધ થવામાંજ આવ્યું હતું.

ભારે પડતા કર અને જકાતઃ—વણાટનો ધંધો પડી ભાંગવામાં ત્રીજું અને ઘણું સબળ કારણ કાચા તથા તૈયાર માલપર અત્રે તથા ઈંગ્લાન્ડમાં જે જકાત ' દાણ તથા કર ' ઠરાવવામાં આવ્યા હતા, તે હતું.

આ પ્રકારની જકાત અને કર ઠરાવવામાં તે વખતના રાજનીતિજ્ઞોની એકજ મુરાદ હતી કે ઈંગ્લાન્ડનો વેપાર ગમે તે પ્રકારે વધે અને હિન્દથી આવતો તૈયાર માલ અટકે—પછી હિન્દનું ગમે તે થાય.

અત્રેથી નિકાસ થતા કાપડ ઉપર ઈંગ્લાંડમાં ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં કિંમત ઉપર નીચે મુજબ જકાત હતી: છીંટ પર પા. ૩—૬—૮ ટકા, પણ જો તે માલ ખુદ ઈંગ્લાન્ડમાં વપરાય તો પાઉન્ડ ૬૮—૬—૮ વધુ. મલમલપર દસ પાઉન્ડ; ઈંગ્લાન્ડમાં વપરાય તો પા. ૨૭—૬—૮. રંગીન માલ કે જે ઇંગ્લાન્ડમાં વાપરવાની મનાઇ હતી અને જે ફક્ત ઇંગ્લાન્ડ લાવી ત્યાંથી પાછો ચડગત થતો હતો તે પર જકાત પા. ૩—૬—૮ હતી.

મી. વિલસને ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં જુબાની આપતા કહ્યું હતું કે: "ઇ. સ. ૧૮૧૩ પહેલાં સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ, જકાત વિ. હોવા છતાં, વિલાયતમાં બનતા માલ કરતાં ૫૦ થી ૬૦ ટકા ઓછી કિંમતે વેચી શકાતું હતું અને તેથી કરીને વિલાયતમાં માલ બનતો અટકે નહીં તે માટે કાંતો હિન્દુસ્તાનથી આવતું કાપડ સદંતર બંધ કરવા જરૂર હતી, નીકર તે મોંઘું પડે માટે ૭૦ થી ૮૦ ટકા જકાત વધારવા જરૂર હતી અને આ મુજબ જકાત ન વધારી હોત તો વરાળ યંત્રથી કારખાનાં ચાલતાં હોવા છતાં પેઇસલી અને માનચેસ્ટરનાં કારખાનાં ક્યારનાએ બંધ થયાં હોત. જો હિન્દ સ્વતંત્ર હોત તો આનો બદલો એણે વાળ્યો હોત, વિલાયતી માલ ઉપર ભારે અટકાવનારી જકાત નાંખી હોત અને પોતાના લાભદાયી ઉદ્યોગનો નાશ થતો અટકાવ્યો હોત; પણ તેમ સ્વરક્ષણ કરવાની તેની પાસે સત્તા ન હતી; તે (દેશ) એક પરદેશીની દયા ઉપર હતો; વિલાયતી માલ તેને ગળે વગર જકાતે ઓળવવામાં આવતો હતો અને પરદેશી માલ બનાવનારે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી—કે જેની સાથે તે સમાન ધોરણે સ્પર્ધા કરી શકે તેમ નહોતો—ને દબાવવા અને છેવટ ગુંગળાવી નાખવા રાજકીય અન્યાયનો લાભ લીધો."

ઇ. સ. ૧૮૧૨ થી ઇ. સ. ૧૮૩૨ લગભગ નીચે પ્રમાણે જકાત હતી:—

	૧૮૧૨	૧૮૨૪	૧૮૩૨	કિંમત ઉપર
	ટકા.	ટકા.	ટકા.	
મખમલ	૨૭ ૧/૮	૩૧ ૧/૨	૧૦	"
છીંટ	૭૧ ૩/૮	૬૭ ૧/૨	૧૦	"
ઈતરસુતરાઉમાલ	૨૭ ૧/૮	૫૦	૨૦	"
કાચું રેશમ	પા. ૨—૧૩—૪ કિંમત પર તથા ૦—૪—૦ રતલે	શી. ૪ રતલે	પેન્સ ૧ રતલે.	
રેશમી કાપડ	આયાતનો અટકાવ.	આયાતનો અટકાવ	૨૦	"
ટહુટી રેશમી	"	"	૩૦	"
?	શી. ૧૬—૧૧ પેન્સ સો રતલે.	૬	૨૦	
ગરમ કાપડ	૩૦ ટકા			

ઈંગ્લાન્ડથી આવતા કાપડ ઉપર આ દરમ્યાનમાં નીચે મુજબ જકાત હતી:—

રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ	૩॥	ટકા.
ગરમ કાપડ	૨	ટકા.

સ્વતંત્ર વેપારનીતિનું પેકળઃ—ઈંગ્લાન્ડ પોતાના બાળ ઉદ્યોગોને પગભર કર્યા પછી સ્વતંત્ર વેપારનીતિની હિમાયત કર્યા કરતું હતું અને હિન્દુસ્તાન સાથે પણ એજ નીતિનો અખત્યાર કરવા માટે જે ઉહાપોહ થયા કરતો હતો તે ફક્ત ઈંગ્લાન્ડનો હિન્દુસ્તાન સાથેના વેપાર પુરતોજ હતો, નહીં કે હિન્દુસ્તાનથી નિકાસ થઇ ઈંગ્લાન્ડ જતા માલ સંબંધી; કારણકે અત્રેના માલપર તો ઇંગ્લાન્ડમાં ૧૦ થી ૨૦, ૩૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦ ને હજાર ટકા જેટલી જકાત નાંખવામાં આવતી હતી એમ મી. મોન્ટ ગોમેરી માર્ટીને ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં જુબાની આપતાં કહ્યું હતું.

જે દેશના ઉદ્યોગો પુરેપુરા ખીલ્યા હોય અને પરદેશી વસ્તુ સાથે જે દેશનો બનેલો માલ સ્પર્ધામાં ઉભો રહી શકે તેને માટેજ સ્વતંત્ર વેપારનીતિ અખત્યાર કરવી પોષી શકાય એમ છે, પણ હિન્દુસ્તાન તે સ્થિતિમાં નહતું અને આજે પણ નથી, છતાં પણ એ બાબતમાં ફેરફાર થયો નથી.

હિન્દુસ્તાનનો કાચો માલઃ—ઇંગ્લાન્ડનાં કારખાનાંઓને રૂની અગત્ય વધતી જતી હતી. અમેરિકા કરતાં હિન્દુસ્તાનથી રૂ સહેલાઇથી અને સસ્તે દરે મળી શકે એમ હતું. કેટલાક જીલ્લાનું રૂ અમેરીકન રૂ સાથે ટક્કર લઇ શકે એવું થતું હતું, આથી કરીને બંગાળથી જતા રૂ પરની ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં, મુંબઇથી તથા મદ્રાસથી નિકાસ થતા રૂ ઉપરની ઇ. સ. ૧૮૩૮ તથા ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં જકાત કાઢી નાંખવામાં આવી. જકાત નીકળી જવાથી ઇંગ્લાન્ડને સસ્તી કિંમતે રૂ મળવા માંડયું પણ અત્રેની સ્થિતિ સુધારવા ખાતર, હિન્દી ખેડુત જમીન વેરામાં અધમુવો થઇ જતો હતો તે વેરો ઓછો કરવા સંબંધમાં કંઇ પણ પગલાં ન ભરાયાં. જમીન વેરો ઓછો ન થયો એટલુંજ નહીં પણ, બીજી કોઇ રીતની સગવડ આપીને ખેડુત વધારે અને ઉંચા પ્રકારનું રૂ ઉગાડી શકે કે સારી રીતે ગાંસડી બંધાવી વિલાયત મોકલે તેવી ગોઠવણ પણ થઇ નહીં. અમેરીકન ખેડુત એક એકરમાંથી ચોખ્ખું ૪૦૦ રતલ રૂ ઉગાડી શકતો ત્યારે આપણે ત્યાં, આપણા ખેતરોમાંથી ફક્ત ૧૦૦ થી ૧૫૯ રતલજ રૂ ઉતરી શકતું.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૪ માં જકાતની ફેરફારીઃ—કંપની સરકારનો વહીવટ બંધ થઇ રાણી સરકારના હાથમાં વહીવટ આવ્યો ત્યાર બાદ આયાત થતા માલ ઉપર નીચે મુજબ જકાત નાંખવામાં આવી હતીઃ—

ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં	સુતરપર ૩ા	વિલાયતી કાપડપર	૫	બીજા દેશના કાપડપર ૧૦	ટકા.
ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં	,, ૫	,,	૧૦		,,
,, ૧૮૬૦ માં	,, ૧૦	,,	૫		,,
,, ૧૮૬૧ માં	,, ૫	,,	,,		,,
૧૮૬૨ થી ૧૮૭૧ માં	,, ૧૦	,,	૫		,,

ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં સુતર તથા કાપડ શીવાય અન્ય સર્વ ચીજ ઉપર દસ ટકા જકાત હતી તે ઘટાડી ૭ા ટકા કરવામાં આવી.

નવો મીલ ઉદ્યોગ અને જકાતઃ—આ અરસામાં મુંબાઇમાં સુતર કાંતવાની તથા વણવાની મીલો સ્થપાઇ; લેંકેશાયરના વેપારીઓને આ નવી હરીફાઇની ફાળ પડી અને તે દિવસથી અત્યાર લગણુ પશ્ચિમના ધોરણ ઉપર શરૂ કરેલા મીલ ઉદ્યોગને દાબી દેવાને જીવતોડ મહેનત થયા કરી છે. ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં કહેવામાં આવ્યું કે ૩ા ને ૫ ટકા જકાત હિન્દના ઉદ્યોગને રક્ષણ કરતા નીવડે છે માટે દૂર કરવી જોઇએ (હિન્દનુંજ સતત શ્રેય ઇચ્છીએ છીએ એવાં જે મિથ્યા વચનો ઉચ્ચારાતાં હતાં તેનો સચોટ દાખલો ! !) અને એ જકાતને લીધે લેંકેશાયરનો ધંધો અટકી પડે છે. હિન્દ અને હિન્દીવાનોનુંજ જાણે ભલું ચાહી, એ જકાત દૂર કરવાનાં કારણોમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે, એ જકાત રાખવાથી હિન્દના ગરીબ વતનીઓને (સ્વાર્થ વખતે ગરીબાઇ કબુલ થતી હતી) મોંધે ભાવે કાપડ મળે છે તે એમના હિતમાં નુકશાનકર્ત્તા છે અને તેમની તબીઅત આશાયેસ તથા સામાન્ય અગવડનાને ધોકા પહોંચાડે છે. હિન્દુસ્તાનનું કાપડ વિલાયતમાં સસ્તું વેચાતું હતું તે વખતે આ દલીલ વાપરી જકાત વિરૂદ્ધ કોઇએ હોઠ પણ ફફડાવ્યો નહીં, ઉલટું પેસ્ટલી ને માનચેસ્ટરનાં કારખાનાંની ખાતર ઈંગ્લાન્ડના વતનીઓને હિન્દી કાપડપર જકાત નાંખી—અને તે પણ ૨૦ થી ૭૫ ટકા—મોંધે ભાવે પુરૂં પાડવામાં આવ્યું તે વખતે ત્યાંના કારખાનાંઓ બચપણમાં હતા અને આશ્રય ને ટેકાની જરૂર હતી માટે ભારે જકાત નાંખી, અને તેવાજ સંજોગો અત્રે હોવા છતાં રાજકરતી પ્રજાએ હિન્દવાસીઓને અન્યાય કરી રાજ્ય—આશ્રય ન આપ્યો અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું ?

લેંકેશાયરની ચળવળનું પરિણામઃ—જકાત દૂર કરાવવાની ચળવળ જોરમાં ચાલુ રહી અને તેને પ્રતાપે ઇ. સ. ૧૮૭૪ ના નવેમ્બર માસમાં જકાત નક્કી કરવાને કમીટી નીમાઇ અને તેની ભલામણ પર ધ્યાન આપી લોર્ડ નોર્થબ્રુક ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં નીચે મુજબ જકાત ઠરાવી:—

(૧) સુતરપર ૩ા ટકા તથા કાપડપર ૫ ટકા જકાત કાયમ રાખી અને એમ સૂચવવામાં આવ્યું કે આટલી નજીવી જકાત એ કંઇ દેશના ઉદ્યોગને રક્ષણકર્ત્તા નથી પણ મહેસુલ માટે કાપડપર એટલી જકાત રાખવાની જરૂર છે. (૨) વિલાયતથી આવતા માલની કિંમતનું ધોરણ નક્કી કરી જકાત માટે તે ઘટાડવામાં આવ્યું (૩) લાંબા તારવાળા આયાત થતા રૂ ઉપર ૫ ટકા જકાત નાંખી, જેથી ઈંગ્લાન્ડથી આવતા ઝીણા અને ઉંચા પ્રકારના કાપડ સાથે અત્રે બનેલો માલ સ્પર્ધા ન કરી શકે અને (૪) બીજો બધો માલ આવતો હતો તે પર ૭ા ટકા પરથી ઘટાડી જકાત પાંચ ટકા કરવામાં આવી.

લૉર્ડ નોર્થબ્રુકના કાર્યનો અસ્વીકાર—લોર્ડ નોર્થબ્રુક પર સુતર તથા કાપડની જકાત કાઢી નાંખવા બહુ દબાણ થયું. હિન્દના સ્ટેટ સેક્રેટરીએ ચોખ્ખી નાપસંદગી બતાવી છતાં ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં ઠરાવેલું ધોરણ ફેરવવા લોર્ડ નોર્થબ્રુક મકકમપણે ના કહી અને પોતાના હોદ્દા ઉપર રહી, વધુ વખત માન સચવાય એવું ન લાગવાથી તેઓ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં વિલાયત ગયા.

આવા એક બાહોશ અને સુજ્ઞ વોઇસરોયને લેંકેશાયર અને માનચેસ્ટરના વેપારીઓના પ્રબળ મતથી કંટાળીને તથા પોતાનો વટ પાળી શકાય એવું ન લાગવાથી ગવર્નર

જનરલ જેવો માનનીય હોદ્દો ત્યજવો પડયો તો પછી હિન્દની અરજીઓ અને કાકલુદીઓ ઉપર કંઇ લક્ષ ન અપાયું હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

લોર્ડ લીટને હામાં હા ભણી:—લોર્ડ નોર્થબ્રુક પછી લોર્ડ લીટન વોઇસરોય નીમાયા કે જે સ્ટેટ સેક્રેટરી લૉર્ડ સેલીસબરીની ઇચ્છા પાર પાડવાજ હિન્દમાં આવ્યા હતા. લૉર્ડ લીટનના અત્રે આવ્યા બાદ લૉર્ડ સેલીસબરીએ આમની સભામાં ઇ.સ. ૧૮૭૭ માં પસાર કરેલો ઠરાવ તેનાપર મોકલી આપ્યો જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે "**હિન્દની નાણાં વિષયક સ્થિતિ સુધરે એટલે**" વિલાયતી માલપરની જકાત કાઢી નાંખવી. ખરૂં જોતા રાણી સરકારના હાથમાં હિન્દનો વહીવટ આવ્યાબાદ હિન્દની તે બાબતમાં સ્થિતિ સુધરી નથી, અને ખાસ કરીને ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮માં તો ભયંકર દુષ્કાળ કેર વર્તાવી રહ્યો હતો અને તેવા કટોકટી અને ગંભીર પ્રસંગેજ તથા જે વખતે સરહદ ઉપર અફગાનીસ્તાન સાથે ખુનખાર લડાઇ ચાલી રહી હતી અને જે વર્ષમાં સરકારી અંદાજપત્ર મુજબ પાઉન્ડ ૧૩૯૫૭૦૭ (લગભગ રૂ. ૧૪ કરોડ) ખોટ હતી ત્યારેજ લોર્ડ લીટને કેટલીક જાતના વીલાયતી કાપડ ઉપરની જકાત કાઢી નાંખી; પણ તેટલેથીયે માનચેસ્ટરના વેપારીઓને સંતોષ ન થયો અને ફરીથી બીજા કેટલાક પ્રકારના કાપડ ઉપરની જકાત કાઢી નાંખવા આગ્રહ કર્યો. લોર્ડ લીટને આ પ્રસંગે પોતાની કાઉન્સીલના સભાસદો વિરૂદ્ધ જઇ ૩૦ નંબર અને તેથી ચઢિયાતા નંબરનું, સુતર વપરાય છે તેવા કાપડ શીવાય બધાજ કાપડપરની જકાત કાઢી નાખી. આ કાર્યને લોર્ડ સેલીસબરી તરફથી બાહલી મળી.

મી. વીટલી સ્ટોક્સે આ પ્રસંગે વોઇસરોયની કાઉન્સીલમાં પોતાનો વિરૂદ્ધમાં મત નોંધતા જણાવ્યું હતું કે:—"આ કર કાઢી નાંખવામાં આવતાં હિન્દુસ્તાનમાં ભારે ખળભળાટ થશે તથા જાહેર પત્રો ઝ્યોક કરેશે કે માનચેસ્ટરની ખાતર આ કર કાઢી નાંખવામાં આવ્યો છે. કારણ કે **ચુંટણી વખતે કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષને લેંકેશાયરનો મત જોઇતો હતો**" અને છેવટમાં તેણે કટાક્ષમાં જે લખ્યું છે તેનું અમે અંગ્રેજીમાંજ અવતરણ કરશું:
"Of course the people of India will be wrong, they always must be wrong when they impute selfish motives to the ruling race." (minute dated march 13, 1879.)

ખીલતા મીલ ઉદ્યોગને બીજો ફટકો:—ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના માર્ચમાં આયાત થતા માલપર સદંતર જકાત કાઢી નાંખવામાં આવી, અને ત્યારથી બાર વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૯૪ લગણમાં કંઇ અગત્યનું જાણવા જેવું નથી.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ થી હિન્દના મીલ ઉદ્યોગને હાનીકારક ઘટના બનવા માંડી. આ વર્ષમાં જકાતનીતિ બદલાઇ અને કાપડ શીવાય આયાત થતા માલપર પાંચ ટકા જકાત નંખાઇ; ૧૮૯૪ ના ડીસેમ્બરમાં સુતર તથા સુતરાઉ કાપડ ઉપર પણ પાંચ ટકા જકાત નાંખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું, પણ સાથે સાથે તે વર્ષોની ભારે ખોટને પુગી વળવા સારૂ તથા માનચેસ્ટર ફરી ખળભળી ન ઉઠે માટે વીસ નંબરના તથા તેથી ચઢતા નંબરના અત્રેની મીલોના સુતર પર પણ પાંચ ટકા કર (Excise duty) નાંખવામાં આવ્યો. હિન્દને આથી ઘણો અન્યાય થયો કારણકે લેંકેશાયરથી જે કાપડ આવતું હતું તે ઉંચી જાતનું તથા ઉંચા નંબરના સુતરનું બનેલું આવતું હતું જ્યારે અત્રેની મીલોમાં બનતો

માલ જાડો અને ૨૦ નંબરની અંદરના સુતરમાંથી બનાવવામાં આવતો હતો, કે જે કાપડ માનચેસ્ટરની સ્પર્ધામાં આવતુંજ નહીં હતું; આટલેથી વાત ન અટકી. ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના જાન્યુઆરીમાં હિન્દમાં બનતા દરેક જાતના કાપડ ઉપર ૩ા ટકાની એક સરખી જકાત નાંખવામાં આવી, કે જેને પ્રતાપે અત્યાર લગણ આ દેશમાં એક સરખો અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો છે.

૩ા ટકાની જકાતથી કાપડ મોંઘુ થાય અને ગરીબ લોકોનું આરોગ્ય અને તન્દુરસ્તી બગડે તે પર આ વખતે ધ્યાન ન અપાયું. જાડું કાપડ કે જે માનચેસ્ટરની સ્પર્ધામાં આવતું નહતું તે પર પણ ૩ા ટકાનો કર નંખાયો, તેમાં લોર્ડ એલ્ગીનનું ડહાપણ સમજી શકાતું નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં તે વખતે જે ત્રાક (Spindles) તથા સાળો હતી તે વિચારતાં પણ આટલી જકાતની જરૂર ન હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં દુનિયામાં જે યાંત્રિક સાળો (power loom spindles) હતી તેમાંથી હિન્દુસ્તાનમાં $\frac{1}{२५}$ જેટલીજ હતી, અને યાંત્રિક સાળો તો ફક્ત $\frac{1}{६०}$ ભાગ પુરતીજ હતી. આ સરખામણી સાથે કુલ ત્રાકમાંથી અડધા ભાગની ત્રાક તથા કુલ યાંત્રિક સાળોમાંથી ⅔ ભાગ સાળો તો ફકત ઈંગ્લાન્ડમાંજ હતી. ઇંગ્લાન્ડની સાથે હિન્દુસ્તાનની સરખામણી કરતાં $\frac{1}{१२}$ ભાગ ત્રાકો તથા ફકત $\frac{1}{४०}$ ભાગ સાળો આપણે ત્યાં હતી.

૩ા ટકાનો હિન્દુસ્તાનની બનાવટના કાપડપરનો કર હજુ જેવોને તેવોજ છે, ફકત એકજ સુધારો થયો છે અને તે આયાત થતા કાપડ ઉપર ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં ૭ા ટકા જકાત પાછી ચાલુ થઇ છે. આ જકાત મુંગે મોંડે માનચેસ્ટરના કારખાનાંવાળા નિભાવી લે તેમ હતુંજ નહીં અને તેથી તેઓએ તુરતંજ જકાતસામે વાંધો લીધો, પણ તેમને એમ ખાત્રી આપવામાં આવી કે લડાઇના હંગામને લીધે મહેસુલ સારૂ જકાત નાખી છે. લડાઇને લીધે આ જકાત ચાલુ રહી છે અને લડાઈ પત્યા બાદ ફરી એ બાબત વિચાર કરવામાં આવશે. હવે પછી શું થાય છે તે રામજી જાણે !

શરૂઆતમાં કંપનીના એજન્ટો નોકરોના જુલમથી, પછીથી રાજ્ય આશ્રય અને ઉત્તેજન ન મળવાથી અને (ઇંગ્લાન્ડમાં) ભારે આયાત પર જકાતથી કરીને હિન્દના પ્રાચીન વણાટનો ધંધો લગભગ નાશ પામ્યો અને પાછળથી જ્યારે પશ્ચિમની ઢબછબ ઉપર તે ઉદ્યોગ ફરી ખીલવા માંડયો ત્યારે સરકારની જકાતનીતિએ તે ઉદ્યોગને ખીલતો તથા આબાદ થતો અટકાવ્યો.

આ સબંધમાં કેટલાક આંકડા નીચે આપ્યા છેઃ—

(૧) ઇ. સ. ૧૭૯૪ થી ૧૮૧૩ લગણમાં વીલાયતથી અત્રે ચઢાવવામાં આવેલા માલની કિંમતઃ—

ઇ. સ. ૧૭૯૪		પાઉન્ડ	૧૫૬
,,	૧૮૦૦	,,	૧૯૫૭૫
,,	૧૮૦૫	,,	૩૧૯૪૩
,,	૧૮૧૦	,,	૭૪૬૬૫
,,	૧૮૧૩	,,	૧૦૮૮૨૪

(૨) મી. લારપેન્ટે પોતાની જુબાનીમાં નીચેના આંકડા આપ્યા હતાઃ—

વિલાયતી કાપડની હિન્દુસ્તાનમાં આયાતઃ—

ઇ. સ. ૧૮૧૪	૮૧૮૨૦૮ વાર	
,, ૧૮૨૧	૧૯૧૩૮૭૨૬	,,
,, ૧૮૨૮	૪૨૮૨૨–૭૭	,,
,, ૧૮૩૫	૫૧૭૭૭૨૭૭	,,

તેજ અરસામાં અત્રેના કાપડની ઇંગ્લાંડમાં આયાતઃ—

ઇ. સ. ૧૮૧૪	૧૨,૬૬,૬૦૮	તાકા
,, ૧૮૨૧	૫,૩૪,૫૦૪	,,
,, ૧૮૨૮	૪,૨૨,૫૦૪	,,
,, ૧૮૩૫	૩,૦૬,૦૮૬	,,

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં સનદમાં કરેલા ફેરફારનું પરિણામ ઉપર મુજબ આવ્યું.

આજે તો આપણે કરોડોનું કાપડ આયાત કરીએ છીએ અને તે આંકડા 'નવજીવન' માં અપાઇ ગયા છે.

(૩) ડા બુચાનને ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગ ધંધાની તપાસ કરી જે હકીકત ભેગી કરી હતી તે મોન્ટગોમેરી માર્ટીને ૧૮૩૮ માં ત્રણ પુસ્તકોમાં બાહાર પાડી. નીચનાં કેટલાં ગામ તથા જીલ્લામાં વણકરોની સંખ્યા ડા. બુચાનનના લખાણ મુજબ છે?

પટના જીલ્લામાં ૭૫૦ સાળો ને ૩૩૦૪૨૬ વણકર તથા કાંતનાર હતાં.

શાહબાદ જીલ્લામાં ૭૯૫૦ સાળો ને ૧૯૦૬૦૦ તો ફકત સ્ત્રીઓજ કાંતવાનું કામ કરતી હતી વણકરના ૭૦૨૫ ઘર હતાં.

ભાગલપુર પરગણામાં ૭૨૭૯ સાળ હતી ને ૧૬૦૦૦૦ સ્ત્રીઓ ફકત કાંતવાનું કામ કરતી હતી. વળી બીજી ૩૨૭૫ સાળ હતી કે જે પર સુતર તથા રેશમનું ભેગુ વણાટ કામ થતુ હતું.

ગોરખપુર જીલ્લામાં ફકત ૧,૭૫,૬૦૦ સ્ત્રીઓ કાંતવાનું કામ કરતી જ્યારે સાળની સંખ્યા ૬૧૧૪ હતી અને વણકરનાં કુટુંબ ૫૪૩૪ હતાં.

ડીનાજપુર પરગણાની વસ્તી ૩૦ ૮૦,૦૦૦ ની હતી અને ડા, બુચાનન લખે છે કે રૂ કાંતવાનો, વણવાનો તથા રેશમ ઉત્પન્ન કરવાનો ધંધો મુખ્ય હતો. ઘણી સ્ત્રીઓ ફકત રૂ કાંતવામાં રોકાયલી રહેતી હતી.

પુર્નીઆ પણ વણાટ કામ માટે મશહુર હતું. સાળની સંખ્યા નથી આપવામાં આવી પણ ઘણા લોકો વણાટના ધંધામાં રોકાયલા હતા એમ લખાણ છે. આજ પ્રમાણે સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં રૂ કાંતનાર વણનારની અટકળ બાંધીએ તો વણાટનો ઉદ્યોગ હિન્દનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ હતો તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. હાલમાં પશ્ચિમની ઢબઉપર ચાલતી મીલોમાં સાડાછ લાખ કરતાં વધારે માણુસો કામ કરતાં નથી.

લંબાણ હકીકતનું કારણ:—હિન્દના ફક્ત એકજ ઉદ્યોગ સંબંધી લંબાણ વિવેચન કરવાનું કારણ એટલુંજ કે વણાટ ધંધો એ આપણો પ્રાચીન અને રાષ્ટ્રીય (National) ઉદ્યોગ છે અને તે ક્રમે ક્રમે નાશ પામ્યો તથા ફરીથી તે સજીવન થવાની કોશીષ કરે છે તેવામાં કેમ ગુંગળાવી નાંખવામાં આવે છે તે ધ્યાનમાં આવે. આ યુગમાં જો કોઇ પણ સુધરેલી સરકાર પોતાના ઉદ્યોગો તરફ આવું બેદરકારીભરેલું વર્ત્તન રાખે તો તેને માટે શું કહેવાય ? સ્વતંત્ર વેપારને નામે પણ દેશનાજ ઉદ્યોગોને આ પ્રમાણે નષ્ટપ્રાયઃ થવા દીધા હોય એવા અન્ય કોઇ દાખલા અમારી જાણમાં નથી. હિન્દી પ્રજાનું હિત ઇચ્છવાને નામે હિન્દની રાંક, ગરીબ, ને દરીદ્રી પ્રજાને મોંઘુ કાપડ પુરૂં પાડવામાં આવે છે તેનું કારણ સરકારનો કાપડપરનો એકપક્ષી કર જ છે. ઉંચા અને સારા માલની સ્પર્ધામાં હિન્દ ટકી ન શકે તે હેતુ હોવા છતાં, વાર્ષિક રૂ. ૩૦) ની આવકવાળા હિન્દવાસીને જરૂરી, જાડા અને હલકા માલપર હજુ તે જકાત ચાલુ છે. રોમેશચંદ્ર દત્ત એકજ વાકયમાં આ પરિસ્થિતિનું આપણને ભ્યાન કરાવે છે: " Such is the manner in which the interests of an *unrepresented* nation are sacrificed. "

રેશમ તથા ઉનના ઉદ્યોગોની એવીજ હાલતઃ—રેશમ તથા ઉનના બે પ્રાચીન ઉદ્યોગો પણ લગભગ આજ રીતે આપણા દેશમાંથી નષ્ટ થયા છે, એટલુંજ નહીં પણ તેની વણાટ કળાના જાણકારો પણ લગભગ મરી પરવાર્યા છે.

પ્લાસીના યુદ્ધ પછી, કંપની ઉપરાંત તેના ગુમાસ્તા તથા નોકરો રેશમનો મોટો વેપાર કરતા; તેઓ વેપારીઓ પાસેથી સસ્તે ભાવે માલ પડાવી લેતા અને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ વર્તાવતા હતા, જેનો ખ્યાલ આગળ આપી ચુકયા છીએ; આથી કરીને ઉદ્યોગ તથા લોકોને હાની તો થઇ હતી પણ તેના કરતાં વિશેષ હાનીકારક તો આજથી દોઢસો વર્ષ ઉપર એટલે કે ઇ. સ. ૧૭૬૯ ના માર્ચમાં કંપનીના ડીરેકટરોએ બંગાળના સુબાને મોકલેલા પત્રમા જણાવેલી હકીકત હતી. તેમાં સુચવ્યું હતું કે "કંપનીએ કાચું રેશમ ફીરકી પર વીંટનારાઓને કંપનીના કારખાનાઓમાં આવી ફરજ્યાત કામ કરવા ફરમાવવું અને એમ કરતાં કોઇ સ્વતંત્ર રીતે ઘેર કામ કરતો માલુમ પડે તો તેને પણ ફરજ્યાત અને **ઉત્તેજન** આપવાના હેતુથી **કારખાનામાંજ** કામ કરવાને સુચવવું અને ઘેર સ્વતંત્ર ધંધો કરનારપર અટકાવ મુકવો. વળી જેમ બને તેમ કાચું રેશમ વધારે ઉત્પન્ન થાય તથા રેશમી કાપડ ઓછા ને ઓછાં પ્રમાણમાં બને તે સારૂ યોગ્ય પગલાં ભરવા અને ત્રીજું આ નીતિ ગૃહણ કરવાથી વીલાયત આવતો માલ બંધ થશે અને અત્રે (ઇંગ્લાન્ડમાં) માલ બનાવનારને ઉત્તેજન મળતાં અત્રેનો વેપાર વધશે " આ પત્ર લખાયા બાદ દોઢસો વર્ષ પછી દેશની જે સ્થિતિ થઇ રહી છે તે એ ચકોર ડીરેકટરોની નેમ કેટલે બધે અંશે બર આવી છે તે બતાવી આપે છે.

એકહથ્થુ વેપારથી થયલું નુકશાનઃ—રેશમનો લગભગ બધેજ વેપાર ફક્ત કંપનીના હાથમાં હતો; તેઓનું લક્ષ વધારે પ્રમાણમાં રેશમ થાય તે ઉપર હતું; આથી કરીને ઉંચી જાતના રેશમ ઉત્પન્ન કરવા તરફ કાળજી ન રખાઇ. આપણે ત્યાં તે વખ-

તમાં જે ઉંચી જાતનું રેશમ બનતું તે ઇટાલીમાં થતા ઉંચા રેશમ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એવું થતું હતું; જો બંગાળમાં બનતા રેશમમાં મુખ્ય કંઇ દોષ હતો તો તે તારના ટુંકાપણાનો તથા અસ્વચ્છતાનો હતો પણ કંપનીના એજન્ટો કે ગુમાસ્તાઓને રેશમની કંઈ પરખ ન હોવાથી તેઓ એ બાબત કાળજી અને ધ્યાન ન રાખી શકતા આથી કરીને બંગાળમાં હલકા પ્રકારનું રેશમ વધારે ઉત્પન્ન થવા માંડયું અને શરૂઆતમાં તેનો પણ ઉઠાવ ઘણો થતો રહ્યો.

પરિણામ શું આવ્યું ?—આ જાતની અસાવધતા તથા બેદરકારીને લીધે, બંગાળમાં થતું રેશમ તુર્કસ્તાન, ફ્રાન્સ કે ઇટાલીમાં થતા રેશમ સાથ સ્પર્ધામાં ટકી શક્યું નહીં અને તે દિવસથી અત્યાર લગણમાં રેશમનો ઉદ્યોગ ફરી ખીલી શક્યો નથી. ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં કાચા રેશમની નિકાસ ઇ. સ. ૧૮૨૭ કરતાં ૩૫ ટકા વધારે હતી પણ ત્યાર પછી નિકાસ ઘટી ગઇ. ઈ. સ. ૧૮૨૮–૨૯ માં કિંમત પા. ૯,૨૦,૦૦૦; ઈ. સ. ૧૯૨૯–૩૦ માં પા. ૮૦૦,૦૦૦; ઇ. સ. ૧૮૩૦–૧ માં પા. ૭,૨૦,૦૦૦, ને ઇ. સ. ૧૮૩૧–૨ માં ફક્ત પા. ૫૪૦,૦૦૦ ની નિકાસ થઇ હતી.

ભારે જકાત:—રેશમી કાપડ ઉપર વિલાયતમાં જે ભારે પડતી જકાત નાંખવામાં આવી હતી તે આગળ કહી ગયા છીએ; અત્રેથી નિકાસ થતા માલ ઉપર ઇંગ્લાંન્ડમાં વીસ ટકા જકાતને પરિણામે અત્રેના માલનો જે ઉઠાવ થતો હતો તે અટકી ગયો. અત્રે એ જાણવું જરૂરનું છે કે ઇંગ્લાંન્ડમાં જે રેશમી કાપડ બનતું તે વધારે બારીક તથા ઉંચા પ્રકારનું બનાવવામાં આવતું. જ્યારે અત્રેથી નિકાસ થતું કાપડ, રૂમાલ વિ. જાડા અને હલકા રેશમમાંથી બનાવવામાં આવતાં, અને તે માલ ત્યાંના માલ સાથે—કે ત્યાં ન બનતો હોવાથી—બીલકુલ હરીફાઇમાં આવતો નહીં છતાં પણ ત્યાંના વેપારીઓના લાગવગને પરિણામે—કે જે દરમ્યાનમાં હિન્દનો માલ બીજે જતો પણ બંધ થયો—સ્વાર્થ જ જોનાર અંગ્રેજ વેપારીઓએ જે લાભ પોતાને થતો નહતો અને જે વેપારમાં હિન્દને બે પૈસાની રળતર અને પ્રાપ્તિ હતી તે લાભ અને વેપાર હિન્દને ન થવા દીધો, અને ન જ થવા દે એ તે વખતમાં બહુ સ્વાભાવિક હતું. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં એક કમિટી મારફત ઉદ્યોગ ધંધાની તપાસ થઇ ત્યારે મી. જોસફ ટકરે જણાવ્યું હતું કે "ફ્રાન્સના વતનીઓ હિન્દ વણાટનું કાપડ પસંદ કરે છે, ખાસ કરીને કોરા તથા ગોળ બુટ્ટાના ને છાપેલા રેશમી હાથ રૂમાલ, જો કે તે જાડા છે, આપણે ત્યાં (ઇંગ્લાન્ડમાં) તે બનતું એ નથી છતાં પણ જો જકાત દૂર કરીએ તો ફ્રાન્સ જ તે દિવસે, આપણે ત્યાં બનેલો માલ બીલકુલ નહીં લે એવી બીતિ છે, કારણ કે ફ્રાન્સ જતા કાપડ પર જ્યાં સુધી જકાત હતી ત્યાં સુધી આપણો માલ તેઓ લેતા હતા પણ જ્યારે તે જકાત કાઢી નાંખી ત્યારે નીચે મુજબ પરિણામ આવ્યું હતું:—

ઈંગ્લાન્ડથી ફ્રાન્સમાં જતો રેશમી માલ.

વર્ષ	વિલાયતી રેશમી કાપડ	હિન્દી બનાવટનો માલ.
ઇ. સ.	પાઉંડ કિંમત	પાઉંડ કિંમત.
૧૮૩૨	૫૦,૬૦૦	૨૯,૫૦૦

૧૮૩૩	૩૬,૩૦૦	૬૦,૪૦૦
૧૮૩૪	૩૨,૭૦૦	૭૭,૭૦૦
૧૮૩૫	૧૬,૮૦૦	૧૧૪,૪૦૦
૧૮૩૬	૧૫,૬૦૦	૧૦૭,૬૦૦
૧૮૩૭	૧૦,૮૦૦	૧૦૪,૫૦૦
૧૮૩૮	૯,૪૦૦	૨૦૨,૨૦૦
૧૮૩૯	૫,૫૦૦	૧૬૮,૫૦૦

મી. થોમસકોપે જુબાની આપતાં એટલે સુધી કહ્યું હતું કે " આવી અન્યાયી અને ભારે પડતી જકાતથી હિન્દના વણકરોની ગમે તે સ્થિતિ થાય તેની મને પરવા નથી, મને તો ઈંગ્લાન્ડના મજુર વર્ગનાજ ખ્યાલ છે, અને તે દૃષ્ટિએ જોતાં જકાત કાઢી નાંખવાની વિરૂદ્ધમાં છું."

પાછળથી જકાત કાઢી નાંખી પણ એક વખતનો પડી ભાંગેલો ઉદ્યોગ આજદિન લગણ સજીવન થવા નથી પામ્યો.

ગળી:—ગળીના ઉદ્યોગની થોડીક હકીકત અત્રે આપીશું. ૧૭૯૦ માં અત્રેથી ગળીની નિકાસ થવા માંડી તે પહેલાં રંગ વિગેરે માટે ગળીનો ઉપયોગ કેમ થતો હતો તે આપણા લોકો જાણતા હતા અને ડફાથી દિલ્હી લગણ તેનું વાવેતર થતું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૦ લગણમાં અમે લગભગ બારસો કારખાનાં નીકળ્યાં હતાં કે જે લગભગ વિદેશીઓનાજ હાથમાં હતા, એટલે ગળીના ધંધામાં જે લખલુટ નફો થવા માંડયો હતો તે બધો અત્રેથી ઘસડાઇ જતો હતો. ઇ. સ ૧૭૯૦ થી ૧૮૩૦ લગણમાં હિન્દુસ્તાનથી ગળીની નિકાસ એટલી વધી કે બીજા દેશાવરોથી ગળીના નિકાસનું પોષણ થતું નહી અને તેથી તે ઉદ્યોગનો હિન્દુસ્તાનને ઇજારો મળ્યો. વળી ફ્રેન્ચ વિપ્લવના સમયમાં સેન્ટ ડોમીન્ગો કે જે ત્યાં લગણ દુનિયાને ગળી પુરૂં પાડતું હતું, તેનાં કારખાનાં બધાં નષ્ટ થયાં, જે કારણથી બંગાળના ગળીના ઉદ્યોગને ઘણું જોર મળ્યું. જેમ જેમ આ ધંધામાં અંગ્રેજ વેપારીને લાભ થતો ગયો તેમ તેમ ગળીની ખેતીમાં રોકાયલા હિન્દી ખેડુત તથા મજુરની સ્થિતિ ખરાબ થતી ગઇ. તેમનાપર અસહ્ય દુઃખ અને ત્રાસ વર્ત્તાવવાના પ્રસંગ બનતા ગયા અને તે તે જીલ્લાની પ્રજા અંગ્રેજ વેપારીઓની નીતિથી ત્રાહ્ય પામી ગઈ. આ કારણોથી, જ્યારે જર્મની વિગેરે દેશોએ કૃત્રિમ ગળી દેશદેશાવરોને પુરી પાડવા માંડી અને અત્રેથી તેની નિકાસ એકદમ ઘટી ગઇ, તોપણ અત્રેના સમજુ વતનીઓને તેથી કંઇ હર્ષ શોક થયો નહીં, પણ એટલું તો ખરૂં કે રંગના ધંધાને બહુ ધોકો પહોંચ્યો અને ચાલુ મહાન યુદ્ધના સમયમાં આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે એવા કૃત્રિમ રંગ આવતા બંધ થયા તેથી તથા હજારો વર્ષોથી જે રંગ આપણે બનાવી જાણતા હતા તે કળા ભૂલી જવાને પરિણામે વિદેશી રંગના સ્વપ્નામાં પણ નહીં તેવા ભાવ આવે છે. અને મોંઘા રંગને લીધે રંગીન કે રંગીન કિનારવાળું કાપડ મોંઘું મળે છે. વીલાયતના વેપારીઓનું ફરીથી આ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું છે, એમ ત્યાંથી આવતા તાર સમાચાર પરથી સમજાય છે. લડાઇ પછી શું થાય છે તે જોવાનું છે.

ખાંડઃ—આપણે ત્યાં હાલ તો સાડા સોળ કરોડ રૂપીઆની ખાંડ આયાત થાય છે; દિન પ્રતિદિન આયાત વધતી રહે છે. કંપની સરકારના વખતમાં દખ્ખણ, બંગાળ, મદ્રાસ વિગેરે સ્થળે ખાંડ બનતી હતી પણ તે ઘણી જુની પદ્ધતિપર; અને તે પ્રાચીન પદ્ધતિમાં સુધારા માટે બહુ સ્થાન હતું. અંગ્રેજ વેપારીઓનું ગળી માફક આ ઉદ્યોગ તરફ ઝાઝું ધ્યાન ન ખેંચાયું અને તેથી તેનો વેપાર વધ્યો નહીં.

પહેલાં આપણા દેશમાં, આપણી જરૂરીઆતને પહોંચી વળવા પુરતા ગોળ ખાંડ બનતાં હતાં, તથા તે સાથે ખાંડની નિકાસ પણ થતી નહીં; જર્મની ઑસ્ટ્રીઆની બીટરૂટ (એક જાતનો કંદ જેમાંથી ખાંડ બની શકે છે) માંથી બનેલી ખાંડ આવવા સાથે અત્રે આયાત અને ખપત વધી, અને તે સાથે તે માંગને પહોંચી વળવા જેટલો સેરડીનો પાક આપણે ત્યાં થતો રહ્યો નહીં. કંપની સરકારના વખતમાં કે ત્યાર પછી ખાંડનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો નથી, સરકાર તરફથી જે સતત ઉત્તેજનની જરૂર હતી તે ઉત્તેજન મળ્યું નથી. ચાહના બગીચાવાળા અંગ્રેજ વેપારીઓની જેમ આળ પંપાળ કરવામાં આવે છે—અત્યાર લગણ તેમને આવકવેરામાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા,—તેમ ખાંડના ઉદ્યોગ માટે કરવામાં આવ્યું હોત તો ખાંડના વેપાર ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ જુદુંજ હોત, કદાચ કરોડોની ખાંડ આયાત કરીએ છીએ તેને બદલે ખાંડની નિકાસ કરતે.

મીઠુંઃ—આપણા દેશમાં મીઠાની અનેક ખાણો હોવા છતાં, મીઠું પકવવાને ઘણા સરળ ને પ્રાચીન સાધનો હોવા છતાં, હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર ત્રણે બાજુ કુદરતી મીઠાનો ભંડાર હોવા છતાં ૧૯૧૮ ના વર્ષમાં ચપટી મીઠા માટે બંગાળામાં ધાડો પડે છે, લુટફાટ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડયો છે તે આપણી કેવી સ્થિતિ સૂચવે છે? એ લુટફાટના કારણોમાં જણાવવામાં આવે છે કે મીઠું મોંઘું થયું—આવક કમતી થઇ. આવા અખુટ કુદરતી સાધનો હોવા છતાં, આવી દલીલ રજુ કરવામાં આવે તો હિન્દ જેવો કોઇ કંગાળ—પરાધીન દેશ નથી, એમજ કહેવું જોઇએ. અસ્તુ.

કંપની સરકારની હકુમત શરૂ થઈ ત્યારથી લગભગ સરકારે મીઠાનો ઇજારો રાખ્યો હતો. મીઠાપરના કરમાંથી મોટી મહેસુલ સરકારી તીજોરીમાં જમા થતી આવતી હતી. બંગાળામાં બંગાળી મણે રૂ. ૨॥, મદ્રાસમાં બે રૂપીઆ, પંજાબની ખાણુમાંથી નીકળતા મીઠાપર રૂ. ૨) દેશી રાજ્યોમાંથી આવતા મીઠાપર રૂ. ૨ થી ૨॥ કર અને તેજ અરસામાં વીલાયત અને અન્ય દેશોમાંથી આવતા મીઠાપર રૂ. ૨॥ થી ૩ જકાત નાંખેલી હતી. આ જકાતના કારણમાં એમ જણાવ્યું હતું કે વીલાયતી મીઠું ગામડી મીઠા કરતાં ઓછે ભાવે વેચાય નહીં અને ગામડી મીઠાનું પોષણ થઇ શકે. પણ અત્રે નંખાયલા કરમાં મુખ્ય ફેર એ હતો કે મહેસુલ વસુલ કરવા માટે કરવો પડતો ખરચ વિગેરે પણ મીઠાની પડતર કિંમત ઉપર વધારવામાં આવતો જેથી તે કર ભારે પડતો થઇ પડયો હતો અને તે કારણને લીધે વીલાયતી મીઠું—ગામડી કરતાં સસ્તુ પડતું. એટલું તો ખરૂં કે વીલાયતી મીઠું પકવવામાં ખરચ ઓછો આવતો, તે વધારે સ્વચ્છ બનતું હતું અને જકાત ન હોત તો અત્રે ઘણુંજ સસ્તુ વેચાયું હોત, પણ સરકારને મહેસુલની જરૂર હોવાથી અત્રે ઉત્પન્ન થતા તથા આયાત થતા મીઠાપરનો કર કહાડી નાંખવામાં આવ્યો

નહીં. આ બાબત પુષ્કળ ચળવળ થતાં, બ્રીસ્ટલ, લીવરપુલ, વીન્સફર્ડ, સેન્ટ હેલન્સ, વીચ, ડ્રોઇટવીચ, નોર્થ વીચ, માનચેસ્ટર વિગેરે ગામો તથા બંદરોના વેપારી તથા વેપારી મંડળીએ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં હિન્દુસ્તાનની સરકારને લખીને તથા ત્યાં પાર્લામેન્ટમાં એવી ઝુંબેસ ઉઠાવી કે મીઠાપર જે જકાત નાંખવામાં આવેલી હતી તેથી કરીને હિન્દુસ્તાનમાં મીઠું મોઘું મળે છે, ગરીબ લોકોપર બહુ ભારે પડતો કર થઇ પડે છે, તેઓ અસ્વચ્છ મીઠું વાપરતા હોવાથી તેમની શારીરિક સ્થિતિ બગડે છે, ઇંગ્લાન્ડના વેપારીઓને અન્યાય થાય છે, વેપાર અટકે છે, વિગેરે વિગેરે. પણ આ બધી ચળવળનું અંતે કંઇ પરિણામ આવ્યું નહીં. જો આ બાબતમાં કંઇપણ છૂટછાટ મુકવામાં આવી હોત તો હિન્દની ગરીબ પ્રજાને ઘણી કળ વળતે.

સરકારે પોતે મીઠાનો ઇજારો રાખેલો હોવાથી ઘણી વાર હોવી જોઇએ તે કરતાં બેથી ત્રણ ઘણી કિંમતે મીઠું વેચાતું. મહેસુલ ઉઘરાવવાની કડકાઇને લીધે તથા દરિયા કાંઠાના ગામોમાં કોઇ અઘોળ પણ મીઠું ન પકવે તે માટે રાખવામાં આવતી સાવચેતી અને સખ્તાઇને લીધે, દાણચોરી ન થાય તેથી ૨૫૦૦ માઇલ જેટલી મર્યાદા પર રાખવામાં આવેલી ચોકીઆતને લીધે, ગરીબ પ્રજામાં ઘણો કચવાટ અને વસવસો રહ્યા કરતો હતો. દરિયા કાંઠાપરના ગામડાના વતનીઓ પૈસે કે બે પૈસે શેર જે મીઠું પકવી શકતે તે બે અને ત્રણ આને પણ ન મળતાં. હજારો માણસોએ મીઠા વગર ચલાવ્યાનું અથવા તો ડાળીઓ અને પાંદડા બાળી તેમાંથી જરૂર પડતો ક્ષાર મેળવી ગુજારો કર્યાના દાખલા બન્યાનું જાણીતું છે.

સરકાર તરફથી અવાર નવાર મીઠા પરનો કર ઓછો વત્તો કરવામાં આવ્યો છે, તેથી ખપત ઓછી વત્તી થઈ છે, ઉદ્યોગ ધંધાને ટેકો કે નુકશાન પહોચ્યું છે તે બધી લંબાણ વિગતમાં જવા જેટલું આ લેખમાં સ્થાન નથી: ટુંકમાં એટલુંજ કે હજુ મીઠા પરનો કર કહાડી નાંખવામાં નથી આવ્યો અને વિલાયતી મીઠું ખાસ કરીને બંગાળમાં પુષ્કળ આવે છે.

આ બાબતમાં સરકાર તરફથી જો કંઇ પણ રહેમ નજર રાખવામાં આવી હોત અને હજુ પણ રાખવામાં આવે તો દેશને એકંદરે ઘણો ફાયદો થાય અને સરકારી મહેસુલમાં એ છૂટછાટથી કંઈ જાણવાજોગ ખોટ પડે એવું નથી લાગતું, કારણ કે સરકારી અંદાજપત્રો કરોડો રૂપીઆ અવશેષ (Balance) બતાવે છે, અને વિદેશી મીઠાપર જે આધાર રાખવો પડે છે તે બંધ થાય.

આ પ્રમાણે હિન્દના કેટલાક ઉદ્યોગોની હકીકત છે. અમે વધારે દાખલા નથી આપ્યા કારણ કે લગભગ આવાં જ કારણોથી ઘણા ઉદ્યોગધંધા બંધ પડી ગયા છે અને તે જણાવતાં પીષ્ટપેષણ જ થાય એવી બીતિ રહે છે.

બીજું, ચાહ, કોફીના બગીચા, સોનાની અને મેંગેનીઝની ખાણો કે સણનાં કારખાનાઓ સંબંધી પણ હકીકત આ લેખમાંથી બાતલ રાખી છે કારણ કે તે બધાની ખીલવણીની જાહોજલાલીમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને, મજુરી ઉપરાંત વિશેષ લાભ થયો નથી, નફો અને બચતનો લાભ ફક્ત વિદેશીઓનેજ થયો છે અને થાય છે અને જો તે ઉદ્યોગો આજ

સમર્થ બન્યા હોય તો તેનું કારણ સરકારનો પક્ષપાત, સરકાર તરફની અનુકુળતાઓ, આવકવેરા વિગેરેમાંથી મળતી બહાલીજ છે.

રૂની વધારે ખેતી થાય છે, તે નહીં કે સરકાર તરફની અનુકૂળ વેપારનીતિને લીધે પણ રૂના ઉંચા અને સારા આવતા ભાવને જ આભારી છે; રૂ કાંતવા વણવાની મીલોની આબાદીની કુદરતી સંજોગોને જ આભારી છે એમાં સરકારને લેશ માત્ર જશ ખાટવા જેવું નથી.

બીજું, અમે આ લેખમાં ખેતીવાડીની શી સ્થિતિ ને આબાદીની હતી અને આજે શી પરિસ્થિતિ અને પડતી થઈ છે, તેનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો કારણ કે તેની કર્મ-કથા એટલી લાંબી છે કે આ માસિકનાં થોડાં પાનાંમાં તેનો પુરતો ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. ખેડુતની કેવી સ્થિતિ છે તે બેજના દાખલા પરથી લોકોનાં જાણવામાં સચોટ રીતે આવ્યું છે. એમની દારિદ્રતાનો ખ્યાલ મોંઘવારી કે દુષ્કાળના પ્રસંગે પુરેપુરો આવે છે. સામાન્ય નિર્ધનતાજ દુષ્કાળના હરહમેશ આગમનનું કારણ છે તે સહેજ પણ વિચાર કરનારને જણાઈ આવે એમ છે.

ઉપરાંત આપણા દેશના ઉદ્યોગોને ધોકો પહોંચવાનાં તથા તે પડી ભાંગવાનાં અન્ય પણ કારણો છે. એ કારણો ઉપસ્થિત થવાનું કારણ આપણાપર કર્મસંજોગે અધિકાર પ્રાપ્ત કરનાર વિદેશી સરકાર છે કે જેણે પોતાની સત્તા તળે આવનાર પ્રજાના હિતાહિત-નું બારીકાઈથી અવલોકન કરવાનું નિવારે પાડયું અથવા તો જો અવલોકન કર્યું તો તે પોતાના સ્વાર્થ ઉપરજ ધ્યાન આપી કર્યું. અક્ષરજ્ઞાનવિહિન, અશિક્ષિત અને નિર્ધન પ્રજા પણ એવા સંજોગોમાં સરકારના હેતુ સમજી શકે છે અને હવે તો આપણે સચોટ સમજી શકયા છીએ તેથીજ કરીને વિદેશી સરકારના રાજ્યતંત્રમાં વધારે રાજદ્વારી હકો માગીએ છીએ કે જેથી કરીને વિદેશી સરકાર પણ હિન્દવાસીઓનું હિત હૈયે રાખી આપણી મરજી મુજબના કાયદા કાનુન ઘડે અને અમલમાં મુકે; જો રાજકારભારમાં એ હક પ્રાપ્ત કરી નહીં શકશું તો નિશ્ચે આગળ જેવાજ પ્રસંગો આવ્યા કરવાના અને આપણે આપણા ઉદ્યોગ ધંધાને છે તેથી પણ ખરાબ સ્થિતિમાં લાવી મુકવાના.

મુતરફા વેરો:—કંપની પાસેથી બધો કારભાર રાણી સરકારે પોતાને હસ્તક કર્યો ત્યાં લગણુ લગભગ (એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૩ સુધી—મદ્રાસ ઇલાકા શીવાય) હિન્દની રૈયત મુતરફા (Mutarfa) નામના વેરાથી ત્રાસી ગઇ હતી. આ વિચિત્ર જાતના ઉપજ વેરામાંથી યુરોપીઅનોને મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેનો બોજો શ્રીમન્ત કરતાં ગરીબોપર વધારે પડતો હતો. વણકર, સુતાર, કુંભાર, કે કંસારો કોઈ પણ એમાંથી છટકી શકતો નહીં; વળી ધંધાની સાથે દુકાન માંડી થોડોઘણો વેપાર પણ કોઇ કરતું હોય તો તે માટે જુદો કર લેવાતો હતો. સાદામાં સાદાં હથીઆર, ઓજારો બનાવના-રને પણ તે વેરો ભરવો પડતો હતો જેથી કારીગર કે ખેડુતને એવી વસ્તુ છ ગણે ભાવે મળતી. પોતાના ખેતરમાં થોડું ઘણું શાક થયું હોય અને તે બજારમાં વેચવા આવે તો તેને પણ વેરો ભરવો પડતો. આટલુંજ નહીં પણ એ વેરો એટલી જ સખ્તાઇથી વસુલ કરવામાં આવતો હતો અને જો કોઈ ન ભરે તો કેદખાના શીવાય એનો અન્ય આશરો

રહેતો નહીં. આ સખ્ત વેરાને લીધે ઉદ્યોગ ધંધાને બહુજ સોષવું પડતું. ગરીબ પોતાની ગરીબાઇને લીધે કંઇ કરી શકતો નહીં, પોતાની મહેનતનું ફળ ભોગવી શકતો નહીં, જ્યારે કોઇ પણ ગમે તેવો યુરોપીયન મોજ ચેનથી વેરો ભર્યા વગર હજારોનો વેપાર બેધડક કરી શકતો હતો. એવા સંજોગોમાં ઉદ્યોગોને ધોકો પહોંચ્યો હોય તો નવાઇ નથી.

આગગાડી શું કરે છે?—સરકારનો પક્ષપાત તથા ઉત્તેજન હોવા છતાં રેલ્વે થવાથી હિન્દનું ખરૂં હિત સચવાયું નથી. દેશની દોલત એથી વધી નથી, પણ કાચા માલના નિકાસની તથા તૈયાર માલના આયાતની એટલી બધી સરળતા, તે થવાથી થઇ છે કે જેથી કરીને દેશના ગ્રામ્ય અને ગૃહઉદ્યોગો હતા ન હતા થઇ ગયા છે. એટલુંજ નહીં પણ દેશમાં ને દેશમાં, આયાત થયલા વિદેશી માલ કરતાં, અત્રે તૈયાર થયલા માલનું નુર વધારે હોય છે. તૈયાર કરતાં કાચા માલનું નુર વધારે હોવાથી તૈયાર માલ બનાવવાનું મોંઘુ પડે છે. વળી આયાત થયલો માલ જો ગામમાં લાવ્યા વગર બહારો બહાર ગોદીમાંથી જુદે જુદે સ્થળે આગગાડી મારફતે રવાના કરવામાં આવે છે તો તેનો દર ખાસ જુદો ને ઓછો રાખવામાં આવે છે, આથી વિદેશી વેપારીઓને ખાસ ઉત્તેજન ને લાભ મળે છે. જો રેલ્વે બંધાઇ છે તે જો આપણા જ લાભ સારૂ બંધાઇ હોય તો આ જાતની પક્ષાપક્ષી કે વહાલા—અળખામણાપણું હોવું ન જોઇએ. રેલ્વેથી દેશના ઉદ્યોગો પોષાવા જોઇએ; નહીં કે તેણે તેના વિનાશનું કારણ બનવું જોઇએ.

આ ઉપરાંત, દેશના સૌથી મોટામાં મોટા ઉદ્યોગ-ખેતીવાડી—ખીલવવાનીજ જો સરકારની ધારણા હોય તો ખેતીને જેની વધારે જરૂર છે એવાં જળાશયો, નહેરો, તળાવો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાની ફરજ છે; આપણી દૃષ્ટિએ તો હિન્દ જેવા ખેતીવાડીના દેશ માટે સરકારની એજ પ્રથમ ફરજ ગણીએ છીએ છતાં આપણા દુર્ભાગ્યે રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર તથા કારોબારી મંડળ રેલ્વેના બાંધકામ માટેજ નાણાંની વધારે જોગવાઇ કરે છે જ્યારે જળાશયોની યોજનાઓ ગોકળગાયની ઝડપે અમલમાં મુકાય છે. અને તેને પરિણામે ખેતીવાડી સાથે બધા જ ઉદ્યોગને ઘણી ઘણી હાની પહોંચ્યાજ કરે છે.

સરકારની મહેનત સફળ કેમ થતી નથી?—સાંપ્રતકાળમાં નામદાર સરકારનું ખેતીવાડી તથા અન્ય ઉદ્યોગો તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે; અને તેને લીધે, કોલેજો, પ્રયોગ શાળાઓ સ્થપાઇ છે; કમીટી અને કમીશનો મારફત તપાસ ચાલી રહી છે, પુસ્તકો તથા પત્રિકાઓ બહાર પડે છે, છતાં પણ એ બધાનું પરિણામ સારૂં આવતું નથી. કારણ કે કોલેજ અને પ્રયોગશાળામાં શિક્ષણ અપાય છે તે ગ્રામ્યજનો સમજતા નથી પુસ્તકો અને પત્રિકાઓ જે ભાષામાં બહાર પડે છે તે જનસમાજને આવડતી નથી, પશ્ચિમની પ્રગતિનેજ ધ્યેય રાખી સમિતિ અને કમીશનો તપાસ કરે જાય છે, જેથી તેઓ જે અનુમાનો પર આવે છે તે હિન્દની સાંપ્રત સ્થિતિને બીનઅનુકૂળ નિવડે છે. હિન્દમાં જે સાધનો ઉપસ્થિત છે, હિન્દની ગરીબાઇમાં જે થવું શક્ય છે, આપણી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જે જે યોજનાઓ આપણા દેશને અનુકૂળ થઇ પડે તથા આપણે ઉપાડી શકીએ તેની તપાસ થવા જરૂર છે. અને એમ નહીં થતું હોવાથી સરકાર આપણું હિત સાધવાને બદલે

અહિત કરે છે, કારણકે તેની તપાસનો, પ્રયોગનો તથા જે ભાષામાં તે માહિતી એકત્રિત કરી બહાર પાડવામાં આવે છે તેનો લાભ વિદેશીઓને–પશ્ચિમના માતબરોને વિશેષ મળે છે. જેઓ અત્રે આવી કાયદાપૂર્વક લૂંટ ચલાવી જાય છે, જેને માટે આ બધું કરવાનો ડોળ થાય છે, તે બીચારો ઝુંપડીમાં રહેનારો હોવાથી સરકારની કંઇપણ પ્રવૃત્તિ સમજી શકતો નથી, માટે સરકારની ફરજ છે કે લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં શિક્ષણ આપવું, પોતે ભેગી કરેલી માહિતી, પુસ્તક તથા પત્રિકા રૂપમાં દેશની ભાષામાંજ બહાર પાડવી, નિશાળો ને પ્રયોગશાળાઓમાં હિન્દની ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવો, ખેડુત કે કારીગર તમારી સંસ્થાથી ભડકી નાસી જાય છે અથવા તેવી સંસ્થાઓ સેંકડો ગાઉ દૂર રખાય છે તેને બદલે તેવી સંસ્થાઓ જાણે તેને ઘરને આંગણે લાવી મુકવામાં આવી હોય તેમ કરવાની જરૂર છે.

નૌકાનો અભાવ:—આપણો બધો વેપાર વિદેશી વહાણો મારફત ચાલતો હોવાથી, આપણે તેમને આધીન રહેવું પડે છે, તથા વેપારનો કસ પણ ગુમાવીએ છીએ. અત્રે વહાણો બનતા હતા તે ધીમે ધીમે સદંતર બંધાતા બંધ થવાથી ચાલુ લડાઈમાં મોટું નુકશાન ભોગવવું પડયું છે. અને તેથી લડાઇને લીધે જે લાભ મેળવી શકતે તે જાપાનને મળ્યો છે.

છેવટમાં એટલું જ જણાવવાનું કે દેશના ઉદ્યોગોના પુનરોદ્ધાર સારૂ રક્ષક વેપાર નીતિની જરૂર છે, માટે–વિલાયતની સરકાર સ્વતંત્ર વેપારનીતિને તિલાંજલી આપે એમ લાગતું ન હોવાથી–રાજ્ય શાસનમાં એટલા ફેરફારની જરૂર છે કે જેથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને જકાત તથા કર નાંખવાનો હક મળે: અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તે હક વહેલો મળે. અસ્તુ!

ધીરજલાલ છગનલાલ.

અમદાવાદના મીલમજુરોનો સત્યાગ્રહ.

(અનુસંધાન જુલાઈ ૧૯૧૮ ના અંકથી.)

એક દિશામાં જ્યારે આ પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે બીજી દિશામાંથી એ પ્રવાહને રોકવા માટે પણ તૈયારીઓ કમી નહોતી થતી. બહુ વિગતમાં ઉતર્યા વિના એટલુંજ કહીશું કે મજુરોને બગાડવાની, ફોસલાવવાની અનેક તજવીજો માલિકોના પક્ષ તરફથી થતી હતી. મજુરોમાં જે લોકોની ઉપર આ દબાણની તાત્કાલિક અસર થતી તેઓ પણ પોતાના સલાહકારો પાસે પોતાના મનનો ગુંચવારો દૂર કરવા આવ્યા વિના તો કાંઇ પગલું ભરતા નહિ. આ લોકોને વધારે અડગ બનાવવા માટે બારમા દિવસની પત્રિકામાં ‘સત્યાગ્રહી’ ઓના કેટલાક આધુનિક દાખલાઓ મહાત્માજીએ વર્ણવ્યા છે. આવી રીતની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિએ ચાલતી લડત હિંદુસ્તાનમાં કદી થઇ નથી, એ તો સૌ કોઇને જાણીતું છે. સામાને દુઃખ આપવાના કાંઇપણ પ્રયોગો લીધા વિના પોતાનું ધારેલું મેળવવાની ‘સત્યાગ્રહ’ નામની રીતિ અત્યાર આગમચ મહાત્માજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાંજ

આદરી હતી. ત્યાંના ઇતિહાસનું થોડુંક જ્ઞાન મજુરોને આપી દેવાનો સુંદર પ્રસંગ મહાત્માજીએ સાધ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડત કદી ન વાંચવા જનારા મીલ મજુરોને એ લડતમાં ઝુઝેલા વીરોનું પિછાન આપવામાં આવ્યું. એ વીરોનાં પરાક્રમનું એવી તો અસરકારક રીતે બ્યાન આપવામાં આવતું હતું કે વિચારવંત સાંભળનાર તેમનાં દૃષ્ટાન્ત કદી નહિ ભૂલે. હરબતસિંહ, કાછલીઆ, અને બ્હેન વાલીઆમા વિષે પત્રિકામાં લખ્યું છે, તે ઉપરાંત વિવેચન કરતાં તેઓ બોલ્યા હતા: "આ ત્રણે જ્યારે જેલની અંદર ગયાં અને સરકાર સામે ઝઝુમ્યાં ત્યારે તેમને (તમારી માફક) કાંઇ લેવા માટે લડવાનું નહતું, લડતમાં સામેલ રહેલાં બીજાં સ્ત્રીપુરૂષોની માફક તેમને કર દેવાનો નહતો. કાછલીઆ તો મ્હોટા વેપારી હતા. તેમને કર આપવો નહતો પડતો. હરબતસિંહ કર આપવાના કાયદા પહેલાં આવ્યા હતા એટલે તેને કર ન્હોતો આપવાનો. વાલીઆમા જે જગાએ રહેતી હતી ત્યાં એ કર આપવાનો કાયદો લાગુ પડયો નહતો. છતાં ટેકની ખાતર એ લોકો સૌની સાથે ઝઝુમ્યા. તમારી તો સ્વાર્થની લડાઇ છે, તો તમારે ટકી રહેવું એ વધારે સ્હેલું છે, એમાં કાંઇ ભારે વાત નથી. આ વિચાર તમને બળ આપો અને દૃઢ બનાવો."

૧૩ મા દિવસની પત્રિકામાં આ વીરોને જે વિટંબણાઓ પડી હતી તેનું વધારે હૃદયવેધક વર્ણન આપ્યું હતું. "૨૦૦૦૦ મજૂરો લગભગ ત્રણ માસ સુધી ઘરબાર વિના અને પગાર વિના રહેલા. ઘણાએ પોતાનો થોડો ઘણો માલ હતો તે વેચી નાંખ્યો, પોતાનાં ઝુંપડાં તજ્યાં, પોતાના ખાટલા, ગોદડાં, જાનવરો વેચી નાંખ્યા અને કામ કરવા નીકળી પડયા. તેમાંના સેંકડોએ કેટલાક દહાડા સુધી વીશ વીશ માઇલની મજલ કીધી અને માત્ર પોણો શેર આટાની રોટલી અને અઢી રૂપીઆભાર ઘીની ઉપર પોતાના દિવસો ગુજાર્યા. આમાં હિંદુઓ પણ હતા, મુસલમાન પણ હતા. × × × એજ લડાઇની અંદર જે સ્ત્રીઓએ કોઇ દિવસ મજુરી કરી ન હતી તે સ્ત્રીઓ ફેરી ફરવાને નીકળી હતી, અને જેલની અંદર ધોબણનું કામ કર્યું હતું. આ દાખલાઓનો વિચાર કરતાં એવો કયો મજુર આપણામાં હશે કે જે પોતાની ટેકને જાળવવા ખાતર સાધારણ અગવડ સહન કરવાને તૈયાર ન હોય?" આવી રીતે સાદી સરલ ભાષામાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો ઇતિહાસ મજુરોની સમક્ષ ઉકેલાતો હતો, અને આડકતરી રીતે પત્રિકા વાંચનાર સામાન્ય વર્ગના પણ જ્ઞાનસમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થતી હતી.

મજુરોની પણ હેરાનગતિ વધતી જતી હતી. ઘણાકો હવે મજુરી મેળવવા માટે તત્પર થવા લાગ્યા હતા. ભૂખમરો સોસવાની તેમની શક્તિ ઓછી થતી હતી. ઘણીકવાર કેટલાક મિત્રોને એમ થઇ આવતું કે મજુરોને જોઇએ તેટલી આર્થિક સહાય આપવી ને ટકાવી રાખવા. બહારગામથી પણ અનેક મિત્રોના મજુરો માટે ફંડ ઉભું કરવા માટેના પત્રો આવતા હતા. કેટલાકોએ તો પૈસા મોકલવાની માગણી પણ કરી હતી. પણ આ સૌ મહાત્માજીએ ન લેખ્યું. કારણ સ્પષ્ટ હતું. વારંવાર આ સૌ હિતૈષીઓને મહાત્માજી કહેતા કે: 'મજુરોને તમે પૈસા આપીને સત્યાગ્રહ કરાવશો અથવા મજુરો જો તમે પૈસા આપીને તેમને ટકાવી રાખશો એવી આશાથીજ આ લડતમાં પડયા હશે તો તેમાં સત્યાગ્રહનો અર્થ શો, સત્યાગ્રહનું મહત્વ શું? સત્યાગ્રહનું રહસ્યજ દુઃખ પડે તે રાજી ખુશીથી

સહી લેવામાં રહેલું છે. સત્યાગ્રહી જેટલું દુઃખ વધારે ખમે તેટલી તેની વધારે કસોટી થાય છે. મજુરોને રોજરોજ સભાઓમાં અને સભાની બ્હાર એમ સમજાવવામાં આવતું હતું કે: 'તમે પરસેવો પાડીને પૈસા રળ્યા છો તે કદી કોઇની પાસે મફત પૈસો લેવા હાથ લાંબો ન કરશો. એમાં તમારી ઇજ્જત નથી. તમે પારકા પૈસાના જોરે લડયા એમ કહીને જગત્ તમારી હાંસી કરશે" મજુરો પણ સમજતા હતા, પણ ઘણાકને તો ખરેખર ખાવાનાં સાંસા પડવા લાગ્યાં હતાં એટલે તેમને પૈસા વિના છુટકોજ નહતો. આવાઓને માટે કાંઇ કાંઇ કામ શોધવામાં આવ્યાં. સાબરમતી કાંઠે મહાત્માજીનો આશ્રમ બંધાતો હતો ત્યાં ઇંટો ઉપડાવાનું, રેતી વ્હેવાનું, વગેરે કામ જે મજુરો ત્યાં જતા તેમને બતાવવામાં આવતું. પ્રથમ તો મજુરો જરા સંકોચાતા, મજુરી કરવી નહાનમ માનતા. પણ ધીમે ધીમે પોતે રળીનેજ રોટી મેળવવામાં ઇજ્જત સમજી આવુ બધું કામ કરવા લાગ્યા.

આ તરફથી શહેરમાં પણ કાંઇક ગભરાટ ઉત્પન્ન થયો હતો. લડત જેમ વધારે લંબાતી જતી હતી તેમ ઘણાકને લાગતું હતું કે: 'આ લડતનું શું પરિણામ આવશે? હઠ તો કોઇ છોડતા નથી.' આથી ઘણાક ગૃહસ્થો અનેક પ્રકારની 'વિષ્ટ' લઇને મહાત્માજી પાસે આવતા. કોઇ કહે હાલ ૨૦ ટકા લઇ લો, પછીથી તુરત ૧૫ ટકા વધારવામાં આવશે; કોઇ કહેતું, ૨૦ ટકા પગારમાં બોનસ તરીકે અને ૧૫ ટકા મોંઘવારીના, દાણા કે બીજા કોઇ આકારમાં, મજુરોએ લઇ લેવા જોઇએ; કોઇ કહેતું 'મજુરોની વળી પ્રતિજ્ઞા શી? મજુરો તો તમે સલાહ આપો તો પ્રતિજ્ઞા મુકી દઇને ૨૦ ટકા લઇ લે. માલિકો હઠ મુકે તો મજુરોએ એ હઠ મુકવી જોઇએ, કારણ આમાં તો અંતે આખા ઉદ્યોગને નુકશાન છે. આવી આવી અનેક સુચનાઓ અને દરખાસ્તો દરરોજ આવ્યે જતી. રા. જીવણલાલ વ્રજલાલ દેસાઇ બૅરિસ્ટર, આવીજ એક સુચના લઇને આ અરસામાં આવેલા. તેમને મહાત્માજીએ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો, તે મહાત્માજીની સ્થિતિ પ્રકટ કરવાને અહિં આપવો ઉચિત લાગે છે:—

"સુજ્ઞ ભાઇશ્રી, મને કેમ સમજાવવો પડે છે? મારાથી બને તો હું આપ માગો છો, તેમ ન કરૂં એવી શંકા પણ કેમ લાવો છો? મને હઠ હોયજ નહિ. જગત્ ભુલ ખાય, આપનાથી ખવાય નહિ. હું કરૂણાથી ઉભરાઇ રહ્યો છું, આ લૉક-આઉટ મને વિનોદરૂપે નથી. મારાથી બને તેટલું કર્યા કરૂં છું. વહેલામાં વહેલો અંત આવે એવી વૃત્તિ મારી પ્રવૃત્તિમાં મારાં બધાં કાર્યમાં હોય છે, પણ મિત્રો લંબાવે છે. મને સમજાવવું નિરર્થક સમજી શેઠોને સમજાવો તો? શેઠોને પડવાપણું નથી. મજુરોના પડવામાં કોણ સારૂં સમજી લે? શિક્ષિત વર્ગ અને ધનિક વર્ગ વચ્ચે અંતે ખટાશ નહિ રહે, એ ખચિત માનજો. આપણે તકરાર કરવીજ નથી."

એજ દિવસે મીલમાલિકોના ગ્રુપમાં ન જોડાનાર અને આખી લડત દરમ્યાન મજુરોને ઘણાજ વખતથી બોનસ આપી પોતાની મીલ ચાલુ રાખનાર, પોતાની આસપાસ ચાલી રહેલાં ખાંધલથી અલિપ્ત એકાકી શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસ ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

"મારી પાસે ઘણા મિત્રો આવે છે ને મને સમજાવે છે કે મારે કોઇ પણ રીતે મજુરો ને માલિકોની તકરારનો અંત આણવો જોઇએ. મારા દેહને ભોગે હું અંત લાવી

શકતો હોઉં તો લાવું. પણ તેમ અંત આવે તેવું નથી. અંત લાવવો શેઠીઆઓના હાથમાં છે. મજુરો માગે છે તેટલા સારૂ ૩૫ ટકા ન આપવા એવી શી હઠ ? મજુરોને હું બધું સમજાવી શકુંજ એમ શા સારૂ મનાય છે ? હું કહું છું કે મેં જે ઉપાયો લીધા છે તે ઉપાયથીજ મજુરો હાથમાં રહી શકયા છે. હવે તેઓની પ્રતિજ્ઞા તોડવાના ઉપાયો રચું ? રચું તો મારૂં ડોકું ધડથી તેઓ નોખું ના કરે ? મારો ઘણોએ વાંક શેઠીઆઓ કાઢે છે, એમ હું સાંભળું છું. હું નિશ્ચિંત છું. મારો વાંક નહતો એમ કોઇ દહાડો શેઠીઆજ પાછા કબુલ કરશે. તેઓની સાથે અને ખટાશ થનાર નથી, કેમકે હું ખટાશમાં ભાગ લેનાર નથી. ખટાશને પણ મેળવણી તો જોઇએજ. મારી પાસેથી એ મેળવણી નહિ મળે. પણ આપ કેમ ભાગ લેતા નથી ? આપનાથી આવી જંગી લડત જોયા કરાયજ નહિ. ”

પણ આ મસલતનું પરિણામ કાંઇ ન આવ્યું. મહાત્મા ગાંધીજીની પત્રિકા નીકળી હતી તેની સામે દેખીતો પણ પ્રતિકાર થવો જોઇએ એજ હેતુમાત્રથી મીલમાલિકોના રૂપે પણ પત્રિકાઓ કાઢવા માંડી. તેમાં આવતી સઘળી વેગળી હકીકતો અને અઘટિત વાક્ય પ્રયોગો વિષે અહીં કાંઇ પણ વિસ્તાર કરી તે પત્રિકાઓને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું નથી ઘટતું. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ તેની ઉપેક્ષાજ કરી છે. મજુરોને કામ પર ચઢવાનું સમજાવવાને, લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તોડવાને અનેક તરફથી થતી, તેઓને ભયભરનો મ્હોટો “ બ્હાઉ ” બતાવવામાં આવતો પણ તેઓ પોતાના સલાહકારો પાસે આવીને તે બાબત ફરિયાદ કરતા અને તુરત તેમના મનનું સમાધાન થતું. તા. ૧૨ મી માર્ચને દિવસે સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. અત્યાર સુધી તો મીલ માલિકોએ પોતાનો લૉક-આઉટ કાયમ રાખેલો હતો એટલે મજુરો કોઇ પણ રીતે કામે ચઢી શકતા નહોતા. તા. ૧૨ મી માર્ચથી લૉક-આઉટ બંધ થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો, અને ૨૦ ટકા વધારો લઇને આવનારા મજૂરો માટે મીલો ખુલ્લી છે, એવી ખબર આપવામાં આવી. મહાત્માજીએ તે દિવસથી દર સ્હવારે સભાઓ ભરવાનું ઠેરવ્યું, એટલાજ કારણથી કે સ્હવારનો વખત કામ ઉપર જવાનો હોઇ કોઇ અણસમજુ અને નબળા મનના માણસો ખોટી સલાહથી ભોળવાઇ પ્રતિજ્ઞા ન તોડે. મિલ માલિકોનો લૉક-આઉટ બંધ થઇને મિલ મજુરોની હડતાળમાં જે દિવસથી પલટાઇ તે દિવસની પત્રિકામાં મજુરો તથા માલિકોની સ્થિતિ કંઇક કડક છતાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં મુકી દેવામાં આવી છે: “ મજુરોને ચઢવાનો પોતાના વચનને વળગી રહેવા સિવાય બીજો ઇલાજ છેજ નહિ, અને અમારી તો ખાતરી છે કે જો મીલ માલકો સમજે તો તેઓની ઉન્નતિ પણ મજુરોના કસમ પળાવવામાંજ રહેલી છે. જેઓ પોતાના કસમ નહિ પાળી શકે તેવા માણસો પાસેથી મજુરી લઇને છેવટે તો માલિકો પણ ફાયદો નથી ઉઠાવવાના. ધાર્મિક વૃત્તિવાળો માણસ બીજાની પ્રતિજ્ઞા તોડાવવામાં કદિ રાજી થાય નહિ, ભાગ લે નહિ. ” જેમ મજુરોને કામ ઉપર લેવાના સવ પ્રયત્નો સામા પક્ષ તરફથી થવા માંડયા તેવા મજુરોએ પણ માંહોમાંહે એક બીજાને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નો કરવા માંડયા. મજુરોમાંના કેટલાક અતિ ઉત્સાહીઓ નબળાઓની ઉપર દબાણ ચલાવીને તેમને કામ ઉપર ચઢતા રોકે છે એવી ફરિયાદ મહાત્માજીને કાને આવી. મહાત્માજી આતો સાંખી શકે એવું હતુંજ નહિ. તેઓ તો કહે-

તાજ આપ્યા હતા કે મજુરોના હૃદય ઉપર, મજુરોની લાગણી ઉપર અસર કરીને તમે તેમને ટેકવી રાખો, તેમના ઉપર જુલમ કરીને નહિ. તુરત અતિશય પ્રમાણિકપણાથી ઉભરાતી પત્રિકા બીજે દિવસે પ્રકટ કરવામાં આવી. "કોઇની પાસે ટેક પરાણે નથી રખાવી શકાતી. એ વસ્તુજ એવી છે કે જે પરાણે ન થઇ શકે. ટેક રાખીને આપણે આગળ વધવા માગીએ છીએ. બ્હીકનો માર્યો જે માણસ કાંઇ કામ ન કરે તે માણસ શાની ઉપર આગળ વધી શકે? તેની પાસે કાંઇજ રહ્યું નથી. એટલે દરેક મજુરે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે કોઇ પણ મજુરે બીજા મજુરની ઉપર કોઇ પ્રકારનું દબાણ કરવુંજ નહિ. જો દબાણ કરવામાં આવે તો આખી લડત નબળી પડશે અને તુટી જવાનો સંભવ છે."

પણ કાંઇક આ પત્રિકાથી, તો કંઇક રોજ રોજ ઉભા થતા સંજોગોને લીધે, અણુધાર્યું પરિણામ તૈયાર થતું હતું. આ પત્રિકાની અસર અતિ ઉત્સાહીઓ ઉપર કંઇક વિપરિત થઇ. મૂળ અણસમજુ વર્ગ એટલે કેટલાકને આ નિખાલસ સલાહથી માઠું આવ્યું. તેઓ તો નબળા મજુરોને કહેવા લાગ્યા કે: "જેને જવું હોય તે જાઓ, માર્ગ ખુલ્લો છે. કોઇએ તમને રોકી રાખ્યા નથી." ઘણાક પોતે જે નૈતિક દબાણ ચલાવતા હતા તેઓએ તે દબાણ ચલાવવું પણ બંધ કર્યું. મજુરોને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નો માટે શાબાશી મળવાની જેમને આશા હતી તેમને આઘાત પહોંચ્યો. ઘણાક મજુરોનાં મન ફેરવાયાં. કોઇ કેમ બોલવા લાગ્યા, કોઇ કેમ બોલવા લાગ્યા. ભૂખમરો તો ઝઝુમી રહ્યોજ હતો, અને લોકોનાં મન શિથિલ કરવાનું પોતાનું કામ કર્યે જતો હતો. જે મજુરોને મજુરી કરવાનું મન હતું તેઓ આશ્રમમાં આવીને મજુરી કરીને પોતાની રોજી મેળવતા. પણ કેટલાક જેઓ જરા ખોટા હતા તેવાઓના મનમાં ચોર પેઠો હતો. તેઓને એમ થયા કરતું કે "આ આપણે નકામા તણાઇએ છીએ. પ્રતિજ્ઞાથી કશું વળવાનું નથી. પ્રતિજ્ઞા તો ખોટાં હવાતીઆં છે." ભૂખમરો આવ્યો છે, મજુરી થતી નથી, મફતની સલાહ આપનારને કાંઇ દુઃખ છે? દુખ આપણને છે. પેલી તરફ મીલ માલિકો પણ હૈયાં વજ્ર જેવાં કરવા લાગ્યા હતા. ૨૦ ટકાથી વધારે નજ આપવા એવી હઠમાં તેઓ વધારે દૃઢ થતા જતા હતા, અને મજુરોનો નિશ્ચય તોડવા માટે ખાસ માણસો રોકવા જેવા ઉપાયો પણ લેતા હતા. આ પછી શું બન્યું તે મહાત્મા ગાંધીજીએ પ્રકટ કરેલા અંગ્રેજી પત્રમાંના કેટલાક હૃદયવેધક ઉદ્ગારોથીજ વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. "શરૂઆતમાં કામ કરનારાઓને મદદ કરવાની અમે ના કહેલી. છતાં અમે સામાન્ય રીતે એવી પણ મજુરોને ખાત્રી આપી ચૂકયા હતા કે તમને ખવડાવીને ખાઇશું, અને તમને ઓઢાડીને ઓઢીશું. આમ બાવીશ દિવસ વીતી ગયા હતા. ભૂખમરો અને મીલ માલિકોના જાસુસો પોતાનું કામ કર્યે જતા હતા, અને શયતાન તેમના કાનમાં ગણગણતો હતો કે દુનિયા ઉપર ગરીબોનો બેલી ઇશ્વર જેવું કાંઇ નથી અને પ્રતિજ્ઞાઓ તો ન ફાવતાના મનામણાં છે" મજુરોની રોજની મુલાકાત લેવાને બ્હેન અનસુયા, ભાઇ શંકરલાલ બેંકર અને ભાઇ છગનલાલ ગાંધી નિયમિત જતા હતા. એક દિવસ ભાઇ છગનલાલ જુગલદાસની ચાલીમાં રહેનારા મજુરોને સવારની સભામાં આવવાની વિનંતિ કરતા હતા તેમને આ પ્રમાણે ઉદ્ગારોથી મજુરોએ વધાવી લીધા હતા. "ગાંધીજી અને અનસુયા બ્હેનને શું છે? તેઓને

મોટરમાં આવવાનું અને મોટરમાં જવાનું, ખાસું ખાવા પીવાનું; પણ અમારા તો જીવ જાય છે. સભામાં આવેથી કાંઇ ભૂખમરો મટતો નથી." આ વચનો મહાત્માજીને કાને ગયાં. મહાત્માજીને કોઇ ટીકા કરે તે ન લાગે, કોઇ નિંદા કરે તે ન લાગે. પણ ખરી સ્થિતિસૂચક આ કડવા ઉદ્‌ગારોથી તેમનું હૈયું વીંધાઇ ગયું. બીજે દિવસે સવારે સભામાં ગયા. ત્યાં આ ઉદ્‌ગારોથી પોતાના મન ઉપર થયેલી અસર તેમણે રોમે રોમ ઉભાં કરે એવી રીતે વર્ણવી છે. "પોતાના મુખ ઉપર ઝળકી રહેલા અડગ આત્મનિશ્ચય વાળા હમેશ નજરે પડતા પાંચ દશ હજાર મનુષ્યોને બદલે નિરાશાથી ખિન્ન મુખવાળા એકાદ હજાર માણસો મેં જોયા. જુગલદાસની ચાલીવાળી વાત તો મેં સાંભળીજ હતી. મને લાગ્યું કે મજુરોનો ઠપકો સાચો છે. આ પત્ર લખું છું એ હું જેટલું માનું છું, તેટલુંજ ઇશ્વર છે એમ હું માનનારો. પોતાનાં વચનો ગમે તે ભોગે પણ માણસ પાળવાને બંધાયલો છે એ પણ હું માનનારો. મને એમ પણ ખબર હતી કે મારી સન્મુખ બેઠેલા માણસો ઇશ્વરથી ડરનારા છે. પણ આ અણધારી રીતે લંબાતી લૉક-આઉટ તેઓનો હદ ઉપરાંત કસ કાઢે છે. હિંદુસ્તાનમાં મારી બહોળી મુસાફરી દરમ્યાન સેંકડો લોકો એક ઘડીમાં પ્રતિજ્ઞા લે છે, અને બીજીજ ઘડીએ તેને તોડે છે એવું જે જ્ઞાન થયેલું તે તરફ મારૂં દુર્લક્ષ ન હતું. મને એમ પણ જ્ઞાન હતું કે આપણામાંના ભલભલાઓને આત્મબળમાં અને પ્રભુમાં માત્ર એક ઝાંખી અને અનિશ્ચયાત્મક માન્યતા છે. એમ લાગ્યું કે મારે માટે એ તો એક ધન્ય ચોઘડીઉં હતું. મારી આત્મશ્રદ્ધા અને ઇશ્વર શ્રદ્ધાની કસોટી થતી હતી. તુરત હું ઉઠયો અને હાજર રહેલા માણસોને કહી દીધું કે 'તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પડો એ ક્ષણભર પણ હું સાંખી શકનાર નથી. તમોને ૩૫ ટકા મળે નહિ, અથવા તો તમે બધાયે પડી જાઓ ત્યાં સુધી હું આહાર લેનાર નથી કે મોટર વાપરનાર નથી,' આ પ્રતિજ્ઞા લેવાઇ કે તુરત સભામાં શું શું થયું તેનું વર્ણન આપવાને તો કવિની કલમ જોઇએ. સભામાં બેઠેલા પ્રત્યેક જણની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ ચાલી રહ્યાં હતાં. પ્રત્યેકને એમ લાગી ગયું જણાતું હતું કે કાંઇક ગંભીર ભૂલ થઇ ગઇ છે. મહાત્માજીને કાંઇક આપણી નબળાઇથી અથવા તો પાપથી ભારે આઘાત પહોંચ્યો છે, અને તે નબળાઇ કે પાપનું પાયશ્ચિત કરવા તૈયાર થયા છે. પલકવારમાં બધા સ્થિતિ કળી ગયા, અને એક પછી એક ઉઠીને બોલવા લાગ્યાઃ "અમે અમારી પ્રતિજ્ઞામાંથી કદી નહીં પડીએ, ગમે તે થઇ જાય. આકાશ પાતાળ એક થાય તોયે ના પડીએ. અમારામાંના નબળાઓને અમે ઘર ઘર જઇને સમજાવશું, અને કદી ન પડવા દઇએ, આપ આ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા મૂકો" આ અસર એ લોકોના આટલા બોલવામાંજ ન પ્રાપ્ત થઇ. બપોર સુધીમાં તો થોકે થોક મજુરો આશ્રમમાં આવવા લાગ્યા, અને મહાત્માજીને દીન કરૂણ વચને પ્રતિજ્ઞા છોડવાનું વિનવવા લાગ્યા. કેટલાએક મજુરો ઉત્સાહથી મજુરી માગવા લાગ્યા, કેટલાએક મફત મજુરી કરીને પોતાની મજુરીના પૈસા જે મજુરી ન કરતા હોય અથવા ન કરી શકતા હોય તેને આપી દેવાને તૈયાર થયા. આશ્રમનો પણ તે ધન્ય દિવસ હતો. મજુરોને ઉત્તેજન આપવા માટે, કદિ તાપ પણ ન સહન કરેલો એવા ભાઇ શંકરલાલ બેંકરે પણ ઇંટો, રેતી વગેરે ત્રણ ચાર દિવસ થયાં ઉપાડવા માંડયાં હતાં. આજ તો બ્હેન અનસૂયા પણ જોડાયાં. આશ્રમનાં સ્ત્રી પુરૂષો ઉપરાંત બાળકો

પણ આમાં અતિશય ઉમંગથી ભાગ લેતાં હતાં. આ બધાની કાંઇક અવર્ણનીય અસર થઇ મજુરોનો ઉત્સાહ અને ઉમંગ તો માતો નહોતો. જે લોકો કરગરતા અને ફરિયાદ કરતા મજુરીએ આવતા હતા, જે લોકો આવીને કામમાં બહુ આળસ કરતા હતા, તે લોકો હમેશ કરતાં બમણું કામ બમણા તેજથી કરવા લાગ્યા.

એક બાજુએ જ્યારે આ ભાગ ભજવાઇ રહ્યો હતો, ત્યારે મહાત્માની સમક્ષ સેંકડો મજુરો જુગલદાસની ચાલીવાળાઓ જેમણે મહાત્માજીને મ્હેણું માર્યું હતું તેમને લઇને તેમનો પશ્ચાતાપ જાહેર કરવા તથા મહાત્માજીની પ્રતિજ્ઞા છોડાવા મથી રહ્યા હતા. મહિનાના મહિના હડતાળ ચાલે તોયે અમે ના પડીએ, મીલ તજીને ગમે તે ધંધો મજુરી કરીશું, ભીખ માગીશું, પણ પ્રતિજ્ઞા ન તોડીએ એવી બધાએ ખાતરી આપવા લાગ્યા. કેટલાકની તો લાગણી એટલી બધી ઉશ્કેરાયલી હતી કે તેઓએ મહાત્માજીને કહી દીધું કે અનસૂયા બ્હેન—જેમણે પણ તેજ સભામાં નિરાહાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેઓ—જો પ્રતિજ્ઞા પાછી ન ખેંચે તો અમે કાંઇ નવું જૂનું કરશું. એક જણ તો પોતાની કેડમાં જમયો ખોસીને આવેલો હતો. તેણે આત્મહત્યા કરવાની ધમકી આપી આ મધુરી કરૂણાજનક તકરાર એટલી તો લંબાઈ કે અનસૂયાબ્હેનને તો આહાર લેવાનું કબૂલ કરવાની ફરજ પડી.

સાંજે પાંચ વાગે મજુરોની સભા બોલાવવામાં આવી હતી. આજની પત્રિકા ‘મજુરી’ વિષે હતી. મજુરીના મહત્વ વિષે, મજુરીની પવિત્રતા વિષે, આટલા સરળ અને સોંસરી હૃદયમાં પહોંચી જાય એવી ભાષામાં ગુજરાતીમાં આ પ્રથમજ લખાણ છે. “મજુર મજુરી ન કરે તે તો સાકર પોતાની મીઠાશ છોડે એના વાત થઈ.” “દરિયો પોતાની ખારાશ છોડે તો આપણને મીઠું ક્યાંથી મળે, મજુર મજુરી છોડે તો આ દુનિયા રસાતળ થઈ જાય.” શિરીનને ખાતર ફરહાદે પથ્થર ફોડયા. મજુરોની શિરીન તેઓની ટેક છે, તેને ખાતર મજુરો પથ્થર કેમ ન ફોડે ? સત્યને ખાતર હરિશ્ચંદ્ર વેચાયા. પોતાના સત્યને ખાતર મજુરો કાં મજુરી કરવામાં દુઃખ હોય તો તેટલું દુઃખ સહન ન કરે ? ટેકને ખાતર ઇમામ હસન અને હુસેને ભારે દુઃખો ઉઠાવ્યાં. ટેક રાખવા સારૂં આપણે કેમ મરવાને તૈયાર ન રહીએ ? ”

આ ઉદ્‌ગારો ઉપર વિવેચન ઉપરાંત મજુરોને નવી ઉપસ્થિત થયેલી સ્થિતિ સમજાવવા માટે તે દિવસે સાંજે એક બહુ સુંદર ભાષણ પણ મહાત્માજીએ કર્યું હતું. તેમના મહત્વના ઉદ્‌ગારો નીચે ટાંકયા છે:—

‘આજે સવારે શું કામ થયું, તેની તમને ખબર પડી હશે. કેટલાકને ભારે આઘાત થયો, કેટલાક રોઇ પડયા. સવારનું કામ કાંઈ ખોટું થયું છે અથવા શરમાવા જેવું થયું છે એમ મને લાગ્યું નથી. જુગલદાસની ચાલીવાળાએ જે ટીકા કરી તે માટે મને ગુસ્સો નથી આવતો. તેમાંથી તો મારે અથવા જેણે હિંદની સેવા કરવી છે તેણે ઘણું સમજવાનું છે. હું માનતો આવ્યો છું કે આપણી તપશ્ચર્યા અથવા જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખ ઉઠાવવાની શક્તિ ખરી હોય તો તેમાંથી ફળ આવ્યા વિના રહેજ નહિ. મેં તમને એકજ સલાહ આપી તેને અનુસરીને તમે કસમ લીધા. આ જમાનાની અંદર કસમની કીંમત ચાલી ગઇ હતી

કસમ ગમે ત્યારે ગમે તેમ માણુસો તોડે છે, અને કસમની આવી કીંમત ઉતારી દેવા માટે દુઃખ થાય છે. સાધારણ માણુસને બાંધવાની દોરી કસમ જેવી એક નથી. કસમનો અર્થ એ કે આ દુનિયામાં આપણે જે ખુદાને માનીએ છીએ તેને સાક્ષી રાખીને આપણે અમૂક કામ કરવા માટે તૈયાર છીએ. ઉંચે બેઠેલા કસમ વિના ચલવી શકે છે. આપણે નીચે બેઠેલા તેમ નથી કરી શકતા. આપણે હજાર વખત પડનારાઓ માટે તો આવા કસમ લીધા વિના ચઢી શકવાનું અશક્ય છે. તમે કબૂલ કરશો કે આપણે પ્રતિજ્ઞા લીધી નહોત અને તેનું હમેશાં સ્મરણ ન કર્યું હોત તો ક્યારનાએ આપણામાંના ઘણા ભાઈઓ પડી ગયા હોત. આ પહેલાં આટલી શાંતિથી ચાલી રહેલી હડતાળ તમે કદી અનુભવી નથી એમ તમેજ કહ્યું છે. એનું કારણ ભૂખમરો છે. હું તમને સલાહ આપું છું કે તમારે ભૂખમરો વેઠીને પણ પ્રતિજ્ઞા પાળવી. છતાં તે સાથે મેં અને મારી સાથે જે ભાઈબ્હેન કામ કરી રહ્યાં છે તેમની પણ પ્રતિજ્ઞા છે કે તમને ભૂખે તો નજ મરવા દઈએ. તમને ભૂખે મરતા અમે જોઈ રહીએ તો તમારે પડવુંજ જોઈએ. આવી રીતની બેવડા સંકટની સાથે એક ત્રીજી વસ્તુ પણ રહી ગઈ એ તમને ભયંકર લાગી. તે એ કે તમને ભૂખે ન મારીએ, પણ તમારી પાસે ભીખ મંગાવીએ તો અમે ખુદાના ગુન્હેગાર બનીએ, ચોર બનીએ. પણ એ હું તમને શી રીતે સમજાવી શકું કે મજુરી કરીને પેટ ભરો ? હું મજુરી કરી શકું છું, મેં મજુરી કરી છે, અને હજી પણ કરૂં, પણ મને તો તક નથી મળતી. મને ઘણું કરવાનું રહેલું છે એટલે માત્ર કસરતની ખાતરજ કેટલાક મજુરી કરી લઈ શકું છું. તમે મને એમ કહો કે અમે તો શાળની મજુરી કરી છે, બીજી મજુરી નહિ કરી શકીએ, તો એ શબ્દો તમારા મ્હોંમાં શોભી શકે છે ? હિંદુસ્તાનમાં આ જાતનો વ્હેમ પેસી ગયો છે. એકજ માણસે એકજ વસ્તુ કરવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત તરીકે ઠીક છે, પણ એ બચાવ તરીકે વપરાય તો જુદી વાત છે. મેં આ પ્રસંગે બહુ વિચાર કર્યો. મારા ઉપર એક બે ઘા આવ્યા ત્યારે મને લાગ્યું કે તમારી પાસે મારે તમારો પોતાનો ધર્મ રખાવવો હોય, કસમની અને મજુરીની કીંમત હું તમને બતાવવા ઈચ્છતા હોઉં તો તમારી પાસે મારે કાંઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો મુકી દેવો જોઈએ. તમારી પાસે અમે મશ્કરી નથી કરતાં, નાટક નથી કરતાં, તમને જે વચનો કહીએ છીએ તે અમે પાળવા તૈયાર છીએ એમ તમને હું શી રીતે બતાવું ? હું કાંઈ ખુદા નથી જે તમને આ બીજી રીતે બનાવી શકું. તમારી પાસે હું કેવું કરીને બતાવું કે જેથી તમને લાગે કે માણુસની સામે તો ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કરવી પડશે. નાટક નથી કરી શકાવાનું, બીજી કોઈ લાલચ કે ધમકી આપીને ટેક નથી રખાવી શકાતી. લાલચ માત્ર માયાના આપી શકાય. જેને પોતાનો ધર્મ વ્હાલો હોય, ટેક વ્હાલો હોય, દેશ વ્હાલો હોય, તેજ ટેક ન છોડે, એટલુંજ તમે સમજી શકો છો. ”

(અપૂર્ણ.)

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ.

ડેન્માર્કની લોક પાઠશાળાઓ.

એતો ઘણું ખરૂં સત્ય લાગે છે કે જેમણે હિંદુસ્તાનમાં અપાતી કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે બીલકુલ વિચાર કર્યો નથી અથવા સહજ વિચાર કર્યો છે તેઓજ એ પ્રશ્નોનો જે રીતે નિકાલ કરવામાં આવે છે તેથી સંતુષ્ટ રહે છે. મુશ્કેલીઓ અસંખ્ય, ગંભીર અને અતિશય પરિશ્રમ લીધા સિવાય કદી પણ દૂર ન કરી શકાય એવી દેખાય છે. આપણી કેળવણીમાં કયા કયા દોષ છે, અને એ દોષ કેવી રીતે નિવારી શકાય, એ સંબધીના કલ્પનાઓ પણ તે સંબંધી વિચાર કરનારના જેટલીજ અસંખ્ય અને ભિન્ન ભિન્ન છે. તેમ છતાં એક બાબતમાં તો સર્વ સંમત થઇ શકે તેમ છે કે હિન્દની કેળવણી જે લોકોને કેળવવાને માટે યોજાયેલી છે ત્હેમના જીવનના નિકટ સબંધમાં તે આવતી નથી, અને તે કૃત્રિમ વસ્તુ બની જાય છે. આ દોષ તો એક વા બીજી રીતે બધા દેશની કેળવણીને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. ખરેખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી રચવાનો માર્ગ બહુ વિકટ અને ઘણી નિષ્ફળતાઓને આધીન છે. એકવાર સંપૂર્ણ રીતે યોજાય તોપણ તેમાં વારંવાર ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે, અને એ ફેરફારોને લીધે ભૂતકાળમાં મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલો વિકાસ તદ્દન નિરર્થક થાય છે. હિન્દુસ્થાનની અર્વાચીન કેળવણી રાષ્ટ્રીય નથી, અથવા તો ભૂતકાળની કેળવણી સાથે ત્હેને બહુ લાગતું વળગતું નથી. જે સંયોગોને માટે તે રચાયલી છે તે તદ્દન નવીન છે, અને તેથી ત્હેની પ્રગતિ અચોક્કસ અને અતિ ધીમી થાય છે. છેલ્લામાં છેલ્લી યોજના અમુકજ છે, અથવા તે સર્વાંશે સંપૂર્ણ છે, અથવા તે યોગ્યજ છે એમ કોઇ પણ હિંમતથી કહી શકશે નહિ. હાલનો પ્રશ્ન તો એ છે કે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય જરૂરીઆતો અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કેવી રીતે બનાવી શકાય,—આપણી કેળવણીને ભૂતકાળના અનુભવ પર રચી વર્તમાનકાળની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળે એમ કેવી રીતે બનાવી શકાય; આપણાપર—માતપિતા, શિક્ષક અને સમાજના અગ્રેસરો પર આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવાની ફરજ આવી પડી છે.

આ દેશની કેળવણીની બીજી સર્વ અપૂર્ણતાઓને બાજુએ મુકી સર્વત્ર જોવામાં આવતો એક દોષ આપણે વિચારીએ. એ દોષ માન્યતા પરત્વે છે કે કેળવણી ત્હેની પોતાની ખાતર કંઈ પણ કામની નથી. આજીવિકા અને જીવનના સુખ દુઃખના પ્રશ્નો સાથે ત્હેને ફક્ત દૂરનો સંબંધ છે, ત્હેનો કાર્યપ્રદેશ અને સમય મર્યાદિત છે, તે ફક્ત એક અનુકૂળ સાધન છે કે જે વડે આજીવિકા અથવા સમાજમાં કંઇક માન પ્રાપ્ત કરાય છે. આને લીધે કેળવણી તદ્દન શુષ્ક, તદ્દન નિર્માલ્ય બની જાય છે, તે કલ્પનાની મહત્તાનો અસ્વીકાર કરે છે, અને અસંબદ્ધ, અવ્યવસ્થિત અને ઉપયોગિતા વા માનસિક વિકાસના દૃષ્ટિએ તદ્દન નકામી એકલી હકીકતોની ક્ષણિક પ્રાપ્તિ પર ભાર મૂકે છે. ત્હેનાથી અભ્યાસવૃત્તિને અને માનસિક સદ્‌વૃત્તિને જીવનભર ટકાવી રાખવાનું અશક્ય બને છે. ત્હેનાથી રસવૃત્તિ સંકુચિત બને છે, અને પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા અનુભવનો પ્રદેશ

પણ મર્યાદિત બને છે. ત્હેનાથી મન અકાળે ઘડાઇ જાય છે, અને ત્હેમાં એક પ્રકારનો નિરૂત્સાહ જણાય છે.

શિક્ષણ એ જીવનભરનું કાર્ય છે, અને ત્હેનો કદી અન્ત આવતો નથી તેનો સમય સમગ્ર જીવન છે. મનુષ્યની રસવૃત્તિ જેટલી વિસ્તૃત છે તેટલો ત્હેનો કાર્યપ્રદેશ પણ વિસ્તૃત છે. નરી હકીકતોનો સંગ્રહ એજ ત્હેનો ઉદ્દેશ નથી; પરન્તુ જીવનને ખીલવવું, અનુભવમાં નિરંતર વૃદ્ધિ કરવી, હસ્ત, મન અને હૃદયની શક્તિઓ બળવત્તર બનાવવી, એ ત્હેનો ખરો ઉદ્દેશ છે. ડેન્માર્કમાં ચાલતી 'લોક પાઠશાળાઓ' (Folk High Schools) નું જે નીચે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, ત્હેમાંથી (૧) કેળવણીને દરરોજના વ્યવહારૂ જીવનના સંબંધમાં કેવી રીતે લાવવી, (૨) આબાલવૃદ્ધ સર્વે કેવી રીતે મન તથા હૃદય નિખાલસ રાખી, જગત્ નિરંતર શીખવી રહેલું શિક્ષણ ગ્રહણ કરી, અને એ શિક્ષણમાંથી પ્રાપ્ત થતાં મિષ્ટ ફળ પોતે પણ કેવી રીતે લઇ શકે એ સંબંધી સૂચનાઓ મળી રહેશે.

આ કલ્પના મૂળ ધર્માચાર્ય ગ્રન્ડિગને આવી હતી. ત્હેની માન્યતા એવી હતી કે કે તે સમયે અપાતું શિક્ષણ ડેન્માર્કના ખેડૂતોને લાયક નહોતું. "કેળવણીથી મનુષ્યના હૃદયમાં નિરૂત્સાહ ઉદ્દભવે કે ત્હેને ધંધા તરફ તિરસ્કાર છૂટે એ કદી પણ ખરી કેળવણી કહેવાય નહિ. ત્હેનાથી દરેકને પ્રમાણિક ધંધો પવિત્ર લાગવો જાઇએ, અને તે કરવાની ત્હેની શક્તિ પણ વધવી જોઈએ." આ એની સૂચના હિન્દુસ્થાનને પણ લાગુ પડે છે. ત્હેની માન્યતા પ્રમાણે વિદ્યાર્થી કરતાં શીખવવાની વસ્તુપર વધારે ધ્યાન અપાતું હતું. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનું આન્તર્ જીવનજ ખીલવવાનું હોય છે, અને ત્હેનેજ સમાજમાં વધારે ઉપયોગી બનાવવા હોય છે. શિક્ષણમાં ભલે કેટલીક ક્ષુદ્ર બાબતો વિસરાઇ જાય, પરન્તુ ત્હેને પોતાનું જ્ઞાન તો થવું જોઇએ, ત્હેને એમ તો લાગવુંજ જોઇએ કે આ જગતમાં ત્હેને કંઇક કરવાનું છે.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોગો પછી ધર્માચાર્ય ગ્રન્ડિગના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કામ કરનાર પ્રથમ સંસ્થા શ્લેસ્વિગમાં રેડિંગ ગામે ૧૮૪૫ માં સ્થાપન થઇ. શરૂઆતમાં ત્હેનાથી રખાયલી સર્વ આશાઓ પૂર્ણ થઈ નહિ. પરન્તુ જ્યારે ૧૮૬૪ માં ડેન્માર્કને જર્મનીએ સખ્ત પરાજય આપ્યો, ત્યારે ગએલી આબરૂ ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાને ત્હેણે કેળવણી તરફ લક્ષ આપ્યું. રેડિંગની શાળાને આસ્કવ લાવવામાં આવી, અને એજ પ્રકારની બીજી કેટલીક શાળાઓ સ્થપાઇ.

આ શાળાઓ કંઇક અંશે આપણી મદદ મેળવતી ખાનગી શાળાઓને મળતી આવે છે. દરેક શાળાને સરકાર તરફથી વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૨૫૦૦ મદદ તરીકે મળે છે. એ ઉપરાન્ત ગરીબ પણ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાને માટે સરકાર તરફથી ગરીબ વિદ્યાર્થી ફંડ પણ ચાલે છે. ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જ નિવાસ કરે છે, અને ભોજન લે છે. ખૂટતી રકમ જનસમૂહ તરફથી વા વ્યક્તિઓ તરફથી પૂરા પાડવામાં આવે છે. આખી પ્રવૃત્તિ સરકારની દેખરેખ નીચે કેળવણી વિષયક પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને આલતા સહકાર્ય સમાન છે.

પ્રવૃત્તિ ૧૮ થી ૨૫ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી યોજવામાં આવી છે. જો સંયોગો અનુકુળ હોય તો આ સમયે સામાન્ય રીતે મનની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તેજ હોય છે, પરન્તુ હિન્દમાં તેમ નથી, કારણ કે અહિં તો ૧૮ થી ૨૦ વર્ષની વયે જે વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે રીતે નિયત કરેલા અભ્યાસક્રમમાં લેવાયેલી પરીક્ષા પાસ કરી જાય છે, તેઓ સામાન્ય રીતે પોતાને જોઇએ તેટલી કેળવણી મળી ચુકી છે એમ માને છે, અને કોઇ પણ કાર્ય કરી શકે એટલી માનસિક શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ છે, એમ માને છે.

આ શાળાઓમાં ચાલતો અભ્યાસક્રમ પણ થોડો સમય ચાલે છે. યુવાનો માટે શિયાળાના પાંચ માસ, અને યુવતીઓ માટે ઉન્હાળાના ત્રણ માસ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે 'લોક પાઠશાળાઓ ' નો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકીય જ્ઞાન જ આપવાનો નથી. એક મુખ્ય અધ્યાપકે કહ્યું હતું કે "અમે અમારા વિદ્યાર્થીઓને એમ કહેતા સાંભળવા માગીએ છીએ કે 'હવે હું મ્હારે ધંધે વધારે ઉત્સાહથી વળગીશ, અને ત્હેમાં કેટલું માન સમાયેલું છે, તે વધારે સારી રીતે સ્હમજીશ." ૮૦ પાઠશાળાઓના કાર્યનો બધો સાર આ જ દિશામાં છે.

અભ્યાસક્રમ, કેટલેક અંશે વિષયોનાં મૂળતત્ત્વોમાં જ સમાઇ જાય છે. વિજ્ઞાન પણ શીખવાય છે. પરન્તુ ઇતિહાસ, અને સાહિત્ય પર તો ખાસ ભાર મુકવામાં આવે છે, અને ત્હેમાં પણ ચરિત્રનિરૂપણ અને પ્રેરણા આપે ત્હેવા ભાગ પર કેટલીક શાળાઓમાં ધંધાનું, ખાસ કરીને, કૃષીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, પરન્તુ કૃષીશાળાઓ એ કાર્ય હાથ ધરતી જાય છે. નામું, ચિત્રકામ, જમીનમાપણી વગેરે વિષયો પણ શીખવવામાં આવે છે.

વધારે ચોક્કસ માહિતીને માટે—રિસ્લિંજની પાઠશાળામાં ૧૯૧૪ ના શિયાળામાં નીચે પ્રમાણે કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો:—

ડેનિશ અને શુદ્ધ લેખન.	૬	કલાક	દર	અઠવાડિયે.
ડેન્માર્કનો ઇતિહાસ.	૬	,,	,,	,,
સામાન્ય ઇતિહાસ.	૬	,,	,,	,,
ડેનિશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ.	૨	,,	,,	,,
ગણિત શાસ્ત્ર.	૩	,,	,,	,,
ભૂગોળ.	૩	,,	,,	,,
પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.	૨	,,	,,	,,
ચિત્રકામ, અને જમીન માપવી,	૨	,,	,,	,,
કસરત.	૨	,,	,,	,,
રાજ્યબંધારણ.	૧	,,	,,	,,
કૃષીશાસ્ત્ર.	૧	,,	,,	,,
નામું અને કારકુનનું કામ.	એકી વખતે		,,	૨૪ પાઠ.

દરરોજ અભ્યાસ શરૂ કરતા પહેલાં સ્વદેશાભિમાનનાં અને લોકમાં પ્રચલિત ગીત.

યુવતીઓના અભ્યાસક્રમમાં નામું, રાજ્યબંધારણ વગેરેને બદલે ગૃહવ્યવસ્થા વગેરેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પુસ્તકોને આ કાર્યમાં ઘણુંજ ઓછું મહત્વ આપવામાં આવે છે. રિસલિંજની પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક હેર ઍાલ્ફ્રેડ પૅાલ્સન કહે છે તેમ 'એક વિષયનું ઉપલકીઆ વા વિસ્તારપૂર્વક શિક્ષણ આપવું, એ મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી. પરન્તુ વિદ્યાર્થીઓનાં મનને જીવનમાં પ્રાપ્ત થવાના શિક્ષણને માટે તૈયાર કરવાનાં છે. જો આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ શકે, જો યુવક યુવતીઓને પુસ્તકો વા મનુષ્યો-દ્વારા મળતા શિક્ષણને ગ્રહણ કરતાં શીખવવામાં આવે તો જે જીવનમાં જે ડહાપણની ખાસ આવશ્યકતા છે તે જરૂરથી તે પોતા પાસે રાખશે; પરન્તુ જો યુવાનોનાં મનમાં આ બુદ્ધિવિષયક જાગ્રતિ નહિ થઇ હોય તો ગમે તેટલું પુસ્તકીય જ્ઞાન ત્હેણે સંપાદન કર્યું હશે તોપણ તે તદ્દન નિરર્થક જશે, કારણ કે ખરી રીતે તે ત્હેનું પોતાનું નથી, અને ત્હેનો ઉપયોગ કરતાં પણ તે શીખશે નહિં."*

આખા અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. ત્હેને ત્યજી દેવામાં આવે કે તે તરફ ઓછું લક્ષ આપે (એ વિષયને માટે સારામાં સારા શિક્ષકો રોકવામાં આવે છે) તો તરતજ શાળા અધોગમન પામે. ડેન્માર્કના લોકો માને છે તેમ એ દ્વારા શક્તિ અને વ્યક્તિત્વ ખીલે છે, અને કાર્ય કરવાને અને ત્હેમાં ફત્તેહ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રોત્સાહન મળે છે. આ કાર્યમાં સાહિત્ય સહાય આપે છે.

ડેનમાર્કની 'લોક પાઠશાળાઓ' સમયની કસોટીમાં પસાર થઇ છે, અને હવે તે પ્રયોગદશામાં નથી. ત્હેમણે ડેન્માર્કના લોકોનું માનસિક, સામાજીક, ધાર્મિક, રાજકીય, અને આર્થિક જીવન ઘડ્યું છે. ડેન્માર્કના લોકો દુનિયાની કોઇ પણ જાતિના જેટલાજ બુદ્ધિશાળી છે. ડેન્માર્કનો ખેડૂતવર્ગ આખા યુરોપમાં સર્વથી વધુ બુદ્ધિશાળી અને સર્વથી વધુ પ્રગતિશીલ છે. આનું બધું માન 'લોક પાઠશાળાઓ'ને ઘટે છે. ત્યાં એવા સંયોગો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે કે જેને લીધે એક વ્યક્તિનો જીવનપ્રવાહ તદ્દન બદલાઇ જાય છે અને એ પ્રમાણે આખો સમાજ પ્રગતિ કરે છે.

હિન્દુસ્થાનને આ શી રીતે લાગુ પાડી શકાય તે હવે આપણે જોઇએ. પ્રથમ આપણી માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં વ્યક્તિને લાભદાયક નીવડે ત્હેવા વિષયો દાખલ કરવા જોઇએ. બીજું કેળવણીના હેતુ અને પ્રદેશ પરત્વે આપણી માન્યતાઓપર ત્હેની ખાસ અસર થવી જોઇએ. ત્રીજું હાલ જે અપૂર્ણ કેળવણી અપાય છે, ત્હેના દોષ દૂર કરી બને તેટલી સંપૂર્ણ બનાવવાનું આપણને સ્હમજાશે. ચોથું હિન્દના રાષ્ટ્રીય જીવન પર ત્હેની ઘણી સારી અસર થશે, અને જેઓ દેશનાં સાધનોને નૈતિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને સામાજીક દ્દષ્ટિએ ખીલવવા માગતા હોય ત્હેમણે તો ત્હેનો ખાસ અભ્યાસ કરવો જોઇએ. પાંચમું સમાજમાં દરજ્જાની ખાતર વા પરિસ્થિતિને લીધે યુવાનોમાં ઉભરાઇ જતા અમુક ધંધાઓમાં પડવાની વૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં સજ્જડ થઇ બેઠી છે, તે

* હિન્દની શાળાઓના કાર્યવાહકોએ આ સૂચના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

દૂર થશે, અને દેશસેવાની વૃત્તિ તથા પોતાના ધંધામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાને વધારે સતેજ બનાવશે. છટ્ઠું તેથી સબળ વ્યક્તિત્વ નિરંતર ખીલશે.

અન્તમાં આ યોજનાને આપણા દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કેવી રીતે લાગુ પાડી શકાય એ સંબંધી એક બે સૂચનાઓ અસ્થાને નહિ ગણાય. આપણી શાળાઓના બે પ્રકાર છેઃ (૧) પ્રવેશક પરીક્ષાને અભ્યાસ, (૨) માધ્યમિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓ. આ બન્નેમાં અભ્યાસક્રમ પરત્વે બહુ ભેદ રાખવો જોઇએ નહિ. અન્તર ફક્ત માધ્યમને હોઈ શકે. એકમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય, બીજામાં ઉચ્ચતર અભ્યાસની તૈયારી માટે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાય. અભ્યાસક્રમમાં નીચેના વિષયો દાખલ કરી શકાય. (૧) અંગ્રેજી ભાષા, અને માતૃભાષા, (૨) ઇતિહાસ (અ) હિન્દુસ્થાનને, (બ) ઈંગ્લંડને (ક) અને સામાન્ય; જેની અંદર જીવન ચરિત્ર વિષયક, સામાજીક, નૈતિક અને પ્રોત્સાહક હકીકતોપરજ ધ્યાન અપાય; (૩) ભૂગોળ (હાલમાં જેમ ફક્ત નામ ગોખવવામાં આવે છે તેમ નહિ, પરન્તુ પૃથ્વી પર મનુષ્યના નિવાસકાળથી થયેલા ફેરફારોની નોંધ, ઇતિહાસ ભૂગોળ વચ્ચેનો સંબંધ, જાતિ, આબોહવા, મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ વગેરેની અસરો—અતિશય રસિક વિષય થાય ત્હેવી રીતે); (૪) જીવનની દૃષ્ટિએ માતૃભાષા અને અંગ્રેજી ભાષાનું સાહિત્ય, (૫) નામું; (૬) આરોગ્યશાસ્ત્ર અને સ્વચ્છતા; (૭) શારીરિક કેળવણી; (૮) હસ્તકળા શિક્ષણ; (૯) રાજ્યબંધારણ અને નાગરિકનાં કર્તવ્યો; (૧૦) અને દરરોજ ઉપયોગમાં આવી શકે ત્હેવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

હાલ જે અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે ત્હેને સ્થાને ઉપર પ્રમાણેનો અભ્યાસક્રમ રચવાની સૂચના કરવી તે અવિનીત લાગશે, છતાં પણ તેમ કરવાથી ફક્ત જીર્ણ થઇ ગયેલા જુસ્સાને ફરીથી પ્રદીપ્ત કરવા સમાન જ છે. અલબત્ત, આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શિક્ષકો પણ નવીન જુસ્સાવાળા જોઇશે, અને આ મુશ્કેલી જ બહુ મ્હોટી લાગશે. પરન્તુ જો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ હોય તો સાધન ઉત્પન્ન કરી શકાય.×

અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ.

× ઇ. એલ. કિંગના ૧૯૧૭ ના જાન્યુઆરી માસના ઇન્ડિયન એજ્યુકેશનમાં આવેલા લેખનો અનુવાદ.

મોન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા.

આજકાલ હિંદુસ્થાનમાં તથા ઈંગ્લાંડમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ (Communal representation) સંબંધી બહુ ચર્ચા ચાલી રહી છે, અને ઇંગ્લાંડમાં વસતા કેટલાક હિંદુસ્થાનના પ્રતિપક્ષીઓ કોમી પ્રતિનિધિત્વનું ડિંડિમ વગાડી રહ્યા છે, તે સમયે, મોન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં તે વિષય ઉપર શા શા વિચારો દર્શાવ્યા છે, તેની, સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજાને જાણ કરવી આવશ્યક લાગવાથી તે રિપોર્ટના ૨૨૭ થી ૨૩૨ સુધીના પારિગ્રાફોનો અનુવાદ આ નીચે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છેઃ—

કોમવાર ચુંટણી કરનારાં મંડળો

૨૨૭—આ સ્થળે પ્રજા તરફથી ચુંટાયલા સભાસદોની બહુમતીવાળી ધારાસભાનો વિચાર કરતાં કોમવાર ચુંટણી કરનારાં મંડળો સ્વીકારવાં કે નહિ તેને લગતો અતિ વિકટ પ્રશ્ન અમારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. આ બાબતમાં અમને કોઈ કહેશે કે આ પ્રશ્નની ચર્ચાને હવે બહુ અવકાશ નથી; કારણ કે ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં લોર્ડ મીન્ટોએ જે યોજના દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું છે અને ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં દાખલ કરવામાં આવેલા સુધારાની રૂઇએ જે યોજના અમલમાં આવી છે તેમાં, કાંઇપણ સુધારો વધારો કરવામાં મુસલમાનો કદિ પણ સંમત થશે નહિ; પણ અમને અનેક દિશાઓથી કોમી પ્રતિનિધિત્વ વિસ્તારવા બહુ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી અમે જે નવીન રાજ્યનીતિનું પ્રરૂપણ કીધું છે, તેના દૃષ્ટિબિન્દુથી આ પ્રશ્નની પુનઃ સમાલોચના કરવાનું આવશ્યક ધાર્યું છે. આ પ્રશ્ન કાંઇ આજકાલનો નથી. આ પ્રશ્ન જ્યારે ધારાસભાને વિશાળ બનાવવાનાં સૌથી પહેલાં પગલાં લેવાયાં ત્યારથી અનેકવાર ચર્ચાતો આવ્યો છે. હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ સિવાય બીજા કોઇપણ જાતના પ્રતિનિધિત્વની યોજના અમલમાં મૂકવી અશક્ય છે એમ દેશના ઘણા લોકોનો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં લોર્ડ ડફરીને આવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, અને ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં લોર્ડ લેન્સડાઉને આવા જ આશયની નોંધ કરી હતી. આવા નિર્ણય ઉપર આવવામાં ધારાસભાના સભાસદોનું અલ્પસંખ્યાપ્રમાણ પણ એક કારણ હતું અને વળી અનેક વિચારકો તે નિર્ણય વિરૂદ્ધ પણ અભિપ્રાય ધરાવતા હતા, એ અમારા ધ્યાન બહાર નથી; પણ અમને આ બાબતમાં તો જરાપણ સંદેહ નથી કે જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં લોર્ડ મીન્ટોની સરકારે કોમી પ્રતિનિધિત્વને હિંદુસ્થાનમાં વિસ્તારવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તો લોકોના મોટા ભાગના મતને અનુસરીનેજ ચાલવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે અમારે ચોકકસ વસ્તુસ્થિતિ સામે લડવાનું છે, એટલુંજ નહિ પણ બીજી કોઇ યોજના હિંદુસ્તાનમાં અસંભવિત છે એવા અતિવ્યાપક અને વજનદાર અભિપ્રાય સામે પણ યુદ્ધ કરવાનું છે.

૨૨૮—આ સર્વ દરખાસ્તોની યોગ્યાયોગ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે અમારા મત પ્રમાણે

સ્વરાજ્યના ઈતિહાસથી વિરૂદ્ધ છે.

એકજ કસોટી છે અને તે એ કે તે દરખાસ્તોનો અમલ હિંદને ભવિષ્યમાં જવાબદારીભર્યું રાજ્યતંત્ર અપાવવામાં સહાયક થશે કે નહિ? કેટલાકના મત પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના લોકોમાં વર્ણ, જાતિ અને ધર્મને લગતાં એટલાં બધાં તડ છે કે, પોતાના વર્ગના સ્વાર્થો શિવાય અન્ય વર્ગોની સગવડતા કે જરૂરિયાતોનો યોગ્ય વિચાર કરવા તેઓ અશક્ત છે, અને તેથી તેમનું એમ ધારવું છે કે હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં માત્ર કોમી પ્રતિનિધિત્વની યોજના જ શક્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ સાથી સારી છે. તેઓ કહે છે કે કોમી પ્રતિનિધિત્વથી પોતપોતાની કોમ માટે જે ચુસ્ત લાગણીઓ લોકો ધરાવે છે તેને પ્રોત્સાહન મળશે અને આ રીતે જે લોકશાસન (democracy) ની ભાવના દરેક કોમના આન્તર્જીવનમાં અલ્પાધિક અંશે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સર્વત્ર વ્યાપી જશે, અને સવિશેષ પ્રચારને પામશે, અને જે વિચારો લોકો ઉપર બહુ સત્તા ચલાવી રહ્યા છે, તેનો લાભ લઇને અત્યારે અતિ મન્દ ભાવે વર્તતી લોકશાસનનાઅનુકૂલ વૃત્તિઓ બહુ સારી રીતે વિકસાવી શકાશે. ઉક્ત મત પ્રમાણે રાજકીય વિષય પ્રત્યે ઉદાસીન લોકોના પ્રગતિ માર્ગમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ અતિ આવશ્યક, એટલું નહિ પણ બહુ લાભકારક પગલું ગણાશે. પણ અમે જ્યારે જવાબદાર રાજ્યતંત્રના રહસ્યનો તથા દુનિયામાં તે કેવી રીતે વિકાસ પામ્યું છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે ઉપર જણાવેલા મતને અમે સંમત થઇ શકતા નથી. આવા રાજ્યતંત્રનો આરંભકાળ તપાસીએ તોપણ માલુમ પડે છે કે સૌને સરખી રીતે લાગુ પડતી બાબતો ઉપર સવિશેષ લક્ષ આપવા ઉપર તથા જાતિ, ધર્મ તથા ભાષાની એકતામાંથી ઉદ્‌ભવતા એકના સમાન બંધન ઉપર જ આવું રાજ્યતંત્ર આધાર રાખે છે. યુરોપમાં જ્યારે જવાબદાર રાજ્યતંત્રે પ્રથમ દર્શન દીધું, ત્યારે તેનો પ્રાદુર્ભાવ તેજ સમયે થયો હતો કે જ્યારે રાજકીય બંધે જ્ઞાતિબંધને પરાજિત કીધા હ ા, અને શહેરીઓને રાજ્ય પ્રત્યે વફાદાર તથા એકત્ર રાખવામાં કૌટુંબિક કે ધાર્મિક ભાવનાઓનું સ્થાન પ્રજાકીય ભાવનાએ લીધું હતું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રના વિકાસ દરમિયાન કેટલેક ઠેકાણે અનિવાર્ય નડતરો હોવા છતાં પણ, ઉપર જણાવેલા મૂળ નિયમ ઉપર જ તે સદા એક સરખી રીતે આધાર રાખતું આવ્યું છે. ઓસ્ટ્રીઆ, જર્મનીનાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યો, તથા સાઇપ્રસ આદિ બહુ થોડા દેશોના રાજ્યતંત્રનો ઇતિહાસ એ નિયમથી વિરૂદ્ધ જાય છે. પણ આ દૃષ્ટાન્તો અહિં અપ્રસ્તુત અને આધાર રાખવા લાયક નથી એવી અમારી માન્યતાનો અહિં ખુલાસો કરવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. અમે નિઃશંકપણે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવીએ છીએ કે જે પ્રજાઓએ પોતાના દેશમાં લોકશાસન વિકસાવ્યું છે અને અન્ય દેશોમાં વિસ્તાર્યું છે, તેઓમાં પ્રચલિત રાજ્યતંત્રોનો ઇતિહાસ કોમી પ્રતિનિધિત્વયુક્ત રાજ્યવ્યવસ્થાથી વિરૂદ્ધ છે અને એના સાથે દરેક શહેરી પોતાના શહેરીપણાની ભાવનાને ગૌણ કરી પોતે અમુક જાતિનો કે ધર્મનો છે, એ વિચારવા વધારે પ્રેરાય એવી રાજ્યતંત્રની યોજનાની પણ તદ્દન વિરૂદ્ધ છે.

૨૨૯—સ્વદેશપ્રિય હિંદીઓ સૌથી પહેલાં કબુલ કરશે કે સામાન્યતઃ હિન્દુસ્થાનમાં હજુ નાગરિકતા (citizenship)ની ભાવના બહુ પ્રવેશ પામી નથી, અને જો

તેનાથી જ્ઞાતિ ભેદો સ્થિરસ્થાયી બને છે. હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનો અમારો ખરેખર ઇરાદો હોય તો ઉપર્યુક્ત ભાવનાની હિંદુસ્થાનના લોકોમાં જેમ બને તેમ વધારે જાગ્રતિ કરવા માટે અમારાથી બનતું અમારે અવશ્ય કરવું જોઇએ. જુદા જુદા ધર્મો તથા જ્ઞાતિઓ અનુસાર વિભાગ પાડવાના પરિણામે સામસામા રાજકીય પક્ષો (Political camps) હિંદુસ્થાનમાં ઉભા થશે અને દેશજનોમાં પોતે શહેરી છે એવી ભાવના ઉભી થવાને બદલે પોતે અમુક અમુક પક્ષના છે, એવી ભાવના કેળવાશે. આમ થતાં કોમી પ્રતિનિધિત્વનું પ્રજાકીય પ્રતિનિધિત્વમાં કયારે અને કેવી રીતે પરિવર્તન થઈ શકશે તેની અત્યારે તો કલ્પના કરવી પણ કઠણ થઈ પડે છે. લોકો ઉપર પોતાની સત્તા એક સરખી કાયમ રાખવા માટે અંદર અંદર ભેદ પાડવાનો આરોપ અંગ્રેજ સરકાર ઉપર વારંવાર મૂકવામાં આવે છે. પણ જે ક્ષણે હિંદુસ્થાનના લોકોને સ્વરાજ્યની દિશામાં લઇ જવાનો વિચાર અંગ્રેજ સરકાર ચોક્કસપણે જણાવી રહી છે, તેજ ક્ષણે વિના કારણ આવો ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તો પછી દંભીપણાનો અથવા તો લઘુ દૃષ્ટિપણાનો અનિવાર્ય આરોપ અંગ્રેજ સરકારને માથે ચઢે.

જુદી જુદી કોમના વર્તમાન ભેદોને સજ્જડ કરે છે. ૨૩૦—એક બીજી પણ અગત્યની બાબત ધ્યાનમાં લેવાની છે. જે વર્ગને નબળી અને પછાત સ્થિતિના કારણે ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે તેને, પોતાની સહિ સલામતીથી સંતુષ્ટ થઇને જે સ્થિતિમાં તે હશે તે સ્થિતિમાં સડયા કરવાનું ઉત્તેજન મળશે; અને અધિક સંખ્યાવાળા આગળ વધેલા વર્ગો સાથે પોતે જે જે બાબતોમાં પછાત હશે તે તે બાબતોમાં આગળ વધી યોગ્યતા મેળવવાનું તથા કેળવણી પામવાનું તેને બીલકુલ આકર્ષણ નહિ રહે. અન્ય પક્ષે અધિક સંખ્યાવાળા વર્ગોને એમ થશે કે પોતાના પછાત પડેલા બંધુઓ માટે હવે પોતાને કાંઇ પણ વિશેષ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી અને તેઓ પોતાના આશયોની સિદ્ધિ અર્થે મળેલી સત્તા વાપરવા સ્વતંત્ર છે. જ્યાં જેને જેની જરૂર હોય ત્યાં તેને તે દેવા લેવાનો અન્યોન્ય વિનિમયરૂપ રાજકીય જીવનનો સારરૂપ સિદ્ધાન્ત અફલિતાર્થ રહેશે. એક પક્ષે સહન કરવાનું કે અન્ય પક્ષે વિશેષ પ્રયાસ કરવાનું આકર્ષણ નહિ રહે. કોમી પ્રતિનિધિત્વ જુદી જુદી કોમના વર્તમાન ભેદોને સજ્જડ કરે છે.

મુસલમાનોનો પ્રશ્ન. ૨૩૧—આ કારણોથી સ્વરાજ્ય–સિદ્ધાન્તના વિકાસમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વની કોઇપણ યોજનાને અમે નડતરરૂપ ગણીએ છીએ. મદ્રાસમાં વસતી બહુ મોટી સંખ્યાવાળી કોમના લાભને માટે કોમી પ્રતિનિધિત્વની યોજનાની કયારનીએ દરખાસ્ત મૂકાઇ છે. અમારો અંગત અભિપ્રાય આવી યોજનાઓથી વિરૂદ્ધ હોવા છતાં આખરે તો અમારે વર્તમાન વસ્તુ-સ્થિતિ સાથે કામ લેવાનું છે. મુસલમાનોને ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં ચુંટણી કરનારાં જુદાં મંડળો સાથે ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. હિંદુ અને મુસલમાન કોમના અગ્રગણ્ય પુરૂષોએ હાલ જે સંયુક્ત યોજના બહાર પાડી છે, તેમાં પણ હિંદુઓએ આ વિષયમાં સંમતિ આપી છે. મુસલમાનો આ ગોઠવણમાં કોઇપણ જાતનો કદિ ફેરફાર થઇ ન શકે એમ માને છે, અને આ ગોઠવણમાં કાંઇપણ ફેરફાર કરવાનો પ્રયાસ કર-

વામાં આવે તો તુરતજ ચારે બાજુએ મોટો ખળભળાટ થવાનો અને જે કોમ બહુ મુશ્કેલીના સમય દરમિયાન સુદૃઢ રીતે વફાદારીને વળગી રહેલી છે, અને જે કોમ, અમારા જાણવા પ્રમાણે, લોકમતની પ્રણાલિકા નીચે પોતાના અંગત સ્વાર્થો જાળવવા માટે અતિ ચિન્તાતુર બની રહી છે, તેની વફાદારી ઉપર બહુ આકરું દબાણ પડવાનો બહુ સંભવ રહે છે. અમે જે વચને બંધાયા છીએ તે વચનને, અમને મુક્ત કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી અમારે યથાર્થ રીતે પાળવું જોઇએ, તે બાબતને બાજુએ રાખીએ તોપણ નવી ધારાસભાઓમાં તેઓની કોમને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળે તે જોવાને અમે બંધાયલા છીએ. અમે તેઓને કેમ કહી શકીએ કે, અમારો ૧૯૦૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો નિર્ણય ભૂલભરેલો છે અને તે નિર્ણયને વળગી રહેવાથી જવાબદાર રાજતંત્રના વિકાસને મોટો બાધ આવે તેમ છે, અને તે નિર્ણયને છોડી દેવામાં જ આખરે તેઓને લાભ છે, અને આવાં કારણોથીજ અમે તેમાં ફેરફાર કરવાનો નિશ્ચય કીધો છે ! આમ કરવું પડે છે તે અમને બહુ અણગમતું છે છતાં પણ, જ્યાંસુધી સ્થિતિસંયોગોમાં ફેરફાર ન થાય, ત્યાં સુધી, સમાન નાગરિકતાની સિદ્ધિમાં મંદતર પ્રગતિ થાય તોપણ, ચાલુ વ્યવસ્થાને વળગી રહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. પણ જે પ્રાન્તોમાં મુસલમાન મત આપનારાની અધિક સંખ્યા છે ત્યાં મુસલમાનોને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું અમે કાંઇપણ કારણ જોતા નથી.

અન્ય જ્ઞાતિઓનું પ્રતિનિધિત્વ.

૨૩૨—બીજી જ્ઞાતિઓને આ હક આપવાનો અમને બહુ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલાક પોતાની પછાત સ્થિતિ ઉપર આ માંગણીને ટેકવે છે: કેટલાક પોતાની આગળ વધેલી સ્થિતિ ઉપર આવી માંગણીની યોગ્યતા સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણે પંજાબમાં શિખો, મદ્રાસ ઇલાકામાં બ્રાહ્મણેતર વર્ગો (આ પ્રાન્તમાં આ વર્ગ અધિક સંખ્યામાં છે,) હિંદુસ્થાનમાં વસતા ખ્રીસ્તીઓ, એંગ્લો-ઇન્ડિયનો, અને યુરોપિયનો અને મુંબઇમાં વસતા લિંગાયતો—સર્વે કોમી પ્રતિનિધિત્વની માંગણી કરી રહ્યા છે. મોટા જમીનદારો પણ સાધારણ રીતે પોતાને ખાસ ચુંટણીનાં મંડળોદ્વારા પ્રતિનિધિત્વ મળે એમ ઇચ્છે છે. હવે મુસલમાનોને અપાયલા ખાસ ચુંટણીનાં મંડળોની વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવાના અમારા નિર્ણયને લીધે બીજીજ્ઞાતિઓની માંગણીનો અનાદર કરતાં અમને બહુ મુશ્કેલી પડે છે; પણ, અમે કહ્યું છે તેમ, મુસલમાનોની બાબતમાં અનેક વાઇસરોયો તથા હિંદી ખાતાના પ્રધાનો તરફથી અપાયલા અને જારૂ રખાયલા વચનથી અમે બંધાઇ ગયા છીએ, અને તે બાબતમાં પણ અમે કોઇપણ જાતનો નવો ફેરફાર કરવાની સૂચના કરતા નથી. કોમી પ્રતિનિધિત્વના ક્ષેત્રનો સર્વસામાન્ય વિસ્તાર પણ આગળ ઉપર વધારે ને વધારે માંગણીઓ ઉપસ્થિત કરશે, અને પુખ્તપણે વિચાર કરતાં, જેના ઉપર જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પાયો રચી શકાય તેવા પ્રજાકીય પ્રતિનિધિત્વને બહુ ઘાતક નિવડશે. આ સાથે અમને લાગે છે કે એક એવી કોમ છે કે જેને આ વિષયમાં અપવાદ તરીકે ગણ્યા વિના નહિ ચાલે. પંજાબમાં વસતા શિખો તદન જુદી અને બહુ અગત્યની પ્રજા છે. તેઓ હિંદી સૈન્યને બહુ મોટો અને કિંમતી હિસ્સો પુરો પાડે છે; પણ દરેક ઠેકાણે તેઓને બહુ ઓછા મત મળે છે અને તેથી ધારાસભામાં તેમનો પક્ષ રજુ થઇ શકતો નથી. આ કારણથી જે કોમી પ્રતિનિધિત્વ મુસલમાનોને આપવામાં આવ્યું છે, તે શિખોને અને શિખોને જ માત્ર—આપવાની અમે દરખાસ્ત કરીએ છીએ.

બીજી ન્હાની પણ અગત્યની જ્ઞાતિઓ માટે અમે નિમણુંક (nomination) ની પદ્ધતિ વધારે પસંદ કરીએ છીએ. અહિંની સામાન્ય યુરોપીય પ્રજાના સંબંધમાં, જો કે હિંદુસ્થાનમાં તેઓની માલમિલકત તથા હકકો તેઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ઘણાજ વધારે છે, અને જોકે હિંદુસ્થાનની વસ્તીના આન્તર્ભાગમાં તેઓનો સમાવેશ નહિ થતો હોવાથી બીજી બધી કોમોથી તેઓ તદ્દન જુદા પડે છે, અને તેથી તેઓને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં કોઈપણ નિયમનો ભંગ થતો નથી—આ પ્રમાણે તેઓના પક્ષમાં કહી શકાય, છતાં પણ અમે નિમણુંક પદ્ધતિને વળગી રહેવા માંગીએ છીએ. વાવેતર કરનાર તથા ખાણોનું કામ કરનાર વર્ગો (planting and mining interests) ના, "ચેંબર ઑફ કૉમર્સ"ના, તથા યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિત્વ માટે ખાસ ચુંટણી કરનારાં મંડળોની જરૂર પડશે, પણ અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આવાં ચુંટણી કરનારાં મંડળો જેમ બને તેમ ઓછાં થાય અને જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં ન્હાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ખાસ ચુંટણી કરનારાં મંડળોદ્વારા નહિ પણ નિમણુંક પદ્ધતિથી જળવાય. જે પ્રાન્તમાં જમીનદારોનો એક છલાયદો મોટો વર્ગ ઉભો થતો હોય ત્યાં તેઓને પોતાના મંડળમાંથી ચુંટણી કરવાનો હક્ક મળવો જોઇએ, એમ અમને લાગે છે. જે સભ્યો અમુક ન્હાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ જાળવવા માટે તથા તેમનો પક્ષ રજુ કરવા માટે નિમાયલા હશે, તેઓની નિમણુંક સરકાર તરફથી થતી હોવાથી તેઓ તે તે વર્ગો પ્રત્યે જવાબદાર નહિ રહે અને આ રીતે જે ધારાસભાને અમે કેટલીક જવાબદારીભરી સત્તા આપવા માંગીએ છીએ તે ધારાસભામાં તે નિમાયલા સભાસદોની સ્થિતિ અસંગત બનશે એ ખરૂં છે, પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રના વિકાસકાળમાં આવી પરિસ્થિતિને અનિવાર્ય ગણી સ્વીકારી લેવી જોઇએ. કોમી પ્રતિનિધિત્વ કરતાં નિમણુંકની પદ્ધતિમાં અમારી દૃષ્ટિએ વિશેષ લાભ એ રહેલો છે કે જ્યારે જે પ્રતિનિધિની નિમણુંકની આવશ્યકતા ન રહે ત્યારે તેની નિમણુંકને વધારે સહેલાઇની દૂર કરી શકાય છે. જે જ્ઞાતિઓ પોતાના નિમાયલા સભાસદોને બીજી જ્ઞાતિઓના ચુંટાયલા સભાસદો સાથે સમાનતા પ્રાપ્ત થયેલી જોવા ઇચ્છે છે, તેઓ તરફથી અમે પણ આશા રાખીએ છીએ કે, હિંદુસ્થાનના પ્રાન્તિક વિભાગો અનુસાર ચુંટણી કરવાની પદ્ધતિનો ધીમે ધીમે પ્રચાર કરવાના અમારા આશયને સિદ્ધ કરવામાં તેઓ સહાયભૂત થાય. આ સાથે ચુંટણી કરનારાં મંડળો નક્કી કરવા જે કમીટી નિમાવાની છે, તેને પણ ખાસ સૂચના છે કે ચોક્કસ અને અગત્યના જેટલા પક્ષો ધારાસભામાં રજુ થવાની જરૂર હોય તે કરતાં જરાપણ વિશેષ પ્રમાણમાં નિમાયલું તત્વ ધારાસભામાં દાખલ ન થાય તે બાબત તેણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

કેટલેક ઠેકાણે એવું પણ બને છે કે ન્હાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ નિમણુંક પદ્ધતિએ જાળવવું અનુકૂળ ન પડે. આવે ઠેકાણે ધારાસભાના સભાસદોની અમુક સંખ્યા અમુક કોમનીજ હોવી જોઇએ, પણ તેમની ચુંટણી સામાન્ય ચુંટણી કરનારાં મંડળોથી થાય—આવી ગોઠવણ કરવાથી ઉપર્યુક્ત સ્થિતિનો નિવેડો આવી શકે કે નહિ તે વિષે કમીટીએ વિચાર કરવો. અમારૂં વળણ તો, કોમવાર ચુંટણી કરનારાં મંડળો કરતાં આવી યોજના વધારે પસંદ કરવા લાયક છે, એવી માન્યતા ઉપર ઢળે છે.

પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ

આદર્શ દેશી રાજ્ય.

હિંદુસ્તાનમાં આશરે સાતસો દેશી રાજ્યો છે. કેટલાંક રાજ્યો એટલાં નાનાં છે અને તેમની વાર્ષિક આવક એટલી જુજ હોય છે કે તેમની સ્થિતિ બીલકુલ દયાજનક થયેલી હોય છે. જુના જમાનામાં કેટલાક નાના રાજ રજવાડામાં કાર્યકુશળતા જોવામાં આવતી નહોતી અને અધિકારી વર્ગ ટુંકા પગારના, અને સારી કેળવણી વગરના હોવાને લીધે તેમનો કારભાર પણ જોઇએ એવો નહોતો-તેથી કરીને દેશી રાજ અને અંધેર એ બે શબ્દો સાધારણ રીતે સમઅર્થી થઇ પડયા હતા.

હવે સુધારાનાં ચિહ્નો જોઇ શકાય છે. આખા દેશના વાતાવરણમાં જે આધુનિક વિચારો અને આદર્શો ફેલાઇ રહ્યા છે, તે દેશી રાજ્યોમાં પણ દાખલ થયા છે. કેટલાંક ટુંકી નજરનાં રાજ્યો આવા નવા વિચારો અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમાં નિષ્ફળ નિવડે તેમાં નવાઇ જેવું નથી. દરીઆની ભરતી અટકાવી શકાતી નથી તેમજ પ્રચલિત વિચારોની ભરતી પણ રોકી શકાય નહીં.

હાલમાં બ્રિટિશ સરકારે દેશી રાજ્યોના કારભારમાં હાથ નહીં નાંખવાનું કબુલ કર્યું છે, તેથી રાજાઓ ઉપર ભારે જોખમદારી આવી પડી છે. હજી સુધી પ્રજામત કેળવાયો નથી એટલે ઘણે ભાગે રાજાઓ બીજી કોઇ પણ સત્તાને જવાબદાર નથી. પ્રજામત ધીમે ધીમે વધશે. પ્રજાએ રાજકારભારમાં વધારે કામ ઉપાડી લેવું પડશે, પણ હાલમાં તો રાજાઓ અને તેમના અધિકારીઓના હાથમાં સત્તા છે, તે સત્તા લોકહિત અને પ્રજાને કેળવવા માટે જ છે એવું ધોરણ સ્વીકારવું પડશે.

સત્તાધારી તથા પ્રજાના વિચાર અને આચારમાં જે ફેરફાર થશે તે લોકમતને આધિન રહેશે, તેમાં કાંઇ બંડ કે ફીસાદ થવાનો સંભવ નથી—જરૂરી વાત પણ નથી. જો ક્વચિત તોફાન થશે, તો માત્ર લોકોના આગેવાનોની અધિરાઇ અથવા કારભારીઓની સ્વાર્થબુદ્ધિને લીધેજ થઇ શકે. જો અધિકારીઓ સમજુ રહે, પ્રજામતનો વહેળો કઇ દિશામાં જાય છે—જવાનો છે, તે જોઇ શકે એવા હોય, જો પ્રજા હિંમતવાન ને કાર્યકુશળ હોય તો ગેરસમજુત થવાનો ભય નથી. ધીમે ધીમે કાર્યપદ્ધતિમાં સુધારો થયાંજ કરવાનો અને દિનપરદિન સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વધતું જવાનું, મજબુત થવાનું. આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે રાજાઓ અને અધિકારીઓ પોતાની રાજીખુશીથી, ઉમંગથી, આશાભેર પોતાનો કારભાર લોકોને સોંપતા જશે. લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે આજે ઘણા પ્રયત્નો થાય છે. પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને કેટલેક ઠેકાણે ફરજીઆત થવા માંડી છે. અમુક જાતની ધારાસભાઓ સ્થપાય છે, જેમાં પ્રજાવર્ગ છુટથી ટીકા કરી શકે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પગભર થવા માંડી છે. લોકલબોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ વધારે સ્વતંત્રતાથી અને વધારે સ્વાશ્રયથી કામ કરે છે. આ બધાં સારાં ચિહ્નો છે.

દેશી રાજ્યોમાંનાં જે ઘણાં નાનાં છે તેમાં પ્રજાકીય સંબંધ વધારે ગાઢ કરવાની ખાસ સગવડતા છે અને અનુકૂળતા છે, પગારદાર અધિકારી રાખવામાં ભારે ખર્ચ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ તેઓ બહારના હોવાને લીધે તેમની લાગણી પ્રજા તરફ ઓછી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આપણા દેશમાં સહકાર્યથી, સમજુતથી ઘણાં કામ થાય છે અને રાજ્યકારભારને અપવાદરૂપ ગણી લેવાને કારણ નથી.

એક ઘણાજ નાના રાજની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી અને ત્યાં દરબાર અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ એટલો સારો જોયો કે આદર્શરૂપ માલુમ પડયો. આપણા શાસ્ત્રમાં રાજાને પ્રજાના પિતા સમાન ગણ્યા છે તે ત્યાં જોવામાં આવ્યું. પશ્ચાત પ્રજાને આગળ પાડવા માટે જે મજબુત પ્રયત્નોની જરૂર છે, જે પ્રેમભાવ અને ભકિતભાવ રાજા ને પ્રજા વચ્ચે પરસ્પર હોવો જોઇએ તે કેટલેક દરજ્જે નિહાળ્યો, અને ત્યાં થએલા અનુભવનો લાભ દેશબન્ધુઓને આપવો ઇષ્ટ જણાયાથી આ લેખ લખ્યો છે.

દરેક પ્રજાની ખરી ઉન્નતિનો આધાર માનસિક કેળવણી ઉપર છે અને આ દિશામાં જેમ વધારે પૈસો અથવા શ્રમ આપીએ છીએ તેમ પરિણામ વધારે સુંદર અને મીઠાં આવે છે. આ નાના ગામમાં પ્રાથમિક કેળવણીને માટે છોકરા તેમજ છોકરી માટે શાળા છે. માસ્તરો પણ જેમ બને તેમ ટ્રેઇન થયેલા અને અનુભવી રાખવાનો પ્રયત્ન થયો છે અને ભવિષ્યમાં આ બાબત ઉપર વધારે ધ્યાન આપીને સુધારો કરવાનો ખાસ વિચાર છે. નિશાળમાં ચોપડી તથા સ્લેટ વિગેરે જોઇતી ચીજ મફત આપવામાં આવે છે એટલે મા બાપ ચોપડી અપાવી ન શકે એવાં ગરીબ છે, એ બ્હાનું કહાડી ના શકાય ફરજીઆત કેળવણીની બાબતમાં ટીકાકારો કહે છે કે ખેડુતની સ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ છે કે તે પોતાનાં છોકરાંને ખેતરમાં કે ઢોર ચારવાને કે બીજી કોઇ રીતે મદદમાં ના લે તો તેનો ધંધો કરી શકે જ નહીં. થોડે ઘણે અંશે આ સત્ય છે પણ આજનો ખેડુત અભણ રહ્યો. પોતાનું કામ વધારે સારૂં કેવી રીતે કરાય તે સમજવાને અશક્ત રહ્યો; માટે તેનાં બધા છોકરાંનું ભવિષ્ય પણ બગાડવા દેવું એ દલીલ આજના જમાનામાં ચાલી શકે તેમ નથી. ગમે તે જગ્યાએ જમીનનો એક નાનો ટુકડો લઇને ખેતી કરવાથી સફળતા મળી શકતી નથી. હાલમાં અભણ ખેડુતો જેમ તેમ ખેતી કરે છે. ખર્ચનો વિચાર કે સગવડતા પણ પુરી કરતા નથી અને વેચાણમાં તેમજ વ્યાજમાં છેતરાય છે, તો પછી નિષ્ફળ નિવડે તેમાં નવાઇ શેની? આજે જે કેળવણી આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી, ઉપયોગની નથી તે પણ ખરૂં હશે, પણ તેમાં સુધારો, ફેરબદલ થઇ શકે, પણ કેળવણી તો આપવી જ જોઇએ, અને આજના ખેડુતોના સ્વાર્થને માટે આવતો જમાનો અભણ રાખવો એ કોઇ દિવસ પણ ઇષ્ટ ગણાશે નહીં.

ગુજરાતી ધોરણ ચાર શીખવાય છે, અને અંગ્રેજી બે ધોરણ દાખલ કર્યાં છે. ગુજરાતીનું વધારે સારૂં જ્ઞાન આપો, હિંદી શીખવો વિગેરે બુમો વખતે આસપાસ સંભળાય, પણ હાલમાં ઇંગ્રેજીની માફક આગળ ભણી શકાય છે. ધંધા રોજગારમાં મદદ મળે છે, કારકુની ને નોકરીમાં બજાર ભાવ વધે છે એટલે ઇંગ્રેજીનું જ્ઞાન આપવું જોઇએ. જો ગામના છોકરા બે ધોરણ કરતાં પણ વધારે ભણે છે, તો તેમને દરબાર તરફથી આગળ ભણવાની મદદ અપાય છે.

અંત્યજ લોકોને ભણાવવાને માટે પણ એક શાળા છે અને ત્યાં આશરે ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ શીખે છે. મોટામાં મોટો ફાયદો તો લોકોના વિચારમાં થાય છે. અંત્યજનાં છોકરાં પણ મનુષ્ય જાતિનાં છે તે ભાન થાય છે. કેટલીક નિશાળોમાં અંત્યજ વર્ગનાં છોકરાંને ખુલ્લામાં (તાપ તથા વરસાદમાં) મકાન બહાર બેસાડવામાં આવે છે એવું ક્રૂર વર્તન અહીં જોવામાં નથી આવતું, અને દરબાર પોતે શાળામાં જઇને અભ્યાસ તપાસે છે. બેસવાને બાંકડા પણ લીધા છે અને આ નિશાળ માર્ફત અંત્યજ વર્ગમાં સ્વચ્છતા અને સ્વમાનના વિચારો ખીલવવાનો અવકાશ છે. ગામમાં સારી લાયબ્રેરી છે. કેટલાં પુસ્તકો છે તે કહી શકતો નથી પણ હાલમાંજ સ્થપાઇ છે, એટલે ધીમે ધીમે વધતી જશે. પણ શરૂઆત ઘણી સારી છે, ફંડ સારૂં થયું છે અને લગ્ન પ્રસંગે ફંડમાં પૈસા ભરાવે છે. વ્યવસ્થા તદ્દન પ્રજાના હાથમાં છે. સ્ત્રીઓને માટે પણ પુસ્તકો છે અને સૌથી સારામાં સારી વ્યવસ્થા તો લાયબ્રેરીમાં વાંચનની રાખી છે. રાત્રે વાળુ પછી લોકો એકઠા થાય તેમને કલાક દોઢ કલાક સુધી સારાં પુસ્તકો તેમજ ગુજરાતી ન્યુસપેપરમાંથી જાણવા લાયક ખબરો વાંચી સંભળાવવામાં આવે છે; અને ખેડામાં સત્યાગ્રહનો મામલો રા. ગાંધીની દેખરેખ નિચે થયો હતો તેનું રહસ્ય અને વિગતવાર હકીકત ત્યાંના ખેડુતોને સમજાવવામાં આવી હતી. તે શિવાય સ્ત્રીઓને જ્ઞાન આપવા માટે બપોરે મંદિરમાં સ્ત્રીઓની સભા મળે છે. દરેક સ્ત્રી પોતાનું કામ સાથે લાવે છે. તે ત્યાં કરે અને મંદિરમાં રાખેલા કથાકાર કોઇ ધર્મનું પુસ્તક વાંચે અથવા કથા કરે તે સાંભળે. હાલમાંજ એક રાત્રીશાળા કહાડવાની યોજના શરૂ થઇ છે, જેથી કરીને જે જુવાનિયા ભણી શકે તેવી ઉમરના અભણ રહી ગયા છે, તેમને શિક્ષણ અપાશે.

આખો વખત દરબારનું મકાન ખુલ્લું હોય છે અને જોઇએ ત્યારે લોકો મળી શકે છે. પ્રજા જોડે એટલા બધા મળી ગયેલા છે, તેમના તરફ એટલો પ્રીતિભાવ છે, કે લોકો તેમના તરફ પૂજ્યભાવ રાખે છે, એમ કહીએ તો ચાલે. રાત્રે જમી રહ્યા પછી લોકો ગામગપાટા મારવાને કે વાતો કરવાને દરબારને મકાને આવીને બેસે છે. તે વખતે કોઇ વાર રાસડા રમાય છે. ઉપર કહેલા કથાકારને સંગીતનો શોખ છે અને ખેડુતોમાં કુદરતી કળાની ભાવના રહી છે, એટલે ગાયન, પગલાં તાલ વિગેરેમાં સુંદરતા, રસિકતા હોય છે. નિશાળો તેમજ જુવાનીઆ માટે દેશી રમતોની સ્પર્ધા થાય છે. તેને લીધે મૃતવત્ થએલી દેશી રમતોનો પુનરૂદ્ધાર થાય છે.

ગામમાં એક દારૂની દુકાન છે. જેટલાં માણસો આ દરબારના તાબાનાં છે, તેમાંથી ક્વચિત્ કોઇજ દારૂ પીતો હશે. સાધારણ રીતે કહી શકાય કે બધાએ દારૂ છોડી દીધો છે, અને બીડી હુકો પણ બંધ થયો છે. દરબાર પોતે બીડી પીતા હતા તે તેમણે પણ છોડી દીધી અને કેટલાક માણસોને છોડાવવાને ઘણોજ પ્રયત્ન કરતાં પણ છોડી ન શક્યા ત્યારે તેમણે તેમને બોલાવી અને સમજાવ્યા બાદ અપવાસ શરૂ કર્યાં. પરિણામ સારૂં આવ્યું અને આગેવાનના માનને માટે બીડી હુકા પણ બંધ થાય છે, અને જો કોઇ આ નિયમનો ભંગ કરતા હશે તો તદ્દન છાના શરમાઇને. સાંસારિક સુધારાના બીજા કેટલાક પ્રશ્ન પણ હાથમાં લેવાય છે. બારમું અને તેરમું કરવાનો રિવાજ સારો નથી,

આજની મોંઘવારીમાં આવી જાતનાં ખર્ચ ગરીબ લોકો પાસે ફરજીઆત કરાવવાં તે ઠીક નથી માટે બંધ કરાવ્યાં છે. બંધ કરવામાં બીલકુલ જુલમ થતો નથી. લોકોને અનેક વખત સમજણ પાડીને દુનિયામાં બીજે ઠેકાણે કેવા સુધારા થાય છે તે બતાવીને પછી ઠરાવ કરાય છે અને જુદી જુદી ન્યાતો પોતપોતાની મેળે ઠરાવ કરી લે છે. રાજીખુશીથી આ ગામમાં ભિખારીને મદદ મળતી નથી. આપણા દેશમાં અશક્ત કદાવર ભીખારીઓ ઘણા છે અને અણુવિચારી પ્રજા જે કોઇ હાથ ધરે તેને મદદ કરે છે. આ ખોટો રિ-વાજ કહાડી નાખ્યો છે, અને દાનના પૈસા ભીખારીઓને આપવાને બદલે તે પૈસામાંથી કથાકારનો પગાર અપાય છે.

ખાસ ખેડુતને માટે અનેક સગવડો કરી આપવામાં આવી છે, અને ઘણું કરવાનો વિચાર છે. ગામની આસપાસના રસ્તા સુધાર્યાં છે. આગગાડી ને રસ્તાની સગવડ વગર ગામ પછાત રહી જાય છે, રસ્તાની દુરસ્તી સ્વાશ્રમથી કરાય છે. વર્ષમાં અમુક દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો છે. તે દિવસે ગામના બધા માણસો બહાર નીકળી પડીને રસ્તા દુરસ્તીમાં મદદ કરે છે. બળદની ઓલાદ સુધારવામાં એક વખત પ્રદર્શન જેવું કરવામાં આવે છે અને સારા બળદ ઉછેરવાને ગામમાં ગૌચર બીલકુલ નહોતું તે આપવામાં આવ્યું છે. ઇનામો પણ અપાય છે. ખેડુતોને નાણાં ધીરવા માટે ખેતીની બેન્ક શરૂ કર-વાની છે. ગામમાં સારો કુવો ખોદાયો છે અને સારા સ્વચ્છ પાણીની સગવડ થઇ ગઇ છે. જમીનપરનો કર વરસાદ પ્રમાણે લેવાય છે. એટલે આસો મહીનામાં ખેડુતો નકી કરે છે કે ભાગ બચત પ્રમાણે આપવો કે વિઘોટીથી; અને જોકે આ પદ્ધતિ હમેશ સારી રીતે ચાલી શકે કે નહીં તે પ્રશ્ન છે, તે છતાં એટલું તો કહી શકાય કે જ્યાંસુધી દરબાર અને પ્રજાનો સંબંધ સારો છે અને અરસપરસ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા છે ત્યાંસુધી આ રીત ઘણી જ સારી કહી શકાય. પ્રજા પાસેથી હજાર બ્હાનાં કાઢીને જુદા જુદા કર લેવામાં આવતા હતા તેમાં ખાસ કરીને જ્યારે દરબારને ત્યાં છોકરાંની વૃદ્ધિ થાય કે પરણે કે કોઇ પણ ખર્ચ થાય, તે બધા કરો બંધ કર્યા છે.

હોસ્પીટલ કહાડવા માટે બધી તૈયારી થઇ રહી છે અને સ્વચ્છતા (સેનીટેશન) નું કામ પણ ડોક્ટર ઉપાડી લેશે. આ પ્રમાણે થોડું ઘણું કામ શરૂ કરી દીધું છે. ધીમે ધીમે બીજું કરવામાં આવશે પણ આટલા વર્ણન ઉપરથી એટલી તો ખાત્રી થશેજ કે જો નાના દેશી રાજમાં પ્રજા અને રાજા (કે દરબાર) બન્નેમાં આધુનિક ભાવના હોય, સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થાય, લોકો સ્વાશ્રયથી કાયનો બોજો ઉપાડી લે તો તે રાજ કે સંસ્થાન આદર્શ સ્થિતિમાં આવી શકે અને આજે દુનીઆના લોકો જે બુમ મારે છે કે દેશી રાજ્યોમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે અને તેમને નાબુદ કર્યા હોય તોજ ત્યાંની પ્રજાની સ્થિતિ સુધરી શકે તે ખ્યાલ જતો રહેશે.

સુ. મે.

શીખ સત્તાનો ઉદયાસ્ત.

શીખ અને મરાઠા ઇતિહાસ વચ્ચે મુખ્ય ભેદ એ છે કે મરાઠાઓના પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠ નેતા શિવાજીએ મનની અંદર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો ખ્યાલ પૂર્ણ રીતે સ્હમજ્યા પછી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં તે પ્રજાને દાખલ કરી હતી. ત્હેના સર્વ વિજયો, સર્વ યુદ્ધો અને જૂદા જૂદા દેશોને પોતાના રાજ્ય સાથે એક કરી દેવા; એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સમસ્ત હિન્દને, હિન્દુ રાજાની સત્તા નીચે લાવવાનો મહાન ઉદ્દેશ સાધવા અર્થેજ હતી.

પરન્તુ શીખ પ્રજાની ઉત્પતિ ધાર્મિક મંડળમાંથી થઇ હતી. બાબા નાનકે જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે રાજકીય મુક્તિ ન્હોતી. મૂર્તિપૂજા પૃથક પૃથક વ્યક્તિના અથવા સમસ્ત જાતિના આચાર વિચારથી મર્યાદિત થએલી હોય છે; ત્હેમાં હૃદયના સ્વાતંત્ર્ય કરતાં ત્હેને પરાધીન કેવી રીતે બનાવવું એજ ખૂબી રહેલી છે; નાનકના હૃદયે આવા સંકુચિત ધર્મમાંથી મુક્તિ મેળવવી હતી, અને એ આધ્યાત્મિક મુક્તિ જનસમૂહને મેળવી આપવાના મહાન કાર્ય ખાતે પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું હતું.

નાનકના ઉપદેશથી જે લોકો ત્હેના ધર્મમાં ભળ્યા તેઓ શીખ એટલે શિષ્ય કહેવાયા. નાત જાતના ભેદ વિના કોઇપણ મનુષ્ય તે ધર્મમાં દાખલ થઇ શકતો, એટલે શરૂઆતથી કોઇને એમ લાગતું નહોતું કે શીખ લોકો કદિ પણ ઇતિહાસમાં જાતિ તરીકે પ્રખ્યાત થશે. પરંતુ મુગલોના જુલ્મથી નાનકના શિષ્યોનું એક મંડળ બન્યું, અને ત્હેમણે જનસમૂહને ધર્મોપદેશ આપવાનું કાર્ય ત્યજી પોતાની જાતિનું પરધર્મીઓના જુલ્મ અને તેથી થતા વિનાશમાંથી રક્ષણ કરવાનું કાર્ય સ્વિકાર્યું. ખરૂં જોતાં આ કાર્ય ધર્મોપદેશકનું નથી, પરન્તુ સેનાધિપતિ અને રાજનીતિ નીપુણનું છે. ગુરૂ ગોવિંદસિંહ એ બીજા પ્રકારનો પુરૂષ હતો. ત્હેનામાં એટલી બધી ખંત હતી કે પોતાના શિષ્યોને શત્રુના જુલ્મ સામે કટિબદ્ધ કરવાને તે સર્વ રીતે શક્તિમાન હતો. ત્હેણે ધાર્મિક સમાજનાં માણસોમાંથી યોદ્ધાઓ બનાવ્યા, અને ઉપદેશકની–ધર્મગુરૂની જગ્યા ખાલી રાખી.

ગુરૂ નાનકે જે આધ્યાત્મિક મુક્તિને સર્વોત્તમ વસ્તુ ગણી હતી, તે ભાવનાને ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ નિરંતર લક્ષમાં રાખી શકયો નહિ; પાર્થિવ શત્રુઓના જુલ્મમાંથી છૂટવાની ઇચ્છાને ત્હેણે અતિશય સતેજ કરી. ખરૂં છે કે શિક્ષણના આ ફેરફારથી શીખ જુસ્સો ઘણીવાર ઇતિહાસના પાનાપર બહુજ ઝગઝગ્યો, ખરૂં છે કે તેથી શીખ લોકોમાં લડાયક ગુણ ખીલ્યો; પરન્તુ ત્યાંજ આગળ બાબા નાનકે ઉચ્ચ માર્ગે ઉડ્ડયન કરવાને માટે જે આધ્યાત્મિક સામગ્રી આપી હતી તે ખૂટી પડી, ત્યાંજ આગળ તેમની પ્રગતિ અટકી પડી.

ત્યારથીજ આપણને વિગ્રહ અને વિજયનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ મુગલ બળ મંદ પડતું ગયું, અને શીખ લોકો ત્હેમની સાથેના વિગ્રહોમાંથી વિજય મેળવતા ગયા તેમ તેમ સ્વરક્ષણ ખાતર કરવાં પડેલાં યુદ્ધો બંધ પડતાં ગયાં, અને સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા બળવત્તર થતી ગઇ. જ્યાં સુધી આપણા શત્રુઓ પ્રબળ હોય છે ત્યાં સુધી જ સ્વરક્ષણની કલ્પના આપણા મનમાં જાગ્રત રહે છે, અને સર્વનો એક શત્રુ છે એ ખ્યા-

જથી આપણે બધા એક તારથી જોડાએલા હોઇએ છીએ; પણ જ્યારે બાહ્ય દબાણ દૂર થાય છે ત્યારે વિજયથી મસ્ત બનેલો જુસ્સો બીજી કોઇપણ રીતે અંકુશમાં રહેતો નથી. સ્વરક્ષણ માટે કરેલા વિગ્રહથી લડાયક જુસ્સો ખીલે છે, પરન્તુ વિજયથી મદમસ્ત બન્યા પછી એવી કોઈ પણ શક્તિ નથી કે જે પરદેશ જીતવાની વૃત્તિને દબાવીને માત્ર પોતાના સમાજની સુવ્યવસ્થા કરવામાં રોકાઇ શકે.

આ કાર્ય કરી શકે એવી એક શક્તિ હતી; પરન્તુ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે જાતિની ક્ષણિક જરૂરીઆત પૂરી પાડવાની અનિવાર્ય ઇચ્છાના બળથી દોરવાઈ, એ શક્તિને તદ્દન દાબી દીધી. શીખ લોકોને બીજો ગુરૂ આપવાને બદલે ત્હેણે તરવાર વારસામાં સોંપી. ત્હેના મરણ પછી નાનકે ઉપદેશેલું મહાન સત્ય ' ગ્રન્થ સાહેબ ' નામના પુસ્તકમાં બંધ કરી મૂકવામાં આવ્યું. ગુરૂઓની પરંપરાથી માનવહૃદયને પવિત્ર બનાવતું આધ્યાત્મિક જળનું વહન સજીવ ઝરણની પેઠે વહી રહ્યું હતું, તે જળ વહેતું હવે અટકી પડયું. તે એક તળાવના પાણીની માફક બદ્ધ થઇ ગયું. ત્યારથી શીખ લોકોનું બળ લોભમાં ઝપાટાબંધ વહેવા લાગ્યું, અને કોઇ ત્હેને અંકુશમાં રાખી શકે તેમ નહોતું. દેવતાઓ અદૃશ્ય થયા, રાક્ષસો રંગભૂમિપર ઉતરી આવ્યા, લૂંટફાટ અને પક્ષાપક્ષિનું સામ્રાજ્ય સર્વત્ર વર્તી રહ્યું. આવી આત્મઘાતક અવ્યવસ્થા દરમ્યાન રણજીતસિંહે દેખા દીધી. ત્હેણે શીખ લોકોને કેટલોક સમય એકત્રિત રાખ્યા, પરન્તુ તે પણ બળવડેજ. ત્હેણે બીજા બધાને પોતાને વશ કર્યા કારણ કે તે સર્વથી વધારે બળવાન હતો.

જે માત્ર બળવડેજ સર્વને એકત્રિત કરે છે તે બીજાને નિર્બળ બનાવીનેજ તેમ કરી શકે છે. અરે, એટલુંજ નહિ પરન્તુ એથી ખરાબ એ છે કે તે સાચા સંપનું શાશ્વત મૂળ કારણ જે સ્નેહ છે ત્હેને દબાવી દઇનેજ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી શકે છે. પોતાનો સ્વાર્થી હેતુ સાધવાને માટેજ રણજીતસિંહે શીખ લોકોને બળે અને કળે વશ કરી એકત્રિત કર્યા. ત્હેણે ત્હેમના હૃદયમાં એવું ઉચ્ચ પ્રકારનું બળ રેડયું નહોતું કે ત્હેના મરણ પછી પણ તેઓ એક રહી શકે. અનિવાય પ્રપંચ અને ખંતથી માણસ પોતાનો સ્વાર્થી હેતુ કેવી રીતે સાધી શકે ત્હેનો એ દાખલો છે.

ત્હેના લોભને મર્યાદા નહોતી, અને તેની વિષયાસક્ત વૃત્તિપર કોઇ પણ પ્રકારનો અંકુશ નહોતો. તે સ્તુતિને પાત્ર એટલા માટેજ છે કે તે પોતાની ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકયો હતો અને કદી ગભરાયો નહોતો. એક વાર અને એકજ વાર ત્હેણે પોતાની અનિવાર્ય ઇચ્છાને દાબમાં રાખી. તે એ કે ત્હેના પ્રબળ લોભની વૃત્તિથી તે કદિ પણ અંગ્રેજ સરહદમાં પ્રવેશ કરવા પ્રેરાયો નહોતો, ત્યાંજ આગળ ત્હેના સ્વાર્થે હદ દીઠી.

છતાં ત્હેને વિજય પ્રાપ્ત થયો. વિજયનાં દૃષ્ટાન્તોથી માણસ મહા મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે. એવાં દૃષ્ટાન્તો આપણી સમજ શકિતને દાબી દઇ લોભવૃત્તિને સતેજ કરે છે—તેઓ આત્મ વિનાશનો માર્ગ દર્શાવે છે.

શીખ ધર્મનો સ્થાપક નાનક બહુ દયાળુ અને ઉદાર હોવાથી એના વણિક પિતાએ ત્હેને બહુ દુઃખ દીધું હતું. મીઠાના વ્યાપારમાં નાનકે કેવી જાતનો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો હતો

તે આપણે જાણીએ છીએ. તે નિર્ધન અને અવ્યવહારિક પુરૂષે એક એવું સામર્થ્ય એકત્ર કર્યું કે જેના પ્રભાવથી જાટ ખેડુતો મૃત્યુથી કદિ ન ડરે અને દુઃખને કદિ નમતું ન આપે એવા ધીરવીર બન્યા.

પરન્તુ મહારાજા રણજીતસિંહ, દુનીયાદારીની કુનેહનો નમૂનો જેણે શીખ લોકોના વંશપરંપરાના શત્રુઓને પુરેપુરા કચરી નાખ્યા જે નિષ્ફળતાથી કદિ પણ નાહિમત બનતો નહિ, અને જેણે મોગલ રાજ્યના સૂર્યાસ્ત સમયે તથા અંગ્રેજ પ્રજાના ઉદયકાળે સંધ્યાકાળના આકાશને અચાનક પ્રકાશથી તેજસ્વી બનાવ્યું હતું તે રણજીતસિંહે વારસામાં શું મૂક્યું ? હેણે શીખ પ્રજાને કુસંપ, પરસ્પર અવિશ્વાસ, અને અરાજકતાનો વારસો સોંપ્યો.

શીખનેતાઓ રણજીતસિંહ પાસેથી એટલુંજ શીખ્યા હતા કે "બળીઆના બે ભાગ" છે. હેમને સ્વાર્પણનું શિક્ષણ મળ્યુંજ નહોતું. ધર્મે જય એ સત્ય તેઓ વિસરી ગયા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગરીબ પ્રેમાળ નાનકે જે બળથી શીખ લોકોને એકત્ર કર્યા હતા તે આ બળવાન રાજાએ તદ્દન ભસ્મ કરી નાખ્યું; તેથી શીખ લોકો ખરતા તારાની માફક ઈતિહાસમાં ક્ષણભર પ્રકાશ્યા, અને પછી હમેશને માટે ખરી પડયા.

આજે શીખ પ્રજામાં પ્રગતિનું બીલકુલ બળ રહ્યું નથી. તે લોકો એક ન્હાના મંડળમાં ગંઠાઇ ગયા છે. તે મંડળ વિશાળ બનતું નથી. સેંકડો વર્ષોથી કોઇ નવો અસામાન્ય ધર્મોપદેશક હેમનામાં થયો નથી. હેમણે જગતના જ્ઞાન, ધર્મ વા હેમની પ્રવૃત્તિના સંગ્રહમાં જરા પણ વધારો કર્યો નથી.

બેશક નાનકના શિષ્યો બહુ સારી રીતે યુદ્ધ કરી શકે છે. પરન્તુ આપણે કદિ પણ સ્વિકારી શકીએ નહિ કે નાનકનો આધ્યાત્મિક જુસ્સો વારસામાં પ્રાપ્ત કરનારા લોકો લશ્કરમાં દાખલ થઇ કોઇ વાર કાબુલ તો કોઇ વાર ચીન અને કોઇ વાર આફ્રિકામાં ફક્ત લઢવાનેજ જાય એ પરિણામ સર્વોપરી માનપ્રદ છે. નાનકે પોતાનું જીવન એટલા માટે ન્હોતું હોમ્યું કે હેના શિષ્યો જીંદગીભર લશ્કરની છાવણીમાં રહી આખી દુનિયામાં ફક્ત કવાયત શીખ્યા કરે.

નાનકે પોતાના શિષ્યોને સ્વાર્થ, ધર્માંધતા અને આધ્યાત્મિક નિદ્રામાંથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, હેમનામાં ખરૂં મનુષ્યત્વ સર્વાંશે ખીલે એજ હેનો ઉદ્દેશ હતો. ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે ક્ષણિક હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શીખ લોકોને બીજે રસ્તે દોર્યા, અને એ હેતુ કદિપણ હેમના ધ્યાન બહાર થાય નહિ એટલા માટે હેમને નવાં નામ, નવો પોશાક, નવાં સાહિત્યો, અને નવી ક્રિયાઓ આપી, એ હેતુ હેમના હૃદયમાં બહુ ઉંડાણથી કોતર્યો. આ પ્રમાણે શીખ લોકોની સર્વ માનુષિક શક્તિ એકત્રિત કરી હેને અમુક જ દિશામાં હેણે વહેવરાવી. આથી શીખ પ્રજા અમુક બીબામાં ઘડાઈ અને જડ બની.

જ્યારે શીખ લોકો ખરા સ્વતંત્ર મનુષ્ય ન બનતાં ખાસ હેતુના સાધનજ બન્યા, ત્યારે સબળ રાજાએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા હેમનો ઉપયોગ કર્યો, અને અત્યારે પણ સબળના ખાસ સાધન તરીકેજ હેમનો ઉપયોગ થાય છે. હેવીજ રીતે ગ્રીસમાં સ્પાર્ટાએ પોતાના વતનીઓનું સર્વ મનુષ્યત્વ અમુક હેતુની સિદ્ધિને માટે સંકુચિત કરી દીધું; તેથી

તેઓ યુદ્ધમાં સારી રીતે ઘુમી શકતા, પરન્તુ ત્હેમની બીજી સર્વ શક્તિઓ દબાઇ ગઇ, કારણ કે લડાયક શક્તિની પ્રાપ્તિ એજ મનુષ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય નથી. આ રીતે માણસો ક્ષણિક હેતુની ખાતર શાશ્વત કલ્યાણનો ભોગ આપે છે, અને ઇતિહાસમાં એવાં ઘણાં દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે, અને હાલ પણ મંડળો આવા અદૂરદર્શી લોભથી દોરાઇ માણસોનો—ખરા મનુષ્યત્વનો ભોગ આપે છે. આપણે જેને આવા ભોગ આપીએ છીએ તે રક્તભક્ષી રાક્ષસ મંડળી, રાજ્ય ધર્મ અથવા ચાલતા સમયમાં પ્રિય થઇ પડેલા રાષ્ટ્ર, વગેરે શબ્દનાં રૂપ ધારણ કરે છે.

શીખ પ્રજાનો અન્ત મ્હને બહુ દયાજનક લાગે છે. જ્યારે ગગન ચુમ્બિત ધવલ શિખરપરથી વહેતી સરિતા ઉદધીને મળવા વહેતાં નીરવ બની જઇ રેતાળ રણમાં અદૃશ્ય થાય છે, ત્યારે એની નિષ્ફળતા જેમ દુ:ખજનક દેખાવ થઇ પડે છે, ત્હેવીજ રીતે પૃથ્વીને પવિત્ર અને ફળદ્રૂપ બનાવવા ભક્તના હૃદયમાંથી નીકળતા પ્રભાવરૂપી પવિત્ર શ્વેત સરિતા, સિપાહીઓની છાવણીરૂપી રાતા કાદવમાંજ વિરમે છે ત્યારે મનુષ્યોને ત્હેમાં કંઇજ ગૌરવ—કંઇજ સુખ લાગતું નથી.

એક દિવસ શીખ ઇતિહાસ વૈરની લાગણીથી વા એવાજ કોઇ ક્ષુદ્ર હેતુથી દોરવાઇ પોતાનું ઉચ્ચ ધ્યેય ભૂલી ગયો, અને માનવ સંપૂર્ણતાની સપાટીપરથી નીચે પડ્યો, છતાં એ નિચાણમાં પણ તે ગૌરવાન્વિત કાર્ય સાધી શક્યો નહિ. રણજીતસિંહે સ્થાપેલું સામ્રાજ્ય રણજીતસિંહનુંજ ન રહ્યું; ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે જે વિગ્રહ કર્યા તે ફક્ત શીખ પ્રજાનાજ વિગ્રહ ગણાયા. ત્હેણે પોતાના શિષ્યોથી આગળ વધી આખા દેશનો વિચાર કર્યો નહિ.

અહીંજ આગળ મરાઠા ઇતિહાસ શીખ ઇતિહાસથી જૂદો પડે છે. શિવાજીએ હિન્દુ પ્રજા અને હિન્દુ ધર્મને મોગલોના જુલમમાંથી બચાવવા જે પ્રયાસ કર્યો હતો, તે શીખ પ્રજા અને શીખ ધર્મથી વધારે વિશાળ હતાં. એ તો સ્પષ્ટજ છે કે શિવાજીનો હેતુ સમગ્ર હિન્દ દેશનો ઇતિહાસ ફરીથી રચવાનો હતો.

ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ શિવાજીનો લગભગ સમકાલીન હતો. ત્હેમના સમયમાં અકબરની ઉદાર રાજનીતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેથી હિન્દુસ્તાનના મુસલમાન સિવાયના દરેક ધર્મના અને દરેક જાતિના લોકોમાં મુસલમાન અમલમાંથી સ્વરક્ષણનો જુસ્સો ઉછળી આવ્યો હતો. ખરેખર આખા હિન્દુસ્તાનમાં નવું ધાર્મિક જીવન, આન્તર્ અને બાહ્ય દબાણને લીધે સંચરી રહ્યું હતું. આ નવ ચેતનનો સંચાર દક્ષિણના અનેક સાધુઓએ સ્થાપેલાં ભિન્ન ભિન્ન મંડળોમાં ખાસ કરીને દેખાઈ આવતો હતો. એ તો તદ્દન સ્વાભાવિકજ છે કે આવી આધ્યાત્મિક જાગ્રતિમાં ઔરંગજેબના ધર્માંધપણાને પરિણામે શિવાજી જેવો વીર આત્મા હિન્દમાં હિન્દુ ધર્મને શ્રેષ્ઠ પદ અપાવવાનું વ્રત લે.

વળી તેજ સમયે હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ ખૂણામાં શીખ ધર્મમાં પ્રવર્તી રહેલા નવા જુસ્સાના બળથી શીખ લોકોના હૃદયમાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો હતો. તેથી કરીને મુસલ રાજના જુલ્મને તેઓ વશ થયા નહિ, પરન્તુ પ્રદીપ્ત અગ્નિથી તેઓ વધારે ઝનુની થયા. પરન્તુ જોકે ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ અને શિવાજી બન્નેને આન્તર બળ અને બાહ્ય દબાણ

સરખું હતું, છતાં પરિણામ બન્નેની બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન થયું. મોગલો સાથે ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે કરેલા વિગ્રહો છૂટા છવાયા હતા. કારણ કે ત્હેનામાં વૈર અને સ્વરક્ષણની લાગણીજ પ્રબળ હતી; પરન્તુ શિવાજીના વિગ્રહો આખી નીસરણીને જડેલા પગથીઆં જેવા હતા; તે તદ્દન હેતુશૂન્ય, ઉભરાના પરિણામરુપ નહોતા. તે સર્વ એકજ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી યોજવામાં આવ્યા હતા, અને તે હેતુ સમગ્ર હિન્દને સ્વતંત્ર કરી ત્હેનું ભાવી ઉજાળવાનો હતો. તેઓ એકાદ ધાર્મિક મંડળમાં પ્રવર્તી રહેલી ચળવળના ચિહ્નરુપે નહોતા પણ તે વિશાળ યોજનાના આરંભમાં લેવાં જોઇતાં કાર્ય સમાન હતા.

પરન્તુ આ સર્વ છતાં શીખ અને મરાઠા પ્રજાનો ઇતિહાસ એકજ જમાનામાં એકજ રીતે નિષ્ફળ નિવડયો.

આમ થવાનું કારણ શું? મ્હારો ઉત્તર આ પ્રમાણે છેઃ—**જે મહાન ભાવના આખા દેશનું કલ્યાણ સાધવા માગતી હોય તેને જો એક અથવા થોડાજ મનુષ્યો ઉપાડી લે તો તે કદિ પણ સફળ થાય નહિ.** જો ત્હમારે એક ન્હાની ચીણગારીમાંથી મ્હોટો ભડકો કરવો હોય તો ત્હમારી પાસે દીવેટ અને યોગ્ય સાધના એવાં તૈયાર હોવાં જોઇએ કે જે તરત ઝડપી શકે; ફક્ત ચકમકને લોઢા સાથે જોરથી અફાળવાથીજ ભડકો થઇ શકશે નહિ. શિવાજીના હૃદય સાથે ત્હેના દેશબાન્ધવોમાંના ઘણાનાં હૃદય ભાવનાથી જોડાયાં નહોતાં, તેથી કરીને શિવાજીની ભાવના બહુ ઉચ્ચ હોવા છતાં ત્હેનો પ્રયાસ થઇ શક્યો નહિ; એને પરિણામેજ મહારાષ્ટ્રની શક્તિ અન્તે હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં લૂટફાટ કરવામાં વપરાઇ.

જો વિશ્વકલ્યાણની કોઇ ભાવના બધાના હૃદયમાં સ્થાપિત થએલ ન હોય, જો તે એકજ નેતા વા થોડાં મનુષ્યોને સ્હમજાઇ હોય, તો તે લાભદાયક ન થતાં ઘણાંને દુઃખનું કારણ થઇ પડે છે. શિવાજીના હૃદયની શુદ્ધ ભાવના છેવટે પેશ્વાઓના વ્યક્તિગત સ્વાર્થના રૂપમાં પલટાઇ ગઇ. જો તે ભાવનાને જનસમૂહમાં પ્રસારવાને ઉપાય યોજવામાં આવ્યા હત તો આ અધમતા અટકાવી શકાત. તેમ થતાં એ મહાન ભાવનાને વિશાળ જનસમૂહના હૃદયમાંથી યોગ્ય સત્કાર અને પોષણ મળ્યું હોત, અને પછી એક વીર નાયકનું મરણ થતાં જેમ એક લાકડાનો કકડો બળી રહેતાં બીજું ચેતવા માંડે છે, તેમ બીજો વીર પુરૂષ નેતા બની શક્યો હોત.

હિન્દના ઇતિહાસે વારંવાર આજ સત્ય બતાવ્યું છે કે જૂદે જૂદે સમયે દેશમાં મહાન પુરૂષો પેદા થયા છે, અને ત્હેમણે મહાકાર્યોનો આરંભ કર્યો છે, પણ ત્હેમને નિરંતર ચાલુ રાખવામાં આવ્યાં નથી. **મહા પુરૂષો જન્મે છે, અને અદૃશ્ય થાય છે, પરન્તુ ત્હેમના આગમનને સત્કારવાનો, ત્હેમનાં કાર્યોને ચાલુ રાખવાનો, ત્હેમને પરિપકવ બનાવવાનો સ્વાભાવિક રસ્તો આપણને મળ્યો નથી. આપણી અજ્ઞાનતા અને ખોટા ભેદભાવ એજ એનું કારણ છે.** પોચી રેતાળ જમીનમાં પક્ષી વા પવનનો સપાટો સારાં બીજ વેરે છે, પરન્તુ એ બીજમાંથી છોડ ફૂટતો નથી, અને જો ફૂટે છે તો બે ચાર પાન આવી ચીમળાઇ જાય છે, કારણ કે રેતાળ જમીનમાં પાણી ચસાતું નથી કે જેથી વનસ્પતિના જીવનનું પોષણ થાય. તેવીજ રીતે આપણા સમાજમાં.

ધર્મમાં, ધંધામાં, સામાજિક વ્યવહારમાં અને બીજી સર્વ બાબતોમાં અનેક ખોટા ભેદ છે. તેથીજ આપણા દેશમાં નવા વિચારનું વહન ઉંચેથી ઉતરી આવવા છતાં તે જલદીથી રેતીમાંજ અદૃશ્ય થાય છે. નવચેતનનો સ્પર્શ આપણને થાય છે ખરો, પરન્તુ તેથી આપણને વધારે અસર થતી નથી; તેથીજ એક મહાન ભાવના આપણા સમસ્ત દેશની ભાવના બનતી નથી. મહા પ્રભાવશાળી પુરૂષો હિન્દના જનસમૂહમાં પ્રગતિકારક ભાવનાને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ નથી, એમ દર્શાવીને અદૃશ્ય થાય છે.

શીખ અને મરાઠા સત્તાના ઉદયાસ્તનાં કારણો તપાસતાં એક એવા અનુમાનપર આવીએ છીએ કે એક દિવસે શીખ લોકો અતિ મહાન ભાવનાને બળે એકત્ર થયા હતા—ત્હેમણે એક મહાન સત્ય સાંભળ્યું હતું કે જે અમુકજ સ્થળના જુના રિવાજ પ્રમાણે મર્યાદિત નહોતું, જે તે જમાનાની અમુક ગરજને લીધેજ ઉત્પન્ન થયું નહોતું, જે સર્વ માણસોને અને સર્વ કાળને માટે સત્યજ હતું, જેથી મ્હોટા ન્હાના સર્વના આત્માને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, અને જેના સ્વિકારથી માણસોમાં પૂર્ણ મનુષ્યત્વ ખીલતું હતું. નાનકના એવા ઉદાર ધર્મોપદેશને લીધેજ શીખ પ્રજા અસહ્ય દુઃખો છતાં વૃદ્ધિ પામતી હતી. આ ધાર્મિક ચેતન અને દુઃખ સહન કરવાની પુણ્યકારક અસરથીજ શીખ પ્રજામાં એકતાનું બન્ધન અદૃશ્ય રીતે સ્થાપિત થયું હતું.

ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે આ આધ્યાત્મિક એકતાનો સાંસારિક ફતેહના સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો. એક ક્ષણિક જરૂરીઆત લક્ષમાં રાખી ત્હેણે ધાર્મિક મંડળની એકતાનો રાજકારી ઉન્નતિના સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો. ત્હેણે મંડળને સંકુચિત બનાવતાં આ એકતાને દૃઢ બનાવી. ત્હેણે જ્ઞાતભેદ કે જે આ એકતા સાધવામાં અંતરાયરૂપ હતો ત્હેનો સમૂળગો ઉચ્છેદ કર્યો.

નાનકના સત્ય ધર્મના ઉપદેશને લીધે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના કૃત્રિમ ભેદોનાં મૂળ અદૃશ્ય થઇ ગયાં હતાં તેથીજ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એકે સપાટે શીખ સમાજમાંથી જ્ઞાતિભેદનાં બન્ધનોને દૂર કરી શક્યો, ગુરૂ ગોવિન્દસિંહના એકજ સપાટાથી જર્જરિત થઇ ગયેલી જ્ઞાતિની સંસ્થા ધૂળ ભેગી થઇ ગઇ. જો ક્ષેત્ર પ્રથમથીજ જોઇએ તેવી રીતે તૈયાર થયું નહોત તો જરૂરીઆત ગમે તેવી મ્હોટી હોવા છતાં ગુરૂ ગોવિન્દસિંહનો પ્રયાસ કદિ પણ સફળ થાત નહિ. અરે એટલુંજ નહિ, પરન્તુ આત્મઘાતક જ્ઞાતિસંસ્થાને તોડી નાખવાનો વિચાર પણ ત્હેને આવ્યો નહોત.

પરન્તુ ખરેખર ત્હેણે શું કર્યું? એકતા સાધવા જતાં જે આધ્યાત્મિક બળવડે એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી ત્હેનોજ ઉચ્છેદ થયો. (ત્હેણે શીખ પ્રજાને પાર્થિવ સુખ પ્રાપ્ત કરવા તરફ દોરી અને ગુરૂનું આસન ખાલી રાખ્યું.)

એકતા વિચારના વહનનો એકનો એક માર્ગ છે, તેથી દરેક મહાન ભાવના એ માર્ગ તૈયાર કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ તે ખાતે વાપરે છે. જેટલો એ માર્ગ મ્હોટો તેટલી ભાવના પ્રબળ. લાગણીના ક્ષણિક ઉભરાને લીધે ક્ષણિક જરૂરીઆતને ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે મહત્વ આપ્યું, પરન્તુ તેથી ઉચ્ચ ભાવનાનો ભોગ આપવો પડયો.

પરિણામ એ આવ્યું કે તાત્કાળિક ફતેહ પ્રાપ્ત થઇ. પરન્તુ સ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો દબાઇ ગયો. શીખ પ્રજામાં એકતા સાધવાનો ઉપાય જડયો, પરન્તુ ત્હેમની પ્રગતિનું બળ

ઘટયું. તેથી શીખ લોકો અત્યાર સુધી ખરા મનુષ્ય તરીકે સેંકડો વરસથી વૃદ્ધિ પામતા હતા તેઓ એકદમ સિપાહીઓજ બની ગયા; અને ત્યાંજ ત્હેમનો ઇતિહાસ અટકી પડયો.

શિવાજીએ જે ભાવના સાધવા જીવનભર પ્રયાસ કર્યો હતો તે ક્ષણિક અને સંકુચિત જરૂરીઆત પૂરતી નહોતી; વળી દક્ષિણના સાધુ પુરૂષોના ઉપદેશથી ક્ષેત્ર પણ તૈયાર થયું હતું; તેથી ત્હેનો ઉત્સાહ થોડા સમયમાં આખી મરાઠા પ્રજામાં વ્યાપી રહ્યો.

ચીરા પડી ગયા હોય એવા પ્યાલામાં પણ પાણી ટકાટક ભરી શકાય, પરન્તુ એ પાણી ત્હેમાં લાંબો સમય ટકી શકે નહિ. તેમ ક્ષણિક ઉત્સાહનો ઉભરો પણ આખા દેશમાં પ્રસરી શકે, પરન્તુ આપણા સમાજરૂપી દેહમાં એટલા બધા ચીરા અને છિદ્રો છે કે આપણી પાસે ઉચ્ચ ભાવના દીર્ઘ સમય પર્યન્ત રહી શકતી નથી. તેથીજ કરીને હિન્દુ સમાજમાં નવું ચેતન પ્રગટાવતી દરેક ઉચ્ચ ભાવના અન્તે નિર્જીવ, શુષ્ક અને જુલ્મી કર્મકાંડરૂપ બની જાય છે.

શિવાજીએ મરાઠા હિન્દુઓમાં પોતાની ભાવના એટલી બધી પ્રબળ રીતે દાખલ કરી હતી કે ત્હેના મૃત્યુ પછી ત્હેણે આરંભેલું કાર્ય ચાલુ રહ્યું. ત્હેણે જનસમૂહમાં એ ભાવના રહમજાવી નહોતી, એટલુંજ નહિ પરન્તુ એ કાર્ય માટે ત્હેણે પ્રયાસ પણ કર્યો નહોતો. ત્હેણે પોતાના વહાણના તળીઆમાં પડેલાં છિદ્રોની દરકાર કર્યા સિવાયજ તોફાની દરિયામાં પોતાનું વહાણ ઝોકાવ્યું. એવા નૌકામાં સફર કરવાની અનિવાર્ય જરૂર પણ નહોતી, તેમજ ત્હેને સમારવાનાં સાધનની ઉણપ પણ નહોતી; ત્હેણે છિદ્રો સાચવી રાખવાની કાળજી રાખી હતી. કર્મકાંડ અને જ્ઞાતિભેદ જેના આત્મા છે, એવા હિન્દુસમાજનું મોગલોની સત્તામાંથી રક્ષણ કરવાનો શિવાજીનો હેતુ હતો. આ ભેદભાવથી ભરપુર એવા હિન્દુસમાજને સમગ્ર શ્રેષ્ઠપદ આપવાને માટે શિવાજીએ ધારણા રાખી—ત્હેણે રેતીનાં દોરડાં વણ્યાં, અશક્યને શક્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

એ છિદ્રો દૂર થાય—પુરાઇ જાય એવી ભાવનાનો શિવાજીએ સ્વિકાર કર્યો નહોતો, તેમ ત્હેનો ઉપદેશ પણ કર્યો નહોતો. બેશક બહારના લોકો તરફથી આપણા ધર્મપર બળાત્કાર થાય વા અપમાન મળે ત્હેની સ્હામે થવું અને ત્હેને વિજયવંત બનાવવો એ સ્વાભાવિક છે. છતાં એ ભાવના સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતીજ નથી, કારણ કે જ્યાં ધર્મનાંજ માણસો ત્હેનાપર બળાત્કાર કરતા હોય, જ્યાં ધર્મની અંદર એવાં મન્ત્રો હોય કે જેથી માણસે વચ્ચે ભિન્નતા ઉત્પન્ન થાય અને કેટલાક નીચ ગણાય, ત્યાં કોઇપણ મનુષ્ય તે કાર્ય પાર પાડી શકેજ નહિ. બાહ્ય જુલ્મ અને દબાણથી ઉભરી આવેલા ગુસ્સા અને ગર્વથીજ કોઇ પણ રાષ્ટ્ર વિજયી અને મહાન થઇ શકે નહિ. જ્યાં સુધી જાતિની ધાર્મિક જાગ્રતિમાં એકતાને કાર્ય કરવાનો અવકાશ નથી, જ્યાં સુધી કોઇ ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રદીપ્ત થયેલું ભિન્ન ભિન્ન અંગોને એક કરતું બળ આખા સમાજમાં બહારથી તેમજ અન્દરથી માણસોને આકર્ષતું ન હોય; ત્યાં સુધી કોઇ પણ બાહ્ય દબાણ વા મહાપુરૂષની બુદ્ધિશક્તિ એવા સમાજને એક કરી શકે નહિ અને ત્હેમાં નવજીવન અને ભાવનાનો સંચાર થઇ શકે નહિ.*

અંબાલાલ મોતિલાલ પટેલ.

* ડૉ. સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના એક લેખનું ભાષાન્તર.

ચક્રવર્તિકવિ હર્ષને નામે ચડેલાં સ્તોત્ર.

હર્ષ રાજા ઇતિહાસની અને સાહિત્યની એક ભવ્ય વ્યક્તિ છે. તેઓ **પ્રાચીન ભારતના છેલ્લા ચક્રવર્તી**, બાણુ મયૂર આદિના સત્કર્તા અને સંસ્કૃતના સારા કવિ હતા. પરંતુ [1]ઇતિહાસ અને [2]**आख्यायिका**થી પણ જેટલા તેઓ જાણીતા નથી, તેટલા **प्रियदर्शना**, **नागानन्द** અને **रत्नावली**થી વિખ્યાત છે. એ અને અપ્રસિદ્ધ **तापसवत्सराज** ઉપરાંત **चैत्यवन्दन** અને **सुप्रभात** સ્તોત્ર પણ મહારાજા હર્ષની કૃતિ કહેવાય છે[3]. બૌદ્ધ ઉદાત્ત સંસ્કારથી સુવાસિત નાટક[4] લખનાર બૌદ્ધ સ્તોત્ર લખે, એ શક્યતાની કોટિની બહાર નથી. પરંતુ **चैत्यवन्दन** અને **सुप्रभात** [5]અનંગહર્ષે રચેલાં હશે કે બીજાએ, એ વિચારવા જોગ છે. સૂક્ષ્મબુદ્ધિને નિર્ણય કરવો રહેલો પડે, એટલા માટે એ બે સ્તોત્ર અહીં આપું છું. પહેલું જે चैत्यवन्दन, તે ચીનાઇ લિપિમાં પવિત્ર બૌદ્ધ પુસ્તકો ભેગું હર્ષના નામથી ચીનમાં જળવાઈ રહ્યું છે[6]. એમાં એક ચિત્રરેખા અને તે પછી ચાર સગ્ધરા છે. ચીનાઇ પ્રતમાં એનું નામ **अष्टमहाचैत्यवन्दन** છે. એ સ્તોત્ર નીચે મુજબ છે.

जातिं बोधिं [7]प्रवरमतुलं धर्मचक्रं च रम्यं
चैत्यं चाद्यं त्रिभुवनमहितं श्रीमहाप्रातिहार्यम् ।

स्थानं चेदं हिमगिरिनिलयं देवदेवावतारं
[8]वन्देऽहं प्रणमितशिरसा निर्वृता यत्र बुद्धाः ॥ १ ॥

वैशाल्यां धर्मचक्रे शिशुमगिरितटे भीष्मकायोदितीरे
श्रावस्त्यां बोधिमूले कुशिनगरवरे लुम्बिनी कापिलाये ।

कौशाम्ब्यां स्मेरकोष्ठे मथुर ।रपुरे नन्दगोपस्य राष्ट्रे
ये चान्ये शास्तृ चैत्या दशबलबालिनस्तान् नमस्यामि मूर्ध्ना ॥२॥

---

૧ Smith's Early History of India વગેરે. ૨ બાણભટ્ટ કૃત **हर्षचरित**. ૩ જુઓ ફ્રેંચ ભાષામાં M. Ettinghausen કૃત Harsa Vardhana. ૪ **नागानन्द**, ૫ **रत्नावली** । ૫ 'અનંગહર્ષ'ના નામે વિખ્યાત રાજા હર્ષ. ૬ આ સ્તોત્ર યુરોપના રશિયામાં છપાયું છે. એનો તરજુમો પણ રશિયાઇ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. Ettinghausen કૃત Harsa Vardhana માં સંસ્કૃત મૂળ ફરી છાપવામાં આવ્યું છે. ૭ વૃત્ત જાળવવા કલ્પિત પાઠ **प्रवरमतुलितं** વાંચવાની જરૂર છે. ૮ અક્ષર ખૂટે છે, તેથી **वन्देऽप्यहं** પાઠ કલ્પું છું.

कश्मीरे चीनदेशे खषतटयमुने मर्वरे सिंहले वा
लाटोड्रे सिन्धुपौण्ड्रे समततमगधे [1]मेखले कोशले वा ।
नेपाले कामरूपे कलशवरपुरे काञ्चिसौराष्ट्रराष्ट्रे
ये चान्ये धातुगर्भा दशबलबलिनस्तान् नमस्यामि मूर्ध्ना ॥३॥

कैलासे हेमकूटे हिमगिरिनिलये मन्दरे मेरुशृङ्गे
पाताले वैजयन्ते धनपतिनिलये सिद्धगन्धर्वलोके ।
[2]ब्रह्माण्डे विष्णुभूमौ पशुपतिभवने चन्द्रसूर्यादिलोके
ये चान्ये धातुगर्भा दशबलबलिनस्तान नमस्यामि मूर्ध्ना ॥४॥

ये चाष्टौ धातुगर्भा दशबलबलिनः कुम्भसंज्ञाश्च चैत्या
अङ्गाराख्यास्तथान्ये हिमरजतनिभाः स्तूप रत्नप्रकाशाः ।
पाताले ये च भूम्या गिरिशिखरगताः सर्वतो धातुगर्भा
बुद्धानां यानि बिम्बा प्रतिदिनमसकृत् तानि मूर्ध्ना नमामि॥५॥

આ લઘુ સ્તોત્રના પહેલા શ્લોકમાં બુદ્ધ શાક્યમુનિને તથા બોધિવૃક્ષ ધર્મચક્ર વગેરેને, બીજામાં વૈશાલી શિશુમગિરિ શ્રાવસ્તિ બુદ્ધગયા કુશીનગર કપિલવાસ્તુ કૌશાંબી વગેરે સ્થાનમાંનાં સિદ્ધાર્થ ભગવાનનાં ચૈત્યોને, ત્રીજામાં ભરતખંડ માંહીના તથા બહારના ધાતુગર્ભોને, ચોથામાં મૃત્યુલોક સાથે દેવલોક તથા પાતાલલોકના ધાતુગર્ભોને, અને પાંચમામાં અષ્ટ મહાધાતુગર્ભ કુંભચૈત્ય અંગારસ્તૂપ સર્વગત અન્ય ધાતુગર્ભ તથા બૌદ્ધ પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કર્યા છે. આ પાંચ શ્લોકમાં જેને રસ કે ભાવ કહિયે તેનો છાંટો સરખો છે નહિ. પદ્યાત્મક રચના છે તેને લીધે કોઇ કવિતા કહે તો ભલે; બાકી કવિતાનો ગંધ તો તેમાં છે જ નહિ. જેવી રસની, તેવી ભાષાની પણ એમાં દરિદ્રતા છે. એનું સંસ્કૃત તપાસીશું, તો તે પણ બહુ વાંધાભરેલું છે. दशबलबलिनः, खषतटयमुने, लाटोड्रे, सिन्धुपौण्ड्रे, समततमगधे, काञ्चिसौराष्ट्रराष्ट्रे, सिद्धगन्धर्वलोके તથા चन्द्रसूर्यादिलोके સમાસની ઘટના, लुम्बिन्याम् शास्तुः તથા स्तूपाः પદને સ્થાને વિભક્તિપ્રત્યય રહિત लुम्बिनी शास्तृ તથા स्तूप શબ્દનો ઉપયોગ, कापिलवास्तवायाम्, श्रावस्त्याम्, कौशाम्ब्याम् તથા भूम्याम्ने બદલે कापिलाये, श्रावस्त्या, कौशाम्ब्या તથા भूम्यानो તેમજ बिम्बानिने બદલે बिम्बानो પ્રયોગ અને मधुरा, काञ्ची તથા कलशीના ટૂંકાવેલા मधुर काञ्चि તથા कलश શબ્દથી

1 મૂળ છે; मेकले પાઠ જોઇયે. 2 ब्रह्मलोकના અર્થમાં છે.

વ્યવહાર, વગેરે અંશો વિચારતાં કર્તાના ગ્નાન અને શક્તિ વિશે બહુ હલકો અભિપ્રાય બંધાય છે. निपुण कवि हर्ष એ રચેલું માની શકાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે [1]હિંદુસ્તાનથી પાછા વળતાં ચીનાઇ પ્રવાસી યવનચંગને હર્ષ રાજાએ चैत्यवन्दन સ્તોત્ર સંભારણા દાખલ આપ્યું હતું. આ વાતને એ સાધુની પ્રવાસપોથી અથવા તો એના જીવનચરિત્રથી ટેકો મળતો નથી. અશ્વઘોષ આદિ કવિની ઉત્તમ કૃતિ મૂકી આવું છેક ઊતરતી પંક્તિનું સ્તોત્ર હર્ષ જેવો રસમર્મજ્ઞ રાજ્યકર્તા યાદગીરીમાં આપે અને તે પણ જેની સાથે પોતે નવો સંધિસંબંધ જોડયો હતો તેના તરફના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનને, તે સંભવતું નથી. એ સ્તોત્ર ચક્રવર્તિકવિની તો નહિ, પણ ચીનાઇ સાધુ Fahien ની પસંદગી હોય ખરૂં. [2]એવું કહેવાય છે કે એ પ્રવાસી નાલંદથી ચીન પાછો ફર્યો ત્યારે એ चैत्यवन्दन સ્તોત્ર અહીંથી લેતો ગયો હતો. આથી એ સ્તોત્ર ઇસવી ચોથા સૈકાના લગભગમાં રચાયું લાગે છે[3]. એના ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં બૌદ્ધધર્મી ગ્રીક વીર Menander (मिलिन्द) ના ભસ્મરાશિ ઉપરના[4] કલશીના સ્તૂપનો નિર્દેશ છે. એ સ્તૂપ ઇસવી સન પૂર્વે બીજા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો[5]. વળી છેલ્લા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં બુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમાઓનો ઉલ્લેખ છે. બૌદ્ધધર્મમાં મૂર્તિપૂજાનો પ્રચાર ફાહિયને નોંધ્યો છે. યવનચંગ સાતમા સૈકામાં મૂર્તિપૂજાનો ઠાઠ વધી પડ્યો જણાવે છે. પરંતુ તેની પ્રવાસપોથીમાં કે તેના ચરિત્રમાં કલશીના સ્તૂપનો હવાલો છે નહિ. આ બધાં કારણોને લીધે चैत्यवन्दनને હું ચોથા સૈકામાં મૂકું છું. તે કોઇ સાધારણ ભિક્ષુની કૃતિ લાગે છે. પહેલા શ્લોકના ત્રીજા ચરણ ઉપરથી તે હિમાલયના પાર્વતીય પ્રદેશમાં રચાયું સંભવે છે.

૧, ૨, આ બે દંતકથા M. Ettinghausenના Harsa Vardhanaમાંથી ઊતારી છે. ૩ Fahien ચોથા સૈકાના પૂર્વ ભાગમાં ભરતખંડમાં આવી ગયો હતો. ૪ ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણનું कलश તે મથુરાના મથુરની પેઠે कलशीनું ટૂંકું રૂપ છે. એ શહેર अलसन्दद्वीपમાં આવ્યું હતું, ને ત્યાં मिलिन्द જન્મ્યો હતો એમ मिलिन्दप्रश्न ઉપરથી નીકળે છે. મહાન સિકંદરે मूलस्थानથી નીચાણમાં સિંધુ ઉપર Alexandria શહેર વસાવ્યું હતું, તે જ હું अलसन्द સમજું છું. તેની પાસેના પ્રદેશથી સિંધુના મુખ સુધીનો મુલક તે अलसन्दद्वीप, જેમાં કલશી આવ્યું કહ્યું છે. राजतरङ्गिणी । ७ । માં કહેલું कलशपुर સ્તોત્રનું कलशवरपुर હોઇ શકતું નથી; શાથી જે તે તો અગિયારમા શતકમાં કલશરાજાએ વસાવ્યું હતું. તે બાહતીર્થ ન હતું. ૫ સાત ઠેકાણેથી Menander ના ભસ્મરાશિની માગણી થયાનું Plutarch લખે છે. તે પૈકી એક કલશી શહેર મેં લીધું છે.

चैत्यवन्दन મૂકી હવે **सुप्रभात** સ્તોત્ર તરફ વળિયે. એનું મૂળ નેપાળમાંથી મળ્યું હતું. એ પણ હર્ષ રાજાના નામ પર ચાલ્યું આવે છે. એમાં અઢાર માલિની, બે અનુષ્ટુભ, એક જાગતી ઉપજાતિ, બે વસંતતિલકા અને એક શાર્દૂલવિક્રીડિત, એમ અનુક્રમે કુલ ચોવીસ શ્લોક છે. **सुप्रभात**નો નેપાળી અનુવાદ પણ જાણવામાં છે[1]. મૂળ શ્લોક નીચે મુજબ છે.

स्तुतमपि सुरसंघैः सिद्धगन्धर्वयक्षैर्
दिवि भुवि सुविचित्रैः स्तोत्रवाग्भिर्यतीशैः ।
अहमपि कृतशक्तिर्नौमि संबुद्धमार्यं
नभसि गरुडयाते किं न यान्ति द्विरेफाः ॥ १ ॥

क्षपितदुरितपक्षः क्षीणनिःशेषदोषो
द्रवितकनकवर्णः फुल्लपद्मायताक्षः ।
सुरुचिरपरिवेषः सुप्रभामण्डलश्रीर्[2]
दशबल तव नित्यं सुप्रभात प्रभातम् ॥ २ ॥

मदनबलविजेतुः कापथोच्छेदकर्तुस्
त्रिभुवनहितकर्तुः क्लेशजालहर्तुः ।
शमसुखफलदातुर्भेत्तुरज्ञानशैलं
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ३ ॥

असुरसुरनराणां योऽग्रजन्माग्रदैवः[3]
सकल भुवननाथो लोकसृष्ट्येकशब्दः[4] ।
स्त्रीपति मनुजधाता पद्मयोनिः स्वयंभूर्
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ४ ॥

उदयगिरितटस्थो विद्रुमच्छेदताम्रस्
तिमिरकुलनिहन्ता चक्षुरेकं प्रजानाम् ।
रविरपि परिलोलः सर्वथा सोऽपि सुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ५ ॥

---

૧ જુઓ M. Ettinghausen કૃત Harsa Vardhana. ૨ પહેલાં ત્રણ ચરણ અનન્વિત છે. તે વાક્યના રૂપમાં ગોઠવાય, એટલા માટે सुप्रभामण्डलोऽसि એવો કલ્પિત પાઠ લેવાની જરૂર છે. ૩ अग्रदैवः અર્થરહિત છે; अग्रदेवः જોઇયે. ૪ लोकसृष्ट्येकशब्दः પાઠનો કંઇ અર્થ બંધ બેસતો નથી. હું लोकसृग् वेदशब्दः પાઠ કલ્પું છું.

द्विरददशनपाण्डुः शीतरश्मिः शशाङ्कस्
तिलक इव रजन्याः सर्वचूडामणिर्यः ।
अविगतमदरागः सर्वथा सोऽपि सुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ६ ॥

प्रवरभुजचतुष्कः षोडशार्धार्धवक्त्रो
जपनियमविधिज्ञः [2]सामवेदप्रवक्ता ।
अमलकमलयोनिः सोऽपि ब्रह्मा प्रसुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ७ ॥

कुवलयदलनीलः पुण्डरीकायताक्षः
सुररिपुबलहन्ता विश्वकृद् [3]विश्वरूपी ।
हरिरपि चिरसुप्तो गर्भवासैरमुक्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ८ ॥

हिमगिरिशिखराभः सर्पयज्ञोपवीतस्
त्रिपुरदहनदक्षो व्याघ्रचर्मोत्तरीयः ।
सह गिरिवरपुत्र्या सोऽपि सुप्तस्त्रिशूली
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ९ ॥

ज्वलितकुलिशपाणिर्दुर्जयो दानवारिः
सुरपतिरपि शच्या विभ्रमैर्मूढचेताः ।
अनिशि निशि च सुप्तः कामपङ्के निमग्नो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १० ॥

हिमशशिकुमुदाभो मद्यपानारुणाक्षो
दृढकठिनभुजाङ्गो लाङ्गली शक्तिहस्तः ।

---

१ પાઠ ભ્રષ્ટ છે; शर्वे જોઇયે. २ પાઠ દૂષિત જણાય છે; सर्ववेदप्रवक्ता જોઇયે. ૩ વ્યાકરણદોષ છે; विश्वरूपः વાંચવાની જરૂર છે.

बल इह शयितोऽसौ रेवतीकण्ठलग्नो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ११ ॥

गजमुखदशनैकः सर्वतो विघ्नहन्ता
विगलितमदधारः षट्पदाकीर्णगण्डः ।
गणपतिरपि सुप्तो वारुणीपानमत्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १२ ॥

अतसिकुसुमनीला यस्य शक्तिः कराग्रे
नवकमलवपुष्मान [1]षण्मुखः क्रौञ्चहन्ता ।
त्रिनयनतनयोऽसौ नित्यसुप्तः कुमारो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १३ ॥

कपिलजटकलापो रक्तताम्रारुणाक्षः
पशुपतिरतिकाले दग्धकोपातिदक्षः[2] ।
स्मशार[3]दलिताङ्ग सोऽपि सुप्तो हुताशो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १४ ॥

यमवरुणकुबेरा [4]यक्षदैत्योरगेन्द्रा
दिवि भुवि गगने वा [5]लोकपालास्तथान्ये ।
युवतिमदकटाक्षैर्वीक्षिता[6]स्तेऽपि सुप्ता
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १५ ॥

ऋषय इह महान्तो वत्सभृग्वाङ्गिराद्याः
[7]क्रतुपुलह[8]वशिष्ठा व्यासवाल्मीकिगर्गाः ।

---

૧ પાઠ ભૂલ ભરેલો છે; હું षण्मुखः પાઠ લેઉં છું. ૨ ઉપલબ્ધ પાઠથી અર્થ થઈ શકતો નથી. તેથી હું पशुपतिरतिकालेऽदभ्रकोपावदग्धः । એવો પાઠ કલ્પું છું. ૩ પાઠ ભ્રષ્ટ છે. स्मशरललिताङ्गः એવો અસલ પાઠ કદાચ હોય. ૪–૫ પહેલા ચરણના પૂર્વ ખંડમાં લોકપાલનો નિર્દેશ છે. તે કારણથી બીજા ચરણનો लोकपालास्तथान्ये અને પહેલા ચરણનો यक्षदैत्योरगेन्द्रा ખંડ અદલબદલ કરી વાંચવાની જરૂર છે. ૬ वीक्षिताः ને સ્થાને विक्षताः જોઈએ. ૭–૮ પહેલા અને બીજા ચરણના પૂર્વ ખંડ અદલબદલ કરી વાંચ્યા હોય, તો ઠીક. ૯ જોડણી ખોટી છે. वसिष्ठा જોઈએ.

परयुवतिविलासैर्मोहितास्तेऽपि सुप्ता
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १६ ॥

भवजलधिनिमग्ना मोहजालाकुलाङ्गा
मनुकपिलकणादा भ्रामिता मूढचित्ताः ।
शमसुखपरिहीणा बालिशास्तेऽपि सुप्ता
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १७ ॥

अशनवसनहीना भाव्यमाना विरूपा
अलमखिलविघातैः प्रेतवद् दग्धदेहाः ।
उभयगतिविहीना नित्यसुप्ताश्च नग्ना
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १८ ॥

सुप्रभातं तवैकस्य ज्ञानोन्मीलितचक्षुषः ।
अज्ञानतिमिरान्धानां नित्यमस्तमितो रविः ॥ १९ ॥

सुप्रभातं सुनक्षत्रं श्रेयःप्रत्यभिनन्दितम् ।
बुद्धं धर्मं च संघं च प्रणमामि दिने दिने ॥ २० ॥

पुनः प्रभातं पुनरुत्थितो रविः
पुनः शशाङ्कः पुनरेव शर्वरी ।
मृत्युर्जरा जन्म तथैव हे मुने
गतागती मूढजनो न बुध्यति ॥ २१ ॥

अज्ञाननिद्रारजनीतमसि [1] प्रसुप्ते
तृष्णाविशालशयने विषयोपधाने ।
काले शुभाशुभफलैः परिकीर्तमानो
जागर्ति यः सततमेव नमोऽस्तु तस्मै ॥ २२ ॥

तीर्थेषु गोकुलशतानि पिबन्ति तोयं
तृप्तिं व्रजन्ति न च तत्क्षयमभ्युपैति ।

૧ પાઠ ખોટો છે; प्रसुप्ते જોઇયે. ૨ અર્થ બંધ બેસતો નથી. काले शुभाशुभफले परिवर्तमाने એમ ચરણ વાંચવાની જરૂર જણાય છે.

एवं मुनेः कविशतैरपि संस्तुतस्य
न क्षीयते गुणनिधिर्गुणसागरस्य ॥ २३ ॥
स्तुत्वा लोकगुरुं महामुनिवरं सद्धर्मपुण्यद्रुमं
निर्द्वन्द्वं हतरागदोषतिमिरं शान्तेन्द्रियं निःस्पृहम् ।
यत् पुण्यं समुपार्जितं खलु मया तेनैव लोकोऽखिलः
प्रत्यूषे स्तुतिहर्षितो दशबले श्रद्धां परां विन्दताम्[1] ॥२४॥

અહીં સ્તોત્રકાર ગરુડના વિહાર જોગ આકાશમાં પાંખ ફફડાવતા ભમરા સાથે વિનયથી પોતાને સરખાવી સ્તુતિનો ઉપક્રમ કરે છે (૧). પછી બુદ્ધ ભગવાનનું લોકોત્તર સ્વરૂપ અને તેમનાં વિશ્વોપકારક ચરિત્ર સ્મરી સ્મરી કવિ તેમને નમસ્કાર કરે છે (૨,૩). એની ભક્તિએ રંગેલી દૃષ્ટિ બ્રહ્મા (૪, ૭), સૂર્ય (૫), ચંદ્ર (૬), વિષ્ણુ (૮), શિવ (૯), ઇંદ્ર (૧૦), બળરામ (૧૧), ગણપતિ (૧૨), કાર્તિકેય (૧૩), અગ્નિ (૧૪), યમ વરુણ કુબેર અને અન્ય લોકપાલ તથા યક્ષ દૈત્ય અને નાગ (૧૫), ક્રતુ પુલહ વસિષ્ઠ વત્સ ભૃગુ અંગિરા વ્યાસ વાલ્મીકિ ગર્ગ આદિ ઋષિ (૧૬), મનુ કપિલ અને કણાદ (૧૭), નિગ્રન્થો (૧૮), સૌને ઊંઘતા જુએ છે. નિત્યજાગ્રત છે એક બુદ્ધ ભગવાન; એમનાં એકલાનાં જ જ્ઞાનચક્ષુ સદા ખુલ્લાં છે (૧૯). આથી કવિ નમસ્કારપૂર્વક બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘને શરણે જાય છે (૨૦). ફરી ફરીને સૂર્ય ચંદ્ર ઊગે આથમે છે; ફરી ફરીને જન્મ જરા ને મૃત્યુ અજ્ઞાની જીવ અનુભવે છે; તથાપિ તે જાગતો નથી. એનો કવિ શોચ કરે છે (૨૧). એક વાર ફરીને સ્તોત્રકાર ઊંઘતી દુનિયામાં જાગતા બુદ્ધદેવને નમસ્કાર કરે છે (૨૨). નવાણુના દૃષ્ટાંતથી તેમના ગુણો અખૂટ કહી તે વલણ વાળી દે છે (૨૩). છેવટ સ્તોત્ર રચ્યાના ફળ તરીકે કવિ પરમ સાત્ત્વિક વૃત્તિથી માગે છે, કે લોકો આ સ્તોત્રથી હર્ષ પામો અને બુદ્ધ ભગવાનમાં તેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા જાગો (૨૪).

चैत्यवन्दन જેવું **सुप्रभात** સ્તોત્ર રુક્ષ નથી. એની ભાષા તેટલી ભ્રષ્ટ નથી. એનો પદ્યબંધ તેવો કર્ણકઠોર નથી. એ સ્તોત્રમાં કવિત્વ છે. પરંતુ કહેવું જોઈએ કે તે કવિત્વ હર્ષની કોટિનું નથી. એની પદ્યરચનામાં જે છૂટ લીધી છે, તે હર્ષનાં નાટકોમાં કોઈ ઠેકાણે લીધેલી જોવામાં આવતી નથી. શ્લોક ૭ ના **सोऽपि ब्रह्मा प्रभुतो** ખંડમાં છન્દઃશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પિનો ઇકાર ગુરુ થાય, તેને સ્તોત્રકારે લઘુ લેખ્યો છે. શ્લોક ૧૩ માં **अतसी**નો અને શ્લોક ૧૪ માં **जटा**નો અંત્ય સ્વર ટૂંકાવી **चैत्यवन्दन**ના **कार्त्ति** અને **मथुर**ના જેવાં **अतसि** અને **जट** રૂપ યોજ્યાં છે. શ્લોક ૨૨ માં **निद्रा** શબ્દ અખંડ રહેવા દીધો છે; તથાપિ **द्रा**ને બલાત્કારે લઘુ ગણી લીધો છે, એટલે કાનો કાપ્યા બરાબર જ થાય છે. આ શિક્ષા હર્ષ રાજાને સંમત નથી; તેમ સાહિત્યના સુરાજ્યમાં વિહિત પણ નથી. સ્તોત્રકાર [illegible] ઉપજાતિ વાપરે છે, જે હર્ષે કદી પણ વાપરી નથી.

---

૧ सुप्रभात સ્તોત્ર મૂળના બધા ભૂલો સાથે હર્ષની કૃતિ તરીકે મિ. પી. વી. કાણેએ પોતે છપાવેલા हर्षचरितના અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાતને અંતે છાપ્યું છે.

સુપ્રભાત સ્તોત્રની શૈલી શિથિલ, ક્વચિત્ પુનરુક્તિમસ્ત[1] પણ છે; હર્ષની સુશ્લિષ્ટ અને સમર્થ છે. અઢારમા શ્લોકમાં જૈનોની ઉઘાડી નિંદા કરી છે; એ નિંદાનાં વચન સર્વ ધર્મને પૂજનારા અને માનતુંગાચાર્યનો બોધ શ્રવણ કરનારા રાજાના મુખમાંથી નીકળેજ નહિ. બધી રીતે જોતાં **સુપ્રભાત** સ્તોત્ર પણ હર્ષે રચ્યું સંભવતું નથી. જેમ કવિચક્રવર્તીને નામે **શ્યામલાદણ્ડક**[2] સ્તોત્ર ચડયું છે, તેમ ચક્રવર્તિકવિને નામે **ચૈત્યવન્દન** અને **સુપ્રભાત** સ્તોત્રો ચડયાં જણાય છે. આવી રીતે ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળને નામે **સાધારણજિનસ્તવન**[3] ચડયું છે. તે સ્તવન અકવિ ચૌલુક્યરાજની નહિ, પણ કવિ [4]વર્ધમાનની કૃતિ છે. સ્તવનના વીસમા શ્લોકમાં મ્લેચ્છોને હાથે ભારે વિડંબના સ્તોત્રકારને વેઠવી પડયાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તે હેમાચાર્યનો કિરીટધારી શિષ્યને લાગુ પડતો નથી; યોગધારી શિષ્યના સંબંધમાં સંભવે છે ખરે. છતાં એ કંઇ પણ શંકા રહેતી હોય, તો સમાપ્તિશ્લોકની કર્તાના નામની **વર્દ્ધમાનઃ** મુદ્રાથી તે તદ્દન દૂર થાય છે.

ચીનાઇ પ્રવાસી યવનચંગે અને ઇત્સિંગે હર્ષને હડહડતો બૌદ્ધ વર્ણવ્યો હોવાથી **ચૈત્યવન્દન** અને **સુપ્રભાત** સ્તોત્રો તેણે રચ્યાની ખ્યાતિ બૌદ્ધ દેશોમાં રૂઢ થઈ હશે. પરંતુ તે ખ્યાતિ નિર્મૂલ છે. હર્ષ બૌદ્ધ હતો જ નહિ, તે પ્રિયદર્શિકાના આરંભે 'ચક્રવર્તિકવિ હર્ષ' એ મથાળાના લેખમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે[5]. ખરૂં છે કે મહારાજા હર્ષે વિધવા બ્હેન રાજ્યશ્રીની બૌદ્ધ સાધુ દિવાકરમિત્રને ભાળવણી કરી હતી, પરંતુ તેનું કારણ, રાજ્યશ્રીનું પોતાનું જ બૌદ્ધ ધર્મ તરફ વલણ થયું હતું તે હતું. ખરૂં છે કે તેણે બૌદ્ધ નાટક લખ્યું છે. પરંતુ તે તો જેમ[6] બિલ્હણે ગુર્જરેશ્વર કર્ણદેવના અમાત્ય સંપત્કરને અર્થે **શ્રીપાર્શ્વસ્તવ** રચેલ છે, તેમ બ્હેનને અર્થે લખ્યું જણાય છે. ખરૂં છે કે તેણે યવનચંગની મુલાકાત લીધી હતી અને તેનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું હતું. પરંતુ તેની સાથે યાદ રાખવાનું છે કે માનતુંગાચાર્યનો પ્રતિબોધ સાંભળનાર પણ એ જ હર્ષ હતો. કાન્યકુબ્જની મોક્ષ પરિષદમાં એણે અગ્રભાગ લીધો હતો તે કબૂલ છે; પણ એ બૌદ્ધ તો ન હતો જ, અને **ચૈત્યવન્દન** તથા **સુપ્રભાત** સ્તોત્ર એનાં રચેલાં નથી.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

---

૧ દાખલા તરીકે શ્લોક ૨૩ ના ઉપમાનવાક્યમાં त्वर्ति मजन्ति પદ વધારે પડતાં છે; એને મળતાં પદ ઉપમેયવાક્યમાં છે નહિ. શ્લોક ૧૪ માં रक्तताम्रारुणाक्षः પદમાં દેખીતી પુનરુક્તિ છે; ૪. ૨ જુઓ लघुकाव्यमाला, गुच्छ १. ૩ જુઓ यशोविजयग्रन्थमाला, अङ्क ७, जैनस्तोत्रसंग्रह–प्रथम भाग. ૪ कुमारविहारप्रशस्तिकाव्यનો કર્તા; એ હેમાચાર્યનો શિષ્ય હતો. ૫ જુઓ પૃ. ૪૦–૪૫ (પ્રિયદર્શના, આવૃત્તિ ૨). ૬ कर्णसुन्दरी નાટિકામાં જિનેશ્વરનું મંગળાચરણ કરેલું જોવામાં આવે છે. તે પણ મંત્રી સાંપૂની પ્રસન્નતા માટે કર્યું જણાય છે.

આરાતામા સાન.

હું મારા કમ્પાઉન્ડના દરવાજામાંથી છાનોમાનો બહાર નીકળ્યો કે તરતજ વ્હૅન્ડી-વોસ્ટોકના રસ્તાપર ક્ષણભર આંખને કશું જોવા ન દે એવા ભયાનક વીજળીનો ચમકારો થયો અને મારી દૃષ્ટિમર્યાદામાં પથરાયો. સંપૂર્ણ શિયાળાની રાત્રિ હતી. હજુ પરોઢીઉં ન્હોતું—ચાર પણ વાગ્યા ન્હોતા. આકાશમાંના તારાઓ પણ ઠંડા હતા. ઝરણના ઉંચા કિનારાપરથી ઉતરી, ઠંડીમાં ઠરી ગયલાં ભાતનાં ખેતરોમાં થઇને હું એક વાંસની ઝુંડ તરફ ગયો. એ વાંસની ઝુંડમાં પોલીનીશીયન ઢબના છાપરાંઓવાળું અને લોકોથી હંમેશાં ભરપૂર રહેતાં દેવળવાળું એક જાપાનીસ ગામ હતું. આ ગામમાં એક લાંબા મકાનમાં ઝીણો દીવો બળતો હતો. અહિં આવી પહોંચતાં મેં બુમ પાડી—"આરાતામા સાન."

પ્રત્યુત્તરમાં એક કદાવર આકૃતિ અંધારામાંથી મારા તરફ ચાલી આવતી મને જણાઈ, અને મને આવકાર આપતાં તેણે મારો હાથ ઝાલ્યો. એ આકૃતિ પુરૂષની હતી. તે યુવાન અને શરીરે સુદૃઢ હતો. એની ગરદન જાડી અને એના ગાલો ઉપસેલા હતા. એની મુખમુદ્રા જોતાં એનામાં એક નીગ્રોના જેવી દૃઢતાનું અને એક મોંગોલના જેવી પ્રભુતાનું સૂચન થતું. પણ એની વાણીમાં અને વર્તનમાં અલૌકિક નમ્રતા હતી.

આ યુવાન મને એક મકાનમાં લઇ ગયો. અહિં બે યુવકો ભઠ્ઠીપર કામ કરતા હતા. તેઓએ ખમીસ જેવું એકાદ વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. તેમના ચ્હેરાપર તેજ ન્હોતું. આજુબાજુ સઘળે દૂધની નાની નાની શીશીઓ હતી. એકી વખતે હજારો એવી શીશીઓ નજરે પડતી હતી; અને આ શીશીઓને એક પછી એક દૂધ ઉકળે ત્યાં સુધી ગરમ કરવા માટે લઇ જવામાં આવતી હતી. આરાતામા એક જુદાજ અને ગભીર અવાજમાં કંઈ હુકમ કરતો જણાયો અને મારી આગળ એક ઝારીમાં દેવતા લઇ આવ્યો. ત્યારબાદ તે એક કઠણ ચાઇનીઝ કાવ્ય મને આપી ગયો. આથી મને આશ્ચર્ય થયું કારણકે કેળવાયલા જાપાનીસોમાંના સેંકડે એક પણ એ કાવ્ય વાંચી શકે એમ ન્હોતું. તેણે મને ચાઇનીઝ લિપિના અક્ષરો આપ્યા, એના જાપાનીસ ઉચ્ચારોની ઇંગ્રેજીમાં જોડણી લખી આપી અને એ કાવ્યનો ઇંગ્રેજીમાં તરજુમો તથા કોટો નામનું વાજીંત્ર જેની સાથે એ કાવ્ય ગવાયું હતું તેનું ચિત્ર સાથેનું વર્ણન મને આપ્યાં. મેં એ કાવ્યને અને એને સમજવાની ઇતર સામગ્રીઓને બાજુપર મુકી અને આરાતામા તૈયાર થાય ત્યાં સુધી ઢોરોનું રહેઠાણ જોવા ગયો. મેં સિત્તોર ગાયોને એકી વખતે ખાતાં જોઇ. આમાંની કેટલીક ગાયો તેનાં વાછરડાં

સાથે હતી; અને આ ગામઠી દેખાવથી દૂર પૂર્વના મુલકમાં હોવાથી મારા જેવા એક પશ્ચિમવાસીના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપજતી ભયની લાગણી દૂર થતી હતી.

આરાતામાના વર્ગમાં હું દાખલ થયો તેજ દિવસે તેના તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું અને મેં તેને એક જડબુદ્ધિનો શિષ્ય ગણ્યો. તેનો દેખાવ એક પુરૂષાર્થશીલ પણ નિરાશાપૂર્ણ પુરૂષના જેવો હતો. પણ મારો અભિપ્રાય પાછળથી ખોટો ઠર્યો, તેનામાં નૈસર્ગિક સંસ્કારિતાનો પ્રભાવ હતો અને તેની તરફ બતાવેલી સ્હેજ પણ લાગણીને માટે તે કૃતજ્ઞ જણાયો. વર્ગમાં અસ્વસ્થતાનાં ચિન્હો નજરે પડતાં કે તરતજ તેના સહાધ્યાયીઓને તેમના કર્તવ્યનું ભાન કરાવનાર તેજ પહેલો હતો. તે તેમનાથી જુદો—અતડો રહેતો જણાતો. પણ અંગ્રેજીના વિષયમાં તેનું કામ બહુ કાળજીપૂર્વક અને વર્ગમાં તેના છેલ્લાની પાસેના સ્થાનપરથી જણાય તેથી ઉલટીજ રીતે આશાજનક હતું. કાયદાનો અભ્યાસ કરતા પહેલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓમાંથી સારા નીવડેલા વિદ્યાર્થીઓનો બનેલો એ વર્ગ હતો. અને આ વિદ્યાર્થીઓ જાપાનના સઘળા વિભાગોમાંથી આવતા.

ઑક્ટોબર માસમાં એક દિવસ મારો વિષય સમજાવતાં મારી દૃષ્ટિ નીચે પડી અને મેં એક અર્થસૂચક દૃશ્ય જોયું. આરાતામા જોડા કહાડીને બેઠો હતો. અને એ જોડા કેવા હતા—શેના હતા?

ફક્ત ઈંટના રોડાંજ! મેં જોયું કે આવા જોડા ન પહેર્યા હોય ત્યારે તેને વધારે ઠીક લાગતું કારણકે તેના જાડા પગો ઉઘાડા હતા. તે દહાડે પહેલીજવાર મને મારા શિષ્યોની ગરીબાઇનો ખ્યાલ આવ્યો.

મેં બીજીવાર જ્યારે આરાતામાને જોયો ત્યારે પુષ્કળ બરફ પડતું હતું. સાઇબીરિયામાં થઇને સુસવાટ કરતો પવન આવતો હતો અને આખું શહેર ધ્રુજાવતો હતો. બગીચાઓને પરાળથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યા હતા અને સઘળા લોકોએ મફલર પહેર્યાં હતાં. આરાતામાએ તે દહાડે પુરાણો લશ્કરી ડગલો પહેર્યો હતો અને માથે હુડ હતી. જ્યારે તેણે મને તે નિર્જન રસ્તાપર આવતો જોયો કે તરતજ મને માન આપવાને તેણે માથાપરથી હુડ ઉતારી, અને આટલું બધું બરફ પડતું હતું તે છતાં અમે ઘણું ચાલ્યા પછીજ તેણે પાછી હુડ પહેરી. મેં પુષ્કળ અને ગરમ કપડાં પહેર્યાં હતાં અને પેરેડ ગ્રાઉન્ડ કે જે શહેરનો સૌથી વધુ અરક્ષિત વિભાગ હતો તે તરફ જવાનો મેં રસ્તો લીધો. દરેક વળવાની જગ્યાએ મેં ધાર્યું કે તે મારાથી છૂટો પડશે પણ તેણે તો મારી સાથેજ આવ્યા કીધું. ચાલતાં, વાર્તાલાપમાં મેં તેના ઘર સંબંધી પૂછ્યું.

જરા શોકમિશ્રિત સ્મિત કરી તેણે કહ્યું—" છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં હું મારે ઘેર ગયો નથી. સાહેબ, મ્હારાથી મ્હોટા મ્હારે સાત ભાઇઓ છે. અને મારાં માબાપ ઘણાં ગરીબ છે."

મેં ઝુંપડાંમાં જન્મેલા મહાન અંગ્રેજ નરોની વાત કહી. "અરે ના, નહિ સાહેબ" તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું. તેના બોલવામાં ગૂઢાર્થ રહેલો હતો. તેના જેટલો ગરીબ કોઇ ન હોઇ શકે એમ તે ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો. આ બાબતે મને પણ જગાડયો.

" યુનિવર્સિટિ છોડયા પછી તમારી શી અભિલાષા છે?"

"સાહેબ, હું એક રાજદ્વારી પુરૂષ થઇશ."

અમે રેનપીજો નામના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યા. અહિં લશ્કરમાં જોડાયલા સૈનિકોની ટોળીઓ તેમના માયાળુ અમલદારોની દેખરેખ હેઠળ બરફના દડાની રમત રમતી હતી. આરાતામા તેના દયાજનક દેખાવવાળા જોડા સાથે બરફ અને પાણીના મિશ્રણમાં જેમ તેમ ચાલ્યો. તેના જોડા તો એવા થઇ ગયા હતા કે પારખી પણ ન શકાય.

" તમે દરરોજ સાંજે કસરત કરો છો?"

" સાહેબ, મારે મારાં ગુજરાન માટે કામ કરવું પડે છે. તમે જેને "મિલ્ક બૉય" દુધ વેચનારના નામથી ઓળખો છો તેવો હું છું. આ કામ કરવાથી અભ્યાસમાં મને ઘણી અડચણ પડે છે હું આખો દિવસ ઉંચે ભરાયલો રહું છું. કામ પણ બહુ કંટાળો આપે એવું છે."

આ સાંભળીને, એક દિવસ વર્ગમાં જાણે તરતજ જાગી ઉઠયો હોય તે પ્રમાણે ચમકતાં મેં એને જોયલો તે મને યાદ આવ્યું. હજુ પણ મને સત્યની પૂર્ણ પ્રતીતિ થઇ ન્હોતી. અમે એક વળવાની જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા. અહિં એણે નીચા નમીને મને "સાહેબજી" કહ્યું.

બીજે દિવસે તે મને મળવા આવ્યો ત્યારે બીકણ લાગતો હતો પણ તે બહુ સભ્ય અને બૌધમતનું અદ્દભૂત જ્ઞાન ધરાવતો જણાયો. તે મુલાકાતને પરિણામેજ હું શાંત આશ્રમોની સમીપમાં ત્યાં હતો.

" હું વિચારોમાં ગુંચાયો હતો એવામાં તેણે આવીને કહ્યું—" સાહેબ, હું હવે બહાર જવાને તૈયાર છું."

ગરમ કરેલાં દુધથી ભરેલી શીશીઓનો ટોપલો તેણે હાથે ખેંચવાની બંધ ગાડીમાં મૂકયો. ત્યાર પછી કાગળનું બનાવેલું ફાનસ તેણે સળગાવ્યું અને તેનાપર લખેલા ચાઇનીઝ ભાષાના અક્ષરો મને સમજાવીને તેણે તે ગાડાંના બે ધોરીયાં વચ્ચે મૂકયું. તેણે તેનો મોટો ડગલો પહેર્યો હતો પણ ટોપી કે જોડા પહેર્યા ન્હોતા. બારણાં બહાર નીકળતાં મેં તેને ઉઘાડા પગે બરફમાં ચાલતો સાંભળ્યો. દરેક થોડીપળે ઉત્તર—પશ્ચિમ આકાશમાં વીજળી જોરભેર ચમકતી હતી.

"તમે નાસ્તો કરીને નીકળ્યા કે?"

"નાસ્તો અને ખાણું એ બન્ને મારે માટે તો એકજ છે, સાહેબ." એમ કહેતાં તે ખૂબ હસ્યો.

"તમે બપોર સુધી કશું ખાતા નથી?"

"ના સાહેબ."

ઝાડ ઉપરથી તરતનાં તોડેલાં તાજા સંતરાંઓથી અને માંડવાની શીંગથી મેં મારાં ગજવાં ભરી લીધાં હતાં. અમે એ વ્હેંચી લીધાં, અને જ્યારે તે ખાવામાં રોકાતો ત્યારે હું ગાડું ખેંચતો. ત્યાર પછી તરતજ અમે ખૂબ અંધારાવાળા રસ્તાપર પહોંચ્યા. આ રસ્તાઓની બન્ને બાજુએ વાંસની હાર હતી. અંધારામાં અથડાઇ પડું તેટલા માટે ગાડાંના ધોરીયાંના ધાતુના છેડાઓ મેં ઝાલ્યા. આ છેડાઓ એટલા ઠંડા હતા કે મારા હાથનાં આંગળાંઓ જાણે તુટી પડશે એમ મને લાગતું.

ભુલભુલામણીની રચનાવાળા શહેરમાં આ પ્રમાણે તદ્દન અજાણ્યા અને બહુ જલદી ભુલા પડી જવાય એવા રસ્તાઓમાં અમે રખડવા માંડયું. દર બે મિનિટે અમારે વળવું પડતું. આમાંની કેટલીક જગાઓ મને દિવસે તો પરિચિત હતી પણ હાલમાં તો મને કાંઇ સુઝતું ન્હોતું. બધું હંમેશના કરતાં જુદુંજ જણાતું હતું. પર્વતની સમીપમાં વ્હેતી છાછરી નદીના અવાજ સાથે મળી રાત્રિનો પવન ખણખણાટ કરતો હતો. આ નદીને કિનારે તે શહેરનું પરૂં આવેલું હતું. જાપાન સમુદ્રમાં થતા તોફાનની સૂચક વીજળીના ભયાનક ચમકારા વારંવાર અમને ચોંકાવતા હતા. એક પણ મનુષ્ય નજરે પડતું ન્હોતું. પણ કાગળની દીવાલની પાછળ ઉંઘનારાઓ ઘોરતા તે અમારાથી સંભળાતું હતું.

કંબળ વસ્ત્રવાળા ગાડી ખેંચનારાઓ તેમના ઝાંખા પ્રકાશવાળા તબેલામાં ઉધરસ ખાતા હતા; અને ટેલિફોનદ્વારા તેમને આવતાં તેડાંઓની રાહ જોતા હતા.

અમારે પચાસ ઘેર દૂધ આપવાનું હતું. અને એ આપી રહેવાને ત્રણ કલાક જોઇતા. રવિવાર સિવાયના દિવસોએ આરાતામા સાત વાગે દૂધ આપી રહેતો અને કોઈ ઠેકાણે તેનું ગાડું મુકીને વ્હેળામાં પગ ધોઇ, ટોપી અને જોડા પ્હેરી લેતો અને આઠ વાગે નિશાળે જવાનો વખત થાય તે પહેલાં એક કલાક વાંચતો. ત્યાંથી એ ત્રણ વાગે છુટયા પછી તે પોતાનું ગાડું પાછું ઘેર ખેંચી જતો અને સાંજ સુધી શીશીઓ ધોતો.

દૂધ લેનારાં ગ્રાહકો પણ એટલું માથું ખાઇ જતાં કે પરમેશ્વર તોબા. દરેક સવારે અમુક શીશીમાંનું દૂધ ઓછું છે એવા ફરિયાદ તો ખરીજ. તેઓમાંના પાંચ વળી તેનું વજન કરવા નીકળતા, અને શીશાને આંકડી ઉપર ટાંગતા. ટુંકમાં આરાતામાને અનેક રીતે હેરાન કરતા. પણ દૂધ આપવા આવનાર માણસ કોણ હતો તેનો તેમને જરા સરખો પણ ખ્યાલ ન્હોતો. છેલ્લું અધોંશેર દૂધ આપવાને અમે બે માઇલ સુધી શહેરના બજારના ભાગમાં ચાલ્યા. મેં આરાતામા પાસેથી જાણી લીધું કે તેને તેના શેઠને સારૂ ગ્રાહકો મેળવવાનું કામ પણ હતું. અને આ પ્રમાણે એક પણ દહાડો પાડયા વગર તે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં પોતાનું ગુજરાન કરતો હતો.

તેણે કહ્યું—"આમાં મારો ઘણો વખત જાય છે. રવિવાર અને બીજા દિવસોનો બપોર પછીનો બધો વખત એમાંજ જાય છે."

દર માસે એકવાર તે પૈસા ઉઘરાવી લેતો અને એ રકમ ૪૦ યેન (૬૦ રૂપિયા) થતી. આમાંથી સેંકડે બહુ થોડા ટકા લેખે એને કાંઇક પગાર બદલ મળતું. તેમાંથી ત્રણ રૂપિઆથી વધુ રકમ તો દર મહિને સ્કૂલમાં એને ભરવી પડતી હતી. એનું ગુજરાન કેમ થતું—એ કેમ નભાવતો એ તો મારાથી કળી શકાતું નથી.

અમે ઘર તરફ વળ્યા ત્યારે પૂર્વ આકાશમાં તારાઓ કાંઈક આછા પ્રકાશને લીધે ઝાંખા થતા જણાતા હતા.

તેણે પૂછ્યું—"તમે આ વેળાને તમારા દેશમાં શું કહો છો ? અમે તો એને "હીગાશી ગારામુ" (જાપાનીઝ શબ્દ છે) કહીએ છીએ."

મેં કહ્યું—"અરૂણોદય."

દૂધ વેચનાર તરીકેનો આરાતામાનો તે છેલ્લો ફેરો હતો !

આરાતામા જેવાઓની કોરીઆને બહુ જરૂર છે; અને ગુજરાતને*

પ્રભાશંકર આનંદરામ શુક્લ.

---

* ટાઈમ્સ ઉપરથી.

ગુજરાતમાં દુકાળ સંબંધી હેવાલ.

બ્રીટીશ ગુજરાતના જે ભાગમાં અમે તપાસ કરીને આ હેવાલ ઘડયો છે તેનાં જુદાં જુદાં મથકોએ તા. ૧ લી જાનેવારીથી તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ સુધીમાં નોંધાયલા વરસાદના તેમજ છેલ્લાં પાંચ વર્ષના સરેરાશ વર્સાદના આંકડા નીચે મુજબ છેઃ—*

અમદાવાદ જીલ્લો.

	આ વર્ષના	સરેરાશ (આશરે)
અમદાવાદ	૯-૨૩	૨૮-૩૬
પ્રાંતિજ	૬-૭૮	૨૯-૮૧
મોડાસા	૧૦-૭૬	૩૨-૪૯
સાણંદ	૭—૨	૨૭-૬૦
વિરમગામ	૮-૫૦	૨૫-૯૦
ખારાઘોડા	૭-૮૨	૧૭-૫૨
માંડલ	૯—૩	૨૦-૮૯
ધોળકા	૩—૯	૩૦-૪૯
ધંધુકા	૬-૩૬	૨૪-૮૧
રાણપૂર	૧૧-૮૧	૨૧—૯
ધોલેરા	૬-૯૪	૨૪-૧૫
ઘોઘા	૧૩-૫૭	૨૪-૧૨

ખેડા જીલ્લો.

	આ વર્ષના	સરેરાશ (આશરે)
ખેડા	૭-૨૮	૩૨-૩૫
મહેમદાવાદ	૩-૮૨	૨૪-૮૧
માતર	૪-૮૬	૨૮—૦
નડીઆદ	૭-૩૩	૩૩-૧૮
મહુધા	૬—૨	૩૧-૧૪
કપડવંજ	૮-૯૦	૨૯—૧
ઠાસરા	૯-૮૮	૩૧-૫૮
ડાકોર	૧૧-૧૫	૩૦-૫૯
આણંદ	૯-૯	૩૩-૫૪
બોરસદ	૬—૮	૩૨-૭૪

પંચમહાલ જીલ્લો.

ગોધરા	૧૫-૫૨	૩૫-૭૭
દાહોદ	૧૧-૬૩	૨૫-૨૮
ઝાલોદ	૧૩—૪	૨૬-૩૭

અનાજ અને ઘાસના ભાવોમાં થયલો વધારો, એ દુકાળની પ્રમાણની તુલના કરવાનું બીજું ધોરણ છે. તા. ૧૫ મી ઑક્ટોબર ૧૯૧૮ ને દિવસે અને ૩૧ મી મેને દિવસે નોંધવામાં આવેલી મુખ્ય ખોરાકીની ચીજોના ભાવની સરખામણી નીચેના કોઠામાં રજુ કરી છેઃ—

(દર રૂપીએ શેર-અધોળ)

	ઘઉં		ચોખા		જુવાર		બાજરી	
મુંબાઇ	૭-૧૦	૮-૧૪	૮-૧૪	૧૧-૦	૬-૨	૯-૧૨	૬	૧૦-૪
અમદાવાદ	૯—૦	૧૦—૦	૮—૦	૧૦-૦	....	....	૬-૬	૧૧-૦

*આ ભાગને દુકાળનું ક્ષેત્ર કહ્યું છે. પરંતુ ગુજરાતના બાકીના ભાગ વિષે અમે કંઇ કહ્યું નથી. તે છતાં એટલું જણાવી શકાય કે સુરત અને ભરૂચ જીલ્લાઓમાંથી જે ખબર મળી છે તેમાં ઘાસનો દુષ્કાળ અને થોડે ભાગે પાકની નિષ્ફળતા હોવાનાં સૂચન થયલાં છે.

ખેડા	૭—૮	૯—૮	૮—૦	૧૦-૪	....	....	૬-૦	૧૧-૦
પંચમહાલ	૮—૦	૧૦—૦	૮—૦	૧૦-૦	....	....	૬-૦	૧૦-૦
ભરૂચ	૯—૦	....	૧૧—૦	....	૧૦-૦	....	૮-૦	
સુરત	૭—૬	૯—૮	૯—૪	....	૬-૮	....	૬-૮	૧૧-૨

તા. ૨૦ મી સપ્ટેંબરે નોંધેલા માસિક આંકડાઓ બતાવે છે કે ૧ બંગાળી મણ સુકકું ઘાસ મુંબઈમાં રૂા. ૨-૭-૫ ના ભાવે, અમદાવાદમાં રૂા. ૩-૧૪-૫ ના ભાવે, ભરૂચમાં રૂા. ૨-૬-૫ ના ભાવે, અને સુરતમાં રૂા. ૩ ના ભાવે મળી શકતું હતું. ખેડા અને પંચમહાલ માટે કાંઇ આંકડા આપવામાં આવ્યા નથી. તપાસના ક્ષેત્રની બહારના ભાગોમાં જે ભાવ છે તે પણ અહીં એટલા માટે ટાંકયા છે કે એકજ જાતના આખા વિસ્તારમાં તેનો સામાન્ય વધારો ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. એ આંકડાજ પોતાની કહાણી કહે છે. ભાવમાં એ વધારો ઘણા પ્રમાણમાં લડાઇની સ્થિતિને લીધે અને રેલ્વેની મુશ્કેલીને લીધે થયો છે પરંતુ હરવર્ષના જેવા ખરીફ પાકથી ભાવમાં સારો ઘટાડો થઇ જાત. તેથી તેમાં થયેલો વધારો, દુષ્કાળની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે.

અમે એકદમ કહી શકીએ છીએ કે આખા અમદાવાદ જીલ્લામાં-ઘોઘા તાલુકાના શંકા ભરેલા અપવાદ શિવાય-તેમજ ખેડા જીલ્લામાં અને પંચમહાલના મોટા ભાગમાં વરસાદનું વાવેતર ઘણું ખરૂં નિષ્ફળ નીવડયું છે. સંકટવાળા વિસ્તારના એકકે ભાગમાં અનાજનો એક પણ દાણો અથવા ઘાસનું તણખલું નથી એમ આ ઉપરથી કહેવાનુ નથી. પ્રથમ તો નહેર અથવા કુવાના પાણીથી જે ખેતરોમાં વાવણી થઇ છે તેમાં સામાન્ય ...વારણ સારો પાક થયો છે અને તેની કાપણી હાલમાં ચાલી રહી છે. નહેરો વિનાનો વિસ્તાર કે જે પ્રમાણમાં ઘણો મોટો છે તેમાં ખેતરે ખેતરે, ગામે ગામ અને તાલુકે તાલુકે સ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે. ઝાપટાની સંખ્યા અને સમય, જમીનની ફળદ્રુપતા અને જાત, ખેતીના રોગોનો ઉપદ્રવ તેમજ બીજા પરચુરણ સંયોગો ઉપર પાકનો આધાર હોય છે. આથી જો મોટા ભાગમાં પાક એટલો નિષ્ફળ થયો છે કે ત્યાં શબ્દશઃ ઘાસનું તણખલું કે અનાજનું કણ નથી તો પ્રમાણમાં જુજ ભાગમાં બે ચાર મણ બાજરી અથવા તો ઘાસના સો બસો પુળા થયા છે કે જેથી ખેડુતો અને તેમનાં ઢોરનો થોડાક માસ સુધી નિભાવ થઇ શકે. બાકીના ભાગની સ્થિતિ આ બેની વચ્ચેની છે. જ્યારે વધારેમાં વધારે ફળદ્રુપ અને વધારેમાં વધારે ભાગ્યશાળી ગામોએ આ રીતે અનાજ અને ઘાસનો થોડાક માસનો જથ્થો મેળવ્યો છે ત્યારે બાકીનાની સ્થિતિ, વર્ણવ્યા કરતાં વધુ સારી રીતે કલ્પી શકાશે.

આ હેવાલ માટે અમે દુકાળના વિસ્તારના મોટા ત્રણ વર્ગ પાડીએ છીએ. એમ કરતા પહેલાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે દરેકે દરેક ગામડાંની ખાસ

સ્થિતિનો વિચાર બાજુએ મૂકીને ગામડાંના આખા જથ્થાની સામાન્ય સ્થિતિ ઉપરથી આ વર્ગણી કરવામાં આવી છે.

(૧) જે વિસ્તારમાં વરસાદના પાક બિલકુલ નિષ્ફળ નીવડયા છે અને જ્યાં નહેર કુવાની સવડ નજીવી છે અથવા નથી તે ભાગ સૌથી વધારે સંકટવાળો છે તથા ત્યાં સત્વર નિવારણની જરૂર છે. અમદાવાદ જીલ્લામાં ધોળકા અને ધંધુકાના ભાલ પ્રદેશ, દક્ષિણ વિરમગામ, દક્ષિણ–પશ્ચિમ સાણંદ અને દક્ષિણ–પશ્ચિમ ધોળકાનો નળ કાંઠાનો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ, લગભગ આખો મોડાસા પેટા મહાલ અને પ્રાંતિજનો અંતિમ ઉત્તર ભાગ પૂરેપૂરા સંકટવાળા છે. ખેડામાં ખાસ કરીને આખા માતર અને મહેમદાવાદ તાલુકા, નડીઆદ અને કપડવંજનો મોટો ભાગ, ઠાસરાનો માળ પ્રદેશ અને આણંદ અને બોરસદનાં કાંઠાનાં ગામો સૌથી વધુ સંકટવાળાં છે. પંચમહાલમાં ગોધરા અને દોહદના મોટા ભાગ અને આખો ઝાલોદ તાલુકો–એનો આજ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. ઉપર જણાવેલા પ્રદેશોમાંથી સારાં ઢોર અને ભેંસો મોટી સંખ્યામાં વેચાવા અને પાંજરાપોળોમાં મોકલાવા માંડયાં છે. કેટલાંક ઢોર ભુખમરાથી મરણ પામ્યાં છે. દુબળાં તવાઈ ગયલાં ઢોરોનાં ટોળે ટોળાં અહીં તહીં દૂરથી રખડતાં અને જમિનમાંથી ઘાસનાં મુળાડીઆં ઉખાડી ચરી ખાતાં જોવામાં આવે છે. અમને માનવાને કારણો છે કે ઘરડાં અને અશક્ત માણસને પણ આ વિસ્તારમાં ભુખમરાની અસરો લાગવા માંડી છે.

(૨) એ પછી એ પ્રદેશ આવે છે કે જેમાં માત્ર વર્ષાદથી તો કંઇ પાકયું નથી પણ જ્યાં કેટલાંક ખેતરોમાં કુવાઓ અથવા નહેરોના પાણીથી કંઇક પકવ્યું છે. અમદાવાદ જીલ્લામાં પશ્ચિમ ધંધુકા, સાબરમતિ પાસેના સાણંદ અને ધોળકાના પૂર્વ ભાગ, અને દશક્રોઈ તાલુકાના કેટલાક ભાગ આ વર્ગમાં આવે છે. ખેડામાં આ વર્ગમાં ગણાવવા લાયક કોઈ ખાસ ગાળો નથી. અહીં તહીંના થોડાક એકરોમાં હવામાં ફરફરતા ઉંચી જુવારના દાંડાઓ અથવા નવી કાપણી કરેલા ઘાસના ઢગલાઓ મુલાકાત લેનારની આંખોને આનંદ આપે છે પરન્તુ તેઓ ખરેખર રણમાં લીલોતરી સમાન છે. સશક્ત જુવાનો અને છોકરાંને નહેરકુવાવાળાં ખેતરોમાં હજી થોડા વખત સુધી કામ મળતું રહેશે. પણ આ ગાળામાં ખેડુતોના મોટા ભાગને ઘાસનો દુકાળ બહુજ લાગે છે અને અશક્તની માઠી દશા થાય છે. પહેલા વર્ગના વિસ્તારમાં મદદ આપવામાં આવ્યા પછી લગભગ તરતજ આ વિસ્તારનું નિવારણ કરવું જોઇએ.

(૩) છેવટનો એવો વિસ્તાર છે કે જેમાં થોડોક ખરીફ પાક ઉતર્યો છે અને જેમાં કુવા વગેરેની સંખ્યા પણ કંઇક સંતોષકારક છે. અમદાવાદ જીલ્લામાં ઘોઘા, તથા ઉત્તર વિરમગામ અને પ્રાંતિજ તાલુકાના કેટલાક ભાગ આ પ્રકારના છે. ખેડામાં નડીઆદ, આણંદ અને બોરસદના કેટલાક ભાગ અને ઠાસરાનાં થોડાંક ગામો આ વર્ગમાં સમાય છે. વળી દોહદ તાલુકાની સરહદનાં થોડાંક ગામો

અને આલોદના એથી થોડાંક ગામો જેમાં મકાઈનો થોડો પાક ઉતર્યો છે—અને ત્યાં ગરીબ લોકોનો નિર્વાહ મકાઈ પર થાય છે—તેમને પણ આમાંજ ગણવાં જોઇએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ વિસ્તારમાં પણ થોડાક માસ પછી દુકાળની સખ્ત અસર લાગવાનો સંભવ છે.

નિવારણની પદ્ધતિ સંબંધી બોલતાં અમે સરકારને પ્રથમ તો વિનંતિ કરીશું કે ગુજરાતના સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુકાળની સ્થિતિ તેમણે તરતજ જાહેર કરવી જોઇએ. મુંબાઇની ધારાસભાની હમણાંજ મળેલી બેઠકમાં ના. હરિલાલ દેસાઇભાઇએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સરકારે જણાવ્યું છે કે "સરકારે હાલની સ્થિતિ સંબંધમાં કમિશનરોના વિગતવાર હેવાલો માગ્યા છે અને એ હેવાલ ઉપર વિચાર ચલાવ્યા પછી જરૂર જણાશે ત્યારે દુષ્કાળ જાહેર કરવામાં આવશે." સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાંજ વરસાદનાં છેલ્લાં ઝાપટાં પડયાં હતાં અને ખરેખર અજાયબ જેવું છે કે ચોમાસુ ચોક્કસ ખતમ થયે બે માસ વીત્યા પછી કલેકટરો અને કમિશનરોએ પોતાની હકુમતના વિસ્તારની સ્થિતિના વિગતવાર હેવાલ મોકલી આપ્યા નથી. ખેડુતો અને જાહેર પ્રજા આવી મંદતા અને બેદરકારી સહેવાને તૈયાર નથી અને હવે ખરો સમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે સરકારે સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુકાળની હયાતિ જાહેર કરીને દુકાળ નિવારણની રાજનીતિનો ચોક્કસ રીતે સ્વીકાર કરવો જોઇએ.

દુકાળ જાહેર કર્યા પછી તરતજ દુકાળવાળા આખા વિસ્તારમાં જમીન મહેસુલ તદ્દન મોકુફ રાખવાની અને કેટલુંક માફ કરવાની ઉદાર રાજનીતિ જાહેર કરવી જોઇએ. નિવારણની તાકીદ અને સંકટના પ્રમાણમાં અમે દુકાળવાળા વિસ્તારને ૩ વર્ગમાં વહેંચ્યો છે. પરંતુ અમે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ વિસ્તારમાં પણ અનાજ અને ઘાસનો થોડોજ પાક ઉતર્યો છે અને અમને એમ કહેતાં જરા પણ આનાકાની થતી નથી કે બાકીનાની માફક આ વિસ્તારમાં પણ મહેસુલની તદ્દન મોકુફી અને માફીનો પ્રજાને હક્ક છે. ગયે વર્ષે મુલતવી રહેલુ મહેસુલ અને પાણી ન આપ્યું હોય ત્યાં આકારપર ચઢાવેલો હીમાયતનો દર તો માફજ કરવો જોઇએ. અને આ રાજનીતિ જાહેર કરવામાં કોઈ પણ જાતની ઢીલ પણ થવી જોઇએ નહીં. ખરેખર જો દુષ્કાળ કમિશનોની ભલામણો મુજબ તત્કાળ કામ લેવાયું હોત, તો આવી રાજનીતિ બધા વિસ્તારોના સંબંધમાં નહીં તો ઓછામાં ઓછા ઠાસરા, અને કપડવંજ જેવા તાલુકાઓ કે જ્યાં ડીસેમ્બરની પાંચમી તારીખથી મહેસુલનો પહેલો હફતો શરૂ થાય છે ત્યાં અત્યાર અગાઉ જાહેર કરવામાં આવી હોત. બાકીના વિસ્તારના સંબંધમાં આવી જાહેરાત ડીસેમ્બરના પહેલા અઠવાડીઆ કરતાં મોડી બ્હાર પાડવી જોઇએ નહીં કેમકે પહેલો હફતો સામાન્ય રીતે પાંચમી જાનેવારીથી શરૂ થાય છે. મોકુફી અને માફીની આવી રાજનીતિ જેમ દુષ્કાળના શરૂઆતના વખતમાં લોકોની

આર્થિક સ્થિતિમાં રાહેત આપવાને માટે તેટલીજ તેમના હૃદયબળને ટકાવવાને માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં કંજુસ રાજનીતિ અને તે જાહેર કરવાની ઢીલ એ બન્ને સામે અમે સરકારને ચેતાવીએ છીએ કે રખેને તેથી ખેડાની લડતમાં લોકસમૂહમાં જેવો અસંતોષ ઉત્પન્ન હતો તેવો ન થાય.

આ સંબંધમાં બે મુદ્દા ઉપર ભાર મૂકવાની અમે રજા લઇએ છીએ. પ્રથમ મુદ્દો રૂના પાકની સ્થિતિનો છે. સંકટવાળા વિસ્તારમાં બે જાતનું રૂ થાય છે (અ) જડીઓ અને (બ) કાનવી. પ્રથમ જાત એક વખત વાવ્યાથી સતત ત્રણ વર્ષ સુધી પાક આપે છે અને આથી એમ આશા રાખી શકાય કે આ જાત જ્યાં વાવવામાં આવી છે ત્યાં તેનો પાક રીતસર ઉતરશે. હવે આ વિસ્તાર બીજાની સરખામણીમાં ઘણો નાનો છે. એ ઉપરાંત પાછોતરના વર્ષાદની નિષ્ફળતા અને ઑકટોબરના બાળી નાંખે એવા તાપથી આ રૂના છોડવાઓનું સત્વ ઘણું ખરૂં નાશ પામ્યું છે અને તેની સંખ્યા પણ કમી થઈ ગઈ છે. કાનવી કપાસ વધારે વિસ્તારમાં વાવવામાં આવે છે તેનું ભવિષ્ય કાંતો તદ્દન નિરાશાભરેલું છે—તે છોડવાઓ ઝાકળ અથવા માવઠાથી ઉગી ન નીકળે એવા ઘણાજ ટુંકા અને કરમાએલા છે—અથવા તો અત્યંત શંકાસ્પદ છે. જ્યાં પ્રમાણમાં તે સારામાં સારાં દેખાય છે ત્યાં પણ ઘણે ઠેકાણે તેના ઉપર પીળાં ફૂલો દેખાય છે અને તે ગરે છે એ ચોક્કસ ખરાબ પાકની નિશાની છે. આથી જે મહેસુલી અમલદારો કેટલેક ઠેકાણે ઉભા પાકનાં ગુલાબી ચિત્રો દોરતા જણાય છે તેમણે કપાસની આનાવારીનો અડસટ્ટો બાંધતાં સૌથી વધારે કાળજી રાખવી જોઇએ.

જે બીજા મુદ્દા ઉપર અમે ધ્યાન ખેંચીએ છીએ તે એ છે કે અમલદારોને ખાસ હુકમ આપવા જોઇએ કે રૂ, જુવાર, બાજરી અને ઘાસની ભારે કિંમત આનાવારી ગણતી વેળા તેઓ ધ્યાનમાં લે નહિ. લડાઇથી ઉંચે ચઢેલી કિંમત દુકાળથી વળી વધારે ચઢી ગઇ છે. આથી જે જુજ સ્થળે વર્ષાદથી કંઇ પાક થયો છે ત્યાં સાધારણ રીતે ઉતરેલા અનાજ અને ઘાસના કંગાલ પાકની ઉંચી કિંમત ધ્યાનમાં લેવી એ વિપરીત બુદ્ધિનો અને ગંભીર અન્યાય ગણાય. વળી આ વર્ષના પાકના જથ્થા સાથે સાધારણ વર્ષના પાકના જથ્થાની સરખામણી કરીનેજ આનાવારીની ગણત્રી થઈ શકે છે. પરંતુ આ વર્ષના પાકની એકંદર કિંમતની સરખામણી સાધારણ વર્ષના પાકની કિંમત સાથે કરવી એ કેવળ ભ્રમજનક છે કેમકે તેથી ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિ વિષે તદ્દન ખોટો ખ્યાલ ઉપજશે. પાકની કિંમત વધવા સાથે જિંદગીની જરૂરીઆતની બધી વસ્તુઓના ભાવો ઉંચે ચઢી ગયા છે અને વળી પાકની નાણાંની કિંમત ઘણે અંશે કાલ્પનિકજ રહેશે કેમકે તેથી ખેડુતોની પોતાની જરૂરીઆતો થોડાક માસને માટે પણ ભાગ્યેજ પુરી પડી શકશે.

મહેસુલ મોકુફ રાખવા અને માફ કરવાના પ્રશ્ન પછી બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન, રવી પાક, ઉન્હાળાની જુવાર અને લ્યુસર્ન (વિલાયતી) ઘાસ–રજકો બની શકે તેટલા વધારે જથ્થામાં ઉગાડવામાં મદદ કરવાનો અને તેને ઉત્તેજન આપવાનો છે. વડોદરા રાજ્યમાં આ દિશામાં એક ઘણી સારી પ્રથા અનુસરવામાં આવે છે. તે અનુસાર દુકાળની શરૂઆતની મોસમમાં તગાવીના ઘણા મોટા ભાગની રકમ નવા કુવા ખોદવા માટે અને જુના સમરાવવાને આપવાને નિયત કરવામાં આવે છે. વડોદરા રાજ્યના દુકાળના કામકાજના રિપોર્ટોમાં જણાવ્યું છે કે આ ડહાપણ ભરેલી અને ઉદાર રાજનીતિના પરિણામે ઘણી મોટી સંખ્યામાં કુવા વધ્યા છે અને તે દુષ્કાળની માઠી અસર સામે ખરેખર હમેશના રક્ષણ રૂપ થઈ પડે છે. એવીજ પ્રથા અહીંઆં અમલમાં મૂકવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ અને કુવાની તગાવીને લોકપ્રિય કરવાને તથા તેનો લાભ લઇ બને તેટલા વિસ્તારમાં રવી અને જુવાર પાક પાઇ શકાય તે માટે કુવાઓ ખોદવાને અમલદારો અને ખાનગી ગૃહસ્થોએ ભેગા મળીને ખેડુતોને સમજુત આપવી જોઇએ. ખેતીવાડી ખાતાએ પણ પોતાનાં ખાતાનાં માણસોમાં વધારો કરીને તથા દરેક તાલુકામાં ખેડુતોને સગવડ પડતી શરતોએ સંખ્યાબંધ કુવાઓ શારવાના યંત્ર સુલભ કરીને આ બાબતમાં મદદ આપવી જોઇએ. અમને જણાય છે કે હાલ આ યંત્રોની સંખ્યા અને તેનો ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ સંતોષકારક નથી, અને આ બાબતમાં સતાપીથી સુધારો કરી હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆતનું ભાન ખેતીવાડીખાતાએ બતાવવું જોઇએ.

અમે વધુ ભલામણ કરીએ છીએ કે, ખેતીવાડી ખાતાએ ખાસ કુશળ માણસોને પસંદ કરેલા વિસ્તારોમાં મોકલી ખેડુતોને તેમનાં ખેતરોમાં લુર્સન–વિલાયતી–ઘાસ ઉગાડવાને પ્રેરણા કરવાનું કામ સોંપવું. ઘણે ઠેકાણે એવા મોટા વિસ્તાર આવેલા છે કે જ્યાં પાણી ઘણાં ઉંડાં હોતાં નથી અને જ્યાં વિલાયતી ઘાસ ઘણી સહેલાઈથી વાવી શકાય, અને કાચા કુવાના પાણીથી તે પકવી શકાય. સરકારે કાચા કુવા કરાવવા માટે તેમજ કોશ, વરત વગેરે માટે તગાવી આપવી જોઇએ તેમજ લુસર્નનાં બીજ અને તેના વાવેતર માટે જરૂરી સલાહ સુલભ કરવી જોઇએ. જો થોડીક જગ્યાઓએ આ અખતરાની સફલતા પુરવાર કરવામાં આવે તો તેનું અનુકરણ બીજી જગ્યાઓએ સપાટાબંધ થશે અને પરિણામે હજારો એકરમાં આવતા ચોમાસા સુધી એક પછી એક ઘાસના પાક ઉતર્યા કરે તથા ઘાસની તંગી કંઇક અંશે દૂર થાય.

ઈરીગેશન ખાતાએ પણ સમયને અનુસરીને એવી પ્રવૃત્તિઓ આદરવી જોઇએ કે જેથી હાડમારી ભોગવતા ખેડુતોનાં સંકટ કંઇક કમી થાય. પણ આમ નથી બનતું એટલુંજ નહિ પણ હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆત તરફ તે ખાતું ઘાતકી બેદરકારી બતાવતું જોવામાં આવે છે. તે ખાતું અસલાલી તળાવને નહેરના પાણીથી ભરી દેવા માટે

અને પ્રાંતિજમાં બોખ તળાવ પાસે આછા ઘાસના થોડાક એકરમાં ઢોર ચરવા દેવા માટે નાણાંની એવી રકમો કઢાવે છે કે જે હાલને વખતે ઘણીજ મોટી ગણવી જોઇએ. સરકારે પોતાના ઇરીગેશન ખાતાના અમલદારોને તરત એવા હુકમ કાઢવા જોઇએ કે કંઈ પણ રકમ લીધા શિવાય જ્યાં બની શકે ત્યાં ગામનાં તળાવો પાણીથી ભરવાં અને પોતાના તાબા નીચેના ઘાસના વિસ્તારોમાં ઢોરોને ચરવા દેવાં.

ગામડાંઓમાં બની શકે ત્યાં સુધી બી, કોશ, વરત વગેરે ખરીદવા માટે અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં પાકની કાપણી સુધી નિભાવ માટે તગાવીની રકમો સરકારે ઉદારતાથી વહેંચવી જોઇએ. સરકારે હમણાંજ ધારાસભામાં જણાવ્યું છે કે, ગુજરાતના જીલ્લાઓમાં તગાવીની વહેંચણી માટે અગાઉ મંજુર કરેલા ૭૫૦૦૦ ઉપરાંત ૯ાા લાખ રૂપીઆ મંજુર કર્યા છે. હાલને માટે આ રકમ પુરતી ગણી શકાય. પણ આટલુંજ બસ નથી. સરકારે મહેસુલી અમલદારોને ખાસ સૂચનાઓ આપવી કે જેમને તગાવી જોઇતી હોય તેઓને ઘણી ઢીલ થાય એવા વહીવટના જાળમાં ઉતરવાની ફરજ પાડયા વિના અને એકાદ નાનીશી રકમ મેળવવા માટે એક કરતાં વધુ વખત ઘણા માઇલોની મુસાફરી કરવાની અગવડમાં તેમને મૂકયા વિના તે તેમને ગામ જઇને વહેંચવી જોઇએ. વળી હાલની રકમો ખપી જાય કે તરતજ બીજી જરૂરી રકમો મંજુર થશે, એવી સરકારે પોતાના તાબાના નોકરોને ખાત્રી આપવી જોઇએ.

અમે વધુ વિનંતિ કરીએ છીએ કે, ચાર વર્ષની લડાઇને લીધે વધુ મુશ્કેલ થઇ પડેલી હાલની દુષ્કાળની સ્થિતિની ખાસ મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લઇને સરકારે આ વર્ષે તગાવી ઉપર કંઈ પણ વ્યાજ લેવું જોઇએ નહીં. હાલની તગાવી પાછી લેવાની પદ્ધતિને લીધે ખેડુત તે લેવાને હમેશાં નાખુશ હોય છે, અને તેથી વડોદરા રાજ્યમાં આ પ્રથા અનુસરવાથી ઘણો લાભ થયો છે. અમે જાણીએ છીએ કે સરકારે અત્યાર સુધી જે રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે તેમાં એક અગત્યનો સુધારો કરવા માટે અમે વિનંતિ કરીએ છીએ પરંતુ અમે તે એટલા માટે સૂચવીએ છીએ કે તેથી હાલના કરતાં વધુ અનાજ અને ઘાસ ઉગાડી શકાશે અને ઘણાં માણસો અને ઢોરનો એમને એમ નિભાવ થશે એવી અમારી માન્યતા છે.

અમે હવે ઘાસ પુરું પાડવાના પ્રશ્ન વિષે લખીશું. સરકારે દુકાળના વખતમાં સ્વીકારેલી રાજનીતિની એ એક પ્રથા છે કે સંકટવાળા વિસ્તારમાં જૂદી જૂદી જગ્યાઓએ ઘાસનો મોટો જથ્થો તેઓ મોકલી આપે અને ખેડુતોને તે સસ્તા દરે વેચે. ધારાસભામાં હમણાંજ સરકારે જણાવ્યું છે કે તેમણે ઉત્તર ગુજરાતમાં ૨૫ લાખ પાઉંડ ઘાસ મોકલ્યું છે અને તે ખપી ગયું છે. આ પાછલી હકીકત સામે અમે મજબૂત વાંધો ઉઠાવીએ છીએ કેમકે અમને ખબર છે કે નડીઆદ અને બારેજડીમાં

ઘાસની ગાંસડીઓની મોટી સંખ્યા હજી પડી રહેલી છે. સરકારે દેખીતી રીતે આ હકીકત એટલા માટે જણાવેલી લાગે છે કે અત્યારે જ્યારે સસ્તા ઘાસની માગણી ઘણીજ થઈ રહી છે ત્યારે બેલેન્સમાં પડી રહેલી ગાંસડીઓ સંબંધી કારણ આપવું તેમને મુશ્કેલ જણાયું હશે. ખરી બાબત એ છે કે સરકારી ઘાસ માત્ર તેજ ખેડુતોને વેચવામાં આવે છે કે જેમણે પોતાના બળદોનાં સાધનથી જુવારનો કે રવી પાક કર્યો હોય. વળી, દરેક બળદ દીઠ ઘાસની આશરે બે ગાંસડી આપવાનો રિવાજ છે. હવે આ પાક માત્ર જ્યાં કુવા કે નહેરની સગવડો હોય ત્યાંજ થઈ શકે. આવી ખાસ સગવડવાળા ભાગ્યશાળી ખેડુતોને ઘાસના સરકારી જથ્થાનો લાભ મેળવવા માટે પોતાનાં ગામોથી કેટલાક ઠેકાણે ૨૦–૩૦ માઈલની મુસાફરી કરવી પડે છે. માતર, ધોળકા, મોડાસા તથા આણંદ અને બોરસદનાં કાંઠાનાં ગામો જેવા કેટલાક આખા તાલુકાઓ અને તાલુકાના ભાગ એવા છે કે જ્યાં તેમની પોતાની હદમાં ઘાસ મળી શકતું નથી. સેંકડો ગામોમાંથી સસ્તા ઘાસ માટે માગણીની બૂમો સંભળાય છે તેથી માત્ર કુવાઓ વાળી ખેતીમાં રોકાયલા બળદો માટેજ નહીં પરંતુ બીજા બળદો અને બીજા કીંમતી ઢોર માટે પણ–અને તેમના નિભાવમાં સરકાર તેમજ પ્રજાનું હિત રહ્યું છે--સરકારે સસ્તી ઘાસ આપવી જોઈએ. સરકારે હમણાં જણાવ્યું છે કે આ ઇલાકામાં ઘાસને લગતી વ્યવસ્થા કરવા માટે એક ખાસ અમલદારની નિમણુંક કરી છે અને હાલ તુર્ત તે ઘાસનો જથ્થો કેટલો છે તેની તપાસમાં રોકાયલો છે. દરમ્યાન અમૂલ્ય સમય પસાર થાય છે, સેંકડો ઢોર મરે છે અને સૌથી સારી જાતનાં ઢોરમાંથી હજારોની સંખ્યાનું વેચાણ બહુજ સસ્તા દરે થાય છે અથવા તો તેમને પાંજરાપોળોમાં મોકલવામાં આવે છે કે–ત્યાં તેમને રોગી અને ઘરડાં ઢોર સાથે પુરવામાં આવે છે અને આવતા ચોમાસા પહેલાં તે કદાચ મરી જશે અથવા તો ભૂખથી તવાઈ જશે એમ લાગે છે. સ્થિતિ ઘણી ગંભીર છે અને સરકારે ઘાસનો કેટલો જથ્થો મેળવી શકાશે તેની ગણત્રી કરતે કરતે સૌથી પ્રથમ તો સંકટવાળા તાલુકાઓના પ્રત્યેક મુખ્ય મથકમાં ઘાસનો એક કે બે માસ ચાલી શકે એટલો મોટો જથ્થો લાવવો જોઈએ અને કુવાઓવાળાં ખેતરોના બળદો માટેજ માત્ર નહીં પરંતુ બધાં કીંમતી ઢોરના નિભાવ માટે પંદર રૂપીએ પચીસ મણના સસ્તા દરથી તે છુટથી વેચવો જોઈએ. જરૂરી ઘાસનો જથ્થો તરતજ સુરત અને મુંબાઈ વચ્ચેનાં જૂદા જૂદાં સ્ટેશનોએ ઘાસનો ધમધોકાર વેપાર ચાલી રહ્યો છે તેમાંથી સરકારે વેચાતો લેવો જોઈએ.

ધારાસભાની હમણાંજ મળેલી બેઠકમાં સરકારે આપેલા એક જવાબ ઉપરથી જણાય છે કે હજી સુધી ઘાસ તગાવી તરીકે આપવાનું સરકારે શરૂ કર્યું નથી. આમાં સરકારે પોતાની ફરજનો ભંગ કર્યો છે. અત્યંત દુષ્કાળવાળા વિભાગમાં આ પ્રકારની મદદ પહોંચાડવામાં શરૂઆત કરવા માટે સરકારે હવે જરાકે વખત ગુમાવવો જોઈતો નથી.

આ દિશાના સરકારના પ્રયાસોમાં મુંબાઈ ખાતેની એક મધ્યસ્થ કમીટીએ સ્થાનિક કમિટીઓની મદદથી પુરવણી કરવી જોઇએ. ઓગ્ગે સેંટ્રલ ફેમિન રીલીફ કમિટીએ ૧૯૧૧–૧૨ ના દુષ્કાળમાં કરેલું કામ આ જાતના કામના એક ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે અને આ વર્ષે જરા પણ ઢીલ વિના તેનું અનુકરણ થવું જોઇએ. સ્થાનિક સરકારે આવી કમિટીનાં ઘાસને લગતાં કામકાજમાં તેમને જોઇતાં વેગનોની સંખ્યા પુરી પાડીને અને તે સાથે આવી કમિટી તરફથી તેમજ ખાનગી વેપારીઓ તરફથી થતી ઘાસની આયાત માટે સસ્તો દર મેળવી આપીને ખાસ મદદ આપવી જોઇએ.

સરકારે સંકટવાળા વિસ્તારમાંના ખેડુતોને ખબર આપી છે કે તેમનાં ઢોરોનો નિભાવ ધરમપોર રાજ્યનાં જંગલોમાં દરેક ઢોર દીઠ પ્રમાણમાં જુજ રકમ આપવાથી કરી શકાશે. ખેડુતોની સંકુચિત બુદ્ધિને લીધે તેમજ આ દિશામાં ભૂતકાળમાંના એવાજ અખતરાઓની નિષ્ફળતાને લીધે આ કિંમતી સગવડોનો લાભ સંતોષકારક સંખ્યામાં ખેડુતોએ લીધો નથી. ધરમપોર ખાતેની ચોક્કસ સ્થિતિની સવિસ્તર વિગત તેમજ ત્યાં કરવામાં આવેલા કોઇપણ જાતના ભુતકાળના અખતરાઓની વિગત ખેડુતોને મળી શકે એવી ગોઠવણો કરવી જોઇએ. અમે માનીએ છીએ કે જો ત્યાંની સારી સ્થિતિ વિષે ખેડુતોને ખાત્રી કરી આપવામાં આવે તો યોગ્ય દેખરેખ નીચે ઘણાં ઢોર મોકલવાને ખેડુતોને સમજાવી શકાશે.

મનુષ્ય દુઃખ નિવારણ સંબંધી વિચારતાં હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆતો ઘણી ચોકખી જણાઇ આવે છે. પ્રથમ વર્ગનો વિસ્તાર કે જ્યાં ગરીબોને મજુરી મળે એવું ઘાસ ચુંટી કાઢવાનું કામ લગભગ બંધ થઈ પડયું છે ત્યાં અજમાયશી દુકાળ કામ (test works) સરકારે અત્યાર અગાઉ ઉઘાડવાં જોઇતાં હતાં. સપ્ટેંબરનાં ઝાપટાં અને ઇન્ફલ્યુએન્ઝાના ઉપદ્રવનો પ્રસાર–એ બે કારણોથી આવાં કામો ખોલવામાં થયલી ઢીલ કાંઇક અંશે સમજી શકાય પરંતુ સરકાર અને કલેક્ટરો દુકાળથી અત્યંત દુઃખી બની ગયલા વિસ્તારોમાં આ કામો ખોલવામાં જે દરેક દિવસ ગુમાવશે તેમાં સૌથી વધુ માનુષી અને જોખમદારી ભરેલી ફરજના ભંગ માટે તેઓ દોષપાત્ર ગણાશે. બીજા વર્ગના વિસ્તારમાં એટલીજ તાકીદે કામ લેવાવું જોઇએ. અને ત્રીજા વર્ગના વિસ્તારમાં થોડાક માસ વીત્યા પછી જ્યારે ખેતીની મજુરી અને ઘાસ અને અનાજના પ્રમાણમાં ન્હાના જથ્થાઓ ખપી જશે ત્યારે સંકટ નિવારણનાં કામ ખોલવાં જોઇશે. અજમાયશી કામોમાં સાધારણ દુકાળનાં કામકાજ કરતાં મજુરીના દર ઓછા હોય છે અને કામનો દર વધારે સખ્ત હોય છે તેના સંબંધમાં એક બે શબ્દો કહેવા જોઇએ. ચાલુ દુકાળના વર્ષની ખાસ સ્થિતિ જોતાં અને તેની આગલા વર્ષમાં આ ભાગમાં અતિવૃષ્ટિથી નુકસાન થયું હતું, લડાઇની સ્થિતિથી મુશ્કેલીઓ વધી છે, તથા તાવનો રોગ પ્રસરવાથી ગામડાંઓની વસ્તીની સંખ્યા ઓછી થયલી છે, લોકોનાં શરીર નબળાં બની ગયાં છે, અને અજમાયશી કામો ઉઘાડવામાં મોટી ઢીલ થઈ છે તે

જોતાં, અમે સરકારને વિનંતિ કરીશું કે દુષ્કાળનાં કામોની સાધારણ વખતની સરતો હાલ તરત અજમાયશી કામોને લાગુ પાડવી જોઇએ. પ્રથમથીજ મજુરીના દર અને કામ માફકસરજ હોવાં જોઇએ, અને કામ કરનારાઓનાં આશ્રિતોને કામ ચાલે ત્યાંજ પોષવાં જોઈએ. અમે વધુ સૂચના કરીશું કે અનાજના ભાવોમાં થયેલો અનહદ વધારો અને તેમની કાંઈક ચઢતી ઉતરતી વલણ ધ્યાનમાં લેતાં, જે અમલદારોને આ કામ સોંપાય તેઓને એવી ગોઠવણ કરવા સરકારે સૂચવવું જોઇએ કે તેમણે જે ભાવ પર મજુરીનો દર ગણવામાં આવે તે ભાવે અનાજ મળે એવી સગવડ કરવી જોઇએ.

સંકટ નિવારણનાં કામો ખોલવામાં આવે તેની સાથેજ સામાન્ય રીતે ગામડાંમાં મફત મદદ આપવાનું શરૂ થવું જોઇએ. હાલમાં આવી મદદની જરૂર લાંબા વખતથી જણાયલી છે અને સૌથી સારાં ગામો શિવાયનાં બધાંમાં તેની જરૂર છે. ગામડાંની સ્થિતિના અવલોકનથી જણાય છે કે નબળાં અને અશક્ત માણસોની સંખ્યા વધી ગઇ છે તથા ઘણાના રબનારા રોગથી મરણ પામ્યા છે. દુકાળનાં ઘણાખરા ભાગમાં ભૂખમરાની શરૂઆત થઈ છે. હવે, સરકારે ડોલ આપવાનું ત્વરાથી શરૂ કરવું જોઇએ.

એમ છતાં અમારી ખાત્રી થઇ છે કે સરકારનાં સંકટ નિવારણ કામો અને ડોલ હાલની સ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પુરતાં થઇ પડશે નહીં. લડાઈ અને દુષ્કાળે અનાજના ભાવોમાં અસાધારણ વધારો કરી મૂકયો છે. નાના મધ્યમ વર્ગના અને ગરીબ લોકોને પ્રથમ તો દરેક તાલુકામાં સસ્તા દરના અનાજની દુકાનો ખોલીને મદદ આપવી જોઇએ અને તે પછી એક અથવા વધુ મુખ્ય મથકોએ પ્રત્યેક તાલુકાની અંદર કાંતો ખર્ચ થયું હોય તે ભાવે અથવાતો થોડીક ખોટ ખાઇને પણ લોકોની વધતી જતી માગણીના પ્રમાણમાં અનાજ વેચવું જોઇએ. ચાર રીતે કેટલીક દુકાનો અત્યાર અગાઉ ઉઘાડેલી છેઃ (૧) મ્યુનિસિપાલિટીઓએ (૨) સ્થાનિક અનાજની કમિટીઓએ (૩) ખાનગી વેપારીઓએ અને (૪) કેટલાક પરોપકારી માણસોએ. આ દુકાનો જો કે ઘણી બાબતોમાં જૂદા પ્રકારની છે તો પણ તેમનું સામાન્ય ધોરણ એ છે કે–તેઓ ચાલુ બજાર ભાવ કરતાં વધારે ઓછા દરથી અનાજ વેચે છે–તફાવત દરેક મણે ૪ આનાથી લગભગ ૧૨ આના કે ૧ રૂપીઓ હોય છે. વેપારીઓ કે જેઓ અનાજ દર રૂપીએ ૧ આના કરતાં ઓછા નફાથી વેચવા કબૂલ કરે અને બીજા જેઓ કાંતો પડતર કિંમતે અથવા તો નુકશાન વેઠીને અનાજ વેચવાની ઇચ્છા જણાવે તેમને કલેકટરની ભલામણથી કંટ્રોલર સર્ટીફીકેટ પ્રમાણપત્રો આપે છે અને તેથી તેઓ અનાજ આયાત કરવા માટે વેગનો મેળવી શકે છે. છતાં હાલ માતર ધોળકા અને ધંધુકા જેવા કેટલાક તાલુકાઓ પણ છે કે જ્યાં હજી સુધી આવી દુકાનોની કોઈ જાતની સવડ નથી અને અત્યારે ખાનગી દુકાનોની વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે કોઈ પણ ઠેકાણે સ્થાનિક કમિટીઓ નથી. વળી વેચાણના પ્રમાણપત્રો મેળવવા છતાં પણ કમિટીઓ અને વેપારીઓને વેગનોની પુરતી સંખ્યા નહીં મળતી હોવાથી તેઓનાં કામકાજમાં અંતરયા નડે છે અને તેનું પરિણામ એ

નીપજે છે કે દૂરનાં સ્ટેશનોએ વેચવામાં આવેલો જથ્થો પ્રસંગોપાત તેજ જથ્થાએ વેચી નાંખવો પડે છે અને દુકાનોમાં તો અનાજની તંગી રહે છે. એ ઉપરાંત સ્થાનિક કમિટીઓ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઘણું કરીને અનાજનો જરૂરી જથ્થો ખરીદવા માટે નાણાંની મોટી રકમો રોકવાની સ્થિતિમાં હોતી નથી—જો કે તેઓ પાસે કેટલાક મહીના સુધી ખોટની રકમ ભરવા માટેનાં ફંડ હોય છે. આ મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવા માટે અને બધા તાલુકાનાં મુખ્ય મથકોએ સસ્તા દરના અનાજની દુકાનો ખોલવા અને તેની દેખરેખ રાખવામાં મદદ કરવા મુંબાઇમાં એક સેંટ્રલ કમિટી સ્થાપવી જોઈએ અને તેણે અનાજ તેમજ ઘાસ સંકટવાળા ભાગમાં લાવી વેચવાનું કામ હાથ ધરવું જોઇએ. જે મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને સ્થાનિક કમિટીઓ દુકાનો ખોલે અથવા તે નિભાવે તે મુંબઇની કમિટીને લખી જણાવે અને મુંબઇની કમિટી કંટ્રોલર સાથે અનાજ તેમજ વેગનો પુરાં પાડવાના સંબંધમાં ગોઠવણો કરે. જે ખાનગી વેપારીઓ આવી દુકાનો ઉઘાડવા માગતા હોય તેઓ જો થોડાક સામાન્ય નિયમો કબૂલ કરી સ્થાનિક કમિટીઓની દેખરેખ નીચે કામ કરે તો તેઓ મુંબાઇની કમિટીની મદદ મેળવી શકે. અમે મુંબાઇની કમિટી જ્યારે સ્થાપવામાં આવે ત્યારે તેને સારામાં સારી સગવડો કરી આપવા અને ખાનગી અનાજના ધંધા ઉપરનો અંકુશ મજબૂત કરવા સરકારને ભલામણ કરીએ છીએ. એ અંકુશ જ્યારે અસરકારક કરવામાં આવશે ત્યારે આવી દુકાનોની જરૂર તો ઓછી થશે એવી અમે સરકારને ભલામણ કરીએ છીએ.

ગામડાંની વસ્તીમાં એવા કેટલાક વર્ગો છે કે જે સરકારી સંકટ નિવારણ ઉપર કામો જવા કરતાં મોત પસંદ કરશે અને જેઓના સ્વમાનની લાગણી સરકારના નક્કી કરેલા કાનૂનો મુજબ મફત મદદ લેતાં ઘણી દુઃખાશે. ગરીબ પાટીદારો અને રજપૂતો, ગરાશિયાઓ અને તાલુકદારો તેમજ પરદેનશીન સ્ત્રીઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. સ્થાનિક અનાજ વેચનાર કમિટીઓએ પાસેનાં ગામોમાં રહેતાં આવાં માણસોની યાદી તૈયાર કરવી અને વખતો વખત તેમનાં મકાનોએ અનાજ મોકલી આપીને તેમના નિવારણની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ.

અમે હવે અમારી સૂચનાઓ તારવી કાઢીશું.

(૧) સરકારે ગુજરાતના સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુષ્કાળની સ્થિતિ તરત જાહેર કરવી જોઇએ.

(૨) સરકારે આ માસની આખરે અથવા તો મોડામાં મોડું આવતા માસની શરૂઆતમાં આખી મહેસુલની મોકુફી અને માફીની ઉદાર રાજનીતિ જાહેર કરવી.

(૩) સરકારે ખાસ કરીને નવા કુવાઓ ખોદવા માટે જુનાના સમાર કામ માટે ખર્ચવા માટે તગાવી મોટી રકમો નિયત કરી વહેંચવી.

(૪) સરકાર અને જીલ્લા અમલદારોએ એ જોવાની ખાસ જાતે સંભાળ રાખવી કે તગાવીમાં આપવા માટે મંજુર કરવામાં આવેલી મોટી રકમો ગામડાંઓમાં ખેડુતોને ઘણી અગવડોમાં મૂક્યા વિના તાકીદે વહેંચવામાં આવે અને સરકારે

પોતાના તાબાના નોકરોને ખાત્રી આપવી જોઇએ કે જો હાલની રકમ ખૂટી પડશે તો બીજી વધુ રકમો મંજુર કરવામાં આવશે.

(૫) સરકારે આ વર્ષે તગાવી ઉપર કાંઇ વ્યાજ લેવું નહીં જોઇએ.

(૬) સરકારે દરેક તાલુકામાં બની શકતા જથ્થામાં બોરીંગમશીનો–કુવા સરાવવાનાં યંત્રો–નો લાભ મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ અને તે ચલાવવાની પદ્ધતિ સરળ બનાવવી જોઇએ.

(૭) વિલાયતી ઘાસની વાવણી બની શકે તેટલા મોટા વિસ્તારમાં કરવા માટે ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી ખેતીવાડી ખાતાના અમલદારોની સલાહ સુલભ કરવી અને લુસર્નનાં બીયાં તથા કાચા કુવાઓ માટે તગાવી આપવી જોઇએ.

(૮) ઇરીગેશન ખાતાના અમલદારોને ગામડાનાં તળાવો કનાલનાં પાણીથી ભરવા માટે અને જ્યાં બની શકે ત્યાં ઘાસના વિસ્તારો ચરવા માટે ખુલ્લા મકવાને સરકારે સૂચવવું જોઇએ.

(૯) દુકાળથી સૌથી વધુ પીડાયલા વિસ્તારોમાં ઘાસ તગાવી તરીકે આપવાનું સરકારે તરતજ શરૂ કરવું જોઇએ.

(૧૦) સરકારે જે બધા તાલુકાઓ ઘણાજ સંકટવાળા હોય તેના એક બે મથકમાં ઘાસનો મોટો જથ્થો તરતજ આયાત કરવો અને જો જરૂર જણાય તો ખાનગી વેપારીઓ પાસેથી તે ખરીદ કરીને દર ૧૦૦૦ પાઉંડના રૂા. ૧૫) ના દરથી વેચવો જોઇએ.

(૧૧) મુંબાઇની સેંટ્રલ કમિટી સાથે મળીને સ્થાનિક કમિટીઓએ દુકાળવાળા વિસ્તારોમાં ઘાસ આયાત કરીને સસ્તા દરે વેચવાના કામમાં સરકાર સાથે સહકાર કરવો જોઇએ.

(૧૨) સ્થાનિક સરકારે હિંદી સરકાર પાસેથી, દુકાળવાળા ભાગોમાં રેલ્વેના ઓછા નુરે ઘાસ આયાત કરવાની મંજુરી મેળવવી જોઇએ.

(૧૩) સરકારે તરતજ સાધારણ દુકાળનાં કામને લાગુ પાડવામાં આવતી સરતોથી અજમાયશી કામો ઉઘાડવાં જોઇએ અને સંકટવાળા મોટા વિસ્તારમાં ડોલ આપવાનું શરૂ કરવું જોઇએ.

(૧૪) મુંબાઇની સેંટ્રલ કમિટીએ સ્થાનિક કમિટીઓ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ સાથે મળીને સસ્તા અનાજની દુકાનો ખોલવામાં સહાયભૂત થવું જોઇએ. ગરીબ પાટીદારો, ગિરાશીઆઓ, પરદાનશીન સ્ત્રીઓ વગેરેને આ દુકાનોએથી અનાજનાં દાન પહોંચાડવાં જોઇએ.

(૧૫) મુંબાઇની અને સ્થાનિક કમિટીઓને અનાજ અને ઘાસને લગતાં તેમનાં બધાં કામ માટે સરકારે સૌથી વધારે સગવડો કરી આપવી જોઇએ.

તા. ૧૫–૧૧–૧૮. (નવજીવન ઑફિસ.)

ના. વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલનું ભાષણ.*

(આ ભાષણમાંથી મુંબાઇ ઇલાકાને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવા વિષે અને મુંબાઇની ધારાસભાના બંધારણ અને તેના સભાસદોની ચુંટણી તથા મતાધિકાર વિષે ફકરા નીચે ઉતાર્યા છે.)

આ ઉપરાંત આ પ્રસંગે સુધારાની યોજનાના સંબંધમાં સ્વાયત્ત અને પરાયત્ત વિષયોની વહેંચણી કરવા તથા ધારાસભાઓનાં બંધારણનો નિર્ણય કરવા નીમાયલી કમિટિઓની બેઠકો શરૂ થઇ ગઇ છે; અને તે કમિટિઓ તરફથી જાહેર સંસ્થાઓ અને આગેવાનો પાસે અભિપ્રાયો માગવામાં આવશે આ પ્રસંગે લોકમત કેળવવાની તક આપણે ગુમાવવી જોઇએ નહિ, અને તે ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્ દ્વારા ઉત્તમ રીતે થઈ શકે એમ હોવાથી મને આ પરિષદ્ મુલતવી ન રાખવાની જરૂર જણાઇ હતી. રાજકીય સુધારાનો પ્રશ્ન હું સર્વ કરતાં વધારે અગત્યનો ગણું છું અને તેથી તે સંબંધી મારા વિચારો હું આપની સન્મુખ જરા લંબાણથી મુકવાની રજા લઉં છું.

મુંબઇ ઇલાકા માટે સ્વાયત્ત અને પરાયત્ત ખાતાંઓ વિષે વિચાર.

પ્રાન્તિક સરકારે કેટલા વિષયો 'સ્વાયત્ત' (Reserved) અને કેટલા 'પરાયત્ત' (Transferred) કરવા તેની યોગ્યાયોગ્યતાપર રીપોર્ટના ૨૩૮ મા ફકરામાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કેઃ—

(૧) સ્થાનિક અનુભવ અને સામાજીક સેવાને લગતી બાબતો, જેમાં હિન્દીઓ વિશેષ હિત ધરાવે છે ને ઉત્સાહવાળા છે.

(૨) જે વિષયોની વ્યવસ્થા કરવામાં મંત્રીઓ (ministers) નિષ્ફળ નીવડે તોપણ ભારે જોખમમાં ઉતરવું ન પડે અને જેમાં ભુલો થાય તોપણ સુધરી શકે, અને

(૩) જે વિષયો હજુ વિકાસના ક્રમમાં છે.

તે વિષયો પરાયત્ત કરવા હરકત નથી.

આ નિયમને લક્ષમાં રાખી ન્યાય અને સુલેહશાંતિ જાળવનારા ખાતાનો અંકુશ સ્વાયત્ત વિષયોના વર્ગમાં રાખવો, એવી દલીલ કરવામાં આવી છે.

(૪) બીજું જે વિષયો પ્રજાના મોટા ભાગના હિતને લગતા હોય અને જે મોટા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ નવી ધારાસભામાં સારી રીતે આવી શકે તેમ ન હોય તે વર્ગના હિતને લગતા વિષયો 'સ્વાયત્ત' કોટિમાં રાખવા, અને આના ઉદાહરણ તરીકે જમીન મહેસુલ અને ખેડુતોના હકને લગતી બાબતો ગણાવવામાં આવી છે.

મહેસુલી ખાતું.

મુંબઇ ઇલાકાના 'સ્વાયત્ત' અને 'પરાયત્ત' વિષયોના વર્ગીકરણ બાબત આપણે

* (નડીઆદના તા. ૧૬-૧૭-૧૮ મી નવેમ્બરે મળેલી બીજી ગુજરાત રાજકીય પરિષદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ.)

હાલ વિચાર કરવાનો છે. આ ઇલાકાનું મહેસુલી ખાતુ રૈયતવારી છે એ વાત તો સર્વને જાણીતી છે. એટલે જમાબંધીનો કરાર પ્રત્યેક ખેતી કરનાર ખાતેદાર અને સરકાર વચ્ચેનો છે. તેમાં મુખ્ય જમીનદાર સાથેનો કરાર નથી. બ્રિટિશ અમલના આરંભથી માંડીને આજ સુધીમાં બબ્બે અને ત્રણ ત્રણ વાર જમીન મહેસુલની આંકણી ફરી ફરીને થઈ ગઇ છે. એક વખત થયેલી આંકણી આ ઇલાકાના ઘણા ભાગોમાં ત્રીશ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે અને તે મુદતની અંદર જમીન મહેસુલ વધારવાનો સરકારને હક નથી. નવી આંકણી કરતી વખતે જ્યાં સુધી દેશની આબાદી વધતી જાય નહિ અને તેમ થવાનો આ લડાઇના અંત પછી વિશેષ સંભવ છે ત્યાં સુધી ખેતીની પેદાશના જે ધોરણ ઉપર જમીન મહેસુલના આકારની મર્યાદા બંધાય છે તે ધોરણ પ્રમાણે ન્યાયની રીતે આકારનો ઘટાડો થવાનો સંભવ ઓછો છે. જે તાલુકામાં અથવા જીલ્લામાં તે ધોરણો પ્રમાણે જમીન મહેસુલમાં અથવા પ્રતવારીમાં ઘટી ગયલી માલમ પડે ત્યાં પ્રજાના મોટા ભાગના હિતનો વિચાર કરી જમીન મહેસુલના આકારની મર્યાદા ઉતારવામાં આવે તો તેમાં પ્રજાના મોટા ભાગનું હિત તે મર્યાદા ઘટાડવામાંજ ગણાય. ઇલાકાની ખુટતી ઉપજ તેવા પ્રસંગે બીજે રસ્તે વધારવી જોઇએ. અને એવા નિઃસત્વ ભાગને અણઘટતી રીતે કચડી નાખવો જોઇએ નહિ.

ખેતીની જમીનની મહેસુલની ફરી ફરી આંકણી જેમ ત્રીશ ત્રીશ વર્ષે થાય છે તેમ બીનખેતીની જમીનની આંકણી હાલ પચાસ વર્ષે થાય છે. આમ હોવાને લીધે બીનખેતીને લગતી જમીનનો આકાર ઘટવાનો જરાપણ સંભવ નથી. ફરી આંકણી કરતી વખતે પણ તે તે તાલુકાઓ અથવા જીલ્લાઓમાં બીનખેતીની જમીનની આંકણીનું તેજ ધોરણ ચાલુ રહેશે બલ્કે ખેતીની જમીનની માફક અમુક જીલ્લામાં બીન ખેતીની જમીનની આંકણી એકજ વખતે અંત પામી ફરી અંકાવી જોઇએ. આ સઘળી બાબતો પ્રજામતના અંકુશમાં વધારે સારી રીતે છીણાવાનો સંભવ છે. અને હાલ જેમ રૈયતના હિતનો વિચાર રૈયતને પુછ્યા વિના સરકાર 'માબાપ' પોતાનીજ જોખમદારી ઉપર કરે છે તેમ નહિ થતાં રૈયતના પ્રતિનિધિ દ્વારા થવાનો પ્રસંગ આવશે.

ખેતીવાડી અને જમીન મહેસુલના વિષયો પરસ્પર સંબન્ધ ધરાવનારા છે. એકના અનુભવની બીજાને જરૂર છે. પ્રથમ એ બે ખાતાં ભેગાં હતાં. રીપોર્ટમાં ખેતીવાડી પરાયત્ત કરવાનું જણાવ્યું છે અને જમીન મહેસુલ સ્વાયત્ત રાખવા કહ્યું છે. જમીન મહેસુલના વ્યાપક શબ્દોમાં ઘણી બાબતો સમાઇ જાય છે. તેમાં (૧) જમીન મહેસુલની આકારણી અને વસુલાત (૨) મુલ્કી ખાતાંના વહીવટની અને વ્યવસ્થાની બાબતો (૩) જમીન ઉપરના હકની નોંધણીઓ (૪) મુલ્કી બાબતની માપણીઓ (૫) વરિષ્ઠ અને કનિષ્ઠ ધોરણ કરનારા પરસ્પરના હકના નિર્ણયો (૬) વરિષ્ઠ ધોરણ કરનારને સાંથ વસુલ આપવાની મદદ (૭) સગીર અથવા કાયદાની દૃષ્ટિમાં રક્ષણ કરવા યોગ્ય અસીલની મીલકતનો વહીવટ (૮) દેવામાં ડુબેલી અને જપ્તીમાં લેવાયલી મીલકતનો વહીવટ (૯) દુષ્કાળ સમયની વ્યવસ્થા (૧૦) જમીનની સુધારણા અથવા ખેડુતના સંકટ નીવારણના તકાવી વિગેરે ઉપાયો (૧૧) મહેસુલ માફીથી આપેલી જમીનનો દુરૂપયોગ અટકાવવા અથવા પાછી લેવાના પ્રસંગો (૧૨) ભાઠાની જમીન અથવા ધોવાણમાં ગયલી જમીનનો આકાર ઠરાવવાના

અથવા છૂટ આપવાના નિયમો. (૧૭) સરકારી પડતર જમીનને ખેડવા આપવાના અને આબાદી કરવાના સઘળા ઉપાયો વિગેરે વિગેરે.

આ અંતર્ગત વિષયોનું જેઓ મનન કરે તેમને સહજ સમજાય એમ છે કે મહેસુલને સ્વાયત્ત રાખવાથી પ્રજાને રાજ્યવહીવટનું શિક્ષણ આપવાનો મુખ્ય માર્ગજ બંધ થઈ જાય છે. મુંબાઇ ઇલાકામાં આ વિષયોના અભ્યાસકોનો કાંઇ લોપ થયો છે એમ નથી. આ વિષયમાં સરકારના પ્રવીણ અમલદારો સામે ટક્કર ઝીલી શકે તેવા અનુભવી ધારાસભાના સભાસદો—મર્હુમ સર ફીરોજશાહ મહેતા, ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક વિગેરે થઇ ગયા છે. અને હાલ પણ માનનીય પારેખ, ગોડબોલે વિગેરે વિદ્યમાન છે. વળી સ્થાનિક અનુભવની દલીલથી, અને ભૂલ થવાના સંભવ ઘણા ઓછા હોવાના કારણથી પણ જમીન મહેસુલ જેવા વિષયો પ્રજામતના અંકુશમાં મુકવા જોઇએ.

મોન્ટેગ્યુ—ચેમ્સફર્ડ યોજનાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જમીન મહેસુલનો વિષય પરાયત્ત વર્ગમાં ન રાખવાનું મુખ્ય કારણ એક એ બતાવવામાં આવે છે કે તે મોટા વર્ગના હિતનો સંબંધ જેમાં સમાયો છે તે વર્ગના બળવાન પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં હાલ નથી. આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે હાલની ધારાસભામાં તેનું પ્રતિનિધિત્વ ખેડુત વર્ગના તરફનું નથી તો નવી ધારાસભામાં તે તત્વ દાખલ કરવાની યોજના સાથે સાથેજ પ્રજા પક્ષના હિમાયતીઓ કરે છે. તે યોજના ઘડવાનું કામ એક કમિટીને સોંપાયું છે. એટલે રૈયતના પ્રતિનિધિઓ બહોળી સંખ્યાના મતાધિકારી તરફથી આવશે ત્યારે રૈયતનું હિત વધારે જળવાવાનો સંભવ છે અને તેમ થાય તો જમીન મહેસુલ સ્વાયત્ત રાખવાની દલીલ પાયામાંથી ઉડી જાય છે, અને મારા અભિપ્રાય સાથે મળતા સર્વ પ્રજાહિતચિન્તકનું પણ એમજ કહેવું છે કે ખેડુત વર્ગના અથવા રૈયતના મતાધિકારીની સંખ્યા વધારવી એટલુંજ નહિ પણ રૈયત તરફના સીધા પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં જવા જોઇએ. સારાંશ સીધી અથવા પ્રત્યક્ષ રીતે રૈયતનું પ્રતિનિધિત્વ ધારાસભામાં આવે અને પરોક્ષ રીતનું પ્રતિનિધિત્વ ઓછું થાય અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધે તો પછી જમીન મહેસુલને સ્વાયત્ત વિષય રાખવાને કાંઇપણ કારણ હોઇ શકેજ નહિ.

વિશેષમાં મારૂં કહેવું તો એમ છે કે ખેડુત વર્ગના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા નવી ધારાસભામાં વધારે પ્રમાણમાં હોય કે ન હોય તોપણ જમીન મહેસુલની બાબતમાં સરકારની આજ સુધીની પદ્ધતિ જોતાં અને તે પદ્ધતિથી ખેડુત વર્ગની એકંદર સ્થિતિ ઉપર થયલી અસરનો વિચાર કરતાં એ ખાતું મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવામાંજ ખેડુતોનું ખરૂં હિત સમાયલું છે. મી૦ ચીમનલાલ સેતલવડ જે આ સવાલનો નિર્ણય કરવાને નીમાયલી કમિટીના એક સભ્ય છે તેમણે તથા તેમની સાથે બીજા કેટલાક મુંબાઈના મોડરેટ આગેવાનોએ નામદાર વાઇસરાય અને મી૦ મોંટેગ્યુ રૂબરૂ રજુ કરેલા નિવેદનપત્રમાં, આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેના વિચારો દર્શાવેલા છેઃ—

"ખેડુત વર્ગની પરંપરાથી ચાલતી આવેલી દેવાદાર સ્થિતિ સર્વને જાણીતી છે, અને બ્રિટિશ રાજ્યના આરંભથીજ એ વિષય ચર્ચાસ્પદ થઈ પડયો છે. આ સ્થિતિનાં બે મુખ્ય કારણો છે, એ શિક્ષિત વર્ગે વર્તમાનપત્રો તેમજ બીજી જાહેર સંસ્થાઓદ્વારા

પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. (૧) જમીન મહેસુલની બાબતમાં સરકારની સખ્ત નીતિ; જેથી હિંદી સરકારને દુનિયાના સૌથી મહાન જમીનદારથી માફક દર વર્ષે ત્રીશ કરોડ રૂપીઆનું ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) ખેડુતોની અજ્ઞાનતા, જેને લીધે તેઓ લોભી અને હરામખોર શાહુકારોના શિકાર થઇ પડે છે. હિંદુસ્થાનના સર્વ પ્રાન્તોની સ્થિતિ વિષે ક્રમવાર વિવેચન કરતા પહેલાં મુંબાઇ ઇલાકામાં આ દેવાદારપણાનો ઇતિહાસ આપણે તપાસીએ. ગયા સૈકાના છઠ્ઠા અને સાતમા દાયકાઓમાં શિક્ષિત વર્ગને હાથે ચાલતાં વર્તમાનપત્રોના સાહિત્ય અને અમલદારોના રિપોર્ટો ઉપરથી જણાશે કે, બીજાં ઘણાં કારણોમાં મુખ્યત્વે કરીને સરકારની સખ્તાઇભરેલી મહેસુલી પદ્ધતિને લીધે દક્ષિણના ખેડુતો તદ્દન દેવાળીઆ અને સાધનહીન થઇ જવાની તૈયારીમાં છે, એ વાત સરકારના ધ્યાનપર વારંવાર લાવવામાં આવી હતી. બીજી બાજુએથી ખેડુતની આવી સ્થિતિનાં કારણો, લગ્ન, બીજા સામાજીક વ્યવહારોમાં અને ક્રિયાઓમાં કરવામાં આવતો અવિચારી ખર્ચ અને કરકસરનો અભાવ છે. બાકી જમીન મહેસુલ તો મરાઠા રાજ્યમાં લેવામાં આવતું તેના કરતાં ઘણું ઓછું છે એમ સરકારના મહેસુલી અમલદારો પ્રતિપાદન કરતા. ખેડુતોની ફરીઆદપર કે તેમની સ્થિતિ સુધારવાને કરવામાં આવેલા પ્રયત્નપર સરકારે ધ્યાનજ આપ્યું નહોતું. આથી હાંતે આવી ગયેલા ખેડુતોએ ૧૮૭૪ માં દક્ષિણમાં હુલ્લડ કર્યું અને તેમને પૈસા ધીરનારા મારવાડીઓનાં નાક કાપી લઇને તેમણે પોતાનો વૈરાગ્નિ શાંત પાડયો, ત્યારેજ આ વિષયની ગંભીરતા સંબન્ધી સરકારની આંખ ઉઘડી. તે વખતના મુંબઇના ગવર્નર સર ફિલિપ વુડહાઉસે મહેસુલની પદ્ધતિની સખ્તાઇ ઓછી કરવા સંબન્ધી એક ઠરાવ બહાર પાડયો. પરંતુ સેક્રેટરીએટમાંની—હિન્દી સનદી નોકરીના અમલદારોએ–ને કરશાહીએ તેની વિરૂદ્ધ પોતાથી બનતું સર્વ કર્યું. આખરે એ ઠરાવની અમલ બજાવણી થઇજ નહિ. વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી અને ખેતીના વિષયના ઉસ્તાદ અભ્યાસી સર જેમ્સ કેર્ડ જેવાના અધ્યક્ષપણા નીચે દક્ષિણના ખેડુતોની દેવાદાર સ્થિતિની તપાસ કરવાને એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું. અધ્યક્ષ અને એ કમિશનના સભ્યોના મોટા ભાગે મહેસુલની સખ્તાઇ ભરેલી પદ્ધતિ ઘણાજ કડક શબ્દોમાં વખોડી કહાડી અને ખેડુતની વધતી જતી દેવાદાર સ્થિતિ અને નાદારીનું મુખ્ય કારણજ એ પદ્ધતિ છે એમ જાહેર કર્યું. મુંબાઇ ઇલાકાના મહેસુલી અમલદારોએ એ કમિશને દર્શાવેલા વિચારો વિરૂદ્ધ હુંમેશ ઉઠાવ ચાલતી આવેલી મહેસુલી પદ્ધતિનાં તતુડાં ફુંકવા માંડયાં. હિન્દી વર્તમાનપત્રો અને સાર્વજનિક સભા દ્વારા ખેડુતોને બચાવવા માટે કેટલાંક પગલાં લેવા સરકારને વારંવાર વિનંતિ કરવામાં આવી તોપણ ખેડુતોનાં દુઃખ ઓછાં કરવાનો જરાપણ પ્રયત્ન થયો નહિ. સર ફિલિપ વુડહાઉસ, ગવર્નરના હોદ્દા ઉપરથી ફારેગ થયા હતા અને તેમની જગ્યાએ તે વખતે સર રીચાર્ડ ટેમ્પલ ગવર્નર થયા હતા. 'ડેક્કન રૈયત કમિશને' કરેલી ભલામણો, અને ખાસ કરીને સખ્તાઇ ભરેલી મહેસુલી પદ્ધતિના સબંધમાં મુંબાઇની સરકાર શું પગલાં લેવા ધારે છે તે સબન્ધી હિન્દી સરકારના સવાલ જવાબમાં સર રીચાર્ડ ટેમ્પલે એમ જણાવ્યું કે એ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાને કાંઇપણ પગલાં લેવાની જરૂર નથી, કારણ કે સરકાર એ પદ્ધતિ સંતોષકારક અને કમિશને દર્શાવેલા દોષોથી મુક્ત છે, એમ માને છે. હિન્દી વર્તમાનપત્રોએ અને સાર્વજનિક સભાએ ચાલુ રાખેલી ચળવળને લીધે હિન્દી સરકારે એ વિષયમાં કાંઇપણ પગલાં

લેવાની જરૂરીઆત જોઇ અને વડી ધારાસભાના મુંબાઇ તરફના પ્રતિનિધિ મી૦ હોપે વડી ધારાસભામાં 'ડેકન એગ્રીકલ્ચરીસ્ટ રીલીફ બીલ' દાખલ કર્યું. પરંતુ આ બીલમાં ખેડુતો અને શાહુકારોના સંબંધનોજ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ સબંધ સુધારવા માટે એક બાજુએ શાહુકારોના હક્ક ઉપર કેટલાક અંકુશો મુકવામાં આવ્યા અને બીજી તરફ ન્યાય ખાતાનાં કેટલાક અધિકારો કારોબારી અમલદારોને આપવામાં આવ્યા; પરંતુ મહેસુલી પદ્ધતિની સખ્તાઈ ઓછી કરવા સરકાર અને ખેડુતો વચ્ચેના સંબન્ધમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રશ્ન તો બાજુએજ રાખવામાં આવ્યો. આ બીલ ધારાસભામાં રજુ કરતી વખતે કરેલા ભાષણમાં માનનીય મી. હોપે સખ્ત મહેસુલી પદ્ધતિને લીધેજ ખેડુતો દેવામાં ડુબ્યા છે એમ કબુલ કર્યું હતું. આને લીધે એ સંબન્ધમાં પણ કાંઇ પગલાં લેવામાં આવશે એવી આશા બાંધવામાં આવી હતી. પરંતુ લાંબા વખત સુધી કાંઇજ કરવામાં આવ્યું નહિ, અને ત્યાર પછી જે કાંઇ કરવામાં આવ્યું તે પણ ઘણીજ શિથિલતાથી. 'ડેકન એગ્રીકલ્ચરીસ્ટ રીલીફ એક્ટ' ને કાયદાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું શું થયું? એના વિરૂદ્ધ નોકરશાહીની ટીકા ચાલુજ રહી અને આખરે તેમને એ કાયદાની નિરૂપયોગિતા કબુલ કરવી પડી. બીજા કરોની પેઠે જમીન ઉપરના કરને પણ ધારાસભાની સંમતી હોવી જોઇએ ને ધારાસભા દ્વારાજ તે નિયમિત થવો જોઇએ એમ હિન્દુસ્થાનના શિક્ષિત વર્ગે વારંવાર જાહેર કર્યું છે. ૧૯૦૮ ના 'ડીસેન્ટ્રેલાઇઝેશન કમિશને' આ સિદ્ધાંત કબુલ રાખ્યો છે અને તેને માટે મજબુત ભલામણ કરી છે. પરંતુ જે નોકરશાહીને હાથે ખેડુતોનું ભાગ્ય અંકિત થાય છે અને જેણે સરકારને દુનિયાના એક મહાન જમીનદાર બનાવવાની નીતિ ધારણ કરી છે, તે આ દિશામાં સૂચવવામાં આવેલા સુધારા તરફ દુર્લક્ષ બતાવવામાં મક્કમ રહી છે. નોકરશાહી ખેડુત સાથેનો પોતાનો વહીવટ શાહુકારો અને દિવાની અદાલતોના નીકલ કરી નિરંકુશ બનાવવાને જેટલી આતુર છે તેટલી એ સંબન્ધમાં પોતાનામાં—સરકારમાં સુધારો કરવાને આતુર નથી. આમ છતાં પણ ખેડુતોના હિતના ખરા રક્ષક એ અંગ્રેજ અમલદારોજ છે એમ કહેવામાં આવે છે. જમાબંધીની પદ્ધતિ વિષે હિન્દ અને સંસ્થાનો વચ્ચે જે ભેદ રાખવામાં આવ્યો તે દેખીતો છે, અને હિન્દમાં લીકારાયલું ધોરણ કદાપણ વિરૂદ્ધ છે એમ કહેવુંજ જોઇએ. ૧૭૯૩ ની સાલ પછી લાખો એકર જમીન, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ટાસ્માનીઆ, કેનડા વિગેરે દેશોમાં બ્રિટિશ તાજની હકુમત નીચે આવી છે. રાજા અથવા રાજ્ય તરફથી નીમાયલા અધિકારીઓએ ત્યાં જમીનની અમુક વેચાણ કિમ્મત ઠરાવી તેના પ્રમાણમાં સરકારની માલીકીનો હક્ક જાળવવા પુરતુંજ નામનું મહેસુલ લેવાનું વધારે પસંદ કર્યું છે, અને પરિણામે તેટલુંજ મહેસુલ તેઓ ભર્યા કરે છે. પરન્તુ હિન્દુસ્થાનમાં અમુક અપવાદો સિવાય અમુક વર્ષોને અંતરે મહેસુલની ફરી ફરી આંકણી કરવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે ખેડુતો હેરાનગતિ, ચિન્તા અને અસ્થિરતાનો ભોગ થઇ પડે છે. ૧૮૭૦–૭૫ સુધીના વાઇસરાયની કારોબારી સભાના કાયદાના સભ્ય સર આર્થર હોબહાઉસે ૧૮૭૯ માં નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કહાડયા હતા, એમાં કાંઇજ આશ્ચર્ય જેવું નથીઃ—

"આપણે આપણાં નાનામાં નાનાં અને નિર્બળમાં નિર્બળ સ્વજાતિથી વસતાં સંસ્થાનો સાથે આવી રીતે વર્તવાની કદી પણ હિમ્મત ધરી નહોત."

ઉપલા ઉદ્‌ગાર કાપડ ઉપરની જકાતના સંબંધમાં કહાડવામાં આવ્યા હતા પરંતુ મહેસુલી વહીવટને પણ તે બરાબર લાગુ પડે છે."

ઉપરના ફકરામાં મી. સેતલવડ અને તેમના મિત્રોએ મુંબાઇ સરકારની મહેસુલી રાજનીતિનો જુનો ઇતિહાસ કહ્યો. હવે આપણે મીન્ટો–મોરલીના સુધારા હિંદમાં દાખલ થયા ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ તપાસીએ. આ બાબતમાં મારી તો જાતમાહિતી છે અને મારી ખાત્રી થઇ છે કે ઇલાકાના ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપયો યોજવાની ભલામણો મુંબાઇની ધારાસભાના બીનસરકારી સભ્યોએ અનેકવાર કરેલી છે. ૧૯૧૦ થી આજ સુધી ધારાસભામાં આ વિષય ઉપર ચાલેલી તકરારોનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર સહજ સમજી શકશે કે ખેડુતોનું હિત સાચવવા, તેમની સ્થિતિ સુધારવા કોણે વધારે કાળજી બતાવી છે ? સરકારે કે બીન સરકારી સભાસદોએ ? સરકારે નીમેલી કમિટીની ફરજ છે કે આ વિષય ઉપર તેમણે બારીકીથી તપાસ કરવી. આપણી પણ ફરજ છે કે વધારે નહિ તો ૧૯૧૦ થી તે આજસુધી ધારાસભામાં ચાલેલી આ વિષય ઉપરની તકરારોનો સંક્ષિપ્ત સાર કાઢી તે કમિટી સમક્ષ રજુ કરવો. તેમ કરવાથી ખુલ્લે ખુલ્લું માલમ પડી આવશે કે સરકાર અને સરકારી અમલદારોએ ઇલાકાના ખેડુતોના હિતાર્થે કઇ કઇ યોજના ધારાસભા પાસે રજુ કરી અને બીનસરકારી સભાસદોએ તે સામે વાંધો લીધો, અગર તો બીનસરકારી સભાસદોએ કઇ કઇ યોજના રજુ કરી અને સરકારે તે સ્વીકારી કે નહીં ? મારા જાતઅનુભવ ઉપરથી હું તો કહેવાને તૈયાર છું કે જમીન મહેસુલનું ખાતું પરાયત્ત કરવામાં આવે તોજ ખેડુતોની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ છે.

વળી એવી દલીલ લાવવામાં આવે કે જમીન મહેસુલ ખાતું ન્યાય અને સુલેહ-શાંતિના ખાતાં સાથે સંયુકત હોવાથી એ બંને ખાતાં એકજ વર્ગમાં જવાં જોઇએ. આ દલીલમાં કંઇજ વજન નથી. જમીન મહેસુલ અને કારોબારી ખાતાંથી ન્યાય ખાતાંને જુદું પાડવાની માગણીઓ પ્રજા પક્ષના આગેવાનો ઘણા લાંબા વખતથી કરતા આવ્યા છે. બન્નેને સંયુક્ત રાખવામાં ન્યાય ખાતાનું સ્વાતંત્ર્ય દબાય છે અને તેનો મોભો ઘટે છે, અને મહેસુલી અને કારોબારી ખાતાંને અણઘટતું પ્રાધાન્ય મળે છે. બંને ખાતાનાં વિષયો અને તેના અમલદારો પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હોવા જોઇએ. વડોદરા રાજ્યમાં એ બે ખાતાંઓ પ્રથક છે તેથી જમીન મહેસુલનાં ખાતાંને અથવા ઉપજને કોઇપણ પ્રકારનું જોખમ પહોંચ્યું નથી.

ન્યાય ખાતું.

(૧) દિવાની અને (૧) ફોજદારી એવા ન્યાય ખાતાના બે વિભાગો છે. પ્રથમ વિભાગને 'સ્વાયત્ત' રાખવાની કાંઇપણ જરૂર નથી, બલ્કે સુશિક્ષિત હિન્દીઓનું એ વિષયનું જ્ઞાન અને સૂક્ષ્મ વિવેકદૃષ્ટિ માટે સરકાર પણ ઘણો ઉંચો અભિપ્રાય ધરાવે છે, અને તેથી તેઓ એ ખાતામાં હિન્દી સનદી અમલદારો કરતાં વધારે ઉપયોગી નીવડવાનો સંભવ છે. હાલ દિવાની ખાતું મહેસુલી ખાતા સાથે સંયુક્ત નથી અને કારોબારી અમલદારો બહાલી, બરતરફી વિગેરે બાબતોમાં તે ખાતાનાં અંકુશ નીચે છે. એ ખાતું હાઇકોર્ટની દેખરેખ નીચે છે. એટલે દિવાની શાખાના ન્યાયના સઘળા વિષયો 'પરાયત્ત' કરવામાં કોઇ જાતનો વાંધો નથી.

બીજા વિભાગનો ન્યાય (ફોજદારી વિષય) કારોબારી ખાતાં સાથે ' સ્વાયત્ત ' રાખવાનું કારણ નથી. જો જમીન મહેસુલ ' પરાયત્ત ' થાય તો ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું ' પરાયત્ત ' વર્ગમાં જવું જોઇએ. આ ખાતાનું કાર્ય મામલતદાર, ડેપ્યુટી કલેકટર અને કલેકટર વિગેરે મહેસુલી અમલદારોને સોંપાયલું છે તો પછી ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું સ્વાયત્ત શી રીતે બનાવી શકાય ? એકજ અમલદારને એવી રીતે બે પ્રકારના અંકુશમાં રાખવાથી પ્રજાનું તેમજ અમલદારનું અહિત થવાનો સંભવ છે.

સુલેહ શાન્તિ જાળવનારૂં ખાતું ' સ્વાયત્ત ' જ હોવું જાઇએ એમ ઠરાવી પાડી, ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું તેની સાથે સંબન્ધ ધરાવતું હોવાથી તેને પણ ' સ્વાયત્ત ' રાખવું અને મહેસુલી અને ફોજદારી ખાતાં સંયુકત હોવાથી મહેસુલી ખાતું પણ ' સ્વાયત્ત ' રાખવા સિવાય બીજો માર્ગ નથી, એવી દલીલ કરવી એ માત્ર તર્કજાળ છે અને તેમાં પ્રજા પક્ષના હીમાયતીઓએ ફસાવું જોઇએ નહિ.

ફોજદારી ન્યાય અને સુલેહ—અથવા માજીસ્ટ્રેટો અને પોલિસના અધિકારનાં કામોનું મૂળ ગુન્હામાં રહેલું છે; પરંતુ બન્નેનું કાર્યક્ષેત્ર તદ્દન અલગ છે. પ્રત્યક્ષ ફરીયાદ અથવા પોલિસના રિપોર્ટ સિવાય માજીસ્ટ્રેટને ન્યાય આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. સુલેહ જાળવવાનું કામ પોલિસનું છે. પ્રત્યક્ષ ફરીયાદ અથવા પોલિસ રિપોર્ટ ઉપરથી ગુન્હો થાય છે કે નહિ તેનો ન્યાયને ધોરણે માજીસ્ટ્રેટને નિર્ણય કરવાનો છે, અને તેમાં પોલિસ ખાતાંનો અથવા કારોબારી ખાતાંનો વાસ્તવિક સંબંધ કાંઇજ નથી.

ગુન્હો સાબિત થયો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા ઉપરાંત ' ક્રીમીનલ પ્રોસીજર કોડ ' અથવા ' પોલિસ એકટ ' પ્રમાણે ગુન્હાના અટકાવ માટે પગલાં લેવાં પડે છે અથવા તોફાનના પ્રસંગે પોલિસ ઉપર અધ્યક્ષપણું રાખવાનું હોય છે. પહેલા પ્રકારના કાર્યભાગનો સમાવેશ ન્યાય ખાતામાંજ થવો જોઇએ, કારણ કે તેમાં આરોપીને અટકાવમાં રાખવો કે નહિ, અથવા જામીન લેવા કે નહિ તેનો નિર્ણય પુરાવાના ધોરણે થાય છે. એટલે એનો સુલેહ શાંતિના ખાતાં સાથે સંબંધ નથી, કારણ કે તેમ હોય તો તો પોલિસના હુકમથીજ તેનો નિર્ણય થઇ જાય.

પોલિસ એકટ પ્રમાણેનું ડીસ્ટ્રીકટ મેજીસ્ટ્રેટ—કલેકટરનું અધ્યક્ષપણું તોફાનનાજ પ્રસંગે હોય છે. તેમાં પણ પોલિસખાતાંના મુખ્ય અધિકારીની પોતાનાં ખાતાં ઉપરની સત્તા ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો અંકુશ મુકવામાં આવ્યો નથી. તોફાન અટકાવવા સખ્તાઇના ઉપાયો લેવા કે નહિ તેટલોજ પોતાના વિશાળ અનુભવના બળથી માજીસ્ટ્રેટને તો નિર્ણય કરવાનો હોય છે અને તે નિર્ણય કરવામાં માજીસ્ટ્રેટને પ્રાધાન્ય આપવાનું કારણ એટલુંજ હોય છે કે, સુલેહ જાળવવાના અથવા તોફાન અટકાવવાના આવેશમાં પોલિસને હાથે નિરપરાધીઓ સપડાઇ ન જાય અથવા માર્યા ન જાય. આટલા પુરતા માજીસ્ટ્રેટના અધ્યક્ષપણાના સંબંધને લીધે ફોજદારી ન્યાય અને પોલિસ બન્ને ' સ્વાયત્ત ' વિષયોમાં દાખલ કરવા અને તેમાં જમીન મહેસુલને પણ ખેંચી જવું એ ઘણુંજ અઘટતું છે.

તોફાનને પ્રસંગે ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું ‘ પરાયત્ત ’ થવાને લીધે માજીસ્ટ્રેટો પોલિસને મદદ નહિ કરે એવી લુલી દલીલ જે કેટલાંકો લાવે છે, તેઓ નવા રાજ્યતંત્રની જવાબદારીનું સ્વરૂપ સમજ્યાજ નથી એમ કહેવું જોઇએ. સત્તાની જવાબદારી જોડાયલીજ હોય છે અને પ્રજામત પ્રમાણે ચાલતા ઇલાકાના નવા રાજ્યતંત્રમાં તેવા સંકટના સમયે નબળાઇ દેખાડનાર માજીસ્ટ્રેટ ઠપકાને અથવા શિક્ષાને પાત્ર થયા વિના રહેશે એમ માનવાને કાંઇજ કારણ નથી. ખોટા ભયની કલ્પના કરી ‘ સ્વાયત્ત ’ વિષયોની સંખ્યા વધારવાની હિમાયત કરનારા ખરી રીતે પ્રજાહિતના વિરોધીઓજ છે એમ કહેવું પડશે.

મુંબાઇ ઇલાકા માટે સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર.

મોન્ટેગ્યુ—ચેમ્સફર્ડ સુધારાની યોજના ઉપર જે અનેક ટીકાઓ અને અભિપ્રાયો વર્તમાનપત્રોદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમાંના ઘણા એવી મતલબના છે કે “ મિશ્ર જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર દુનિયાના કોઇ પણ દેશમાં કોઇ પણ સમયે અજમાવવામાં આવ્યું નથી એટલે એવું તંત્ર હિંદમાં ફતેહમંદ નીવડશે એમ ખાત્રીપૂર્વક માની શકાય નહિ. ” જે મહાન રાજ્યકારીઓએ આ યોજના ઘડી છે તેમનાં મન પણ આ વિષયે સંદિગ્ધ છે, એમ આ નવીન પ્રકારના અખતરાની ફતેહ સંબંધી રિપોર્ટમાં તેમણે કેટલાક સ્થળે દર્શાવેલા શકમંદ વિચારો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. જો વસ્તુસ્થિતિ આવી છે તો પછી એકજ પ્રકારના અખતરો સર્વ પ્રાંતોમાં અજમાવવો એ સલાહ ભરેલું ગણાય નહિ. કોઈ પણ સ્થળે ન અજમાવાયલા અખતરો નિષ્ફળ નીવડવાનો સંભવ વિશેષ છે, અને પછી નિષ્ફળતાનો દોષ સરકાર અથવા નોકરશાહી હિન્દી પ્રજાની જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટેની નાલાયકી ઉપર ઢોળશે અને હિન્દી પ્રજા અખતરાની અયોગ્યતાને દોષ દેશે. પરિણામે રાજ્યનો અસંતોષ કાયમનો કાયમજ રહેશે; પરંતુ જો કેટલાક પ્રાન્તમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવામાં આવે, અને બાકીનામાં યોજનામાં કલ્પેલું મિશ્ર જવાબદારીવાળું તંત્ર દાખલ કરવામાં આવે તો પછી પાછળથી ઉભયપક્ષને કાંઇ બોલવાનુંજ રહે નહિ, અને બેમાંથી કયા પ્રકારનું તંત્ર હિન્દને માટે વધારે ઇચ્છવાજોગ છે તે આપોઆપજ જણાઇ આવે. સુધારાની યોજનાનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછી આગળ વધેલા એક બે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવુંજ જોઇએ એવા નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. ગયા જુલાઇ માસમાં યોજના સંબંધી મારા વિચારો મેં જાહેરમાં મુકયા ત્યારે પણ આજ અભિપ્રાય મેં સ્પષ્ટપણે જણાવેલો છે, રાષ્ટ્રીય પરિષદ્‌ની ખાસ બેઠક વેળાએ સ્વાગત મંડળના અધ્યક્ષ તરીકે પણ મેં એજ કહ્યું છે ત્યાર પછી સીમલામાં વડી ધારાસભાના બીનસરકારી સભ્યોની કમિટીના રિપોર્ટથી જુદા પડી મુંબાઇ ઇલાકાને તો સંપૂર્ણ જવાબદાર તંત્ર આપવુંજ જોઇએ એમ ચોકખી રીતે મેં જાહેર કર્યું છે અને થોડાજ દિવસો ઉપર યોજના સંબન્ધી પ્રેસીડન્સી એસોસીએશનનો અભિપ્રાય મુંબાઈ સરકારે માગેલો તેના પર વિચાર ચલાવવા નીમાયલી કમિટીમાં પણ મેં એજ મત દર્શાવ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ કમિટીના બીજા સભ્યો પણ મારી સાથે મળતા થયા છે. વળી મુંબાઇની ધારાસભાના બીનસરકારી સભ્યોની કમિટીએ પણ થોડા દિવસની વાત ઉપર એવો ઠરાવ કર્યો છે કે મુંબાઈ ઇલાકામાં તો એકેએક ખાતું પરાયત્ત કરવું જોઇએ.

આ ઇલાકાની પ્રજા કેળવણીના પ્રમાણમાં વધારે આગળ વધેલી છે. પ્રાથમિક કેળવણી ફરજ્યાત કરવાનો કાયદો, એક બીનસરકારી સભ્યના ખરડા ઉપરથી હિંદમાં પ્રથમજ પસાર કરવાનું માન આ ઇલાકાને છે. વળી આ ઇલાકો વ્યાપાર રોજગારમાં પહેલે નંબરે છે એ સર્વેને કબુલ કરવું પડશે. દુનિયાનાં મહાન બંદરોની સરખામણીમાં ઉતરી શકે એવું બંદર આ ઇલાકાની રાજ્યધાની છે. મુંબાઇનો વ્યાપાર આખી દુનિયા સાથે ચાલે છે અને ત્યાંના વ્યાપારીઓની કીર્તિ આખી દુનિયામાં પ્રસરેલી છે. રાજકીય વિષયોમાં પણ મુંબાઈ ઇલાકો એકકો છે એ વાત સરકારને પણ કબુલ કરવી પડે એવી છે. ત્યાંની પ્રાંતિક ધારાસભાના સરકારી અને બીનસરકારી સભ્યો હળીમળીને પ્રજા અને સરકાર બન્નેનું હિત લક્ષમાં લઇ કેવી દક્ષતાથી કામ બજાવે છે, એ વિષેની ખાત્રી લોર્ડ વિલીંગ્ડન પોતાના છ વરસના અનુભવ ઉપરથી આપી શકશે. નામદાર વાઇસરાય તથા મોન્ટેગ્યુ સાહેબ રાજકીય સુધારા સંબંધી લોકમતથી પરિચિત થવા જ્યારે મુંબાઇ આવેલા ત્યારે આપણા આગેવાનો સાથેની વાતચીત અને તેમણે કરેલી બીજી તપાસ વિગેરેથી, મુંબાઇના રાજકીય વાતાવરણની ઉત્તમતા વિષે તેમને ખાત્રી થઇ હતી એમ કહેવાય છે. આ બધી હકીકત ઉપરથી હું એમ માનું છું કે કયા વિષયો સરકાર હસ્તક રાખવા અને કયા મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવા એનો નિર્ણય કરવા નીમાયલી કમિટી આ ઇલાકામાં ઘણાખરાં ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની ભલામણ કરશે, પરંતુ સુધારાની યોજનાના ૨૩૮ માં ફકરામાં કયાં ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવા જેવાં નથી તેનાં ઉદાહરણ તરીકે જમીન મહેસુલ, ન્યાય અને સુલેહ શાંતિ જાળવનારા ખાતાં ગણાવવામાં આવ્યાં છે, તેથી કદાચ મુંબાઈ ઇલાકામાં પણ આ ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની ભલામણ કમિટી ન કરે એવો શક જાય છે. ઉપરોક્ત ફકરામાં મુંબાઈ ઇલાકાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો નથી, પરંતુ હિંદુસ્થાનના સઘળા પ્રાંતો વિષે એકંદર અભિપ્રાય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એટલે કોઇ એકાદ પ્રાંતની વિશિષ્ટ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં લઇ આ ખાતાં સરકાર હસ્તક ન રાખવાની ભલામણ કરવામાં કમિટીને કાંઇપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી. તેમજ એમ કરવામાં ના. ૨૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૭ ના ઢંઢેરાનું પણ ઉલ્લંઘન થતું નથી. મહેસુલ, ન્યાય અને સુલેહ શાંતિનાં ખાતાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની ભલામણ કરતાં પહેલાં કમિટી ઘણોજ વિચાર કરશે અને એના સમર્થનમાં આપણી પાસે સંગીન કારણો માગશે, અને એજ કારણથી મારે આ બાબતમાં જરા લંબાણ વિવેચન કરવું પડયું છે.

સુલેહ શાંતિ જાળવનારૂં ખાતું.

જમાબંધી અને ન્યાયખાતાં શા માટે મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાં તે તો હું ઉપર કહી ગયો છું. હવે સુલેહ શાંતિ જાળવવાના ખાતા વિષે હું બોલવા માગું છું. એ ખાતાનો મુખ્ય વિષય પોલિસ છે, અને તેનો ઉદ્દેશ ગુન્હા અટકાવવાનો તેમજ ગુન્હો પકડી ગુન્હેગારને ન્યાયની અદાલતમાં રજુ કરવાનો છે. બ્રિટિશ અમલના આરંભથીજ આ ખાતું સરકાર હસ્તક હોવા છતાં; અને પ્રજાપોકારની દરકાર ન કરી તેના ઉપર વધારવામાં આવેલા ભારે ખર્ચ છતાં ગુન્હાઓ અટક્યા કે ઓછા થયા નથી. શાંતિ જળવાય તેમાં જેટલું સરકારનું હિત સમાયલું છે તેટલુંજ બલ્કે તેથી વધારે પ્રજાનું હિત સમાયલું છે. આ ખાતું મંત્રીઓને સોંપાય તો લોકહિતને લેશમાત્ર પણ નુકસાન થવાનો સંભવ

નથી. બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા વિરૂદ્ધ બળવો ઉઠે અગર હિન્દુસ્થાન બહાર તેનાપર હુમલો થાય તો તે અટકાવવાને સરકાર પાસે સાધનો હોવાં જોઇએ એ વાત આપણને કબુલ છે. પરંતુ લશ્કરી ખાતું એટલા માટેજ રાખવામાં આવ્યું છે, અને એ ખાતું હિન્દી સરકારની હકુમત નીચે છે. પોલિસ ખાતું માત્ર દેશની અંદરની સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે રાખવામાં આવ્યું છે. રાજ્યદ્રોહના ગુન્હા અટકાવવાનું તથા પકડવાનું કામ કરનારૂં છુપી પોલિસનું ખાતું જે પોલિસ ખાતાનો એક ભાગ છે તે તો સરકાર હસ્તક રહેવુંજ જોઇએ એવી દલીલ કદાચ વજનદાર ગણાય, પરંતુ લોકનિયુક્ત સભ્યોમાંથી નીમવામાં આવેલા મંત્રીઓ આવા ગુન્હાઓ અટકાવવા અને પકડાવવા સંબંધી બેદરકાર રહેશે એમ માનવાને કાંઇજ કારણ નથી. હિન્દમાં પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવાનો સદહેતુ તા. ૨૦ મી ઓગષ્ટના ઢંઢેરામાં જાહેર થયો ત્યારથી બ્રિટિશ અમલ વિરૂદ્ધ લાગણી ધરાવનાર જે જુજ વર્ગ હશે તેનું જોર ઘણું કમી થઇ ગયું હોવું જોઇએ એમ મારૂં તો માનવું છે; અને મારી ખાત્રી છે કે તેવું રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવાની યોજના અમલમાં મુકવામાં આવે કે તરતજ, તેવા વર્ગના માણસો, હિન્દમાં પ્રજાને સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ થાય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્થાનનું હિત બ્રિટિશ અમલ હિન્દુસ્થાનમાં રહે તેમાંજ રહેલું છે, એમ ખાત્રાપૂર્વક સમજતા અને માનતા થશે. આમ છતાં કમિટીને એમજ લાગે કે આ ખાતું આ ઇલાકામાં પણ મંત્રીઓને ન જ સોંપવું તો ભલે પોલિસ ખાતાનો એટલો ભાગ જૂદો પાડી સરકારે તે સ્વહસ્તક રાખવો, અને બાકીનું પોલિસ ખાતું મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવું. જો છુપી પોલિસ સરકાર હસ્તક રહે તો પછી રાજ્યદ્વારી (Political) ખાતું પણ તેજ કારણોસર સરકાર હસ્તક રાખવાની દલીલ કરવામાં આવે તો તે ગેરવ્યાજબી ગણાય નહિ.

આ પ્રમાણે જો બધાં અગર ઘણાંખરાં ખાતાં મંત્રીઓને સોંપવામાં આવે તો પછી કારોબારી સભાની (Executive Council) જરૂરજ રહે નહિ, આ ઇલાકા માટે એક ગવર્નર અને ત્રણ કે ચાર મંત્રીઓ બધો કારભાર ચલાવવાને બસ છે. જે જુજ ખાતાં સરકાર હસ્તક રાખવાનાં હોય તેનો હવાલો ગવર્નર પાસે રાખી બાકીનાં તમામ ખાતાંની વ્યવસ્થા મંત્રીઓ પાસે રહી શકે.

નોકરો ઉપર અંકુશ કોનો હોવો જોઇએ ?

ઇલાકાના અમલદારોના વર્ગની નીમણુંક અને નોકરીનાં શરતોને લગતી બાબત "સ્વાયત્ત" વર્ગમાં રિપોર્ટમાં મુકવામાં આવી છે. (જુઓ રિપોર્ટના પરિશિષ્ટ ૧ ના ઉદાહરણના લીસ્ટ ૧ ની કલમ ૮).

જો ઇલાકાનું સ્વાશ્રયી રાજ્યતંત્ર મુંબાઇ ઇલાકા જેવા આગળ પડતા પ્રાંતને સર્વ અથવા નિદાન મોટા ભાગમાં આપવાનું હોય તો અમલદાર વર્ગની ઉપરનો અંકુશ પ્રજાના હાથમાં અર્થાત્ પ્રધાનના હાથમાં મુકાવો જોઇએ. હિંદી સનદી નોકરી, અને ઇલાકાની સીવીલ સર્વીસનો અંકુશ પ્રધાનના હાથમાં જવામાં મુખ્ય વાંધા નીચે પ્રમાણે લાવવામાં આવે છેઃ—

(૧) હિંદી સનદી નોકરી હિંદુસ્થાનના સઘળા મુલકને લગતી છે, અને તેના નોકરો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં જૂદાં જૂદાં ખાતાંમાં વહેંચાઈ ગયેલા છે.

(૨) એકજ પ્રાંતને લગતી તે બાબત નથી, અને તેથી પેરા ૨૧૨ મુજબ "સ્વાયત્ત" વર્ગમાં તે પડવી જોઈએ.

(૩) સઘળા હિંદને લગતી નોકરીના હિતના પ્રશ્નો, અમુક પ્રાંત સાથે તે નોકરો જોડાયા હોય, તોપણ હિંદુસ્થાનની સરકારની દેખરેખ નીચે જોઈએ, અને જરૂર પડે તો તેમાં સરકાર આડે આવી શકે. (જુઓ રિપોર્ટનો પેરા ૨૪૦).

(૪) પરાયત્ત વિષયોનું નિરાકરણ કરનારા મંત્રીઓને પોતાના ખાતા સારૂ નિરાળી નોકર વર્ગની યોજના કરવામાં ઘણી અગવડ પડે અને તેવી યોજના કરવાની જવાબદારી તેમના ઉપર મુકવામાં આવશે તો તેઓ કદાચ નિષ્ફળ જશે. (પેરા ૨૫૯)

હવે આ દલીલોમાં કેટલું વજુદ છે તે આપણે વિચારી જોઈએ.

હિંદી સનદી નોકરી જે સર્વોપરી સત્તા તરીકે મનાતી આવી છે તે નોકરી હિંદુસ્થાનના સમગ્ર દેશને લગતી ગણવામાં ખરૂં તાત્પર્ય નથી. તે નોકરીના અમલદારો જ્યારથી હિંદુસ્થાનમાં નીમવાના હોય છે ત્યારથી તેમનો સંબંધ અમુક સાથે મુકરર કરવામાં આવે છે અને તેમનું સઘળું જીવન તે પ્રાંતમાં જાય છે. કોઈ જુજ પ્રસંગે નોકરોની તાણ હોય ત્યારે અથવા અમુક નોકર અમુક વિષયમાં ખાસ લાયકાત ધરાવતો હોય અને તેવા નોકરની અમુક પ્રાંતમાં ખોટ હોય ત્યારેજ બીજા પ્રાંતમાંથી નોકર લેવામાં આવે છે. આથી તે નોકરી " સમગ્ર હિંદુસ્થાન "ની છે એવું કહી મંત્રીઓના તાબામાં ન મુકવી એ દલીલ પાયા વિનાની છે.

આ સનદી નોકરીના હક—અર્થાત્ તેમની બહાલી બરતરફી બાબત સમાન છતાં તેમનાં પ્રોમોશન વિગેરેનું ધોરણ તે તે પ્રાંતના નિયમાનુસાર હોય છે. આ નિયમોમાં ફેરફાર કરતાં પહેલાં ભલે હિંદુસ્થાનની સરકારને પૂછવાની અગત્ય રાખવામાં આવે, પરંતુ નિયમો ઘડાયા પછી નોકર વર્ગ તે તે પ્રાંતના પ્રજામતને અનુસાર રાજ્યતંત્રના મંત્રીને અધીન વર્તવો જોઈએ. હિંદુસ્થાનની સરકાર અન્યાયના પ્રસંગે અથવા નિયમોની અવગણના કરે તેવા પ્રસંગે અમુક મર્યાદામાં નોકરોની ફરીઆદ સાંભળે, પરંતુ તેટલા માત્રથી તેમને "પરાયત્ત" વર્ગમાં મુકવામાં વાંધો લાવી શકાય નહિ.

હિંદી સનદી નોકરીના અમલદારો ખરી રીતે જમીન મહેસુલ તથા સામાન્ય રાજ્યવહીવટના ખાતા સાથે મુખ્યત્વે કરી જોડાયલા હોય છે. હિંદુસ્થાનના રાજ્યતંત્રના પાર્લામેંટના સને ૧૯૧૫ ના કાયદાના પરિશિષ્ટ ઉપર નજર નાંખતાં સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે આ સનદી નોકરીનો અમુક જગ્યાઓ ઉપર હક ઠરાવવામાં આવ્યો છે. તે પરિશિષ્ટમાં નહિ આવનારી જગ્યાઓ ઉપર તેમનો હક નથી, છતાં આ સાથે જોડેલી તારીજ જે સિવિલ લીસ્ટ ઉપરથી તારવવામાં આવી છે તે ઉપરથી સમજાશે કે ઘણી ખાસ નવી જગ્યાઓ ઉપર તેઓ હક કરી ચઢી બેઠા જણાય છે. નીચેની જગ્યાઓ હિંદી સનદી નોકરીના અંગની હકની ગણવામાં પાર્લામેંટના કાયદામાં આવી નથી:—

૧. પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી—નામદાર ગવર્નરના.
૧. કાઠીઆવાડના પોલીટીકલ ખાતાના એજંટ સાહેબ.
૧. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ—સ્ટાંપ અને સ્ટેશનરી.
૧. લેન્ડરેકર્ડ ખાતાના મુખ્યાધિકારી.
૧. લેન્ડરેકર્ડના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.
૧. ઇમ્પ્રુવમેંટ ટ્રસ્ટના ચેરમેન.
૧. ડાયરેક્ટર ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ.
૧. જુનાગઢના એડમીનીસ્ટ્રેટર.
૧. પાલીતાણાના એડમીનીસ્ટ્રેટર.
૧. સીવીલ સપ્લાયના ડેપ્યુટી ડાઇરેક્ટર.
૧. મુંબઇ શહેરના મ્યુનીસીપલ કમીશનર.
૩. અમદાવાદ, સુરત, અને હૈદ્રાબાદના મ્યુનીસીપલ કમીશનરો.
૧. બોર્ડ ઓફ ટ્રેડનો ઉપર અધિકારી.
૧. સાલસેટ ડેવેલપમેંટ ઓફિસર.

૧૭.

સીવીલ લીસ્ટમાં જુલાઇ ૧૯૧૮ માં ૧૭૩ સીવીલ સર્વંટોમાં ૧૨૪ કાયમની જગ્યાના ધારણ કરનારા છે. તેમાં પાર્લામેંટના કાયદા પ્રમાણે તેમની હકની જગ્યાઓ લગભગ ૧૦૭ જણાય છે, અને ઉપરની સત્તર જગ્યાઓ વધારાની તે નોકરોની થઇ પડી છે.

મારી કહેવાની મતલબ એવી નથી કે હિંદી સનદી નોકરીના મેંબરોને આ નવી જગ્યાઓ મળવી જોઇએ. જ્યાં લાયકાત અને જવાબદારીનો પ્રશ્ન છે ત્યાં યોગ્ય નોકરનીજ કદર થવી જોઈએ. કદાચ નામદાર ગવર્નર સાહેબને સીવીલ સર્વિસ બહારનો પ્રાયવેટ સેક્રેટરી ભરોસાનો ન મળે કદાચ કાઠીઆવાડના એજંટ તરીકે પોલીટીકલ ખાતાના અનુભવીની ખોટ પડી ગઇ હોય એમ તકરારની ખાતર માની લઇ તે જગ્યા સીવીલ સર્વંટને હાથે જાય, પણ બાકીની ઘણી જગ્યાઓ હલકી નોકરોના અર્થાત્ પ્રોવીન્શીયલ સીવીલ સર્વિસના નોકરો સારી રીતે ધારણ કરી શકે છે તેમ છે. બલ્કે કેટલીક જગ્યામાં તો દેશીની લાયકાત વધારેજ છે. છતાં આ જગ્યાઓ હકક તરીકેની ગણી નોકરોને મંત્રીના તાબામાં મુકવામાં સનદી નોકરો જુદા જુદા ખાતામાં વહેંચાયેલા છે તેથી તેમને "સ્વાયત્ત" વર્ગમાં સરકારે રાખવાની દલીલ રજુ કરવામાં આવે છે. જે ખાતું જેમને અર્થે નોકરીમાં દાખલ થવાના આરંભથીજ નિર્માણ થયું છે તે ખાતામાંજ તે નોકરોએ મોટી આશા રાખવી જોઇએ, પણ બીજા ખાતામાં તરાપ મારવાની શી જરૂર ?

છેવટે જો મહેસુલ ખાતું, અને ન્યાયખાતું (દિવાની અને ફોજદારી) મુંબાઇ ઇલા-

કામાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાનું કબુલ રખાય તે ખાતાના સઘળા નોકરોનો સર્વ અં-કુશ તે તે મંત્રીઓ પાસેજ રહેવો જોઇએ. હિંદી સનદી નોકરીના સભ્યોના સંબંધમાં મને બહુ માન છે, પરંતુ સઘળા નવા રાજ્યતંત્રની શ્રેણીમાં વગર કચવાયેલા મનથી જોડાશે એવું માની લેવું એ મનુષ્ય સ્વભાવની અવગણના કરવા જેવું છે. તેમાં દેશી મંત્રીઓનો બધો નીર્ણય કરવાનો આધાર અને હકીકતની ભૂમિકા જ્યારે આ સીવીલ સર્વંટના હાથમાં હોય, અને તે નોકરો તે મંત્રીઓના અંકુશમાં ન હોય તો મંત્રીઓની પ્રસંગે સ્થિતિ કફોડી થયા વિના રહેજ નહિ. સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાંથી આવેલા ગવર્નરો પણ આ સીવીલ સર્વંટોના ડાબા જમણા દબાણમાં આવી જાય છે, તો દેશી મંત્રીઓ કાંતો તેમની મતિને વેચાય અને શોભા માત્ર અધ્યક્ષ થાય, અથવા નિર્ણયની જવાબદારીમાં ફસાઇ પડે. આથી જો નોકર વર્ગને છેવટે સરકાર "સ્વાયત્ત' વિષય તરીકે રાખે તોપણ આ નોકરો જે જે મંત્રીના ખાતાંના હોય તે તે મંત્રીના અભિપ્રાયને અનુસાર તે નોકરોનાં પ્રોમોશન વિગેરે થવાં જોઇએ, અને ગવર્નરની કારોબારી સભાથી પરભાર્યાં થવા જોઇએ નહિ.

મંત્રીઓ પોતાનાં ખાતાંને માટે નિરાળી નોકરોની સંસ્થા ઉભી કરે એવું પ્રજા પક્ષના હિમાયતીઓ કહેતા નથી, પરતુ હાલની નોકરીઓ ઉપરનો અંકુશ મંત્રીઓને સોંપવો જોઇએ એ આપણો મુદ્દો છે. મોન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડના રિપોર્ટમાં નિરાળા નોકરોના વર્ગની દલીલ ખોટી ઉભી કરવામાં આવી છે. તેનું ખરચ વધારવાનું પ્રજા પક્ષના હિમાયતીને ઇષ્ટજ નથી.

ઉપર પ્રમાણેના મારા વિચાર હોવાથી આ પરિષદને ભલામણ કરૂં છું કે આ વિષયની આપણે બને તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી જોઇએ અને છેવટે એક કમિટી નીમી આ અને તેને લગતા બીજા વિષયો સંબંધી અપગ્રી ઇચ્છાએો અને માગણીઓ મજબુત કારણો સાથે, આ વિષયનું નિરાકરણ કરવા માટે નીમાયલા ખાસ કમિટી સમક્ષ, પરિષદ તરફથી નિવેદન થવી જોઇએ.

ધારાસભાનું બંધારણ.

હવે આપણે ધારાસભાના બંધારણ વિષે વિચાર કરીએ. એ બાબતનો નિર્ણય ઘણા પ્રશ્નો ઉપર આધાર રાખે છે. દાખલા તરીકે (૧) ધારાસભામાં સભ્યોની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઇએ (૨) તેમાં લોકનિયુક્ત સભ્યોનું પ્રમાણ કેટલું હોવું જોઇએ (૩) સરકાર તરફથી નીમાયલા સભ્યોમાં અમલદાર કેટલા અને બીનઅમલદાર કેટલા (૪) લોકનિયુક્ત સભ્યોમાં મુસલમાનોનું પ્રમાણ કેટલું (૫) ખાસ પ્રતિનિધિત્વ કઇ કઇ સંસ્થાઓ અને કોમોને મળવું જોઇએ (૬) દરેક જીલ્લાવાર પ્રતિનિધિ ચુંટવાનો હક આપવો કે બે અથવા વધારે જીલ્લાઓના સમુહ બનાવી તે દરેક સમુહને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવો (૭) મતાધિકાર કોને આપવો અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઇએ?

આ સવાલોનો વિચાર કરવામાં કેટલાક વિગતવાર આંકડાઓની ઘણીજ જરૂર છે જેટલા આંકડાઓ મને મળી શક્યા તેનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જીલ્લાનું નામ.	વસ્તી કેટલા હજાર ?			લખી વાંચી જાણનાર કેટલા હજાર ?			જીલ્લા-તાલુકા બોર્ડ માટે મત આપનારાઓની સંખ્યા.	જીલ્લાની મ્યુ. ઓ માટે મત આપનારાઓની સંખ્યા.
	મુસલમાનો	મુસલમાનો સિવાયના	કુલ	મુસલમાનો	મુસલમાનો સિવાયના	કુલ		
અમદાવાદ	૯૨	૭૩૬	૮૨૮	૧૩	૯૧	૧૦૪	૮૫૬૧૭	૧૮૨૦૬
ખેડા	૬૩	૬૨૮	૬૯૨	૬	૬૧	૬૮	૧૦૧૫૦	૭૫૬૩
પંચમહાલ	૨૨	૩૦૦	૩૨૩	૩	૧૩	૧૬	૧૯૦૮	૨૮૨૨
સુરત	૫૫	૫૯૯	૬૫૪	૧૦	૮૨	૯૨	૧૦૯૨૭	૯૦૭૯
ભરૂચ	૬૮	૨૩૯	૩૦૭	૧૩	૩૫	૪૭	૧૨૧૫૮	૩૭૩૨
થાણા	૪૨	૮૪૦	૮૮૨	૬	૪૭	૫૩	૫૧ ૦	૬૭૨૬
કોલાબા	૨૮	૫૬૮	૫૯૪	૩	૨૬	૨૯	૫૯૬૧	૨૪૮૯
રત્નાગીરી	૮૫	૧૧૧૮	૧૨૦૪	૫	૪૭	૫૨	૬૯૫૯	૨૧૩૦
પુર્વ ખાનદેશ	૧૦૦	૯૩૫	૧૦૩૫	૪	૪૬	૫૦	૧૪૬૯૩	૧૧૪૩૮
પશ્ચીમ ખાનદેશ	૩૧	૫૪૯	૫૮૧	૩	૨૨	૨૪	૯૯૮૨	૫૨૮૫
નાસિક	૪૮	૮૫૭	૯૦૫	૪	૩૬	૩૯	૭૪૧૨	૫૫૮૩
અહમદનગર	૪૮	૮૯૭	૯૪૫	૪	૪૦	૪૪	૭૦૮૨	૩૧૮૫
પુના	૪૯	૧૦૨૩	૧૦૭૨	૬	૭૪	૮૧	૪૮૩૦	૧૩૦૫૨
સતારા	૩૭	૧૦૪૫	૧૦૮૧	૩	૩૬	૩૯	૭૨૪૫	૬૨૩૪
સોલાપુર	૫૫	૭૧૩	૭૬૮	૩	૩૩	૩૬	૩૮૯૫	૭૦૭૪
બીજાપુર	૧૦૧	૭૬૩	૮૬૩	૪	૩૭	૪૧	૫૧૪૧	૪૦૨૬
બેલગામ	૭૭	૮૬૭	૯૪૪	૪	૪૦	૪૪	૬૨૪૬	૪૧૧૦
ધારવાડ	૧૩૭	૮૮૯	૧૦૨૬	૮	૭૨	૭૯	૧૦૬૦૦	૮૯૨૮
કાનરા	૨૯	૪૦૨	૪૩૦	૪	૩૪	૩૮	૫૯૧	૨૪૧૬
સીંધના સાત જીલ્લા	૧૬૪૦	૮૭૩	૩૫૧૩	૩૮	૧૨૮	૧૬૬	૩૭૬૮૫	૧૭૦૧૯
મુંબઈ શહેર	૧૭૯	૮૦૦	૯૭૯	૨૯	૧૩૯	૨૨૨	....	૧૨૫૬૭
કુલ	૩૯૮૬	૧૫૬૩૭	૧૯૬૨૬	૧૭૧	૧૧૯૪	૧૩૬૫	૧૭૭૧૪૨	૧૫૩૬૬૪

૩૩૦૮૦૬

આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક આંકડાઓ જાણવાની જરૂર છે. જેવા કે (૧) દરેક જીલ્લાની કોમવાર વસ્તી અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા (૨) હાલના મતાધિકાર સંબન્ધી નિયમોમાં અમુક ફેરફાર કરવાથી મતાધિકારીઓની સંખ્યા જીલ્લાવાર અને મુખ્ય કોમવાર કેટલી વધી શકે (૩) લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનીસીપાલીટીઓના મતાધિકારીઓમાં જીલ્લાવાર મુસલમાનોની સંખ્યા. આ વિગેરે હકીકત સરકારની મદદ સિવાય મળી શકે એમ નથી તેથી જેટલા આંકડાઓ ઉપલા કોષ્ટકમાં બતાવ્યા છે તે આંકડાઓ ઉપરજ આધાર રાખી હું સવાલો ચર્ચું છું.

સુધારાની યોજનામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિન્દુસ્થાનમાં જોઇએ તેટલી અને જોઇએ તેવી મતાધિકારીઓની સંખ્યા નથી, અને તે લાંબા વખત સુધી ગોઠવી શકે તેમ નથી, તેથી સુધારાઓ સંભાળપૂર્વક દાખલ કરવા જોઇએ. આ દલીલમાં કેટલું વજન છે તે ઉપલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાઇ આવશે. મુંબાઇ ઇલાકામાં ૨૬ જીલ્લાઓમાં કુલ્લે ૧,૭૭,૧૪૨ લોકલ બોર્ડના મતાધિકારીઓ છે સને ૧૮૮૪ ની સાલમાં હાલનો લોકલ બોર્ડનો કાયદો દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી એ સંખ્યા અગર એનો મોટો ભાગ મત આપવાનો હક્ક ધરાવે છે, અને ભોગવે છે. મુંબાઇ ઇલાકાની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં એકંદર મતાધિકારીઓની સંખ્યા ૧,૫૩,૬૬૪ છે. તેમાંની ઘણીખરી મ્યુનિસિપાલિટીઓનું બંધારણ પચાસ કે સાઠ વરસ ઉપર રચવામાં આવેલું હોવાથી તેટલી મુદ્દતથી આટલી સંખ્યા અગર તેનો મોટો ભાગ મત આપવાનો હક્ક ભોગવે છે. આ પ્રમાણે લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં એકંદર મત આપનારાઓની સંખ્યા આ ઇલાકામાં ૩,૩૦,૮૦૬ છે અને વસ્તી ૧,૯૬,૦૦,૦૦૦ છે. તે હિસાબે મત આપનારાઓનું પ્રમાણ લગભગ પોણાબે ટકા સુધીનું થાય છે. વળી કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોને ચુંટણીનો હક્ક હજી સુધી આપવામાં આવ્યો નથી. તે આપવામાં આવશે એટલે તે પ્રમાણમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધશે એટલુંજ નહી પણ મુસલમાનને આપવામાં આવેલી ખાસ ચુંટણીના સંબંધના મતાધિકારીઓની પણ આ હિસાબમાં ગણત્રી કરવામાં આવી નથી. જે સંખ્યા હાલ વર્ષો થયાં લોકલ બોર્ડમાં અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં અને બીજી ચુંટણીઓમાં મત આપવાનો હક ભોગવે છે તેટલી સંખ્યા તો હવે ધારાસભાને મત આપવાને લાયક નથી એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. બીજા દેશોમાં જ્યારે પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવામાં આવેલાં ત્યારે તે દેશોમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં આટલી પણ નહોતી એ વાત જાણીતી છે. આપણા માનનીય પંડિત મદમોહન માલવીયા સુધારાની યોજના પર ટીકા કરતા આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

“ મતાધિકારીનો પ્રશ્ન ચર્ચતી વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે, મતાધિકાર લોકોની બને તેટલી મોટી સંખ્યાને આપવો એ ઇચ્છવા જોગ છે, તોપણ તેમ ન બની શકે તો તેને આપણે વ્યાજબી રીતે સુધારાના માર્ગમાં ગંભીર પ્રત્યવાય ગણી શકીએ નહિ, કારણકે જે દેશોમાં આજ ઘણા લાંબા સમયથી ચુંટણીની પદ્ધતિ દાખલ થઇ છે, તે દેશોના મતાધિકારીઓની હાલની સંખ્યા જેટલી આપણા મતાધિકારીઓની સંખ્યા આરંભમાં નજ હોઈ શકે. ઇંગ્લંડમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં કેવો ધીમે ધીમે વધારો થયો છે તે જણાવવું અત્રે અસ્થાને ન ગણાય. ૧૮૩૨ ની સાલ સુધી આમની સભાના

ઘણા સભ્યોની ચુંટણી એકંદરે ૧૫૦૦૦ કરતાં પણ ઓછા મતાધિકારીઓ દ્વારા થતી હતી. તેજ સમયે સ્કોટલૅંડ દેશની વસ્તી ૨૩,૬૦,૦૦૦ હતી તોપણ મતાધિકારીઓની સંખ્યા માત્ર ૩,૦૦૦ નીજ હતી. ૧૮૮૪ માં મી. ગ્લેડસ્ટને કહ્યું હતું કે "રીફોર્મ બીલ" જે બ્રિટિશ સ્વાતંત્ર્યનો "મેગના ચાર્ટા" છે, તેને લીધે ત્રણે દેશના મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં ૬૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો હતો. ૧૮૩૨ પછી બીજો સુધારો ૧૮૮૬ (?)માં કરવામાં આવ્યો તે વખતે સંયુક્ત રાજ્યમાં એકંદર મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધીને ૧૩,૬૪,૦૦૦ સુધી પહોંચી હતી અને ૧૮૬૭–૬૯ સુધી જે બીજા ખરડાઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા તેથી તેની સંખ્યા વધીને ૨૪,૪૮,૦૦૦ ની થઇ હતી. ૧૮૮૪ સુધીમાં તો આ આંકડો લગભગ ૩૦,૦૦૦,૦૦ સુધી પહોંચી ગયો. અને તેમાં ૧૮૮૫ ના કાયદાથી ૨૦,૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો. આ વધારો ૧૮૬૭ માં થયેલા વધારા કરતાં બમણો અને ૧૮૩૨ માં થયલા વધારાના ચારગણા કરતાં પણ વધારે હતો. આ ટુંક ઇતિહાસ સૂચક તેમજ ઉત્સાહપ્રેરક છે. યોગ્ય છુટથી મતાધિકાર આપવામાં આવે તો આપણે બધા સંયોગો ધ્યાનમાં લેતાં કોઇપણ સમજુ માણસ વ્યાજબી ધારે એટલી મતાધિકારીઓની સંખ્યાથી આરંભ કરી શકીએ."

વળી યોજનાના કર્તાઓ પણ પોતાના રિપોર્ટના ૨૨૬ મા ફકરામાં કહે છે કે "જો કે મત આપનારાઓની સંખ્યા જેમ બને તેમ બહોળી હોવી જોઇએ, પરંતુ તે શરૂઆતમાં એટલી બધી બહોળી ન હોવી જોઇએ કે તેને લીધે સઘળું તંત્ર ભાંગી પડવાનો ભય રહે" આવા સંયોગોમાં મને તો એમ લાગે છે કે હાલ તરતને માટે જે સંખ્યા લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલીટિઓમાં તેમજ બીજી ચુંટણીઓમાં હાલ મત આપે છે તે સંખ્યાને ધારાસભાને માટે સીધો મતાધિકાર આપવો. તેમ છતાં સરકારે નીમેલી કમિટીની નજરમાં એમ આવે કે એ સંખ્યા વધારવી જોઇએ તો લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટિના કાયદામાં યોગ્ય સુધારો કરવામાં કાંઇ હરકત નથી.

મુંબઇની ધારાસભા ૧૨૫ સભ્યોની બનેલી હોવી જોઇએ. કોન્ગ્રેસ લીગની યોજનામાં પણ એમ કહેલું છે કે આગળ વધેલા પ્રાન્તમાં ધારાસભા ઓછામાં ઓછા ૧૨૫ સભ્યોના હોવા જોઇએ. મી. મોન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની રૂબરૂ મુંબાઇ તરફથી જે જે આગેવાન સંસ્થાઓ અને ગૃહસ્થોએ સુધારાના સંબંધમાં જે લેખી દલીલો રજુ કરી છે, તેમાં પણ મુંબાઇની ધારાસભા ૧૨૫ સભાસદોની હોવી જોઇએ એમ જણાવેલું છે. તે ૧૨૫ માંથી સરકારના નીમેલા વધારેમાં વધારે ૧/૫ હોવા જોઇએ, અને તે પૈકી સરકારી અમલદારો ૧/૭ થી વધારે હોવા જોઇએ. હવે જો સરકાર પુરેપુરા ૧/૫ સભાસદો નીમવાના હકનો ઉપયોગ કરે તો ચુંટણીને માટે ૪/૫ એટલે ૧૦૦ જગ્યાઓ રહે અને તેની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે થઇ શકે:—

(૧) કેટલીક જગ્યાઓ અમુક સંસ્થાઓ અને કોમો જેને ખાસ ચુંટણીનો હક આપવામાં આવે તેને માટે. (૨) અમુક જગાઓ કોન્ગ્રેસ–લીગના ઠરાવ પ્રમાણે મુસલમાનોને આપવીજ પડશે. (૩) બાકી રહેલી જગ્યાઓમાંથી મુંબાઇ શહેરને માટે ખાસ અમુક જગ્યાઓ જુદી કાઢી બાકીની ઇલાકાના દરેક જીલ્લાને જુદી જુદી અગર તો એક કે વધારે

જીલ્લાઓના બનેલા દરેક સમૂહને અમુક અગર તો કેટલીક જીલ્લાવાર અને કેટલીક જીલ્લાઓના સમૂહવાર જગ્યાઓને આપવી જોઇએ. ખાસ જુદી ચુંટણીનો હક નીચેની સંસ્થાઓને આપવો જોઇએ:—

(૧) મુંબઇ યુનિવર્સિટિ. આ યુનિવર્સિટિ હાલ ધારાસભામાં એક સભાસદ મોકલે છે. ચુંટણીનો હક યુનિવર્સિટિના ફેલોઝને આપવામાં આવેલો છે તે હક હવે પછી એ યુનિવર્સિટિના દરેક ગ્રેજ્યુએટને આપવો જોઇએ, એટલુંજ નહિ પણ હાલ એક છે તેને બદલે બે સભાસદો મોકલવાનો હક યુનિવર્સિટિને મળવો જોઇએ.

(૨) મુંબાઇ કોર્પોરેશનના ચુંટાયલા સભાસદોને એક.

(૩) ગુજરાતના સરદારો અને મોટા જમીનદારોને એક.

(૪) દક્ષિણના સરદારો અને મોટા જમીનદારોને એક.

હાલ ગુજરાતના સરદારો એક અને દક્ષિણના સરદારો એક સભાસદ ચુંટે છે. હવે પછી સરદારોના સાથે મોટા જમીનદારો કે જે અમુક મહેસુલ ભરતા હોય અથવા જેની પાસેની જમીનની મહેસુલી આંકણી તેટલી રકમની થઇ શકે એમ હોય તેમને પણ ચુંટણીનો હક આપવો જોઇએ.

(૫) સિંધના જમીનદાર અને જાગીરદારને એક.

(૬) મુંબાઇની ચેમ્બર ઓફ્ કોમર્સને એક.

(૭) મુંબઇના હિન્દી વેપારી વર્ગને એક.

(૭) કરાંચીની ચેમ્બર ઓફ્ કોમર્સને એક.

(૯) મુંબાઇના મીલમાલેકોની સંસ્થાને એક.

(૧૦) અમદાવાદના મીલમાલેકોની સંસ્થાને એક.

કુલ્લે ૧૧.

કોન્ગ્રેસ લીગની યોજનામાં એમ કહ્યું છે કે મુંબાઇની ધારાસભામાં ચુંટાયલા હિન્દી સભાસદોની સંખ્યાના ૧/૩ ભાગ પુરતા મુસલમાન સભાસદો હોવા જોઇએ. એકંદર ઇલાકાની વસ્તી ૧,૯૬,૨૬૦૦૦ છે. તેમાં મુસલમાનો ૩૯,૮૬,૦૦૦ છે એટલે એકંદર વસ્તીનો આશરે ૧/૫ ભાગ છે. મુસલમાનો લખી વાંચી જાણનારા ૧૭,૧,૦૦૦ છે જ્યારે ઇલાકામાં મુસલમાન સિવાયના બીજા વાંચી જાણનારાની સંખ્યા ૧૧,૯૪,૦૦૦ છે. એટલે મુસલમાન સેંકડે ચાર અને બીજાઓ સેંકડે સાત લખી વાંચી જાણે એવા છે. આ આંકડાઓ પરથી ચોકખું માલુમ પડે છે કે મુંબાઇ ઇલાકાના હિન્દુઓએ મુસલમાનો તરફ કોન્ગ્રેસ લીગના ઠરાવમાં કેટલી ઉદારતા અને સ્વાર્થત્યાગ દર્શાવ્યાં છે. ત્યાર પછી મળેલી કલકત્તાની કોન્ગ્રેસે તેમજ મુંબાઇની ખાસ કોન્ગ્રેસે એ ઠરાવ ફરી ફરીને કાયમ રાખ્યો છે એટલે હવે મુસલમાન ભાઇઓની મરજી હોય તોજ આ ગોઠવણમાં ફેરફાર થઇ શકે છે. તેમજ એ ઠરાવ પ્રમાણે ૧૦૦ માંથી મુસલમાનોના કેટલા સભાસદો હોવા જોઇએ? ખાસ ચુંટણીના હકને માટે જે જે સંસ્થાઓનાં નામો ઉપર મેં જણાવ્યાં છે તેમાંથી મુંબા-

ઇની ચેમ્બર ઓફ્ કોમર્સના તરફથી એક, કરાંચીની ચેમ્બરનો એક અને મારા ધારવા પ્રમાણે બીજી રીતે ચુંટણીમાં આવનાર બીજા એક કે બે એ રીતે ચાર અંગ્રેજોની જગ્યાઓ બાદ કરતાં બાકીની ૯૬ જગ્યાઓ હિન્દીઓને માટે રહે અને તેનો ૧/૩ ભાગ એટલે ૩૨ જગ્યાઓ મુસલમાનો માટે રહેવી જોઇએ. હવે એ ૩૨ જગ્યાઓની વહેંચણી બાબત બોલતાં મારે કહેવું જોઇએ કે જો વસ્તીના પ્રમાણમાં ગણીએ તો તેમાંથી ૨/૩ જગ્યાઓ સિંધના મુસલમાનોને મળવી જોઇએ. કારણ સિંધની મુસલમાનોની વસ્તી ૨૬,૪૦,૦૦૦ છે, જ્યારે કુલ્લે મુસલમાન વસ્તી ૩૮,૮૬૦૦૦ છે, પરંતુ વેપાર રોજગારમાં તેમજ કેળવણીમાં મુંબાઇ ઇલાકાના બીજા ભાગોના મુસલમાનો કરતાં તે ઘણાજ પછાત છે. આવા સંયોગોમાં મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સિંધના મુસલમાનોને ૩૨ માંથી ૧૨ જગ્યાઓ તો ઓછામાં ઓછી આપવીજ જોઇએ. મુંબાઇમાં વસતા મુસલમાનની સંખ્યા જો કે પ્રમાણમાં ઓછી છે પણ તેમની એકંદર આબાદી બીજા ભાગના મુસલમાનો કરતાં ઘણીજ વધારે છે. કેળવણીમાં પણ તેઓ આગળ પડતા છે. મતાધિકારીઓની સંખ્યા પણ તેમનામાં વધારે છે અને વધી શકે એમ છે. તેથી મુંબાઈ શહેરના મુસલમાનોને ૪ જગ્યાઓ આપવી જોઇએ. બાકી રહેલી ૧૬ જગ્યાઓ બાકી રહેલા ત્રણ વિભાગોમાં દરેક વિભાગની યોગ્યતા પ્રમાણે વહેંચી દેવી જોઇએ. સિંધમાં સાત જીલ્લાઓ છે. તે પૈકી જે જીલ્લાઓને આ કામને માટે મોટા ગણવામાં આવે તે દરેકને બે મુસલમાન સભાસદ ચુંટવાનો અને બાકીના જીલ્લાઓમાંના દરેકને એક સભાસદ ચુંટવાનો હક્ક આપવો જોઇએ, અને ત્રણ વિભાગોમાં મોટા જીલ્લાને એક અને બબ્બે નાના જીલ્લાઓના સમૂહ કરી તેમાંના દરેક સમૂહને એક મુસલમાન સભાસદ ચુંટવાનો હક્ક આપવાની ગોઠવણ થવી જોઇએ. મુંબાઇ શહેરના મુસલમાન મતાધિકારીઓનું એક પત્રક બનાવીને મતાધિકારીઓને સભાસદો ચુંટી કહાડવાનો હક્ક મળવો જોઇએ. મીન્ટો—મોર્લીની સુધારાની યોજનાની રૂએ મુસલમાન મતાધિકારીઓના સંબંધમાં જે કાનુનો ઘડી કહાડવામાં આવ્યા છે તે કાનુનોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરી તેમની સંખ્યા વધારવાની ગોઠવણ કરવી પડશે.

સિંધમાં મુસલમાન સિવાય બીજી કોમોની વસતી ફક્ત ૮,૭૩,૦૦૦ ની છે તો તેમને ૪ જગ્યાઓ આપવામાં આવે તો તે ઓછી કહેવાય નહિ. એ ચાર સભાસદોની ચુંટણી સિંધના સાતે જીલ્લાના સમગ્ર મતાધિકારીઓએ કરવી અથવા મતાધિકારીઓના બે સમૂહ કરી દરેક સમૂહે બબ્બે સભાસદો ચુંટવા. ઉપર પ્રમાણે વ્હેંચણી કરવામાં આવે તો ફક્ત ૫૭ જગ્યાઓ બાકી રહે. આ સ્થળે મારે કહેવું જોઇએ કે મુસલમાન કોમને ૩૨ જગ્યાઓ આપવામાં આવે તો બીજી કોઇપણ જગ્યાને માટે તે કોમના કોઇપણ માણસને ઉમેદવારી કરવાનો હક્ક હોવો જોઇએ નહિ. તેમજ તેવી જગ્યાના મતાધિકારીઓમાં પણ આવવાનો હક્ક તેને રહેવો જોઇએ નહિ.

બાકી રહેલી ૫૭ જગ્યાઓમાંથી ૬ જગ્યાઓ મુસલમાન સિવાયના બીજા મુંબાઇના શહેરીઓને મળવી જોઇએ, અને તેમાંના જેમને મ્યુનિસિપાલિટીમાં મત આપવાનો અધિકાર છે અગર મળે તે તમામને એ ૬ જગ્યાઓને માટે સભાસદો ચુંટી કહાડવાનો સીધો હક્ક મળવો જોઇએ. વળી એમ સુચવવામાં આવ્યું છે કે ઈલાકામાં એક લાખ

કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં દરેક શહેરને એકેકો સભાસદ ચુંટી કહાડવાનો હક્ક આપવો જોઇએ. એવાં શહેર ફક્ત ચાર છે. અમદાવાદ, સુરત, પુના અને કરાંચી. જો તેવો હક્ક તેમને આપવામાં આવે તો જે મતાધિકારીઓ હાલ મ્યુનિસિપાલિટીમાં મત આપવાને લાયક ગણાય છે અગર હવે પછી લાયક ગણાય તેમને સીધી રીતે ધારાસભામાં સભાસદ ચુંટી કહાડવાનો હક્ક મળવો જોઇએ.

હવે ૫૧ જગ્યાઓ બાકી રહી. એ જગ્યાઓ ત્રણ વિભાગના ૧૯ જીલ્લાઓની મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોકલબોર્ડોના હાલના અગર તો હવે પછી નક્કી કરવામાં આવે તે મતાધિકારીઓ વચ્ચે વ્હેંચાવી જોઇએ. તે વ્હેંચણીમાં જેમ બને તેમ લોકલબોર્ડના મતાધિકારીઓને પ્રમાણમાં વિશેષ જગ્યાઓ મળે તેવી ગોઠવણ થવી જોઇએ. એક બે જીલ્લા એવા છે કે તેમાં બન્ને પ્રકારના મતાધિકારીઓ વચ્ચે એક એક સભાસદ ચુંટવાનો હક્ક આપવામાં આવે તો પણ ચાલે. વળી કેટલાક જીલ્લા એવા છે કે બબ્બે જીલ્લાની મ્યુનિસિપાલીટીઓના મતાધિકારીઓના સમૂહને એક સભાસદ ચુંટી કાઢવાનો હક્ક આપવામાં આવે તો પણ બસ છે. કોઇપણ જીલ્લાની મ્યુનિસિપાલીટીના મતાધિકારીઓને એક કરતાં વધારે સભાસદ ચુંટવાનો હક્ક મળવો ન જોઇએ. આ પ્રમાણે વ્હેંચણી કરવામાં આવે તો કેટલાક મોટા જીલ્લાઓના લોકલબોર્ડના મતાધિકારીઓને બબ્બે સભાસદો ચુંટવાનો હક્ક સહેલાઇથી આપી શકાય. વળી મને એમ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે મ્યુનિસિપાલીટીઓ તથા લોકલબોર્ડોના મતાધિકારીઓમાં જુદી જુદી જગાઓ વ્હેંચી આપવી તેને બદલે બન્ને પ્રકારના મતાધિકારીઓનું જીલ્લાવાર એકત્ર પત્રક બનાવી તેમને અમુક સભાસદો ચુંટી કહાડવાનો હક્ક આપવાની ગોઠવણ કરવી જોઇએ. આ પ્રશ્ન પણ આ પરિષદે વિચારવા જેવો છે.

× × × × ×

ધારાસભાના આટલા વર્ષના ઇતિહાસ ઉપરથી ચુંટણી દ્વારા કે સરકાર તરફથી નીમાઇને પણ આજ સુધીમાં આપણા અંત્યજ ભાઇઓનો એકપણ પ્રતિનિધિ ધારાસભામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. નવી યોજનામાં મતાધિકાર પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતાનું ધોરણ હાલના કરતાં વધારે હલકું રાખવામાં આવે તોપણ તેની અસર એ વર્ગ સુધી પહોંચવાનો બિલકુલ સંભવ નથી. એ કોમના શિક્ષણ અને અન્ય પ્રગતિ તરફ યોગ્ય સહાનુભૂતિ આપણે આજ સુધી દર્શાવી નથી, બલ્કે તેમાં કદાચ અંતરાયરૂપ પણ થયા હઈશું. આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં લેતાં, જો કોઈપણ કોમને ખાસ ચુંટણીનો હક્ક આપવાની આપણી ફરજ હોય તો તે આ કોમ પ્રત્યેજ છે, અને તેઓ તેવો હક્ક માગે તો તેમાં તેમનો જરાએ દોષ ગણાય નહિ.

કોમવાર પ્રતિનિધિત્વ વિરૂદ્ધ હું કેવા સખ્ત વિચારો ધરાવું છું તે તો તમે જાણો છો છતાં આ અંત્યજ ભાઇઓને હું ખાસ હક્ક આપવાની ભલામણ કરૂં છું એનું કારણ ખુલ્લુંજ છે. એ કોમના એક કે બે પ્રતિનિધિઓ કોઈપણ રસ્તે ધારાસભામાં આવવાજ જોઇએ, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

નોંધ.

મોડરેટ પરિષદ્.

મૉન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ સુધારાની યોજના વિષે વિચાર કરવાને મુંબાઇમાં ખાસ કૉંગ્રેસ મળી તે વખતેજ જાણવામાં આવ્યું હતું કે જે કેટલાક આગેવાનોએ તેમાં ભાગ લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહતું તેઓ જુદી પરિષદ્ મેળવીને હિન્દની વતી અથવા તેના એક ન્હાના પણ વિચારવંત પક્ષ તરીકે સુધારાની યોજના વિષે જુદો મત આપવાને મળવાના હતા. કૉંગ્રેસના ઠરાવો ધાર્યા કરતાં ઓછા કડક અને પ્રમાણમાં સમાધાનશીલ જણાયા છતાં પણ જુદી પરિષદ્ ભરવાની જરૂર ઓછી થઇ ન હતી એમ જણાવવામાં આવ્યું અને જોકે ઇન્ફ્લુએન્ઝાના ઉપદ્રવને લીધે મોડરેટ પરિષદ્ની બેઠક મુલતવી રાખવામાં આવી તોપણ છેવટે તે પહેલી અને બીજી નવેમ્બરને દિવસે બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખપણા નીચે મેળવવામાં આવી હતી આપણે કબૂલ કરવું જોઇએ કે પહેલાં કૉંગ્રેસમાં અને કેટલીક ગભીર રાજકીય લડતમાં જેમણે નામાંકિત ભાગ લીધો હતો એવા કેટલા આગેવાનો તે પરિષદ્માં હાજર રહ્યા હતા—જોકે તેની સાથે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે અત્યાર સુધીમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં જેમણે નહિ જેવો અથવા કવચિત્ શરમભરેલો ભાગ ભજવેલો તેમાંના પણ કેટલાકે પરિષદને શોભાવી હતી. પણ એ પરિષદ્માં ૫૦૦ થી વધારે પ્રતિનિધિઓ નહતા. એ પુરવાર કરવાને બસ છે કે પરિષદ્ના અધિકારીઓ અને આગેવાનો તેના ઠરાવોને ગમે તેટલા વજનવાળા અને વિચારપૂર્ણ ગણે તોપણ તેની પાછળ પ્રજાનું બળ હતું એમ તો તેનો વધારેમાં વધારે આગ્રહી પક્ષવાદી પણ કહેવાની હિંમત નહિ ધરે.

અમે ગયા અંકમાં જણાવ્યું છે કે કૉંગ્રેસનો અને નરમ–એ બન્ને પક્ષ સુધારાની યોજનામાં કેટલાક મહત્વના ઉંડા સુધારા સૂચવે છે અને છતાં આ સુધારા કરાવવાના આગ્રહમાંજ બન્ને પક્ષ વચ્ચે ખરેખરો ભેદ રહેલો છે. જ્યારે કૉંગ્રેસપક્ષ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે જોકે યોજના કેટલીક બાબતમાં—દાખલા તરીકે પ્રાંતિક રાજતંત્રના સંબંધમાં—હાલની સ્થિતિમાં પ્રગતિરૂપ છે—અર્થાત્ તેટલે અંશે સંતોષકારક પણ છે તોપણ હિન્દી રાજસત્તાના કેન્દ્રરૂપ દિલ્હીના ગઢમાં—હિન્દી સરકારમાં તે યોજનાથી આપણો નહિ જેવોજ પ્રવેશ થતો હોવાથી તે એકંદર અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક છે. બીજી પાસ મોડરેટ પરિષદ હિન્દી સરકારમાં જવાબદાર રાજતંત્રનું તત્વ દાખલ કરવાની મજબૂત ભલામણ કરે છે, અને છતાં તેનો આગ્રહ એટલો મોળો અથવા નહિ જેવો છે કે તે કંઇપણ સુધારા સૂચવતા પહેલાં બન્ને હાથ લંબાવીને સરકારી યોજનાને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લે છે. હવે જે સુધારા આપણે માગતા હોઇએ તે જો ગૌણ પ્રકારના હોય તો આમ કરવામાં વાંધો ન હોય. પણ હિન્દી સરકારનું રાજતંત્ર હાલના જેવું બિનજવાબદાર રાખવાના જે ચોક્કસ સિદ્ધાંતને યોજનાની આખી ઇમારતના એક સ્તંભરૂપ ગણવામાં આવ્યો છે, તેને ઉથામીને દિલ્હીના ગઢદ્વારનાં બારણાં ખુબ જોરથી ઠોકી અંદર પ્રવેશ કરવા દેવાને

મોડરેટ પરિષદે પણ માગણી કરી છે. પણ આવી માગણી કરતા પહેલાં મંગળાચરણમાંજ આખી યોજનાને વખાણીને વધાવી લેવાનો તો અર્થ એટલોજ થાય કે આ માગણી કબુલ ન કરવામાં આવે તોપણ યોજના ગ્રાહ્ય થાય એટલુંજ નહિ પણ સંતોષકારક લાગે. અને જો વ્યવહારકુશલ ઇંગ્રેજ રાજપુરૂષોના મનપર મોડરેટ પરિષદ્‌ના આખા વલણથી આવી અસર થાય તો પછી માગેલા સુધારા મળવાની કંઇ પણ આશા રહે ખરી ?

આના જવાબમાં સ્હામી બાજુએ જણાવવામાં આવે છે કે કૅાંગ્રેસે તો યોજનાને અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક ગણીને તેનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી છે, અને તેને રદ્દી કાગળ ગણીને ફેંકી દીધી છે, અને તેથી હિન્દી સુધારાની આખી હીલચાલને ઘણા જોખમમાં નાંખી દીધી છે. હવે અમે પ્રથમ તો જણાવીશું કે કૅાંગ્રેસે યોજનાનો અસ્વીકાર કર્યો છે એમ તેના ઠરાવનું પૃથક્કરણ કરીને ઉપજાવી કાઢવું એ બુદ્ધિનો દેશદ્રોહી દુરૂપયોગ જ ગણાય. જો કૅાંગ્રેસે યોજનાને ફેંકી દીધી હોત તો તેમ કરવાને જોઇતા ચોખ્ખા શબ્દો તે વાપરી શકત, અને ઠરાવની કડીઓ ગોઠવીને તેનું અનુમાન કરવાનો અવકાશ તે રાખત નહિ. પણ ખાસ કૅાંગ્રેસના આગેવાનરૂપ મી. હસન ઇમામ અને પંડિત માલવીયા, મીસીસ એની બેસંટ અને નામદાર પટેલનાં ભાષણોમાંથી ઉલટો યોજનાને ઉતાવળથી રદ ન ગણવાનો ખાસ ઉપદેશ તરી આવે છે. પણ કૅાંગ્રેસે યોજનાના સમગ્ર તંત્રને સ્વીકારી તેમાંજ જુદી જુદી દિશામાં સુધારા સૂચવ્યા છે, એજ જણાવે છે કે હિન્દના રાજકીય સુધારાના પાયારૂપે યોજનાને સ્વીકારવામાં આવી છે. કૅાંગ્રેસે પોતે ઘડેલી યોજનાના સિદ્ધાંતને વળગી રહીને પણ તેના રૂપનો ત્યાગ કરી સરકારી યોજનાને સુધારાની ભૂમિકા તરીકે સ્વીકારી છે. એજ પૂરવાર કરવા બસ છે કે તેને ફેંકી દેવાનો તેનો વિચાર નહતો. સરકારી યોજનામાં જ ગમે તેવા પણ મહત્ત્વના સુધારા કૅાંગ્રેસે સૂચવ્યા છે; એથી સર્વે નિષ્પક્ષપાત અંગ્રેજો સમજી શકશે કે તેની મુખ્ય મુખ્ય રેખાઓનો કૅાંગ્રેસે સ્વીકાર કર્યો છે.

“ યોજના વિષે આપણે નિખાલસપણે છૂટથી ટીકા કરીએ તેથી રખેને આપણી વૃત્તિ વિષે ઇંગ્લંડમાં ગેરસમજ ફેલાવવામાં આપણા શત્રુઓ સફળ થાય અને તેથી ઘણે વર્ષે લ્હડાઇના સખ્ત તાપથી પાકેલું સુધારાનું આ ફળ આપણા હાથમાંથી લુંટાઇ જશે”— આ બ્હીક મોડરેટ ભાઇઓને રાતદિવસ દમે છે અને તેનાથી તેઓ પોતાની ચળવળને આકારવામાં દોરાય છે એ વિષે કોઇપણ શંકા નથી. હવે આપણી કંઇ બેદરકારી કે ગફલતથી આવી સુધારાની યોજના નિષ્ફળ ન થાય એ માટે આપણે બહુજ સંભાળ રાખવી જોઇએ. પણ યોજના કોઇ અંગ્રેજ પક્ષના વિરોધને લીધે રદ થાય એ બ્હીકથી ગભરાઇને તે વિષે આપણે નિખાલસપણે ટીકા ન કરીએ તો આપણે સુધારા કદાચ મેળવીએ તોપણ મર્દાની અને મનુષ્યત્વ ખોઇ બેસીએ અને તે શિવાયના બધા સુધારા એકડા વિનાના મીંડાં જેવા ગણાશે. વળી, આપણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે, કે કેવળ હિન્દના લાભની દૃષ્ટિથીજ નહિ પણ મુખ્યત્વે કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સલામતી અને ઘન એકતાની દૃષ્ટિથીજ સુધારાની રાજનીતિનો સ્વીકાર બ્રિટિશ સરકારે કર્યો

છે અને આ રાજનીતિ નિષ્ફળ થાય તેમાં હિન્દને નુકશાન થાય તે કરતાં પણ ઇંગ્લંડનું ગૌરવ અને બ્રિટિશ સલતનત વધારે જોખમમાં આવી પડે. આ મહાભારત યુદ્ધે આખી દુનિયામાં વિચારોનું જે જોશભર્યું મંથન કરી મૂક્યું છે અને તેમાં હિન્દુસ્તાને જે માન ભર્યો ભાગ લીધો છે તે જોતાં હાલનું જુનું પુરાણું રાજતંત્ર ન જ નભી શકે એ સૌ સમજુ અંગ્રેજો અને હિન્દીઓને દીવા જેવું દેખાય છે, અને તેના તરફ આખમીંચામણાં કરવામાં નહિ પણ તેને સમજી લઇ સ્વરાજ્યના તત્વથી તેને ચેતનવંત કરવામાંજ હિન્દને તેમજ સામ્રાજ્યને લાભ છે, એ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા સૌ રાજપુરૂષો સમજે છે. બહુ સાવધાન થવાની દરકારમાં કંઇક બ્હીકણ બનેલા આપણા નરમ પક્ષના મિત્રોની જો આ દૃષ્ટિ ખુલી હોત તો યોજનાને બચાવવાને માટે કોંગ્રેસથી જુદા પડીને એક નાટકશાળામાં તરેહવાર નાટક કરવાને તેઓ હાંફળાફાંફળા થયા હોત નહિં.

પરિષદ્‌ના ઠરાવો.

પરિષદ્‌ના મુખ્ય સિદ્ધાંત જેટલા તેના ઠરાવો ટીકાને પાત્ર ન હતા. યોજનાને ઉમળકાથી વધાવી લેવાના ઠરાવને બાદ કરતાં બાકીના ઠરાવો કોંગ્રેસના ઠરાવો સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યને સામેલ કરવું જોઇએ, અને હિન્દી સરકારને નાણાંની સ્વતંત્રતા આપવી જોઇએ, કારોબારી સભામાં અડધ ભાગના હિન્દી સભાસદો હોવા જોઇએ, અને કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટમાં અડધા ભાગના ચુંટાએલા સભાસદો હોવા જોઇએ, પ્રાંતિક સરકારમાં બને તેટલાં ખાતાં પ્રજાને સોંપવાં જોઇએ અને હોદ્દા વગરના અમલદાર સભાસદો પ્રાંતિક કારોબારી સભામાં ન હોવા જોઇએ—આ સુચનાઓ કોંગ્રેસની માફક મોડરેટ પરિષદે પણ કરી છે. વધારામાં અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને ગ્રાંડ કમીટી રદ કરવાનો ઠરાવ ન કરવામાં પરિષદે ડહાપણ વાપર્યું છે—જોકે ગ્રાંડ કમીટીમાં અડધ ભાગના ચુંટાયેલા સભાસદો હોવા જોઇએ એવી માગણી ન કરવામાં પરિષદની શિથિલતા જણાય છે.

ઠરાવોની ઉજળી બાજુ જોઇ, પણ અમને લાગે છે કે બીજી અનેક બાબતોમાં પરિષદ્‌ના ઠરાવો પછાત અને ઢીલા છે. પ્રથમ તો હિન્દી વજીરની કાઉન્સીલ રદ કરવાની સીધી માગણી કરવાને બદલે તે રદ થાય ત્યાં સુધી તેમાં અડધા ભાગના હિન્દીઓ નીમવાની માગણી. કરવામાં પરિષદે લખનૌ અને કલકત્તાના ઠરાવનો વિરોધ કર્યો છે. ઇન્ડીયા ઓફીસનો આખો ખર્ચ બ્રિટિશ તીજોરીમાંથી આપવાની માગણી કરવામાં આવી નથી હિન્દી સરકારના સંબંધમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ જરાપણ સ્વીકારવામાં આવે તો પરિષદ્‌ને સંતોષ થાય પણ ઓછામાં ઓછાં કેટલાં ખાતાં પ્રજાને સ્વાધીન કરવાં જોઇએ, એ વિષે કાંઇપણ આગ્રહ બતાવ્યો નથી. વળી તેમજ પ્રાંતિક ધારાસભામાં કોંગ્રેસની માંગણી પ્રમાણે ૪/૫ ભાગના સભાસદો પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા હોવા જોઇએ એ માગણી પણ પરિષદે કરી નથી. પ્રીવી કાઉન્સીલ રદ કરવા વિષે કોઇ ઠરાવ જોવામાં આવતો નથી. આગળ વધેલા પ્રાંતોમાં વધારેમાં વધારે ખાતાં પ્રજાને સ્વાધીન કરવાનું જણાવ્યું છે પણ પોલીસ, ન્યાય અને કાયદા શિવાયનાં તમામ ખાતાં સોંપવાનો આગ્રહ પરિષદે જણાવ્યો

નથી. સીવીલ સર્વીસના નવા અમલદારો પૈકી મોન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે ૩૩ ટકા જેટલા નહિ પણ ૫૦ ટકા હિન્દીઓ નીમવા જોઇએ, એવો કોઇ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો નથી; અને લશ્કરી કમીશન ૨૫ ટકા જેટલા હિન્દીઓને આપવાની માગણી કોંગ્રેસે કરી હતી ત્યારે પરિષદે ૨૦ ટકા જેટલા હિન્દીઓને આપવાની માગણી કરી છે.

કોંગ્રેસના એક ઠરાવનો અભાવ અને બીજાનું કર્યુંબર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કલકત્તામાં મળેલી કોંગ્રેસમાં સ્વરાજ્ય વિષે બાબુ બેનરજીએ જે ઠરાવ રજુ કર્યો હતો તેમાં એવી સ્પષ્ટ માગણી કરવામાં આવી હતી કે હિન્દમાં રાજકીય સુધારા દાખલ કરવાને જે કાયદો બ્રિટિશ પાર્લામેંટમાં પસાર કરવામાં આવે તેમાં અમુક ચોક્કસ વર્ષમાં હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાની કલમ દાખલ કરવી જોઇએ. આથી સ્વાભાવિક રીતે ખાસ કોંગ્રેસે ૧૫ વર્ષમાં હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવાનું કાયદાથી વચન આપવા સરકારને વિનંતિ કરી છે. પણ મોડરેટ મહારથીઓ તો જાણે કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે તેમની પોતાની સંમતિથી મુદતબંધીનો ઠરાવ પસાર થયો જ ન હોય અને જાણે તે ખાસ કોંગ્રેસનીજ નવી રચના હોય તેમ તેના પર સખ્ત પ્રહાર કરવાને પણ ચૂકયા નથી. સદ્ભાગ્યે આપણી યાદદાસ્ત વધારે સાબૂત છે અને થોડાં થોડાં વર્ષે સ્વરાજ્યનો વધારે ટુકડો મેળવવાની લાયકાતની પરીક્ષા થાય તે વિષે આપણને હોંસ ઓછી છે, તેથી દશબાર વર્ષે બેસવાના કમીશનથી આપણે લેવાઇ ગયા નથી. સરકારી યોજના મુજબ હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવાની પણ દાનત દેખાડવામાં આવી નથી તે વખતે ટુંક મુદતમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણીને વળગી રહેવામાં છેલી કોંગ્રેસ સાથે પરંપરા જળવાય છે તેમજ તાત્કાલિક ડહાપણ પણ રહેલું છે.

બ્રિટિશ શહેરીઓ તરીકે હકના જે જાહેરનામાથી મુંબાઇની ખાસ કોન્ગ્રેસ આપણી રાજકીય તવારીખમાં નામાંકિત રહેશે તેનું કર્યુંબર કરવામાં મોડરેટ પરિષદ્ સંપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ થઇ છે. જાનમાલની સલામતી અને રક્ષણ, છાપખાનાની અને લખવા બોલવાની છૂટ–એ બ્રિટિશ શહેરીઓ તરીકેના પ્રાથમિક હકને આંચ ન આવે તેમ દેશની સુલેહ અને રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવા હિન્દી સરકારને સત્તા હોવી જોઇએ. એવા મુદ્દાનો કોન્ગ્રેસનો ઠરાવ હતો. હવે જો આમાં કદાચ એટલું ઉમેર્યું હોત કે આ હકને મોકુફ રાખવાની સત્તા ધારાસભાની સંમતિથી હિન્દી સરકારને રહે તો આપણે સમજી શકત કે તે ઇંગ્લંડના ધોરણ પ્રમાણે વ્યાજબી કહેવાય; પણ મોડરેટ પરિષદે આ ઠરાવમાં એટલાં બધાં કાણાં પાડયાં છે કે તેમાંથી તેનું બધું સત્વ ગળી જાય છે. પ્રથમ તો લડાઇ કે ખાસ તોફાનને પ્રસંગે એકલી કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટની મંજુરીથીજ આ હકને રદ કરી શકાય; વળી તે ઉપરાંત સાધારણ વખતમાં પણ બ્રિટિશ આમની સભાની જે ખાસ કમીટી હિંદી સવાલો વિચારવાને નીમવાની છે, તેની સંમતિથી, આવી આપખુદી કરી શકાય અને તેથી જો એક વર્ષ માટેજ આ હક છીનવી લેવા હોય તો ગમે ત્યારે તેમ કરી શકાય. આ ત્રણ કાણાં પાડયા પછી આ જાહેરનામામાં શું વજુદ રહે છે, એ તો પરિષદના ડાહ્યા આગેવાનો જ સમજી શકે !

દિલ્હીની કોંગ્રેસ.

મોડરેટ પક્ષના આગેવાનો દિલ્હીની કોંગ્રેસમાં જોડાશે કે નહિ એ સવાલ પૂછાય છે. "ધી સર્વંટ ઑફ ઇન્ડિયા" પત્રના લખાણુપરથી એમ સૂચિત થાય છે કે તેમનામાંના ઘણાખરા આવતી કોંગ્રેસમાં ભાગ લેશે અને મોડરેટ પરિષદે જે જુદા ઠરાવો પસાર કર્યા છે તે વિષે પુરેપુરો વિચાર કર્યા પછી પણ અમને તેના અનુયાયીઓ કોંગ્રેસમાં આવે એ અણઘટતું નહિ પણ શોભતું જ લાગે છે. મુંબાઇની બેઠકમાં મીસીસ બેસન્ટે સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું હતું કે તેમાં ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા તે બન્ને પક્ષને પુરેપુરા પસંદ નહતા, અને છતાં બન્નેના એકત્વની ભૂમિકા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા; વધારામાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે બન્ને પક્ષ વર્ષભર પોતપોતાની સંસ્થાદ્વારા ચળવળ કરશે અને કોંગ્રેસમાં મળીને વિચારભેદમાંથી એકતા તારવીને હિન્દ સમસ્તના અભિપ્રાય તરીકે સરકાર આગળ રજુ કરશે. આ ઉપરથી અમે ગયા અંકમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે કોંગ્રેસ હવે સર્વ પક્ષોના સંગમસ્થાનરૂપ બની છે—બનવા લાગી છે; અને તેથી સુધારાના મહત્વના સવાલ વિષે મહત્વના મતભેદ ધરાવતા પક્ષો મુંબાઇની બેઠકના કરતાં પણ દિલ્હીની બેઠકમાં વધારે અંશે ભળે એ ઇષ્ટ છે. દેશનાં જે રાષ્ટ્રીય પક્ષની બહુમતિ છે તે કોંગ્રેસના ઠરાવોપર વધારે છાપ પાડશે: પણ તેની સાથે બીજા પક્ષ સાથે હાથ મિલાવવાને કંઇક ઓછી મુદ્દાની બાબતોમાં પોતાનો આગ્રહ છોડી દે અથવા સમાધાન સ્વીકારે એ ઇષ્ટ છે. પૂજ્ય પંડિત માલવિયા આ બહ્નિને પ્રસંગે કોંગ્રેસના પ્રમુખ નીમાયા છે અને પ્રજામત પણ વધારે શાંત અને ઉંડો બનતો જાય છે, તેથી એકમેકથી સ્પષ્ટ રીતે જુદા પડેલા પક્ષોનો કોંગ્રેસમાં સમાસ કરવાનો અવસર ઘણો આશાજનક છે. આ સમાસ સિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધિની વિશાલતા અને હૃદયની ઉદારતાની મોટા પ્રમાણમાં જરૂર છે. આ સિદ્ધિમાં જેઓ સંયમ અને પ્રેમભાવથી સહાય કરશે, તેઓ દેશના સાચા મિત્ર ઠરશે; જેઓ પોતાની બુદ્ધિના સંકોચથી અને હૃદયના કંટકથી આ રૂડો અવસર કડવો કરશે તે સર્વે—પછી તે ગમે તે પક્ષના હોય તે—દેશના શત્રુ ગણાશે.

ખરૂં કર્તવ્ય—અનાથોનો બચાવ—ભરતી !!

નડીઆદ હિંદુ અનાથાશ્રમે, હાલમાં ઇન્ફ્લ્યુએનઝા રોગથી થએલાં પડેલાં અનાથોને દાખલ કરવા શરૂ કર્યું છે. આવાં અનાથો જેમને મળી આવે તેમણે ખાત્રીલાયક દાખલા સાથે, તેમના નીતિ અને ધર્મના રક્ષણાર્થે આ આશ્રમમાં મોકલી આપવાં.

આ અનાથોની વધેલી સંખ્યાના આ મોંઘવારીના ખર્ચને પહોંચી વળવા ઉદાર રકમોનાં દાન મોકલવા, દાનવીરોને વિનંતી કરીએ છીએ. ઉદાર સહાય મળતાં અનાથોની અમે તેટલી સંખ્યા પાળવા આ આશ્રમ તૈયાર છે. દરેક જાતનાં દાન લેવાય છે, પાવતી મળે છે, વિગત માટે લખો:—

મંત્રી–હિંદુ અનાથાશ્રમ,—નડિઆદ.

બૉસ્સ ચૂલો.

કુદ કરી સક્યા છે. શાંત બળે, ઘર સ્વચ્છ રાખે, રસોઇડું ગરમ ન થવા દે, ધુમાડો નહીં, મેષ નહીં, વાસ નહીં, કરકસર થાય, ને વળી સર્વે વાતનું સુખ, રસોઇ જલ્દી તૈયાર થાય, એક અચ્છું પણ ચેટવી શકે. વખત થોડો લાગે અને રાંધતા આનંદ આનંદ થાય.

જરૂર

બૉસ્સ ચૂલો ખરીદો.

૧—૨—૩—૪—૫ બરનરના.

કિંમત રૂ. ૪૫—૬૦—૧૦૦—૧૨૫—૧૫૦.

અગાઉની કિંમત તથા પેકીંગ ખર્ચ જુદું.

આવી નોંધ લખો. ખુશી થશો. અમારે ત્યાં બૉસ્સ સ્ટવ સિવાય ચાઠીની પીનો, ચીતાળના ઉત્તમ પલંગો વિગેરે વિગેરે મળે છે.

એલ્ફીન્સ્ટન સ્ટ્રીટ—કરાંચી.
કાશ્મીર ગેટ—દીલ્હી.

એલ. રૉય સંપત,
ન્યુ કિવન્સ રોડ—મુંબઇ.

આસિક અમદાવાદ પાનકુવા ચાર રસ્તા ઉપર ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાભાઇ મગનદાસે છાપ્યું છે. અને ચંદુલાલ કહેયાલાલ ચાહિકે અમદાવાદ શહેરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

પુસ્તક ૪ થું.] [અંક ૬.

નવજીવન

અને

સત્ય.

ડીસેમ્બર, ૧૯૧૮.

તંત્રી અને પ્રકાશક,

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલ.એલ. બી.

ભદ્ર—અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨—૦—૦; છુટક નકલ આના ૩.

દરેક સજ્જને હવેથી આ માસિક સંબંધી તમામ પત્રવ્યવહાર—વ્યવસ્થાપક નવજીવન અને સત્ય ભદ્ર, અમદાવાદ એ સરનામે કરવા કૃપા કરવી.

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

૧. નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કર્યાં છે.

૨. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહકોએ પોતાનો નંબર લખવો.

૩. મનીઑર્ડરના કુપનમાં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરૂં ઠરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું.

૪. કોઇ અંક ન મળે તો તે વિષે અમને મોડામાં મોડી ખબર બીજો અંક મળેથી આપવી.

૫. હિંદુસ્થાન તથા સીલોનની બહાર વી. પી. જઇ શકતું નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ દીઠ એક આનો પડે છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂા. ૨—૯—૦ આગમચથી પોસ્ટલ ઑર્ડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે.

૬. કોઇ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

૭. **વાર્ષિક લવાજમ** [પોષ્ટેજ સાથે] રૂા. ૨) રાખવામાં આવ્યું છે.

૮. આ પત્રમાં શુદ્ધ ભાષામાં, પત્રની એક બાજુએ, શાહીથી, તરત વાંચી શકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકાશે.

૯. લખનારાઓ અમારી અંગત જાણ માટે પોતાનું ખરૂં નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ અપાશે નહીં.

૧૦. રદ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બંધાતા નથી. જેમણે જોઇએ તેમણે તે સારૂ પોસ્ટેજની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવા.

જાહેર ખબરના ભાવ.

આખું પાનું	એક વર્ષ	રૂા. ૭૨	આખું પાનું	છ માસ	રૂા. ૪૨
અડધું ,,	,,	૪૨	અડધું ,,	,,	૨૪
પા ,,	,,	૨૪	પા ,,	,,	૧૫

પૂઠા ઉપરના ખાસ ભાવ માટે લખોઃ—

ભદ્ર—અમદાવાદ. } ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ. એલએલ. બી. તંત્રી અને પ્રકાશક, **નવજીવન અને સત્ય.**

લગ્ન પ્રસંગે-મેળાવડાઓમાં-

ટી પાર્ટી-નાચ પાર્ટી-

વગેરે પ્રસંગોમાં

આ નામ

યાદ રાખજો.

ગોવીંદજી વસનજી

સરસમાં સરસ

સ્ટાઈલ-!

ઉંચામાં ઉંચો માલ-!

વાજબીમાંવાજબીભાવ-!

માટે અમારી ત્રણ દુકાનો

તમારી સેવામાં હાજર છે.

ઠાકોરદ્વાર-ચીરાબજાર-ગ્રાન્ટરોડ

ટેલીફોન નં. ૧૬૫૬.

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા" માં વેચાતાં પુસ્તકો.

જર્મનીની ઉન્નતિ } આ પુસ્તકમાં જર્મનીમાં વિચારક્રાન્તિ; વપાર; આદ્યોગિક યુગ; જર્મનોનું વશિષ્ટ લક્ષણ; ધંધા શિક્ષણની શાળાઓ; ઔદ્યોગિક મંડળોની યોજના; કારખાનાં અને મજુરો સંબંધી, સરકારે માથે લીધેલાં કાર્યો—જેવાં કે રેલ્વે, નહેર, ખેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગો; પ્રજાસંવર્ધન અને બાળસંરક્ષણની યોજના વગેરે; રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર તથા દરીઆઇ બળ અને જર્મનીનો પૂર્વ ઇતિહાસ તથા સામાન્ય માહિતી; વગેરે જર્મની સંબંધી પુરેપુરી માહિતી આપનારાં ૨૪ પ્રકરણો છે. ૨૫૦ પૃષ્ઠ ને પાકી બાંધણી. **કિંમત રૂ. ૧–૧૦–૦.**

સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ઘર સાંસારિક નવલકથા.

બે ખંડમાં સંપૂર્ણ. દરેક ખંડની કિંમત રૂ. એક તથા પોણો.

ચોખેરવાલી— આ નવલકથા આપણા ઘરસંસારમાં અકલ્પિત રીતે બનતા બનાવોનું સાચું ને સુંદર ચિત્ર બતાવનારી છ યુવાન વિધવા—પ્રગલ્ભા **વિનોદની** અને સરલ ભોળી નવયુવતિ **આશા**, તેમજ ચંચલવૃત્તિનો, ઉતાવળીઓ ને સ્વચ્છંદી ગર્ભશ્રીમંત **મહેન્દ્ર** તથા તેનાથી ઉલટાજ સ્વભાવનો તેનો સાચો બાળમિત્ર **બિહારી**, આ મુખ્ય ચાર પાત્રો અને તેમના સ્વભાવ પરિવર્તન ઉપરથી બહુ ઉત્તમ પ્રતિનું શિક્ષણ વાંચનારને મળે છે.

ચક્રવર્તી અશોક— બૌદ્ધધર્મપ્રચારક મહારાજા અશોકના સમયની કલ્પનામિશ્રિત ઐતિહાસિક ધાર્મિક તેમજ નીતના સિદ્ધાન્તથી પારપૂર્ણ નવી નવલકથા. પૃષ્ઠ ૩૫૦, પુઠું સોનેરી, **કિંમત રૂ. બે.**

રાસમન્દિર— ઉત્તમ બોધ સાથે આનંદ મેળવવા સારૂ સ્ત્રીઓને નવરાશના વખતમાં ગાવામાં યોગ્ય રાસ—ગરબા વગેરે; કિં. **આઠ આના.**

યૂરોપનો પ્રવાસ— **તેમના પિતા તથા પત્ની સાથે પ્રવાસ કરીને ૨૦ ભાગમાં ચિત્રો સાથે લખનાર—રા. રા. દત્તાત્રય ચિંતામણરાવ સુજુમદાર; બી. એ; એલએલ. બી., કિંમત બે રૂપીઆ.**

યૂરોપમાં ખાવાપીવાની સગવડ કેવી થઇ શકે છે, અને મુખ્યત્વે કરીને ત્યાં ધાન્યાહારી રહી શકાય છે; અને તેમ રહેવા માટે કઇ કઇ બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે તથા ત્યાંની રહેણીકરણી કેવી છે, આગબોટના તથા રેલ્વેના પ્રવાસમાં શી શી બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે તે, યૂરોપ ખંડમાં આવેલાં જુદાં જુદાં સ્થળોનાં વર્ણનો તેના દેખાવોના ૩૪ ફોટા સાથે ૨૦ ભાગમાં નિત્ય નોંધ રૂપે આપેલ છે.

આ તથા બીજાં સારાં પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; ઠે૦ પીરમશાહ રોડ;—**અમદાવાદ.**

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪. ડીસેમ્બર, ૧૯૧૮. અંક ૬.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.

શિક્ષણના વિષય ઉપર વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય દિનપ્રતિદિન વધારે ખેંચાય છે, તે વિષય ગંભીરતાથી ચર્ચા થાય છે, અને તે માટે હાનીઓના પૈસા પણ ખર્ચાય છે, એ દેશના ભાવિનું એક સુચિહ્ન છે. એ વિષયના ઘણા મુદ્દાઓ હજુ વિદ્વાનોને પણ વિવાદાસ્પદ છે, તે પર પુષ્કળ મતભેદ છે, અને હજુ એ વિષયોએ જુદા જુદા પક્ષોના સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ નથી પકડ્યું, તો પણ એ વિચારની પ્રગતિની આશા દેનારૂં સુલક્ષણ છે. અમને લાગે છે કે એ વિષય હજુ દેશના વિચારકોને નવીન છે; હજુ એ વિષયના ઘણા મુદ્દાઓ ઉપર ચોક્કસ મત કોઈ વિચારકનો પોતાને પણ નથી બંધાયો; અને હજુ એ વિષયનું એકંદર સ્વરૂપ ચોખ્ખું અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ નથી સમજાયું કે ચર્ચાયું. આ લેખમાં પણ એની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ચર્ચા થઈ શકશે, એવી આશા નથી રાખી શકાતી. પણ એ દિશામાં વિચારવા અને ચર્ચા કરવા કાંઈક સામગ્રી મળી શકશે, એવી આશા રાખીએ છીએ.

શિક્ષણના વિષયમાં વિદ્વાનોના બે સંપ્રદાયો આપણે ચોક્કસ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. હાલની શિક્ષણપદ્ધતિથી એકેને સંતોષ નથી; એકેને મતે દેશમાં હાલ અપાતી શિક્ષણની પદ્ધતિ દેશના હિતને અનુકૂળ જણાતી નથી. પરંતુ તે સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયો વિષે તીવ્ર મતભેદ છે. એક સંપ્રદાયને હાલની શિક્ષણપધ્ધતિનો પાયો કાયમ રાખી, ભીંતો પણ જેટલી બની શકે તેટલી કાયમ રાખી, તેમાં સુધારો કરવાની ઇચ્છા છે. જ્યાં વિશેષ પ્રકાશની જરૂર હોય ત્યાં બારી મૂકી લઇ, જ્યાં રસ્તો પાડવાની જરૂર હોય ત્યાં બારણું મૂકી લઇ, જ્યાં સંકડાશ હોય ત્યાં માળ ચઢાવી દઇ, તે સંપ્રદાય આખી ઇમારતને નીભાવી લેવા તૈયાર છે. બીજા પક્ષને ચાલુ શિક્ષણપધ્ધતિ નકામી થયેલી લાગે છે; એને સુધારવું અશક્ય લાગે છે; એક નવી પધ્ધતિ રચવાની આવશ્યકતા એ મતને સ્પષ્ટ દીસે છે. આ પક્ષ પોતાના સંપ્રદાયને “ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ” કહે છે.

આ રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિષય દેશમાં ઉપસ્થિત થયો છે. જુની પધ્ધતિને નકામી ઠરાવવી એ કામ સહેલું છે, પણ નવી પધ્ધતિ કેમ રચવી, તેનો પાયો કયા તત્ત્વોને આ-

વલણથી સ્થાપવો, તેનો નિર્ણય કરવો એ સ્વાભાવિક રીતે જ એટલું સહેલું પડતું નથી. આથી જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિષયની ચર્ચા હજુ ઉપલકિયા થતી દેખાય છે.

રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-વાદીઓમાં પણ બે પરસ્પર વિરોધી મતોનાં મૂળ વિચાર કરતાં ચોખ્ખાં માલમ પડી આવે છે. શિક્ષણને ઇમારતના રૂપકમાં જ કહીએ તો એક મતને એ ઇમારત તોડવી છે, પણ તેનો પાયો જુજ ફેરફારો સિવાય બને તેટલો કાયમ રાખવો છે. એ પાયો યોજવામાં સમાયેલાં તત્ત્વો એને અચાલ જ છે એમ નથી. બીજા મતને એ પાયો પણ ભૂલભરેલાં તત્ત્વો ઉપર રચાયલો, અને ખોટી વસ્તુઓથી પૂરાયલો લાગે છે. એને નવા પાયા સહ નવી જાતનું જ મકાન બાંધવું છે. એ મતભેદનું મૂળ તે આ પ્રશ્નમાં છે: કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ઇમારત આર્ય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર રચાવી જોઇએ કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર? આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને આપણા રાષ્ટ્રમાં અને જીવનમાં ભેળવી દઇ એ દેશોના જેવી પ્રગતિ કરવી છે, કે આર્ય સંસ્કૃતિ જે હદ સુધી જઇ અટકી ત્યાંથી તેને આગળ વધારવાની આકાંક્ષા રાખવી છે? સાથે એટલું ઉમેરવું યોગ્ય થશે કે એમાંથી એકે પક્ષને બીજી સંસ્કૃતિ સામે તિરસ્કાર છે કે બીજી સંસ્કૃતિ સર્વથા ત્યાજ્ય છે એમ નથી; માત્ર તેમનો વિશેષ ભાર એક અથવા બીજી સંસ્કૃતિ ઉપર હોય છે.

એકવાર આર્ય સંસ્કૃતિમાં એવું બળ હતું કે તે બીજી સર્વે પ્રજાઓની સંસ્કૃતિને પોતાનામાં સમાવી દઇ **अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्।** ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનું બળવાન પૂર પણ આર્ય-સંસ્કૃતિને હઠાવી શક્યું નહિ. ભારતવર્ષમાં રહી, તે સંસ્કૃતિ પણ આર્યત્વ પામતી જાય છે. પણ એ આર્યસંસ્કૃતિના બળને તોડી પાડનારી જો કોઇ સંસ્કૃતિનો ભારતવર્ષને અનુભવ થયો હોય તો તે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને પરિણામે ભારતવર્ષનું વાતાવરણ બદલાતું જાય છે—બદલાઇ ગયું છે. ઘણી બાબતોમાં એ સંસ્કૃતિએ એટલું બળ મેળવ્યું છે કે આર્યસંસ્કૃતિના સંચિત સંસ્કારો કે જે જાણે અજાણે પણ ટાળી શકાતા નથી, તે સિવાયના અન્ય સંસ્કારોની છાપ પણ ભૂંસાઇ ગઇ છે. આર્યોનાં કૌટુમ્બિક જીવન, સામાજિક જીવન, ધાર્મિક જીવન, આર્થિક જીવન, રાજકીય જીવન, સર્વેમાં એ સંસ્કૃતિ પેસી ગઇ છે. એમ થયું એમાં નવાઇ નથી; અંગ્રેજી રાજ્યકારભારીઓએ હિંદુસ્થાનમાં કેળવણીનો પાયો નાખ્યો ત્યારે એમણે કેળવણીનો એ જ ઉદ્દેશ ધાર્યો હતો.

એટલું તો નિઃસંશય છે કે આર્યોની ભાવિ સંસ્કૃતિ એ હવે કેવળ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ થઇ ન શકે. એના સ્વરૂપમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થશે જ. આપણે હવે કેવળ, આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસને અનુસરી આપણું સમાજબંધારણ નથી રચી શકવાના. પ્રશ્ન એ છે કે એ બંધારણ રચવામાં આપણે આપણી સંસ્કૃતિને ગૌણ રાખીશું, કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને?

એક પક્ષ માને છે કે જે જે પૌરસ્ત્ય કે પાશ્ચાત્ય દેશો આજે સંપત્તિવાન, સ્વતંત્ર અને બળવાન જણાય છે, તેમણે સર્વેએ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સ્વીકારી છે; એ સંસ્કૃતિમાં રહેલી ભાવનાઓએ જ તેમને એ સ્થિતિએ પહોંચાડ્યા છે. ભારતવર્ષને પણ ઉન્નત થવાનો એ જ માર્ગ છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર દેશમાં ઝપાટાબંધ કરવો. એમ

કરવામાં જેટલો વિલંબ થાય છે, તેટલી દેશની ઉન્નતિ પણ મોડી થાય છે. સરકાર
હાથે કેળવણીનો પ્રચાર જોઇએ તેટલા વેગથી થતો નથી. એ મતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ
પહેલું પગથિયું તે એ કે શિક્ષણનો પ્રચાર દેશમાં એકદમ વધારી દેવો. ગામે ગામ શાળ
ઓ સ્થપાવી દેવી. ત્યાર પછી બીજું પગથિયું તે એ કે પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિમાં દેશ
નુકસાનકારક જે તત્ત્વો રહેલાં છે, તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાંથી કાઢી નાંખવાં; એટલે
(૧) સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિ દાબી નાંખવાને સરકારી હુકમો દ્વારા, પાઠ્ય પુસ્તકો દ્વા
કે અન્ય રીતે જે જે ઉપાયો યોજવામાં આવે છે, તે ઉપાયોની અસર તળે ન આવ
પણ એથી ઉલટું એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું કે જેથી રાષ્ટ્રીય શાળામાં કેળવણી લે
તો વિદ્યાર્થી ચુસ્ત દેશ-પ્રેમી થાય; (૨) પ્રાયઃ સરકારી નોકરી દ્વારા જ પોતાનું કલ્યા
સાધવાને યોગ્ય બનાવે એવો જે હાલની કેળવણીની પદ્ધતિમાં ખાસ દુર્ગુણ રહેલો છે
તે દુર્ગુણથી રહિત શિક્ષણ આપી, વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર વૃત્તિ ધારણ કરવા ઉત્સાહી અ
સમર્થ બનાવવો; એટલા માટે જેમ બને તેમ ધંધાઓનું શિક્ષણ આપવું; (૩) શારીરિ
નિર્બળતા અને ધાર્મિક સંશયવૃત્તિ, જે હાલની કેળવણીને પરિણામ રૂપે છે, તેનો નિશ
કરવો; અને (૪) અંગ-મહેનત તરફની તિરસ્કારવૃત્તિ દૂર કરવી.

દેખાતું છે કે આપણને કેળવણીનો અધિકાર મળે તો ઉપરની એકે એક ખામ
હાલની કેળવણીની પદ્ધતિનો પાયો ફેરવ્યા વગર દૂર કરી શકાય. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિ
ચાલ જ્યારે મિસિસ બેઝન્ટ તરફથી જોશથી ઉપાડવામાં આવી હતી. ત્યારે તે સામે એ
આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો તે એ હતો, કે આપણે સ્વરાજ્ય માંગી રહ્યા છીએ, આ
પણને કેળવણી ખાતાનો અધિકાર થોડા વખતમાં મળશે, એમ માનવાને સબળ કારણે
છે, તો આ રીતે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચળવળ ઉપાડવાનું શું પ્રયોજન છે ? રાષ્ટ્રીય કેળ
વણીનું રૂપ જેઓ ઉપર પ્રમાણે સમજ્યા છે, તેમની સામે ઉપરનો વાંધો રહેજ વિચા
રવા જેવો છે. અલબત્ત, તે વાંધાનો ઉત્તર આપવો સહેલ છે. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ જો એક
લા રાજકીય વિષયમાંજ રહે, તો તે જાગૃતિ ખરી છે એમ બહુ વિશ્વાસ ન બેસે; જ
એ ખરી જાગૃતિ હોય તો તે દેશના એક એક જાતના જીવનના સંબંધમાં જણાઇ આ
વવી જોઇએ. જ્યારે જાગૃતિ તાજી હોય ત્યારે બળ અતિશય હોય, અને તેવા બળને
ઉપયોગ કરી લેવો એ નેતાનું કામ છે. તે પ્રમાણે કેળવણીનો વિષય આજે જ ઉપાડ
લેવો એ સર્વથા યોગ્ય છે. સ્વરાજ્ય મળેથી એ શાળાઓ નકામી નથી જવાની; સ્વ
રાજ્ય મળ્યા પછી શાળાઓ વધારવી પડવાની જ, તેને માટે આગળથી કરેલી તૈયારીએ
આશીર્વાદ રૂપ જ થઇ પડશે. વળી, જોકે ઉપરના ફેરફાર લખાણમાં થોડા લાગે છે, તે
પણ એને વ્યવહારમાં મૂકતાં એનું સ્વરૂપ એટલું વિશાળ થાય છે, અને એના કેટલા
ભાગો હજુ એવી પ્રયોગદશામાં છે, કે એ વિષેની સ્વરાજ્યમાં પણ એક સર્વમાન્ય યો
જના ઘડી શકાય, તે પહેલાં એના અખતરા આવશ્યક જ છે.

પણ, બીજા પક્ષને મતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રશ્નનો એટલેથી ફડચો નથી આવતો
એ મતે હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ મૂળથીજ ખોટી રીતે રચાઇ છે. એ પાયા સુદ્ધાં બદ
લાવી જોઇએ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને શ્રેષ્ઠ પદ આપી, આર્યસંસ્કૃતિને ગૌણ કરી નાંખ

વાનું જે તત્ત્વ એમાં રહેલું છે, તે આર્ય પ્રજાની વિશિષ્ટતાનો નાશ કરવા વાળું છે. કોઇ એક માણસને એવી રીતે દોરીથી બાંધ્યો હોય કે જેમ જેમ એ એક બાજુથી છૂટવાના ફાંફાં મારે તેમ તેમ કોઇ બીજી બાજુથી વિશેષ જકડાતો જાય, તે માણસની જેવી સ્થિતિ હોય તેવી સ્થિતિ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છે. મનુષ્યને ઐહિક વિષયોમાં એક બાજુથી સુખી કરવા તે પ્રયત્ન કરતી જ રહે છે, અને બીજી બાજુથી કોઇ અન્ય દિશામાં તેને દુઃખી થયેલો જુએ છે. વિષયોની પૂર્તિ એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું રહસ્ય છે, તેને માટે એ સાઇકલ, મોટર, ટ્રામ અને આગગાડી બનાવે છે—ફેરવે છે; તેને માટે એ ગંજાવર કારખાનાંઓ ખોલે છે, અને હજારો માણસોને એક જગ્યાએ ભેગાં કરે છે; તેને માટે તે વિજળી, વરાળ વગેરે શક્તિઓ શોધવા મંડી રહે છે; તે સાધનો પૂરાં પાડતાં પાડતાં તે એક બાજુથી મનુષ્યને પરાવલંબી કરે છે, બીજી બાજુથી દયાયોગ્ય કરે છે, ત્રીજી બાજુથી તે દયાજનકતા ટાળવા કારખાનાંના કાયદાઓ, નોકરોનાં મંડળો, શેઠિયાઓનાં મંડળો, નોકર—શેઠના ઝગડા પતાવનારી પંચાયતો વગેરે સાંકળો બાંધે છે.

આથી ઉલટો આર્યસંસ્કૃતિનો રહસ્યમંત્ર વિષયોનો સંયમ એ છે.

ભગવાન મનુનું વચન છે કે "કેટલાકને મતે ધર્મ અને અર્થ સંપાદન કરવાં એ શ્રેય છે; કેટલાકને મતે કામ અને અર્થ એ શ્રેય છે; કેટલાક માત્ર ધર્મમાં અને કેટલાક માત્ર અર્થમાં શ્રેય માને છે; પણ અમારે (મનુને) મતે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે સંપાદન કરવામાં શ્રેય છે."

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો મત કામ અને અર્થ સંપાદન કરવામાં શ્રેય છે એમ કહી શકાય. આર્યજીવનનું વલણ મૂળથી જ કામ અને અર્થને ધર્મ પરત્વે કરવાનું હતું; તેમનું સમાજ—બંધારણ એવી રીતે રચાયલું હતું કે કામ અને અર્થ સંપાદન કરતાં ધર્મનો વિરોધ ન થાય; આ જ કારણથી સામાજિક બંધારણના જે આર્થિક ઝગડાઓ આજે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં (અને જે જે બાબતોમાં પાશ્ચાત્ય રીતિઓ દાખલ થઇ છે, ત્યાં ત્યાં આપણા દેશોમાં પણ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા ઝગડાઓ ભારતવર્ષની જાહોજલાલીમાં પણ આપણે ત્યાં થતા નહિ.

આ રીતે રાષ્ટ્રીયશિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ આર્યસંસ્કૃતિની અટકેલી પ્રગતિ પુનઃ ચલાવવાનો છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને હિંદની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરી તે સંસ્કૃતિમય હિંદને બનાવવાનું છે, તે એક વાદગ્રસ્ત વિષય છે.

અમારે મતે આર્યસંસ્કૃતિનું પુનર્જીવન એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ; આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે દેશમાં ચાલતી બીજી જાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિલચાલોનાં સાફલ્ય વિષે અમે ઉદાસીન છીએ. આગળ આવતા ભાગો ઉપરથી સમજાશે કે અમારી પ્રવૃત્તિ એક ભારી પ્રયોગદશામાં છે; એની પ્રગતિ બહુ ધીમી થવાની; તે દરમ્યાન દેશનું શિક્ષણકામ અટકી રહે તે ન જ ખમી શકાય; એટલે કોઇ પણ જાતનું રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગ્રત કરનારૂં શિક્ષણ વધતું રહે, એ અમે જરૂર ઇચ્છીએ છીએ. અમારા પ્રયાસોમાં જો કાંઇ સત્ય હશે, તો તેને એ બીજી હિલચાલો અંતરાય રૂપ નહીં થઇ પડે.

હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં બીજાં અંગનો વિચાર કરીએ.

તેમાં અગ્રસ્થાને રાષ્ટ્રીય ભાષાનો વિષય રહે છે.

રાષ્ટ્ર ભાષાનો પ્રશ્ન એ શિક્ષણનો વિષય છે કે રાજકીય વિષય છે, એ વિષે મતભેદ છે. કેટલાક રાષ્ટ્રીય–શિક્ષણ–વાદીઓએ એને કેવળ રાજકીય વિષય ગણી, પોતાની યોજનાઓમાં તેને સામીલ નથી કર્યો. અમને લાગે છે કે યદ્યપિ તે રાજકીય વિષય છે, તોપણ તેની સફલતાનો આધાર શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર એટલો બધો છે કે શિક્ષણ વિષયક પ્રશ્નોમાંથી તેને બાતલ કરી શકાય નહિ; અને જો કોઇ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજનામાં રાષ્ટ્રભાષાનો સમાવેશ થયો ન હોય, તો તે યોજના અધુરી જ ગણાય.

દેશમાં અંગ્રેજીથી ભિન્ન અને ભારતવર્ષમાં ખાસ બોલાતી એવી રાષ્ટ્રભાષા શું કામ હોવી જોઇએ, એ વિષય અત્યાર પહેલાં અમારી શાળા તરફથી ચર્ચાઈ ગયો છે, બીજી ગૂજરાતિ કેળવણી પરિષદ્‌માં મહાત્મા ગાંધીએ પ્રમુખસ્થાનેથી અને રા. કાલેલકરે નિબંધ દ્વારા એની પૂરી ચર્ચા કરી છે, એટલે એ વિષય અત્રે લંબાવવા માગતા નથી. સદરહુ ભાષણ તથા નિબંધ પરિષદ્‌ના છપાયેલા અહેવાલમાં આવી ગયા છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સંબંધમાં બીજી મહત્વની બાબત તે **માતૃભાષા જ કેળવણીનું વાહન** હોઇ શકે એ છે. આ વિષયમાં પણ એકમત નથી. માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસ સુધી કેળવણીનાં વાહન તરીકે માતૃભાષાની યોગ્યતા સ્વીકારવા આજે ઘણા જન તૈયાર છે; પણ ઉચ્ચ શિક્ષણના સંબંધમાં ખુદ રાષ્ટ્રીય–શિક્ષણ–વાદીઓ પણ વિરોધી અથવા સંશયગ્રસ્ત છે.

આ વિષયની ચર્ચા પણ બહુ થઇ ગઇ છે. એની ફરીથી ચર્ચા કરવાથી વિશેષ લાભ થશે એમ લાગતું નથી; તેથી એને અત્રે લંબાવતા નથી.

એક દૃષ્ટિએ કેળવણીના વાહનનો વિષય શુદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રનો જ વિષય ગણાય. એ પ્રશ્નની ચર્ચાને સરકારી શિક્ષણથી વિલક્ષણ એવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે સંબંધ નથી. હિંદની વૈકૃતિક પરિસ્થિતિને લઇને જ એ પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજનામાં વિશિષ્ટતા ભોગવે છે.

પણ ઉપરના બન્ને વિષયો પર એકમતપણું નથી, એ બતાવે છે કે સમગ્ર દેશ એ સિદ્ધાન્તો સ્વીકારે અથવા તજે તે પહેલાં એ સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરવા જેમણે પ્રયત્નો કર્યા છે, તેમના પ્રયોગોનાં પરિણામ દેશ સમક્ષ જોઇશે જ. આ માટે સ્વરાજ્ય મળે તે પહેલાં કે તે પછી પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયાસની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ત્રીજો મુદ્દો તે રાષ્ટ્રીય વિષયો કયા અને તેને શીખવવા કેમ તે ઠરાવવાનો છે. ‘રાષ્ટ્રીય વિષયો’નો અર્થ કોઇ પણ રાજ્યમાં કયા વિષયોનું અને કેવી રીતે અપાયેલું શિક્ષણ પ્રજાને ઉપયોગી થાય, એવો નથી લીધો, પણ આપણા દેશને કયા વિષયોનું અને કેવી રીતે અપાયેલું શિક્ષણ ઉપયોગી થાય એ અર્થ લીધો છે.

આ કારણસર મિસિસ બેઝન્ટનાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં સૂત્રો કે દરેક વિદ્યાર્થીની કેળવણી કેવળ બુદ્ધિવિષયક નહિ, પણ શારીરિક, ભાવનાવિષયક (emotional) અને આધ્યાત્મિક પણ હોવી જોઇએ, એનો સ્વીકાર કર્યા છતાં એની ચર્ચા અહીં વધારતા નથી.

રાષ્ટ્રીય વિષયોમાં ખેતીના શિક્ષણને અમે અગ્રસ્થાન આપવા ઇચ્છીશું. ભારતવર્ષનો પોણાથી વધુ ભાગ આ ધંધામાં રોકાયેલો છે. તેથી કોઈપણ 'રાષ્ટ્રીય' કહેવાતી શાળામાં જો આ વિષય શિખવવાનું ધારવામાં ન આવ્યું હોય તો, અમને લાગે છે કે, એ શાળાને 'રાષ્ટ્રીય' કહેવી યોગ્ય ન ગણાય. એ વિષયનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ બહુ કઠણ, ચિંતાકારક અને ખર્ચાળ થઇ પડે છે એ અમે જાણીએ છીએ; પણ રાષ્ટ્રીય ગરજો પૂરી પાડવા ઇચ્છતી કોઇ પણ શાળાને એ શિખવે જ છૂટકો છે. એ વિષયમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવી સૂચનાઓ કરવા જેટલો અમારો અનુભવ થયો હોત તો સારૂં થાત ! પણ વિવિધ કારણોને લઇને એ વિષયને પાર ઉતારવાની દિશામાં અમારી વિશેષ પ્રગતિ નથી થઇ, એટલે અમારે મૌન જ રાખવું પડે છે.

આપણા દેશમાં ખેતીથી બીજે પદે વણાટનો ધંધો છે. એ ધંધો ખેતીની સાથે થઇ શકે છે, સ્હેલાઇથી શીખી શકાય છે, નાનાં મોટાં સર્વે એને લગતું કામ કરી શકે છે અને નવરાશનો વખત આનંદી અને ઉપયોગી કરવા એ ધંધો એક ઉત્તમ સાધન છે. એ ધંધો ઘરના એક ઓરડામાં બેસી કરી શકાય છે: એને લગતાં યંત્રોના સર્વે ભાગો આપણા દેશમાં, અને ઘણાંક તો પોતાને હાથે જ બનાવી શકાય છે. એ ધંધો એકવાર સર્વત્ર એટલું તો મહત્વનું સ્થાન ભોગવતો કે "રાજાની કુંવરી સોનાને રેંટીયે સુત્તર કાંતતી" એમ બાળકોની વાતોમાં કહેવાતું. યદ્યપિ વરાળથી ચાલતાં યંત્રોને લીધે એ ધંધો મોંઘો થઇ પડ્યો છે, અને એમાંનો એક મુખ્ય ભાગ–સુત્તર કાંતવાનું કામ–લગભગ ઉઠી ન શકે એવો લુલો થઈ ગયો છે, તોપણ વણાટનો પુનરુદ્ધાર થવો શક્ય છે. એ ઉપર હજુ લગભગ સેંકડે દસ માણસોની આજીવિકા ચાલે છે, અને તેથી એવો મહત્ત્વનો વિષય રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી કાળી ન શકાય એમ અમે ધારીએ છીએ.

ખેતી અને વણાટનાં શિક્ષણને ફરજીયાત કરવા સામે એક વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે તે એ કે જે ૨૦ ટકા માણસોને એ ધંધાઓ કરવા નથી, અને જેમને એની જરૂર નથી, તેમના ઉપર એ શીખવાનો બોજો શું કામ નાંખવો ? આ શંકાને મૂળે એક ગેરસમજુત હોય એમ લાગે છે. રાષ્ટ્રીય શાળાનું જે સ્વરૂપ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે જનસમાજના મોટા ભાગને જે જે વસ્તુઓની જરૂર છે તેને અનુલક્ષીને છે; એમાં એવી કલ્પના નથી કે દેશની વિશિષ્ટ ગરજો પૂરી પાડતી શિક્ષણસંસ્થાઓનો અભાવ થાય. જેને ખેતી અને વણાટની જરૂર ન જ હોય તે એવી વિશિષ્ટ સંસ્થાઓનો લાભ લઇ શકે છે. પણ તે ઉપરાંત ધંધો ન કરવો હોય છતાં, ખેતી અને વણાટનું જ્ઞાન કેળવણીના એક સામાન્ય વિષય તરીકે પણ કામનું છે. જે પ્રમાણે બીજગણિત અને ભૂમિતિનો ઉપયોગ બધા વિદ્યાર્થીઓને કરવાનો હોતો નથી, પણ વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનના ભાથામાં તે (બુદ્ધિને વ્યાયામ મળે એ હેતુથી) થોડાં થોડાં બંધાવવામાં આવે છે, તેમ ખેતી અને વણાટ પણ બંધાવાય એથી વિદ્યાર્થીને શારીરિક તેમજ માનસિક ફાયદા ઘણા છે. એથી શરીર કસાય છે, અંગ મહેનતનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, નજર ઝીણી થાય છે, અવલોકનશક્તિ વધે છે, બુદ્ધિ પણ પોષાય છે, અને દેશના એ મહત્ત્વના ધંધાની સ્થિતિનું ભાન થાય છે. વિદ્યાર્થીને છૂટામાં રમવાનું અને ફરવાનું મળે એ દૃષ્ટિથી પણ ખેતીનું ફરજ્યાત શિક્ષણ ઇષ્ટ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક બીજું અંગ તે **ધાર્મિક કેળવણી** છે. ધાર્મિક કેળવણી એટલે શું તે ઉપર પણ બહુ ગેરસમજ થતી દેખાય છે ખરી ધાર્મિક કેળવણી તો ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં રહી છે. એવી ધાર્મિક વૃત્તિને અમુક સિદ્ધાન્તો કે મત-મતાન્તરોની માન્યતા જોડે સંબંધ છે જ એમ નથી. ચોખ્ખા નાસ્તિકમાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિ હોઇ શકે. એ ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી સહેલી નથી; એ ગુરુની યોગ્યતા અને શિષ્યને બાહેરથી મળેલા સંસ્કારો ઉપર અવલંબી રહે છે. ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોનો ઉત્તમ શાસ્ત્રી હોઇ તે જો ચારિત્ર્યવાન્ ન હોય તો ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી ન શકે; પણ તે જ કામ એક સાધારણ પણ ઉત્તમ ચારિત્ર વાળા પુરૂષથી સારૂં થાય. અર્થાત્, ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ શાળામાં કેટલે અંશે થાય એ કહેવું કઠણ છે જેમ શિક્ષકોનું ચારિત્ર્ય વધારે પવિત્ર, તેમ તેનો સંભવ વિશેષ. પણ જ્યાં વિદ્યાર્થી ધાર્મિક વૃત્તિના સંસ્કારો લઇ આવ્યો હોય, તેને પોષવાનું કામ ધર્મના શિક્ષણથી થઇ શકે. ધર્મના વિષયોમાં મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોનું જુદા જુદા સમયનું સ્વરૂપ જેવી જેવી રીતે લોકો સમજતા આવ્યા છે તેનું દર્શન કરાવવું, તે આ દૃષ્ટિએ ધાર્મિક કેળવણી કહેવાય. આવી જાતનાં સામાન્ય સ્વરૂપ વિષે મતભેદ ટાળવો શક્ય લાગે છે. આ ઉપરાંતની વ્યાવહારિક ધર્મને લગતી બાબતોનું શિક્ષણ દરેક શાળાનું વિશિષ્ટ રહે એ સ્વાભાવિક છે. ધાર્મિક શિક્ષણની દૃષ્ટિથી એ બાબતો અતિ મહત્ત્વની છે, પણ એ વિષે એકમત થઇ શકે નહીં, અને એવો એક મત ન હોય તેથી નુકશાન પણ નહીં.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું બીજું એક અંગ તે **અખાડા** છે. અખાડો તો જોઇએ જ એમ અમે માનીએ છીએ, જોકે ખેતીનું શિક્ષણ બરોબર ચાલતું હોય તો શરીર કસાઇ કસાઇ મજબુત થાય, તોપણ અખાડા વગર રાષ્ટ્રીય જરૂરીઆતો પૂરી ન પડે. છેલ્લી લડાઇ બોધ આપતી ગઇ છે કે જે પ્રજામાં લડવા માટે અંગમાં બળ નથી અને મનમાં હિમ્મત નથી, જે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાને સતત શક્તિવાન બનાવી રાખતી નથી, તે મુઇ પડી છે. દેશનું ગૌરવ દેશમાં બળ છે એમ બીજી પ્રજાઓને સમજાય ત્યારે જ રહે. એ બળ દેશમાંથી નાશ પામતું જાય છે; એ મેળવે જ ઉદ્ધાર છે. અખાડો કાંઇક અંશે તેની ગરજ પૂરી પાડશે; તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું અંગ થવું જ જોઇએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો બીજો એક ભાગ તે માતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન, અને તેને તથા ધામિક કેળવણીને પોષનારી સંસ્કૃત ભાષાનું આવશ્યક જ્ઞાન આપવું તે છે.

આટલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ખાસ વિષયો ગણાય. એ સિવાયના બીજા વિષયો શિક્ષણ માત્રમાં સામાન્ય છે; પણ તેને શીખવવાની પદ્ધતિમાં રાષ્ટ્રીય શાળા પોતાના ઉદ્દેશોને ધ્યાનમાં રાખી ફેરફાર કરે જ.

શિક્ષણનાં રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપને લઇને, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન એ બે વિષયોની શિક્ષણ-પદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થીની ચારિત્ર્યઘટના ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપવાનું હોય છે.

ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને બે કાર્ય કરવાનાં છે; (૧) વિદેશી લેખકોને હાથે પ્રાચીન ભારતવર્ષના ઇતિહાસને જે ગેરઈન્સાફ થયો છે તે મટાડવાનો, અને વિદ્યાર્થીને ભારતીય બુદ્ધિમત્તા (genius)ની યોગ્ય કિંમત, કદર, અને ગર્વ તા કે ખામી

સમજાવવાનો છે, અને તેમાંથી શુદ્ધ હિંદી રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાડવાનો છે; (૨) તેમ કરતાં બીજી પ્રજાને ગેરઇન્સાફ ન થાય, અને અસત્ય બીનાઓથી દંભી અથવા અંધ રાષ્ટ્રીય ભાવના ન જાગે તેની સંભાળ લેવાનો છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ જગાડવા અથવા મારવા પણ અસત્ય બીનાઓ કહેવામાં આવે છે, અને બીજી પ્રજાઓ ઉપર અઘટિત રીતે ગુણ-દોષોનું આરોપણ થાય છે, એ આપણે કોઇ પણ દેશનાં આજનાં ઐતિહાસિક પાઠ્ય-પુસ્તકોમાંથી જોઇ શકીએ છીએ. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં એની શી અસર થતી હશે તે અમે નથી કહી શકતા, પણ ચારિત્ર્ય કલંકિત કરવામાં તો એ સહાયભૂત થાય જ.

શાળા તરફથી ઘડાયલી ઇતિહાસની યોજનામાં આ વિષયપર વધારે સૂચનાઓ છે, તે જોવા વિનંતિ છે.

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં કેટલું અને કેવું હોવું જોઇએ, તે બાબતપર પુષ્કળ વિચાર કરવાની જરૂર છે. વિજ્ઞાન મનોરંજક તેમજ ઉપયોગી છે, અને તેનું શિક્ષણ પણ તેવું જ હોવું જોઇએ. વિજ્ઞાનના વિષયમાં, દેશને શું ઉપયોગી છે, એ દૃષ્ટિ તો ભૂલાવી જ ન જોઇએ. આ કારણસર આપણા કૌટુંબિક રીત-રિવાજો, રહેણી-કરણી, ખેતી-ધંધા, ઘર, રસ્તા, ગામ વગેરેમાં થતી વિવિધ ક્રિયાઓનું બારીક નિરીક્ષણ કરી, એમાં રહેલી વૈજ્ઞાનિક બાબતોનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી થાય એવી રીતે આપવાની યોજના કરવામાં આવે તો જ વિજ્ઞાનનો વિષય રાખેલો સાર્થક ગણાય. આજે સાધારણતઃ વિદ્યાર્થીઓને એવો જ ખ્યાલ રહે છે કે વિજ્ઞાન એ કાચની નળીઓ, કાચની તપેલીઓ, કાચની ગળણીઓ અને દવાની બાટલીઓ, અથવા ઍટવૂડના મશીન, વિજળીનાં રમકડાંઓ કે ટેલિસ્કોપનાં ભૂંગળાં વગેરેમાંથી શિખાવાય તે. વિદ્યાર્થીનું એ વિજ્ઞાન એના જીવનમાં ઉતરતું જ નથી. એ વિજ્ઞાનની મદદવડે નથી એને ઘરનાં વાસણને કલાઈ કરતાં આવડતી, કે નથી કપડાંને લાગેલો કોઇ વિચિત્ર ડાઘ ધોતાં આવડતો. જે પ્રયોગશાળામાં એ વિજ્ઞાન શિખાવાય છે, ત્યાં જ મૂકી વિદ્યાર્થી બહુધા નિર્લેપ બાહેર આવે છે. એનું કારણ દેખીતું છે. જે વસ્તુઓના સંબંધમાં ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જીવનમાં આવે છે, તેને અને પ્રયોગશાળામાં એને મળતાં જ્ઞાનને કશો સંબંધ છે, એ એના અનુભવમાં કે જાણમાં નથી આવ્યું. વળી એને માત્ર મૂળતત્ત્વોનુંજ ઉલકિયું જ્ઞાન મળતું હોવાથી, એ કોઇ વ્યાવહારિક રીતે એનો ઉપયોગ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હોતો નથી. આ વિષયમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો અનુભવ અને સલાહ આપણને મળે અને કોઈ વ્યાવહારિક અને ઉપયોગી વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ તથા પુસ્તકો રચી શકાય તો બહુ લાભ થાય.

જેમ સોય પછવાડે દોરો ચાલી આવે, તેમ ચારિત્રઘડતર એ શિક્ષણ પાછળ ચાલી આવવું જોઇએ. ચારિત્ર ઉત્તમ પુસ્તકોથી થાય, ઉપદેશથી થાય, પણ તે તો માત્ર ઉપવસ્ત્ર જેવાં કહેવાય. ખરૂં ચારિત્ર્ય તો વિદ્યાર્થી શાળાના વાતાવરણમાંથી અને શિક્ષક સાથેના નિત્ય સહવાસ અને જીવનમાંથી જ મેળવે. શાળાના શિક્ષકોનું જીવન જેટલું ઉદાત્ત હશે, તેટલું તે શાળાના વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ થશે. વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષક પાસેથી શાળાના સમયોમાં જે મેળવે છે, તે એની જોડે સહવાસમાં આવ્યાથી અણજાણે મળતાં જ્ઞાનનો કિંચિદ્ અંશ માત્ર હોય છે.

આ કારણથી રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને પૈસાનો લોભ ન હોવો જોઇએ; તેણે પૈસા કમાવા રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢી ન હોવી જોઇએ. વિદ્યાનું દાન જ થઇ શકે, એનો વિક્રય ન થાય, એ આપણી પ્રાચીન નીતિ આપણે ફરીથી પાળતા થઇ જઇએ તો સારૂં. તે જ પ્રમાણે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે અમલદાર–રૈયતનો અથવા આશ્રયી–આશ્રયદાતાનો ભાવ ન હોવો જોઇએ, પણ ગુરુ–શિષ્ય કે પિતા–પુત્ર કે મોટા–નાનાભાઇઓનો ભાવ રહેવો જોઇએ.

આટલું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મુદ્દાઓ ઉપર. હવે રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢયા પહેલાંની તૈયારીઓ વિષે બે બોલ લખીશું. આ વિષયમાં તો અમારો થોડો ઘણો અનુભવ જ કહેવાપણું રહેશે.

રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢનારે પહેલો વિચાર તો ખેતી અને વણાટ શીખવવા શું વ્યવસ્થા એ કરી શકશે તેનો કરવાનો છે. આમાં પણ એક વસ્તુ યાદ રાખવાની છે તે એ કે શીખવવું અને કમાવું એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. શીખવનાર નફો મેળવવાની આશા રાખી નથી શકતો. ખેતી અને વણાટનું શીખવતાં જે કાંઇ ઉત્પન્ન થાય તે નામ માત્ર જ હોય. શીખનાર વિદ્યાર્થી કમાતો જાય અને શીખતો જાય એવી આશા રાખી શકે, પણ શીખવનારે શીખવાનો ખર્ચ માથે પડે તે સહન કરવા તૈયાર રહેવું જોઇએ. ભૂલ બગાડ અને પ્રયોગો કરીને જ વિજ્ઞાનના વિષયો શીખાય છે, અને ભૂલ, બગાડ અને પ્રયોગો કરવા ખેતી અને વણાટમાં અવકાશ હોવો જોઈ એ. દુનિયામાં પડયા પછી વિદ્યાર્થીને ભૂલ અને બગાડ કરી નુકસાન વેઠવું ન પડે, તેટલા માટે શાળા છે. અને જો શાળામાં પણ વિદ્યાર્થીથી ભૂલ અને બગાડ થતાં, શિક્ષકનો જીવ કપાઇ જાય, તો વિદ્યાર્થી શીખી રહ્યો ! પણ આનો અર્થ એ નથી કરવાનો કે શાળામાં શીખવાતું ખેતી અને વણાટનું કામ વ્યવહારમાં મૂકી શકાય તેથી જુદી જાતનું થવું જોઇએ. શાળામાં જો એવાં યંત્રો અને સાધનોથી કામ કરાવવામાં આવે કે તેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીને ઘેર જઇ કરવો અશક્યજ થાય તો તે પણ નકામું જ છે. શાળામાં જો એવાં ખાતરો વાપરવામાં આવે કે વિદ્યાર્થી તે મંગાવી શકે જ નહીં, તો તે જ્ઞાન પણ નકામું જ થાય. એટલે વ્યવહાર અને શાળા વચ્ચે પ્રમાણ તો સાચવવુંજ જોઇએ. તે સાથે એ બન્ને ધંધા કમાવવા માટેજ છે, અને એમાંથી કમાણી થાય છેજ એ પણ વિદ્યાર્થીને સ્પષ્ટ થવું જોઇએ. તેટલા માટે સારો ઉપાય તો એ છે કે શાળાની જમીનમાં થોડા ભાગ ઉપર શિખવવા માટે નહીં પણ કમાવા માટે ખેતી કરવી અને થોડા ભાગ ઉપર શિખવવા માટે. બન્ને ઉપર એક જ જાતનાં સાહિત્યો અને સાધનોથી કામ કરવું. અને પહેલા ભાગમાં નફો થાય એ બતાવવું. બીજા ભાગમાં જે નુકસાન થાય છે તે શિખાઉપણાને લીધે, તથા ભૂલો અને બગાડને લીધે, એ પણ સ્પષ્ટ કરવું.

એ જ વિષયમાં બીજી વ્યવસ્થા કરવાની તે વિદ્યાર્થીઓની અને શીખવવાની સગવડ કેવી રીતે કરવી તેની. ખેતી, વણાટકામ અને બીજું શાળાનું શિક્ષણ એકકી વખતે આપવું મુશ્કેલ છે, વર્ષમાં દરેકને માટે અમુક મહીનાના વારા બાંધવા જોઇએ, તેની વારીમાં તે વિષય મુખ્ય શીખવાય અને બીજા પડયા રહે અથવા ગૌણ રહે. અમારી શાળા માટે અમે એવી કલ્પના રાખી છે કે વર્ષમાં ત્રણ સત્ર રાખવાં, એક શિયાળાનું–મુખ્યત્વે

બૌદ્ધિક વિષયો માટે, બીજું ઉન્હાળાનું—મુખ્યત્વે વણાટકામ માટે, અને ત્રીજું ચોમાસાનું—મુખ્યત્વે ખેતી માટે.

ખેતી અને વણાટ કામ સાથે બૌદ્ધિક વિષયોનું જ્ઞાન અપાતું હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીનો વિશેષ સમય શાળામાં જ જાય. ત્યારે શાળાની સમીપમાં જ ન રહેતા વિદ્યાર્થીઓની ખાવાપીવાની, વિશ્રાંતિ માટે બેસવા કે સૂવાની સગવડ તપાસવાનો વિચાર પણ રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢનારે કરી લેવો જોઇએ.

રાષ્ટ્રીય શાળાનો દરેક વિદ્યાર્થી અખાડામાં તો જવાનોજ એમ અમે માની લઇએ છીએ. તો તેને માટે વિદ્યાર્થીનો કયો સમય રહેશે, તે પણ વિચારી લેવું ઘટે.

ઉપલી વસ્તુઓનો વિચાર કરતાં એમ જણાશે કે રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે છાત્રાલય અનિવાર્ય થાય છે.

છાત્રાલય સાથે જ શાળાના ચાલકોની જવાબદારી અતિશય વધી જાય છે. એમને વિદ્યાર્થીઓના સગવડ, નીતિ, તબિયત, ધાર્મિક આચાર, ભોજનાદિકની વ્યવસ્થા, ચોખ્ખાઇ વગેરે અનેક વાતો સંભાળવાની હોય છે. બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓને લેવાનું કામ બહુ કઠણ છે, અને અમને લાગે છે કે કોઇ શિક્ષક ભેળાંજ એને રાખવાનું બની ન આવે તો અશક્ય જ છે. છાત્રાલયની સૌથી ઉત્તમ વ્યવસ્થા તો એ કહેવાય કે જેમાં બધા શિક્ષકો એકજ સ્થળે રહેતા હોય, અને દરેક શિક્ષક થોડા થોડા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના કુટુંબના છોકરાંઓ માફક ઉછેરે. પણ કૌટુમ્બિક અને વર્ણવ્યવસ્થાની અનેક મુશ્કેલીઓને લીધે એ થઇ શકે એમ નથી લાગતું. એથી ઉતરતી વ્યવસ્થા, દરેક શિક્ષકના વાલીપણા નીચે અને એના મકાનમાં જ થોડા થોડા વિદ્યાર્થીઓ રહે ને શિક્ષક તેની ભોજન સિવાયની બીજી બધી બાબતોની દેખરેખ રાખે, અને માત્ર બધા વિદ્યાર્થીઓના ભોજનવ્યવસ્થા જુદી કરવામાં આવે, એ છે. એથી પણ ઉતરતી વ્યવસ્થા કોઇ સારા વ્યવસ્થાપકના હાથ તળે છાત્રાલય ચલાવવું તે. બીજી વ્યવસ્થાજ હાલમાં વિશેષ વ્યાવહારિક અને સંતોષકારક લાગે છે.

છાત્રાલય સાથે જ એક બીજો વિચાર કરવો પડે છે તે એ કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત ક્યાંથી કરવી ? ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓ—દસ કે બારથી નીચેના—ને છાત્રાલયમાં રાખવા અશક્ય છે. એટલે એવા નાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની શું ગોઠવણ કરવી તે વિચારવું ઘટે. અમને લાગે છે કે શાળા જો કોઇ ગામની થડમાંજ હોય તોજ એવા નાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની ગોઠવણ કરી શકાય. એમ ન હોય તો દસ કે બાર વર્ષની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓનેજ શાળામાં લેવાનો નિયમ કરવો પડે. એટલે ત્રીજા કે ચોથા ધોરણથી રાષ્ટ્રીય શાળાનો ખાસ અભ્યાસક્રમ શરૂ કરી શકાય; તે પહેલાંનો અભ્યાસ સાધારણ શાળા મારફતે જે થયો હોય તેજ ગ્રહણ કરવો પડે. તાત્ત્વિક રીતે આ સ્થિતિ બહુ ખોટી લાગે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સર્વાંગ સપૂર્ણ હોવું જાઇએ. બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓનેજ શીખવવાની ગામડાનાં રહેવાસીઓને બહુ અગવડ છે, અને તે અગવડ કાઢવી એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પહેલું કામ હોવું જોઇએ. આ અગવડ ટાળવી હોય તો એકજ ઉપાય છે. તે એ કે દરેક રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે એક એવી સંસ્થા પણ કામ કરતી હોવી જોઇએ કે જેનું કામ તે શાળાની આજુબાજુના ગામોમાં પહેલા બે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ કરાવી શકે એવી નાની નિશાળો ચલાવવી, એ હોય. એમ ન થાય તો ઉપર જણાવેલી ખામી સહન કરવી પડે. આ અગવડ હાલની વિકૃત પરિસ્થિતિને લીધે છે.

*

હાલની પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત ઉચ્ચથી કરવા તરફ છે. આ અમને તત્વથીજ ખોટું લાગે છે. પાયો પૂર્યા પહેલાં છાપરૂં ચઢાવવું, તેના જેવું આ કાર્ય છે.

રાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવનારને બીજી મુશ્કેલી નડશે, તે ઉત્તમ શિક્ષકોની. રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકમાં નીચે પ્રમાણે લાયકાત હોવી જોઇએ, એમ મહાત્મા ગાંધીજીનો મત છે.

ગુણો.

૧. સારૂં ચારિત્ર.
૨. બાળકો પર પ્રેમ.
૩. જરૂરિયાતો થોડી કરવાની શક્તિ.
૪. જરૂરિયાત જેટલોજ પગાર લઇ કામ કરવાની ઇચ્છા; એટલે અતિશય નલોભ.
૫. ઓછી કૌટુંબિક જંજાળો.
૬. સ્પર્શ્યાસ્પર્શ્ય ભેદનો અભાવ.
૭. તંદુરસ્ત અને કસાયલું શરીર.

જ્ઞાન.

૧. માતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન (માતૃભાષાનું લગભગ બધું સારૂં સાહિત્ય એણે વાંચ્યું હોવું જોઇએ.)
૨. સંસ્કૃત ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન (એટલે ગીતા, રામાયણ, મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો, કાંઇક ઉપનિષદો, કાવ્યો વગેરેનો પરિચય.)
૩. હિંદીનું સામાન્ય જ્ઞાન, (એટલે મુખ્ય લેખકોના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અને તુલસી રામાયણાદિ ગ્રંથોનું અવલોકન.)
૪. વણાટ તથા ખેતીનું સામાન્ય જ્ઞાન.
૫. મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોની માહિતી.
૬. કોઇ પણ એક ખાસ વિષયમાં નૈપુણ્ય.

ઉપરની બધી લાયકાત ધરાવનાર શિક્ષક મળવો કેટલો મુશ્કેલ છે, અને છતાં રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકમાં એ સર્વે લાયકાત હોવી કેટલી આવશ્યક છે, એ સહેજ વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે.

આજની ગુજરાતિ પ્રજામાંથી એવો તૈયાર શિક્ષક મળવો બહુધા અશક્ય જ લાગે છે. ગુજરાતિ પ્રજામાં વૈશ્ય વૃત્તિ પ્રબળ છે. તેમ જરૂરિયાતો થોડી કરવાની શક્તિ પણ દક્ષિણી ભાઇઓના જેવા ગુજરાતિઓમાં અત્યારે નથી. ધનનો લોભ છોડેલો કોઇ મળે છે, તો તેમાં કીર્ત્તિનો લોભ તીવ્ર હોય છે; અને શિક્ષકોને કીર્તિ સસ્તી નથી મળતી; એટલે શિક્ષકની વૃત્તિ અરુચિકર લાગે છે. જે જે વિષયોની જેટલી આવડત મહાત્મા ગાંધીજીએ ઇચ્છી છે તેટલી સંપૂર્ણ આવડતવાળો શિક્ષક તૈયાર નહીંજ મળે; તેણે તો એ માટે બે ત્રણ વર્ષ ખાસ અભ્યાસ કરી એટલી લાયકાત મેળવવી જોઇશે.

આ કારણોથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં પરિણામો ઝપાટાબંધ નહીં જોઇ શકાય. પ્રજાને તેમજ શાળાના ચાલકોને અત્યંત ધીરજ ધારવી પડશે. શિક્ષક નહીં મળે તો શિક્ષક થવા લાયક પુરુષોને શિક્ષકની લાયકાત મેળવવા રોકાવા પડશે. મહાત્મા ગાંધીજીની ભાષામાં કહીએ તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ એ આજે તો શિક્ષકો અને ચાલકો ઉભયને માટે તપશ્ચર્યાનું છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સુંદર પ્રગતિ થતાં હજુ ઘણાં વર્ષો લાગશે; હાલ કામ કરનારાઓ જો ભવિષ્યનો માર્ગ સરળ કરવા જેટલું પણ કરી શકે તો સંતોષનું જ કારણ રહેશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જેવી મુશ્કેલી શિક્ષકોની છે, તેવીજ મુશ્કેલી પાઠ્ય–પુસ્તકો અને બાલોપયોગી સાહિત્યની છે. ગુજરાતિ બાળકોને યોગ્ય પુસ્તકોને અભાવે લાંઘણો જ કરવી પડે, અથવા નુકશાનકારક સાહિત્ય ગળે ઉતારવું પડે એવી આજની સ્થિતિ છે. આ

વિષય ઉપર ઘણું કહી શકાય એમ છે, પણ તેને એક સ્વતંત્ર લેખનો વિષય કરવો વધારે સમવડભર્યું થશે એમ અમને લાગે છે.

આ લેખ સમાપ્ત કર્યા પહેલાં અમારે ગુર્જર વિદ્વાનોને એક વિનંતિ કરવાની રહે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એવો વિષય છે કે જેની સફળતા ભાષણોની ગર્જનાથી નહીં મળે; તેમજ તેના મુદ્દાઓનો નિર્ણય ઉપરછલ્લી ચર્ચા કે સમાલોચનાથી નહીં આવે. જો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષે આપણી લાગણીઓ પ્રામાણિક હોય, જો આપણે તેને રાજકીય ચળવળમાં માત્ર એક શસ્ત્ર તરીકે જ ઉપયોગ કરવા ન ધારતા હોઇએ, તો તેને માટે આપણે વિશેષ સ્વાર્થત્યાગ બતાવવો જોઇશે. ગયે વર્ષે ગૂજરાત કેળવણી પરિષદ્‌ના રિપોર્ટમાં રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતિશાળાની યોજના છપાઇ હતી; તેનો અભ્યાસક્રમ પણ છપાયો હતો. એનો જરા ધ્યાનથી અભ્યાસ કરી કોઇ વિદ્વાન બંધુએ તે ઉપર ટીકા કરી હત, તો અમને અમારા કાર્યમાં ઘણી મદદ થાત; એ અભ્યાસક્રમમાં એટલા બધા દોષો રહી ગયેલા અમને માલમ પડયા કે તે અભ્યાસક્રમ છપાયો અને તેનું અનુકરણ પણ અન્યત્ર કરવામાં આવ્યું, એ વિચારથી અમને દુઃખ થયું. એમાંના કેટલાક દોષો એટલા હાસ્યજનક હતા કે અમારાથી એ થયા તેજ આશ્ચર્ય હતું. પણ એનો વિચાર કરી કોઈ વિદ્વાન સજ્જને અમને બતાવ્યા નહી, તેથી અમારે અનુભવની શાળામાંથી જ તેને શોધવા પડયા. હવે તો અમારો અભ્યાસક્રમ કોઇને આપવાની પણ અમને હિમ્મત ન રહે તેવીજ સ્થિતિ આ લેખના વિષયોની, કે ઇતિહાસ-ભૂગોળની યોજનાઓની હશે. એ સર્વેને ઉપર ટપકેથી વાંચી જઇ એને એકદમ 'ઉત્તમ' અથવા 'મૂર્ખ' ઠરાવવાથી અમને કે દેશને ફાયદો નહીં થાય, કારણકે સર્વાંગે એ ઉત્તમ પણ નથી તેમ મૂર્ખતાભર્યા પણ નથી, એટલી તો અમારી પણ ખાત્રી છે. અમારે એ યોજનાઓનાં એકંદર સ્વરૂપ ઉપર અભિપ્રાય નથી જોઇતા; પણ તેની બારીક સમાલોચના જોઇએ છે. આટલી તો અમારી ઓછામાં ઓછી માંગણી છે.

બીજી અમારી માંગણી છે તે એ કે એ વિષયોમાંના જે જે ભાગોમાં જે જે વિદ્વાનો નિષ્ણાત (Expert) હોય, તેમણે તે ભાગો ઉપર પ્રકરણો કે પુસ્તકો લખી એ યોજનાની પૂર્તિમાં પોતાનો ફાળો આપવો.

અમારી સૌથી મહત્ત્વની માંગણી એ છે કે જેમ રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લઇ તરુણ વર્ગ દેશસેવા કરવા બહાર પડે છે, તેમ શિક્ષણદ્વારા માતૃભૂમિની સેવા કરવા તે બહાર પડે. આ કાર્ય મધ્યમ બુધ્ધિના મનુષ્યોથી પણ થઇ શકે એમ માનવું બહુ જ ભૂલ ભરેલું છે. ઉત્કૃષ્ટ બુધ્ધિવાનને પણ આ કાર્યમાં એની બુધ્ધિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા પૂર્ણ અવકાશ છે. આ કાર્ય કેટલું અપાર છે, તે લેખ દ્વારા સમજાવવાની અમારી શક્તિ નથી. એની ખાત્રી તો અંદર પડેથી તુર્ત થાય. ધન અને વાહવાહ બન્નેનો લોભ છોડનારા, દેશબંધુના શિક્ષણ દ્વારા માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાની સેવા કરવા ઉત્સાહી નરોની વૃદ્ધિ થાઓ, એજ પ્રાર્થના.

સત્યાગ્રહાશ્રમ
માર્ગશીર્ષ સુદ ૫
સંવત ૧૯૭૫

રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતિ શાળા તરફથી.

ખેતીના ઉદ્યોગમાં સહકારી મંડળોની આવશ્યકતા.*

આપણા દેશના કોઈ કોઇ ભાગોમાં જ્યારે દુકાળ પડે છે અને લોકો ભૂખના માર્યા હેરાન થાય છે ત્યારે આપણને તો એમજ જણાય છે કે એ પ્રદેશમાં વરસાદ પડયો નહિં એટલે અનાજ પાકયું નહિં અને તેથી ખોરાકની તંગીને લીધે આ બિચારા મરી જાય છે. આપણી બુદ્ધિ જરા વધારે ચલાવીશું તો માલુમ પડશે કે આ ધારણા બિલકુલ ભૂલભરેલી છે. અનાજ તો રેલ્વે માર્ગે હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાં લઈ જઇ શકાય છે પરંતુ તે ખરિદ કરી પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ કરવાને ખેડુત વર્ગ પાસે પુરતા પૈસા હોતા નથી. આથીજ લોકોને હાડમારી વેઠવી પડે છે અને હજારો જીવનું જોખમ થાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે દુકાળના તેમજ સામાન્ય વર્ષોમાં ખોરાકની નહીં પણ પૈસાની તંગી ભૂખમરાનું મુખ્ય કારણ છે. ખેડુતવર્ગ તદ્દન નિર્ધન અને અતિશય દેવામાં સપડાઇ ગયો હોવાથી ખાવાને પૈસા કયાંથી લાવે ? મારવાડી અને પઠાણોને ભરવાં પડતાં મ્હોટાં વ્યાજ દેખાડી આપે છે કે હિંદની વસ્તીનો આ ૬૦ ટકા ઉપરનો ભાગ છેક દુઃખી અને દીન છે.

આવા સંજોગોમાં જ્યાં પેટ પુરતું જ ન મળે ત્યાં ખેતીનો ઉદ્યોગ ખીલવવા પૈસા તો કયાંથીજ રોકી શકાય ! આ કારણથી સરકાર તેમજ પ્રજાનું ધ્યાન એ લોકોને થોડે વ્યાજે પૈસા ધીરી આ ઉત્તમ ગણેલા ધંધાનો પુનરૂદ્ધાર કરવા તરફ દોરાયું છે.

જર્મનિની માફક અહિંયાં પણ ૧૮૯૯ ની સાલમાં, મદ્રાસ, પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં રાઇફાઇઝેન જાતનાં સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૦૪ ની સાલમાં આપણી સરકારે કાયદો કરી એ મંડળોનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખેલું છે. એથી કરી ત્યાર પછી આ મંડળો સ્થાપવાની હીલચાલ એટલા તો જોસથી ચાલી છે કે ૧૯૧૨–૧૩ ની સાલમાં બધાં મળીને ૧૨,૧૩૪ મંડળો સ્થપાયાં જેમાં ૫,૭૩,૫૩૬ જેટલી સભ્યોની સંખ્યા અને ૩૫,૬૨,૨૮૪ પૌંડન્ડ એટલે ૫,૩૪,૩૪,૨૬૦ રૂપિયા જેટલી થાપણ થઇ હતી.

આ આંકડા ઉપરથી જણાશે કે આ સહાયકારી હિલચાલે લગભગ છ લાખ માણસોનાં સંકટ દૂર કર્યાં છે. (અને તે પછી આ પાંચ વર્ષમાં તો કેટલોય વધારો થયો હશે.) આમ છતાં પણ આ હીલચાલ હજી શરૂઆતમાંજ છે એ સ્પષ્ટ છે.

તે વખતે મંડળો ચલાવવામાં થાપણ કેવી રીતે ઉભી કરવામાં આવી હતી તે જાણવું ઘણું ઉપયોગી છે. આશરે ½ ભાગ સભાસદોએ પોતેજ શેર, અનામત અને અ-વેજ રૂપે ભેગો કર્યો હતો. આશરે બે ટકા જેટલો સરકારે આપ્યો હતો. અને બાકીનો બધો મંડળોનાં નામ ઉપર લોકો પાસેથી ઉછીતો લેવામાં આવ્યો હતો. હવે સરકારે

* (શા. બી. એસ. પટેલ. બી. એજી., એન. ડી. એ., એન. ડી. ડી., સી. ડી. એડી. (ગ્લાસગો)ના "Possibilities of Co-operation in Dairying and Agriculture in India." નામના લેખનું ભાષાન્તર. આ લેખ ૧૯૧૩ માં આયર્લેન્ડમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.)

ઉપર પ્રમાણે લોન આપવી બંધ કરી છે એટલે સભાસદોને પોતાનેજ બધું ભંડોળ એકઠું કરવાનું માથે રાખવું પડયું છે.

આ પ્રમાણે આ હીલચાલથી ખેડુતવર્ગ લેણદારોના પંજામાંથી છૂટી શકયા છે, પરંતુ ગરિબ વર્ગનાં સંકટો દૂર કરી એમને પૈસાદાર બનાવવાને આટલુંજ પગલું બસ નથી.

ડેન્માર્ક, હોલેન્ડ, જર્મનિ, સ્વીડન વિગેરે દેશોમાં (Co-operative credit) નાણાં ધીરવાની સાથે, ખેતરમાં પાક ઉત્પન્ન કરવામાં અને વેચવામાં સહકારી હિલચાલ દાખલ કરી છે જેથી કરી ત્યાંના ખેડુતની વીસ વર્ષ પૂર્વેની અને હાલની સ્થિતિમાં આસમાન જમિનનો ફેર પડયો છે. આયર્લેન્ડમાં ખેટલાજ અરસામાં આવું પરિણામ આવ્યું છે. ખેતીમાં તેમજ દરેક ઉદ્યોગમાં ઓછી કિંમતે ઉત્પન્ન કરી વધારેમાં વધારે કિંમતે વેચવામાં, સારામાં સારો નફો આવે છે. આયર્લેન્ડમાં એક ખેડુત સહાયકારી હીલચાલ દાખલ થયાના પછીના પ્રથમજ વર્ષમાં ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલી ઓછી કિંમતથી ખાતર ખરીદ કરી શકતો હતો અને ૨૦ ટકા જેટલે ઓછે વ્યયે ડેરીનાં સાધનો લાવી શકતો હતો. આમ થવાથી તેના ખરચમાં કેટલો બધો ફેર પડયો હશે તે જણાઇ આવે છે એજ પ્રમાણે ત્યાં એક ખેડુત એક ગેલન દૂધ ૬ પેનીએ વેચે છે અને ૧૯૧૩ જેવા સાધારણ વર્ષમાં પણ ૪ થી ૫ પેની જેટલા મેળવી શકતો હતો. આ આંકડાની સાથે વીસ વર્ષ પહેલાંનો આંકડો સરખાવીએ તો બિચારાને ફક્ત ૨ પેનીજ મળતા હતા. આ દેખાડી આપે છે કે સહાકારી હીલચાલથી એને ૬૯.૧ ટકા જેટલો ઉપજમાં વધારો થયો છે. વળી આ ઉપરાંત ડેરીની ઇમારત તેમજ સાધનો ઉપર પણ એને કંઇક નફો મળે છે. માખણ બનાવી વેચવાની કડાકૂટ તો એને છેજ નહિં. આ ઉપરથી સો ટકા જેટલો ખેડુતને ફાયદો છે એમ કહીએ તો તે જરાય ખોટું નથી.

આ હકીકત આયર્લેન્ડમાં હાલમાં પણ મોજૂદ છે, અને હિંદુસ્થાનમાં પણ તે પ્રમાણે કેમ ન કરી શકાય એનું કારણ કાંઇ સમજાતું નથી. જો અહિંની પેઠે હિંદુસ્થાનમાં પણ એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો ચોક્કસ ત્યાંના ખેડુતોની આવક જોતજોતામાં બેવડી થઇ જાય.

આ કાર્ય ત્યાં કેવી રીતે ફતેહમંદ કરવું એજ આ નિબંધનો ઉદ્દેશ છે.

ડેરીના ઉદ્યોગ સંબંધી આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ; કારણ કે,

૧. ત્યાં ખેડુતને જલ્દીથી લાભ આપે તેવાં મંડળો યોજવાં ઘણી સ્હેલાઇથી બની શકે તેમ છે.

૨. એ ઉદ્યોગ અહિં યુરોપના દેશોમાં બહોળો ફેલાવો પામેલો છે એથી કરી અહિંનો અનુભવ અને જ્ઞાન ત્યાં ઉપયોગમાં લઇ શકાય તેમ છે.

૩. સહાયકારી મંડળની ડેરી શિવાય બીજી એવી કોઇ પણ શાખા નથી જે ખેતીના ઉદ્યોગને આટલો બધો લાભ આપી શકે. ડેરીનો ધંધો હાલ ઠીક પૈસા પેદા કરી આપે છે. આથી દુઝણાં ઢોર વધારે પ્રમાણમાં ભેગાં કરવામાં આવે છે; ખેતીવાડીમાં આ ઢોર ઉછેરવાનું કામ જે હિંદુસ્થાનમાં બિલકુલ હાથમાં લેવામાં આવ્યું નથી તે ખેડુતને અને દેશને ઘણો અગત્યનો લાભ આપે તેવી રીતે વિસ્તારી શકાય તેમ છે.

૪. વોલ્ટર પોતાના 'ખેતીવાડીમાં સહકારિતા" એ વિષે પુસ્તકમાં કહે છે તેમ, ઢોર ઉછેરમાં એક વખત પરસ્પર સહાય દાખલ કરવાથી બીજા ઉદ્યોગમાં પણ તે દાખલ કરવાનું મન થઇ આવે છે. ઢોરઉછેરમાં સહકારિત્વ પેસવાથી ખરીદી, વેચાણ અને મજુરીમાં પણ તે પ્રમાણે સંયુક્ત કાર્ય થાય છે એટલે 'ડેરીઇંગ' એ ઘણા ઉદ્યોગોનું કેન્દ્ર થાય છે.

૫. જો આપણે કોઓપરેટિવ ક્રેડીટ સોસાયટી—નાણાં ધીરનારી મંડળીઓની સંખ્યામાં તેમજ તેમની થાપણમાં વધારો કરી એ સંસ્થાઓનો વિસ્તાર કરવા ઇચ્છતા હઈએ તો અલબત, આપણે ઢોરઉછેરમાં સહકારિત્વ જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં અમલમાં મુકવુંજ જોઇએ. કારણ કે એથી એ મંડળોના સભ્યો જે ગરિબ ખેડુત વર્ગ છે તેમની પેદાશમાં સત્વર વધારો કરી શકાય તેમ છે.

ઢોરઉછેરના ઉદ્યોગના સવાલમાં આપણે મુંબાઇ ઇલાકા સંબંધી ચર્ચા કરીએ કારણ કે એ ઇલાકાનો અમને જાતિઅનુભવ છે. હિંદુસ્થાનના બધાય ભાગોની આર્થિક સ્થિતિ લગભગ સરખીજ છે એટલે એ ચર્ચા ત્યાં લાગુ પાડી શકાશે.

મુંબાઇ શહેરમાં દૂધનું મહા દુઃખ છે—આર્થિક તેમજ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એ વાત નીચેની હકીકત ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટ થશેઃ—

વધારે વસ્તીને લીધે ત્યાં દૂધની માગણી ઘણી મ્હોટી છે, જ્યારે તે માગણીના પ્રમાણમાં દૂધ પુરૂં પાડી શકાતું નથી. વળી દૂધની પેદાશ તેમજ વેચાણ કરવાની રીત પણ કરકસર વિગેરે અર્થશાસ્ત્રના નિયમ વિરૂદ્ધ છે, આથી શહેરનો ગરિબ વર્ગ દૂધ મોંઘુ હોવાને લીધે એનો સ્વાદ પણ જાણતો નથી. દૂધની ખોરાક તેમજ પોષક તત્વ તરીકેની ઉપયોગિતા અને ખાસ કરીને બાળકોને વાસ્તે તે કેટલી છે તે ક્યાં અજાણ્યું છે? આથી સરકાર અને પ્રજાનું ધ્યાન શહેરમાં દૂધ પુરૂં પાડવાના સવાલ તરફ દોરાયું છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ સંબંધમાં કાંઇજ પગલાં લેવાયાં નથી.

મુંબાઇમાં મુખ્યત્વે કરીને ભેંશનું દૂધ વેચાય છે. આ ભેંશોને સુરત, ખેડા અને તેમની આજુબાજુના ગામડાંમાં પાળી રાખવામાં આવે છે. એક સારી ભેંશ વર્ષમાં આશરે ૩૦૦ ગેલન એટલે ૭૫ મણ દૂધ આપે છે. આથી મુંબાઇ શહેરનું દૂધ પુરૂં કરવાને આશરે ૪૦૦૦ ઢોર શહેરની નજીક રાખવાં જોઇએ. આમ છતાં માત્ર ૨૧૦૦૦ જેટલી સંખ્યા શહેરમાં અને આશરે ૪૭૦૦ પાસેનાં ગામોમાં રાખવામાં આવે છે. એથી કરી ૫૦ થી તે ૬૦ ટકા જેટલા મુંબઇવાસીઓને દૂધ મળી શકે નહિં એ દેખીતું છે. આ દુઝણાં ઢોર જ્યાં ખરચ જેટલું દૂધ આપતાં બંધ થાય છે ત્યાં તેમને તરતજ ખાટકીવાડે રવાના કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરસાલ ઉપર કહેલી ૨૫૭૦૦ કરતાં પણ વધારે સંખ્યા કસાઇખાને જાય છે.

આ દુઝણાં ઢોરોને ઘાસચારાનું તથા રહેઠાણ કરી પાળવાનું ખરચ ત્યાં ઘણું થતું હોવાથી માત્ર ઉત્તમમાં ઉત્તમ જાત પસંદ કરવામાં આવે છે. આ પસંદગી ગુજરાતનાં કેટલાંક સ્થળોમાં આડતીઆ મારફત કરવામાં આવે છે અને પછી રેલ્વેમાં એમને મુંબાઇ ચઢાવી દેવામાં આવે છે. જ્યારે ઢોર ખરચના અગર બીજા કારણથી નકામાં

થએલાં ગણાય છે ત્યારે કાંતો વાંદરામાં એમનો ખુરદો થાય છે અગરતો ૩૫ થી ૪૦ રૂપિયે વેચી દેવામાં આવે છે.

આવાં બધાં કારણોને લઇને દૂધના ભાવ ચઢી ગએલા છે અને લડાઇ પહેલાં પણ રૂ, ૧—૨—૦ ગેલન એટલે દસ રતલનો ભાવ ચાલતો હતો. વળી આ ચોખ્ખા દૂધની સાથે આશરે દસ ટકા પાણી ભેળવવામાં આવે છે. આથી ચોખ્ખા દૂધની છૂટક કિંમત જે દસ રતલે સવા રૂપિયો હોય છે તે આ ભેળશેળ પ્રમાણે ગણતાં એટલે કે પાણીનું વજન બાદ કરતાં રૂ. ૧—૬—૦ આવી રહે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે દૂધની આપલેમાં નીચે મુજબ દોષો રહેલા છેઃ—

૧. પ્રથમ તો એજ કે સારામાં સારાં ૩૦,૦૦૦ જેટલાં દૂઝણાં ઢોર દર વર્ષે ગુજરાતમાંથી ખરિદ થઇ, ઉછેરી, અને તેમાં વધારો કરવાને બદલે એમને કસાઇખાને મોકલવામાં આવે છે.

૨. આથી ઢોર તો જાય છે તો જાય છે પણ પછી એમનાં વાછડાં પણ પોષણને અભાવે નાશ પામે છે.

૩. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ આ રીત ખરાબ છે.

૪. અને છેલ્લામાં છેલ્લી શોચનીય વાત તો એ છે કે ગુજરાતના ખેડુતો, આમ દૂઝણાં ઢોર વરસે ને વરસે ઓછાં થવાથી જે કાંઈ બે પૈસા રળતા હતા તે ખોઇ દે છે.

હવે આ બધાંનો ઉપાય શો? માત્ર એજ કે જે લોકો મુંબાઇમાં દૂધનો ધંધો કરે છે તેમનાં પરસ્પર સહાયકારી મંડળો કાઢવાં અને ઢોર પાળવાથી માંડીને તે દૂધ લોકોને ઘેર પહોંચતું કરવા સુધી આ હિલચાલ અમલમાં મુકવી જેથી કરી ધંધો કરનારને તેમજ મુંબાઇનાં વતનીઓને લાભ થાય.

મુંબાઇમાં દૂધ પૂરૂં પાડવામાં ચાર બાબતો અગત્યની છેઃ (૧) દૂધ (૨) રોકવાને થાપણ (૩) ધંધાનું જ્ઞાન અને (૫) રેલ્વેની સગવડ.

પ્રથમ થાપણનો સવાલ લઇએ. એમાં સરકારની તેમજ પ્રજાની મદદ સાથે ખેડુતોની સહાય પણ આવશ્યક છે. ડેન્માર્ક, આયર્લેન્ડ અને હોલેન્ડની અંદર મુંડીને વાસ્તે ખેડુતની જાતની તેમજ સમગ્રની જવાબદારી હોય છે. હોલેન્ડની અંદર પ્રથમ ડેરી કાઢવાને લોકહિતૈષી પુરૂષોએ થોડે વ્યાજે પૈસા ધીર્યા હતા, અને ખેડુતોએ બદલામાં ૩૦ વરસ સુધી સારૂં દૂધ પૂરૂં પાડવાનું વચન આપ્યું હતું. ત્યાર પછી જોઇન્ટ સ્ટોક અને બીજાં મંડળોએ ચારથી પાંચ ટકાને વ્યાજે નાણાં ધીરવાં શરૂ કર્યાં હતાં.

આયર્લેન્ડમાં વેપારી બેંક તરફથી ૩½ થી ૪ ટકાને વ્યાજે નાણાં ધીરે છે. જોકે એમને બીજે ઠેકાણે એથી વધારે વ્યાજ મળી શકે.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાં લોકો પાસે દરેક ગાયદીઠ ૪૫ રૂપિયા અને દરેક ડેરી દીઠ ૬૦ રૂપિયા ઉધાર માગીએ તો તે કાંઇ બહુ કહેવાય નહિ. આથી સારૂં દૂધ લોકોને મળે અને ખેડુતો એ પૈસા વાસ્તે 'અનલિમિટેડ' અમર્યાદિત જવાબદારી કબુલ કરે તો એથી બીજી કઇ સારી જામિનગિરીની જરૂર રહે!

સરકારી મદદ સંબંધી બે બોલ કહીએ તો ખેડુતનો તેમજ પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને અલબત એ શરૂઆતમાં જરૂરની છે. વળી બીજું કારણ એ છે કે હિંદુસ્થાનમાં લોકો અગર બેન્કો પાસેથી આવી જાતના ઉદ્યોગોમાં નાણાં ઉધાર લેવાં મુસ્કેલ છે. પરંતુ શરૂઆતમાં સરકાર મદદ કરે અને તેને લીધે પરિણામ સારૂં આવે તો લોકો એમની મેળેજ સરકારને માર્ગે અનુસરવાને તૈયાર થશે. આમ થાપણ જોઇએ તે કરતાં પણ વધુ થવાથી ફાજલ પડેલી રકમ એજ ધંધાનું જ્ઞાન લોકોમાં ફેલાવવાના ઉપયોગમાં લઇ શકાશે.

આ ધંધામાં રેલ્વે કંપનિ બીજા દેશોની માફક પુરતી સગવડ કરી આપે તો વેપારી બુદ્ધિના બાહોશ ડાયરેકટરોને દેખાડવાની કાંઇ જરૂર નથી કે એમને દરવર્ષે લાખો રૂપિયાનો નફો થાય; કારણ કે, આ ઉદ્યોગજ એવો છે કે સગવડ મળતાં ભવિષ્યમાં એ પૂર્ણ વિસ્તાર પામી શકે.

આ ઉદ્યોગમાં કાબેલ પુરૂષો સંબંધી પણ બે શબ્દ કહેવા જેવા છે.

'કો-ઓપરેટિવ સોસાયટી' ના રેજીસ્ટ્રાર તરફથી હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં કોક કોક ઠેકાણે 'કો-ઓપરેટિવ ડેરીઓ' ઉભી કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. મુંબાઇ ઈલાકામાં પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે.

આ ડેરીઓ બે પ્રકારની છે:

૧. એક તો શહેરની નજીકનીજ, જે ત્યાંથીજ દૂધનો જથ્થો ખરીદ કરી ભેગો કરી રાખે છે. આવી ડેરીઓમાં મુંબાઇ શહેરના સંબંધમાં કહ્યા તેવાજ ગેરલાભ થાય છે.

૨. બીજા પ્રકારમાં, કેટલાક શહેરની નજીકના ખેડુતો અને વેપારીઓ ભેગા થઇ દૂધ અને ઘી પૂરૂં પાડવાનું માથે રાખે છે જેથી પ્હેલાં કરતાં કાંઇક ફાયદો થાય છે.

આ સંબંધમાં કહેવું જોઇએ કે ડેરીની હિલચાલનું જેમને જ્ઞાનજ નથી તેવાઓએ એમાં માથું મારવું જોઇએ નહિં; કારણ કે, એમનાથી જો કાંઇ નુકશાન થઈ જાય તો તેથી એ ઉદ્યોગના આખા ક્ષેત્રમાં એ હિલચાલને ધોકો લાગે અને બીજાઓ પણ તે કાર્ય ઉપાડતાં અટકી જાય.

હવે આપણે જોઇએ કે આવી જાતની પરસ્પર સહાયથી ખેડુતને અને લોકોને શા ફાયદા થશે ?

૧. જે ખેડુત હાલ એક ગેલને ૪ આના મેળવે છે તેને ઉપર કહેલી સહકારિત્વની રીતથી ૧૦ આના મળી શકે અને તે પ્રમાણે ગણતાં મુંબાઇની હાલની દૂધની વપરાશને હિસાબે ૩૩૩,૦૬૨ પાઉન્ડ એટલે ૪,૯૯૫,૯૩૦ રૂપિયા જેટલો વધારાનો નફો થાય; અને જો કદાચ હાલની માગણી પૂરી કરી શકાય તો ૬૩૮,૭૫૦ પાઉન્ડ એટલે ૯,૫૮૧,૨૫૦ રૂપિયા જેટલો ચોખ્ખો નફો થાય.

૨. મુંબાઇના વતનીઓને ૧-૬-૦ ને બદલે ૧-૨-૦ ગેલન દૂધ મળી શકે. આથી એમને દર વરસે હાલની વપરાશને હિસાબે ૨૨૨,૦૩૦ પાઉન્ડ એટલે ૩,૩૩૦,૪૫૦ રૂપિયા જેટલો બચાવ થાય અને વળી આરોગ્ય સારૂં રહે તે જુદું.

૩. મુંબાઇમાં હાલ ઢોરોના રહેઠાણ વાસ્તે બાંધેલા તબેલાવાળી જગાનો બીજો સારો ઉપયોગ થઇ શકે, જેથી ફરી શહેરની હવા પણ સ્વચ્છ થાય.

૪. હાલની રીત પ્રમાણે દર વર્ષે ૩૦,૦૦૦ જેટલાં ઢોરો કસાઈખાને નાશ પામે છે અને જો આપણે સરેરાશ ૧૧૨ રૂપિયા દરેક ઢોરની કિંમત ગણીએ અને તેમાંથી ૩૭ રૂપિયા જેટલું ખરચ બાદ કરીએ તો આ ઢોરોના બચાવથી ખેડુત સરેરાશ રૂપિયા ૪૫,૦૦૦,૦૦ જેટલા બચાવી શકે.

૫. વળી એમનાં વાછરડાંની સંખ્યા દર વર્ષે ૧૫,૦૦૦ જેટલી ગણીએ અને તેમની દરેકની કિંમત ફક્ત રૂ. ૧૫ જેટલી મુકીએ તો એ ઢોરને મુંબાઇને બદલે બીજે સ્થળે રાખવાથી ૨,૨૫,૦૦૦ રૂપિયાનો બચાવ થાય. આથી કરીને દર વર્ષે સમાજને ૧,૪૫,૫૧,૩૮૦ રૂપિયાનો ફાયદો થાય.

ડેરીના ઉદ્યોગનો દૂધ શિવાયનો બીજો વિભાગ તે ઘી અને માખણ બનાવવાનો છે. આ માખણ અને ઘી મુંબાઇ તળમાં તેમજ આજુબાજુના ગામડાંમાં વેચવામાં આવે છે.

દૂધ કરતાં ઘીનું વેચાણ તો છેકજ ખરાબ રીતે કરવામાં આવે છે. કાંઇપણ કાયદાના અભાવે ગમે તે જાતનાં તેલ અગર ચરબીની ભેળશેળ વેપારીઓ કર્યે જાય છે.

આ અડચણ દૂર કરવાને પણ આપણે સહાયકારી મંડળોનો આશ્રય લેવો જોઇએ. જેથી કરી 'आयुर्घृतम्' વિગેરે ઘીના ગુણો સત્ય થાય, અને ખેડુતોને પણ ફાયદો થાય.

હાલમાં ખેડુત વર્ગનો ખરેખરો નફો તો વચ્ચેનો વેપારી ખાટી જાય છે, જેથી એને તો ગેલને ફક્ત ૪ આના જ મળે છે, જે એક ભેંશના એક દિવસના ખોરાક વાસ્તે પણ પૂરતા નથી.

આ પ્રમાણે ઢોરઉછેરનો ઉદ્યોગ હિંદુસ્થાનમાં તો ખેડુતોને લાભ કરતાં ઉલટો હાનિકારક થાય છે. ત્યાં ખેડુત બાપડો એક કે બે કરતાં વધારે ઢોર રાખી શકતો નથી, જે ઉપરથી જણાશે કે એ વર્ગ તદ્દન ગરિબ અને કંગાલ અવસ્થા ભોગવે છે.

આયર્લેન્ડનાજ દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે સહાયકારી હિલચાલ કેટલી બધી ઉપયોગી અને લાભકારક છે. અહિંની ગણત્રીએજ ગણતાં હિંદુસ્થાનના ખેડુતને ઓછામાં ઓછામાં દરેક ગેલને અઢા આના તો મળેજ એમાં કાંઇ શક નહિં; અને એ પ્રમાણે ૩૦૦ ગેલન દૂધ આપતી એક ભેંશ ૪૭ રૂપિયા જેટલો નફામાં વધારો કરી આપે. ગુજરાતમાંના ઢોરની સંખ્યાને હિસાબે ખેડુત વર્ગને દર વર્ષે ૮૧૦,૯૩૭ પાઉન્ડ એટલે ૧,૨૧,૬૪,૦૫૫ રૂપિયાનો ચોખ્ખો નફો થાય.

હવે સંચાના દૂધનો સવાલ લઇએ.

ખરેખર દિલગીરીની વાત છે કે આ દૂધ કેવળ નકામુંજ જાય છે. જો ધારે તો સહાયકારી ડેરીઓ ડુક્કરાં તેમજ બીજાં ઢોર ઉછેરવાને આ દૂધનો ઉપયોગ કરી શકે. જેથી કરી 'કેસીન' અગર 'કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક' બનાવી વેચવામાં જે નફો થાય છે તેના કરતાં પણ વિશેષ નફો થાય. જો સંચાના દૂધની કિંમત ગેલને એક આનો ગણીએ તો ખેડુત પોતાની દરેક ગાય દીઠ પંદર રૂપિયા વધારે લઇ શકે.

વળી આ હિલચાલના બીજા ઘણાય લાભ છે કે જેમની ગણત્રી રૂપિયા આના પાઇમાં કરી શકાય નહિં. દાખલા તરીકે,

૧. ઢોરની જાતમાં સુધારો કરવાનું કામ ઘણું સ્હેલું થાય છે.

૨. ખેડુતને જો દુધના વેપારમાંથી વધારે પૈસા મળવા માંડે તો એ પૈસા ઘાસચારો ઉગાડવાને છૂટથી ઉપયોગમાં લઇ શકાય. આમ ખોરાકની સગવડ થવાથી વધારે ઢોર રાખવાં સુગમ થઇ પડે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ખેડુતો ખેતીનાં હાલ નીકળેલાં નવાં ઓજારોનો ફાયદો સારી રીતે જાણે છે પરંતુ પૈસા ન હોવાને લીધે તેઓ ખરિદી શકતા નથી. સરકારી હિલચાલ દાખલ કરીએ તો દરેક ખેડુત પાસેથી ઉઘરાણું કરી આ ઓજારો ખરિદ કરી શકાય જેથી ખેતી ઘણી સરળતાથી ઉપજમાં વધારો કરી આપી શકે, અને ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે.

હવે છેલ્લામાં છેલ્લી ઘણી ઉપયોગી હિલચાલ એ છે કે દુકાળના વખતમાં કામમાં લેવાને વાસ્તે સંયુક્ત રહીને ઘાસનો સંગ્રહ કરવો જે કામ અમલમાં મુકવું સહકારિત્વથી ઘણું સ્હેલું છે.

હાલ તો ખાવા પુરતાજ પૈસા નથી તો ભવિષ્યને વાસ્તે બચાવવાનું તો કયાંથી બને? જો ખેડુતની આવકમાં વધારો થાય તોજ આગળનો વિચાર કરવાનું એને સુઝે.

આ દષ્ટિબિંદુથી સરકાર અને પરોપકારી પ્રજાજન જે હાલ દુષ્કાળ નિવારણ ફંડમાં નાણાં ભરે જાય છે તેમ જો આ પ્રકારનાં સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં ભરે તો એનો ઉપયોગ ઘણો સારો થઇ શકે, એ સ્પષ્ટ છે.

ખેતરની ઉપજના વેચાણમાં સહકારી મંડળોની આવશ્યકતા.

કપાસ, ઘઉં, ચોખા, દાળ, તમાકુ અને શેરડી એ હિંદુસ્થાનની મુખ્ય નિપજ છે. દાખલા તરીકે આપણે કપાસ લઇએ.

દરેક ફાલે ખેડુતને ચોખ્ખો નફો શો થાય છે તે નીચેની બે બાબતો ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

એક તો ઉત્પન્ન કરવાનું ખરચ અને બીજું એ **ફાલનું સારી કિંમતે વેચાણ.**

ખરચ સંબંધી વિચાર કરવાનું રહેવા દઇએ પણ વેચાણ કરવામાં શા શા દોષો છે, એ જોવા જરૂરના છે.

ઉતાર્યા પછી તરતજ ખેડુત પોતાનાં કાલાં ઘણે ભાગે કોઇ વેપારીને વેચી નાખે છે. કોલાએ તૈયાર ગાંસડીની કિંમત ઉપરથી કાલાંની કિંમત અંદાજવામાં આવે છે. પરંતુ કપાસીઆ કાઢવાની, રૂને સાફ કરવાની વિગેરે મહેનત બાદ કરીએ તો એ ખેડુતને રૂને હિસાબે કાલાંની પૂરેપૂરી કિંમત મળતી નથી. કારણ એ છે કે પોતાને ઘેરથી કાલાં ઉપડયા પછી તે તૈયાર રૂની ગાંસડી કોલાએ જતાં સુધીમાં વચ્ચે અનેક વિધિઓ એ કાલાંની થઇ જાય છે.

૧. જે વેપારીને ખેડુત કાલાં વેચે છે તે પ્રથમ તો દગા કરવા માંડે છે. દાખલા તરીકે હલકું રૂ મેળવવું, ભેજવાળી જગાએ રાખવું, જેથી કરી તોલમાં વધારો થાય.

૨. ત્યાર પછી એ વેપારી કોઇ બીજાને વેચે છે.

૩. એ પાછો કોઇ જીનીંગ ફેકટરીમાં મોકલે છે.

૪. આ ફેકટરીવાળો પોતાને મનગમતી મજુરી ચઢાવી દે છે.

૫. ત્યાં ગાંસડીઓ બંધાયા પછી કોઇ દલાલ મારફતે મુંબાઈ અગર પરદેશ વેચવામાં આવે છે.

આમ દરેક વચલો માણસ પોતાનો નફો ચઢાવતો હોવાથી તૈયાર ગાંસડીનો ભાવ વધ્યે જાય છે, અને એ નફો જો બાદ કરીએ, વચ્ચે થોડો ઘણો બગાડ થાય તે ધ્યાનમાં લઇએ, અને વેપારીઓ સટ્ટા કરી ભાવ વધારે છે, એ વિચારીએ તો, રૂની ખરી કિંમત કેટલી બધી ઓછી થાય તે સહજ સમજાશે. આ ઉપરથી દેખીતુંજ છે કે ખેડુત તો આ બધાને વાસ્તેજ જાણે વૈતરૂં કરે છે. ઓછે ભાવે વેચે છે એટલુંજ નહિં પણ કપડાંના રૂપમાં પાછું વધારે ભાવે ખરિદે છે. વળી એ કાલાંમાંથી નીકળેલા કપાસીઆ ખેડુત પોતેજ જીનમાંથી પોતાના ઢોરને વાસ્તે વેચાતા લેછે. આમ વચ્ચેના બે માણસોને એ નકામા પૈસા આપે છે.

આ સંકટો પણ દૂર કરવાને આપણે સહકારી મંડળોનો આશ્રય લેવો જોઇએ. જો ખેડુતો પરસ્પર મળી જાય તો હાલનાં કરતાં પણ એમને બેવડો નફો થાય.

ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં ઘણા ખેડુતો સારી સ્થિતિમાં છે, જેથી ત્યાં આવાં મંડળો સ્હેલાઇથી કાઢી શકાય તેમ છે. શેર અને સમઅની જવાબદારીથી થાપણુ ઉભી કરવામાં આવે અને સ્થળે સ્થળે સ્થાપેલાં મંડળો ભેગાં થઇ રૂ વેચવું શરૂ કરે તો એ હિલચાલ વિજયી નીવડવામાં કોઇપણ અડચણો જણાતી નથી. પછી વળી ધીમે ધીમે મંડળોની સંખ્યા વધારતા જવાય. આ મંડળોમાંથી સભાસદો ચૂંટી કાઢી એક મુખ્ય મંડળ ઉભું કરવું, પૈસા વધતાં પોતાનાંજ જીન અને પ્રેસો શરૂ કરવાં, પોતાનાજ નોકર અને દલાલો વેચવાનું કામ કરવાને રાખવા. અલબત્ત આ કાર્ય જેટલું દેખાય છે તેટલું સરળ નથી પરંતુ સુરત અને ભરૂચ જેવાં શહેરો જ્યાં રૂની ઘણી સારી જાત ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંથીજ જો આ શરૂ કરવામાં આવે તો કાંઇ ખોટું નહિ.

આ હિલચાલથી ખેડુતોને શા લાભ થાય?

૧. ખેતરમાંથી માંડીને તે બજારમાં વેચાતાં સુધી કાલાંને સાચવીને લઇ જઈ શકાય, જેથી ઓછામાં ઓછા વીસ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થાય.

૨. પરસ્પર મદદથી લઇ જવા લાવવાનું ખરચ પણ ઘણું કમતી થાય.

૩. વેપારીઓ અને દલાલોનો દગાથી અગર સટ્ટાથી કરેલો લાભ ઉડી જાય જેથી દરેક ફાલે બેવડો નફો થાય.

૪. ઢોરને વાસ્તે ખરિદાતા કપાસીઆમાં પણ ૨૦ ટકા જેટલો બચાવ થાય.

૧૯૧૩ ની સાલમાં ૪૦૦ રતલની એક ગાંસડી જેવી ૧૬,૨૫૦૦૦, ગાંસડી જેટલા રૂની પેદાશ ગણવામાં આવી છે. આ રૂ ઉપર ગાંસડીના રૂ. ૧૪૫ જેટલો ભાવ ઉપજ્યો હતો. જો ખેડુત ઉપરની હિલચાલથી પોતાના કાલાં ઉપર ફક્ત સાડાબાર ટકા જેટલો વધારાનો નફો મેળવે તો દરેક ગાંસડી દીઠ રૂ. ૧૫ મળે. આથી ફક્ત મુંબાઈ ઇલાકાનાજ ખેડુતોને ૨,૪૩,૭૫૦૦૦ રૂપીયા વધારો મળે.

૫. વચલા વેપારીઓ રૂને ગમે ત્યાં નાખી મુકે છે અને ઘણીએવાર મીલમાલેકોએ ફરિયાદ કરી છે કે બેદરકારીથી રૂ બગડે છે છતાં એ લોકો એની કાંઇ દરકાર કરતા નથી. એમને તો ખેડુતો પાસેથી ઓછે ભાવે મળે છે એટલે બસ. પરંતુ સહાયકારી

મંડળો સ્થપાયાથી ખેડુતોને રૂ કેમ જાળવવું તેનું શિક્ષણ આપી શકાશે અને વળી વાવેતર કરતી વખતે કયા કપાસીઆ સારા અને કયા ખરાબ એ બતાવી, રૂની જાતમાં સુધારો કરી શકાશે.

તમાકુ.

મુંબાઇ ઇલાકામાં આ છોડ ઘણા મ્હોટા પ્રમાણમાં ઉગાડવામાં આવે છે. ૧૯૧૩ની સાલમાં ૭૬,૯૭૯ એકર જેટલી જમિન એનાજ વાવેતરમાં રોકી હતી. આનું વાવેતર ગામની નજીકના ભાગોમાં કરવામાં આવે છે. જેથી સહાયકારી મંડળો કાઢયાં હોય તો એનું વેચાણ સ્હેલાઇથી કરી શકે તેમ છે.

૧. દરેક ખેડુત પોતાનાજ ગામમાં તમાકુની કાપણી કરી આપે છે.

૨. પરદેશ અગર દેશમાંજ વેચાયા પહેલાં તૈયાર થએલા માલ ઉપર ત્રણથી ચાર વિધિ થાય છે.

૩. ખેડુતને ૪૦ રતલના મણ ઉપર રૂ. ૬ થી ૭-૮-૦ રૂપિયા ઉપજે છે.

હવે જો ખેડુતો ભેગા થઇ એક હુંશિયાર આપનાર રાખે તો ઓછામાં ઓછા દર મણે ૩૦ થી ૪૫ રૂપિયા બધું ખરચ બાદ કરતાં પડે એટલે કે હાલ ઉપજે છે એનાં કરતાં આશરે ચાર ગણું મળે. આમ વધારે નફો મળતાં વધારે મંડળો ઉભાં થાય અને એ પ્રમાણે થાપણમાં વધારો થાય તો યૂરોપ અને અમેરિકાથી કોઇ હુંશિયાર કારિગરોને બોલાવી શકાય.

આમ ન કરતાં કદાચ એકાદ ગામના ખેડુતો ભેગા થઇનેજ વેપારીઓને રૂબરૂ બોલાવે તો વચલા આડતીઆ ઉડી જાય જેથી ૨૫ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થાય. વળી ત્યાર પછી બધાં મંડળો સંયુક્ત થઇ સરકારની મદદ માગે તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તમાકુનું શોધન કરી શકાય. એ ઉપરાંત ઢોર ઉછેરનારા અને તમાકુવાળા બન્ને ભેગા થઇ અરસ્પરસને લાભ કરી શકે. દાખલા તરીકે, હાલમાં, ગુજરાતમાં તમાકુને ઉગાડવા ખાતરની ઘણી જરૂર છે, જે ઢોર ઉછેરનારા સ્હેલાઇથી પૂરૂં પાડે.

આજ હકીકત ઘઉં તેમજ તૈલબીજને લાગુ છે. એમાં સહાયકારી હિલચાલ શરૂ કરવાથી અને તેને ડેરીના ઉદ્યોગની સાથે જોડવાથી ઓછે ખરચે સેપરેટરની સાથે લોટ દળવાની ઘંટીઓ ચલાવી શકાય. વળી દાળ તેમજ ડાંગેર ખાંડવાની ગોઠવણ પણ સાથેજ થઇ શકે. ફોતરાં પડે તે ઢોરને ખોરાક તરીકે કામમાં આવે.

વાડીઓનાં શાકભાજી અને ફળફળાદિ સંબંધી.

મુંબાઇ અને બીજાં શહેરોમાં શાક અને ફળફળાદિ બહુ વપરાય છે, જે કાંતો શહેરમાંજ પાકેલાં હોય છે અગરતો મુંબાઇ અને પુનાથી રેલ્વે માર્ગે આવે છે. પરંતુ ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં રેલ્વેની સગવડ બરોબર નથી જેથી કરી આ શાકભાજી ત્યાં નિરૂપયોગે બગડી જાય છે. જો તે બાજુના બગીચાવાળા એકત્ર થઇ બધો ફાલ ભેગો કરે, એની જાતવાર કિંમત ઠરાવે, અને અમુક જથો પૂરો પાડવાના કોન્ટ્રેક્ટ કરે તો રેલ્વે કંપનિઓને સગવડ કરી આપવાનું સ્હેલાઇથી કહી શકાય. વળી એ ઉપરાંત એ ફળોના મુરબ્બા અગર અથાણાં કરી પરદેશ ચલાવી શકાય. હાલમાં કેટલાક ગાંધીઓ અને બીજા વેપારીઓ કેરી વિગેરે ફળોનો ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે પરંતુ ખેડુતો જાતેજ તે કામ

કરે તો એમને કેટલો બધો લાભ થાય! જો ફળફળાદિ અને અથાણાંને સારાં પ્રમાણમાં વેચી શકાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવે તો ખેડુતો ફળનાં ઝાડ મ્હોટા જથામાં ઉગાડે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

સુરતમાં શાકભાજીનું જથાબંધ વાવેતર થાય છે પરંતુ યોગ્ય બંધારણને અભાવે ત્યાંના ખેડુતોને વેપારીઓને આશરે રહેવું પડે છે.

આ પ્રમાણે કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી સહાયકારી હિલચાલના શા લાભ છે તે જોઇ શકાય છે. જો યોગ્ય વ્યવસ્થા અને હુંશીઆર કારીગરો સાથે કામ કરવામાં આવે તો હિંદુસ્થાનના ખેડુતોનો અને ખેતીનો રૂઆબજ ફરી જાય.

પોતાની ઉપજમાં એમને એમ સોએ સો ટકા લાભ કરવો ઘણો કઠણ છે પણ ઉપરના આંકડાઓ ઉપર નજર નાખતાં જણાશે કે એ કાંઇ આ હિલચાલ કામે લેતાં અઘરૂં નથી.

કેટલાક જણ એમ માને છે કે આપણા દેશનાં ખેતરની નિપજ દુનિયાના બીજા ભાગોમાં મોકલવામાં આવે તો ખેડુતોને ઘણો લાભ થાય કારણકે ખરિદનારની સંખ્યામાં વધારો થવાથી માલની કિંમત વધે અને ખેડુતોને નફો થાય પરંતુ આ વાત તદ્દન ખોટી છે અને તે મિ. કીટિંજના 'રૂરલ ઇકોનોમી ઓફ ધ બોમ્બે ડેકન' નામના પુસ્તકમાંનાં આંકડા ઉપરથી જણાશે.

૧. પુના ડીસ્ટ્રીકટમાં ૪૦ એકરના કાળી ભોંયના એકાદ ટુકડામાંથી ૧૮૨૮ ની સાલમાં ખેડુતને દર એકરે ૩ શીલીંગ એટલે રૂ. ૨—૪—૦ નફો રહેતો.

૨. જ્યારે તેવાજ પ્રકારના ટુકડા ઉપર ૧૯૧૧ ની સાલમાં ૪ શીલીંગ એટલે રૂ. ૩—૦—૦ મળતા.

પરંતુ ૧૯૧૧ માં નાણાંની ખરિદકિંમત ૧૮૨૮ ની સાલ કરતાં ફક્ત અડધીજ હતી એટલે એક સાલમાં ૧૯૧૧ માં ૧૮૨૮ કરતાં ફક્ત અડધીજ કિંમતની વસ્તુ આવે. જેથી પરદેશનું બજાર ઉઘડવાથી હિંદુસ્થાનના ખેડુતોની ૩૩ ટકા જેટલી કમાણી ઓછી થઇ ગઇ છે. આથી જે વધારાનો નફો મળે છે તે હાલના મોંઘવારીના વખતને લીધે તણાઇ જાય છે અને ઉલટી ટાંચ પડે છે. વળી પરદેશ નિકાસનો ખરો લાભ તો વેપારીઓ ખાટી જાય છે. હાલમાં વળી કારખાનાંના અને મીલના માલેકોએ પોતાના ધંધા સાથે ખેતરો પણ ઉગાડવાને લીધાં છે જેમાં રૂ, અનાજ, વિગેરે પોતાને ઉપયોગી ચીજો વાવે છે.

મિ. કીટિંજે ઉપર કહેલા પુસ્તકમાં જણાવેલી હકીકત મુજબ, ઘણા ખરા ખેડુતો પાસે ૧૫ એકરથીએ ઓછી જમીન છે. જ્યારે ૩૦, ૪૦, અને ૪૮ એકરના ટુકડાઓ ઉપર ગણત્રી કરતાં ખેડુતને દરેક એકર દીઠ ફક્ત રૂ. ૩—૦—૦ થી રૂ. ૬—૧૨—૦ જેટલો નફો રહે છે. આ હિસાબે ૧૫ એકર ઉપર ૪૫ રૂપિયાથી ૯૭—૮—૦ જેટલો નફો થાય. આ ઉપરાંત ખેડુત મજુરી કરી એકરે ૯ રૂપિયા પેદા કરે છે એટલે બધા મળીને, એક ખેડુતનું કુટુંબ આશરે ૧૮૦ થી ૨૨૫ રૂપિયા દર વરસે કમાય છે. હવે જો દરેક કુટુંબમાં સરાસરી ૪ માણસ ગણીએ તો દરેક માણસ દીઠ વરસે ૪૫ થી રૂ. ૫૮—૨—૦ આવે. જેલમાં એક કેદીનું ખરચ પણ વરસે ૬૦ રૂપિયા આંકવામાં આવ્યું છે તો તે પ્રમાણે ખેડુતને એનાં કરતાં પણ ઓછું મળે છે. આમ સ્થિતિ હોય તો છોકરાંને ભણાવવાના અને

દવાદારૂના પૈસા તો એ ક્યાંથી લાવી શકે? વળી એમાંથી તો મૂળ માલેકને સાંથ આપવી પડે છે. ખેતરનો અડધો એક ભાગ તો ગિરો હોય છે અને તેથી દેવા પેટે વ્યાજ ભરવું પડે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સહાયકારી હિલચાલ કેટલી બધી અગત્યની તેમજ સત્ત્વર ઉપાડવા જેવી છે. આથીજ ખેડુતને ઓછામાં ઓછો ૩૦ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થશે.

છેવટની ગણત્રી પ્રમાણે ખેડુતને એક એકરમાંથી રૂ. ૧૨–૮–૦ થી ૩૦ રૂપિયા જેટલી ઉપજ આવે છે. ધારો કે આ ઉપજમાંથી અડધો એ પોતાના ઉપયોગને વાસ્તે રાખે અને અડધો અડધ વેચી નાખે તો સહાયકારી હિલચાલથી દરેક એકરે એને રૂ. ૨–૪–૦ થી રૂ. ૪–૮–૦ વધારાની આવક થાય જે ખેડુતની સ્થિતિ જોતાં કાંઇ ઓછી નથી.

ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાનો, અને દુનિયાના બીજા દેશો સાથે વેપાર ચલાવી લોકોને પણ બે પૈસા પેદા કરવાનો આજ સત્વર લેવા લાયક ઉપાય જણાય છે.

હવે જોઇએ કે આ હિલચાલ કઇ રીતથી વ્યવહારમાં મુકીએ. ૧૯૧૨ માં ગુજરાતનાં ગાયકવાડી અને સરકારી હદનાં ગામડાંમાં આશરે ૩૫૦ અને દક્ષિણમાં આશરે ૧૮૦ સહાયકારી નાણાં ધીરનારાં મંડળો હતાં. એક એકની સાથે જોડી આ મંડળોમાંથી પાછાં મુખ્ય મંડળો પણ બનાવવામાં આવ્યાં હતાં.

હાલમાં સરકાર, આ મંડળોને કેટલાક માનનીય મંત્રીઓની મદદથી ચલાવે છે. હિસાબ તપાસવાનું કામ સરકાર જાતેજ કરે છે. મુખ્ય મંડળ સૌ નાનાં મંડળોની દેખરેખ રાખે છે જ્યારે નાના મંડળો ખરચના પૈસા પૂરા પાડે છે.

નાણાં ધીરનારાં અને કેટલાક વણકર અને ચામડીઆનાં મંડળોને વ્યવસ્થાબંધ ચલાવવાનુંજ કામ હાલ સરકાર અને મુખ્ય મંડળ કરે છે, પરંતુ જો એ હિલચાલ ખેતી અને ડેરીના ઉદ્યોગમાં અમલમાં મુકવામાં આવે તો તે કરતાંની સાથેજ એ ધંધાનું ખાસ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન જોઇએ.

આ જાતનું કામ હાથમાં ફક્ત ત્રણજ વ્યક્તિઓ લઇ શકે.

૧. એક તો સરકાર જાતે જ.

૨. બીજા જનસેવકો.

૩. અને આ બન્ને મળીને કરે તો.

હવે જોઇએ કે આમાંથી કયી વ્યક્તિ પસંદ કરવા જેવી છે. હિંદુસ્થાનના લોકો ઘણે ભાગે એમજ ઇચ્છે છે કે આવાં કાર્યો તો બસ સરકારેજ ઉપાડવાં જોઇએ. આનું કારણ કદાચ એ હશે કે ખેડુતો પાસેથી લેવામાં આવતી જમિનની મહેસુલના વ્યયમાં પ્રજાને કાંઇ અધિકાર કે જવાબદારી છે નહિ. આથી સરકારને શી શી મુશીબતો નડતી હશે એ એ લોકોને કાંઇ ખબર પડે નહિં. જેથી કુદરતી રીતે તેઓ સરકારને બધું જોખમ ખેડવાનું સોંપી દે છે. વળી સરકારથી કાંઇ, અમુક ધંધાનું જ્ઞાન અને તેમાં સલાહ આપવાં દર વખતે બની શકે નહિં એ વાત પણ જો લોકો સમજે તો ઉપરની ધારણા તેઓ છોડી દે. આપણે તો સરકાર પાસે, કેળવણીમાં હિસાબી કામમાં અને ગ્રાન્ટ લેવામાં મદદ માગીએ તો બસ છે. હોલેન્ડ, ડેન્માર્ક અને આયર્લેન્ડ વિગેરે સ્થળો જ્યાં આ હિલચાલ ઘણી વિજયી નીવડી છે ત્યાં પણ એમની સરકારે આવું કામ માથે લીધું નથી.

આ મંડળો સદ્ધર છે કે કેમ એ જુવે અને ન હોય તો બંધ કરી દે–આટલીજ સત્તા જો એ અજમાવવા દરકાર રાખે તો થોડું નથી.

આયર્લેન્ડમાંજ એવી એક દુર્વ્યવસ્થિત ડેરીનો દાખલો છે કે જે ડેરીએ લગભગ ૧૦૦૦ પાઉન્ડ ડુબાવ્યા હતા. આ નુકશાનની જાણ થતાં મંડળોના રજીસ્ટ્રારે અધિકારીઓ ઉપર, કાયદા પ્રમાણે દર વરસે હિસાબ ન બતાવવાથી ફોજદારી કરી. સદ્‌ભાગ્યે એ મંડળો ઉપર અધિકાર ચલાવતા એક મ્હોટા મંડળે સર્વ હકીકત એકઠી કરી હિસાબ રજુ કર્યો. આથી કામ ચલાવવું બંધ રાખ્યું. આ જ મંડળમાંથી ત્યાર પછી એક નવું મંડળ ઉભું કરવામાં આવ્યું. આ નવા મંડળે એવું સરસ તો કામ કર્યું કે ત્રણજ વર્ષમાં પોતાનું બધું દેવું પતવી નાખ્યું અને હાલમાં એ ઘણી સારી કમાણી કરી શકે છે.

મુંબાઈમાં પણ એવાં દરેક મંડળો હતાં કે જે કાંઇજ કામ કરતાં ન હતાં અને જેમને ૧૮–૧૦–૧૧ માં સરકારે બંધ કરી નાંખ્યાં હતાં.

ત્યારે શું સાર્વજનિક મંડળોએ એકલેજ હાથે આ કામ ઉપાડવું ? સારાં બંધારણો ઘડવાનું, ધંધાની ખાસ બાબતોનું જ્ઞાન આપવાનું, અને એવું બીજું કામ તેઓ અલબત, કરી શકે. પરંતુ સરકાર તરફથી પણ પૈસાની મદદ અને સહાનુભૂતિની એમ[illegible] જરૂર છે જેથી કરી લોકોને વિશ્વાસ બેસે અને સારૂં પરિણામ આવે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સારામાં સારો ફકત એકજ માર્ગ છે અને તે એ કે બન્નેએ એકત્ર થઇ આ કામ હાથમાં લેવું. આજ રીતથી યૂરોપમાં સારૂં કામ થઇ શકયું છે.

આયર્લેન્ડમાં સર હોરેસ પ્લન્કેટ, મિ. એન્ડર્સન, ફાધર ફિનલે અને લોર્ડ મોન્ટીગલ આ હિલચાલના મુખ્ય સ્થાપક છે. પ્રથમ બીજા દેશોમાં આ કામ શિખીને અને અનેક વિઘ્નો છતાં, અથાગ કામ લઇ, દઢ નિશ્ચયથી અહિં એ કાર્ય શરૂ થયું હતું. નહિં જેટલા વર્ષમાં કેટલાક મંડળો એમણે સ્થાપી નાખ્યાં હતાં કે જેમાં કેટલાક આશ્રયદાતાને અને કેટલાક નાનાં મંડળોના પ્રતિનિધિઓને સભાસદ કરવામાં આવ્યા હતા.

વીસ વર્ષ સુધી તો સભાસદોએ અને કેટલાક દાતાજનોએ દાન આપી ફંડ ભેગું કર્યાં કર્યું હતું પરંતુ ત્યાર પછી ત્રણ વરસથી સરકારે મદદ આપવી શરૂ કરી છે.

આ મુખ્ય મંડળ આત્મચાલક છે. તેમાં વ્યવસ્થા રાખનારા ખાસ જ્ઞાન ધરાવતા અને વેપારકુશળ મનુષ્યો સૌ સૌનું કામ કર્યે જાય છે.

આ મંડળ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી મંડળીઓને હરેક પ્રકારની મદદ આપે છે. વ્યવસ્થાપકો જુવે છે કે નાની મંડળીઓ બરોબર વ્યવહાર ચલાવે છે કે નહિ.

આ જ પ્રમાણે જો હિંદુસ્થાનમાં પરોપકારી મનુષ્યોની મદદથી મુખ્ય મંડળોની ફરી યોજના થાય તો ત્યાં ખેતીવાડીની મદદથી ઘણું કરી શકાય, અને વળી આવાં મંડળો થોડા પગારથી સ્વયંસેવકોજ ચલાવે તો એથીય વધારે લાભ થાય.

સરકાર આ કામ પ્રજાને સોંપવા ઘણી ઇંતેજાર છે એટલે તે પૈસાની મદદ કરવાને જરાય અચકાય તેમ નથી. આ કરતાં પણ વધારે લાભકારક તો એ છે કે સરકાર જેટલે પૈસે આ કામ કરી શકે છે તેટલેજ પૈસે પ્રજા એથી બેવડું કામ કરી શકે અને વળી સરકારી નોકરો જે આળસ અને ઢીલ કરે છે તે ન થાય. **કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા.**

સ્વિત્ઝરલેંડનું સ્વરાજ.

યુરોપના મધ્યમાં સ્વિત્ઝરલેંડ છે. એની ચારે બાજુ બીજાં રાજ્યોની પૃથ્વી છે. એ ખરેખર એક નવાઈ જેવું છે કે પહેલાં જ્યારે "બળીઆના બે ભાગ" હતા અને જ્યારે મ્હોટા મ્હોટા રાજાઓ આખા યુરોપ ઉપર ઘુમતા અને રાજ્યો ગળી જતા ત્યારે આટલું ન્હાનું સ્વિત્ઝરલેંડ કોઇએ જીતી લીધું નહી અને રાજ્યમાં જોડી દીધું નહી. પણ સ્વીસ પ્રજા પરાપૂર્વથી શૂરો અને નીડર છે; અને એમનું સ્વરાજ ઠેઠ સુધી સચવાયું છે.

બહુ બહુ વર્ષ પહેલાં યુરોપના એક મહારાજાએ એ જીતવાનું મન કર્યું હતું. પણ લોકોએ એવું શૌર્ય દાખવ્યું કે જુલ્મી જીતનારા જીતાયા અને એમને ન્હાસવું પડ્યું. એ વખતમાં યુરોપના દેશમાં રાજ્ય બંધારણ હાલ કરતાં ઘણાં જુદાં હતાં. યુરોપનો મહારાજા Emperor કહેવાતો. અને એનુ મહારાજ્ય The Holy Roman Empire એ નામથી ઓળખાતું. આ મહારાજ્યના છત્ર નીચે બીજાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્ય હતાં. એ દરેક ઉપર એક રાજા કે સામન્ત રાજ્ય કરતો અને મહારાજાને સર્વભૌમ સ્વીકારતો. જ્યારે મહારાજા મરી જાય ત્યારે એના પુત્રને એ પદ મળતું નહી. પણ બધા રાજા અને સામન્તો એકઠા થઇ પોતાનામાંથી એક નવો મહારાજા પસંદ કરતા

સ્વિત્ઝરલેંડે મહારાજાની આણ માની હતી. પણ સ્વીસ પ્રજા સ્વતંત્ર હોવાથી ત્હેમનો રાજા કોઇ ન્હોતો. આથી મહારાજાનો નીમેલો એક સુબો એને સંભાળતો. ઑસ્ટ્રીઆ એ બધાં રાજ્યોમાંનું એક હતું; અને એક વખત ઑસ્ટ્રીઆનો રાજા સ્વિત્ઝરલેંડનો સુબો નીમાયો. એ સુંદર પ્રદેશના પહાડ, સરોવર, અને ખીણો જોઇ આ સુબાનું મન લોભાયું હતું અને એ પોતાનો કરવાની ઉંડી આશા રાખતો હતો. પણ સ્વીસ પ્રજા એની થાય એમ ન્હોતી. એ પ્રદેશના ત્રણે પ્રાન્ત—યુરી, સ્વુટ્ઝ અને અંટરવોલ્ડન—એકઠા થયા અને ઑસ્ટ્રીઆ સ્હામે ઉંચું માથું કરવા સંમત થયા.

એક વખત ઑસ્ટ્રીઆનો ડયુક ઑલ્બર્ટ મહારાજા થયો: અને એ સ્વિત્ઝરલેંડના પહેલા સુબાનો છોકરો હતો. તેથી એની આશા સબળ થઇ. એણે ધાર્યું, એનો બાપ ફક્ત સુબો હતો, તેથી એને કોઇ તાબે થયું નહી. પણ હવે તો મહારાજાને સૌયે માનશે. એણે પોતાના બે સરદારને આ અર્થ સાધવા સ્વીસ પાસે મોકલ્યા.

ત્હેમણે સ્વીસ લોકોને કહ્યું:—"આ ત્હમારો દેશ ડયુકને સ્વાધીન કરો, એટલે એ ત્હમારી છોકરાં જેવી સંભાળ લેશે અને ત્હમને ચ્હાશે. ત્હમે એક જબ્બર શત્રુ સ્હામે ટકી શકો એવા નથી તેથી એ ત્હમારૂં સંરક્ષણ કરશે. એને આમાં કશો સ્વાર્થ નથી. પણ ફક્ત જુના ઇતિહાસ ઉપરથી અને એના બાપના કહેવાથી એ જાણે છે કે ત્હમે જંગ બ્હાદૂર છો. અને એવાને ડયુક બહુ ચ્હાય છે. એ ત્હમને રણમાં તેડશે અને જીતમાંથી ત્હમારો ભાગ ત્હમને આપશે. વળી જો કંઇ અદ્ભૂત પરાક્રમ કરશો તો ત્હમને મ્હોટા સરદાર બનાવશે."

આ સાંભળી ત્રણે પ્રાન્તના મુખ્ય લોકોએ કહ્યું:—"ત્હમારા ડયુકને કહેજો કે

અમે ત્હમારા બાપને, ત્હેમની રાજનીતિને અને ત્હેમના શ્રાતનને ભૂલી ગયા નથી. પણ અમારે સ્વતંત્ર રહેવું છે. અમે ત્હમારા કુટુંબને મ્હાશું અને માન દઇશું. વળી મહારાજા તરીકે એમને કહેજો કે અમે જેવા મહારાજ્યને સાચા અને વફાદાર રહ્યા છીએ ત્હેવા રહીશું. પણ એમણે આટલેથી જ સંતોષ માનવો બસ છે."

પેલા સરદાર ઑલ્બ્રેટ પાસે ગયા અને સંદેશો કહ્યો. એને તો આથી ઝાળ લાગી. આ તીખા લોકોનો સંદેશો સાંભળી હોઠ કરડવા મંડયો અને બોલી ઉઠયોઃ—" અભિમાની ખેડુતો ! નમ્યું નહી આપે ? ત્યારે તો હું એમને મનાવીશ અને નરમ કરીશ." પણ આ કામ હાથમાં લેવાનું ઑલ્બ્રેટથી બની શકયું નહી. બીજા રાજ્યોના પણ એ તિરસ્કાર પામતો, તેથી સ્વિત્ઝરલેંડનું કૈંયે કરવા એને નવરાશ ન્હોતી. પણ એ ત્હેમને ભૂલ્યો તો નહીજ.

મહિના ઉપર મહિના થયા; પણ સ્વીસ લોકો તો કોઇ સુબો નિમાયો નહી. આખરે લોકોએ " કોઇક સુબો તો જોઇયે " એમ ધારી મહારાજાને કહેણ મોકલ્યું કે—" અત્યાર સુધી થતું આવ્યું છે તેમ અમારો કોઇ સુબો નક્કી કરો. " ઑલ્બ્રેટે ધુરકાયું કરી કહ્યુંઃ— " સુબો જોઇયે છીયે ? હા, હું હમણાં મોકલું છું. હું જેને મોકલું ત્હેને ત્હમારે બધી બાબતમાં તાબે થવું. "

કહેણ લઇ જનાર બોલ્યાઃ—" ઓ મહારાજા ! અમે તો મૂળથી જ કાયદાને તાબે થઇયે છીયે. " ઑલ્બ્રેટ બોલ્યોઃ—" એમ કે ? ત્યારે તો જો જો. ત્હમે સ્હેજ નિયમનો ભંગ કરશો તો ત્હમારા પ્રાણ અને ધન બધુંયે ખોશો અને ત્હમારૂં સ્વાતંત્ર્ય હું હતું નહતું કરી નાખીશ. "

કહેણ લઇ જનાર અંતરમાંથી ઉંડા નિરાશ થઇ ઘેર ગયા. એમના ગયા પછી ઑલ્બ્રેટ મનમાં બબડયોઃ—" એ લોકો હમણાં નહી નમે. પણ હું એટલો કનડીશ કે તેઓને બંડ કરવું પડશે. ત્યારે હું એમની સ્હામે લઢીશ, જીતીશ, અને પછી સ્વિત્ઝરલેંડ મ્હારૂં થશે." થોડા દિવસ પછી ત્હેણે પોતાના બે મિત્ર–જેસ્લર અને લેંડનબર્ગને સુબાગીરી સોંપી. એ બન્ને ઑસ્ટ્રીયન હતા, ક્રૂર હતા; અને તેથી સ્વીસ લોકો એમને ધિઃકારશે એમ એણે ધાર્યું. જેસ્લરને ચુરી અને શ્વુટ્ઝ એ બે પ્રાન્ત સોંપ્યા. લેંડનબર્ગને અંટરવોલ્ડન સંભાળવાનો હતો. ત્હેમને કહ્યું કેઃ—"સ્વીસ લોકો પહાડી અને બળવાખોર છે. વળી એ એવા છે કે ત્હમારે ત્યાં કાયદાનો અમલ કરવા સિપાઇઓની મદદ લેવી પડશે. એ લશ્કરનું ખર્ચ ત્યાંથી કર લઇને મેળવજો. શિક્ષા કરો તે સખત કરજો. "

તે બન્નેએ પોતાના પ્રાન્ત સંભાળી લીધા. એમને લોકોને કનડવામાં આનન્દ થતો. લોકો ઉપર વેરાનો બોજો ઘણો વધાર્યો. કંઇક વસ્તુ વેચવી કે ખરીદવી હોય તો ત્હેમાંથી સુબાઓએ ભાગ લેવો, એવું ઠરાવ્યું. ન્હાનામાં ન્હાના ગુન્હા માટે લાંબી કેદ અને ભારે દંડ થતા. આથી પ્રજા ઢીલી પડી; પણ હજી ઑસ્ટ્રીયાને તાબે થઇ જ નહી.

એ લોકો એમ સંતોષ માનતા કેઃ—" પ્રભુએ આપણને, આપણા શત્રુ અને આપણી વચ્ચે ઉભા રહેવા મહારાજા આપ્યો છે. પણ એ મહારાજા જ આપણો કટ્ટો શત્રુ છે તેથી જો મહારાજ્યને વફા રહીયે તો આ મહારાજા ઈશ્વર કરે ને મરે અને બીજો, એનાથી ભલો પસંદ થાય. જો આપણે ઑસ્ટ્રીયાને એકવાર તાબે થયા તો આપણી સ્વતંત્રતા

તો સમૂળીજ ખોવાઇ જાણવી. તેથી પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખો. આ મહારાજા વહેલો મરે અને બીજો થાય એટલે ઑસ્ટ્રીયાનું આપણા ઉપર કશું ચાલવાનું નથી."

મહારાજાએ સ્વીસ લોકોને કચરી નાખવા જુલ્મના સંચા (engines of torture) ગોઠવ્યા હતા, અને એના નીમેલા સુબા એના ધાર્યા પ્રમાણે એ સંચાના સ્ક્રુ ફેરવતા. ત્હેમાંનો એક સંચો કેવું કામ કરતો હતો તે નીચેના પ્રસંગ ઉપરથી સ્હેજ જણાઇ આવશેઃ

અંટરવોલ્ડનમાં હેન્રી કરીને એક વૃદ્ધ ડોસો રહેતો હતો. આજુબાજુના લોકોમાં એને માટે વ્હાલ હતો. એ એના છોકરા જોડે પોતાની ઝુંપડીમાં રહેતો. એ પૈસે ટકે ઠીક હતો. એનાં ઢોરઢાંક પાસેના પહાડ ઉપર ચરતાં. બાપ દીકરો સાથેજ ફરતા. આર્નોલ્ડ આખો દિવસ ખેતરમાં કામ કરતો, ઢોર ચરાવતો, ખેડતો અને લણતો. સ્હાંજે જ્યારે કામ પૂરૂં થતું ત્યારે, બન્ને તાપણી કરીને બેસતા. હેન્રી જુના, પુરાણા કાળની વાતો કહેતો, અથવા આર્નોલ્ડ એની વાંસળી ઉપર પહાડી સૂર વગાડતો.

જ્યારે લેંડનબર્ગ અંટરવોલ્ડનમાં આવ્યો ત્યારે આખ્ખું ખેતર, ત્હેમાંનાં ઢોર વિગેરે ત્હેની આંખે ચઢયાં. એને લાગ્યું કે હેન્રી પૈસાદાર છે, તેથી એની કનેથી કંઇક પડાવવા એને મરજી થઇ. પણ હેન્રી એવો શાંત અને નિયમિત હતો કે લેંડનબર્ગને એની કંઇયે ભૂલ કાઢીને દંડ કરવાનું કારણ ન મળ્યું.

પણ આર્નોલ્ડ યુવાન અને બેફીકર હતો. એ ઑસ્ટ્રીયન સુબાને ધિઃક્કારતો અને એ લાગણી છૂપાવવા કૈં પ્રયત્ન કરતો ન્હોતો. એક વખત લેંડનબર્ગે, આર્નોલ્ડનું પાડેલું ઉપનામ સાંભળ્યું અને આ નિમિત્તે એને શિક્ષા કરવા નિશ્ચય કર્યો. હેન્રી પાસે એક ઉત્તમ બળદની જોડ હતી, એમ એને ખબર હતી. એ લેવા તે બહુ દિવસથી તાકી રહ્યો હતો. ત્હેણે પોતાના નોકર રૂડોલ્ફને હેન્રીને ત્યાં જઇ એ જોડ લઇ આવવા કહ્યું.

રૂડોલ્ફે થોડાક સ્વાર સાથે લીધા, અને ખેતર તરફ વળ્યો. ત્યાં આર્નોલ્ડ ખેતરમાં હળ ફેરવતો હતો. એણે જે જોડ જોડેલી હતી તેજ લેવાને રૂડોલ્ફ આવ્યો હતો. તે અને સ્વાર ખેતરમાં થઇને આર્નોલ્ડ કને ગયા. આર્નોલ્ડે બળદ ઉભા રાખ્યા અને જોઇ રહ્યો. વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ કેમ આવ્યા હશે ? પણ એના નવા પાડેલા ચાસ ઘોડાની ખરીઓથી પૂરાઇ જતા જોઇ એ ચીડાયો; અને વિચાર કરવો મૂકી દઇ, ઉંચે સ્વરે ગર્જના કરીઃ—"ઑસ્ટ્રીયનો ! ચીલે ચીલે કેમ જતા નથી ?"

રૂડોલ્ફ એટલામાં પાસે આવ્યો, અને સિપાઇઓને બળદને છોડવવા કહ્યું. આર્નોલ્ડ આગળ ધાયોઃ—"ખબરદાર ! જો એમને આંગળીયે અડકાડી તો. તે મ્હારા છે." રૂડોલ્ફઃ— "ત્હારા છે ? અરે, એ તો મ્હારા લેંડનબર્ગના છે. હવેથી ત્હને વિચાર પડશે કે સુબાને 'Austrian Peacock' કહેવાય કે નહીં."

આર્નોલ્ડે ક્રોધને રોકી કહ્યુંઃ—"પણ ભાઇ, એમ કહ્યું હોય તો શું થયું ? એને કૈં અમારે ખોટું લગાડવું નથી. ખરેખર એટલા માટે આ બળદની જોડ લઈ જવી, એ દંડ બહુજ મ્હોટો છે."

રૂડોલ્ફ:—" ત્હને ન્યાય કરવાનું કોણે કહ્યું ? ત્હારા જેવા અજ્ઞાન ખેડુત શું કહી શકે કે આ દંડ યોગ્ય છે કે નહીં ?"

આર્નોલ્ડ:—" ના, હું મ્હારે હાથે ન્યાય નથી કરતો. મ્હારે તો ન્યાય જોઇયે છીયે. મ્હેં જો ગુન્હો કર્યો હોય તો મ્હને કોર્ટમાં લઇ જાવ અને જે દંડ કાયદેસર થશે તે હું ખુશીથી આપીશ. પણ ઓ ભલા રૂડોલ્ફ, આ મ્હારી જોડ ત્હમે લઇ જાવ ત્યારે હું શેનાથી ખેડીશ ?"

રૂડોલ્ફ:—" ત્હેમાં અમારે શું ? મ્હને તો બળદ લેવા મોકલ્યો છે તે હું લઇ જઇશ. જો ખેડુતોને ખેડવું હોય તો એમને માથેજ ઝુંસરી નાંખોને ? એમનાથી એજ થઇ શકે એવું છે. ચાલો છોડો બળદને," એમ કહી બળદની ઝુંસરી ઉપર એણે હાથ મૂક્યો.

આર્નોલ્ડનો મિજાજ ઉકળ્યો:—" ઉઠાવ હાથ," કહી એણે હાથમાંની ડાંગ રૂડોલ્ફના હાથ ઉપર ઝાપટી. રૂડોલ્ફે ઉંડી ચીસ પાડી. એની બે આંગળીઓ ભાગી ગઇ હતી. હુકમ થયો—' ચાલો પકડો એને. હરામખોરને પસ્તાવું પડશે.' સ્વાર આર્નોલ્ડ સ્હામે ધસ્યા. પણ એ બહુ ચપળ હતો. એ એકદમ ફરી ગયો, અને પછી ખેતર ઓળંગી નાઠો, કારણ કે એની પાસે ડાંગ શિવાય બીજું કશું ન્હોતું.

આર્નોલ્ડ બહુ ઝડપથી દોડી શકતો; અને સ્વાર તો ભારે બખ્તરથી ઢીલા થઇ ગયા અને ખેતરોમાં આમથી તેમ દોડવા મંડયા. એટલામાં આર્નોલ્ડ પાસેની ઝાડીમાં સંતાઇ ગયો. રૂડોલ્ફે સિપાઇઓનો તિરસ્કાર કર્યો, અને પછી બળદ લઇને ચાલ્યો. બળદ તો બિચારા બનેલી કશીયે વાત ન સ્હમજતાં અત્યાર સુધી ત્યાંજ ઉભા હતા. પણ હવે તે જાણે પોતાના ભલા ધણીને છોડીને જતા હોય તેથી બરાડવા મંડયા !

રાતે બધે વાત ફેલાઇ કે આર્નોલ્ડે સુબાના માણસને માર્યો, અને ન્હાસી ગયો. હેનરી તાપણી આગળ આજ એકલો બેઠો છે; અને ' હવે શું થશે ? હું મ્હારો વ્હાલો છોકરો ફરી જોઇશ ખરો ?' વિગેરે ચિંતામાં પડયો છે.

રૂડોલ્ફ સીધો સુબા કને ગયો અને બધી વાત કહી. લેંડનબર્ગે આર્નોલ્ડનો પત્તો મેળવવા માણસ દોડાવ્યાં; પણ કંઈ ખબર મળી નહી; કારણ કે એ તો ક્યારનોયે દૂર નિકળી ગયો હતો. અને એના સ્નેહીઓએ એને સંતાડયો હતો.

લેંડનબર્ગે આખરે એના બાપને બોલાવવા હુકમ કર્યો; કારણ કે એણે ધાર્યું કે એ એના પુત્રનું ઠેકાણું જાણતો હોવો જોઇયે. સિપાઇઓ હેનરી પાસે આવ્યા અને એને સુબા કને ઘસડી લાવ્યા. લેંડનબર્ગે એનું નામ પૂછયું અને કહ્યું કે:—" ત્હારો તોફાની છોકરો ક્યાં છે ?" હબકી ગયેલા ડોસાએ જવાબ દીધો:—" સાહેબ, હું નથી જાણતો." સુબાએ દમ દીધો:—" હું જાણતો નથી, એમ કહીશ નહી. હું માનતો નથી. ત્હેંજ સંતાડયો હશે. એકદમ કહે."

ડોસાએ નરમાશથી જાહેર કર્યું કે:—" સાહેબ, મ્હારો છોકરો જે દિવસે નાઠો ત્યા-

રથી અહીં આવ્યોજ નથી." સુબાએ સત્તાનો સપાટો દેખાડયો:—"સિપાહીઓ, એ બરાબર જવાબ ન દે તો એની આંખ ફોડી નાખજો."

હેન્રીએ ઘણીયે માફી માગી; પણ ક્રૂરને દયા શાની? એનો હુકમ અમલમાં આવ્યો. સુબાએ રૂડોલ્ફને કહ્યું:—"જોયું, ત્હારી એ આંગળીઓ માટે એને બે આંખ આપવી પડી—"

"પણ, સાહેબ, એમાં મ્હને શું?" રૂડોલ્ફ બબડયો.

"હા, એ ખરૂં. ચાલ, હેન્રીના ઘરમાં પૈસા છે, ઢોર છે, ત્હેમાંથી ત્હને ભાગ મળશે." લેંડનબર્ગે હેન્રીનું ઘર લુંટયું, અને પેલો વૃદ્ધ જે થોડાજ વખત ઉપર સુખી અને પૈસાદાર હતો તે આજ એકલો, ગરીબ આંધળો અને ભિખારી જેવો આથડે છે. પણ લોકોમાંથી દયા ગઈ ન્હોતી. ત્હેમણે ત્હેના ગુણ સંભારી ત્હેને આશ્રય આપ્યો અને બનેલું ભૂલવવા મથ્યા.

આવો જુલ્મ આપણા નવાબી વખતમાં આપણે ત્યાં પણ મોજુદ હતો. રાજ્યકર્તાના આવા અનેક ગુન્હા સાંખતાં સાંખતાં પ્રજાની ગંભીરતાએ માઝા મૂકી; અને જેમ પોલાદની કમાનને બહુ દબાવવાથી બમણા જોરથી સ્હામી ઉછળે છે તેમ લોકોનાં મન ઉશ્કેરાયાં અને ઑસ્ટ્રીયન સત્તા સ્હામે માથું ઉચકવા એકમત થયા.

સૃષ્ટિ સૌંદર્યના સંગ્રહસ્થાનમાં સ્વિત્ઝરલેંડનું લ્યુસર્ન સરોવર એ પણ એક મોહક નમુનો છે. આ સરોવરનાં સ્વચ્છ, ભૂરાં પાણી, ચારે કોર ઉંચા ઉંચા પહાડ, અને ત્હેમાં દેખાતું આખું નક્ષત્રમંડલ, એ અવનવું ચિત્ર છે. આની ઉત્તરે પહાડમાંથી એક પગથી કોતરી ક્હાડી છે. અહીંથી જતાં 'Tell's platte' એ નામની એક જગા આવે છે. ત્યાં એક સરોસર ઉપર ઝઝૂમતો સપાટ ખડક છે. તે ઉપર Tell's Chapel છે.

આ ટેલ કોણ? અને એના સ્મારકમાં આ Chapel શાનું? સ્વીસ લોકો એને એમની પ્રજાનો નેતા ગણે છે અને જેણે એમના પૂર્વજોને પોતાનો દેશ ઑસ્ટ્રીયાની ઝુસરીમાંથી છોડાવવા ઉશ્કેર્યા હતા ત્હેને વ્હાલથી અને ગૌરવથી હજુયે સંભારે છે.

આ વાત જાણવા આપણે સાતસેં વર્ષ આપણી દૃષ્ટિને પાછી વાળવી પડશે. તે વખતે હાલની પેઠે સ્વીસ પ્રજા પર્વત ઉપરના ઢોળાવ ઉપર તથા ફલદ્રુપ ખીણોમાં ખેતી કરતી અને ઢોર ઉછેરતી. પણ ઑસ્ટ્રીયાનો રાજા એ જમીન ઉપર હક રાખતો. તે પ્રજાને બહુજ કનડતો. પહાડી સ્વીસ સ્વતંત્રતા બહુજ ચ્હાતા અને તેથી ઑસ્ટ્રીયનોને ધિઃક્કારતા.

આટલા માટે ઇ. સ. ૧૨૯૧ માં પાસેના ત્રણ શહેરમાંથી મુખ્ય લોકો એકઠા થયા અને અરસપરસ સહાય આપવા વચનથી બંધાયા. લાગ મળે ત્યારે એકઠા મળી શત્રુને હાંકી કાઢવા એ ત્હેમનો હેતુ હતો. પણ એ લાગ દૂર દૂર જણાવા લાગ્યો. ઑસ્ટ્રીયન લશ્કર એકદર શહેરમાં ઉભરાયું અને એ સત્તાવાન લશ્કરથી અન્યાય સાથે જુલ્મ ગુજરવા મંડયો.

લ્યુસર્ન સરોવર ઉપરના ઍલ્ટ્ડૉર્ફ શહેરમાં યુરી અને સ્વીટ્ઝના સુબા જેસ્લરની આણુ વર્તાતી હતી. ત્હેનામાં અમલનું ઘેન વધારે હતું. ત્હેણે એક વખત શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક થાંભલા ઉપર પોતાનો શિરતાજ મૂકી બધાં માણસને જ્યારે ત્યાંથી પસાર થાય ત્યારે નમીને જવા હુકમ કર્યો. બધામાંથી એક માણસે એ આજ્ઞાનો અનાદર કરવા જેટલી હિમ્મત દેખાડી. તે વિલિયમ ટેલ હતો. (આ વાત આગળ આવશે.)

ત્હેણે પોતાનો હુકમ માન્યો નહી માટે જેસ્લર ગુસ્સે થયો અને તે શૂરવીર તીરંદાજને જબરી સાંકળમાં પકડી, હોડી માર્ગે પોતાના કિલ્લામાં આણવા હુકમ કર્યો. ત્યાં ત્હેને ઉંડી ઉંડી અને અંધારી ઘોર ઑરડીમાં પૂરવાનો હતો. પણ જ્યારે હોડી એ સરોવરનું પાણી કાપતી હતી ત્યારે એક તોફાન શરૂ થયું; અને મુખ્ય ખલાસીને "બધા ડૂબશે" એમ બ્હીક લાગી. ત્હેમને ખબર હતી કે આવા વખતમાં ટેલ જો હાથમાં હલેસું લઇ બચાવે તોજ બચી શકાય. તેથી ત્હેમણે ત્હેની સાંકળો છોડી નાખી અને સુકાન સોંપ્યું.

ચાલાકીથી ત્હેણે હોડી ધીમે ધીમે પેલા સરોવર ઉપર ઝઝૂમતા ખડક આગળ વાળી. અને એકદમ, કોઇ એને અટકાવવાનું કરે એટલામાં તો એ કિનારા ઉપર કૂદી પડયો, અને પર્વતનો ચઢાવ ચઢી જઇ જણાતો બંધ થયો.

પણ જેસ્લરને એ મારી આપી શકયો નહી. તે ત્યાંથી જેસ્લરના કિલ્લામાં પેઠો. અને કિલ્લામાં પેસવાના માર્ગ ઉપરના ઝાડમાં સંતાઇ રહ્યો. થોડીક વારમાં, પાસે થઇને જતો સુબાનો ઘોડો એણે ઓળખ્યો, અને સંભાળથી એક નિશાન તાકયું, જેથી એ ક્રૂર હૃદય વીંધાયું.

ટેલની આ'વી કૈંક વીરકથા ઇતિહાસ કહે છે. જર્મન કવિ Schiller આ પ્રસંગનું અને આખાયે એના જીવનનું "Wilhelm Tell" ના નાટકમાં બોલતું ચાલતું ચિત્ર ખડું કરી રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એને ઘણું ઉંચું સ્થાન અપાવે છે.

થોડાંક વર્ષ પછી સ્વીસ પ્રજા જુલ્મ ગુજારતી સત્તા સ્હામે ઉઠી અને ઑસ્ટ્રીયનોને હાંકી કહાડયા. વારંવાર ઑસ્ટ્રીયનો સ્વિત્ઝરલૅંડપર ચઢી આવતા; પણ અહોનિશ સ્વતંત્રતામાં ઉછરતા પહાડી સ્વીસ શૂરતાથી લડતા અને હારવા છતાં નમ્યું આપતા નહીં. આ'વી ઉથલપાથલ એક સૈકું ચાલી. પણ આખર જ્યારે સ્વતંત્રતા લીધી ત્યારેજ સ્વીસ પ્રજાનું ઉકળતું લોહી ટાઢું પડયું.

આમ આ પ્રજાના દૃષ્ટાંતથી એટલું સૂઝયા વગર રહેતું નથી કે પ્રજાનું ધ્યેય જો સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયમાં કોતરાઇ રહ્યું હોય, અને તદ્રૂપ થવા અખંડ સાધના અને ઉપાસના ચાલુજ હોય તો સિદ્ધ થવી અશકય નથી. પ્રજામાં ઉન્નત ધ્યેય મેળવવાના ઉત્સાહમાં નવચેતન અને નવજીવનની ઝાંખી જ્યારે થાય ત્યારે એને સિદ્ધિના માર્ગમાં સુચિહ્નજ ગણવું જોઇએ.

પ્રવેશ ૧ લો.

[ટેલ, ત્હેની વહુ, અને બે ન્હાના છોકરા ઝુંપડીમાં બેઠા છે. સ્હવારનો પહોર છે. ટેલ હથોડો અને બીજાં હથિયાર લઇ કામ કરે છે. ત્હેની વહુ ભોજનસામગ્રી તૈયાર કરે છે. વૉલ્ટર અને વિલ્હેમ, એનાં આઠ તથા છ વર્ષનાં બાલક એક ન્હાના ધનુષ્ય સાથે રમે છે, અને ગાય છે:—

(ત્રોટક).

ભમી ખીણ ઉંડી, ચઢી ટેકરીઓ
અમ વાયુ સમા ફરતા અહીં ત્યાં;
લઇ તીર અને વળી કામઠીઓ,
જઇયેજ અમે મન ફાવતું ત્યાં.

વહુ:—આ છોકરા હમણાંથી તાકતાં શીખે તે બહુ વ્હેલું ન કહેવાય ?

ટેલ:—જરાયે નહી. ત્હેમને સચોટ તાકતાં શીખવું હોય તો શરૂઆતે વ્હેલી જ જોઇયે.

વહુ:—મ્હને તો એ તાકતાં જ ન શીખે તો બહુ ગમે.

ટેલ:—અરેરે ! આમ બોલવું ત્હમને ન છાજે. દરેક મનુષ્યે આત્મસંરક્ષણ માટે એ શીખવું જરૂરનું છે.

વૉલ્ટર:—ઓ બાપાજી, મ્હારી પણછ તૂટી ગઇ, જરા બાંધી આપોને.

ટેલ:—ના, ભાઇ. હું નહી બાંધી આપું. સૌને પોતાની વસ્તુઓ ઠીક કરી લેતાં આવડવું જોઇયે.

વહુ:—આજ ત્હમે ક્યાં જવાના છો ?

ટેલ:—એલ્ડોર્ફ. મ્હારા વડીલને મળવા.

વહુ:—મ્હારૂં મન કહે છે ત્હમે સંકડામણમાં આવી પડશો. માટે આજ ન જશો.

ટેલ:—કારણ ?

વહુ:—લોકો વાતો કરે છે. તે કહે છે કે બધાના કોલ લેવાય છે અને ઑરટ્રીયા અને આ સુબા સ્હામે એક કાવત્રું રચાય છે.

ટેલ:—એમ કે ? હું હજી વચનથી બંધાયો નથી, પણ જો દેશ મ્હારી સેવા માગી લેશે તો હું પાછો પડવાનો નથી.

વહુ:—પણ એ લોકો તો ત્હમને જોખમનુંજ કામ સોંપે છે. દરેક વખત એવુંજ કરે છે.

ટેલ:—એ તો સારૂં. સૌ સૌના યોગ્ય કામમાં નિમાય તેથી વધારે રૂડું શું ?

વહુ:—અમને હજી સાંભરે છે. તે દિવસે તોફાનના વખતમાં ત્હમે સરોવરનો કઠિ ફુવા'તા ત્હમે પેલા માણસને જેસ્લરના હાથમાં જતો બચાવવા માટે જીંદગી જોખમમાં નાખી'તી, તે વખતે ઓ વ્હાલા ટેલ ! ત્હમને હું અને આ કુમળાં છોકરાં સાંભર્યાં ન્હોતાં ?

ટેલ:—કેમ ન સાંભરે ? અને સાચું કહું તો એ ત્હમારા વિચારથી જ મ્હારા મનમાં એને બચાવી, એનાં સ્ત્રીપુત્ર પાસે મોકલવા લાગણી થઇ.

વહુઃ—બધાં કહેતાં'તાં કે સરોવરમાં મ્હોટી છોળો ઉછળી રહી હતી અને કોઇનાયે મનમાં ન્હોતું કે હોડી કિનારે જશે. ઓ ટેલ ! ત્હમે કેટલા ભલા છો—ઉદાર છો ! પણ ત્હમે કૈં સંકટમાં આવો તો કોણ બચાવશે ?

(ટેલ ઉભો થાય છે, અને તીરકામઠું લઇ જવાને સજ્જ થાય છે.)

વહુઃ—આ તીરકામઠાને શું કરશો ? રહેવા દ્યો અહીંજ.

ટેલઃ—કદીયે નહી. જ્યાં જ્યાં હું જઇશ ત્યાં એતો ખરાંજ. એતો મ્હારા જીવનભરનાં સાથી.

વૉલ્ટરઃ—બાપાજી, ક્યાં જાવ છો ?

ટેલઃ—ત્હારા દાદાજીને ત્યાં—એલ્ડોર્ફ. ત્હારે ત્યાં આવવું છે ?

વૉલ્ટરઃ—હા, હા. મ્હારે આવવું છે.

વહુઃ—ઓ ટેલ, હું ત્હમને ખોળો પાથરીને કહૂં છું કે ત્યાં જવાનું માંડી વાળો. પેલો સુબો જેસ્લર એલ્ડોર્ફમાં છે.

ટેલઃ—એ આજ જવાનો છે.

વહુઃ—ત્યારે એના ગયા પછીજ ત્હમે જજો ને ? ત્હમે જાણોછો કે ત્હમારી ઉપર એને ખુન્નસ ભરાયું છે.

ટેલઃ—ત્હેમાં મ્હારે શું ? હું તો મ્હને સાચું લાગે છે તે કરૂં છું; અને એમ કરતાં કોઇ થાયે બ્હીતો નથી.

વહુઃ—ત્યારે એને એવા સાચું કરનારા ઉપરજ તિરસ્કાર છે.

ટેલઃ—હા. કારણકે એનું ત્યાં કૈં ચાલતું નથી. હું શું કરવા એના ગયા પછી જઉં, અને એ શુ કામ મ્હારી તપાસ કરે ? હું તો જઇશ મ્હારી મેળે.

વહુઃ—ના, ના. ત્હમે આજતો રહી જ જાવ. એને બદલે બીજે કૈં ફરવા જાવ. (સ્હેજ કંપ થાય છે.)

ટેલઃ—કેમ, આજ ત્હમને શું થાય છે ? ધ્રૂજો છો કેમ ?

વહુઃ—એ તો અમસ્થું. પણ મ્હારૂં અંતઃકરણ જાણે કહે છે કે આજ ત્હમે એલ્ડોર્ફ ન જશો.

ટેલઃ—પણ ત્હમે કારણ વગર આટલાં હબકો છો શાનાં ? આતો અણઘટતું કહેવાય.

વહુઃ—હશે. તોપણ આજે રહી પડો.

ટેલઃ—પણ મ્હેં જવાનું વચન આપ્યું છે તે ? વડીલ વાટ જોશે.

વહુઃ—હં, એમ કે ? ત્યારે શું જશોજ ? આ બાલકને મૂકતા જજો.

વૉલ્ટરઃ—ના, બા. હું, તો બાપાજી જોડે જવાનો છું.

વહુઃ—બાપુ ! તું ત્હારી માને છોડીને જઇશ ?

વૉલ્ટરઃ—બા, હું ત્હારે માટે એલ્ડોર્ફથી કૈંક સરસ લેતો આવીશ.

વિલ્હેમઃ—બા, હું ત્હારી કને રહીશ.

વહુઃ—(વ્હાલથી છાતી સરસો દાબીને) આવ ભાઇ, તું મ્હને વ્હાલો છું. હવે તુંજ મ્હારે રહ્યો.

(ટેલ અને વૉલ્ટર જાય છે—વહુ જ્યાં સુધી એમને જોવાય ત્યાં સુધી જો રહે છે; અને પછી ગૃહકાર્યમાં ગુંથાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(એક ખુલ્લી જગા. વચ્ચે એક ઉંચો થાંભલો છે. ત્હેની ટોચે શિરતાજ મૂકયો છે. બે પહેરેગીર ત્યાં ફરે છે.)

પહેલો પહેરેગીરઃ—આપણે અમસ્થા અહીં ઉભા છીયે; કોણ અહીં આવવાનું હતું ? અને તેયે તે એક શિરતાજને નમવા ? આ જગામાં લોકોની હમેશાં ભીડ રહેતી, હવે જ્યારથી પેલો ચાડીઓ થાંભલા ઉપર મૂકયો છે ત્યારથી કેવું ઉજ્જડ લાગે છે !

બીજોઃ—અરે ભાઈ, બધાં સારાં માણસો તો ગોળ ચક્કર ખાય છે, અને આ રસ્તે એક માથા વગરના શિરતાજને નમવું પડે તેથી ફરકતા જ નથી.

પહેલોઃ—પણ ત્હેમને બાર વાગે ટાઉન હૉલમાં જતાં આ રસ્તેથી જવુંજ પડશે.

બીજોઃ—ભાઇ, મ્હને તો અહીં આમ પહેરો ભરતાં, અને ઉભા રહેતાં શરમ આવે છે. આવા એકલા શિરતાજનો પહેરો ! ખરેખર બધા આપણને તિરસ્કારે જ. સુબાનો આ હુકમ ઘણો નીચો અને શરમભર્યો છે.

(એટલામાં ટેલ વૉલ્ટરને આંગળી વતે દોરતો એ રસ્તે આવે છે.)

વૉલરઃ—બાપજી, એવા દેશો હશે કે જ્યાં પર્વતજ ન હોય ?

ટેલઃ—જો, આ પર્વતનો ઢોળાવ ઉતરી નીચે જઇયે તો ત્યાં એક સપાટ પ્રદેશ આવે છે. અહીં ઝરા હોય છે. તે ધીમે ધીમે અને છુપા વહે છે અને અહીંથી દૂરના ખેતર ઉપર પણ નજર પડે છે. અહીં બધી જમીન બગીચા જેવી હોય છે.

વૉલરઃ—ત્યારે ઓ બાપજી, આપણે ત્યાં કેમ જતા નથી ? અહીં ત્હમારે માથે તો જોખમ ખેડવાનાં કામ આવી પડે છે; અને વળી સદાયે સુબાની બહીક.

ટેલઃ—ભાઇ, એનું કારણ છે. પ્રદેશ બધો સુન્દર છે ખરો અને જમીન ફળદ્રુપ છે ખરી; પણ ત્યાંના લોકોને ત્હેમની મહેનતનાં મીઠાં ફળ ચાખવા છુટ નથી.

વૉલ્ટરઃ—ત્યારે એ બધાં સ્વતંત્ર નથી રહેતાં, અહીં આપણે જેમ રહીયે છીયે તેમ ? .

ટેલઃ—ના, ભાઇ, જમીને સ્વતંત્ર નથી અને પ્રજાયે સ્વતંત્ર નથી; અને લોકો પણ જંગ બહાદુર તેમજ સાચા નથી. એ દેશમાં પડોશી પડોશીમાં વિશ્વાસ મૂકી શકતો નથી.

વૉલ્ટરઃ—એ લોકોથી જંગલમાં શિકાર કરવા જવાયને ?

ટેલઃ—નારે, બાપુ, બધાં જનાવર અને પક્ષી ઉમરાવોની માલકીનાં છે.

વૉલ્ટરઃ—ત્યારે નદીમાં હોડકાં ફેરવી શકે ખરા કે ?

ટેલઃ—અરે ભાઈ, નદી અને દરિયો તો રાજાનાં છે.

વૉલ્ટરઃ—બાપાજી, મ્હને તો એ સપાટ પ્રદેશમાં જાણે પૂરી રાખ્યો હોય એમજ લાગે.

ટેલઃ—ખરૂં છે, આપણી હિમાળી ટેકરીઓ એથી તો લાખ ગણી ચઢે.

(બંને થાંભલા કને આવી ચઢે છે.)

વૉલ્ટર—બાપાજી, જુવો પેલો શિરતાજ–થાંભલાની ટોચે.

ટેલઃ—ત્હેમાં આપણે શું ? ચાલો આપણે.

પહેલો પહેરેગીરઃ—ઑસ્ટ્રીયાના શહેનશાહના નામ ઉપર ખડા રહો.

(ટેલ પોતાનું ધનુષ્ય હાથમાં લે છે.)

ટેલઃ—કેમ, ત્હમારે શું છે ? મ્હને કેમ રોકો છો ?

બીજાઃ—ત્હમે હુકમનો અનાદર કર્યો છે, શિરતાજને નમ્યા નથી. ચાલો અમારી સાથે.

ટેલઃ—ભાઇ, જવા દેને ?

પહેલોઃ—જેલમાં જેલમાં—

વૅલ્ટરઃ—શું મ્હારા બાપ જેલમાં ! કોઇ બચાવો, કોઇ બચાવો, ભલા આવો,

લોકોઃ—શું છે ? આ માણસને કેમ પકડો છો ?

પહેરેગીરોઃ—એ રાજદ્રોહી છે.

ટેલઃ—શું રાજદ્રોહી ? હું !

લોકોઃ—ભાઇ, ત્હમે ભૂલ્યા જણાવ છો, આ તો પેલો આબરૂદાર ગૃહસ્થ ટેલ છે.

(લોકોમાંથી માર્ગ કરતા ટેલના વડીલ આવે છે.)

વૅાલ્ટર—દાદાજી છોડાવો.

દાદાઃ—ઉભા રહો. હું જામીન આપું છું. શું છે તે મ્હને કહો.

પહેરેગીરોઃ—એ સુબા સાહેબના શિરતાજને નમ્યો નથી.

દાદાઃ—અને ત્હમે એટલા માટે એને જેલમાં લઇ જાવ છો ? એજ ને ? લ્યો, મ્હારા જામીન લ્યો; અને એને છોડી મૂકો.

પહેરેગીરોઃ—ત્હમારે માટે જામીન આપવા હોય તો આપો, અમે તો હુકમ બજાવીશું. ચલે જાવ !

લોકોઃ—અજાયબ જેવું ! બસ આમ નહી જ થાય. આપણે ઘણા છીયે. ચાલો આપણે સાથે ઉભા રહીયે.

પહેરેગીરોઃ—જોઇયે, સુબાના હુકમ સ્હામું કોણ થાય છે ?

(બધા શાન્ત થાય છે. કેટલાક છોડવવા ફરી ઘોંઘાટ કરે છે એટલામાં આઘેથી રણશીંગુ સંભળાય છે)

લોકોઃ—જેસ્લર-સુબો.

દાદાઃ—આ સુબો આવ્યો. હવે શું થશે ?

જેસ્લરઃ—(આવીને) કોણ બૂમો પાડે છે ? (કોઈ બોલતું નથી.) કોણ હતું એ ?

પહેરેગીરોઃ—સાહેબ, આ માણસે આપના શિરતાજને નમવાની ના કહી એટલે અમે એને પકડયો છે.

જેસ્લરઃ—ટેલ, હું ત્હને ઓળખું છું. તું શાહને ગણકારતો નથી અને મ્હને એટલે સુબાને પણ લેખતો નથી. શિરતાજને નમવું છે કે નહીં ?

ટેલઃ—(શાન્તથી બોલે છે,)

(સોરઠો.)

પ્રભુપદમાં સાક્ષાત, આ માથું નમશે નકી;
મુજ જીવન તમ હાથ, અંતર તો મ્હારૂં ભલા !

જેસ્લરઃ—હં. ટેલ તું બાણુવળી છે. કહે છે, તું ત્હારૂં એક નિશાન ચૂકયો નથી.

વૉલ્ટરઃ—હાજી, એ ખરૂં છે. મ્હારા બાપાજી ઝાડ ઉપરથી લટકતું લીંબુ સો પગલાંથી નીચે પાડે છે.

જેસ્લરઃ—આ ત્હારો છોકરો છે? ટેલ !

(પિતૃવત્સલ પુત્રની એક સૂચના ઉપરથી સુબાએ એને પરખ્યો.)

ટેલઃ—હાજી. જેસ્લરઃ—ત્હારે બીજાં છોકરાં છે?

ટેલઃ—બે છોકરા છે. જેસ્લરઃ—ત્હને કયો વધારે વ્હાલો છે?

ટેલઃ—મ્હારી આંખની કીકી જેવા મ્હારે તો બન્ને સરખા છે.

જેસ્લરઃ—એ તો ઠીક. હવે ટેલ, ત્હને સો પગલાંથી આઘે લીંબુ પાડતાં આવડે છે એ કૌશલ મ્હને દેખાડ. ત્હારૂં ધનુષ્ય લે અને ત્હારા છોકરાના માથા ઉપર લીંબુ મૂકી ત્હેને વીંધ. પહેલીજ તાકોડીએ વાગવું જોઇયે. નહી તો ત્હારે માથું વેગળું મૂકવું પડશે.

ટેલઃ—આ કેવો હુકમ? મ્હારે મ્હારા છોકરા ઉપર નિશાન તાકવું? ના, ના. ત્હમે આમ જરીયે કહેતા નહી હો. એક બાપ કનેથી આમ જોવાની ઇચ્છા કરો તે નકામી છે.

જેસ્લરઃ—ત્હારે એમ કરવુંજ પડશે.

ટેલઃ—શું મ્હારે એમ કરવુંજ પડશે? ના. એનાથી હું મરવા તૈયાર છું.

જેસ્લરઃ—તાક. નહી તો તું અને ત્હારો છોકરો બન્ને મરશો.

ટેલઃ—ભાઇ, શું હુંજ મ્હારા બાલકને મારૂં? ત્હમારે બે છોકરા છે, ત્હમે એક પિતાનું સ્નેહવાળું હૃદય ઓળખો છો?

એક સ્ત્રીઃ—(સુબાને) ભાઇ, અમસ્થા ગરીબને શુ કામ સતાવો છો? જુવો એ કેવો ફીક્કો પડી ગયો છે અને ધ્રૂજે છે! એ ત્હમારી મશ્કરીઓથી ટેવાયો નથી.

જેસ્લરઃ—કોણ કહે છે હું મશ્કરી કરૂં છું? આ રહ્યું લીંબુ. પ્હણે જગા કરો. લંબાઇ ભરો, સો પગલાં બરોબર. હવે ટેલ તું તાક. અને સંભાળજે, ત્હારી તાકોડી રખે તું ચૂકતો.

એક સ્ત્રીઃ—ભાઇ જવા દો. એક ગરીબ પિતાનું દુઃખ જોઇ રાજી થવું એ ત્હમને અણ-ઘટતું છે, એને જવા દો.

જેસ્લરઃ—ચાલો, ઉતાવળ કરો. કેમ ઉભો રહે છે? તું કહે છે હું અચૂક તાકું છું. બતાવ હવે. લીંબુ વીંધ, એમાં ત્હારા છોકરાને ઇજા કરવાનું કોણ કહે છે?

દાદાઃ—(પગે પડીને) ઓ સુબા સાહેબ, અમે ત્હમારી આણ સ્વીકારીયે છીયે. હવે અમે ત્હમારી દયા વખાણીયે એવું કરો, મ્હારી અડધી મિલ્કત ત્હમે લેજો—અરે બધીયે લેજો, પણ એ છોકરાના બાપને બચાવો,

વૉલ્ટરઃ—ઓ દાદાજી ! પેલા દુષ્ટને નમશો નહી. ચાલો, હું કયાં ઉભો રહું ? હું બ્હીતો નથી હોં.? મ્હારા બાપાજી તો ગગનમાં ઉડતું પંખી પાડે છે. તીર મ્હને અડકવાનુંયે નથી.

એક ગૃહસ્થઃ—ઓ સાહેબ, આ છોકરાની નિર્દોષતા પણ આપને જરાયે અસર કરતી નથી.

બીજોઃ—ભાઇ, માથે પરમેશ્વર છે. ત્હેનો વિચાર તો કર. આપણાં બધાં કૃત્ય માટે એને જવાબ દેવો પડશે.

જેસ્લરઃ—છોકરાને પેલા ઝાડ જોડે બાંધો.

વૉલ્ટરઃ—(તિરસ્કારથી) શું મ્હને બાંધો છો ? ના, ના, હું બંધાવાનો જ નથીને. હું સ્થંભ જેવો સ્થિર ઉભો રહીશ. શ્વાસે નહી લઉં, પણ જો મ્હને બાંધશો તો હું જોર કરી છૂટીશ.

એક ગૃહસ્થઃ—છોકરા ત્હારી આંખો બાંધવા દે.

વૉલ્ટરઃ—શું કરવા ? હું બ્હીઉં છું ? ના. ચાલો બાપાજી ઝટ. હવે ત્હમે કરી દેખાડો. આ જુલ્મી માનતો નથી. બતાવો એને.

(ટેલ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવે છે)

એક સ્વરઃ—શું ટેલ, તું વીંધીશ ? ના, તું ધ્રૂજે છે. હાથ કંપે છે. ત્હારા પગ ઢીલા લાગે છે.

(ટેલ ધનુષ્ય નીચે મૂકી દે છે.)

ટેલઃ—ઓ, બધું આંખ આગળ તરતું હોય એમ લાગે છે. મ્હારાથી ચોખ્ખું દેખાતું નથી.

લોકોઃ—અરેરે !

ટેલઃ—ભાઈ, આ નિશાનનું તું માંડી વાળ. આ રહ્યું મ્હારૂં હૃદય. (પહેરણ ઉઘાડે છે) ત્હમારા સિપાઇઓને બોલાવો. અને મ્હને વીંધી લ્યો.

જેસ્લરઃ—મ્હારે ત્હારી જીંદગી લેવી નથી. મ્હારે તો ત્હારૂં નિશાન જોવું છે. ટેલ તું બધું કરી શકે એવો છે. લોકો કહે છે તું કશાથી બ્હીતો નથી. તોફાનથીયે તું ગભરાતો નથી. જો ત્હારે એક માણસને બચાવવો હોય તો તું ગમે ત્હેવા દરિયામાં હંકારે. ત્હેં બીજાને બચાવ્યા છે. હવે તું ત્હારી જાતનેજ બચાવ.

(એટલામાં ટેલ જાણે ઉંઘમાંથી જાગતો હોય એમ ટટ્ટાર થાય છે. ચમકતી આંખે ધનુષ્ય ઉચકે છે, અને એક બીજું બાણ કમ્મરપટામાં ખોશી રાખે છે.)

વૉલ્ટરઃ—હું જરાયે બ્હીન્યો નથી. બાપાજી તાકો.

એક ગૃહસ્થઃ—સાહેબ, હવે બહુ થયું. આથી કેટલી ધમકી ?

જેસ્લરઃ—ત્હમે છાના રહો હમણાં.

ગૃહસ્થઃ—હું તો બોલવાનો. મ્હારે બોલવુંજ જોઇયે. ઑસ્ટ્રીયાના રાજાનું માન મ્હને વ્હાલું છે. એ આમ ન થવા દે. લોકોને આમ ત્હમારાથી થાય નહી. ત્હમને હક નથી—

જેસ્લરઃ—હં. મ્હને કહેવાની હિમ્મત કરો છો ?

ગૃહસ્થઃ—રાજા અમારો ધણી છે, ત્હમે નહી. હા. બોલાવો ત્હમારા સિપાઇને. મ્હારી પાસે તલવાર છે, અને જે કોઈ મ્હારી પાસે આવશે—

(એટલામાં લોકો બોલી ઉઠે છે.)

લીંબુ પડયું ! છોકરો હસે છે ! લીંબુના બે અડધીઆં થઈ ગયાં !

જેસ્લરઃ—શું એણે વીંધ્યું ? કેવી રીતે ?

વૉલ્ટરઃ—બાપાજી, આ રહ્યું લીંબુ. હું તો નક્કી જાણતો હતો કે ત્હમે મ્હને ઇજા નહી કરો.

(ટેલ જમીન ઉપર ઢળી પડે છે.)

સીપાઇઓઃ—આ તે ખરૂં નિશાન—લોકો ઘણા વર્ષ સુધી એને સંભારશે.

ગૃહસ્થઃ—લોકો તો આ પર્વત જ્યાં સુધી ઉભા છે ત્યાં સુધી ટેલ અને એનાં નિશાન વખાણશે.

જેસ્લરઃ—(લીંબુ હાથમાં લઇ) ખરેખર, લીંબુ તો મધ્યમાંથીજ વીંધાયુ. મ્હારે ટેલને શાબાશી આપવી જોઇયે. ટેલ, અહીં આવ.

ટેલઃ—સાહેબ, શો હુકમ છે ?

જેસ્લરઃ—ત્હેં બીજું બાણ પટામાં ખોસ્યું હતું. હા મ્હેં જોયું હતું. ત્હેનાથી ત્હારે શું કરવું હતું તે મ્હને કહે.

ટેલઃ—સાહેબ, કંઈ નહી. એ તો અમારે અહીં એવો રીવાજ છે.

જેસ્લરઃ—ના, ટેલ. એથી મ્હને સંતોષ વળતો નથી. મ્હને સાચે સાચું કહે—શાથી એ બીજું બાણ—?

ટેલઃ—જો એમ છે તો જુવો—

(વસંત તિલકા.)

એ માની ! સાંભળઃ નિશાન તણું જ લીંબુ,
જો હું ચૂકયો હત નકી તુજ થાત મૃત્યુ;
ના, ના કદીય મુજ બાલ ગુલાબ કુળું,
ચૂંટાંય કંટક થકી તુજ મૃત્યુ વ્હેલું.

જો જો અંહી મુજ બીજું શર મ્હેં મૂકયું'તું,
જો કાંઇ આંચ મુજ બાલકને થઇ તો;
હાવાં પ્રભુ તણું લઇ શુભ નામ જાજે,
પહેલુંજ તીર લીંબુ વીંધી ઉડી ગયું છે.

સાચું જીતે, પ્રભુ જૂઠું મૂળથી ઉખાડે,
એ માનીનાં શિશ નીચાં ધૂળમાં નમાવે;
એ તો ગરીબ નબળાં પર હાથ મૂકે,
સંભારવું પુનિત એ પ્રભુનામ સૌએ !

(બધાં જાય છે.)

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુંદાર.

લન્ડન પોલીસની હડતાલ.

આપણા દેશમાં પશ્ચિમના પવનની સાથે હડતાલીઓ 'સુધારો' પણ ઘસડાઇ આવ્યો છે. પહેલાં કારણો ઘણાં જુદાં હતાં. ભારે ગમગીનીના પ્રસંગે કે શોક પ્રદર્શિત કરવા બજારો વિગેરે બંધ થતાં, અથવા તો જુલમ નીચે જ્યારે પ્રજા સામાન્ય રીતે પીડાતી ત્યારે તે બધા કામ ધંધો છોડી ઘેર બેસતા પણ જુદા જુદા ધંધાધારીઓની રીતસરની, વ્યવસ્થાપૂર્વકની હડતાલો તો આપણે ત્યાં પશ્ચિમના સુધારાના ઉડેલા છાંટા છે. જ્યારે ગૃહઉદ્યોગોનું પોષણ થતું હતું, વણકર કે કારીગર પોતાને ઘેર કે ઝુંપડીમાં બેસી વેઠ વૈતરૂં કરી જીવનગાળો કાઢવા દ્રવ્ય મેળવતો, જ્યારે એક શેઠના હાથ તળે, મહેરબાની હેઠે કે જોહુકમી તળે હજાર દસહજારને બદલે ભાગ્યે પાંચ પચ્ચીસ માણસો કામ કરતા ત્યારે આજના જેવી હડતાલોનો પ્રસંગજ કયાંથી હોય? જ્યારે સૌને પોતપોતાની મહેનતના પ્રમાણમાં બે પૈસા મળતા હતા, જ્યારે પોતાની મહેનતનો કોઇ શેઠ કે કુંપની ગેરલાભ મેળવતી નહીં ત્યારે હડતાલના મૂળ કારણ રૂપ દાખલા જેવો સર્વત્ર પ્રસરી રહેલો અસંતોષ ન હોય તો નવાઇ જેવું નથી.

પણ જ્યારથી મજુરી અને મુડી વચ્ચેનો ગાળો ફ્કત હબકાવનારો નહીં પણ ત્રાસ, દરિદ્રતા, અને દુઃખના કારણરૂપ નીવડયો, જ્યારે પ્રજા—ખાસ કરીને મજુરકોમ—સમજતી થઇ કે તેમને તેમની મહેનતનો પુરતો બદલો નથી મળતો, તેમની મજુરીનો ગેરલાભ લેવાય છે ત્યારથી યોગ્ય બદલો કે ન્યાય મેળવવા હડતાલરૂપી હથીયારનો ઉપયોગ થવા માંડયો, અને દિવસે દિવસે મજુરીઆત વર્ગે એ સાધનનો કેમ અને કેવે પ્રસંગે ઉપયોગ કરવો તેના રસ્તા શોધ્યા અને મુકરર કર્યા, પોતાની ચળવળનું વજન પડે માટે કાયદા કાનુનોવાળાં મંડળો બાંધ્યાં એટલુંજ નહીં પણ તેવાં મંડળો સરકાર પાસે (Recognise) માન્ય કરાવ્યાં.

સરકારે આવાં મંડળો માન્ય કર્યાં ત્યારથી તેમની લડતને ઘણુંજ જોર અને ઝોમ મળ્યું છે અને તેનો ચેપ ઇતર ધંધાદારીઓને, કારકુનોને, મહેતાજીઓને અને છેવટ પ્રજા-જનરક્ષક, સુલેહ સાચવનારી પોલીસને પણ લાગ્યો છે, કે જે સર્વેએ પોતપોતાના હક સાચવવા અથવા તો પોતાની વ્યવહારૂ કે અવ્યવહારૂ માગણીઓ ઉપર અધિકારી કે સત્તા-વાળા પાસે કબુલ કરાવવા મંડળો કર્યાં છે, વાડાઓ બાંધ્યા છે. આવા એક મંડળની જાણવાજોગ, ટુંક સમયપર બનેલી કહાણી, નવજીવનના વાંચકને, વિલાયતના તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટના 'ડેઇલી ક્રોનીકલ'ના હેવાલના આધારે મારા શબ્દોમાં નીચે મુજબ જણાવવા રજા લઉં છું.

"પોલીસ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રજાકીય મંડળે" ઉપરી અધિકારી પાસે નિચે મુજબ માંગણી કરી હતી:—

"૧ લડાઇના કારણે, દરેક સિપાઇને દર અઠવાડીએ મળતું બાર શીલીંગનું ભથ્થું વધારીને એક પાઉન્ડ (રૂ. ૧૫) કરવું; અને તે ભથ્થાને જાથુકના પગારમાં ફેરવી નાખવું તથા પેનશનની ગણત્રીમાં પણ લેવું. વળી આ ઉપરાંત લડાઇનાં કારણોએ પગાર ઉપર ગણત્રી કરી ૧૨॥ સાડાબાર ટકાનું જુદું વધારે ભથ્થું આપવું.

આ મંડળ તથા તેના નિમેલા આધકારીઓનો સરકારી રીતે સંપૂર્ણ સ્વિકાર કરવો."

સર એડવર્ડ હેનરી, પોલીસ ખાતાના વડાએ, સિપાઇઓની આ ચળવળથી ક્યાં તો પોતાને માઠું લાગ્યું હશે અથવા તો સિપાઇઓ પણ સાધારણ કામદાર વર્ગની માફક મંડળો સ્થાપે તેમાં તેણે ગંભીર દોષો જોયા હશે, તેથી એ બધી ચળવળના કારણરૂપ જમાદાર **ટી. થાયલ** કે જે પોલીસ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રજાકીય મંડળની વ્યવસ્થા કરનાર તથા લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સીલમાં તેમનો પ્રતિનિધિ હતો તેને બરતરફ કર્યો. મંગળવાર તા. ૨૭મી ઑગસ્ટના બરતરફના હુકમના કારણમાં જણાવવામાં આવ્યું કે "grave breach of discipline in taking part in the management of an unauthorised association."

આ ખબર મળતાંજ પોલીસ મંડળે **થાયલને** ફરી નોકરીપર દાખલ કરવાને તથા પગારની માગણી મંજુર કરવાને વજીર મી. લોઇડ જોર્જ, હોમ સેક્રેટરી તથા પોતાના ઉપરી અમલદારોને પેગામ મોકલ્યા તથા તે સાથેજ જણાવ્યું કે જો ગુરૂવારની મધરાત લગણમાં કંઇ સંતોષકારક જવાબ નહીં મળે તો તેઓ હડતાલ પાડશે. બે દિવસ દરમ્યાનમાં પોલીસના વડાઓ તથા હોમ ઑફીસ વચ્ચે ઘણી ગડમથલ થઇ એમ 'ડેઈલી ક્રોનીકલ'ના પ્રતિનિધિને ખબર મળી પણ તેઓ શું નિર્ણયપર આવે છે તે બહાર પડયું નહીં. તે બે દિવસના ગાળામાં પોલીસ શું કરશે તેની ચર્ચા થઈ રહી હતી, પણ તે અધીરી વધુ વખત રહી નહીં, કારણ કે શુક્રવાર લગણમાં કંઇ જવાબ ન મળવાથી પોલીસે પ્રથમથી સૂચવ્યા મુજબ હડતાલ પાડી. સવારે અને બપોરે મંડળની કચેરીમાં એક સરખા ખબર આવવા માંડયા કે અમુક અમુક જીલ્લામાં પોલીસને ખબર મળી છે અને તેઓ હડતાલમાં સામેલ થયા છે. સ્કોટલેન્ડ યાર્ડ આગળ હડતાલીઆઓ ભેગા થવા માંડયા અને ત્યાં આગળ અમલદાર વગર કોઇ પણ પોલીસ 'યુનીફૉર્મ' માં રહ્યો નહતો. સાંજ લગણમાં છુપી પોલીસ (સી. આઇ. ડી.) ના બધા આદમી હડતાલમાં સામેલ થઇ ગયા હતા, અને તે સાથે સ્કોટલેન્ડ યાર્ડની બધી શાખાના આદમીઓ એકમત છે અને હડતાલમાં સામેલ થયા છે એવા ખબર મળ્યા.

સાંજના છ વાગતા લગણમાં જે પોલીસો પાર્લામેન્ટ તથા બીજી સરકારી કચેરીઓમાં હતા તે પણ હડતાલમાં જોડાયા. આ ઉપરથી, "London is practically without its police." લન્ડન શહેર લગભગ પોલીસ વગરનું છે, એમ ડેઇલી ક્રોનીકલે તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે જણાવ્યું.

હડતાલ પડી ચુકવા છતાં તેમના પત્રોનો કંઇપણ રીતસરનો જવાબ આવ્યો નહીં. બપોરના બેના શુમારે જનરલ સ્મટસ—કે જે વોર કેબીનેટમાં સભાસદ હતા—તેના તરફથી સંદેશો આવ્યો કે પોલીસની માગણી સંબંધમાં દરેક જીલ્લાના તેમના બે પ્રતિનિધિઓ સાથે તેઓ "હોમ ઑફીસમાં" ૩—૩૦ વાગે વાતચીત કરવા ખુશી છે. જનરલ સ્મટસને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, "જો તમો મળવા તત્પરજ હો તો અમારા જીલ્લાવારના પ્રતિનિધિઓને બદલે અમારી (મંડળની) કાર્યકારિણી સમિતિનેજ મળવાનું કબુલ કરો તથા ત્રણ વાગે લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સીલ સાથે અમો મસલત કરવાના હોવાથી સાડાત્રણ વાગતાને બદલે ત્યાર પછી કોઈ પણ વખતે મળવાને અમો રાજી છીએ."

લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સીલે પોતાની બનતી સહાય તથા ટેકો આપવાનું કબુલ કર્યું. એમની લડતને આથી મોટો ટેકો મળ્યો. કોનફરન્સ પુરૂં થતાંજ તેઓ જનરલ સ્મટસ પાસે ગયા. ત્યાં એમને કહેવામાં આવ્યું કે બપોરે જણાવેલી સરતો કબુલ હોય તો જ તેઓ વાતચીત કરવા માંગે છે. કાર્યકારિણી સમિતિએ એ માંગણી ધુતકારી કાઢી તથા તેમના અનુયાયીઓને ખબર આપી કે ટાવર હીલપરની રાત્રે મળનારી જાહેર સભામાં તેમનો ઠરાવ જણાવવામાં આવશે.

કાર્યકારિણી સમિતિના સભાસદો જનરલ સ્મટસ જોડે વાટાઘાટ કરવા "હોમ ઓફીસમાં" ગયા હતા ત્યારે તેમના અનુઆયીઓ રસ્તે આવતા જતા લોકોને અટકાવી પોતાની માંગણી શું છે, હડતાલ શા માટે પાડવામાં આવી છે, તે જણાવતા હતા.

ગોઠવણ મુજબ સ્કોટલેન્ડ યાર્ડમાં પાર્લામેન્ટ આગળ થઇ સ્મીથ સ્કવેર વટાવી તેઓ ટાવરહીલ પહોંચ્યા.

ટાવરહીલપર જ્યારે પોલીસ ભેગી થઇ ત્યારે માલુમ પડ્યું કે તેમના ઇન્સપેકટર વિગેરે સાદા પોષાકમાં ત્યાં ભેગા થયા હતા. આ ઉપરથી એવા જે કોઇ તે ટોળામાં ઘુસી ગયા હતા તેમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા.

તેમની મંડળીના ઉપપ્રમુખ, મી. જેમ્સ માર્સ્ટને તે ૫૦૦૦ સિપાઇઓની સભાનું પ્રમુખસ્થાન લીધું. મી. માર્સ્ટને જણાવ્યું કે કામદાર વર્ગની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. સભાએ ઠરાવ કર્યો કે તેમની કાર્યકારિણી સમિતિ વજીર કે જનરલ સ્મટસ અથવા સરકાર તરફના કોઇપણ અમલદારને હોમ ઓફીસમાં મળવા જશે તથા તે પ્રસંગે બધાએ એકત્રિત થઇ 'વ્હાઇટ હોલ' જવું.

આ સભાનું કામ ચાલતું હતું તેવામાં ખબર પડી કે વાઇન સ્ટ્રીટ ચોકી ઉપરના પોલીસને ત્યાં રોકવામાં આવ્યા છે. ૫૦૦૦ પોલીસનું ધાડું, સભામાંથી નીકળી વાઇન સ્ટ્રીટ ચોકી ઉપર ગયું અને આખા મકાનની જડતી લેવા માંગણી કરી. તેમને સમજાવવામાં આવ્યા કે કોઇપણ સિપાઇને તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ રોકવામાં આવ્યો નથી; છતાં હડતાલવાળાઓએ તપાસ કરવા આગ્રહ કર્યો અને તે માંગણી તેમનાજ અમલદારોને કબુલ કરવી પડી. એમના સુભાગ્યે કોઇ પણ આદમી ત્યાં રોકી રાખવામાં આવ્યો નહતો. ડેઇલી ક્રોનીકલ લખે છે કે આ હડતાલને લીધે જનમાર્ગ ઉપર ઘણી ગડબડ થશે એવી સામાન્ય ભીતિ હતી, પણ નિયમ તથા હુકમથી ટેવાઇ ગયલા ગાડીવાળાઓ તથા લોકો વચ્ચે કોઇ પણ જાતની 'અથડાઅથડી' થઇ નહતી અને તે દિવસ શાંતિમાં પસાર થયો હતો.

હડતાલનો અંત.

વજીર મી. લોઇડ જોર્જની પોલીસના નેતા સાથેની મસલતના પરિણામે શનીવાર તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે હડતાલનો અંત આવ્યો.

ટાવર હીલપર મેળવવામાં આવેલી જાહેર સભામાં મી. લોઇડ જોર્જે જણાવેલી સરતો હડતાલીઆઓને જણાવવામાં આવતાં ખુશાલીના પોકાર સાથે તેઓએ તે કબુલ કરી, અને રાતના દસ વાગતા લગભગમાં તો રાતપાળીના બધા સિપાઇઓ પોતપોતાને ઠેકાણે હાજર થઇ ગયા હતા.

સર જોર્જ હેવે હોમ ઑફીસમાં તથા મી. લોઇડ જોર્જે મંડળના નાયકોને જણાવેલી સરતો નિચે મુજબની હતીઃ—

"દરેક સિપાઇને અઠવાડીયાના પગારમાં ૧૩ શીલીંગનો વધારો. પેનશન માટે બધા સિપાઇનો ઓછામાં ઓછો પગાર ૪૩ શીલીંગના ધોરણપર કરવામાં આવ્યો.

(૨) લડાઇ અંગેનું અઠવાડીયાનું ભથ્થું ૧૨ સીલીંગ.

(૩) લડાઇ અંગેનું બાળકનું અઠવાડીયાનું ભથ્થું અઢી શીલીંગ.

(૪) વિધવાઓને અઠવાડીયાનું દસ શીલીંગ પેન્શન.

(૫) બરતરફ કરવામાં આવેલા જમાદાર પી. સી. થાયલની વગર સરતે ફરી નીમણુંક.

(૬) સિપાઇઓને પ્રતિનિધિત્વ મળે એવી વ્યવસ્થા."

ઉપર પ્રમાણે સિપાઇ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રજાકીય મંડળની કાર્યકારિણી સમિતિ સાથે પ્રથમ સરતો નક્કી થઇ એટલે તે મંડળ પણ સરકારે માન્ય કર્યું ગણાયું. એમ કરતાં એ બાબત કંઈ શંકા રહી જાય તે સારૂ સભા વખતે એ પ્રશ્ન પૂછાયો પણ ખરો તથા મંડળ માન્ય કરવામાં આવ્યું છે એવો ખુલાસો પણ થયો. સભા બરખાસ્ત થયા બાદ હડતાલીઆઓ થાયલને ખભે બેસાડી થાણાપર લઇ ગયા હતા.

શનીવારે રાત્રે વાત બહાર આવી કે સર એડવર્ડ હેનરીએ પોલીસ કમીશનર તરીકેના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું અને તે સરકારે કબુલ કરી તે જગ્યાએ લેફ્ટનન્ટ જનરલ સર નેવીલ મેકરેડીની નિમણુક પણ કરી દીધી હતી.

ઉપરના વૃત્તાંતપરથી જોઈ શકયા હશો કે સાધારણ લાગતા નિમિત્તની ઓથે વિલાયતની પોલીસે જે પગલું ભર્યું તેવું જો અત્રે કંઇ કરવામાં આવ્યું હોય તો સર સનાતન સત્ય જેવા ચકોર પુરૂષો જરૂર કહે કે અમારા દેશી જનોએ કાગનો વાઘ કરી મુકયો છે. નામદાર નાંજર (Sheriff) સાહેબો જેવા પણ શીખામણની ધાત આપે કે સત્તા આગળ શાણપણ ન ચાલે, સર હારકોર્ટ બટલર જેવા કારાગૃહવાસ કરાવે કે દેશવટો અપાવે. આટલુંજ નહીં પણ લોર્ડ પેન્ટલેન્ડ જેવાની સરકાર, મજુર વર્ગ પોતાની વ્યાજબી માંગણીનો અસ્વીકાર થતાં હડતાલ પાડે તો તે દોષનો ટોપલો સ્વરાજ્યવાદીઓ ઉપર ઢોળી પાડે અથવા એવા મંડળો સ્થપાય તેમાં અરાજકતા કે બીનવફાદારીની પણ તેમને ગંધ આવે. હાલ આપણે ત્યાં ગમે તે સ્થિતિ હો પણ એટલું તો ખરૂં કે જતે દિવસે આપણા ઉપર પણ પશ્ચિમની ચળવળોની, આ પ્રકારની હડતાલોની અસર થવાનીજ, આપણી સત્ય અને પ્રમાણીક માંગણીઓ એ હથીઆર મારફતે કબુલ કરવામાં ઝોમ મળવાનું. હું હડતાલોનો પક્ષકાર નથી છતાં પણ વચલા વર્ગના કરકુનો અને મહેતાજીથી માંડીને કારખાનામાં ચૌદથી અઢાર કલાક કામ કરતાં ગરીબ મજુરોની દારિદ્ર અવસ્થા તરફ આંખ મીચામણા કરનાર કે તેમની મજુરીનો ગેરલાભ લેતા થોડા મુઠીભર મુડીવાળાઓનો હું પક્ષકાર નથી. હડતાલ પાડવા જેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થાય એ ઇચ્છવા જોગ છે પણ અરજી અને કાકલુદીથી જ્યારે સરકાર અને તવંગરોનાં હૃદય ન પીગળે કે

તેમની મારફતે ન્યાય ન મળી શકે ત્યારે જે પ્રકારે એ શુભ નેમ પાર પડી શકાય તેવા ઉપાય યોજવા એ અઘટીત તો નથીજ. આજ કારણને લીધે લન્ડનની પોલીસે પોતાનું મંડળ માન્ય કરાવવા તેમજ પગારમાં વધારો કરાવવાને છેક અંતિમ પગલું ભર્યું. જોવાની ખુબી તો એ છે કે એ ભાંજગડની પતાવત કરવામાં મી. લોઇડ જોર્જ જેવા પડયા. મી. લોઇડ જોર્જ કે જે લડાઈના કામ નીચે દટાઈ ગયલા તેઓએ આ કામ સારૂ વખત ફાજલ પાડયો એટલુંજ નહીં પણ હડતાલ પાડી ગુન્હેગાર ઠરેલાને ગુન્હાની બ્હાલી આપી ઓર પગારમાં વધારો આપ્યો. અને પોલીસ ખાતાના વડાને (૪૨જ્યાત ?) ઓહ્વાપરથી વાનપ્રસ્થ થવું પડયું ! મુંબઇના ગવર્નર મી. લોઇડ જોર્જ નહતા પણ દયાળુ લોર્ડ વીલીંગડન હતા કે જેઓએ રેલ્વે કામદારોની હડતાલ પ્રસંગે ન તો વચ્ચે પડી સમાધાન કરવાનું માથે લીધું કે ન તો હડતાલીઆના કુટુંબ કબીલાને ખાવાનું પુરૂ પાડતા દેશસેવકોની કદર બુઝી તેમની સાથે કામ કર્યું, ઉલટો વિરોધ મુકાવ્યો.

મુડીવાળા, રાજદરબારમાં લાગવગવાળા કે સરકાર સામે લડત ચલાવવાના પ્રસંગોએ એકત્રિત બળની મોટી જરૂર છે. છુટાછવાયા સત્યાગ્રહના છમકલાં તો તેઓ કયાંએ દાબી દઇ શકશે, અને તેથી પશ્ચિમનો દાખલો લઇ કાયદાપૂર્વક રીતસરની લડત ચલાવવાને આપણે ત્યાં આવાં મંડળો સ્થપાવાની જરૂર છે, કે જે વ્યક્તિ તેમજ સમગ્ર મજુરવર્ગ, કારકુનો, મહેતાજી કે સિપાઈઓના હિત ઉપર સદા નજર નાખે, ગેરઇનસાફ ન થવા દે અને તેમના એકત્રિત બળ આગળ વિરૂદ્ધ પક્ષની સત્તા હચમચાવે. એક વ્યક્તિ, સાધનહીન મનુષ્ય, કાયદાની સલાહ વગરના આદમીને, પોતાના દુઃખો સત્ય હોય; પોતે જુલમ નીચે કચડાતો હોય, પારકાને ગબ્બર બનાવી પોતે કંગાળ બનતો હોય છતાં તેનો પીપુડીનો અવાજ સત્તાધિશોના ઢોલ તાંસાંના અવાજમાં કયાંએ લપાઇ જાય ! એ ઢોલ તાંસાંના અવાજ કરતાં પણ સૂરવાળો કે બેસૂરો મોટો અવાજ કાઢવાનું તો જ્યારે કામદાર મંડળો રચાય ત્યારેજ શક્ય છે અને ત્યારેજ આપણા મજુરીઆત કે પછાત વર્ગની આર્થિક તેમજ સાંસારિક સ્થિતિ સુધરી શકશે.

જેઓ એ ઝુંબેશમાં પ્રથમ આગળ પડશે તેઓને ઘણાં કષ્ટ સહન કરવાં પડશે. ઘણી જવાબદારી વહોરવી પડશે, કદાચ સરકારની અવકૃપાના ભોગ થવું પડે, પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નાગરિકો કે શેઠોની વક્રદૃષ્ટિ તેમના પર થાય એમ હોવા છતાં સત્ય ખાતર ફત્તેહ મેળવવા ખાતર, પોતાનાજ દેશી જનોની સ્થિતિ સુધારવા ખાતર થોડો ઘણો ભોગ કોઇ અને કોઇએ પણ આપવોજ પડશે. એવા ભોગો આપવા તત્પર થઇશું, એવા દુઃખો પ્રસન્ન મને સહન કરીશું, ત્યારેજ વિજયની મિઠાશ માલુમ પડશે. દયા કે બક્ષીસ તરીકે કાંઇ ન મેળવતાં, કામદાવર્ગ પોતે પોતાના ચારિત્રથી, મનોબળ અને ખંતથી, કાયદાપૂર્વકની લડતથી તથા પોતાના વાસ્તવિક હક તરીકે જે કંઇ માતબરો શેઠ કે અધિકારી કે સરકાર પાસેથી મેળવશે તેની લહેજત જુદી જ આવશે.

ધીરજલાલ છગનલાલ.

સુરતનું જાહેર જીવન.

સુરત.

ઇન્ફલુએન્ઝા નિવારક હીલચાલ.

આ શહેરમાં અને જીલ્લામાં ઇન્ફલુએન્ઝાના રોગથી પીડિતોને મફત દવા આપવાની તથા ગરીબ દરદીઓને દવા તેમજ ખોરાક આપવાની ગોઠવણ અત્રેના "મિત્રમંડળ" તરફથી કરવામાં આવી હતી. એ મંડળે ઉઘાડેલા ફંડમાં રૂા. ૧૨૦૦ ભરાયા હતા. તેમજ મુંબઇની સોશિયલ સર્વિસ લીગ તરફથી આઠેક હજારની કિમ્મતની દવા મળી હતી. "પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમના" વિદ્યાર્થીઓની મદદથી દિવાળીના દિવસોમાં લગભગ ૧૦૦ કરતાં વધુ ગામોમાં દવા વહેંચવામાં આવી હતી. સુરત શહેરમાં જુદા જુદા લતાઓમાં ૨૫ અને ગામડાંઓમાં ૫૦ સેન્ટરો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. એકંદરે પાંચથી સાત હજાર માણસોએ લાભ લીધો છે. આવીજ બીજી હીલચાલ "જીવદયા પ્રસારક મંડળ" તરફથી પણ કરવામાં આવી હતી. એ મંડળે ઉઘાડેલા ફંડમાં રૂ. ૫૦૦ જેટલા ભરાયા હતા અને સુરતનાં પરાંઓમાં એ મંડળ તરફથી સેન્ટર ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. તેમજ ૪૧ ગામોમાં મફત અને ૨૭ ગામોમાં અડધી કીંમતે દવા પૂરી પાડવામાં આવી હતી.

અત્રેના જૈન લોક તરફથી ગોપીપરામાં એક ધર્માદા દવાખાનું ખોલવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંથી દરદીઓને દવા ઉપરાંત દૂધ પણ મફત આપવાની ગોઠવણ થઇ હતી, એ દવાખાના તરફથી "મિત્રમંડળ" ને પણ મદદ આપવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મહાજન તરફના "હિંદુ ધર્માદા દવાખાના" તરફથી પણ લોકોને સારી મદદ મળી હતી.

ચોર્યાસી તાલુકાની લોકલબોર્ડે પણ રૂ. ૫૦૦ આ કામ માટે મંજુર કરીને ગામડાંઓમાં દવા વહેંચાવી હતી. આ કાર્યને માટે બોર્ડને ધન્યવાદ ઘટે છે.

આમ પ્રજાકીય સંસ્થાઓ આ આફતમાં પોતાની ફરજ તત્પરતાથી બજાવી રહી હતી જ્યારે અહીંની મ્યુનિસિલિટિ તરફથી એ રોગનિવારણ માટે રમત જેવી યોજના હાથ ધરવામાં આવી હતી. દરેક કાઉન્સિલરને ૫૦–૧૦૦ કવીનાઇનની ગોળી અને થોડો પોટાશ પર મેંગનેટનો ભૂકો આપવા ઉપરાંત એકાદ ફરતી ડિસ્પેન્સરીની યોજના કરવામાં આવ્યું કહેવાય છે, પણ તેનો લાભ કેટલા માણસોએ લીધો તે જાણમાં નથી. "મિત્રમંડળ" ના સેક્રેટરીઓ રા. કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઇ મહેતા, અને રા. નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડયાએ કલેકટર સાહેબની મુલાકાત લીધી હતી અને ગામડાંઓ માટે સરકારે શી યોજના કરવા ધારી છે તે જાણવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી. કલેકટર સાહેબને આ રોગમાં દવાની જરૂરિઆત વસી ન હતી અને તેથી સરકાર તરફથી કોઇપણ યોજના ઘડાયલી ન હતી. સ્વરાજ્યને માટે હિંદીઓ નાલાયક છે કે અમલ ચલાવવાને હાલની બ્યુરોક્રસી, તે આવા પ્રજાકીય આફતના પ્રસંગોમાં બરાબર માલમ પડી આવે છે.

સ્વ૦ રણજીતરામ વાવાભાઇ સ્મારક ફંડ.

આ ફંડમાં અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૨૦૦ વસુલ થયા છે. અને હજી થોડા વસુલ થવાના બાકી છે. એ નાણાંની શી વ્યવસ્થા કરવી તે નક્કી કરવા તા. ૧–૧૨–૧૮ ને રોજ નાણાં ભરનારાઓની એક સભા સરદાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તેમાં એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે આ ફંડમાથી સ્વ૦

રણજીતરામકૃત અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાંનું એક પુસ્તક છપાવવું અને એ પુસ્તકનો હક મર્હુમના કુટુંબને આપી દેવો. આ કાર્ય કરવાને માટે સરદાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી પ્રો૦ મંજુલાલ દવે, રા. નર્મદાશંકર પંડયા, રા. ચુનીલાલ શેલત અને રા. કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઇની કમિટી નીમવામાં આવી હતી. સભાએ સૂચના કરી હતી કે બની શકે ત્યાં સુધી સ્વર્ગસ્થે કરેલી " ગુજરાતના ઇતિહાસની નોંધ " અથવા તો " લોકગીત સંગ્રહ " એ એમાંથી એક પુસ્તક છપાવવું.

સ્વ૦ ચુનીલાલ ઘેલાભાઇ શાહ સ્મારક ફંડ.

સુરતમાં કેળવણીના વિકાસ માટે ૩૦ વર્ષ સુધી અવિરત પ્રયત્ન કરનાર, " સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલ " અને " સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી" સ્થાપન કરનાર તથા " સુરત સાર્વજનિક કોલેજ " ના ઉત્પાદકોમાંના એક સ્વ૦ ચુનીલાલ ઘેલાભાઇ શાહના અવસાનથી આ શહેરને ન પૂરી શકાય એવી ખોટ ગઇ છે. સ્વર્ગસ્થની સેવાની કદર કરવાને સુરતના શહેરીઓની એક જાહેર સભા તા. ૯ મી નવેમ્બરને દિવસે અહીંના નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટયુટમાં મળી હતી. તેમાં સ્વર્ગસ્થની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે યોગ્ય ફંડ એકત્ર કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. એ કમિટીમાં અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૩૫૦૦ ભરાઇ ચૂકયા છે. ફંડ હજુ ચાલુ છે. સ્વર્ગસ્થના જુના વિદ્યાર્થીઓ પણ ફંડ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેમણે અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૬૧૫-૦-૦ એકત્ર કર્યા છે. વળી હાલના વિદ્યાર્થીઓએ પણ પોતાના તરફનું ફંડ એકત્ર કરવા માંડયું છે, અને તેમાં રૂા. ૨૫૦ થયા છે. આ ઉપરાંત મુંબઇમાં પણ સ્વર્ગસ્થના સ્મારક માટે ફંડ એકત્ર કરવા સભા મળી હતી. આ ફંડનો નાણાં ભરનારાઓના નિર્ણય અનુસાર ઉપયોગ કરવામાં આવનાર છે. હાઇસ્કૂલ અને કોલેજની પ્રવૃત્તિ પછી સ્વર્ગસ્થનો ઇરાદો એક નમુનેદાર પ્રાથમિક શાળા સ્થાપન કરવાનો હતો. તો તેમના સ્મારક ફંડનો સ્વર્ગસ્થની એ મુરાદ બર લાવવામાં ઉપયોગ થાય તો તે કરતાં બીજો વધારે સુંદર ઉપયોગ ભાગ્યેજ હોઇ શકે. વસોના જેવી પ્રાથમિક શાળા આ ફંડમાંથી સુરતમાં સ્થાપવામાં આવે અને તે "સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી"ના હવાલામાં રહે તો સોસાયટી પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને કૉલેજના શિક્ષણ સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ પૂરી પાડવાનું અભિમાન લઇ શકે; અને લોકોની એક મોટી જરૂરિઆત પણ પૂરી પડે.

આશા છે કે નાણાં ભરનાર ગૃહસ્થો અને કમિટિના સંચાલકો આ સૂચના ઉપર ધ્યાન આપશે.

પ્રો. પી. સી. જસોતાનીનું સ્મારક.

અહીંના સાર્વજનિક કોલેજના પરશ્યન પ્રોફેસર શ્રીયુત પી. સી જસોતાનીનું ઇન્ફ્લુએન્ઝાથી અકાળ અવસાન થવાથી કૉલેજને મોટી ખોટ ગઇ છે. મર્હુમ પર્શ્યન ભાષા ઉપર અસાધારણ કાબુ ધરાવતા હતા, દેશાભિમાન અને સેવાની ભાવનાથી ભરેલા હતા, અને પોતાના પગારમાંથી પાંચ પાંચ રૂપીઆની બે સ્કૉલરશીપ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આપતા. તેઓ એક સિંધી હોવા છતાં આ શહેરની સંસ્થામાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા હતા. મર્હુમની યાદગીરી કાયમ રાખવા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ એક ફંડ એકત્ર કર્યું છે અને તેમાંથી તેમનો ફોટો કૉલેજના મકાનમાં મૂકવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

ડિસ્ટ્રીક્ટ એસોશિએશન.

તા. ૩-૧૨-૧૮ ને દિવસે એસોશિએશનની સભા મળી હતી. તેમાં દીલ્હી કોંગ્રેસ માટે પ્રતિનિધિ ચૂંટવામાં આવ્યા હતા અને ત્રીજી "ગુજરાત રાજકીય પરિષદ"ને એસોશિએશનના પ્રમુખની સૂચનાથી રા. કલ્યાણજીએ આપેલું આમંત્રણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું હતું.

મ્યુનિસિપાલિટિ-મતાધિકાર.

રૂ. ૬ નો કર ભરનારને અત્યાર સુધી મ્યુનિસિપલ ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર હતો. મત આપનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થાય તે માટે ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નરની સૂચના અનુસાર એ રકમ ઘટાડીને રૂ. ૪ાા ની ઠરાવવા સૂચવાયું હતું. પરંતુ તેથી મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં નજીવો વધારો થતો હોવાથી કમિશ્નરે હજી પણ ઓછો આંકડો ઠરાવવા લખી જણાવ્યું હતું. આથી રૂપીઆ દોઢનો કર ભરનારને ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર આપવાનો ઠરાવ હોમરૂલર કાઉન્સિલરોની બહુમતિથી પસાર થયો હતો. જ્યારે કેટલાક પ્રજાકીય અને નિમાયલા સભાસદોએ ધીમે ધીમે ગાડું હાંકવાની દલીલ કરી વિરોધ દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ તેઓનો પરાજય થયો હતો.

થીઓસૉફિકલ સોસાયટી.

આ સંસ્થા તરફથી તા. ૧૩ અને ૧૪ મીના દિવસોએ રા. હરજીવન કાલિદાસ મહેતાએ બાલાજીના મંદિરમાં "મનુષ્યનો સામાન્ય ધર્મ" અને "મનુષ્ય મુમુક્ષુ અને મહાત્મા" એ વિષયો ઉપર જાહેર ભાષણ આપ્યાં હતાં, તેમજ મી. ખરશેદજી જે. વી. વહાડીઆએ સોસાયટીના મકાનમાં તા. ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ માએ અનુક્રમે "બ્રહ્મ વિદ્યાથી મળતો આત્મિક આનંદ" "મહાત્માઓની હસ્તી અને તેઓ સાથે આપણો સંબંધ" અને "સ્ત્રી, દુનીઆમાં અને સંસારમાં તેનું કાર્ય" એ વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

જીવદયા પ્રબોધક મંડળ.

આ મંડળ તરફથી તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ રા. હરજીવનદાસ કાળિદાસ મહેતાએ "સામાજીક ઋણ" એ વિષય ઉપર રા. સા. મધુવચરામ બળવચરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે, અને તા. ૨૨-૧૨-૧૮ ને રોજ મી. ખરશેદજી વાડીઆએ "આપણું કર્તવ્ય" એ વિષે માળીની વાડીમાં જાહેર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

સ્ત્રી સમાજ.

સ્ત્રી સમાજમાં તા. ૧૪-૧૨-૧૮ ને દિવસે રા. હરજીવનદાસ મહેતાએ "આપણા ધાર્મિક દિવસો" ઉપર, તા. ૧૮-૧૨-૧૮ ને રોજ ડૉ. કરસુખ હોરાએ "સુધારાની યોજનામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન," અને તા. ૨૧-૧૨-૧૮ ને રોજ મી. ખરશેદજી વાડીઆએ "સ્ત્રી અને તેનું કાર્ય" એ વિષય ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

માંડવી તાલુકામાં દુકાળ.

આ વર્ષે માંડવી તાલુકામાં સખત દુકાળ પડેલો હોવાથી "માંડવી તાલુકા ખેડુત એસોશએશન" દ્વારા મહેસુલ મુલતવી રાખવાની હીલચાલ ચાલી રહી છે. તેમજ માંડવીમાં ગરીબ લોકોને સસ્તા દરે અનાજ આપવાની દુકાન ખોલવાની યોજના કરવામાં આવી છે. ફંડમાં રૂ. ૭૦૦ ભરાઇ ગયા છે. મુંબઇની ફેમીન રિલિફ કામટિની મદદ માગવામાં આવી છે. શ્રીયુત શંકરલાલ બેંકર, રા. ડાહ્યાભાઇ દેસાઇ વગેરે હોમરૂલરો પ્રસંગોપાત તાલુકાની મુલાકાતે

જતા રહે છે. સત્તાવાળાઓ ગરીબ ખેડુતોની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી ખેડા જેવું પ્રકરણ ઉપસ્થિત કરવાની ભૂલ ન કરશે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

હોમરૂલ લીગ પ્રવૃત્તિ. તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ અત્રેના આર્ય સમાજ મંદિરમાં રા. શંકરલાલ ઘેલાભાઇ બેંકરે "મુંબાઇના ટાઉનહોલની મિટિંગ" ઉપર જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. સભામાં હાજરી અસાધારણ હતી. આખો હોલ, ગેલેરી અને બહારના ઓટલા પણ ચિકાર હતા. સભાએ મુંબઇના લોકનાયકોએ આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકવામાં જીવના જોખમે પણ પ્રયત્ન કરી પ્રજામતની ફતેહ મેળવી હતી તે બદલ તેમને અભિનંદન આપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

લીગની વાર્ષિક સભા. તા. ૨૩-૧૨-૧૮ ને રોજ રા. ડાહ્યાભાઇ કલ્યાણજી દેસાઇના પ્રમુખપણા નીચે લીગની વાર્ષિક સભા મળી હતી. મંત્રી ડૉ. કરસુખ હોરાએ વર્ષ દરમિયાન થયલા કામકાજનો રિપોર્ટ રજુ કર્યો હતો.

તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બરે ૬ સભાસદથી લીગની શરૂઆત આ શહેરમાં થઇ હતી. ૧૯૧૭ ના જુનમાં તે સંખ્યા ૨૩ ની હતી. મિસિસ બિસેંટની નજરકેદથી આ સંખ્યામાં અસાધારણ વધારો થયો ને રિપોર્ટવાળા વર્ષને અંતે ૧૨૩૯ હિંદુ, ૭૬ મુસલમાન, ૭ પારસી અને ૩ સ્ત્રી સભાસદ મળી એકંદર સંખ્યા ૧૩૨૫ની થઇ છે. આ ઉપરાંત જીલ્લામાં ૬૮ શાખાઓ સ્થાપવામાં આવી છે, અને તેના સભાસદોની સંખ્યા ૨૩૪૨ ની છે. દશ ગામના રિપોર્ટ મળી શકયા નથી. ના. હિન્દી પ્રધાનને કરવામાં આવેલી સ્વરાજયની અરજી ઉપર ૨૬૦૦૦ સહી લેવામાં આવી હતી, અને આખા ગુજરાતમાં સુરતનું સ્થાન આ કાર્યમાં પહેલું હતું. વર્ષ દરમિયાન સુરત શહેરમાં ૫૨ જાહેર સભાઓ ભરવામાં આવી હતી. લો. મા. તિલક, મિસિસ બિસેંટ, મહાત્મા ગાંધી, લો. મા. ખાપરડે, મી. હોર્નીમેન, મી. જમનાદાસ, મી. બેંકર વગેરે લોકનાયકોનાં ભાષણોનો લાભ લોકોને મળ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય કેળવણી ફંડ માટે રૂ. ૧૦૦૦ એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા. સુરતમાં મીલ કામદારોની હડતાળ વખતે કામદારોએ લીગની મદદ માગી હતી. કાર્યવાહક મંડળના સભ્યો, માલિક અને મેનેજરને મળીને સંતોષકારક નિકાલ લાવી શકયા હતા. વર્ષ દરમિયાન લીગની ૩ જનરલ સભા, ૨૧ મેનેજીંગ કમિટિની સભા અને ૧ આખા જીલ્લાના મંત્રીઓની સભા મેળવવામાં આવી હતી. ૧૩૦ ગામોમાં કલકત્તા કોંગ્રેસના પ્રમુખનું ભાષણ વાંચવાની ગોઠવણ થઇ હતી. ૭૫ ગામોએ લો. મા. તિલક અને હોમરૂલરોનું અપમાન કરવા સામે તારથી વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. હિન્દી પ્રધાનને આવકારના ૧૨૩ તાર મોકલવામાં આવ્યા હતા. વાર્ષિક ફી અને ફંડ મળીને જમા રકમનો સરવાળો રૂ. ૩૨૭૮-૪-૯ અને ખર્ચ રૂ. ૨૫૭૩-૯-૭ નો થયો હતો. રિપોર્ટ અને હિસાબ પસાર થયા પછી નવા વર્ષ માટે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને કાર્યવાહક મંડળની ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી. એ વખતે સભામાં રસભરી ચર્ચા ચાલી હતી. પ્રમુખે સભાસદો પોતાના હક્ક માટે કાળજી રાખતા જોઇને આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. હિંદપર ૬૭ા કરોડના નાખવામાં આવેલા બોજાના સામે વાંધો દર્શાવનારો ઠરાવ પણ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઇ મહેતા.

ભરૂચ.

શ્રી ભૃગુપુર સત્યશોધક મંડળનો વાર્ષિકોત્સવ.

શ્રી ભૃગુપુર સત્યશોધક મંડળના વાર્ષિકોત્સવ નિમિત્તે, તા. ૩૦-૧૧-૧૮ ને રોજ, સાંજના, અત્રેની દશા લાડની વાડીમાં "વર્ણાશ્રમ ધર્મની આવશ્યકતા" એ નામના વિષયપર અમદાવાદના રા. રા. નગીનદાસ પુરૂષોત્તમદાસ સંઘવીએ શેઠ હીમતલાલ માણેકલાલના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. ઉપલે સ્થળે તારીખ ૧-૧૨-૧૮ની સાંજે વડોદરાવાળા રા. રા. હીરાલાલ શ્રોફે "મનુષ્યકર્ત્તવ્ય" એ વિષયપર રા. રા. બાળકીશનદાસ એલ. શાહના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. તા. ૨ જી અને ૩ જીની સાંજના અત્રેના "ભરૂચા હોલમાં" "આપણી ઉન્નતિનો સાચો માર્ગ તથા રાણી જયમતિ" અને "ભારતનું ભવિષ્ય અને કન્યા અસામાન્યા" એ નામક વિષયોપર અનુક્રમે રા. રા. રેવાશંકર નાગેશ્વર હરીવિશારદે જાહેર વ્યાખ્યાનો રા. રા. મોતીલાલ સાકરલાલ ડાકોર અને મી. એમ. એફ. આલમશાના પ્રમુખપણા નીચે આપ્યાં હતાં. આવી સ્તુત્ય ધર્મપ્રવૃત્તિને પરિણામે ઉક્ત મંડળમાં કેટલાક સભાસદો વધ્યા હતા અને બીજી રીતની પણ મદદ મળી હતી.

રા. હરજીવનદાસ મહેતાનાં વ્યાખ્યાનો.

૨. તા. ૨-૧૨-૧૮ તેમજ તા. ૮ અને ૯ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોએ જૈન મુનીમહારાજ રત્નવિજયજીએ અત્રેની "દશા લાડની વાડીમાં" તેમજ "ભરૂચા હોલમાં" ધર્મવ્યાખ્યાનો જાહેર પ્રજા રૂબરૂ કર્યાં હતાં તથા અત્રેની થીઓસૉફીકલ સોસાયટી દ્વારા જાણીતા થીઓસૉફીસ્ટ રા. રા. હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતાએ તા. ૧૦, ૧૧, અને ૧૨ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોની સાંજે અત્રેની "દશા લાડની વાડીમાં" માં "આપણી ગરીબી અને તે દૂર કરવાના ઉપાય," "ભારત માતાની સેવામાં જ્ઞાતિઓનો હિસ્સો" તથા "ધર્મ સંસ્થાઓના ધનનો ઉપયોગ" એ વિષયો પર જાહેર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

૩. તા. ૧૨-૧૨-૧૮ ને રોજ અત્રે "કોરોનેશન ડે" યોગ્ય રીતે ઉજવાયો હતો અને અત્રેની યુનીઅન હાઇસ્કુલ તેમજ નવી અંગ્રેજી શાળાએ રમત ગમતના મેળાવડા આ પ્રસંગે કીધા હતા.

૪. તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ અંકલેશ્વર મુકામે અંકલેશ્વર કરબાના ખેડુતોની પહેલી પરિષદ્ રા. સા. અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી.

૫. તા. ૧૧-૧૧-૧૮ ને રોજ જંબુસર મુકામે જંબુસર તાલુકાની સહકારી મંડળીઓની પરિષદ્ જીલ્લા કલેકટર મે. બ્લેથવેઇટ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી.

૬. તા. ૮-૧૧-૧૮ ને રોજ 'ભરૂચા હૉલ'માં જીલ્લાકલેકટર મે. બ્લેથવેઈટ સાહેબે દરબાર ભર્યો હતો.

૭. તા. ૨૮-૧૨-૧૮ ને રોજ સાંજના ૫-૪૫ મિનિટે કોઓપરેટીવ સોસાયટીના એસિસ્ટન્ટ રજીસ્ટ્રારે જીલ્લા કલેક્ટરના પ્રમુખપણા નીચે "ખેતી અને સહકારિતા" એ વિષય પર 'ભરૂચા હોલ'માં જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું.

૮. તા. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ ડીસેમ્બર સન ૧૯૧૮ ના દિવસોએ મુંબાઇવાળા મી. ખરશેદજી જમશેદજી બમનજી વાડીઆએ જરથોસ્થી ધર્મને લગતાં ભાષણો આપ્યાં હતાં.

"ભરૂચી"

અમદાવાદ.

સ્ટુડન્ટસ ફેડરેશનની શાખા.

અત્રેની ગુજરાત કૉલેજના માજી પ્રોફેસર મી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઇના પ્રમુખપ- નીચે સ્ટુડન્ટસ ફેડરેશનની એક શાખા સ્થાપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાના ચાર હેતુઓ છેઃ (૧) કૉલેજના અભ્યાસકોમાં પરસ્પર ઐક્ય અને ભ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન કરવો. (૨) વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો અને તેમને ઘટતી મદદ કરવી. (૩) પ્રજાકીય પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવો અને (૪) સામાજિક સેવા બજાવવી. સંસ્થાના સેક્રેટરી મી. બાબુરાવ ગણપતરામ ઠાકોર બી. એ., છે. સંસ્થામાં અઠ્ઠાવિશ સભાસદો નોંધાયા છે, જેમાં બે સ્ત્રી–સભાસદો છે. કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની આ પ્રકારની ઉન્નતિ માટે સ્થપાયલી આ સંસ્થા બેશક આવકારદાયક છે.

દુકાળ નિવારણ ફંડ.

ગુજરાતના મોટા ભાગમાં અનાવૃષ્ટિને લીધે તેમજ અનાજ અને ઘાસની મોંઘવા- રીને લીધે સખ્ત દુકાળ પડયો છે તેથી માણસ તથા ઢોરને જે અસહ્ય સંકટ પડે છે તેનું નિવારણ કરવા માટે અત્રેના નગરશેઠ કસ્તુરભાઇ મણિભાઇના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૪–૧૨–૧૮ ને દિવસે અત્રેના કેટલાક શહેરીઓની સભાએ એક મોટી વગવાળી કમિટી નીમી છે. તેના ટ્રેઝ- રરો રા. ખુશાલદાસ ગોકળદાસ અને રા. અચરતલાલ ચુનિલાલ છે, જ્યારે સેક્રેટરીઓ રા. રા. કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ, રા. વલ્લવભાઇ ઝવેરભાઇ પટેલ, રા. ઇન્દુલાલ કનૈયા- લાલ યાજ્ઞિક, રા. કૃષ્ણલાલ નરસિંહલાલ દેસાઇ અને રા. ગણેશ વાસુદેવ માળવંકર છે, જાહેર સભામાં નીમાયલી મોટી કમિટીમાંથી એક નાની કારોબારી કમિટી નીમાઇ છે. આ ફંડમાં મોટા મોટા શેઠીઆઓએ ઘણી સારી રકમો ભરી છે. મી. અને મીસીસ અંબાલાલ સારાભાઇનો ફાળો સૌથી મોટો—રૂા. ૩૫૦૦૦ છે. કારોબારી કમિટીએ તાલુકાનાં શહે- રોને અનાજ પુરૂં પાડવા માટે ખાસ સબ–કમિટીએ ઘડી કાઢેલા ચોકસ કાયદા મંજુર કર્યા છે. સસ્તા અનાજની દુકાન માટે રૂા. ૨૦,૦૦૦ ની મંજુરી આપી છે. કાપડ વહેંચવા માટે નીમેલી સબ કમિટીમાં મીસીસ વિદ્યાગારી રમણભાઇ, મીસીસ શારદા મહેતા અને બેન સુલોચના–એમણે પોતાની રાજીખુશીથી કપડાં શીવી આપવાનું માથે લીધું છે. કમિટીએ ગરીબો માટે એક ઘરની યોજના ઘડી કાઢવા માટે પણ સબ–કમિટી નીમી છે. વોલંટીઅરો મારફત કમિટી ગરીબો માટે શહેરીઓનાં જૂનાં અથવા તેઓ જેવાં આપે તેવાં કપડાં ઉઘરાવે છે અને જરૂર હોય તેવા ગરીબોમાં તે વહેંચે છે. ધોલેરા, ગાંગડ, બાવલા, મોડાસા, સાણંદ, રાણપુર, ધોળકા અને પ્રાંતિજ વગેરે સ્થળોએ તાલુકા કમિ- ટીઓ ઉઘાડવામાં આવી છે. અમદાવાદ જીલ્લાના વણકરોને મદદ આપવામાં તેણે ઉત્તર વિભાગના કમિશનરને હસ્તક રૂા. ૨૦૦૦ મૂકયા હતા, તે બીજેથી મદદ મળતાં તેમણે પાછા આપ્યા છે. મુંબાઇની કમિટી મારફત ઘાસનો મ્હોટો જથ્થો ખરીદ કરવાની ગોઠવ- ણ ચાલે છે. બાવળામાં પચાસ હજાર પાઉંડ ઘાસ મોકલ્યુંછે. ઘાસની તંગી નિવારવા માટે ૨૦૦ એકર જમિનપર ઇરિગેશન પ્લેન નડીઆદના મી. ઇશ્વરભાઇ લલ્લુભાઈ પટેલની દેખરેખ નીચે કરવાની કમિટીએ યોજના પસંદ કરી છે. કાઠીઆવાડમાં પણ ઘાસની

તંગી નિવારવા માટેના યત્ન કરવામાં આવે છે. હાલ ૨૧ લાખ પૌંડ ઘાસ મોકલવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવનાર છે, જેમાંથી ૫ લાખ રાણપુર, ૫ લાખ બાવળા, ૫ લાખ ધોળકા, ૨ લાખ રાણપુર અને ૨ લાખ વીરમગામ મોકલાશે. કમિટી દર હજાર પૌંડે રૂ. ૧૦ ની ખોટ ખાઇને ઘાસ મોકલે છે. આ તેનો ઓછો આત્મભોગ નથી. કમિટિએ આશરે રૂા. ૧૦ થી ૧૧ હજારના કપડાં વહેંચ્યા છે અને બીજી મદદ હજી આપવી ચાલુ છે. ભદ્રમાં સંસાર સુધારા હોલમાં કમિટીએ કારકુનો વગેરે રાખીને પત્રવહેવારને લગતું કામકાજ તડામાર શરૂ કર્યું છે. ફંડ વિશેષ ભરાવવાની હીલચાલ પણ જાગૃતિથી ચાલે છે. એકંદરે દુકાળ નિવારણુ માટે બની શકતા સર્વ માનવ પ્રયાસ અમદાવાદની દુકાળ નિવારણુ કમિટીના ખંતીલા સેક્રેટરીઓ કરી રહેલા છે, એ બેશક સ્તુતિપાત્ર છે. શ્રીમંતો અને જેઓ આપી શકે તેવા છે, તેમને ફંડમાં નાણાં ભરવા ખાસ વિનંતિ છે.

સરસપુર ગોખલે પુસ્તકાલય

સરસપુરમાં સ્થપાયલી ગોખલે લાઇબ્રેરીનો વાર્ષિક ઉત્સવ તા. ૯—૧૨—૧૮ ના રોજ ઉજવાયો હતો. આ વાર્ષિકોત્સવનું પ્રમુખસ્થાન ડા. હરિપ્રસાદ વ્રજરાયને અપાયું હતું. મેળાવડામાં રા. કાલીદાસ જશકરણ વકીલે અમદાવાદના મીલમજુરોની હાલની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું.

મી. સુધીરચંદ્ર બેનરજીનું ભાષણ

અત્રેના પ્રાર્થના સમાજ હોલમાં ડીસેમ્બરના પહેલા અઠવાડીઆમાં મી. સુધીરચંદ્ર બેનરજીએ "ભવિષ્યની સુલેહ" એ વિષય ઉપર, સ્થૂળ નહીં પણ સુક્ષ્મ—આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ—માનવ જીવનની લડાઇઓ કલહ ઇત્યાદિની સુલેહ કરવા વિષે વિવેચન કર્યું હતું.

મજુરોની જાગૃતિ.

અમદાવાદમાં ઈજનેર ખાતાના મજુરોનું એક મંડળ તા. ૮ મીથી સ્થાપવામાં આવ્યું છે. મંડળનો ઉદ્દેશ પોતાના સભ્યોની સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક અને માનસિક સ્થિતિ સુધારવાનો છે. મંડળની એક લાઇબ્રેરી ઉઘાડવાની હીલચાલ પણ થાય છે. આ સંબંધમાં કહેવું જોઇશે કે—"મજુર મિત્રમંડળ" નામના, એક મંડળની સ્થાપના શ્રીમતી અનસુયા બહેન તરફથી થઇ છે, તે પણ મજુરોની ઉન્નતિ માટે સારૂં કામ કરે છે. બહેનશ્રી અનસુયા બહેન તરફથી ત્રણેક ચોપાનીઆં મજુરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે.

મહાત્મા ગાંધીજી.

અમદાવાદનું જાહેરજીવન આ મહાત્માની માંદગીથી જાણે માંદું પડયું હોય એમ લાગે છે. ગાંધીજીની પ્રકૃતિના છેલ્લા સમાચાર ઉપરથી જણાય છે કે પ્રકૃતિ ચિંતાજનક નથી. તેમનો મુકામ હાલ મુંબાઈમાં મી. રેવાશંકર જગજીવનને ત્યાં છે. તેમને ડાકટરોએ કોઇની સાથે વાતચિત કરવાની ના પાડી છે. તેઓ કોઇ પ્રવૃતિમાં ભાગ લેતા નથી. પરમાત્મા તેમને વેળાસર તંદુરસ્તી બક્ષો એજ પ્રાર્થના છે.

અત્રેની બઝમે જરને રૂજે બહેરામ તરફથી મી. સ્યાવક્ષ હા. ક્રાપવાળાએ તા. ૨૫

મી. ઝાબવાળાનાં ભાષણો.

મી ડીસેમ્બરે સુખશાંતિના નિયમો ઉપર ગેઇટી થીએટરમાં જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. એ ભાષણ જાદુઈ ફાનસની મદદથી આકર્ષક અને મનોરંજક થયું હતું. આવાં ભાષણો થવાથી સુખશાંતિના સંબંધમાં લોકોને ઘણું જાણવાનું મળે છે. મી. ઝાબવાળા મુંબાઇમાં આવાં ભાષણો ઠેકાણે ઠેકાણે આપે છે.

ગુજરાત એન્જીનિયરિંગ સોસાઇટી.

આ સોસાઇટી તરફથી ધી અમદાવાદ ન્યુ માણેકચોક મીલના એન્જીનિયર મી. ગોકળદાસ હાંસજીભાઇ પટેલે "પોલાદની બનાવટ" એ વિષે એક વિદ્વતાભર્યો નિબંધ ધી દણછોડલાલ છોટાલાલ ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના મકાનમાં વાંચ્યો હતો.

પાનકોરના નાકાનો રસ્તો પહોળો કરવાનાં યોજના.

ના. સરકારે અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીને રૂા. ૭૭ાા હઝારની એક ગ્રાંટ આપી છે અને તે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૯ ની અંદર શહેરની સુખશાંતિમાં વધારો કરનારા કોઇ કાર્યમાં વાપરવાની છે. આ ગ્રાંટ બે વર્ષ પહેલાં અપાઇ હતી પરંતુ તેનાં કાગળીઆં મ્યુનિસિપલ કમિશનર મી. માસ્ટર પાસે રહી ગયેલાં અને મ્યુનિસિપાલિટીની જનરલ બોર્ડ પાસે રજુ કરવામાં આવ્યાં નહતાં. મી. માસ્ટરે બારોબાર આ ગ્રાંટમાંથી ભંગીઓનાં ઝુંપડાં બંધાવવા માટેની એક યોજના તૈયાર કરાવી હતી અને તે સંબંધમાં મ્યુનિસિપલ બોર્ડને કાંઇ પુછ્યું નહતું આ બાબતમાં મી. વલ્લભભાઇ ઝવેરભાઇ પટેલે બોર્ડમાં જાગૃતિ આણી અને એ ગ્રાંટ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા, જેને પરિણામે નવા કામચલાઉ મ્યુનિસિપલ કમિશનર મી. ભાવેએ બોર્ડ સમક્ષ મી. માસ્ટરની ઉપર જણાવેલી ધારણાની વિગતો મૂકી, જણાવ્યું હતું કે પ્રમુખની સંમતિથી ખાડીઆના જકોવાડીના નાકાથી ચાર રસ્તા સુધીનો રસ્તો પહોળો કરવા માટેની એક યોજનાના ખડસડ્ડા તૈયાર કરેલા છે. મેનેજીંગ કમિટીએ તે યોજના પસાર કરી હતી. પરંતુ જનરલ બોર્ડ આગળ તે કામ રજુ થતાં પાનકોરના નાકા આગળના દૂકાનો લઇને ત્યાંનો રસ્તો પહોળો કરવાની યોજના વધુ મતે પસાર થઈ છે. આ યોજના પસાર થઇ છે ખરી પણ એમ માનવામાં આવે છે કે ત્યાંની દૂકાનોનાં ભાડાં ઘણાં વધારે હોવાથી રૂા. ૭૭ાા હઝારમાં આ યોજના પાર પડશે નહીં, અને ઓછામાં ઓછા રૂા. ૧ લાખ જોઇશે. આથી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૯ ની અંદર યોજનાનું કામ પુરૂં કરવામાં નહીં આવે તો સરકાર તે ગ્રાંટ પાછી લઇ લેશે. વળી પાનકોરના નાકાના વેપારીઓએ મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર એક અરજી મોકલીને થોડાંક વર્ષ અગાઉ આ જ રસ્તા ઉપર એક પુલ બાંધવાની યોજના ઘડાઇ હતી તે અમલમાં મૂકવા અને દૂકાનો નહીં લેવા જણાવ્યું છે. તા. ૩૧ મી માર્ચ હવે આઘી નથી. સમય ટૂંકો છે. દરમ્યાન હજી સરકારે આ યોજના મંજુર કરી કે નહીં તે પણ લખાઇ આવ્યું નથી તે જોતાં તા. ૩૧ મી માર્ચે આ મદદ પડી ભાગશે. અમલદારોની નિષ્કાળજીથી આવી મોટી ગ્રાંટ ગુમાવાશે, એ શોચનીય છે.

D. H.

ચર્ચાપત્ર.

"નવજીવન અને સત્ય"ના શ્રીયુત તંત્રીજી,

'ચક્રવર્તિ કવિ હર્ષને નામે ચડેલાં સ્તોત્ર' એ વિષય ઉપર 'નવજીવન અને સત્ય' પુસ્તક ૪, અંક ૪-૫ ના ૨૮૭ પૃષ્ઠે, વિદ્વદ્વર્ય રા. રા. કેશવલાલભાઇનો લખેલ નિબંધ મ્હારા વાંચવામાં આવ્યો છે. તેમણે તેમાં **चैत्यवन्दन** અને **सुप्रभात** સ્તોત્ર મહારાજા હર્ષની કૃતિનાં નથી તે ઘણી સ્પષ્ટતાથી સપ્રમાણ જણાવ્યું છે. તેઓએ તે બંને સ્તોત્રમાં મૂળપાઠ જ્યાં વાંધા ભરેલાં છે ત્યાં, તેમજ જ્યાં સ્ખલન જણાય છે તે સ્થળે સમ્યક્ પાઠ યોજેલા છે. તેઓ ત્રણ શબ્દની જોડણી ખોટી છે તેમ કહે છે અને શુદ્ધ જોડણી આ પ્રમાણે જોઇએ તેમ જણાવે છે; પણ તે ત્રણે શબ્દની જોડણી ખરી છે તે હું અત્રે જણાવીશ. પૃષ્ઠ ૨૮૮ મે **चैत्यवन्दन**ના ૩ શ્લોકમાં **मेखल** શબ્દ વાપરેલ છે જેને ખોટો ગણી નીચે ફુટનોટમાં **मेकल** આપેલ છે. **मेखल** અને **मेकल** બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. સુપ્રસિદ્ધ પ્રો. વામન શિવરામ આપ્ટેનો સંસ્કૃત કોશ જોવો. પૃષ્ઠ ૨૯૧. એ **सुप्रभात**ના ૬ શ્લોકમાં **सर्व** શબ્દ વપરાયો છે જેને અશુદ્ધ ગણી **शर्व** શબ્દ શુદ્ધ તરીકે ફુટનોટમાં આપ્યો છે. **सर्व** અને **शर्व** બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. પ્રો. આપ્ટેનો કોશ જોવો. તેમજ પંડિત વામનાચાર્ય ઝળકીકર કૃત સટીક અમરકોશ જોવો. **अमर १-१-३२** પૃષ્ઠ ૭. પૃષ્ઠ ૨૯૨ એ **सुप्रभात**ના ૧૬ મા શ્લોકમાં **वशिष्टा** શબ્દ વાપરેલ છે તેને પણ ખોટો ગણી રા. રા. કેશવલાલભાઇએ **वसिष्ठा** શુદ્ધ શબ્દ તરીકે ફુટનોટમાં આપેલ છે. **वशिष्ठ** અને **वासिष्ठ** બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. ગો. ગોપાળ રઘુનાથ નંદારગીકરની પ્રમાણભુત રઘુવંશની આવૃત્તિમાં તે શબ્દ કયા કયા સર્ગમાં વપરાયેલ છે તે અત્રે જણાવીશ. **रघु, सर्ग १-३६ सर्ग २-१९-६७-६९-७०. सर्ग ३-४० सर्ग ८-३** આ સર્ગોના મૂળ શ્લોકમાં તેમજ ટીકામાં **वशिष्ठ** શબ્દ વાપરેલ છે. **सर्ग ५-२७** માં, મૂળ શ્લોકમાં **वसिष्ठ** અને ટીકામાં **वाशिष्ठ** છે. **सर्ग १७-३८** માં મૂળ શ્લોકમાં તેમજ ટીકામાં **वसिष्ठ** છે. તે બંને રીતે વપરાય છે. તે માટે પ્રો. આપ્ટેનો કોશ પણ જોવો. કેટલાક શબ્દો ઉપરોક્ત પ્રમાણે વપરાય છે. જેમાંનાં બે ત્રણ ઉદાહરણ અત્રે હું આપીશ. **अपसदः इत्यमरः। २-१०-१६ ।अपशदः इति भरतमालायाम्। क्षुल्लकः इत्यमरः। खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे इति रभसः।** પ્રો. આપ્ટેનો કોશ પણ જોવો. **पांसु, पांशु अमर. २-८-१८** પૃષ્ઠ ૨૦૪. પંડિત વામનાચાર્યની આવૃત્તિ. વિશેષ નહિ આપતાં અત્ર વિરમીશ. **इति शम् ।**

ધોલેરા.
તા. ૬-૧-૧૯૧૯

નિર્ભયરામ દ્વિવેદી.

સ્ત્રીઓના મ્યુનિસિપલ હક્ક.

મુંબઈ ઇલાકો કે જે આખા હિંદુસ્તાનના બધા ઇલાકા કરતાં ઘણો સુધરેલો અને આગળ પડતા વિચારનો ઇલાકો માનવામાં આવે છે તેમ છતાં સ્ત્રીઓને મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થવા બાબતનો ઠરાવ જ્યારે મુંબઇની મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશનમાં રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની વિરૂદ્ધ જે વિવેચનો કરવામાં આવ્યાં છે તથા સ્ત્રીઓપર જે જે આક્ષેપો મુકવામાં આવ્યા છે તે જાણીને ખરેખર ગમે તે સ્ત્રી પુરૂષને ક્ષોભ થયા વિના રહેજ નહિ. કેટલાકે એવો વાંધો કાઢ્યો કે સ્ત્રીઓ હજુ તે હકો મેળવવા પુરેપુરી લાયક નથી. તેઓએ હજુ તેવી જાતની કંઇ માગણી કરી નથી. તેમનામાં હજુ પુરેપુરી જાગૃતિ આવી નથી. હું એમ પૂછું છું કે તેમનામાં પુરેપુરી લાયકાત ક્યારે આવશે ? શું તેમને અંધકાર અને અજ્ઞાનતામાં સબડવા દેવાથીજ તેઓ લાયક થશે? આવાં બ્હાનાં કાઢી જો તેઓને દેશ પ્રત્યે સેવા કરતા અટકાવાશે તો તેઓ કોઇ કાળે લાયક થઇ છે એમ પુરૂષો કદિ માનવાનાજ નથી. તેઓના કહેવા પ્રમાણે સ્ત્રીઓમાં હજુ જાગૃતિ આવી નથી તથા હકોની તેઓ માંગણી કરતા નથી અથવા તેઓ હજુ બરાબર કેળવાયેલી નથી ! પણ આ સવ માટે જવાબદાર કોણ છે ? પુરૂષોએ સ્ત્રીઓને એવી તો સજ્જડ રીતે ગુલામગીરીની બેડીઓમાં નાંખી દીધેલી છે કે જેમ ગુલામગીરી ભોગવેલી પ્રજા પોતાના હક્કોની હિંમતથી માંગણી કરતા બ્હીએ તેવીજ સ્થિતિ સ્ત્રીઓની છે.

જ્યારે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આવી છે ત્યારે પુરૂષોએ વિચાર કરવો જોઇએ અને વખતને અનુસરીને ચાલવું જોઇએ. આખી દુનિયામાં સર્વ જગ્યાએ કાંઇ કાંઇ ફેરફારો થયા છે ને થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ તેવી સ્થિતિ છે. પુરૂષોના મગજમાં સ્વતંત્રતા અને આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતો રમી રહ્યા છે. સ્ત્રીઓની પણ તેજ સ્થિતિ છે. હવે પુરૂષો પહેલાંની માફક સ્ત્રીઓને ગુલામગીરીની બેડીમાં રાખી શકે તેમ નથી. જેમ તેઓ દેશની પ્રજા છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ છે તેથી કરીને તેઓને પ્રજા તરીકેના, મનુષ્ય તરીકેના તથા વ્યક્તિ તરીકેનાં હક્કો મળવા જોઇએ.

હાલમાં આખા હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ પોતાના જન્મ—હક્કો મેળવવા ચળવળ કરી રહી છે. સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ આવી છે કે નહિ તે નીચેની બાબતો પરથી માલમ પડશે. અમદાવાદની સ્ત્રીઓની હોમરૂલ લીગની શાખાએ નવેમ્બર મહિનામાં નીચેના બે ઠરાવો પસાર કર્યાં છેઃ

(૧) નવી સુધારાની યોજનામાં હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ સારૂ પુરૂષો જેટલાજ હક્કો મેળવવા વિલાયત એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવા બાબતનો. (૨) મ્યુનિસિપાલિટી તથા બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સ્ત્રીઓને સભાસદ થવાને આડે આવનારા મુંબઈ મ્યુનિસિપલ એક્ટ તેમજ લોકલ બોર્ડ એક્ટમાં સુધારો કરવાને મુંબઇ સરકારને જરૂર દેખાડવા બાબતનો.

સ્ત્રીઓની ચળવળ અને તેમણે દેશને કરેલી મદદને લીધે સ્ત્રીઓ મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થઇ શકે તે માટે મુંબઇ મ્યુનિસિપલ એક્ટમાં સુધારો કરવા બાબતનો ઠરાવ

ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે. મદ્રાસમાં તો ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણીમાં સ્ત્રીઓને મત આપવાનો પણ હક નથી. પણ મદ્રાસની સ્ત્રીઓ હવે જાગૃતિમાં આવી છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે સ્ત્રીઓની જાહેર સભાઓ ભરીને મત આપવાનો હક નહિ પણ ચુંટણીમાં ઉમેદવારી કરવાનો પણ હક માગે છે. દિવસે દિવસે સ્ત્રીઓ વધારે સમજતી જશે. તેમને હકો આપવામાં આવશે તો તેમની મેળે તેમનામાં જાગૃતિ આવશે અને તેથી તેમના હકોની જવાબદારી સમજશે.

મુંબઇમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ બે મહીના પર મુંબાઇની ધારાસભામાં સ્ત્રીઓ મ્યુનિસિપાલિટીની સભાસદ થઇ શકે તેવી જાતનો ઠરાવ પસાર થયો છે. બીજી બાજુ એવી જાતનો ઠરાવ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ડીસેમ્બર તા. ૧૨ મીએ રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે કેટલાક સભાસદોએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેઓએ સ્ત્રીઓ માટે જે જે કહ્યું છે અને જે જે આક્ષેપો મુકયા છે તે જાણી ખરેખર ઘણોજ ખેદ થાય છે. જે આક્ષેપો સ્ત્રીઓ પર મુકવામાં આવ્યા છે તે તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે. એક સભાસદ જણાવે છે કે સ્ત્રીઓ મ્યુનીસીપાલીટીમાં આવીને બેસશે તો ગૃહકાર્યને મોટો ધક્કો પહોંચશે. સ્ત્રીઓ તો ફક્ત ગૃહકાર્ય કરવા તથા છોકરાં ઉછેરવાનેજ લાયક છે. તેમને તો ચાર ભીંતોની વચમાંજ રહેવાની જરૂર છે. જો તેઓ આવી બાબતોમાં ધ્યાન આપશે તો પુરૂષો કરશે શું ? ખરેખર ! જે પુરૂષો સ્ત્રીઓ માટે આ અભિપ્રાય ધરાવે કે સ્ત્રીઓનું દ્રષ્ટિબિન્દુ ફક્ત ચુલા પાણીઆરામાં સમાયલું છે તથા તેઓ મોટી બાબતોમાં ધ્યાન આપશે તો પુરૂષોના હકો લુંટાઇ જશે ને તેમની (પુરૂષોની) કફોડી સ્થિતિ થશે તે પુરૂષોને હું પુછું છું કે તેઓ શું કાંઇ ધંધો રોજગાર કરતાજ નથી ! આખો વખત સ્થાનિક સંસ્થાઓના કાર્ય તથા દેશના કાર્યમાંજ ધ્યાન આપે છે ! શું સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઉપયોગી સંસ્થાઓ નથી ચલાવતી ? શું તેઓ દુકાળ સંકટમાં મદદ નથી કરતી ? જો તેમ હોય તો અત્યારે સ્ત્રીઓનાં મંડળો, વિશ્રામો, વિદ્યાલયો વિગેરે હયાતિમાં આવ્યાંજ કયાંથી ? શું તેઓ જીમખાનાં, કલબ, સીનેમા નાટકોમાં જવાનો વખત નથી મેળવતી ? શું તેમને નવરાશ મળ્યા સિવાય આવાં જાહેર કામો કરવા હમેશ તૈયાર રહે છે ? શું આ બધી વસ્તુઓમાં ધ્યાન આપ્યાથી તેમના ગૃહકાર્યમાં ખામી આવી છે ? અલબત નહિ. આ બધાં કામો કરવાથી તેમના ગૃહકાર્ય તથા છોકરા ઉછેરવામાં જરાએ અડચણ આવી નથી, આવતી નથી અને આવશેજ નહિ. જેમ પુરૂષો તેમનો નવરાસનો વખત નકામો નહિ ગાળતાં લોકપયોગી કામમાં ગાળે છે અને સાથે પોતાનો ધંધો રોજગાર પણ કરે છે તેમજ સ્ત્રીઓ પણ પોતાનું ગૃહકાર્ય મૂકવા સિવાય પોતાનો નવરાસનો વખત પોતાની બ્હેનો, ભાઇઓ, છોકરાંઓ અને તેને લીધે સમસ્ત દેશનાં કલ્યાણાર્થે ગાળશે.

સ્ત્રીઓ પુરૂષોના હક્કો છીનવી લેવા માંગતી નથી, તેમ તેમની સાથે હરીફાઇમાં ઉતરવા માંગતી નથી પણ પુરૂષો સાથે રહી તેમના કાર્યમાં મદદગાર થવા માગે છે. કેટલીક બાબતો એવી છે કે જે સ્ત્રીઓજ બરાબર હાથમાં લઇ શકે. જેમકે કેળવણી ઇસ્પીતાલો સુવાવડખાનાં વિગેરે આ બાબતોમાં દેશને તેઓ ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે. જો તેમને તેમના હક્કો મળે તો તેઓ પોતાની બ્હેનોની જરૂરીઆતો પર જલદી લક્ષ આપશે ને તેથી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ જલદીથી થશે.

સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓ છે એવા જાતિભેદના કારણસર તેમને તેમના હક બક્ષવામાં ન આવે તે બહુજ દિલગીરીની વાત છે. મ્યુનિસિપાલિટી, ધારાસભા કે બીજી સંસ્થાઓના સભાસદ થવા સર્વ પુરૂષ કંઇ લાયક હોતા નથી. જે પુરૂષો વિદ્વાન ને લાયક હોય છે ને જેમણે બધી બાબતનો પુરેપુરો અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેજ પુરૂષોને પ્રજા તેમના પ્રતિનિધિઓ તરીકે જુદી જુદી પ્રજાકીય સંસ્થાઓમાં મોકલે છે. તેવીજ રીતે બધી સ્ત્રીઓ કાંઈ મ્યુનિસિપાલીટીની સભાસદ થવા માંગતી નથી, પણ તેમાંની કેટલીક કેળવાએલી અને લાયક વિદ્વાન સ્ત્રીઓજ તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે તે સંસ્થામાં મોકલવા તેઓ ઇચ્છા દર્શાવે છે. જે સ્ત્રીઓ પુરેપુરી લાયક હોય ને તેઓ મ્યુનિસિપાલીટીદ્વારા દેશને ખરેખર ઉપયોગી થઇ શકતી હોય તેવી સ્ત્રીઓ સારૂ મ્યુનિસિપાલીટીના દરવાજા શા માટે બંધ રાખવા ? જ્યાં જ્યાં આ હકો સ્ત્રીઓને આપવામાં આવ્યા છે ને જ્યાં તેનાથી પુરૂષોને સ્ત્રીઓના કાર્યથી કેટલો સંતોષ થયો છે તથા કેવી સારી રીતે સ્ત્રીઓ પોતાના હક્કોનો ઉપયોગ કરી શકી છે તે જાણવા મુંબઇની મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદો તસ્દી લેશે તો તેઓને ઘણું જાણવાનું મળશે. ન્યુઝીલાંડમાં પાર્લામેન્ટના પ્રમુખે એક વખત કહ્યું હતું કે સ્ત્રીઓ તેની સભાસદ થયાથી તેમની પાર્લામેન્ટ આખી દુનિયાને આદર્શરૂપ થઇ પડી છે. આસ્ટ્રેલિયામાં અને બીજા દેશોમાં સ્ત્રીઓને હક મળ્યાથી હજારો બાળકો અને નાના છોકરાઓની જીંદગીનો બચાવ થયો છે. આનું કારણ એ છે કે જીલ્લામાં ઘેરઘેર મુલાકાત લેવા જનાર નર્સો, ડૉકટરોની સંખ્યા વધારવા માટે અને માતા તથા બાળકોની બરાબર દરકાર રાખવાનાં સાધનો પુરા પાડવા માટે તેઓએ કાયદા ઘડનારને પહેલા કરતાં વધારે પૈસા ખરચવાને સમજાવ્યા છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ સ્ત્રીઓનાં કાર્યથી પુરૂષો બહુ સંતોષ પામ્યા છે ને તેઓને તેમની સ્ત્રીઓ તરફથી ઘણી મદદ મળે છે.

મુંબઇની મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદો એમ કહે છે કે અહિંની સ્ત્રીઓ ત્યાંની સ્ત્રીઓ જેટલી કેળવાએલી નથી તેથી તેમને હજુ થોડાં વર્ષો વાટ જોવી પડશે. અલબત, તેઓ ત્યાંના જેવી કેળવાએલી નહિ હોય પણ આપણી સ્ત્રીઓમાં દિવસે દિવસે કેળવણી વધતી જાય છે ને વર્ષે વર્ષે ગ્રેજ્યુએટો તથા ડૉકટરોની સંખ્યા વધતી જાય છે. તેમજ જો કે ઘણી સ્ત્રીઓ યુનિવર્સિટીનું જ્ઞાન લેતી નથી પણ તેમનામાં દેશને ઉપયોગી થઇ પડવાની આકાંક્ષા આવી છે. અત્યારેજ તેમને તેમના હકો અપાવા જોઇએ. તેઓની લાગણીઓ દાબી નાંખવાનો પુરૂષોને કશો હક નથી. જેટલો હક તેઓને લોકસેવા ને દેશસેવા કરવાનો છે તેટલોજ હક સ્ત્રીઓને પણ છે. જે સ્ત્રીઓ પત્ની, માતા અને બ્હેન તરીકે પોતાની ફરજો બરાબર અદા કરતી હશે તે સ્ત્રીઓ ઉલટી દેશની સેવા વધારે ઉત્તમ રીતે બજાવી શકશે. જેઓ ગૃહવ્યવસ્થા બરાબર કરી શકતી હશે તેઓ દેશવ્યવસ્થા સારી કરી શકશે. તેઓને ઘરનીજ સાથે સંબંધ ને દેશની સાથે નહિ તેમ કહેવું તે વ્યાજબી નથી. દેશ ઘણાં ઘરો મળીને થયેલો છે માટે સ્ત્રીઓની સહાનુભૂતિ તથા મદદ વિના પુરૂષો એકલા દેશના તથા લોકના કલ્યાણાર્થે કાંઇ પણ કામ બરાબર કરી શકવાના નથી. જ્યારે સ્વરાજ્યના હિમાયતીને પૂછવામાં આવે કે તું સ્વરાજ્ય શા માટે માંગે છે ત્યારે તે કહેશે કે જો અમારા હાથમાં સત્તા આવે તો અમે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ જલદીથી સુધારી શકીએ તે માટે. તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓના હાથમાં સત્તા આવે તો તેઓ તેમની તથા તેમના બાળકોની તથા આખા

દેશની સ્થિતિ જલદી સુધારી શકે; તેથી સ્ત્રીઓને હક્કો મળવા જોઇએ અને જે સ્ત્રીઓ દેશની સેવા કરવા ઇચ્છતી હોય તેમને તેમ કરવાની છૂટ મળવી જોઇએ.

સ્ત્રીઓ દેશની બાબતોમાં ઉત્સાહપૂર્વક રસ લેતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે પણ જો સ્ત્રીઓને તેમના હક્ક આપવામાં આવે તો તેઓ તરતજ તે બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માંડશે અને તેમાં રસ લેશે. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ કાંઇ નવા હક્કો માંગતી નથી. અસલના વખતમાં સ્ત્રીઓ દેશને લગતી દરેકે દરેક બાબતમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતી હતી તેથી તેઓ દેશની બાબતો પર પોતાના વિચાર દર્શાવવા જે હક માંગે છે તે કાંઇ નવો નથી પણ પોતાનું જે હતું તેનીજ માંગણી કરે છે.

મ્યુનિસિપાલીટીઓ, લોકલબોર્ડઝ તેમજ બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સ્ત્રીઓ બેસવા માંગે છે. કારણ કે શહેરો સાફ, તંદુરસ્ત, શાંત, અને પવિત્ર રાખવામાં તેઓ તેમની જવાબદારી જાણે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં આવી જાગૃતિ જ્યારે થઇ રહી છે ને જ્યારે હિંદુસ્તાનના પહેલા નંબરના ઇલાકાએ સારો દાખલો બેસાડવો જોઇએ ત્યારે મુંબઇની મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદો નકામાં નકામાં વિવેચનોમાં ઉતરી પડે તે ઘણું શોચનીય છે. તા. ૧૮ મીએ મી. નવલકરના ઠરાવને ટેકો આપવા સારૂં મુંબઇની સ્ત્રીઓની એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. સ્ત્રીઓને મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદ થવાને આડે આવનાર મ્યુનીસીપલ ઍક્ટમાં ફેરફાર કરવો જોઇએ એવી જાતનો ઠરાવ પ્રમુખે સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો. કમનસીબે મ્યુનિસિપાલીટીના એક સભાસદે પ્રમુખના ભાષણનો ઉંધો અર્થ કર્યો છે. પ્રમુખે એમ જણાવ્યું હતું કે સ્ત્રીઓએ તેમની ફરજો બજાવીને મ્યુનિસિપાલી-ટીની સભાસદ થઇ દેશની સેવા બજાવવી. એક ફરજ કરતાં બીજી ફરજ તેઓએ ભૂલવી જોઇએ નહિ. તેમણે જણાવ્યું કે સ્ત્રીઓને હક્ક આપવા કેટલાક વિરૂદ્ધતા દેખાડે તેથી શું થયું? તેઓથી કાંઇ પણ થઇ શકવાનું નથી. શહેરની અસુખાકારી ગલીઓને લીધે ગરીબોની તંદુરસ્તીને ધોકો પહોંચે છે તે સંબંધમાં હું કહીશ કે જો સ્ત્રીઓ કોરપોરેશનમાં જશે તો તેઓ શહેરની સફાઇ ઉપર સારૂં ધ્યાન આપશે કારણ કે તે કામ સ્ત્રીઓનું છે. કોરપોરે-શનમાં સભાસદ થવાનો સ્ત્રીઓ સામેનો બાધ કહાડી નાંખવો જોઇએ એમ પ્રમુખે જણાવ્યું હતું. આ ઉપરથી વાંચનાર જાણી શકશે કે પ્રમુખના ભાષણનો કેવો ખોટો અર્થ મુંબઇની મ્યુનિસિપાલીટીનાસ ભાસદોએ કર્યો છે.

સ્ત્રીઓ હજુ લાયક નથી તેવાં ખોટાં અનુમાનો તેઓને હક આપ્યા પહેલા કરવાં તે ન્યાયયુક્ત નથી. ઇંગ્લાંડની સ્ત્રીઓ સબંધી ત્યાનાં પુરૂષોનાં અનુમાન ખોટાં પડયાં છે તે ઉપરથી અહીંના પુરૂષોએ દાખલો લેવો જોઇએ. સ્ત્રીઓ દેશને ને લોકોને બહુ ઉપયોગી થઇ શકે તે વાત બાજુ પર મુકતાં પણ જણાવવું જોઇએ કે જ્યારે પુરૂષો પોતે બ્યુરોક્રસી ને ઑટોક્રસીમાંથી છૂટવા માગે છે ત્યારે તેઓએ પોતાની સ્ત્રીઓને પોતાની બ્યુરોક્રસીમાંથી છૂટી કરવી જોઇએ. જેમ પુરૂષોને સ્વતંત્રતા ગમે છે તેમ સ્ત્રીઓને પણ આપવી જોઇએ. જો આપણા દેશના પુરૂષો તેમની સ્ત્રીઓને તેમના હક્કો આપશે તો તેઓને સ્વરાજ્ય મેળવવામાં ઇંગ્લાંડની સ્ત્રીઓની અને મજુરપક્ષની સહાનુભૂતિ મળશે. જેવો ન્યાય તેમને બીજાને હાથે જોઇએ છીએ તેવોજ ન્યાય તેમની સ્ત્રીઓને આપવાની તેમને જરૂર છે. હું ધારૂં છું કે અમારા ભાઇઓ આ વાત લક્ષમાં લેવાને ભૂલશે નહિ ને તેમની બ્હેનોને સરખા હક્ક આપશે.

લીલાવતી ધીરજલાલ બેંકર.

અમદાવાદના મીલમજુરોનો સત્યાગ્રહ.

(અનુસંધાન પૃષ્ટ ૨૬૫ થી.)

ઉપર ટાંકેલા ઉદ્ગારોમાં મહાત્માજીએ 'પ્રતિજ્ઞા' લેવાનું તાત્ત્વિક રહસ્ય અને પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ઉદ્દેશ બહુ સરળ રીતે અને યોગ્ય વિસ્તારથી વ્યક્ત કર્યો છે એટલે લંબાણના ભય છતાં પણ એ ઉદ્ગારો શબ્દે શબ્દ અહીં ટાંકયા છે. એ પ્રતિજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ એટલી તો જીજ્ઞાસા, ટીકા, ચર્ચાનો વિષય થઇ પડી છે કે તે વિષે કાંઈ પણ કહેવા પહેલાં ગાંધીજીના પોતાનાજ ઉદ્ગારો એ સંબંધે જુદે જુદે પ્રસંગે કેવા નીકળ્યા છે તે જાણવાની જરૂર છે. એમના ભાષણમાંથી હજી એક બે ફકરા ટાંકીશ. એક પ્રસંગે એઓ બોલ્યા હતા: "મારી આવી જાતની પ્રતિજ્ઞા લેવાની ટેવ છે, એની ખોટી નકલ માણસો ન કરે તેને સારૂ હું પ્રતિજ્ઞા લેતોજ બંધ થઇ જાઉં છું. **પણ મારે તો કરોડો મજુરોના સંબંધમાં આવવાનું છે તો તેમ કરતાં મારે મારા આત્માની સાથે નિરાકરણ કરી લેવું જોઇએ. તમને હું બતાવવા માગતો હતો કે તમારી સાથે હું રમવા નથી માગતો.**" વળી એકવાર બોલ્યા હતા, "**જે કિંમત પ્રતિજ્ઞાની હું કરૂં છું તેટલી તમે કરો એ મેં તમને કરીને બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.** તમે એક વાત કરી બતાવી છે. તમને એમ થઇ શકયું હોત કે અમારે તમારી પ્રતિજ્ઞા સાથે શો સંબંધ છે, અમે નથી ટકવાના, અમારે તો જવુંજ જોઇએ; પણ તમે તો એમ નહિ માન્યું, તમે તો અમારી સેવા લેવા બેઠા, અને મેં તમારો મ્હોટો આંક બાંધ્યો, તમારી સાથે મરવું એ મને સુંદર લાગ્યું અને તમારી સાથેજ તરવું એ મને સુંદર લાગ્યું."

આટલું જોઇ લીધા પછી પ્રતિજ્ઞા સંબંધે થયેલી લોકચર્ચા વિચારીએ. હિંદુસ્તાને હજી સુધી લોકનેતાઓને ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા જેવા પ્રયોગો લોકસેવાર્થે કરતા નહના જોયા. પણ મનુષ્યના અધઃપાતને પ્રસંગે તેને ભીષણ પ્રતિજ્ઞાઓ ટકાવી રાખી શકે એ તો મહાત્માજીનો એક સિદ્ધાન્ત છે અને એ સિદ્ધાન્ત દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમણે ઘણીવાર અમલમાં મુકેલો. અહીંના લોકોને એ કેવળ નવોજ પ્રયોગ લાગ્યો. ગાંધીજી અવિવેક ન કરે એવું માનનાર કેટલાકની જીજ્ઞાસા ઉલટી, એવું ન માનનારા કેટલાક એમ પણ માનવા લાગ્યા હતા કે ગાંધીજીએ અકળાઇને મીલમાલેકોને દબાવવા ફિતુર કર્યું છે. પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે પહેલેજ દિવસે આવીને પ્રશ્ન પૂછેલો "આ ઉગ્ર નિશ્ચય કર્યો છે તે આખા જીવનમાં વણાયલા સૂત્રને અનુસરીનેજ થયો હશે એમ હું જાણું છું, પણ તે શા માટે થયો છે તે જાણવા ઇચ્છું છું." આ પછી 'પ્રતિજ્ઞા'ના આધ્યાત્મિક રહસ્ય ઉપર જે ચર્ચા ચાલી તેમાં અહીં ઉતરવાનો ઇરાદો નથી. (કોઇક પ્રસંગે તે ચર્ચા અક્ષરશઃ અપાશે તો આપીશ.)

અહીં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે આખી ચર્ચા દરમ્યાન પ્રો. આનંદશંકરનું કહેવું એવું હતું કે આવી પ્રતિજ્ઞાથી ઘડીકવાર મનુષ્યનું બાહ્ય વર્તન બદલાય, પણ મનુષ્યનું અંતર બદલાતું નથી. ગાંધીજી સમજાવવા ખૂબ મથતા હતા, પણ પ્રો. આનંદશંકરની

ખાતરી ન્હોતી થતી જણાતી. મીલમજુરોનો પ્રશ્ન જે અત્યાર સુધી સંકુચિત હતો તે હવે વિસ્તૃત થયો, તેમાં ગાંધીજીએ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોઇ અત્યાર સુધી જે ગૃહસ્થો તટસ્થ હતા તેઓને પણ પોતાનું તાટસ્થ્ય તજવું પડયું. પ્રો. આનંદશંકરનો સંબંધ આ બાબતમાં આવી રીતે શરૂ થયો. બહારના–હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગના લોકનેતાઓને પણ બહુ ચિંતા થવા લાગી, અને કેમે કરી આ તકરારનો નિવેડો આવે તો સારૂં એમ સૌને થવા લાગ્યું.

મિલમાલેકોને પણ કાંઇ અસર થઇ નહતી એમ નહિ. અલબત્ત, ઘણાક એમ માનતા કે ગાંધીજીનું માલેકોને દબાવવા માટે આ એક ફિતુર અથવા ત્રાગું છે, પણ રા. અંબાલાલભાઇ, જેઓએ અત્યાર સુધી પોતાના કડક આગ્રહથી પોતાના માલિક–ભાઇઓને ટકાવી રાખ્યા હતા તેમના હૈયાને આ બીનાથી સખ્ત આઘાત પહોંચ્યો. તેઓ કલાકના કલાક આવીને મહાત્માજી પાસે બેસવા લાગ્યા, પ્રતિજ્ઞા છોડવાને વિનવવા લાગ્યા. ત્રીજે દહાડે તો એમની સાથે ઘણા મીલમાલેકો ભળ્યા. સૌ ગાંધીજીના ઉપવાસ છોડાવવાને માટે આગ્રહી હતા, પણ મજુરોની પ્રતિજ્ઞા જળવાવવાને તેટલા આગ્રહી નહતા. પ્રતિજ્ઞાની આડકતરી અસર મીલમાલેકોને દબાવવાની થશે એ બાબત ગાંધીજીનું દુર્લક્ષ થયું નહતું. વારંવાર તેઓ આ બાબત માલેકોને સમજાવવા લાગ્યા, પોતાના દરેક ભાષણમાં તેમણે સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા માલિકો ઉપર થતા દબાણને લીધે દૂષિત થાય છે છતાં તેનો મૂળ હેતુ તો મજુરોની પ્રતિજ્ઞાને પોતે કેટલું મહત્વ આપે છે તે મજુરોને બતાવવાનો અને તેમ કરી તેમને ટકાવી રાખવાનોજ છે.

ઘણાક મીલમાલેકો ગાંધીજીને કહેતા હતા કેઃ ‘ આ વખતે **તમારી ખાતર** અમે મજુરોને ૩૫ ટકા આપીએ ? ’ ગાંધીજી ચોખ્ખી ના પાડીને કહેતા કેઃ ‘ મારી દયાની ખાતર નહિ પણ મજુરોની પ્રતિજ્ઞાને માન આપીને, તેઓને ન્યાય આપવાની ખાતર ૩૫ ટકા આપો. ’ ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાની ત્રીજી સાંઝે તેઓ બોલ્યા હતાઃ ” મીલમાલેકોએ આવીને મને કહ્યું કેઃ “ તમારી ખાતર અમે ૩૫ ટકા આપીએ. પણ એમ મારે સારૂ **૩૫ ટકા એ લોકો આપે એ તો મને શમશેરના ઝાટકા સમું** લાગે છે. હું એ વિચાર જાણતો હતો પણ હું પ્રતિજ્ઞા નહિ છોડી શકયો કારણ કે મેં બીજો વિચાર કીધો કે ૧૦૦૦૦ માણસો પડે એટલે ખુદાનો ખોફ કહેવાય. મારે સારૂ અતિશય નીચાજોણું છે કે મારી ખાતર તમને ૩૫ ટકા મળે. ”

આમ ચર્ચા ચાલતી હતી અને ઉપવાસના દહાડા વધતા જતા હતા. ઉપવાસ ગાંધીજીના શરીરમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન કરવાને બદલે, જાણે તેમની સ્ફુર્તિમાં વધારો કરતો હતો. તેમને સમજાવવાના, તેમના ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા છોડવવાના અનેક દિશામાંથી પ્રયત્ન ચાલુજ હતા. અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે કે રા. અંબાલાલભાઇને આ પ્રતિજ્ઞાથી ભારે આઘાત પહોંચ્યો હતો એટલે ગાંધીજીને સમજાવવાના તેમના પ્રયત્ન પણ ભારે હતા. પોતાના પક્ષ માટેની તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કેઃ ‘ આવી રીતે વારંવાર મજુરો મનસ્વી રીતે અમારી સામે થાય અને તેમને બહારથી ઉત્તેજન મળે એ તો સહ્ય થઇ શકે એવુંજ નથી. એમ થયા કરે તો મજુરોમાં discipline જેવી કાંઇ ચીજ જ રહે નહિ અને આવી રીતે અમારી અને મજુરોની તકરાર વખતે હરવખત અમારે ત્રીજાની

મધ્યસ્થી કરવી પડે એ અમને શોભા ભરેલું નથી, એમાં અમારૂં માન રહેતું નથી. આપ **જો ભવિષ્યમાં અમારા અને મજુરાના પ્રશ્ન અમારે માટેજ રાખી, હમેશાને માટે તમારા હાથ એ બાબતમાંથી ધોઇ નાંખો તો અમે તુરત ૩૫ ટકા આપીએ."** આ માગણી તો બહુ ભારે પડતી માગણી હતી. અન્યાય, અનીતિ અને અત્યાચારને પ્રસંગે અંતરની પ્રેરણાથી ઝુઝનાર ગાંધીજી આમ મજુરાની સેવાનાં દ્વાર સદા માટે બંધ થવા દે એ તો બની શકે એમજ નહતું. એટલે સેવાવૃત્તિને સદા રીકે મૂકવાની કબૂલત આપી, મજુરા માટે ૩૫ ટકા લેવાની અને ઉપવાસ છોડવાની વાત ન બની. ત્યાર પછી બીજી રીતે વાટાઘાટ થવા માંડી. 'કેમે કરીને મીલમાલેકાનો આગ્રહ પણ સિદ્ધાન્ત તરીકે કબૂલ થવોજ જોઇએ, તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવીજ મીલમાલેકાની પ્રતિજ્ઞા છે' આ દલીલ રજુ થઇ. 'હું મારી રૈયતને, ખૂબ કરા નાંખી, તેમની દાદ કદી ન સાંભળી, કનડીશ, એવી પ્રતિજ્ઞા રાજા કદી કરી શકતો હશે ?' એમ પ્રતિપ્રશ્નથી માલેકાની દલીલની અયથાર્થતા ગાંધીજીએ બતાવી આપી છતાં આ બધી તકરાર દરમ્યાન, પોતાના ઉપવાસથી માલિકા ઉપર દબાણ થાય છે એ વાત ગાંધીજીના મનમાંથી ન્હોતી ખસતી. એટલે માલિકાની પ્રતિજ્ઞા જાળવવાના કૃત્રિમ ઉપાયો સ્વીકારવા પણ તેઓ તૈયાર થયા. લડતની પહેલાં બંને પક્ષ વચ્ચે જે પંચનું તત્વ સ્વીકારાયલું હતું તે પંચનું તત્ત્વ હજી પણ ગાંધીજીને તો કબૂલજ હતું. 'મજુરાની પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર જળવાય તો પછી પંચ કહે તે મજુરા કબૂલ રાખશે' એમ ગાંધીજીએ સ્વીકારી લીધું. આથી સમાધાનનો મ્હોટા રસ્તો નીકળ્યો. પરિણામે મજુરાની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા પહેલે દિવસે ૩૫ ટકા વધારો, માલિકાની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા બીજે દિવસે ૨૦ ટકા વધારો અને ત્રીજે દિવસે મજુરા અને માલિકાએ નીમેલા પંચ ઠરાવે તેટલા ટકા વધારો આવી દરખાસ્ત સમાધાનના આધારરૂપે રજુ થઇ. ત્રીજેજ દિવસે પંચ તકરારનો નિવેડો લાવી શકે નહિ, અને અમુક ટકા ચૂકવી શકે નહિ માટે તેમને તપાસ કરવા માટે પુરતી મુદત મળવી જોઇએ એમ સ્વીકારાયું અને આ મુદત ત્રણ મહિનાની હોવી જોઇએ એમ પણ બંને પક્ષ વચ્ચે ઠર્યું. પંચનો ઠરાવ આવે તે પહેલાં મજુરાને કેટલા ટકા મળે ? આ સવાલનો નિકાલ બંને પક્ષે ખરછોડથી આણ્યો. મજુર પક્ષે ૭॥ ટકા ઓછા કર્યાં, માલિક પક્ષે ૭॥ ટકા વધાર્યા, અને એ વચગાળાના સમયમાં ૨૭॥ ટકા વધારો મળે એમ ઠર્યું. પંચ તરીકે, બંને પક્ષને અનુકૂળ એવા પ્રો. આનંદશંકરને કબૂલ રાખવામાં આવ્યા. આ તકરારમાં ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાના દિવસથી સક્રિય રસ લેનાર પ્રો. આનંદશંકરને માથે આ જવાબદારી વાજબી રીતેજ આવી પડી, અને એમણે પ્રસન્ન મને એ સ્વીકારી. હવે તો કાંઇ કરવાનું બાકીજ નહતું. બીજે દિવસે સવારમાં તો મજુરાને ખબર પડી ગઇ હતી કે તકરારનો નિકાલ આવ્યો છે એટલે હજારો જણ શાહપુર દરવાજા ઉપરના ઝાડ નીચે આવી બેઠા હતા, અને નિકાલ શી રીતે આવ્યો એ જાણવાની આતુરતાથી રાહ જોઇ બેઠા હતા. આજે કમિશનર સાહેબને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, અને તેમણે તે ખુસુસ કરીને સ્વીકાર્યું હતું. શહેરના બીજાં ઘણાં પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરૂષો પણ હાજર હતાં. અગીઆર વાગે ગાંધીજીએ આવીને સમાધાનીની હકીકત મજુરાને સમજાવી. આ સમજુતી ગાંધીજીના શબ્દમાંજ અહીં રજુ કરીશું. "જે સમાધાની હું

તમારી આગળ મૂકવાનો છું તેમાં માત્ર મજુરોની ટેક રહી જાય છે એટલુંજ છે, તેમાં તે સિવાય કાંઈજ નથી. શેઠીઆઓને મેં મારાથી બને તેટલું કહ્યું, ૩૫ ટકા હમેશને માટે આપવાનું કહ્યું, એ વાત તેઓને બહુ ભારે લાગી. હવે એક વાત હું કહી દઉં આપણી માગણી એકપક્ષી હતી. આપણે લડત પહેલાં એઓનો પક્ષ જાણવાની માગણી કરી હતી, પણ તેઓએ તે કબલ કરી નહતી. હવે શેઠીઆઓ પંચની વાતને કબૂલ થાય છે, હું પણ કહું છું કે પંચને આ વાત ભલે સોંપાય, પંચની પાસે હું ૩૫ ટકા લઈ શકીશ. જો પંચ કાંઇક ઓછું ઠરાવશે તો હું સ્વીકારી લઇશ કે આપણે માગવામાં ભુલ કરી છે. શેઠીઆઓએ કહ્યું કે જેવી તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવી અમારી પ્રતિજ્ઞા પણ છે. મેં કહ્યું કે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો તમારે અધિકાર નથી. પણ તેઓએ આગ્રહ ધર્યો કે અમારી પ્રતિજ્ઞા પણ સાચી છે. બંનેની પ્રતિજ્ઞા મેં વિચારી. મારો રોજો વચ્ચે આડો આવ્યો. હું એમ એ લોકોને નહિ કહી શકું કે હું સાચું તેજ આપશો તો હું મારો અપવાસ તોડું; આ તો મારી નામર્દી કહેવાય. આથી મેં કબૂલ્યું કે આપણી બંનેની પ્રતિજ્ઞા અત્યારે રહે અને પછી પંચ ઠરાવે તે ખરૂં. એટલે આપણી સમાધાની ટૂંકામાં એ કે પહેલે દિવસે આપણી પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૩૫ ટકા વધારો મળે, બીજે દિવસે શેઠીઆઓની પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૨૦ ટકા વધારો મળે, અને ત્રીજે દિવસથી તે પંચ પોતાનો નિવેડો આપે ત્યાં સુધી ૨૭॥ ટકા અને પછીથી પંચ ૩૫ ટકા ઠરાવે તો શેઠીઆઓ આપણને ૭॥ ટકા મજરે આપે અને ૨૭॥ ટકાથી ઓછા ઠરાવે તો આપણે મજરે આપીએ" આ શબ્દોને મજુરોએ ભારે હર્ષનાદથી વધાવી લીધા પણ તેઓને એટલી હરખની ખબરજ આપવાની નહતી. બે શીખામણના શબ્દ પણ કહેવાના હતા, તે પણ કહી દેવાની ગાંધીજીએ આજ તક સાધી: "આપણે સાથે મસલત કરી છે તો હવે અમને મળ્યા વિના કસમ નહિ લેશો. જેને અનુભવ નથી, જેણે કાંઇ ખેડયું નથી, તેને કસમ લેવાનો અધિકાર નથી. મેં ૨૦ વર્ષના અનુભવ બાદ વિચાર્યું કે કસમ લેવાનો અધિકાર મને છે. કસમ લેવાને માટે તમે લાયક નથી બન્યા એમ મેં જોયું છે અને મોટેરાને પૂછયા વિના કસમ લેશો માં. કસમ લેવા પડે તો અમારી પાસે આવજો. લેવા પડે તો એમ માનજો જે જેમ આજે તેમ બીજે વખતે પણ અમે તમારે માટે મરવાને તૈયાર થઇશું. પણ તમે અમને સાક્ષી રાખીને જે કસમ લેશો તેને માટેજ અમે તમને મદદ કરશું એમ યાદ રાખજો. ભૂલથી લીધેલા કસમ તોડી પણ શકાય છે, તમારે તો કસમ કેમ લેવા, ક્યારે લેવા, તે પણ શીખવાનું છે." મીલમાલેકોએ આ સમાધાનીની ખુશાલીમાં મજુરોને મીઠાઇ વહેંચવાની માગણી કરી હતી તે માગણી પણ આનંદની સાથે સ્વીકારવાનો, મજુરોને, આ પછી, આગ્રહ કર્યો હતો. મજુરોએ માગણી પણ હર્ષથી વધાવી લીધી હતી. સમાધાની સૌને કબુલ છે એમ બતાવવાને પણ મજુરોના જૂદા જૂદા વિભાગમાંથી અગ્રણીઓ બહાર પડયા હતા અને ટૂંકા સમયોચિત ભાષણથી તેઓએ પોતાનો હર્ષ અને ઉપકાર દર્શાવ્યો હતો. આ પછી મજુરો અને સ્નેહીઓના આગ્રહથી ગાંધીજીએ ત્યાંજ પોતાનો ઉપવાસ તોડયો હતો. ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબ મી. પ્રૅટ પણ આ પ્રસંગે પોતાનો હર્ષ દાબી શકયા નહતા અને તેમણે પણ એક ટૂંકું બંને પક્ષને અભિનંદન આપનારૂં ભાષણ કર્યું હતું. "તમારી વચ્ચે સમાધાન થાય છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે; મને સંપૂર્ણ ખાતરી

છે કે જ્યાં સુધી તમે ગાંધી સાહેબની સલાહ લેશો અને કહેલું કરશો ત્યાં સુધી તમારૂં ભલું થશે અને તમને ન્યાય મળશે. તમારે યાદીમાં રાખવાનું છે કે તમારે માટે ગાંધી સાહેબે તથા તેમનાં મદદગાર બાનુઓ અને ગૃહસ્થોએ ખૂબ દુઃખ વેઠયું છે, તસ્દી લીધી છે, તમારા ઉપર પ્રેમ અને દયા બતાવ્યાં છે. એ તમે હમેશાં યાદીમાં રાખશો. "*

એજ દિવસે સાંજે રા. અંબાલાલભાઈના બંગલાના વિશાળ આંગણામાં બધા મજુરો ભેગા થયા હતા અને મીલમાલેકોએ તેમને મીઠાઈ વહેંચી હતી. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ અને રા. અંબાલાલભાઈએ જે ઉદ્‌ગાર કાઢયા હતા તે મીલમાલેકો અને મજુરો વચ્ચેની આ લડત કેટલી સીધી ચાલી હતી, અને અંતે કેટલી મીઠાશથી બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે બતાવી આપે છે. રા. અંબાલાલનાં એ બે વાકયો બસ થશે, "આજે ૨૨ દિવસે સાળખાતાં ખોલવાનો અને મજુરોએ કામપર હાજર થવાનો જે નિશ્ચય થયો છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. હું વધારે કહેવા માંગતો નથી, પણ એટલું તો કહી જ લઈશ કે કારીગરો ગાંધી સાહેબને પૂજ્ય ગણે છે. તો મીલમાલેકો પણ તેમને કાંઈ ઓછા પૂજ્ય નથી ગણતા, ઉલટા વધારે પૂજ્ય ગણે છે. આપણી એક બીજા વચ્ચેની પ્રીતિ હમેશ રહેશે એમ ઈચ્છું છું."

ગાંધીજીના ઉદ્‌ગારો પણ અહીં ટાંકવા જેવા છેઃ "મને લાગે છે કે જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ અમદાવાદને તો શું પણ હિંદુસ્તાનને આ ૨૨ દિવસની લડતને સારૂ મગરૂરી થશે અને હિંદુસ્તાન એમ માનશે કે જ્યાં આ પ્રકારે લડત ચાલી શકે છે ત્યાં આપણે બહુ આશા રાખી શકીએ છીએ. આ લડત બિલકુલ વૈરભાવ વિના ચાલી છે. મેં તો આવી લડત હજુ સુધી અનુભવી નથી. મેં ઘણી લડત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે અનુભવી છે, પણ એકે એવી નથી જોઈ જ્યાં વૈરભાવ કે ખટાશ આટલે ઓછે અંશે હોય. જે શાંતિ લડતની દરમ્યાન હતી તેજ શાંતિ હમેશને માટે રાખશો એવી મને આશા છે." અને આની જ ખાતર, લોકઆઉટ દરમ્યાનનો પગાર મીલમાલેકો આપે એ સમાધાનીની એક શરત હોવી જોઈએ એવો કેટલાક મજુરોનો આગ્રહ ગાંધીજીએ તત્ક્ષણે જ દાબી દીધો હતો. સમાધાની સંબંધી પત્રિકામાં તો આગ્રહને જ નહિ, પણ એ વિચારને ગાંધીજીએ તુચ્છ ગણી કાઢયો છેઃ "લોક–આઉટનો પગાર માગવો એ માલિકોનાં પૈસાથી લડત લડયા જેવું છે, એવો વિચાર મજુરોને શરમાવનારો છે. લડવૈયા પોતાના બળ ઉપરજ લડી શકે. વળી મજુરોને માલિકોએ પગાર ચુકવી દીધો. હવે તો મજુરો નવી નોકરી શરૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય એટલે બધું વિચારતાં મજુરોએ લોક–આઉટ દરમ્યાનનો પગાર લેવાનો વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ.×

તે સાંજના ભાષણમાંના કેટલાક ઉદ્‌ગારો તો મીલ માલિકોના હૃદયને હલાવે એવા

---

*અહિં ભૂલવું ન જોઈએ કે ખેડા સત્યાગ્રહની લડત જ્યારે પૂર રસાકસીએ ચઢી હતી ત્યારે રોષને વશ થઈને આ જ કમિશનર સાહેબે આ ઉદ્‌ગારોને અણછાજતા કાઢયા હતા. પણ તેનો સુંદર જવાબ ગાંધીજી આપી ચૂકયા છે. એટલે અહીં તેમાં ઉમેરવાની જરૂર નથી. એ એટલું સિદ્ધ કરે છે કે સારામાં સારા અમલદારો પણ ઈજ્જતના ભૂલાવેલા ભાનમાં વિવેક છોડી દેતાં અચકાતા નથી.

× મીલો ખુલ્યા પછી આ પગાર સંબંધે કેટલીક ખુટખટાઈ તકરાર થઈ હતી તેને માટે મજુરો એટલા જવાબદાર હતા તેટલાજ મીલમાલેકો જવાબદાર હતા.

અને તેમની સ્મૃતિમાંથી કદી ન ખસે એવા હતાઃ "હું તમારા તરફથી (મજુરો તરફથી) શેઠીઆઓની માફી માગું છું. મેં એઓને બહુ દુઃખ આપ્યું છે. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી તે તમારા માટે હતી પણ દુનિયામાં હમેશ દરેક વસ્તુને બે પક્ષ રહેલ છે, તેમ મારી પ્રતિજ્ઞાની અસર તેમના ઉપર પણ થઇ છે. હું દીન વચને તેમની માફી માગું છું. હું જેટલો મજુરોનો સેવક છું તેટલોજ તમારો (શેઠીઆઓનો) સેવક છું. મારી એટલી જ માગણી છે કે મારી સેવકાઇ તમે બરોબર વાપરજો."

બીજે દિવસે ગાંધીજીની પ્રત્યે અને તેમની સાથે આ લડતમાં ભાગ લેનાર ભાઈ બ્હેનો પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતા બતાવવા સારૂ મજુરોએ જે હર્ષસંમિલનો કર્યાં હતાં અને હર્ષયાત્રા કાઢી હતી તેનું અત્રે સૂચન માત્રજ શકય છે. આવાં દૃશ્યો અમદાવાદ શહેરમાં અગાઉ ભાગ્યેજ થયાં હશે, એમ તે જોનારાઓ સાક્ષી પૂરે છે.

(લડત પહેલાં લેવાયલા ગાંધીજીના અનશન વ્રત સંબંધે અને લડત પછી થયેલી સમાધાની સંબંધે અનેક ટીકા થઇ છે. એ ટીકાના ઔચિત્ય–અનૌચિત્યમાં ઉતરવાનો અહીં ઇરાદો નથી. ગાંધીજીએ પોતે એ બંને બાબત પોતાના આત્માની કેવી આકરી પરીક્ષા કીધી છે તે આ ટીકા કરનારાઓને જણાવી લેવું અસ્થાને નહિ ગણાય. સમાધાનીને આગલે દિવસે સમાધાનીની શરતો સંબંધે રા. અંબાલાલભાઇને પત્ર લખતાં એઓએ જણાવ્યું હતું: " મને જમાડવાની ઇચ્છા કરતાં આપની ન્યાયવૃત્તિને વધારે માન આપજો. મારો ઉપવાસ મને અત્યાનંદ આપે છે, એટલે સ્નેહીઓએ દુઃખ ભોગવવાનું કારણ નથી. મજુરોને ન્યાયથી મળશે તે વધારે પચશે–વધારે નભશે. સાધારણ મનુષ્યોને ચોખવટ વધારે રુચિકર હોય છે. ૩૫ ટકા, ૨૦ ટકા અને પંચ એ મૂર્ખતા, ધર્મ અને ગર્વ સાચવવા આપણે કહી શકીએ, સાંખી શકીએ. મજુરો તેને પ્રપંચ માને, કેમકે તેઓ સરળ છે, તેથી મને બીજો કોઇ રસ્તો મળે તો વધારે ઠીક જણાય છે. ઉપલું કબૂલ રખાવવા ધારશો તો હું તે કબૂલ રાખીશ પણ ઉતાવળ નહિ કરવા દઉં. પંચ મળીને હમણાંજ નિકાલ લાવીએ અને તેજ ભાવ જાહેર કરીએ એટલે પહેલે દહાડે ૩૫, બીજે દહાડે ૨૦ અને ત્રીજે દહાડે પંચ ઠરાવે તે. આમાંયે મૂર્ખતા તો છે, પણ ચોખવટ છે. ત્રીજા દહાડાના આંકડા આજથીજ જણાવવા."

સમાધાનીને દિવસે સવારે આપેલા ભાષણમાં આ જ બાબત બોલતાં એઓએ કહ્યું હતું: " હું જે તમારે માટે લાગ્યો છું તે આપણી પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર પાળવા માટે બસ થશે, આત્મા માટે નહિ. આત્માવાળા આપણે હજી નથી એટલે અક્ષરથી જ આપણે સંતોષ પકડવો પડશે." પણ આથી વધારે ઉંડા અને આકરા આત્મનિરીક્ષણવાળા ઉદ્‍ગાર તો હજી બાકી છે. ઉપવાસ સંબંધે કેટલાક ઉદ્‍ગારો અગાઉ ટાંકવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત આ ઉદ્‍ગારો ઉપવાસવ્રત અને સમાધાની એ બંને ઉપર અપરંપાર પ્રકાશ પાડે છે. સમાધાનીના દિવસના પ્રાતઃકાળે પોતાના આશ્રમવાસીઓ સમક્ષ એ ઉદ્‍ગાર નીકળ્યા હતા, અને ગાંધીજીની પરવાનગીથી, એ અહીં ઉતારવામાં આવે છે: " આજે દશ વાગ્યા પહેલાં સમાધાન ઘણું કરીને થઈ જશે. એ સમાધાન મારી પ્રમાદરહિત સ્થિતિમાં હું જોઇ રહ્યો છું, અને

જોઉં છું કે હું તે કદી નહિ સ્વીકારૂં એવું થયું છે. પરંતુ તેમાં મારી ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાનો દોષ છે. મારી એ પ્રતિજ્ઞામાં ઘણા દોષો રહેલા છે. ઘણા દોષો એટલે ગુણ થોડા અને દોષ વધારે એમ નહિ. પણ જેમ તે અત્યંત ગુણોથી ભરેલી છે તેમ તેમાં દોષો પણ ઘણા છે. મજુરોના સંબંધમાં તે ભારે ગુણોવાળી છે, અને તેનાં પરિણામ તેજ પ્રમાણે સુંદર આવ્યાં છે. માલિકોના સંબંધમાં તે દોષોવાળી છે, અને તેટલા પુરતું મારે નમવું પડયું છે. મીલમાલેકોના ઉપર મારા ઉપવાસનું દબાણ છે તે હું ગમે તેટલી ના પાડું પણ લોકોને લાગ્યા વિના રહેજ નહિ, અને દુનિયા માને પણ નહિ. માલિકો, આ મારી કનિષ્ઠ દશાને લીધે, સ્વતંત્ર રહ્યા નથી, અને કોઇ માણસ દબાણની નીચે હોય ત્યારે તેની પાસે કાંઇ લખાવી લેવું, તેની પાસે કાંઇ શરત કરાવવી કે તેની પાસેથી કાંઇ લેવું એ ન્યાય વિરૂદ્ધ છે. સત્યાગ્રહી કદી તેમ કરે જ નહિ, અને તેથી મારે આ બાબતમાં નમતું મુકવું પડયું છે. શરમમાં પડેલો માણસ શું કરી શકે ? હું થોડી થોડી માગણી કરતો ગયો તેમાંથી તેમણે ખુશીથી જેટલી સ્વીકારી તેટલીજ મારે લેવી પડી. હું પૂરેપૂરી માગણી કરૂં તો તેઓ પૂરેપૂરી સ્વીકારે. પરંતુ તેમને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને તેમની પાસેથી હું તે ન જ લઇ શકું. એ તો મારે ઉપવાસ તોડી નરકનું ભોજન કરવા બરોબર થાય, અને અમૃતનું પણ યથાકાળે ભોજન કરનારો હું તે નરકનું ભોજન કેમ કરી શકું ?." આ પછી કાંઇ વધુ ખુલાસાની જરૂર રહે છે ખરી ? કે કાંઇ ટીકાને અવકાશ રહે છે ખરો ? છતાં જેમને ન ખબર હોય તેમની માહિતીની ખાતર કહેવાની જરૂર છે કે પંચ ઠરાવે તેટલો વધારો સ્વીકારી લેવામાં પ્રતિજ્ઞાનો લેશ માત્ર ત્યાગ થયો નથી, કારણ સમાધાની પહેલાં, લડત દરમ્યાન પણ, મજુરપક્ષ તરફથી તો પંચની જ માગણી કરવામાં આવી હતી અને તે માગણી સ્વીકારવાને મીલમાલેકોએ તૈયારી બતાવી ન હતી: પંચનું તત્ત્વ સ્વીકારાય તો મજુરપક્ષને પોતાનો સ્વતંત્ર આગ્રહ હતોજ નહિ અને સમાધાનીમાં પંચનું તત્ત્વ મળી રહ્યું.*

મીલમાલેકોએ ગાંધીજી માટે દયાથી પ્રેરાઇ ગાંધીજીની માગણી સ્વીકારી અને તેથી મજુરોની લડત રસ વિનાની થઇ ગઇ એમ કહેવું પણ બહુ ભૂલભરેલું છે. સમાધાની પહેલાં મીલમાલેકોએ જે દલીલો કરી છે, અને એ દલીલો કરવામાં જેટલા દહાડા લીધા છે તેજ બતાવે છે કે મીલમાલેકોએ વગર વિચારે કેવળ દિલના દોલાપણાથીજ મજુરપક્ષની માગણી સ્વીકારી ન હતી. વળી, રા. આનંદશંકરભાઇનો ચુકાદો આવે તે પહેલાં તો મજુરોને ઘણે ઠેકાણે ૩૫ ટકા અને ઘણે ઠેકાણે ૩૫ થી વધુ ટકા મળતા થઇ ગયા હતા. તે પણ બતાવે છે કે મીલમાલેકોને વ્હેલા-મોડા, ઓછામાં ઓછા ૩૫ ટકા વધારો આપ્યેજ છુટકો હતો. મીલમાલેકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી કેટલીક પત્રિકાઓમાંની છેલ્લી પત્રિકામાં રા. અંબાલાલભાઇ ઉપર આવેલો મિસિસ બેસંટનો તાર (" For India's Sake, try persuade owner's yield and save Gandhi's life. ") ઉતારી મીલમાલેકોએ પોતાની ઉદારતાથી ગાંધીજીની જીંદગી બચાવવાનો દાવો કર્યો છે અને

* આ બાબત છેલ્લી પત્રિકામાં સરસ રીતે બતાવવામાં આવી છે. જોકે મજુરોની દ્રષ્ટિ સમીપ ૩૫ ટકા વધારો કે પંચના તત્ત્વનો સ્વીકાર, એમ બે પક્ષો હતાં એ માનવું તો જરા કઠણ છે.

વિષે શું કહેવું ? એ પત્રિકા અને મજુરપક્ષની છેલ્લી પત્રિકા સાથે રાખી વાંચી જોવાની વાચકોને ભલામણ છે. ભાગ્યેજ કોઇને ખબર હશે કે એજ દિવસે ગાંધીજીને જે અનેક તારો મળ્યા હતા તેમાં મીસ ફેરીંગ નામની એક ડેનીશ સાધ્વી તરફથી આવો પણ એક તાર આવ્યો હતો: ‘Greater love knoweth no man than that he layeth down his life for the sake of his fellowmen.’

આટલા ઇતિહાસ પછી વિશેષ લખવાનું નથી રહેતું. મજુરપક્ષ અને મીલમાલેકોના પક્ષ તરફથી ચુંટાયલા પંચ પ્રૉ. આનંદશંકરને બંને પક્ષ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલી હકીકત ગયા અંકમાં અક્ષરશઃ છાપવામાં આપી છે, અને પંચ સાહેબનો નિવેડો પણ એજ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકયો છે એટલે તેનો અહીં પુનરુલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. મજુરપક્ષની એકે હકીકતનો ઉત્તર આપવાની મીલમાલેકપક્ષે જરૂર જોઇ નથી એટલું જ નહિ પણ ઉદ્યોગના એ મ્હોટા પક્ષો વચ્ચે જે સંબંધ છે તથા હોવો જોઇએ તે વિષે કેટલાક સંકુચિત વિચારો રજુ કર્યા છે. નવાઇ નથી કે પંચ સાહેબને એમાંથી પોતાને જે જોઇતું હતું તે કાંઇ ન મળ્યું એટલે અને પ્રથમના કરતાં બમણા ત્રમણા નફા કરનાર મીલમાલેકો ફરજ પડે તો મજુરોને આટે તેટલા ટકા વધારો આપી શકે છે એમ પોતે પ્રત્યક્ષ જોયું એટલે, તેમણે બરવલ્હાર ન્યાય આપી દીધો કે: “ મીલમાલેકોએ કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વખતના પગારમાં ૩૫ ટકા વધારો આપવો—એટલે કે ૨૭॥ ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.” આથી જે નિશ્ચયથી ગાંધીજીએ મજુરોને કહેલું કે: ‘ પચ પાસેથી પણ આપણે ૩૫ ટકા લઇ શકીશું ’ એ શબ્દો અક્ષરે અક્ષર સાચા પડયા છે.

ગાંધીજીને પુણ્ય પ્રતાપે અમદાવાદે અને અમદાવાદને નિમિત્તે હિંદુસ્તાને, આ સીધી, સુંદર નિર્દોષ લડતનો લ્હાવો લીધો. અગાઉ ઘણીએ વાર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મીલમાલેકો અને મીલમજુરો વચ્ચે લડતો થઇ છે, પણ તેમાંની એકે આ લડતની માફક સ્વચ્છ સાધનોથી, ધનના નહિ, પણ કેવળ સંકલ્પના બળે, અને સંપૂર્ણ મીઠાશથી, ચાલી નથી; કોઇ પણ લડતનું પરિણામ આ લડતના પરિણામ જેટલું બન્ને પક્ષને હિતકર અને ઉન્નતિકર આવ્યું નથી; અને આ લડતથી ભવિષ્યમાં કાંઇ પણ સંઘટ્ટ ઉત્પન્ન થવાનો અથવા તેથી કાંઇ પણ ગંભીર પરિણામ ઉત્પન્ન થવાનો એટલો બધો ઓછો સંભવ રહ્યો છે કે તેની આજે કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ.

નોંધ.

દિલ્હીની કોંગ્રેસ આપણી રાજકીય તવારિખમાં બે રીતે પંકાશે. (૧) મુંબાઇમાં મળેલી ખાસ બેઠકથી આગળ વધીને તેણે બધા પ્રાંતો માટે સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી અને (૨) અત્યાર સુધીમાં દેશમાં બે મુખ્ય રાજકીય પક્ષ હતા તેના હવે ત્રણ થયા.

કોંગ્રેસના પ્રમુખ પૂજ્ય પંડિત માલવિયાજીએ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે મુંબાઇમાં કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક મળી ત્યાર પછી કેટલાક પ્રાંતની ધારાસભાના બિન અમલદાર સભાસદોએ તેમજ જાહેર મંડળોએ પોતપોતાને માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની–બધાં ખાતાં પહેલેથીજ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપી દેવાની માગણી કરી હતી તેથી કોંગ્રેસે એ વિચારવાનું છે કે મુંબાઇના ઠરાવથી* આગળ વધીને હવે બધા પ્રાંતો માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી કરવી કે નહિ ? આ વિષે સબજેકટસ કમિટીમાં ખૂબ ચર્ચા થયા પછી જે ઠરાવ ઘડાયો અને કોંગ્રેસ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો તેમાં મુંબાઇની બેઠકમાં પસાર થયેલા ઠરાવને સંમતિ આપીને એટલો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો કે પ્રાંતોમાં પહેલેથી જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવું જોઇએ. આ ઠરાવને અનુમોદન અપાયા પછી નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ એવા મુદ્દાનો સુધારો રજુ કર્યો કે (૧) તેમાંથી પ્રાંતો સંબંધી વધારાની કલમ કાઢી નાંખવી (૨) સુધારાની યોજના નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે, એ મૂળ ઠરાવના શબ્દો બાતલ કરવા અને (૩) હિન્દમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર ૧૫ વર્ષમાં સ્થાપવાની મૂળ કલમ પણ રદ કરવી. (બીજા અને ત્રીજા મુદ્દા વિષે આગળના અંકમાં ચર્ચા કરી છે.) આમાં કંઇ આશ્ચર્યકારક નહતું કારણ કે મી. શાસ્ત્રી મોડરેટ પક્ષના પ્રતિનિધિ તરીકેજ કોંગ્રેસમાં આવ્યા હતા. પણ મીસીસ બેસંટ, મી. સી. પી. રામસ્વામી આયર અને તેમના કેટલાક અંગત અનુયાયીઓએ મી. શાસ્ત્રીના સુધારાના પહેલા મુદ્દાને–પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ન સ્થાપવાના મતને ટેકો આપ્યો એથી રાષ્ટ્રીય પક્ષ બે ભાગમાં વહેંચાયો છે. એટલે મોડરેટ પક્ષને ગણતાં કુલ બેના ત્રણ પક્ષ થયા છે, એ જોઇને સૌને ખેદ અને આશ્ચર્ય થયું છે. હવે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગવાની દલીલ સ્પષ્ટ છે. જો બંગાલ, મદ્રાસ, મુંબાઇ વગેરે ઘણા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિ રૂપ આગેવાનો અને મંડળો પોતાના પ્રાંત માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ માગે–કોંગ્રેસે સરકારને હસ્તક રાખવાના ઠરાવેલાં પોલિસ, ન્યાય વગેરે ખાતાં પણ પ્રજાને પહેલેથીજ સોંપી દેવાની માગણી કરે ત્યારે કોંગ્રેસના ઠરાવમાં પ્રજામતને અનુસરી સુધારો કરવો પડે એ સ્પષ્ટ છે. આ સ્હામે મુખ્ય ચાર દલીલો રજુ કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામામાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની ક્રમવાર સિદ્ધિ કરવાનું જણાવ્યું છે, તેનું આ માગણીથી ઉલંઘન થાય છે. આનો રદીઓ પણ અપાયો છે. આ જાહેરનામાનો શબ્દેશબ્દ કોંગ્રેસે પ્રજાને બંધનકારક ગણ્યો નથી–માત્ર મોડરેટોએજ એમ માન્યું છે. અને સ્વરાજ્યની સંપૂર્ણ કલા ક્રમવાર ખીલે એમ માનીએ તેથી આ માગણીને બાધ આવતો નથી, કારણ

---

* [illegible]

કે અમારા મત પ્રમાણે "ક્રમવાર સિદ્ધિ"—એ શબ્દો પ્રાંતિક રાજતંત્રને નહિ પણ આખા હિન્દી રાજબંધારણને લાગુ પડે છે, અને તેથી પહેલે પગલે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગવું અને તેની સાથે હિન્દી રાજતંત્રમાં સ્વરાજ્યનો અંશ માગવો અને બીજે પગલે સંપૂર્ણ હિન્દી સ્વરાજ માંગવું એમાં ક્રમવાર સિદ્ધિના સિદ્ધાંતનો ભંગ થતો નથી. બીજી વિરૂદ્ધ દલીલ એવી છે કે સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય માગવામાં કોંગ્રેસ—લીગની યોજનાનાં મૂળ તત્વનો નાશ થાય છે; કારણકે તે યોજનામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય નહિ પણ તેનો પહેલો હપતોજ માગેલો છે. આનો જવાબ પણ ઉપર પ્રમાણેજ આપી શકાય. જેમને એવો સ્હેજ પણ સંશય હોય કે મુંબઇની બેઠકમાં હિન્દી રાજતંત્રમાં સંપૂણ સ્વરાજ્ય માંગવામાં આવ્યું છે, તેમણે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે દેશની સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ સંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા સરકારને આપવાનું કોંગ્રેસે ઠરાવ્યું છે. આમાં રક્ષણનો સવાલ સામ્રાજ્યની રાજનીતિનો ગણવામાં આવે; પણ જો કોંગ્રેસના ઠરાવ મુજબ પણ દેશની આંતરિક રાજનીતિ પરત્વે વિશાળ સત્તા બિનજવાબદાર સરકારને સોંપવાની હોય અને તે રાજનીતિના કારણસર પ્રજાકીય ધારાસભામાં પસાર થતા કોઇ પણ વિષય સંબંધી કાયદામાં અને સુધારામાં રદ કરવાની સત્તા તે સરકારને હસ્તક હોય તેમજ કારોબારી મંડળના સભાસદો ધારાસભાના મત પ્રમાણે આવજા કરે એમ ન હોય ત્યાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્રની સ્થાપના કેવી રીતે મનાય એ સમજાતું નથી. ત્રીજી એ દલીલ મીસીસ બેસંટે રજુ કરી હતી કે મુંબઇનો ઠરાવ એ રાષ્ટ્રીય અને મોડરેટ પક્ષના સમાધાન રૂપ છે અને તેથી એ ઠરાવથી જરા પણ આગળ વધવું એ સમાધાનનો ભંગ કહેવાય. આના જવાબમાં કોંગ્રેસમાં એક પછી એક વક્તાએ પૂછ્યું હતું કે બન્ને બાજુ તરફથી સમાધાન કરનાર કોણ હતું અને તેમને હમેશને માટે બાંધવાનો શો અધિકાર હતો? વળી મી. શર્મા, અને મી. ગોવિંદ રાઘવ આયર જેવા મોડરેટ પક્ષના આગેવાનોએ પણ આ સમાધાનની દલીલનો ચોખ્ખો નકાર કર્યો હતો અને પછીથી મીસીસ બેસંટે પોતેજ ઉપરની બે દલીલોનો આધાર લીધો છે એટલે આ વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

ચોથી અને અમારા મત પ્રમાણે વધારેમાં વધારે વજનવાળી દલીલ એ હતી કે દેખીતી રીતે બધા પ્રાંતોની રાજકીય ભૂમિકા અને તેમના પ્રતિનિધિઓની માગણી એક સરખી નથી એમ છતાં સર્વેને માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી કરવામાં આપણી મહેચ્છા પરિસ્થિતિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આડકતરી રીતે કોંગ્રેસે પણ આ વાત કબુલ કરી છે કારણ કે પંજાબને મુંબાઇ, મદ્રાસ બંગાલ અને સંયુક્ત પ્રાંતની પાયરી પર મૂકવાની માગણી કરતાં આ ચાર જ પ્રાંતને ગણાવ્યા છે અને બીજા વિસરાયા છે; જો કોઇનો ભેદ ગણવામાં આવ્યો નહોત તો કાંતો પંજાબને બીજા તમામ પ્રાંતના સરખો ગણવાની અથવા મુંબાઈ મદ્રાસ જેવા આગળ વધેલા ગણાતા પ્રાંતની સાથે આસામ કે બ્રહ્મદેશને ગણાવવામાં આવત. આમ નથી કરવામાં આવતું એ પુરવાર કરે છે કે પ્રાંતોની ચઢતી ઉતરતી પંક્તિનો ખ્યાલ કોંગ્રેસથી વિસરાયો નથી. બીજી પાસ મુંબાઇ મદ્રાસ અને બંગાળનાં બધાં પક્ષનાં મંડળોએ અને રાજ પુરૂષોએ જેમ લગભગ એક અવાજે સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી છે તેમ સંયુક્ત અને અન્ય પ્રાંતમાં પણ થઈ નથી તો પછી આસામ, અજમેર, મારવાડ વગેરેની તો વાતજ શી? આ ઉપરથી એમ લાગે કે

કોઇ પણ પ્રાંતનું નામ લીધા શિવાય માત્ર વધારેમાં વધારે આગળ વધેલા પ્રાંતોમાં જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની માગણી કરવી હતી અને કદાચ આ વધારેમાં વધારે સત્ય અને ડહાપણનો માર્ગ ગણાત પણ આથી જે પ્રાંતો આગળ વધેલા ગણાતા નથી તેને ખોટું લાગે એટલુંજ નહિ પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટેની લડતને કોઇક નુકશાન પહોંચે. આમ શુદ્ધ સત્યનો માર્ગ મુશ્કેલી ભરેલો હોવાથી કોંગ્રેસે સૌ પ્રાંતોને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનો સામાન્ય ઠરાવ પસાર કર્યો.

અમને હજી પણ લાગે છે કે હિન્દના તમામ આગેવાન પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થપાય અને છતાં કોંગ્રેસના હાલના ઠરાવની માફક આ બાબતમાં બધા પ્રાંતોને તદ્દન સરખા ન ગણવાનો જે ખ્યાલ મીસીસ બેસંટ સુદ્ધાંત કોંગ્રેસ પક્ષના ઘણાખરા આગેવાનોના મનમાં હતો તે બધાને અનુકુળ થાય એવી ભાષામાં મૂકવાનું કામ તેમની બુદ્ધિ અને વ્યવહારકુશળતા માટે અશક્ય નહતું. છતાં આ ઠરાવથી થયેલા પક્ષભેદને ઘડીભર વિસરીયે તો તે માટે સૌને શુદ્ધ આનંદ અને અભિમાન થવું જોઇએ. હિન્દુસ્થાન જેવા વિશાળ દેશમાં વધારે ને વધારે રાજકાર્ય પ્રાંતિક તંત્રની મારફતજ થવું જોઇશે–થશે, અને પ્રજાના પ્રત્યક્ષ અને નિકટ સંબંધમાં પ્રાંતિક સરકારજ આવે છે એ જોતાં તેમજ કોંગ્રેસ–લીગની યોજનાની મર્યાદા ધ્યાનમાં લઇને હિન્દી રાજતંત્રમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ન માગી શકાય એ ધ્યાનમાં લઇને સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની માગણી અત્યંત ઇષ્ટ અને વ્યાવહારિક છે અને તે બને તેટલા પ્રજાબળથી હાલ તપાસ કરતી કમીટી આગળ અને સરકાર આગળ રજુ કરવાની જરૂર છે. કેટલાંક એવી શંકા જણાવી છે કે જો મુંબાઇની કોંગ્રેસમાં પ્રજાજનોના કુદરતી હક પર અને હિન્દી રાજતંત્રમાં સ્વરાજ્યનો હપતો મેળવવા તરફ ભાર મુકાયો હતો તો આ વખતે સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો વિશેષ ધ્વનિ કોંગ્રેસમાં સંભળાયો છે. આ બેનો સરવાળો એ આપણી કુલ માગણી છે અને પ્રાંતિક સ્વરાજ્યના સવાલપર પક્ષભેદ થયો અને ચર્ચા થઇ તેથી હિન્દી સરકારના સુધારા તરફ આપણું દુર્લક્ષ થશે એમ માનવાને કારણ નથી. પણ છતાં એટલો કબુલ કરવું પડશે કે દિલ્હી કોંગ્રેસે ઘણુંજ વધારે નિકટના અને વ્યાવહારિક લક્ષબિન્દુ તરીકે પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપણી સમક્ષ રજુ કર્યું છે અને અમે એટલુંજ ઉમેરીશું કે બન્ને તાજવામાં ઘણુંજ કિંમતી વજન છે છતાં પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનું તાજવું કાંઇક નમ્યું છે એ આપણી રાજકીય દૂરદર્શિતાનું અને વ્યાવહારિકતાનું સુચિન્હ છે.

પક્ષભેદ.

ઉપર સુચવ્યા મુજબ સંપૂર્ણ પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યના સવાલ પર મીસીસ એનીબેસંટ મી. જીન્હા, મી. સી. પી. રામસ્વામી આયર વગેરે મુઠ્ઠીભર આગેવાનો રાષ્ટ્રીય પક્ષથી જુદા પડયા છે. આ ઉપરાંત કોંગ્રેસે બીજા કેટલાક ઠરાવો પસાર કર્યા છે તેથી પણ તેઓ ઘણાજ નારાજ થયા છે, જો કે એમ માનવાને કારણ છે કે પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યના સવાલ પર તેમના મનનું સમાધાન થયું હોત તો તેમનો જુદો પક્ષ બનત નહિ. સામ્રાજ્ય પરિષદમાં અને સુલેહ પરિષદમાં હિંદી પ્રજા તરફથી ચુંટાયલો પ્રતિનિધિ બિરાજવો જોઇએ એ મતમાં તો તેઓ પણ સંમત છે, પણ પાછળથી જણાયું છે તે પ્રમાણે સુલેહ

પરિષદ ખાતે લોકમાન્ય તિલકની નિમણુંક તેમને ઘણીજ નાપસંદ છે. આથી આ આગેવાનોને એટલું બધુ માઠું લાગ્યું છે અને કોંગ્રેસના ખાસ કરીને સ્વરાજ્યના ઠરાવ સામે તેમનો અંગત મત એટલો વિરોધી લાગ્યો છે કે મી. રામસ્વામી આયરે ઓલ ઇન્ડીઆ કોંગ્રેસ કમીટીના મંત્રી તરીકે રાજીનામુ આપ્યું છે અને તેમણે તેમજ મીસીસ બેસન્ટ અને મી. જીન્હા વગેરે આગેવાનોએ કોંગ્રેસ મતના પ્રતિનિધિ તરીકે વિલાયત જવાની ના પાડી છે. વધારામાં એ પણ જાણવામાં આવ્યું છે કે હોમરૂલ લીગ તરફથી જુદું ડેપ્યુટેશન વિલાયત મોકલવાની મીસીસ બેસન્ટ વ્યવસ્થા કરે છે. મોડરેટ પક્ષની જે પરિષદ મળી હતી તેમાં પણ તેના ઠરાવો અનુસાર સુધારાની યોજનામાં ફેરફાર કરાવવાને વિલાયત ડેપ્યુટેશન મોકલવાનું નક્કી કર્યું છે. આમ સુધારાનો ખરડો થોડા વખતમાં પાર્લામેન્ટમાં રજુ થશે તે વખતે સંભવ છે કે વિલાયતમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્રણ ડેપ્યુટેશન્ થોડા કે વધારે ભેદવાળા સુધારાનો આગ્રહ અને ચળવળ કરતાં માલુમ પડશે. (૧) કોંગ્રેસનું (૨) હોમરૂલ લીગનું (૩) મોડરેટ પક્ષનું. આ બધાની વચ્ચે અને ખાસ કરીને પહેલા અને બીજા પક્ષની વચ્ચે ઐક્યનાં ઘણાં તત્વો છે અને છતાં હિંદુસ્તાનના આગેવાનો મોટામાં મોટા ત્રણ પક્ષમાં વહેંચાઇ જઇને કાંઇક જુદા જુદા સુધારા માટે એક બીજાની સાથે સહકાર કર્યા શિવાય ઇંગ્લંડમાં ચળવળ કરશે તેથી આપણા કાર્યને લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે એમાં કાંઇપણ સંદેહ નથી. વળી જ્યારે આપણે વિચારીએ છીએ કે હાલ યુનિયનિસ્ટ પક્ષની બહુમતિના ટેકાથી મી. લોઇડ જ્યોર્જની સરકાર રચાઈ છે અને લોર્ડ સિડનહામની મંડળી આપણા હિતની સામે કટ્ટી દુસ્મનાવટથી ચળવળ કરી રહી છે અને આથી સુધારાનું ભવિષ્ય પહેલા કરતાં કંઇક ઝાંખુ અને સંદિગ્ધ બન્યું છે તે વખતે આવા પક્ષભેદથી આપણને કેટલું નુકશાન થશે એનું માપ કાઢી શકાય તેમ નથી.

આ ઉપરથી ફરીથી એ વિચારપર અવાય છે કે આ પક્ષભેદ ટાળવાને હજી કાંઇ થઇ શકે ખરૂં ? રાષ્ટ્રીય અને નરમ પક્ષ વચ્ચેનો ભેદ ઉંડો અને સિદ્ધાંતનો છે. વિચાર અને લાગણીના મરોડ બન્નેના જુદા છે. પણ રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં જે ભેદ પડ્યો છે તે એટલો ઉંડો નથી. અલબત જ્યાં વિચારનો ખરેખરો ઉંડો ભેદ હોય ત્યાં તે ઢાંકવો નકામો છે અને કદાચ આગળ ઉપર એમ પણ માલુમ પડે કે જે વહેણમાં કોંગ્રેસનું નાવ ચાલે છે તેનાથી મીસીસ બેસંટની હોડી જુદીજ દિશામાં વળી છે; પણ હજી સુધી તો સંપૂર્ણ પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય સંબંધી વધારાની કલમ શિવાયનો સ્વરાજ્ય સંબંધી તેમજ બીજા મુદ્દાના ઠરાવ વિષે કોંગ્રેસના બન્ને પક્ષ વચ્ચે એકતા છે તેથી હજી પણ પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યની બાબતમાં મતભેદ છતાં પણ મીસીસ બેસન્ટ અને તેમના અનુયાયીઓ કોંગ્રેસ ડેપ્યુટેશનમાં ભળીને વિલાયતમાં તેના વજન, પ્રતિષ્ઠા અને અસરમાં સંગીન વધારો કરે એમ આપણે આશા રાખીશું.

આત્મનિર્ણય.

હાલ પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન, મી. લોઇડ જ્યોર્જ વગેરે મ્હોટા રાજપુરૂષોએ આ શબ્દનો ખાસ કરીને આફ્રિકાનાં જર્મન સંસ્થાનો, મેસોપોટેમીઆ, પોલેન્ડ વગેરેના સંબંધમાં ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેનો તે શબ્દ સૌની જીભે અને છાપાંમાં ગવાયો છે. પણ

કોંગ્રેસે આ સંબંધમાં જે ઠરાવ પસાર કર્યો છે અને પંડિત માલવીઆજીએ તે વિષે પોતાના ભાષણમાં જે કહ્યું છે તે અમને ઘણુંજ અસંબદ્ધ અને કેવળ શાબ્દિક લાગે છે. ખરેખર આખી દુનીઆમાં દુનીઆની જીભે ચડેલો શબ્દ વાપરવામાંજ કોંગ્રેસને ઘણો રસ પડયો હોય એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે મેસેપોટેમીઆના સંબંધમાં આત્મનિર્ણયનો શો અર્થ થાય તે આપણે જોઇએ. પ્રથમ તો તે દેશના જે જુદા જુદા પક્ષમાં લોકો વહેંચાયલા હોય તેના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવામાં આવે અને તેને પુછવામાં આવે કે તેઓ તુર્કોના અમલ નીચે રહેવા માંગે છે કે અંગ્રેજના કે સ્વતંત્રપણે? હવે કોંગ્રેસના પ્રમુખે જણાવ્યું છે કે આ સવાલ આપણે માટે ઉત્પન્ન થતો નથી કારણ કે આપણે બ્રિટિશ સલ્તનતમાં રહીને સ્વરાજ્ય ભોગવવા ઇચ્છીએ છીએ. તો પછી જેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના જુદા જુદા પક્ષની સંયુક્ત પરિષદને તેના બંધારણનો ખરડો ઘડવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું અને પછી તે દેશની પાર્લામેન્ટમાં તે વિષે જે રૂપમાં બ્રિટિશ ખરડો પસાર થયો તેજ રૂપમાં પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેમ મેસેપોટેમીઆની પ્રતિનિધિરૂપ પરિષદ તે દેશને માટે જ બંધારણ ઘડે તેજ આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંત અનુસાર અમલમાં મુકવું જોઇએ. જો આ સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનને લાગુ પાડવાનો હોય તો કાંતો કોંગ્રેસ લીગની જે યોજના હિંદના પ્રતિનિધિ રૂપ મંડળોએ ઘડી હતી તે અમલમાં મૂકવી જોઇએ અથવા એથી પણ વધારે વ્યાજબી તો એ ગણાય કે હાલ હિંદમાં જે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો પ્રવર્તે છે તેમના પ્રમાણસર પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ્ બોલાવવામાં આવે અને તેનેજ હાલ તરત હિંદને માટે જોઇતા બંધારણનો ખરડો ઘડવાનું કામ સોંપવામાં આવે અને તેને પાર્લામેન્ટ મંજુર રાખીને અમલમાં મુકે. આમ આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતનો અમલ કરતાં મોન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડની યોજના તો પૂરેપૂરી ઉડીજ જાય અને સંભવ છે કે મેસેપોટેમીઆ અને જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના જંગલી લોકોને પણ સ્વરાજ્ય આપવાનું નક્કી થયું લાગે છે તો આપણે પણ એવાજ સ્વરાજ્યની માગણી કરીએ. આત્મનિર્ણયના વિચારનો હિંદમાં પ્રચાર થયા પછી અને કોંગ્રેસમાં તેની ચર્ચા થયા પછી સુધારાની સરકારી યોજનાને જુની પુરાણી ગણી બાજુએ મુકી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની માગણી કરનાર પક્ષ હજી સુધી ઉત્પન્ન થયો નથી એ નવાઇની વાત છે અને એટલીજ નવાઇની બીના એ છે કે સુધારાની યોજનામાં થોડા ઘણા ફેરફારજ માગનાર કોંગ્રેસે આત્મનિર્ણયના શબ્દનો નકામો ઉપયોગ કર્યો છે. આ વિષે વિચાર કરતાં એટલુંજ લાગે છે કે આપણી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જેમ થોડે અથવા ઘણે અંશે વિચારના ઉંડા ભેદ સિવાય રાગદ્વેષથી પક્ષભેદ થાય છે તેમ જગતની જીભે ચડેલા શબ્દોના ઉપયોગમાં અને ઉંચી ભાવનાઓના પ્રયોગોમાં આપણી સમવિષમ સ્થિતિની મર્યાદાઓ વિસરાય છે.

સુધારો—પાન ૩૭૯ માં "સુરતનું જાહેરજીવન" એ શિર્ષકને બદલે "ગુજરાતનું જાહેરજીવન" એમ સુધારીને વાંચવા વિનતિ છે.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્.

૧. અમદાવાદમાં રા. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપણા નીચે સને ૧૯૧૬ માં પહેલી મળેલી બેઠકનો રિપોર્ટ પૃષ્ટ રોયલ ૮ સાઇઝના ૩૯૧ કિંમત રૂ. ૧—૦—૦.

૨. ભરૂચમાં મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના પ્રમુખપણા નીચે સને ૧૯૧૭ માં મળેલી બીજી બેઠકનો રિપોર્ટ પૃષ્ટ ૨૯૦ રોયલ ૮ પેજી સાઇઝ કિંમત રૂ. ૧—૦—૦.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

૧. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ.

૨. રા. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન મંત્રી બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્—ભરૂચ.

૩. શાહ મોહનલાલ મનસુખલાલ બુકસેલર, લહેરીપુરા—વડોદરા.

૪. મેસર્સ એચર મેઘજીની કંપની, બુકસેલર—રાજકોટ.

૫. મંત્રીઓ, ગુજરાત કેળવણી મંડળ ભદ્ર—અમદાવાદ.

૬. સાકરલાલ બુલાખીદાસ બુકસેલર, રીચીરોડ—અમદાવાદ.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી પ્રકટ થએલી

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૧—માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ. લેખકો પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા. કિંમત ૦—૧—૦ પૃષ્ટ ૨૬.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૨—હિન્દીજ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઇએ. લેખક રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર. કિંમત ૦—૦—૬ પૃષ્ટ ૧૦.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૩—૩૧ મી અખિલ ભારતવર્ષીય મુસલમાન કેળવણી પરિષદ્‌ના પ્રમુખ મી. હૈદરીનું ભાષણ: ભાષાંતરકર્તા રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા. કિંમત ૦—૧—૦ પૃષ્ટ ૪૦.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૪—સ્રી કેળવણીની ખાનગી સંસ્થાઓ વિષે કમીટીનો રીપોર્ટ. કિંમત ૦—૨—૦. પૃષ્ટ ૫૩.

મંડળના કાર્યની માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે તેનો અહેવાલ મંત્રીઓને લખીને મંગાવવો.

શિરનામું—ગુજરાત કેળવણી મંડળ.
ભદ્ર—અમદાવાદ.

મુંબાઈ હોમ રૂલ લીગ

તરફથી પ્રગટ થતી સ્વરાજ્ય લેખમાળા અને પત્રિકા (ગુજરાતી.)

સ્વરાજ્ય લેખમાળા.

નં. ૧. સ્વરાજ્ય શા માટે ? ૦—૦—૬

નં. ૮. સ્વરાજ્ય (૧૯૦૬ કોંગ્રેસમાં પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ) ૦—૧—૦

નં. ૯. મિસિસ બેસંટનો છેલ્લો સંદેશો. ૦—૦—૬

નં. ૧૧. મેસોપોટેમીઆ કમિશનના રિપોર્ટ સંબંધી મી. મોન્ટેગ્યુનું ભાષણ. ૦—૧—૦

નં. ૧૨. સત્યાગ્રહનું રહસ્ય (દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીની ચળવળ.) ૦—૧—૦

નં. ૧૪. મુંબઈની હોમ રૂલ લીગ તરફથી નામદાર વાઈસરોય તથા નામદાર મોન્ટેગ્યુને કરેલી અરજી. ૦—૦—૬

નં. ૧૫. મિસિસ બેસંટનું ભાષણ. ૦—૨—૦

નં. ૧૬. મી. જમશેદ મહેતાનું ભાષણ. ૦—૧—૦

નં. ૧૭. ઓલ ઇન્ડિયા મોસ્લેમ લીગની ૧૯૧૭ની બેઠક વખતે સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખ મી૦ અબદુલ લતીફ આદમજીએ આપેલું ભાષણ. ૦—૧—૦

નં. ૧૮. એંગ્લોના દુઃખો. ૦—૧—૦

નં. ૧૯. હોમરૂલરે શું જાણવું જોઈએ ? ૦—૨—૦

નં. ૨૦. લોકશાસન.

નં. ૨૧. મુંબઈની ખાસ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સૈયદ હસન ઈમામનું ભાષણ. ૦—૧—૦

નં. ૨૨. સુધારાની યોજનાના મુદ્દા. અને હિંદી પ્રધાન તરફથી બહાર પડેલા સુધારા સંબંધી વિચાર ચલાવવા મળેલી હિંદી રાષ્ટ્રીય પરિષદની ખાસ બેઠકમાં પસાર થયેલા ઠરાવો. ૦—૧—[illegible]

સ્વરાજ્ય પત્રિકા નકલ ૧ પૈસો.

નં. ૧. પાર્લામેન્ટમાં હિન્દ.

નં. ૨. સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે !

નં. ૩. કેળવણી અને સ્વરાજ્ય.

નં. ૪. હિન્દની ગરીબાઈ.

નં. ૫. મિસિસ બેસંટનો સંદેશો.

નં. ૬. એકનીતિ અને પ્રમાણિકતા.

નામદાર ગોખલેનાં

ભાષણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

(સચિત્ર.)

ભાગ ૧ લો.

કીંમત દશ આના. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:—હોમરૂલ લીગ-મુંબઈ શાખા.

૨૧૧, હોર્નબી રોડ, કોટ-મુંબઈ.

આ માસિક અમદાવાદ ... ઉપર મી. ગુજરાત ... પ્રેસમાં છાપ્યું છે, અને ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે અમદાવાદ ... પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

પુસ્તક ૪ થું.] [અંક ૯

નવજીવન

અને

સત્ય

માર્ચ, ૧૯૧૬.

તંત્રી અને પ્રકાશક,

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

ખાડીઆ—અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩—૦—૦; છુટક નકલ આના ૪.

[illegible]

સૂતર રંગવાના જુદી જુદી જાતના રંગ
...ટા જથ્થામાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.
...વાને કામ આવે એવા દૂર દેશાવરથી
...પ્ર મંગાવેલા અનેક જાતના
કીફાયત ભાવે અમારે
મળશે.

પ્રાગજી સુરજી કું.

રંગના મુખ્ય વેપારી.

ટેલીગ્રાફીક એડ્રેસ : પ્રાગરાજ. ટેલીફોન નંબર ૩૨૫૫.

—વધુ વિગત માટે
લખો યા રૂબરૂ મળોઃ—

પ્રાગજી સુરજીની કું.
ચાર્ટર્ડ બેન્કના મકાનમાં,
એસ્પલેનેડ રોડ,
ફોર્ટ—મુંબઈ.

નવજીવન અને સત્યની સૂચનાઓ.

૧. નવજીવનના પાના ૪૮ ને બદલે ૬૪ કર્યા છે.

૨. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહકોએ પોતાનો નંબર લખવો.

૩. મનીઓર્ડરના કુપનમાં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરૂં શરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું.

૪. કોઇ અંક ન મળે તો તે વિષે અમને મોડામાં મોડી ખબર બીજો અંક મળેથી આપવી.

૫. હિંદુસ્થાન તથા સીલોનની બહાર વી. પી. જઇ શકતું નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ દીઠ એક આનો પડે છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂ. ૨-૯-૦ અગાઉથી પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે.

૬. કોઇ પણ માસથી ગ્રાહક થઇ શકાય છે.

૭. **વાર્ષિક લવાજમ** [પોષ્ટેજ સાથે] રૂ. ૨) રાખવામાં આવ્યું છે.

૮. આ પત્રમાં શુદ્ધ ભાષામાં, પત્રની એક બાજુએ, શાહીથી, તરત વાંચી શકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકાશે.

૯. લખનારાઓ અમારી અંગત જાણ માટે પોતાનું ખરૂં નામ, ઠેકાણું સાથે લખી મોકલશે નહીં તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ અપાશે નહીં.

૧૦. રદ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પાછા મોકલવા હમે બંધાતા નથી. જેમણે જોઇએ તેમણે તે સારૂ પોસ્ટેજની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવા.

જાહેર ખબરના ભાવ.

આખું પાનું	એક વર્ષ	રૂ. ૭૨	આખું પાનું	૭ માસ	રૂ. ૪૨
અડધું ,,	,,	૪૨	અડધું ,,	,,	૨૪
પા ,,	,,	૨૪	પા ,,	,,	૧૫

પુઠા ઉપરના ખાસ ભાવ માટે લખોઃ—

ભદ્ર—અમદાવાદ.

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
બી. એ. એલએલ. બી.
તંત્રી અને પ્રકાશક, **નવજીવન અને સત્ય.**

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪ થું.]   માર્ચ, ૧૯૧૯.   [અંક ૯.

જિસેપ મૅઝિનિ.

નોંધ:—હિંદુસ્તાન આજકાલ ઘણા જ વિયોગી રાજકીય ફેરફારોમાંથી પસાર થાય છે. હિંદુસ્તાને જગવિખ્યાત લડાઈમાં જે અથાગ હિસ્સો આપ્યો છે તેના બદલામાં માન-અકરામની લહાણી તરીકે તેની કોટે બે રૉલેટ કાયદાઓ રૂપી બે બંધ એનાયત થવાની તૈયારીમાં છે. એવે સમયે હિંદુસ્તાન જાગૃત થયું છે અને દેશમાં સત્યાગ્રહની જબરદસ્ત લડત ચાલુ થઈ છે. સત્યાગ્રહ ગુપ્તપણે પ્રગટ તે માટે દરેક દેશાભિમાનીનાં દિલમાં અસાધારણ જુસ્સો ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી જ મહાત્મા ગાંધીજીએ રસ્કિનના પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી રસ્કિનના સુવિચાર પ્રજા સમક્ષ રજુ કીધા છે, અને તેના પરિણામે પ્રજામાં વધારે જુસ્સો, વધારે ઉત્સાહ, વધારે એકાગ્રતા, ઉત્પન્ન થયાં છે. આવી પરિસ્થિતિમાં “ આધુનિક ઇટલીના સ્થાપકો ” નામક અંગ્રેજી પુસ્તકનું આ ભાષાંતર પ્રજા સમક્ષ ગયા અંકથી રજુ કરૂં છું. મૅઝિનિ, કાવૂર અને ગૅરિબાલ્ડી જેવા મોટા અને સમર્થ વીરપુરૂષો પોતાના દેશના ઉદ્ધારને માટે કેવા અને કેટલા પ્રયત્ન કરી ગયા છે તે આ લેખમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આજના દેશના જમાનામાં જે જાતની ભાષા જોઈએ છે તે જાતની જુસ્સાવાળી ભાષા ઉતારવાનો પ્રયત્ન કીધો છે. મહાત્મા ગાંધીજીના થોરોના વિચારવાળા “ કાયદાની સામે થવાની ફરજ ” વાળા લેખથી પ્રજામાં જે બનાવનું શૌર્ય જાગી ઉઠ્યું છે. તેમાં મારા આ લેખના વાચનથી લેશમાત્ર પણ વધારો થશે, અને નજીકના ભવિષ્યની સત્યાગ્રહની લડતમાં જે ધૈર્ય, શૌર્ય મક્કમપણું આદિ જોઈશે તેમાં આથી સહેજ પણ વધારો થશે તો મારો આ નમ્ર પ્રયત્ન સફળ થયો માનીશ. सत्यमेव जयते नानृतम् ।

લેખક.

આ દેવનિંદક ધતિંગનું પરિણામ તો હજી હવે બ્હાર આવે છે. ટ્રોપોમાં તેમ જ લેબેકમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના પૂરેપૂરી સર્વોપરિ હતી. કોઇ પણ રાષ્ટ્રના તંત્રમાં ફેરફાર કીધાથી સંબદ્ધ રાષ્ટ્રોને ડાકું ઘાલવાનો હક મળે છે, એવા ક્રૂર વાદ સામે વાંધો ઉઠાવનાર માત્ર અંગ્રેજ વિદેશ-મંત્રી અંતર્નિહિત લૉર્ડ કૅસલરીઘ એકલો જ હતો; એક હમણાંનો ઇતિહાસકાર સત્ય કહે છે તે પ્રમાણે આ વાદથી “ જો સુધારાનો ખરડો બેરગુનમથી પસાર કરવામાં આવ્યો હોત તો, લન્ડન

ઉપર સંયોગલશ્કર ધકેલવાની સત્તા ઝારને મળી હોત." લૉર્ડ કૅસલરીએ વિવિધ સત્તાઓને અજાયબ સ્પષ્ટતાથી બતાવી આપ્યું હતું તે પ્રમાણે, વિવિધ રાષ્ટ્રોનાં અંતકાર્યોમાં ડાકું ઘાલવાના સંબદ્ધ રાજાઓનો હક્ક ઇંગ્લાંડ કદિ પણ સ્વીકારી શકયું ન હતું. પરંતુ, આ વાંધો હોવા છતાં દક્ષિણ ઇટલિમાંની ઉદાર હીલચાલને નાબુદ કરવાનું કામ ઑસ્ટ્રિયાને જ સોંપવામાં આવ્યું હતું. રાજા ફર્ડિનન્ડ પોતાના કમનશીબ રાજ્યની સરહદ ઓળંગીને જેવો પેલી તરફ નીકળ્યો તેવો જ તેણે પોતાના બન્ધુ રાજાઓને એક કાગળ લખ્યો અને તેમાં તેણે એવું કબુલ કરી દીધું કે, "બધી છૂટ મારી પાસેથી જોરજુલમથી કઢાવી છે; તો છેક હમણાંની મારી બધી પ્રવૃત્તિ નષ્ટ થઇ સમજવી. "ઑસ્ટ્રિયાનું લશ્કર નેપલ્સ ઉપર કુચ કરી ગયું; નેપલ્સનું લશ્કર ન્હાસી ગયું; રાજાને પાછો બેસાડવામાં આવ્યો; રાજ્યબંધારણ તોડી પાડવામાં આવ્યું; અને બળવાખોર આગેવાનોને કાં તો કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યા અથવા તો તુરતોતુરત ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા. આ જ રીતે રાજકુમાર મીટર્નિક ઇટલિના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના બધા ઇટલિવાસીઓને ઑસ્ટ્રિયાની ઝુંસરીએ રેંસતો હતો.

નેપલ્સમાં જેમ હતું તેમ પીડમૉન્ટમાં પણ હતું. બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં આ રાષ્ટ્ર મીટર્નિકની સમ્મતિને ઓછું પરતંત્ર હતું. જ્યારે ઑસ્ટ્રિયાના લશ્કરે નેપલ્સ ઉપર કુચ કરી ત્યારે, ઇટલિના સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝપાટો લગાવવાની તક મળી ગઇ છે તેમ વિચારીને પીડમૉન્ટના પ્રજારક્ષીઓ, ઑસ્ટ્રિયાના લશ્કરની હરોળમાં પોતાની જાતને ઝંપલાવવાના ઇરાદાથી લૉમ્બાર્ડિના અસંતુષ્ટ લોકો સાથે જોડાઇ ગયા. ઉત્તર તરફની હીલચાલ જો કે મોટે ભાગે કાર્બોનરિનું કાર્ય હતું તે છતાં પણ તેમાં સાર્ડીનિયાના ઐકરાજ્ય માટે દુશ્મનાવટ જેવું કંઇ ન હતું. "અમારાં હૃદય રાજાને નિમકહલાલ છે, પરંતુ નિમકહરામી સલાહમાંથી એમને મુકત કરવા અમે ઇચ્છીએ છીએ ઑસ્ટ્રિયા વિરૂદ્ધ લડાઇ, સ્પેઇનમાં અપાયું છે તેવું રાજ્યબંધારણ; એ જ લોકોની મનેચ્છા છે." પરંતુ રાજા વિકટર ઇમૅન્યુઅલ, જો કે અંદરખાનેથી ઉદાર અર્થમાં છૂટ આપવાની તરફેણમાં હતો તો પણ, જાને રાજકુમાર મીટર્નિકને અને ઑસ્ટ્રિયાની પદ્ધતિને અત્યંત બન્ધિન હતો. આત્માના અત્યંત આકરાપણામાં તેણે પોતાના ભાઇ ચાર્લ્સ ફેલિકસની તરફેણમાં પોતાનું રાજ્ય ત્યજી દીધું. દરમ્યાન ઉત્તરીય બળવાને નિરાશાજનક રીતે અધુરે ગયું; આગેવાનોમાં ભાગલા પડી ગયા; ચાર્લ્સ ફેલિકસ દૂર દેશમાં હતો. એક પક્ષ તેની અવગણુન. કરીને તેના કાકાના છોકરા આલ્બર્ટ—સેવોય–કૅરિગ્નેનો રાજકુમાર—ની તરફેણમાં ઉતરવા માગતો હતો. બીજો પક્ષ કાયદેસર રાજાને નિમકહલાલ રહ્યો હતો; અને જ્યારે આગેવાનોમાં તકરાર પડી ત્યારે તેમના અનુયાયીઓ તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયા. અંતે આખી હીલચાલનો સંપૂર્ણ નાશ થયો; ઑસ્ટ્રિયાની ઝુંસરી લૉમ્બાર્ડિ ઉપર દસ ગણા જુસ્સાથી ફરીથી રેંસવામાં આવી; કેદખાનાંઓ કેદીઓથી ચીચોચીચ ભરાઇ ગયાં; ઇટલિવાસીની દરેક હીલચાલ, ઇટલિવાસીની દરેક ક્રિયા ઇર્ષ્યાભરી સાવધાનીથી તપાસાવા લાગી, અને દુઃખી લોકોની હૃદયની અણુબોલી ઇચ્છાઓ પણ કઢાવવાને માટે બળાત્કાર કરવામાં આવ્યા. આવા અંધકારમય દિવસો દરમ્યાન ઇટલિના બહાદુરમાં બહાદુર સ્વદેશાભિમાનીમાં નિસ્તેજ નિરાશા ઉત્પન્ન થઇ હોય એમાં કોને નવાઇ લાગે! પણ એટલેથી જ બસ નથી.

" ઇટાલિયા ! જ્યારે તારૂં નામ માત્ર નામ જ હતું,
જ્યારે તારી આશા રાખવી એ નિરર્થક આશા હતી,
જ્યારે તને પ્રાપ્ત કરવી એ અશક્ય હતું,
જ્યારે તને ચહાવી એ ગાંડપણ હતું,
જ્યારે તારે માટે જીવવું એ મૂર્ખનું ઉડાઉપણું હતું,
જ્યારે તારે માટે મરવું એ છાયા માટે જીવન રદ કરવા જેવું હતું,
એવા અંધકારમય સમય દરમ્યાન,
એવા કોઇક હતા, જે કદિ ચસ્યા નહિ, જે જીવ્યા, મથ્યા,
જેમણે તારે માટે સહ્યું, અને પોતાનું લક્ષ્ય સાધ્યું ! "

૧૮૪૮ પહેલાંના અંધકારમય દિવસો દરમ્યાન પોતાની માતૃભૂમિની દુઃખાવસ્થા અને અવનતિ પ્રત્યે ખરેખરા આકરા આત્માથી પણ છતાં સહૃદયો અને મક્કમ આશાથી નજર કરનારા આ બહાદુર આત્માઓ પૈકી જોસફ મૅઝિનિ જેટલો કોઇ પણ માણસ ગમગીન છતાં મક્કમ ન હતો, જોસફ મૅઝિનિ જેવો ઉચ્ચોચ્ચ આશય અને શુદ્ધ ઉત્સાહ ધરાવનાર કોઇ પણ માણસ ન હતો.

મૅઝિનિ ૧૮૦૫ માં જીનોઆમાં જન્મ્યો હતો, અને કાવૂર તથા ગૅરિબાલ્ડિ માફક સાર્ડીનિયાનો રહીશ હતો. બચપણમાં પણ તેના મગજ ઉપર તેના દેશની દરિદ્રતાથી તથા અધોગતિથી અસર થઈ હતી. તેના શરૂઆતના શાળાજીવનમાં તેમ જ તેની આખી જીંદગીમાં કાળાં કપડાં શિવાય બીજાં કોઇ પણ રંગનાં કપડાં ન પહેરવાં એવો તેનો વિકારી તુરંગ હતો. તે પોતે જણાવે છે કે, " મારી આસપાસના વિદ્યાર્થીઓના ગરબડીઆ મસ્તીખોર જીવનમાં હું શોકાતુર તથા વિચારગ્રસ્ત રહેતો, અને જાણે કે એકાએક ઘરડો થઇ ગયો હોઉં એવો લાગતો, મારા દેશ માટે હું ગમગીનીમાં છું એમ ધારીને હંમેશાં કાળાં કપડાં જ પહેરવાં એવો મેં છોકરવાદી નિશ્ચય કર્યો હતો." ૧૮૨૧ ની નિષ્ફળતા પછી જ મૅઝિનિને પોતાના જીવનના પ્રેષણહેતુનું પહેલી વખત ભાન થયું. પોતે જાતે લખેલા પોતાના જીવનમાં તે કહે છે કે, એક વખત રવિવારે તેની માતા અને તેના મિત્ર સાથે તેઓ જીનોઆની એક ગલીમાં થઇને જતાં હતાં, એવામાં એક " ઉંચા, કાળી દાઢીવાળા કઠોર તથા ઉત્સાહી ચહેરાવાળા, અને હું ત્યાર પછીથી કદી ભૂલી ગયો નથી એવી જુસ્સાદાર નજરવાળા માણસે " તેમને કંઇક કહ્યું હતું. તે માણસે શું કહ્યું હતું તે વિષે તે પોતે જ કહે છે કે " તેણે અમારી સમક્ષ એક રૂમાલ આગળ ધર્યો, અને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, 'ઇટલિના શરણાગત પુરૂષોની ખાતર,' " આ બનાવ, જો કે ઘણો જ સાદો હતો, તો પણ એથી મૅઝિનિના આતુર આત્મા ઉપર ઘણી જ ઉંડી અસર થઇ. " મારા પોતાના દેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા જે દુઃખ વિરૂદ્ધ લડત ચલાવવાની મારી ફરજ છે તે દુઃખનો વિચાર, અને એ લડતમાં મારે પણ ભાગ લેવો જોઇએ એ વિચાર, પહેલી જ વાર તે દિવસે મારા મગજમાં કદિ પણ નષ્ટ ન થાય એટલી દઢ રીતે ચમકી

ઉઠ્યો. જે શરણાગત પુરૂષોમાંના ઘણા ખરા પાછળથી મારી જીંદગીમાં મારા મિત્ર બન્યા તેમની યાદગીરી હું જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં દહાડે મારી પુંઠે આવતી અને રાત્રે મારાં સ્વપ્નાંમાં ભળી જતી. એમની પાછળ પાછળ જવા માટે મેં કયું દાન આપ્યું હોત તે હું જ સમજી શકતો નથી. મેં નામો તથા બીનાઓ એકઠાં કરવાનું શરૂ કીધું અને તે મર્દાની ભરેલી લડતનો મારાથી બને તેટલો અભ્યાસ કર્યો, તથા તે લડતની નિષ્ફળતાનાં કારણો ખોળવાનો પ્રયત્ન કીધો."

શારદાપીઠની કારકીર્દિ પુરી થયા પછી થોડે જ વખતે મૅઝિનિ કાર્બોનારિની પદવીમાં જોડાયો, અને એ રીતે તેણે રાજકીય ચળવળના કારકીર્દિમાં ચોક્કસ રીતે ઝંપલાવ્યું. તેને તેમ જ કામગ સમજવાળા તથા તીવ્ર કલ્પનાશક્તિવાળા અનેક માણસોને મન તો આ પગલું ભર્યાંવા મોટા આત્મભોગ કર્યા જેવું થયું હતુ. તે પોતે પોતાનાં છેવટનાં વર્ષમાં આને "પહેલો મોટો આત્મભોગ" કહે છે. બચપણથી તેણે સાહિત્યવિષયક કારકીર્દી મનમાં ધારી લીધી હતી. "ઐતિહાસિક નાટકોનાં અને અને અદ્‌ભુત આખ્યાયિકાઓનાં હજારો સ્વપ્નો મારી માનસિક આંખ આગળ તરવરી રહ્યાં હતાં. જે પ્રમાણે એકાન્ત-હ્રદયીના આત્માને નગ્ન કુમારીઓનાં સ્વપ્નાં સાંત્વન આપે છે તે પ્રમાણે મારા આત્માને લાડ લડાવનારી કિસલી આત્માઓ તરવરી રહી હતી. જે સમયમાં હું જીવ્યો છું તેનાથી તથા અમારી અધોગતિની શરમથી મારા મનને જે દુઃખના વલણ મળ્યું છે તેના કરતાં મારા મનનું કુદરતી વલણ બહુ જુદું હતું." પણ મૅઝીનિએ ઘણું સારૂં સારૂં જોઇ લીધું કે, સંપ્રકૃષ્ટ-ગ્રંથ-પક્ષી અને અદ્‌ભુત-રસાત્મક-ગ્રંથ-પક્ષી વચ્ચેના મુદ્દા જેવા જે સાહિત્યવિષયક મુદ્દાઓ તે વખતે વિવાદાત્મક હતા તે મુદ્દાઓ, પ્રથમવર્ગીય રાજકીય પ્રશ્નોનો નિર્ણય આવે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવા જોઇએ. "દેશ શિવાય અને સ્વાતંત્ર્ય શિવાય આપણે કદાચ કોઈક કલા-ગુણીઓ ઉત્પન્ન કરીએ ખરા, પણ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રથમવર્ગીય કલા ઉત્પન્ન કરી શકીશું નહિ; માટે 'આપણે દેશ ધરાવવો કે નહિ?' એ પ્રશ્નનો નિર્ણય લાવવા માટે આપણા જીવનનો આપણે અભિષેક કરવો એ વધારે સારૂં ગણાય; માટે એકદમ રાજકીય પ્રશ્ન આપણે હાથે ધરવો જોઇએ. આપણે ફતેહમંદ નીવડીશું, તો ઇટલિની કલા આપણી કબર ઉપર વિકસશે અને વિસ્તરશે."

ઇટલિનો પોતાનો દેશ હોવો જોઇએ કે કેમ? એ જ પ્રશ્નનો નિર્ણય આણવા માટે મૅઝિનિએ પોતાના જીવનનો અભિષેક કર્યો હતો. શરૂઆતમાં જે સાધનોથી કામ લેવાની મૅઝિનિને ફરજ પડી હતી તે બહાલ રાખવાની આપણે ના કહીએ-મને લાગે છે, ના કહેવી જોઇએ; એની જ માફક આપણને પણ કાર્બોનારિ જેવી છુપી મંડળીઓનાં મધ્ય-યુગીય કાવતરાં માટે અરૂચી ઉત્પન્ન થાય; જે પ્રજાતંત્રવિષયક ધર્માન્ધપણાથી તેનું પાછળ પાછળનું કાર્ય કમનશીબે બેડોળ બન્યું હતું તેને આપણે ધિક્કારીએ; પરંતુ, જો તે માણસની ખુદ જાતને વિષે કંઇ પણ જાણતા હોઇએ તો, તેના એકનિષ્ઠ સ્વદેશાભિમાન વિષે, અથવા તો તેના નૈતિક ઉપદેશની ઉચ્ચોચ્ચ અને નિરંતરની ઉન્નતિ વિષે આપણે કદિપણ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકીએ નહિ. અને જો તમે ન્યાયપુરઃસર તેના વિષે વિચાર કરશો તો જે સ્થિતિમાં તેને કામ કરવું પડયું હતું તેનો તમને કંઇક ખ્યાલ આવી જવો જ જોઇએ.

"મૃત્યુ છે
ખુદ નામ લેવું ઇટલિનું એ
આ ઇટલિવાસી લોકો સમક્ષ."

પછી, જે સ્વદેશાભિમાન વધારે મંગલ પરિસ્થિતિમાં રાજ્યબંધારણને લગતી ચળવળમાં વ્યક્ત થયું હોત તેને અનિષ્ટ મૂઢ નેહેરમાં વહેવું પડયું તેમાં શી નવાઇ? ખુદ મૅઝિનિ આવી પદ્ધતિને જેટલી ધિક્કારતો કે તિરસ્કારતો તેના કરતાં બીજો કોઇ કદી પણ વધારે ધિક્કારતો ન હતો. પરંતુ તેટલો વખત તો જે હથિયાર તેને હાથે લાગ્યાં તેનાથી કામ લેવાની તેને ફરજ પડી હતી. ૧૮૩૦ ની જુલાઇ–રાજ્યક્રાન્તિ પછી થોડે જ વખતે કાર્બોનારિ માટે કંઇ નજીવું કાર્ય કરવા માટે સરકારી ગુપ્તદૂતને હાથે પેચમાં સપડાયાથી, મૅઝિનિને પકડવામાં આવ્યો અને રિવીરાની પશ્ચિમ ઉપરના સેવોનાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. એના બાપને એવી ખબર કરવામાં આવી હતી કે "જે બુદ્ધિશાળી યુવકોના વિચાર–વિષયથી સરકાર અજ્ઞાત હોય તે યુવકો સરકારને પસંદ નથી." છ મહિનાની કેદ ભોગવ્યા પછી કાવતરૂં કર્યા બાબત તે નિર્દોષ ઠર્યો હતો, પણ તેમ છતાં ઇટલિમાંથી તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યો હતો.

દરમ્યાન જેને ઘણી જ છટાદાર રીતે "જુલાઇના કીર્તિવંત દિવસો" કહેવામાં આવે છે તેમની અસર તેની માતૃભૂમિમાં થઇ નહતી એમ નહિ. કાર્બોનારિની હકુમત તળે મૉડેનામાં, બોલોગ્નામાં, તથા પોપીય રાષ્ટ્રોના બીજા ભાગોમાં એક સાથે બળવા થઇ ઉઠયા; બળવાઓની ધાંધલ દરમ્યાન પોપની ગાદીએ બેસવાને પસંદ થયલો, અને રાજ્યવિષયક સત્તાનો અંત આવ્યો છે એવી બળવાખોરોની ધમકીથી બીધેલો નવો પોપ સોળમો ગ્રેગરિ ઑસ્ટ્રિયાની મદદ માગવા લાગ્યો. કદિ પણ ન કંટાળી જનાર મીટર્નિકે ઇટલિમાં લશ્કર મોકલ્યું, પોપના તાબાનાં રાષ્ટ્રોમાં વસવાટ કીધો અને ફરીથી વ્યવસ્થા ફેલાવી દીધી. ઑસ્ટ્રિયાએ કુલ મુખત્યારીથી ડાકું ઘાલ્યું તેથી ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થવાથી, ફ્રાન્સની સરકારે ઇટલિ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું અને ઍન્કોના સર કર્યું. ઇટલિમાં પ્રતિસ્પર્ધી લશ્કરોએ થોડાં વર્ષ સુધી પરસ્પર ટક્કર ઝીલ્યાં કીધી, પરંતુ તેથી કોઇ પણ પ્રકારનું વધારે પરિણામ આવ્યું નહિ.

એ જ વર્ષ–૧૮૩૧–ની શરૂઆતમાં, ચાર્લ્સ ફેલિક્સ પછી સાર્ડીનિયાની ગાદી ઉપર તેનો કાકાનો છોકરો ચાર્લ્સ આલ્બર્ટ બેઠો. તેણે પોતાના જીવનની શરૂઆતમાં કાર્બોનારિ હીલચાલ સાથે નખરાં કીધાં હતાં. માર્સેઇલ્સમાં દેશવટો ભોગવતા મૅઝિનિએ તેને પોતાનો યાદગાર "રાજાને પત્ર" લખ્યો. તેમાં એવું લખ્યું હતું કે, "થોડીક છૂટો આપવાથી લોકો હવે શાંત થાય એમ નથી. મનુષ્યત્વના જે હકકો તેમની પાસેથી યુગો થયાં છીનવી લેવામાં આવ્યા છે તે હક્કો સ્વીકારાય એ પાછળ તેઓ મંડી રહ્યા છે. તેઓ કાયદાની અને સ્વાતંત્ર્યની, છૂટકારાની અને ઐક્યની માગણી કરે છે. વિભક્ત, વિચ્છિન્ન અને પીડિત પ્રજા તરીકે નથી રહ્યું તેમનું નામ, કે નથી રહ્યો તેમનો દેશ. એક પરદેશી પ્રજાએ તેમને ગુલામી પ્રજા તરીકે એબ લગાડી છે એ તેમણે જાતે સાંભળ્યું છે. તેમના દેશની મુલાકાત લેનારા, તથા તે દેશને મરેલા લોકોની ભૂમિ કહેનારા લોકોને તેમણે જોયા છે, છેક કીધું

આવ્યું ત્યાં સુધી તેઓ ગુલામગીરીનો પ્યાલો ગટગટાવી ગયા છે, પણ હવે તે પ્યાલો ફરીથી નહિ ભરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે." રાજા માત્ર પીડમૉન્ટનું જ નહિ પણ ઈટલિનું પણ હિત રક્ષવા તૈયાર થાઓ. "આખો ઈટલિ એક શબ્દની—માત્ર એક જ શબ્દની—પોતાની જાતને આપની કરવા—રાહ જુએ છે. આ શબ્દની તેને દરખાસ્ત કરો. આપ આપની જાતને રાષ્ટ્રીય પ્રજાના અધ્યક્ષસ્થાને મુકો, અને આપની ધ્વજા ઉપર લખો કેઃ—'ઐકય, સ્વાધીનતા, સ્વતંત્રતા.' વિચારની સ્વાધીનતા જાહેર કરો. સમસ્ત ઈટલિના દોષનિવારક, પ્રજાકીય હક્કના વિસ્તરણકાર, ઉદ્ધારક તરીકે જાહેર થાઓ. જંગલી લોકોના પંજામાંથી ઈટલિને છૂટો કરો. ભવિષ્યને રચો; એકાદ સદીને આપનું નામ આપો; આપના સમયથી નવા યુગની શરૂઆત કરો.......રાષ્ટ્રીય પ્રજાની ઈચ્છા સાથે સમ્મત થનો માર્ગ પસંદ કરો; તે ફેરવાય નહિ એવી રીતે તેને વળગી રહો; મક્કમ રહો, અને આપના સમયની રાહ જુઓ; ફત્તેહ આપના હાથમાં જ છે. સાહેબ, આ શરતે અમે આપની આસપાસ બંધનથી વીંટળાઈ વળીએ છીએ, અમારાં જીવન આપને સાદર કરીએ છીએ. અમે ઈટલિનાં ન્હાનાં રાષ્ટ્રો આપની ધ્વજા તળે લાવી મુકીશું. ઐકયથી જે ફાયદા થાય છે તે અમે અમારા ભાઈઓના મગજમાં ઉતારીશું; અમે રાષ્ટ્રીય ઉત્તરાણું, સ્વદેશાભિમાની બક્ષીસો ઉત્તેજીશું; જે શબ્દથી લશ્કરો ઉભાં થાય તે અમે શોધીશું......સાહેબ, અમને સંયુક્ત કરો, અમે જરૂર જીતીશું."

આ જુસ્સાદાર યાચના માટે રાજાએ આંખ આડા કાન કર્યા; તેણે જવાબમાં માત્ર એટલો જ હુકમ ફરમાવ્યો કે, જો મૅઝિનિ સરહદ ઓળંઘીને ઈટલિમાં દાખલ થવા પ્રયત્ન કરે, તો તેને તુરતોતુરત કબજે કરવો. પરંતુ, જો કે રાજાએ આંખ આડા કાન કીધા, તૈ પણ લોકોએ તો કાન દીધા જ, અને મૅઝિનિએ જે મંડળી થોડા વખત ઉપર સ્થાપી હતી તેમાં જોડાવાને હજારો લોકો તૈયાર થયા. સુપ્રસિદ્ધ "યુવાન ઈટલિ"ની મંડળી તે જ આ મંડળી. કાર્બોનરિ જેવી છૂપી મંડળીઓનું સ્થાન લે એવી એક મંડળી સ્થાપવાની યોજના વિષે મૅઝિનિ, પોતે સેવેનામાં કેદી બન્યો ત્યારથી, વિચાર ચલાવ્યાં કરતો હતો. કાર્બોનરિની પદ્ધતિ તેને પસંદ ન હતી. તેના હેતુઓ માટે તેને વિશ્વાસ ન હતો. તેના કાનુનો ચોખ્ખે ચોખ્ખા નકારદર્શક હતા; તેના સભાસદો જુલમના કટ્ટા દુશ્મન હતા, ઈટલિમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા અમલના વજ્રસંકલ્પી વેરી હતા. એ અમલ નાબુદ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો; પણ એથી આગળ તેમની નજર પહોંચી ન હતી. ટુંકામાં, તેમની કોઈ રચક પદ્ધતિ જ ન હતી. મૅઝિનિએ પોતાની "યુવાન ઈટલિ"ની મંડળીમાં ઉત્સાહપ્રેરક કાનુનોની, ચેતનદાયી શ્રદ્ધાની આ ખોટ પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કીધો. કાર્બોનરિ હીલચાલ નિરાશાજનક રીતે નિષ્ફળ નીવડી હતી, અને એમ બને તે એને યોગ્ય જ હતું, જો કે મૅઝિનિ તેની નિષ્ફળતા માટે જે અમુક કારણો આપતો હતો તે જ કારણોથી કદાચ તે નિષ્ફળ નીવડી ન હતી. મૅઝિનિના ધારવા પ્રમાણે તે, શિક્ષિત તથા લાગવગવાળા વર્ગના ટેકા ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે આધાર રાખી રહી હતી. તે કહે છે, "બળવાઓ લોકોએ તથા લોકોને માટે ઉઠાવવા જોઈએ. આ જ અમારો શબ્દ છે, એ જ અમારો આખો સિદ્ધાન્ત ટુંકામાં કહી દે છે; એ અમારૂં શાસ્ત્ર છે, અમારો ધર્મ છે, અમારા હૃદયનો સ્નેહ છે." પરંતુ કાર્બોનરિના સભાસદો જોઈએ તે કરતાં વધારે અમીરી હતા

એટલું જ નહિ, પણ તેમનામાં એકકાલિક અને પરસ્પર મસલતી કાર્યની યંત્રસામગ્રીની ખોટ હતી; અને પરસ્પર મસલત તથા એકકાલિકતા તો ફત્તેહમંદ રાજ્યક્રાન્તિનાં તત્ત્વ પૈકી છે. તેમનો કોઇ કાર્યક્રમ ન હતો, તેમની કોઇ શ્રદ્ધા ન હતી, તેમનો કોઇ ઉચ્ચાશય ન હતો, તેમનું કોઇ ઉચ્ચોચ્ચ લક્ષ્ય ન હતું, તેમનો કોઇ ઉચ્ચાદર્શ ન હતો. આથી આ નવી મંડળીની પહેલી ફરજ એ હતી કે, સ્થૂલ સ્વાર્થદૃષ્ટિની અસ્તિત્વ ધરાવતી મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ લડત ચલાવવી, અને ઇટલિના લોકોને ખાત્રી કરી આપવી કે, “ફત્તેહ મેળવવાનો એકનો એક માર્ગ સ્વાર્થત્યાગથી, આત્મભોગમાં નિશ્ચલ રહ્યાથી સધાય એમ છે.” લોકોની કેળવણીથી તેમણે શરૂઆત કરવી જોઇએ. “ઇટલિ સ્થૂલને માનનારો હતો, મેકાઇવેલીય અર્થાત્ રાજ્યખટપટી હતો, ફ્રાન્સના નવો કાયદો ચાલૂ કરવાના હક્કને માનનારો હતો, અને રાષ્ટ્રીય પ્રજા તરીકે પોતાની જાતનું બંધારણ કરવા કરતાં, જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ મોકળી કરવાને તથા ઉન્નત કરવાને મથનારો હતો. એ દેશ ઉન્નત સિદ્ધાન્તો માટે બેદરકાર હતો, અને કોઇ પણ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર, કોઇ પણ પ્રકારની મદદ, અથવા તેનાં તરતનાં દુઃખો દૂર કરવાના વચન સાથે આગળ ધરવામાં આવેલી કોઇ પણ વ્યક્તિ સ્વીકારવાને તૈયાર હતો. હું પોતે તો એમ જ માનતો હતો.......કે તે સમયનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન તો ધાર્મિક પ્રશ્ન હતો.” તમે અહીં એ મહાપુરૂષની સબળાઇ અને નબળાઇ એક સાથે જોઇ શકશો. એનો ઝનુની ઉત્સાહ, એની અચલ શ્રદ્ધા, એનો માયાવાદ—તેણે પોતે પસંદ કરેલા ઉપાયો શિવાયના ઉપાયોના ઉપયોગમાંથી હુલ્લડ કરી નીકળતો માયાવાદ—જણાઇ આવશે. આ જ કાર્યરેખાને આધારે મૅઝિનિએ પોતાની નવી મંડળીના કાયદાકાનુનો ઘડી કાઢ્યા હતા. “યુવાન ઇટલિ તો પ્રગતિના અને ધર્મના કાયદાને માનનારા, તથા એક રાષ્ટ્રીય પ્રજા થવાને ઇટલિ નિર્માયો છે એવી જેમને ખાત્રી થઇ છે એવા, ઇટલિવાસીઓની બંધુતા છે.......સ્વતંત્ર તથા સમાન માણસોની એક સ્વતંત્ર સર્વોપરિ રાષ્ટ્રીય પ્રજા તરીકે ઇટલિનું પુનર્બંધન કરવાના મહાન્ આશય માટે વિચારનો તેમ જ કાર્યનો અભિષેક કરવાના મક્કમ ઇરાદાથી તેઓ આ મંડળામાં જોડાય છે.” જે ઉપાયોથી અંતિમ હેતુ સાધવાનો હતો તે એવા હતા કે “કેળવણી અને હુલ્લડ એક સાથે સ્વીકારવાં.” આ ગોઠવણ તરફ આપણે કદાચ હાસ્ય પણ કરીએ!

ધિક્કારપાત્ર ઑસ્ટ્રિયાવાસીઓને હાંકી કાઢવા એ સૌથી પહેલું જરૂરનું હતું. ખુનરેજી તથા પાષાણહૃદયી લડાઇથી દૂર રહેવું એ અશક્ય હોવાથી, એવી લડાઇ જેમ વહેલી ચલાવી હોય તેમ વધારે સારૂં, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. આવી લડાઇ ઇટલિવાસીઓએ લડવી જોઇએ અને ઇટલિ માટે લડાવી જોઇએ. પરદેશી સરકાર ઉપર કે રાજ્યમામલતના પ્રયત્નો ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવો ન જોઇએ. સંયુક્તતાના, તથા ઐક્ય વિનાની સ્વતંત્રતાના સર્વ વિચારો બાજૂએ રાખવા જોઇએ. “સંયુક્તતાથી દુનિયામાંનું ઇટલિનું મહાન પ્રૈષણકાર્ય રદ જશે.” માટે યુવાન ઇટલિ અદ્વૈતવાદી છે. મૅઝિનિએ પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું હતું કે, “ઇટલિના અને સમસ્ત ઇટલિના નામ શિવાય બીજા કોઇ પણ નામથી હુલ્લડ કરશો ના.” મૅઝિનિ પોતે ખાત્રીપૂર્વક એક મક્કમ પ્રજાપ્રભુત્વવાદી હતો, અને ઇટલિના લોકોને એ સિદ્ધાન્તની કેળવણી આપવા બાબત યુવાન ઇટલિના સભાસદોએ સમ ખાધા હતા. પરંતુ લોકોને જાણી જોઇને જે ખાત્રી થઇ હોય તેને વિષે

ફ્બાણ કરવાનું રાખ્યું ન હતું. એક વાર ઐક્ય સધાયા પછી, છેવટે ક્યા પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર રાખવું એ તો તેમની પોતાની પરિપકવ પસંદગી ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. મૅઝિનિનું પ્રજાપ્રભુત્વવાદીત્વ ખરેખરા ઉદાર પ્રકારનું હતું. તેના કાયદા કાનુનોમાં જણાવ્યું છે કે, "અમે નમતું આપીશું, અને સાર્વલૌકિક અનુમતિથી પસંદ થયલું કોઇ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર સ્વીકારીશું, કારણ કે રાષ્ટ્રીય પ્રજાના અવાજ આગળ નમતું આપવું એ વ્યકિતગત અભિપ્રાયનો ધર્મ છે." યુવાન ઇટલિના કાયદાકાનુનોમાં ધ્યાનપૂર્વક વિસ્તારપૂર્વક અપાયલો મૅઝિનિનો રાજકીય કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે ઉપલક અપૂર્ણ રેખાદર્શક રૂપે અહીં આપ્યો છે. મૅઝિનિનાં લખાણોની સંશોધિત આવૃત્તિ વાંચશો તો તેમાં આ બધા કાયદાકાનુનો એકઠા મુકેલા માલૂમ પડશે.

આ કાર્યક્રમની અસર તરત અને અગાધ થઇ. "એક વિદ્યાર્થીથી બીજા વિદ્યાર્થી સુધી, એક યુવકથી બીજા યુવક સુધી ભ્રાતૃત્વ અનન્ય ત્વરાથી વિસ્તાર પામ્યું, અને જેમને હાથે એ પત્ર ઇટલિમાં છૂપી રીતે દાખલ થયું હતું તેમણે જ નામોનો અને આસકિતનો એટલો મોટો સંઘ પાછો લાવી મુકયો, કે જેમણે મૅઝિનિ સાથે એ પત્રની પ્રસિદ્ધિની મહેનત અને જવાબદારી વ્હોરી લીધી હતી તે સહ-ખેવતની લોકોનું નાનું મંડળ તો છક જ થઇ ગયું. આ નવી મંડળી ઇટલિના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એકાએક સત્તાધીશ થઇ ગઇ." મૅઝિનિ કહે છે, "એ તો સિદ્ધાન્તોનો વિજય હતો; ખુદ લોકોમાંથી બ્હાર આવેલા, અજાણ્યા, સાધનરહિત યુવાન માણસોની નાની મંડળી આટલા ટુંકા સમયમાં આ રીતે, સાત સરકારના ભયભીત જુલમ વિરૂદ્ધ એકાગ્રચિત્ત કરવાને પૂરેપૂરી શકિતમાન મંડળીનું એકાએક પ્રમુખસ્થાન લઇ બેઠી એ જ વાત બતાવી આપે છે કે તેમણે જે ધ્વજા રોપી હતી તે સત્યની ધ્વજા હતી, એમ હું માનું છું." "સરકારોનો ભયભીત જુલમ" એ વાકય કંઇ અર્થરહિત ન હતું. ૧૮૩૨ ના ઑગસ્ટ માસમાં મૅઝિનિને ફ્રાન્સમાંથી દેશનિકાલ કર્યાનો હુકમ થયો; જો કે ફ્રાન્સની સીપાહીની ચોકીને હાથતાળી દેતો દેતો તે એક વર્ષ કે તેથી વધારે વખત સુધી માર્સેઇલ્સમાં જ રહ્યો. ૧૮૩૩ માં તે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ ગયો, અને ત્યાં રહીને તેણે સેવૉય ઉપરની કમનશીબ તથા નિષ્ફળ ચડાઇમાં ભાગ લીધો. ૧૮૩૬ માં ખુદ સ્વીડનની સરકારને પણ તેની વધારે વખત મિજમાની ન કરવા બાબત સમજાવવામાં આવી હતી; અને રાજકીય કારણથી દેશવટો ભોગવતા માણસને જે રાષ્ટ્ર કદિ પણ આશરો આપવાની ના પાડતું ન હતું એવા એકના એક યૂરોપીય રાષ્ટ્રમાં તેને તે પછીના વર્ષમાં જ આખરે આશરો મળી શકયો. ૧૮૩૭ માં તે ઇંગ્લાંડમાં સ્થાયી થયો; તે પોતે કહે છે કે એ દેશ "મને લગભગ બીજો સ્વદેશ થઇ પડયો, અને ઇંદ્રજાળથી કડવા ઝેર જેવા બનેલા તથા કોઈ પણ પ્રકારના હર્ષ વિનાના જીવનમાં સ્નેહનો નિરંતર દિલાસો આપનારો થઈ પડયો." વધતી જતી દરિદ્રતાના કસોટી વચ્ચે ઇંગ્લાંડમાં રહીને તેણે પોતાની મંડળીનું કાર્ય ચલાવવા માંડયું. પરંતુ જો કે તેની હકુમત અનંત હતી, તો પણ દેશનિકાલની સ્થિતિમાં પણ તેના દેશભાઇઓ તેના વિચારોને સ્વીકારવામાં કોઇ પણ રીતે એકમત ન હતા.

જેમને આપણે મૅઝિનિપંથી કહીએ તેમના ઉપરાંત, ઇટલીય ઐકયની સિદ્ધિ માટેની મૅઝિનિની ઇચ્છામાં પૂરેપૂરો ભાગ લેવા છતાં તદ્દન જુદી જ રીતે તે સાધવાના પ્રયત્ન

કરનાર બીજા બે વગદાર પક્ષો પણ તે વખતે હતા. જે પક્ષ પીડમૉન્ટને ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યના નિર્ધારેલા હીમાયતી તરીકે ગણવા લાગ્યો હતો તેને વિષે તો મારે આવતા પ્રકરણમાં ઘણું કહેવાનું છે. બીજો મહાન પક્ષ, નીઓ–ગેલ્ફ લોકોનો પક્ષ–જે લોકો તે વખતે ગીઓબર્ટિની આગેવાની હેઠળ હતા તે લોકોનો પક્ષ–પોપના આચાર્યપદ તરફ રાષ્ટ્રિય હુલ્લડના આગેવાન તરીકે આશાદૃષ્ટિથી જોતો હતો, અને થોડો વખત તો એમ પણ લાગ્યું કે કદાચ તેમની આશા છેક જ બિનપાયાદાર તો નહિ જ નીવડે. ૧૮૪૬ માં વૃદ્ધ પોપ સોળમો ગ્રેગરિ મરણ પામ્યો, અને તેના પછી ગાદીએ બેસવાને પાયો નોનો પસંદ થયો. તેણે રાજદ્રોહી ગુન્હેગારોને કરેલી શિક્ષા માફ કરીને, તથા લાંબા વખતથી ઠંડા પડી ગયલા કેટલાક સુધારા ચાલુ કરીને પોતાની પોપગીરીની શરૂઆત કરી. નીઓ–ગેલ્ફ લોકોએ એકદમ એવું અનુમાન બાંધી દીધું કે સહસ્રવર્ષી સત્યયુગનો ઉદય થયો; એટલે તેમણે ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યના ઉદ્ધારક દેવ તરીકે કમનશીબ વડા ધર્મગુરૂને મદદાવકાર આપ્યો. એક આધુનિક ટીકાકારે યોગ્ય રીતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, "અયોગ્ય વસ્તુસ્થિતિ અને દુસ્તર વિટંબના ઉભયની વિચિત્ર ગુંચવણ કરતાં વધારે ગુંચવણ ભરેલું ભાગ્યે જ કંઇ પણ ઇતિહાસમાં લખાયું હશે......નવા પોપે શરૂઆતથી જ પોતાના આધ્યાત્મિક વિશેષાધિકાર વિષે ઉચ્ચોચ્ચ વિચાર બાંધ્યો, પણ તેણે કોઇ પણ પ્રકારની ચોક્કસ રાજ્યવિષયક પદ્ધતિ વિના જ પોતાના રાજ્યની શરૂઆત કરી......તેણે સુધારા કરવાનું વચન આપ્યું, અને તેના બદલામાં તેને ધારેલો ધન્યવાદ મળ્યો."[1]

(અપૂર્ણ.)

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

ઇંગ્રેજી મદિરા.+

જે મદિરા વિષે હું લખું છું, તે વિલાયતથી આવેલો કોઇ બીર કે શેમ્પાન નથી, કિન્તુ તેથી પણ વિશેષ ઉન્માદકારી અને નુકશાનકારી તત્ત્વ છે. આપણા દેશમાં એનો મોહ ચાહના જેટલે વ્યાપી ગયો છે, એનો કેફ મદિરાથી વિશેષ તીવ્ર છે, એનું વ્યસન જ્ઞાનપૂર્વક ડાહ્યા માણસો ખૂબ મહેનત લઇ પાડે છે; એ વ્યસન નીભાવવામાં ગૌરવ મનાયું છે; એ મદિરાનો સ્વાદ જેને ન હોય તે પોતાને અપૂર્ણ માને છે; એનો વ્યસની પણ એવાને અપૂર્ણ માને છે; અને એ મદિરાનો સ્વાદ ચખાડવા માબાપ પોતાનાં વ્હાલાં બાળકનું લોહી સુકવી નાંખે છે. યદ્યપિ આ મદિરા કોઇ બાટલીમાંનું પાણી નથી, તો પણ એ મદિરાથી યે વિશેષ નુકશાન આપણા દેશને આ વસ્તુથી થયું છે. પણ દિલગીરીની વાત છે કે એ સત્ય હજી આપણી નજરમાં ઉતરતું નથી, પણ ઉલટું એ મદિરાને આપણે આપણી જીવનદોરી માની બેઠા છીએ.

---

૧. એફ. એમ. ડબલ્યુ. માયર્સ કૃત "મૅઝિનિ વિષે નિબંધ."

+ આ લેખમાંના વિચારોની દીક્ષા મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી મળી છે. (કિ. ઘ. મ.)

એ મદિરા ઇંગ્રેજી ભાષા છે.

ઘણા વાચકો આ શબ્દોથી ચોક્કસ કોઇક જાણશે કે હું ઇંગ્રેજનો કોઇ કહો દુશ્મન છું, કે કોઇ ભદ્રંભદ્ર છું, કે મ્હને ચિત્તભ્રમ થયો છે. પણ હું દૃઢતાપૂર્વક કહું છું કે એ ત્રણમાંની એકે હકીકત મ્હને લાગુ પડતી નથી, પણ હું જે કહું છું તે એક સત્ય વચન જ કહું છું.

ઇંગ્રેજી ભાષાની કિમ્મત બહુ ભારે આંકવામાં આવી છે. લોકો કહે છે કે ઇંગ્રેજી ભાષાએ હિંદુસ્થાનની ભારે સેવા બજાવી છે; એ ભાષાએ દેશને રાષ્ટ્રિયત્વની–એકતાની ભાવના આપી છે; દેશના જીવનમાં નવું ચૈતન્ય રેડયું છે; દેશને જુદીજ જાતમાં ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી કરાવી છે. લોકો કહે છે કે એના પાનમાં મદિરાની મોહકતા નથી, પણ ઔષધનું સાફલ્ય છે; એના કેફમાં ઉન્માદ નથી, પણ વિદ્યાનંદ છે; એના વ્યસનમાં નુકસાન નથી, પણ આરોગ્ય છે. હું કહું છું કે હિંદુસ્થાનને માટે આ બધાં વિધાનો ખોટાં છે.

જેમ આપણા દેશના શારીરિક અધઃપાતનું કારણ હથિયાર સંબંધી કાયદો થયું, તેમ આપણા દેશની માનસિક અવનતિનું કારણ ઇંગ્રેજી ભાષા થઇ છે. ગોરી ચામડીના મોહ સાથે ગોરાઓની ભાષાનો પણ મોહ પેઠો. એ બે મોહે સાથે મળી આર્યત્વાભિમાનનો નાશ કર્યો. રાષ્ટ્રિયત્વની લાગણી નિર્મૂળ કરી નાંખી, અને એને બદલે એ ભાવનાની એક માયિક છાયા ખડી કરી મુકી. શરીરે વિદેશી રાજ્ય સ્વીકાર્યું, અને મને વિદેશી વિચારોનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું. પ્રતાપ, શિવાજી, અને રણજિતના વંશજોમાં દેશાભિમાન જેવી ભાવના જ ન હતી, બદ્રિકેદાર, પુરી, રામેશ્વર અને દ્વારિકાના યાત્રાળુઓમાં એકતાનો ખ્યાલ જ ન હતો, નાનક, કબીર, દાદુને સંતસભામાં દાખલ કરનારાઓમાં હિંદુ–મુસલમાનનું ઐક્ય સાધવાનો રિવાજ ઉદ્‌ભવ્યો ન હતો, એવું આપણને ઇંગ્રેજી ભાષાએ શિખવાડયું, તે આપણે માન્ય કીધું. તેને પરિણામે આપણે દેશી એટલું ખોટું, ઇંગ્રેજી એટલું સુંદર–ઇંગ્રેજી રિવાજો સારા, ઇંગ્રેજી ભાષા સારી, ઇંગ્રેજી સાહિત્ય સારૂં, ઇંગ્રેજી ભાવનાઓ સારી, ઇંગ્રેજી આદર્શો સારા, સઘળું ઇંગ્રેજી એટલું સારૂં–એમ જાણ્યું. દેશીઓ જંગલી, વિવેકહીન, અણઘડ અને ગંદા, દેશીઓના રિવાજ સડેલા, એમનો પહેરવેશ અણછાજતો–એ પણ આપણે ઇંગ્રેજી કેળવણીથી પામ્યા. સ્વદેશનો અને દેશબંધુઓનો તિરસ્કાર કરતાં શીખવે, એ ભાષાએ આપણામાં રાષ્ટ્રિયતાની ભાવના જગાડી એવી માન્યતા થાય એ કેટલું વિપરીત લાગે છે ? છતાંએ આપણે એમ માનીએ છીએ.

હવે ઇંગ્રેજી ભાષાએ એકતાની ભાવના જાગૃત કરી એ કથન તપાસીએ. કહે છે કે, ઇંગ્રેજીને લીધે ચાર ઇલાકાઓ એક થયા. કોંગ્રેસ સ્થપાઇ, બંગાળી, મદ્રાસી, હિંદી અને મુંબાઇગરા સાથે બેસવા લાગ્યા, અને સાથે સમાનહિતના વિચાર કરવા લાગ્યા. આપણે બધા હવે ‘એક થયા’ એમ ઇંગ્રેજી ભાષાથી આપણે જાણ્યું. આ વાત પણ સાવ ખોટી છે; એટલું જ નહિ પણ ઉલટી છે. ‘એક થયા’નો વિચાર કરવા લાગ્યા તેનું કારણ ઇંગ્રેજી ભાષા ન હતી, પણ એક રાજ્ય તળે આવ્યા, એક આર્થિક હિત સાધવાનું રહ્યું, એ થયું. ઉલટું ઇંગ્રેજીએ એ એકતા આણવામાં અનેક વિઘ્નો નાખ્યાં. ઇંગ્રેજી દ્વારા એકતા પ્રસરી તે ઉપર ઉપરની જ રહી. ઇંગ્રેજી ભણેલાઓનો પ્રજા જોડે સંબંધજ ન રહ્યો;

ઈંગ્રેજી શીખવાથી જ પ્રજા જોડે ભળવા નાલાયક થયા. ઈંગ્રેજી ન હત તો આજે જે નવજીવન દેખાય છે, તે ક્યારનુંએ સ્ફુરી ગયું હોત; કૉંગ્રેસમાં હિંદી કે ઉર્દુ ભાષા બોલાતી હોત; દશ હજાર નહિ, પણ લાખો માણસો એમાં ભળેલા હોત; અને નાયકો ખરેખરા પ્રજાના પ્રતિનિધિ કહેવાતા હોત. આજે જે નવજીવન દેખાય છે તે ઈંગ્રેજી ભણેલાઓનાં ઈંગ્રેજી ભાષાના અભિમાન કે પાંડિત્યથી નથી સ્ફુર્યું, પણ હિંદીપણાની જે નૈસર્ગિક ભાવનાને દાબી નાંખવામાં આવી હતી, તે વિશેષ ન દબાઈ શકાયાથી જોર કરી ઉછળી આવી છે, તેથી સ્ફુર્યું છે. એ ઉછાળાનું એક કારણ સમાનહિત અને ભયની જીવતી જાગતી નિશાનીઓ છે; અને એનો પુરાવો એટલો જ કે કૉંગ્રેસે જે ઈંગ્રેજી દ્વારા ત્રીસ વર્ષમાં ન કર્યું, તે હોમ રૂલ લીગોએ દેશી ભાષાઓ દ્વારા બે વર્ષમાં કર્યું, એમ જે કહેવાય છે, તે છે.

"પણ, પ્રજાસત્તાનું ચૈતન્ય દેશમાં રેડાયું,—જુલમી રાજાઓનો માર મેંઢાની માફક સહન કરતી પ્રજામાં લોક પણ રાજા ઉપર કાંઈક છે, એવી ભાવના ઉઠી તે શાથી?—ઈંગ્રેજી ભાષાથી,—ઈંગ્રેજી ઈતિહાસ, ઈંગ્રેજી કાવ્યથી." આ કથનના બેઉ ભાગ ખોટા છે. જુલમી રાજાઓનો માર મેંઢાની માફક સહન કરતી, એવી હિંદી પ્રજાની સ્થિતિ હતી, એમ આપણને હિંદી શાળામાં શિખવાડાય છે. પણ એ હકીકત સત્ય નથી. સત્ય હકીકત તો એ છે કે ઈંગ્રેજ પહેલાં કોઈ રાજ્ય કરતી કોમે હિંદી પ્રજાના હકો ઉપર તરાપ મારી ન હતી. હિંદી પ્રજા ધારા પ્રમાણે ઠરેલા પોતાના કરો આપી, પોતાના હકો સતત ભોગવ્યા કરતી; રાજા હિંદુ છે કે મુસલમાન છે, રાજા ડાહ્યો છે કે ગાંડો છે, એની એને કાંઈ ઝાઝી પરવા ન હતી. રાજ્યોની ઉથલપાથલ અને રાજાઓની ચઢતી પડતી, એથી પ્રજાને બહુ લેવા દેવા ન હતાં. શું કામ હોય? જ્યાં સુધી પ્રજાકીય જીવનમાં રાજ્ય અંતરાય રૂપ ન થતું હોય, ત્યાં સુધી રાજ્યનું બાહ્યસ્વરૂપ રાજ્યસત્તાક છે કે પ્રજાસત્તાક એ તપાસવાની જરૂર જ ન હતી. તેમ છતાં જ્યારે પ્રજા ઉપર જુલમ ગુજરતો, ત્યારે પ્રજા રાજા જોડે વઢી લેતી કે સમજી લેતી કે શૂરવીરતાથી સહન કરી લેતી. એનો પુરાવો મરાઠા છે, શીખ લોક છે, ૧૮૫૭ નો પ્રયાસ છે, ગૂજરાત—રજપુતાનાના મહાજનો છે. હા. વચ્ચે વચ્ચે રાજા—પ્રજાધર્મ વીસરાયલો; લાંબો કાળ તમોગુણથી વ્યાપી ગયેલો; પણ કયા દેશના ઈતિહાસમાં એવા બનાવો નથી બન્યા? સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રજાબળ હિંદુસ્થાનમાં હતું, પ્રજાબળ શું એ હિંદુસ્થાન સારી પેઠે સમજતું હતું. જેવી બાયલી પ્રજા હિંદને દર્શાવાય છે, તેવી તે ન હતી; આજે પણ—વગર હથિયારે—ઈંગ્રેજી ભણેલાઓ કરતાં ઈંગ્રેજી ન જાણનારમાં વધારે શૂરાતન છે, વધારે સ્વાર્થ-ત્યાગ કરવાની શક્તિ છે.

પણ આપણે ધારી લઈએ કે પ્રજાસત્તાનું ચૈતન્ય એ આપણા દેશમાં પહેલી જ વાર ચાલુ જમાનામાં સ્ફુર્યું, તોએ એ ઈંગ્રેજી ભાષાદ્વારા સ્ફુર્યું એ માનવાને શું પુરાવો છે? ચીન, જાપાન અને તુર્કસ્થાનમાં પણ શું ઈંગ્રેજી યુરોપીય ભાષાએ એવું ચૈતન્ય આણ્યું? ચીનની ૪૦ કરોડની વસ્તીએ યુરોપીય સાહિત્યનો રસ હિંદુસ્થાન કરતાં ઓછો ચાખ્યો છે એ નક્કી; જાપાન પહેલાં જાગ્રત થયું અને પછી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના વેગમાં તણાયું;

તુર્કસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી અને જર્મન વકીલો રાજ્યાધિકારીઓમાં ખટપટ કરતા, પણ પ્રજાને પ્રજાકીય હક્કો સમજાવવા ખટપટ કરતા એવું માનવાને કાંઇ કારણ નથી. સર્વે ઠેકાણે કાળે જ પોતાનું કામ કર્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એની જરૂર હોત તો એમ જ થાત. ઇંગ્રેજી ભાષાએ ઉલટું એ પરિણામ આવતું અટકાવ્યું છે એમ માનવાને પુષ્કળ કારણો છે. હિંદી પ્રજા પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાને લાયક નથી, એવી ભાષા સ્વપ્ને પણ કોઇ ઇંગ્રેજી ન ભણેલા હિંદીના મુખમાંથી નીકળતી નહિ, આજે પણ નીકળતી નથી. ઇંગ્રેજી ભાષાભાષીઓએ એવી પોતાની નામર્દાઇની બ્હીક બતાવવા માંડી. જેમને એવું ભાન નહતું, તેમને પણ બાળકને જેમ 'હાઉ' થી બ્હીવડાવે તેમ ઇંગ્રેજી ભણેલાઓ બ્હીવડાવવા લાગ્યા. આપણે આપણું રાજ્ય ન સંભાળી શકીએ, એ ખ્યાલ જ ઇંગ્રેજી ભણેલાઓ તરફથી દેશમાં પેઠો,—પેસાડવામાં આવ્યો. નવું ચૈતન્ય સ્ફુરે કે તુરત એની વૃદ્ધિ અટકાવી દેવા એ એક ઉત્તમ યુક્તિ સાંપડી.

ઇંગ્રેજી ભાષાએ દેશને જુદી જ જાતના ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી કરાવી છે, એ કહેણ તપાસીએ. જે વાતનો નિશ્ચય થયો તે અમલમાં મુકવું જ એ હિંદીઓનો પરાપૂર્વથી જ સ્વભાવ. એમાં પડતા અંતરાયોથી હારવું નહિ, એને ગણકારવા પણ નહિ, એને માટે જેનો ભોગ આપવો પડે તેનો ભોગ આપતાં અચકાવું નહિં, એ આપણો જાતિગુણ. એક વાર નિશ્ચય થયો કે મોક્ષ મેળવવા પ્રવૃત્તિ દુઃખરૂપ છે કે સેંકડો રાજાઓ અને ગૃહસ્થોએ સંસારનાં બંધનોને લાત મારી વૈરાગી થઇ જવાના દાખલા હિંદુસ્તાનમાં ડગલે ડગલે મળે છે. કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં જ્ઞાતિઓ અને મહાજનોએ હિંદુઓના પગમાં બેડી નાખી દીધી છે, એમને આગળ વધતા જ અટકાવ્યા છે. પણ એક વાર નિશ્ચય થયો કે અમુક સંપ્રદાયમાં જ મોક્ષ છે, કે તુર્ત, જ્ઞાતિઓ અને મહાજનોના સર્વે ત્રાસોને તુચ્છ ગણી, સર્વે વિટંબણાઓ સહન કરી લઇ એ સંપ્રદાયને જ વળગી રહેવાનાં અનેક ઉદાહરણો આજે આપી શકાય એમ છે. આ વસ્તુ હિંદુસ્તાનમાં એટલી સ્વાભાવિક લેખાતી કે એવો ભોગ આપનારા પોતે કાંઇ અદ્દભુત કાર્ય કરે છે એમ કોઇને લાગતું નહિ. આ હિંદુસ્થાનનું સ્વાભાવિક ચારિત્ર. ઇંગ્રેજી ભાષા શીખ્યા પછી આપણું એ ચરિત્ર ઘણું હલકું પડયું છે. ઇંગ્રેજી ભાષા શીખ્યા પછી કરસનદાસ મૂળજીનો ભોગ અદ્દભુત લાગ્યો; તે પહેલાં એ રોજ બને તેવી વાત ગણાતી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયીઓને ગામેગામ જૈન અને વૈષ્ણવ મહાજનોએ મળી વરસો સુધી મહાજન બહાર રાખેલા અને એક પણ કુટુંબે તેથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદયાનો ત્યાગ ન કર્યો એ વાત કાંઇ બહુ વર્ષોની નથી. પણ એ ભોગ આપનાર ઇંગ્રેજી શીખેલા ન હતા. કરસનદાસ મૂળજી ઇંગ્રેજી શીખેલા હતા, અને ઇંગ્રેજી શીખેલાઓમાં એટલું વિશેષ ચારિત્ર ન રહ્યું, એટલે કરસનદાસ મૂળજીનું ચારિત્ર ઉચ્ચ પંકાયું. નિશ્ચય થયા પછી પણ તેને પાર પાડવાની હિમ્મત ન હોવી એ ઇંગ્રેજી ભાષાની જ અસર થઇ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વગર ભણેલા હિંદીઓએ, ખેડાના વગર ભણેલા પાટીદારોએ સત્યાગ્રહમાં ઝંપલાવ્યું, ત્યારે ઇંગ્રેજી ભણેલા આગેવાનો વિમાસતા જ બેસી રહ્યા,—આજે પણ બેસી રહ્યા છે. જે દેશના લોકોને રાજપાટ તજવાં ને રાખમટોડી તજવાં સરખાં લાગતાં તે દેશનાં વિદ્વાનોને પોતાની થોડીશી પુંજીનો ભોગ આપવામાં અતિશય વિચાર કરવો પડે છે. અનેક ઇંગ્રેજી ભણેલાઓને નિશ્ચય થયો છે કે જ્ઞાતિબંધન

દેશોને નુકસાનકારક છે, પણ તેમનામાં એ બંધન મૂકવાની હિમ્મત નથી. તેની સામે વાક્પ્રહાર કરવામાં જ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. હા, ઈંગ્રેજી ન ભણેલાઓ પાસે એક શસ્ત્ર ન હતું, તે ઈંગ્રેજી ભણેલાઓ પાસે છે. તે સખ્ત વાંધો અને દૃઢ નિશ્ચય દર્શાવનારા ઠરાવોનું, અને સભાઓનું. જો ઈંગ્રેજી ભાષાથી થયેલા જીવનની ઝાંખી આ જ હોય તો એની ઉચ્ચતા ભલે દેશમાંથી નાશ પામો.

ઘણાએ હિંદુઓએ મુસલમાનોની નોકરી સ્વીકારેલી, ઉંચા ઓદ્ધા ભોગવેલા, પણ ઇતિહાસમાં કોઇ ઠેકાણે એવું નથી લખાયું કે કોઇ હિંદુએ 'નવાબ' નો, કે 'ઉમરાવ' નો, કે 'ખાનખનાન'નો ઇલ્કાબ મેળવી પોતાને, ઉંચે ચઢેલા કલ્પ્યા હોય. એ તો ઈંગ્રેજી ભાષા શીખેલાઓને જ 'સરદાર' કરતાં 'સર'નો, 'રાજા' કરતાં 'બૅરન' કે 'અર્લ' નો ખેતાબ મેળવવાની હોંશ રહે છે. એથી પોતે પોતાને જ નહિ પણ આખા દેશને શોભાવ્યો એમ સમજે છે. અમીરોના મંડળમાં બેસવાથી હિંદુસ્તાનની કેવી રીતે શોભા વધશે એ મ્હારા તો ખ્યાલમાં જ નથી ઉતરતું. સિંહમારૈયા જ્યારથી ઈંગ્રેજ અમીરોની સભામાં દાખલ થયા ત્યારથી હિંદી મટી ગયા એ સ્પષ્ટ છે. હિંદીઓની પરંપરા (traditions) એમની ભુંસાઇ ગઇ; એમને હવે ઈંગ્રેજી પરંપરામાં ભળવાનું રહ્યું; એને જ પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનું રહ્યું; હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ હવે પરાયો થયો; ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ સ્વકીય થયો. છતાં આપણે ઉમંગથી કહીએ છીએ કે એથી દેશની શોભા વધી. એ આપણને ઈંગ્રેજી એટલું સારૂં એમ લાગે છે, એથી જ.

ઈંગ્રેજી ભાષાએ દેશમાં મદિરાની ગરજ સારી છે. ભાષાપ્રેમ તો આપણામાં મૂળથી જ. હિંદુકાળમાં સંસ્કૃતમાં પારંગત થતા આપણે પાછી પાની કરી નહિ; મુસલમાન કાળમાં ફારસીનો મોહ પણ એવો જ જબરો લાગ્યો; ઈંગ્રેજના કાળમાં ઈંગ્રેજીની મોહની લાગી. પણ ઈંગ્રેજીની મોહનીએ હદ કીધી છે. ફારસી ભાષાના ઉત્તમ હિંદુ મૌલવીઓએ કે સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્તમ પંડિતોએ પોતાના પુત્ર, મિત્ર, આડતિયા કે કોઇ વેપારી સાથે ફારસી કે સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યવહાર ચલાવ્યો ન હતો; તેમણે પોતાના હિસાબના ચોપડા ફારસી કે સંસ્કૃતમાં રાખવા માંડ્યા ન હતા, કે પોતાના રોજના વ્યવહારમાં, "પેદર", "માદર", કે "પિતા", "માતા" નો પણ પ્રયોગ કર્યો નહતો. ઈંગ્રેજી ભણેલાઓએ તો ઈંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરવામાં કાંઇ મર્યાદા જ રાખી નથી. પિતા, પુત્ર, મિત્ર, વેપારીઓ સર્વે ઈંગ્રેજી ભણ્યા કે ઈંગ્રેજીમાં જ વ્યવહાર કરવા લાગ્યા. "મા–બાપ" "મા" અને "બાપા" એ સંજ્ઞાથી લજવાવા લાગ્યા, અને "મમ્મા"–"પપા" માં ગૌરવ માનવા લાગ્યા; બાળકને 'બેબી' કહેવામાં સંસ્કૃતિ સમજવા લાગ્યા. બાળકને બોલવા માંડતાં જ ઈંગ્રેજી શબ્દોનો પરિચય કરાવવો, ઈંગ્રેજી બોલતાં કરી દેવાં, એ મહત્ત્વનું મનાયું. ઘણાએ દક્ષિણીઓ ગુજરાતમાં રહેલા છે, તેમના બાળકો શુદ્ધ ગુજરાતી જન્મથી જ બોલે છે, પણ તેથી કોઇ આશ્ચર્ય પામતું નથી. પણ કોઇ બાળક ઈંગ્રેજોના સહવાસમાં ઉછર્યું હોય અને નાનપણથી ઈંગ્રેજી બોલવા માંડે તો બારિસ્ટરો ચકિત થઇ એની પાછળ વીંટાઇ વળે, આ સર્વેનું કારણ શું? ઈંગ્રેજી ભાષાના દારૂડીયા બન્યા છીએ. એ ભાષાનો જ્યાં ગંધ આવે ત્યાં **अहोभाग्यमहोभाग्यम्** થઇ જાય છે.

ઇંગ્રેજી ભાષા જો મદિરા ન હોત પણ આસવનું સાફલ્ય હોત, તો આપણે એનો ઉપયોગ ઔષધ જેટલો જ સંયમ પાળી કર્યો હોત. ઇંગ્રેજી ભાષાનો જો આપણને ઉન્માદ ન હોત, પણ વિદ્યાનંદ હોત, તો આપણે ઇંગ્રેજી ભાષાનું સાહિત્ય બેઠી બેઠી એના આનંદમાં લીન થઇ વાણીરહિત થઇ ગયા હોત, અથવા એ વિદ્યાનંદ આપણે આપણી ભાષામાં ઉતારી ઉતારી આપણા જનોને એ ચખાડયો હોત. ઇંગ્રેજી ભાષાનું વ્યસન જો આરોગ્યવર્ધક હોત તો આપણે આપણી ભાષાથી પરાઙ્મુખ કદિ ન થયા હોત. રા. ગોવર્ધનરામ જેવા સમર્થ લેખક પોતાનાં ગૂજરાતી પુસ્તકોમાં પણ પોતાના ઉત્તમ વિચારો દર્શાવવા ઇંગ્રેજી ભાષાનું વાહન સ્વીકારે, અથવા આખું પુસ્તક ગૂજરાતીમાં લખી પ્રસ્તાવના ઇંગ્રેજીમાં ઘડે, રા. નવલરામ જેવા માતૃભાષાના અભિમાની પોતાની નોંધપોથીમાં ઇંગ્રેજીમાં ઉતરી પડે, એ ઇંગ્રેજીના વ્યસને આણેલી નિર્બળતાનું કાંઇ જેવું તેવું ચિહ્ન નથી.

ઇંગ્રેજી ભાષા શીખવાનો માત્ર બે વર્ગને અધિકાર હોવો જોઇએ; એક તો જે પોતાની ભાષાના પંડિત છે, જેણે પોતાની ભાષાનો રસ સંપૂર્ણ રીતે ભોગવ્યો છે, અને જેમને ઇંગ્રેજી ભાષાનો રસ ચાખી, એ રસને સ્વભાષા જોડે મેળવી દેવો છે; એમાં રહેલી સુંદરતા પોતાની ભાષામાં ભેળવી દેવી છે; એમાં રહેલું જ્ઞાન પોતાની ભાષામાં ભરવું છે; તે. તેણે તો ઇંગ્રેજીમાં પારંગત થવું યોગ્ય છે; એ ભાષાના જેટલા ઘુંટડા ભરાય તેટલા ભરવા જોઇએ. બીજો વર્ગ, જેને ઇંગ્રેજી જોડે વ્યવહાર કરવો પડે, એટલે વિદેશ સાથે વ્યવહાર કરનાર વેપારીઓ, પરરાજ્યો સાથે કામ પાડનારા રાજ્ય પ્રકરણી પુરુષો—એમણે ખપ જોગી ઇંગ્રેજી ભાષા જાણી લેવાની જરૂર છે. પણ, **જેને માતૃભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેને ઇંગ્રેજી શીખવાનો અધિકાર જ નથી, એ સત્ય હશે સ્વીકારવું ઘટે છે.**

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા.

ભૂગોળનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક ગૂજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવા સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ.

(રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા તરફથી.)

ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેનો શિક્ષક ભારે આશામાં તેની પાસે શિરપાવ માંગવા ગયો. તેને ઔરંગઝેબે જે ઉત્તર આપ્યો તેમાં તેણે કહ્યું છે કે: " પૃથ્વી ઉપરની દરેક પ્રજાનાં ખાસ લક્ષણો સંબંધે, તેના સાધનસંપત્તિ, તેનું બળ, તેની યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિ, તેના રીતરિવાજ, તેનો ધર્મ, તેની રાજ્યપદ્ધતિ અને તેનો મુખ્ય લાભ શામાં રહેલો છે તે બધાથી મને માહીત કરવાની શું તમારી ફરજ ન હતી ?......" આખા ઉત્તરમાંના આ એક વાક્ય ઉપરથી તે બાદશાહનો ભૂગોળ વિષે શો ખ્યાલ હતો તે

જણાઇ આવે છે અને તે જ ભૂગોળનો યથાર્થ ખ્યાલ છે. પોતાની આસપાસની દુનિયા કેવી છે તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને તેથી જ ભૂગોળનો અભ્યાસ બહુ ઉપયોગી છે. શહેરો અથવા નદીઓ કે પર્વતોનાં નામ અને તે કયાં આવ્યાં છે તે ગોખી જવું એ કાંઇ ભૂગોળ નથી અને તે એટલું ઉપયોગી પણ નથી. છતાં આપણી શાળામાં ઘણેખરે ભાગે ભૂગોળનો વિષય આટલું જ્ઞાન આપવામાં સમાપ્ત થાય છે. બાળકને હમેશાં પોતાની આસપાસની દુનિયા વિષે વધારે ને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ઉત્સાહ હોય છે, છતાં તે શિખવવાનો જે વિષયનો હેતુ છે, તે શાળામાં બાળકને તદ્દન અપ્રિય કરી મૂકવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ, વિદ્વાનો અને શિક્ષકોની આ વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને તેને પરિણામે ભાષામાં સારા પાઠય પુસ્તકનો અથવા કોઇ પણ પુસ્તકનો અભાવ, એ છે.

શિક્ષણક્ષેત્રમાં અનેક વિષયોની ભૂમિને, ગમે તો ખરાબ રીતે પરંતુ, ખેડવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ત્યારે ભૂગોળનો વિષય તો બીલકુલ ખેડાયો જ નથી. બીજા વિષયોમાં સારા પાઠય પુસ્તકને અભાવે શિક્ષકો તે વિષયો ઉપર લખાયલા મ્હોટા ગ્રન્થોનો આશ્રય લઇ શકે છે પરંતુ ભૂગોળના વિષય ઉપર તો તેવા ગ્રન્થો પણ નથી. અંગ્રજી ભાષામાં ભૂગોળના વિષય ઉપર સારા ગ્રન્થો તથા પાઠયપુસ્તકો છે પરંતુ તે હિંદી વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઇ શકે તેમ નથી. કારણ તે હિંદી દૃષ્ટિથી લખેલાં હોતાં નથી. તેમાં હિંદુસ્તાનની હકીકતને વિશેષ અગત્ય આપી તેને પ્રધાનપદ આપેલું હોતું નથી. દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠયપુસ્તકો હોવાં જોઇએ અને તેમાં પોતપોતાના દેશને વિષે વિશેષ હકીકત આપેલી હોવી જોઇએ. એટલે હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટેના ભૂગોળના પુસ્તકમાં (૧) પ્રધાનસ્થાન હિંદુસ્તાનને, પછી (૨) હિંદુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ હોય, તથા (૩) હિંદીઓ જે દેશોમાં જઇને વસેલા હોય તે દેશોને અને ત્યાર પછી (૪) શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકતને સ્થાન અપાવું જોઇએ. જેવી દેશપરત્વે જુદાં પુસ્તકની જરૂર છે તેવી જ કાળપરત્વે પણ છે. રાષ્ટ્રનું લક્ષ્ય હમેશ એક જ હોતું નથી. ભિન્ન ભિન્ન સમયે તે ભિન્ન ભિન્ન રહેલું છે. એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકોને ભૂગોળ સંબંધી માહીતી ઘણી ઓછી હતી કારણ તે વિષય ઉપર કોઇ ગ્રન્થ લખાયલા નથી. હાલની રીતિએ ભૂગોળનો કોઇ ગ્રન્થ લખાયલો નથી એ વાત ખરી છે. પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે આજકાલ જેમ પછાત દેશોના મૂળ વતનીઓનો ઉચ્છેદ કરી અથવા તેમને તાબે કરી તેમની મજુરીનો લાભ લઇ, ખેતીથી અથવા બીજી રીતે તે દેશોની સંપત્તિ હરી જવાની વૃત્તિ સુધરેલા ગણાતા દેશોની છે તેવી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ન હતી. ધાર્મિક વૃત્તિનું જ દેશમાં સામ્રાજ્ય હતું તેથી 'તીર્થયાત્રા પ્રબંધ'—'ઉત્તરાખંડ-માહાત્મ્ય' જેવાં તીર્થયાત્રા સંબંધી માહીતી આપનારાં પુસ્તકો લખાયલાં છે. તે પુસ્તકો તે યુગની સંકુચિત જરૂરિયાત પૂરી પાડતી.

શોચનીય સ્થિતિ એ છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી આપણા લોકોએ અન્ય દેશો સંબંધી માહીતી મેળવવા કાંઇ ઇચ્છા જ રાખી નથી. હૂણ તથા શક લોક

આવી લૂંટફાટ કરી ચાલતા થયા, ગ્રીક લોકોએ આવી આપણા દેશ સાથે વેપારનો સંબંધ બાંધ્યો, મુસલમાનોએ ઘણા સમય સુધી માત્ર ચઢાઇ કરનારાઓ તરીકે આવ્યાં કર્યું અને છેવટે અહિં આવીને વસવાટ કર્યો. પછી યુરોપીય પ્રજાઓ આવી અને તેમણે પ્રથમ વેપાર જમાવ્યો અને પછી રાજ્યસત્તા જમાવી. છતાં આ બધા લોકો ક્યાંથી આવ્યા, આપણે ત્યાંથી માલ લઇ જઇને શું કરે છે વગેરે જાણવાની આપણા લોકોએ અપેક્ષા રાખી જ નથી. તેમના દેશ સંબંધી તો શું પરંતુ આપણા દેશ સંબંધી પણ જેટલી હકીકત ગ્રીક અને ચીના મુસાફરોએ આપી છે અને હાલ યુરોપીય વિદ્વાનો જેટલી માહીતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો દશમો ભાગ પણ આપણે નથી કરતા. આપણે દુનિયાને હમેશ પરદેશીઓનાં ચશ્માંવડે જોઇ છે અને હમણાં હમણાં તો આપણા દેશને પણ આપણે યુરોપીય ચશ્માંવડે નિહાળીએ છીએ. પરદેશીઓ કુદરતી રીતે જ, જે વૃત્તાન્ત અને વિગતો પોતાને હિતકર અને અનુકૂળ હોય તેના ઉપર ભાર મૂકે. તેથી પરદેશીઓને હાથે લખાયલાં પુસ્તકોમાં આપણી દૃષ્ટિ હોઇ ન શકે અને તેવાં પુસ્તકો દ્વારા આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને તેવું જ્ઞાન ન મળી શકે

અત્યારે દેશની પ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી થઇ છે, એટલે આ કાળના ભૂગોળના પુસ્તકમાં, ધાર્મિક માણસને માટે તીર્થસ્થાનો, પવિત્ર ક્ષેત્રો, પવિત્ર નદીઓ, સિદ્ધમઠો. દેશોને અત્યંત પ્રિય ગણાતાં રમણીય પર્વતશૃંગો, સન્તપુરૂષોનાં જન્મ અને મરણનાં સ્થાનો, તેમજ ધર્મને માટે જ્યાં જાત કુરબાન કરવામાં આવી હોય તેવાં સ્થળો સંબંધી હકીકત; વેપારી માટે બંદરો, વેપારનાં મથકો, વેપારના માર્ગો વગેરે સંબંધી હકીકત; વિદ્વાનો માટે વિદ્યાપીઠો, પદાર્થ સંગ્રહાલયો વગેરે સંબંધી હકીકત;—એમ અનેક વિષયો સંબંધી માહીતી આપવી જોઇએ.

આ પુસ્તક શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવા કારણથી અમે નીચેની સૂચનાઓ નથી કરી. ભૂગોળના વિષયમાં હિંદી વિદ્યાર્થીને કેટલી માહીતી ખાસ કરીને આપવી જોઇએ તે સંબંધે શિક્ષકોને દિશા સૂચવવાનો અને તે માહીતી એક પુસ્તકમાં ગ્રથિત કરવાનો અમે યોજેલા પુસ્તકનો હેતુ છે. આ પુસ્તકની મદદ વડે, શિક્ષક, વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તથા ગ્રહણશક્તિ ધ્યાનમાં લઇ પોતાનો સ્વતંત્ર પાઠ આપી શકે તથા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ પ્રદ્દસ્થો જુદી જુદી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને માટે જુદાં જુદાં પાઠ્યપુસ્તકો રચી શકે.

આ પુસ્તકમાં અમે કેટલીક એવી માહીતી આપવાની સૂચના કરી છે કે જે ભૂગોળના બહારના વિષયની ગણી શકાય. પરંતુ તેનું કારણ એ છે જે તે તે વિષયો ઉપર જ્યાં સુધી જુદા ગ્રન્થો રચાયા નથી ત્યાં સુધી આ પુસ્તક જેટલું વ્યાપક બની શકે તેટલું સારૂં.

આ પુસ્તકની યોજના એવી છે કે પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડવા. પ્રથમ ભાગમાં હિંદુસ્તાન સંબંધી હકીકત આવે, બીજા ભાગમાં હિંદુસ્તાનને દુનિયાના જે દેશો સાથે અતિનિકટ સંબંધ છે તે તથા જે દેશોમાં જઇને હિંદીઓએ વસવાટ કર્યો હોય તે સંબંધી હકીકત આવે, અને ત્રીજા ભાગમાં શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકત આવે.

હિંદુસ્તાન સંબંધી જે વિગતો ખાસ આપવી જોઇએ તે નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. આબોહવા.

હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તે સ્થિતિનાં જુદા જુદા ભાગની આબોહવા ઉપર થતાં પરિણામો.

૨. દેશનું કુદરતી સ્વરૂપ (Configuration).

(૧) પર્વતો, દિશા, વિસ્તાર, ઉંચાઇ.

(૨) સપાટ પ્રદેશ–વિસ્તાર. વેરાન છે કે ફળદ્રૂપ ?

(૩) નદીઓ–મુખ્ય પ્રવાહની દિશા, પ્રવાહનું જોર, લંબાઇ, તેના પાણીનો આસપાસ ખેતી માટે ઉપયોગ થઇ શકે છે કે કેમ અને કેટલો થાય છે, કેટલે સુધી તેમાં વહાણ ચાલી શકે છે, કેટલા પ્રદેશમાંથી તેને પાણી મળે છે અને કેટલા પ્રદેશને તે પાણી આપે છે. પ્રાચીન પ્રવાહ અને તેમાં થયેલા ફેરફાર.

(૪) સમુદ્રકિનારો. કિનારાના પ્રદેશની લંબાઇ, નદીઓનાં મુખોનું ઉંડાણ, હિંદુસ્તાનમાં અખાત ઓછા હોવાથી દરિયા કિનારાનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે. કિનારા પાસેના દ્વીપો, બંદરો–સ્વાભાવિક તથા કૃત્રિમ, ભૂશિરો, સામુદ્રધુનીઓ, સંયોગભૂમિઓ ઉપસાગરો વગેરે.

(૫) જંગલો. કયાં કયાં છે અને તેમાં શું શું ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલું ઉપયોગમાં લઇ શકાય છે ? તેમાં વસતાં પશુપક્ષીઓ સંબંધી માહીતી.

(૬) પવનની દિશા અને વેગ–ઋતુઓ પ્રમાણે. મોસમનો પવન અને તેની વર્ષાદ ઉપર અસર; હવામાં ભેજ જુદે જુદે સ્થળે કેટલો છે અને તેની વનસ્પતિ ઉપર અસર.

(૭) હવાખાવાનાં સ્થળો–સમુદ્ર કિનારા ઉપરનાં તથા પર્વતો ઉપરનાં સ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્થળો (Sanitoriums).

૩. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

૧. હિમાલયનો પ્રદેશ–શિવાલિક પર્વતો સુધીનો.

૨. સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહથી બનેલો પ્રદેશ–તથા તે બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે રજપૂતાના.

૩. અરવલ્લી પર્વત તથા સાબરમતી અને મહી નદીથી બનેલા ગુજરાતના ખંડસ્થ ભાગ.

૪. સમુદ્રમાંથી ઉપસી આવેલો કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ.

૫. વિન્ધ્ય અને સાતપુડા પર્વત તથા નર્મદા અને તાપી નદીથી બનેલો પ્રદેશ.

૬. સહ્યાદ્રિની પૂર્વનો પ્રદેશ તથા સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમનો પ્રદેશ.

૭. લક્ષદ્વીપ તથા માલદ્વીપ.

૮. પૂર્વઘાટ તથા મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વગેરે નદીઓથી બનેલો પ્રદેશ.

૯. રામસેતુ.

૧૦. આન્દમાન તથા નિકોબાર દ્વીપો.

ઉપરના પ્રદેશો ભૂકંપ વગેરે ઉત્પાતોથી તથા નદીઓ અને સમુદ્રોના ધોવાણ (Erosive effect) થી કેવી રીતે બનેલા છે તે સમજાવવું.

૪. દેશની ખનિજ અને ઉદ્‌ભિજ્જ સંપત્તિ.

જમીનના પ્રકાર તથા પાક.

૫. દેશના જાતિ તથા ભાષાવાર વિભાગ.

(૧) જાતિવાર વિભાગ.

(૨) ભાષાવાર વિભાગ.

જાતિ એક હોય પણ ભાષા જુદી હોય, અને ભાષા એક હોય પણ જાતિ જુદી હોય અને ભાષા તથા જાતિ એક જ હોય એવા ત્રણ પ્રકાર દેશમાં જોવામાં આવે છે, તે બતાવવું.

૬. વ્યાપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગ.

પ્રાચીન સમય.*

૧. જુદે જુદે કાળે કઈ કઈ ચીજો કયે કયે સ્થળે બનાવવામાં આવતી અને તેમાંથી કઈ કઈ ચીજોનો કયા કયા દેશમાં નિકાસ થતો. મોતી, પ્રવાળ, મીઠું, માછલાં વગેરે સંબંધી વ્યાપારી હકીકત અહીં જણાવવી.

૨. કઈ ચીજો પરદેશથી અને તે કયા કયા દેશમાંથી આયાત કરવામાં આવતી.

૩. ભારતવર્ષનાં બંદરો તથા આ દેશની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં અન્ય દેશોનાં બંદરો.

૪. ચીન, મધ્ય એશીઆ, ઇરાન તથા એશીઆ માઇનર (આસિરિયા) જવાના સ્થળ માર્ગ.

૫. સુમાત્રા, જાવા, સિંહલદ્વીપ, અરબસ્તાન તથા મેસોપોટેમિયા જવાના જલમાર્ગ.

૬. દેશની અંદરના જલમાર્ગ (નદીના) તથા સ્થળમાર્ગ.

અર્વાચીન સમય.

પહેલા ત્રણ ઉપરના ત્રણ પ્રમાણે.

૪. હિંદુસ્તાનની અસલ બનાવટો (indigenous industries) વિષે હાથ

* પ્રાચીન સમય એટલે હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર યુરોપીય પ્રજાઓના હાથમાં ગયો તે પહેલાંનો

ઘણી થોડી માહીતી છે. ભૂગોળના પુસ્તકમાં પરદેશથી આવતી ચીજો વિષે જો તેનું અનુકરણ કરીને અહીં બનાવવામાં આવે તો, લખવામાં આવે છે, પરંતુ અસલથી અહીં જ બનતી ચીજોની માહીતી આપવામાં આવતી નથી, માટે તેની બરાબર તપાસ કરીને કઇ ચીજો ક્યા ક્યા સ્થળે હાલ બને છે તે જણાવવું.

૫. યુરોપથી હિંદમાં આવવાના જલમાર્ગ, આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ ઑફ ગુડ હોપ આગળ થઇને આવવાનો જુનો રસ્તો અને સુએઝ કેનાલમાં થઇને આવવાનો નવો રસ્તો.

૬. યુરોપથી અહીં આવવાના સ્થળમાર્ગ—બગદાદ રેલ્વેનું મહત્વ—તે પોતાને હાથ કરવાનો જર્મનીનો હેતુ.

૭. જાપાન, ઑસ્ટ્રેલિયા, ફિજી તથા અમેરિકા જવાના માર્ગ.

૭. ધર્મ સંબંધી.

(૧) યુરોપીય લેખકોએ લખેલાં પુસ્તકોમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિ હોતી જ નથી. આ દૃષ્ટિથી હિંદુસ્તાનની ભૂગોળનો વિચાર કરતાં પ્રથમ હિંદુસ્તાનના ક્યા ક્યા ભાગમાં ક્યા ક્યા ધર્મનો વિશેષ પ્રચાર છે તે જણાવવું જોઇએ. ઉદાહરણાર્થઃ શીખ ધર્મનો પ્રચાર પંજાબમાં, જમ્મુના સંસ્થાનમાં તથા સિંધમાં છે; જૈન ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમાં અને રજપૂતાનાના કેટલાક ભાગમાં તથા બંગાળ તરફ થોડો છે. બૌદ્ધ ધર્મ નેપાળમાં, બ્રહ્મદેશમાં તથા સિંહલદ્વીપમાં છે. આ જ પ્રમાણે મુસલમાન ધર્મનો, પારસી ધર્મનો તથા હિંદુ ધર્મમાં શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ વગેરે શાખાઓનો પ્રચાર કયાં કયાં છે તે બતાવવું.

(૨) ધાર્મિક મેળાઓ—કુંભનો, માઘનો, સિંહસ્થનો વગેરે— કયાં કયાં થાય છે અને ક્યારે ક્યારે થાય છે તથા કયાં કયાંથી લોકો તેમાં આવે છે તે બતાવવું.

(૩) સાધુસંતોનાં જન્મસ્થળો તથા કાર્યક્ષેત્રો, તીર્થક્ષેત્રો, સિદ્ધપીઠો, જ્યોતિર્લિંગો, ચાર ધામો વગેરે બાબત માહીતી આપવી.

(૪) પ્રાચીન સમયમાં જે યાત્રાનાં સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં પણ હાલ જેનો નાશ થઇ ગયો છે તેમાં સ્થળો બાબત માહીતી આપવી.

(૫) જૈન, મુસલમાન, પારસી શીખ વગેરે ધર્મોનાં તીર્થક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો બાબત માહીતી આપવી.

(૬) અભણ લોકમાં અને શૂદ્ર વર્ણમાં ઘણા ન્હાના ન્હાના પંથો જેવા કે, રામજી પીરનો પંથ, દાદુ પંથ, બીજક પંથ, ભૈરોળાનો પંથ વગેરેનો પ્રચાર ઘણો છે તેમનાં મુખ્ય સ્થળ અને વિસ્તાર વિષે માહીતી આપવી.

૮. વિદ્યા સંબંધી.

(૧) પ્રાચીન વિદ્યાપીઠો—સંસ્કૃત વિદ્યાની, બૌદ્ધોની, મુસલમાનોની તથા જૈનોની. કેટલાક સ્થળો અમુક એક ખાસ શાસ્ત્ર માટે પ્રખ્યાત થયેલાં હતાં જેવાં કે નવદ્વીપ (નદીઆ) નવ્યન્યાય માટે, ઉજ્જયિની તથા જયપુર જ્યોતિષ માટે, આગ્રા અને જયપુર શિલ્પ માટે, વગેરે સંબંધી માહીતી આપવી.

(૨) પ્રાચીન પંડિતોના સંબંધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં સ્થળો બાબત માહીતી આપવી.

(૩) પ્રાચીન સમયમાં વિદ્વાની પરિષદો (સમિતિઓ) જ્યાં જ્યાં થયેલી તે તે સ્થળો સંબંધી માહીતી આપવી.

(૪) અર્વાચીન વિદ્યાપીઠો (Universities) શાસ્ત્રીય શોધસંસ્થાઓ (Research Institutes) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં સ્થળો, પદાર્થસંગ્રહાલયો (Museums) તથા પુસ્તકાલયોનાં સ્થળો સંબંધી માહીતી આપવી.

૯. લશ્કરી દૃષ્ટિએ જાણવાજોગ હકીકત.

(૧) કુદરતી સરહદ અને સરહદનો પ્રદેશ.

(૨) પર્વતો અને તેના ઘાટ.

(૩) નદીના આરા તથા પુલો.

(૪) પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમાં જુદે જુદે રસ્તે થઇને હુમલાઓ આવ્યા છે તે રસ્તાઓ.

(૫) દેશના બચાવને અનુકૂળ સ્થળો.

(૬) લશ્કરી અનુકૂળતા પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

(૭) લશ્કરી છાવણીઓ તથા વેતાળગૃહો (Wireless instalments.)

(૮) કિલ્લાઓ તથા કોટબંધ શહેરો—પ્રાચીન તથા અર્વાચીન.

(૯) નૌકાસૈન્યનાં મથક.

(૧૦) દેશનાં જે જે સ્થળે પુષ્કળ અનાજ મળી શકે તે સ્થળો.

(૧૧) લડાયક જાતો જે જે સ્થળમાં વસે છે તે સ્થળો.

૧૦. ઐતિહાસિક ભૂગોળ.

(૧) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનના બે વિભાગ–હિંદુસ્તાન અને દખ્ખણ.

(૨) પ્રાચીન સમયમાં દેશના જુદા જુદા વિભાગ—તેમનાં પ્રાચીન નામો તથા દરેક ભાગનો વિસ્તાર.

(૩) પ્રાચીન નગરો તથા યુદ્ધક્ષેત્રો.

(૪) શિલાલેખો, સ્તંભો, સ્તૂપો વગેરેનાં સ્થળો.

(૫) પ્રાચીન સમયમાં (ખાસ કરીને અકબરે) રાજ્યકારભાર માટે કરેલા દેશના વિભાગ અથવા પ્રાન્ત કે સુબાહ.

૧૧. રાજકીય ભૂગોળ.

હિંદુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ છે ને દેશો સંબંધી હકીકત નીચે પ્રમાણે.

ગ્રેટબ્રિટન—હિંદુસ્તાન સાથે કઇ રીતેનો સંબંધ છે તે લખવું (એ પ્રમાણે નીચેના દરેક દેશો સંબંધી જણાવવું).

લન્ડન—સામ્રાજ્યની રાજધાની, ઇન્ડિયા ઑફીસ, પાર્લામેન્ટ, પદાર્થસંગ્રહાલયો, પુસ્તકાલયો, હિંદીઓ જે સ્થળોના સંબંધમાં આવે છે તે સ્થળો વગેરે.

વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો—મેન્ચેસ્ટર, લેન્કેશીયર, શેફીલ્ડ વગેરે.

વિદ્યાપીઠો—લન્ડન, ઑક્સફર્ડ, કેમ્બ્રીજ વગેરે નૌકાસૈન્યનાં મથક.

તેની તથા હિંદુસ્તાનની વચ્ચે આયાત નિકાસ.

જાપાન—વેપારી અને ઔદ્યોગિક મથકો, વિદ્યાપીઠો, ચિત્રશાળાઓ, આયાત નિકાસ.

અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન—બોલનઘાટથી ખૈબરઘાટ સુધીના તમામ ઘાટોની બહુ જ વિગતવાર હકીકત; તે દેશો સાથેનો વેપાર.

ઇરાની અખાત અને મેસોપોટેમિયા—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ.

ચીનનો સમુદ્ર કિનારો—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ.

અરબસ્તાન—વેપારનાં બંદરો, આયાત નિકાસ, મક્કા તથા મદીનાની વિસ્તૃત ભૂગોળ તથા ત્યાં જવાના માર્ગ વિષે હકીકત.

અમેરિકા—વિદ્યાપીઠો, આયાત.

ફ્રાન્સ—પૅરિસ સાથેનો મોતીનો વેપાર.

ઇજીપ્ત—ત્યાંના રૂની આયાત.

હિંદીઓ જે અન્ય દેશોમાં જઇને વસ્યા હોય તે દેશો સંબંધી આપવા યોગ્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે:—

૧. દુનિયાના જે જે ભાગોમાં હિંદીઓ જઇને વસ્યા છે તે તે ભાગોનાં નામ અને ત્યાં વેપાર માટે ખેતી માટે, મજુરી માટે કે બીજા શા માટે વસ્યા છે તે હકીકત.

૨. દેશના ક્યા ક્યા ભાગોમાંથી હિંદીઓ ગયા છે તેનાં નામ અને ગયેલા માણસોની પ્રાન્તવાર સંખ્યા.

૩. જે જે દેશોમાં હિંદીઓ ગયેલા છે તેના ખાસ ક્યા ક્યા ભાગોમાં તેમણે વસવાટ કર્યો છે તે તથા ત્યાંની આબોહવા સંબંધી સામાન્ય હકીકત અને અહીંની ક્યા પ્રાન્તની આબોહવા સાથે તેની સરખામણી થઇ શકે.

૪. તે દેશોમાં જવાનાં સાધન તથા સગવડ.

૫. તે દેશોની રાજ્યવ્યવસ્થા. ત્યાં હિંદીઓને કેટલા હક મળે છે અને કેટલી બાબતમાં અધિકારહીનતા રહે છે તે સંબંધી ટૂંકી હકીકત.

અન્ય દુનિયા વિષે માહીતી નીચે પ્રમાણેઃ—*

૧. પૃથ્વીનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

(૧) જમીન તથા પાણીના વિભાગ અને તેનું પ્રમાણ.

(૨) ખંડો તથા મહાસાગરો અને સમુદ્રોનાં નામ.

(૩) પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ગરમી તથા ઠંડી તથા હવામાં ભેજનું પ્રમાણ તથા પવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રવાહ.

(૪) પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાં મનુષ્યની વસતિનું પ્રમાણ–કયા ભાગોમાં બહુ ગીચ વસતિ છે અને કયા ભાગોમાં બહુ આછી વસતિ છે તે.

(૫) જુદી જુદી માનવજાતિઓ પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

(૬) દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના વિસ્તાર પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

૨. ઉપરનાં જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યો તથા રાજ્યો પૃથ્વી અને તેમનો વિસ્તાર.

(૧) બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.

(૨) ફ્રેન્ચ „

(૩) જર્મન „

(૪) રશિયન „

(૫) યુરોપનાં ન્હાનાં રાજ્યો—ઇટલી, સ્પેન, પોર્તુગાલ, બેલજીયમ, સ્વીડન, નોરવે વગેરે.

(૬) અમેરિકન સામ્રાજ્ય.

(૭) ઓટોમન અથવા ટર્કિશ સામ્રાજ્ય.

(૮) ચાઇનીઝ સામ્રાજ્ય.

(૯) જપાનીઝ સામ્રાજ્ય.

દરેક સામ્રાજ્ય તથા રાજ્યનાં રાજ્યબંધારણો કેવાં છે, તેમનાં સંસ્થાનો કયાં કયાં છે, તેમનું લશ્કરી અને નૌકાસામર્થ્ય કેટલું કેટલું છે, તેમની મુખ્ય આયાત અને નિકાસ કઇ કઇ તથા મુખ્ય ઉદ્યોગો કયા છે તે જણાવવું.

૩. મનુષ્યને ખાસ ઉપયોગની વસ્તુઓ જેમાંની કેટલીક નીચે ગણાવી છે તે દુનિયાના કયા કયા ભાગમાં અને કેટ કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) કાચો માલ.

ઘઉં	રૂ	કોલસા—લાકડાં—કેરોસીન
ચોખા	ઉન	લોહું
બટેટા	રેશમ	સોનું
માંસ	તંબાકુ	રૂપું

માછલી | તાંબું
રૂ | એલ્યુમિનિયમ
| હીરા-મોતી

(૨) બનાવટી માલ. (Manufactured products)

કાપડ.

યંત્ર.

દીવાસળી.

કેળવેલાં ચામડાં.

લોઢાનો સામાન.

પોલાદનો સામાન વગેરે.

દવાઓ.

૪. દરેક ખંડ વિષે સામાન્ય હકીકત.

(૧) એશિયા.

દેશોનાં નામ—રાજ્યધાનીઓ તથા મુખ્ય મુખ્ય શહેરોનાં નામ સાથે.

મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો.

,, ,, નદીઓ કાંઠાનાં શહેર સાથે.

,, ,, સમુદ્રો—અખાતો ઉપસાગરો.

,, ,, રણો તથા જંગલો.

,, ,, દ્વીપો.

,, ,, બંદરો.

આ પ્રમાણે યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા તથા ઓસ્ટ્રેલેશિયા સંબંધી હકીકત.

પરિશિષ્ટ.

પ્રખ્યાત પ્રવાસીઓ તથા ભૂગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓનાં અતિ સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

આ પરિશિષ્ટ આપવાનું કારણ એ છે કે તે ઉપરથી દેશના યુવાનોને ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની જેમ ભૂગોળમાં પણ શોધખોળ કરીને દેશસેવા કરવાનો અથવા ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ છે તે માલમ પડે.

જાપાનના ઔદ્યોગિક વિકાસની રૂપરેખા.*

બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆતમાં ભારતવર્ષમાં જે ઔદ્યોગિક સ્થિતિ હતી તેવી જ સ્થિતિ ૪૫ વર્ષ પૂર્વે જાપાનની હતી. યુરોપીય પ્રજાના આગમન પહેલાં બંને દેશો હુન્નરઉદ્યોગમાં સ્વાવલંબી હતા અને પોતાના દેશની જરૂરીઆતો પોતે જ પુરી પાડતા હતા. તફાવત માત્ર એ હતો, કે ભારતવર્ષનાં બંદરોમાં જે માલ આવતો તેના ઉપર કોઇપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નહતો. વળી હિંદીઓને પરદેશીઓ સાથે વેપાર કરવાની, અને પરદેશમાં જવાની છૂટ હતી. જાપાનમાં તેથી ખરાબ સ્થિતિ હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૮ ની પહેલાં જાપાનની પ્રજાને પોતાનો ધંધો પસંદ કરવાની મનાઇ હતી. બધા હુન્નરઉદ્યોગો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વારસામાં જ મળતા હતા અને તેનાં મહાજન બંધાતાં. ત્યાં એવો કાયદો હતો, કે પોતે પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરે તે પહેલાં થોડાં વર્ષ સુધી તેને ઉમેદવારીનું કામ કરવું પડતું. મહાજન બહારનો માણસ તે પ્રકારનો ઉદ્યોગ તેમ જ વેપાર કરી શકતો નહિ. રાજાની પરવાનગીથી થોડાક ડચ અને સ્પેનના લોકોને ખાસ વેપાર કરવા માટેના હક આપવામાં આવ્યા હતા. દેશીઓને પરદેશીઓ સાથે વેપાર કરવાની અથવા તો વિદેશ જવાની છૂટ નહતી. આ વિષય ઉપર હાલના એક અનુભવી મહાન પુરૂષનું પ્રમાણ નિચેના તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં જણાઇ આવે છે. જાપાનના માજી પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા જાપાનના ઉદ્યોગોના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખતાં લખે છે, કે જાપાનની જાગૃતિને પરિણામે જાપાનના સ્વભાવમાં તથા તેના ઉદ્યોગમાં અને તેની વિશેષતામાં ઘણો તફાવત થવા પામ્યો છે. જ્યારે આસપાસનાં કારણોને લીધે જાપાનને પોતાનાં બંદરો ખુલ્લાં મૂકવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી, ત્યારે આયાત થતા માલ ઉપર પાંચ ટકા જકાત જુદા જુદા દેશો સાથે કરેલા કોલકરારોને લીધે નાખવામાં આવી હતી. જાપાને અબાધિત વ્યાપારનીતિ પોતાની ઇચ્છાથી અથવા તો ખુશીથી સ્વીકારી નહોતી; પરંતુ કોલકરારોને લીધે તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી હતી. આ બહારના દબાણને લીધે જ ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. પરંતુ તેનો જે વિકાસ થયો તે તો લોકોની આંતરિક લાગણીઓમાંથી જ ઉદ્‍ભવ્યો હતો.

જે આંતરિક દબાણને લીધે, પ્રજાના સ્વભાવની અંદર એકાએક ફેરફાર થવા પામ્યો, તે વિદેશના વિચારોને અને દુનિયાની રાજ્યદ્વારી પ્રધાનતા ભોગવનારી બીજી પ્રજાઓ સાથેના સહવાસને જ આભારી છે. લશ્કર વદેશી પોશાક ધારણ કરવા માંડયું; તે દેખીને સરકારી સનંદી અમલદારો પણ તેવો પોશાક પહેરવા લાગ્યા અને તેમ કરવામાં પોતાનું સ્વમાન અને ઉચ્ચતા સમજવા લાગ્યા. જાપાનનો માજી પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા કહે છે, કે જે લોકો યુરોપીયન પોશાક ધારણ કરતા તે લોકોને બીજાઓ માનપૂર્વક સલામ કરતા. આખા દેશની અંદર તે વખતે એવી જ લાગણી પ્રસરી રહી હતી.

---

* મહાન દેશભક્ત લાલા લજપતરાયના 'ઇવોલ્યુશન ઑવ જાપાન એન્ડ અધર પેપર' એ નામના ગ્રંથના એક પ્રકરણ ઉપરથી.

કે દરેક બાબતમાં યુરોપીયન* રહે તેવી રીતે રહેવું. હમેશની જરૂરીઆતની અને મોજ-શોખની વસ્તુઓ માટે જાપાનના બજારમાં કોઇપણ દિવસ ન જાણેલી એવી માગણી શરૂ થઇ. પ્રજાના ઉદ્યોગોમાં એકાએક ફેરફાર નજરે પડવા લાગ્યો. જુના દેશી ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા અને સારા હોંશિયાર કારીગરોને પોતાના ધંધા છોડવા પડયા. કાઉન્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના ઉદ્યોગ ઉપર જ આધાર રાખનારૂં જાપાન આવી એકાએક અચંબો પમાડનાર ક્રાન્તિથી ઉત્પન્ન થએલી ભયભીત સ્થિતિમાં આવી પડ્યું. અને ઘણા ધંધાદારીઓને આ નવીન ફેરફારમાં પોતે પોતાનું કેવી રીતે ચલાવવું તે સમજવાનું પણ મુશ્કેલ થઇ પડયું. જાપાનની સરકારે પ્રથમ કરેલી સલાહો પ્રમાણે જે શરતો સ્વીકારી હતી તેને લીધે તે હવે બીજી કોઇ નવો વ્યવહારૂ યોજના દાખલ કરી શકે તેમ ન હતું; અને આ સિવાય સ્વદેશી ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે બીજા કોઇ પણ ઉપાયો ન હતા. ત્યાંની પ્રજામાં તે વખતે ઓજારો કે યંત્રો શી રીતે વાપરવાં તેમ જ નવી આપણુ ઉભી કરીને નવા ઉદ્યોગો શી રીતે ખોલવા તેટલું જ્ઞાન અથવા તો શક્તિ ન હતાં.

આનું પરિણામ એ આવ્યું, કે જાપાન દેશ પરદેશી માલથી ઉભરાઈ જવા માંડયો. જે જાપાને આજ સુધી પોતાની જરૂરિયાતો માટે બીજાના ઉપર કદિ આધાર રાખ્યો નહતો તે જાપાનને આ વખતે પરદેશી માલ ઉપર આધાર રાખવો પડયો. શરીરની ટાપટીપ અને મોજશોખની વસ્તુ માટે તો તેમ હોય તેમાં નવાઇ નહિ. પરંતુ રોજની જરૂરિયાતો અને ઉપયોગને માટે પણ પરદેશી માલ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો. છેક ૧૯૦૦ સુધી તેની નિકાસ કરતાં આયાત વધારે હતી. ૧૮૯૮ માં ૧૧૨૦ લાખ યેન (જાપાની ચલણ) નિકાસ કરતાં આયાત વધારે હતી. ૧૯૦૦ માં ૮૨૦ લાખ યેન વધારે હતી. ૧૯૦૫ માં ૧૬૭૦ લાખ યેન વધારે હતી અને છેવટે ૧૯૦૮ માં ૫૮૦ લાખ યેન વધારે હતી. આવા સંજોગોમાં જાપાને પોતાના ઉદ્યોગ હુન્નર તેમ જ કારીગરોને બતાવવા માટે પોતાના દેશની અંદર યુરોપીઅન હુન્નર ઉદ્યોગો દાખલ કરવાને જબરા પ્રયત્ન કરવા માંડયા. અત્યારે તે ગ્રેટબ્રિટન, જર્મની, અને અમેરેકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા હુન્નરઉદ્યોગ પ્રધાન દેશોની સાથે પૂરેપૂરી હરિફાઇ કરે છે. આ પરિણામ લાવવાને સરકારે કયા ઉપાયો લીધા તે આપણે જોઇએ.

જાપાનના ઉદ્યોગો અને જાપાનના કારીગરો કેવા ઉત્તમ છે, તે દુનીઆને જણાવવા તેમણે હિંમતથી તાત્કાલિક ઉપાયો લીધા. જાગૃતિ પછી ચાર વર્ષમાં જાપાનની સરકારે ૧૮૭૩ ની સાલમાં વીએનામાં ભરાએલા આંતર–રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં ભાગ લેવા સારૂં પગલાં ભર્યાં. જે જે વસ્તુ પ્રદર્શનમાં મૂકવા જેવી હોય, તે ભેગી કરવા માટે તેમ જ પ્રદર્શન સંબંધમાં શાં શાં પગલાં લેવાં તે માટે એક ખાસ મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું. જાપાનનો માજી પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા તેનો પ્રમુખ બન્યો. જાપાનનો માલ પ્રદર્શનમાં મોટા જથામાં વેચાય, તે માટે ૭૦ અમલદારોનું એ જ રાજ્યદ્વારી પ્રતિનિધિમંડળ પ્રદર્શન જોવા મોકલવામાં આવ્યું. સાથે યુરોપીઅનોની શી શી આકાંક્ષાઓ છે તે જાણવા માટે અને

* હાલમાં લોકોની લાગણીઓમા ઘણો ફેરફાર થવા પામ્યો છે અને પહેલાંની સ્થિતિ તરફ જવાની પ્રવૃત્તિ ફરીને જોશભેર ચાલી છે.

નવીન ઉદ્યોગોની સ્થિતિથી માહીતગાર થવા પામે તે માટે ઘણા કારીગરોને મોકલવામાં આવ્યા. પ્રદર્શન પુરૂં થયા પછી ઉદ્યોગને લગતા રાસાયનિક વિષયો શીખવા માટે જુદા-જુદા યુરોપીય દેશમાં તે પ્રતિનિધિ મંડળમાંના સમર્થ અને હોંશિયાર માણસોને મોકલવામાં આવ્યા. તે પછી એક વર્ષે ઉપપ્રમુખ પોતાની સાથે યુરોપીઅન માલના જેવા કે ગુંથેલા માલના, કાચા માલના, રંગવાના તેમજ વણવા માટેના અને સાંચાકામ વિગેરેના નમુના લેતા આવ્યા. દેશમાંના જે લોકો આમાં ઉત્સાહ લેવા લાગ્યા તેમને આ બધું બતાવવામાં આવ્યું. ફીલાડેલ્ફીઆમાં અમેરિકાનો સ્વતંત્રતાનો દિવસ ઉજવવા માટે આંતર–રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. તે વખતે જાપાને જાપાની કળાએ અને ઉદ્યોગો દુનિયાની બીજી પ્રજાઓને બતાવવાની આશામાં જે શ્રમ લીધો તેથી થએલા ફાયદા ઘણા હતા. એક બાજુએ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જે જે સુધારેલાં ઓજારો વાપરતી હતી તે બધાં આ પ્રદર્શનને લીધે જાપાનમાં દાખલ થયાં, અને જાપાનની અંદર ઔદ્યોગિક કેળવણી વધારે ફેલાવાના પરિણામે જાપાનની અંદર આજ સુધી ન સાંભળવામાં આવેલા ઉદ્યોગો દાખલ થયા. પોતાના ઉદ્યોગોનું મહત્વ જાણનારી, જુના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરી નવા ખીલવનારી પ્રજા આવા આંતર–રાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોથી સારો લાભ મેળવે છે. તેથી ઉલટું જે પ્રજા આ બાબતમાં નિર્બળ છે તેને સહન કરવું પડે છે. જાગૃત પ્રજાઓ અને તેની ઉદ્યોગી અને હુન્નરબાજ સંસ્થાઓ બીજા દેશોમાં વપરાતી ચીજોના નમુનાઓ લાવે છે અને તે પ્રમાણે પોતાના દેશમાં તે ચીજો તૈયાર કરે છે અને પછી પેલા દેશને એ વસ્તુઓ સસ્તી કિંમતે પુરી પાડે છે. તેથી તે મૂળ દેશનો સ્થાયી વેપાર, ઉદ્યોગ તેમ જ કારીગરી નાશ પામે છે. બીજી બાજુ જાપાને આવાં આંતર–રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોથી સારો લાભ મેળવ્યો છે. ઔદ્યોગિક અને વેપારી પ્રદર્શનો હવે જાપાનમાં સર્વ સાધારણ થઇ પડયાં છે. આંતર–રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં પણ પોતાનો ભાગ લેવા જાપાન એક પણ તક જવા દેતું નથી. જાપાનના કારખાનામાં બનેલા માલનું પોષણ કરવા માટે જાપાની સરકારે ૧૮૭૪ માં ટોકીઓ ખાતે એક વેપારનું બારૂં ખોલ્યું છે. તેનો ખાસ હેતુ જાપાનનો માલ પરદેશ ખાતે નિકાસ કરવાનો છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે આ કુંપની ઘણા ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગી અને જાપાનનો માલ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના બજારોમાં મોકલવા લાગી. આને પરિણામે જાપાનના જુના પડી ભાગેલા હુન્નર ઉદ્યોગો ફરીથી સજીવન થયા.

જાપાનની સરકારે નવા ઉદ્યોગો દાખલ કરવા સારૂં જે ઉપાયો લીધા તેમાંનો મુખ્ય એ હતો, કે તેણે ઘણું ખર્ચ કરી નમુનેદાર કારખાનાં સ્થાપન કર્યાં. ત્યાં સરકારના ખર્ચે નવા ઉદ્યોગોનો અનુભવ મળી શકતો. આ દાખલો બેસાડવા તેમ જ અનુભવ માટે ઉભાં કરેલાં આ કારખાનાઓમાંના કેટલાંક, ખાનગી કંપનીને વેચાણ આપવામાં આવ્યાં. પરદેશમાંથી નમુના મગાવવામાં આવતા હતા અને તે સરકારના ખર્ચે ઉદ્યોગખાતાંઓને મફત વહેંચવામાં આવતા હતા. શરૂઆતમાં આ ખાતાંઓ હોંશિયાર યુરોપીઅનોના હાથમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં પરંતુ તે પછી યોગ્ય જાપાનીઓએ તેમની જગા લીધી હતી.

જાપાનના ઉદ્યોગો તથા કળાઓ ખીલવવા સારૂ ૧૮૯૦ માં શહેનશાહી સરકારે શહેનશાહી હુન્નર કળાનું ખાતું કહાડયું. હોંશિયાર અને કળાવાન કારીગરોને શહેનશાહી

સરકાર તરફથી માન મળતું હતું, કે જેથી બીજાઓને તેમને અનુસરીને ચાલવાની ઉત્કંઠા થવા પામે.

પરંતુ સૌથી મુખ્ય કામ શિલ્પી કેળવણી માટે ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી એ હતું. સરકારના ખર્ચે અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ અને અમેરિકાના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવ્યા. હોંશિયાર અને બાહોશ કારીગરો પેદા થાય તે માટે શાળાઓ અને કોલેજો સ્થાપન કરવામાં આવી.

જાપાનને બીજા દેશો સાથે સંબંધ થયો ત્યાર પછી તેણે ઘણા પુરૂષ અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ અને અમેરિકાના દેશોમાં મોકલ્યા છે. ખાસ કરીને જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ઘર ખર્ચે પરદેશ ભણવા સારૂં ગયા છે તેમને જો આ સાથે ગણવામાં આવે તો ઘણી જ મોટી સંખ્યા થાય. ૧૯૦૫–૬ ની આખરે જાપાનના ૮૬ સ્કોલરો યુરોપ અને અમેરિકામાં હતા. તે પછીનાં વર્ષોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છેઃ

	સ્કોલરો.		સ્કોલરો.
૧૯૦૬–૭	૮૫	૧૯૧૦–૧૧	૧૨૪
૧૯૦૭–૮	૯૮	૧૯૧૧–૧૨	૧૨૭
૧૯૦૮–૯	૧૧૩	૧૯૧૨–૧૩	૧૪૨
૧૯૦૯–૧૦	૧૩૦		

આ સંખ્યા વધતી જ જાય છે. જાપાનની સરકારે હોંશિયાર અને અનુભવી તેમ જ વિદ્વાન કારીગરોને પેદા કરવા સારૂં શું શું કર્યું છે તે હવે આપણે જોઈએ.

જાપાનની સરકારે નીચલા દરજ્જાની ખેતીવાડી, વેપાર, દરીઆઈ વેપાર, અને ઔદ્યોગિક શાળાઓને કેવા પ્રમાણમાં મદદ આપી છે તે આપણે નીચેના આંકડા ઉપરથી જોઈ શકીશું.

	નિશાળો.	આપેલી મદદ.
૧૯૦૮–૦૯	૩૨૦	૩૨૩૮૪૦ યેન.
૧૯૦૯–૧૦	૩૨૮	૩૨૪૪૮૦ ,,
૧૯૧૦–૧૧	૩૭૧	૪૦૬૧૫૦ ,,
૧૯૧૧–૧૨	૩૮૫	૩૪૭૭૩૦ ,,

તે ઉપરાંત ૧૯૧૩ માં ૫ ઉત્તમ વેપારી સ્કૂલો ૬૪૭૧૧ યેન થી ૬૧૭૧૫ યેન સુધીના વાર્ષિક ખર્ચે ત્યાંની સરકારે નીભાવી છે. આ ઉંચા દરજ્જાવાળી શાળાઓમાં દુનિયાની ખાસ ઉપયોગી ગણાતી ભાષાઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત જાપાનની સરકાર ૭ ઉંચી ઓદ્યોગિક શાળાઓ ૭૧૩૧૪ યેનથી માંડીને ૧૬૭૩૮૪ યેનના વાર્ષિક ખર્ચે; એક ખાણ ખોદવાનું શીખવનારી શાળા ૭૭૨૧૯ યેનના વાર્ષિક ખર્ચે; એક

ઉંચી ખેતીવાડી શીખવનારી શાળા તેમ જ એક મચ્છીમારનું કામ શીખવનારી શાળા નીભાવે છે. શિક્ષણ આપનારાઓની સંખ્યા ઉંચી ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં ૧૭૫ ની છે; અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૭૮૧ ની છે.

ઉંચી આદ્યોગિક શાળાઓમાં શિક્ષણ આપનારાઓની સંખ્યા ૨૧૬ ની છે, અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૬૨૪ ની છે. વિદેશી ભાષા શીખવનારી શાળાઓમાં ૩૬ શીખવનારાએ છે અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૬૭૪ ની છે.

ઉપરના આંકડા વાંચતી વખતે વાચકે દેશના અને વસ્તીના પ્રમાણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

ભારતવર્ષના અમલદારોનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાશે, કે એક સ્વતંત્ર અને ઉદ્યોગી રાષ્ટ્રની પ્રજાની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધવામાં ત્યાંનું પ્રજાકીય રાજ્ય કેટલું કરી શકે છે?

જયન્તીલાલ હાથીભાઇ અમીન.

મુંબઇ ઈલાકામાં વસતા યુરોપિયનોની કેળવણી.

સરકાર તરફથી–સીધી રીતે કે મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલબોર્ડની યા ખાનગી સંસ્થાઓની માર્ફતે–કેળવણી સંસ્થાઓને ઉત્તેજન તથા મદદ આપવામાં આવે છે. એતદ્દેશીય છોકરા તથા છોકરીઓની દેશી ભાષામાં તથા ઇંગ્રેજી ભાષામાં શિક્ષણ આપતી શાળાઓને મદદ આપવામાં આવે છે તેવી જ રીતે ઇંગ્રેજી ભાષા માર્ફતે શિક્ષણ લેતા યુરોપીય તથા એંગ્લો–ઇંડિયન (મિશ્ર લોહીનાં) બાળકોને શિક્ષણ આપતી શાળાઓને પણ મદદ આપવામાં આવે છે. આ શાળાઓ બે પ્રકારની હોય છે (૧) યુરોપીયન શાળા જેમાં સેંકડે ૮૫ ટકા છોકરાંઓ ગોરા હોવા જોઇએ અને બાકીના ૧૫ જ ટકા દેશી વિદ્યાર્થીને દાખલ કરવામાં આવે (૨) ઈંગ્લીશ–ટીચીંગ શાળાઓ કે જેમાં ગમે તે કોમના ગમે તેટલાં છોકરાંઓ દાખલ થઇ શકે, પરંતુ તે તમામને ઇંગ્રેજી ભાષાદ્વારા જ અથથી ઇતિ સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ બંને વર્ગની શાળાઓના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક ખાસ ઇન્સ્પેકટર હોય છે, જે આખા ઇલાકામાં જ્યાં જ્યાં આવી શાળા હોય છે ત્યાં ત્યાં તેની તપાસણી કરે છે. આવી શાળાઓની તપાસણી વિભાગી ઇન્સ્પેકટરો કરતા નથી. આ યુરોપીયન નિશાળોનો ઇન્સ્પેકટર યુરોપીયન હોય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું? આ શાળાઓમાં બાળકને એ, બી, સી, ડી, લખવા માંડે ત્યારથી તે કેમ્બ્રીજ લોકલ કે મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા સુધીનું શિક્ષણ મળે છે. છોકરા તથા છોકરીઓની શાળા અલગ અલગ સાધારણ રીતે હોય છે. અગર જો આશરે ૨૦ ટકા નાના છોકરાઓ છોકરીઓની નિશાળમાં શીખે છે, અને ૨૦ ટકા નાની છોકરીઓ છોકરાઓની શાળામાં ભણે છે. આવી જાતની તમામ શાળાઓ ખાનગી સાહસથી જ ચાલે છે અને તેમને સરકાર તરફથી

તેમના ખર્ચના પ્રમાણમાં ગ્રાંટ મળે છે. હિંદુસ્થાનમાં તમામ પ્રાંતોમાં સરકારી ગ્રાંટ શાળામાં થતા ખર્ચના પ્રમાણમાં મળે છે, એટલે કે જે વધારે ખર્ચ કરે તેને વધારે રકમ મળે. ગરીબ નિશાળમાં છોકરા દીઠ ખર્ચનું પ્રમાણ વાર્ષિક રૂ. ૨૦ આવતું હોય તો સરકાર ઘણામાં ઘણી કે એટલે છોકરા દીઠ રૂ. ૬–૧૦–૮ ગ્રાંટ આપે. શ્રીમંત નિશાળમાં છોકરા દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ હોય તો તેને તે જ નિયમે ગ્રાંટ ૬૬⅔ મળે એટલે કે ગરીબ નિશાળના કરતા છોકરા દીઠ દસ ગણી મળે. આમ થવાથી પરિણામ એ આવે છે કે એક યુરોપીયન છોકરાને ભણવામાં મદદ કરવામાં રાજ્યને જેટલો ખર્ચ થાય તેટલામાં દસ દેશી છોકરાને ભણવામાં સહાય આપી શકાય. આ કેવળ અન્યાય લાગે છે. જે કામ એક દેશી અમલદાર કરતો હોય તે જ કામ કરવાને એક યુરોપીઅન અમલદારને દોઢો પગાર આપવામાં આવે, દેશી લશ્કરી સિપાઇ જે કામ કરે તે કામ કરનાર યુરોપીયન સિપાઇને ત્રણથી ચાર ગણો પગાર આપવામાં આવે, તે જ ન્યાયે એક દેશી છોકરાના ઈંગ્રેજી ભણતરને માટે રાજ્યને જેટલો ખર્ચ કરવો પડે તેથી ઘણામાં ઘણો અથવા ખરી રીતે પાંચ ગણાથી વિશેષ યુરોપીયન છોકરાના ભણતર માટે કરવો પડે છે. ઈંગ્રેજોના બાળકોને નિશાળોને માટે આલીશાન મકાનો બાંધવા પડે, ઉત્તમ પ્રતિનું રાચરચીલું વસાવવું પડે, તેમની બોર્ડીંગો (વિશીઓ) ખાવાપીવાનો ખર્ચ થાય તે બધાનો હિસ્સો રાજ્ય ગરીબ ખેડુત અથવા કર ભરનારને ખર્ચે આપે ત્યારે આટલો સાદો વિચાર સરકાર કરે કે ગરીબ દેશના ગરીબ છોકરાંઓને ભણાવતાં જેટલો ખર્ચ થાય છે તે કરતાં વિશેષ ખર્ચ જે શ્રીમંતોને કરવાની ઇચ્છા હોય તે ભલે પોતાના પદરથી કરે. તે બોજો કર ભરનારને માથે શું કરવા પડવો જોઇએ ? તો બચેલા પૈસાથી સેંકડો નિશાળ વગરનાં ગામડાંઓને નિશાળો આપી શકાય તથા હજારો વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માતૃભાષા લખતાં વાંચતાં શીખે. ખેર !

સને ૧૯૧૭–૧૮ ની સાલનો કેળવણી ખાતાનો રીપોર્ટ થોડા વખત પહેલાં બહાર પડયો છે તે ઉપરથી તે સંબંધનો તેમાં જણાવેલી નીચેની બાબતો જાણવાથી ઉપરની દલીલ વ્યાજબી છે, તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે.

સદરહુ વર્ષમાં યુરોપીયન શાળા ૪૫ હતી અને વિદ્યાર્થીઓ ૪૭૨૪ હતા. તેનાથી આગલા વર્ષમાં એટલે ૧૯૧૬–૧૭ માં ૪૭ શાળા હતી અને ૪૪૯૨ વિદ્યાર્થી હતા. આમાંથી ૨૬ શાળાની સાથે હોસ્ટેલો (વસતિગૃહો) હતી. આ વસતિગૃહોમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓનો રહેવા, ખાવાપીવાનો તથા વિદ્યાભ્યાસનો ખર્ચ માસીક રૂ. ૪૦ થયો હતો. આ તમામ વિદ્યાર્થીઓ પાછળ સદરહુ સાલમાં કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૦,૩૪,૮૦૦ થયા, એટલે કે દરેક વિદ્યાર્થીનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૧૯ થયો. આ ખર્ચ નીચે પ્રમાણે ભરપાઇ થયો હતો.

સરકારી ગ્રાંટ (મદદ)	૩,૨૨,૯૦૦
મ્યુનિસિપાલ મદદ	૧,૪૦૦
ફી	૩,૫૨,૬૦૦
ફંડનું વ્યાજ (એંડાઉમેંટ)	૪૫,૭૦૦

ખાનગી મદદ (વર્ગણી વગેરે)	૩,૦૩,૧૦૦
પરચુરણ	૯,૧૦૦
	૧૦,૩૪,૮૦૦

સરકારી મદદ દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ ઉપર પ્રમાણે વાર્ષિક રૂ. ૬૮ ઉપરાંત આપવામાં આવી હતી.

હવે આ ઇલાકામાં તમામ વિદ્યાર્થીઓની માધ્યમિક કેળવણી પાછળ સદરહુ સાલમાં કેટલો ખર્ચ થયો તેના આંકડા જોઇએ. છોકરા તથા છોકરીઓની મીડલ સ્કુલો તથા હાઇસ્કુલો ૪૯૯ હતી, તથા તેમાં ૭૪,૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓ હતા. આમાં ખર્ચાળ સરકારી તથા સસ્તી ખાનગી તમામ શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે, પરન્તુ પ્રાથમિક શાળાઓનો સમાવેશ કર્યો નથી. આ શાળાઓનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૩૭,૯૨,૦૦૦ નો થયો હતો અને તેમાં રાજ્યનો હીસ્સો ૯,૫૫,૦૦૦ રૂપીઆનો હતો, એટલે દર વિદ્યાર્થીનો ઇંગ્રેજી ભણતર માટે રાજ્ય તરફથી વાર્ષિક રૂ. ૧૩ થી કમતી ખર્ચ થયો હતો. દરેક દેશી વિદ્યાર્થી માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૩ નો ખર્ચ અને યુરોપીયન વિદ્યાર્થી પાછળ રૂ. ૬૮ નો ખર્ચ રાજ્યની તે ત્રિજોરીમાંથી કરવામાં આવે છે. કંગાળ ખેડુત તથા કર ભરનાર પાસેથી રૂપીઓ રૂપીઓ કરીને વસુલ કરવામાં આવતો પૈસો આ પ્રમાણે શ્રીમંત યુરોપિઅન વિદ્યાર્થીને ભણાવવામાં વપરાય એ ન્યાયબુદ્ધિને પ્રતિકુળ છે. રાજકુમારોની કેળવણી તે માટે કર ભરનારાના પૈસા પ્રાંતિક સરકાર ખર્ચતી નથી પણ હિંદી સરકાર ખર્ચે છે અને તેમાં અન્યાય સમાયલો છે તેમ યુરોપિઅન વેપારી તથા અમલદારોનાં બાળકોને ભણાવવામાં આ પ્રમાણે આમનો પૈસો લખલટ શું કરવા વપરાવો જોઇએ? રાજ્ય તરફથી વધારેમાં વધારે યુરોપિયન વિદ્યાર્થી દીઠ શાળામાં ગમે તેટલો ખર્ચ થાય તોપણ ઇંગ્રેજી ભણતર માટે રૂ. ૨૦ વીસથી વિશેષ મદદ નહી આપવી એવો નિયમ બંધાવો જોઇએ. જેમને વિશેષ ખર્ચાળ કેળવણી જોઇએ તે ભલે પોતાના ખાનગી પૈસાથી કરે, ગરીબ રૈયત તેના ભણતરના અનેકગણા પૈસા આપે તે તો સયુક્ત જ છે, લેનારે તે પૈસા લેતાં શરમાવું જોઇએ. શ્રીમંતોએ ગરીબને પૈસે ભણવું ન જોઇએ, પણ પોતાના પૈસે ગરીબોને ભણાવવા જોઇએ. હાલની પદ્ધતિથી શ્રીમંત વધારે શ્રીમંત અને ગરીબ વધારે ગરીબ બને છે. મુંબઇ સરકારની કારોબારી મંડળીના કેળવણી ખાતાના સભાસદ ના. સર ઇબ્રાહિમ રહીમતુલ્લાનું આ બાબત તરફ લક્ષ ખેંચી આ લેખની સમાપ્તિ કરીએ છીએ.

અમૃતલાલ વી. ઠક્કર.

સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશી.

જેવો રોગ હોય તેવો ઉપચાર થવો જોઇએ. જો તે સખ્ત પ્રકારનો ઘણો જ ઉપદ્રવ કરનાર હોય તો તે નાબુદ કરવાને લેવાના ઉપચાર એવી પણ સખ્ત હોવા જોઇએ. પગે ફોલ્લી થઇ હોય તો સુંઠ લગાડેથી ચાલી રહે, ગુમડું થયું હોય તો પટ્ટીથી કે ફાડીને મટાડીએ તે ચાલે પણ ગુમડામાંથી સડો હાડકા સુધી પહોંચી, હાડકું જ સળી ઉઠયું હોય ત્યારે તો પગ જ કાપી નાંખે પત્તો ખાય. માટીની દિવાલ લાત મારી પાડી શકીએ, ઇંટ ચુનાની દિવાલ માટે તરાજ કોદાળી જ જોઇએ, તેમ જ લોખંડની દિવાલ તોડવાની હોય ત્યારે તો તે માટેની તૈયારી પણ તેટલી જ જોઇએ, તે તોડવાનાં સાધન પણ એટલાં જ પ્રચંડ જોઇએ નહી; નિકર સો વર્ષે પણ આપણી મહેનતનું કિંચિત્ ફળ ન ચાખીએ. લોખંડની દિવાલ તોડવા જેવો મામલો હાલ રાજદ્વારી વાતાવરણમાં ઉભો થયો છે. જાપતાના કાળા કાયદાથી સમસ્ત હિંદ ખળભળી ઉઠયું છે. સરકારે પ્રજામત પર ધ્યાન આપ્યા વગર પોતાના અમલદારો વિગેરેની બહુમતીથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના વિરોધની અવગણના કરી તે કાયદાઓ ધારાસભામાં મંજુર કરવા અથાગ શ્રમ લઇ પસાર કરી દીધા છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી શ્રીયુત ગાંધીજીએ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લીધી છે તથા એ પ્રતિજ્ઞાનું રહસ્ય સમજી બીજા પણ લોકનાયકો અને પ્રજાજનોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે આ કાયદાઓથી હિંદની સ્વતંત્રતા જળવાય એમ ન હોવાથી એ કાયદાઓ તથા હવે પછી કમીટી નક્કી કરે તે કાયદાઓ અમે માનવા તૈયાર નથી. 'પરિણામ શું આવશે' એ વાકય દરેક સાધારણ વ્યક્તિના મ્હોંડામાંથી નીકળે છે. સત્યાગ્રહીઓ ધાર્યું ફળ આવેથી જ પોતાના પક્ષનો વિજય થયો છે, એમ માની પ્રતિજ્ઞા લેતા નથી—કંઇ પણ અનિષ્ટ તો નથી જ થવાનું એવી એમના હૃદયમાં ખાત્રી છે. કેસરીયાં કરનાર વીર રાજપૂતો જીવતાં વિજય અને મરણ પછી સ્વર્ગ જ જુએ છે; તેમ આ સત્યાગ્રહીઓ ફળાફળની ભાંજગડમાં ન પડતાં પોતાનું લક્ષ ફકત પોતાના કર્ત્તવ્ય ઉપર જ રાખે છે. શ્રીયુત ગાંધીજી માને છે કે આપણી આ ચળવળથી વિલાયતની પ્રજા આપણી શું માગણી છે, શા કારણથી આ ચળવળ કરવા આપણને ફરજ પડી છે, તથા આટલા બધા અસંતોષનું કારણ શું છે તે જાણી શકશે.

પ્રથમથી જ કહ્યું તેમ, અધિકારના મદમાં પોતાનું અકર્ત્તવ્ય કર્ત્તવ્ય માનનાર પ્રજારક્ષક હોવી જોઇતી હિંદી સરકારની શુધબુધ ઠેકાણે લાવવા સારૂ એના પર વિલાયતની સરકારનું દબાણ લાવવા જરૂર છે. વિલાયતની સરકારનું લક્ષ આપણા તરફ ખેંચાય કેવી રીતે તથા હિંદી સરકારની ઉંઘ કેમ ઉડે એ પ્રશ્ન છે. સત્યાગ્રહ લડતની ત્યાં ખબર પડયા વગર રહેનાર નથી, કદાચ આગળ ઉપર હિન્દી ત્રિજોરીમાં ભરાણું ઓછું ભરાતાં કંઇક કુંડ પરત પણ થાય ખરી છતાં પણ ત્યાંની પ્રજામાં એટલાથી જ "અમારી હિન્દી પ્રજાનું શું થતું હશે' એવા વિચાર કે પોતાની જવાબદારીનો ખ્યાલ પેદા નહી થાય. એમ તો એ પ્રજા જરા જડસુ છે. આથી જો આપણે વિલાયતની સરકાર તથા પ્રજા પાસે આપણી માગણીઓ સંબંધમાં કંઇપણ ઘટીત કરાવવું હોય તો સૌથી શ્રેષ્ટ અને સરળ રસ્તો સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા સાથે સ્વદેશી વ્રતનો છે—એટલું જ નહીં પણ જેણે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા નથી લીધી તેને માટે શુદ્ધ સ્વદેશી જ ઉત્તમ તોડ છે. સ્વદેશી વ્રતથી

કરીને જ કાળા કાયદા દૂર થશે એવું ખાત્રીપૂર્વક જોકે ન કહી શકીએ તો પણ હિન્દની અવર્ણનીય ગરીબાઇ દૂર કરવામાં તે અત્યંત સહાયભૂત થશે એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી. તદુપરાંત પેટમાં પાશેર અન્નનો આધાર બંધાતાં જ સામાન્ય પ્રજા એ રોલેટ બીલો સમજી તેની વિરૂદ્ધ ઝુંબેશ ઉઠાવા સમર્થ થશે અને જે વખતે આપણે ત્યાં આપણા ગરીબની ઝુંપડીમાં આશાનો દિપ પ્રગટશે તે જ વખતે વિલાયતના કારખાનાવાળાઓના મોટા નફા બંધ થવા સાથ ત્યાં ભારે શોરબકોર થઈ રહેશે.

સ્વદેશી વ્રતથી કરીને વિદેશી માલ—પછી ભલે તે જાપાનીસ કે વિલાયતી હો—ની આયાતો બંધ થશે એટલે જ્યાં જ્યાંથી એવો વિદેશી માલ આવતો હશે ત્યાં ત્યાં એકાએક આ નવી ગરબડ શું થઇ છે, તે જાણવાને ખસુસ પ્રયત્ન થવાના જ. તે વાત જાણી બીજા દેશો ભલે હિન્દની મદદે ન આવે પણ ખુદ ઇંગ્લાંડમાં હાલ મામલો એવો છે કે જો સરકારના કોઇ પણ પગલાના સીધા કે આડકતરા કારણે ત્યાંના કામદારોને રોજી ન મળી શકે, બેરોજગારી વધી પડે, તો આખું રાજતંત્ર નીચેથી ઉપર સુધી ખળભળી ઉઠે એમ છે.

સ્વદેશીનું વ્રત લેનાર બીજાને દુભાવવા નથી માગતો તેની તીવ્ર ઇચ્છા પોતાનું અહિત ન થવા દેવાની છે. સ્વદેશીનું વ્રત લેનાર ફક્ત રાજકીય વાતાવરણમાં ખળભળાટ થતાં જ જાગૃત નથી થતો. તે તો પોતાના દેશની ગરીબડી રાંક પ્રજાનો રોટલો કોઇ બળવાન ખુંચવી ન લે તે માટે સદા જ જાગૃત છે, એમ વ્રત લખને બતાવી આપે છે. સત્યાગ્રહ દબાવી દેવા ભલે સરકાર કંઇ કરવું વ્યાજબી ધારે, પણ સ્વદેશી ચળવળની વિરૂદ્ધ સરકારથી શબ્દ પણ બોલી શકાય એમ નથી. સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ભલે સરકારને અમારો ખીજવાટ કે અરાજકતા માલુમ પડતી હોય પણ સ્વદેશી વ્રત તો સ્વભૂમિ, માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરી બતાવે છે. સત્યાગ્રહી હજાર બાબતની જોખમદારીનો વિચાર કરી રણમાં ઝંપલાવે છે. તે પોતાનું સવસ્વ ત્યાગી બહાર પડે છે, તેના પ્રમાણમાં સ્વદેશીના શપથ લેનાર કંઈ પણ ભારે જોખમદારી વહોરતો નથી એટલું જ નહીં પણ એણે ઝાઝો ભોગ આપવાનો હોતો નથી.

સ્વદેશી ચળવળને રાજકીય ચળવળ સાથે સંબંધ પણ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અમે પણ ઇચ્છીએ છીએ કે તે એમને એમ સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધે પોષાય ને ફાલે; છતાં આ સ્થાને સત્યાગ્રહની સાથે સ્વદેશીનો આગ્રહ કરવાનું કારણ એટલું જ છે કે એ બેનું પરિણામ કેટલુંક સામ્ય છે, એક (સત્યાગ્રહ) ચળવળ ચોમાસામાં પૂર આવતાં પાણીનો જેવો વેગ હોય છે તેવા વેગવાળી છે બીજી (સ્વદેશી) ચળવળ અષાઢ માસમાં વરસાદનાં આવતાં ઝાપટાં જે થોડું ઘણું વરસી જમીનને પાક માટે તૈયાર કરે છે, બી ઉગાડે છે, ઉંડાં મૂળો સુધી પાણી પહોંચાડે છે, તેવી શાંત અને ઓછા વેગવાળી છે. સત્યાગ્રહ ચળવળથી રાજકીય વાતાવરણમાં ઘણો ખળભળાટ થઇ રહેશે, સ્વદેશીથી કરીને એ વિદેશીઓના ખીસાં હલકાં થશે, લાખોના નફાપર કાતર મુકાશે. એમ કરતાં બેરોજગારી વધી તો તેમના પ્રતિનિધિઓ એમના પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એમની સરકાર આગળ જે ઝુંબેશ ચલાવશે તે સાથે, વગર ફીએ—ઓછે પ્રયાસે આપણી વાત પણ આગળ વધારશે. ત્યાંની સરકાર જો આ પ્રમાણે બહુ ખીજવાશે તો તે હિન્દી સરકા-

સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશી.

રની પણ પછી ખબર લેશે; જ્યારે એ પૈસાની કમાણી ઓછી માલુમ પડશે ત્યારે જ વિલાયતની પ્રજા ચોંકશે; ત્યારે જ હિન્દુસ્તાનમાં કંઇક પણ ગરબડાટ થાય છે ખરો એવો ભણકારો ત્યાં વાગશે; હિન્દુસ્તાનમાં કોઇ મનુષ્યત્વના હક ભોગવવા માંગતી પ્રજા વસે છે એવું સાંભરી આવશે. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને જાપતાના કાયદાથી કનડવાથી આપણું કંઇ શુભ નથી થતું, નિદાન પૈસા તો ઓછા થાય છે, એવી 'શોધ' થશે. આટલા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે સત્યાગ્રહની ચળવળનું જે પ્રયોજન છે તે સ્વદેશી ચળવળથી થોડે ઘણે અંશે પુરૂં પડે છે, અને તેથી જ આ પ્રસંગે હિન્દના દરેક વતનીને અમારી તો વિનંતી છે કેઃ—

"તમે સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હો કે ન હો તો પણ આજના મામલાનો વિચાર કરીને પણ સ્વદેશી વ્રત લો. તે રીતે તમારી આગળ ભૂખમરાથી તરફડી મરી જતા માણસોને સહાય કરો. વધારે દ્રવ્યનો નિકાસ થતો અટકાવી ગરીબાઇ દૂર કરો કે જે ઉપરાછાપરી પડતા દુષ્કાળોનું ખરેખરૂં અને ભયંકર કારણ છે. તમારા વ્રતથી તમારો વિજય થશે જ એમાં લગ્ન માત્ર શંકા નથી. સરકારની અવકૃપાની રજ માત્ર પણ ભીતિ તમને નથી—હોય તો એ શું—તમારા વ્રતથી કરીને તમારી જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા સારૂ નવાં કારખાનાં સ્થપાવાના પ્રયાસો થશે, હજારો માણસોની રોજી ચાલુ થશે, શિક્ષિત વર્ગને એમના બુદ્ધિ વિકાસ માટે તથા કાર્યશક્તિ પ્રદર્શિત કરવા મોકો મળશે, તમે નિદાન આર્થિક અવનતિ—ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થશો. અમને અમારા આ કથનમાં શ્રદ્ધા છે. અમને આપણા દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા એ પણ એક સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન લાગે છે કે જેથી આપણે પરાધીનતાથી બચશું, સ્વાશ્રયી થતાં શીખશું અને ઓછા પ્રયાસે દેશનું કલ્યાણ કરશું."

કેટલાક આંકડાનું પુનરાવર્તન કરશું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય. (નવજીવન—એપ્રીલ ૧૯૧૮)

ઇ. સ. ૧૯૧૩—૧૪ માં યુનાઇટેડ કીંગડમ (ઇંગ્લાન્ડ સ્કોટલેન્ડ વિ.) માંથી રૂ. ૧૧૭) કરોડનો માલ આવ્યો હતો, તેમાં રેશમી ગરમ કાપડ વિ. રૂ. ૩,૨૨,૭૫૦૦૦) સુતર તથા સુતરાઉ કાપડ રૂ. ૫૯,૭૫,૧૪,૦૦૦); ધાતુ, કાચી ધાતુ રૂ. ૧૪,૦૪,૯૯૦૦૦), રેલ્વેનો સામાન રૂ. ૯,૩૨,૮૮,૦૦૦, સાંચા કામ રૂ. ૬,૯૫,૭૧,૦૦૦), કટલરી રૂ. ૨,૪૮,૦૭,૦૦૦), દારૂ રૂ ૧,૮૧,૦૩,૦૦૦), કાગળ ચોપડી વિ. રૂ. ૧,૮૬,૨૬,૦૦૦), દવા રૂ. ૧,૨૩,૨૮,૦૦૦), સાબુ ૬૮,૫૪,૦૦૦), મીઠું રૂ. ૨૦,૪૫,૦૦૦), મુખ્ય છે.

૧૯૧૩—૧૪ માં કુલ આયાત રૂ. ૨૩૫) કરોડની હતી. તેમાં મુખ્ય મોટરગાડી વિ. રૂ. ૧,૫૩,૦૦,૦૦૦, કાચની બગડી ને મણકા ૧,૦૫,૦૦,૦૦૦, (કુલ કાચનો સામાન તો લગભગ બે કરોડનો આવે છે) રંગ ૧,૪૧,૩૯,૦૦૦, દારૂ ૨,૨૩,૭૧,૦૦૦, ખાંડ ૧૫) કરોડ (૧૯૧૭—૧૮ માં તેથી પણ વધારે આયાત થઇ છે), દિવાસળી રૂ ૮૯૬૫૦૦૦, પેન પેનસીલ રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦૦ કુલ સુતરાઉ માલ સુતર સાથે રૂ. ૬૬,૫૭,૬૬,૦૦૦, કુલ રેશમી માલ રૂ ૪,૩૭,૧૯,૦૦૦, ગરમ કાપડ રૂ. ૪,૦૫,૧૬,૦૦૦, કાગળ દોઢ કરોડનો, કુલ રેલ્વેનો સામાન રૂ. ૧૦,૦૩,૪૭,૦૦૦, કુલ સાંચાકામ રૂ. ૭,૭૫,૮૩,૦૦૦.

હીરજલાલ છગનલાલ.

હથિયારબંધીના કાયદામાં સુધારાવધારા.

છેલ્લાં ઘણાં વર્ષ થયાં હિન્દુસ્તાનના હથિયારબંધીના કાયદાનો વહીવટ ઘણી જ વિરૂદ્ધ ટીકાનો વિષય થઇ પડયો છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, નામદાર રાજરાજેન્દ્રની યુરોપીઅન અને પૂર્વ હિન્દી પ્રજા જોખમ ભરેલાં હથિયાર વિગેરે રાખવા માટેનો પરવાનો મેળવવાની ફરજમાંથી મુક્ત રહેલી છે. પણ અમુક હકદાર વર્ગોની બહારના હિન્દવાસીઓને પરવાના માટે અરજ કરવી પડે છે; અને જેઓએ અરજ કરવામાં સફળ નીવડે છે તેઓના ઘણાખરા લોકોની બાબતમાં તો તેમના મોભા વિષે અને તેની ચાલચલગત બાબત તપાસ થયા પછી જ આ પરવાનગી તેમને આપવામાં આવે છે. કેટલોક વખત થયાં હિન્દુસ્તાનની સરકાર આ જાતીવ વિચારણા દૂર કરવાને તથા એ કાયદાનો અમલ કરવામાં હાલને સમયે આવશ્યક રીતે થતી ઢીલ અને નડતી મુશ્કેલી ઓછી કરવાને ચિંતાતુર જણાઇ છે અને તેથી આ ગુંચવણભરેલા અને અઘરા વિષય વિષેની તપસીલો બાબત તે સરકારે સ્થાનિક સરકારો સાથે લાંબા વખત સુધી પત્રવ્યવહાર ચલાવેલો છે.

હાલની પદ્ધતિ વિષે ટીકા કરનારા કેટલાક લોકો એ કાયદાને નાબુદ કરવાની માગણી કરે છે, અથવા તેમ નહિ તો તેનો વહીવટ ચોખ્ખેચોખ્ખા ધનસંબંધી પાયા ઉપર મુકવાની માગણી કરે છે, કે જેથી પરવાનો મેળવવા ઇચ્છનાર હરકોઇ માણસ નકી કરેલી દસ્તુરી ભરતાંની સાથે જ કાંઈ પણ સવાલ પૂછાયા સિવાય તે મેળવી શકે. એ સવાલના આટલા બધા સાદા નિવેડા વિષે જે ગંભીર વાંધા ઉઠાવી શકાય તે વાંધાઓ એ સવાલને ઉપસ્થિત કરનારા લોકો પૂરેપૂરા સમજ્યા છે કે કેમ તે વિષે હિન્દુસ્તાનની સરકારને શંકા પડે છે. સુલેહ અને શાંતિ જાળવવા માટે પોતે જવાબદાર હોવાથી નુકસાનકારક હથિયારોનો પ્રચાર જો છૂટથી જાપતા વગર થવા દેવામાં આવે તો તેથી આખા દેશમાં ગંભીર ગુન્હાઓ ઉપર કેવી અને કેટલી અસર થાય તેનો વિચાર હિન્દુસ્તાનની સરકારને કરવો જ પડે. આપણી ફોજદારી અદાલતોનાં કિતાબખાનાંમાં જે લુંટફાટો, નાના વિભાગો વચ્ચેની લડાઇઓ તથા જમીન સંબંધી અને ધાર્મિક હુલ્લડો નોંધાયલાં માલુમ પડે છે, તે લુંટફાટો, લડાઇઓ, હુલ્લડો કરવામાં આવાં હથિયારો છૂટથી વપરાવવાની વકી છે તે કાંઇ સરકારની નજરની બહાર રહી શકે નહિ. એક કરતાં વધારે પ્રાંતમાં નિયમ વિરૂદ્ધ મેળવેલાં હથિયારોથી થોડાં વર્ષ થયાં ગંભીર ગુન્હાઓ સારા પ્રમાણમાં થયલા જાણવામાં છે, અને બીજા પ્રાંતોમાં આવાં હથિયારોના આવા ઉપયોગ વિષે હિન્દુસ્તાનની સરકાર સમાનભાવથી વિચાર કરી શકતી નથી. કાયદાથી બેદરકાર રહેતા લોકો નુકશાનકારક હથિયારો પોતાની પાસે રાખે તેની ઉપર જો કોઇપણ જાતનો જાપતો રાખવામાં ન આવે તો બળાત્કારના ગુન્હા એટલા બધા વધી પડે કે તેથી દેશની સહીસલામતી ભયમાં આવી પડે એવી અમને બ્હીક રહે છે. આથી હથિયારબંધ સીપાઇઓની સંખ્યામાં વધારો કરવાની અને તેમની સાધનસામગ્રીમાં સુધારો કરવાની અમને જરૂર લાગે છે.

હિન્દુસ્તાનની સરકારનો નિર્ણય.

આથી હિન્દુસ્તાનની સરકારે નક્કી કીધું છે કે આ રીતે એ સવાલ વિચારી શકાય નહિ. બધું બાતલપણું દૂર કરવાની અને ઉપલામાં ઉપલા અધિકારીઓથી માંડીને છેક છેવટ સુધી દરેક દરેક માણસે પોતાની પાસે નુકશાનકારક હથિયારો રાખવા માટે પરવાનો મેળવવાની શકયતાને વિષે તેમણે વિચાર કીધો છે પૂછપરછ કરતાં આ માર્ગ વિષેના વાંધા મળી આવ્યા છે. બાતલપણું સામાન્ય રીતે રદ કીધાથી અણવિશ્વાસ બતાવાશે એમ તો નહિ પણ કિંમતી હક ખુંચવી લેવાશે એમ માનવાને સબળ કારણો છે. એ સવાલ વિષે ફરી ફરીને તપાસ કીધા પછી હિન્દુસ્તાનની સરકારે એવો નિર્ણય કીધો છે કે, એ સવાલનો ફડચો આણવાનો ઉત્તમ રસ્તો તો એ છે કે પ્રથમ તો બાતલ કરેલા લોકોની સંખ્યા બહુ જ ચુસ્ત હદમાં રાખવી, અને બીજું એ કે જાણીતા મોભાવાળા અને જાણીતી ચાલ ચલગતવાળા લોકોને સાધારણ રીતે કોઇ પણ જાતના જાતીય ભેદ રાખ્યા સિવાય પૂછપરછ કરાવ્યા વિના કે ઢીલ થવા દીધા વિના નુકશાનકારક હથિયારો રાખવા માટેનો પરવાનો મળવાનો અધિકાર મળવો જોઇએ એવી ગોઠવણ કરવી. તપસીલો વિષે હજી તો ચર્ચા ચાલતી હતી એવામાં તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ ને રોજ વડી ધારાસભામાં નીચેનો ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો અને સરકારે તેને બહાલી આપી હતી:—

"ગવર્નર–જનરલ–ઇન-કાઉન્સિલને આ સભા એવી ભલામણ કરે છે કે, હથિયારબંધીના કાયદામાં અને તેની કલમોમાં કેટલે સુધીના સુધારા કરી શકાય તે વિષે વિચાર કરીને ગવર્નર-જનરલ–ઇન–કાઉન્સિલને અહેવાલ રજુ કરવા માટે આ સભાના સરકારી તેમ જ બીનસરકારી સભાસદોની એક સમિતિ નીમવી."

એ પછી એ ધારાસભાના થોડે ભાગે સરકારી અને થોડે ભાગે બિનસરકારી સભાસદોની બનેલી સમિતિ આગળ આ આખો સવાલ રજુ થયો હતો, અને તે સમિતિએ રજુ કરેલો અહેવાલ તપાસ્યા બાદ જે નિર્ણયો ઉપર આવી શકાયું છે તે હવે હિન્દુસ્તાનની સરકાર બતાવી શકે છે.

નિર્ણયો.

એ નિર્ણયો નીચે મુજબના છે:—

(૧) દારૂવાળાં હથિયારો તેમ જ ચોખ્ખેચોખ્ખા પ્રાકાલીન કિંમતનાં અપ્રચલિત દારૂવાળાં હથિયારો સિવાયનાં બીજાં બધાં હથિયારો બર્મા, પંજાબ અને નોર્થ–વેસ્ટ ફ્રન્ટિયર પ્રૉવિન્સ બાદ કરતાં બાકીના પ્રાંતો માટે હથિયારબંધીના કાયદામાં જે બંધીઓ અને સૂચનાઓ કરવામાં આવેલી છે તેમનાથી મુક્ત રખાશે; પણ તે એવી શરતે કે, અમુક કોઇ હથિયારની બાબતમાં અથવા અમુક કોઈ ક્ષેત્રમાં કાયદાના અને સુલેહના હિતની ખાતર કોઇ પણ સ્થાનિક સરકારને જરૂરનું જણાય તો તે સરકાર હાલની બંધીઓ કાયમ રાખી શકે.

(૨) જાતીય પ્રકારના બધા ભેદ નાબુદ કરવામાં આવશે; પરંતુ અહીં બતાવેલું બાતલ કરેલા માણસોનું સૂચિપત્ર હજુ પણ કાયમ રાખવામાં આવશે. હાલમાં હથિયારોની સંખ્યાની બાબતમાં તથા તેના પ્રકારની બાબતમાં જે બંધીઓ છે તે જ બંધીઓ આ હકને માટે પણ રહેશે.

(૩) ખાતલ થયલા મનુષ્યોને પોતાનાં હથિયારો નોંધાવવાની જરૂર રહેશે નહિ; પણ જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં આવા માણસોના કબજામાં જે રાઇફલ, રીવૉલ્વર અને પિસ્તોલ હોય તેમની નોંધણી (રજીસ્ટ્રેશન) કરાવવાની ફરજ પાડવાની સત્તા હિન્દુસ્તાનની સરકારને તથા સ્થાનિક સરકારોને અને વહીવટી ખાતાંઓને રહેશે.

(૪) સૂચિપત્રની છઠ્ઠી નોંધમાં આવતા જે મોટા જમીનદારોને હાલની તકે તેમને રાખનારાના તાબામાંનાં હથિયારોની બાબતમાં ખાતલપણું આપવામાં આવશે પણ એવા રાખનારાઓનાં હથિયારો દર વર્ષે નોંધાશે અને માત્ર તેમનાં સંખ્યા અને વર્ણન જ લખાશે.

(૫) સ્વીકારાયલી ચાલચલગતવાળા અને જાણીના મોભાવાળા લોકોને સાધારણ રીતે અગાઉ તપાસ કીધા વિના માત્ર તેમની અરજી આવેથી (બંધીવાળા છિદ્રવાળી બંદૂકો સિવાયની) રાઇફલો અને લીસાં છિદ્રવાળી બંદૂકો રાખવા માટેનો પરવાનો આપવામાં આવશે. કોઈ પણ માણસ આ હક મેળવવાને હકદાર ગણાય તે માટે જે લાયકીઓ દરેક પ્રાંત માટે નક્કી કરવાની તે સ્થાનિક સરકારના હાથમાં રહેશે. પણ હિન્દુસ્તાનની સરકાર એમ ધારે છે કે નીચેની લાયકીઓ બર થાય ખરી:—

લાયકીઓ.

(૧) રાજાએ સ્થાપેલા કોઇ પણ ઑર્ડરનું સભાસદપણું અથવા હિન્દુસ્તાનની સરકારે આપેલું કે સ્વીકારેલાં માનઅકરામ અથવા તો કૈસરેહિન્દપદક કે માનનું પ્રમાણપત્ર.

(૨) હિન્દી અથવા કોઇપણ પ્રાંતિક ધારાસભાનું અગાઉનું કે હાલનું સભાસદપણું અથવા પ્રાંતિક દરબારીઓ પૈકીના એક દરબારી હોવું તે.

(૩) દર વર્ષે ૧૦૦૦ રૂપિયાથી ઓછી નહિ એટલી જમીન મહેસુલનું ભરણું અથવા રોડ અને પબ્લિક વર્કસ ખાતાના કર તરીકે રૂ. ૨૫૦) નું ભરણું.

(૪) ત્રણ વર્ષની મુદત માટે રૂ. ૩૦૦૦) થી ઓછી નહિ એટલી આવક ઉપરના આવકવેરાનું ભરણું.

(૫) દર મહિને રૂ. ૨૫૦) થી ઓછો નહિ એટલો પગાર મેળવતા સરકારી અમલદાર હોવું તે.

(૬) નામદાર રાજરાજેન્દ્રના મિલિટરી કે નૌકાખાતાનો કોઇ કમિશન્ડ કે ગૅઝેટેડ અમલદાર હોવું તે, અથવા તો એ નામદારની હિન્દી મરિન નોકરીમાં નોકર હોવું તે અથવા તો ખરેખરી નોકરી કરતાં ઇમ્પીરયલ સર્વિસ લશ્કરોના કમિશન્ડ હિન્દી સભાસદ હોવું તે.

(૭) નોકરી પરથી ફારેગ થતાં પોતાની અમલદારી પદવીના ગુણથી ઉપર જણાવેલી પાંચમી કે છઠ્ઠી લાયકીમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય તેવો એકો પગાર ખાનારો અમલદાર હોવું તે.

(૮) જે લોકોએ અત્યાર સુધી ખાતલપણું ભોગવ્યું હો પણ ખાતલ કરેલા લોકોના નવા સૂચિપત્રમાં જેમનો સમાવેશ નહિ થતો હોય તેમણે પરવાના મેળવવા પડશે. પણ

જાતિભેદ ન રહે એ શરતે ઉપર જણાવેલી પાંચમી લાયકીવાળા હક મેળવવાને તેઓને હકદાર ગણવાનું સ્થાનિક સરકારના હાથમાં રહેશે.

પરવાના આપવા વિષેના નિયમોમાં ફેરફાર.

(૯) પરવાના આપવા વિષેના નિયમોમાં નીચે મુજબના ફેરફાર કરવામાં આવશેઃ— (क) માત્ર ખરેખરી જરૂરીઆતને વખતે અને જાણીતી સારી ચાલચલગતના માણસોને જ રીવૉલ્વર અને પિસ્તોલ રાખવા માટેના પરવાના આપવામાં આવશે. તેની દસ્તુરીમાં વધારો કરીને તે રૂ. ૧૦) રાખવામાં આવશે. માત્ર નૉર્થ-વેસ્ટ ફ્રન્ટિયર પ્રોવિન્સમાં કાંઇ પણ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. (ख) સોળમા પ્રકાર માટેના પરવાનાની બાબતમાં સુરંગ ભરવાના દરેક હથિયાર માટે દસ્તુરી વધારીને રૂ. ૫) કરવામાં આવશે, પણ મઝલ લોડર નામના હથિયાર માટે દસ્તુરીમાં કાંઇ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. હથિયાર ખોવાઇ ગયું હોય અથવા બીજા કોઇને સોંપી દેવાનું હોય તે વિષે ખબર કરવા બાબત હાલ જે શરતો છે તે શરતોને આધારે, અને જે હથિયાર માટે પરવાનો આપવામાં આવ્યો હોય તે હથિયાર હજી પરવાનો ધરાવનાર માણસના કબજામાં છે કે કેમ તે વિષે તપાસ કરવાના અધિકાર સ્થાનિક અધિકારીઓને રહેશે. એ શરતે જો મરજી હશે તો પ્રમાણમાં વધારાની દસ્તુરી ભર્યાથી ત્રણ વર્ષના વધારાના સમય માટે પરવાના આપવામાં આવશે (ग) પોતાના પાકના અને પોતાનાં ઢોરઢાંખરના રક્ષણને માટે ખેડુતોને પરવાના આપવામાં સગવડતા કરી આપવા માટે અને યોગ્ય કારણ વગર એવા પરવાના આપવાની બધી કરવામાં આવતી નથી એ જોવા માટે ખાસ સૂચનાઓ બહાર પાડવામાં આવશે. (घ) પાકના અને ઢોરઢાંખરના રક્ષણ માટેના પરવાના સિવાયના બીજા બધા પરવાના જ્યારે પરવાના ધરાવનાર માણસના હમેશના રહેઠાણમાં કાઢી આપવામાં આવશે ત્યારે અમુક પ્રાંતની બાબતમાં જે કાંઇ ન્યૂનતા જરૂરના જણાય તેને આધારે બર્મા, આસામ અને નૉર્થ-વેસ્ટ ફ્રન્ટિયર પ્રોવિન્સ સિવાયના આખા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં તેવા પરવાના ચાલી શકશે. (च) માત્ર ડિસ્ટ્રિક્ટ મૅજિસ્ટ્રેઇટ્સ જ નહિ પણ આ બાબતમાં સ્થાનિક સરકાર જેમને ખાસ અધિકાર આપે તેવા પેટા-વિભાગના અમલદારો પણ પરવાના કાઢી આપી શકશે. પરવાનો આપતાં પહેલાં જે તપાસ કરવાની તેને માટે પોલિસ ઉપરાંત અથવા પોલિસના બદલામાં જ્યાં બની શકે એમ હોય ત્યાં બીજા આડતીઆઓને અધિકાર આપવામાં આવશે. હાલ જે લોકોને બાતલ રાખવામાં આવ્યા છે પણ ભવિષ્યમાં જેમને બાતલ રાખવામાં આવશે નહિ તેવા લોકોને પોતે આ નવી શરતો અનુસાર વર્તી તે માટે વખત મળે એટલા માટે આ નિર્ણયોને અમલમાં આણવાના હેતુથી નિયમોમાં અને સૂચિપત્રોમાં જે ફેરફારો જરૂરના જણાય છે તે ફેરફાર કરવાનું કામ હમણાં હાથમાં લેવામાં આવ્યું છે.

બાતલ રાખવામાં આવેલા લોકોની યાદીમાં કરવાના ફેરફાર અને દસ્તુરીમાં કરવાના વધારા તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધી અમલમાં આવશે નહિ.

ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનું ભાષણ.*

મારા નામદાર,

આ અત્યંત અપ્રિય કાયદાના અંતિમ વિભાગમાં આપણે હવે આવી પહોંચ્યા છીએ. આ ધારાસભાની અંદર અને બહાર આખા હિંદના અભિપ્રાયનો જે સર્વાનુમત પ્રતિષેધ થયો છે તેની બિલકુલ કાળજી નહીં કરવામાં અથવા તો તેની સામે રહેવામાં સરકાર હમેશની માફક જ ઉપસ્થિત રહી છે. પાર્લામેંટમાંથી રાજકીય સુધારાઓનો ખરડો પસાર થાય ત્યાં સુધી આ પગલું ગમે તેમ કરીને મુલતવી રાખવા અથવા તો તે રદ કરવાને સરકારને સમજાવવામાં અમે અમારા સૌથી બનતા પ્રયત્નો કર્યા છે. અમે તેમાં નિષ્ફળ ગયા છીએ. આ ખરડાને ઓછો ભયંકર, ઓછો નુકશાનકારક અને તેથી ન સ્વીકારવા માટે ઓછો વાંધાવાળો બનાવવા માટે અમારા કેટલાક અગત્યના સુધારા સ્વીકારાય તેમ કરવામાં અમે અમારાથી બનતું સઘળું કર્યું છે. પરંતુ અમારી વિનંતિઓ અને પ્રાર્થનાઓ અરણ્યરૂદન સમાન નીવડી છે. અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે, અમારા બધા પ્રયત્નોમાં અમે કંગાલપણે નિષ્ફળ ગયા છીએ. હવે અમારે માટે આ ધારાસભામાં આ ખરડો કાયદા તરીકે પસાર થાય તે સામે અમારાથી બની શકે તેમ સૌથી વધુ સ્પષ્ટ રીતનો ઘણોજ મજબૂત વાંધો જાહેર કરવો. એમ કરતાં હું એક વાર ફરીથી મારાં તે માટેનાં કારણો ટૂંકમાં અત્રે રજૂ કરૂં છું.

મારા નામદાર, હું એવો અભિપ્રાય ધરાવું છું કે—આ કાયદો ઘડવો એ આ ધારાસભાની સત્તામાં નથી. ગમે તે દાખલામાંના કાયદા ઓન. સભાસદ આ કાઉન્સિલને સમજાવવા માગે છે તેમ આ પ્રશ્ન શંકાથી એટલો બધો મુક્ત નથી. આ સંબંધમાં આ કાઉન્સિલને વિચારવા માટે ત્રણ મુદ્દા ઉપસ્થિત થાય છે.

(૧) ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા એકટ (૧૯૧૫) ની ૬૫ મી કલમ જણાવે છે કે—"ગવર્નર—જનરલ અને તેની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલને, પાર્લામેંટના એક કાયદાથી ખાસ સત્તા આપવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેંડના યુનાઇટેડ કિંગડમના અલિખિત ધારાઓ અને બંધારણના કોઇ પણ ભાગ ઉપર અસર કરનારો અથવા તો તે રદ્દ કરનારો કોઇ પણ કાયદો ઘડવાની સત્તા નથી, કે જેની ઉપર યુનાઇટેડ કિંગડમના તાજ પ્રત્યે કોઇ પણ માણસની વફાદારીનો કોઇ પણ અંશમાં આધાર હોય." હવે એ કલમમાં જણાવેલી વફાદારીનું આ બંધન કેવું છે? તે એવું છે કે—તાજ, પ્રજાને આપખુદ કારોબારી સત્તાધિકારીઓ સામે સંરક્ષણ આપે છે અને રૈયતની પોતાની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે તે પહેલાં કાયદાના સ્વીકારાયેલા સ્વરૂપ મુજબ તેની તપાસ થાય તેમ જોવાનો તેને હક છે. આ સૂચવાયલા ખરડાના બીજા અને ત્રીજા વિભાગમાં કેટલાક ગુન્હાઓની તપાસ માટે ન્યાયી ખાતાને લગતી સત્તાઓને બદલે કારોબારી અમલદારોને તપાસ કરવાનું કામ સોંપાયું છે. આમ હિન્દમાં શ્રી સમ્રાટની પ્રજાની મુખ્ય સ્વતંત્રતા

* વડી ધારાસભામાં રૉલૅટ બિલ ત્રીજી વેળા પસાર કરવાની દરખાસ્ત ઉપરનું ભાષણ.

ઉપર તરાપ મારવામાં આવી છે. એ રીતે યુનાઇટેડ કિંગડમના અલિખિત કાયદા અને બંધારણ કે જેના ઉપર રાજપ્રત્યે વફાદારીનો આધાર રહેલો છે તે રદ કરવામાં આવ્યા છે. આથી એ એક પ્રશ્ન છે કે–હિંદી ધારાસભાને આ કાયદો ઘડવાનો અધિકાર છે કે નહીં ?

ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા ઍક્ટની કલમ ૧૦૬

(૨) ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા ઍક્ટ (૧૯૧૫) ની ૧૦૬ મી કલમમાં એવી ગોઠવણ છે કે–" વિવિધ હાઇ કોર્ટસઃ એ કોર્ટસ ઑફ રેકર્ડ છે અને તેમને મૂળ દાવાઓ અને તે ઉપરની અપીલો સાંભળવાની ન્યાયી સત્તાઓ–અને ન્યાયના કારોબારને લગતી અથવા તો તે ઉપરની આવી બધી સત્તાઓ અને હકુમત છે અને તે તેમને લેટર્સ ઑફ પેટંટ દ્વારા આપવામાં આવી છે." એ કલમ વધારામાં જણાવે છે કે લેટર્સ પેટંટ દ્વારા હાઇ કોર્ટને અપાતા ન્યાયી અધિકાર, સત્તાઓ અથવા હકુમતમાં વખતો વખત ના. સમ્રાટ તરફથી વધુ લેટર્સ પેટંટ દ્વારા વધારો કરી શકાય." ખરડાનો પહેલો ભાગ હાઇ કોર્ટના ન્યાયી અધિકાર રદ કરી નાંખે છે અને ખાસ એક નક્કી કરેલી ત્રિપુટી કોર્ટને તે આપે છે. હિંદી હાઇ કોર્ટસના ન્યાયાધીશોને ના. સમ્રાટની સહીવાળા લેટર્સ પેટંટ મારફત અધિકાર મળેલા છે અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમના અધિકાર કોઇ પણ કારણસર જેમ આ ખરડામાં સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમ હિંદી ધારાસભાના કોઇ પણ કાયદાથી રદ કરી શકાય નહીં.

(૩) ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા ઍક્ટ (૧૯૧૫) ની ૩૨ મી કલમમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે—

(અ) હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ, તે કાઉન્સિલના એકઠા મંડળ તરીકે કાઉન્સિલને નામે દાવો માંડી શકે અથવા તેની ઉપર દાવો મંડાઇ શકે. (બ) દરેક વ્યક્તિ હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે એવુંજ પગલું લઇ શકશે કે જેવું તેને ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની સામે, જો ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા એક્ટ (૧૮૫૮) અને આ કાયદો પસાર થયા હોત નહીં તો, તેનાથી લઇ શકાયું હોત, જ્યારે કલમ ૬૫ પેટા–કલમ ૨ માં એવું જણાવેલું છે કે–ગવર્નર–જનરલની કાઉન્સિલને, ખાસ પાર્લામેન્ટના કાયદાથી સત્તા અપાઇ ન હોય તે સિવાય, ૧૮૬૦ ના વર્ષ પછી પાર્લામેંટના કોઇ કાયદાને રદ કરતો અથવા તો અસર કરતો કોઇ પણ કાયદો પસાર કરવાની અને બ્રિટિશરાજમાં તે લાગુ પાડવાની સત્તા નથી." આ બે કલમોનાં તત્વો એક સાથે વાંચવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે–હિંદી કાયદા ઘડનારાઓને હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ ઉપર દાવો માંડવાના કોઇ પણ બ્રિટિશ હિંદી રૈયતના હકને છીનવી લેનારો કોઈ કાયદો, ૧૮૫૮ પહેલાં એવો હક હો તે જોતાં, ઘડવાનો અધિકાર નથી અને તેમ છતાં આપણે ખરડાની ૪૨ મી કલમમાં એવું જોઇએ છીએ કે –"આ કાયદા મુજબ થયેલા કોઇ પણ હુકમ વિષે કોઇ પણ કોર્ટ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકશે નહીં એવું તે જણાવે છે." આ દૃષ્ટિબિન્દુને સારી રીતે જાણીતા થયેલા મોમેંટના મુકદ્દમામાં પ્રિવિ કાઉન્સિલના નામદાર ન્યાયાધિશોએ બર્માની ચીફ કોર્ટનો ચુકાદો કાયમ રાખીને જે નિર્ણય આપ્યો છે તેનાથી ટેકો મળે છે. તેઓએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે–લોઅર બર્માના શહેરો અને ગામડાની જમીનોને લગતા કાયદાની (૧૯૦૮ ના બર્મા અક્ટ ૪ ની)

કલમ ૪૧ (બ) નાં તત્વો લાગુ પડી શકે તેવાં નથી. એ તકરારી કાયદાની કલમ એવી છે કે—"કોઇ પણ દિવાની અદાલતને સરકાર સામે કોઇ જમિન ઉપરનો હક નક્કી કરવા ન્યાયી અધિકાર રહેશે નહીં."

હિંદી સરકારે, આ ઉપરથી ના. શહેનશાહની સરકારને એવું લખાણ કર્યું હતું કે ૧૮૫૮ ના કાયદાની ૬૫ મી કલમ રદ કરવી કે જે કલમ ૧૯૧૫ ના હિંદી સરકારના કાયદાની ૩૨ મી કલમને મળતી આવે છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે—ઉમરાવોની સભામાં એક વધારાનો ખરડો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. એ ખરડો ઉમરાવોની અને આમની એ બન્ને સભાઓની એક સંયુક્ત કમિટીને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને એ પ્રશ્નની તરફેણની અને વિરૂદ્ધની બાબતોની સંપૂર્ણ ચર્ચા પછી કમિટીએ એવી ભલામણ કરી હતી કે—તકરારી પ્રશ્નવાળી કલમ રદ્દ કરવી. એ ચર્ચા ઘણી રસભરી છે અને તેમાંના કેટલાક ફકરાઓ, જે પ્રશ્ન ઉપર આપણે વિચારીએ છીએ તેને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી, હું અત્રે ટાંકી બતાવીશ:—

"પ્રમુખ: ન્યાયના દૃષ્ટિબિન્દુથી આ બાબત કેટલે સુધી ટકી રહે છે તે જણાવવું એ સાથે સાથે ઠીક થઇ પડશે. પાર્લામેંટનો ઇંપિરિયલ એકટ જ્યારે પસાર થયો છે અને તે કાયદો હિંદને તથા સ્વાયત્તશાસિત સંસ્થાનોને તેમ જ બ્રિટિશ રાજ્યના દરેક ખૂણામાં લાગુ પડે છે, જ્યારે એક એવો ઇંપિરિયલ એકટ પસાર થયો છે. કે જે કોઇ પણ સંસ્થાન, કોલોની કે તાબાના રાજ્યને લાગુ પડે છે ત્યારે ઇંપિરિયલ એકટમાં અધિકાર આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી સ્થાનિક કાયદા ઘડનારાઓ તે કાયદાની વિરૂદ્ધમાં જાય એવો કાયદો પસાર કરી શકે નહીં. સામ્રાજ્યના કામકાજના વહિવટમાં, ૧૮૬૭ ના કેડેનીઅન એકટના દાખલામાં બન્યું છે તેમ પાર્લામેંટનો ઇંપિરિયલ એકટ એક ઘણી જ સગવડ ભરેલી રૂઢિ રૂપ થઇ પડે છે. કેનેડીઅનોએ પાર્લામેંટના ઇંપિરિયલ એકટની માગણી કરી હતી, તેઓને તે આપવામાં આવ્યો અને કેનેડામાં કોઇપણ સ્થાનિક કાયદો તેની વિરૂદ્ધ અમલમાં આવી શકતો નથી. તેઓ એવે વખતે સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટને પૂછાવે છે કે જે તે હમેશાં તેમની માગણીઓને પુરી પાડવા તૈયાર હોય છે. હિંદમાં કાયદો કોઇને પણ ઇસ્ટઇંડિયા કંપની સામે દાવો માંડવાની પરવાનગી આપે છે. ત્યાં તાજ તરફથી નહીં પણ કંપની તરફથી ૧૮૫૮ ના કાયદાની ૬૫ મી કલમ નીચેના શબ્દોમાં ઘડવામાં આવી હતી:—

"હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ હિંદમાં અને ઇંગ્લાંડમાં હિંદીપ્રધાનની કાઉન્સિલના એક એકત્ર મંડળને નામે દાવો માંડી શકે અને તેના ઉપર તેવી રીતે દાવો મંડાઇ શકે અને બધા રાજદ્વારી મંડળો અને વ્યક્તિઓને એવી રીતના કાયદેસર અને ન્યાયયોગ્ય દાવાઓ માંડવાના ઇલાજો અને કામકાજ લેવાનો હક જેવી રીતે મજકુર કંપની સામે હોઇ શકે તેવી રીતનો હક હિંદીપ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે રહે અને રહી શકશે. અને ના. રાણી સરકારને હિંદી સરકાર માટે જે મિલકત અને અસરોને લગતી સત્તા આપવામાં આવી છે અથવા તો તેવાંજ હેતુઓ માટે લેવામાં આવી છે તે એવી જ જાતના નિર્ણયો અને વહિવટને યોગ્ય અને તાબે ગણાશે કે જેની ઉપર ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને

સત્તા રહેલી હતી અને એ કંપનીના સંબંધમાં કાયદેસર રીતે કોંટ્રેકટથી કરવામાં આવેલાં દેવાં અને જોખમદારીઓ તેની સત્તા અને વહિવટને યોગ્ય હતાં. ”

અસરકારક કાયદો.

આથી તે એક અસરકારક કાયદો હતો અને પ્રિવિ કાઉન્સિલ દેખીતી રીતે–હું તેમના ચુકાદાઓ તપાસતો હતો અને હવે મને યાદ આવે કે–પ્રિવિ કાઉન્સિલે તે ટાંકી બતાવ્યો હતો અને એ પછી કહ્યું હતું કે–આ કલમની અસર,–જેવી રીતે કોઇ વ્યક્તિ કોઇ પણ દાખલામાં ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપની સાથે દાવો માંડી શકી હોત તેવી રીતે હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે દાવો માંડતાં હિંદી સરકાર તેને કોઇ કાયદો ઘડીને અટકાવે નહીં એ હતી. તેનું મૂળ એ મુદ્દો છે કે કે જે મેં જણાવ્યો છે અને તે એક ચુકાદો હતો અને તેજ ફકત એક ચુકાદો હતો. તેઓ તેને જાંબ઼ારના દાવામાં લાગુ પડતા એ પછી લોર્ડ રોબર્ટસ આપણને જે અગવડ ઉભી થઇ છે, તેના સબંધમાં ફરિયાદ કરે છે.........

લૉર્ડ કરિંગ્ટન:—મી. રોબર્ટસે જે કહ્યું છે તે ફરીથી કહેવા અને તે ઉપર ભાર મૂકવા હું ઇચ્છું છું. ખરેખર કાંઈ પણ કરવામાં આવશે નહી ત્યાં સુધી તેથી હિંદમાંના કાયદા ઘડનારાઓ ઘણા મુંઝવણ ભરી સ્થિતિમાં મૂકાશે અને હું કમિટીને તે મુદ્દા ઉપર વિનંતિ કરવા માગું છું કે, તેણે સુચવાયલા સુધારાની શબ્દ ગોઠવણીનું સ્વરૂપ એમને એમ સ્વીકારવું કે નહીં અથવા તો ફેરફાર સાથે સ્વીકારવું એ બાબત ઉપર આપણે અહીં નિર્ણય કરી શકીએ; પરંતુ હું ધારૂં છું કે–કમિટીએ જે કાંઇ સાંભળ્યું છે તે પછી અને ત્યાંના સ્થાનિક કાયદા ઘડનારાએ એ આ ૨૦ વિચિત્ર કાયદાઓ પસાર કર્યા છે તેના સબંધમાં હિંદમાંની કામકાજની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં અને નવી લગભગ ૨૦૦ ની સંખ્યાના કાયદાઓ જોતાં, ક્ષણિક નિર્ણય કે પ્રિવિ કાઉન્સિલને અપીલ કરવા માટે ખુલ્લો રહેશે તે ઉપર આવતાં પહેલાં, એ ધ્યાનમાં લેશે કે–જે કાયદો પસાર થયો છે તેને માટે જ નહીં પણ કોઇ પણ કાયદો ભવિષ્યમાં પસાર કરવાના ઉદ્દેશથી અત્રે સૂચવાયો છે તે જોતાં, વસ્તુસ્થિતિ ઘણી ગંભીર છે.

× × × × ×

પ્રમુખ: ત્યારે મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે–હિંદમાંના સ્થાનિક ધારા ઘડનારાઓએ એવા કાયદા પસાર કર્યા છે અથવા તો ધારે છે કે તેઓ એવા કાયદા પસાર કરવા શક્તિમાન થવા જોઇએ કે જે કોઇ વ્યક્તિના હિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાના હકમાં આડે આવે?

સર કોર્ટની ઇલ્બર્ટ: તે વચ્ચે પડી શકે. મારી પાસે અહીં એક લાંબી ટીપ છે. સભાસદોની જાણ માટે એ ટીપની નકલો કઢાવવી અને ફેરવવી એ સગવડ ભર્યું થઇ પડશે.

પ્રમુખ: હું ધારૂં છું કે તે ઘણી ઉપયોગી થઇ પડશે. દેખીતી રીતે તે ઉપર સંભાળપૂર્વક વિચાર ચલાવી જોવામાં આવ્યો છે અને મુદ્દો કેવી રીતે ઉભો થાય છે તે જોવાને તેનાથી કમિટીને બની શકશે દાખલા તરીકે પહેલા દાખલામાં હિંદરક્ષકનુ (કૉજ-

હારી) કાયદામાં (૧૯૧૫) એવી કલમ છે કે—કમિશનરોનો ચુકાદો છેવટનો અને પૂર્ણ થયેલો ગણાશે. એમ બની શકે કે—કમિશનરો એમ કહે કે—હિંદી પ્રધાને વ્યાજબી કર્યું છે અને પછી એવી દલિલ લાવવામાં આવે કે—તેણે વાજબી કર્યું છે એવું જાહેર થયું અને તેથી તેની સામે દાવો માંડી શકાય નહીં. તમે આવી રીતનું કહેવાં ધારોછો ને ?

સર કોર્ટને ઇલ્બર્ટ: હા.

હિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાનો હક્ક.

પ્રમુખ: આવી બાબત માટે ગોઠવણ કરવાની જરૂર હોય એમ જણાય છે. એવી જ રીતે બીજી ઘણી બાબતોની ગોઠવણો કરવાની છે પણ હું ધારૂં છું કે—એ ઇચ્છવાયોગ્ય થઈ પડશે કે—કમિટીને આ દાખલાઓ જોવાની તક આપવી જોઇએ, એ એક ઘણી મુશ્કેલી ભરી બાબત છે. તમે જે ઉપાય સૂચવો છો તે હિંદમાંના ધારા ઘડનારાઓને હિંદી પ્રધાન સામે કોઈ વ્યક્તિને દાવો માંડવાનો હક્ક બિલકુલ રદ કરવા માટે શક્તિમાન કરવાનો છે.

લૉર્ડ ઇસ્લિંગ્ટન: હા.

× × × × × ×

સર જૉનજાર્ડિન: ખાસ કરીને ઇલાકેદાર શહેરો જ્યાં ૧૭૨૬ ની સાલથી ઈંગ્લિશ કાયદો, અમુક ફેરફાર સાથે (એજ બાબત રંગુન અને બીજાં કેટલાંક શહેરોને લાગુ પડે છે) અસ્તિત્વમાં છે ત્યાંના લોકોને પણ ઘણે ભાગે એજ લાગણી હોય છે.

તેઓમાંના કેટલાક ઈંગ્લિશ કાયદા જેવા જ નીચે હોય છે અને જ્યાં સુધી હું જાણું છુ ત્યાં સુધી તેઓ હમેશાં એમ જ ધારતા આવ્યા છે કે—૧૮૫૮ ના કાયદા મુજબ અપાયેલા અધિકાર, જે રૈયતને વહેમથી બિલકુલ વેગળી હોય એવી અદાલતોમાં દાવો માંડવાની સત્તા આપે છે તે તેઓ પાસે એક કિંમતી વસ્તુ છે. આપણી સરકારના તાબાના લોકોમાં તે વિશ્વાસ વધારે છે અને મને ખબર છે ત્યાં સુધી, કોઈ પણ રીતે નુકશાનકારક નથી. કોઇ મુકર્દમામાં હારી જવું, એ સરકારને ચીઢ ચઢાવનારૂં થઇ પડે છે પણ લોકો ઉપર તેમના અભિપ્રાયો મુજબ રાજ ચલાવવાની નિશાળ બાબત સાથે તેની સરખામણી કરતાં તે એક નજીવી બાબત છે. રાજનીતિને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી આ બાબત એવી છે કે જે લોકોની લાગણીઓથી—સભાળપૂર્વક જાહેર કરેલી લાગણીઓથી નક્કી કરવાની છે.

× × × × × ×

લૉર્ડ ઈસ્લિંગ્ટન—કલમ (૨) પેટા કલમ (ડી) જે અમુક દાખલાઓમાં હિન્દી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાના હક્કમાં અતરાય નાંખે છે તેને લગતા ગયા અઠવાડીઆના આપણી ચર્ચાના વિષય વિષે હું એકાદ શબ્દ કહેવા ધારૂં છું. ગયે અઠવાડીએ આપણે મળ્યા ત્યારથી હિંદી પ્રધાનની ઓફિસ તરફથી આ પેટા—કલમ ઉપર હિંદ અને ઈંગ્લાંડના વિવિધ ભાગોમાંથી આવેલી અરજીઓના મુદ્દાઓ ઉપર અને ગયે અઠવાડીએ ચાલેલી ચર્ચાના મુદ્દાઓ ઉપર

સંભાળ ભર્યો વિચાર ચલાવવામાં આવે છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે—આ બિલમાં દાખલ કરવાની આ દરખાસ્તમાં જે ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તેની સામે ઘણી જ સખ્ત લાગણી હતી. આથી ઇંડિયા ઑફિસે એવો વિચાર કર્યો છે કે—બધા સંજોગો જોતાં, આ દરખાસ્ત ચર્ચાસ્પદ પ્રકારની ગણવામાં આવે છે. એ સત્ય-વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, અને ચર્ચાસ્પદ બાબતો વિગ્રહ દરમ્યાન બનતા સુધી મુલતવી રાખવાની છે તે જોતાં, એકંદરે સૌથી ડહાપણ ભરેલી યોજના કદાચને એ થઈ પડશે કે—બિલમાંથી આ ગોઠવણ પડતી મૂકવી. અમે તેની જૂદી જૂદી બધી રીતો વિષે ચર્ચા કરી છે. સૌથી પ્રથમ તો એ કે—ભવિષ્યમાં આ મુશ્કેલ બાબત સંબંધી કામ કરવાના હેતુથી અને તેજ સામે યોગ્ય સંજોગોમાં યોગ્ય અપીલ કદ કર્યા શિવાય કાંઇ ફેરફાર કરી શકાય કે નહીં. જૂદી જૂદી રજૂ થયલી દરખાસ્તો ઉપર અમે વિવાદ કર્યો—અને ખાસ કરીને તમે નામદારે જે દરખાસ્ત રજૂ કરી છે તે ઉપર પણ—પરન્તુ એ દરખાસ્તમાં એની મેળેજ એટલી બધી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઇ કે અમને તે તજી દેવાની જ ફરજ પડી. એ પદવી તેને ફરીફરી તપાસી શકાય તેટલી હદ સુધી એટલે કે હાલના કાયદાને મજબૂત બનાવવાની જ બાબતમાં લાગુ પાડવાનો ફેરફાર કરવાનો પ્રશ્ન આવ્યો અને વિચાર કરતાં અમે એવા છેવટ ઉપર આવ્યા કે—એ દાખલામાં પણ અગાઉથી ધારી શકાએ તેના કરતાં પણ વધુ મુશ્કેલી તેનાથી ઉભી થાય એ બનવા જોગ છે.

× × × ×

અલબત ભવિષ્યમાં આ પ્રશ્નની વધુ ખીલવણી થાય અને એ પછી તેની સાથે એવી રીતે કામ પાડવું પડશે, પણ કદાચ બહારના પગલાથી સંજોગો જોતાં તેની સાથે વધુ સારી રીતે કામ લઇ શકાય. સલાહકારક કમિટીનો એ સામાન્ય અભિપ્રાય છે. જો આ કમિટીને તે બરોબર લાગતો હોય તો મને આશા છે કે—હું તેને સંમતિ અપાવવી સાંભળી શકીશ."

હિંદી કાયદા ઘડનારાઓની સત્તાનો પ્રશ્ન.

હિંદી કાયદા ઘડનારાઓ આ કાયદો પસાર કરવાની સત્તા ધરાવે છે કે કેમ એ શંકાવિમુક્ત નથી એ પ્રશ્ન ઉપર મેં ક્યારનુંએ વિવેચન કર્યું છે અને હું આગળ વધીને કહી શકે—એ પ્રશ્ન ખરેખર એવો નથી કે સામાન્ય જેવો ગણી શકાય અથવા તો ટુંકાણથી તે નકારી શકાય. ખરેખર, રોલેટ રિપોર્ટના વિદ્વાન કર્તાઓએ પોતાના છેવટના પેરામાં પોતાની શંકા બતાવી છે અને આ મુશ્કેલ પ્રશ્નનો નિકાલ આણવા પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે-કાયદો ઘડવાની સૂચનાઓ કરતાં અમે એ બાબતનો બિલકુલ વિચાર કર્યો નથી કે—ગવર્નર—જનરલ—ઇન—કાઉન્સિલની સત્તા બહાર કોઇપણ પ્રકારે આવો કાયદો છે એવી દલીલ આણી શકાય. એવા કોઇ મુદ્દા ઉપર કાયદો ટાંકવો એની અમને સત્તા નથી અને અમારી સૂચનાઓના પાયા તરીકે કોઇપણ ગોઠવણને લગતી અટકળ બાંધવી એ માત્ર ગૂંચવણ ઉભી કરશે. આથી અમે એ મુદ્દા ઉપર આગળ વધ્યા છીએ કે—અમારી જે કોઇ પણ સૂચનાઓ સ્વીકારવાનું નક્કી થશે તેને અસરકારક બનાવવા માટે તે હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા પુરતો કોઇ કાયદો ઘડવામાં આવશે.

હવે ક્લૉઝ—૨લે બિલમાં જે રીતે વધારો કર્યો છે તેના નિયમો ઉપર હું બોલીશ.

ભાગ પહેલો.

(૧) વહીવટી સરકારને એવું કહેવાની સત્તા આપવામાં આવે છે કે—અમુક ગુન્હાઓ ખાસ બંધારણ વાળી ત્રિપુટી અદાલત દ્વારા તપાસવામાં આવશે અને કાયદાની સામાન્ય અદાલતોદ્વારા નહીં.

(૨) આવી તપાસ દરમ્યાન જ્યુરી નીમવામાં આવશે નહીં.

(૩) આવી તપાસ દરમ્યાન દોષારોપણને લગતું કામકાજ કરવામાં આવશે નહીં.

(૪) આવી તપાસ દરમ્યાન અમુક હકીકતો કે જે બીજી રીતે દાખલ થઇ શકે તેવી હોય નહીં તે પુરાવામાં દાખલ કરવામાં આવશે.

(૫) આવી તપાસ દરમ્યાન દોષિત વ્યક્તિની તપાસ અને ઉલટપાલટ તપાસ તેની પોતાની તરફથી સોગંદ ઉપર સાક્ષી તરીકે લઇ શકાય.

(૬) આવી તપાસો, માત્ર એડવોકેટ—જનરલના સર્ટિફિકેટથી કોઇ જાતનું સોગંદનામું કે કારણોના ટેકા શિવાય હાઇકોર્ટ બેસતી હોય તે હમેશની જગ્યા કરતાં બીજી કોઇ જગ્યાએ સામાન્ય રીતે ચલાવી શકાશે.

(૭) ત્રિપુટી કોર્ટ, સ્થાનિક સરકાર એ પ્રકારનો અભિપ્રાય સ્વીકારવાને બંધાયલી છે કે—મજકુર ગુન્હો રાજ્યની સલામતીને નુકશાનકારક હિલચાલ સાથે સબંધ ધરાવે છે અને તે કોર્ટની એવી માન્યતા હોય કે—આરોપી એવી કોઈ હિલચાલ સાથે કોઇ રીતે સંબંધ ધરાવતો નથી તે છતાં પણ તેને શિક્ષા કરવાને તે બંધાયલી છે.

(૮) ત્રિપુટી કોર્ટનો ચુકાદો છેક છેવટનો અને પુરો થયેલો ગણવાનો છે અને ફરી તપાસણી માટે અપીલ કરવાનો કોઇ જાતનો હક રહેશે નહીં અને કોઇ પણ હાઇકોર્ટ કોઇ મુકદમો અથવા મુદ્દો ફેરબદલ કરી શકે નહીં.

ભાગ બીજો અને ત્રીજો.

આ વિભાગોના નિયમો સ્વ—તિરસ્કૃત રહે છે. બીજા ભાગ અનુસાર પ્રાંતિક કારોબારી સરકારને, ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલના જાહેરનામા ઉપરથી, નીચે જણાવેલા બધા અથવા તેમાંના કોઇ હુકમ, તેમની સત્તાઓની કોઈપણ વ્યક્તિ કે જે તેમના અભિપ્રાય મુજબ, કલમ ૨૦ મી માં જણાવેલી જાતની કોઇ હિલચાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એમ તેમને લાગે તેની સામે કાઢવાની સત્તા ધરાવે છે.

(૧) એક વર્ષની મુદત કે જેમાં જરૂર જણાય તો એક બીજા વર્ષનો વધારો કરી શકાય તે માટે એવી જામીનગીરી લખાવવી કે તે વ્યક્તિ પરિશિષ્ટમાં જણાવેલા કોઇ ગુન્હાઓ કરશે નહીં અથવા તે ગુન્હા કરાવવામાં ઉત્તેજન આપશે નહીં.

(૨) નક્કી કરેલા અધિકારીને પોતાનું રહેઠાણ અથવા રહેઠાણના ફેરફારની ખબર આપવી.

(૩) બ્રિટિશ હિંદમાં કોઇપણ નક્કી કરેલી હદમાં રહેવું અથવા વસવું.

(૪) જાહેર સુલેહમાં ખલેલ પહોંચવા જોગ અથવા જાહેર સલામતીને નુકશાનકારક જણાય એવા કામથી દૂર રહેવું.

(૫) નક્કી કરેલા સમયે પોલિસ ખાતા સમક્ષ તેણે હાજરી આપવી.

વિભાગના નિયમો મુજબ, પ્રાંતિક વહીવટી સરકારને એવા જ જાહેરનામાથી અને અમુક સંજોગોમાં નીચેના અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે કે—

(અ) પુરવણીમાં બતાવેલા ગુન્હા સાથે અમુક માણસને સંબંધ છે એવો તેમનો અભિપ્રાય પડે તેવા માણસને વગર વારંટે પકડવો.

(બ) તેને કેદ કરવો.

(ક) જાહેર સલામતીને જોખમમાં નાખે એવા કારણથી અમુક જગ્યા વપરાય છે અથવા વપરાવાની છે તે જગ્યા તપાસ કરવાનો હુકમ કરવો.

એટલું ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે કોઈપણ પ્રકારની કાયદેસર તપાસ સુદ્ધાં કર્યા વિના આ બધા હુકમો છોડવાના છે. આ કાઉન્સિલના એક બિનઅધિકારી સભાસદે બરોબર કહ્યું હતું તે પ્રમાણે આ શરતો 'શુદ્ધમાં શુદ્ધ દબાણ' સિવાય બીજું કાંઈ વધારે કે ઓછું નથી. એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે દુઃખી થતા માણસોના રક્ષણ માટે આ ભાગમાં શરતો દાખલ કરવામાં આવી છે. મારા મત પ્રમાણે તો આ શરતો નિરાશજનક રીતે અયોગ્ય છે અને કહેવાતાં રક્ષણનાં સાધનો છેક જ કલ્પિત છે. તેનાં કારણ નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) તપાસણી—અમલદારની નિમણૂક કારોબારી સરકારને હાથે થવાની છે.

(૨) બધી તપાસ ધુસપુસ રીતે પડદા પાછળ થવાની છે.

(૩) જે માણસની તપાસ ચાલતી હશે તેને તપાસણીના બધા ક્રમ દરમ્યાન હાજર રહેવાનો હક રહેવાનો નથી.

(૪) દુઃખી થયલા માણસ તરફથી કોઈ વકીલ હાજર રહે તેવો હક મળવાનો નથી.

(૫) પુરાવાના કાયદાના કોઈ નિયમો પાળવાને તપાસણી—અમલદાર બંધાયલો રહેનાર નથી.

(૬) તપાસનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત રહેવાનું છે.

(૭) પોતાના બચાવને માટે અમુક બાબત ગમે તેટલી જરૂરની હોય તોપણ તેવી બાબતની ખબર કીધાથી જાહેર સલામતી અથવા વ્યક્તિગત સલામતી ભયમાં આવી પડે એમ હોય તો તે બાબત તેવા માણસને તપાસણી અમલદાર કહી દેશે નહિ.

(૮) કોઈ સાક્ષીને કાંઈ સોગન દેવાના નથી.

(૯) તપાસણી અમલદારના કોઈપણ નિર્ણયને સ્વીકારવાને સ્થાનિક સરકાર બંધાવાની નથી.

ભાગ ચોથો.

ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા (૧૯૧૫) બંગાળ સ્ટેટ પ્રિઝનર્સ રેગ્યુલેશન (૧૮૧૮ નો રેગ્યુલેશન ૩) અને ૧૮૧૪ ઇન્ગ્રેસ ઇનટુ ઇન્ડિયા ઑર્ડિનન્સ કે જેનો અમલ ૧૯૧૫ના ઇમર્જન્સી રેગ્યુલેશન કન્ટિન્યુએશન ઍક્ટથી ચાલુ રહે છે તે કાયદા તળે વહીવટી કામ

નીચે આવતા લોકોને લાગુ પાડવાનો આ ભાગની શરતોનો ઉદ્દેશ છે. એવી શરત કરવામાં આવી છે કે ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા ઍક્ટની રૂએ જે માણુસ ઉપર કામ ચાલતું હોય તે માણુસ જે ક્ષેત્રમાં વીશમી કલમની રૂએ કરેલા જાહેરનામાનો અમલ થતો હશે તે ક્ષેત્રનો રહેવાશી લેખાશે, અને તે પ્રમાણે બીજા ભાગની શરતો એવા દરેક માણુસને લાગુ પડશે; વળી ઇન્ગ્રેસ ઇનટુ ઇન્ડિયા ઑર્ડિનન્સની રૂએ જે માણુસ ઉપર કામ ચાલતું હશે તે માણુસ જે ક્ષેત્રમાં કરેલા જાહેરનામાનો અમલ થતો હશે તે ક્ષેત્રનો રહેવાશી લેખાશે અને તે પ્રમાણે બીજા ભાગની શરતો એવા દરેક માણુસને લાગુ પડશે. આ શરતો ઉપરથી એટલું તો ચોખ્ખેચોખ્ખું જણાઇ આવે છે કે ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ કે ઇન્ગ્રેસ ઇનટુ ઇન્ડિયા ઑર્ડિનન્સ અનુસાર વહીવટી કબજામાં રહેલા માણુસે આ બિલના પહેલા ભાગની શરતો પ્રમાણે પણ કોઈ જાતની તપાસ ચલાવ્યા સિવાય વધારેમાં વધારે બે વર્ષની મુદતની શરતે જ્યાં સુધી વહીવટી સરકારને જરૂરનું લાગે નહિ ત્યાં સુધી આવી જાતના કબજામાં રહેવાનું જારી રાખવું પડે.

ભાગ પાંચમો.

આ ભાગની શરતોથી સાંકળની છેવટની કડી પૂરી પડે છે. તેમાં એવી શરતો છે કે સદરહુ કાયદાની શરતોની રૂએ પસાર કરેલા હુકમ વિષે કોઇપણ અદાલતમાં સવાલ ઉઠાવી શકાશે નહિ. સારી દાનતથી કરેલા અથવા કરવા ધારેલા કંઇ પણ કામ માટે કોઇપણ માણુસ ઉપર કાંઇપણ કામ ચલાવી શકાશે નહિ કે તેવા કોઇ માણુસને પકડી શકાશે નહિ કે તેની સામે બીજું કાંઇ કામ ચલાવી શકાશે નહિ. આથી વહીવટી સરકારની સર્વોપરિતા સંપૂર્ણ થાય છે, અને પ્રજાની સ્વતંત્રતા તે સરકારની દયા ઉપર જ આધાર રાખી રહે છે.

આ શરતોમાં વહીવટી સભા, ધારાસભા અને ન્યાયસભા એ ત્રણેનાં કાર્યો વહીવટી સભામાં કેન્દ્રિત કરેલાં માલુમ પડે છે. આ દેશમાં ધારાસભાનું જે બંધારણ છે તે અનુસાર અહીંની ધારાસભા વહીવટી સભાની ઇચ્છાને અમલમાં મુકે છે. હવે એવી ભલામણ કરવામાં આવી છે કે અમુક ગુન્હાઓની બાબતમાં ન્યાયસભાનો લોપ થવો જોઇએ અને તેની જગ્યા વહીવટી સભાએ લેવી જોઇએ. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સુધરેલી દુનિયાના ધારાસભાના ઇતિહાસમાં આવી શરતો જેવી કોઇ શરતો અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી.

આપણુને એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આખરે તો આ કાયદો થોડા વખતને માટે જ છે અને તે માત્ર ત્રણ વર્ષ સુધી જ અમલમાં આવવાનો છે, માટે આ કાયદાની વિરૂદ્ધની પોતાની વર્તણુક વિષે બધા બિનઅધિકારી સભાસદોએ ફરીથી વિચાર કરવો. હું કહું છું કે જે કાયદો ખરી રીતે તત્ત્વરૂપે ભયંકર અને નિંદ્ય હોય તે થોડા વખતને માટે હોય તેટલા ઉપરથી તેવો ઠરતો અટકતો નથી. આ કાયદો હમેશને માટે કે થોડા વખતને માટે હોવો જોઇએ કે કેમ તે કંઇ સરકાર અને બિનઅધિકારી સભાસદો વચ્ચેનો ચર્ચાસ્પદ સવાલ છે નહિ અને કદિ હતો પણ નહિ. મતભેદ તો માત્ર સિદ્ધાંતને લગતો છે. આથી ઘરમેળે સમજી લેવાનો સવાલ જ રહેતો નથી. હું હિમ્મતથી કહું છું કે, એક

દહાડા માટે પણ ગમે તે પ્રકારે કે આકારે આ કાયદાને કાયદાના પુસ્તકમાં દાખલ કરવા વિષે કોઇ પણ હિન્દવાસી કદિ સંમતિ આપશે નહિ. અમે એવું માનીએ છીએ કે ઉથલ પાથલ અને ખુનામરકી કરનારા ગુન્હાઓને જડમૂળથી દૂર કરવા માટે દાબનાં પગલાં લેવાં એ કંઇ ખરો ઉપાય નથી. આ ખરાબ વર્તણુકનું મૂળ કારણ શું છે ? જે રાજકીય અને વહીવટી બગાડને લીધે હિન્દુસ્તાનના લોકોને અકથ્ય દુઃખો વેઠવાં પડે છે તેને પરિણામે જ આ ગુન્હાઓ થવા પામે છે. આથી ઉપાય માત્ર એટલો જ છે કે છેલ્લાં તેત્રીશ વર્ષથી વર્ષોવર્ષ હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ્ લોકોનાં જે સ્થાયી દુઃખો જાહેર કરતી આવી છે તે દુઃખો દૂર કરવાં. દાબ મુકવાથી કોઇપણ દેશમાં સારાં ફળ આવેલાં જાણ્યાં છે ? આયર્લૅન્ડમાં આટલા આટલા ગુન્હાના કાયદા છે છતાં તેનો દાબ શું સફળ નીવડયો છે ? આ આપણા પોતાના દેશમાં પણ શું તે સફળ નીવડયો છે ? રાજદ્રોહની વ્યાખ્યાનો વિસ્તાર વધારવા માટે આપણે ક્રિમિનલ લૉમાં સુધારા કીધા છે. આપણો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે આપણે ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડમાં વખતોવખત સુધારા કીધા છે. આપણા કાયદાના પુસ્તકમાં ૧૯૦૮નો ક્રિમિનલ લૉ ઍમેન્ડમેન્ટ ઍક્ટ, ૧૯૧૩ નો કૉન્સ્પિરસી ઍક્ટ, પ્રેસ ઍક્ટ અને એવા બીજા કાયદા દાખલ કરીને આપણે તે કાયદાના ગ્રંથને મેલો બનાવી દીધો છે. સીડિશિયસ મીટિંગશ્રઝ ઍક્ટ અટકાવવા માટે આપણે મહેનત લીધી છે. તેનાં પરિણામ શાં આવ્યાં છે તે તો આપણે જાણીએ જ છીએ.

સીલેક્ટ કમિટી.

જે બિલ વિરૂદ્ધ હું આટલો બધો પડયો છું તે બિલ વિષે નીમાયલી સીલેક્ટ કમિટીમાં કામ કરવાની મારે ના કહેવી જોઇતી હતી એવું મને કહેવામાં આવ્યું છે. તેને માટે મારો જવાબ આ છે. પ્રથમ તો એ કે, મારૂં માનવું છે કે, સીલેક્ટ કમિટીને પોતાને ફાવે તેમ આ બિલ વિષે વિચાર કરવાનો હક્ક છે; અને મને એમ લાગ્યું કે આ બિલ રદ કરવા વિષે કાઉન્સિલને ભલામણ કરવાને સીલેક્ટ કમિટીને ખાત્રી કરી આપવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો. મારા આ મતના સમર્થનમાં હું આ કાઉન્સિલને કારણો રજુ કરવાની ઇચ્છા તો રાખું છું, પણ આપ નામદારે જે અધિકારી અટકાયત કીધી છે તેથી મારાથી બની શકતું નથી. બીજો જવાબ એ છે કે, મારી એવી ખાત્રી હતી કે આ કાયદા સામે કાઉન્સિલમાં તેમ જ તેની બહાર જે એકમતી હિન્દી વિરોધ દર્શાવ્યો છે તેને માન આપીને તથા આ બિલ પસાર કીધાથી બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કદિ નહિ જાણવામાં આવેલી સખ્ત ચળવળ દેશમાં ઉભી થશે એ વાત ધ્યાનમાં લઇને સીલેક્ટ કમિટી કંઇ રસ્તો કાઢીને આ કાયદાને એવી રીતે સુધારશે કે તેથી તે ઓછો ભયંકર, ઓછો નિંદ્ય અને કંઇક અંશે ઓછો વાંધાભર્યો નીવડશે. હું કબુલ કરૂં છું કે મારી એ આશા ફોક જ પડી ભાંગી છે. બેશક સીલેક્ટ કમિટીએ આ બિલમાં થોડાક ફેરફાર સૂચવ્યા છે, પણ એ તો બહુકિંમતી શરતોને લગતા છે. મારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે કિંમતી શરતો મારે તો તેઓ તસુભર પણ ખસ્યા નથી. જો આ કાયદો વધારે સખ્ત થયો છે તો તેમાં એક ખાસ બાબત છે. તે એ કે આ બિલ શરૂઆતમાં દાખલ થયું તેમાં જે શરતો હતી તે શરતો જે હોવાથી બાદ રાજાની વિરૂદ્ધ ગુન્હા થવાનો સંભવ

લાગે છે એમ ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કાઉન્સિલનો અભિપ્રાય પડતો હતો તે હીલચાલને લાગુ પડતી હતી. સીલેક્ટ કમિટીએ અને આ કાઉન્સિલે સુધાર્યા પ્રમાણેની એ જ શરતો જે હીલચાલથી અલબત્ત ક્ષેત્રમાં વિસ્તારવાળા લેખાતા પુરવણીમાં જણાવેલા બંત્રા ગુન્હા થવાનો સંભવ રહે એવી હીલચાલને લાગુ પડે છે.

નામદાર, સીલેક્ટ કમિટીનો રીપોર્ટ વિચાર કરવા માટે હાથમાં લેવો એવી દરખાસ્ત થતાં અમે મુલતવી રાખવાની સૂચના કરી હતી. અધિકારી બહુમનીથી અમારી હાર થઇ હતી. પછી પહેલો બીજો અને ત્રીજો ભાગ રદ કરવા વિષે અમે સુધારા રજુ કર્યા હતા. છેવટે અમુક ઉપયોગી બાબતોમાં આ કાયદાને ઓછો તિરસ્કારપાત્ર કરવા સુધારો રજુ કર્યો હતો. સરકાર તો ખડક માફક મક્કમ રહી. તેમણે નમતું આપવાની ઇચ્છા રાખી નહિ, નમતું આપ્યું નહિ. તો પછી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ હકુમત જોરજુલમ ઉપર રચાયલી છે કે લોકોની મરજી ઉપર બંધાયલી છે એવો સવાલ પૂછવો એ શું કંઇ દેવર નથી? પોતે કેવી સ્થિતિમાં છે તે તેઓ સમજે તે લોકોને શીરે જ છે એમ હું કહું છું.

કાયદાની કાર્યપદ્ધતિ.

આ કાયદાની બાબતમાં જે કાર્યપદ્ધતિ રાખવામાં આવી હતી તે વિષે હું બે બોલ કહેવા માગું છું. જે પુરાવાઓ ઉપરથી રૅાલેટ કમિટીએ પોતાની શોધો ઘડી કાઢી હતી તે પુરાવાઓ આ કાઉન્સિલના સભાસદોને પૂરા પાડવામાં આવ્યા નથી, છતાં તે શોધો ખરી છે એવું સ્વીકારવાને આ સભાસદોને કહેવામાં આવે છે. દાખલ કરેલા આ ખરડાનું ખોખું હિન્દી વજીરને સાદર રજુ કરવામાં આવ્યું ન હતું; પણ રૅાલેટ કમિટીની ભલામણોને આધારે અમુક એક ખરડો દાખલ કરવા માટે નામદાર વજીરની પરવાનગી મેળવી લેવામાં આવી હતી. મેં અનેક વખતે કહી બતાવ્યું છે કે એક બહુ જ ખાસ બાબતમાં તો—પુરવણીમાં કલમ ૧૨૪ અ અને ૧૫૩ અ દાખલ કરવાની બાબતમાં તો—આ ખરડો રૅાલેટ કમિટીની ભલામણની પણ પેલી તરફ પગલું ભરે છે. રૅાલેટ કમિટીએ એવી ભલામણ કીધી હતી કે, ૧૯૦૮ ના ક્રિમિનલ લૉ (ઍમેન્ડમેન્ટ) ઍક્ટની પુરવણી સ્વીકારવી. એ પુરવણીમાં આ બે કલમનો સમાવેશ થતો નથી. આ બાબતમાં સરકારે કમિટીની ભલામણની પેલી તરફ શા માટે પગલાં ભર્યા છે તે વિષે સરકાર કાંઈ સંતોષકારક સમજુતી આપી શકતી નથી. વહીવટી સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે લોકો આ બે કલમોમાં જણાવેલા ગુન્હા કરવામાં કારણભૂત હશે તે લોકોની તપાસ આ કાયદો આખરને માટે પસાર થતાં કાયદાની અદાલતમાં થશે નહિ પણ વહીવટી સરકારની મરજી પ્રમાણે આ કાયદાના બીજા અને ત્રીજા ભાગ પ્રમાણે તેમની તપાસ ચાલશે. એ બાબતમાં રૅાલેટ કમિટીની કાંઇ પણ ભલામણ ન હોવા છતાં પુરવણીમાં આ કલમો શા માટે દાખલ કરવામાં આવી છે તે સમજવું હવે સહેલું છે. છતાં આપણને જ્યારે ત્યારે એવી ખાત્રી આપવામાં આવે છે કે આ કાયદાથી બંધારણસર રાજકીય ચળવળને સહેજ પણ ધોકો પહોંચે એવો ઇરાદો રાખ્યો નથી.

હિન્દુસ્તાનની સરકાર અને હિન્દી વજીર વચ્ચે આ બાબતમાં જે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો છે તે ખાનગી છે એ કારણે આ કાઉન્સિલના સભાસદોને પૂરો પાડવામાં આવ્યો નથી.

એ સિવાય હું આ કાઉન્સિલનું ધ્યાન એક ઘણી જ અગત્યની બાબત તરફ દોરવા માગું છું. તે એ કે મારો મત એવો છે કે, સીલેક્ટ કમિટીનો કહેવાતો રીપોર્ટ રજુ થયો ત્યારથી અને તેમાંથી આ ખરડાને લગતી જે કાર્યપદ્ધતિ અમલમાં આવી છે તે બધી પદ્ધતિ અપ્રમાણુ અને અન્યાયી છે. હું એમ માનું છું કે, એ ખરીતો સીલેક્ટ કમિટીના પ્રમાણસર અને સંપૂર્ણ હેવાલ તરીકે લેખી શકાય નહિ અને એ ખરીતો ખરો છે એ માન્યતા ઉપર જે કાંઇ આગળનાં પગલાં ભરવામાં આવે તે ન્યાયપુરઃસર ન ગણી શકાય. જે અન્ય રીતે ન્યાયી ન હોય તે આપ નામદારની અધિકારી અટકાયતથી ન્યાયી ન જ થઇ શકે.

સીલેક્ટ કમિટીના ઑાન. પ્રમુખે પોતાનું અધિકારી ઉપરીપણું વાપરીને સીલેક્ટ કમિટીને આ ખરડાના સિદ્ધાંતો વિષે ચર્ચા કરતી અને આ કાયદો પસાર કરવામાં હિન્દી ધારાસભા કેટલે દરજ્જે શક્તિમાન છે તેનો વિચાર કરતી અટકાવી હતી. આપ નામદારે આપનું અધિકારી ઉપરીપણું વાપરીને એ હેવાલનો અમુક એક ભાગ (આ કાઉન્સિલના ત્રણ સભાસદોનું વિરૂદ્ધ મત દર્શાવનારૂં લખાણ) કાઉન્સિલ આગળ રજુ કરવાની મનાઇ કીધી હતી. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ અધિકારી અટકાયતોથી આ ખરડાને લગતી આખી કાર્યપદ્ધતિ દૂષિત થઇ ગઇ છે. એ રીતે પસાર કરેલો ખરડો કાયદામાં કોઇ રીતે સ્વીકારી શકાય નહિ.

ઉપસંહાર.

નામદાર, ટુંકામાં હું નીચેનાં બીજાં કારણોથી આ કાયદા સામે સખ્ત વાંધો ઉઠાવું છું:—

(૧) આ ખરડાને કાયદાનું રૂપ આપવું એ હિન્દી ધારાસભાની શક્તિની અંદર નથી.

(૨) એથી ત્રીશ કરોડ લોકોની વફાદારીને અયોગ્ય બટ્ટો લાગે છે, અને આખી પ્રજા વિરૂદ્ધ અભિયોગ કરવા જેવું થાય છે

(૩) એથી વહીવટી સભાના નિયમને બદલે ન્યાયસભાનો નિયમ સ્થપાય છે, અને એથી જે પાયા ઉપર બ્રિટિશ સ્વતંત્રતા રચાઇ છે તે નાબૂદ થઇ જાય છે.

(૪) એથી દેશમાં બધું રાજકીય જીવન નષ્ટ થશે અને પરિણામે 'શાંતિપુરઃસર પ્રગતિ' અશક્ય બની જશે.

(૫) જે અહિત વિષે ફરિયાદ કરવામાં આવી છે તે અહિત એથી ઓછું જ થતાં વધશે. એથી બધી ચળવળ છૂપી. દિશામાં વહી જશે અને પરિણામે જેમ દિવસ પછી રાત પડે છે તેમ બધાં અહિત થઇ આવશે.

(૬) બધા સુધરેલા દેશોમાં આજ સુધી વસ્તુસ્થિતિનો જે ક્રમ સ્વીકારાયો છે અને અમલમાં મુકાયો છે તે આથી છેક જ ઉથલાઇ જાય છે. આવા કોઇ પણ દેશના ઇતિહાસમાં આના જેવો કોઇ કાયદો છે જ નહિ.

(૭) આ કાઉન્સિલની અંદર તેમ જ બહાર હિન્દીવાસીઓના અભિપ્રાયની એકમતી હોવા છતાં તેની વિરૂદ્ધ આ કાયદો પસાર થાય છે.

(૮) ખુનામરકીના અને ઉથલપાથલ કરનારા ગુન્હાઓ દૂર કરવા માટે દબાણ એ કંઇ ઉપાય નથી. જે રાજકીય બગાડથી લોકોને અકથ્ય દુઃખ વેઠવું પડે છે તેના પરિણામ રૂપે આ ગુન્હાઓ થાય છે. મૂળ કારણ દૂર કરો એટલે ખુનામરકી દૂર થઇ જશે.

(૯) આથી લોકોના મન ઉપર એવી કડૌર યાદદાસ્ત ઠસી જશે કે વખત વીત્યે પણ તેને મોળી પાડવી એ બનો શકશે નહિ.

(૧૦) હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ હકુમત સ્થાપીત રહે તેનો આધાર જોરજુલમ ઉપર નહિ પણ લોકોની ઇચ્છા ઉપર રહે છે અને રહેવો જોઇએ.

(૧૧) સીલેકટ કમિટીના અધુરા અને અપ્રમાણ રીપોર્ટ ઉપરથી આ ખરડાને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. આથી આવો રીપોર્ટ રજુ થયો ત્યારથી કાઉન્સિલની જે કાર્યપદ્ધતિ રહી છે તે તદન અપ્રમાણ અને અન્યાયી છે. એ રીતે પસાર કરેલો કાયદો તો અસાધારણ જોરજુલમથી પસાર કરેલો કહેવાય.

આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી અમારામાંના જે કેટલાક લોકો સ્વતંત્રતા માટે દરકાર રાખે છે, સ્વતંત્રતાને માને છે, સ્વતંત્રતા ચાહે છે, તે લોકો આવાં જાતના કાયદાઓનો અનાદર કરવાને અને આવી રીતે કાયદાનો ભંગ કરતાં જે સજા થાય તે ભોગવવાને તૈયાર થયા છે એમાં કાંઇ નવાઈ જેવું નથી. નામદાર, નિરાશ થયેલા લોકો માટે સત્યાગ્રહ એ તો છેવટમાં છેવટનું અને એકનું એક બંધારણસર શસ્ત્ર છે. હિંદુસ્તાનના લોકો શાંતિપ્રિય અને કાયદાને પાળનારા છે. તેમને સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવાની ફરજ પાડતાં પરિણામ કેવાં આવશે તે વિષે સરકારને ચેતવવી એ મારી ફરજ છે. નામદાર, હિન્દુસ્તાનના અને સામ્રાજ્યના સર્વોપર હિતની ખાતર હું તેમ કરૂં છું.

નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું ભાષણ.*

નામદાર, આ અગત્યના કાયદાની આખર સુધી હવે આવી પહોંચેલા હોવાથી, અમારા છેવટના વિચારો દર્શાવવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. આ કાયદાથી ગમે તે થાય, તે છતાં માણસ જ્યારે દુભાયો હોય ત્યારે પોકાર કરવાની તે નવાઈ કરતો નથી. જ્યારે અમે અમારી છેવટની ફરયાદો કરીએ છીએ ત્યારે નામદાર, અમે આશા રાખીએ છીએ કે, આપ નિષ્ઠુર થઇને આપની સત્તા વાપરશો નહિ અને અમે અમુક હદની બહાર ઓળંગી જઇએ તો અમને મનાઇ હુકમ આપશો નહિ. મારાથી બનશે તેટલું ટુંકમાં અને મુદ્દાસર કહેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

સૌથી પહેલાં તો હું ખરા દિલથી કબુલ કરીશ કે, સીલેકટ કમિટીમાં અને આ કાઉન્સિલમાં આ કાયદાને લગતા કામમાં ભાગ લેનારા સરકારી સભાસદોએ પોતાના સત

* વડી ધારાસભામાં નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ આપેલું છેવટનું ભાષણ.

પ્રમાણે પોતાની વૃત્તિની શુદ્ધતાને અનુકૂળ પડે તેટલા પ્રમાણમાં વિચારપૂર્વક અને વિનયથી અમારૂં દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કર્યું છે. પરંતુ તે થયું એટલે પછી મારે કહેવું જોઇએ કે અમારી ઇચ્છાઓનો મોટો ભાગ—હજી માત્ર ઇચ્છા રૂપે જ રહી ગયો છે. અગાઉથી નિર્મિત થયલા, સામે ન થઇ શકાય એવા અને નિર્દય માર્ગે થઇને આ કાયદો પસાર થયો છે. આ કાયદાની નુકસાનકારક અસર વિષે અતિશયોક્તિ કરવા વિષે અમારા ઉપર આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે. હું એટલું જણાવવાની રજા લઉં છું કે શરૂઆતમાં આ ખરડો અમારી આગળ રજુ થયો તે જ વખતે બહાર દેશમાં જે ભય ઉભા થયા હતા તે કહી બતાવવામાં અમે યોગ્ય જ કર્યું હતું; અને પ્રાસ્તાવિક ભાગમાં તથા જુદી જુદી કલમોમાં આ કાયદાના સંકુચિત ક્ષેત્ર વિષે ચોખ્ખે ચોખ્ખી સમજુતી આપનારા શબ્દો દાખલ કરવા વિષે સીલેકટ કમિટીમાં સરકારી સભાસદોને અમે સમજાવ્યા હતા ત્યારે જ આ ટીકાનો અસરકારક જવાબ આપ્યાનો ઍાન. હોમ મેમ્બરનો હક અમુક અંશે પાર પડયો હતો. મારે લાચારીથી " અમુક અંશે " શબ્દો વાપરવા પડે છે.

આપણે એક કે બે બાબતો તપાસીએ. તે દિવસે આપણે કાઉન્સિલમાં આ કાયદા વિષે વિચાર ચલાવતા હતા ત્યારે એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે, જે માણસ ઉપર પુરવણીમાં બતાવેલા ગુન્હા માટે આરોપ મુકવામાં આવ્યો હોય તે માણસનો ગુન્હો ખરેખરી રીતે ખુનામરકીને લગતો કે ઉથલપાથલ કરનારો છે કે કેમ તે વિષે પોતે જે ચોકસ શોધ કીધો હોય તે પોતાના અહેવાલમાં દાખલ કરવાની ફરજ બીજા અને ત્રીજા ભાગમાં જણાવેલા તપાસણી-અમલદારની ગણાશે. અમે એવી માગણી કીધી હતી કે પહેલા ભાગમાં પણ એવી જ શરત દાખલ કરવી જોઇએ, પણ તે બાબતમાં સરકારે કંઇ પાછી પાની કીધી નહિ. મને લાગે છે કે પહેલા ભાગને લગતી આ વાતનો ઇનકાર કરીને તથા પુરવણીમાંથી કલમ ૧૨૪—અ તથા ૧૫૩—અ રદ કરવાની સૂચનાનો ઇનકાર કરીને સરકારે પોતાની જાનમાલની ઉપર હજી પણ ટીકા વ્હોરી લીધી છે. તે એ કે સરકારની દાનત ગમે તેવી હોય તોપણ અત્યારે જે ખરડો પસાર થવાની તૈયારીમાં છે તેનો ઉપયોગ ખુનામરકીને તથા ઉથલપાથલને લગતી હીલચાલો ઉપરાંત સાધારણ પ્રકારના રાજદ્વારી ગુન્હાઓ માટે પણ કેટલીક વાર થાય એવો સંભવ છે. મને લાગે છે કે પોતાના કાયદાની શુદ્ધતાનો કે તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો ભંગ કર્યા સિવાય સરકાર અમારી સાથે આ બાબતમાં પુરેપૂરી સંમત થવાને શકિતમાન થઇ શકત. પણ મારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે સરકાર તેમ કરી શકી નથી. નામદાર, ધારાશાસ્ત્રીઓનો અનુભવ એવું જણાવે છે કે, આખરે તો મનુષ્યનાં કાર્યો લગભગ રેવાયલી સપાટી ઉપર ચાલે છે. ઇંગ્લિશ પાર્લામેન્ટમાં કે અમેરિકન સેનેઇટમાં અથવા બીજી કોઇ ન્યાયસભામાં લડાઇ ઉભી કરે એવા ખરડા પસાર થાય છે ત્યારે તેમની વિરૂદ્ધ પડનારા લોકો ખરાબ બનાવની આગાહી કરે છે, અને જે લોકો તેની તરફેણમાં બોલે છે તેઓ પણ ભવિષ્યનાં હજાર વર્ષનાં વચન તેટલા જ પ્રમાણમાં રાખે છે. પરંતુ પાછળથી જે બનાવો બને છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ વચનો કે આગાહી પૂરેપૂરાં ખરાં પડતાં નથી. નામદાર, મને આશા છે કે આ કાઉન્સિલમાં અમે જે આગાહી જાહેર કીધી છે તે બધી આ કાયદાથી ખરી પડશે નહિ જ. પરિણામો બાબતમાં અમે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે તે ભાખવામાં અમે વધારે પડતા કેસેન્ડ્રા જેવા હતા એવું જો કોઇ બનાવથી સાબીત થઇ જશે તો તેથી અમે બહુ જ ખુશ

ખુશ થશું, પણ નામદાર, બહુ જ માનપૂર્વક હું એટલું જણાવું છું કે આ કાયદાને અંદરખાનેથી શી બાજી ગોઠવાઇ છે તે અમે સમજી શકયા જ નથી ! મેં તો ઘણી ઘણી સમજુતી સાંભળી છે, પણ મને એમ લાગે છે કે, આ કાઉન્સિલમાં કહેવાયું નથી એવું કાંઇક આ સમજુતી પાછળ રહેલું છે એવું માનનારા લોકો માટે ઘણું કહેવાનું રહે છે. અમુક પ્રમાણમાં લાગણી સાથે અમે આ બાબતની આ દિશામાં કંઇક કહીએ તો આપ નામદાર અમને માફ કરશો. અમને ચોક્કસ રીતે લાગે છે કે અત્યારે આ કાયદો જરૂરનો નથી, સંકટસમયને લગતો નથી, કવખતનો છે અને આ બાબત સરકારને અજાણી નહિ હોય એવી અમારી સખ્ત માન્યતામાં અમને ભરૂસો છે.

નામદાર, અમે માનીએ છીએ કે બંગાળાની શાંતિ માટે અને તે પરથી બીજા જે પ્રાંતોને અસર પહોંચતી હોય તે પ્રાંતોની તથા હિન્દુસ્તાનની શાંતિ માટે નવા કાયદાથી ખુનામરકીના અને ઉથલપાથલના ગુન્હા અટકાવવાનું જો જરૂરનું જણાતું હતું તો સમાજને આ પ્રકારનો જુલમ ગુજારનારા લગભગ દરેક માણસને પોતાના કબજામાં પોતે રાખેલ છે એવું જાણનારી સરકાર આવા પ્રકારે જે લોકોને પોતાના તાબામાં રાખે છે તે લોકોની કેદ, અટકાયત, નજરકેદ, પાકી કેદ ચાલુ રાખવાની સત્તા આ કાઉન્સિલમાંથી લેનારો આવા લોકોને લગતો જ કાયદો અમારી સમક્ષ રજુ કરવાને મુખત્યાર હતી. આવા લોકોને લાગુ પડે તેવા, તથા જે લોકો એ ફંદામાં ફસ્યા નથી પણ જેઓ આવી જાતની વર્તણુકને લાયક છે એમ સરકાર માને છે તે લોકોને લાગુ પડે તેવા કાયદાને માટે રજા માગવાને, કાયદા તરીકેની મંજુરી મેળવવા માટે અમને કહેવાને સરકાર પૂરી મુખત્યાર હતી. અહીં અપાયલાં ભાષણોમાં નહિ પણ અન્ય સ્થળે એવી સૂચના થઇ પણ હતી એમ મારૂં ધારવું છે. આ સૂચના સ્વીકારવામાં આવી નહિ, પણ તેને બદલે જ્યાં ત્યાં ભય ઉપજાવે એવો સામાન્ય કાયદો આપણી સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો છે અને આપણે તેને મંજુરી આપવાની તૈયારીમાં છીએ. તો પછી જ્યારે કંઇ ખાસ જરૂર જણાતી નથી, કાંઇ ખાસ સંકટસમયની જરૂર જણાતી નથી અને સાધારણ રાજદ્વારી ઉશ્કેરણી કરનારા લોકો ઉપર પોતે તરાપ મારે છે એવું સહેજ પણ જણાવા દીધા વિના આ બાબતમાં પગલાં લેવાનું પોતાથી બની શકે એમ છે, ત્યારે આવી જાતનો કાયદો રજુ કરવાને સરકાર શા માટે આટલી બધી ચિંતાતુર હશે એવો સવાલ લોકોને થાય એમાં કાંઇ નવાઇ ખરી ! અજબ ભેજાવાળા લોકો તો કંઇ કંઇ સૂચનો કરે છે. ઉશ્કેરણી કરનારા કે હમેશના અસંતોષી રહેનારા લોકો પાસેથી જ નહિ પણ બીજે સ્થળેથી મેં જે એક બે વાતો સાંભળી છે તે આપની સરકારને આ છેવટની ઘડીએ જણાવવી એ મને જરૂરનું અને યોગ્ય જણાય છે. થોડા દિવસ ઉપર 'લન્ડન ટાઇમ્સ'માં આનું એક કારણ મારી નજરે પડયું હતું અને તે આ કાયદાના ખરા પાયારૂપ હોય પણ ખરૂં. એ જ પાયારૂપ છે એમ તો હું નહિ કહું પણ હું એવું ધારૂં છું તો ખરો. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, ગઇ લડાઇ દરમ્યાન જુદાં જુદાં મથકોએ રહીને જે લગભગ એક લાખ સીપાઇઓએ નામના કાઢે એવી જાતની લડાઇ ચલાવી છે તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં પાછા ફરે ત્યારે પુરોગામી ગરબડ બહુ પ્રમાણમાં વધી પડે તે પહેલાં તેની નિશાનીને જ દાબી દેવાય તે માટે સરકારના હાથમાં કોઇ કાયદારૂપી હથીયાર હોવું જરૂરનું છે. બીજું અનુમાન એવી જાતનું છે કે, યુરોપમાં સુલેહની શરતો ઉપર સહી થઇ જાય અને પરિણામે તુર્કીના સામ્રાજ્યના બનાવથી મુસલમાન જાતમાં, મુસલમાન જાતિના ભાઇઓમાં ભયંકર અસંતોષ

અસંતોષ ઉભો થાય તે પહેલાં સરકાર પોતાના હાથમાં આવું કોઇ સત્તાવાળું હથીઆર રાખી લે એ વધારે સારૂં છે. બીજા લોકોએ એમ કહ્યું છે કે કદાચ એમ પણ હોય કે છેવટે પાર્લામેન્ટમાંથી સુધારાની યોજના જ્યારે બહાર પડે ત્યારે તે ગોળગોળ જણાય તો દેશમાં રાજકીય અસંતોષ એટલો બધો ફેલાઇ જાય કે સરકારના હાથમાં અસાધારણ સત્તા ન હોય તો તેની સામે સરકાર ફતેહમંદ ટક્કર ઝીલી શકે નહિ. હજી વધુ એક કારણ સૂચવવામાં આવ્યું છે, અને આ કાઉન્સિલના ધ્યાન ઉપર તે લાવતાં સાવધાન રહેવું પડશે. નામદાર થોડા વખત પહેલાં મારા ઑન. મિત્ર મિ. સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજીએ આ કાઉન્સિલના યુરોપીઅન સભાસદોને તથા સામાન્ય રીતે યુરોપીઅન જાતિને તેમના ભૂતકાળના ઇતિહાસને આધારે તથા કાયદેસર સ્વતંત્રતા મેળવતાં પહેલાં તેમના બાપદાદાઓને જે હાડમારીમાંથી પસાર થવું પડયું હતું તેને આધારે વિનતિ કીધી હતી. એ વિનતિ ઉમદા હતી અને તે ફરીથી કહી બતાવવાનું હું મોકુફ રાખું તો તેથી એમ સમજવાનું નથી કે મને તેમાં શ્રદ્ધા નથી. પણ કંઇક કારણોથી મારા મિત્રોને વિનતિ કરવાની માગી ધારણા છે. હું એમને એટલું યાદ રાખવાનું કહું છું કે પૂરેપૂરા જોખમ—જુલમથી ભરેલો આ કાયદો હિન્દુસ્તાનના લોકોને લાગુ પાડવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી એ લોકો પૈકી અમુક સંખ્યાબંધ લોકો બીજા માણસોની સ્વતંત્રતા માટેના પોતાના અતિશય ઉત્સાહથી અને સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની એ ચાહનાથી હિન્દુસ્તાનના નાચે દબાઇ ગયલા લોકોના નસીબ સાથે મિત્રતા બાંધવાનો માર્ગ લે નહિ ત્યાં સુધી આ કાયદો તેમને લાગુ પડવાનો નથી. આ કાયદાનાં ખરાબ પરિણામથી અમે આટલા સાબીત છીએ તો એ લોકોના ટેકાને નહિ તો તેમની સહાનુભૂતિને તથા બહાદૂરીને અપીલ કરવાનું અમારે માટે યોગ્ય ગણાશે. આ લડતમાં તેઓ અમારે પક્ષે ઉભા રહી ન શકે તો ભલે પણ અમારી વફાદારી વિશે કટાક્ષભર્યો આક્ષેપ તેઓ મુકશે નહિ તો બસ છે: આ કાયદાની સામે પડનારા હિન્દવાસી લોકો જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટેના પોતાની અશક્તિ બતાવી દે છે એટલું તો નહિ—એ તો કંઈ નથી—પણ બધી જાતના રાજદ્રોહ માટે અને ખુનામરકીના ગુન્હા માટે ગુન્હેગારી—સહાનુભૂતિ બતાવે છે એવું એમણે અહીં તેમ જ બહાર ઘણુંખરૂં કહ્યું છે તે હવે કહેશે નહિ તો પણ બસ છે. નામદાર, અમુક લાગણી સાથે જ હું આ વિચાર જણાવું છું, કારણ કે મેં જોયું છે કે ઍંગ્લો—ઇન્ડિયન વિચારોને દર્શાવનારા મુખ્યમ તરીકે ગણાતાં ઍંગ્લો—ઇન્ડિયન છાપાંઓ ઘણું ખરૂં આવી જાતના આક્ષેપ કરે છે અને તે અમારા હૃદયમાં ઉંડા ભોંકાય છે. પણ માત્ર બેદરકાર છાપાંઓ જ આવું કરતાં નથી. નામદાર, થોડા વખત ઉપર યુરોપીઅન એસોસિયેશન તરફથી બહાર પડેલો ખરીતો વાંચીને મને કંઇ અકથ્ય લાગણી થઇ આવી હતી. યુરોપીઅન પ્રજાના આગેવાન લોકો પૈકી કોઇએ પણ હજી સુધી એ ખરીતાને માટે ઠબકો દીધો નથી અને તેની સામે જવાબ આપ્યો નથી; એટલે આપણી આગળના આ કાયદાથી દુભાયલા લોકોને એવું માલમ પડશે કે, કંઈ નહિ તો બીજાને સમજવામાં પણ જેમણે બહાદુરી બતાવવી જોઇએ તે લોકો દયાના આ સાદા નિયમને પણ પાળતા નથી ત્યારે તે લોકો કેટલા બધા તાપી જશે તેનો ખ્યાલ આ કાઉન્સિલને આવે તે હેતુથી હું તે ખરીતામાંથી થોડો ભાગ વાંચી બતાવવા માગું છું. હું એ ખરીતાનો એ ભાગ અત્યારે વાંચી બતાવું છું: "વાંચવા ધારતા બધા લોકોને સરખી રીતે પુરાવો મળે છે કે, જે વિભાગમાંથી સ્વદેશવાદી હિન્દુસ્તાનના રાજદ્વારી પુરૂષો અને પત્રકારો બહાર નીકળી આવે છે તે વિભાગમાં અટકાયત ભોગવતા

ગુન્હેગારોનાં ખરાં અને યોગ્ય અથવા કાપી લીધેલાં દુઃખો માટે ઘણી સહાનુભૂતિ અસ્તિત્ત્વ ધરાવે છે. આથી ખુન કરનારા અને કાવતરાં રચનારા લોકોને જો છુટા કરવામાં આવે તો તેમનું નિર્વાસન થવાને બદલે હિન્દુસ્તાનમાં જાહેર મત તરીકે જે કહેવાય છે તે મતના વ્યવસ્થાપકો પૈકી કેટલાક લોકો તુરત તેમની સાથે ભળી જાય અને તેમના મળતીઆ બની જાય.'

નામદાર, આમાં ચાતુરીથી શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે, અને હિન્દુસ્તાનના બારીકાઈથી કાંતેલા ફોજદારી કાયદાના સપાટામાં તે પણ સપડાય. પણ મારી માફક જે લોકો આ કાયદાની વિરૂદ્ધ છે તેમની ચાલચલગત અને પદ્ધતિ ઉપર આ ખરાબ બદનક્ષી મુકી ગણાય. હું કબૂલ કરૂં છું કે હિન્દુસ્તાનમાંની યુરોપીઅન પ્રજા ભયભીત થઇ ગઇ છે; તેમના દૃષ્ટિબિન્દુએ ભય પામવાનું કારણ પણ તેમને છે; કેમ કે તે લોકોને અજાણ્યા ભયની જેટલી બીક લાગે છે તેટલી બીક બીજા કોઇ પણ લોકોને જાણીના ભય માટે પણ લાગતી નથી. અધિકાર, છુટછાટ અને એકલહક ભોગવવામાં થોડા વખતમાં ફેરફાર થશે તેની તેમને બીક રહે છે એ કુદરતી છે. શું થશે તેનો તેમને કંઇ ખ્યાલ નથી; તેથી અજાણી વાતના મોઘમ ભયમાં તેઓ પોતાના હાથ બહાર લંબાવે છે અને હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજાતંત્રના હુલ્લડથી બચવા માટે તથા તેમના જબ્બર સ્થાન ઉપર થતા હલ્લામાંથી બચવા માટે કંઇક સાધન મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભયંકર ચળવળીઆઓને દાબી દેવાને જરૂર પડે તે અગાઉ જ સરકારને આ કાયદો ઘુમાડી દેવાની આટલી બધી ચિંતા શા માટે હશે તેનું કારણ આ પણ એક છે. નામદાર, આ ખરડો હવે રજુ થાય છે તેનું કારણ કે જે દૃષ્ટિબિન્દુ અત્યારની ઘડીએ હું સમજાવી રહ્યો છું તે દૃષ્ટિબિન્દુએ એવી બીક રહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ભવિષ્યની કોઇ પણ ધારાસભા આવી જાતનો કાયદો સ્વીકારે એ મુશ્કેલ થઇ પડે એમ છે હજી વખત છે તો આ સત્તા લો; સંકટને સમયે આધાર તરીકે તે સત્તા હાથ ધરો. આ બધાં કારણો પૈકી ક્યાં કારણોથી આ કાયદો આપણી આગળ રજુ થયો છે તે હું કહી શકતો નથી. કદાચ કેટલાંક કે બધાં જ કારણોથી એમ થતું પણ હોય. ગમે તેમ હો. પણ કાયદો તો સામે આવી રહ્યો છે. થોડી પળ પસાર થઇ ગયા બાદ આ ખરડો કાયદાનું રૂપ લેશે, અને એટલેથી જ બેસી રહેશે નહિ. માત્ર આપણને જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનની સરકારને પણ પછીના બનાવો, કાયદાનાં પરિણામો જોવાનું રહેશે. ઘણા જ દુઃખદ સંબંધમાં એક કવિએ કહ્યું છે તેમ 'જો કરવાનું કર્યું જ છે તો પછી તે વહેલું કીધું વધારે સારૂં.' હું આ કમકમાટી ઉપજાવે એવો ફકરો આગળ વાંચીશ નહિ; પણ કાળું પાન ખુલ્યું છે. પોતાને રસ્તેથી બાજુએ ખસી જવા માટે અમે બહુ બહુ સમજાવ્યા છતાં મહાત્મા ગાંધીએ એ જ રસ્તો લીધો છે. તેઓથી પોતાનો પાઠ કેવી રીતે ભજવાશે તે હું તો સારી રીતે જાણું છું. એમની ચાલચલગત હિમ્મતવાન, આરોપ ન મુકાય એવી અને તદ્દન સ્વચ્છ રહેશે. નામદાર, હું એટલું જ ઇચ્છું છું કે, અને મને બહુ જ ઓછી આશા છે કે આપણામાંના નહિ પણ જે લોકોને આ કાળા પાના ઉપર લખવાનું છે તેઓ—તેઓશ્રીના અનુયાયીઓ, સરકાર અને સરકારી નોકરો, આપણે રાજદ્વારી ઉશ્કેરણી કરનારા લોકો વગેરે—આ કામને અંતે એટલું કહી શકે કે 'અમે પણ તદ્દન સ્વચ્છ અક્ષરે લખાણ કીધું હતું.'

રૉલેટ બિલ સામે સત્યાગ્રહ.

મદ્રાસમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું ભાષણ.

હું થોડુંક બેઠે બેઠે જ બોલું છું તે માટે ક્ષમા આપશો. મારૂં હૃદય નબળું થયલું હોવાથી, જરા પણ શ્રમ નહિ લેવાનો મને ડાક્તરનો સખ્ત હુકમ છે. તેથી મારે જે કહેવાનું છે તે તમને વાંચી સંભળાવવા મારે બીજાની મદદ લેવી પડશે. પરંતુ હું ભાઇ દેસાઇને તે વાંચવા કહું તે પહેલાં તમને એક ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો પણ એક વાર સહી કર્યા પછી ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કદાપિ ન થાય. આપણી પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં તમને અને મને પ્રભુ બળ આપે એવી મ્હારી તેના પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

(પછી રા. દેસાઇએ ગાંધીજીનું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું.)

ગાંધીજીનો સંદેશ.

હૃદયની નબળાઇને લીધે હું પોતે બોલી શકતો નથી માટે દિલગીર છું. તમે ઘણીએ સભાઓ જોઇ હશે પરંતુ આજકાલ તમે જે સભાઓમાં જાઓ છો. તે પહેલાંની સભાઓ કરતાં જુદા પ્રકારની છે. આ સભાઓમાં, રૉલેટના નામથી ઓળખાતા કાયદા રૂપી જે આફત આપણા ઉપર આવી પડી છે તેને દૂર કરવા માટે કાંઇ ચોક્કસ તાત્કાલિક ઉપાય લેવાનું અને કાંઇ ચોક્કસ તાત્કાલિક આપભોગ આપવાનું તમને કહેવામાં આવે છે. તેમાંના પહેલા બિલમાં મહત્વના ફેરફાર થયા છે અને તેના ઉપર વિચાર કરવાનું હાલમાં મુલતવી રહ્યું છે. પરંતુ આટલા ફેરફાર થયા છતાં આ બિલ અતિશય ભયંકર છે અને તેનો વિરોધ કરવાની જરૂર છે જ. બીજું બિલ, કદાચ આ જ ક્ષણે ધારાસભામાં પસાર થયું હશે. પરંતુ ધારાસભાના સઘળા બિનસરકારી સભાસદોએ એકક અવાજે અને સખ્ત શબ્દોમાં તેનો વિરોધ કર્યો છે એટલે ખરી રીતે તો તે બિલ તે નામવર સભાએ પસાર કર્યું કહેવાય જ નહિ. આ બિલો ખરાબ છે તેટલા જ માટે આપણે તેનો વિરોધ કરતા નથી પરંતુ આ બિલો દાખલ કરનારી સરકારે લોકમતનો નિરાદર કરવો ઉચિત ધાર્યો છે અને કેટલાક સરકારી સભાસદોએ તો ગર્વ કર્યો છે કે અમે લોકમતનો નિરાદર કરી શકીએ છીએ. આટલે સુધી તો, દેશના જુદા જુદા વિચારવાળાઓ સંમત છે.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

પરંતુ મેં દીન ચિત્તે પુષ્કળ વિચાર કર્યા પછી અને સરકારનું દૃષ્ટિબિન્દુ બહુ જ કાળજીપૂર્વક તપાસ્યા પછી આ બિલોની સામે સત્યાગ્રહ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, અને મારા વિચારમાં જે સંમત થતાં હોય તે સ્ત્રી પુરૂષોને તેમ કરવા કહ્યું છે. આપણા કેટલાક દેશજનો, જેમાં આપણા મ્હોટા મ્હોટા આગેવાનો પણ છે, તેઓએ આપણને ચેતવ્યા છે અને એટલે સુધી કહ્યું છે કે આ સત્યાગ્રહની હિલચાલ દેશહિતની વિરૂદ્ધ છે. તેઓના મત વિષે મને ભારે માન છે. તેમાંના કેટલાકના [illegible] નીચે તો મેં કામ કરેલું છે. સર

દીનશા વાચ્છા અને બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજી હિંદુસ્તાનના પ્રસિદ્ધ લોકનાયક ગણાતા હતા ત્યારે હું તો બાળક હતો. મિ. શાસ્ત્રીઆર એવી પ્રતિના રાજ્યનીતિજ્ઞ છે, જેમણે દેશહિતને સર્વસ્વ અર્પ્યું છે. તેમની સાફ દાનત અને નેક નૈયતની વાત જ ન થાય. દેશ-ભક્તિમાં તેઓ કોઇથી પાછા પડે આવા નથી. હું તેમની સાથે પવિત્ર અને દૃઢ ગાંઠથી બંધાયલો છું. એ બે જાહેરનામા ઉપર સહીઓ કરનારા તરફ મને સ્વાભાવિક આકર્ષણ થાય તેમ છે. એટલે તેમનો વિરોધ કરતા પહેલાં મને અત્યંત દુઃખ થયું છે અને મેં મારા અંતરને બરાબર તપાસ્યું છે. પરંતુ કેટલીક વાર એવા પ્રસંગો આવે છે જ્યારે આપણે અંતરાત્માની પ્રેરણાને વશ થવું જ જોઇએ. તે જ આપણો મ્હોટામાં મ્હોટો ગુરૂ છે. આવા પ્રસંગે આંસુનો ઓઘ વરસે એટલું જ નહિ પણ આપણા મિત્રોથી, આપણા કુટુંબથી, જે રાજ્ય સાથે આપણે સંબંધ હોય તેનાથી, ટૂંકામાં આપણું જે વ્હાલામાં વ્હાલું હોય તેનાથી વિખૂટા પણ પડવું પડે. અંતરાત્માની પ્રેરણાને આમ વશ થવું એ જ જીવનનો પરમ આદેશ છે. મેં જે પગલું લીધું છે તે માટે મારો બીજો કાંઇ બચાવ જ નથી. જાહેરનામા ઉપર સહી કરનારાઓ પ્રત્યે મારૂં માન જરાએ ઘટ્યું નથી. સત્યાગ્રહના બળ વિષે મને એટલી શ્રદ્ધા છે કે જો પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેશે તો હું ધારૂં છું કે આપણે લડતને અન્તે તેમને બતાવી શકશું કે તેમાં વસવસો રાખવા જેવું કે ભય પામવા જેવું કાંઇ ન હતું. મને ખબર છે કે આ જાહેરનામા માટે કેટલાક સત્યાગ્રહીઓએ પણ રોષ કર્યો છે. હું સત્યાગ્રહીઓને જણાવું છું કે આમ રોષ કરવો એ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તથી વિરૂદ્ધ છે. કોઇ પણ માણસ અને તેય વળી મિત્ર પોતાનો મતભેદ પ્રકટ કરે તો હું પોતે તો ખુશ થાઉં, કારણ તેથી આપણે સાવધાન થઇએ છીએ. આપણા જાહેરજીવનમાં એકબીજા ઉપર આળ ચ્હડાવવાનું, એકબીજાને ટાંણા મારવાનું અને આડકતરા આક્ષેપો કરવાનું બહુ ચાલે છે. જો આપણી આ ભારે ખામી સત્યાગ્રહ કહાડી નાંખે અને તે કહાડી નાંખશે જ તો તે પણ એક ઇષ્ટ સિદ્ધિ જ છે. હું સત્યાગ્રહીઓને બીજી એ વાત સૂચવવા માગું છું કે, આ જાહેરનામા પ્રત્યે રોષ દર્શાવવો એ તો આપણી નબળાઇ જ કહેવાય. દરેક હિલચાલ અને તેમાં ખાસ કરીને સત્યાગ્રહની હિલચાલ તો, તેના ટીકાકારોની નિર્બળતા અથવા માન ઉપર નહિ, પણ પોતાના જ બળ ઉપર ટકવી જોઇએ.

સત્યાગ્રહનું બળ.

ત્યારે સત્યાગ્રહનું બળ શેમાં રહેલું છે તે જોઇએ. સત્યાગ્રહ તે સત્યનો આગ્રહ અને બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમનું સ્વરૂપ છે. પ્રેમના નિયમ પ્રમાણે, દ્વેષનો બદલો દ્વેષથી અથવા મારનો બદલો મારથી આપણે આપી શકીએ નહિ પરંતુ આપણે તો અપકારને બદલે ઉપકાર કરીએ. શ્રીમતી સરોજિની દેવીએ ગઇ કાલે કહ્યું તેમ સત્યાગ્રહનું બળ તેમાં રહેલી સાચી ધર્મવૃત્તિને બરાબર સમજવામાં અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં રહેલું છે. એક વખત રાજદ્વારી બાબતોમાં તમે ધર્મનું તત્ત્વ દાખલ કર્યું એટલે રાજકીય ચળવળનો ઢંગ જ તમે ફેરવી નાંખશો. પછી તમે તમારા વિરોધીઓને દુઃખ આપીને નહિ, પરંતુ જાતે દુઃખ વેઠી લઇને સુધારા કરાવશો. આ લડતમાં આપણા દુઃખની અતિશયતાથી સરકાર ઉપર આપણે અસર કરશું અને આ હરકત કર્તા બિલો પાછાં નહિ ખેંચી લેવાનો

તેનો ઠરાવ ફેરવાવશું. પરંતુ કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે કે સરકાર આ ખોબા જેટલા સત્યાગ્રહીઓને કાંઇ કરશે નહિ. તે તેમને ધર્મવીરોનું મ્હોટું સ્થાન આપવા રાજી નથી. પરંતુ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો મને આમાં તર્કદોષ રહેલો જણાય છે. આમ કહેનારા ખોટી વસ્તુસ્થિતિને કલ્પી લે છે. જો સરકાર સત્યાગ્રહીઓને કાંઇ કરે નહિ તો તો તેમની પૂરેપૂરી ફતેહ છે, કારણ રૉલેટ બિલનો અને સાથે બીજા કાયદાઓનો પણ નિરાદર કરવામાં તેઓ ફાવ્યા. તેઓએ બતાવી આપ્યું કે સરકારનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવામાં કાંઇ જ હરકત નથી. પરંતુ આ લડત ખોબા જેટલા સ્ત્રીપુરુષોથી અટકશે એમ માની લેવું એ જ યોગ્ય નથી.

જબરદસ્ત શક્તિ.

મારો સત્યાગ્રહનો અનુભવ તો એવો છે કે તે એવી જબરદસ્ત શક્તિ છે કે એક વાર અજમાવી કે પછી એવી પ્રસરે છે કે આખા સમાજમાં પ્રધાનવસ્તુ જ તે થઇ પડે છે અને એટલી પ્રસરે એટલે કોઇ પણ સરકાર તેની અવગણના કરી શકે જ નહિ. સરકાર કાં તો નમતું મૂકે, કાં તો ચળવળ કરનારાઓને પકડે, પરંતુ હું દલીલ કરવા ઇચ્છતો નથી. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે દૂધપાકના સ્વાદનો પુરાવો ચાખી જોવાથી મળે. સારૂં થાય વા નરસું થાય, લડત તો હવે ઝુકાવી છે. આપણી પરીક્ષા આપણા શબ્દોથી નહિ પણ માત્ર આપણાં કૃત્યોથી જ થવાની છે. એટલે પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી કરીએ તે પૂરતું નથી. આપણે સહી કરીએ તો આપણે તે પ્રમાણે વર્તવાનું નક્કી કર્યું તેની નિશાની છે; અને જેટલાએ સહી કરી છે તેઓ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે તો હું હિમ્મતથી વચન આપું છું કે આપણે બન્ને બિલો પાછાં ખેંચી લેવડાવી શકશું અને સરકારને કે આપણા ટીકાકારોને આપણે માટે એક ઉન્હી વરાળ સરખી કહાડવાપણું રહેશે નહિ. આપણું કાર્ય મહાન્ છે. આપણો ઉપાય પણ તેટલો જ મહાન છે. આપણે તે બન્નેને શોભાવીએ એવી મ્હારી પ્રાર્થના છે.

મહાત્મા ગાંધીનો સંદેશ.

ભાઇઓ,

આજે હું સત્યાગ્રહની વિરુદ્ધ કેટલા વાંધા દર્શાવવામાં આવે છે તે સંબંધે બોલવા ઇચ્છું છું. રૉલેટ બિલની ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં સર વિલિયમ વિન્સેન્ટે મારા જેવા માણસે આ લડત ઉપાડી છે માટે શોક દર્શાવીને કહ્યું છે કેઃ "અમે એટલીજ આશા રાખીએ છીએ કે આ ચળવળને સારો ટેકો નહિ મળે. મિ. ગાંધી પોતાના કામકાજમાં ભારે આત્મસંયમ પાળે; પરંતુ આ ચળવળમાં તો બીજા ગરમ મિજાજના જુવાનીઆઓ પણ પડશે અને તેઓ અત્યાચાર કરવા દોરાશે એટલે આનો અન્ત માઠો આવ્યા વિના રહેવાનો નથી. છતાં અમે આ ધમકીને લીધે નમતું મૂકીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલની સત્તા પૂરેપૂરી નાબુદ થઇ છે." જો સર વિલિયમનો અત્યાચાર બાબતનો ભય સાચો પડે તો તો બેશક તે આફત જ કહેવાય. આ

ભયની સંભાળ રાખવાની દરેક સત્યાગ્રહીની ફરજ છે. હું પોતે એવા કોઇ પ્રકારનો ભય રાખતો નથી. આપણી પ્રતિજ્ઞામાં જ દરેક પ્રકારના અત્યાચારનો બહિષ્કાર આવી જાય છે. સત્યનું પાલન અને જાતે દુઃખ સહી લેવું એ બે જ આપણાં હથિયાર છે. એ વાત ખરી છે કે પોતાનાં દુઃખ દૂર કરવાને ખુનામરકીની જરૂરીઆત માનનારાઓને પણ આપણી ચળવળમાં ભળવા અને પ્રામાણિકપણે આપણી રીત અંગીકાર કરવા આપણે નિમંત્રણ કરીએ છીએ. પરંતુ મેં એકવાર પહેલાં સૂચવ્યું હતું તેમ જે કાર્ય રૉલેટ કાયદા સિદ્ધ કરવા માંગે છે અને જે તેમનાથી નક્કી સિદ્ધ નથી થનારૂં તે સત્યાગ્રહની ચળવળ બરાબર સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે. ખુનામરકીની હિમાયત કરનારાઓને સત્યાગ્રહનો રામબાણ ઉપાય સિદ્ધ કરી બતાવીને અને તેમની અથાક શક્તિના ઉપયોગને માટે જોઇએ તેટલો અવકાશ આપીને આપણે તે પક્ષને ખુનામરકીની તેમની ઘાતક પ્રવૃત્તિમાંથી વિમુખ કરવાની આશા રાખીએ છીએ. સુધારા મેળવવા માટે ખુનામરકીની કદી પણ જરૂર નથી એવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ અને બરાબર તે જ પ્રમાણે આપણું વર્તન રાખીએ તેનાથી વધારે શું હોઇ શકે ? સર વિલિયમ કહે છે કે, "આ ચળવળમાંથી ઘણું અનિષ્ટ ઉભું થવાનો સંભાવ છે. એમ કહેવાય છે કે, પંડિત મદનમોહન માલવીયે સામો ટકોર માર્યો કે "અને સારૂં પણ થવાનો સંભવ છે." હું આ જવાબ જરા સુધારીને કહીશ કે, "એકલું સારૂં જ થવાનો સંભવ છે" આ ચળવળમાં, રાજદ્વારી હિલચાલોમાં ક્રાન્તિ કરવાનો અને આધ્યાત્મિક બળને તેના અસલ સ્થાને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન છે. બિલકુલ શરીર બળ વિના ચાલી શકે એમ આપણી સરકાર માનતી નથી. હું ધારી લઉં છું કે હિંદુસ્તાનની સરકાર પાશ્ચાત્ય છે અને પશ્ચિમનો સંદેશો, 'લીગ ઑફ નેશન્સ'ના કોલકરારનો ખરડો સુલેહ પરિષદમાં રજુ કરતી વખતે પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને પોતાના ભાષણમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવ્યો છે કે, "આપણા કામકાજમાં લશ્કર પડદા પાછળ રહેશે. દુનિયાના આધ્યાત્મિક બળથી કામ નહિ સરે તો દુનિયાના શરીર બળથી તો સરશે જ." આપણે આનાથી ઉલટું કરી બતાવવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. આપણા વર્તનથી આપણે બતાવવાની આશા રાખીએ છીએ કે આધ્યાત્મિક બળ આગળ શરીર બળ તુચ્છ છે અને આધ્યાત્મિક બળ અમોઘ છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે અર્વાચીન અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં મૂળભુત ભેદ જ આ છે. અને હું હિમ્મતથી દાવો કરૂં છું કે આપણું પડયું પડયું પણ હિન્દુસ્તાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું જીવન્ત પ્રતિનિધિ છે. ભારતમાતાના આપણે શિક્ષિત બાળકોની, જીવનના આ ભવ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઇ છે. આધ્યાત્મિક બળની શ્રેષ્ઠતામાં જો આપણે ફરી શ્રદ્ધા બેસાડી શકશું તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને આપણે એક અમૂલ્ય ફાળો આપીશું અને આપણે જે ઇચ્છીશું અને જે મોકલવા આપણે હકદાર હઇશું તે સુધારા આપણે જરૂર મેળવીશું. મારા વિચાર આવા હોવાથી સર વિલિયમનો જે બીજો ભય ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલની સત્તા બાબતનો છે તેનો જવાબ આપવો સહેલ રહેલ છે. આ ચળવળ સરકારને એવું સાબીત કરી આપવા ઉભી કરવામાં આવી છે કે, સરકારની સત્તાનો આધાર તેના લશ્કરી બળ ઉપર નથી, પણ અન્તે તો લોકોની મરજી ઉપર જ છે. તેમાંય વળી લોકોની મરજી સત્યાગ્રહ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે ત્યારે તો વિશેષે કરીને તેના ઉપર છે. શુદ્ધ આધ્યાત્મિક બળને નમવાથી તો નમનારની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ જરૂર વધે છે.

આવી ચળવળમાં ભાગ લેવાને આ મહાન્ દેશના દરેક સ્ત્રી અને પુરુષને નિમંત્રણ છે. જે ચળવળથી આટલાં દૂરગામી પરિણામો લાવવાનું ધાર્યું છે અને જેની ફતેહનો આધાર તેમાં જોડાનારની પવિત્રતા અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ ઉપર રહેલો છે તેમાં જોડાતાં પહેલાં દરેક જણે દીનચિત્તે પોતાના હૃદયને બરાબર તપાસવું જોઇએ. મે ઘણીવાર ચેતવણી આપી છે. મેં સત્યાગ્રહની સભાઓમાં કહ્યું છે કે આ લડતમાં જોડાતાં પહેલાં દરેક જણે હજાર વાર વિચાર કરવો પણ એક વાર સહી કર્યા પછી બસ. પછી તો ગમે તે થઇ જાય પણ ના હઠવું. ગઇ કાલે એક મિત્રે આવીને મને કહ્યું કે કેટલાક સત્યાગ્રહી મિત્રો આગળ જે સમજાવવામાં આવ્યું તે હું જાણતો નહતો અને તેથી સહી પાછી ખેંચી લેવા ઇચ્છું છું. મેં તેને કહ્યું કે જો પ્રતિજ્ઞાનાં પરિણામ શું આવે તે પૂરેપૂરું સમજ્યા વિના તમે સહી કરી હોય તો જરૂર સહી પાછી ખેંચી લો. જેઓ પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ સત્યાગ્રહીઓની કેટલીક સભાઓમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે ન સમજ્યા હોય તેમને આ ભાઇનું અનુકરણ કરવાનું હું અત્યારે પણ કહું છું. આપણે સંખ્યાથી રાજી થવાનું નથી. આપણે ગુણ જોઇએ છે. માટે સત્યાગ્રહીમાં શા શા ગુણ જોઇએ તે હું ગણાવી જાઉં છું. સત્યાગ્રહીએ કોઇ પણ સંજોગમાં અને ગમે તે થઇ જાય તો પણ સત્યનું પાલન કરવું જોઇએ. પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને ચ્હાવાનો તેણે નિરંતર પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઇએ. જે સરકારનો તે વિનયપૂર્વક નિરાદર કરી રહ્યો હોય અથવા જેઓ તેનાથી વિરુદ્ધ મતના હોય તેઓ તરફથી જે દુઃખ નાંખવામાં આવે તે ગમે તેવાં હોય તો પણ તેણે તે સહન કરવા તત્પર હોવું જોઇએ. એટલે આ લડતમાં તો આત્મશુદ્ધિ અને તપસ્યા છે. મારી ખાતરી છે કે જો શુદ્ધ બુદ્ધિથી આપણે વર્તીશું તો સરકાર અને આપણા કેટલાક મિત્રો જે ભય રાખે છે તે પાયા વિનાનો છે એ આપણે સાબીત કરી આપીશું, અને આપણે રૉલેટ કાયદા રદ કરાવી શકશું એટલું જ નહિ પણ દેશને ખાતરી કરી આપશું કે આપણાં દુઃખો દૂર કરાવવા માટે અને સુધારા મેળવવા માટે સત્યાગ્રહ એક બળવાન અને ધાર્મિક શસ્ત્ર છે.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

અમારી અંતઃકરણપૂર્વક માન્યતા છે કે જે રૉલેટ બિલ વરી ધારાસભામાં દાખલ થયાં છે તે અન્યાયી છે, લોકની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તને તોડે છે અને જેની ઉપર જનસમાજની અને રાજ્યની પણ સહીસલામતીનો આધાર છે એવા પ્રત્યેક મનુષ્યના કુદરતી હક્કોનો નાશ કરનારાં છે. તેથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જો મજકુર બિલ પસાર કરવામાં આવશે તો તે કાયદાઓ અને હવે પછી અમે જે કમિટીને નીમવાના છીએ તે કમિટીને યોગ્ય લાગશે તે કાયદાઓનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરશું; અને જ્યાં સુધી મજકુર કાયદા રદ નહિ થાય ત્યાં સુધી આવા પ્રકારનો નિરાદર કર્યા કરશું વળી અમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે આ લડતને અંગે અમે ચુસ્તપણે સત્યને વળગી રહેશું; અને કોઇના જાનમાલને કોઇ પણ રીતે ઇજા નહિ કરીએ.

માઘ કૃ. ૯. સોમ–તા. ૨૪–૨–૧૯.

મહાત્મા ગાંધીજીએ ત્રિચિનોપલીમાં આપેલું ભાષણ.

ભાઈઓ.

તમારી આગળ ઉભો થઈને હું બોલી શકતો નથી તે માટે તમે મને ક્ષમા આપશો. મારી તબીયતને લીધે મારે તેમ કરવું પડે છે. વળી હું તમારી આગળ તામિલમાં બોલી શકતો નથી પણ અંગ્રેજીમાં બોલું છું તે માટે પણ ક્ષમા આપશો. તમારી આગળ હિંદીમાં બોલવાનું હોય તો મને આનંદ થાય પણ તમે રાષ્ટ્રીય ભાષાનો હજી સુધી એટલો અભ્યાસ કરી લીધો નથી તે દિલગીરીની વાત છે. તમે બધા જાણો છો કે તે ભાષા મફત ભણાવવાની તજવીજ અહિં કરવામાં આવેલી છે; અને મારી ઉમેદ છે કે તમારામાંથી જેટલાથી બની શકે તેટલા તે ગોઠવણનો લાભ લેવા ચુકશે નહિ પરંતુ આજે તો હું તમને બીજી વાત કહેવા આવ્યો છું

ગઈ કાલે હું તાંજોરમાં હતો. તાંજોરના લોકોને મેં જે કાર્યને માટે નોતર્યા છે તેનું તમને પણ નોતરૂં દઉં છું. પરંતુ તે કરતાં પહેલાં તમે મને જે સુન્દર 'કાસ્કેટ' તથા સુન્દર માનપત્રો તામિલમાં અને ઇંગ્રેજીમાં આપ્યાં તે માટે હું તમારો ઉંડા અંતરથી ઉપકાર માનવાની રજા લઉં છું. હું કોઈ કીમતી બક્ષિસ સ્વીકારતો નથી એટલે આ સુંદર કાસ્કેટ તો મને જે અત્યાર સુધીમાં કીમતી બક્ષિસો મળી છે તેના ટ્રસ્ટ ખાતે રાખવામાં આવશે અને તેને વેચી તેનાં નાણાં કોઈ પણ રાષ્ટ્રકાર્યમાં વાપરવામાં આવશે.

તમે અંગ્રેજી માનપત્રમાં જણાવો છો કે ટ્રાન્સવાલમાં અથવા દક્ષિણ આફ્રિકામાં આધિભૌતિક ઉપર આધ્યાત્મિક તત્ત્વના વિજયનો પુરાવો મળ્યો હતો આધિભૌતિક ઉપર આધ્યાત્મિક તત્ત્વના વિજયમાં તમારી શ્રદ્ધા કેટલી છે તેની કસોટીનો પ્રસંગ થોડા સમયમાં આવવાનો છે. મારા આમંત્રણથી તમારી આ કસોટી પાકી થશે. હું રોલેટ કાયદા વિષે જેટલું જાણું છું એટલું તો કદાચ તમે પણ જાણતા હશો. તે સમજાવવાની મારે જરૂર નથી, તે રદ થાય એવું તમે સૌ ઇચ્છો છો. વડી ધારાસભામાં હિંદી સભાસદોએ આ કાયદો પસાર ન થાય તે માટે તેમનાથી બન્યું તેટલું કર્યું. તેઓ નિષ્ફળ ગયા. કાયદો તો ખરાબ છે જ, પરંતુ હિંદી સભાસદોના એકત્રિત મતને આ રીતે ધુત્કારી કહાડવામાં આવ્યો તે તેથી પણ વધારે ખરાબ છે અને હવે તમારી તથા મારી ફરજ છે કે આપણા પ્રતિનિધિઓનું આ અપમાન ભુંસી નાંખવા આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તે કેમ થઈ શકે? જ્યારે રાજ્ય કરનારાઓ રૈયત ઉપર જુલ્મ કરે છે ત્યારે ઇતિહાસ આપણને શીખવે છે કે રૈયત ખુનામરકીનો ઇલાજ લે છે. તેમાં કેટલીક વાર દેખીતી ફતેહ મળેલી છે અને ઘણી વાર પરાજય પણ થયેલો છે. પરંતુ જેમ અંધકારમાં અંધકાર વધારીએ તો તે ગાઢો જ થાય તેમ ખુનામરકીનું પરિણામ ખુનામરકીમાં જ આવે છે. ખુનામરકીનો સિદ્ધાન્ત પાર્થિવ છે, આધિભૌતિક છે અને જે માણસ આત્માના અસ્તિત્વમાં જરા પણ માને છે તેને તે માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ નથી. જો તમે ખુનામરકીનો સિદ્ધાન્ત નાકબુલ કરો તો તમારે દુઃખનો ઇલાજ કરવાને બીજા ઉપાયોનો વિચાર કરવો જોઇએ. તે ઇલાજ એ છે કે **शठं प्रति अशाठ्यम्**. આજની

સભામાં પ્રહલાદનું નામ બોલવા આવ્યું છે. તેની વાત આ સિદ્ધાન્તનો સરસ દાખલો છે. પરંતુ તમારામાંના કેટલાક એમ કહેશે કે પ્રહલાદનો દાખલો ઐતિહાસિક નથી. એ વાત તો કેવળ કલ્પિત હશે. તેથી આજે હું તમને છેક હમણાનો દાખલો આપવા ઇચ્છું છું.

અધ્યાત્મ વૃત્તિનો વિજય.

જેનો દાખલો આપવા ઇચ્છું છું તે તો ગુજરી ગઇ છે. તે વીર કન્યાનું નામ વાલીઆમા હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી માબાપને પેટે તે જન્મી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની જે લડત ઉપડી હતી અને જે આઠ વર્ષ ચાલી હતી તેમાં આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સાથે આ બાળકી પણ જોડાઇ હતી. તમારામાં કે મારામાં હોઇ પણ ન શકે એટલી શ્રદ્ધા શરીર બળ ઉપર આત્મબળના વિજય માટે તેનામાં હતી. તેને તો ખબરે ન હતી કે કારણ શું છે? પરંતુ કોઇક કારણને માટે તેના દેશભાઇઓ અને બ્હેનો દુઃખ સહન કરે છે એટલું જ્ઞાન તેને માટે બસ હતું. અમે ત્યાં જે કાયદાઓનો વિરોધ કરતા હતા તે કાયદાઓની બારીકી વિષે તે કાંઇ જ જાણતી ન હતી. પરંતુ તે સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી એટલું જાણતી હતી કે આત્માના કષ્ટમાંથી પ્રજાનો જન્મ થાય છે અને તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલનું દુઃખ વેઠવા તે ખુશીથી તૈયાર થઇ. તેની ઉમર માત્ર ૧૮ વર્ષની હતી. પરંતુ તેના નબળા ખોળીઆમાં ભડ આત્મા વાસ કરી રહેલો હતો. તે જેલમાં હતી ત્યારે તેને 'ટાઇફોઇડ' તાવ આવતો હતો. જેલમાં મિત્રોએ તેને સલાહ આપી કે દંડ આપીને તું છુટી જા; કારણ તેમ કરવાની તેને છુટ હતી. પરંતુ દંડ આપવાની તેણે દૃઢતાથી ના પાડી. જેલમાં મરવાનું તેણે પસંદ કર્યું, જોકે ત્યાં તેનું મરણ નિપજ્યું નહિ. બિમાર હાલતમાં જ તેની સજા પૂરેપુરી ભોગવીને તે જેલમાંથી છુટી. છુટયા પછી થોડા દિવસમાં તે ગુજરી ગઇ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની આખી હિંદી કોમે ધર્મને માટે પ્રાણ આપનારી તે વીરાંગના માટે શોક કર્યો. જેલના દરવાજામાં દાખલ થઇ ત્યારે તે દુનિયામાં અજ્ઞાત એક બાળકી હતી. આજે આપ પ્રજાની એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ વ્યક્તિ તરિકે તે ઓળખાય છે. તે સુન્દર કન્યકા વાલીઆમાના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરવાને આજે હું તમને નિમંત્રણ કરું છું, જેથી કરીને રોલેટ કાયદાનો તમે ફતેહમંદથી વિરોધ કરી શકો. અને હું તમને વચન આપું છું કે તે વાલીઆમામાં જે શ્રદ્ધા હતી તેનો અંશ પણ તમારામાં હશે તો થોડા સમયની અંદર રોલેટ કાયદા રદ થયેલા તમે જોશો.

આ કાયદાએ રાષ્ટ્રના પ્રાણ ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે. પોતાના અંતરાત્માના હુકમથી જે વિરૂદ્ધ હોય તે માનવું એ એક પવિત્ર હક છે. એમાં ખૂબી રહેલી છે. સરકારના અમુક જ કાયદાનો કે અમુક જ હુકમનો આપણે નિરાદર કરવાનો નથી પરંતુ નીતિના ધોરણ ઉપર ન રચાયલા હોય તેવા બધા કાયદાનો આપણે નિરાદર કરી શકીએ છીએ. તેમ કરવાની આપણી ફરજ છે. અને સત્તાધિકારીઓના આવા ખોટા હુકમોનો નિરાદર કરવાથી આપણે તેમની સેવા કરીએ છીએ એટલું જ નથી પરંતુ આત્મા રાષ્ટ્રની સેવ છીએ. આપણે ક્યા કાયદા તોડવા તે બાબત મને પૂછવામાં આવે છે. આજે તો હું તેનો એટલો જ જવાબ આપી શકું છું કે જેમાં નીતિની રીતે આપણા ઉપર જવાબ-

દારી ન આવતી હોય તેવા બધા કાયદા તોડવાની આપણને છૂટ છે. સત્યાગ્રહીનો ઉદ્દેશ એવા હાવો જોઈએ કે પોતાથી જેટલું સહન થઈ શકે તેટલું દુઃખ માથે વ્હોરવું. એટલે તમારામાંથી જેઓ રોલેટ કાયદાને નાપસંદ કરનારા હો અને જેમને સત્યાગ્રહના બળમાં વિશ્વાસ હોય તેમને હું સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરવાનું નિમંત્રણ કરવા આવ્યો છું. પરંતુ સહી કરતા પહેલાં હજાર વાર વિચાર કરી લેવાનો હું તમને આગ્રહ કરૂં છું. તમને રોલેટ કાયદા નાપસંદ ન હોય તેથી અથવા તમારામાં એટલું બળ કે ઈચ્છા ન હોય તેથી તમે પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી ન કરો તેમાં તમારી ગેરઆબરૂ નથી. અને તમે સહી કરવા ના પાડો તે માટે કોઈ પણ સત્યાગ્રહી તમારા તરફ રોષ દર્શાવી શકતો નથી. પરંતુ એક વાર સહી કરી, તો પછી યાદ રાખજો કે પેલી કન્યા વાલીઆમાએ પોતે બિમાર હોવા છતાં જેલની સજા પૂરેપૂરી ભોગવી લીધી તેજ પ્રમાણે તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પાછા પડી શકો નહિ.

આજનાં વર્તમાનપત્રોમાં તમે વાંચ્યું હશે કે મેં વર્તમાનપત્રોમાં એક કાગળ લખ્યો છે અને તેમાં કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. પરંતુ આજે હું તે ફરી કહી જઈશ. મારી પહેલી સૂચના એ છે કે આવતા રવિવારે એટલે તા. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે આપણે બધાએ ૨૪ કલાકનો ઉપવાસ કરવો. સત્યાગ્રહીઓ કાયદાનો નિરાદર કરવાનું શરૂ કરે તે પહેલાં તેમને માટે આ એક યોગ્ય તાલીમ થશે. બીજાઓને, સરકારે જે જુલ્મ કર્યો છે તેથી તેમની લાગણીઓ કેટલી દુખાઇ છે તે દર્શાવવાનો પ્રસંગ મળશે. આ હિલચાલને મેં પૂરેપૂરી ધાર્મિક હિલચાલ માનેલી છે અને ઉપવાસની રીત આપણામાં બહુ પ્રાચીન છે. આને લાંઘણનું સ્વરૂપ આપવાનું નથી અથવા સરકાર ઉપર દબાણ કરવા આ યોજના કરી છે તેમ પણ નથી. આ આત્મદમનની એક ક્રિયા છે. આત્મા દુખાય તે બતાવવાનો આ એક માર્ગ છે. અને જ્યારે આત્મા દુખાશે ત્યારે કોઇ તેને અટકાવી શકનારૂં નથી. હું આશા રાખું છું કે જેમને માંદગીનો સબબ ન હોય અથવા જેમને ધર્મ તરફથી બાધ ન હોય તેવા પુખ્ત ઉમરના બધા માણસો આ સૂચના ઉપાડી લેશે. વળી મેં સૂચવ્યું છે કે તે રવિવારે કોઇએ કાંઇ ધંધોરોજગાર કરવો નહિ અને બજારો તથા ધંધાનાં બીજાં સ્થળો બંધ રાખવા. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આ કાર્યની અગત્ય હોવા ઉપરાંત આપણા લોકોને તે એક ઉંચા પ્રકારની તાલીમ રૂપ થઇ પડશે. મ્હારી સૂચનામાં મેં સરકારી નોકરોને પણ શામિલ કર્યા છે. કારણ આપણે માનવું જોઇએ કે તેમનામાં પણ આત્મા વસેલો છે. અને આખા પ્રજા જેના પ્રત્યે રોષ દર્શાવે છે તેવાં ખોટાં કાર્યોમાં નહિ ભળવાની સ્વતંત્રતા, શક્તિ અને સત્તા તેમને છે. રાજકીય સભાઓમાં અને રાજકીય ચર્ચાઓમાં તેઓ ભાગ ન લે તે ઠીક છે, પરંતુ તેમની પોતાની સદસદ્ બુદ્ધિને માટે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને અવકાશ હોવાં જોઇએ.

મારી ત્રીજી સૂચનામાં સરકારી નોકરો ભલે ભાગ ન લે. તે એ છે આપણે તે દિવસે જેટલાં બને તેટલાં ગામડામાં જવું, ઘેરઘેર ફરવું, ત્યાં સભાઓ ભરવી અને હિંદી વજીરને આ કાયદા નામંજુર કરવાની વિનંતિ કરનારા ઠરાવો પસાર કરવા. હું તમને આવી જાહેર સભાઓ ભરવાની અને ઠરાવો પસાર કરવાની સલાહ ન આપું પણ આ

સભાઓ અને ઠરાવોની પાછળ પ્રજાની મરજીનો અમલ કરવાનું સત્યાગ્રહનું બળ રહેલું છે. તમે સત્યાગ્રહી હો કે ન હો પણ જો તમે રોલેટ કાયદાને નાપસંદ કરતા હો તો આ ત્રણે સૂચનાઓમાં તમે ભળી શકો છો અને મારી એવી ઉમેદ છે કે હિંદુસ્તાનમાં ચોમેરથી એવો ભારે ધ્વનિ ઉઠશે કે જેથી દેશમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની આપણને સૌને ખબર છે એવી સરકારની ખાતરી થશે.

તમે આટલી બધી ધીરજથી મારૂં કહેવું સાંભળ્યું છે તે માટે તમારો સૌનો હું ઉપકાર માનું છું. તમે અનેક રીતે મારા ઉપર સ્નેહ વર્ષાવો છો તેને માટે મારા તમને હજાર હજાર ધન્યવાદ છે. પરંતુ મારામાં જેટલું બળ છે તેટલા બળથી હું તમને આગ્રહ કરૂં છું કે તમે આ આંગન પ્રેમને ખરા કૃત્યમાં ઉતારો. અને હું હિમતથી વચન આપું છું કે **જેટલા આ લડતમાં જોડાશે તેટલા તેમાંથી પાવન થઈને નીકળશે તેમાં મને કાંઈ શંકા નથી.** અન્તમાં આ મ્હોટી સભામાં જેટલા સત્યાગ્રહીઓ છે તેમને એટલું યાદ રાખવાનું કહું છું કે બીજાઓને તમારે જો તમારે તમારા પંથના કરવા હોય તો તેને માટે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તેમના તરફ જરા પણ દ્વેષ ન કરવો; પરંતુ મીઠાશ, નમ્રતા અને પ્રેમથી તેમને વશ કરવા. ફરીથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું.

મહાત્મા ગાંધીજીનો સંદેશો

(મદ્રાસ સત્યાગ્રહ સભા તરફથી તા. ૩૦-૩-૧૯૧૯ ના રોજ મેળવવામાં આવેલી જાહેરસભામાં વાંચવામાં આવેલું ભાષણ)

આજ સાંજની સભામાં હું નહિ આવી શકું તે માટે દિલગીર છું. આપણા આન્ધ્ર મિત્રોને મળવાનું કહેલું તે પાળવા માટે મારે આજે બેઝવાડા જવું જ જોઇએ. પણ હું જાઉં તે પહેલાં આ ઇલાકાના દક્ષિણના ભાગોમાંના પ્રવાસ સંબંધી મ્હારા વિચારો હું લખી દઉં અને કેટલાક મિત્રોએ ટીકાઓ કરી છે તથા શંકાઓ દર્શાવી છે તેનો જવાબ આપી દઉં એ મને ઠીક લાગે છે.

તાંજોર, ત્રિચિનોપલી, મદુરા, તુતિકોરિન અને નાગાપટ્ટમ એટલાં સ્થળોએ હું ગયો. ઓછામાં ઓછી સંખ્યા ગણીએ તો પણ મેં લગભગ ત્રીસ હજાર મનુષ્યો આગળ મ્હારી વાત કહી. કેટલાકને ભય છે કે આપણો હેતુ ગમે તેટલો શુદ્ધ હોય, કોઇ પણ જાતનો અત્યાચાર ન થાય તે માટે આપણે ગમે તેટલા ચિન્તાતુર હોઇએ તો પણ ઉત્સાહના આવેશમાં જે લોકો આપણી ચળવળમાં જોડાય છે તેઓ જોઇએ તેટલો આત્મસંયમ પાળશે નહિ અને તોફાન કરી બેસશે. તેનું પરિણામ એ આવશે કે જાનમાલની ખુવારી થશે અને તેથી વિશેષ ખરાબ રાષ્ટ્રના હિતમાં નુકસાન થશે. આ લોકોમાં કેટલાક એવા છે કે જેમને આપણને ચેતવણી આપવાનો તથા આપણી ફતેહ માટે શંકા દર્શાવવાનો અધિકાર છે. વળી માતૃભૂમિ પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ હોવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ તેટલો જ પ્રેમ તેમને પણ છે. આ ચળવળ ઉપડયા પછી હું દિલ્હીમાંથી આપણો કરેલો

આવ્યો છું. ત્યાંથી લખનૌ ગયો, અલ્લાહાબાદ ગયો, મુંબઇ ગયો અને પછી મદ્રાસ આવ્યો છું. આ બધાં સ્થળોની સભાઓનો મ્હારો અનુભવ તો એ છે કે સત્યાગ્રહનો આરંભ થતાં વાર જ સત્યાગ્રહની સભાઓમાં આવનારની વૃત્તિ બદલાઇ ગઇ છે. આપણી હિલચાલને નાપસંદ કરનારા વડી ધારાસભાના કેટલાક સભ્યોએ જે જાહેરનામું કહાડયું છે તે સંબંધી લખનૌની સભામાં પ્રમુખ સાહેબે કાંઇક નિર્દોષ ટીકા કરી એટલે સભામાંથી 'શરમ છે,' 'શરમ છે' ના પુકારો ઉઠયા. સત્યાગ્રહીઓ અને સત્યાગ્રહની સભામાં આવનારાઓ આવા ઉદ્ગારો ન કહાડી શકે એવી મેં તેમને સૂચના કરી અને કહ્યું કે

આવી સભાઓમાં ભાષણો દરમ્યાન પસંદગી કે નાપસંદગીના કશા ઉદ્ગારો કાઢવા જોઇએ નહિ. મારી ટીકાનું રહસ્ય શ્રોતાઓ સમજી ગયા અને પછી એવી રીતે તેમના અભિપ્રાય તેમણે કદી દર્શાવ્યા નહિ. બીજાં સ્થળોની માફક આ ઇલાકાનાં શહેરોમાં પણ લોકોએ તેમની લાગણીઓ દર્શાવવા ઘોંઘાટ નથી કર્યો તેમાં એક કારણ મ્હારી તબીયતનું પણ હતું એ વાત સાચી છે, છતાં તેની સાથે તેમ નહિ કરવાને માટે બીજાં ઉચ્ચ કારણો પણ છે એ તેઓ સારી રીતે સમજેલા હતા. વળી આ લડતના નેતાઓ આત્મસંયમની જરૂર બરાબર સમજ્યા છે. મ્હારા અનુભવો ઉપરથી હું તો ભવિષ્યને માટે ભારે આશાઓ બાંધું છું. આપણા મિત્રો જે ભયની વકી રાખે છે તેવો ભય મને તો કદી હતો જ નહિ. અને તેમાં વળી આટલી સભાઓ જોયા પછી મ્હારો વિશ્વાસ દૃઢ થયો છે. વળી હું વિશેષમાં જણાવું છું કે આવો ભય દૂર રાખવા માણસથી જેટલી બની શકે તેટલી સાવચેતીઓ રાખવામાં આવી છે અને હવે પછી પણ રાખવામાં આવશે. તેટલા માટે તો પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરનારાઓએ સત્યાગ્રહીઓની કમિટી ઠરાવે તે જ કાયદા તોડવાનું નક્કી કર્યું છે. આપણા સિંધી ભાઇઓએ, તેમના શાન્ત સરઘસને અટકાવવાના હૈદરાબાદના પોલીસ કમિશનરના હુકમને, પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ બરાબર સમજીને માન આપ્યું, તેથી મને આનંદ થાય છે.

કારણ પ્રતિજ્ઞાને વળગીને જેટલા કાયદા તોડી શકાય તેટલા બધા કાયદા તોડવાની ચળવળ આપણે હમણાં ઉપાડી નથી. કાયદાને માન આપવું એ તો સત્યાગ્રહીનો સ્વભાવ જ છે. અને કાયદાને માન આપવાનો તેનો આ સ્વભાવ જ એક મ્હોટામાં મ્હોટા કાયદાને માન આપવાનું તેને શીખવે છે. આ મ્હોટામાં મ્હોટો કાયદો તે અંતરાત્માનો અવાજ છે. અને તેની આગળ બીજા કાયદાઓ તુચ્છ છે. જે કેટલાક કાયદાઓનો તે વિનયપૂર્વક નિરાદર કરે છે તે ઉપર ટપકે જોતાં કાયદો તોડવા જેવું લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. દરેક કાયદો છુટ આપે છે કે તમે તે કાયદા પ્રમાણે વર્તો અથવા તેમ નહિ વર્તવાની સજા ભોગવી લો. સત્યાગ્રહી કાયદાની આ બીજી શરત પાળવાનું પસંદ કરે છે. એટલે તે તો કાયદો પાળે જ છે એમ મારૂં માનવું છે. તે સાધારણ ગુન્હેગારની જેમ વર્તતો નથી. સાધારણ ગુન્હેગાર તો દેશના સારા કે નરસા કાયદા તોડે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે તોડવાના જે પરિણામો હોય તેમાંથી ઝટકી જવા ઇચ્છે છે. એટલે તમને જણાશે કે કોઇ પણ જાતનું અનિષ્ટ પરિણામ ન નીપજે તે માટે આ લડતમાં મનુષ્ય બુદ્ધિને સૂઝે તેટલી સાવચેતી વાપરવામાં આવી છે. કેટલાક મિત્રો કહે છે કે "રોલેટ કાયદાને ન માનો તે સમજી શકાય તેવી વાત છે. પરંતુ સત્યાગ્રહી તરિકે તેમાં તમારે

નહિ માનવા જેવું કાંઇ છે જ નહિ. વળી અત્યાર સુધી તમે જે કાયદાઓને માન આપતા આવ્યા છો અને જે સારા હોવાનો સંભવ છે તે કાયદા હવે તમે કેમ તોડી શકો ?"
જે કાયદા નીતિના ધોરણ ઉપર રચાયલા છે તે સત્યાગ્રહી તોડવાનો નથી અને તેવા કાયદા તોડવા એવો પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ પણ થતો નથી. પરંતુ કેટલાક કાયદા સારા પણ નથી અને નરસા પણ નથી. તે પાળવામાં નીતિનો કોઇ સિદ્ધાંત રહેલો નથી, તેમ તે તોડવામાં કાંઇ અનીતિ આવી જતી નથી. એવા કાયદા ઉપયોગી પણ હોઇ શકે અને નુકશાન કરનારા પણ હોઇ શકે. લોકો એ કાયદાને માન આપે છે તે દેશના રાજ્યવહીવટની માની લીધેલી સુવ્યવસ્થાને ખાતર જ. મહેસૂલને માટે કરેલા કાયદા અથવા રાજદ્વારી હેતુથી જે કૃત્યોને ગુન્હા ગણવામાં આવે છે, એ કાયદા આવા પ્રકારના છે. સરકારની સત્તા ટકી રહે તેટલા માટે આવા કાયદા ઘડવામાં આવેલા હોય છે. માટે જ્યારે સરકાર એટલી બધી ખોટે રસ્તે જાય કે જેથી રાષ્ટ્રના જીવનને ઇજા પહોંચે (અને રોલેટ કાયદાથી એમ જ થયું છે), ત્યારે પ્રજાનો હક છે, અરે, તેની ફરજ છે કે પ્રજાની મરજી પ્રમાણે સરકાર વર્તતી થાય એટલે દરજ્જે તેને નમાવી ન હોય ત્યાં સુધી આવા કાયદાને માન આપવાનું બંધ કરવું. મારા પ્રવાસ દરમ્યાન કેટલીક શંકાઓ દર્શાવવામાં આવી છે અને કેટલાક મિત્રો તરફથી મને કાગળો પણ મળ્યા છે કે તોડવાના કાયદા પસંદ કરવાનું કામ કમિટીને સોંપવામાં આવ્યું છે તે શું સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તથી વિરૂદ્ધ નથી ? એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ પ્રમાણે કમિટીને સત્તા આપવી એ તો પોતાની સદસદ્ વિવેકબુદ્ધિ બીજાને સોંપવા જેવું થાય છે. આવી શંકા પ્રતિજ્ઞાનો ખરો અર્થ નહિ સમજવાથી ઉત્પન્ન થએલી છે. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરનાર, સત્યાગ્રહી જેટલા કાયદા યોગ્ય રીતે તોડી શકે તેટલા કાયદા તોડવાનું માથે લે છે. પરંતુ આવા બધા કાયદા તોડવાની તેને ફરજ પડી નથી. એટલે તે પોતાની સદસદ્ વિવેકબુદ્ધિને કાંઇ પણ હાનિ પહોંચાડયા વિના, કયા કાયદા તોડવા તે પસંદ કરવાનું, તે કામમાં જેઓ પ્રવીણ હોય તેને સોંપી શકે. વળી આ નિપુણ ગૃહસ્થો પ્રતિજ્ઞાની શરતોથી બંધાયલા છે જ. પ્રતિજ્ઞા ધારીને માટે તો ખરાબમાં ખરાબ એટલું જ થઇ શકે કે તોડવાના કાયદાની યાદી તેને માટે પૂરતી ન હોય.

વળી મને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે દેશમાં મ્હોટામાં મ્હોટી વાત જે સુધારા મળવાના છે તે બાબતની છે અને હું દેશનું ધ્યાન તેનાથી બીજી જ દિશામાં ખેંચી રહ્યો છું. મ્હારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે રોલૅટ કાયદામાં ગમે તેટલા ફેરફાર થયા છતાં તે આપણી પ્રગતિના માર્ગમાં એટલે કે કંઇક મુદ્દાના સુધારા મેળવવાના માર્ગમાં એક પ્રચંડ શિલારૂપ છે. જે ફેરફારો થયા છે તેથી રોલૅટ કાયદાના તત્વમાં ફેરફાર નથી થયો એ તો તેના ઉપર વિચાર કરનારી ખાસ કમિટીએ જ સ્વીકાર્યું છે. મારે મતે તો સૌથી પહેલી જરૂર એ છે કે યોગ્ય રીતે દર્શાવાયલા લોકમતને સરકારે માન આપવું જ જોઇએ એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો જોઇએ હું એવા સિદ્ધાન્તને માનનારો નથી કે એક જ સત્તા એક તરફથી આપણો વિશ્વાસ કરે અને બીજી તરફથી તે જ ક્ષણે આપણો અવિશ્વાસ કરે; એક હાથે આપણને સ્વતંત્રતા આપે અને બીજે હાથે લઇ લે. આપણને જે સુધારા મળવાના છે તેના ઉપર રોલૅટ કાયદાની કેવી અસર થશે એ [illegible]

કીમત આંકવાનો મને હક છે; અને હું હિંમતથી વચન આપું છું કે આપણા માર્ગમાંથી આ રૉલેટ કાયદારૂપી શિલા દૂર કરવા જેટલું બળ આપણે નહિ બતાવીએ તો સુધારા એક સુશોભિત મકબરા જેવા થઇ પડશે. હજી મારે એક વાંધાનો ઉત્તર આપવાનો છે. કેટલાક મિત્રો એવી દલીલ કરે છે કે "તમારી સત્યાગ્રહની ચળવળ તો 'બોલ્શેવિઝમ'ના પ્રસારાનો અમને જે ભય છે તેમાં માત્ર વધારો કરે છે." પરંતુ હકીકત તો એ છે કે આપણા દેશ ઉપર આ આફત આવતી અટકાવવાનો કોઇ ઉપાય હોય તો તે સત્યાગ્રહ જ છે. આ 'બોલ્શેવિઝમ' તે આધુનિક આધિભૌતિક સંસ્કૃતિનું અનિવાર્ય પરિણામજ છે. ઐહિક વસ્તુઓની અંધપૂજામાંથી એક એવો પંથ ઉભો થયો છે જે ઐહિક પ્રગતિનેજ શ્રેષ્ઠ પુરૂષાર્થ માને છે અને જીવનના ખરા રહસ્યને વિસરી જાય છે. બોલ્શેવિક પંથનો મંત્ર સ્વચ્છંદતા અથવા ઉચ્છૃંખળતાનો છે, ત્યારે સત્યાગ્રહ પંથનો મંત્ર સંયમ છે. જો હું રાષ્ટ્ર પાસે સત્યાગ્રહનો સ્વીકાર કરાવી શકું, આપણા જીવનમાં—રાજકીય તેમ જ સામાજીક જીવનમાં, જો તે એક પ્રધાન વસ્તુ થઇ પડે તો બોલ્શેવિક હિલચાલથી આપણે ડરવાનું નથી. રાષ્ટ્રને સત્યાગ્રહ સ્વીકારવાની વિનંતિ કરવામાં વાસ્તવિક રીતે હું કાંઇ નવું તત્વ દાખલ કરવા માંગતો નથી. એ તો આપણી એક પ્રાચીન રીત છે અને તેને ધોરણે આપણો જીવન પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. મેં તો માત્ર તેને માટે એક નવો શબ્દ ઘડી કહાડયો છે. આધિભૌતિક કરતાં આધ્યાત્મિક તત્વ શ્રેષ્ઠ છે. શરીર બળ કરતાં પ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્ય શ્રેષ્ઠ છે. એ સિદ્ધાન્તો જો આપણે છોડી દઇશું તો હું ભવિષ્ય ભાખું છું કે આપણી આ પવિત્ર ભૂમિમાં બોલ્શેવિઝમ ફાટી નીકળશે.

ગૂજરાતનું જાહેર જીવન.

અમદાવાદ.

રૉલેટ કાયદા સામે સ્થાનિક વાંધો.

આખા માર્ચ માસ દરમ્યાન અમદાવાદમાં રોલેટ બિલ સામે પ્રતિષેધની ભાવના જ ચાલુ રહી, વધવા પામેલી છે. તા. ૨ જી માર્ચે અત્રે બે મોટી સભાઓ જુદાં જુદાં સ્થળોએ મળી હતી. પ્રથમ સભા મ. છોટાલાલ મેન્શનમાં રા. રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલના પ્રમુખપદ નીચે બપોરના ૪ વાગે અને બીજી સભા પાનકોરને નાકે ધાંચીની વાડીમાં રા. જીવણલાલ વ્રજરાય બૅરિસ્ટરના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. આમાં પ્રથમમાં વ્યાપારીઓ તરફથી બીલ સામે વાંધો દર્શાવનારો ઠરાવ થયો હતો, જ્યારે બીજી સભામાં મ. ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞામાં જોડાવા પ્રજાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૯ મી માર્ચને રવિવારે એક ત્રીજી સભા ધાંચીની વાડીમાં મી. લક્ષ્મીશંકર દેવશંકર વકીલના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. સભામાં રા. કેશવપ્રસાદ, રા. હરિપ્રસાદ,

મી. ટી. ટી. મજમુદાર, મી. જાદવજી ગાંધી વગેરેએ વિવેચનો કરી પ્રજાજનોને સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞાનું રહસ્ય સમજાવી તે ઉપર સહીઓ કરવા સમજાવ્યા હતા.

તા. ૧૧ મીએ શાહપુરમાં મંગળ પારેખને ખાંચે મી. ગોપાળરાવ રામચંદ્ર દાભોલકરના પ્રમુખપદ નીચે આશરે ૧૦૦૦ માણસોની એક સભામાં રૉલેટ કાયદાઓ સામે વાંધો દર્શાવી સત્યાગ્રહની હિમાયત કરવામાં આવી હતી. સભામાં કેટલાક હોમરૂલર મ્યુનિસિપલ સભાસદોએ ભાષણો કરી સારી ઝમક ફેલાવી હતી.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીનું આગમન.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી (ઉર્ફે મહાત્મા મુન્શીરામજી) એ તા. ૨૦ મીએ સાંજે ૭ વાગતાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇના મીરઝાપુરના બંગલાના ચોગાનમાં " રોલેટ બિલ અને સત્યાગ્રહ " એ વિષય ઉપર એક અનુપમ ભાષણ આપ્યું હતું. સભામાં પુષ્કળ માણસોએ હાજરી આપી હતી.

સ્વામીજીએ તે જ દિને અત્રેના વનિતા વિશ્રામની મુલાકાત લઇ એ સંસ્થાના કાર્ય સંબંધમાં સંપૂર્ણ સંતોષ દાખવ્યો હતો.

ઓન. મી. પટેલનું ભાષણ.

અમદાવાદની પ્રજાને આ માસમાં ઘણા મહાન નરોનાં દર્શનનો અને તેમના શ્રીમુખનાં વચનામૃત-રસપાનનો લાભ મળ્યો. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીની મુલાકાત પછી ઓન. મી. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલ, જેમણે ધારાસભામાં રોલેટ બિલ સામે સખ્ત લડત ચલાવી છે, તેમના ભાષણનો લાભ અહીંની પ્રજાને મળ્યો હતો. તા. ૨૫ મીએ સાંજે રાવ બહાદુર રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠના પ્રમુખપદ નીચે મણિલાલ મેન્શન્સમાં મળેલી એક સભામાં ઓન. મી. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલે રોલેટ બિલ વિષે ધારાસભાના સભ્યોની લડત અને બિલ કેવાં છે, તે વિષે એક વિદ્વતાભર્યું ભાષણ આપ્યું હતું.

શ્રીમતી સરોજિની દેવીનાં ભાષણો

શ્રીમતી દેવી સરોજિની નૈડુએ અત્રે ના. ગવર્નર પધાર્યા તે જ દિને પધારીને મણિલાલ મેન્શન્સમાં સાંજના રોલેટ બિલ અને સત્યાગ્રહ ઉપર એક મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું. ભાષણ એટલું બધું સચોટ હતું કે-સાંભળનાર ઘણાઓની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં હતાં.

મજકુર સભામાં ઘણી ગીર્દી થવાથી તા. ૨૭ મીએ સવારમાં તેમનું બીજું ભાષણ શેઠ અંબાલાલના મિરઝાપુરના બંગલાના ચોગાનમાં રાખવામાં આવ્યું હતું. એ સભામાં પણ ઘણા શ્રોતાઓ હાજર હતા અને ભાષણથી બહુ ઉત્સાહ ફેલાયો હતો.

શ્રી. સરોજીની નૈડુએ પણ સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીની માફક અહીંના વનિતા વિશ્રામની મુલાકાત લીધી હતી.

હોમરૂલ લીગની હીલચાલ.

તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીને દિને રાત્રે ૮ વાગે અત્રેની હોમરૂલ લીગવાળા મી. મૂળચંદ ચુનીલાલ ભગતે રામોલ ખાતેની હોમરૂલ લીગની શાખાના સેક્રેટરીના નિમંત્રણથી ત્યાં ગામ લોકોને એકઠા કરી જપ્તાના કાયદા સામે ગામ લોકોએ શું કરવું એ બાબત ભાષણ આપી જણાવ્યું હતું કે-રોલેટ બિલ પાસ થતાં ગામ લોકે તેના સામે શાંતપણે વેવાર બંધ કરવા. બીજે દીવસે મી. ભગતે રમોલની શાખાના સેક્રેટરી સાથે

વગાલ ગામે સવારે ૮ થી ૧૦ વાગ્યા સુધી " ગ્રામ્ય જીવન અને ખેડુતોનાં દુઃખો " વિષે ભાષણ કર્યું હતું તથા ખેડુતોને રાજકીય બાબતોમાં રસ લેવા અને વેઠવારા બંધ પાડવા વિનંતી કરી હતા.

તા. ૧૧ મીએ મિ. મૂળચંદ ચુનીલાલ ભગત તથા બીજાઓનાં અને તા. ૧૨ મીએ પ્રો. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય, મી. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ અને મી. જાદવજી ગાંધીનાં ડેપ્યુટેશનો નરોડા ગામે રૉલેટ બિલ સંબંધી ભાષણ કરવા ગયાં હતાં તેમજ તા. ૧૩ મીએ મિ. ભગત વગેરે વળાદ ગામે એ જ હેતુથી ગયા હતા.

"પ્રજામંડળ"ની સ્થાપના.

તા. ૧૦ માર્ચે અત્રે શહેરીઓનું એક પ્રજામંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેના ઉદ્દેશો પ્રજા અને મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે રહીને બન્નેને સહકાર્યમાં જોડી, પ્રજાનું આરોગ્ય તથા શહેરનું સામાન્ય હિત સચવાય એવા પ્રયત્નો કરવાનો, પ્રજાની દાદ બરોબર સંભળાય તે માટે હીલચાલ કરવાનો વગેરે રખાયા છે. સભાસદનું લવાજમ રૂ. ૧ અને ૮ આના રખાયું છે. આ મંડળની તા. ૨૪ મીએ મળેલી સભામાં અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોને મ્યુનિ૦ પ્રમુખ તરીકે પ્રજાના જ ચુંટેલા સભ્યને નીમવાની ભલામણ કરનારો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. મંડળમાં આશરે ૨૫૦ સભાસદો દાખલ થયા છે, મંડળના કામકાજમાં મિ. કાળીદાસ ઝવેરી અને મિ. જાદવજી ગાંધી સારો ઉત્સાહ ધરાવે છે.

સ્ત્રીઓના મ્યુનિસિપલ અધિકાર.

ડીસ્ટ્રીક્ટ મ્યુનિસિપલ એક્ટની કલમ ૧૫ (૧) (સી) મુજબ સ્ત્રીઓથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભાસદો થઈ શકાય એમ નથી. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ કાયદામાંની આ ખામી સુધારવા માટે ના. સરકારને એકમતે અરજ કરી છે. મુંબાઈની મ્યુ. કોરપોરેશન આવો ઠરાવ પસાર કરી શકી નથી તે જોતાં અહીંની મ્યુ. નું પગલું અભિનન્દનીય છે.

"મજુરોનો દિવસ"

ગયે વર્ષે તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૮ ને દિવસે અત્રેના મીલમાલેકો અને મજુરો વચ્ચે વધારાના પગાર સંબંધમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ સમાધાન કરાવ્યું હતું. આ દિવસને આ વર્ષે મજુરોએ પોતાના જ દિવસ તરીકે ઉજવ્યો હતો અને મીલોમાંથી ફરાગત થઈ મોટી સંખ્યામાં શાહપુર દરવાજા બહાર તેઓ એકઠા મળ્યા હતા. મહાત્મા મુન્શીરામજીની એ દિને અમદાવાદમાં પધરામણી થઈ હતી, જેથી તેમણે મજુરો સમક્ષ એક છટાદાર ભાષણ આપ્યું,

ભગિનિ સમાજ.

તા. ૨૭ મીએ સ્વ. રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકરના મકાનમાં વનિતાવિશ્રામ ભગિનિ વિદ્યોત્તેજક સમાજનો બીજો વાર્ષિક મહોત્સવ વડોદરાના દિવાન મિ. મનુભાઈનાં પુત્રી મિસ હંસા બી. એ. ના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવાયો હતો.

રાબેતા મુજબ ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી હોળી સાલ શ્રી વસંત સંમેલનનું કામકાજ કરવામાં આવ્યું હતું. શહેરના છોકરાઓએ હોળીના

શ્રી વસંત સંમેલન. તહેવારો દરમ્યાન લોકો પાસેથી એકંદર આશરે સવાસો રૂપીઆની રકમ માત્ર ત્રણ દિવસના અરસામાં એકઠી કીધી હતી તે ખરેખર ઉત્તેજનને પાત્ર છે. એ વિદ્યાર્થીઓનો આ સ્તુત્ય પ્રયત્ન દર વર્ષે ચાલુ રહે તે માટે તેમને ઉત્તેજનાર્થે પ્રખ્યાત હરિશ્ચંદ્રનો ધાર્મિક સીનેમાનો ખેલ મી. જહાંગીરરાવ તરફથી બતાવવામાં આવ્યો હતો તે માટે ગુજરાત કેળવણી મંડળે મી. રાવનો આભાર માન્યો છે. સીનેમા વખતે રા. કેશવપ્રસાદ છો. દેસાઇએ બાળકોને ઉત્તેજનના શબ્દોમાં સારો બોધ આપ્યો હતો.

ના. ગવર્નરની પધરામણી. તા. ૨૬ મીએ સવારે ૮ વાગે ના. ગવર્નર અત્રે પધાર્યા હતા. તે દિને શાહીબાગમાં તેમને અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટી, મીલ માલિકોની મંડળી, અને અંજુમન ઇસ્લામે તથા તા. ૨૭ મીએ ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડે માનપત્રો આપ્યાં હતાં. ના. ગવર્નરે એ દિને જુદા જુદા ૧૨ આગેવાન ગૃહસ્થોને ખાનગી મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું. જુદી જુદી જગ્યાઓની મુલાકાત લીધા બાદ તેઓ રાતના ૧૧ વાગે ભરૂચ તરફ વિદાય થયા હતા.

અમદાવાદ દુકાળ સંકટ નિવારણ કમિટી. અમદાવાદમાં ભદ્રમાં આ કમિટી તરફથી દુકાળ નિવારણનું જે ધમધોકાર કામ ચાલે છે, તે સંબંધમાં દર અઠવાડીએ તેના રિપોર્ટ "ગુજરાતી પંચ" માં પ્રકટ થતા રહે છે. માર્ચની તા. ૨૦ મી સુધીમાં કમિટીએ નીચે મુજબ સ્તુત્ય કામકાજ કર્યાનું તેના રીપોર્ટમાં છે.

ઘાસની ગોઠવણ. (૨૦—૨—૧૯ સુધી) માં કમિટીએ નીચે મુજબ મદદ કરી છે. (૧) કમિટીના ઘાસની ખરીદી મુંબાઇ પ્રેસીડેન્સી ફેમીન રીલીફ ફંડ મારફત થાય છે. તે કમિટી ઇલાકાના બીજા જીલ્લાઓ માટે પણ કામ કરે છે તેથી ઘાસની ખરીદી તેમની મારફતે કરવી કમિટીને સુગમ પડે છે. આજ સુધીમાં કમિટીએ કુલ ૩૬ા લાખ રતલ ઘાસ ખરીદયું છે અને તે ઘાસ દર હજાર રતલે રૂ. ૧૦ સુધી ખોટ ખાઇને વેચવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે. તે મુજબ ઘાસ અમદાવાદમાં તથા જીલ્લામાં જુદે ઠેકાણે સ્થાનિક કમિટીઓ મારફત વેચવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

સસ્તા અનાજની દુકાનો. (૧) અમદાવાદ શહેરમાં તેમજ જીલ્લામાં જુદે જુદે ઠેકાણે કમિટી તરફથી સસ્તા અનાજની ૧૯ દુકાનો કાઢવામાં આવી છે. અનાજ પડતર કીમતે વેચવાનું પ્રથમ નકકી કરવામાં આવ્યું હતું અને તે રીતે વેચવાનું શરૂ થયાથી બજારભાવ ઉપર તેની અસર થઇને વેહેપારીઓને ભાવ ઘટાડવાની ફરજ પડી તેથી સાધારણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ રાહત મળી. હાલમાં કમિટીએ ભાવમાં ઘટાડો કર્યો છે. કમીટીની દુકાનમાં વેહેપારી શિવાય બીજા લોકોને અનાજ વેચવામાં આવે છે. અનાજ લેવાં આવનાર ગરીબ મજુરદાર વર્ગનો છે અથવા સાધારણ મધ્યમ સ્થિતિનો માણસ છે એ વિગેરે બાબતનો કોઇ પણ ભેદ યા અંકુશ રાખવામાં આવ્યો નથી. જે કોઇ અનાજ લેવા આવે છે તેને આપવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં કમીટીની ૬ દુકાનો હાલ છે તે નીચેના સ્થળે છે:—

દુકાન નં. ૧... ... ...દરિયાપુર—ડુંગરવાડામાં ઘાંચીની વાડીમાં.
દુકાન નં. ૨... ... ...સરસપુર—ધોરી રસ્તા ઉપર.
દુકાન નં. ૩... ... ...ઝવેરીવાડમાં પાંજરાપોળમાં.
દુકાન નં. ૪... ... ...કાળુપુર—ઝાંપડાની પોળ પાસે
દુકાન નં. ૫... ... ...આસ્તોડીઆ—કોટનીરાંગે છીપાવાડમાં
દુકાન નં. ૬... ... ...તાજપુર—કાજીના કુવા પાસે નાડીઆવાડમાં

હાલમાં ઘઉં, બાજરી, અને ચોખા વેચવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

(૨) આજ સુધીમાં કમીટીએ નીચે મુજબ અનાજ મંગાવ્યું છે:—

ઘઉં...	આશરે ૧૨૫૫૦૦ મણ
ચોખા	આશરે ૩૫૦૦૦ મણ
બાજરી	આશરે ૫૪૦૦૦ મણ

અનાજના કામમાં કમીટીએ લગભગ ત્રણ લાખ રૂપૈઆ રોકયા છે અને હજી વધારે રોકવા પડશે.

ડોલ અને અનાજની મફત મદદ. (૧) એવાં ઘણાં આબરૂદાર પરંતુ નિરાધાર કુટુંબો હોય છે કે જેઓને છાની મદદની જરૂર હોય છે અને જેઓ મરણવશ થાય તો પણ ઉઘાડી રીતે મદદ લેવા તૈયાર હોતાં નથી. તેવા લોકો માટે તેમજ અપંગ વૃદ્ધ વિગેરે માટે જ્યાં જ્યાં સરકાર તરફથી ડોલ નહિ આપતા હોય ત્યાં ત્યાં કમીટી તરફથી ડોલ અપાવવાની ગોઠવણ સ્થાનિક કમિટીઓને મંજુર કરી આપેલી રકમોમાં દિવસે દિવસે વધારો કરવો પડે છે. કમીટીએ આજ સુધીમાં આ કામ માટે રૂા. ૨૨૭૦૦ મંજુર કર્યાં છે.

વણકરોને મદદ. (૧) વણકરોને મળતી મદદ ચાલુ છે. આ કામમાં કમિટીએ આશરે રૂપૈઆ ત્રણ હજાર રોકેલા છે. (૧) ખેડુતોને સસ્તે ભાવે જુવારનું બી આપવાની યોજના કમીટીએ કરી છે અને તેનો લાભ કેટલાક ખેડુતોએ લીધો છે.

ઘાસ ઉગાડવાની યોજના. (૧) કમીટી તરફથી ઘાસ ઉગાડવાની યોજના બે સ્થળે અમલમાં મુકાઇ છે—(૧) મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમમાં અને (૨) મ્યુનિસિપલ સુએજ ફાર્મમાં. તે બંને યોજનાઓ ફતેહમંદ થશે એવી આશા છે. આ કામ માટે કમીટીએ આશરે ૧૫૦૦૦ રૂપૈયા રોકયા છે.

કપડાં. (૧) કપડાં બાબતનું કામ હવે પુરૂં થઇ ગયું છે. આ કાર્ય માટે કમીટીએ આશરે બાર હજાર રૂપૈઆ સુધી ખર્ચ કર્યુ છે.

ફંડ વિગેરે. (૧) કમીટીના ફંડમાં આજ દિન સુધીમાં રૂ. ૧૯૫૦૦ ભરાયા છે; અને તેમાંથી મોટો ભાગ વસુલ થયો છે. જે ગૃહસ્થો તરફથી પૈસા વસુલ થવાના બાકી છે. તેઓ પણ જલદીથી પૈસા ભરી દેશે અને કમીટીના નોકરોનો તેમજ મંત્રીનો વખત ઉઘરાણી કરવામાં ખોવડાવશે નહિં એવી આશા છે.

(૨) અનાજ વિગેરેમાં કમીટીએ રોકેલાં નાણાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇ તેમજ શેઠ લાલભાઇ દલપતભાઇ તરફથી લોન તરીકે મળેલાં છે. તે માટે કમીટી તેમની આભારી છે પરંતુ આ કાર્યને માટે કમીટીને લોન તરીકે તેમજ ડોનેશન(દેણગી) તરીકે લાખો રૂપૈઆની જરૂર છે.

(૩) જેમ જેમ ઉનાળો પાસે આવતો જાય છે તેમ તેમ જીલ્લામાં માણસોની તેમજ ઢોરોની બહુજ કફોડી સ્થિતિ થતી જાય છે. દુકાળનું સ્વરૂપ બહુજ ઉગ્ર થતું જાય છે. તેમ કમિટીનું કાર્ય વધારવાની જરૂર પડે છે. અત્યારે મદદ કરવામાં કસુર થાય તો હજારો માણસો અને ઢોરો મરણવશ થશે. વખતસર મદદનીજ આ કાર્યમાં કિંમત છે. માટે દરેક જણ પોતાથી બનતી મદદ કરશે એવી આશા છે. (૪) જે કાંઇ નાણાં-નાની યા મોટી રકમો મોકલવામાં આવે તેનો આભાર સાથે સ્વીકાર કરવામાં આવશે. નાણાં સેક્રેટરી-ફેમીન રીલીફ કમિટી ગુજરાત સભા કાર્યાલય અમદાવાદ અથવા શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઇની પેઢી અમદાવાદ એ સરનામે મોકલી આપવાં.

કેટલીક જાણવાજોગ માહિતી.

ખરચ—(ફક્ત મુખ્ય બાબતો)—૧ ઘાસના વેચાણમાં નુકશાન રૂ. ૫૨૦૦૦, ૨ ડોલ યાને મફત અનાજની મદદ રૂ. ૨૨,૭૦૦, ૩ કપડાં રૂ. ૧૨,૦૦૦, ૪ ઘાસ ઉગાડવાના કામ માટે રૂ. ૧૫,૦૦૦, ૫ અનાજ વેચાણમાં નુકશાન રૂ. ૫૦,૦૦૦. કુલ રૂ. ૧,૫૧,૭૦૦.

દુકાનોનું, ઓફીસનું ખરચ-વણકરોને મદદ એ વગેરે પરચુરણ ખરચ રૂપૈયા ૨૦,૦૦૦ નું ઉપરાંતનું છે.

કમીટીનું કામ ચલાવવા રૂપીયા ત્રણ લાખની જરૂર છે. જેમાંથી રૂ. ૧૬૫૦૦૦ ભરાયા છે. હજારો માણસો અને ઢોરોના જીવ બચાવવા માટે ૧,૩૫૦૦૦ રૂપૈઆ કમીટી માગે છે.

કમીટીનું કામ. (મુખ્ય બાબતો)—૧ કપડાં (આશરે સંખ્યા) ૧૫૦૦૦, ૨ ઘાસ રતલ ૩૫,૦૦,૦૦૦, ૩ અનાજ મણ ૨,૧૪,૦૦૦.

D. H.

ભરૂચ.

આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ

ભરૂચની આર્યસમાજ નામક ધર્મ સંસ્થા તરફથી વિદ્વાન આર્ય સમાજી વ્યાખ્યાન દાતાઓ દ્વારા અત્રેની 'દશાલાડ વાડી'માં તથા સર શાપુરજી 'ભરૂચા હૉલ'માં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો, તેમજ શ્રી ભરૂચ થીઓસોફીકલ સોસાયટી તરફથી થીઓસોફીસ્ટ મી. વેણીશંકર જી. પંડયા દ્વારા ૪ ઉપયોગી ભાષણો અત્રેની 'દશાલાડ વાડી'માં છેલ્લા ત્રણ માસમાં અપાવવામાં આવ્યા હતા.

ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો

શ્રીભૃગુપુર સત્યશોધક મંડળ તરફથી શ્રીયુત રેવાશંકરભાઇએ ત્રણ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો અત્રેના 'સર શાપુરજી ભરૂચા હોલમાં' ગયા માર્ચ માસમાં આપ્યા હતા.

સત્યાગ્રહ હિલચાલ

રોલેટ બીલ સામે અસરકારક ઇલાજ મહાત્મા ગાંધીજીના આદેશ મુજબ 'સત્યાગ્રહ' છે. 'સત્યાગ્રહ'ની પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓની કેટલીક સંખ્યા અહીંઆ પણ થઇ છે અને અત્રેની 'સત્યાગ્રહ સભા' સત્યાગ્રહનું રહસ્ય બહુ પ્રશસ્ય રીતે જનસમૂહને સમજાવે છે. તા. ૧૯-૩-૧૯૧૯ ને બુધવારે સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી (મહાત્મા મુનશીરામજી) એ અત્રે પધારી 'દશાલાડની

વાડી'માં સાંજના પા૫ા વાગે એક અપૂર્વ સુશ્રાવ્ય વ્યાખ્યાન 'સત્યાગ્રહ અને રોલેટ બીલ' સંબંધી મનોહારી હિંદીમાં કર્યું હતું, જેના પર સુરતવાળા દયાળજીભાઇએ ઉત્તમ વિવેચન કર્યું હતું. તે જ દિવસે રાતના ૯ કલાકે ઉક્ત સ્વામીજીએ ભરૂચ આર્યસમાજ મંદિરમાં ઉત્તમ ધર્મબોધ આપ્યો હતો. તા. ૨૫–૩–૧૯ ને રોજ શ્રીમતી સરોજીની નૈડુ દેવીએ સાંજના ૬ કલાકે અત્રેની 'દશાલાડ વાડીમાં' "સત્યાગ્રહ" વિષે હિંદી તેમજ અંગ્રેજીમાં એક હૃદયંગમ ભાષણ કરી શ્રોતાઓને પોતાની ઉત્તમ વકતૃત્વ શક્તિથી મુગ્ધ કરી નાખ્યા હતા. તા. ૩૦–૩–૧૯ ને રોજ ભાઈ કેસરીપ્રસાદે અત્રેની 'દશાલાડ વાડીમાં ઉપલા જ વિષયપર ભાષણ આપ્યું હતું.

પ્રાર્થના અને ઉપવાસનો દિવસ.

તા. ૬–૪–૧૯ નો રોજ મહાત્મા ગાંધીજીના ફરમાન મુજબ અત્રે પણ શોક અને માનભંગના દિવસ તરીકે યોગ્ય રીતે ઉજવાયો હતો. ભરૂચના હિંદુ મુસલમાન ભાઇઓએ પોતાનો ધંધો રોજગાર બંધ કીધો હતો, નર્મદા સ્નાન કરી, પોતપોતાનાં દેવાલયોમાં પ્રભુ પ્રાર્થના, સરઘસ રૂપે શહેરના મુખ્ય ભાગોમાં ફરી, કરી હતી. સાંજના પા૫ા કલાકે "રોલેટ બીલ કાયદાપોથીમાંથી રદ કરવા માટે અને દિલ્હીમાં જે શોકકારક બનાવ બન્યો તે પ્રતિ દિલગીરી દર્શાવનારા યોગ્ય ઠરાવો" શ્રી અવંતિકાબાઇ ગોખલેની હાજરી હેઠળ જાહેર સભામાં કરવામાં આવ્યા હતા જે પ્રસંગે પ્રસંગને અનુસરતાં અસરકારક ભાષણો થયાં હતાં.

ના. ગવર્નર

મુંબઈના નવા નીમાયલા નામદાર ગવર્નર સાહેબ અત્રેની દુકાળની સ્થિતિ જોવા તા. ૨૮–૩–૧૯ ને રોજ પધાર્યા હતા અને અત્રેના 'સર સાપુરજી ભરૂચા હૉલ' માં ભરૂચ સીટી મ્યુનીસીપાલીટી, ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડ અને ભરૂચ વેપારી એસોસીએશન તરફનાં માનપત્રો સ્વીકાર્યાં હતાં. મીશન હોસ્પીટલની મુલાકાત લીધી હતી, કલેક્ટર સાહેબને બંગલે ખ્રિતાબ ધરાવનારા આગેવાનોનો ઇન્ટરવ્યુ લીધો હતો અને સમની જઇ દુકાળની સ્થિતિ નિહાળી, ત્યાં ભેગી કરેલી ઘાસ જોઇ, સુવ્યવસ્થા માટે પોતાનો સંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

વિદ્યાર્થીઓનું સમ્મેલન

તા. ૨૩–૩–૧૯ ને રોજ અત્રેના 'આર્નંદ ભુવન' થીએટરમાં ભરૂચ યુનીઅન હાઇસ્કુલનું બીજું સોસ્યલ ગેધરીંગ સરદાર રા. બા. મોતીલાલ ચુનીલાલ દેશાઇના પ્રમુખપણા નીચે ભારે ઉત્સાહથી ઉજવવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૯–૩–૧૯ ને રોજ ઉપલે જ સ્થળે ભરૂચ વેજલપોર વ્યાયામ શાળાના લાભાર્થે તેમજ ગાયોના રક્ષણાર્થે ઉક્ત કસરતશાળાના કસરત કરનારાઓ તરફથી કસરતના પ્રયોગો કરી બતાવવામાં આવ્યા હતા.

સંગીતનો જલસો

તા. ૩–૪–૧૯ ને રોજ દુકાળ ફંડમાં મદદ કરવાના શુભ હેતુથી અત્રેના વતની પંડિત ઓંકારના ઉત્તમ સંગીતની મજાહ ચાખવા એક કોન્સર્ટ અત્રેના સર શાપુરજી ભરૂચા હોલમાં થયો હતો અને કોન્સર્ટની ઉપજેલી રકમ દુકાળ ફંડમાં આપી દેવામાં આવી હતી.

'ભરૂચી'

નોંધ.

કાળા કાયદાને નામે જાણીતું થયેલું રોલૅટ બિલ વડી ધારાસભામાં સર્વ બીન અમલદાર સભાસદોના સંયુક્ત મત વિરૂદ્ધ સરકારે પસાર કર્યું છે અને નામદાર વાઇસરૅાયે તેને તા. ૨૧–૩–૧૯ ના રોજ પોતાની સંમતિ આપી છે. પરિણામે આ કાયદો હિંદની કાયદા પોથી ઉપર ચડયો છે અને બ્રિટીશ સરકારની વતી હિંદી વજીર તેને છ માસમાં નામંજુર ન કરે તો લડાઇ પુરી થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી તે અમલમાં મુકી શકાશે. ઇંગ્રેજ અને દેશી ન્યાયાધીશોની કમિટીએ કરેલી ભલામણને આધારે આ કાયદો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને હિંદી સરકારે સારા દેશની અને તેના પ્રતિનિધિઓની તીવ્ર લાગણી વિરૂદ્ધ આ કાયદો પસાર કરવામાં જે જક્કીપણું દાખવ્યું છે તે જોતાં ઓછો જ સંભવ છે કે બ્રિટીશ સરકાર આ કાયદાને નામંજુર કરે. લોર્ડ મોર્લીનાં સ્મરણોપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે દેશમાં સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે પહેલી જવાબદારી ધરાવનાર અને પ્રચલિત સ્થિતિથી પુરેપુરી વાકેફ હોવાનો દાવો કરનાર હિંદી સરકારની અન્યાયી અને આપખુદી વૃત્તિ પર અંકુશ રાખવાનું કામ વધારેમાં વધારે ઉદાર અને વિચક્ષણ હિંદી પ્રધાનને માટે કેટલું મુશ્કેલ–લગભગ અશક્ય છે. આ સંજોગોમાં મી. લોઇડ જ્યોર્જ અને મી. મોન્ટેગ્યુને આ કાયદો નામંજુર કરવાના તાર કરવાથી કંઇ વળે એમ લાગતું નથી. રાજદ્વારી પુરૂષો તો એ તપાસશે કે આ કાયદો પસાર થયા પછી હિંદીઓ હમેશાની માફક થોડા દિવસ અથવા થોડા મહિના ધીમે ધીમે ચળવળ કરીને જ સંતોષ પામે છે કે પ્રજાસાગરમાં અશાંતિનાં મોજાં વધારેને વધારે જોરથી ઉછળે છે અને આ કાયદો કોઇ પણ પ્રકારે રદ કરાવવાને કંઇ ચોક્કસ કાર્યની યોજના અમલમાં મૂકાય છે. અર્થાત્ આપણે અહીંઆં જે બોલીશું તે ઉપર નહિ પણ જે કરી શકીશું તે ઉપર જ નજર રાખીને હિંદી વજીર પોતાનાં પગલાં ભરશે. આમ આ કાયદો રદ કરાવવાને જે બારી રહી છે તેનો ઉપયોગ કરવાને પણ આપણે આ દેશને જ આપણું કાર્યક્ષેત્ર બનાવવું જોઇએ.

રાજબંધારણના સિદ્ધાંતનો વિપર્યય.

જે રોલેટ બિલ પસાર કરવામાં આવ્યું છે તેની મુખ્ય કલમો ગયા અંકમાં કાંઇક સમજુતી સાથે રજુ કરવામાં આવી છે તેમજ સીલેક્ટ કમિટીમાં કરવામાં આવેલા ફેરફાર વિષે પણ તેમાં ટુંક સુચન કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી આ કાયદાના બીજા વાંચન વખતે વડી ધારાસભામાં આશરે દોઢસો સુધારા રજુ કરવામાં આવ્યા હતા તો પણ તેમાં કંઇ મુદ્દાનો સુધારો થયો નથી. એટલે ફરીથી આ કાયદાનાં મુખ્ય અનિષ્ટ તત્વો નજર નીચે ફેરવી જઇશું. સૌ સુધરેલા દેશના રાજ્યબંધારણોનો એ સિદ્ધાંત છે કે તેમાં ત્રણ અંગ હોવા જોઇએ: (૧) ધારા બાંધવાની સત્તા, (૨) કારોબારી સત્તા અને (૩) ન્યાય આપવાની સત્તા. આ ત્રણ સત્તાઓ અનુક્રમે ધારાસભાઓ, કારોબારી સરકાર અને ન્યાયની અદાલતો ધરાવે છે. આ વિભાગ જુના વખતથી જોવામાં આવે છે અને રાજ્ય પ્રજાસત્તાક કે પ્રજાને જવાબદાર ન હોય ત્યાં પણ સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે એખલાસ રહે–સરકાર પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે અને પ્રજાને ન્યાય મળે તે માટે આ વિભાગ જરૂરનો ગણાય છે. હવે આ વિભાગનો હેતુ બરાબર સધાય તે માટે જરૂરનું છે કે આ

ત્રણુ સત્તાઓ એક બીજાથી પુરેપુરી તો નહિ પણુ વ્યાવહારિક રીતે ઘણે અંશે એક બીજાથી સ્વતંત્ર હોવી જોઇએ. આ ત્રણે સત્તાનાં મૂળ કેવળ રાજામાં કે કેવળ પ્રજામાં કે પ્રજાને જવાબદાર, પાર્લામેન્ટ, પ્રધાનમંડળ કે રાજ્યમાં હોય, પણુ તે જૂદી જૂદી સત્તાઓ ધારણુ કરનાર વ્યક્તિઓ એક બીજાના ઉપર સીધી અસર કરવાને અશક્ત હોવી જોઇએ. ઇંગ્લાંડમાં પ્રજામતથી આમની સભા–ધારામંડળ–ચૂંટાય છે તેમાં વધુ મત ધરાવનાર પક્ષના આગેવાનમાંથી રાજા પ્રધાનોને નીમે છે અને રાજા અને પ્રધાનો મળીને ન્યાયાધીશો નીમે છે. આવો પરસ્પર સંબંધ હોવા છતાં કારોબારી સત્તા એક પાસ ધારામંડળને અને બીજી પાસ ન્યાયાધીશોને અસર કરી શકતી નથી. અમેરિકામાં તો આ ત્રણે સત્તાઓનો એવો સખ્ત વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી તેના સમન્વય અને સહકાર વિષે પરદેશી લોકોને ઘણીજ શંકા થાય છે, અને છતાં અણીશુદ્ધ ન્યાય અને સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને અનુસરીને અમેરિકાની પ્રજાએ આ સંપૂર્ણ વિભાગને નભાવ્યો છે અને સફળ બનાવ્યો છે. આપણા દેશમાં સ્થિતિ જુદી છે. હાલનાં ધારામંડળો કારોબારી સત્તાના સલાહકારક મંડળ જેવાં છે અને તે એની સત્તાનો ભેદ જેવો બહારથી દેખાય છે તેવો ખરી રીતે નથી પણુ ન્યાયના ઉંચામાં ઉંચા અમલદારો બ્રિટીશ સરકાર નીમે છે એટલે ન્યાય અને કારોબારી ખાતાંનાં શિખર જુદાં છે–જો કે તેનાં તળીયામાં ઘણી સેળભેળ જોવામાં આવે છે.

હવે આ સ્થિતિમાં રોલેટ બિલથી ભયંકર ફેરફાર થાય છે. ધારા મંડળો તો નામની જ સત્તા ધરાવતાં હોવાથી માત્ર ન્યાય ખાતાંની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાના જાનમાલ જાળવવાની તેની શક્તિ ઉપરજ બ્રિટીશ સરકારમાં કંઇક વિશ્વાસ બેઠેલો છે પણુ હવે આ બિલના પહેલા ભાગમાં ન્યાયમંદિરની ઘણી વિધિઓ વગરનું ન્યાયાસન રચવામાં આવ્યું છે ત્યારે બાકીના ભાગમાં તો અત્યાર સુધીમાં જેવા હુકમો ન્યાયમંદિર જ પસાર કરી શકે એમ હતું તે હવે કારોબારી સરકારના હાથમાં જશે અને તે વિષે તો રીતસર ન્યાય આપવાનો દેખાવ પણુ કરવામાં આવશે નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાય ખાતાની સતાઓ આ કાયદાની રૂએ કારોબારી સરકાર જ પચાવી પડશે. સુધરેલા દેશમાં સરકારના ત્રણ અંગ હોય છે તેને બદલે અહીંઆં તો પહેલેથી જ બે છે અને હવે તો એમાંથી ન્યાય ખાતાને કારોબારી સતા હજમ કરશે એટલે નિરંકુશ આપખુદી સત્તા રહેવા સંભવ છે. આપણા દેશમાં નથી આપણી પાસે પાર્લામેન્ટ કે જેમાં સવાલો પુછીને અને ઠરાવો પસાર કરીને કારોબારી સત્તાને તરવારની ધાર ઉપર રાખી શકીએ અને જે ઉંચામાં ઉંચી અદાલતમાં ન્યાય મળવાની ઝાંખી આશાઓ પણુ આપણુને રહેતી હતી તેના દરવાજા પણુ આપણી સામે હવે બંધ થયા છે. ખરેખર જો રાજકીય સુધારાનો સૂર્ય આપણા દેશમાં ઉગે તેના પહેલાંના અરૂણુ રૂપે આ કાયદાને ગણુવાનો હોય તો તે પ્રકાશનો સૂર્ય કે અંધકારનો અંબાર છે તે વિષે આપણુને ગંભીર શંકા થાય છે.

ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસ પર પાણી.

ઇંગ્લાંડ સ્વતંત્રતાની ભૂમિ કહેવાય છે. તેની પાર્લામેન્ટ એ પ્રજાસત્તાની જૂનામાં જૂની મૂર્તિ છે. પોતાના રાજતંત્રને સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યના સિદ્ધાંતથી સંચાલન કરી

ઇંગ્લાંડની પ્રજાએ અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને બીજા દેશોને તેમ કરવા પ્રેર્યા છે. જોન રાજાની પાસેથી જોર જુલમથી સ્વતંત્રતાના જે ખરીતા ઉપર ઈંગ્લાંડનાં દેશભક્ત ઉમરાવોએ સહી લીધી હતી તેને હાલ છોડી દઇશું. પહેલા ચાર્લ્સે ધારા બાંધનાર પાર્લામેન્ટ અને રીતસર સ્થપાએલા ન્યાય મંદિરોની અવગણના કરીને નિરંકુશપણે વર્તવા માંડયું ત્યારે પાર્લામેન્ટે નીચેના ઠરાવ પસાર કર્યા હતાઃ—

"૧. જ્યાં સુધી કેદ કરવા માટે કે બંધી કરવા માટે કાયદેસર કારણ આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઇ સ્વતંત્ર માણસને કેદ કરવો નહિ કે બંધનમાં રાખવો નહિ."

૨. રાજા કે પ્રીવી કાઉન્સીલના હુકમથી પણ કોઇને કેદ કરવામાં આવે કે બંધનમ રાખવામાં આવે તો તે માગણી કરે તો "હેબીઅસકોર્પસ" નો હુકમ તેને આપવો (એટલે તેની કાયદેસર તપાસ થઈ શકશે.)

૩. જે હુકમમાં, કેદ કરવા માટે કે બંધનમાં રાખવા માટે કાંઇ કારણ જણાવવામાં ન આવે તો તેને છોડી મુકવો; નહિ તો તેને જામીન પર છોડવો."

આ પાર્લામેન્ટના ઠરાવો માત્ર ઠરાવો રહ્યા નથી પણ તે ઇંગ્લાંડના રાજ્ય બંધારણમાં જડાઇ ગયા છે. ન્યાયની અદાલતમાં પદ્ધતિસર તપાસ કર્યા શિવાય કોઈ પણ માણસના જાનમાલ કે સ્વતંત્રતાને સ્હેજ પણ આંચ લગાડી શકાય નહિ એ દરેક અંગ્રેજ પોતાનો કુદરતી હક સમજે છે, તેના રાજકીય જીવનની તે આબોહવા છે, તે શીવાય તે જીવી શકે નહી—જીવન સહન કરે નહિ. આ લડાઇના અસાધારણ સંયોગોમાં જર્મન કાવત્રાં અટકાવવાની ખાતર ડીફેન્સ ઓફ ધી રેલ્મ એક્ટ નામના કાયદાથી ઇંગ્લંડની સરકારે કાયદાની તપાસ વગર શંકા પડતાં માણસોને કેદ કરવાની સત્તા લીધી હતી અને તે કાયદો લડાઈ પૂરી થતાં રદ થશે. આવો અપવાદ એ સામાન્ય નિયમને પૂરવાર કરે છે કે ઈંગ્લાંડની અને બીજી સુધરેલી પ્રજાઓ અંગત સ્વતંત્રતા વિષે બહુ ચુસ્ત છે. હાલ થોડા બોલ્શેવીસ્ટ રાજદ્રોહીઓ ઈંગ્લાંડમાં વસે છે એવા કારણસર રોલેટ બિલ જેવો કાયદો પસાર કરવાનો ખ્યાલ પણ ત્યાંની સરકાર કરી શકે નહી. પણ જે સિદ્ધાંતો ઇંગ્લાંડમાં વધારેમાં વધારે પવિત્ર ગણાય છે તેને પગ નીચે ચાંપવામાં અહીંઆની સરકાર સ્હેજ પણ અચકાતી નથી. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસનો સાર મુંબઇની છેલ્લી કોન્ગ્રેસે કુદરતી હકના જાહેરનામામાં તારવ્યો હતો અને તેવામાંજ તે સારથી તદ્દન વિરૂદ્ધ કાયદો પસાર કરવાનું સરકારે ધાર્યું છે. આમ ઇંગ્લાંડના રાજકર્તાઓ અધિકારના મદમાં અને પરપ્રજાની શંકાના આવેશમાં પોતાના ઇતિહાસ પર પાણી ફેરવે છે.

કાયદેસર ચળવળ પર છીણી.

પ્રજા પક્ષ તરફથી ઘણા સભાસદોએ પહેલેથી જ વડી ધારાસભામાં જણાવ્યું હતું કે આ કાયદો રજુ કરવામાં સરકારનો હેતુ બંડખોર રાજ્યદ્રોહીઓ પર જ અંકુશ મુકવાનો હોય તો પણ તે કાયદેસર ચળવળને જોખમ રૂપ બનશે. સીલેક્ટ કમિટીમાં આ ચર્ચા થતાં આ કાયદાને રાજદ્રોહી અને અરાજકતાના ગુન્હાને લગતો કાયદો (Revolutionary and anarchical crimes Act) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પણ દેખીતી રીતે નામમાં આવો ફેરફાર કરવાથી અથવા કાયદામાં બે ચાર જગ્યાએ આ

શબ્દો મૂકવાથી કંઇ ફેરફાર થતો નથી. આ કાયદાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ભાગનો અમલ કરતા પૂર્વે અમુક પ્રકારના ગુન્હા તે ભાગમાં વિશેષ કરીને પ્રચલિત છે અથવા થવાનો સંભવ છે એવી હિંદી સરકારની ખાત્રી થવી જોઇએ. આવા જે ગુન્હાની ટીપ જૂદી આપવામાં આવી છે તેમાં એકકે કલમનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે સીલેકટ કમિટીમાં થએલા ફેરફાર પહેલાં જેમ આ ભાગનો અમલ થઇ શકે તેવી જ રીતે હવે પણ થશે. જે ભાગમાં આ કાયદાનો અમલ કરવાનું નક્કી થાય ત્યાં સ્થાનિક સરકારના અમલદારોને શંકિત લાગે એવા કોઇ પણ માણસને નજરકેદ કરવાની કે કેદ કરવાની સત્તા જ્યાં સુધી કાયદા પોથીમાં મોજૂદ છે ત્યાં સુધી તે હિંદીવાનોના કુદરતી હકનો શત્રુ છે અને કાયદાના વિશેષણમાં ફેરફાર કરવાથી તેનું ઝેર ઓછું થતું નથી. ઉલટું એમ કહી શકાય કે મુઠ્ઠીભર રાજદ્રોહીઓને જ અંકુશમાં લાવવાને આ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો છે એવો દેખાવ કરીને સરકાર આ કાયદાનું ભયંકર સ્વરૂપ ઢાંકવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ એ ઢાંકપિછોડો મિથ્યા છે. સરકાર તો આ કાયદાની કળેકળ સમજે છે અને પ્રજા પણ તેમાં કરેલા નામના સુધારાથી સ્હેજ પણ છેતરાતી નથી.

નામદાર શર્માએ આ બિલના બીજા વાચન વખતે એવો સુધારો રજુ કર્યો હતો કે "હિંદમાં સ્થપાએલી નામદાર શાહેનશાહની સરકારને જોરથી ઉથલાવી નાખવાના હેતુ વાળી ચળવળ એ રાજદ્રોહી ચળવળનો અર્થ છે એવા શબ્દો બીજી કલમમાં ઉમેરવા." આ સુધારો રજુ કરતાં તે સભાસદે જણાવ્યું કે આવા મુદ્દાના શબ્દોનો અર્થ સ્થાનિક સરકાર પોતાની મરજી મુજબ કરે અને તેથી તેમને અનિષ્ટ લાગતી કાયદેસર ચળવળને પણ ડામવાને આ કાયદાનો ઉપયોગ કરે એવો સંભવ રહે છે. અને હોમરૂલની ચળવળ વિષે હિંદી સરકાર તરફથી મોકલવામાં આવેલા એક સૂચનાપત્રથી અને મદ્રાસની ધારાસભામાં લોર્ડ પેન્ટલેંડે તારીખ ૨૮-૫-૧૭ ના રોજ કરેલા ભાષણથી પુરવાર થાય છે કે આ સંભવ કેવળ કાલ્પનિક નથી પણ ખરો છે. આ સુધારાને ડો. સપ્રુ, પંડિત માલવીઆ, નામદાર શાસ્ત્રી, નામદાર બેનરજી, નામદાર ઝીણા વગેરે સૌ પક્ષના સભાસદોએ ટેકો આપ્યો હતો. સરકાર તરફથી તેની સામે બોલતાં સર વિલ્યમ વિન્સેંટે જણાવ્યું કે આ શબ્દોનો અર્થ તો દરેક માણસ જાણે છે અને કાયદામાં તેની વ્યાખ્યા આપવાની જરૂર નથી. તે સંબંધમાં આપણા તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે "રેવોલ્યુશનરી" એ શબ્દના સાધારણ વાતચીતમાં અને લખાણમાં જૂદા જૂદા અર્થ થાય છે, તે એટલે સુધી કે કોઇ પણ અસાધારણ પ્રકારના વિચાર કે કાર્યને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ વિષે સરકાર તરફથી એટલું જ આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું કે તેઓ ઘણી કાળજી અને ચોકસાઇથી અર્થ કરી આ કાયદાનો અમલ કરશે. આ સુધારો ૧૮ વિરૂદ્ધ ૩૩ મતે નામંજુર થયો. ખરી વાત એ છે કે સરકારના આવા આશ્વાસનમાં ભૂતકાળના અનુભવથી પ્રજાને તલભાર વિશ્વાસ નથી. છાપખાનાંના અને બીજા ઘણાએ કાયદાના સંબંધમાં સરકારે આપેલાં વચનો જૂદાં જૂદાં કારણોથી પળાયાં નથી. બીજી પાસ સામાન્ય શબ્દો વાપરવાથી જે નિરંકુશ સત્તા સરકારને મળે છે તેના પર વ્યાખ્યાની મર્યાદા સરકારને જોઇતી નથી. કોઇ પણ વખતે ઠીક લાગે તેવી રીતે પ્રજાને દાબમાં રાખવાની સત્તા સરકારને આ કાયદાથી જોઇએ છે.

આ કાયદાથી કાયદેસર ચળવળને ઇજા ન પહોંચે તે માટે એવો સુધારો સૂચવવામાં આવ્યો હતો કે જે ગુન્હા પ્રચલિત થયાની ખાત્રી થવાથી હિંદી સરકાર આ કાયદાના જૂદા જૂદા ભાગનો અમલ કરી શકે તેની યાદીમાંથી ફોજદારી કાયદાની ૧૨૪ અ કલમ બાતલ કરવી, રોલેટ કમિટીએ આ કલમ પોતાની ટીપમાં નાંખી નહતી તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. સરકારી તંત્રને બંડથી ઉથલાવી નાંખનાર વર્ગને અંકુશમાં રાખવા આ કાયદો રચાયો હોય તો તે સંબંધી ગુન્હાને જ આ કાયદો મર્યાદિત કરવો જોઇએ. ૧૨૪ અ કલમ સરકાર વિરૂદ્ધ લાગણી ફેલાવવા વિષે છે અને તેથી કાયદેસર ચળવળ કરનાર કાંતો પોતાની ભૂલથી અથવા સરકાર અને ન્યાયાધીશોની વક્રતાથી તેમાં સપડાઇ જાય એવો સંભવ રહે છે. તો કાયદાના સ્પષ્ટ હેતુ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર જે કલમથી સામાન્ય રાજકીય હિલચાલને જોખમ પહોંચે એમ હોય તે ગુન્હાની ટીપમાંથી બાતલ કરવી જ જોઇએ. વિશેષમાં આ કલમ મુજબ કોઇ માણસે ગુન્હો કર્યો છે કે નહિં તેની તપાસ કોર્ટમાં કરવામાં નહિં આવે પણ સ્થાનિક સરકાર અને કારોબારી તથા પોલીસના અમલદારો તેનો નિર્ણય કરશે. આથી ન્યાયની કોર્ટ જે લખાણ કે ભાષણને નિર્દોષ ગણે તેને ગુસ્સે થયેલા અમલદારો આ કલમમાં સ્હેજે લાવી શકે. આ દલીલ સીધી અને સ્પષ્ટ છે અને રોલેટ કમિટીએ આ કલમ ટીપમાં દાખલ નથી કરી એ તેને ઘણું વજન આપે છે. છતાં અમર્યાદિત સત્તાની લોભી સરકારે આ સુધારો ન કર્યો એટલે તે નામંજુર થયો. આમ બંને રીતે કાયદેસર ચળવળને આંચ ન આવે એવા સુધારાનો નકાર કરીને સર વિલ્યમ વિન્સેન્ટ શાંત ચિત્તે આપણને શિખામણ આપે છે કે તમે ચિંતા ન કરશો, અમે બધું સંભાળીશું. દેહસો વર્ષની આપખુદીથી જેમના હાથ રંગાએલા થયા છે તેવા અમલદારોનાં વચન અને વર્તન ઉપર કોને વિશ્વાસ આવશે !

સત્યાગ્રહ.

આમ આ કાયદો સારી હિંદી પ્રજાને જોખમ ભરેલો છે, તથા અપમાનરૂપ છે, અને તેથી અસહ્ય છે. રાજ્યકર્તાના જે સાધારણ અત્યાચારો સહન કરી શકાય એમ હોય છે તેની સામે અરજીઓ સભાઓ, સામાન્ય ચળવળ વગેરે સામાન્ય ઉપાયો યોજવામાં આવે છે. પણ જ્યારે પ્રજા પર અસહ્ય જુલમ થાય છે ત્યારે ઇંગ્લંડ ફ્રાંસ અમેરિકાના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે તેમ અને હાલમાં આયર્લેન્ડમાં અને ઇજીપ્તમાં બને છે તેમ લોકો હુલ્લડ કરે છે અને રાજ્યને મ્હાત્ કરવા કોશીશ કરે છે. આવી લડતમાં શારીરિક અને ઐહિક બળની સ્હામે તેજ પ્રકારનું બળ યોજવામાં આવે છે. બીજી લડત ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક છે કારણ કે તેમાં રાજ્યના ઐહિક બળની સ્હામે શસ્ત્ર વગેરે સાધન રહિત પ્રજાનું–અલ્પ તેના થોડા કે વધારે માણસોનું આત્મબળ ટકે છે અને આવી લડતને સત્યાગ્રહનું નામ આપવામાં આવે છે. આમાં સત્યનું સ્વરૂપ સમજી તેનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. હવે સૌ કોઇ જોઇ શકશે કે જે કાળો કાયદો સરકારે પસાર કર્યો છે તે સત્ય અને નીતિના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ છે તેથી તેની સ્હામે આગ્રહ કરવો–મતલબ કે તેનું ઉલ્લંઘન કરી તે માટે જે દુઃખ પડે તે શાંતિથી સહન કરવાં એ સત્યાગ્રહ છે. પણ આટલું જ બસ નથી. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસનો જેમણે અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જાણે છે કે જ્યારે રાજા બાજો જેમ્સ

અનેક પ્રકારનો જુલ્મ કરીને છેવટે પ્રજાથી ગભરાઈને પરદેશ ન્હાસી ગયો ત્યારે બ્રિટીશ આમની સભાએ એવા મુદ્દાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ જે અલિખિત કાનુનોથી નિયમિત થાય છે તેનો તે રાજાએ ભંગ કર્યો હોવાથી તેણે રાજ્યગાદી પર પોતાનો હક ગુમાવ્યો છે અને તેથી તે ગાદી ખાલી છે. અર્થાત્ રાજ બંધારણના મૂળ સિદ્ધાંતોનો ભંગ થાય એવી રીતે રાજા વર્તન ચલાવે ત્યારે તે રાજાના કાયદા પ્રજાના માનને પાત્ર રહેતા નથી. ગયા અંકમાં પ્રકટ થયેલા અમેરીકન મહાત્મા થોરોનો લેખ પરથી જણાયું હશે કે જે રાજ્યનીતિના મૂળ સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ કંઇ પણ આચરણ કરે તેને કર આપીને મદદ આપવી એ તેઓ પાપનું કાર્ય ગણે છે. અર્થાત્ સત્યાગ્રહી સરકારના માત્ર અસહ્ય જૂલ્મી કાયદા કે કૃત્ય સ્હામે નહિ પણ બીજા જે કોઇ કાયદા ધર્મ કે નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ન હોય તેની સ્હામે થઇ શકે છે.

આ સંબંધમાં બે વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. પ્રથમ તો સત્યાગ્રહી બંડખોર ન હોવાથી તે એકી વખતે બધા કાયદાનો ભંગ કરતો નથી પણ પહેલેથી નક્કી કરેલા અમુક જ કાયદાનો ઈરાદાપૂર્વક ભંગ કરે છે. આવા સત્યાગ્રહીના આચરણથી પ્રજાની સ્થિતિ અને શાંતિને કંઇ પણ આંચ આવતી નથી. તે સરકાર સ્હામે દ્વેષથી નહિ પણ સરકારને પ્રજામતને તાબે કરવાના દૃઢ નિશ્ચયથી જ સૌ કાંઇ કરતો હોવાથી તે જે કાયદાનો ભંગ કરવાનું નક્કી કરે તે શિવાયના તમામ કાયદાનું ચુસ્તપણે પાલન કરે છે. બીજું સત્યાગ્રહી રાજ્યદ્રોહી ન હોવાથી તે જે કાયદાનો ભંગ કરે છે તેના ફરમાનને તાબે થતો નથી પણ તેમ કરવા માટે કાયદાથી જે શિક્ષા નક્કી કરવામાં આવી હોય તેને આનંદથી વધાવી લે છે. આમ તે જે કાયદો તોડે છે તેને પણ એક રીતે નહિ તો બીજી રીતે તે વશ થાય છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે સત્યાગ્રહની લડત એ શરીરબળ સ્હામે આત્મબળની લડત છે. રાજ્યની પાસે નાણું શસ્ત્ર સિપાઇઓ વગેરે સૌ ઐહિક સાધનો છે. સત્યાગ્રહી પાસે આમાંનું કંઇ ન હોય અને હોય તો પણ તેના કાર્ય માટે તેની જરૂર નથી. માત્ર સત્ય તેના બાજુએ છે અથવા તેના આત્મામાં સત્ય અને બળ રહેલાં છે તેના વડે સરકારના એક અથવા એક પછી એક અનેક કાયદાનો ભંગ કરી પોતાના શરીર પર દુઃખ વહોરી લે છે. શસ્ત્ર અને સત્યના યુદ્ધમાં જો સત્યાગ્રહી શાંત અડગ અને નિશ્ચયાત્મક રહે તો જરૂર મોડાં વ્હેલાં સ્હામાના હાથમાંથી શસ્ત્ર સરી પડશે કારણ કે સત્યાગ્રહીનો અજેય આત્મા તેને વશ કરી પોતાના સત્યની ખાત્રી કરાવશે. હરિશ્ચંદ્ર અને પ્રલ્હાદે, દક્ષિણ આફ્રિકાનાં આપણા ભાઇ બ્હેનોએ અને ખેડાના ખેડુતોએ આમ જ હસતે મ્હોંએ રાજ્યના [illegible] સહન કરીને જય મેળવ્યો હતો. આ સૌથી મ્હોટી લડતમાં પણ જો આપણો આત્મા અડગ રહેશે તો આપણો વિજય ચોક્કસ છે.

પ્રથમ પગલાં.

તા. ૨૪-૩-૧૯ ને દિને મહાત્મા ગાંધીએ મદ્રાસથી નીચેનો યાદગાર સંદેશો બહાર પાડ્યો હતો:—

જે ઘણી સભાઓમાં સમજાવવા યત્ન કર્યો છે તે પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એ ખરી રીતે ધાર્મિક હીલચાલ છે. તે શુદ્ધિ અને તપની ક્રિયા છે. અને દુઃખ સહન કરીને સુધારા મેળવવાનો અને દુઃખનું

નોંધ.

નિવારણ કરવાનો તે એક રસ્તો છે. તેથી હું સૂચના કરું છું કે ૧૯૧૯ ના બીલ નં. ૨
વાઈસરૉયની મંજુરી પ્રગટ કરવામાં આવી તે પછીના બીજા રવિવારને માનભંગ અને
દિવસ તરીકે પાળવો. આ પ્રસંગને છાજે એવી રીતે શોકલાગણી અસરકારક રીતે જાહેર
મારી નીચે મુજબ સલાહ છે. આગલી રાત્રે જમ્યા પછી ૨૪ કલાક સુધી બધા પુખ્ત ઉમરના
એ જેને ધર્મ અથવા તદુરસ્તના કારણથી બાધ ન હોય તેમણે ઉપવાસ કરવો. આ ઉપ
પણ પ્રકારે લાંઘણ રૂપે ગણવાનો નથી અથવા તો સરકાર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે દબાણ
તેનો હેતુ સમજાવવાના નથી. સત્યાગ્રહીઓએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં કાયદાનો જે ભંગ
માટે તેમને તૈયાર કરવાની આ એક જરૂરી તાલીમ ગણવાની છે. જાહેર હિત માટે
તે શિવાયનું તમામ કામ તે દિવસે બંધ રાખવું. બજાર અને બીજા ધંધારોજગારના
તે દિવસે બંધ રાખવા.

જે કામદારોને રવિવારે પણ કામ કરવું પડતું હોય તેઓ પહેલેથી રજા મેળવીને
શકે. સરકારી નોકરોને પણ ઉપરની બે સૂચનાઓ પાળવાની ભલામણ કરતાં હું
કારણ કે જો કે રાજકીય સભાઓ અને ચર્ચાઓમાં તેમણે ભાગ ન લેવો એ તેમ
કરીને વ્યાજબી છે તો પણ મારા મત પ્રમાણે મુદ્દાની બાબતો વિષે પોતાની લાગણી
મર્યાદિત રીતે દર્શાવવાનો તેમને હક છેજ. તે દિવસે હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગમાં અ..
પણ જાહેર સભા ભરીને તેમાં આ કાયદો રદ કરવાની વિનંતિ કરવાને ઠરાવ પસાર કર
સલાહ સ્વીકારવા લાયક ગણાય તો આ વિષે વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય જવાબદારી સત્ય
ઓને શિર રહેશે. પણ હું ઉમેદ રાખું છું કે બીજી જાહેર સંસ્થાઓ પણ આ કાર્યને સ
મદદ કરશે. ”

આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી ઉપવાસ અને હડતાળનો ધર્મ સાથે સંબંધ ગ
ઉપવાસ કરનાર માણસ પોતાના ખોરાકના અર્થાત્ શરીરના નહિ પણ આત્માન
ટકી રહે છે. કામધંધો બંધ કરનાર વેપારીઓ અને મજુરો તે દિવસે પોતા
રોજગાર પર નહિ પણ ધર્મના કાર્યપર ટકે છે. વળી ખોરાક અને વ્યવહારમાંથ
થયેલું મન વધારે પવિત્ર બની ધર્મમાં વધારે એકતાર થઈ શકે છે. આખા
ઐહિક કાર્ય સમાપ્ત થતાં ધર્મકાર્યમાં પૂરો વખત પણ આપી શકાય છે. આમ
અને હડતાળનું ધાર્મિક રહસ્ય આપણા દેશમાં સમજાયેલું હોવા છતાં રાજકીય
તેનો પ્રયોગ કેવળ નવો છે. જનસમુદાયના મનમાંથી આ લડતનો ધાર્મિક ખ્યાલ
થાય છે એટલું જ નહિ પણ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનાર સૌ કોઈ વધારે સારી રીતે
શકે છે કે કાયદા તોડવાની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ પર નહિ પણ આત્માની આંતર્ શુદ્ધિ અને
પર આ લડતનો આધાર છે. પરિણામે જણાય છે કે તે પ્રમાણે દિલ્હી, અ
મુલતાન, કરાચી અને હૈદરાબાદ, મુંબાઈ અને અમદાવાદ વગેરે મ્હોટાં ....
ન્હાનાં ગામ અને ગામડાંમાં લગભગ એકેએક દુકાન બંધ રહી, લાખો પુરુષો
સ્ત્રીઓએ ઉપવાસ કર્યો અને તેથી ઘણા વધારે માણસોએ સરઘસમાં તેમજ
સભામાં ભાગ લીધો. તેથી દરેક ઘર અને કુટુંબમાં કાળા કાયદા અને સત્યાગ્રહની
કંઈક ખ્યાલ વીજળીની ત્વરાથી ફેલાઈ ગયો છે.

મહાત્મા ગાંધીએ રવિવાર તા. ૬-૪-૧૯ — રોજ સૌ કોઈને ભરવાની
વાને નીચેનો સંદેશો મોકલ્યો હતો:-

નવજીવન અને સત્ય.

અને બ્હેનો,

। લડતમાં જીતનો આધાર બાહ્ય કારણોપર રહે છે. અને તે વિષે એકજ પરિણામ આવી શકે. સત્યાગ્રહ-લડતનાં જીતનાં કારણો કેવળ આંતરિક છે. અને તેમાં પરિણામ એકજ આવી શકે; હાર જેવી વસ્તુ સત્યાગ્રહમાં છેજ નહીં. સત્યાગ્રહના બળનાં પ્રમાણમાં જીતવહેલી કે મોડી અથવા પાછળ ઠેલાય છે. આવી અલૌકિક લડતની ઢબ અદ્ભુતજ છે. આવતી કાલે ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરીને ઉપવાસ કરીને રોજગાર બંધ કરીને પવિત્ર થવા ઇચ્છીએ છીએ અને આપણે કાયદાનો સાદર નિરાદર કરવાની યોગ્યતા મેળવવાના છીએ ઉપવાસાદિનું આ કારણ. મારી મહારી વિનંતિ છે કે આપણે થોડા કેટલા માણસો હોઈએ પણ જો સત્યનેજ વળગીને કોઇના પણ જાન માલને ઈજા નહિ પહોંચાડીએ તો જીત વહેલી મેળવીશું અને લાયની રહેલા હિન્દને મુક્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે અવશ્ય ફલીભુત થઈશું."

સંદેશો વાંચી રહ્યા પછી નિચેના ઠરાવો સભાઓમાં સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

ઠરાવ પહેલો.

દિલ્હી સ્થિતિને સમયે મહાસંયમ બતાવ્યો તેને સારૂ દિલ્હીના રહીશોને ....ની આ સભા મુબારકબાદી આપે છે. તેમજ સન્યાસી શ્રદ્ધાનંદજી (ઉર્ફે મહાત્મા મુનશી-) હકીમજી અજમલખાનને તેમના વખાણવા લાયક શ્રખીપણાને સારૂ મુબારકબાદી આપે છે. રાનિક અધિકારીઓના હુકમથી ચાલેલા ગોળીબારથી મૃત્યુ પામેલા નિર્દોષ હિન્દીઓના આ સભા માનપૂર્વક દિલાસો બતાવે છે."

ઠરાવ બીજો.

.........ના રહીશોની આ સભા નામદાર હિંદી વજીરને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે નામદાર હને તેઓ એવી સલાહ આપે કે વડી ધારાસભામાં પસાર થયલા રોલેટ એક્ટને શહેનશાહ રદ કરે એ કાયદો પોતે ખરાબ છે અને તદ્દન બીન જરૂરી છે એટલુંજ નહિ પણ તે કાયદો જાહેર થયેલા પ્રજામતની વિરૂદ્ધ જઇને પસાર કરવામાં આવેલો છે. વળી આ સભા નામદાર વાઈસરાય નમ્રતાપૂર્વક અરજ ગુજારે છે કે તેઓ સાહેબ મજકૂર કારણને લીધે નં. ૨ નું રોલેટ બીલ પાછું ."

ઉપવાસ અને હડતાલના રવિવાર પછી બીજે દિવસે સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરે મહાત્મા ગાંધીજીએ સંકલ્પ કર્યો હતો અને તે મુજબ મુંબાઇ અને અમદાવાદમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. 'હિન્દસ્વરાજ્ય' નામનું મહાત્મા ગાંધીજીનું જે પુસ્તક હિન્દી-રે આશરે નવ વર્ષપર જપ્ત કર્યુ હતું અને તે હિન્દમાં લાવવાની બંધી કરી હતી છાપેલી હજારો નકલો તા. ૭-૪-૧૯થી વહેંચવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ પછીની ઘટનાઓ વિષે હવે પછી લખીશું.

તંત્રી.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્.

૧. અમદાવાદમાં રા. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપણા નીચે સને ૧૯૧૬ માં પહેલી મળેલી બેઠકનો રિપોર્ટ પૃષ્ઠ રૉયલ ૮ સાઇઝના ૩૯૧ કિંમત રૂ. ૧—૦—૦.

૨. ભરૂચમાં મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના પ્રમુખપણા નીચે સને ૧૯૧૭ માં મળેલી બીજી બેઠકનો રિપોર્ટ પૃ. ૬૯૦ રૉયલ ૮ પેજી સાઇઝ કિંમત રૂ. ૧—૦—૦.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

૧. મેસર્સ એન એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ.
૨. રા. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન મંત્રી બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્—ભરૂચ.
૩. શાહ મોહનલાલ મનસુખલાલ બુકસેલર, લહેરીપુરા—વડોદરા.
૪. મેસર્સ બેચર મેઘજીની કંપની, બુકસેલર—રાજકોટ.
૫. મંત્રીઓ, ગુજરાત કેળવણી મંડળ ભદ્ર—અમદાવાદ.
૬. સાકરલાલ બુલાખીદાસ બુકસેલર, રીચીરોડ—અમદાવાદ.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી પ્રકટ થએલી

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૧—માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ. લેખકો પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા કિંમત ૦—૧—૦ પૃષ્ઠ ૨૬.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૨—હિન્દીજ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઇએ. લેખક રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર. કિંમત ૦—૦—૬ પૃ. ૧૦.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૩—૩૧ મી અખિલ ભારતવર્ષીય મુસલમાન કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ ગા. હૈદરીનું ભાષણ: ભાષાંતરકર્તા રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા. કિંમત ૦—૧—૦ પૃષ્ઠ ૪૦.

શિક્ષણપત્રિકા નં. ૪—સ્ત્રી કેળવણીની ખાનગી સંસ્થાઓ વિષે કમીટીનો રીપોર્ટ. કિંમત ૦—૨—૦. પૃષ્ઠ ૫૩

મંડળના કાર્યની માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે તેનો અહેવાલ મંત્રીઓને લખીને મંગાવવો.

શિરનામું—ગુજરાત કેળવણી મંડળ.
ભદ્ર—અમદાવાદ.

મુંબઈ હોમ રૂલ લીગ

તરફથી પ્રગટ થતી સ્વરાજ્ય લેખમાળા અને પત્રિકા (ગુજરાતી.)

સ્વરાજ્ય લેખમાળા.

- નં. ૧. સ્વરાજ્ય શા માટે ? ૦—૦—૬
- નં. ૮. સ્વરાજ્ય (૧૯૦૬ કોંગ્રેસમાં પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ) ૦—૧—૦
- નં. ૯. મિસિસ બેસન્ટનો છેલ્લો સંદેશો. ૦—૦—૬
- નં. ૧૧. મેસોપોટેમીઆ કમિશનના રિપોર્ટ સંબંધી મી. મોન્ટેગ્યુનું ભાષણ. ૦—૧—૦
- નં. ૧૨. આત્મબળનું દર્શન (દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીની [illegible]) ૦—૧—૦
- નં. ૧૪. મુંબઈની હોમ રૂલ લીગ તરફથી નામદાર વાઈસરૉય તથા નામદાર મોન્ટેગ્યુને કરેલી અરજી. ૦—૦—૬
- નં. ૧૫. મિસિસ બેસન્ટનું ભાષણ. ૦—[illegible]
- નં. ૧૬. શ્રી. અરવિંદ ઘોષનું ભાષણ ૦—૧—૦
- નં. ૧૭. ઓલ ઇન્ડિયા મોસ્લેમ લીગની ૧૯૧૭ની બેઠક વખતે સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખ મૌ૦ [illegible] સાહેબે આપેલું ભાષણ. ૦—૧—૦
- નં. ૧૮. હિંદુસ્તાનનાં દુઃખો. ૦—૧—૦
- નં. ૧૯. હોમરૂલથી શું મળવાનું છે ? ૦—૨—૦
- નં. ૨૦. લોકશાસન.
- નં. ૨૧. મુંબઈની ખાસ કોંગ્રેસના પ્રમુખ શેઠ હસન ઈમામનું ભાષણ. ૦—૧—૦
- નં. ૨૨. સુધારાની યોજનાની [illegible] અને હિંદી પ્રધાન તરફથી બહાર પડેલા સુધારા સંબંધી વિચાર કરવા મળેલી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં પસાર થયેલા ઠરાવો. ૦—૧—૦

સ્વરાજ્ય પત્રિકા નકલ ૧ પૈસો.

- નં. ૧. [illegible] હોમરૂલનાં ચિહ્ન.
- નં. ૨. [illegible] સ્વરાજ્ય શા માટે ?
- નં. ૩. [illegible] અને સ્વરાજ્ય.
- નં. ૪. હિન્દની ગરીબાઈ.
- નં. ૫. મિસિસ બેસન્ટનો સંદેશો.
- નં. ૬. [illegible] અને અમેરીકા.

નામદાર ગોખલેનાં

ભાષણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

(સચિત્ર.)

ભાગ ૧ લો.

કીંમત દશ આના. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:—હોમરૂલ લીગ—મુંબઈ શાખા.

૨૧૫, હોર્નબી રોડ, ફોર્ટ—મુંબઈ.

[illegible]

[illegible] અમદાવાદ, ગુજરાત.

પુસ્તક ૪ થું.] [અંક ૧૧-૧૨

નવજીવન

અને

સત્ય

અનુક્રમ.

તંત્રી અને પ્રકાશક,

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ., એલએલ. બી.

[illegible]—અમદાવાદ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪—૦—૦, છુટક નકલ આના ૬.

[illegible] સંબંધી [illegible] પત્રવ્યવહાર [illegible], [illegible] અમદાવાદ, એ સરનામે કરવા કૃપા કરવી.

સુતર રંગવાના જુદી જુદી જાતના રંગ
મોટા જથ્થામાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.
રંગવાને કામ આવે એવા દુર દેશાવરથી
ખાસ મંગાવેલા અનેક જાતના
મળશે.

રંગના જથ્થાના વેપારી.

પ્રાગજી સુરજી કું.

ટેલીગ્રાફીક એડ્રેસ : પ્રાગરાજ. ટેલીફોન નંબર ૩૨૧૨૫.

—વધુ વિગત માટે
લખો યા રૂબરૂ મળોઃ—

પ્રાગજી સુરજી કું.

ચાર્ટર્ડ બેન્કના મકાનમાં,
એસ્પ્લેનેડ રોડ,
કોટ—મુંબઈ

ગ્રાહકોને સૂચના.

આ જુલાઇ માસથી આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ **સામાન્ય ગ્રાહકો માટે રૂ. ૩-૮-૦ અને પુસ્તકાલયો માટે રૂ. ૩)** રાખવામાં આવ્યું છે અને તેનાં પાનાંની સંખ્યા ૬૪ થી ૮૦ જેટલી વધારવામાં આવશે. જુલાઇથી ગ્રાહક તરીકે નોંધાયલા અથવા નવા થનાર ગ્રાહકોને આ માસિક વધારેલા લવાજમે વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. હાલના જે ગ્રાહકોને આ વધારેલા લવાજમથી માસિકના ગ્રાહક તરીકે રહેવું ન હોય, તેઓને પહેલેથીજ અમને ખબર આપી દેવા વિનતિ છે.

તંત્રી, નવજીવન અને સત્ય.

નવજીવન અને સત્યની સુચનાઓ.

૧. પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહકોએ પોતાનો નંબર લખવો.

૨. મનીઑર્ડરના કુપનમાં મોકલનારનું નામ અને પૂરેપૂરૂં શરનામું (ગામના નામ) સાથે લખવું.

૩. હિંદુસ્થાન તથા સીલોનની બહાર વી. પી. જઇ શકતું નથી તથા ટપાલનો દર દર પેકેટ દીઠ એક આનો પડે છે; તેથી ત્યાં આ પત્ર, અગાઉથી વર્ષના લવાજમના તથા ટપાલના મળી રૂા. ૨-૯-૦ આગમચથી પોસ્ટલ ઑર્ડરથી મોકલી આપ્યા પછીજ, તેમનું ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધવામાં આવશે.

૪. આ પત્રમાં શુદ્ધ ભાષામાં, પત્રની એક બાજુએ, શાહીથી, તરત વાંચી શકાય એવા અક્ષરે લખેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો ઉપરજ લક્ષ આપી શકાશે.

૫. લખનારાઓ અમારી અંગત જાણ માટે પોતાનું ખરૂં નામ, ઠેકાણું સાથે લખવું. તો તેમના લખાણ ઉપર લક્ષ અપાશે નહીં.

૬. રદ કરેલા લેખો તથા ચર્ચાપત્રો પોસ્ટેજની ટીકીટ મોકલી મંગાવી લેવા.

જાહેર ખબરના ભાવ.

આખું પાનું	એક વર્ષ	રૂા. ૧૭૨	આખું પાનું	૭ માસ	રૂા. ૪૨
અડધું ,,	,,	૪૨	અડધું ,,	,,	૨૪
પા ,,	,,	૨૪	પા ,,	,,	૧૫

પુઠા ઉપરના ખાસ ભાવ માટે લખોઃ—

ભદ્ર—અમદાવાદ.

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,
બી. એ. એલએલ. બી.
તંત્રી અને પ્રકાશક, નવજીવન અને સત્ય.

લગ્ન પ્રસગે-મેળાવડાઓમાં-

ટી પારટી-નાચ પારટી-

વગેરે પ્રસંગોમાં

આ નામ

યાદ રાખજો.

ગોવિંદજી પરૂનજી

સરસમાં સરસ

સ્ટાઈલ-!

ઉંચામાં ઉંચો માલ-

વાજબીમાં વાજબીભાવ!

માટે અમારી ત્રણ દુકાનો

તમારી સેવામાં હાજર છે.

ઠાકોરદ્વાર-ચીરાબજાર-ગ્રાંટરોડ

ટેલીફોન નં. ૧૬૫૬.

રેલ્વેઓનું સ્વરાજ્ય ક્યારે મેળવશો.

“ રેલ્વે જુલમમાંથી ” પરાધીન મુંગા થર્ડ કલાસ રેલ્વે મુસાફરોની મુશ્કલીઓ દુર કરવાને જો તમારે કોઇ પણ પ્રકારની મદદ, ખબર, અગર સહાય્ય જોઇતી હોય અથવા તમારે તમારા હિંદનો ઉદ્યોગ વધારે ફેલાયલો જોવો હોય તો **“ ઇન્ડિયન બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ ”** ના ઉપરીપણા નીચે સ્ટેટ મેનેજમેન્ટ ઓફ રેલ્વેઓ સ્થાપવાનું દબાણ કરવું. આ મંડળીના કાયદાઓની કોપીઓ અને તેનો રીપોર્ટ નીચે જણાવેલ ઠેકાણેથી મળશે—

આ સંસ્થામાં મેમ્બર થવાના વર્ગો નીચે મુજબ છે.

(અ) વાર્ષિક એક રૂપીયો આ સંસ્થામાં ભરનાર એસોસીએશનના મેમ્બર ગણાશે.

(બ) વાર્ષિક રૂ. ૫) ની રકમ ભરનાર એસોસીએશના ‘ફ્રેન્ડ’ તરીકે ગણાશે.

(ક) રૂ. ૨૫) ભરનાર એસોસીએશના ‘લાઇફ મેમ્બર’ ગણાશે.

(ડ) રૂ. ૧૦૦) અને તેથી વધુ ભરનાર એસોસીએશનના ‘પેટ્રન’ ગણાશે. પેટ્રન લાઇફ મેમ્બર અને ફ્રેન્ડને મેમ્બરના જેટલાજ હક છે.

જીવરાજ ગોકલદાસ નેણસી,

હિંદી ઉતારૂઓ તથા વેપારીઓની હાડમારી દુર કરનારી મંડલી.

બોરા બઝાર સ્ટ્રીટ, કોટ—મુંબઇ.

ટેલીફોન નાં૦ ૩૩૨૯.

૫૦૦૯. ૨૬—૮—૧૮.

નવજીવન
અને
સત્ય.

પુસ્તક ૪ થું.]   મે-જુન. ૧૯૧૯.   [અંક ૧૧-૧૨.

જિસેપ મૅઝિનિ.

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૦૯ થી ચાલુ.)

મૅઝિનિના આદર્શ ક્યારનોયે છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હતો એ બીના કરતાં ૧૮૪૯ ના ઈટાલિના સુધરેલી સ્થિતિમાં કોઈ પણ રીતે વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી બીના ન હતી. હું પરસ્પર વિરોધી વાક્યનો ઉપયોગ કરૂં છું એમ લાગતું હોય તો માફ કરશો. મૃત્યુ દ્વારા જ જીવન શક્ય જણાય છે એ તો અનંતકાળનું સત્ય છે. આધુનિક ઈટાલિ જીવતી રહે એટલા માટે મૅઝિનિના આદર્શ મૃત્યુ પામે એ જરૂરનું હતું. મી. કાઈફ કહે છે તે પ્રમાણે, "તેના આદર્શનો ઈટાલિ, પ્રજાસત્તાક જાતિના દરેક સભ્યનો પોતાનામાં સમાવેશ કરનારો, ધર્મગુરૂની જે લુચ્ચાઈથી. તથા જે વહેમોમાંથી મનુષ્યની ગુલામ સુધી અધોગતિ થઈ હતી તેથી વિમુક્ત રહેલો, પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટે માત્ર પોતાને જ આભારી રહેલો અને સમાન કાયદાના રાજ્યથી સુદૃઢ બનેલો એવો હતો. મૅઝિનિ પોતાના મહાન્ યોજનાને તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જે મક્કમપણાથી વળગી રહ્યો હતો, તથા રાષ્ટ્રીય હક્કોની કોઈ પણ પ્રકારની લેવડદેવડ કરવાની તેની અધીરાઈથી તે, જે વ્યવહારૂ રાજ્યનીતિજ્ઞોએ તથા સાધનયુક્ત પુરૂષોએ ૧૮૫૯ માં પરદેશી સહાયથી "ઈટલિય ઐક્ય તરફનું પહેલું પગથિયું સૂચવ્યું હતું તેમના કામથી અલગ રહ્યો હતો." અહીં જોતાં મેં ગયા વિભાગમાં કહ્યું હતું તે પ્રમાણે મૅઝિનિએ પોતાનું કાર્ય સાધ્યું હતું—તેના સ્વભાવનો કોઈ માણસ ઈટલિ માટે જેટલું કાર્ય સાધવાને શક્તિમાન નીવડે તેટલું કદાચ સર્વ કાર્ય સાધ્યું હતું. જે લક્ષ્ય લક્ષમાં રાખવાનું હતું, પણ તેના ઉપાયોથી જે કદી પણ સધાય એમ ન હતું તે લક્ષ્ય તેણે વ્યવહારૂ રાજ્યનીતિજ્ઞ સમક્ષ મૂક્યું હતું. પરંતુ જે આદર્શ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હતો તે માત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્યવિષયક જ ન હતો. નીઓ-ગેલ્ફીક પક્ષને—જે પક્ષ "તત્ત્વજ્ઞાની પ્રજાપ્રભુત્વથી કે સાંપ્રદાયિક રાજા તર-

વીરથી નહિ પણ સુધરેલા અને સુધારનારા પોપના આચાર્યપદથી પુનર્જીવિત થયેલા નવીન અને પ્રતાપી ઈટલિ માટે આશા રાખતો હતો" તે પક્ષને–પણ પોતાનો આદર્શ તજી દેવાની ફરજ પડી હતી. દાઝેલિયો છેક ૧૮૪૭ થી જ આ ભ્રમણા કળી ગયો હતો, કારણ કે તે વર્ષમાં તે રોમથી લખે છેઃ "મારી ખાત્રી થઈ છે કે પાયો નોનોનો જાદુ ટકી રહેશે નહિ. તે દેવદૂત છે, પણ તેની આસપાસ રાક્ષસો ફરી વળ્યા છે; તેનું રાષ્ટ્ર અવ્યવસ્થિત છે, અને તેમાંના લોકો બગડી ગયેલા છે; તે વિટંબણા સાથે કોઈ પણ રીતે લડત ચલાવી શકશે નહિ." એની ભવિષ્ય વાણીની સત્યતા તરત જ સિદ્ધ થઈ. પાયો નોનો નમ્ર અને દયાળુ પુરોહિત હતો, પરંતુ આવા કાર્યની ભવ્યતા કે જરૂર તે સમજ્યો હોત તો પણ પોપના આચાર્યપદને તે કાર્યનું અધ્યક્ષપદ આપવાને તે તદ્દન અશક્તિમાન હતો. નીઓ–ગેલ્ફીય પક્ષના થોડા વખતના આગેવાન ખુદ ગીઓબર્ટિએ ૧૮૫૧ માં 'રિન્નોવૅમેન્ટો' નામક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. પોતાની પહેલાંની પદ્ધતિનો પોતે કરેલો ત્યાગ તેણે તેમાં જાહેર કર્યો, અને ઈટલિય સ્વાતંત્ર્યના અનિવાર્ય પાયા તરીકે સાર્ડીનિયાના અગ્રેસરપણાના સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યો. "જે યુવાન મહારાજા પીડમૉન્ટ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેના શિવાય, આપણા છૂટકારાનું કામ હાથમાં લઈ શકે એવો બીજો કોઈ પણ પુરૂષ હું ઈટલિમાં જોતો નથી. પોતે જે નિયમો માટે સમ ખાધા હતા તે નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનાર પાયસનું, ફર્ડિનાન્ડનું કે લીઓપોલ્ડનું અનુકરણ કરવાને બદલે તે પોતાના નિયમો ધાર્મિક વિધિશી પાળે છે;–અન્ય સમયે આ વખાણ અસહ્ય ગણાત, પણ આજે દૃષ્ટાન્તથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તે વખાણ કંઈ ન્હાનુંસૂનું નથી."

ત્યારે સર્વ ઈટલિય સ્વદેશાભિમાનીઓના, સર્વ ઈટલિય પક્ષોની આશા–અગાઉ તમનો ખાસ પક્ષપાત ગમે તે હતો તો પણ–ધીમે ધીમે સાર્ડીનિયાના ઐક્યરાજ્ય ઉપર એકાગ્ર થવા લાગી, સાર્ડીનિયાના યુવાન રાજા ઉપર એકત્ર થવા લાગી. અને સાર્ડીનિયાના વંશના, સેવૉયના કુટુંબના સંપ્રદાયો, તેમને જે ભાગ લેવાને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું તે ભાગ લેવા માટે અત્યંત અનુકૂળ હતા. તેઓ આલ્પ્સની નીચેના પોતાના રાજ્યમાં સ્હેજ શકમંદ રાજ્યમામલાથી કેવી રીતે સ્થપાયા હતા તે આપણે જોઇ ગયા છીએ. આપણે આટલું પણ જોઇ ગયા છીએ કે અરાઢમી સદીમાં ઇટલિયમાં જે કાંઇ જીવન હતું તે બધું આ પ્રાન્તમાં એકાગ્ર થયું હતું. ૧૮૨૧ ની અને ૧૮૩૩ ની હુલ્લડ વિષયક હીલચાલમાં, ઈટલિના બાકીના રાજકુમારોના કાર્યથી પીડમૉન્ટના રાજ્યકર્તાઓના કાર્યને જૂદું પાડે એવું કદાચ કંઇ જ ન હતું. અલબત્ત, નેપલ્સના અને પીડમૉન્ટના કુલ અખત્યાર વચ્ચે તફાવત જોવાને મૅઝિનિને કંઈ જ કારણ ન હતું અને છતાં ઇટલિના સુધારકોમાં એવી લાગણી હતી–અને તે પણ ચોક્કસ પાયા ઉપર–કે પીડમૉન્ટનું રાજ્યતંત્ર બીજાં રાષ્ટ્રોના રાજ્યતંત્રથી તરાહની બાબતમાં જૂદું પડતું હતું. કંઈ નહિ તોયે, ઈટલિના પ્રાપંચિક રાજાઓમાં એકલો પીડમૉન્ટનો રાજા જ સ્વદેશી હતો. જે લોકો ઉપર તે રાજ્ય ચલાવતો હતો તે લોકોની સાથે વાચાની અને લોહીની બાબતમાં મળતો હતો. પરંતુ આટલેથી જ બસ નથી, પરંતુ ઈટલિના રાજ્યકર્તાઓ પૈકી એકલા પીડમૉન્ટના ચાર્લ્સ આલ્બર્ટે જ ૧૮૪૮ ની વસંતઋતુમાં

પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી લોકોને રાજ્યસભાનું રાજ્યબંધારણ અર્પ્યું હતું. અને સોથી વધારે તો એ કે ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યની પવિત્ર લડતમાં પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી બ્હાર કાઢનાર તે પહેલો જ હતો. જો કે ઑસ્ટ્રિયા અશક્ત છે તો પણ જેમણે છૂટા થવાનો નિશ્ચય કીધો છે, જેમણે એક થવાનો નિશ્ચય કીધો છે એવા લોકો સાથે ઇટલિમાં તેને ટક્કર ઝીલવાની છે એવું ઑસ્ટ્રિયાને ભાન કરાવનાર તે પહેલો જ હતો.

વિકટર ઈમૅન્યુએલ ૧૮૪૯ માં ગાદીએ બેઠા ત્યારે તે માત્ર ઓગણત્રીસ વર્ષનો યુવાન પુરૂષ હતો. પીડમૉન્ટનું અને ઇટલિનું ભવિષ્ય ઉજ્જવલ હતું એમ તો ન જ કહી શકાય, છતાં ઓસ્ટ્રીયા સાથે સંધિ કરવા માટે રૅડેટસ્કિ સાથેના વ્યવહારમાં તેણે જે વર્તણુંક રાખી હતી તેમાં અણછાજતી નિરાશા જેવું કંઇ જ ન હતું. તેણે કહ્યું હતું કે "આવી શરતોને સ્વીકારવા કરતાં વહેલું તો તેની વ્યવસ્થા કરવી એમ જો હોય તો હું સેંકડો રાજ્યોનો ત્યાગ કરીશ. મારા પિતાએ જે સમ ખાધા છે તે હું પાળીશ. છેક મરણ નીપજે ત્યાં સુધી ચાલે એવી લડાઈની તમે ઇચ્છા રાખતા હો તો, ભલે થવા દો! હું મારી પ્રજાને ફરી એક વાર હથિયાર લઇને સજ્જ થવા કહીશ, અને સામાન્ય ઉશ્કેરણી વખતે પીડમૉન્ટ શું શું કરી શકે એમ છે તે તમે જોઇ લેશો. જો મારી પડતી થશે તો તે શરમ ભરેલું ગણાશે નહિ. મારૂં કુટુંબ દેશ-નિકાલનો રસ્તો જાણે છે, બેઆબરૂનો રસ્તો નહિં." અહીં યુવાન રાજાનું દૃઢ, નિશ્ચયી ચારિત્ર્ય વ્યક્ત થાય છે, અને તેની પ્રમાણિકતા પણ ઓછી વ્યક્ત થતી નથી. "મારા પિતાએ જે સમ ખાધા છે તે હું પાળીશ." તેની આખી જીંદગીમાં તે પોતાના વચનને નિમકહલાલ રહ્યો હતો; તેણે લોકોને જે પ્રથમ જાહેરનામું મોકલ્યું હતું તેમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે "આપણું માન અકલંકિત જાળવી રાખવા તરફ, આપણા દેશના ઘા રૂઝાવવા તરફ, આપણી ઉદાર સંસ્થાઓને સુદૃઢ કરવા તરફ, આપણા બધા પ્રયત્નોનું વલણ હોવું જોઇએ. આ કાર્ય હાથમાં લેવાને હું મારી પ્રજાને આજીજી કરૂં છું, આ કાર્ય માટે હું વિધિપૂર્વક સમ ખાઇને પ્રતિજ્ઞા લઈશ, અને એના બદલામાં હું પ્રજા તરફથી સહાયની, સ્નેહની, અને ભરોંસાની રાહ જોઉં છું."

આ વિધિપૂર્વક પ્રતિજ્ઞામાં જણાવેલા હેતુમાંથી વિકટર ઇમૅન્યુએલ કદી પણ ચસ્યો ન હતો, અને જો કે તેટલો વખત ભવિષ્યનો દેખાવ ઘણો જ અંધકારમય હતો તો પણ જે માણસ પાછળ નજર કરવા માંગતો હોય, અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષ દરમ્યાન ઇટલિ જે રસ્તે થઇને ગયો હતો તે રસ્તો દોરવા માગતો હોય તે માણસને માટે, આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ, કંઇ થોડું ઉત્તેજન હતું એમ નહિં. ના, ખુદ હમણાંનો ભૂતકાળ પણ સર્વ ઉત્તેજનથી મુક્ત ન હતો. ૧૮૪૯ ના વિગ્રહને પરિણામે અમુક્ત ઉપદ્રવ થવા પામ્યો હતો એ વાત ખરી છે, પરંતુ એમ છતાં પણ ઇટલિય હીલ-ચાલના ઇતિહાસમાં તે અત્યંત ઉપયોગી રિસાયત થઇ પડી હતી. મી. સાયમન્ડ્ઝ યોગ્ય કહે છે તે પ્રમાણે "તેણે ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યના કર્તવ્યકર્મને પીડમૉન્ટના ઉત્તમોત્તમ લોહીથી પવિત્ર કર્યું હતું, ઇટલિને બાદશાહી સ્વધર્માર્થ દેહત્યાગી વીર આપ્યો હતો, અને સેવૉયના વંશને પ્રગતિમય પદ્ધતિનું વચન આપ્યું. એ પદ્ધતિમાંથી એ વંશ કદી ક્ષણ ભર પણ ચસ્યો ન હતો."

દરમ્યાન ઇટલિમાંના સામાન્ય પ્રતિકાર્ય વચ્ચે વિક્ટર ઇમૅન્યુઅલ અને તેનો પ્રધાન દાઝેલિયો સાર્ડીનિયાના રાજ્યને પુનઃ વ્યવસ્થિત કરવાને તથા દૂરપ્રસારી પ્રકારના રાજ્યબંધારણવિષયક સુધારા અમલમાં મૂકવાને મક્કમ હિમ્મતથી કામે લાગ્યા. પરંતુ હજી પણ મૅઝિનિની આગેવાનીને નમતું આપનારા પ્રજાસત્તાક રાજ્યપંથી અશામ્ય પુરુષોએ જીનોઆમાં જે સાંસારિક અણગમા ઉત્પન્ન કીધા હતા તેની સાથે પહેલાં તો આ બે વીર નરોને પાનું પડવાનું હતું. થોડા વખત ઉપરની સુલેહના સંબંધમાં સાર્ડીનિયાની સરકારને માથે અધમમાં અધમ દ્રોહનો આરોપ ઓરાઢવામાં મૅઝિનિએ અને તેના મિત્રોએ ખચકો ખાધો ન હતો. "ઇટલિ રાજ્યદ્રોહીના પુત્ર કાર્લો આલ્બર્ટોના હાથમાં જાય તેના કરતાં ગુલામ બને એ વધારે સારું." મૅઝિનિ તદ્દન હઠીલો હતો. સારે નસીબે તેના કરતાં વધારે કાર્યદક્ષ પુરુષો એ કામ વિચારશીલ પરિણામ સુધી ચાલુ રાખવાને ઉપાડી લેવાના હતા.

સાંસારિક અણગમાથી પાછા ન હઠવાથી, દાઝેલિયો અને વિક્ટર ઇમૅન્યુઅલ સુધારાને માર્ગે ક્રમશઃ આગળ વધ્યા. તેમની પ્રથમ મુશ્કેલી ધાર્મિક સ્થિતિને લગતી હતી. સાર્ડીનિયાના ન્હાના રાજ્યમાં તે વખતે મઠવાસ સ્વીકારનાર ૪૧ પાદરીઓ, ૧૪૦૦ કરતાં વધારે ધર્માધિકારીઓ, અને ૧૮,૦૦૦ લોકો હતા. અર્થાત્ આખી વસ્તી ધ્યાનમાં લેતાં, દર ૨૧૪ પૈકી એક માણસ ધર્મપંથી હતો. હવે, એમને એમ જોવા જશો તો સરખામણીમાં આ અણઉપયોગી બાબત લાગશે. પણ જ્યારે તમે એટલું યાદ લાવશો કે સાર્ડીનિયામાં ધર્મપીઠ હજી પણ સર્વ ધર્મપંથીઓ ઉપર પોતાનું એકાકી ચલણ હોવાનો દાવો કરતી હતી. ગુન્હેગારોને નિવાસસ્થાન આપવાનો હક્ક હતો. તથા મધ્યયુગી પદ્ધતિના સર્વ ગેરવ્યાજબી હક્કો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, ત્યારે, સુધારકને જે મુશ્કેલીઓ સામે થવું પડયું હશે તેની પરિમિતિ તમે સમજી શકશો. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં આના જેવી સ્થિતિ જોવી હોય તો જરા આગળ જવું પડશે. જે સમયે બીજો હેન્રિ કલૅરેન્ડનના સુપ્રસિદ્ધ રાજ્ય બંધારણની બાબતમાં ધાર્મિક હકુમત મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીને બૅકેટની સામે અથડાતો હતો તે સમય આના જેવો જ હતો. બીજા હેન્રિ માફક વિક્ટર ઇમૅન્યુઅલ દિવાની કાયદા સમક્ષ સમાનતા ઉપર સર્વ મનુષ્યોને લાવી મૂકવાને સચિંત ઇચ્છતો હતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મોપદેશક અદાલતોનું સત્તાની પૂર્ણતા સુધી ચાલૂ રહેલું અસ્તિત્વ, કેળવણી ઉપર પોતાની એકાકી હકુમત હોવા બદલ તથા સાંસારિક નીતિ ઉપર આચારદ્રષ્ટા તરીકે પોતાની પદવી બદલ જેસ્યુઇસ્ટ લોકોનો અનહદ ઢોંગ અને ડોળ, એ ઉભય આ વિચારશીલ અને વખાણવા લાયક મનેચ્છાથી વિરોધી હતાં. દિવાની અને ધાર્મિક સત્તાઓ વચ્ચે ચકમક કરતો અટકાવવાની અત્યંત સચિંત ઇચ્છાથી વિક્ટર ઇમૅન્યુએલે ૧૮૪૯ ની શરદ્ ઋતુમાં અમીર સિક્કાર્ડિને ખાસ એલચી તરીકે પોપ પાસે મોકલ્યો. સાર્ડીનિયામાં ધર્મપીઠ અને રાષ્ટ્રપીઠ વચ્ચેના સંબંધમાં કોઇ પણ જાતનો ફેરફાર કરવાની મંજુરી આપવાની પોપે દ્રઢતાથી ના કહી. એ આચાર્યપદના પ્રતિનિધિએ કહ્યું, "દુષ્ટના દિવાનખાનાની [illegible]ારના ખંડ સુધી જવા માટે સાર્ડીનિયાના રાજાને [illegible] કરવાની પવિત્ર પિતાની મરજી હતી, પણ ખુદ ખંડમાં જવા તે ઇચ્છતો ન હતો."

આ પ્રમાણે અંકુશ મૂકાયો તે છતાં, રાજાએ સિક્કાર્ડિની મદદથી સુધારાનું કામ આગળ ધકેલવાનો નિશ્ચય કર્યો; " ફોરો ઇક્લિઝિયૅસ્ટિકો " (અથવા મુખ્ય ધાર્મિક અદાલત) છેવટને માટે રદ કરવામાં આવી, અને ધર્મોપદેશકોના વિશાળ સંઘના હક્કો તથા તેમની છૂટ સમજણ વાપરીને ઓછાં કરવામાં આવ્યાં. ધાર્મિક વાજાંએ ક્લેરછ રાજા વિરૂદ્ધ તથા તેના કુમાર્ગી પ્રધાનો વિરૂદ્ધ નિંદાના ભોંભોંકાર કરવા માંડયા. તેમને સારે નશીબે ધાર્મિક અસહ્યતાનો એક પ્રસિદ્ધ કાયદો રાજાને તથા તેના પ્રધાનોને આ પ્રશ્ન હાથે ધરવામાં ખરેખર આ વખતે અત્યંત મદદગાર થઇ પડયો. જ્યારે વ્યાપાર મંત્રી સાન્ટા રોઝા સિક્કાર્ડાઇન નિયમ પસાર થયા પછી થોડા વખતમાં જ મરી ગયો ત્યારે, જોકે તેણે અલબત અકલંકિત જીવન ગાળ્યું હતું, અને જોકે રોમની ધર્મપીઠ સાથે સંપૂર્ણ સમાગમ ધરીને તે મરી ગયો હતો તો પણ તેને છેવટની ધર્મ-વિધિ કરવાની સાફ ના પાડવામાં આવી હતી. ધાર્મિક સુધારાને કાર્યને બીજું કંઇ પણ આથી વધારે મદદ કરી શક્યું ન હોત.

મેં આ બાબત ઉપર તપસીલસહ વિચાર ચલાવ્યો છે, કારણ કે બે કારણોને લીધે તેમ કરવાની અત્યંત જરૂર હતી. પહેલું તો એ કે, જે માણસ ઇટલિનો રાજા થવાને નિમાયો હતો, તથા ખુદ પોપના મંડલની છાયામાં સરકારનું મધ્યક સ્થાપવાને સર્જાયો હતો તે સાર્ડીનિયાના રાજાની અને રોમના વડા ધર્મગુરૂની વચ્ચેની તૂટની શરૂઆત તે સૂચવે છે. આ પ્રમાણે પડેલી તૂટ હજી સંધાઇ નથી, અને જો કે એ સ્થિતિની મુશ્કેલીઓ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે તો પણ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઇએ કે ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ સુધી પોપની અને દિવાની સત્તા વચ્ચેનો ઝગડો એ આધુનિક ઇટાલિના સ્થાપકો જે પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે નિમંત્રાયા હતા તે પ્રશ્નો પૈકી અઘરામાં અઘરો પ્રશ્ન હતો. બીજું એ કે, આ બાબત જરૂરી હોવાનું એવું કારણ છે કે આ પ્રશ્ન સાથે જેનું નામ ખાસ જોડાયલું છે એવા મહાન્ રાજ્યનીતિજ્ઞ અમીર કૅમિલો–ડિ–કાવ્હરને ઇટલીય રાજનીતિમાં દાખલ કરવામાં તે બાબત કારણભૂત નીવડી હતી.

ધાર્મિક હકુમતને નાબૂદ કરવા બાબતની ચર્ચા દરમ્યાન કાવ્હરે પ્રધાનોની પદ્ધતિને સબળ ટેકો આપ્યો હતો. તેણે તેમને જણાવી દીધું હતું તે પ્રમાણે વખતસર સુધારા દાખલ થાય તો જ હુલ્લડ થતાં અટકે. તેણે કહ્યું હતું કે, " એમ ન ધારશો કે રાજ્યબંધારણ વિષયક ગાદી નબળી પડશે; એથી ઉલટું, એ તો સબળ થશે. અને આપણી જમીનમાં તે એવાં તો સજ્જડ મૂળિયાં ઘાલશે—" આ ભવિષ્યવાણી શબ્દો ધ્યાનમાં રાખજો–" કે જ્યારે રાજ્યક્રાન્તિ ફરી આપણને બ્હીક બતાવશે ત્યારે, રાજ્યબંધારણ વિષયક ગાદી તેને દોરવશે એટલું જ નહિ પણ, તે પોતની આસપાસ ઇટલિનાં સર્વ જીવન્ત બળોને એકત્રિત કરશે, અને જે ભવિષ્ય હજી તેમની રાહ જોઇ રહ્યું છે તે તરફ તેમને દોરી જશે. "

એ ભવિષ્યના સૌંદર્યમાં અને ખચિતપણામાં કાવ્હરને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેણે સરકારને છેક હમણાં જ જે ઉપયોગી ટેકો આપ્યો હતો તે ટેકો સરકારને માન્ય

રાખવો પડયો, અને ૧૮૫૦ માં દાઝેલિયોના પ્રધાન મંડળમાં તે વ્યાપાર-મંત્રી તરીકે જોડાયો. તેની તેજસ્વી મગજશક્તિ, તેની ઉત્સર્પી પરંતુ ચુસ્ત રીતે માનનીય મનેચ્છા, તેની અનમનીય દ્રઢતા અને તેનો સહેજ ઉદ્ધત સ્વભાવ,- એ સર્વ ક્યારનાં સ્વીકારાયાં હતાં. રાજાએ દાઝેલિયોને કહ્યું, તમે શું કરો છો તે ધ્યાનમાં રાખજો; કાવુર તરત તમારા બધાનો ધણી થઈ બેસશે; તે તમને હાંકી કાઢશે; તે જયાં સુધી પોતે મુખ્ય પ્રધાન બનશે નહિ ત્યાં સુધી તેને કદી પણ સંતોષ વળશે નહિ. ”

કાવુર તા. ૧૦ ઑગસ્ટ ૧૮૧૦ ને રોજ જન્મ્યો હતો, અને મૅઝિનિ માફક જન્મે પીડમૉન્ટનો રહીશ હતો. તેનું કુટુંબ પીડમૉન્ટના ન્હાના અનન્ય સામાન્ય વિશિષ્ટજનો પૈકીનું હતું-યુરોપમાંનાં કદાચ ન્હાનામાં ન્હાનાં, અને અલબત્ત ગર્વિષ્ઠમાં ગર્વિષ્ઠ વિશિષ્ઠજનો પૈકીનું હતું. એટલું જાણવું રસિક થઈ પડશે કે મહાન્ નેપોલિયનની એક બ્હેન પૉલિન બોર્ધીસ તેની ધર્મ પ્રતિનિધિઓ પૈકી એક હતી. આ પ્રમાણે કાવુર અને બોનાપાર્ટો વચ્ચેનો સંબંધ વહેલો જ શરૂ થયો હતો. બીજા ખાનદાન યુવકો માફક તેણે ટ્યુરિનના લશ્કરી વિદ્યાલયમાં કેળવણી લીધી હતી. સને ૧૮૨૮ માં તે યંત્ર કલાશાસ્ત્રી તરીકે લશ્કરમાં જોડાયો હતો. પરંતુ લશ્કરની નોકરી તેને મનપસંદ ન હતી. પોતાની માતૃભૂમિની અધમ સ્થિતિ સમજવાની, તથા તેના પુનરૂદ્ધાર માટેનાં સ્વપ્નો અનુભવવાની તેણે ક્યારની શરૂઆત કરી હતી. ૧૮૩૦ ની ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિના બનાવોથી તેના મન ઉપર ઘણીજ ઉંડી અસર થઇ હતી. આ અસર વિષે તેણે પોતાના મિત્રોને એટલી બધી સ્વતંત્રતાથી ખબર કીધી કે તેના દેશના અધિકારીઓ એથી નાખુશ થયા. તેના અવિચારને પરિણામે ફોર્ટ-દ-બાર્ડમાં તેને અર્ધકેદ કરવામાં આવ્યો; અને પોતાની સ્થિતિથી કંટાળીને તેણે ૧૮૩૧ માં પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

આ વખતે તેના જે રાજકીય મત હતા તેનો સારાંશ ૧૮૨૯ ના ડિસેમ્બર માસમાં પોતાના એક અંગ્રેજ મિત્રને તેણે લખેલા એક પત્ર ઉપરથી જણાઇ આવે છે—

“ તમારી સરકારની રાજ્યપદ્ધતિમાં જે સુખકારી ફેરફાર થવા પામ્યા છે તેને માટે હું તમને ખરા હ્રદયથી ધન્યવાદ આપું છું. ” (ડયુક ઑફ વેલિન્ગટન અને સર રૉબર્ટ પીલ એમણે પસાર કરેલા કૅથૉલિક ઈમૅન્સિપેશન ઍક્ટ વિષે, હું ધારું છું કે, અહીં ઉલ્લેખ કીધો છે.) “ જયારે આખો યુરોપ પ્રગતિને માર્ગે જબ્બર પગલાં ભરીને ચાલે છે ત્યારે કમનશીબ ઇટલિ દિવાની અને ધાર્મિક જુલમની તે જ પદ્ધતિ તળે હમેશને માટે નમી પડયો છે. જેમનો આત્મા સંસ્કૃતિના ઉદાર સિદ્ધાન્તોનો વિકાસ કરવાને સરજાયો છે, છતાં ઑસ્ટ્રિયાની છૂરીથી પોતાના દેશને રીબાતો જોવાની જેમને ફરજ પડી છે, એવા લોકોની દયા ખાઓ. તમારા દેશભાઈઓને કહો કે આપણે છૂટકારા માટે નાલાયક નથી; જો આપણામાં બગડી ગયેલા સત્વો છે તો જ્ઞાનનાં સુખ ભોગવવાને લાયક હોય એવા સત્વો પણ આપણામાં છે. હું લવતો હોઉં તો મને માફ કરશો, પણ ક્રોધના અને ગમગીનીના ભાર તળે મારો આત્મા

દબાઇ ગયો છે." અંગ્રેજ રાજ્યનીતિમાં અત્યંત રસ લેવાનું કાબ્ડૂરે ક્યારનું શરૂ કીધું હતું, અને તે રસ તેણે મરણ સુધી ચાલૂ રાખ્યો હતો. એટલું જણાવ્યું રસિક થઇ પડશે કે આ વખતથી તે ટાઇમ્સનો, મૉર્નિન્ગ પોસ્ટનો, અને ઇકૉનૉમિસ્ટનો નિયમિત ગ્રાહક બન્યો હતો.

પરંતુ વર્તમાન મેળવવાનાં આવાં વખાણવા લાયક સાધનોથી પણ કાબ્ડૂર કોઇ પણ રીતે સંતુષ્ટ થયો ન હતો. જે રાજકીય, સામાજીક અને સૌથી વધારે તો આર્થિક પ્રશ્નો તે વખતે ઇંગ્લાંડને તેમ જ યૂરોપ દેશને હલમલાવી રહ્યા હતા તે પ્રશ્નોનો ઊંડામાં ઊંડો અભ્યાસ કરવાનો તેનો નિશ્ચય હતો. અનાજના કાયદાના આંકડાઓ બનાવી, સરકારના અહેવાલો બાબત, રાજસભાની સત્તાવાર અહેવાલોની ચોપડીઓ વિગેરે વિગેરે બાબત ઇંગ્લાંડમાંના પોતાના મિત્રોને તે વારંવાર લખતો આપણને માલુમ પડે છે. મને લાગે છે કે ઇંગ્લાંડમાંનાં સૌથી વધારે " પ્રગતિમય " મફત પુસ્તકાલયોમાં પણ આવા પ્રકારનાં રસિક સાહિત્યની માગણી જવલ્લે જ થતી હશે. આવા અભ્યાસથી અવશ્ય તે, ઇંગ્લાંડ જેવા દેશની ધીર અને નિગ્રહી પ્રગતિ, તથા પોતાની કમનશીબ પિતૃભૂમિની અધમ સ્થિરતા વચ્ચે સરખામણી દોરી શક્યો. ઇંગ્લાંડમાંની સુધારાની ચળવળને તે ઘણો જ ગહન રસ ધરાવીને અનુસર્યો, અને આખા યૂરોપમાંની અમીરી મંડળી માટે, તથા ઇટલિ માટે પણ, આશાના ચિહ્ન તરીકે તેણે જે ૧૮૩૨ નો સુધારા-ખરડો પસાર થયો તેને આવકાર આપ્યો. તે લખે છે: " અને આપણે જે અધમ સ્થિતિમાં મૂકાયા છીએ તેમાં ખરેખર આશાના કિરણની આપણને જરૂર છે. એક બાજુથી ઑસ્ટ્રિયાની છૂરી તળે દબાઇ જવાથી અને બીજી બાજુથી પોપના ક્રોધ બહિષ્કારથી દબાઈ જવાથી આપણી સ્થિતિ ખરેખર શોચનીય થઇ ગઇ છે. વિચારનો દરેક સ્વતંત્ર અમલ, દરેક ઉદાર લાગણી ગુંગળાઇ ગયાં છે—જાણે કે એમ કરવું એ રાષ્ટ્ર વિરૂદ્ધ એક જાતનો ધર્મલોપ કે ગુન્હો હોય ની ! આવા અનંત કમનશીબમાંથી કોઇ પણ જાતનો છૂટકારો આપણી જાતે મેળવવાની આપણે આશા રાખી શકીએ નહિ.........રોમાનાના લોકો માટે આપણા યુગના વિચારો અને રિવાજો સાથે કંઈક આદશ્ય ધરાવતું અભિનંદનીય રાજ્યતંત્ર માત્ર ઇંગ્લાંડનો અવાજ જ મેળવી શકે એમ છે. "

લશ્કરી નોકરી છોડયા પછી કાબ્ડૂરે ખેતીવાડીમાં જથાલેરિમાંની પોતાની વડિલોપાર્જિત જમીનની વ્યવસ્થામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. પહેલે સપાટે તો પ્રવૃત્ત મનના માણસને ખેતીવાડી માટે કંઇજ આકર્ષણ હોતું નથી. કાબ્ડૂર પોતે લખે છે તે પ્રમાણે " જે કામની શરૂઆત ના પાર્થક્યથી થાય છે, અને જેનો અંત ઢોરનાં રહેઠાણની મધ્યમાં આવી રહે છે તે કામને માટે એશઆરામની ટેવવાળા લોકોને કંઇક ખટકો લાગે છે, પરંતુ જો તે પોતાના પહેલા ખટકાને ઓળંગી શકે, તો તેને આકર્ષે એવું ઘણું તેને માલુમ પડશે." શરૂઆત કરતી વખતે શિખામૂલ અને ગોલાલુ વચ્ચેનો ભેદ પણ ન સમજનાર કાબ્ડૂરને પોતાને તો આ અનુભવ ઘણોજ કિમતી થઇ પડયો. આ એકસરખા કામથી ઉપજતો કંટાળો દૂર કરવાને તે વખતોવખત મુસાફરી કરતો. આવી રીતે તેણે ઇંગ્લાંડ, આયર્લૅાંડ અને સ્કૉટલાંડ દેશમાં મુસાફરી કીધી

હતી. જે સામાજીક અને રાજકીય કાર્યના અભ્યાસમાં તે અત્યાર સુધી ગુંથાયો હતો તે અભ્યાસ તેણે ત્યાં અત્યંત આતુર ઉત્સાહથી ચાલૂ રાખ્યો. ગરીબ લોકોની સ્થિતિ, નવા ગરીબ—કાયદાનો અમલ, ઔદ્યોગિક લક્ષ્મી, વધતો જતો વેપાર, અને સૌથી વધારે તો ઇંગ્લાંડનું રાજસભાવિષયક રાજ્યતંત્ર, એ સર્વ તરફ તેનું ગંભીર ધ્યાન દોરાયું. ઇટલિમાં રાજસભા વિષયક રાજ્યતંત્રનો ખરો સ્થાપક થવાને સર્જાયેલો આ યુવાન ઇટલિવાસી દર રાત્રે પરકીય બેઠકમાં બેસીને, ચાલતી ચર્ચાને ઘણા જ રસ સાથે અનુસરતો, કાર્યપદ્ધતિના નિયમોથી, કાર્ય ચલાવવાની પદ્ધતિથી તથા સૌથી વધારે તો અંગ્રેજ રાજ્યપ્રકરણી આમની સભાની વિષયક ચાતુરીની ખુબીઓથી સંપૂર્ણતઃ વાકેફ થતો માલુમ પડતો હતો. આ પ્રમાણે મેળવેલો અનુભવ છેવટનાં વર્ષો દરમ્યાન કાવ્હૂરને અલબત્ત અગણ્ય અને કિંમતી થઈ પડયો.

દરમ્યાન આશરે ૧૮૩૫ માં તેણે વિવિધ વર્તમાનપત્રોમાં તથા માસિકોમાં અંગ્રેજી ગરીબ—કાયદા વિષે, સામાન્ય હવા વિષે, સ્વતંત્ર વેપાર વિષે, આગગાડીઓ વિષે, તથા એવા એવા અનેક પ્રશ્નો વિષે લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮૪૩ માં તેણે જીનોઆ સાર્વજનિક—માળામાં આયર્લાંડ વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ લેખ તેની યુક્તિની ખાસ ગંભીરતાથી તથા તેની તીવ્ર સામાન્ય સમજણથી ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો હતો. આ પહેલાં થોડા વખત અગાઉ ૧૮૪૨ માં પીડમૉન્ટની ખેતીવાડી મંડળી સ્થાપવામાં તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. આ મંડળીનો હેતુ માત્ર ઢોરની ઉછેર બાબત તથા રાસાયનિક ખાતર બાબત ખરા વિચારો ફેલાવવાનો જ ન હતો, પરંતુ પીડમૉન્ટમાં રહેતા જે આગેવાન લોકો ઉદાર મત ધરાવતા હતા તેમને એકત્ર કરવાનો પણ હતો. આ સુશિક્ષિત આગેવાનોને ઘણી જ સાવચેતીથી આગળ આવવું પડતું હતું. ૧૮૪૭ માં કાવ્હૂરે, રાજ્યતંત્રના રાજ્યબંધારણ વિષયક વિચારો ફેલાવવાના ઇરાદાથી, સાન્ટા રોઝા, સિસેરિ બાલ્બો અને બીજા કેટલાક ગૃહસ્થો સાથે મળીને 'રિઑર્ગિમેન્ટો' નામક એક નવું પત્ર કાઢયું. એ વખતે રાજ્યબંધારણ વિષયક પક્ષનો કાર્યક્રમ ટુંકો પરંતુ મુદ્દાસર અર્થગર્ભિત હતો: " ઇટલિનું સ્વાતંત્ર્ય, રાજકુમારો અને લોકો વચ્ચે ઐક્ય, સુધારાને માર્ગે પ્રગતિ, અને ઇટલીય રાજ્યોની એક મંડળી. "

એટલું તો તમારા ધ્યાન ઉપર ચઢયું હશે કે, આ કાર્યક્રમમાં એક ધ્યાનમાં લેવા લાયક બાબત દાખલ કરવામાં આવી નથી. એ કાર્યક્રમ સ્વાતંત્ર્ય વિષે જણાવે છે, રાજ્યોની મંડળી વિષે કહે છે, ઐક્ય વિષે પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ એકતા વિષે તેમાં કંઈ પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું નથી. અને ખરેખર, આ વખતે કાવ્હૂર તથા ઇટલીય સ્વાતંત્ર્ય પક્ષીઓ એકતાના પ્રશ્નને પોતાનું કોડી લેવાને છોડી દઇ સંતુષ્ટ રહ્યા હતા. તેમને ખાત્રી હતી કે એ એકતા આખરે તો સધાવાની જ છે; પરંતુ સૌથી પહેલી તો સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યક્તા હતી. મૅઝિનિપંથી ઉત્સાહી પુરુષો આ પક્ષ પાછળ જે જબ્બર દુશ્મનાવટથી પડયા હતા તેનું કારણ આ જ હતું. મૅઝિનિપંથીઓનું એવું માનવું હતું કે, સર્વ પ્રકારની સંધિ, સર્વ પ્રકારની શાંતતા, એ તો ખુદ ધિક્કારવાલી વસ્તુને જ હાથમાં લેવા બરાબર હતું. રાજનીતિની તેમજ રાજ્ય ખટપટની બાબતમાં,

એક ગ્રીક કહેવત પ્રમાણે, આખા કરતાં અરધું વધારે સારૂં, એમ તેઓ કદી પણ સમજી શકે એમ ન હતું. કાવ્હુર શિવાય બીજો કોઈ પણ માણસ આ સત્ય વધારે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યો ન હતો. કાવ્હુરને તો એમ જ કહેવાની ટેવ પડી ગઇ હતી કે "આપણે એક જ વખતે એક જ વસ્તુ સાધીએ તો ઠીક; આપણે ઑસ્ટ્રિયાવાસીઓને નાબૂદ કરવા, એટલે પછી આપણે જોઈ લઇશું—આપણે જોઈ લઈશું," સાથે સાથે તેણે પીડમૉન્ટમાં પોતાની હતી તેટલી શક્તિથી સુધારા કરવાનું જારી રાખ્યું. તે પૂછતો, "જે સુધારાથી કંઈ પણ નિર્ણય ઉપર ન આવી શકાય, અને જેનું કંઇ પણ પરિણામ ન આવે તે સુધારાથી ફાયદો શો ? ચાલો, આપણે રાજ્ય બંધારણની માગણી કરીએ. અત્યાર સુધી જે પાયા ઉપર રાજ્યતંત્ર ટકી રહ્યું હતું તે પાયા ઉપર હવે વધારે વખત સુધી તે ચાલી શકે એમ નથી, તો પછી તેવા પાયાને સ્થાને સમયની ભાવનાને અનુકૂલ હોય એવો, સંસ્કૃતિની પ્રગતિને અનુકૂલ હોય એવો પાયો ભલે રચાય; સાધારણ વખત વહી જાય તે પહેલાં, તથા લોકોના કકળાટ વચ્ચે સામાજીક સત્તા નષ્ટ થઈ જાય તે પહેલાં એવો પાયો ભલે રચાય." આ શબ્દો બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો; એ શબ્દો કાવ્હુરની આખી રાજકીય કારકીર્દિ માટેનું યોગ્ય સાધન બની રહેશેઃ "લોકોના કકળાટ વચ્ચે સામાજીક સત્તા નષ્ટ થઇ જાય તે પહેલાં એવો પાયો ભલે રચાય." સુધારા મુખ્યત્વે કરીને સુધારાની ખાતર જઃ પરંતુ વિનાશક રાજ્યક્રાન્તિના પગ નીચેની જમીનને ધારી લેવાની ખાતર, અગાઉથી સ્થાપી લેવાની ખાતર, જડમૂળથી નાબૂદ કરવાની ખાતર પણ કંઇ ઓછા નહિ. એ જ ખરા સ્વાતંત્ર્યવાદીનો મોભો છેઃ એ જ સહૃદય સ્થાયીવાદીનો મોભો છે.

આ માગણી કબૂલ રાખવામાં આવી. રાજ્યબંધારણ સ્વીકારવામાં આવ્યું, અને ૧૮૪૮ માં અમીર કાવ્હુરે પીડમૉન્ટની પહેલી રાજસભામાં ટ્યુરિનના સભાસદ તરીકે સ્થાન લીધું.

ઈંગ્લાંડમાં પોતે મેળવેલા અનુભવને પરિણામે, કાવ્હુર પહેલેથી જ પોતાના દેશમાં રાજ્યસભાતંત્રનો નિમાયક હતો. પરંતુ પ્રવૃત્ત રાજકીય જીવનમાં પહેલી જ વાર દાખલ થતાંની સાથે તે અલબત્ત લોકપ્રિય થઈ પડયો. રાજ્યક્રાન્તિની ઉશ્કેરણીના સમયમાં પ્રજ્ઞ અને નમ્ર પુરૂષો ઘણા જ ભાગ્યે મળી આવે છે. અસાધારણ એક રાજ્યવાદીઓ—મૅઝિનિ પક્ષના ગરબડિયા અવશેષો—તેને પ્રતિકારી કુલીન પુરૂષ ગણતા હતા; ત્યારે બીજી તરફથી તેનો પોતાનો પક્ષ તેને ભયંકર રાજ્યક્રાન્તિવાદી તરીકે તજી જતા હતા. પરંતુ પુરોહિતોનો અમલ નાબૂદ કરવાને ઘડાયલા સિક્કાર્ડીય કાયદાને તેણે જે ઉત્સાહથી તથા શક્તિથી ટેકો આપ્યો હતો તે ઉભયથી તેણે થોડા વખતમાં સર્વ નિયત પુરૂષોનું માન આરાધવાની ગોઠવણ કરી દીધી.

આથી, આપણે જોઇ ગયા તે પ્રમાણે, સાન્ટા રોઝાના મરણ પછી તે વ્યાપારમંત્રી નીમાયો. જે સબળ મિતવ્યયી અને આર્થિક સિદ્ધાન્તો તેણે મોટે ભાગે આજ દેશમાં ગ્રહી લીધા હતા, અને જેમની સત્યતા વિષે તેને ગળા સુધી ખાત્રી હતી તે સિદ્ધાન્તોને અમલમાં મૂકવાની તેને આ હોદ્દાથી તક મળી. તેણે ઝડપથી સુધારા આ-

બળ વધાર્યો; તેણે વ્યવહારનાં અંદર અંદરનાં સાધનો સુધાર્યાં; વેપાર ઉપરના ભારરૂપ અટકાવ તેણે નાબૂદ કીધા; અને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, બેલ્જિઅમ તથા અન્ય સત્તાઓ સાથે વેપારવિષયક સંધિ કીધી. તેના સુધારાથી દેશની ઔદ્યોગિક આવકમાં અજબ વધારો થયો, અને છેક પાસેના ભવિષ્યમાં એ દેશને જે ઉત્સાહી ભાગ લેવાનો હતો તે ભાગ રહેવાને તે વધારે સશક્તિમાન નીવડયો. પરંતુ પ્રજ્ઞમાં પ્રજ્ઞ પુરૂષો પણ મૂર્ખો લોકોના ઠપકાથી બચી જઈ શકતા નથી; અસાધારણ પ્રવૃત્તિથી ભરપૂર ટુંકી સત્તાધારી કારકીર્દિ ભોગવ્યા પછી કાવ્હૂરને નિવૃત્ત થવું પડયું. આથી તેને જે તક મળી તેનો લાભ લઈને કાવ્હૂર ઇંગ્લાંડમાંના પોતાના મિત્રોની ફરી મુલાકાત લેવા ઉપડી ગયો, અને ઈટલિમાંની તે વખતની પરિસ્થિતિ વિષે એક અંગ્રેજ તરીકે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કીધો. ખરેખર આ પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે સંદિગ્ધ થતી જતી હતી. સાર્ડીનિયાની સરકારની ઉદાર અને સુધારાવાળી રાજ્યપદ્ધતિથી પ્રતિકારી સત્તાઓમાં અણગમો ઉભો થવાની શરૂઆત થઈ હતી. ઑસ્ટ્રિયાએ અને પ્રશિયાએ તો નિર્લજ્જ થઈને વિક્ટર ઈમૅન્યુએલને એવી પણ સૂચના કીધી હતી કે, ફ્લૉરેન્સની અને નેપલ્સની, મૉડેનાની અને પાર્માની ગુલામી અદાલતોની પ્રતિકારી રાજ્યપદ્ધતિને અનુસરીને તે પોતાનાં હિત સર્વોત્તમ રીતે વિચારી શકશે. રાજાએ આના જવાબમાં તેના વિશિષ્ટ સલાહકારોને વિવેકથી છતાં દૃઢતાથી જણાવી દીધું કે પોતે પોતાના ઘરમાં કુલ મુખત્યારી હતો, બીજા રાજાઓને જે કરવાનું ઠીક લાગ્યું હતું તેમાં તેણે ટોકું ઘાલ્યું નહતું. અને પોતે તો પોતાને મતે કાર્યની સંપૂર્ણ છૂટ ઇચ્છતો હતો ! રાજકીય પરિસ્થિતિ કરતાં પુરોહિતી પરિસ્થિતિ કંઈ ઓછી મુશ્કેલ ન હતી. ખરૂં જોતાં, સિક્કાર્ડીય કાયદા ઉપરની ચર્ચાથી ઈટલિમાં રાષ્ટ્ર અને ધર્મપીઠ વચ્ચેનો આખો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો. આ પ્રશ્ન સર્વત્ર અને સર્વદા કાંટા ભર્યો હતો, પરંતુ પોપપીઠના આચાર્યપદી અધિકારના અસ્તિત્વને લીધે ઈટલિમાં આ પ્રશ્ન એથી સો ગણો વધારે મુશ્કેલ થઈ પડયો હતો. ૧૮૫૨ માં કાવ્હૂર જ્યારે સાર્ડીનિયાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમાયો ત્યારે તેની સમક્ષ જે કંઈ પ્રશ્નો આવી ઉભા હતા તે આવા હતા. પોતાની તુરતની કાર્યપદ્ધતિ વિષે તો કાવ્હૂર પુરેપુરો ચોક્કસ હતો. તેણે પોતે પોતાનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે લખ્યો છે—

" પોતાની જાતને ઉન્નત કરીને, તથા યુરોપમાં તેમ જ ઇટલિમાં પોતાની મનેચ્છા સમાન મોભ્ભો અને પ્રતિષ્ઠા ફરીથી સ્થાપીને પીડમૉન્ટે શરૂઆત કરવાની છે. એટલા માટે જે કાર્ય પદ્ધતિ ઉદ્દેશમાં અડગ હોય, પરંતુ યોજેલાં સાધનોના પ્રમાણમાં નમ્રનશીલ અને વિવિધ હોય, સરકારી ભંડાર ઉપર લશ્કરી પુનર્વ્યવસ્થા ઉપર; રાજ્ય ખટપટ ઉપર, અને ધાર્મિક કાર્યો ઉપર જેનો અધિકાર હોય, એવી કાર્ય પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. "

કોઈએ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષમાં બે સદ્ગુણો જરૂરના છે; એક તો દૂર દૃષ્ટિ, અને બીજો અદૂર દૃષ્ટિ. કાવ્હૂરમાં આ બે પરસ્પર વિરોધી ગુણોનું અસાધારણ સંપૂર્ણતાથી સંમેલન થયું હતું. તે જાણતો હતો કે વ્યક્તિઓની બાબતમાં

તેમ રાષ્ટ્રોની બાબતમાં એવા પણ વખત આવે છે કે જ્યારે ઉદ્ધતાઇ વાપરવી એ દૂર દૃષ્ટિની અવધિ લેખાય છે.

" કાં તો તેને પોતાંના ભાવિની બહુ બ્હીક છે,
અથવા તો તેનાં પુણ્ય બહુ થોડાં છે;
એથી તે સર્વ મેળવવા કે તે સર્વ ખોવા,
તે પોતે તેને કસોટીએ ચઢાવતો નથી. "

૧૮૫૪માં જ્યારે પશ્ચિમની સત્તાઓએ ક્રીમિયાની લડાઇમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે સાર્ડીનિયાના ઇતિહાસમાં આવો કટાકટીનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. આવા કટોકટીના સમયે પીડમૉનની સ્થિતિ કેવી હશે તે તમે જાતે જ વિચારી લો. ઇટલિનાં અનેક રાષ્ટ્રો પૈકીનું એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નહિ એવું, મોટામાં મોટું નહિ એવું, તવંગરમાં તવંગર નહિ એવું, દેવાના ભાર નીચે દબાઈ ગયેલું, વિનાશક લશ્કરી આફતની છેક હમણાંની યાદગીરી તળે અગદાઈ ગયલું, પોતાના છેક પાડોશી સાથે જરા પણ સારો સંબંધ ન ધરાવનારૂં અને યૂરોપીય " સત્તાઓ " પૈકી ખરી રીતે ન જ સ્વીકારાયલું એક રાષ્ટ્ર ૧૮૫૪ માં પોર્ટના પ્રદેશોનો બચાવ કરવા માટે પશ્ચિમની સત્તાઓ સાથે જોડાવા તૈયાર થયું. અરસપરસનો વ્યવહાર મહિનાઓ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવ્યો હતો. આ દેખીતું ઉદ્ધત સાહસ ખેડવાનું મત ધરાવનાર કાવ્હૂર તેના સહકારીઓ વચ્ચે માત્ર એકલો જ રહ્યો હતો. તેમને તો આ આખી યોજના માત્ર ગાંડપણ ભરી જ લાગતી હતી. પરંતુ રાજા કાવ્હૂરને પક્ષે દૃઢ રહ્યો. પ્રધાનોને રાજીનામાં આપવાની રજા આપવામાં આવી અને ૧૮૫૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં સંધિ થઈ. એ સંધિ અનુસાર સાર્ડીનીયા ૧૫૦૦૦ (પછીથી વધીને થયલાં ૨૫૦૦૦) માણસો સાથે લઇને પશ્ચિમની સત્તાઓની મદદે જવાના વચનથી બંધાયો. મૅસ્સેરિ કહે છે. " રાજાની બાબતમાં એ અવસર ઘણો માંગલિક હતો, એ અવસરથી દેશનું ભાવિ નક્કી થયું હતું એ સંધિ ઈટલિનું હિત હતું. આટલી બધી મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવાને કાવ્હૂરની મગજશક્તિ પૂરતી ન હતી, વિકટર ઇમૅન્યુએલની દૃઢતા પણ નકામી હતી કારણ કે તેના વિના એ સંધિ થઈ જ ન હોત. " મેં મૅસ્સેરિનો અભિપ્રાય અહીં ઉતાર્યો છે, તેનું કારણ એ કે ઇટલિમાંની રાજાની નિમકહલાલ પ્રજા જે સત્ય સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકી હતી, પરંતુ ઇંગ્લાંડમાં જે સત્યની યોગ્ય કદર થઈ ન હતી, તે સત્ય એ અભિપ્રાયમાં સમાઈ રહ્યું છે. ખુદ વિકટર ઇમૅન્યુએલે ઇટલીય ઐકયના નાટકમાંના કટોકટીના સમયે જે અત્યંત ઉપયોગી ભાગ ભજવ્યો હતો તે જ આ સત્ય. અહીં ક્રીમિયાની સંધિમાં, પછી વિલાફ્રૅન્કાની સુલેહ પછી, તે પછી ૧૮૬૧ માં નેપલ્સના પ્રશ્નની બાબતમાં અને છેવટે ૧૮૭૦ ના અત્યંત કોમળ અને અઘરા સંધિક્રમમાં—એ સર્વ કટોકટીના સમયમાં—ખુદ રાજાના હિમ્મતથી, દૃઢતાથી અને ચાતુરીથી જ દરેક મુશ્કેલીને પહોંચી વળી શકાયું હતું અને ફતેહની ખાત્રી થઇ શકી હતી.

પરંતુ ક્રીમિયામાં સાર્ડીનિયાએ ડાકું ઘાલ્યું તે બાબત તમે પ્રશ્ન કરો પણ ખરા કે, આ ઝઘડામાં તેનો શો સ્વાર્થ હતો, ડાકું ઘાલવાનો તેને શો હક્ક હતો, પોતે જે

સાહસ ખેડે તેના બદલામાં તેને શું મળવાની આશા હતી? કાવ્હૂર પણ આ પ્રશ્નો આગળથી ધારી બેઠા હતા. સંધિ વખતે આપેલા એક મહાન્ ભાષણમાં તેણે બતાવ્યું હતું કે, બૉસ્ફરસ અને ડાર્ડનલ્સ કબજામાં લીધા પછી રશિયા ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અટકાવી ન શકાય એવો થઈ પડશે. તેણે કહ્યું હતું કે "પરંતુ મને કોઇ એમ પૂછે કે, ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં રશિયા કુલ અખત્યારી ભોગવે તેમાં આપણને શું? એટલું કહેવું પડશે કે, એ કુલ અખત્યાર ઈટલિ નથી ભોગવતો, કે સાર્ડીનિયા પણ ભોગવતો નથી; અત્યારે તો એ કુલ અખત્યાર ઇંગ્લાંડના અને ફ્રાન્સના કબજામાં છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રના બે નહિ પણ ત્રણ ધણી થશે. આ સભામાં આવા વિચારોને ટેકો મળે એ તો હું માની શકતો જ નથી. એનો અર્થ તો એવો થાય કે આપણે ભવિષ્ય માટેની આપણી આશાઓ છોડી દેવી! આ સંધિથી ઈટલિને શું ફાયદા થશે?" તેણે છેવટે પ્રશ્ન કર્યો. "હું તમને કહું. યૂરોપની હાલની સ્થિતિમાં ઈટલિને આપણે જે રીતે મદદ કરીએ, કે કદાચ અન્ય કોઈ પણ મદદ કરે તે રીતે (તેને આ સંધિ લાભકારક નીવડી શકે.) છળકપટથી, કાવતરાંથી, રાજ્યક્રાન્તિથી અને કુમાર્ગી હીલચાલોથી ઈટલિને કેટલો બધો ઓછો ફાયદો થયો છે તે તો પાછલાં વર્ષોનાં અને પાછલી સદીઓના અનુભવથી સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે. આટલું કરવા ઉપરાંત, માનુષી દુ:ખનું જે વિશાળ પ્રમાણ તેમના ઉપર આવી પડ્યું હતું તેને લીધે જ માત્ર નહિ, વધતી જતી સખ્તાઇનું કારણ અને બહાનું તેઓ બન્યા છે તેને લીધે જ નહિ, પરંતુ આ ચાલુ કાવતરાં; આ ફરી ફરી થતી રાજ્યક્રાંતિ, આ બીન અસરકારક હુલ્લડો, યૂરોપની અન્ય પ્રજાઓને ઈટલિ માટે એક વખત જે માન તથા કેટલેક અંશે સહાનુભૂતિ હતાં તેમાં ઘટાડો કરવાને કારણભૂત નીવડ્યાં હતાં તેને લીધે પણ યૂરોપના આ સુંદર વિભાગ ઉપર જે મોટામાં મોટી આફત આવી પડી હતી તે આફત આ બધાએ સાબીત કરી આપી છે. હવે હું માનું કે ઈટલિના ભાગ્યમાં કોઈ પણ સુધારો કરવાને માટે પહેલી શરત તો એ છે કે, આપણે તેની નામના પાછી મેળવી આપવી જોઇએ અને એવી રીતે વર્તવું જોઇએ કે, બધી પ્રજાઓ, સરકારો, અને વર્ગો તેના સદ્‌ગુણોની તારીફ કરે. આ હેતુ સાધવા માટે બે બાબતો જરૂરની છે; એક તો એ કે આપણે યુરોપને સિદ્ધ કરી આપવું જોઇએ કે પોતાની જાતે વ્યવસ્થાસહ રાજ્ય ચલાવવા માટે ઈટલિમાં પૂરતો દિવાની સદ્‌ગુણ છે, છૂટકારા માટે તૈયાર થવાને પૂરતો દિવાની સદ્‌ગુણ છે અને અત્યાર સુધી આપણી જાણમાં હોય એવું સૌથી વધારે સંપૂર્ણ રાજ્યતંત્ર સ્વીકારવા માટે ઈટલિ શક્તિમાન છે. બીજી બાબત એ છે કે, લશ્કરી સદ્‌ગુણની બાબતમાં આપણે આપણા પૂર્વજો કરતાં જરા પણ ઉતરતા નથી એ આપણે બતાવી આપવું જોઇએ. ઈટલિવાસીઓ ડહાપણથી, દૂર દૃષ્ટિથી અને નીમકહલાલીથી પોતાની મેળે રાજ્ય કરવાને શક્તિમાન છે એમ યૂરોપને ચોકખે ચોકખું સિદ્ધ કરી આપીને સાત વર્ષ સુધી તમે જે વર્તણુક રાખી છે તે દ્વારા તમે ઈટલિની એક સેવા ક્યારનીએ કરી છે. એ સેવા કરતાં વધારે મોટી નહિ તો પણ એથી ઓછી મહત્વની તો નહિ જ, એવી સેવા બજાવવી એ તમારા હાથમાં છે; કીર્તિના રણક્ષેત્ર ઉપર ઈટલિના પુત્રો બહાદુર પુરૂષો છે. વાક્ચાતુર્યથી અને લખાણથી ઈટલિનો પુનરુદ્ધાર સાધવાનું ધારનારાઓએ જે કાંઈ

કર્યું છે તેના કરતાં પૂર્વની રણભૂમિ ઉપર આપણા યોદ્ધાઓ જે પરાક્રમો કરશે પરાક્રમો ઈટલિના ભવિષ્ય માટે કંઇક વધારે સારૂં કામ સાધશે એમ મને અનુવર્ત થાય છે.”

આવી પૂરી ગણત્રી આટલી ચોકસ રીતે કદી પણ પરિપૂર્ણ થઈ ન હતી. આ ઉદ્ધત નિશ્ચય આટલી પૂર્ણ રીતે કદી પણ સત્ય નીવડ્યો ન હતો. ક્રીમિયામાં સાર્ડ નિયાના દેશની વર્તણુંકથી કસ્ટોઝનું અને નોવારાનું લાંછન ધોવાઇ ગયું એટલું જ ન‍ા પણ એથી સાર્ડીનિયાને પહેલી જ વાર “સત્તાઓ” વચ્ચે માતબર સ્થાન મળ્યું સૌથી વધારે તો એ કે જે રાજ્યનીતિ વિષયક અંતવ્યવહારથી અંતે પૅરિસની સં શ્રવા પામી હતી તે વ્યવહારમાં સમાન પદે ભાગ લેવાને સાર્ડીનિયા આથી શક્તિ માન થયો.

ઑસ્ટ્રિયાએ ઘણોયે વાંધો ઉઠાવ્યો તે છતાં કાવ્હુરને પૅરિસની સમાજમાં સ્થા મળ્યું હતું. એ સમાજને લીધે સાર્ડીનિયાના અને ઈટલિના ભવિષ્યને જુદું જ વલ મળ્યું. ઈટલિની સ્થિતિ એ સમાજ સમક્ષ રજુ કરવાને કાવ્હુરને આખરે પરવાન મળી હતી ત્યારે અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓ લૉર્ડ કાઉલીમાં અને લૉર્ડ ક્લૅરૅંડનમાં ત (જે બાબત એથી પણ વધારે ઉપયોગી છે તે) ફ્રાંસના રાજામાં કાવ્હુરને સહાનુભૂ ધરાવનાર શ્રોતાઓ તરીકે વિશ્વાસ હતો. એમની જાણની ખાતર તેણે ઈટલિમાં વિવિધ રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ વર્ણવી. ખાસ કરીને નેપલ્સનું અંધાધુંધીવાળું રાજ્યતં ચીતરી બતાવ્યું, અને તે પણ આંખને અકારા લાગતા રંગોથી ચીતરી બતાવ્યું. પરિણા લૉર્ડ ક્લૅરૅંડને રાજા ફર્ડિનંડ સાથે નિવારણ કરવાની સૂચના કીધી. પરંતુ ઑસ્ટ્રિયા ખુદ પ્રધાનની હાજરીમાં કાવ્હુરે ઘણું જ યોગ્ય ધૈર્ય વાપરીને અધીરાઇથી બધાં ગૌ કારણોને હડસેલી દીધાં, અને તે મૂળ અગત્યનો પ્રશ્ન જ હાથમાં લઇ બેઠા. તે કહેવા પ્રમાણે બધી વસ્તુસ્થિતિનું જે મૂળ કારણ નીમૂંળથી ઉખેડી નાખવામાં અ સમાન હતા તે ઑસ્ટ્રિયા હતો. “ઑસ્ટ્રિયા તો ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યનો કટ્ટો દુશ્મ છે; ઈટલિની એકની એક સ્વતંત્ર પ્રજાનો જે પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભા રહેવા હું માન ધરાવું છું તે પ્રજાનો હમેશનો ભય છે.” આ તરફ, ઇંગ્લાંડનો અને ફ્રાન્સ આગ્રહ છતાં, ઇટલિમાંના પોતાના રાજ્યના બદનામને ઉન્નત કરવાની આશા રાખવા ઑસ્ટ્રિયાએ સાફ સાફ ના પાડી. સમાજનું વિસર્જન થયા પછી, કાવ્હુર લૉર્ડ ક્લૅરૅંડન મળ્યો અને તેણે બધી વાત ટુંકામાં નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવી: “સમાજમાં કંઈ બનવા પામ્યું છે તેથી બે વાત સિદ્ધ થાય છે. એક તો એ કે, ઇટલિ ઉ જુલમ ગુજારવાની અને કેર વર્તાવવાની પોતાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાનો ઑસ્ટ્રિયા નિશ્ચય કર્યો છે, અને બીજી એ કે, એ પદ્ધતિને નરમ પાડવામાં રાજ્યનીતિનાં બ નપુંસક નીવડે છે. પીડમૉંટનાં પરિણામ તરફ નજર કરો. એક બાજુએ ઉશ્કેરણી, અ બીજી બાજુએ ઑસ્ટ્રિયાનું ગુમાન ધ્યાનમાં લેતાં, માત્ર બે રસ્તા જ લેવાય એમ કાં તો ઑસ્ટ્રિયા અને પોપ સાથે આપણે મળી જવું, અથવા તો થોડા જ વખત વિયેનાની રાજસભાએ લડાઇ જાહેર કરવાને તૈયાર થવું. જો પહેલો રસ્તો સ્વીકા લાગતો હોય, તો ટ્યુરીન પાછા ફરતાં મારે ઑસ્ટ્રિયાના મિત્રોને અને પોપને આમંત્ર

કરવાની સલાહ મારા રાજાને આપવી પડશે. જો બીજો રસ્તો ઉત્તમ લાગતો હોય તો ભયાનક લડાઇને માટે મરતાં સુધી લડવાને માટે–તૈયારી કરવામાં હું અને મારા મિત્રો, અમે પાછી પાની કરીશું નહિ." લૉર્ડ ક્લેરંડને સહાનુભૂતિ દર્શાવી, પણ કાવ્હૂર સ્પષ્ટ રીતે સમજી ગયો કે ઇંગ્લાંડ તરફથી નૈતિક ટેકા શિવાય બીજું કાઇ પણ મળે એમ લાગતું ન હતું. એટલા માટે તેણે ત્રીજા નેપોલીયનની અહંતામાં તથા આકાંક્ષામાં શ્રદ્ધા રાખવાની તૈયારી કીધી. ૧૮૫૫ માં નેપોલિયેને પૂછયું હતું કે "ઈટલિ માટે હું શું કરી શકું?" કાવ્હૂરે ખુલ્લા દિલથી તેને કહ્યું હતું. કે 'તમે ઘણું કરી શકો એમ છો' તદુપરાંત તે કેવી રીતે કરી શકાય તે પણ તેણે નેપોલિયનને કહી બતાવ્યું હતું. તે પછી લગભગ ત્રણ વર્ષે ફ્રાંસ અને સાર્ડીનિયા વચ્ચે જે સંધિ થઈ તેના પાયા રૂપ આ મુલાકાત બની રહી હતી.

તે પછીનાં બે વર્ષ (૧૮૫૬–૬૮) દરમ્યાન ઑસ્ટ્રિયા અને સાર્ડીનિયા વચ્ચેનો સંબંધ દરરોજ વધારે ને વધારે ગળતો ચાલ્યો. આ સ્થિતિમાં એ જ પરિણામ આવે એ તો ખુલ્લું જ હતું. ઇટલિ અને ફ્રાન્સ વચ્ચેની યોગ્ય સમજુતી ઉપર બધી વાતનો આધાર રહ્યો હતો. છતાં ઑર્સિનિએ રાજાની જીંદગી લેવાનો જે બાયલો પ્રયત્ન કીધો તેથી થોડા વખત માટે આ સમજુતીમાં રમખાણ પડયું. આ બનાવનું બીજું પણ એક કમનશીબ પરિણામ આવ્યું. એથી ઇંગ્લાંડ અને યુરોપીય રાજ્યો વચ્ચેનો સબંધ કડવો ઝેર જેવો થઇ ગયો નેપોલિયનને મુબારકબાદીના આપવામાં આવેલા માનપત્રોમાં જે દેશમાંથી ઑર્સિનિ પોતાના ગાંડપણ ભરેલા કાર્ય માટે નીકળી પડયો હતો તે દેશ વિષે માનભંજક ઉલ્લેખ ભારોભાર કરવામાં આવ્યા. આવા એક માનપત્રમાં એવી માગણી કરવામાં આવી હતી કે "જેમાં આવા અધમ કાવતરાં રચવામાં આવે છે એવા નિંદ્ય કેંદ્રસ્થાન લંડનનો હમેશને માટે નાશ કરવો જોઇએ." ખુદ નેપોલિયન પણ ઇંગ્લાંડને "ખુનીઓની ગુફા" કહેતો હતો. આ અભિધાનને માટે ઇંગ્લાંડ કેટલે દરજ્જે લાયક હતું તે નેપોલિયન જેટલું જાણતો હતો તેટલું બીજું કોઇ જાણી શકે એમ નહતું.

આમ છતાં આવો અણધાર્યો બનાવ બન્યો તો પણ, કાવ્હૂર અને રાજા વચ્ચે ૧૮૫૮ ના ઉન્હાળામાં પ્લોમ્બીએર્સ આગળ પ્રસિદ્ધ મુલાકાત થઇ. એનું પરિણામ થોડા વખત માટે ખાનગી રાખવામાં આવ્યું હતું; જો કે બીજે વર્ષે પોતે ઇટલિના રાજા :થશે અથવા તો સાદો પાર્શદ બનશે એવું વિકટર ઈમૅન્યુએલે કહ્યા બાબત કાને વાત આવી હતી. ૧૮૫૯ ની રાજસભાની બેઠક ખુલ્લી મુકતાં રાજાએ જે ભાષણ કર્યું હતું તેનું વલણ પણ આ જ દિશામાં હતું. કહે છે કે જે છેલ્લો ફકરો ઇતિહાસમાં મશહૂર થઈ ગયો છે તે ખુદ રાજાએ જ પ્રવર્તો હતો. રાજાએ કહ્યું હતું કે, "આપણો દેશ વિસ્તારમાં ન્હાનો છે તો પણ યૂરોપના રાજ્ય મંડળમાં તેણે સારી નામના મેળવી છે, કારણ કે જે સહાનુભૂતિ તે પ્રવર્તે છે તેમાં જે વિચારનું પ્રતિનિધિત્વ તે ધરાવે છે તે વિચારની બાબતમાં તે મ્હોટો છે. આ સ્થિતિ કાંઈ અડચણ રહિત નથી, કારણ કે આપણે જો કે સુલેહને માન આપીએ છીએ, તો પણ ઇટલિના ઘણા ભાગમાંથી પરિતાપની જે ચીસ આપણે કાને પડે છે તેના તરફ આપણે દુર્લક્ષ

રહીએ એમ નથી. એકતામાં દૃઢ રહીને, આપણા સુહૃદોમાં વિશ્વાસ રાખીને આપણે દૂર દૃષ્ટિથી તથા નિશ્ચયથી દિવ્ય પરમાત્માના આદેશની રાહ જોઇએ છીએ.” આ ઉશ્કેરણીકારક દેખાવ નરી આંખે જોનાર મૅસેરિ આ ભાષણથી થયલી અસરને અસ વૈધુતિક તરીકે વર્ણવે છે. તે કહે છે.” થોડી થોડી વારે ભાષણની વચ્ચે ‘મહારાજા ઘણું જીવો’ એવા શબ્દોથી મ્હોટે અવાજે વખાણ થતાં હતાં. પરંતુ જ્યારે રાજા ‘પરિતાપની ચીસ’ એ શબ્દો બોલ્યા ત્યારે જે ઉત્સાહ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે તો અવર્ણનીય જ છે. રાજ્યસભાના સભાસદો, પ્રતિનિધિઓ, પ્રેક્ષકો સર્વ એક સાથે કુદીને ઘુંટણીએ પડયા અને ગાઢ ધન્યવાદ આપવા મંડી પડયા. ફ્રાન્સ રશિયા પ્રુશિયા અને ઇંગ્લાંડ એ દેશોના પ્રધાનો છેક જ અચંબો પામી ગયા. અને એ અજાયબ દેખાવથી દિંગમૂઢ બની ગયા. નેપલ્સના એલચીનો ચહેરો ગમગીન ફિક્કાશથી છવાઇ રહ્યો. જે રાજાએ અમારા દુઃખ યાદ કીધાં હતાં અમને દેશ આપવાનું વચન આપ્યુ હતું તે રાજાનાં વખાણ કરતાં કરતાં અમે ગાંડા થઇને અમારા હાથ જોરથી જોડયા હતા તે વખતે અમારી આંખોથી સતત વહેતા આંસુને લુંછી નાંખવાને અમે દેશવટો ભોગવતા ગરીબ લોકોએ પ્રયત્ન સરખો પણ કર્યો ન હતો. વિજયથી પ્રજાજ્ઞાથી અને દેશસંયોજનથી રાજાને ઇટલિની ગાદી મળી તે પહેલાં તે અમારાં હૃદય ઉપર રાજ્ય ચલાવી રહ્યા હતા; એ અમારા રાજા હતા!” આ જાહેરનામા પછી પણ તટસ્થ સત્તાઓએ તેમાં ખાસ કરીને ઇંગ્લેંડે આગામી લડાઇ બંધ રાખવાને પ્રયત્ન કીધા હતા, પરંતુ પ્રસ્તાવના રૂપે સાર્ડીનીયા હથિયાર મુકી દે એ વિષે ઑસ્ટ્રિયાનો આગ્રહ હતો. કાવ્હુરે મક્કમ રહીને ના કહી. માર્ચ મહિનામાં તે નેપોલિયનને પૅરિસમાં ફરીથી મળ્યો. સંધિની શરતો છેવટને માટે નક્કી કરવામાં આવી. એકદમ હથિયાર મુકી દેવાં એવી ઑસ્ટ્રીયાની અંત્યપ્રતિજ્ઞા એપ્રીલ માસની ત્રેવીસમી તારીખે ટ્યુરિન પહોંચી; અને ત્રણ દિવસની અંદર સાર્ડીનિયાના લશ્કરે લૉમ્બાર્ડી તરફ કુચ કરી. કાવ્હુરે કેટલાક મિત્રોને આ વખતે કહ્યું હતું કે “ચાલો; પત્યું. પાસો નાંખ્યો છે. આપણે કંઇક ઇતિહાસ રચ્યો છે એટલે ચાલો હવે ભોજન ઉડાવીએ.”

બાદશાહી ઢંઢેરામાં એવું લખ્યું હતું કે, ઇટલિના લોકો, ઑસ્ટ્રિયા પીડમોન્ટ ઉપર હલ્લો કરે છે, કારણ કે યૂરોપનાં રાજ્ય મંડળોમાં મેં આપણા સામાન્ય દેશનું હિત જાળવી રાખ્યું છે, કારણ કે તમારી પરિતાપની ચીસ તરફ હું દુર્લક્ષ ન હતો. જે સંધિ હવે આ પ્રમાણે કરી છે તે દેશ બળાત્કારથી તોડી નાખે છે.

“એટલે, આજે પ્રજાનો હક્ક સંપૂર્ણ જામ્યો છે. માટે મારી ગાદીનું રક્ષણ કરવાને, મારી પ્રજાના છુટકારાનું રક્ષણ કરવાને, ઇટલિના નામની નામનાનું રક્ષણ કરવાને હથિયાર સજ્જ થઇને હું મારાં માબાપની કબર ઉપર લીધેલી મારી પ્રતિજ્ઞા ખુલ્લા દિલથી પરિપૂર્ણ કરીશ. હું સમસ્ત પ્રજાના હક્ક માટે લડું છું. આપણને ઇશ્વરમાં અને આપણી એકતામાં વિશ્વાસ છે; ઇટલિના યોદ્ધાઓના શૌર્યમાં, ફ્રાન્સની ઉમદા પ્રજાના સહકાર્યમાં આપણને વિશ્વાસ છે; પ્રજામતના ન્યાયમાં આપણને વિશ્વાસ છે. ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યના પ્રથમ યોદ્ધા થવા શિવાય મને બીજી કોઇ પણ ઇચ્છા નથી. ઘણું જીવો ઇટલિ.”

" આલ્પ્સથી એડ્રિયૅટિક સુધી ઇટલિને છૂટો કરવા " આવેલા પોતાના " ઉદાર સહકારી " ફ્રાન્સના રાજાને મે માસની તેરમી તારીખે જીનોઆ આગળ રાજા મળ્યો. બન્ને રાજાઓ એક સાથે લશ્કરને મોખરે ગયા. એક મહિના સુધી તો સહકારી રાજાઓએ જીત મેળવી; ચોથી જુનને રોજ તેમણે મૅગેન્ટાની મહાન્ જીત મેળવી; આઠમી તારીખે તેઓ મિલૅનમાં દાખલ થયા; ચોવીસમી તારીખે તેમણે સોલ્ફેરિનો–સૅનમાર્ટિનોની બેવડી જીત મેળવી; ભવ્ય લડતની સર્વોપરિ જીત આ હતી. આ પછી " ઉદાર સહકારી " અટકયો. તે રાજા ફ્રાન્સિસ જોસફને વિલાફ્રૅન્કા આગળ મળ્યો, અને સંધિ થઇ. એની રૂએ લૉમ્બાર્ડિને પીડમૉન્ટ સાથે જોડવા, તથા વેનિસને ઑસ્ટ્રિયા પાસે રહેવા દેવા ઠર્યું. આ અસાધારણ પગલું ભરવામાં નેપોલિયનના શો હેતુ હશે તે શોધી કાઢવું એ વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. કાવુર પાછળથી ધારતો હતો તે પ્રમાણે, કદાચ આ પગલું કોઇ અગાઉથી ધારેલી ધારણાને લીધે નહિ પણ તુરતની પ્રેરણાને લીધે ભરાયું હશે. એના પરિણામ અહીં જોઇશું તો બસ થશે. તાબેદાર પરગણાના લોકોને, વેનિસવાસીઓને, ટસ્કનિવાસીઓને, મૉડેનાવાસિઓને, અને સૌથી વધારે તો જુલમી ધણીના હાથમાંથી તુર્ત છૂટકારો થવાની આશા રાખનાર રોમ સંબંધીઓને આ સમાચારથી દુઃખકારક નિરાશા ઉત્પન્ન થઇ. શાંતિથી વિચારાયલા અને ક્રુરતાથી અમલમાં મુકાયલા વિશ્વાસઘાત શિવાય બીજું કશું કારણ તે વખતે કાવુર બતાવી શકયો નહિ. જો કે વિક્ટર ઇમૅન્યુઅલને તેના પ્રધાનો કરતાં ઓછું નિષ્ઠુર દુઃખ લાગ્યું ન હતું, ઓછી નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ ન હતી, તોપણ કંઇક સ્વસ્થતાનો અંશ ધરાવનાર કયારના પ્રાપ્ત કરેલા કાયદાની જાણ ધરાવનાર તો વિક્ટર ઇમૅન્યુએલ એકલોજ હતો.

રાજાએ કીધેલા વિશ્વાસઘાતથી કાવુરને અનહદ ગુસ્સો ચડયો. આ સમાચાર સાંભળતાંની સાથે તે તુરત છાવણીએ જવા નીકળી પડયો, રાજ્યનીતિની દરકાર કીધા વિના તેણે બન્ને રાજાઓ ઉપર બેદરકારીથી ઠપકાનો વરસાદ વરસાવ્યો. સંધિની શરતોનો પરિત્યાગ કરવા, તથા આવી નામોશી ભરેલી શરતે લૉમ્બાર્ડિનો સ્વીકાર કરવાની ના કહેવા તેણે પોતાના ધણીને વિનતિ કીધી. આ ઉદ્ધત શીખામણ સ્વીકારવાની રાજાએ ના કહ્યાથી તેણે તરત જ રાજીનામું આપ્યું. અને તે લેરિમાંના પોતાના ખેતરમાં પાછો ચાલ્યો ગયો. તેની આખી કારકીર્દિમાં આ એક જ વખત તેની નિર્ધારણા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો, અને એ માટે તેને માફી બક્ષાય એ યોગ્ય જ છે. તેનું જીવનચરિત્ર લખનાર બિયૅન્કિ કહે છે કે લડાઈ પહેલાંનાં થોડા વખત ઉપરનાં તેનાં અમાનુષી કાર્ય વિષે દુનિયાને કદી જાણ થવાની નથી. પરંતુ જબરદસ્ત ગુસ્સાના, માનુષી ધિક્કારના, ઉદાર ઉશ્કેરણીના, અવર્ણનીય તોફાનોના અને ચિંતાના આવા ખળભળાટ વચ્ચે તે કેવો અકલંકિત રીતે ગંભીર રહ્યો હતો, ચાલુબનાવો ઉપર વિચાર ચલાવતો હતો, અને કર્તવ્ય માટે ઉત્તમોત્તમ તક સાધવા માટે મનુષ્યો તથા બાબતો ઉપર કેવી રીતે અમલ ભોગવતો તે જાણતો હતો, એ વાત તો ઇતિહાસ ન્યાયપુરઃસર ઉઘાડી પાડશે જ. જો કે તે અંતર્વ્યવહારની આ છેવટની અને અત્યંત અદારી રિસાયત દરમ્યાન ઑસ્ટ્રિયા રૂપી ગરડનાં પંજાથી ઇટલિના પ્રશ્નનો વ્યવચ્છેદ થતો અટકાવનાર એકનો એક ધીર વિચારશીલ જ્યો ન હતો. કાર્ય માટેની તેની ભૂખ મહાપ્રમાણ હતી.

એકી વખતે તે રાજ્યમંડળનો પ્રમુખ, પરદેશી વ્યવહારનો મંત્રી, વિગ્રહ–મંત્રી, અંત–વ્યવહાર–મંત્રી હતો. વિગ્રહ–કચેરીમાં પણ તેને માટે પાથરણું પથરાતું રહેતું હતું, અને રાતને વખતે તે પોતાનો જભ્ભો પહેરીને એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં ફરતો રહેતો હતો, સીપાઈના જાપતા બાબત, ખટપટી પત્રવ્યવહાર બાબત, તથા લડાઇની તૈયારી બાબત સૂચનાઓ કર્યા કરતો હતો, તેમ જ પોતાનો મહેનતુપણાનો અને સ્વદેશાભિમાનનો દાખલો દરેક જણને બેસાડી તેને ઉશ્કેરતો હતો. પીડમૉન્ટવાસીઓને તો એવું જ કહેવાની ટેવ પડી ગઇ હતી કે, “અમારે ત્યાં રાજ્યતંત્ર છે, રાજ્યખંડ છે, રાજ્યબંધારણ છે; એ બધાનું નામ કાવ્હુર છે.” તો પછી તેનું ખાસ કાર્ય–ફ્રાન્સની એકતા–પડી ભાંગે તેથી તે ક્ષીણ થઇ જાય તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી.

પરંતુ આવી અત્યંત ઉશ્કેરણીકારક અણીને સમયે રાજાનો નિર્ણય આથી પણ વધારે સંગીન નીવડયો હતો. બનાવોએ જે વલણ લીધું હતું તેથી તેના હ્રદયના ઉંડાણમાં દુઃખ થતું હતું, પરંતુ ૧૮૫૯ ના વિજયથી ઘણું સધાયું હતું એમ કાવ્હુર સમજી શકયો નહતો તે રાજા સમજી શકયો. “નોવારાના સમયથી ઇટલિનું જે રાજકીય ઐક્ય શકય જણાતું હતું તે વિલાફ્રૅન્કાના સમયથી આવશ્યક જણાયું છે.” નોવારાનું કલંક ધોવાઇ ગયું હતું; ઑસ્ટ્રિયાને મિન્સિયો પાછળ ધકેલી મુકવામાં આવ્યો હતો; આલ્પસની નીચે આવી રહેલા મહારાજ્ય તરીકે લૉમ્બાર્ડિ અને પીડમૉન્ટ જોડાઇ ગયાં હતાં: અને તે પછીના વર્ષમાં ટસ્કનિ, પાર્મા, મૉડેના અને રોમનાં દૂત–રાજ્યો એ સર્વ ઉત્તર ઇટલિના આ નવા મહારાજ્ય સાથે સાર્વલૌકિક પ્રજાનુજ્ઞાથી જોડી દેવામાં આવ્યાં. કાવ્હુરની પ્રકૃતિ ઉથલો ખાઇને પાછી ઠેકાણે આવી, અને થોડા મહિના સુધી નિવૃત્તિ ભોગવ્યા પછી તે પાછો સત્તાધીશ થયો. પરંતુ તેની નામોશી હજી પૂરી થઇ ન હતી: નેપોલિયનનું લહેણું હજી વાળી આપવાનું બાકી હતું. તેણે જે કંઇ થોડું સાધવું હતું તે નિઃસ્વાર્થથી સાધ્યું ન હતું. ન્હાનાં ન્હાનાં ઓછી કિંમતનાં લહેણાંની બાબતમાં જેમ બને છે તેમ, જ્યારે આ “ન્હાનો હિસાબ” રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ઉલટો તે તો બહુ જ મોટો હિસાબ થઇ પડયો. ટસ્કનિ, રોમૅગ્ના, અને અન્ય પ્રાન્તો જોડાવાથી સાર્ડીનિયાના મહારાજ્યને જે મહાન્ પ્રાપ્તિ થઇ હતી તે ધ્યાનમાં લઇને નેપોલિયને સેવૉયના પ્રદાનની માગણી કીધી.

ફ્રાન્સની રાજ્યનીતિને શાશ્વત કલંક લગાડનાર આ નામોશી ભરેલા પરસ્પર વ્યવહારનો ઇતિહાસ આ પછીના વિભાગ માટે ખરૂં જોતાં સંઘરવામાં આવ્યો છે. અહીં તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આ માગણી ન છૂટકે કબૂલ રાખવામાં આવી. આ સાથે સંબંધ ધરાવનારા સર્વ લોકોને આ માગણી શોચનીય જરૂરિયાત લાગતી હતી; ખાસ કરીને રાજાને તો “પોતાના વંશનું ઘોડિયું” પરદેશીને શરણે સોંપવું પડે એ વાત “પોતાના હ્રદયને સૌથી વધારે દુઃખકર આત્મભોગ” રૂપ લાગતી હતી. મૅઝિનિપંથીઓને તથા ગૅરિબૉલ્ડિને અનહદ ગુસ્સો લાગ્યો. તેમને મન તો કાવ્હુર એક “અધમ કાવતરાં ખોર” હતો; નેપોલિયન “ધૂર્તશઠ” કરતાં પણ બદત્તર લાગતો હતો; પરંતુ આ ઇલકાબો ન્યાયપુરઃસર અપાયા છે કે કેમ તેનો વિચાર ચલાવવાનું મારે અહીં મુલત્વી રાખવું પડશે. કાવ્હુરની રાજકીય કારકીર્દિ રૂપી નાટકના

જે છેલ્લા અંકથી, નિર્ભય સ્વયંસેવક કરતાં તેને ઓછી આભારી નહિ એવી રીતે, દક્ષિણનું મહારાજ્ય ઉત્તરના મહારાજ્ય સાથે જોડાયું હતું, અને જેનું ઐક્ય લગભગ સંપૂર્ણ રીતે સધાયું હતું એવો ઇટલિ ઍડ્રિયૅટિકથી આલ્પ્સ સુધી ખરેખરો મુક્ત થયો હતો, તે છેલ્લો અંક પણ ખરૂં જોતાં ગૅરિબૉલ્ડિના જીવનને લગતો ગણીને મારે મુલત્વી રાખવો જોઇએ.

કાવ્હૂરનું જીવનકાર્ય લગભગ પૂરૂં થયું હતું. વેનિસવાસીઓ અને પોપની રોમની પ્રજાઓ શિવાયની બીજી બધી જાતોના દરેક સભ્યમાં સમાવેશ કરનાર ઇટલિના રાજા તરીકે પોતાના ધણીને જાહેર થયલો જોયો ત્યાં સુધી તે જીવતો રહ્યો હતો. પરંતુ તેને સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડયું કે હજી પણ ઘણું બધું સાધવાનું બાકી રહ્યું હતું. ગૅરિબૉલ્ડિની તરવારને લીધે, તથા દક્ષિણમાં તેણે જે ઉત્સાહ વર્તાવ્યો હતો તેને લીધે, નેપલ્સને ઉત્તરીય મહારાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. પરંતુ હજી પણ તેમાં એકરસ કરવાનું કામ બાકી હતું. ત્યાંના લોકો ગેરકાયદેસર વર્તનારા હતા, વંશપરંપરાથી કોઇ પણ પ્રકારના રાજ્યતંત્રની વિરૂદ્ધ હતા, અસ્વસ્થ અને અડચણકારક હતા. છતાં પણ જેને “ અસાધારણ પગલાં ” ભર્યા કહેવાય છે તે રસ્તો કાવ્હૂર કદી પણ સ્વીકારે એમ ન હતું. જેને તે રાજ્યબંધારણ વિષયક રાજ્યતંત્ર ગણતો હતો તેને સહેજ પણ તોડી પાડવાના કામથી તે પાછો હઠતો હતો. કદાચ તે આ બાબત જોઇએ તે કરતાં વધારે લાગણીવાળો હશે. પરંતુ તે જો ભૂલ કરતો હતો તો તેવી ભૂલ ઉમદા પ્રકારની હતી એમ તો કહેવું જ જોઈએ. વળી, ખરૂં જોતાં કાવ્હૂરે જે સંસ્થાઓ ઉભી કીધી હતી તે ઇટલિમાંની રાજ્યસભા વિષયક સંસ્થાઓના તો હજી અખતરા ચાલતા હતા. એવા અખતરાની વચ્ચે વગર જરૂરનું ડાકું ઘાલીને તે અખતરાઓને દૂષિત કરવાના કામથી તેનો જન્મદાતા કાવ્હૂર પાછો હઠયો હોય એમાં કાંઈ નવાઇ જેવું નથી. તે કહેતો હતો કે, “ ઘેરાની સ્થિતિએ કોઇ પણ રાજ્ય ચલાવી શકે. ” “ સિસિલિઍટોને આ મત લાગુ પાડવાનો વિચાર તેની છેલ્લી જીવલેણ માંદગી દરમ્યાન નિત્યસ્થાયી કુસ્વપ્ન રૂપે ભમ્યાં કરતો હતો. “ કોઇ જાતનો ઘેરો નહિ, કોઇ જાતનો ઘેરો નહિ ” એમ તેને વારંવાર બબડતો ઘણાએ સાંભળ્યો હતો.

જે બીજી મુશ્કેલી કાવ્હૂરે નિર્ણય આણ્યા વિનાની રહેવા દીધી હતી તે આથી પણ વધારે અનંત જરૂરની હતી, વધારે ગુંચવણ ભરેલી તથા હમેશની હતી, અને તે એવી મુશ્કેલી હતી કે તેના નિર્ણય માટે ખાસ કરીને તેની અસાધારણ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે એમ હતું. આચાર્યપદ વિષયક સત્તાના પ્રશ્નની બાબતમાં પોપપીઠની વૃત્તિથી જે મુશ્કેલી ઉભી થઈ હતી તેને વિષે અલબત્ત હું અહીં ઉલ્લેખ કરૂં છું. માત્ર કેળવણીની વ્યવસ્થા વિષેના જ ધર્મપીઠના કાંઇ ઓછા મુશ્કેલ નહિ એવા હક્ક બાબત હાલ તુરત તો હું કંઇ કહેતો નથી. ‘એડિન્બરો રિવ્યુ’ ના ૧૮૬૧ ના જુલાઈ માસના અંકમાં એક લેખકે આ પ્રશ્ન સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યો છે: “ અસરકારક ઇટલીય સત્તાના અસ્તિત્વથી રોમની ન્યાયસભાની સ્થિતિમાં મનનીય રૂપાંતર થવું જોઈએ એમાં તો કાંઇ સવાલ જ નથી રહેતો, ઇટલિના પ્રદેશના કોઇ પણ મનનીય વિભાગ ઉપર ઇટલિનો રાજા:તથા સર્વ સત્તાધીશ પ્રધાન ધર્માધ્યક્ષ એ બન્ને

રાજ્ય ચલાવે અથવા રાજ્ય ચલાવવાનો હક્ક ધરાવે એ વિરોધાભાસ અસમાધાની વિરુદ્ધતાથી ભરપૂર છે......એ દ્વીપકલ્પમાં પોપ જ્યાં સુધી ધાર્મિક અને સર્વોપરિ રાજ્યનો હક્ક ધરાવતો રહે ત્યાં સુધી ઇટલિનો રાજા રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રનો સર્વોપરિ પ્રમુખ ન થઇ શકે, કારણ કે પોતાના દિવાની રાજ્યકરણની હદની અંદર રાજાની સત્તા સદાસર્વદા વિરોધને વશ રહે જ. બીજી તરફથી જોઈએ તો, એટલું પણ ચોક્કસ છે કે બાદશાહી સત્તા સાથે થતી આવી અથડામણને અટકાવવા માટે રોમની ન્યાયસભા પાસેથી આવશ્યક છૂટ મેળવવી એમાં માનુષી રાજ્યબંધારણો પૈકી સૌથી વધારે મક્કમ અને અશાંત રાજ્યબંધારણમાં પરિવર્તન કરવાનું કાર્ય સમાઈ રહેલું છે.” ૧૮૬૦ માં ઇટલિના મહારાજ્ય સાથે રૉમગ્ના જોડાયું ત્યારે પણ પોપની સત્તા તરફથી વજ્ર નિર્ઘોષ થયા શિવાય એ કામ સધાયું ન હતું. આખરે તે બહિષ્કારના એક વખતના ભયંકર નિષેધની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું હતું. પોપના આક્રોશથી વિક્ટર ઇમૅન્યુએલને જરા પણ અડચણ આવી ન હતી, પરંતુ ધર્મપીઠના નિમકહલાલ અને આશક્ત પુત્ર તરીકે તો તેને ઘણી જ ઊંડી લાગણી થઈ હતી. રાજાએ પોપને કરેલી ઉમદા નમ્ર વિનતિ વિષે મિસ ગૉડકિનકૃત અજબ જીવનચરિત્રમાં તમે વાંચશો. જે કાયદાની રૂએ રૉમૅગ્નાના લોકો સંપૂર્ણ સ્વેચ્છાથી ઇટલીય મહારાજ્ય સાથે જોડાયા હતા તે કાયદો મંજુર કરવાને, તથા ઇટલીય ઐક્યના પવિત્ર કાર્યને આશીશ આપવાને રાજાએ પવિત્ર પિતાને આ વિનંતિ સાદર કરી હતી. આ વિનંતિ વ્યર્થ કરવામાં આવી.

પરંતુ, આ પછીનો ફેરફાર તેનાં સર્વ આવશ્યક પરિણામ સાથે જોવા જોઇએ. ઇટલિના નવા મહારાજ્યે પોતાની રાજ્યતંત્રની બેઠક છેવટે રોમની પ્રાચીન રાજ્યધાનીમાં સ્થાપવી પડશે એ વિષે પોતાના ધણી કરતાં ધર્મપીઠને ઓછા નિમકહલાલ નહિ એવા કાવ્હૂરને કદિ પણ શંકા થઇ નહતી. તેણે કહ્યું હતું કે, “રાજ્યધાનીની પસંદગી ઉચ્ચ નૈતિક વિચારોથી નક્કી થાય છે. આ બાબત નિર્ણય આણનાર તો લોકોની મનોભાવના છે. મહાન્ રાષ્ટ્રની રાજ્યધાની નક્કી કરનાર ઐતિહાસિક, માનસિક, નૈતિક સર્વ વસ્તુસ્થિતિ રોમમાં એકત્ર થયલી છે......પવિત્ર પિતાની એટલી જ ખાત્રી કરી આપવાની બાકી રહી છે કે આચાર્યપદ વિષયક સત્તા સ્વાતંત્ર્યની ખાત્રી આપનારી હવે આપને માટે રહી નથી. તેનો ત્યાગ કરો, એટલે પછી જે છૂટકારા માટે આપે ત્રણ સૈકા સુધી મહાન્ કૅથૉલિક સત્તાઓ પાસે નિર્થક માગણી કીધી છે તે છૂટકારો અમે આપને બક્ષીશું......‘સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર ધર્મપીઠ’ એ મહાન્ સિદ્ધાન્ત ઇટલિમાં ઢંઢેરાથી ફેલાવવા અમે તૈયાર છીએ.”

પોતાનાં છેલ્લામાં છેલ્લાં અને અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ ભાષણો પૈકી એક ભાષણ (૨૬ મી માર્ચ ૧૮૬૧ ના ભાષણ) માં કાવ્હૂરે કહ્યું હતું કે “અમે એમ માનીએ છીએ કે એ બે સત્તાઓને છૂટી પાડવાથી તથા દિવાની અને ધાર્મિક સમાજ વચ્ચેના સંબંધને છૂટકારાનો સિદ્ધાન્ત લાગૂ પાડવાથી સર્વોપરિ મુખ્ય પુરોહિતનું સ્વાતંત્ર્ય તથા તેનો હોદ્દો તેમ જ ધર્મપીઠનું સ્વાતંત્ર્ય સધાશે.” તે પછી તેણે એવી ઉત્સુક આશા જણાવી હતી કે પોપની સત્તા સાથે મૈત્રીભાવથી ગોઠવણ કીધાથી આ ફેરફાર કરી શકાય એમ છે. તેણે આગળ જણાવ્યું હતું કે “ઇટલિને તેમ જ ધર્મપીઠને વિનાશક

હોય એવી પરિસ્થિતિમાં પોપ અનમ્ય નીવડે, અને સર્વ શરતોનો અસ્વીકાર કરવાનું ચાલુ રાખે તો શું કરવું ?. ગૃહસ્થો, તો પછી એ જ સિદ્ધાન્ત ખૂબ જોરથી જાહેર કરવામાં આપણે પાછી પાની ન કરવી જોઇએ; આપણે એટલું જાહેર કરવામાં પાછી પાની કરવી ન જોઇએ કે એ શાશ્વત શહેરમાં આપણે દાખલ થઇએ તે પહેલાં સમજુતી થઇ હોય કે ન થઇ હોય, તો પણ પુરોહિતની સત્તા નાબૂદ કર્યાનું જાહેર કરતાંની સાથે ઇટલિ રાષ્ટ્રમાંથી ધર્મપીઠને મુક્ત કરશે, અને પ્રથમ જણાવેલ બાબતનો વિશાળમાં વિશાળ પાયા ઉપર છૂટકારો સાધશે. ”

આગળ ઉપર આપણે જોઇશું તે પ્રમાણે છેક જ કમનસીબે આમ થવાનું નસીબમાં લખ્યું ન હતું. ઇટલિની સરકાર જ્યારે આગળ પગલું ભરતી ત્યારે ત્યારે અનમ્ય અણબદલાતો સામો પક્ષ તેની સામે ટક્કર ઝીલતો. પરંતુ આ જ સ્વપ્ન વિષે વિચાર કરતાં કરતાં ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યનો મહાન્ રાજ્યનીતિકુશળ પુરૂષ પોતાનો શાશ્વત વિશ્રામ લેવા ચાલતો થયો. ખુદ એનું નામ મક્કમ રાજ્યબંધારણ પણ તેણે જે અમાનુષી પ્રયત્નો કર્યા હતા તેનો, તેણે જે અનેક દુઃખકર ચિંતાઓ અનુભવી હતી તેનો, જે ઉશ્કેરણીકારક વિજયમાં તથા નાસીપાસી દેનાર નિષ્ફળતામાં તેનાં છેવટનાં વર્ષો પસાર થયાં હતાં તેમાં થયલા કેરફારનો ભોગ થઇ પડયું. છેક અંત સુધી રાજા તેની તરફેણમાં હતો. ચિત્તભ્રમમાં પણ તેના વિચાર હજી જે ધણીની તેણે આટલી નિમકહલાલીથી સેવા કરી હતી તેના તરફ હજી જે દેશને તે આટલો બધો ચાહતો હતો તેના તરફ દોરાતા હતા. તે બોલી ઉઠતો કે “ નેપલ્સવાસીઓ માટે હું ઘેરાની કોઇ પણ સ્થિતિ નહિ રહેવા દઉં. ” “ એમને શુદ્ધ કરો, એમને શુદ્ધ કરો. ” અને તેની સારવાર કરતા ભાઈ આગળ તેના છેલ્લા શબ્દો આ હતા. “ ફ્રેટિ, ફ્રેઇટ, સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર ધર્મપીઠ. ”

આ પ્રમાણે કાવ્હુર ૫ મી જુન ૧૮૬૧ ના રોજ મૃત્યુ પામ્યો. આખી ઇટાલીય પ્રજા પોતાનો માત્ર સબળમાં સબળ સલાહકાર જ નહિ પણ વ્હાલામાં વ્હાલો મિત્ર ગુમાવનાર રાજાથી માંડીને તે છેક નમ્રમાં નમ્ર ખેડુત સુધી—આખી ઇટલીય પ્રજા દિલાસો ન અપાય એવા શોકમાં ગરકાવ થઈ જાય એ યોગ્ય જ હતું. પરદેશી ધુંસરીનાં બંધનથી તેમનાં ગાત્રોને છોડવનાર, રાજ્યસભા વિષયક સરકારના હંમેશ મુશ્કેલ અને કંટકમય—શરૂઆતના ક્રમમાંથી તેમને સહીસલામત રીતે દોરી લઇ જનાર તેમને છૂટકારાનાં સુખ બતાવી આપનાર જ માત્ર નહિ, પરંતુ નમ્રતાથી, સારી દાનતથી અને જે પાઠ શીખવો સૌથી વધારે મુશ્કેલ છે તે—બીજાઓની છૂટને યોગ્ય આદર આપીને પોતાના છૂટકારાનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે તેમને શીખવનાર વીરનર માટે તેઓ શોક કરે એ યોગ્ય જ હતું. ‘ઇટલી એક રાષ્ટ્રીય પ્રજા એ જ કાવ્હુરનું ઉત્તરદાન જીવનકાર્ય હતું...બીજાઓ રાષ્ટ્રીય છૂટકારાના કાર્યના ભક્ત બન્યા છે...એ કાર્યને શકયતાની કક્ષામાં કેવી રીતે લાવવું તે તે જાણતો હતો; તેણે એ કાર્યને કોઇ પણ પ્રકારના વિશેષ મતથી વિશુદ્ધ કર્યું હતું; તેણે તેને લુબ્ધી કલ્પનાથી દૂર કર્યું હતું, બેદરકાર કાવતરાંથી સ્વચ્છ રાખ્યું હતું, તે રાજ્યક્રાન્તિ અને અતિકાર્ય વચ્ચે થઇને સીધો બહાર નીકળી ગયો હતો, અને તેણે ઇટલિને વ્યવસ્થિત લશ્કર, ખજાનો,

રાજયતંત્ર અને પરદેશી સહકારીઓ પૂરાં પાડયાં હતાં. *મૅઝિનિ કે ગેરિબૉલ્ડિ ઇટલિ માટે આટલું બધું ન કરી શકયો હોત એમ કહેવું એ મૅઝિનિની કે ગેરિબૉલ્ડિની ઉપેક્ષા કરવા બરાબર નથી. તેમ છતાં ઉત્સુક સ્વદેશાભિમાન, તથા પોતાની ઇટલીય પિતૃભૂમિના રાષ્ટ્રીય ઐકયની સિદ્ધિ માટેની જુસ્સાદાર ઇચ્છા સિવાય જેમની સાથે તે બીજું કંઇ પણ સમાન ધરાવતો નહતો એવા લોકોની મહેનતથી તેને આડકતરી રીતે મળેલી મદદ સિવાય કાવ્હૂર, તેણે જે બધું કીધું હતું, તે પોતાની જાતે સાધી શકયો હોત કે કેમ તે વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાય જ. ભવિષ્યવેત્તા, રાજયનીતિકુશળ, ધર્મવિગ્રહી દરેક જણ પોતાના જીવનકાર્યમાં બીજાનો પરિપૂરક હતો. અત્યંત વિવિધ મગજશક્તિ ધરાવનાર, સ્વભાવમાં અસમાન અને સામાન્યતા પદ્ધતિમાં પણ વિરૂદ્ધ મત ધરાવનાર, પરંતુ સર્વ સ્વાર્થી હેતુઓની બાબતમાં આત્મનિગ્રહ રાખવામાં સમાન ઉમદા કાર્ય પ્રત્યેની ભક્તિની બાબતમાં સમાન, જે મક્કમ ધૈર્યથી તે કાર્યનો પીછો લેવામાં આવ્યો હતો તેની બાબતમાં સમાન, એવો આ વીર પુરૂષ ઇટલીય ઐકયના દેવળમાં પોતાને યોગ્ય ગોખલો મેળવી રહેશે, કારણ કે એ અવિનાશી મંદિર બાંધવામાં વીરે અત્યંત કિમ્મતી તેમ જ અમૂલ્ય શક્તિનો ફાળો આપ્યો હતો.

દેશનાયક.×

લશ્કરી ટુકડી રણક્ષેત્ર તરફ કૂચ કરતી હોય, તેવે વખતે બાજુની શેરીમાંથી તેમને કોઇ ગાળ દે કે તેમના ઉપર ધૂળ ઉડાડે, તો પણ તેઓ પોતાની હારનો ત્યાગ કરીને અપમાનનું વેર વાળવા સારૂ એ શેરીમાં દોડી જશે નહિ. એ અપમાન તેમને સ્પર્શ સરખો કરશે નહિ–કારણ, સન્મુખમાં તેઓ જબરો સંગ્રામ દેખતા હોય છે, મ્હોં સામે તેઓ ભીષણ જમરાજને જોતા હોય છે. તેમ જ જો આપણે ખરેખર જ આપણા આ મહાન દેશને માટે કંઇક સંગીન કાર્ય કરવા તરફ જ કૂચ કરતા હોઈએ તો એ કાર્યના મહાત્મ્ય આગળ ન્હાના મ્હોટા અગણિત વિક્ષોભો આપણને સ્પર્શ સરખો કરી શકશે નહિ. જરા જેટલું કંઈક વાંકું આડું પડયું એટલામાં રીસાઇને આપણે હાર તોડી જવાનું મન કરશું નહિ.

આજકાલ આપણા દેશમાં જે કંઈ આંદોલનો ને ચળવળો ઉભરાઇ ચાલી છે, તેમાં મ્હોટો ભાગ જુઓ. તો કેવળ કલહ જ દેખાશે. એમાં સંશય નથી કે ખરી દેશદાઝવાળા લોકો એ કલહોને લઇને મનમાં ને મનમાં લાજી મરે છે. કારણ કે કલહ એ કમજોરના ગુસ્સાનું લક્ષણ છે, કલહ એ નવરાની ગમત મેળવવાની એક રીત છે.

એક વાર દેશની ચોદિશ નીહાળી જુઓ, દુઃખનો આવડો મોટો એક ઉંહકારો કર્યા સિવાય ઉચકી કેવો ચાલ્યો જાય છે ? આના જેવો દયાજનક દેખાવ દુનીઆમાં

* મૅરીઑટકૃત "કાવ્હૂરનું જીવનચરિત્ર."
× બાબુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના લેખનું ભાષાન્તર.

બીજે ક્યાંઇ નહિ મળે. આશા અને આનંદ ઉડી ગયાં છે, ભૂખમરો અને રોગચાળો કેર વરતાવે છે. વિનાશકારક તત્વોનાં મૂળ આ પ્રાચીન ભારતવર્ષની હવેલીની ભીંતોને ફાડીને ફુટી નીકળ્યાં છે. દુઃખના સરખું કઠોર સત્ય–દુઃખના જેટલી કડક કસોટી બીજી તે કઇ હશે ? તેને રમતમાં ઉડાવાય એમ નથી, દાવપેચ રમીને તેને ટાળી શકાય તેમ નથી, તેની અંદર કૃત્રિમ કલ્પનિકતાને આવકાશ જ મળે તેમ નથી. શત્રુ કે મિત્ર, એ બધાયની સખ્તપણે ખબર લે છે. દેશને વ્યાપી વળેલા આ ભીષણ દુઃખની સંગાથે આપણે કેવું વર્તન ચલાવીએ છીએ, તે પરથી જ આપણા મનુષ્યત્વનું પારખું થવાનું. આ દુઃખની કાળી કઠણ સલાડી ઉપર આપણા સ્વદેશ પ્રેમની ઝગઝગતી રેખા ન ઉઠે તો જરૂર જાણજો કે એનામાં કંઇક કપટ છે. અને જે સોનું કસોટીએ ચડીને ખોટું ઠર્યું એના તમને કોણ દામ ગણી આપવાનું ? અંગ્રેજ લોક તો આ બાબતના પ્રખ્યાત પારેખ છે. તેમની સાથે છેતરપંડી કેમ કરીને રમશો ? દેશદાઝથી પ્રેરાઈને આપણે જે ઉદ્યોગ કરી રહ્યા છીએ તેમાં તેમની શ્રદ્ધા કેમ કરીને બેસશે ? આપણે જાતે હઈએ ત્યારે જ માગી શકીએ. પણ સાચું બોલજો, આપણે એવું શું કર્યું છે ? દેશના જોયા ન જાય એવા હાલહવાલ એક તરફ જે દિવસે થતા હતા તે દિવસે પણ આપણામાંના જેઓ સારી સ્થિતિમાં હતા તેઓ સુખ ભોગવતા પડયા રહ્યા હતા; જેમને નવરાશ હતી તેઓએ તેમના બપોરના આરામમાંથી ક્ષણ પણ જતી કરી નહોતી; જે થોડો ઘણો ત્યાગ કર્યો હશે તે ત્યાગમાં ગણતરી કરાય તેવો નહોતો; થોડું ઘણું કષ્ટ ઉઠાવ્યું હશે, પણ જે આર્ત્તનાદ ચોમેર થઇ રહ્યો હતો તે તેનાથી અસંખ્ય ગણો હૃદયભેદક હતો.

આનું કારણ શું ? એનું કારણ એજ કે, આટલા દિવસ આપણે પારકાને આંગણે માથું ફોડીને જીવ દેવાના વિચાર કરતા બેઠા છીએ, સ્વદેશની સેવાના વિચાર કર્યા નથી. દેશનું દુઃખ કાં તો વિધાતા કે કાં તો ગવર્નમેન્ટ દૂર કરશે એ ખ્યાલને જ આપણે આજ દિવસ સુધી આપણા દરેક ડગલામાં આશરો આપ્યો છે. આપણે એકસંપી કરીને–પ્રતિજ્ઞાનું પવિત્ર બંધન ધારીને દેશ સેવાના કાર્યમાં વ્રત ધારણ કરી શકીએ, એ વાત આપણે નિષ્કપટભાવે પોતે પોતાની પાસે પણ કબુલ કરી નથી. આમ હોવાથી દેશના લોકોની સાથે આપણો અંતરનો સંબંધ થયો નથી, દેશને જે ઠેકાણે દરદ થાય છે તે ઠેકાણે આપણા ઇલાજ પહોંચતા નથી. સ્વદેશ પ્રેમની સ્થાપના એવી ભીંત પર થતી નથી કે જે ભીંત ખરેખર હસ્તી ધરાવે છે. તેથી જ ફાળાના ખરડા ફોગટ ફરી ફરીને ફાટી જાય છે અને કામનો ખરો વખત આવે છે ત્યારે કોઇ મ્હોં પણ દેખાડતું નથી.

બીજાઓની આગળ અરજ ગુજારવી, બીજાઓને ઓટલે જઇને દુઃખ રડવા બેસવું એ કામ માત્ર આજ સુધીમાં, આપણી તરફથી કંઇ થયું હોય, તો થયું છે. માબાપ, દેજો ! દેજો ! કરીને પારકાની પૂંઠે પડયે તો કંઇ મળ્યું નથી, અને કદાચ મળ્યું તો પણ માગ્યાં મુક્તાફળ પણે પણ ભીખને માથે આખરે ભાઠ જ રહેવાની. જગતમાં ઉંચું માથું લઇને ચાલવું હોય, પ્રાણ આપણામાં લાવવા હોય હોય તો સૌથી પહેલાં પ્રાણનું દાન કરવું જોઈએ.

આજે યુવક વર્ગ હિંમતપૂર્વક કહેશે કે હવે તો અરજીઓ અને વીનવણીઓ ખલાસ કરીને અમે હાથ ખંખેરી નાંખ્યા છે. હવે અમે અમારૂં પોતાનું કામ અમે પોતે કરવાને કટિબદ્ધ થયા છીએ. ખરેખર જ કટિબદ્ધ થયા હોઇએ તો તેથી બીજું શું સારૂં ? પરંતુ ત્યારે આપણે મરદની પેઠે ભારપૂર્વક કબૂલ કેમ કરી નથી લેતા કે, સંકટ પડે તો પડવા શો, પ્રતિકૂલ સંજોગ વટાવવા પડે તો વટાવવા તૈયાર છીએ. વાતવાતમાં આપણી બન્ને આંખોમાં ઝળઝળીઆં આવી જાય છે તે કેમ ? આપણા મનમાં કેમ એવો વિચાર આવતો હશે કે શત્રુ મિત્ર સર્વે મળીને અમારો માર્ગ સાફ કરી દેશે ? ઉન્નતિનો પન્થ ભારે દુસ્તર છે, એ વાત જગતના ઇતિહાસમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છેઃ—

"क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया
दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ।"

આપણે તો કહીએ છીએ કે આટલો દુરત્યય પંથ અમે શું અમારી મેળે જ કાપીએ કે ? બીજાઓ આવીને અમારો રસ્તો સહેલો અને સપાટ કરી આપશે તો જ અમે આગળ વધીશું, નહિ તો વાટમાં પડયા પડયા વાદ વદા કરશું અને કાળું મેશ જેવું મ્હોં કરીને બોલીશું, કે અમારો રસ્તો વાળી આપતા નથી ને ? ઠીક છે, અમે અમારી ઘરની શાળ પર વણેલું કપડું પહેરશું, અમારી પોતાની નીશાળોમાં જઇને ભણશું ! વાહ, આપણું અભિમાન !

અમે પૂછીએ છીએ કે દાવાનળની સામે ઉભા રહીને કોઈને કદી મનમાં અભિમાન આવે છે ?—મૃત્યુ શય્યાને ઓશીકે બેસીને કોઈને કદી કલહ સુઝે છે ? આપણે શું જોઇ શકતા નથી, કે આપણે ક્યારનું મરવાનું શરૂ કરી દીધું છે ? આ અમે અલંકારિક ભાષામાં બોલતા નથી—આપણે સાચેજ મરીએ છીએ. જેને વિનાશ કહે છે, જેને વિલોપ કહે છે, તે ભાતભાતના વેશ લઇને આ પુરાતન જાતિના રહેઠાણમાં દાખલ થઈ ચૂકયું છે. મૅલેરિયામાં હજારો માણસ મરે છે, અને મરતાં નથી તેઓ જીવતાં મડદાં સમાન બનીને પૃથ્વીને ભારે મારે છે. આ મૅલેરિયા પૂર્વથી પશ્ચિમમાં અને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં વ્યાપી ગયો છે. પ્લેગ પહેલાં એક રાતનો મહેમાન થઇને આવ્યો હતો. એક રાતને બદલે વરસ ઉપર વરસ ચાલ્યાં જાય છે અને છતાં તેની નરરક્ત પિપાસા હજુ છીપી નથી. વાઘે એક વખત માણસનું ખૂન ચાખ્યું કે પછી જેમ તેને તે હરામ ચસકો છૂટતો નથી, તેમ જ દુષ્કાળ ઉપરા ઉપરી પડે છે અને આપણાં ગામનાં ગામ ઉજડ વેરાન જેવાં કરી મેલે છે. આ બધું તે દૈવનો કોપ માનીને શું આપણે આંખો મીંચીને બેસી રહીશું ? સમસ્ત દેશના ગળામાં મૃત્યુએ જે મજબૂત ફાંસો નાંખ્યો છે તે શું જોઇ જ રહીશું ? તેને આકસ્મિક ગણી શકશું ?

એ આકસ્મિક નથી. તેણે આપણી અંદર ઊંડાં મૂળીઆં ખોડવા માંડયા છે. એના સપાટામાં સપડાએલી અનેક જાતિઓ મારી ગઇ છે—અને આપણે પણ દેશમાં સળગી ઊઠેલા એ મૃત્યુના હુમલાથી હાથ પગ હલાવ્યા વગર જ બચાવ કેવી રીતે કરી શકીએ એ કંઇ સમજાતું નથી. આપણે આપણી આંખ સામે જ જોઈએ છીએ કે, જે જાતિઓ નીરોગી અને મજબૂત હોય છે તેઓ પણ જાનની રક્ષાને અર્થે આખો દિવસ લડયાં

કરે છે. આપણે એક તો જીર્ણ થઇ ગયેલાં ઉપર પાછા મૃત્યુના ભારે પંઝાના માર ખાઇએ. અને તેમ હોવા છતાં કંઈ પ્રયત્ન કર્યા વિના જ આપણે બચવાના કેમ ?

એક વાત આપણે લક્ષમાં રાખવી જોઇએ, કે મેલેરીઆ–પ્લેગ–દુષ્કાળ એ તો માત્ર બહાનું છે, તે ખાલી બાહ્ય લક્ષણ જ છે. મૂળ વ્યાધિ જે છે તેણે તો દેશની નસેનસમાં સંચાર કર્યો છે. આજ સુધી આપણે એક અમુક રીતે રહ્યા છીએ–આપણા હાટ શેરીમાં, શહેરમાં અને ગામડામાં આપણે બચાવની અમુક એક રીત બાંધી રાખી છે. આપણી તે રીત હવે જરી પુરાણી થઇ છે. ત્યાર બાદ આજ સુધીમાં બહારની દુનીઆના સંઘાતથી આપણી અવસ્થામાં જમીન આસમાનનો ફેર પડયો છે. આ નવીન સંજોગોની સાથે હજી પણ આપણે પૂરેપૂરો મેળ કરી શકયા નથી–એક ઠેકાણે જોડવા જઇએ છીએ ત્યાં બીજે એક ઠેકાણે તૂટી જાય છે. ઉપસ્થિત થએલા નવીન સંજોગોની સાથે જો આપણે કોઇ દિવસ સામંજસ્ય સાધી નહિ શકીએ, તો આપણે મરવું જ પડશે. જગતમાં જે જે જાતિઓ મૂઇ છે, તે એમ જ મૂઇ છે !

મૅલેરીઆ ફાટી નીકળવાને કંઇ નવું જ કારણ આપણા દેશમાં આજે થયું, એમ નથી. વરસોથી આપણા દેશમાં પાણી પુષ્કળ છે, ઝાડી જંગલ આજ કરતાં પહેલા ઝાઝાં હતાં, અને મચ્છરની પણ અહીં કોઇ વાર ખોટ નહોતી. પરંતુ તે વખતે દેશ જીવતો જાગતો હતો. યુદ્ધે ચડવું હોય ત્યારે ખાદ્ય ખોરાકી જોઇએ–અને આ છૂપા રોગ રૂપી દૂશ્મન સામે યુદ્ધે ચડવા તે વખતે જોઇતી ખાદ્યખોરાકીની ખોટ નહોતી. અમારી ગામડાની અન્નપૂર્ણા તે વખતે પોતાનાં બાળબચ્ચાંને અરધા ભૂખ્યા રાખીને પૈસાના લોભમાં પારકાં છોકરાં ધવડાવવા જતી નહોતી. કેવળ એટલું જ નહિ. તે વખતની સમાજ વ્યવસ્થા એવી હતી કે ગામમાં જળાશય ખોદવા માટે કે જીર્ણોદ્ધાર કરવા માટે કોઇના મ્હોં સામે જોતા બેસવું પડતું નહોતું–ગામની ધર્મબુદ્ધિ જ ગામની જરૂરીઆતોને પૂરી પાડવાને સદૈવ જાગતી જ રહેલી હતી. આજ દેશમાં ગામો ગામ પાણીની બૂમ છે. એટલું જ નહિ. ઉલટાં જે જુનાં જળાશયો હતાં તેનાં પાણી દૂષિત થયાં છે. આવી રીતે શરીર જયારે ખાવાના અન્નને અભાવે દુર્બળ બન્યું હોય અને પીવાનું પાણી જયારે શુદ્ધ કરવામાં ન આવવાથી રોગનું ઘર બન્યું હોય, ત્યારે બચવાનો ઉપાય કયો ? આવી જ રીતે પ્લેગ પણ સ્હેજમાં આપણા દેશનો માલીક થઇ બેઠો છે–તેને કોઇ ઠેકાણે કોઇ રોકનારૂં નથી. કારણ કે પુરાં પોષણને અભાવે આપણાં શરીર વગર ઢાંકયાં રહેલાં છે.

પોષણ સામગ્રીનો અભાવ થવાનું કારણ એ, કે નાના પ્રકારની નવી નવી તરેહથી દેશનું અન્ન બહાર દેશ તરફ તણાઇ જવા લાગ્યું છે. જે ખાઇને આજ લગી આપણે ન્હાનાના મ્હોટા થયા તે હવે જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં મળતું નથી. આજ એક ખોબા જેવડા ગામડામાં જઇને તપાસ કરો. દુધ મળે તો મ્હોટાં ભાગ્ય; ઘી મળશે તો મોંઘે મૂલે અને તેલ તો મ્હોટાં શહેરમાંથી આવે ત્યારે. પાણીનું જયાં કોઇ ઠેકાણું નહિ ત્યાં શાકભાજીની પછી વાત જ શી ? સસ્તામાં સસ્તું કંઈ થયું હોય તો ક્વીનાઇન સસ્તું થયું છે. આ પ્રમાણે આજ જ નહિ પણ અનેક દિવસથી સમસ્ત દેશની જીવન શક્તિનું ઝરણું ધીરે ધીરે ઠલવાતું જાય છે. જેમ એક શાહુકાર પાસેથી

જ્યારે પ્રથમ દેણું કરવાનો આરંભ કરીએ, ત્યારે તો આશા હોય છે કે અમુક વખત પછી તેનું દેણું ચૂકવી દઇશું; પણ જ્યારે મૂડી ક્ષીણ થતી જાય છે ત્યારે પછી, જે શાહુકારને બારણે એક નિમિત્તથી જ ધ્રૂજતે પગે ચડયા હતા, તેજ શાહુકાર રૌજનો બની જાય છે. તેજ પ્રમાણે આપણા દેશની અંદર મેલેરીઆ, પ્લેગ, કોલેરા, દુષ્કાળ પહેલાં તો આકસ્મિક હતાં, પરંતુ હવે જોઇએ છીએ તો તેમનું દેવું કદાપિ કાળે વાળી શકીએ એવો ઉપાય આપણા હાથમાં રહ્યો નથી. આપણી ગાંઠની મૂડી ઘસાઇ ગઈ છે; ઘડીએ ને પળે હવે તેઓ ઉઘરાણી કરવા પણ આવતા નથી. તેઓએ તો આપણાં ખેતર પાદરમાં, આપણાં ઘરબારમાં કાયમનો જ પડાવ નાંખ્યો છે. આવી રીતે વિનાશ વરસો વરસ એક સરખો થતો જ જાય છે, તે શું હજી આપણે આંખ ઉઘાડીને જોઇશું નહિ ?

આવી દશામાં રાજાની ધારાસભાની અંદર એક બે ઠરાવ રજુ કરવાની ઇચ્છા હોય તો ભલે કરો, તેમાં અમે આડા હાથ દેવાના નથી. પણ એટલું કર્યું એટલે શું બધું આવી ગયું ? આપણી જરૂરીઆત તે કરતાં શું અનેક ગણી વધારે નથી ? ઘરમાં આગ લાગે ત્યારે શું બંબાવાળાને ખબર પહોંચાડીને હાથ જોડીને બેસી રહેવું ? એટલામાં આંખની સામે જ બઇરાં છોકરાં જ્યારે બળી મરે, એટલે બંબાવાળાની બે દરકારી બાબત મેજીસ્ટ્રેટની આગળ ફરીયાદ કરવા માટે એક જબરી સભા બોલાવીએ એટલે શું જીવને મ્હોટી સાંત્વના મળી જશે ? આંખ ઉઘાડીને જરા જુઓ. આપણી જરૂરીઆતો તેથી અત્યંત ઝાઝી છે, આ આપણે મરીએ છીએ, આપણને અભિમાન કરવાને, કલહ કરવાને, રાહ જોઇને બેસવાને સમય નથી. આપણાથી જે કંઇ બને તે કરવાને હવે તો આપણે કમર કસવી જોઈએ છે. પુરૂષાર્થ કરવા છતાં હમેશાં સિદ્ધિ મળતી નથી; તે ન મળવાની હોય તો ભલે ન મળે, કિંતુ કાપુરૂષને ઘટતી નિષ્ફળતા તો આવવા ન જ દઇએ. પ્રયત્ન ન કરીને થનારી જે વ્યર્થતા, તે પાપ છે, તે કલંક છે.

અમે કહીશું કે આપણા દેશમાં જે દુર્દશા પેઠી છે તેનું કારણ આપણા પ્રત્યેકના અંતરમાં રહેલું છે તેમ તેનો પ્રતિકાર પણ આપણા પોતાના વિના બીજા કોઇને હાથે કદાપિ થઇ શકે નહિ. આપણે પારકાના પાપનું ફલ ભોગવી રહ્યા હોઇએ, એ વાત સાચી હોઇ જ શકે નહિ અને પોતાનાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત યુક્તિ પ્રયુક્તિ લડાવી બીજાને હાથે કરાવી લઇશું, એવી પણ કોઇ રીતે આશા રાખી શકાય નહિ.

સારાં ભાગ્યે આજે દેશમાં અનેક સ્થળેથી એવો પ્રશ્ન ઉઠવા લાગ્યો છે, કે શું કરીએ ? કેમ કરીને કરીએ ? આજ આપણને કર્મ કરવાની ઇચ્છા થઇ છે અને હાથ પગ હલાવવા પણ લાગ્યા છીએ. હવે આપણે જે બાબત પર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે તે એ, કે આપણી એ ઇચ્છા પાયા વગરની ન નીવડે, આપણા એ પ્રયત્નો પાણીમાં ન જાય, પ્રત્યેકની અલ્પ અલ્પ શક્તિ ભડકામાંથી ઉડીને છૂટા પડેલા તણખાની પેઠે વિલીન થઈ ન જાય. આગગાડીનું એન્જીન જોરથી સીટી વગાડવા સારૂ હોતું નથી, તે તો ગાડી હાંકવાને સારૂ જ હોય છે. સીટી વગાડીને બધી વરાળ ફૂંકી નાંખે તો અવાજ તો જોઈએ તેટલો ઉઠવાનો પણ ગાડી આગળ ચાલવાનું તો રહ્યું

જ જાય. આજે દેશની અંદર જે કાર્યકારિણી શક્તિ નિર્માણ થઈ છે, તેને એકાદ વાસણમાં બંધ કરવામાં આવશે નહિ તો તે શક્તિ માંહોમાંહે ઝગડયા કરશે, સામસામા પક્ષો ઉત્પન્ન થશે અને પ્રાસંગિક કલહોમાં તણાઇને તુચ્છ કામને મ્હોટું રૂપ આપીને શક્તિનો ગેર વ્યય કરશે.

દેશની સમસ્ત શક્તિને ભેદ પાડે તેવા ખોટા માર્ગથી ખાળીને એક્તાની દિશામાં આણવાનો માત્ર એક ઉપાય છે–કોઈ એકાદ જણને આપણા અધિનાયક તરીકે સ્વીકારવો. પાંચ જણ એકઠા મળીને જેવી રીતે વાદવિવાદ કરી શકાય પણ પાંચ જણ મળીને કામ કરવા તેજ રીતે વાપરવા જાય તો બનશે નહિ. વાદ વદવા હોય ત્યારે કોલાહલ કરેલો શોભે, પણ યુધ્ધે જયાં ચડવાનું છે ત્યાં તો સેનાપતિ જોઇએ. વાતોનાં ગપ્પાં હાંકતી વેળાએ અનેક જણ ભેગા મળીને પોતપોતાના કંઠરવને એક પછી એક ઉંચા સપ્તકે ચડાવે તો ચાલે, કિન્તુ વહાણ ચલાવવું હોય તો તો એક કપ્તાનના હાથમાં જ બધું સોંપવું જોઇએ.

અમે આજ હાથ જોડી જોડીને અમારા દેશવાસી બંધુઓને હાક મારીને કહીએ છીએ, કે આપ ક્રોધે ભરાઇને આત્મવિસ્મૃત થતા નહિ, કેવળ વિરોધ કરીને ક્ષોભ સમાવવાનો યત્ન કરતા નહિ. ભીખ માગવા ગયે જેમ બીજાના મ્હોં સામે આશાભરી આંખે જોવું પડે છે, તેજ પ્રમાણે વિરોધ કરીએ તેમાં પણ બીજાની અંદર પોતાનું આખું મન રેડવું પડે છે. જયનો માર્ગ આ નથી. બળપૂર્વક એ બધાની અવગણના કરીને કલ્યાણ સાધવાનું મહાન કાર્ય કરવા લાગશું, તોજ આપણે વિજયી થઇશું.

* * * * *

ઉંચે ચડવાનો એક ઉપાય છે–જેને આપણે નાયકપદ માટે પસંદ કરીએ, તેને રાજમહેલનાં ઝરૂખા પરથી ઉતારીને આપણી ઝુંપડીની ઓશરી રૂપી પુણ્યવેદિકા આગળ સ્વદેશના વ્રત પતિના આસને અભિષેક કરીએ. તુચ્છ હોય તેની જોડે બાથંબાથ કર્યા કરવી અને જય મળ્યો કહેવાતો નથી. તુચ્છને વટાવીને ઉપર જવું તેનું નામ જય. આજે આપણે ખરેખરી લાગણીપૂર્વક સ્વદેશ માટે કંઈક સેવા બજાવવી જોઇએ એ વાત સ્વીકારવામાં જો આપણને આનંદ અને ગૌરવ ઉપજી શકતાં હોય તો પછી ફલાણા ભાઇએ અમુક વખતે અમુકની સાથે કેવી વર્તણુક ચલાવી, ફલાણા અમલદારનું આચરણ ગેરવ્યાજબી હતું કે નહોતું, એવા વિચાર તુચ્છમાં તુચ્છ બનીને પ્રાસંગિક ઇતિહાસના પાટીઆપરથી એકદમ ભૂંસાઇ જશે. ખરૂં જોતાં, એવી વાતોને તદ્દન નજીવી ગણી કાઢશું નહિ, ત્યાં સુધી અપમાનનું ભૂત જે આપણને ત્રાસ આપે છે તેને દૂર કરી શકશું નહિ.

સ્વદેશની સેવા કરવાનો આપણો અધિકાર કોઇનાથી છીનવી લેવાય તેમ નથી તે અધિકાર ઇશ્વરદત્ત છે–સ્વાયતશાસન નિત્યનું આપણું પોતાનું જ છે. અંગ્રેજ રાજા લશ્કર લઇને ભલે પહેરો ભરતા, કાળા કે રાતા ઝભ્ભા પહેરીને ભલે ન્યાયની વહેંચણી કરતા, ફાવે ત્યારે લાભમાં અને ફાવે ત્યારે વિરૂદ્ધમાં ભલે ઉભા રહેતા. તે છતાં પોતાના દેશનું ભલું પોતે કરવાનો જે કુદરતી હક આપણને છે, તે પડાવી લે એવી કોઇની શક્તિ નથી. એ આપણો હક્ક બીજું કોઇ નહિ પણ આપણે પોતે જ ડુબા-

વીએ છીએ. એ હક્કનો અમલ નહિ કરીએ તો તેજ ઘડીએ હક્ક ગુમાવશું. પહેલાં પોતાનેજ હાથે હક્ક ડૂબાવ્યો એ એક શરમ અને પાછું કર્તવ્ય થતું નથી થતું નથી કરીને જો બીજાના દોષ કાઢીએ, તો એ શરમને માથે પણ શરમ! આપણું ભલું કરવું જ જોઈએ એવું જેમને માથે કુદરતનું બીલકુલ બંધન નથી, જેઓ બહુ બહુ કરે તો 'ગરીબ બીચારા' કહીને અને દયા ખાઇ શકે, તેઓજ અમારૂં આખું ને આખું કલ્યાણ કરી નાંખે–અમારા ભલા ખાતર પોતાના સ્વાર્થ સંકોચી લે એવી આશા રાખવી. અને આપણે પોતે ત્યાગ કરવાનું કે કામે લાગવાનું તો નામ પણ લેવું નહિ. એ દશાની અંદર રહેલી નિર્માલ્યતા સમજવી શું એટલી બધી મુશ્કેલ છે!

તેથી જ અમારે કહેવું પડે છે. કે સ્વદેશનું મંગળ સાધન જયાંથી થવાનું તે કર્તવ્ય સિંહાસન આપણી આંખો સામે ખાલી રહીને આપણને પળે પળે નીચું જોવડાવે છે. હે સ્વદેશ સેવક ભાઇઓ! પવિત્ર સિંહાસન પડયું પડયું કીડા પાસે ખવડાવી ન દેજો, તેને પૂર્ણ કરજો. રાજાના શાસનનો ઇનકાર કરવાનું કંઇ પ્રયોજન નથી. તે તો કોઇ વાર સારા, કોઇ વાર માઠા, કોઇ વાર સુખના ને કોઇ વાર દુઃખના આકાર ધારણ કરીને આપણા ઉપર થઇને વહી જાય, પરંતુ આપણી પોતાની પ્રત્યે જે આપણું પોતાનું શાસન છે તેજ ગંભીર, તેજ સત્ય અને તેજ ચિરસ્થાયી હોઈ શકે છે. એ શાસનથી જ પ્રજા ભાગે છે કે ઘડાય છે, બહારના શાસનથી નહિ. તેજ શાસન, તેજ સ્વરાજ્ય આજે આપણે શાંત મને અને એક ચિત્તે ગ્રહણ કરીએ, ચાલો.

જો તે ગ્રહણ કરીએ, તો દરેક જણ જુદા પડીને પોતે પોતાનું સંભાળીને બેસે તે પાલવશે નહિ. એક જણને માન આપીએ તેમાં આપણે પોતાને ખરૂં માન છે તે સમજવું પડશે. આપણી પસંદગીનો જે એક જણ, તેને વિષે જ આપણે સહુએ સમાઇ જવું પડશે. એક જણના દક્ષિણ બાહુને આપણી સહુની શક્તિ વડે બલિષ્ઠ બનાવવો પડશે. આપણુ સર્વની હિતાહિતની ચર્ચા તેના મંત્રી મંડળમાં મૂકવી પડશે અને તેના તરફથી નીકળતા આદેશ, આપણા સહુના એકત્ર આદેશ તરીકે, આખા દેશમાં ઘેરેઘર પાળવા પડશે.

જેઓ પિટિશન અથવા પ્રોટેસ્ટ, અનુમોદન અથવા વિરોધ કરવાને માટે પાકા બાંધેલા રસ્તા પરથી રાજદરબાર તરફ ઘોડાગાડીઓ અને મોટરોની દોડાદોડી કરી મૂકવી એનેજ દેશનું મ્હોટું કાર્ય કર્યું એમ સમજે છે, તેમની ટોળીના અમે નથી, એ વાત વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી. આજ લગી જેઓ દેશસેવકોનું અગ્રેસરપણું કરતા આવ્યા છે તેઓ રાજમાર્ગની શુદ્ધ રેતીની અંદર પોતાનાં આંસુ અને પરસેવાનું સિંચન કરીને તેને હરિયાળી કરવાનો યત્ન કરતા આવ્યા છે, તે પણ જાણવામાં છે. અમે એ પણ જોયું છે, કે મચ્છ વિનાના તળાવમાં જાળ નાંખીને જેઓ મચ્છ મળવાની આશામાં બેસી રહે છે, તેમને આખરે 'અમારે મચ્છ નથી જોઈતાં' એવું મનને મનાવવાનો નિતનો નીશો ચડે છે. તેને નિઃસ્વાર્થ નિષ્ફળતાનો નીશો કહી શકાય. માનવ સ્વભાવમાં તેને પણ સ્થાન છે. પણ આ સ્થિતિ માટે નેતાઓને દોષ દઈ શકતા નથી. એતો આપણા ભાગ્યનોજ દોષ છે. દેશની એકત્રિક વાસના ગાંગવાના પાણી તરફ

તાકવાને બદલે જલાશય અત્યેજ તાકત, તો બેશક તેઓ તેને ત્યાંજ દોરી જાત. તેની સામેના પૂરે તેઓ ચાલી શકત નહિ.

કોઇ પૂછશે, કે એમ હોય તો પછી નેતાનું નેતાપણું ક્યાં રહ્યું ? નેતાનું કર્તવ્ય લોકોને દોરી જવાનું—પછી ભ્રમને રસ્તે હોય કે ભ્રમ સુધારવાને રસ્તે હોય. જેનો સમૂળો ભ્રમ નાશ પામ્યો હોય તેવો નેતા મળે ત્યાં સુધી દેશ તેની રાહ જોતો બેસી રહે તો તો કંઇ બનેજ નહિ. દેશે ચાલવું તો જોઇએ જ, કારણ ચાલવાથી સ્વાસ્થ્ય આવે છે—ચાલવાથી બળ વધે છે. આટલા દિવસ આપણે જે રાજકીય ચળવળના માર્ગપર ચાલ્યા છીએ, તેને લીધે બીજું કંઇ ગણતરીમાં લેવા જેવું ફલ ભલે મળ્યું નહિ હોય. આપણામાં બળ જરૂર વધ્યું છે, તેનાથી આપણા ચિત્તમાં જરૂર ચેતના આવી છે, આપણું જડત્વ ગયું છે, એની ના પડાય તેમ નથી. ઉપદેશ સાંભળીને કોઇના ભ્રમ મૂળ ઉખડયાં નથી. તેઓ વારંવાર ફુટી નીકળે છે. ભોગવી છૂટવાથી જ જેમ કર્મક્ષય સંભવે છે, તેમ ભ્રમ ચાલવા દેતાં ભ્રમજ ભ્રમને સુધારે છે, નહિતો તેની જડ જતી નથી. ભૂલ કરીએ તેનો અમને ભય નથી, ભૂલ થશે થશે કરીને પડયા રહીએ તેનો જ અમને ભય છે. દેશનો વિધાતા દેશને ખોટે રસ્તે ચડાવીને જ તેને ખરો રસ્તો બતાવે છે. મહેતાજી સાહેબ નિશાળમાં બેઠા બેઠા ખરો રસ્તો બતાવી શકતા નથી. રાજમાર્ગમાં દોડધામ કરવાથી જેટલું ફળ મળે છે, તેના કરતાં તેટલો સમય પોતાનું ખેતર ખેડવામાં ગાળવામાં આવે તો અનેકગણો વધારે લાભ મળી શકે છે, એ વાત સંપૂર્ણપણે સમજાવવા માટે લાંબા સમયની વિફળતા ગુરૂની ગરજ સારે છે. એ ગુરૂનો બોધ હૃદયમાં ઉતરશે ત્યારે જે લોકો રસ્તામાં ફેરાફેરા કરતા રહે છે, તેઓજ પાછા ખેતરમાં વળશે—અને જે પેલા લોકો ઘરમાંજ પડી રહેનારા છે તેમનાથી રાજસભાનું પણ કંઇ થતું નથી, તેમ ખેતરનું પણ કંઈ થતું નથી; અવિચલિત બુદ્ધિમત્તાનો ભંગ કરી નાંખશે તો પણ તેમને માટે આશા અગર સદ્વૃત્તિનાં દ્વાર વસાઇ ગયાં છે, અને તેથી જ દેશને આગળ વધવું પડશે. આગળ વધશે તોજ તેની સઘળી શક્તિ પોતાની મેળે જાગશે અને પોતાની મેળે ખીલશે. પરંતુ વ્યવસ્થિતપણે વધવું હોય તો કોઇ માર્ગદર્શકની ગરજ છે. માર્ગનાં સર્વ વિઘ્નો આક્રમણ કરવા વાસ્તે છૂટી છૂટી વ્યક્તિઓએ જોડાઈ જઇને સંઘ રચવો જોઇશે. સ્વતંત્ર જાત્રાળુઓએ એકત્રિત થવું જોઇશે. અમુક એક જણનું નેતૃત્વ સ્વીકારી લઇને દૃઢ નિયમના સકંજામાં પોતાના મતભેદો બને તેટલા દાબી દેવા પડશે—નહિ તો આપણા ચરમધ્યેયની કાશીએ પહોંચવા પહેલાં આપણો આ મહાસંઘ ફેરટેર ને હડિયાપટ્ટી કરવામાં, બોલાચાલી ને શડારાડી કરવામાં જ ખપી જશે.

જુગતરામ ચીમનલાલ દવે.

પૃથ્વીના એક જુના સમાજનું વર્ણન.*

નવીન શોધોનું પરિણામ.

અત્યારે આપણે આખી પૃથ્વી જુદા જુદા દેશોમાં વ્હેંચાયલી જોઇએ છીએ. આ વિભાગ ઘણું કરીને રાજકીય વિભાગો છે, પરંતુ બહુજ જુના કાળમાં આપણે હાલમાં જોઇએ છીએ તેવા દેશો નહતા. બહુ જુના કાળમાં રાજ્યનીતિમાં પણ કોઇ સમજતું નહતું; છતાંયે પૃથ્વીના, અથવા ખરૂં કહીએ તો પૃથ્વીના લોકોના વિભાગો તો હતા જ. આ વિભાગોને ઇતિહાસકારો "સમાજ" તરીકે ઓળખે છે. અને જુદા જુદા સમયના સમાજો સંબંધી ઘણી વિગતો આપણી આગળ તેમણે રજુ પણ કરેલી છે. ઇતિહાસનો સામાન્ય અભ્યાસી "Patriarchal Society" "કૌટુંબિક સમાજ" જુનામાં જુનો છે, અને તે પહેલાં વ્યવસ્થિત સમાજ હતોજ નહિ એમ માને છે. પરંતુ છેલ્લા અર્ધા સૈકામાં મળેલી શોધોને પરિણામે તેથી પણ એક જુના પ્રકારના સમાજની વાત જાણવામાં આવી છે. આ શોધથી ઐતિહાસીક જ્ઞાનમાં એક નવું પ્રકરણ ઉમેરાયું છે. આ સંબંધી શોધખોળ હાલ તુરત તો વધારે થયેલી નથી. પરંતુ આ જુના પ્રકારનો સમાજ અત્યારે પણ કોઇક કોઇક સ્થળે છે: અને શોધકોએ બહુ કષ્ટ વેઠીને, તેમની વચ્ચે રહીને, ઘણી વિગતો એકઠી કરી છે. એટલે તેનું કંઇક વર્ણન આપણે કરી શકીશું. આશા છે કે ગુર્જર અભ્યાસીઓને તે ઘણું રસમય લાગશે.

આ સમાજનું નામ.

આ જુના સમાજને, અથવા ખરૂં કહીએ તો સમૂહને, બંધબેસતું નામ આપવું જોઈશે. ઇતિહાસકારોએ તેનું વૈજ્ઞાનિક નામ "Totemistic group" એમ પાડેલું છે. પણ તે સામાન્ય લોકોપયોગ માટે ઘણું ભારે છે. તેથી સામાન્ય રીતે તેને "Savage Group" "જંગલી પ્રકારનો સમૂહ" એ નામ આપવામાં આવે છે. પરંતુ "જંગલી" શબ્દમાં ઠપકા કે તિરસ્કારનો ભાવ નથી તે ચોકસ રીતે સમજવું જોઇએ. તે ઉપરથી સમજવાનું છે કે આ પ્રકારનો સમૂહ બહુજ જૂના કાળનો તથા કેવળ શરૂઆતનો જ છે. અત્રે આ સમાજનું ટૂંકું વર્ણન આપવા ધાર્યું છે.

"જંગલી લોકો."

પૃથ્વીનાં દૂર દૂરના પ્રદેશો વચ્ચે વધતા જતા વ્યવહાર છતાં, અને વેપારની સંસ્કૃતિમય અસર થયા છતાં, હજીયે જુના "જંગલી" રીવાજો મુજબ રહેનારા લોકોની સંખ્યા ઘણી છે. બંગાળના ઉપસાગરમાંના આંદામાનના (આપણે કાળા પાણી કહીએ છીએ ત્યાંના) મૂળ વતનીઓ, મદ્રાસના પહાડી લોકો, ઓરીસાના "જુઆંગ" લોકો, સીલોનના "વેડા" લોકો, આફ્રીકાના "ઝાડીમાં વસતા" અને "અક્કા" લોકો, ઉત્તર અમેરિકાના કોલોરેડોના મૂળ વતનીઓ, મધ્ય અમેરિકાના

* "A short history of politics" by Edward Jinks M.A. માંના એક પ્રકરણને આધારે આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે."

"કેરીબ" લોકો, અને ગ્રીનલેંડ તથા લેબ્રોડોરના "એસ્કીમો" લોકોની ગણના આવા પ્રકારમાં થાય છે. "તાસ્માનીયન" લોકો જેઓ હમણાં જ સંપૂર્ણ વિનાશ પામ્યા છે, તેઓ શુદ્ધ "જંગલી" જાતના ખરા નમૂના રૂપ હતા. પરંતુ ઑસ્ટ્રેલીઆનાં મૂળ વતની "જંગલી" લોકો આ પ્રકારના ઘણાજ ઉપયોગી નમૂના રૂપ છે; કારણ કે તેઓ હજી બીજા કોઈ સાથે ભેળાયા નથી. આ લોકો સબંધી પદ્ધતિસર અભ્યાસ હમણાં જ થયેલો છે, અને તેઓ ઑસ્ટ્રેલીઆનાં મધ્ય અને ઉત્તર ભાગમાં, બીજા કોઇની અસર લીધા વિના કે સુધારાની ગંધ વિના, ભટકયા કરે છે. કદાચ થોડા જ કાળમાં તેઓનો સંપૂર્ણ વિનાશ થશે તોપણ અત્યારે તો તેઓની સંખ્યા મોટી છે અને તેઓમાં પોતાનું અસલ બંધારણ પૂર જોસમાં પ્રવર્તે છે. અભ્યાસીઓ જેઓએ આસ્ટ્રેલીઆના રણની મુશીબતો વેઠી હતી, તથા ચાલુ માયાળુપણું બતાવી દેશીઓનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો, તેમની એક જમાના ભરની મહેનતને પરિણામે અત્યારે "જંગલી" સમાજના બંધારણનો કંઇક સાચો ખ્યાલ બાંધવા શક્તિમાન થયા છીએ.

"જંગલી" જીવન.

આસ્ટ્રેલીઆનાં "જંગલી" માણસના જીવનની બાબતો ઘણી ખરી નકારથી જ વર્ણવી શકાય તેમ છે. તેઓ ખેતીમાં, કે ઘેટાં બકરા ઉછેરવામાં, સમજતાં નથી. કુતરા વિના બીજા પાળેલા જાનવરની તેમને જાણ નથી. ઝાડની ડાળના ઝુંપડાં સિવાય બીજી કોઈ જાતના રહેઠાણનો તેમને ખ્યાલ નથી. મોટે ભાગે તેઓ ગુફામાં, કે પથ્થરીયા ઝાડ સામે મુકેલી ઝાડની સૂકી છાલની પાછળ રહે છે. જંગલની ઝાડીમાંથી કરેલા જૂજ શીકાર, અથવા તો વનની કંઇક વનસ્પતિ વિના બીજા ખોરાકની તેમને ખબર નથી. બહુજ જુના કાળ જેવો દેવતા પાડવાનો તેમને કંઇક ખ્યાલ છે, પણ રાંધવા સબંધી તેમના વિચાર અલ્પ છે. ધાતુને ઘડીને કે ગાળીને તેનો ઉપયોગ કરવાનો તો તેમને ખ્યાલ જ નથી. હમણાં હમણાં કંઈક ચીજ લેવી હોય તો વિનિમય માટે લોખંડની કુહાડી, એક સાધન છે; તેમને કુદરતી ચીજોના બદલામાં, સાહસિક મુસાફરો પાસે તે મળેલી છે. તેમનાં પોતાનાં હથીઆર તો માથાવાળો ભાલો, ફરશી, અને લાકડાની સાંગ અથવા ફેંકવાની લાકડી છે, આ લોકોમાં ચાલતી દંતકથાઓ તો એટલા જુના કાળની છે કે તે વખતે પત્થરનાં હથીઆર પણ વપરાશમાં નહોતાં આવ્યાં, અને માણસના શરીર ઉપર ધારવાળી લાકડીઓથી વહાડકાપ કરવામાં આવતી હતી. ઝાડની છાલની ટોપલીઓ અને ધારવાળી ખોદવાની લાકડી એ બેજ ઓજારો તેમની જાણમાં છે. આ લોકોનાં લૂગડાં તો ફકત શોભાની ચીજો તરીકે જ વર્ણવી શકાય. ખરૂ જોતાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે કેટલાએક શણગાર સજવામાં આવે છે તેજ તેમનાં વસ્ત્ર છે. નહીં તો સામાન્ય રીતે તેઓ તદ્દન નાગાજ ફરે છે. આવું કંગાલ અને લગભગ ભૂખમરો વેઠતું જીવન અસંખ્ય યુગોથી ચાલ્યાં કરે છે. ઑસ્ટ્રેલીઆનાં પ્રાણી અને વનસ્પતિ અત્યારે કોઈ ઠેકાણે નથી જણાતાં તેવા પ્રકારનાં અતિ પ્રાચીન છે. ત્યાંનાં જંગલો અને નદીઓમાંથી પ્રકૃતિના અભ્યાસીને કાઇક એવું જડી આવે છે તે પૃથ્વીનાં બીજા ભાગોમાં લાંબા સમયથી વિનાશ પામ્યું હોય છે. અને ઑસ્ટ્રેલી-

પ્રદેશ સાથે વ્યવહાર હોવાનું ઇતિહાસમાં કથન નથી,—

મઈ જોતાં ત્રણ સદી પૂર્વે ઓસ્ટ્રેલીઆ એક અજ્ઞાન પ્રદેશ હતો—તે ઉપરથી આપણે ધારી શકીયે કે, આ પ્રકારનું જીવન આ જંગલી લોકો હજારો વર્ષથી ભોગવે છે. આ જુદાઇ જ તેમની અધમ અવસ્થાના કારણ રૂપ છે.

"જંગલી" સંસ્થાઓ.

ઓસ્ટ્રેલીઅનોના ભૌતિક સિવાયના જીવનના અભ્યાસ ઉપરથી પણ, આ અનુમાન જ નીકળે છે. તેમની પૂજા વિધિઓ આપણને જુની અને અપૂર્ણ લાગે છે તો પણ તેમાંની વિગતો શ્રમસાધ્ય અને ગુંચવણ ભરી હોવાથી એમ લાગે છે કે તેમનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. જંગલી લોકોને, ખાસ કરીને ધાર્મિક બાબતોમાં, કાંઈ પણ નવીનતા ગ્રહણ કરવામાં ભય લાગે છે, તે વાત ધ્યાનમાં લઇએ તો અત્યારે આપણી જાણમાં આવેલી વિધિઓ રચાતાં કદાચ હજારો વર્ષો થયાં હશે. કંઇ પણ ફેરફાર એકદમ તો થયો નહિજ હોય, અને બધી શ્રમસાધ્ય વિધિઓ ધીમે ધીમે દાખલ થઈ હશે, તેની તો આપણે ખાત્રી રાખી શકીએ. આ સ્થળે એની વિશેષ હકીકત આપણે આપી શકીયે નહિ. 72734

"ટોળું" અથવા "પેક" (Pack)"

ઓસ્ટ્રેલીઆના તેમજ બીજા જંગલી લોકો ટોળામાં રહેતા હતા એમ કહેવાનો રીવાજ પડી ગયો છે. પણ આ શબ્દ ભુલાવો ખવાડનારો છે; કારણ કે "ટોળું" એ શબ્દથી આપણને એમ ખ્યાલ આવે છે કે તેઓ બધા એકજ મૂળ પુરૂષથી ઉતરી આવ્યા હશે, અથવા તેઓ પાસેનાં સગાં હશે. પરંતુ આ ઓસ્ટ્રેલીઅન ટોળું મુખ્યત્વે કરીને ખોરાક મેળવવા માટે શીકાર કરવા એકઠું મળેલું, અન્યોન્ય સહકાર કરતું એક સજાતીય મંડળ છે. તે કોઇ સામાજીક બંધારણ કરતા એકાદ શીકારી ટોળાને વધારે મળતું આવે છે. તેમાનાં સઘળાં માણસોને આખા દિવસના શિકારમાંથી ભાગ મેળવવાનો અધિકાર છે. અને સ્વાભાવિક રીતે તેઓ સાથે જ મુકામ કરે છે અને રહે છે, પણ પાડોશમાં રહેતા બીજા તેમના જેવા જ ટોળાથી બીજાં કાર્યો માટે જુદાઇ ગણતા નથી. ઉલટા તેઓ બીજાઓ સાથે વારંવાર ભળે છે, અને આ રીતે તે ખંડના બહોળા પ્રદેશોમાં એક સામાજિક સબંધ પ્રવર્તે છે.

"ટોટેમ" Totem સમૂહ.

ઓસ્ટ્રેલીઅન લોકોની મૂળરૂપ સામાજિક સંસ્થા (Social unit) તે કંઈ ટોળું નથી પણ "ટોટેમ" નામથી ઓળખાતો સમૂહ છે. "ટોટેમ" શબ્દ ઓસ્ટ્રેલીઅન ભાષા નથી, પરંતુ "જંગલી" લોકોમાં જ મળી આવતી એક અમુક જાતની સંસ્થાના નામ તરીકે તે શબ્દનો સામાન્ય સ્વીકાર થઇ ગયો છે. "ટોટેમ" સમૂહ, મુખ્યત્વે કરીને ઝાડ કે જાનવર જેવા કુદરતી પદાર્થના નીશાનથી જુદો ઓળખાઇ આવતો જંગલીઓનો એક સમૂહ છે. આ સમૂહવાળા પોતાના સમૂહમાં લગ્ન કરતા નથી. ઘણા દાખલાઓમાં સગપણ ખાસ કરીને, સ્ત્રીઓ મારફતના સગપણથી આ સમૂહમાં દાખલ થઇ શકાય છે. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલીઆના જંગલીઓમાં તો નવા જન્મેલા કે જન્મવાન બાળકોને અમુક "ટોટેમ" માં તેમના ડાહ્યા પુરૂષો વહેંચી આપે છે. એટલે

કોઇ નવું જન્મેલું બાળક જન્મથીજ તેની માના "ટોટેમ" માં દાખલ થઇ શકતું નથી, પણ ડાહ્યા પુરૂષો ફાવે તે "ટોટેમ" માં તેને મુકી શકે છે. આ પ્રથા ઘણી જ જુની હોવી જોઇએ, કારણ કે જંગલી માણસને સિદ્ધાંતોનો કંઇ ખ્યાલ નથી હોતો, એને તો સખ્ત ચોકખા નિયમો જ જોઇએ છે.

"ટોટેમ" માં લગ્ન થઇ શકે નહિં.

ઓસ્ટ્રેલીઅન પોતાના "ટોટેમ" માં પરણતા નથી. "સાપ (નીશાનવાળાઓ) સાપ (નીશાનવાળી) ને પરણી શકે નહિં" જંગલી સમાજ વ્યવસ્થાનો આ પ્રથમ નિયમ છે. આ નિયમ શાથી થયો હશે તેની આપણને ખબર નથી. પણ પાસેનાં સગાં વચ્ચે લગ્ન સબંધ બંધાવવો જોઇએ નહિં તે તેનો હેતુ છે એ તો નક્કી. જંગલી લોકો સિદ્ધાંતો ઉપર પોતાની દલીલો રચી શકતા નથી, પણ ખરી બીનાઓનું નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ તો એમનામાં છે જ. અને કદાચ પાસેનાં સગાંઓમાં લગ્નથી થયેલાં નુકશાનો તેમની નજરે પડયાં હશે. એમ હોય તો તો આપણે ઉપરના નિયમનો અર્થ સમજી શકીએ છીએ. આતો ફક્ત ધારણા જ છે.

જુદા "ટોટેમ" સાથે લગ્ન.

ઉપરના નિયમનો બીજો ભાગ પણ આશ્ચર્યકારક છે. જંગલી પોતાના "ટોટેમ" માં પરણી શકે નહિં પણ પોતાને માટે અગાઉથી નક્કી થયેલા અમુક "ટોટેમ" માં તેણે પરણવું જોઇએ. વિશેષમાં તે તેને માટે નક્કી કરેલા "ટોટેમ" માં પરણે છે એટલું જ નહિં, પણ તે "ટોટેમ" ની તેના સમયની (generation) સઘળી કન્યાઓ તેની પત્નીઓ છે. આ રીતે સાપ "ટોટેમ" ના સઘળા પુરૂષો ઝાડ "ટોટેમ" ની તેના સમયની સઘળી સ્ત્રીઓના પતિ છે. અને તેના સહજ પરિણામ ઝાડ "ટોટેમ" ના સઘળા પુરૂષો સાપ "ટોટેમ" ની પોતાના સમયની સઘળી સ્ત્રીઓના પતિ છે. આ ઉપરથી લગ્નની આવી સ્થિતિ વ્યવહારમાં ચાલુ હશે એમ ધારી લેવાતું નથી. ખરૂ જોતાં તો દરેક ઓસ્ટ્રેલીઅન પોતાના લગ્ન સમૂહમાંની એક યા બે સ્ત્રીથીજ સંતોષ પામે છે. પણ એ તો ખરૂં જ કે પોતાના લગ્ન સમૂહના પોતાના જ સમયની કોઇ પણ સ્ત્રી સાથે સંસાર માંડવામાં તે પાપ ગણે નહિં. અને અગાઉ જણાવેલા શીકારી ટોળાઓમાંના એકમાંથી બીજામાં કોઇ ઓસ્ટ્રેલીઅન જાય, તો તે ટોળામાં પોતાના લગ્ન સમૂહમાંની કોઇ પણ સ્ત્રી હોય તે તેની પત્ની ગણાય જ. આવી બાબતોથી પાદરી લોકોમાં પહેલાં તિરસ્કાર ઉદ્ભવ્યો હતો અને સામાજિક ઇતિહાસના એક કિમતી અનુભવ તરફ તેમણે આંખમીચામણાં કર્યાં હતાં.

લગ્ન વિનાનું કોઇજ નહિં.

આ ગોઠવણ પ્રમાણે એટલું તો દેખીતું છે કે ઑસ્ટ્રેલીઆના જંગલીઓમાં કોઇ પણ કુંવારો પુરૂષ કે કુંવારી સ્ત્રી છે નહિં. પણ એક લેખક જણાવે છે તેમ તે લોકોમાં લગ્ન તો જન્મથીજ પ્રાપ્ત થતી એક સ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી.

જુદા જુદા સમયો.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી કંઈક અંશે એમ સૂચિત થયું છે કે "ટોટેમ" સમૂહની અંદરના જુદા જુદા જમાનાઓ યા સમયો પારખવાને માટે કાંઇક વર્ગીકરણની જરૂર છે. અને જંગલીઓના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવનારા ધાર્મિક ક્રિયા માટેના ગુહ્ય મેળાવડાનો એક હેતુ આ વર્ગીકરણ ઠરાવવાનો હતો. જંગલી લોકો પોતાની ધર્મ ક્રિયાઓનો અર્થ સમજાવતાં ઘણી આનાકાની કરતા હોવાથી, તેની વિગતોની હજી બરોબર માહિતી મળી નથી; પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે તેમાં ઘણા હેતુઓ સમાયલા છે. એક પ્રખ્યાત ઓસ્ટ્રેલીઅન ધર્મ ગુરૂના જણાવવા મુજબ આ મેળાવડાનો એક હેતુ આખા "ટોટેમ" ના મન ઉપર ક્રિયા કરાવનાર ગુરૂ યા જાદુગરની સત્તા અને મહત્તા ઠસાવવાનો છે. ત્યારબાદ તે ક્રિયાઓથી "ટોટેમ"ની જુની દંતકથાઓની યાદ તાજી કરાવાય છે, અને તેથી તે "ટોટેમ" ના સઘળા માણસો એક બીજાને વધારે વળગતા રહે છે. તે ક્રિયાઓ પ્રસંગે ગવાતાં ગીતોમાં તથા નાચોમાં ઘણાં જુના ભૂતકાળના બનાવો તાજા કરવામાં આવે છે, અને દિવસોના દિવસો સુધી ચાલતી આ ક્રિયાઓ મારફતે "ટોટેમ" નાં પુખ્ત વયે પહોંચેલાં યુવક યુવતીને કેટલીએક ગુહ્ય ક્રિયાઓ શીખવવામાં આવે છે. આ ક્રિયાઓમાં કેટલીકવાર સુન્નત જેવી દુઃખ ભરી બાબતો પણ હોય છે. આ પ્રસંગોએ આ યુવક યુવતીઓને છુંદણાં છુંદવામાં આવતાં હશે એ તદન સંભવિત છે. આ છુંદણાંથી તેઓ કયા "ટોટેમ" નાં છે તથા "ટોટેમ" નાં કયા સમયનાં છે તે પારખી શકાતું હશે.

સગપણની પદ્ધતિ.

આવાજ, અથવા આના જેવાજ, કોઇ અકુદરતી ઉપાયોથી ઓસ્ટ્રેલીયન લોકોની સગપણની બહુ જ સાદી પદ્ધતિ રચાઈ છે. લગ્ન માટે નક્કી થયેલાં "ટોટેમ" ની તેના સમયની સર્વ સ્ત્રીઓ તેની પત્નીઓ છે. તેઓનાં બાળકો તે તેનાં બાળકો છે. પોતાનાં "ટોટેમ" ની તેના સમયનાં સર્વ સ્ત્રીઓ પુરૂષો તેનાં ભાઇ બહેન છે. તેની માતાના "ટોટેમ" નાં સઘળાં માણસો તેનાં માત પિતા છે. (આ લોકોમાં વંશ ઘણું ખરૂં સ્ત્રીઓ દ્વારા ગણાય છે.) આ રીતે માત પિતા, બાળકો ભાઇ બહેન, અને પત્ની એટલાંજ સગાં તેને છે. આ રીત બહુ જ પ્રાથમિક લાગે છે, પણ તે આખા મલાયા દેશમાં પ્રસરેલી છે. આ સંબંધમાં એક લેખક એક પાદરીની બહુ રમુજી વાત વર્ણવે છે. આ પાદરી "જંગલી" લોકોના ગાઢ સહવાસમાં આવવા માટે પોતાના આકરના "ટોટેમ" માં દત્તક વિધિથી દાખલ થઇ તેનો ભાઇ થઇ પડયો હતો. એકવાર પોતાના આકરની સ્ત્રીને મળતાં, તેણે કહ્યું કે હવે તો "ટોટેમ" માં દાખલ થયો એટલે હું તમારો ભાઇ થયો. તે બાઈએ તરત જ ઉત્તર આપ્યો, નાજી, મારા ભાઈ નહિં; તમે તો મારા પતિ થયા. આ રીત ચીનાઓ જેવા વધારે અશક્તિમાન લોકોમાં પણ કેટલાએક ફેરફારો સાથે અસ્તિત્વમાં છે.

"ટોટેમ" ના પ્રશ્નો.

સગાં સગાં વચ્ચે લગ્ન થતાં અટકાવવા સિવાય, "ટોટેમ" નું બીજું કંઇ કાર્ય કે નહિં, અને "ટોટેમ" નાં એક માણસને આખા સમૂહ સાથે શો સબંધ છે,

તે પ્રશ્નોનો હજી સુધી નીકાલ આવ્યો નથી. આ સબંધમાં નિરીક્ષકો એમ કહે છે કે દરેક માણસ અદ્ભુત રીતે એમ માને છે કે પોતે પોતાના "ટોટેમ"નો બાળક છે. "ટોટેમ" અને તેના નિયમો પૂજનીય અને પવિત્ર છે, અને લગ્ન સબંધીના નિયમનો ભંગ થતાં નક્કી વિનાશ થઈ જાય, એમ પણ દરેક માણસ ખાત્રીથી માને છે. જો આ પ્રમાણે હકીકત હોય તો મનુષ્યની પ્રગતિનાં બે સબળ સાધનો–ધર્મ અને કાયદા–વિશેનાં પ્રાથમિક ધોરણોનો રસિક ખ્યાલ આપણને મળે છે. ધાર્મિક વિચારોની પ્રગતિ ત્રણ વિભાગે થાય છે એમ કહેવાય છે. પ્રથમ વિભાગમાં પોતાથી ભિન્ન તેવા પ્રાણી કે પત્થર જેવી કોઇ વસ્તુની મનુષ્ય પૂજા કરે છે. બીજા વિભાગમાં તે પોતાના જેવા જ કોઈ મનુષ્યની–ઘણું ખરૂં પોતાના જ કોઈ વડીલની–પૂજા કરે છે. ત્રીજા વિભાગમાં પરમેશ્વરનો ખ્યાલ તેને આવેલો હોય છે. પરમેશ્વર દિવ્ય તેમજ માણસ જેવા પોતાથી ઉચ્ચ અને જુદો, છતાં પોતાના જેવો જ અને પોતાની સાથે કાંઈક સબંધ ધરાવે છે, એમ તેની માન્યતા હોય છે. ઓસ્ટ્રેલીઅન "ટોટેમ"માં આમાંના પ્રથમ વિભાગ જેવા વિચારો ચાલે છે. પરંતુ આ જંગલી મનુષ્યના દેવ સબંધી ખ્યાલ ઘણું ખરૂં એવા હોય છે કે, તે એક દુઃખદાયી સત્તા ધરાવે છે, પૃથ્વી ઉપર રોગ અને મોત તે ફેલાવે છે, અને માણસના લોહીનો તે તરસ્યો છેઃ આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. દલીલો કરવામાં અનુભવ વિના બીજી કોઇ પણ રીતથી જંગલી માણસ અજાણ હોવાથી આ ખ્યાલ બંધાયા હશે એમ લાગે છે. તેને એવો અનુભવ છે કે પોતાનામાંનો કોઈ બહુ બળવાન અને હોંશીયાર હોય છે તે બીજાઓ તરફ ક્રુરતા બતાવે છે. આ હકીકત તે પરમેશ્વરને પણ લાગુ પાડે છે.

"જંગલી" લોકોના કાયદા.

આ લોકોના કાયદા સબંધી વિચારો આને મળતા જ છે. એમાં અમુક અમુક નહિં કરવાની બાબતોનો જ સમાવેશ થાય છે. આ અટકાવના મૂળમાં કંઇ બહુ દમ નથી, પણ ઘણું ખરૂં તે કંઇ ભય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એક માણસ કોઇક રસ્તે ચાલતો હોય અને તેના માથા ઉપર ઝાડની ડાળ તુટી પડે, તો તેનું કારણ કોઇ કુદરતી નિયમો હશે એમ ન માનતાં, તે એમ જ કહેશે કે તે રસ્તો વાપરવાથી ઝાડમાં રહેતા દેવ ગુસ્સે થયા અને આ સજા કરી. ભવિષ્યમાં એ રસ્તે કોઈએ ચાલવું નહિં એમ નિયમ થશે. કોઇ વહેળા ઉપર લાકડાંનો પુલ બનાવ્યો હોય અને તે કોઇ વાર તુટી પડે અને કોઇ ડુબી જાય, તો એમ માનવામાં આવે કે જળના દેવને પુલ બંધાયાથી પેટ ભરીને ભોગ નહિં મળવાથી તેમણે પોતે આ ભોગ લઈ લીધો. પણ પુલથી સગવડ ઘણી મળતી હોવાથી તે ફરી બાંધવાનું મન થાય છે, અને તે સમયે કોઇ ઉસ્તાદ માણસ કહે છે કે પુલનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં જો કોઇ મનુષ્યનો ભોગ આપવામાં આવે તો જળના દેવ સંતોષાય અને તેથી કોઇ ગરીબડાંના હાથ પગ બાંધી, તેને પાણીમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. કદાચ બીજી વખતે પુલ વધારે સારી રીતે બાંધવામાં આવે છે, અને તે ભાગી જતો નથી. એટલે તુચકો સફળ થયો મનાય છે. આ રીતે ઇતિહાસમાં વારંવાર માલુમ પડતો "બલીદાન"નો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

નવું ઘર બાંધતી વખતે ભૂમિના દેવતાના પ્રદેશો ઉપર તરાપ મારવાના બદલામાં ચણતા પાયામાં જીવતું માણસ દાટીને દેવને સંતોષવાનો રીવાજ જંગલી પ્રદેશોમાં બહોળો

ફેલાવો પામેલો છે. બેશક તેની ઉત્પત્તિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ થઇ હશે. "ટોટેમ" સમૂહમાંનાં માણસો એક બીજાને લડાઇમાં કે બચાવમાં મદદ કરવા બંધાયેલાં છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો પણ હજી નીકાલ આવ્યો નથી. આ સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં હોય તેવા કાંઈક અંશો માલુમ પડયા છે ખરા. "ટોટેમ"ના સભાસદો કે શીકારી ટોળાના સભાસદો, બહારના અજાણ્યાઓ પ્રત્યે પોતાને કંઇ પણ ફરજો નથી એમ ધારતા હતા એટલું તો નક્કી જ છે. પરંતુ તેઓના વર્તનનો આધાર તેઓ જે ખોરાક અને શીકાર ભૂમિ મેળવી શકતા હતા તેના ઉપર કદાચ રહેતો હશે. જો શીકાર પુષ્કળ મળે અને વસ્તીના પ્રમાણમાં જંગલો પુરતાં હોય તો, અમુક પ્રદેશમાં જંગલીઓના જુદા જુદા સમૂહો સંપીને રહે. પણ જો શીકારનાં પ્રાણીઓ ઓછાં હોય, અને વસ્તી પ્રદેશના પ્રમાણમાં વધારે હોય તો લડાઇઓ ખુનો કદાચ વારંવાર થાય. મનુષ્યનું ભક્ષણ કરવાનો કંપારી ઉપજાવનારો રીવાજ પણ ભુખમરાને લીધે જ ચાલુ રહ્યો હશે. કેટલીએક જાતો એવી પણ છે કે ખોરાકની રેલછેલ હોય તો પણ આ રીવાજનો ત્યાગ તેમણે કર્યો નથી, અને તે ચાલુ રાખવા માટે તેમણે કંઇ કંઈ કારણો ખોળ્યાં છે. પરંતુ પ્રગતિ માર્ગમાં એક ડગલું આગળ વધવા સાથે એટલા જ પ્રદેશમાંથી વધારે માણસોનું પોષણ થઇ શકે તેવી વ્યવસ્થા અમુક રીતે થઇ છે, અને તેથી લઢવાની લાલચો, કંઇ નહિ તો લઢવાનાં બહાનાં હંમેશાં ઓછાં ને ઓછાં થવાં જોઇએ.

ઉપસંહાર.

"જંગલી" મનુષ્યના જીવનનું વર્ણન કરતાં આપણી નજરે પડતું ચિત્ર શ્યામ છે. ગયા સૈકાની નવલ કથાઓમાં "જંગલી" મનુષ્યને ઘણો ઉદાત્ત, હંમેશાં ખાનપાનમાં મસ્ત, સર્વદા કુટુંબ કબીલાથી વીંટાયલો, ફૂલ ભર્યા મેદાનોમાં મધુર સંગીત ગાતો ગાતો, મૃગયા રમતો, ચીતર્યો છે તે કેવળ કલ્પના જ છે. તે જમાનામાં ઐતિહાસિક વિગતોની દરકાર કરવામાં આવતી નહતી, અને આ ચિત્રમાં લેખકોની બુદ્ધિનું નહિં પણ તેમનાં માયાળુ હૃદયનું દર્શન થાય છે.

ખરેખરો જંગલી મનુષ્ય તો, સામાન્ય રીતે એક કંગાલ, ભુખમરો વેઠતો, પુરો શારીરિક વિકાસ પણ નહિં પામેલો, નગ્ન, ટાઢે મરતો, ઘર વિનાનો, અનેક વિઘ્નના ચાલૂ ભયમાં રહેતો, કૌટુમ્બિક બંધન વિનાનો, નિશ્ચિત ખોરાકની આશા વગરનો જાણ્કના રહેઠાણ વિનાનો, જીવ છે. અને છતાંયે આવું જીવન સંસ્કૃતિમાં કંઇક ફાળો આપે છે. શીકારમાં મળતી સફળતા ઉપર જ તેના જીવનનો સર્વ આધાર હોવાથી તે કાર્યમાં પડતાં દુઃખ વગર બબડાટે ખમતાં તે શીખે છે. ભયથી હંમેશાં સાવધ રહેવાની જરૂર હોવાથી નિરીક્ષણ શક્તિ તેનામાં ખીલે છે. કોઈ ઝાડીમાં જ્યાં હાલની છુપી પોલીસવાળા ચોરનું નિશાન શોધવા અસમર્થ થાય ત્યાં તે શત્રુનાં પગલાં ખોળી શકે છે. વૈજ્ઞાનિક વાયુશાસ્ત્રીની નજર બહાર રહી જાય તેવી નિશાનીઓ ઉપરથી તોફાન થવાનું ભવિષ્ય તે ભાખી શકે છે. સુધરેલા મનુષ્યથી સંભળાય નહિં તેવા અવાજ તે સાંભળી શકે છે. બદલાની આશા સારી હોય, અને તરત જ ફળવાની હોય, તો તે ઘણું જ ધૈર્ય ધારણ કરી શકે છે. સંસ્કૃતિના ભંડારમાં આ ભેટો કાંઇ જેવી તેવી નથી.

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ.

શાળા ખોલવાનાં યોગ્ય સ્થાનો.

શાળાઓ વધારવાની આવશ્યક્તા ઉપર જેટલો વિચાર કરવામાં આવે છે તેટલો વિચાર શાળા ક્યાં ખોલવી તેનો નથી કરાતો: એટલે કે શાળા ખોલવાનાં સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં કોઈ મૂળ તત્ત્વોનો વિચાર કરવો ઘટે છે કે નહિ, એ પ્રશ્ન હજુ ગંભીરપણે કોઈના મનમાં નથી ઉપજ્યો દેખાતો. જ્યાં જ્યાં શાળાઓ ખોલવામાં આવે છે, અને જ્યાં જ્યાં ખોલવાની સૂચના કરવામાં આવે છે, તે ઉપરથી આપણે એટલો જ સાર ખેંચી શકીએ છીએ કે શાળા ખોલવાના સ્થળની બાબતમાં આપણે કેવળ હાલના પ્રવૃત્તિમય જીવનની દૃષ્ટિથી સગવડ અગવડના વિચારથી જ દોરવાઇએ છીએ; વિદ્યાર્થી અને રાષ્ટ્રના હિતની દૃષ્ટિથી તેનો વિચાર નથી કરતા. આજ કારણથી આપણી સર્વે શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ મોટાં શહેરોની વચ્ચોવચ ગોઠવાયેલી આપણે જોઇએ છીએ. નવી શાળાઓની દરખાસ્તો પણ મોટાં શહેરોને ઉદ્દેશીને જ કરવામાં આવે છે.

શાળા ખોલવામાં સ્થાનકની પસંદગીમાં આપણું જુનું ધોરણ આથી ઉલટું હતું. ઘણું ખરૂં મોટાં શહેરોથી—પ્રવૃત્તિથી—દૂર, પર્વતો, અરણ્યો અને નદીઓની પાસે શાળાઓ વસાવવામાં આવતી. વસ્તીથી ગીચોગીચ ભરાયેલા ભાગમાં શાળા હોવી, એ બહુ અયોગ્ય મનાતું.

આપણું હાલનું ધોરણ છેક અવિચારી છે એમ તો નહિ કહેવાય. એ ધોરણના મૂળમાં એક તત્ત્વ તો સમાયેલું છેજ. એમ વિચારવામાં આવે છે કે આપણે આપણાં બાળકોને હવે તેમનાં વિદ્યાર્થી જીવનમાં પણ પૃથ્વીમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓથી નિર્લેપ નથી રાખી શકતા. બાળકોએ બાળપણથી સંસારની પ્રવૃત્તિઓ જોવી—અનુભવવી જોઇએ. જે બાળકને સંસારી બનવું છે, વીસમી સદીની દુનિયામાં રહેવું છે, કોટિ કોટિ જાતની ગુંચવાયેલી પ્રવૃત્તિમાં પડવું છે, તેને પોતાની બાલ્યાવસ્થાનો અમૂલ્યકાળ એક ગુફામાં રહી ગાળવો એ એના જીવન માટે અતિશય નુકશાનકારક થાય. સમાજથી વિખૂટાં રહી ઉછરેલાં બાળકોને સંસારની ઘણી ખોટી કલ્પના બંધાય છે; સંસારમાં પડતાં, તેમણે બાંધેલી કલ્પનાનાં કેવળ ખોટાપણાનું જ્યારે તેમને ભાન થાય છે, ત્યારે તેમને સખત આઘાત પહોંચે છે, અને એ આઘાતને વશ થઇ, તેઓ જીવનની બીજી બાજુએ એટલા જોરથી ઢળી પડે છે, કે આખો જન્મારો સંસારના કુટિલ પ્રપંચોમાં જેમણે ગાળ્યો છે, તેનાથી પણ એ ચઢી જાય છે; અથવા દુનિયાદારી માટે નાલાયક ઠરી, અસંતોષી જીવન ગાળે છે. આ કારણસર બાળકોનું શિક્ષણ સંસારથી અસંગી ન કરતાં ઉલટું તેમને સંસારી જીવનમાં ભળવાનો ખુબ લાગ આપવો જોઇએ. એટલે તેમની શાળાઓ વધારેમાં વધારે પ્રવૃત્તિમય અને સુધરેલાં શહેરોમાં સ્થપાવી જોઇએ, એમને અનેક પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવાની અને અનેક જાતના લોકોમાં ભળવાની તક આપવી જોઇએ. "છોકરાં બગડી જશે, એમનું ચિતચંચળ થઈ જશે," એવા આક્ષેપો કેટલાક કરે છે. સંસારથી છૂટા પડી મનની સ્થિરતા સાચવવી કે ચારિત્ર સુધારવું એમાં કાંઇ

મર્દાનગી નથી; ખરી મર્દાનગી તો સંસારની સર્વે લાલચોની સન્મુખ થઈ, તેને જીતવી તેમાં છે.*

મને લાગે છે કે શહેરોની વચ્ચોવચ્ચ શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી જાતનો તર્ક હોય તો તેમાં ગંભીર ભૂલો રહેલી છે. એ તર્કને અંગે એવી સમજુત રહેલી દેખાય છે કે, શિક્ષણનો ઉદ્દેશ બાળકને અનેક વિષયોનું પુસ્તકિયા અથવા સાનુભવ જ્ઞાન આપી દેવું; જેટલી બને તેટલી વસ્તુઓની માહિતી તેના મગજમાં ઠાંસી દેવી. ખરું જોતાં શિક્ષણનો એવો ઉદ્દેશજ ન હોવો જોઇએ. શિક્ષણનો ખરો હેતુ તો કોઇ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન ક્યાં મેળવવું, કેમ મેળવવું, યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા માટે વસ્તુને કયા દૃષ્ટિબિન્દુથી તપાસવી એ કુંચીઓ વિદ્યાર્થીને શીખવવાનો છે. જેમણે આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણ લીધું છે, તેઓજ જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રોની વૃદ્ધિ કરી શકે છે. વસ્તુ માત્રનાં ખરાં–ખોટાં, પૂર્ણ–અપૂર્ણ જ્ઞાનનું ભાથું વિદ્યાર્થીને બંધાવી આપવું એ શક્ય પણ નથી, અને ઇષ્ટ પણ નથી. જ્ઞાન કેમ મેળવવું એ જે શીખ્યો છે, તે પ્રવૃત્તિથી અલગ રહ્યો હોય છતાં, પ્રવૃત્તિમાં પડતાં થોડીજ વારમાં નવી પરિસ્થિતિને સમજી લઈ શકે છે, પણ જેણે માત્ર જ્ઞાનના જુદા જુદાં પોટલાં બેગાંજ કરી જાણ્યાં છે, તેને કોઇ પણ નવી વાત મુંઝાવનારી થઇ પડે છે. “ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ” એ કહેવત, તથા સંસ્કૃત કહાણીઓમાં મૂર્ખ–પંડિતોની જે વાતો આવે છે તે આવાં જ્ઞાનને ઉદ્દેશીનેજ છે. તાત્પર્યમાં, આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પડવાની વિદ્યાર્થીને જરૂર નથી, પણ આધુનિક પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય જાણવાની, કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં તત્ત્વો શોધી કાઢવાની શક્તિની જરૂર છે.

પણ, આપણે ઘડી ભર માની લઈએ કે ઉત્તમ શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં વસવાની જરૂર છે; તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એ પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ હોવી જોઇએ. કોઇ પણ દૃષ્ટિએ આપણાં શેહેરોની પ્રવૃત્તિઓને આપણે શુદ્ધ ન કરી શકીએ. કલુષિત પ્રવૃત્તિમાં રહી, વિદ્યાર્થી પોતાના આદર્શોને પહોંચી શકવા પૂરતો ચારિત્રવાન થાય એ ઓછું સંભવે છે. વિદ્યાર્થીને ચાલુ જમાનાની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધોનો ખ્યાલ આપવો હોય, છેલ્લામાં છેલ્લા સુધારા જ્યાં દાખલ થયા છે, તેવું જીવન દેખાડવું હોય, તો તે શોધો અને જીવનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ બતાવવું ઘટે છે. એટલે એ શોધો અને જીવનને શહેરના કલુષિત વાતાવરણમાંથી ન દેખાડતાં શાળાને અંગે એવી પ્રવૃત્તિ આદરી બતાવવું વધારે સારૂં છે. આ ઉપર જ એવો આક્ષેપ મુકાશે કે આવા સંસારી નહિ પણ કાલ્પનિક વાતાવરણમાં ઉછરવાથી જ વિદ્યાર્થી

* ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ માંડયા પછી શ્રીયુત લાલા લજપતરાયનો “રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ” ઉપરનો લેખ જોવામાં આવ્યો. એ લેખમાં એમણે લગભગ ઉપર દર્શાવ્યા જેવાજ આક્ષેપો મુકયા છે, તે એપ્રિલ ૧૯૧૯ ના “કેળવણી”ના અંકમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે. એમના જેવા સમર્થ લેખક, વિદ્વાન અને શિક્ષણ પ્રશ્નોના અભ્યાસીનો આ લેખમાં ઘણે અંશે વિરોધ થાય છે, એથી મ્હને આ લેખ લખતાં ઘણો સંકોચ થયો છે. પણ એમનો લેખ વાંચ્યા છતાં મ્હારા વિચાર ન બદલાવાથી જ આ લેખ મેં રવાના કરવાની હિંમત કરી છે. (કિ. ઘ. મ.)

સંસાર-સંબંધી ખોટો ખ્યાલ બાંધે છે, અને સંસારને છે તેથી જુદી રીતે જાણે છે, અને તેને પરિણામે સંસારમાં જોડાતાં ગોથાં ખાય છે. આના ઉત્તરમાં એ જ કહેવાનું કે વિદ્યાર્થી માટે શુદ્ધ વાતાવરણ રચવા છતાં, એને ખરા વાતાવરણમાં રહેલી અશુદ્ધતાનો ખ્યાલ આપી શકાય. જેમ ઝેરની ખાત્રી કોઈ પણ પ્રયોગ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને તે ચખાડી કરાવાતી નથી, પણ ઝેરની શાબ્દિક ઓળખાણ કરાવી, તેનો ઉતાર પણ દેખાડીએ, તેમ અશુદ્ધ વાતાવરણની પીછાણ આપણે વિદ્યાર્થીને અશુદ્ધિમાં નાંખીને ન જ કરાવીએ; પણ તેની કલ્પના કરાવી, તેને સ્વચ્છ કરવાનાં સાધનો પણ દર્શાવીએ, એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ વાતાવરણ વ્યવહારમાં મૂકેલું પણ બતાવીએ. વિદ્યાર્થીઓ સંસારને ખોટી રીતે કલ્પે છે, અને પછી છેતરાય છે, તેનું કારણ તેમને સંસારનો ખોટો ખ્યાલ આપનારૂં શિક્ષણ છે, અને નહિ કે પ્રવૃત્તિથી અલગ રાખવાની હકીકત.

આ તો માત્ર આપણાં હાલનાં ધોરણમાં રહેલો તર્કદોષ દેખાડયો. પરંતુ, વીસમી સદીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં લીન થવું, અને લીન થવા યોગ્ય થવું, એ કાંઈ મનુષ્ય જીવનનું ધ્યેય નથી. રાષ્ટ્ર પણ કાંઇ પ્રવૃત્તિમાં લીન થવા માટે જ નથી. સર્વ માનવ પ્રવૃત્તિઓનો પાયો તો પ્રકૃતિમાં હોવો જોઇએ, વિકૃતિમાં નહિ. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ યોગ્ય ભલે આપણે બનાવીએ, પણ બાળક એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, પ્રકૃતિમાંથી ઉપજ્યું છે, અને પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, એ ન ભુલાવું જોઇએ. એની પ્રકૃતિનો પાયો દૃઢ રચાવો જોઇએ. એ પાયો દૃઢ કરવા માટે બાળકને પ્રકૃતિના સંસર્ગની જરૂર છે, વિકૃતિના નહિ.

વળી, પ્રવૃત્તિઓ માટે રાષ્ટ્ર નથી, રાષ્ટ્ર માટે પ્રવૃત્તિઓ છે; પ્રવૃત્તિઓમાં સુખ નથી, માટે પ્રવૃત્તિઓ છે; પ્રવૃત્તિકારક યંત્રો થવા માટે મનુષ્ય જન્મ નથી, પણ મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થવા માટે પ્રવૃત્તિઓ છે. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ યોગ્ય બનાવતાં એનું જીવન અસુખી, અનારોગી, પાપી કે કલ્યાણના માર્ગથી ભ્રષ્ટ ન થાય એ પહેલું તપાસવાનું છે. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ સાધક યંત્ર કરવા કરતાં આત્મવાન્ બનાવવો એ વિદ્યાર્થીને તેમજ રાષ્ટ્રને વધારે કલ્યાણકારી છે. આ દૃષ્ટિએ શહેરોની વચ્ચે શાળા હોવી, એ વિદ્યાર્થીને તેમજ રાષ્ટ્રને અતિશય હાનિકારક છે.

એ કેમ તે દેખાડવા હવે પ્રયત્ન કરીશ.

બાળલગ્ન અટકાવી આપણી પ્રજામાં આવતી નિર્બળતાનું એક કારણ આપણે દૂર કરીએ છીએ, એમ આપણે માનીએ છીએ, અને તે કેટલેક અંશે ખરૂં પણ છે. "કેટલેક અંશે," એ શબ્દો હું કેવળ અતિ સાવધતા માટે નથી વાપરતો. બાળલગ્નને બદલે એક બીજો દુર્ગુણ દેશમાં આવ્યો છે, એ જણાવવા હું ઉપલું સંકુચિત વિશેષણ વાપરૂં છું. બાળલગ્નના વિરોધનું સૌથી વિશેષ પરિણામ શહેરોમાં અને ઉંચી જ્ઞાતિઓમાં થયું છે. પણ શહેરોમાં અને ઉચ્ચ જ્ઞાતિનાં છોકરાંઓ જ વધારે નિર્બળ થતાં જાય છે, એ સત્ય આપણે સહેજે તપાસી શકશું. શહેરનાં કેટલાં યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં છોકરા, છોકરીઓની શારીરિક સંપત્તિ જોઇ આપણી આંખ ઠરી શકશે? એમનાં લુગડાંની ટાપટીપ જોઇ કદાચિત આંખ ઠરે ખરી પણ એ ડગલા અને પોલ

કાંની ખાંચોમાંથી એમના હાથમાંની છડી જેવા પાતળા હાથ, એમના બેસી ગયેલા ગાલો, અને તેજ વગરની આંખો જોઈ કંપારી જ છુટે છે, અને આ તે ભારતવર્ષની ભાવિ પ્રજા ! એ વિચારથી શોક થાય છે. ઘરડાઓ કહે છે કે અમે બાળપણમાં જ પરણેલા, અમારા બાપદાદા પણ બાળપણમાંજ પરણેલા, પણ અમે આવા નિર્બળ ન હતા. તમે તો બાળલગ્નનો દુષ્ટ રિવાજ બંધ કર્યો છે, છતાં એક જ પેઢીમાં આવી નિર્બળતા કેમ પેઠી ? આ ટોણામાં સત્ય રહેલું છે, અને તેનો નિશ્ચેષ્ટ નિરાદર કરવો દેશને નુકશાનકારક થઇ પડશે.

હું શહેરમાં જ ઉછર્યો છું. શહેરનાં સારાં નઠારાં છોકરાંમાં ભળ્યો છું. શહેરનાં છોકરાંની રહેણી–કરણી તપાસી છે,–તપાસતો રહ્યો છું. ઉપલી નિર્બળતાનાં બીજા ઘણાં કારણો હશે, પણ હું કહું છું તે કારણ ઘણા થોડા જાણે છે, જાણે છે તેમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ બોલે છે, અને કેટલાક બોલે છે, તેનો કાંઇ ઔષધિ વેચવાનો સ્વાર્થ હોવાથી, તેમનું બોલવું રોગનાશક થતું નથી. એ કારણ તે એક **શહેરનાં છોકરાં અવિવાહિત હોય છે, પણ બ્રહ્મચારી નથી હોતાં.** એનો અર્થ એમ નથી કે તે વ્યભિચારી જ હોય છે, પણ તે પોતાની શક્તિ સાચવતાં નથી.

બાળલગ્ન અટકવાથી બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય વધશે એમ ધારવામાં આવ્યું હશે, પણ એમ થયું હોય એમ હું માનતો નથી. શહેરનાં છોકરાં બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય જાણતાં નથી; જાણતાં છતાં, એવાં વાતાવરણમાં તેઓ રહે છે કે તેમનો નિગ્રહ કરી શકતા નથી, અને પરિણામે તેમની શારીરિક ખરાબી થયાં કરે છે.

શહેરનાં છોકરાંની નિર્બળતાનું કારણ ત્યાંનાં ખરાબ હવાપાણી સૂચવાય છે. એ કારણ પણ ખરૂં જ છે; પણ શહેરનું નૈતિક વાતાવરણ જેટલું ખરાબ હોય છે, તેનો શતાંશ પણ ત્યાંના હવા પાણીની ખરાબી નથી. શહેરની બધી સામગ્રી બ્રહ્મચર્યને વિરોધી છે. રજોગુણથી કામ સંભવે છે, અને શહેર તો રજોગુણનું ધામ જ કહેવાય. સીનેમા–નાટકો, જેમાં બ્રહ્મચારીઓને ન જોવા લાયક વસ્તુઓનો પાર નહિ, તેમાં માબાપ હોંસથી છોકરાંને મોકલે; લગ્નોના નાચરંગ બુઢ્ઢાઓ જોડે બેસી બાળકો જુએ, અને નિર્લજ્જ બુઢ્ઢાઓ પોતાનાં પૌત્રોના દેખતાં ચાળા કરે તે બાળકો શીખે; શાળાઓ કે લાઇબ્રેરીમાંથી શૃંગારિક નવલકથાઓ હોંસથી વંચાય અને તે શોખને શિક્ષકો ઉત્તેજન આપે; આ વાતાવરણમાં રહીને તરૂણ સ્ત્રી–પુરૂષની પશુવૃત્તિ ઉશ્કેરાય તેમાં શી નવાઇ ! ચૌદથી વીસ વરસનાં (ઘણી વાર તેથીએ બહુ ન્હાના સરખાં છોકરા–છોકરીઓ ચોપાટી કે બીજાં ફરવાના સ્થાનકોપર શી વાતો કરે છે તે કોઇ સાંભળે છે ? એ વાતો સાંભળી હોય તો કાન ફાટી જાય. એ બાળકો બ્રહ્મચર્યનો મહિમા શું જાણી શકે ? અને જાણે તોએ કેમ પામી શકે ?

આમાં શેહેરના ખોરાક અને શાસ્ત્રોનો ઉમેરો કરો. ચાહ અને હોટેલોનાં ખૂબ મસાલેદાર ખાણાં એ પશુવૃત્તિનાં કેટલાં પોષક છે, એનો વિચાર કરો. જુના સાધુઓ કહે છે કે ઝીણાં વસ્ત્રો પણ કામનું સ્વરૂપ છે, માટે બ્રહ્મચારીએ તે પહેરવાં નહિ. શેહેરનાં વસ્ત્રોની તો વાતજ શી કરવી ?

કોઈ પણ માણસ જો કોઇ ફિક્કા પડી ગયેલા વિદ્યાર્થીનું નિરીક્ષણ કરશે, એની કપડાં પહેરવાની રીત, એના હાવભાવ, ચાલ, એનામાં પેસતું સ્રીત્વ એ બારીકાઇથી જોશે, તો કેટલાં છોકરાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમને વિરોધી જીવન ગાળે છે એને ખરો ખ્યાલ આવશે.

આ રોગ તરફ સંસાર સુધારકોનું, દેશ હિતચિંતકોનું, વિચારકોનું, શિક્ષણ શાસ્રીઓનું ધ્યાન ખેંચાય એમ હું ઇચ્છું છું. એ રોગની તીવ્રતા સમજાય, એની પ્રતીતિ થઈ જાય, એમ ચાહું છું.

કેટલાક આવી વાતોને હસી કાઢવાની વૃત્તિના હશે. જુવાનોની જુવાનીને હું દોષ માત્ર ઠરાવું છું, એમ કેટલાક કહેશે. 'છોકરા છોકરીને વૈરાગી બનાવવાના' આ વિચારો છે એમ કોઇકને લાગશે. 'પ્રમાણસર મોજશોખ ઉઠાવવામાં' શું પાપ છે. એમ કોઇ પૂછશે. 'મીઠાશ' અને મોજશોખનું માધુર્ય ન સમજી શકે એવાં ભોળાં રાખવાથી તેમની કેળવણીનાં ઘણાં જ કિંમતી તત્વો તેમની પાસેથી છીનવી લેવા બરોબર છે,' એમ કોઇ ધારશે પરંતુ સહજ વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાવું જોઇએ કે વિદ્યાર્થીકાળ જેટલો સંયમપૂર્ણ હશે, એ કાળમાં જેટલું શરીર કસાયું હશે, તાઢ તડકો વેઠવાની, ખૂબ મહેનત કરવાની, સાદાઇમાં રહેવાની જેટલી ટેવ પડી હશે, તેટલું વધારે સુખમય, એનું બાકીનું જીવન જશે. એના યૌવનનો પૂર્ણ આનંદ એ ત્યારે જ મેળવી શકશે. જીવનના વિષયો એને તેજ ઘડીએ વધારે શુદ્ધ આનંદકારક લાગશે.

પરંતુ એમ દલીલ કરવામાં આવે છે કે 'જે છોકરાઓ અળગા રહીને ભણ્યા હોય છે અને જે છોકરીઓ પડદામાં જ ઉછરીને મોટી થઇ હોય છે તેમનાં જીવન બહુ નિર્માલ્ય નીવડેલાં હોય છે. તેમના જીવનમાં પહેલે પ્રસંગે જ જે પ્રલોભન તેમની પાસે ખડું થાય છે, તેમને તે વશ થઈ જાય છે." જેમને બ્રહ્મચર્ય એ માત્ર વિદ્યાર્થી અવસ્થા પૂરતું જ પાળવાનું છે, તેમને માટે આ આક્ષેપ કેટલેક અંશે ખરો કહી શકાય. પણ એનો ઉપાય એમને ખૂબ ભેળવી દેવાં એવો મારા ધ્યાનમાં નથી ઉતરી શકતો. મર્યાદામાં રહીને એમને એક બીજા સાથે ભળવા દેવામાં આવે, તો કાંઇ ખોટું નથી; એ મર્યાદા એટલે કુટુમ્બિક વાતાવરણ. કુટુમ્બનાં અને સગાં સંબંધીઓનાં સ્રી પુરૂષો જેટલી મર્યાદા પાળી એક બીજા સાથે ભળે છે, તેવી મર્યાદામાં રહી તેમને ભળવા દીધાં હોય તો લાલાશ્રીએ કરેલો આક્ષેપ નહિ આવી શકે. મને લાગે છે કે શ્રીયુત લાલાજીના ધ્યાનમાં ઉપલી ટીકા કરતી વખતે પંજાબી સંસાર અને ગુરૂકુળના વ્યવહાર ધ્યાનમાં હશે. ત્યાં ઓઝલ પડદાની જ્ઞાતિને લીધે લાલાજીના આક્ષેપને બળ મળે છે. આપણો ગૂજરાતી સંસાર એથી જુદી જાતનો છે, અને એ સંસારને અનુલક્ષીને જ મારી ટીકા છે. પણ કોઇ પણ પરિસ્થિતિમાં, લાલાજીના આ કથનથી સંમત થવું મુશ્કેલ લાગે છે; તે કથન છોકરા છોકરીઓને "એકત્ર રાખવાથી જે અડચણો ઉભી થાય છે તેના કરતાં અલગ રાખવાથી વશેષ હરકતો ઉભી થાય છે."

આ કારણોથી મને તો એકજ માર્ગ યોગ્ય સૂઝે છે, અને તે આપણો જુનો માર્ગ તેજ; એટલે કે બાળકને શહેરમાં રાખવાં ન ઘટે; શહેરમાં સમાજ ન જોઇએ. ભણવા લાયક થાય, નિદાન દશ વર્ષનો થાય કે તુર્ત તેને શહેરમાંથી કાઢવો જ જોઇએ. કોઈ ગામડાંમાં ખૂબ અંગ મહેનત થાય, બહુ સાદાઇથી રહેવાય, એવાં સ્થાનક જ

તરૂણાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં બાળકોને માટે યોગ્ય નિવાસ સ્થાન છે, અને છોકરા-છોકરીઓને એકબીજાથી અલગ ન રાખીએ તો પણ અતિ પરિચય ન થવા દેવો એજ કલ્યાણકર છે.

શહેરથી દૂર શાળો રાખવાના બીજા પણ ફાયદા છે. બાળકોને શહેરમાં પ્રકૃતિનો સંસર્ગ નથી થઇ શકતો; ઉઘાડામાં રહેવાનું, ખુલ્લી હવામાં ઉછરવાનું, સૃષ્ટિસૌંદર્ય નીહાળવાનું વિષયોમાં અનેકધા તણાતી ઇંદ્રિયોને સ્થિરતા આપવાનું શહેરમાં બની શકતું નથી.

આ સૂચના પ્રચલિત ભાવનાઓથી ઉલટી છે. લાલા લજપતરાય જેવા સમર્થ પુરૂષનો આ સૂચનાથી વિરોધ જણાય છે તે છતાં મને લાગે છે કે હાલની ભાવનાને ફેરવેજ છૂટકો છે. તે વિના દેશનું વિદ્યાર્થીજીવન બહુ ઝળકવાનો સંભવ નથી.

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા.

"આ વર્ષના દુકાળમાંથી મેં શું જોયું."

દુકાળને અંગે જે કામ કરવાનું મને મળ્યું છે તે ઉપરથી ઉપજતા કેટલાક વિચાર નિચે ટાંકયાં છે. આ લેખનો હેતુ કંઈ નવી વાતો જણાવવાનો નથી, તેમજ દુષ્કાળ પડવાના કારણો તપાસવાનો એ નથી, પણ માફક જે વાત ઘણાના હૃદયમાં રમી રહેલી છે તે સ્પષ્ટતાથી જણાવવાનો છે.

(૧) કેળવણીના અભાવનું પરીણામ:—

પ્રજાને શિક્ષણ આપવાના લાભ અને જરૂર સંબંધી ઘણા ભાષણો સાંભળ્યાં, પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, કોઇક પ્રસંગોએ મેં પણ તેની તે વાત બીજાને કહી છે છતાં પણ જયાં લગી તે ગરીબ, પાસેર રાબ માટે ટળવળતાં, નગ્ન દુકાળીઓઓને જોયાં નહતાં, ઝાડનાં પાંતરાં અથવા જમીનમાંનાં મુળીઆં કાઢીને ખાઇ ગુજારો કરનાર કે પીડાઇ તવાઈ મરી જનાર મારા દેશીજનોની હકીકત જાણી નહોતી ત્યાં લગણ કેળવણી—નિદાન અક્ષરજ્ઞાનની—કેટલી ગંભીર જરૂર છે તે મારા લક્ષમાં પુરેપુરૂં નહોતું આવ્યું. જયાં મોટા શહેરો કે બંદરો છે ત્યાં આગગાડી કે આગબોટની સવડ છે. આથી આવર જાવરનો વિશેષ પ્રસંગ આવવાથી ત્યાંની ખરી હકીકત તુરત ખબર પડે છે. તેવે સ્થળે શાળાઓ પણ હોય છે એટલે થોડા ઘણા પણ કેળવાયલા માણસો મળી આવે છે. પણ જે સ્થળો આગગાડીથી પચાસ સો માઇલ દૂર છે, જે સ્થળોથી મોટાં શહેરો કે બંદરો પણ ઘણાં દૂર છે ત્યાંની કંઇ હકીકત જાહેરમાં એકાએક નથી આવતી, અને એ પ્રકારનાં નાનાં ગામડાંઓમાં કોઇ શિક્ષિત માણસ નિદાન પત્ર લખી શકે તેવો એ માણસ હોતો નથી અને એને પરીણામે એ બીચારા ગામડીઆઓની કાકલુદી જગત જાણતું નથી; જે જે સંકટો આવે છે તે તે મુગે મ્હોડે સહન કરે છે. એ સંકટો દૂર

થઈ શકે છે એવો ખ્યાલ પણ એમના મગજમાં આવતો નથી. લખતાં વાંચતાં ન આવડતું હોવાથી બીજાને ખબર આપી નથી શકતા અથવા તો જયાંથી જયાંથી મદદ મળી શકે એમ હોય છે તે જાણી શકતા નથી. ઉપરી અધિકારી ધારે તો કંઇક કરી શકે પણ પોતાના ગામનું ખરાબ દેખાય, સરકારને રખેને ખોટું લાગશે એવા ભયથી અમારે ત્યાં લીલા લહેર છે, બધાજ દુધપૌંઆ ખાય છે એવા હેવાલને તુમારો મોકલી આપવામાં આવે છે એટલે તેમના પર આશા રાખવી એ પણ ભૂલ છે.

આવા સંજોગો હોવાથી તેમાંથી બચવાનો ફક્ત એક ને એકજ સબળ ઉપાય કેળવણી છે. ચાર ચોપડી જેટલું પણ કોઇ ભણેલો હશે તો પણ તે (૧) પોતાના ગામની ખબર કોઇ સખી દાતાને જણાવી શકશે અથવા જે વાદળી વરસે એવી હશે તેને પોતાની સ્થિતિથી માહિતગાર કરી શકશે. (૨) જયાંથી મદદ મળી શકતી હોય જયાં આવા કામ માટે ભંડોળો હોય કે વ્યવસ્થા થઇ હોય તેમની પાસે મદદ માગી શકશે અને (૩) ત્રીજું, ઉપરી અધિકારીએ પોતાની દાદ ન સાંભળી હોય કે ખરી હકીકતથી સરકારને અજાણ રાખી હોય તો પોતે અરજી વિગેરેથી રાજદરબાર લગી પહોંચી શકે, કેળવણીના સંસ્કાર વગરનો એ ગામડાનો ખેડુત ખરેખર પશુ જેવોજ હોય છે અને પશુ માફકજ જીવન ગાળે છે એમ કહું તો લેશ માત્ર અતિશયોક્તિ નથી.

કેળવણી અપાવવાનો પ્રયાસ કરતા લોકનાયકો આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખશે એવી આશા છે.

(૨) સેવામંડળોની ગેરહાજરી:—

હિન્દના સુભાગ્ય સમાજની જે વ્યવસ્થા હજારો વર્ષથી આજદિન લગણ ચાલી આવી છે તેથી કરીને સેવામંડળો, અનાથાશ્રમો, બાળાશ્રમો કે વિધવાશ્રમો વિ. વિ. ની જરૂર પડી નહતી. પણ વધતી જતી ગરીબાઇને લીધે, પશ્ચિમની કેળવણીને લીધે તથા વધતા જતા વ્યક્તિવાદને લીધે ઉપર જણાવ્યા મુજબનાં મંડળોને આશ્રમોની જરૂર પડી છે. સુધારાના જમાનાની એ નિશાનીઓ મનાય છે, ફેશન છે. એવા સુધારાના પવનમાં સંડોવાયલો કેળવાયલો વર્ગ એવા દરેક આશ્રમના સ્થપાવા સાથે તેના યશોગાન ગાઇ સુધરેલા દેશોની પંક્તિમાં મુકાવાને લાયકાત મેળવી છે એમ માને છે. એ ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો સત્ય છે કે આપણા સમાજમાં ઘણો ફેરફાર થઇ રહ્યો છે, જુની વ્યવસ્થા જયાં તુટી નથી પડી ત્યાં તે તોડી પાડવા અથાગ કામ થઇ રહ્યો છે, જુનું તે બધુજ ખોટું હતું એવો પવન જોસભેર ફુંકાય છે અને તેથી જ સાવચેત રહેવા જરૂર છે. દરેક વ્યકિત, કુટુંબ, ગામ પોતપોતાની જવાબદારી અદા કરતું તે પ્રસંગે આવાં સેવામંડળોની અગત્ય નહોતી. પણ જયારથી પોતપોતાની જવાબદારીથી જાણે અજાણે ફારગ થવા માંડયું અથવા સંજોગોએ તેમ કરાવ્યું ત્યારથી આવાં મંડળોની જરૂરીઆત લોકોના લક્ષમાં આવી અને સમાજબંધારણમાં થયલું પરિવર્તન જોતાં સેવામંડળોની ગેરહાજરીથી શું નુકશાન થાય છે તેની નોંધ લેવા મને જરૂર લાગી છે.

કેળવણીથી અલુપ્ત રાખેલી પ્રજાની વ્હારે ચઢનારૂં બીજું સાધન આવાં સેવા મંડળો છે. એ મંડળોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ "સેવા"જ હોવાથી જયાં જયાં તે કાર્ય

કરવાનું હોય છે ત્યાં ત્યાં તેના સેવકો સેવા કરવા જાય છે. શહેરોમાંજ સામાજીક સેવાની જરૂર છે એમ નથી. નાનાં ગામડામાં પણ તેની જરૂર હોય છે, અને ખાસ કરીને દુષ્કાળ જેવા પ્રસંગોએ તો તેની બહુ જ અગત્ય હોય છે. આ સ્વયંસેવકો ગામડે ગામડે ફરીને રૈયતનાં દુઃખ તંગી ત્રાસ જાણી જયાંથી મળી શકે ત્યાંથી મદદ મેળવી ગામડે ગામડે પહોંચાડી શકે છે અને તેથી દુષ્કાળ જેવા પ્રસંગે દુષ્કાળની તીવ્રતા કે ભુખમરાથી થતાં થોકબંધ મરણો અટકાવી શકે છે.

આ વર્ષના ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં પડેલા દુકાળમાં જો મરણ પ્રમાણ તેમજ ભુખમરો અંકુશમાં રહ્યાં હોય તો મુંબઇ ઇલાકાના દુષ્કાળ નિવારણ ફંડની મદદ તથા સુવ્યવસ્થા ઉપરાંત દરેક તાલુકા, શહેરો અને ગામડામાં જે દુષ્કાળ નિવારણ મંડળો નવાં સ્થપાયાં તથા જે સેવામંડળો પહેલાંથી જ અસ્તિત્વમાં હતાં તેને આભારી છે. દરેક નાને કે મોટે સ્થળે એઓએ કિંમતી સેવા બજાવી છે અને જો તે પ્રમાણે આપોઆપ વ્યવસ્થા ન થઇ હોત તો શું પરિણામ આવતે તે કળી શકાતું નથી. આ વર્ષના અનુભવ પરથી મને લાગે છે કે દરેક મોટા શહેરમાં એવા મંડળો ન હોય તો સ્થાપવા જરૂર છે અને તેની શાખાઓ નાના મોટા દરેક ગામમાં હોવી જોઇએ. પ્રજા કે દેશ પર કંઇપણ સંકટો આવી પડે ત્યારે તુરતાતુરત સહાય પહોંચાડવાની તેઓએ તૈયારી રાખવી અને તે માટે સ્વયંસેવકોને સેવાધર્મની તાલીમ આપી રાખવી. એક સ્વપ્ને રાત નથી વીતી જવાની. હિન્દ પોતાની પ્રાચીન સ્થિતિએ ફરીથી પહોંચે—જાહોજલાલી જુવે તે પહેલાં આવા એકાદ બેજ દુકાળ નસીબમાં નહી લખાયલા હોય. જે ગરીબાઇ તથા પ્રતિકુલ રાજ અને વેપાર નીતિ સરકારે અખત્યાર કરેલી છે તે ચાલુ છે ત્યાં લગણ દુષ્કાળ આપણી મિત્રાચારી છોડનાર નથી અને તેથીજ ઉપરની સુચના અસ્થાને કે કવખતની નથી.

(૩) **વાંચનાલયની ખોટઃ**—પુસ્તકાલયો અને વાંચનાલયો પ્રજાની જાહેર મીલકત છે. હજારો વર્ષોનો જ્ઞાનસંગ્રહ પુસ્તકોમાં સચવાઇ રહેલો છે અને જયાં પુસ્તકાલયો છે ત્યાં તે જ્ઞાનભંડાર ખુલ્લો હોય છે, ફાવે તે લુંટી લો; વાંચનાલયો મારફત જગતમાં દરરોજ શું થઇ રહ્યું છે તે જાણવાનું મળે છે. અનેક વિષયોપર નિયમો અને ખબર અંતર જાહેર છાપામાં આવતી હોવાથી દરેકને રસ પડતો ખોરાક તેમાંથી મળી શકે છે. આવાં વાંચનાલયોના અભાવથી કરીને પણ દુષ્કાળ જેવા પ્રસંગે નાના ગામડાની પ્રજાને અત્યંત હાની થાય છે. શાળાઓ કદાચ ન હોય પણ જો ગામડામાં બે પાંચ પણ લખી વાંચી શકે તેવા માણસો હોય અને તેઓ સાર્વજનિક જગ્યાએ બે ચાર જાહેર છાપાંઓ મંગાવી તેમાંની હકીકત લોકોને વાંચી સંભળાવે તો લોકોના જાણવામાં આવે કે પોતાના કલ્યાણ માટે શું રસ્તા લેવા. ખેડુત એ છાપાંના વાંચન કે સાંભળવાથી સમજી શકે કે પાક શા માટે ઓછો થયો, પાક વધારવો હોય તો શું કરવું, જમીનનો શું દોષ છે અને એ દોષ સુધરાવવા કોની સલાહ લેવી, સરકાર ખેતી માટે શું મદદ કરે છે, સરકારનું ખેતીવાડી ખાતું કયાં છે ને કેવા પ્રકારે કામ કરે છે, કુવા માટે પૈસા ન હોય તો પણ તે માટે કેવી રીતની કોના તરફથી મદદ મળી શકે છે, સરકાર દુકાળ કયારે જાહેર કરે છે, દુકાળના વખતમાં શું શું કરવું

જોઇએ, કર ક્યારે ભરવો અને ન ભરવો, વધારે આંકણી ઓછી કેમ કરાવાય, પ્રજાના કયા નેતાઓ આ બાબતમાં રસ લે છે, ખેડુતનું કોણ સાંભળે છે, તેમના પ્રતિનિધી કોણ છે, તે મારફતે શું કામ કરાવી શકાય વિગેરે ઘણી જગ્યાએથી દુકાળ ફંડની જાહેરાત ના ફકરા છાપામાંથી કાપીને મદદ માટે માંગણી થઇહતી. ઘણા માણસોએ પરોપકારી શ્રીમંત માણસોનાં નામ તથાં તેમની સખાવત વાંચી, પોતાના ગામ માટે, ગરીબ માટે, ઢોર માટે અરજીઓ કરેલી મારા જોવામાં આવી છે. ૧૫–૨૦ દિવસમાં ઉગાડી ન્હાડી શકાય તેવા ઘાસનાં બી મળી શકે છે તેથા થોરનો ચારા તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે છે એમ જાહેર પત્રોમાં વાંચી, ખેડુતો એ સ્વતંત્રપણે તે વાત ઉપાડી લીધી છે. જો તે જ પ્રમાણે મુંબઈ ઇલાકામાં ગામડે ગામડે જાહેર પત્રો મંગાવવાની વ્યવસ્થા થાય તો દુષ્કાળનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય એમાં નવાઇ શી !

(૪) બે રોજગારી:—દેશના દુર્ભાગ્યની હદ નથી. વાંક ભાવિનો કહાડવો કે આપણો પોતાનો તે પણ સમજાતું નથી. જે સરકારી દફતરમાંથી વાછરડો કોને ત્યાં અવતર્યો કે કોને કાગળીયું થયું ને મરી ગયું તે મળી શકે છે તે સરકાર પાસે બેરોજગાર કેટલા છે તે જાણવાનું દફતર દેખાતું નથી. હશે તો ફક્ત પોતાની કોઠી (Secretariat) માં દફનાયલું રહેતું હશે. પોલેન્ડમાં કે જર્મનીમાં બેરોજગારીથી ભુખે મરતા માણસની સંખ્યા જાણીએ છીએ. રૂટર કૃપાવંત થઇને તે ખબર પુરી પાડે છે અને કોણ જાણે શું લેણાદેણી હશે કે ફક્ત આપણે જ આપણા કેટલા બંધુઓને રોજગાર ધંધા નથી તે જાણી શકતા નથી.

હિન્દની ૮૦ ટકા રૈયતનો આધાર સીધી કે આડકતરી રીતે ખેતી પર છે તે હું ઘણા સમય થયા જાણતો હતો. હિન્દની ૫૦ થી ૬૦ ટકા પ્રજા ૧૦૦ માણસો કરતા એ ઓછી સંખ્યાની વસ્તીવાળા ગામોમાં રહે છે એ વાતથી અજાણ ન હોવા છતાં જ્યારે નજરોનજર કામધંધા માટે વલખાં મારતા છતાં તે નહીં મળતાં ભીખ માંગતા, દયા માટે આજીજી કરતાં એ લોકોને જોયા ત્યારે બેરોજગારી શું તે બરાબર લક્ષમાં ઉતર્યું. છેક પાગળ ન થઇ ગયા હોવાથી, હિન્દુત્વનો અંશ રહેતો હોવાથી, હિન્દુ પ્રજા સશક્ત, જુવાન કામ કરવા ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષ કે સ્ત્રીને ફક્ત કામધંધા ન મળવાથી કે ન આપી શકવાથી ભાવિ પર છોડી દઇ, મરણ શરણ થવા દઈ શકતી નથી. લુલા લંગડા, અશક્ત અને વૃદ્ધ સાથે એવાનો પણ નિભાવ કરવા ફરજ પડે છે. સરકાર તરફથી ખોલાતાં સંકટ નિવારણના કામો પુરતા ન હોવાથી, એવા કામો ખોલવામાં થતી ઢીલથી કરીને, તથા ઘણીવાર મહેનતના પ્રમાણમાં મળતાં અલ્પ બદલાથી કરીને આવા વચલા પ્રકારના લોકનું દુઃખ દુર નથી થતું–એમનું દુઃખ અસહ્ય જ હોય છે.

દુકાળના પ્રસંગોમાં સરકાર જ્યાં સુધી રીલીફ કામો ન ખોલે તે હંગામ પુરતા, સરકાર જ્યાં જ્યાં રીલીફ વર્ક ન ખોલનાર હોય ત્યાં તે માટે, ગામડા ને શહેરોમાં એવી કંઈ પણ વ્યવસ્થા અથવા યોજના તૈયાર હોવી જોઇએ કે જેનો અમલ દુકાળમાં તુરતાતુરત થઈ શકે. આવી વ્યવસ્થા સરકાર અને પ્રજાએ પહેલાથી મળીને નક્કી કરી રાખેલી હોય તો દુકાળ નિવારણનું કામ સરળ થઇ શકે. વધારે લાયકને

મદદ પહોંચી શકે, સબળાને કામધંધો મળે, આળસ જાય, થોડો ઘણો ઉદ્યોગ દુકાળ હોવા છતાં ચાલતો રહે તો મોટો આસરો મળે. પ્રજા જેટલું જ સરકારે બેરોજગારીથી બીહવાનું છે. બેરોજગારી એ ઘણા રોગોનું મુળ છે, રાજ્યક્રાંતિઓનું નિમિત્ત થાય છે, લુટફાટ તથા ચોરીને ઉત્તેજન મળે છે, દેશમાં સર્વત્ર અશાંતિ પથરાઈ રહે છે. બીનકેળવાયલા પશુ જેવા લાગતા ભલા ગામડીઆઓને બંદુકના ગોદાથી ભલે અંકુશમાં રાખી શકીએ, મારફાડ કરતા અટકાવી શકીએ, છતાં કયે દિવસે એઓ સહનશીલપણું છોડી મરણીયા થઇ બહાર પડે તે કહી શકાય નહીં. અને આટલા માટે જ પોતાની રૈયત કામધંધા વગરની રહે એ જેટલું રાજને શોભાસ્પદ નથી તેટલું જ ભય અને ચિંતાનું કારણ છે.

લંગોટી મારી ફરતા પુરૂષોને કે બે હાથ કાપડ ફક્ત કમ્મરે લપેટી ફરતી સ્ત્રીઓની સહનશીલતા એજ એમનો મોટો દુર્ગુણ છે. સારા વખતમાં શરાફ ખાતાદાર, કે મુખ્ય ખેડુતનું તેઓ ગુલામ માફક કામ કરે જાય છે. શરાફ કે ખેડુત થોડું અનાજ કે પૈસા આપી દોઢું કે બેવડી કીમતનું ખાતું પગથી લે છે જે દેવામાંથી એ કદી પરવારતા નથી. વર્ષોવર્ષ આમ થતું હોવા છતાં તેઓની સમજ કે વર્તનમાં ફેર નથી માલુમ પડતો. ચોમાસું નિષ્ફળ જતાં જો પોતાનો શાહુકાર પૈસા કે દાણો આપે તો તે પર નિર્વાહ કરે છે, નહીતર જમરાજના દરબારમાં હાજર થાય છે. હજારો માણસો આમ નાહક અર્થ વગર મરી જાય છે; તેમના મરવાની અસર થતી નથી કે નથી લાભ થતો. તેમના મરણની નોંધ નથી લેવાતી કે નથી તેનાં કારણો તપાસાતાં; એમના મનને મરણ આવવું એ ઇશ્વરી કોપ ઉપરાંત કંઈ લાગતું નથી, સંજોગોના ફેરફાર સાથે આમ ટપોટપ થતા મરણ અટકી શકે એ એમના ખ્યાલમાં પણ હોતું નથી. આવી પ્રજાને નામે એમ કહેવું કે તેઓ જ ખરા વફાદાર છે, તેઓ સ્વરાજ્યની માંગણીની વિરૂદ્ધ છે, તેઓ આ રાજ્ય છતાં તમે સુખી છે તેઓની સરકાર હમેશ ચિંતા રાખે છે એ દાઝ્યા પર ડામ દેવા બરાબર છે. જે કેળવાયલા શિક્ષિત વર્ગે હિન્દની સાંપ્રત સ્થિતિનો વિચાર કર્યો છે તેના લક્ષ બહાર આ વાત નથી જ પણ એટલું તો કહેવું જ જોઇએ કે એ શિક્ષિત વર્ગનો ઘણો થોડો ભાગ જ આવા લોકો સાથે સંસર્ગ રાખે છે; હાલમાં અપાતી કેળવણી કંઈ દોષવાળી હોવાથી કેળવાયલા કહેવાતા તથા આ લોકો વચ્ચેનો અંતર વધતો જાય છે. અભણ જંગલી જેવા લાગતા આ લોકો, અમારે એ ભણેલા ગણાતા લોકોથી શું શ્રેય થવાનું છે માની લઈ દુરના દુર રહે છે, અને કેળવાયલા વર્ગમાં ધર્મ (કર્તવ્ય) નો ખ્યાલ ટુંકો હોવાથી પોતાને કામધંધો મળતાં લાંબી ખટપટમાં પડતો નથી. આ કારણથી કરીને સરકાર ઉપરાંત સંસ્કાર પામેલા કેળવાયલા વર્ગ હસ્તક પણ આપણા અભણ, ગરીબ ને દયા પાત્ર દેશબંધુનું કલ્યાણ જોઇએ તેટલું થતું નથી. જે કેટલાક સજ્જન આ બાબત ધ્યાન આપે છે તે આંગળીના વેઢા પર ગણાય તેટલા જ છે.

લોકનાયકોની ધ્યાન બહાર આ ચોથો મુદ્દો નહીં હોય એવી મને આશા છે.

(૫) શું ભંડોળો જ ભેગાં કર્યા કરશું ?

દુષ્કાળ સંકટ નિવારણુ માટે આપણે ક્યાં સુધી ફંડો જ ઉઘરાવ્યા કરશું ? આ કંઇ એક વખત કે કવચીત જ આવી પડતી આફત નથી. બે વર્ષની મોંઘવારી જોતાં તો લાગે છે કે ચોમાસું નિષ્ફળ થવા સાથ જ ફક્ત દુકાળ નથી પડયો પણ દુકાળ જેવી સ્થિતિ પ્રથમ હતી અને હજુ ચાલુ રહેશે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવાં ફંડ કેટલાં વખત ઉઘરાવશું, અને તેથી શું વળશે ? જે દેશની કુલ વસ્તીમાંથી ૧૫ થી ૨૦ ટકા વસ્તીને હમેશ એક ટંક પુરૂં પાધરૂં ખાવા ન મળતું હોય ત્યાં કરોડોનું ઉઘરાણું કેમ પહોંચી વળશે ? શું આ જાતનાં ફંડ જ પુરવાર નથી કરતાં કે દુષ્કાળનું કારણ નિષ્ફળ ચોમાસું નહીં પણ અત્યંત ગરીબાઇ છે ? જો દુકાળનું કારણ આમ સ્પષ્ટ થતું હોય તો પ્રતિ વર્ષે ખરી જરૂર ફંડ ઉઘરાવવાની છે કે એ ગરીબાઈ દૂર કરવાના ઉપાયો યોજવાની છે ? તુરતાતુરત કામ નહીં આરંભાય તો ભવિષ્યમાં શું થશે ? નિરાશા, અકળામણ, તથા વીસ વર્ષ થયા ફેમીન કમીશનની ભલામણો પર રેડાયલાં પાણીથી, પ્રતિકુળ રાજનીતિથી કંટાળી જો એમ કહેવાઇ જાય કે કંઇ આરો નથી, હિન્દના દુઃખસમુદ્રમાં કાંઠો જ નથી દેખાતો, દુકાળો તો પડયા જ કરવાના, તો હું પોતે બહુ આશ્ચર્ય ન પામું.

અંગ્રેજ સરકારના હૃદયે કંઇ ન કરવું એમ તો હોય જ નહીં; અનેક વખત નીમાતાં કમીશનો ને કમીટીઓથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કંઇક કરવાની દાનત છે ખરી પણ દોષ જુદા પ્રકારનો છે. હિન્દી પ્રજાની દષ્ટિએ હિન્દનું શ્રેય કેમ થાય, તે તપાસવાનું કર્ત્તવ્ય સુજ્ઞ અને ડાહી સરકારનું છે. તેમ નથી થતું તેથી જ પ્રજાના નાયકો અને સરકાર વચ્ચે મતફેર થાય છે, મતફેર કલહને કારણ આપે છે, એ કલહ અરસપરસમાંથી શ્રદ્ધા દૂર કરે છે અને રિપોર્ટોમાં લાગતી સારી સારી યોજના સાતેઃ સાત થઇ જાય છે અને ગરીબનું નસીબ ગરીબજ રહે છે.

જેમ રોગના પ્રમાણમાં ઉપચાર યોજવા જોઇએ તેમ રોગીની સ્થિતિ લક્ષ બહાર ન રાખવી જોઇએ. અત્યંત અશક્ત, લોહી વગરના, લાંબા સમયની માંદગી ભોગવતા દરદી માટે એવો ડોઝ ન ચાલે કે જે એકાએક હૃદય જ બંધ પાડી નાંખે અથવા લાભ કરતાં નુકશાન કરે. આવી કંઈક વિચિત્ર ભલામણો થોડા સમય ઉપર થઇ છે. મુળમાં તો પૈસાનું ઠેકાણું નહીં ત્યાં આગળ મોટી ખરચાળ યોજનાઓ હિન્દના ભાવિ શ્રેય માટે ઘડાઈ છે. ગામડામાં વસતા ખેડુત તથા કારીગરને શું જરૂરનું છે અથવા તો એનો લાભ વિશેષ કેમ સચવાય ને એના લાભનું શું છે તે પર ઓછું મહત્વ આપી લાખો ને કરોડોની દેશી કે વિદેશી થાપણવાળાઓ કયા ઉદ્યોગો આ દેશમાં સ્થાપી શકે અથવા ભૂગર્ભમાં જળવાઇ રહેલી કાચી દોલત ખણી કાઢવામાં ક્યાં લાભ રહ્યો છે તેને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એટલું પણ કબુલ કરીએ કે એકંદરે આ ભલામણોનો અમલ થાય તો દેશની એકંદરે દોલત કદાચ વધે છતાં પણ જેની સ્થિતિ સંબંધી વિચાર થઇ રહ્યો છે, જે દુકાળ ને ગરીબાઇના પંજામાં જકડાયલો છે તેનું શું ? એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. આટલા માટે જ લખવા જરૂર પડે છે કે પ્રજાની દષ્ટિએ જ્યાં સુધી સરકાર જોશે નહીં ત્યાં લગણ એમના સુચવેલા ઉપાયોથી હિન્દની

૮૦ ટકા વસ્તીનું શ્રેય નથી; થનાર અને ત્યાં લગી દેશની સામાન્ય સ્થિતિ બગડતી રહેવાનો ભય રહે છે.

આવા સંજોગોમાં શું કરવું ? શું દુષ્કાળ ફંડ પર જ આધાર રાખી બેસી રહેવું ? એ પરવડે એમ નથી એક જ રસ્તો આપણે માટે બાકી છે અને તે આ સમજુ કેળવાયલો વર્ગ જે કાર્ય સરકાર પાસે કરાવવા માંગે છે તે પોતાની શક્તિ, અનુકૂળતા તથા નાણાની જોગવાઈ મુજબ (કદાચ થોડા ઘણા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ) કરવાનું શરૂ કરી દેવું, અને મત કેળવી છેવટ સરકાર પાસે આપણી દાદ ફરીયાદનો નિવેડો લાવવો.

આટલેથી આપણું કાર્ય ખતમ નથી થતું. ભારે પડતી મહેસુલ, આયપત વેરો, જળાશયો અને નહેરો તરફ દુર્લક્ષ, રેલ્વેની પ્રતિકૂલ ખીલવણી, એક્સાઇઝ ડ્યુટી, જકાત, ઉદ્યોગ ધંધામાં થતી પક્ષાપક્ષી, તૈયાર વિદેશી માલની હદ કરતાં ઝાઝી આયાત, કાચા માલની નિકાસ, અસિદ્ધ દેવું, હુંડીના મનસ્વી દર, નાણાના કૃત્રિમ ભાવ, લશ્કરી બોજો, ખરચાળ રાજ્યવ્યવસ્થા વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જેનો દુકાળ સાથે સિદ્ધો કે આડકતરો સંબંધ છે તે માટે પણ વિચાર કરવા જરૂર છે; અને કોઇ ઘટતે પ્રસંગે દુકાળના કારણોની નોંધ લેતી વખતે એ ચર્ચવાનું મુલતવી રાખી, ઉપલા પાંચ મુદ્દા વાંચક વર્ગ સમક્ષ મુકું છું.

ધીરજલાલ છગનલાલ.

પુસ્તક–પરિચય.

---

૧. **સ્મરણાંજાલ:**—[લેખક: રા. જ. પુ. જોપીપુરા. પ્રકાશક રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી. મૂલ્ય ૦–૪–૦; ૦–૬–૦ વડોદરા.]

આ નાનકડા સ્મરણ–ચિત્રને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. રા. જોપીપુરાનાં પત્ની સખ્ત વ્યાધિથી પીડાતાં હતાં તેમની સારવાર માટે તેઓ સકુટુંબ વિસનગર થઇ રહ્યાં હતાં. માંદગીના સમયનું આમાં સુંદર વર્ણન છે. આ ગીતાવલિમ ૧૨૩ ટુંકો છે. પ્રકાશકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં મર્યાદામાં રહીને કાવ્યને જરૂર પુરતુ સ્ફોટન આપ્યું છે તે યોગ્ય થયું છે, પરંતુ રા. મંજુલાલ દવેએ પોતાના 'ઉદ્ઘાટન'મ અતિશયોક્તિને સ્થાન આપી આ "શ્રદ્ધાની સ્મરણાંજલિ"ને ખૂબ ચઢાવી દીધી છે સત્તર પાનાના કાવ્ય પાછળ ૧૪ પાનાનું ઉદ્ઘાટન છે તે અમને વધારે પડતું લાગે છે ટુંકામાં 'ઉદ્ઘાટન'થી પુસ્તકની કિંમત વધતીજ નથી તેમ તે ન હોત તો કાંઇ ઘટત પણ નહિ. છેડે "ઘોતનિકા" અથવા સાદી ભાષામાં કહીએ તો 'ટીકા' આપ છે તેથી પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ચાલતા પૂર્વાપરસંબંધ અને તત્ત્વજ્ઞાની વિચારે ઉપર સારૂં અજવાળું પડી શકે છે. કેટલેક સ્થળે કાવ્યમાં છંદક્ષતિ થતી હોય એ

અમને લાગે છે. બાકી ભાવો હૃદયના ઊંડાણમાંથી ઉતરી આવ્યા છે એમ સહજ સમજાઇ આવે છે. કડી ૬૭ થી ૮૨ સુધીમાં જે તત્ત્વજ્ઞાની વિચારો છે તે કાંઈ કૃત્રિમ નથી પણ હૃદયે કહ્યું તે હાથે ઉતાર્યું છે. ટુંકમાં આવું કરૂણરસાત્મક કાવ્ય પ્રજા સમક્ષ મુકી રા. બોધીપુરાએ પોતાનું અક્ષરશ્રાદ્ધ સાર્થું છે અને પ્રજા એ ગીતાવલિનો રસ ચાખવાને ભાગ્યશાળી થઇ છે તે માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે.

૨. **સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં સંસ્મરણો:**—[વિવિધ ગ્રન્થમાળા પુસ્તક ૯૨—૯૩ વર્ષ ૮. અનુવાદકઃ રા. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી પ્રકાશક સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય મુંબાઇ અને અમદાવાદ પૃ. ૨૩૧ કિંમત વાર્ષિક ફાળે ૦—૪—૬; ૦—૭—૦.]

આપણા કવિવર સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં કલકતાના " મૉડર્ન રીવ્યુ " માસિકમાં " My reminis ences "ના નામથી પોતાના બંગાળી " જીવન-સ્મૃતિ "નું ભાષાંતર પ્રકટ કરાવેલું તે ઉપરથી આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. અમે મૂળ બંગાળી પુસ્તક જોયું છે તે ઉપરથી અમે એટલું કહી શકીએ છીએ કે અંગ્રેજી ઉપરથી ગુજરાતીમાં આ ગ્રન્થ ઉતારવાને બદલે મૂળ બંગાળી ઉપરથી જ ભાષાંતર થયું હોત તો કવિવરની ખરી ખૂબીઓ વિશેષ તરી આવત. પુસ્તકનું વસ્તુ તો મનોહર હોય જ કેમ કે તેના લેખક સર ઠાકુર છે. તેનું ગુજરાતી રૂપાંતર બને તેટલું સરળ કરવાનો પ્રયત્ન રા. પુરાણીએ કીધો છે, પરંતુ ઉગતા લેખકમાં જે દોષો સ્વાભાવિક અને સામાન્ય હોય છે તે આ પુસ્તકમાં પણ દગ્ગોચાર થાય છે. સર ઠાકુરે પોતાના નિર્દોષ બચપણના સર્વ સામાન્ય અનુભવોનો ચિતાર આપ્યો છે. ઉપરાંત પોતાની નાનપણની મુસાફરીઓ વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે. એકંદરે જોતાં પુસ્તકમાંના વિચારો સૌ વાચકોને માર્ગદર્શક થઇ પડે તેવા છે. અમે એટલું જ ઇચ્છીએ છીએ કે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ વખતે વ્યાકરણની ભૂલો, જોડણીની અસમાનતા, અંગ્રેજી શબ્દો વધારે પ્રમાણમાં વાપરવાની અનિષ્ટ ટેવ, હકારીઆ જોડણી સાથે સાદી જોડણીનું મિશ્રણ, અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની ભાષાંતર કરતાં થતી અસર, ભૂલભરેલી વાકયરચના વગેરે દોષો સુધારી લેવામાં આવશે અને ઉપયોગી પુસ્તકને આવકાર લાયક બનાવવામાં આવશે.

૩. **ભારતનો ટંકાર:**—[રચનાર અને પ્રકાશકઃ રા. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર. હાઇકોર્ટની સામે, મદ્રાસ. પૃષ્ઠ ૭૪, કિંમત ૦—૧૨—૦.]

પોતાનાં ' કાવ્યરસિકા ' ' પ્રકાશિકા ' અને ' વિલાસિકા ' નામનાં ત્રણ કાવ્યપુસ્તકોથી ગુજરાતમાં જાણીતા ને માનીતા થઇ પડેલા કવિશ્રી ખબરદારની કલમથી લખાયેલા આ ' ભારતનો ટંકાર ' નામક પુસ્તકને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. પુસ્તકના ચાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. સ્વપ્ન, મનન, ગુંજન અને ગર્જન. એકંદર ૨૭ કાવ્યો છે. લેખકની પ્રસ્તાવના પણ ઘણી મનોહર છે. શ્રી ખબરદારની કાવ્યપ્રભા આ પુસ્તકમાં પૂરજોસમાં ખીલી નીકળી છે. આપણી જીંદગી એક રીતે સતત સંગ્રામ છે. એમાં ફતેહ પામવા અને તેને જીરવી રાખવા માટે ઉંડાં પ્રોત્સાહનની જરૂર રહે છે. સૌ રસો પૈકી વીરરસ આ પ્રોત્સાહન આપવામાં સૌથી વધારે કામ

લાગે છે. આથી મહાકવિ નર્મદની ઝમક સમાન ઝમક પોતાનાં કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉતારવા શ્રી ખબરદાર શક્તિમાન થયા છે. આ ગ્રંથમાંનાં કાવ્યો ગાઇ શકાય તેવાં નથી તો પણ વાંચીને હૃદયના ધબકારા અસાધારણ રીતે વધી પડે એટલા વીર-રસથી ભરેલાં છે. કવિએ પોતે નવા ઉપજાવી કાઢેલા છંદો સુસ્થાને જણાય છે. કાવ્યો એટલાં બધાં સુંદર છે કે તેમાંથી પસંદગી કરવી એ પણ પક્ષપાત કરવા જેવું થાય એવું અમને લાગે છે. આ પુસ્તક વાંચીને તેમાં જણાવેલા વિચારો અમલમાં મુકવાની ખાસ ભલામણ સૌ વાચકોને અમે કરીએ છીએ.

૪. ઉદ્‌ભિજ્જવિદ્યાનું રેખાદર્શનઃ—(શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૧૭ મું. અનુવાદક રા. લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દવે. પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી રાવપુરા વડોદરા. સચિત્ર પૃષ્ટ ૧૮૧, કિંમત ૧—૦—૦; ૦—૧૫—૦.)

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થતાં બીજાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોમાં જણાતી વિશિષ્ટતા આ પુસ્તકમાં પણ નજરે પડે છે. આપણો દેશ વનસ્પતિઓથી ભરપૂર છે અને તેમનો અભ્યાસ કરવો એ પણ જરૂરનું છે. આ પુસ્તક અંગ્રેજી ગ્રંથનો અનુવાદ જ છે. ગણુયાગાંઠયા અંગ્રેજી છોડવા વિષે તેમાં ઉલ્લેખ કીધો છે તે બાદ કરતાં આ-પણા દેશની જ બીજી બધી વનસ્પતિઓ વિષે આમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકમાં અગિયાર પ્રકરણો છે. ને તેમાં વનસ્પતિઓ વિષે સંપૂર્ણ હકીકત આપ-વામાં આવી છે. પુસ્તકમાં શુદ્ધ ગુજરાતી પરિભાષા વપરાઈ છે એ એનું ખાસ લક્ષણ છે. લોકો સમક્ષ આવું નવા પ્રકારનું પુસ્તક મુકતી વખતે તેની સમજણ પાડનારો પારિભાષિક શબ્દકોશ પુસ્તકને છેડે હોવો જ જોઇએ તેમ આ ગ્રંથમાં પણ છેવટે ૪૩ પાનાંનો સંપૂર્ણ શબ્દકોશ છે તે જોઈ અમને આનંદ અને સંતોષ થાય છે. આ સ્થળે અમારી એટલી સૂચના છે કે આવા વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથમાં માત્ર પાંચ ચિત્રો જ છે તેને બ પછીની આવૃત્તિમાં ભારોભાર ચિત્રો આપવામાં આવશે તો પુસ્તકની કિંમત વધી પડશે અને તેની પ્રસિદ્ધિ સાર્થક થઇ પડશે. આ પુસ્તક પાઠયપુસ્તક થવાને લાયક છે એમ અમે મુક્તકંઠે કહીશું, અને સૌ કોઇને વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ.

૫. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓઃ—(શ્રી. સ. સા. માળા પુષ્પ ૧૯ મું. અનુવાદક અધ્યાપક હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ બાઉદીન કોલેજ જુનાગઢ. પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી વડોદરા. પૃ. ૧૩૫ કિંમત ૦—૧૩—૦; ૦—૧૨—૦.)

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ અને તેમની ખુબીઓ આ લઘુ ગ્રંથમાં ટુંકમાં સમજાવવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તકમાં ૧૩ પ્રકરણો છે. ઇંગ્લિશ રાજ્યબંધારણ, પાર્લામેન્ટની મહાસભા, અમીરોની સભા, આમની સભા, પ્રધાનમંડળ, રાષ્ટ્રીય અંદાજ-પત્ર, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, બ્રિટિશ મહારાજ્ય વગેરે સંસ્થાઓ કેવી જાતના બંધારણવાળી છે તથા તેમની વિશિષ્ટતા કેવી છે તેની આંકડા સાથેની તપસીલો આ ગ્રંથમાં નજરે પડે છે. હમણાં જ બંધ રહેલા યુરોપીય મહાવિગ્રહ પછી આપણા દેશમાં રાજકીય ચેતન ખૂબ આવ્યું છે. તેમાં વળી પાર્લામેન્ટમાં હિન્દી સુધારાનું બિલ દાખલ થવાની

તૈયારીમાં છે. આપણા દેશને જોખમદાર રાજતંત્ર સોંપવા વિષે ઇંગ્લાંડમાં જોસભેર ચર્ચા ચાલી રહી છે. એવે સમયે ઇંગ્લાંડની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનું બંધારણ જાણવું એ આપણને મળનાર હક્કના સદુપયોગ માટે જરૂરનું છે. રાજકીય વિષયોની ચર્ચામાં રૂઢ થઇ ગયલા લોકોને તો આ પુસ્તક છોકરવાદી જેવું લાગશે પરંતુ અજ્ઞાન લોકોને જ્ઞાન આપવાની આકાંક્ષા રાખનાર સ્વદેશાભિમાનીને આ ગ્રંથ ઉપયોગી જણાયા વિના રહેશે નહિ. આ ગ્રંથને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે દાખલ કરી શાળાઓમાં ચલાવવામાં આવે તો કોઇ પણ જાતનો વાંધો નથી. ઉત્તર હિન્દમાં રોલેટ કાયદાનું વાંચન ફરજીઆત કરવામાં આવનાર છે તો પછી આવા બીનફોજદારી ગ્રંથનું વાંચન પણ ફરજીઆત થવું જરૂરનું છે. દેશી રાજ્ય તરફથી આવા પ્રકારનું પુસ્તક બહાર પડેલું જોઇ અમને વિશેષ સંતોષ થાય છે; અને આ વિષયનું લખાણ કરવાનો પાકટ અનુભવ ધરાવનારા અધ્યાપક ભટ્ટને હાથે આ ગ્રંથ લખાયો છે તેથી તેની ઉપયોગિતા વધે છે. સૌ કોઇ આ ગ્રંથનો સદુપયોગ કરશે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

૬. **મીરાંબાઈઃ**—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૦ મું. લેખક શ. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા. પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી વડોદરા. પૃષ્ઠ ૧૦૨. કિંમત ૦—૧૧—૦ ૦—૧૦—૦)

ગૂજરાતની ભક્તાણી તથા સ્રીકવિ રજપૂતાણી બાઈ મીરાંના જીવનચરિત્રથી ભાગ્યે જ કોઇ અજાણ્યું હશે. એ મીરાંબાઇનું વિસ્તૃત જીવનચરિત આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે. મીરાંબાઈનાં ભજનો તો ઘેર ઘેર ગવાતાં હશે અને તેમની સાદાઇને લીધે લોકો તે સમજતાં પણ હશે. આથી તેનાં કાવ્યોની સમજુતી પાછળ બહુ પાનાં રોકવામાં આવ્યાં નથી એ સારૂં થયું છે. મીરાંબાઇ વિષે અમુક બાબતમાં લોકોમાં મતભેદ છે. એક તો એ કે મીરાંબાઇનો જન્મકાળ કયો ? અને બીજી એ કે મીરાં વિધવા થઇ હતી કે નહિ ? ત્રીજી એ કે મીરાંબાઈ કોની પત્ની ? આ ત્રણે ચર્ચાસ્પદ વિષયોનો છેવટનો નિર્ણય આ ગ્રંથમાં આપી દેવામાં આવ્યો છે એ જ તેની પ્રસિદ્ધિનું ખરેખરૂં સાર્થક છે. પુસ્તકના પાન ૨૧—૨૨ ઉપર મેવાડ ઉદયપુરની રાજ્યમંડળીના સભાસદ મહામહોપાધ્યાય કવિરાજા સામળદાસ તરફનો પત્ર પ્રસિદ્ધ કીધો છે તેમાં તવારીખ સાથે ઉપલા ચર્ચાસ્પદ વિષયોનું સમાધાન આવી જાય છે. મીરાં સંવત ૧૫૫૫ માં એટલે ઇ. સ. ૧૪૯૯ માં જન્મી હતી એ સિદ્ધ થાય છે. મીરાંબાઇ કુંભા રાણાની પત્ની થાય એવી જે માન્યતા આજ સુધી ચાલતી આવી છે તે ખોટી ઠરે છે અને તે ભોજરાજાની સ્ત્રી હતી એમ સાબીત થાય છે. તે નાની હતી તેવામાં જ વિધવા થઇ હતી એમ પણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. પુસ્તકમાં ૨૯ વિષયો છે ને તેમાંની ભાષા સરળ છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરાવનારને તથા લખનારને અમો અભિનંદન આપીએ છીએ અને સૌ કોઇને પોતાના ઘરમાં આ ગ્રંથ સંગ્રહવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ, કેમ કે ગ્રંથ આ ભક્તાણી બાઇના પાકટ અભ્યાસીને હાથે આદર્શભૂત નીવડે તેવો લખાયો છે ને મીરાંનું તથા તેનાં કાવ્યોનું ખરૂં સ્વરૂપ આ ગ્રંથના વાચનથી સમજાઇ આવે તેમ છે.

૭. પૅલેસ્ટાઈનની સંસ્કૃતિઃ—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૪ મું. લેખક રા. સુ. ર. ઘારેખાન, પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી વડોદરા પૃષ્ઠ ૧૧૭ કિંમત ૦–૧૨–૦; ૦–૧૧–૦.)

અંગ્રેજી ગ્રંથનું આ ભાષાંતર છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીને આ ગ્રંથ વાંચવા લાયક છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધે પૅલેસ્ટાઈન તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેથી આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ સમયાનુકૂલ છે. તેમાં દશ પ્રકરણો છે અને તેમાં પૅલેસ્ટાઈન તથા તેના શરૂઆતના વતનીઓ, પૂર્વ પશ્ચિમનો પ્રથમ કલહ, રોમન અને બાયઝેન્ટાઇન વગેરે વિષયો ચર્ચ્યા છે. પુસ્તકની ભાષા વિષયને અનુસરતી છે. એકંદરે આ ગ્રંથ રસિક વાંચન પૂરૂં પાડશે એવું અમને લાગે છે. પુસ્તક સચિત્ર હોત તો સારૂં થાત. પરદેશોની સંસ્કૃતિ આપણે જાણવી જોઇએ એ જ દલીલ આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિના સમર્થનમાં આપવી બસ થશે. પરદેશોના ઇતિહાસ એ એક પ્રકારના ચીલા છે અને તે ચીલે ચાલવામાં સ્વદેશનું હિત જળવાઇ રહે છે એટલું તો નહિ, પણ વૃદ્ધિને પામે છે. આ ગ્રંથમાં અણસાંભળ્યા શબ્દો વાંચવામાં આવે છે તેથી વાચકને કદાચ અતડું તો લાગશે પણ તે દેશની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ રસિક છે ને જાણવા જેવો છે એમાં તો કાંઈ શંકા નથી. આશા છે કે આવા ગ્રંથનો પણ સદુપયોગ થશે.

૮. મનુષ્યવિદ્યાનાં તત્ત્વોઃ—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૫ મું. લેખક રા. મધુકુમાર શિવપ્રસાદ દેસાઇ, પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી વડોદરા, પૃષ્ઠ ૧૮૫ કિંમત ૧–૦–૦; ૦–૧૫–૦.)

આ વિષય ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ પહેલી જ વાર રજુ થાય છે એવું અમારૂં ધારવું છે. નવીનતા પોતાની સાથે કંઇક ક્લિષ્ટતા પણ આણે છે તેમ આ ગ્રંથના વિષયની નવીનતા સાથે ગ્રંથની ગુંથણીમાં સહેજ ક્લિષ્ટતા પણ આવી ગઇ છે. છતાં ભાષા એટલી સાદી અને ઘરગથ્થુ છે કે એ ક્લિષ્ટતા ઢંકાઇ જાય છે. આપણા કે બીજા કોઈ પણ દેશનો અર્વાચીન તેમજ પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચવામાં તેમજ જાણવામાં જે રસ પડે છે તેની ખબર તો તેના અનુભવીને જ હોય છે. આમ છે તો પછી આપણા સમોવડીઆ મનુષ્યનો પ્રાચીન–અર્વાચીન ઇતિહાસ જાણવામાં કંઈ ઓર મઝા પડે એ સ્વાભાવિક જ છે. આ ગ્રંથ ભાષાંતર રૂપે છે તેથી પરદેશી દૃષ્ટાંતો નજરે પડે છે. છતાં નવો વિષય ખેડાયો છે એ સંતોષકારક છે. આમ એ વિષય ખેડાતો રહેશે તો ભવિષ્યમાં એ વિષયના સ્વતંત્ર અભ્યાસીઓ પાકશે ને સ્વદેશની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર ગ્રંથો આ વિષયને લગતા લખાતા થશે. મનુષ્યવિદ્યાનું ક્ષેત્ર, મનુષ્યનો પુરાતનકાળ, ઓલાદ, પરિસ્થિતિ, ભાષા, સમાજવ્યવસ્થા, કાયદો, ધર્મ, નીતિ અને મનુષ્યવ્યક્તિ એમ દશ પ્રકરણો છે તે પૈકી દરેકે દરેક પ્રકરણ રસિક બીનાઓથી ભરપૂર જણાય છે. એકંદરે આખું પુસ્તક ઘણું આવકારને પાત્ર છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વડોદરા રાજ્યને ધન્યવાદ ઘટે છે. રાજ્યાશ્રયે જ આવા અણખેડાયલા વિષયો અજવાળામાં આવી શકે છે.

૯. જગતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસઃ—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પો ૯ અને ૨૬. ભાષાંતરકાર રા. ગોકુળદાસ મથુરાદાસ શાહ પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી વડોદરા.

પહેલા ગ્રંથનાં પૃષ્ઠ ૬૨૦; બીજા ગ્રંથનાં કુલ પૃષ્ઠ ૪૯૨. કિંમત અનુક્રમે રૂ. ૩-૮-૦ તથા ૩-૦-૦.)

અંગ્રેજી ભાષામાં પાંચ ભાગમાં અને બે પુસ્તકમાં લખાયલા " The story of the World for the Children of the British Empire. " નામક પુસ્તકનું આ ભાષાંતર છે. મૂળ ગ્રંથ વાર્તારૂપે અત્યંત સહેલી અને સાદી ભાષામાં લખાયલો હોવાથી વાંચતાં બહુ આનંદ પડે છે ને બોધ મળે છે. આ ભાષાંતર વાંચતાં પણ એ અનુભવ થાય છે એજ ભાષાંતરકારની સફળતા બતાવી આપે છે. યુરોપીય રાજ્યો કેમ ચડયાં ને કેમ પડયાં, સૌને બાજુએ ધકેલી દઈ ઇંગ્લાંડ કેવી ચાતુરીથી કેવી કલાબાજીથી આગળ નીકળી આવ્યું, સૌ પ્રજાઓએ કેવાં કેવાં સાહસ ખેડયાં હતાં, વગેરે અનેક બાબતો આ ગ્રંથના વાંચનથી જાણવામાં આવે છે. સમુદ્ર કિનારે વસ્તીની શરૂઆત, નવીન દેશોની શોધ, યુરોપની જાગૃતિ, સમુદ્ર ઉપરની સત્તા માટેની સ્પર્ધા, અને બ્રિટિશ મહારાજ્યનો વિકાસ એટલી મુખ્ય બાબતો પાંચ ભાગમાં આવે છે. મૂળ પુસ્તક બાળકો માટે લખાયલું હોવાથી તેની રચના સાદી અને પ્રાથમિક તબક્કાની હોય એ કુદરતી છે. વળી જર્મની સિવાય બીજી યુરોપીય પ્રજાઓ પોતાનાં કોઈ પણ પુસ્તકોમાં હિન્દુસ્તાન વિષે કાંઇ પણ ઉલ્લેખ કરતાં નીચી થઇ જતી હોય એમ લાગે છે તેમ આ ગ્રંથમાં પણ હિન્દના સમર્થ વીર પુરૂષો વિષે કાંઈ ઉલ્લેખજ કીધો નથી. ભાષાંતરકારે ઘટતી છુટ લઇને આ વિભાગ પોતાના ગ્રંથમાં ઓતપ્રોત કરી લીધો હોત તો કોઇ ના કહેત નહિ અને ગ્રંથની સંપૂર્ણતા સધાત. આ તો ગ્રંથમાં આટલી ઉણપ રહી. આશા છે કે ભવિષ્યમાં આ ઉણપ દૂર કરવામાં આવશે. આ બન્ને ગ્રંથો દરેક ઘરમાં જોવાને અમે ઉત્સુક છીએ.

૧૦. બાલોદ્યાનપદ્ધતિનું ગૃહશિક્ષણઃ—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૮ મું. અનુલેખકઃ રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી, વડોદરા પૃષ્ઠ ૧૧૬ કિંમત ૦-૧૪-૦; ૦-૧૨-૦ સચિત્ર.)

મૂળ જર્મન શબ્દ " કિન્ડર્ગાર્ટન " ઉપરથી " બાલોદ્યાન " શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે. એ પદ્ધતિએ બાલકોને ઘેર કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું તેની વ્યવહારૂ તપસીલવાર સૂચનાઓ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી છે. મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ ઉપરથી આ અનુવાદ કરવામાં આવેલો છે. ' બાલોદ્યાન ' નો હેતુ બાલકને કુદરતની સાથે બને તેટલા ગાઢ પરિચયમાં લાવવાનો છે. હિન્દુસ્તાન જેટલી કુદરતથી છલોછલ ભરેલી જગ્યા આવા અભ્યાસ માટે બીજી કોઇ નથી. તેથી હિન્દુસ્તાનની આબોહવાને અનુસરીને ગ્રંથમાં ઘણાં ફેરફારો કરી નાખવામાં આવ્યા છે. આથી એક રીતે આ ગ્રંથ સ્વતંત્ર છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. બાલકોને પાઠ કેમ આપવા, શિક્ષણના સાધનની દૃષ્ટિએ રમત એટલે શું, વાચનનું ને લેખનનું શિક્ષણ કેમ આપવું, પ્રાથમિક ગણિત કેવું શીખવવું, હાથકામ કેવી કેવી જાતનું શીખવવું, શાળાના અન્ય વિષયોમાંના પ્રાથમિક પાઠ કેવા આપવા, ૐકારથી મૂલાક્ષર કેવી રીતે શીખવવા, તે બધું બતાવી છેવટે એક અઠવાડીઆનો અભ્યાસક્રમ વખતના આંકડા સાથે ચોક્કસ રીતે

આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ગાયનના પાઠ તદ્દન નવેસરથી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. "ૐકાર અને મૂલાક્ષરજ્ઞાન" વાળું પ્રકરણ પણ તદ્દન નવું છે. એકંદરે જોતાં પુસ્તકની ભાષા કાંઈ કઠણ નથી. જેમને વાસ્તે તે યોજવામાં આવી છે તેમનાથી સમજી શકાય એવી ઘરગથ્થુ ભાષા છે. શાળાએ છોકરાંને ન મુકવાનો જેમણે નિશ્ચય કીધો હોય તેમણે જરૂર આ ગ્રંથની મદદથી પોતાનાં બાળકોને ઘરમાં શિક્ષણ આપવું. શાળામાં પણ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આ ગ્રંથને સ્થાન મળવું જોઇએ. આવાં સૌ માબાપો આ ગ્રંથ ઘરમાં સંગ્રહી તેનો સદુપયોગ કરશે એવી અમને આશા છે.

૧૧. **સ્વદેશ-ગીતાવલિઃ**—(રચી પ્રસિદ્ધ કરનારઃ રા. કેશવ. હ. શેઠ અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૨૧-૮૯ કિંમત ૦-૧૪-૦).

"સ્વદેશ ગીતામૃત" આપ્યા પછી આ "સ્વદેશ-ગીતાવલિ" આપણી સમક્ષ ખડી થાય છે. તેના લેખક ભાઈ કેશવ. હ. શેઠ કાવ્યકાર તરીકે જાણીતા થયા છે. એમણે પોતાનાં સ્વદેશભક્તિના વિષયને અનુસરતાં ને લગતાં કાવ્યોનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં કીધો છે. ગ્રંથમાં કુલ ૩૪ કાવ્યો છે. લેખકનું સ્વદેશાભિમાન તથા તેમની હૃદયઝમક કાવ્યોમાં ઉતરી શક્યાં છે. ૭ કાવ્યો અનુવાદ રૂપે છે ને બાકીનાં સ્વતંત્ર છે. એકંદરે કાવ્યોમાંનાં ભાવો સારા અને સમજુ છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પક્ષપાતી છે. એથી ગ્રંથનો રંગ કંઇક ઝાંખો પડે છે. પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલી બીનાઓ કેટલે અંશે સત્ય છે તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. પુસ્તકને છેડે દેશના નેતાઓની જયંતિઓ અને સંવત્સરીઓ તેઓની ભાવના સાથે આપવામાં આવેલી છે. અંગ્રેજી ભાવનાઓના ભાવ ગુજરાતીમાં અનુષ્ટુપ્ છંદમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે ને તે કેટલેક અંશે સફળ પણ નીવડયો છે. પરંતુ લાંબા વિચારો અનુષ્ટુપમાં સમાવી દેવાનું બધી વખતે બની શક્યું નથી ત્યાં ભૂલ જણાઈ આવે છે. એ પછી સ્વરાજ્ય સૂત્રાવલિ મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં તથા તેના ભાવાર્થરૂપે તેનું પદ્યબંધ ભાષાંતર આપવામાં આવેલ છે. એમાં પણ કેટલેક સ્થળે ઉપલી ઉણપ રહી જવા પામી છે. એકંદરે પુસ્તક આવકારને પાત્ર છે અને સૌ કોઇને તે વાંચવાની અમારી ભલામણ છે.

૧૨. **મહિલા-મહોદયઃ**—(લેખકઃ મુનિ બાલવિજયજી પ્રકાશક શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાકર જૈન ઑફિસ ભાવનગર પૃષ્ઠ ૧૭૮. કિંમત સવા રૂપીઓ.)

આ પુસ્તકમાં કુલ ૭ પરિચ્છેદ છે અને એકંદરે ૧૩૩ વિષયો છે. નામ સૂચવે છે તેમ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને આ ગ્રંથ બહુ જ્ઞાનદાયક થઇ પડે તેવો છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સ્ત્રીઓને જરૂરનું જે જ્ઞાન આપવામાં આવેલું છે તે સૌ આ ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે સંગ્રહી આપવામાં આવ્યું છે. સંતતિ સંરક્ષણ, બાળકોની માવજત, તેમની ખીલવણી અને કેળવણી વગેરે સ્ત્રીઉપયોગી વિષયો સારા ચર્ચ્યા છે. કૌશલ્યા, જરત્કારૂ, ગાંધારી, મંદોદરી વગેરે પ્રાચીન સતીઓનાં અનુકરણીય જીવન ચરિતો પણ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પત્ની પ્રતિ પતિના ધર્મ, પતિ પ્રતિ પત્નીના ધર્મ, પુત્રપુત્રી પ્રતિ દંપતિના ધર્મ વગેરે સામાન્ય સામાજિક વિષયો યોગ્ય રીતે સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. એકંદરે પુસ્તકની ભાષા સહેલી અને તરત સમજાય તેવી છે. વિષયોની ગોઠ-

વણી પણ સારી છે અને સૌ સ્ત્રીઓ આ ગ્રંથ સંગ્રહી તેનો સદુપયોગ કરે એ ઇચ્છવા જોગ છે.

૧૩. **મારી વીસ વાર્તાઓઃ**—(લેખકઃ રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ પ્રકાશક રા. રમણિયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી. મુંબાઇ પૃષ્ટ ૩૦૮ કિંમત રૂપીઆ બે.)

આ માસિકમાં પોતાના લેખો વારંવાર પ્રગટ કરી આભારી કરનાર લેખકના આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે. તેમાંની કેટલીક વાતો—" અબળાઓનો એકકો " " મનંતરાય અને દીકરી, " તથા " લેફ્ટેનન્ટ મહેતા. વી. સી. આ માસિકમાં પ્રગટ થએલી છે. વીસ પૈકી ત્રણ વાતો—અબળાઓનો એકકો, ફકીરની કહાણી અને ઇન્દિરા, એ ત્રણ વાર્તાઓ કેવળ ભાષાંન્તર રૂપ છે. બીજી ત્રણ ચાર વાર્તાઓ ઉપર અમુક અંગ્રેજી વાર્તાઓની છાપ છે ખરી પણ તે કેવળ અનુવાદ રૂપ નથી. અમે ઉમેરીશું કે જે ત્રણ વાર્તાઓ કેવળ ભાષાન્તરજ છે તે લેખકની બીજી વાર્તાઓથી કલામાં વસ્તુમાં અને લખાવટમાં થોડે ઘણે અંશે જુદી જ પડી જાય છે. બીજી બે ત્રણ વાર્તાઓ બાદ કરીએ તો તે વધારેમાં વધારે આકર્ષક અને મનોરંજક છે. પણ આ ભાષાન્તર હોવા છતાં મૂળ ગુજરાતીમાં જ લખી હોય એમ લાગે છે.

આ શિવાયની બાકીની સત્તર વાર્તાઓ ઉપરથી જ લેખકની પોતાની શક્તિનું માપ કાઢી શકાય. વાર્તાઓ સાત વર્ષના ગાળામાં જુદી જુદી જાતનાં અને ભુમિકાનાં માસિકો માટે, અને જુદે જુદે પ્રસંગે છુટક છુટક લખાઇ છે તેથી તે સૌમાં એક તાર તો જોવામાં ન જ આવે. છતાં બે ચાર વાર્તાઓને બાદ કરીએ તો બાકીની વાર્તાઓમાં કંઇક મળતાપણું (Family likeness) જોવામાં આવે છે. જે સાત વાતો બ્રહ્મક્ષત્રિય ત્રિમાસિકમાં પ્રગટ થયાનું જણાવવામાં આવે છે તે બધી સામાજિક અને ખાસ કરીને જ્ઞાતિસંબંધી હશે એમ માની લઇએ. તેમાં પોતાની ન્યાતની કેટલીક ખરાબ રૂઢીઓ અને હાલ સુધારાને નામે પ્રચલિત થતી કેટલીક એબો વિષે મીઠી મઝા અને આછા કટાક્ષ જોવામાં આવે છે. તે વાતોનાં વિષય અને શૈલિ સામાન્ય કહી શકાય. કોઇ વાંચનારને એમ લાગે કે ટીકા વધારે કડક અને ચિતાર વધારે હૃદયંગમ હોત તો તે વધારે દીપી ઉઠત. પણ કેટલીક ખસ ટાઢા પાણીએ જ જાય છે અને કેટલાક ઘા હળવી દવાથી રૂઝાય છે એ જોતાં એ વાર્તાઓનો અર્થ સધાતો નથી એમ ન કહી શકાય.

ત્રણ ચાર વાર્તાઓની ભૂમિકા વધારે ઉંચી છે. " કારાગૃહની કિશોરી. " અને " માલતિ મંડપ " એ વાતોમાં ઘણા જુદા જુદા સંયોગોમાં યુવાવસ્થાનો ઉછળતો સ્નેહ ઘણે વર્ષે સજીવન થતો જોવામાં આવે છે. તેમ " મનંતરાય અને દીકરી " અને " કોઇ કહેશો એ શું કરશે " એ બન્ને વાતોમાં કૌમારવ્રતની જુદી જુદી મહેચ્છાઓ ચીતરવામાં આવી છે. પણ એકમાં સ્નેહની અને બીજીમાં કૌમારવ્રતની ભાવનાઓ જેટલી સૂક્ષ્મ અને મોહક છે તેટલું તેનું આલેખન નથી એમ સૌ કબુલ

કરશે. તે વાતો વાંચતાં આપણને લાગે છે કે લેખકની આંખ આગળ એક સુંદર સ્વપ્ન તરે છે અને તેને કાગળ પર ઉતારવાને તેઓ બનતો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે બરાબર સફળ થતો નથી. બીજી સામાજિક વાર્તાઓમાં વસ્તુ પર લેખકનો જેવો કાબુ જોવામાં આવે છે તેવો આ વાર્તાઓમાં નથી દેખાતો. આ સ્વાભાવિક છે. લેખક ભવિષ્યમાં વધારે ને વધારે ઉંચા તેમ જ સૂક્ષ્મ ભાવને અનુરૂપ કળાથી અને શૈલિથી દીપાવશે એવી આશા આપણે રાખીશું.

" વસુના નવા શિક્ષક "—એ નિર્દોષ ગમતનો અને મનોહર તથા સ્વાભાવિક વાતચીતનો ઉત્તમ નમુનો છે. નિશાળમાં ભણતાં છોકરાઓને અને છોકરીઓને તેમાં ઘણો જ રસ પડશે. આવી વાર્તાઓનો જુદો સંગ્રહ તૈયાર કરી પ્રગટ કરવાની લેખકને ખાસ વિનંતિ છે.

૧૪. ગુજરાત સભા–અમદાવાદનો સને ૧૯૧૮ નો વાર્ષિક અહેવાલ—(છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. દેસાઈ, રા. માવલંકર અને રા. યાજ્ઞિક મંત્રીઓ ગુજરાત સભા અમદાવાદ.)

આખા હિન્દુસ્તાનના અને મુખ્યત્વે કરીને તલ ગુજરાતના પ્રજાકીય પ્રશ્નો વિષે કાયદાનુસાર જેવા રાજ્યબંધારણના નિયમોને અનુસરીને ચર્ચા કરવા તથા ગુજરાતની સામાન્ય રીતે સેવા કરવા માટે અમદાવાદમાં ગુજરાત સભા સ્થપાયલી છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો હિન્દી પ્રજાના રાજકીય ઔદ્યોગિક, કેળવણી વિષયક, આર્થિક સામાજીક રાજકીય આદિ વિષયોનું હિત જાળવા માટે હિન્દમાં તેમજ હિન્દ બહાર પ્રજામતના પ્રતિનિધિ તરીકે ચળવળ કરવા એ આ સભાના મુખ્ય હેતુ છે. અહેવાલ વાળા વર્ષ દરમ્યાન સદરહુ સભાએ અગત્યનાં કામો કર્યા છે. ખેડા જીલ્લામાં મહેસુલ મુલતવી રાખવા બાબતની ભારે ચલવળ આ સભાએ ઉપાડી હતી અને તેનું પરિણામ સૌના જાણવામાં છે. અમદાવાદમાં પાણીનો ઘુમાટો તો સદાનો છે ને તે બાબતમાં કાંઇનું કાંઇ હજી વળતુ નથી. સભાએ આ બાબતમાં પણ નિષ્ફળ ચળવળ ચલાવી હતી. લડાઇને અંગે લશ્કરી ભરતી કરવામાં આ સભાના કેટલાક આગેવાન સભાસદોએ ભાગ લીધો હતો. બીજું મહત્વનું કામ સભાએ એ કર્યું હતું કે ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝાના ચેપી રોગ માટે અમૂલ્ય તજવીજ કરી હતી. તેની વિગત આ નીચે તે કામના અહેવાલના અવલોકનમાં આપી છે. ત્રીજું અગત્યનું કામ દુષ્કાળસંકટ નિવારણનું છે. હજી એ કામ ચાલુ છે. તે કામ માટે આખો અમદાવાદ જીલ્લો સભાનો અને ખાસ કરીને અમદાવાદ ફેમિન રીલીફ કમિટીનો અત્યંત ઋણી છે, અને રહેશે. એ અમૂલ્ય કામ વિષે એ કમિટીનો અહેવાલ બહાર પડયે અવલોકન લેવાશે. આ ઉપરાંત સભાએ જાહેર વ્યાખ્યાનો વિગેરે બીજા સારાં ઉપયોગી કામો અહેવાલવાળા વર્ષ દરમ્યાન કીધાં હતાં. એકંદરે જોતાં ગુજરાત સભા આપણા ગૂજરાતની ઘણી ઉપયોગી અને પ્રજામતનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા લાયક સંસ્થા છે. એ સંસ્થાનું વાર્ષિક લવાજમ જુજ જ છે. આ સભાના સભાસદ થવા તથા તે દ્વારા પોતાના પોકાર સરકાર સમક્ષ રજુ કરવાના પ્રસંગો મેળવવા અમે સૌને ભલામણ કરીએ છીએ.

૨૫. ગુજરાત સભા ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા રીલીફ કમિટીનો અહેવાલ—(છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. દેસાઇ. રા. માવલંકર અને રા. યાજ્ઞિક મંત્રીઓ ગુજરાત સભા અમદાવાદ.)

આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગયા વર્ષે સપ્ટેમ્બર ઓકટોબર માસમાં ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા નામનો ભારે ચેપી રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો અને તેના છાંટા દેશને ખૂણે ખૂણે ઉડયા હતા. તે રોગે મનુષ્ય જીવનનો જે અણગણ્યો ભોગ લીધો છે તે કોઇથી કદિ વિસર્યો જાય એમ નથી. સૌ સ્થળોએ ચાંપતા ઈલાજ લેવાની તજવીજ થઈ હતી તેમ અમદાવાદમાં પણ દયાળુ શહેરીઓને ઈલાજો યોજવાનું સુઝયું હતું. તે મુજબ ગુજરાત સભાએ આ કામ ઉપાડી લઈ એક ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા રીલીફ કમિટી સ્થાપી હતી અને તા. ૪–૧૦–૧૮ થી તેણે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. આ કમિટિની પૂરેપૂરી ફતેહનું માન અમદાવાદના દાનવીર શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇને તેમજ સભાના સ્વયંસેવકોને ઘટે છે. કમિટીએ તળ અમદાવાદમાં તથા તેની આસપાસના થોડે દૂરના લતાઓમાં બધી જાતની મદદ કીધી હતી. અમદાવાદમાં ભગુભાઇને વંડે ખાસ ખોલેલી ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા હોસ્પીટલમાં ૭૬ માણસો કામ કરતાં હતાં. ઇસ્પિતાલમાં દાખલ થયલ ૨૨૮ માણસો પૈકી ૧૭૧ સારાં થયાં હતાં ૫૭ મરી ગયાં હતાં અને દાખલ થતાં ચોવીશ કલાકમાં ૧૮ માણસો મરી ગયાં હતાં. એ જોતાં કમિટીએ ઉઠાવી લીધેલો ભારે શ્રમ સફલ થયલો જણાયા વિના રહેશે નહિ. આ કમીટીના ખાસ કરીને રોગચાળાના વખતના કામમા પણ તવંગર તેમજ ગરીબ સંખ્યાબંધ લોકોએ સ્વયંસેવક તરીકે ખુશીથી ભાગ લીધો હતો એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. કમિટીને પ્રજા તરફથી એકંદર રૂ. ૪૧૦૨૬–૩–૭ા મળ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૨૪૮૧૮–૭–૪ાા ખર્ચ થતાં બાકી રહેતાં નાણાંમાંથી છપામણી આદિનું ખર્ચ બાદ જતાં કમિટી આશરે ૧૫૦૦૦–૧૬૦૦૦ રૂપીઆ બચાવી શકશે. આ નાણાં ‘ગુજરાત સભા એપીડેમિક રીલીફ ફંડ’ ના નામથી કોઇ બેંકમાં રોકવામાં આવનાર છે. આ ઘણુંજ યોગ્ય પગલું છે. કમિટીએ જે હીસાબ રાખ્યો હતો તે વિષે તેના ઓડિટર સાહેબ લખે છે “આજ સુધીમાં મેં એવા પ્રકારના ઘણા હિસાબ તપાસ્યા પરંતુ તેમાં એમના જેવો સારો, ચોખ્ખો ભૂલ વગરનો અને દરેક પ્રકારની વિગતવાળો હિસાબ પહેલા મારા જોવામાં આવ્યો નથી.” આનું બધું માન કમિટીના ખજાનચી શેઠ અચરતલાલ ચુનીલાલને ઘટે છે. એકંદરે જોતાં આ કમિટીએ જે કામ કીધું છે તેને માટે અમદાવાદની પ્રજા જેની સદાની ઋણી રહેશે. અમે આ કમીટીને ખરો ધન્યવાદ આપીએ છીએ, અને ઇચ્છીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં પણ આવાં પ્રજોપયોગી કામો ઉપાડી લઇને ઉક્ત સભા પોતાની સ્થાપનાનું સાર્થક કરશે.

(નવજીવન–કાર્યાલય).

હિન્દી સુધારાનો ખરડો.

સને ૧૯૧૭ ના ઑગષ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્ય વિષે જે યાદગાર જાહેરનામું બ્રીટીશ સરકારે પાર્લામેન્ટમાં જાહેર કર્યું હતું તેનો અમલ કરવાને હીંદી વજીર મી. મોંટેગ્યુ અને નામદાર વૉઈસરોય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ—તેઓએ પોતાની દરખાસ્ત ગયે વર્ષે રીપોર્ટમાં રજુ કરી હતી. તે દરખાસ્તના મુખ્ય સિદ્ધાંત વિષે વૉઈસરોયની કારોબારી સભાના અને હીંદી વજીરની કાઉન્સીલના સભાસદોની સામાન્ય સંમતિ પણ તેજ વખતે પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. તે પછી હીંદી સરકારે તમામ પ્રાંતિક સરકારને એક કાગળ લખીને સુધારાના રિપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવેલી યોજના વિષે તેમના વિગતવાર અભિપ્રાયની માગણી કરી હતી અને તેમ કરતાં પહેલાં મુખ્ય અમલદારો, રાજ્યપુરૂષો અને જાહેર મંડળોના મત મેળવાની સૂચના કરી હતી. પ્રાન્તિક સરકારના અભિપ્રાય મળતાં કંઈક વિલંબ થયો અને દરમ્યાન ખાતાના વિભાગ અને મતાધિકાર વિષે સૂચનાઓ કરવાને કમીટીઓ નીમવામાં આવી. છેવટે હિન્દી સરકારે આ વર્ષના માર્ચની ૫ મી તારીખે સુધારાની યોજના વિષે પોતાના વિગતવાર અભિપ્રાય રજુ કરીને હીંદી વજીરને એક ખરીતો રવાના કર્યો અને બીજા સભાસદોથી કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમાં જુદા પડવાથી સર શંકરન નાયરે એક જુદી નોંધ લખી. તે પછી ઉપર સૂચવેલી બન્ને કમીટીઓના રિપોર્ટ પુરેપુરા તૈયાર થઈ બહાર પડયા એટલે તે વિષે પોતાના વિશેષ અભિપ્રાય હીંદી સરકારે એક જુદા ખરીતામાં રજુ કર્યા. આ ખરીતો અને કમીટીના રિપોર્ટ કંઇ પણ અનુક્રમ સિવાય બહાર પાડવામાં આવ્યા છે અને હજી પણ જાહેર પ્રજાને જોઈતી નકલો પુરી પાડવામાં આવી નથી એટલે વર્તમાનપત્રકારો સિવાય બીજાને તે વિષે વિચાર કરી અભિપ્રાય બાંધવાની થોડી જ તક મળી છે. છતાં ૫ મા એપ્રીલના મૂળ ખરીતા વિષે તેમજ ખાતાના વિભાગ સબંધી ખરીતા વિષે જે જાહેરમાં આવ્યું છે તે ઉપરથી હીંદી પ્રજાનો એવો મત બંધાયો છે કે હીંદી સરકારની મુખ્ય સુચનાઓ [illegible] સંકુચિત અને સુધારાની યોજનાને બહાર દેખીતી રીતે અકબંધ રહેવા દઇ અંદરથી તેને કોરી નાંખનારી છે. આ ચર્ચાઓ ચાલતી હતી એવામાં મી. મોંટેગ્યુએ હીંદી રાજ્યબંધારણ સંબંધી નવા કાયદાનો ખરડો આમની સભા આગળ રજુ કર્યો અને જણાવ્યું કે તેમણે હીંદી સરકારની કેટલીક સૂચનાઓ ગ્રહણ કરી છે પણ બાકીનીનો સ્વીકાર ન કરવાને તેઓ પાર્લામેન્ટને સલાહ આપશે. જોતજોતામાં તો તે ખરડો આમની સભામાં બીજી વાર પસાર થયો છે અને આમની તથા અમીરોની સભાની એક સંયુક્ત સભાને તે ખરડો તપાસવા અને તેમાં કરવા જોઇતા સુધારા વધારા વિષે ભલામણ કરવા નીમવામાં આવી છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે એ ખરડો જોવાને હીંદી પ્રજા ઘણી જ આતુર થઇ હતી; અને તે ખરડો હવે હીંદી સરકારે બહાર પાડયો છે, એટલે તે વિષે પ્રજાનો મત કેળવી તે વિલાયતમાં વસતા આપણા આગેવાનોને તેમજ બ્રીટીશ પ્રજા તેમ પાર્લામેન્ટને અને પ્રધાનમંડળને જણાવવાની ખાસ જરૂર છે.

હીંદી સુધારાનો જે ખરડો પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે આ લેખનો વિષય છે. કારણ કે તે પ્રગટ થયા પછી હીંદી સરકારના તમામ ખરીતાનું મહત્વ ઓછું થાય છે. છતાં તે ખરીતો હવે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર નથી એમ કંઇ નથી. આ ખરડો એક ખોખારૂપ છે. તેને અંતે કેટલીક અતિ મહત્વની બાબતમાં પરિશિષ્ટ રજુ કરવાનાં છે તે હજી તૈયાર પણ થયાં હોય એમ લાગતું નથી અને છતાં એ પરિશિષ્ટ ખરડાના અંગરૂપ ગણાય. વળી આ ખરડામાં સ્થળે સ્થળે નિયમો ઘડવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે તેમાંના કેટલાક હીંદી વજીર ઘડશે. પણ આપણે માની શકીએ કે તે ઘણા ખરા હીંદી સરકાર જ ઘડી શકશે; અને જો કે હીંદી વજીર અને પાર્લામેન્ટની સંમતિ પછી જ તે અમલમા આવશે તો પણ તેમાં સાધારણ રીતે થોડા જ ફેરફાર થાય છે એ આપણે અનુભવપરથી જાણીએ છીએ. હવે આમ જે બાબતોમાં પરિશિષ્ટ અને નિયમો ઘડવાના છે તે વિષે હીંદી સરકારે પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે અને તે વિષે આપણે પ્રજામત દર્શાવવામાં કંઇ પણ ઢીલ કરીએ તેથી આપણને નુકશાન થવાનો સંભવ રહે છે. માટે માત્ર ખરડાની જ ટીકા કરીને જ સંતોષ ન પામતાં જયાં જયાં જરૂર જણાશે ત્યાં ત્યાં હીંદી સરકારની સૂચનાઓ પર પણ અમે વિવેચન કરીશું.

ખરડાનો પ્રસ્તાવ.

દરેક કાયદાનો હેતુ તેની શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવે છે અને કાયદાની કલમોનો અર્થ કરવાને તેનો ઉપયોગ પણ કરવામા આવે છે આ ખરડાના આરંભમાં બે જ હેતુ જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંનો ×પ્રથમ તો ૨૦ ઑગષ્ટના જાહેરનામામાંથી લેવામાં આવ્યો છે એટલે તે વિષે તો કંઇ કહેવાનુ રહેતું જ નથી. પણ બીજો હેતુ એ જણાવવામાં આવ્યો છે કે " હીંદના પ્રાન્તોમા આવી સંસ્થાઓનો વિકાસ ધીમે ધીમે કરવાની સાથે પ્રાન્તિક બાબતોમાં તે પ્રાન્તોને હીંદી સરકારના અંકુશમાંથી વધારેમાં વધારે અંશે મુક્ત કરવા—પણ તે એવી રીતે કે જેથી હીંદી સરકારને પોતાની જવાબદારીઓ પુરેપુરી અદા કરતાં અડચણ ન આવે ". આમાં બે વાત સમાયેલી છે. પ્રથમ તો પ્રાન્તિક રાજતંત્રમાં જવાબદારીનુ તત્વ યોજવાનો [illegible] રાની યોજના મુજબ પ્રાન્તિક સરકારનાં કેટલાક ખાતાં ઉપર ધારાસભાને અને તેની વતી પ્રધાનમંડળને સત્તા સોંપવાનો હેતુ ખરડામાં પણ જોવામાં આવે છે. આમ જે ખાતાંઓ વિષે પ્રાન્તિક સરકાર ધારાસભાને જવાબદાર થાય તે વિષે તો હીંદી સરકાર, હીંદી વજીર અને છેવટે પાર્લામેન્ટનો અંકુશ ઉઠાવી દેવો જોઇએ એ સ્પષ્ટ છે. પણ આ ખરડાના હેતુમાં બીજી એ બાબત રહેલી છે કે જે ખાતાં પ્રાન્તિક સરકારને સ્વાધીન રહે અને જે વિષે તે ધારાસભાને જવાબદાર ન રહે તે વિષે પણ તેને હીંદી સરકારથી બને તેટલી સ્વતંત્ર બનાવવાનો આશય જોવામાં આવે છે. તે મુજબ હીંદી સરકારે પોતાના ખરીતામાં સુચવ્યું છે કે સારી ઑફિસો અને જાહેર બાંધકામના

× " બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે હીંદુસ્તાનમાં જવાબદાર રાજતંત્રની સિદ્ધિ ક્રમશઃ કરવાના હેતુથી તે દેશમાં સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ ક્રમે ક્રમે ખીલવવાની જરૂર છે તે માટે. "

સબંધમાં ઘણીજ મોટી રકમ સુધીનાં નાણાંના ખર્ચની સત્તા પ્રાન્તિક સરકારને સોંપવી અને બીજી કેટલીક બાબતોમાં પણ નાણાંની અમુક હદ ન બાંધતાં તેને ખર્ચવાના નિયમોજ રચીને સંતોષ પામવો. વાંચકો જોઈ શકશે કે સ્વાધીન ખાતામાં આ પ્રમાણે ખર્ચ ઉપર હીંદી સરકારનો અંકુશ નજીવોજ રાખવામાં આવે તો પ્રાન્તિક સરકાર તે સંબંધમાં કેવળ નિરંકુશ બને. બીજી પાસ અત્યાર સુધીના વહીવટની પદ્ધતિ મુજબ અને હવે પછી તેમાં કરવાના સુધારા વિષે જે સિદ્ધાંત રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે હિંદના જેવી અમલદારી સરકાર કોઇ પણ ખાતા વિષે કાં તો હિંદી પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ ધારાસભાને અથવા બ્રીટીશ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ પાર્લામેન્ટને અને તેની વતી હીંદી વજીરને જવાબદાર હોવી જોઇએ આ ઉપરથી એવું ફલિત થાય કે જે ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં ન આવે તે બધાં વિષે હિંદી સરકાર અને હીંદી વજીરનો અંકુશ હાલના જેવો કાયમ રાખવો જોઇએ. મુંબાઇની અને દીલ્હીની કોંગ્રેસે આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ જણાવ્યો છે અને તેથી આ બીજા હેતુમાં આપણી દૃષ્ટિથી ફેરફાર કરાવવાને માટે આપણે ચળવળ કરવી જોઇએ. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે કારોબારી સભા વધારે સ્વતન્ત્ર હશે તો તે ધારાસભાના મત પ્રમાણે વધારે વર્તી શકશે. અમને આવો સંભવ ઓછોજ જણાય છે. અને જો પ્રાન્તિક સરકાર ધારાસભાને અનુકૂળ હશે તો તેમાં હિંદી સરકારની પણ મંજુરી મેળવી શકાશે. બીજી પાસ અમને ભય તો એ છે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે સરકાર અંકુશમાંથી છુટતાં વધારે ઉડાઉપણું દાખવશે અને તેથી પરિણામમાં પ્રજાને ઘણું ગંભીર નુકશાન પહોંચાડશે.

પ્રાંતિક સરકારના વિભાગ.

ખરડાની કલમો તપાસતાં પહેલાં પ્રાંતિક ખાતાંનો ને તેને અંગે સરકારનો વિભાગ કરવાની દરખાસ્ત વિષે હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જે દલીલ રજુ કરી છે તે ઉપર નજર નાખીશું; કારણ કે આ વિભાગ કરવા વિષે જે હેતુ રાખવામાં આવે તે ઉપરથીજ તેના વહીવટનું અનુમાન કરી શકાય. પાંચ પ્રાંતના ઉપરીઓએ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની જે યોજના રજુ કરી હતી તેને નામંજુર કરીને હીન્દી સરકાર આ વિષે સુધારાની યોજનામાં કરવામાં આવેલી દરખાસ્તને ટેકો આપે છે. પણ હિન્દી પ્રજામત એક અવાજે જાહેર કરે છે કે પ્રાંતિક સરકારના વિભાગની દરખાસ્તને ટેકો આપતાં હિન્દી સરકારે જે દલીલો વાપરી છે, તેમાં ઘણીજ વાયડાઇ અને ચીકાસ દાખવવામાં આવ્યાં છે, એટલુંજ નહિ પણ સ્વરાજ્યના મૂળ સિદ્ધાંતનો કેટલેક અંશે ભંગ કર્યો છે. ખાતાનો વિભાગ એ જાણે તત્વજ્ઞાનનું સૂત્ર હોય એવી રીતે તેને કારોબારી સરકાર, ધારાસભા, સનંદી નોકરો, ને નાણાંનો વહીવટ—એ ચારે બાબતોને લાગુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દરેકને વિષે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે કે તેમાં પ્રજાને જવાબદાર અને હિન્દિ સરકાર તથા પાર્લામેન્ટને જવાબદાર—એમ બે પુરેપુરા વિભાગ હોવા જોઇએ; અને પછી જેમ કારોબારી સરકારમાં બે ચોક્ખા ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેમ ધારાસભા અને સનદી નોકરોના સંબંધમાં કરવાનું કેમ યોગ્ય ધાર્યું નથી અને નાણા સંબંધી તેવોજ વિભાગ રાખવાની શી જરૂર છે તે ઝીણવટથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. આમ બને ત્યાં સુધી પુરેપુરો ભેદ કરવાનો અને જ્યાં તેમ ન

બની શકે ત્યાં પણ અંદરખાનેથી તે સેવવાનો હેતુ જોવામાં આવે છે. આપણે જાણીએ છીયે કે સુધારાના રીપોર્ટમાં તો પ્રાંતિક સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવાના એક સાધન તરીકેજ જેટલો ઓછામાં ઓછો વિભાગ કરવાની જરૂર જણાય તેટલોજ રાખવાનું જણાવ્યું છે. તેમજ તે વિભાગ છતાં પણ પ્રાંતિક સરકાર એકત્ર રહે અને દેખાય તે માટે ઘણીજ ચિન્તા રાખવામાં આવી છે. હીન્દી સરકારનું દૃષ્ટિબિન્દુ આથી ઉંધું છે ! સ્વરાજ્યની શરૂઆત કરવા માટે જો કેટલાંક ખાતાં જુદાં પાડીને તે પ્રજાને જવાબદાર રહે એવા પ્રધાનો નીમવાની જરૂર છે, તો પછી તેમના અને કારોબારી સભાના ચોતરા અને બની શકે તેટલાં ખાતાં જુદાં કરવાનો હિન્દી સરકાર ઈરાદો રાખે છે. સનદી નોકરોનો ખાતાની માફક ભાગ પાડતાં ઘણોજ અયોગ્ય ખર્ચ થઇ જાય તેથી તેનો ભાગ પાડવાનુ યોગ્ય ધાર્યું નથી. ગ્રાન્ટ કમીટી અને સર્ટીફીકેટનાં હથીયાર હાથમાં હોવાથી એક ધારાસભા પણ બેની ગરજ સારી શકે; માટે બે ધારાસભાની જરૂર નથી. પણ નાણાના સંબંધમાં જેવા વિભાગની કલ્પના પણ સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવવામાં આવી નથી તે હીન્દી સરકારને સ્વાભાવિક લાગે છે. રખેને સ્વરાજ્યનું જે તત્વ થોડાંકજ ખાતામાં દાખલ કરવાનુ છે તે બાકીનાં ખાતાને જરા પણ ન અભડાવી નાખે અને પ્રધાનો તથા ધારાસભા સ્વાધીન ખાતાં ઉપર જાણે અજાણે કંઇ પણ સત્તા ન ભોગવે એ માટે છેક સલંગ સ્પષ્ટ વિભાગ કરવાનો વિચાર હિન્દી સરકારના મનમાં ઘોળાયાં કરે છે. પણ આટલેથીજ હિન્દી સરકારને સંતોષ થતો નથી. પ્રધાનોનુ તંત્ર તદ્દન જુદું પાડતાં એકને બદલે બે સરકાર થાય અને પ્રાંતિક સરકાર તો એકજ હોવી જોઇએ તે માટે તેનાં બંન્ને અંગો એક ઉપરી સત્તાના અંકુશ નીચે હોવાં જોઇએ એ સિદ્ધાંત પર હિન્દી સરકાર ખાસ ભાર મુકે છે. આ ઉપરી સત્તા કેટલીક બાબતોમાં તો પ્રાંતિક અમલદારી સત્તા બને અને બીજી ઘણી બાબતોનાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વજીર બને એવો આશય જણાય છે. આમ જો હિન્દી સરકારનો આશય કાયદામાં અને નિયમોમાં ઉતારવામાં આવે તો પ્રધાનો કારભારી સભાસદોના સમોવડીઆ નહિ રહે અને તેમનાં ખાતાની પાયરી સ્વાધીન ખાતાના જેવી નહિ રહે પણ પ્રધાનોનું આખું તંત્ર ચુસ્તપણે જુદું પાડીને તેને થોડે કે ઘણે અંશે અમલદારી અંગને અને બીજી ઉપરી સત્તાઓને આધીન કરવામાં આવશે. આ ચર્ચા ધ્યાનમાં રાખીને આપણે ખરડાની કલમો તપાસીશુ અને ઉપર સૂચવેલો આશય જયાં સ્હેજ પણ જણાતો હશે ત્યાં મજબુત વાંધા ઉઠાવીશું.

પ્રાંતિક સરકાર—અમલદારી.

ગવર્નર પ્રાંતિક સરકારનો પ્રમુખ છે. સુધારાની યોજના મુજબ તેનું મહત્વ પહેલાં કરતાં ઘણુંજ વધશે. પ્રાંતિક સરકારનાં બન્ને અંગો વચ્ચે તે સમતોલપણું રાખશે એટલુંજ નહિ પણ ખાસ સૂચનાપત્રથી સ્વાધીન ખાતાં માટે તેમજ પ્રાંતની સુલેહશાંતિ માટે તેને શિરે ખાસ જવાબદારી નાંખવામાં આવશે. સુધારાની યોજનામાં જણાવ્યું છે કે બધા પ્રાંતોના વડાને હવેથી ગવર્નરની પદવી આપવામાં આવશે. આથી તે પદવી ભોગવનારનો પગાર અને હોદ્દો વધે પણ તેથી પ્રજાને કંઈ ખાસ લાભ થાય નહિ. આપણી તો એ માગણી છે કે સનદી નોકરીના અમલદારને ગવર્નર તરીકે નીમી શકાય

નહિ પણ આ દેશના કે ઇંગ્લંડના જાહેર જીવનમાં ઉંચી પદવી ધરાવનાર કોઇ ગૃહસ્થને તે પદવી આપવી જોઇએ. પણ સુધારાના રીપોર્ટમાં તેમજ હિન્દી સરકારના ખરીતામાં બધા પ્રાંતના ઉપરીઓને ગવર્નરનો ઇલ્કાબ આપવાનું જણાવેલું હોવા છતાં તેની નીમણુકનું આ ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. સુધારાના ખરડાની બીજી કલમમાં, એક પાસ મદ્રાસ અને બંગાલ અને બીજી પાસ બાકીના તમામ પ્રાંતો વચ્ચે ભેદ સૂચવવામાં આવ્યો છે અને દશમી કલમમાં તો ગવર્નર, લેફટનંટ-ગવર્નર અને ચીફ કમીશનર-એ શબ્દો પણ વાપરવામાં આવ્યા છે. અત્રે જણાવવું જોઇએ કે કમમાં કમ સંયુક્ત પ્રાંત માટે તો બહારના ગૃહસ્થની ગવર્નર તરીકે નીમણુંક કરવી જોઇએ.

સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે બધા પ્રાંતની કારોબારી સભામાં બે સભાસદો હોવા જોઇયે-એક હિન્દી અને એક ઇંગ્રેજ-અને અંગ્રેજ સભાસદ સીવીલીયન હોવો જોઇએ એવા મુદ્દાની હાલની મર્યાદા દૂર કરવી જોઇએ. હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જણાવ્યું છે કે ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં થોડાંક ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવશે તોપણ કારોબારી સભાના કામનો ભાર બહુ ઓછો થશે નહિ તેથી હાલની માફક ત્રણ સભાસદો નીમવા અને તે પૈકી એક હિન્દીને નીમવો. આમ કરવાનું બીજું એક કારણ એ જણાવવામાં આવ્યુ હતું કે ખાતા વિનાના સભાસદ નીમવાની સૂચનાને નામંજુર કરેલી હોવાથી અમલદારી તત્વનું યોગ્ય પ્રમાણ પ્રાંતિક સરકારમાં જાળવવાને હાલની માફક બે સીવીલીયન રાખવાની જરૂર છે. પણ મી. મોન્ટેગ્યુએ આમની સભામાં આ ખરડો રજુ કરતાં જણાવ્યુ હતું કે જો બે સીવીલીયન નીમવા પડશે તો બે હિન્દીઓને નીમવામાં આવશે. આથી આપણને સંતોષ થયો છે. હવે ખરડામાં કારોબારી સભામાં એક અંગ્રેજ સીવીલીયનજ નીમવાની મર્યાદા જોવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે હિન્દી સરકારના આગ્રહનું પરિણામ છે. આ મર્યાદા દૂર કરવાની માગણી આપણે કરવી જોઇએ.

પ્રધાનો.

પ્રધાનોની નીમણુક તથા પગાર અને ગવર્નર સાથેના તેમના સંબંધ વિષે હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જે સૂચનાઓ કરી છે તેથી તે ઘણો અપ્રિય બન્યો છે. પહેલી તેમની નીમણુકની મુદત અને પગારની બાબત લઇએ. સુધારાના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધારાસભા અને તેને ચુંટનારને જવાબદાર રાજતંત્રની રૂઢીઓની ટેવ નહિ હોવાથી અને પ્રધાન તરીકે નીમાનાર ગૃહસ્થોને પણ તેમનું કાર્ય તદ્દન નવું હોવાથી પ્રથમ તો પ્રધાનને પહેલી ધારાસભાની મુદત માટે નીમવા જોઇએ. માત્ર ચુંટાએલા સભાસદોમાંથી વિચાર કરીને ગવર્નરે જેમને પ્રધાન તરીકે નીમ્યા હોય તેને જરા મતભેદથી ઉથલાવી નાંખવાને ધારાસભા અધીરી ન થાય અને બીજી પાસ પ્રધાનપદની મુદતની કંઇક ખાત્રી લાગવાથીજ તે સ્વીકારવાનું કેટલાક ઉત્તમ ગૃહસ્થો કબૂલ કરે. પણ જાણે હિન્દી સરકારને આ નવીન તત્વના વિકાસ માટે જરા પણ દરકાર ન હોય તેવી રીતે તેઓ જણાવે છે કે શરૂઆતથીજ પ્રધાનો મતદારોને નહિ પણ ધારાસભાનેજ જવાબદાર હોવા જોઇએ-અર્થાત્ ઇંગ્લાંડની માફક જો તેમની સાથે

ધારાસભા વધુમતે ઠરાવ પસાર કરે અથવા તેમની કોઇ મહત્વની દરખાસ્ત ધારાસભા નામંજુર કરે તો તેમને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડે. પ્રત્યક્ષ રીતે તો ગવર્નરજ પ્રધાનને આ ફરજ પાડી શકે અને તેથી હિન્દી સરકારે સૂચવ્યું હતું કે ગવર્નર ઠીક લાગે ત્યારે પ્રધાનને બરતરફ કરી શકે. આ સૂચના કરવાનું બીજુ અને સરકારની દૃષ્ટિથી વધારે મહત્વનું કારણ તો એ છે કે પ્રધાનના ખાતા વિષે તેની અને ગવર્નરની વચ્ચે મતભેદ થાય અને પ્રધાનને ધારાસભાનો તથા ગવર્નરની ઉપરિ સત્તાનો ટેકો મળે ત્યારે પ્રધાનની અડચણ દૂર કરવાની સત્તા ગવર્નરને આપવી જોઇએ. આપણે જોઇને ઘણાજ નિરાશ થઇએ છીએ કે આ ખરડામાં પણ (કલમ ૩) જણાવ્યું છે કે "પ્રધાનો ગવર્નરની ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી પોતાનો હોદ્દો ભોગવશે." આપણે તો એજ માગણી કરીશું કે સુધારાના રીપોર્ટની મૂળ સૂચનાને કાયમ રાખીને, પ્રધાનને પહેલા ધારાસભાની મુદત માટે નીમવા જોઇએ અથવા તો ધારાસભાના વધુ મતથીજ તે બરતરફ થાય એવું જણાવવું જોઇયે. આ કલમથી તો ગવર્નરના હાથમાં પ્રધાનનું ભવિષ્ય રહે છે કારણકે તદ્દન સાધારણ સંયોગોમાં પણ તે તેને બરતરફ કરવાની સત્તા ધરાવશે. આ વિષે જરૂરી સુધારા માટે આપણે મજબૂત ચળવળ કરવી જોઇશે.

ત્રીજી કલમની પેટા કલમ (૪) એવા મુદ્દાની છે કે જયારે ખાસ બારીક સંયોગોને લીધે કોઈ સોંપાયલા ખાતાના અધિકારી પ્રધાનની જગ્યા ખાલી હોય ત્યારે તેના કામચલાઉ વહીવટ માટે નિયમો ઘડવાની સરકારને સત્તા આપવી. અર્થાત સાધારણ મતભેદને લીધે પ્રધાનને બરતરફ કરવામાં આવે ત્યારે તો તેના ખાતાના વહીવટ માટે બીજા પ્રધાનને તરત જ નીમવાની જરૂર પડે. પણ જો ગવર્નરને એવા કોઇ પ્રધાન ચુંટાયલા સભાસદોમાંથી ન મળે કે જે તેના મતને ટેકો આપે તો આ કલમનો લાભ લઈને પ્રધાન શિવાય તે ખાતાનો વહીવટ ચલાવી લે. આની સાથે જો પહેલી કલમના બીજા વિભાગની પેટા કલમ (૬) ને મૂકીશું તો પ્રધાનો અને સરકારના સંબંધનો ઠીક ખ્યાલ આવશે. તે પેટા કલમ મુજબ ખાતાંના વિભાગ વિષે ઘડવાના નિયમો સાધારણ રીતે પ્રધાનને કોઇ ખાતાની સોંપણી થોડો વખત મોકુફ રાખવાની કે તે રદ કરવાની સત્તા આપશે નહિ પણ હિન્દી વજીર અને તેની કાઉન્સીલની મંજુરીથી તેમ કરી શકાશે. આગલા વાકય સાથે જોડતાં સમજાશે કે હિન્દી સરકારની સૂચનાને અદલ અનુસરીને કોઇ મહત્વની બાબતામાં ગવર્નરને અનુકૂળ કોઈ પ્રધાન ન મળી શકે તો તેની જગ્યા ખાલી રાખીને તેનો વહીવટ ચલાવી શકે. તેમ જ ધારાસભા અને તેના આગેવાનો પોતાની જક ન છોડે તો તે ખાતું હિન્દી વજીરની સંમતિથી પાછું ખેંચી લેવાની સત્તા પણ આ ખરડો આપે છે. આમ હિન્દી સરકારનો ઘુંટડો મી. મોન્ટેગ્યુએ ગળ્યો છે; અને તેથી સર શંકરન નાયરે જણાવ્યું છે કે તે પ્રમાણે સ્વરાજય શૂન્યવત થશે એમા લેશ પણ શંકા નથી. સુધારાથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપ ધારાસભા અને પ્રધાનોએ કંઇક સંકુચિત ક્ષેત્રમાં પણ ચોક્કસ અને છેવટની સત્તા આપવીજ જોઇએ. હવે જે ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવે તેના વહીવટના કોઇ મ્હોટા સવાલોમાં ગવર્નર અને ઉપરિ સરકાર જુદાં પડે ત્યારે સુધારાની યોજનાની કસોટી થાય છે. સામાન્ય પ્રસંગે ગવર્નરે નમતું આપવું જ જોઈએ અને જો પ્રધાન તે વિષયમાં ધારાસભાનો ખરો પ્રતિનિધિ

નથી એમ લાગે તોજ તેને દૂર કરી તરત બીજા પ્રધાનને નીમી શકે. પણ જો તેના મતનો અમલ કરવાને ધારાસભાનો વિશ્વાસપાત્ર કોઇ ચુંટાયેલો ગૃહસ્થ ન મળી શકે તો વધારેમાં વધારે સંભવ તો એજ લાગે છે કે ગવર્નર જ ભૂલમાં હોય; પણ તેમ ન હોય તો પણ સોંપાયલા ખાતામાં છેવટનો નિર્ણય પ્રધાનના હાથમાં જ રહેવા દઇ ગવર્નરે દૂર રહેવું જોઇએ. આ ભાવનાથી હિન્દી સરકારની સૂચનાઓ અને દુર્ભાગ્યે ખરડાની કલમો ઘણી દૂર છે. તે અમલમાં આવે તો આખી સુધારાની યોજના પર પાણી ફરી વળશે અને તે વ્યર્થ બનશે એમ વધારેમાં વધારે નરમ આગેવાનો, વર્તમાનપત્રો અને જાહેર મંડળોએ જણાવ્યું છે. માટે તે રદ કરાવી આ ખરડાના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને બચાવી લેવા માટે આપણે બને તેટલી વેગભરી અને આગ્રહી ચળવળ કરવી જોઇએ.

પ્રધાનોના પગાર કારોબારી સત્તાના સભાસદોના જેટલા જ હોવા જોઇએ એવી માગણી કોંગ્રેસે કરી છે, અને તે તદ્દન વ્યાજબી છે. હાલ અને ભવિષ્યમાં પણ કારોબારી સભાના હિન્દી સભાસદનો પગાર સીવીલયન સભાસદના જેટલો જ હોય છે અને જે ગૃહસ્થો પ્રધાનો તરીકે નીમાશે તેઓ પણ તેમની જ કોટિના હશે એમ આપણે માની શકીએ. હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જણાવ્યું છે કે તેમને કારોબારી સભાસદ જેટલો જ પગાર આપવાનું કંઇ કારણ નથી પણ તેમને ઓછો પગાર આપવાનું સૂચવવાથી હિન્દી પ્રજાને અવિશ્વાસ આપે માટે પગાર ચોક્કસ કરવાની સત્તા ગવર્નરને જ સોંપવી. એમ ઉમેરીશું કે બીજા કોઈ પણ દૃષ્ટિબિન્દુ બાજુએ રાખીએ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે પ્રધાનને ઓછો પગાર આપવામાં આવે તો કારોબારી સભાસદો આગળ તેમજ ઉંચા નીચા તમામ અમલદારો આગળ તેમની ઓછી પ્રતિષ્ઠા પડે અને તેથી જે અગણિત મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેમને તદ્દન નવા માર્ગપર જવાનું છે તેમાં ગંભીર વધારો થાય. દુર્ભાગ્યે આ ખરડાની ત્રીજી કલમમાં હિન્દી સરકારની જ સૂચના સ્વીકારવામાં આવી છે. આમાં આપણે જોઇતો સુધારો કરાવવાને આપણે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

પ્રાંતિક ધારાસભા.

છઠ્ઠી કલમ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રાંતની ધારાસભાના કુલ સભાસદોની સંખ્યા અને તેમની નીમણુંક તથા ચુંટણીની પદ્ધતિ વગેરે આ ખરડાના પહેલા પરિશિષ્ટમાં જણાવવામાં આવશે. એક પેટા કલમ મુજબ કુલ સભાસદોની સંખ્યા સેંકડે પાંચ ટકા સુધી વધારવાની અને જુદા જુદા પ્રકારના સભાસદોનું પ્રમાણ ફેરવવાની સત્તા નિયમોથી હિન્દી સરકારને આપવામાં આવશે. પણ તે એવા રીતે વાપરવાની છે કે જેથી ચુંટાએલા સભાસદોનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું ૭૦ ટકા જેટલું અને અમલદારો વધારેમાં વધારે ૨૦ ટકા જેટલા હોવા જોઈએ. કોંગ્રેસની માગણી ધારાસભામાં ૮૦ ટકા જેટલા સભાસદો નીમવાની હતી એટલે આ કલમને આપણે સ્વીકારી લઈશું. તમામ પ્રાંતિક ધારાસભાઓનાં બંધારણ પરિશિષ્ટમાંમૂકવામાં આવશે એ પણ ઘણી જ સંતોષની બીના છે કારણ કે ૧૯૦૯ ના મોર્લી–મીન્ટોના સુધારાની રૂએ વિગતવાર બંધારણ ઘડવાની સત્તા હિન્દી સરકારને આપવામાં આવી હતી તેથી તે કેટલેક અંશે નિષ્ફળ થયા હતા. ચુંટણી કરનારના અધિકાર વિષે નિયમો ઘડવાની સત્તા આપવામાં

આવી છે અને આપણે આશા રાખીશું કે તે વિષે કમીટીએ કરેલી સૂચનાઓનો એકંદર અમલ કરવામાં આવશે.

પ્રાંતિક ધારાસભાની સત્તાઓ વિષે કમીટીની સૂચનાઓ આ ખરડામાં સામાન્ય રીતે કબૂલ રાખવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં હિન્દની બીજી કોઇ પણ સત્તાએ કરેલા કાયદામાં પોતાના પ્રાંતના સંબંધમાં ફેરફાર કરવાની અને પ્રાંતિક ખાતાં વિષે નવા કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને આપવામાં આવી છે. જે વિષે હિન્દી સરકારનેજ કાયદા ઘડવાની સત્તા નિયમોની રૂએ આપવામાં આવી હોય તે તો દેખીતી રીતે અપવાદ રૂપ બને છે. આ ઉપરાંત મુખ્ય અપવાદ બે છે. પ્રથમ તો પરિશિષ્ટમાં આપેલા શિવાયના બોજા કર નાંખવાનો કાયદો પસાર કરતા પહેલાં હિન્દી સરકારની રજા લેવી જોઇએ. બીજું હિન્દી સરકારના જે કાયદા નિયમોથી મુકરર કરવામાં આવે–દાખલા તરીકે ફોજદારી કાયદો–તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા પ્રાંતિક ધારાસભાને રહેશે નહિ. વળી હાલના કોઇ કાયદાથી હિન્દી સરકારને કંઇ સત્તા આપવામાં આવી હોય તેમાં પ્રાંતિક ધારાસભા કંઇ બાધ લાવી શકશે નહિ. તેમ જ હિન્દનું લોન–દેવું, લશ્કર, પરરાજ્યો અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ અને બીજા તમામ હિન્દી સરકારને હસ્તક વિષયોમાં કાયદા ઘડવાની સત્તા હાલ પ્રાંતિક ધારાસભાને નથી તે મર્યાદા પણ આઠમી કલમમાં સૂચવી છે. આ વિષે આપણે કંઇ ટીકા કરવાની નથી.

ધારાસભામાં ચુંટાએલા સભાસદોની વધુમતિ સ્વાધીન ખાતા વિષે અમલદારી સરકારનો કોઈ ખરડો તે પસાર ન કરે ત્યારે ખાસ જરૂર જણાય તો સર્ટીફીકેટથી ગ્રાંડ કમીટી નીમીને તેમાં પસાર કરાવવાની સૂચના સુધારાના રીપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવી છે. તે મુજબ સ્વાધીન ખાતા વિષે આવા મતભેદ પડે ત્યારે દર વખતે નહિ પણ પ્રાંતની સુલેહ શાંતિ જાળવવાની અથવા સ્વાધીન વિષયના યોગ્ય વહીવટ સંબંધી પોતાની જવાબદારી અદા કરાવવાને જ ગવર્નર આવું સર્ટીફીકેટ આપી શકે, બીજું જે ખરડા વિષે સર્ટીફીકેટ આપવામાં આવે તે સ્વાધીન વિષય સબંધી છે કે નહિ તે વિષે હિન્દી સરકારનો ચુકાદો–જે છેવટનો ગણાય તે–મેળવવાની ધારાસભા ગવર્નરને ફરજ પાડી શકે. આ ઉપરાંત ખાસ કરીને જણાવ્યું છે કે ગવર્નર અને ધારાસભા વચ્ચે મતભેદ હોય ત્યારે પણ " તે કાયદાની રચનાનો સવાલ જો સલામતીથી ધારાસભાને સોંપી શકાય એમ હોય તો ગવર્નરે સર્ટીફીકેટ આપવું નહિ. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો છે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે પણ ખાસ જરૂરનું લાગે તે શિવાય કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને જ વાપરવા દેવી. પણ હિન્દી સરકારને તો સ્વાધીન ખાતામાં ઉપરી સત્તાનો અંકુશ ઓછો કરવો છે ત્યારે બીજી પાસ ધારાસભાથી પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જોઈએ છે. તેથી રીપોર્ટમાં સર્ટિફીકેટના ઉપયોગ પર જે બંધન મૂકવામાં આવ્યું છે તે અને તે વિષે હિન્દી સરકારને અપીલ કરવાની ધારાસભાને સત્તા આપવામાં આવી છે તે બંન્ને રદ કરવાની સૂચના ખરીતામાં કરવામાં આવી છે. આ બાબત તો નિયમોનો વિષય હોવાથી પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરેલા ખરડામાં કંઇ પણ જોવામાં આવતું નથી. પણ સર્ટીફીકેટના ઉપયોગપર મર્યાદા રાખવામાં આવી છે તે સંતોષની બીના છે તો અપીલનો હક આપ્યો નથી એ અયોગ્ય છે.

નવી ધારાસભાથી ૪૦–૫૦ ટકા જેટલા સભાસદો ગ્રાંડ કમીટીમાં હોવા જોઇએ

અને તેમાં સરકારે નીમેલા સભાસદોની ઓછામાં ઓછી વધુમતિ ખડકે એકની હોવી જોઇએ એવી સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ ગ્રાંડ કમીટીમાં ૪૦ સભાસદો હોય તો તેમાં ૧૯ ચુંટાએલા અને ૧૪ અમલદાર તથા ૭ બીજા બિન અમલદાર મળીને ૨૧ નીમાએલા સભાસદ હોવા જોઇએ. સરકાર જેમને નીમે તેઓ સાધારણ રીતે તેમની તરફ મત આપે એટલે સામાન્ય રીતે આવી ગ્રાંડ કમીટીમાં સરકાર ધાર્યું કરી શકે. પણ કોઈ બાબતમાં પ્રજામત ઉશ્કેરાયો હોય અને હિન્દી સભાસદો એકમત થાય અને નીમેલા પૈકી બે ચાર પણ બિન અમલદાર સભાસદો ચુંટાયેલા સભાસદોની તરફ મત આપે તો સરકારી કાયદો પસાર ન થવાનો સંભવ રહે. આમ નીમેલા પૈકી ૬ સભાસદો સરકાર તરફ મત ન આપે તો ગ્રાંડ કમીટીએ રજુ કરેલા કાયદો મોકુફ રાખવાથી કંઇ ભારે નુકશાન નહિ થાય એમ રીપોર્ટ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે, અને ઉમેરે છે કે હાલની ધારાસભામાં પણ બિન અમલદાર ગૃહસ્થોની વધુ સંખ્યા હોવાથી એમ થવાનો સંભવ રહે છે. પણ સ્વાધીન ખાતાના સંબંધમાં આ સંભવ હિન્દી સરકારને ભયંકર લાગે છે. અર્થાત્ ગ્રાંડ કમીટીમાં સરકાર પોતાનું ધાર્યું હમેશાં કરી જ શકે એવી રચના કરવા અને તે માટે નીમાયેલા સભાસદોની પ્રમાણમાં વધારે સંખ્યા રાખવા હિન્દી સરકાર સૂચવે છે. આમાં પણ આપણે જોઇએ છીએ કે જયારે સ્વાધીન ખાતામાં પણ હિન્દીઓને કંઇક સત્તા આપવાનું વલણ રીપોર્ટમાં જોવામાં આવે છે ત્યારે હિન્દી સરકાર તો તે વિષે સંપૂર્ણ અને નિરંકુશ સત્તા પ્રાંતિક નોકરશાહીને આપવા ઇચ્છે છે. પાર્લામેન્ટના ખરડામાં તો એટલું જ જણાવ્યું છે કે ગ્રાંડ કમીટીમાં નીમાયેલા સભાસદોની વધુ સંખ્યા હોવી જોઇએ પણ વિગતો નિયમોથી નક્કી કરવાનું રાખ્યું છે. આપણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવું જોઇએ કે ગ્રાંડ કમીટીનું બંધારણ હાલની ધારાસભા કરતાં તો કોઇ રીતે વધારે દરિદ્ર હોવું ન જ જોઇએ અને તેથી રીપોર્ટની સૂચનાને અનુસરીને ગ્રાંડ કમીટીમાં નીમાયેલા ગૃહસ્થોની ઓછામાં ઓછી—બહુકે એક કે બે જેટલી જ વધુ સંખ્યા હોવી જોઇએ.

ધારાસભાના પ્રમુખની નીમણુક વિષે પણ આ ખરડામાં કાંઈ કહેવામાં નથી આવ્યું. એટલે આશા અને શંકા બન્નેને માટે સ્થાન રહે છે. નવા બંધારણમાં ગવર્નરને જે ખાસ પદવી આપવામાં આવી છે તે જોતાં તે પ્રમુખ થાય એ નિઃશંક લાગે છે પણ ધારાસભાને પોતાનો ઉપપ્રમુખ નીમવાની સત્તા આપવી જ જોઇએ. ધારાસભાને મુલતવી રાખવાની અને ખલાસ કરવાની સત્તા રીપોર્ટની માફક આ ખરડામાં પણ ગવર્નરનેજ આપવામાં આવી છે. પણ ધારાસભાને મળવાનો વખત માત્ર ગવર્નરજ મુકરર કરે એ અસહ્ય છે. તે વિષે ધારાસભાને કંઇક અધિકાર આપવો જોઇએ. પણ નિયમોમાં આ બાબતનો કંઇક સમાસ કરી શકાય તે માટે આ વિષે પેટા કલમ કાઢી નાંખવી જોઇએ અથવા તે મર્યાદિત કરવી જોઇએ. આમ લખવાનું ખાસ કારણ તો એ છે કે નવી ધારાસભા વધુ લાંબો વખત બેસે એ સંભવ વિચારીને તેના કાર્યક્રમને નિયત કરવાની વિશાળ સત્તાઓ ગવર્નરને આપવાની હિન્દી સરકારે ભલામણ કરી છે. આ તમામ બાબતોમાં ધારાસભાને લગભગ સંપૂર્ણ અધિકાર આપવા માટે આપણે ખાસ માગણી કરવી

જોઇએ. ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટની માફક આપણી ધારાસભા આપણા હકનુ નિરંતર રખવાળુ નહિ કરે તો પ્રધાનો અને કારોબારી સભાસદોની માત્ર નીમણુકથી જ આપણો ઉદય થશે નહિ.

પ્રાંતિક મહેસુલ અને ખર્ચ.

પ્રાંતનાં બધાં ખાતાંની આવક ભેગી કર્યા પછી પહેલો તેમાંથી હિન્દી સરકારનો ફાળો તથા દુકાળ લોન–હેવુ વગેરે સંબંધી નાણાં ભરવાં; પછી સ્વાધીન ખાતાં માટે કારોબારી મંડળ નક્કી કરે તેટલી રકમ લેવી; અને બાકીની રકમ પ્રધાનોને સોંપેલા ખાતાંના ખર્ચ માટે આપવી, અને તે કમી જણાય તો અમુક કર નાખવાની સત્તા તેમને આપવી–આવી નાણાંની વ્યવસ્થા સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવી છે તે વિષે લંબાણથી ચર્ચા કરીને હિન્દી સરકાર તેને નામંજુર કરીને એવી ભલામણ કરે છે કે કારોબારી સભા અને પ્રધાનોને–દરેકને આપેલાં ખાતાંની આવકમાંથી તેમણે ખર્ચ કરવો; પણ જો એક અંગને નાણાં ઓછાં પડે અને બીજાની પાસે કંઇ ફાજલ નાણાં હોય તો તેની આપલે કરે. ગયા અંકમાં અમે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યુ છે કે હાલ પ્રધાનોને કેળવણી આરોગ્ય જેવાં ખર્ચાળ ખાતાં મળવાના હોવાથી અને જમીન મહેસુલ વગેરે મોટી આવકનાં ખાતાં કારોબારી સભાને હસ્તક રહેવાનાં હોવાથી જો હિન્દી સરકારની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવે તો પ્રધાનો–જેમની પદવી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘણી મુશ્કેલ તો બનાવવામાં આવી છે–તેમને કારોબારી સભાને અધીન બનાવવામાં આવશે અને સ્વરાજ્યનુ ભપકાદાર ખોખુ કેવલ નિર્જીવ બનશે. આ ટીકા હિન્દના તમામ રાજકીય પક્ષ તરફથી કરવામા આવી છે અને આપણે જાણવાને આતુર થયા છીએ કે પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવામાં આવેલા ખરડામાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ. પહેલી કલમની એક પેટા કલમમા જણાવ્યુ છે કે "સોંપાયેલાં ખાતાંના વહીવટ માટે નાણાંની વહેંચણી કરવા માટે" નિયમો ઘડવામાં આવશે. આ શબ્દો શંકાભરેલા લાગે છે. જો સુધારાની યોજના અમલમાં મૂકવાની હોય તો સોંપાએલાં ખાતાં માટે નાણાં વહેંચવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે મુજબ તો હિન્દી સરકારનો ફાળો અને સ્વાધીન ખાતાંનો ખર્ચ બાદ કર્યા પછી પ્રાંતની તમામ આવક પ્રધાનોનેજ હસ્તક રહે. બીજી પાસ હિન્દી સરકારની યોજના મુજબ તો જે ખાતાં સોંપવામાં આવે તેની આવકમાંથી અને કારોબારી સભા જે ટુકડા નાંખે તેનાથી સંતોષ પામવાનો છે એટલે તેને અંગે પણ નાણાં વહેંચવાનો સવાલ ઉપસ્થિત થતો નથી. પણ કદાચ પ્રાંતિક સરકારની શીલીક અને લોનના અંગે અથવા સ્વાધીન ખાતાંમાંથી વધતાં નાણાંને અંગે આ વહેંચણી કરવાનું ધાર્યું હોય. ગમે તેમ હોય તો પણ આ વિષે આપણા મનમાં જે તીવ્ર શંકા ઉપજે છે તેને શમાવવાને મી. મોન્ટેગ્યુએ તરત જ સરકારના હેતુ બહુજ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા જોઇએ. તેની સાથે આપણે પણ વારંવાર જણાવવું જોઇએ કે હિન્દી સરકારની યોજના મંજુર કરવામાં આવશે તો સુધારાની કિંમત કોડીની થશે.

અંદાજપત્ર અને નાણાંના વહીવટપર ધારાસભાના અંકુશનો સવાલ ઓછો મહત્વનો નથી. સુધારાના રીપોર્ટ મુજબ અંદાજપત્રના તમામ મુદ્દા ધારાસભાની સંમતિ

માટે બીલના રૂપમાં રજુ કરવા જોઇએ અને તે વિષે સભા જે મત આપે કે ઠરાવો પસાર કરે તે સરકારને બંધનકર્તા ગણાય. માત્ર સ્વાધીન ખાતાં વિષે કંઇ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવે તો જ મૂળ દરખાસ્તને ગવર્નર સર્ટીફીકિટ આપીને કાયમ રાખી શકે. આ પ્રમાણે સુધરેલા દેશોની ધારાસભાઓ નાણા ઉપર કાબુ ભોગવે છે તેવો—સ્વાધીન વિષયોમાં સર્ટીફીકિટના અપવાદ સાથે—નવી પ્રાંતિક ધારાસભાને આપવાનો આશય રીપોર્ટમાં રાખવામાં આવ્યો છે. પણ હિન્દી સરકાર તો ધારાસભાના બીજા ઠરાવોની માફક અંદાજપત્ર સબંધી ઠરાવો પણ બંધનકર્તા નહિ પણ માત્ર ભલામણ રૂપે જ ગણવાનું સૂચવે છે એટલુંજ નહિ પણ રીપોર્ટના દરખાસ્ત તો દેખીતી ભૂલ જેવી ગણે છે ! આ તો ઉદ્ધતાઇની ખરેખર પરાકાષ્ઠા જ જણાય. કેમ જાણે બીજા દેશોમાં પણ બધા ઠરાવો ભલામણ રૂપ ગણાતા હોવા છતાં અંદાજપત્ર સબંધી ઠરાવો બંધનકારક ન ગણાતા હોય ! ખરેખર, ઇંગ્લંડના પાર્લામેન્ટને મૂળથી નાણાંપર કાબૂ હોવાથી જ તેણે રાજાઓ અને પ્રધાનોને નમાવ્યા છે અને પરિણામે જવાબદાર રાજતંત્રની સ્થાપના આવશ્યક બનાવી છે. અને આપણને જોઇને ઘણોજ સંતોષ થાય છે કે પાર્લામેન્ટના ખરડામાં મૂળ સૂચના કાયમ રાખીને અંદાજપત્ર ધારાસભાની સંમતિ માટે રજુ કરવાનો તમામ સુધરેલા દેશનો શિરસ્તો સ્પષ્ટ રીતે સૂચવવામાં આવ્યો છે.

હિન્દી સરકાર.

આ ખરડાના ઉદ્દેશમાં જણાવ્યા મુજબ તે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો હિસ્સો આપવા માટે રચવામાં આવ્યું છે અને રીપોર્ટમાં પણ હિન્દી સરકારની સત્તા અનિયંત્રિત રાખવાનો સિદ્ધાંત સુધારાના બીજા સૂત્રરૂપે રજુ કરવામાં આવ્યો છે. કાંગ્રેસે પ્રાંતોના ધોરણપર હિન્દી સરકારમાં પણ ખાતાંના વિભાગની માગણી કરી છે. પણ તે વિષે સરકાર તરફથી જે નકાર ભણવામાં આવ્યો છે તે આ ખરડાથી કાયમ રાખવામાં આવ્યો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

હિન્દી સરકારની કારોબારી સભામાં એકને બદલે બે હિન્દીઓ નીમવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. તેથી હાલની કુલ સંખ્યા રાખવામાં આવે તો સ્વાભાવિક રીતે સીવીલીયનો ત્રણથી ઘટીને બે થાય અને આ ખરડામાં પણ તે મુદ્દાની એક કલમ જોવામાં આવે છે. આ વિષે પણ આપણે આગ્રહપૂર્વક જણાવવું જોઇએ કે બે સભાસદો સાધારણ રીતે સીવીલીયનો હોવાજ જોઇએ એવી મર્યાદાને કાયદામાં સ્થાન ન આપવું જોઇએ. વળી કારોબારી સભાસદોની કુલ સંખ્યા વિષે હાલની મર્યાદા રદ કરવાનું જણાવ્યું છે તેથી આપણને જરા ચિંતા થાય છે. સભાસદો સાતને બદલે આઠ કરવામાં આવે અને પછી એકને બદલે બે હિન્દીઓ નીમાય તેથી આપણને અડધ પ્રમાણ મળતું નથી એટલુંજ નહિ પણ રીપોર્ટ પરથી આશા રાખી હતી તે મુજબ હાલના કરતાં બેવડું પ્રમાણ પણ મળતું નથી. આ ઉપરાંત અડધ ભાગના હિન્દી સભાસદો નીમવાની કોંગ્રેસની માગણીનો આગ્રહ કરવો જોઇએ.

હિન્દી ધારાસભા ૧૨૦ સભાસદોની રાખવી તે પૈકી ૮૦ ચુંટાયેલા અને ૨૬ અમલદાર અને ૧૪ બિન અમલદાર મળીને ૪૦ નીમાયેલા હોવા જોઇએ એમ ૧૬ મી કલમમાં જણાવ્યું છે.

ધારાસભાના બંધારણમાં કંઈક ફેરફાર કરવા વિષે નિયમો ઘડવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે. છતાં તેમાં ચુંટાયેલા સભાસદો ઓછામાં ઓછા ૩/૪ ભાગના અને નીમાયેલા પૈકી બિન અમલદાર ગૃહસ્થો ૧/૩ જેટલા હોવાજ જોઈએ. એમ જણાવી રીપોર્ટમાં સૂચવેલું પ્રમાણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે અને તેના ધોરણપર મતાધિકાર વિષે કમીટીએ સૂચનાઓ ઘડી છે એટલે તે વિષે ટીકા કરવાની રહેતી નથી.

કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટનું બંધારણ પણ રીપોર્ટમાં સૂચવેલા ધોરણપર જ રાખવામાં આવ્યું છે. ગ્રાંડ કમીટીમાં તો બિનઅમલદાર સભાસદોની વધુ સંખ્યા હોવાથી સરકાર પોતાનું ધાર્યું કદાચ ન કરી શકે એવો સંભવ રીપોર્ટમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પણ હિન્દી સરકારના બંધારણમાં, સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ નહિ કરવાનું હોવાથી કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટમાં તો અમલદારોની વધુ સંખ્યા રાખવાનું રીપોર્ટમાં તેમજ ખરડામાં જણાવ્યું છે. તે સભામાં ૨૫ અમલદારો અને ૪ બિન અમલદાર ગૃહસ્થો મળીને ૨૯ નીમવા અને બીજા ૨૧ ચુંટણીથી દાખલ કરવાનું—આમ કુલ ૫૦ ની સભા સ્થાપવાની સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણ સાચવીને પણ સંખ્યામાં જરા ફેરફાર કરીને ખરડામાં ૨૮ અમલદાર અને ૪ બિનઅમલદાર મળી ૩૨ નીમવાનું અને ૨૪ ચુંટાવવાની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે. મતાધિકાર વિષે સૂચનાઓ ઘડવા નીમાયેલી કમીટીએ આ ધોરણપર વિગતવાર સૂચનાઓ કરી છે એટલે આ વિષે વધુ ચર્ચા કરવી નિરર્થક છે.

સનદી નોકરો.

હિન્દી વજીરના પગાર અને ઈંડીયા ઓફીસના ખર્ચનો નિયત કરવામાં આવે તે હિસ્સો બ્રીટીશ સરકારના ખર્ચમાં મૂકવાનું આ ખરડાના ત્રીજા વિભાગમાં જણાવ્યું છે. આપણી માગણી મુજબ તો સંસ્થાનો માટે ચલાવવામાં આવતી ઓફીસની માફક આ ઓફીસનો આ તમામ ખર્ચ પણ બ્રીટીશ સરકારની તીજોરીમાંથી જ લેવો જોઈએ. આ વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને કમીટી નીમવામાં આવી છે તેનો રીપોર્ટ તૈયાર થયો નથી એટલે હિન્દી વજીર કે હિન્દી સરકારે તે વિષે નિર્ણય કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. કમીટીનો રીપોર્ટ બહાર પડે ત્યારે તે વિષે આપણી માગણી સરકારના ધ્યાનપર આપણે લાવવી જોઈએ.

હવે આપણે સરકારી નોકરો—ખાસ કરીને ઉંચા પગારની સનદી નોકરોના વિષય પર આવીએ છીએ. આ વિષે ખરડામાંથી બે ત્રણ બાબતો જ તરી આવે છે અને તમામ વિગતો નિયમોમાં જણાવવાનું લખ્યું છે. આ નોકરોનો પગાર તથા પદવી નિયત કરવાની અને તેમની નીમણુક કરવાની સત્તા હિન્દી વજીરને સોંપવામાં આવી છે. હાલ જે નિયમો અને ધારા બાંધવામાં આવ્યા છે તેને ખાસ મંજુરી આપવામાં આવી છે. આમ હાલ જે અંગ્રેજો હિન્દુસ્થાનમાં નોકરી કરે છે તેમના પગાર પેન્શન અને મોભાને ધોકો ન પહોંચે એવી ખાત્રી આપવામાં આવી છે. બીજું હાલ ઈંગ્લાંડમાં પરીક્ષા લઈને સીવીલ સર્વીસમાં દાખલ કરવાનું જે ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે તે છતાં પણ હિન્દમાંથી અમુક ટકાથી જે હિન્દીઓને યોગ્ય ગણવામાં આવે તેમને નીમવાની સત્તા

હિન્દી વજીરને આપવામાં આવી છે. વળી ૨૬ મી કલમથી હિન્દી વજીરને પાંચ ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થોનું પબ્લીક સર્વીસ કમીશન નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી છે અને હિન્દમાં નોકરી કરતા તમામ અમલદારોની નીમણુક અને હક સંબંધી દેખરેખ રાખવા વિષે જે અધિકાર હિન્દી વજીર તેમને સોંપશે તે તેઓ ભોગવશે. હિન્દી સરકારના ખરીતામાં જણાવ્યું હતું કે જે સંસ્થાનોમાં સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં ઉંચી પદવીના નોકરોનું હિત જાળવવાને આવાં કમીશન નીમવામાં આવે છે અને જો કે તેવું કમીશન આ દેશમાં તરત નીમવાની જ જરૂર તે સરકારને લાગતી નથી તો પણ તે વિષે જોઇતી સત્તા આ ખરડાથી મેળવવા તેમણે સૂચના કરી હતી. પણ ખરડામાં તો કમીશન નીમવાની ચોક્કસ ફરજ હિન્દી સરકારને શિરે મૂકવામાં આવી છે એટલે નોકરશાહીનો મજબૂત કોટ ભયમાં છે એમ ધારીને તેને હજી પણ વધારે મજબૂત કરવાનો ઉદ્દેશ ખરડામાં દેખાય છે.

પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વધુ વિગતો નિયમોમાં સમાવવાની છે તેથી હિન્દી સરકારે જે મુખ્ય સૂચનાઓ કરી છે તે ઉપર નજર ફેરવી જઇશું. હિન્દી સરકાર નોકરોના ત્રણ ભાગ પાડે છે. (૧) સમસ્ત હિન્દના (૨) પ્રાંતિક અને (૩) નીચા પગારના. પહેલા વર્ગના નોકરોના પગાર અને પેન્શન તો હિન્દી વજીર નિયત કરશે. પણ જે જુદાં જુદાં એલાઉઅન્સ—ખાસ વધારાનો પગાર વગેરે—સીવીલીયનો વગેરેને આપવામાં આવે છે, તે સ્થાનિક સરકારને હિન્દી વજીરે મુકરર કરેલા ધોરણ પ્રમાણે નિયત કરવાનાં છે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ખરેખરા મુદ્દાના સવાલ બે છે. પ્રથમ તો પ્રધાનોને જે ખાતાં સોંપવામાં આવે તેમાં નોકરી કરતા પહેલા વર્ગના અમલદારોને તરતજ રાજીનામું આપી અગાઉ કરેલી નોકરીની મુદત પ્રમાણે પેન્શન મેળવવાની છુટ સામાન્ય રીતે તો ન આપવી જોઇએ એમ હિન્દી સરકાર જણાવે છે. પણ જો કોઈ અમલદારને મતભેદના કે બીજા કારણસર પ્રધાનો સાથે ન જ ફાવે તે તે વિષે ગવર્નર મારફત હિન્દી સરકારને, અને પછી હિન્દી વજીરને અપીલ કરવાને હક આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. બીજું જ્યારે પ્રધાનો આ વર્ગના અમલદાર વિષે કંઈ એવો હુકમ પસાર કરે કે જેથી તેના પગાર પેન્શન વગેરેપર અસર થાય ત્યારે તો બ્હારોબ્હાર હિન્દી સરકાર અને પછી, હિન્દી વજીરને અપીલ કરવાનો હક આપવાનું જણાવ્યું છે. આ બાબતમાં ખાતાના વિભાગ વિષે વિચાર કરનારી કમીટીએ ભલામણ કરી છે કે સ્વાધીન કે સોંપેલા—કોઇ પણ ખાતામાં નોકરી કરતા આ વર્ગના અમલદાર વિષે આવો કંઇ હુકમ પસાર કરવાનો હોય તો ગવર્નર કાઉન્સીલ અને પ્રધાનો મળીને તેનો નીવેડો કરે અને પછી તેના ઉપર હિન્દી સરકારને અપીલ કરવામાં આવે. આમ આ કમીટીની સૂચના ન્યાયી છે—સરકારનાં બન્ને અંગને આ અમલદારો વિષે સરખી સત્તા આપવામાં આવી છે ત્યારે હિન્દી સરકારે તો પ્રધાનો વિષેજ સૂચનાઓ કરીને તેમને વિષે ખાસ અવિશ્વાસ દાખવ્યો છે.

પ્રધાનોને હાથે સીવીલીયનોને સ્હેજ પણ અડચણ ન પડે તે માટે આ સૂચનાઓમાં ઘણીજ ચિંતા દાખવવામાં આવી છે ત્યારે પ્રધાનોને પ્રતિકૂળ સીવીલીયનોની મારફત નવી યોજનાઓ ઘડતાં અને અમલમાં મૂકતાં જે અસામાન્ય મુશ્કેલીઓ પડે

તેનો સ્હેજ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. બીજા બે પ્રકારના—પ્રાંતિક અને હલકા પગારના નોકરો વિષે પણ પ્રધાનોને જુજ સત્તા આપવાનું સૂચવ્યું છે. અમે ઉમેરીશું કે આ બાબતોમાં જે નિયમો ઘડવામાં આવશે તે ઘણે અંશે હિન્દી સરકારની સૂચનાઓ અનુસાર હશે એવો મજબુત સંભવ રહે છે. માટે તે વિષે પણ આપણે ચોકસ સુધારા વધારા રજુ કરવામાં જરા પણ ઢીલ કરવી જોઇએ નહિ.

ઉપસંહાર.

સંસ્થાનોની માફક હિન્દી સરકારને બહારના માલપર જકાત નાંખવાની સત્તા હોવી જોઇએ એ માગણી કોંગ્રેસે કરી છે પણ એ વિષે આ ખરડામાં કંઈ પણ જણાવવામાં આવ્યું નથી આ બાબત અતિશય મહત્ત્વની છે અને જેમ જેમ સ્વદેશીની બોલબાલ આગળ ચાલશે તેમ તે સવાલ વધારે ને વધારે વ્યાવહારિક બનશે. તેથી તે વિષે આપણા હકને નવા ખરડામાં સ્થાન મળે તે માટે ચળવળ કરવી જોઇએ.

રીપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે સુધારાની શરૂઆત થયા પછી પાંચ વર્ષે પ્રધાનોને વધારે ખાતાં સોંપવા વિષે વિચાર કરી શકાશે. પણ ખરડામાં તો પહેલાં દશ વર્ષે અને પછી બાર વર્ષે પાર્લામેન્ટ તરફથી નીમવાના કમીશન વિષેજ કલમો જોવામાં આવે છે એટલે આ બાબતમાં હિન્દી સરકારની સૂચનાનો સ્વીકાર થએલો જોવામાં આવે છે.

કેટલીક પ્રમાણમાં ઓછી મહત્વની બાબતો ખરડામાં જોવામાં આવે છે ત્યારે કયાં ખાતાં પ્રધાનોને જુદા જુદા પ્રાંતમાં સોંપવામાં આવશે અને પ્રધાનો અને ગવર્નર વચ્ચેનો સંબંધ કેવી રીતે નિયત થશે તે વિષે નિયમો કરવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે. ખાતાંના વિભાગ વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને કમીટી નીમવામાં આવી હતી તેનો રિપોર્ટ સરકારને મળ્યો છે, તો તે પછી જેમ ધારાસભાઓનાં બંધારણ પરિશિષ્ટમાં મૂકવાનાં છે તેજ પ્રમાણે પ્રાંતવાર સોંપવાના ખાતાંની તપસીલ પણ પરિશિષ્ટમાં મૂકવીજ જોઇએ. નહિ તો હિન્દી સરકાર નિયમો ઘડશે તે તપાસી હિન્દી વજીર પાર્લામેન્ટ આગળ મૂકશે ત્યારે તે તરફ પાર્લામેન્ટ કેવું ધ્યાન આપશે એ આપણે જાણીએ છીએ.

આપણા સદ્‌ભાગ્યે દેશના જુદા જુદા પક્ષનાં પ્રતિનિધિરૂપ ચુનંદા આગેવાનો હાલ ઇંગ્લંડમાં છે પણ તેથી આપણા પ્રયત્નમાં લેશ પણ ન્યૂનતા આવવી ન જોઇયે. આ ખરડા વિષે તેમના અભિપ્રાય થોડા વખતમાં આપણા જાણવામાં આવશે અને આ દેશમાં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવે છે તે તેમને પણ પહોંચશે. આ ઉપરથી તેઓ જે વલણ લે તે વિષે સમસ્ત પ્રજામતનો મજબુત ટેકો તેમને મળવો જોઇએ. કારણ કે તેમની વકીલાતની સફલતાનો આધાર તેમની હુશીયારીપર રહેશે તે કરતાં પણ વધારે અંશે તેમને હિન્દમાંથી મળતા બળ ઉપર રહેશે. જો આપણે હિન્દની પ્રજાનો અને આપણા આગેવાનો વિલાયતની પ્રજાનો અને પાર્લામેન્ટની કમીટીનો મત કેળવશે તો જે સોનેરી દિવસનું સ્વપ્ન આપણે ઘણા સમયથી રચ્યું છે તેની સ્હેજ પણ ઝાંખી થવાનો અવસર આવશે.

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

મતાધિકાર વિષે કમિટીનો રીપોર્ટ.

સને ૧૯૧૭ ની ૨૦ મી ઑગસ્ટના યાદગાર દિવસે હિન્દી વજીર મિ. મોન્ટેગ્યુએ પાર્લામેન્ટમાં જાહેર કર્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનને રફતે રફતે સ્વરાજ્યના પન્થે પ્રગતિમાન કરવા એ બ્રીટીશ રાજનીતિનો હેતુ છે અને તે હેતુ ખર લાવવાના ઇરાદાથી તેઓ નામદારે હિન્દમાં આવી નામદાર વાઇસરોય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સાથે મળીને જે હિન્દી સુધારાનો ખરડો બહાર પાડયો હતો તેને વિષે હવે સૌ વાચકોને જાણ છે. એ યોજનાને અંગે ખાતાંના વિભાગ પાડવાની સુચના કરવાને જે કમિટી નીમવામાં આવી હતી તેના હેવાલનું દિગદર્શન આ માસિકના ગયા અંકમાં થઇ ગયું છે. હવે બીજી કમિટીએ મતાધિકાર વિષે જે સુચનાઓ કરી છે તેની સમાલોચના કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. હિન્દના આગેવાન રાજદ્વારી પુરૂષો પૈકી ના. સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજી તથા ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી આ કમિટીમાં જોડાયા હતા એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓ, હિન્દી ધારામંડળ અને છેવટે રાજસભા—કાઉન્સિલ ઑફ સ્ટેટ—એ ત્રણેની બાબતમાં મતાધિકારના ધોરણ વિષે ભલામણો કરવાનું આ કમિટીને સુચવવામાં આવ્યું હતું. કમિટીના કાર્યનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છેઃ—

પ્રાંતિક ધારાસભાઓની બાબતમાં.

(૧) દરેક પ્રાંતમાં હાલ જેવી રીતે પરિસ્થિતિ હોય તેને અનુસરીને જેટલા બને તેટલા વિસ્તારવાળા મતાધિકાર આપવાના તથા જેટલી બને તેટલી વિસ્તારવાળી સભા ઉભી કરવાના ઇરાદાથી દરેક પ્રાંતમાં મતાધિકાર તથા મતક્ષેત્ર વિષે ભલામણ કરવી;

(૨) બને તેટલી સીધી ચુંટણી માટે નિયમો યોજવા;

(૩) નીમાયલા સરકારી સભાસદોની સંખ્યા મુકરર કરવી;

(૪) દરેક પ્રાંતિક ધારાસભાના કદ અને બંધારણ વિષે સંપૂર્ણ યોજના રજુ કરવી વગેરે.

હિન્દી ધારામંડળની બાબતમાં.

(૧) સુધારાના અહેવાલના ૨૭૩ થી ૨૭૫ સુધીના ફકરાઓમાં આંકડાઓનું જે ચોક્કસ પ્રમાણ સૂચવવામાં આવ્યું છે તેને ખાસ કરીને વળગી રહ્યા વિના તેમાંની ભલામણોને આધારે આ ધારામંડળનું બંધારણ રચવા વિષે સારામાં સારી યોજના સૂચવવી; અને ખાસ કરીને;

(૨) સુધી ચુંટણી શકય છે કે કેમ તે વિષે સૂચના કરવી. જો તે શકય હોય તો મતાધિકાર અને મતદારમંડલ વિષે ભલામણ કરવી; જો તે શકય ન હોય તો આડકતરી ચુંટણી માટેની યોજના રજુ કરવી.

રાજસભાની બાબતમાં.

(૧) સુધારાના અહેવાલના ૨૭૭ મા ફકરામાં રજુ કીધેલી યોજના અનુસાર આ મંડળ માટેની ચુંટણી વિષેની પદ્ધતિ બાબત ભલામણ કરવી; અને ખાસ કરીને:

(૨) (અ) છ ખાસ મતદારમંડલો માટે મળતાં સાધનો વિષે તથા

(બ) ખાસ મુસલમાન તથા જમીનદાર સભાસદો બને ત્યાં લગી આખા હિન્દના તે તે વર્ગના પ્રતિનિધિરૂપ બને તે માટે યોજના સુચવવી.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓ.

ઉપર પ્રમાણેનું કાર્ય મતાધિકાર વિષેની કમિટીને સુપ્રત કરવામાં આવ્યુ હતું. કમિટીએ આ બાબતોમાં જે સૂચનાઓ કરી છે તે હવે તપાસીશું. શરૂઆતમાં કમિટીના સભાસદો એવું કહે છે કે સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપી શકાશે નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે ખાસ કરીને મુબાઇમાં અને મદ્રાસમાં કેટલીક આગેવાન સ્ત્રીઓ રાજકીય ચળવળની બાબતમાં હાલમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ લેતી જાય છે. સ્ત્રીઓ બીજી બધી બાબતોમાં યોગ્ય અધિકાર માગે તે ભલે પણ રાજકીય બંધારણમાં પણ તેઓ મતાધિકાર માગે તે ઇચ્છવા જોગ છે કે કેમ તે વિષે કમિટીને ભારે શંકા ઉભી થઇ હતી; અને સ્ત્રીઓ વ્યવહારિક રીતે વિચાર કર્યા વિના માત્ર સામાન્ય સિદ્ધાંતથી જ મતાધિકારની માગણી કરે છે એ વિચારને આધારે કમિટીએ સ્ત્રીઓ માટેના મતાધિકાર નામંજુર કીધા છે. અમે જાણીએ છીએ કે પુરૂષો જેટલો ભાગ સ્ત્રીઓ રાજકીય વિષયોમાં લઇ શકતી નથી પણ તેમને અશક્ત ગણીને મતાધિકાર માટે નાલાયક ગણવી એ ઘણુંજ અઘટિત છે. ના. બૅનરજી તથા ના. શાસ્ત્રી જેવા સુધારકોએ આ બાબતમાં કમીટીના વિચારોથી વિરૂદ્ધતા કેમ નહિ દર્શાવી હોય એ સમજાતું નથી. ઉલટું કમિટીના એક અંગ્રેજ સભ્ય મી. હૉગે આ બાબતમા જુદો અભિપ્રાય આપ્યો છે એ તેમને માનપ્રદ છે. મત આપવામાં રહેતી જવાબદારી સમજવામાં હજી પુરૂષ વર્ગ ઘણો પશ્ચાત છે તો પછી અભણ સ્ત્રી વર્ગને એ અધિકાર આપવાનાં તો સ્વપ્નાં પણ શાં રાખવાં એ વિચારે સ્ત્રીઓના મતાધિકાર ઉપર પાણી ફેરી વાળવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત જે માણસ એકવીશ વર્ષથી ઓછી ઉમ્મરનો હશે, બ્રિટિશ પ્રજા કે હિન્દનો રહીશ નહિ હોય, અથવા જેના મગજની સ્થિતિ ખરાબ છે એવું મોજાદાર કોરટ નક્કી કરશે તેવા માણસોને પણ મત આપવાનો હક્ક રહેશે નહિ. હવે કેવા માણસ મત આપી શકે તે હવે જોઇએ.

મતદારોની લાયકાતો.

આમાં સ્વભાવિક રીતે બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: ૧. નગરક્ષેત્રો એટલે કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કેન્ટોન્મેન્ટો અને જાહેર કરેલાં ક્ષેત્રો;* તથા ૨. ગ્રામક્ષેત્રો.

---

* જાહેર કરેલાં ક્ષેત્રો એટલે જે નાનાં ગામોમાં સાદા સ્વરૂપે મ્યુનિસિપલ સ્વરાજ્ય ચાલતું હોય તેવાં નાનાં ગામ.

૧. શહેરની અંદર કે તેની આસપાસના બે માઇલના ઘેરાવામાં જે માણસ રહેતા હશે તેને તે મતક્ષેત્રના મતપત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવશે. વળી

(અ) જે માણસ મુંબઈ શહેરમાં ઘરની માલીકી ધરાવતો હોય અથવા તો વરસે ઓછામાં ઓછું ૧૨૦ રૂપીઆ ભાડું ભરતો હોય, અથવા કરાંચી શહેરમાં ઘરની માલીકી ધરાવતો હોય અથવા વરસે દહાડે ૬૦ રૂપીઆથી ઓછું નહિ એટલુ ભાડું ભરતો હોય તે; અથવા

(બ) એ અમુક ઇલાકાનાં બીજાં બધાં મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં કૅન્ટોન્મેન્ટોમાં અને જાહેર કરેલાં ક્ષેત્રોમાં.

(૧) જ્યાં અંદાજ કરીને કાઢેલી વાર્ષિક ભાડાની કિંમત ઉપર ઘર વેરો નાખવામાં આવ્યો હોય ત્યાં જે ઘરનો માલીક હોય અથવા તો જે ઓછામાં ઓછું ૩૬ રૂપીઆ જેટલું વાર્ષિક ભાડું ભરતો હોય અને પંચમહાલ કે રત્નાગિરિ જીલ્લામાં વાર્ષિક ૨૮ રૂપિઆનું ભાડું ભરીને ભાડે રહેતો હોય તે; અથવા જ્યાં અંદાજ કરીને કાઢેલી મૂળ થાપણની કિંમત ઉપર ઘર વેરો નાખવામાં આવ્યો હોય ત્યાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૫૦૦) જેટલી, અથવા તો પંચમહાલ કે રત્નાગિરિ જીલ્લામાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૦૦૦) જેટલી અંદાજી થાપણની કિંમતના ઘરનો માલીક હોય કે તેમાં રહેતો હોય તે; અથવા તો

(૨) જ્યાં ઘર વેરો નાખવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાં ઑકટ્રાય કે ટોલ સિવાયનો દર વર્ષે ઓછામાં ઓછો રૂ. ૩) જેટલો મ્યુનિસિપલ કર ભરતો હોય તે; અથવા

(ક) કરાંચી શહેર સિવાયનાં સિંધનાં મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં, કૅન્ટોન્મેન્ટોમાં કે જાહેર કરેલાં ક્ષેત્રોમાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૬) જેટલી વાર્ષિક ભાડાની કિંમતના ઘરનો માલીક હોય કે તેમાં રહેતો હોય તે; અથવા

(ડ) આવક વેરો ભરતો હોય તે; કે

(ઇ) હિન્દી લશ્કરનો રીટાયર થયલો કે પેન્શન ખાતો (કમિશન્ડ કે નૉન કમિશન્ડ) અમલદાર હોય તે; અથવા

(ફ) મ્યુનિસિપાલિટી, કૅન્ટોન્મેન્ટ કે જાહેર કરેલ ક્ષેત્ર ન હોય તો તેવા ક્ષેત્રમાં ગ્રામીય પત્રકમાં દાખલ થઇ શકે તે માટેની લાયકાત ધરાવતો હોય.

તે માણસને મત આપવાના અધિકાર આપવાની સૂચના કરી છે.

કમીટીએ જો ધાર્યું હોત તો આથી પણ વધરે લાયકાતો નિયત કરી શકત. પણ તેમ થયું નથી એ દિલગીરીની વાત છે. છતાં હાલની તકે આપણને જે સંકુચિત મતાધિકાર છે તેના કરતાં કંઈક અંશે વધારે છૂટ આ સૂચનાઓથી મળે છે એટલા પૂરતો સંતોષ માનીને આ ભલામણને આવકાર આપી શકાય. ઉપર શહેરોની બાબતમાં જે મતાધિકારની લાયકાતો જણાવી છે તેમાં મતદાર તે મતક્ષેત્રનો રહીશ હોવો જોઈએ એ શરત ચર્ચાસ્પદ છે. પ્રાંતિક ધારાસભામાં અમુક એક પ્રાંતનો કોઈ વિષય નીકળે

અથવા તો એવો કોઇ વિષય રજુ કરવાની જરૂર પડે તેવે વખતે તેવી દરખાસ્ત રજુ કરનાર માણસ જો તે લત્તાનો રહીશ હોય તો તે પોતાના ક્ષેત્રની સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે જાણતો હોવાથી એ દરખાસ્ત વિષે પૂરેપૂરી બીનાથી ધારાસભાને વાકેફગાર કરી શકે. આથી જે માણસ જે જીલ્લામાં રહેતો હોય તે માણસ તે જ જીલ્લાનો પ્રતિનિધિ ધારાસભામાં થવાને ઉભો રહેવો જોઇએ એવું મત ઘણા લોકોએ કમિટીના સભ્યો સમક્ષ દર્શાવ્યું હતું. હાલની તકે પણ એવી જ સ્થિતિ છે. પણ મુસલમાનોનાં લોકલ બોર્ડનાં, મ્યુનિસિપલ અને જમીનદારોનાં મતક્ષેત્રોમાં ઉભો થતો ઉમેદવાર તે ક્ષેત્રનો રહીશ હોવો જોઇએ એવું બંધન ભવિષ્યની થનારી ધારાસભા માટે જો કરવામાં આવે તો અનુભવી અને શક્તિમાન લોકોની જે સેવા ધારાસભાને મળી શકે તે ન મળતાં ઉલટું હાથ ધરવામાં આવતા સુધારાની ફતેહ મોળી પડવાનો સંભવ રહે એમ ઘણાનું કહેવું ખરૂં છે. સંયુક્ત પ્રાંતો, આસામ અને બિહાર તથા ઓરિસ્સાની સરકારે આ લાયકાત વિષે ભાર દઇને માગણી કરી નહતી. પણ મુબઇ બંગાળ, પંજાબ અને મદ્રાસની સરકારે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે જેઓ જે ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ થવા ઇચ્છતા હોય તેઓ તે ક્ષેત્રના જ રહીશ ન હોય તો તેમને ઉમેદવાર તરીકે દાખલ કીધાથી નવા મતદારોનાં હક્કને ધોકો પહોંચવાનો ભય રહે છે. જીલ્લાવાર મતદારોનું બંધારણ કરવાનો એક હેતુ એ છે કે, એથી સ્થાનિક હિતની બાબતોની હાજતોની અને વસ્તુસ્થિતિની જેમને જાણ હોય અને જેઓ આવી બાબતોનું ખરૂ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય એવા લોકોને ઉમેદવારી કરવાનું ઉત્તેજન મળે; વળી આજ સુધી રાજકીય બાબતોમાં કંઇ સરખો પણ ન જાણનારા ગામડાંના લોકો આવી રીતની ઉમેદવારી કરતા થાય એવી તકને બહારથી ઉમેદવારી કરવા આવતા લોકોને લીધે ધોકો પહોંચે, એ પણ ખરૂ. પરિણામે મતાધિકારથી જે કેળવણીના સંસ્કાર થવાનો સંભવ રહે છે તે નાબુદ થઇ જાય; અને પ્રાંતિક ધારાસભાને પ્રતિનિધિત્વ વાળી કરવા જતાં ઉલટું પ્રતિનિધિત્વ લુપ્ત થઇ જાય એ બને એમ છે આવું પણ કેટલાકનું મન છે. આ ચર્ચાસ્પદ વિષય ઉપર બહુ વિચાર કીધા પછી કમિટીએ એવું નક્કી કીધુ છે કે મુબાઇ, પંજાબ અને મધ્ય પ્રાંતો એ ત્રણ પ્રાંતોમાં આ બંધન દાખલ કરવું, પણ બાકીના પ્રાંતોમાં ને દાખલ કરવું નહિ. આ બાબતમાં અમને પોતાને તો એમ લાગે છે કે કમિટીએ બહુમતિથી આ લાયકાત વિષે જે નિર્ણય આપ્યો છે તેમાં કમિટીની ભૂલ થાય છે. સર ફ્રાંક સ્લાય, મી. હેઇલી અને મી. હોગ એ ત્રણ જણે એમ કહ્યું હતું કે આ બંધન બધા પ્રાંતોમાં લાગુ પાડવું જોઇએ. અમારૂં એવું ધારવું છે કે સ્થાનિક લોકો જ પોતાના ક્ષેત્ર માટે ઉમેદવારી કરી શકે એ બંધન આકરૂં છે. કોઇ માણસને બીજા ક્ષેત્રમાં ઉમેદવારી કરવી હશે તો તે માણસને પ્રાંતમાં જઇને ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ વગેરેથી પૂરેપૂરો વાકેફગાર થવું પડશે. પોતે જે ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભો થવા માગતો હોય તે પ્રાંતની બધી હકીકતોથી જ્યાં સુધી પોતે પૂરેપૂરો જાણકાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી કોઇ માણસ ઉમેદવારી કરવા ઉભો થાયજ નહિ એ તો સાધારણ અક્કલથી પણ સમજી શકાય તેમ છે, અને પોતાના જ ક્ષેત્રની વસ્તુસ્થિતિ જ માણસ પૂરો જાણકાર હોઇ શકે ને બીજા ક્ષેત્રની વસ્તુસ્થિતિથી નજ હોઇ શકે એવો કોઇ નિયમ નથી. આથી આ જાતનું બંધન બીન

જરૂરી અને હરકત કર્તા છે એટલા માટે તે દૂર કરાવવાને આપણે વેગભરી ચળવળ કરવી પડશે. ઉમેદવારની આ લાયકાત ઉપરાંત બીજી લાયકાતો શી ગણી છે તે જરા જોઇ લઈશું.

ઉમેદવારોની લાયકાત.

જે માણસ

(અ) બ્રિટિશ પ્રજા કે હિન્દમાંના કોઈ દેશી રાજ્યની પ્રજા ન હોય, અથવા

(બ) અમલદાર હોય અથવા

(ક) સ્ત્રી હોય, અથવા

(ડ) મોભાદાર કોરટે જેના મગજની સ્થિતિ વિષે ખરાબ મત આપ્યો હોય, અથવા

(ઇ) ૨૫ વર્ષ કરતાં ઓછી ઉમ્મરનો હોય, અથવા

(ફ) સર્ટિફીકેટ વિનાનો દેવાદાર કે અણછૂટેલો ઇન્સોલ્વન્ટ હોય, અથવા

(ગ) ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલના મતે જે સંયોગોમાં નૈતિક અધોગતિ ગણાય તે સંયોગોમાં,

(૧) સરકારી નોકરીમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો હોય, કે (૨) ફોજદારી કોરટે જેને કેદની સજા કીધી હોય (આવી સજા પાછળથી ફેરવી નાખવામાં આવી ન હોય, કે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી ન હોય, કે ગુન્હેગારને માફી ન આપવામાં આવી હોય તો,) અથવા

(હ) કોઇપણ મોભાદાર કોરટના હુકમથી કાયદાનું કામ કરનાર વકીલ તરીકે બાતલ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા જેને તે કામ મુલતવી રાખવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા

(જ) જે મતક્ષેત્ર માટે તે ઉમેદવારી કરતા હોય તેમાં મતદાર તરીકે જો રજીસ્ટર ન થયો હોય

તેવો માણસ જ પ્રાંતિક ધારાસભાના સભાસદ થવાને ઉભા થવાને નાલાયક ગણાશે.

ગ્રામક્ષેત્ર.

ઉપર પ્રમાણે શહેરોમાંના મતદારોની લાયકાતો જોયા પછી હવે આપણે ગામડાંનાં ક્ષેત્રોમાં મતદારોની જે લાયકાતો ગણી છે તે જોઈ જઇએ.

૨. જે માણસ એ ક્ષેત્રનો રહેવાશી હોય, અને

(અ) પોતાના જ હક્કથી કે ભાડુત તરીકે

(અ) પંચમહાલ અને રત્નાગીરી જીલ્લામાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૬ જેટલી જમીન મહેસુલની, અથવા

(આ) ખુદ ઇલાકામાં બીજે ઠેકાણે આવેલા જીલ્લામાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૨) જેટલી જમીન મહેસુલની અંકાયલી કે અંકાય એવી કિંમત વાળી પરમાલીકીની કે આપમાલીકી જમીન ધરાવતો હોય, અથવા

(ખ) સિંધ દેશમાં ભાડુત તરીકે નહિ પણ બીજી કોઇ રીતે જમીન ધરાવતો હોય અને જે જમીન ઉપર મતદારોનું પત્રક તૈયાર કરવા પહેલાંના પાંચ વર્ષ દરમ્યાન કોઇ પણ વર્ષે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૨ જેટલી અથવા ઉપલા સિંધની સરહદના જીલ્લામાં ઓછા ઓછા રૂ. ૧૬ જેટલી જમીન મહેસુલ ભરવામાં આવી હોય, અથવા

(ક) જે આવક વેરો ભરતો હોય, અથવા

(ડ) હિન્દી લશકરનો રીટાયર થયલો કે પેન્શન ખાતો (કમિશન્ડ કે નોન–કમિશન્ડ) અમલદાર હોય

તેવા માણસને મત આપવાના અધિકાર આપવામાં આવશે એવી ભલામણ આ કમિટીએ કીધી છે. એવી રીતે જોવા જઇએ તો આ વિભાગમાં પણ વધારે છૂટને સ્થાન ગંડ છે પણ નહિ મામા કરતાં કાણા મામા સારા એ ન્યાયે કમિટીની દરખાસ્તો કાંઇ ખોટી કે વખોડી કાઢવા જેવી નથી.

ત્યારે આ પ્રમાણેની લાયકાતો વાળા માણસો આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગણતાં કમિટીએ વસ્તી અને મતદારોની સંખ્યાનો કોઠો તૈયાર કીધો છે તે નીચે મુજબનો છેઃ—

પ્રાંત.	કુલ વસ્તી.	શહેરના મતદારો.	ગામડાંના મતદારો.	કુલ મતદારો.
મદ્રાસ	૩૯,૮૨૭,૮૮૫	૩૨,૦૦૦	૫૧૦,૦૦૦	૫૪૨,૦૦૦
મુંબાઇ	૧૯,૫૮૦,૩૧૨	૧૪૯,૦૦૦	૫૦૪,૦૦૦	૬૫૩,૦૦૦
બંગાળા	૪૫,૦૬૩,૬૯૭	૧૦૬,૦૦૦	૧,૧૨૨,૦૦૦	૧,૨૨૮,૦૦૦
સંયુક્ત પ્રાંતો... ...	૪૭,૧૮૨,૦૪૪	૬૪,૫૦૦	૧,૪૧૯,૦૦૦	૧,૪૮૩,૫૦૦
પંજાબ	૧૯,૫૬૫,૦૧૩	૭૭,૦૦૦	૧૬૦,૦૦૦	૨૩૭,૦૦૦
બિહાર અને ઓરીસા...	૩૨,૪૪૫,૪૬૧	૫૮,૫૦૦	૫૧૭,૫૦૦	૫૭૬,૦૦૦
મધ્ય પ્રાંતો	૧૨,૨૬૯,૬૩૮	૩૯,૫૦૦	૧૨૦,૦૦૦	૧૫૯,૦૦૦
આસામ	૬,૦૦૦,૦૦૦	..	...	૪૦૦,૦૦૦

આ પ્રમાણે મતદારોની સંખ્યાનો કોઠો તપાસ્યો એટલે પછી બીજા કોને કોને ચુંટણીમાં ઉભા થવાના અધિકાર મળવાના છે તે જોવાનું રહે છે.

૩. યુરોપીયન મતદાર મંડળ.

જે માણસ યુરોપીયન હશે અને મતક્ષેત્રનો રહીશ હશે તથા શહેરના કે ગામડાના મતક્ષેત્ર માટે જણાવેલી લાયકાતો ધરાવતો હશે તેવા યુરોપીઅનને મતદારોના પત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવશે. મુંબાઇ શહેર માટે એક અને બાકીના આખા ઇલાકાને માટે બીજો એક અથવા બે યુરોપીઅન ઇસમોને જગ્યા મળશે.

૪. જમીનદારોનાં મતદાર મંડળ.

આ ઇલાકામાં આવાં ત્રણ મંડલ થશે. એક તો દક્ષિણના સરદારો માટે, બીજું

ગુજરાતના સરદારો માટે અને ત્રીજું સિંધના જાગીરદારો અને જમીનદારો માટે. ત્યારે અહીં પાછો સવાલ ઉભો થાય છે કે આ ચુંટણી કરવાનો હક્ક કોને મળશે ? તો તેના જવાબમાં જણાવેલુ છે કે, મુંબાઇ સરકારના પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના તા. ૨૩ જુલાઇ ૧૮૬૭ના ઠરાવ નંબર ૨૩૬૩ મુજબ જે નામોની યાદી બહાર પાડવામાં આવેલી હતી તેમાં જેમનો સમાવેશ થતો હોય એવા દક્ષિણના સરદારો પોતામાંથી ચુંટણી કરી શકશે. વળી, મુંબાઇ સરકારના પોલિટિકલ ડીપાર્ટમેન્ટના તા. ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬ ઠરાવ નંબર ૬૨૬૫ મુજબ જે નામોની યાદી બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં જેમનો સમાવેશ થતો હોય એવા ગુજરાતના સરદારો પોતામાંથી ચુંટણી કરી શકશે. આમ બે જગ્યાઓ માટેની ચુંટણીનો કોયડો નીકળ્યો. હવે ત્રીજી જગ્યા માટેની ચુંટણીનો સવાલ રહ્યો. એને માટે એવું જણાવ્યું છે કે—

(અ) સિંધમાં પહેલા અને બીજા વર્ગના જાગીરદારો, તથા

(બ) સિંધમાં મતદારોનું પત્રક તૈયાર થાય તે અગાઉનાં ત્રણ વર્ષો માટે જે જમીનદારોએ સાધારણ જમીન મહેસુલ તરીકે દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા રૂ ૧,૦૦૦ રૂપીઆ ભર્યા હોય એવા જમીનદારો ત્રીજી જગ્યા માટે પોતામાંથી ચુંટણી કરી શકશે. એટલે કોઇ પણ મતક્ષેત્રમાં કોઇ પણ જમીનદાર એક કરતાં વધારે મત આપી શકશે નહિ એ ખુલ્લું છે: પછી ભલેને ઉપર જણાવેલી લાયકાતો પૈકી એક કરતાં વધારે લાયકાત તે ધરાવતો હોય.

૫. યુનિવર્સીટીનું મતદાર મંડળ.

જેઓનું રહેઠાણ હિન્દુસ્તાનમાં હોય એવા મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટના સભાસદો તથા તેના ઓનરરી ફેલો મુંબાઇ યુનિવર્સિટીનો પ્રતિનિધિ પોતામાંથી ચુંટી શકશે.

૬. વેપારઉદ્યોગનાં મતદાર મંડળ.

આ મંડળોની ગોઠવણી નીચે પ્રમાણે થઇ શકે:—

નામ.	ચુંટાયલા પ્રતિનિધિની સંખ્યા.
મુંબાઇ ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ ...	૨
કરાંચી ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ ...	૧
બોમ્બે ટ્રેડર્સ એસોસિયેશન ...	૧
બોમ્બે મિલઓનર્સ એસોસિયેશન ...	૧
અમદાવાદ મિલઓનર્સ એસોસિયેશન ...	૧
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટસ ચેમ્બર એન્ડ બ્યુરો ...	૧

આ ઉપરાંત રૂના વેપાર માટેનો એક પ્રતિનિધિ ચુંટાશે એવી ગોઠવણ રાખી છે પણ તેને માટે એવી શરત દાખલ કરવામાં આવી છે કે જો ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલની

એવી ખાત્રી થાય કે રૂના વેપારનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વના ધરાવનારી મધ્યસ્થ એસોસિએશન સ્થપાઇ છે અને તેને ચુંટણીને હક્ક આપવામાં હરકત આવે એમ નથી તો પછી તેવી એસોસિએયનને આવો હક અપવામાં આવનાર છે ત્યાં સુધી તો નીમણુંક-થી આ વેપારના પ્રતિનિધિને સ્થાન આપવામાં આવશે. આપણે ઇચ્છીશું કે આપણા ઇલાકામાં રૂનો વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે તો આવી કોટન એસોસિએશન સ્થાપીને રૂના વેપારીઓ પોતાના ધંધાની આબાદી માટે પતીનિધિત્વ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરશે

જાતીય પ્રતિનિધિત્વ.

હવે આપણે જાતીય પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્નમાં લઇશું. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં લખનૌ ખાતે મળેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસની તથા ઑલ-ઇન્ડિયા મુસ્લીમ લીગની સંયુક્ત બેઠકના બન્ને પક્ષોના રાજકીય પ્રતિનિધિઓએ જે સૂચના રજુ કરી હતી અને સુધારાના અહેવાલના ૧૬૩ મા ફકરામાં જેને વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સૂચનાને આધારે આ કમિટીએ મુસલમાન લોકોના જાતીય પ્રતિનિધિત્વને બહાલી આપી છે બંગાળા અને પંજાબ સિવાયના બીજા બધા પ્રાંતોમાં મુસલમાન લોકોની વસ્તી ઓછી છે તેમ તેમના મતદારો પણ જુજ છે બંગાળામાં અને પંજાબમાં મુસલમાન લોકોની વસ્તી વધારે છે તો તેમના મતદારોની સંખ્યા ઓછી છે એકંદરે જોતાં મુસલમાનોને પ્રતિનિધિત્વનો ખાસ હક્ક આપવો જોઇએ એવી ઘણા સ્થાનેથી જબરી માગણી થઇ હતી તેને આ કમિટીએ મંજુર રાખી છે.

પંજાબમાં શીખ લોકો માટે પણ પ્રતિનિધિ મોકલવાની ખાસ મંજુરી આપવામા આવી છે. કમિટીએ તેમનુ જુદુ મતપત્રક બનાવવાની તથા તેમનુ જુદુ મતદારમંડળ ઉભ કરવાની ભલામણ કરી છે. વળી ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયન, યુરોપીયન અને એંગ્લો-ઇન્ડિયન લોકો માટે પણ જુદા જાતીય મતદારમંડળો સ્થાપવા માટે કમિટીએ ભલામણ કીધી છે. આ બધું ખાસ કરીને આપણા ઇલાકાને લગતું ન હોવાથી આપણે તેમા વધારે ઉંડા ઉતરીશું નહિ. બંગાળાના અને આસામના મહિષ્યો, કલકત્તાના મારવાડીઓ, મધ્યપ્રાંતના મહાર લોકો, મદ્રાસના ઉરીઆ લોકો મુંબાઇના પારસી લોકો વગેરે નાની નાની જાતોએ પણ જાતીય પ્રતિનિધિત્વ માટે માગણી કીધી હતી પણ તેને બહાલી આપવામાં આવી નથી એ જોઇ સંતોષ થાય છે. નામદાર હિંદી વજીરે અને આપણા નામદાર વાઇસરોયે પોતાના સંયુક્ત અહેવાલના ૨૨૬ મા ફકરામાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે માત્ર સંખ્યાના અસાધારણ દબાણને લીધે ચુંટણીનું તંત્ર પડી ભાંગે એવો અસાધારણ વધારો કરવાથી દૂર રહેવું એ ઇચ્છવાજોગ છે. એ સૂચનાને આધારે પણ કમિટીનું આ વલણ આવકારદાયક લાગે છે. વળી, મદ્રાસના અબ્રાહ્મણ લોકોના પ્રતિનિધિત્વનો સવાલ પણ ઘણા જુના વખતનો અને ચર્ચાસ્પદ છે. એ સવાલને પણ કમિટીએ ઉડાવી દીધો છે તેને પરિણામે મદ્રાસના એ અબ્રાહ્મણ લોકોની ઉંચી આશાઓ પડી ભાંગી છે. આ બાબતમાં લાંબી ચર્ચા કરવી એ યોગ્ય ધાર્યું નથી.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓનું બંધારણ.

ઉપર પ્રમાણે મતદારો તથા ઉમેદવારો, મતક્ષેત્રો તથા મતપત્રકો વગેરે બાબ-

તેની તપસીલદાર તપાસ કર્યા પછી હવે આપણે છેવટે પ્રાંતિક ધારાસભાઓના બંધારણ વિષે આંકડા સાથેનો કોઠો આપવાને શક્તિમાન થઇશું. કમિટીએ બધી બાજુનો વિચાર કરીને નીચે મુજબનો કોઠો તૈયાર કીધો છે. તેમાં ખાસ જોવાનું એ છે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં સંખ્યા બધે ઠેકાણે સરખી રીતે જાળવવાનું બની શક્યું નથી ને બની શકે પણ નહિ. પ્રાંત પ્રાંતે સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે. આથી બની શકે તેટલું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ દરેક પ્રાંતને મળી શકે એવી રીતે નીચે મુજબની ધારાસભાની જગ્યાઓની ગોઠવણ કરવાની ભલામણ કમિટીએ કીધી છેઃ—

પ્રાંત.	સામાન્ય. જનતાર.		જમીનદારો.	યુનિવર્સિટી.	[illegible]	[illegible]	અમલદારો.	કુલ.
મદ્રાસ	૬૧	૨૮	૭	૨	૬	૬	૨૯	૧૩૮
મુંબાઇ ..	૪૬	૨૯	૩	૨	૮	૬	૧૮	૧૧૧
બંગાળા	૪૧	૨૭	૫	૨	૧૫	૫	૨૦	૧૨૦
સંયુક્ત પ્રાંતો ...	૫૩	૨૮	૬	૧	૩	૫	૧૮	૧૧૦
પંજાબ	૧૮	૨૬	૪	૧	૨	૬	૧૬	૮
બિહાર અને ઓરિસા.	૪૬	૧૮	૫	૧	૩	૯	૧૬	૯
મધ્યપ્રાંતો ...	૪૦	૭	૨	૧	૨	૫	૧૨	૭
આસામ. . . .	૧૯	૧૦	૨	...	૬	૫	૯	૫

અહીં તો માત્ર મુંબાઈ ઇલાકાની વિગતો તપસીલવાર તપાસવાનો આપણો ઇરાદો છે.વાથી મુંબાઇ ઇલાકા માટે જે નવી પ્રાંતિક ધારાસભાની યોજના આ કમિટીએ રજુ કરી છે તે તપસીલો આપણે અહીં ઉતારીશું. ઉપરના કોઠામાં જોવાથી જણાશે કે મુંબાઇ ઇલાકા માટે જુદી જુદી જાતની જગ્યાઓ મળીને કુલ ૧૧૧ જગ્યાઓ નિયત કીધી છે. તેની વિગત આ પ્રમાણે છે તે આપણે જોવાનું છેઃ—

મુંબાઇની પ્રાંતિક ધારાસભાનું બંધારણ.

સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ—શહેરના	૧૧
સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ—ગામડાંના	૩૫
	૪૬
પ્રતિનિધિઓ—શહેરના	૫
પ્રતિનિધિઓ—ગામડાંના	૨૨
	૨૭
યુરોપીઅન સભાસદો	૨
જમીનદાર સભાસદો	
યુનિવર્સિટીના સભાસદો	

વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતે પ્રતિનિધિઓ—

મુંબાઇ ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ	૨
કરાંચી ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ	૧
મુંબાઇ ટ્રેઇડ્ઝ એસોસિએશન...	૧
મુંબાઇ મિલઓનર્સ એસોસિએશન	૧
અમદાવાદ મિલઓનર્સ એસોસિએશન	૧
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર ઍન્ડ બ્યુરો	૧
કૉટન એસોસિએશન	૧
	૮

નીમવાના સભાસદો—

(૧) ઍંગ્લો-ઇન્ડિયનો	૫
(૨) ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયનો	૧
(૩) પછાત વર્ગો	૧
(૪) મજુર વર્ગ	૧
(૫) બીજાઓ	૮
	૧૬

અમલદારો—

હોદ્દાદાર	૪
નીમાએલા...	૧૪
	૧૮

આની અંદર ગવર્નર પોતે કોઇ વિષયને માટે વધારેમાં વધારે આધારભૂત ગણાય એવા (સરકારી કે બિનસરકારી) ઇસમોને નીમી શકે તે ઉમેરાય ૩

એકંદરે ૧૧૩

ગવર્નર તથા કાર્યકારિણી કાઉન્સિલના બે સભાસદો અને ઍડવોકેટ જનરલ હોદ્દાની રૂએ સભાસદો ગણાશે.

[૨] હિન્દી ધારામંડળ.

એ પ્રમાણે પ્રાંતિક ધારાસભા વિષે મુખ્યત્વે કરીને મુંબાઇ ઇલાકાને ઉદ્દેશીને વિચાર તથા તપાસ કીધા પછી હવે આપણે કમિટીના બીજા કાર્ય તરફ વળીશું. કમીટીનું બીજું કાર્ય હિન્દી ધારામંડલ વિષે ભલામણો રજુ કરવાનું હતું. આ હિન્દી ધારામંડળ વિષે વિચાર કરતાં આપણે ત્રણ જાતની તપસીલો જોવી પડશે કારણ કે એમ કીધાથી જ મૂળ વસ્તુસ્થિતિ અને નવી યોજવા ધારેલી વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચેના

તફાવત દેખાઇ આવે એમ છે. એ ત્રણ તપસીલો કઇ કઇ તો કે (૧) હાલની વડી ધારાસભાનું બંધારણ (૨) સુધારાના અહેવાલમાં જેની દરખાસ્ત રજુ કરેલી છે તે નવું હિન્દી ધારામંડળ અને (૩) આ કમિટીએ જે જાતનું હિન્દી ધારામંડળ સૂચવ્યું છે તે. ત્યારે શરૂઆતમાં આપણે હાલની વડી ધારાસભાનું બંધારણ તપાસીશું:—

હાલની વડી ધારાસભાનું બંધારણ.

હોદ્દાની રૂએ નીમાતા સભાસદ	૪
જે પ્રાંતમાં વડી ધારાસભા મળતી હોય તે પ્રાંતનો ઉપરી અધિકારી. ...	૧
નીમાયલા સભાસદો—જેમાંના વધારેમાં વધારે ૨૮ સભાસદો સરકારી હશે, અને ત્રણ બિન સરકારી હશે એ ત્રણ સભાસદો (૧) હિન્દી વેપારી વર્ગ (૨) પંજાબના મુસલમાન પ્રજા અને (૩) પંજાબના જમીનદારો એ ત્રણનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે.	૩૬
ચૂંટાયલા સભાસદો	૨૭
કુલ...	૬૮
અથવા ગવર્નર જનરલને સાથે ગણી લેતાં.	૬૯

મતક્ષેત્રોની તથા ચૂંટણીદારોની સંખ્યાની વિગત.

		પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા.	ચૂંટણી દારોની સંખ્યા
(૧)	મદ્રાસના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	૨	૨૬
(૨)	મુંબાઇના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	૨	૩૫
(૩)	બંગાળાના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	૨	૩૪
(૪)	આગ્રા—આઉધના સંયુક્ત પ્રાંતોના લેફટેનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો	૨	૨૨
(૫)	પંજાબના લેફટેનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો.	૧	૧૫
(૬)	બર્માના લેફટેનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો.	૧	૯
(૭)	બિહાર—ઓરિસાના લેફટેનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી વધારાના સભાસદો	૧	૨૫
(૮)	આસામના કમિશનરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો...	૧	૧૫
(૯)	મધ્યપ્રાંતોના ચીફ કમિશનરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી સભાસદો	૧	૧૪
(૧૦)	મદ્રાસ ઇલાકાના જમીનદારો	૧	૧૨૬
(૧૧)	મુંબાઇ ઇલાકાના જમીનદારો	૧	૧,૨૧૯

(૧૨)	બંગાળા ઇલાકાના જમીનદારો	૧	૩૩૬
(૧૩)	સંયુક્ત પ્રાંતોના જમીનદારો	૧	૫૮૬
(૧૪)	બિહાર ઓરિસાના જમીનદારો	૧	૧૦૯
(૧૫)	મધ્ય પ્રાંતોના જમીનદારો	૧	૮૦
(૧૬)	મદ્રાસ ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૫૮૮
(૧૭)	મુંબાઇ ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૮
(૧૮)	બંગાળા ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૩૯૯
(૧૯)	સંયુક્ત પ્રાંતોના મુસલમાનો	૧	૬૫૦
(૨૦)	બિહાર ઓરિસાના મુસલમાનો	૧	૩૦૬
(૨૧)	બંગાળાની ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ	૧	૧૮૦
(૨૨)	મુંબાઇની ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ	૧	૧૧૯

આ ઉપરાંત પેટા કલમ (૧૭) માં જણાવેલા વર્ગના મુસલમાન સભાસદો પેટા કલમ (૧૮) માં જણાવેલા વર્ગની સાથે એકાંતરે એક સભાસદ ચૂંટે છે.

સુધારાનાં અહેવાલ મુજબની યોજના.

ઉપર પ્રમાણેનું હાલની વડી ધારાસભાનું બંધારણ જોયા પછી હવે આપણે સુધારાના અહેવાલમાં સૂચવેલી યોજના તપાસીશું. શરૂઆતમાં તો તે અહેવાલના ૨૭૩ થી ૨૭૫ સુધીના ફકરામાં જણાવ્યા પ્રમાણે હાલની વડી ધારાસભા રદ થાય છે ને તેને સ્થાને નવું હિંદી ધારામંડળ સ્થપાય છે. તેના આશરે ૧૦૦ સભાસદો રહેશે. એ પૈકી બે તૃતીયાંશ સભાસદો ચૂંટાશે અને એક તૃતીયાંશ સભાસદોને ગવર્નર જનરલ નીમશે. આ નીમાયલા સભાસદો પૈકી ઓછામાં ઓછા એક તૃતીયાંશ જેટલા સભાસદો બિન સરકારી રહેશે અને તેઓ ઓછી સંખ્યાવાળી કોમ કે મંડળના હિતનું પ્રતિનિધિત્વ સાચવવાના ઇરાદાથી નીમાશે. ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં મુસલમાનોનું જાતીય પ્રતિનિધિત્વ ઉક્ત અહેવાલ કબૂલ રાખે છે તેમજ પંજાબના સિખ લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ પણ બહાલ રાખે છે. ચૂંટાયલા સભાસદોની વહેંચણી નીચે મુજબ કરવાની સૂચના કીધી છેઃ—

પ્રાંતનુ નામ.	પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા.	પ્રાંતનુ નામ.	સંખ્યા.
	૧૧	સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૦
મદ્રાસ	૧૧	મધ્ય પ્રાંતો	૫
બંગાળ	૧	બર્મા	૩
જાબ	૭	આસામ	૨
બિહાર અને ઓરિસા	૭	દિલ્હી	૧

આમાં એવી ધારણા સુધારાના અહેવાલના રચનારા નામદારોએ રાખી છે કે યુરોપીઅન તથા હિન્દી વેપાર માટે તેમ જ મોટા જમીનદારો માટે આ સંખ્યામાં ખાસ પ્રતિનિધિત્વની ગોઠવણ થવી જોઇએ.

અનાધિકાર વિષેની કમિટીની યોજના.

આમ જુદા જુદા મંડલો અને વર્ગોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું એ કાંઇ સહેલી વાત નથી. તેમ જ સામાન્ય મતક્ષેત્રોના પ્રતિનિધિત્વ ઉપરાંત મુસલમાન અને હકીમ લોકોને જરૂરનું જાતીય પ્રતિનિધિત્વ આપવું એ પણ કાંઈ સહેલું નથી. અહેવાલમાંની યોજના પ્રમાણે અમલ કીધાથી કાં તો દરેક પ્રાંત માટે સૂચવેલી જગ્યાઓના પ્રમાણને આચકો આવે છે, અથવા તો ચૂંટાવાના સભાસદોની કુલ સંખ્યા વધી પડે છે. દેખીતી રીતે, સૂચવેલા જગ્યાઓના પ્રમાણને ધોકો પહોંચે એ ઇચ્છવાજોગ ન હોવાથી આ મતાધિકાર વિષે નીમાયલી કમિટીએ ચૂંટાયલી જગ્યાઓની કુલ સંખ્યામાં વધારો થવા દેવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. આથી સુધારાના અહેવાલમાં ચૂંટવાની ૬૮ જગ્યાઓને સ્થાને આ કમિટી ૮૦ જગ્યાઓની ભલામણ કરે છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

પ્રાંત.	સામાન્ય	જાતીય.		જમીનદારો.			યુરોપીઅન વેપારીઓ	હિન્દી વેપારીઓ.	કુલ.
		મુસલમાન.	શીખ	હિન્દુ	મુસલમાન.	શીખ.			
મદ્રાસ. ..	૭	૨	...	૧	...	...	૧	૧	૧૨
મુંબાઇ. ..	૮	૩	...	૧	૧	...	૧	૨	૧૬
બંગાળા. ..	૫	૩	...	૧	૧	...	૨	૧	૧૩
સંયુક્ત પ્રાંતો. ..	૬	૩	...	૧	૧	...	૧	...	૧૨
પંજાબ. ...	૨	૪	૧	...	૧	૧	...	...	૯
બિહાર-ઓરિસા	૬	૨	...	૧	...	...	...	...	૯
મધ્ય પ્રાંતો ...	૪	૧	...	...	...	...	...	...	૫
આસામ. ...	૧	૧	...	...	...	...	૧	...	૩
દિલ્હી. ...	૧	...	...	...	...	...	...	...	૧

બર્મા માટે અનામત...... ૪

એકંદરે...... ૮૦

અર્થાત્ મતાધિકાર વિષે નિમાયલી આ કમિટીની યોજના પ્રમાણે જોતાં નવા હિન્દી ધારાસભાનું બંધારણ નીચે પ્રમાણેનું રહેશે:—

ચૂંટાયલા સભાસદો...		૮૦
નીમવાના સભાસદો...		૧૪
અમલદારો—		
હોદ્દાવાળા સભાસદો...	૭	૨૬
નીમાએલા....	૧૯	
		૧૨૦

અથવા ગવર્નર જનરલને સાથે ગણતાં. ૧૨૧

રાજસભા.

હિંદી ધારામંડળમાં અજાક્ય સભાસદોની વધુમતિ હોવાથી ત્યાં સરકાર ધારેલા કાયદો પસાર ન કરાવી શકે તે માટે બીજી સભા—રાજસભા (Council of State) રીપોર્ટમાં યોજવામાં આવી છે. આ સભા તો સરકારનો નિર્ણય બરાબર અમલમાં મુકી શકે તે માટે હાલની પ્રાંતિક ધારાસભાઓની માફક માત્ર બીન અમલદાર સભાસદોની જ નહિ પણ અમલદારોની જ વધુ સંખ્યા તેમાં હોવી જોઇએઃ તે મુજબ રીપોર્ટમાં સુચવ્યું હતું કે રાજસભામાં ૨૧ ચુંટાયલા અને ૪ નીમાયલા મળીને ૨૫ બીન અમ-અમલદાર સભ્યો અને ૨૫ અમલદારો મળીને કુલ ૫૦ સભાસદો હોવા જોઇએ. આ-માંથી ચારે બીન અમલદાર સભાસદો ચુંટાયલા સભાસદોની તરફ મત આપે તો પણ ૨૫ અમલદાર અને વાઇસરોય મળીને ૨૬ ગૃહસ્થો સરકારની ધારણા બર લાવી શકે. આ એકવીસ પૈકી પંદર જુદી જુદી ધારાસભાના બીન અમલદાર સભાસદો તરફથી ચુંટાવા જોઇએ—બ્રહ્મદેશ, મધ્ય પ્રાંત અને આસામમાંથી એકેક અને બાકીના તમામ-માંથી બે બે ચુંટાય અને મુસલમાન જમીનદારો અને વેપારી મંડળો એ દરેક તરફથી બબ્બે નીમાય એમ રીપોર્ટમાં સુચવ્યું છે.

આ વિષે કમિટીની વિગતવાર દરખાસ્ત નીચેના કોઠામાં જોવામાં આવશેઃ—

પ્રાંત.	સામાન્ય સભાસદો તરફથી	મુસલમાન સભાસદો તરફથી	શીખ.	જમીનદારો.	કુલ.
મદ્રાસ. ...	૨	૧	...	...	૩
મુંબાઇ. ...	૨	૧	...	...	૩
બંગાળા. ..	૨	૧	..	૧/૨	૩ ૧/૨
સંયુક્ત પ્રાંત. ..	૧	૧	...	૧	૩
પંજાબ. ...	૧	૧	૧	...	૩
બીહાર અને ઓરિસા. ...	૧	૧	...	૧/૨	૨ ૧/૨
મધ્ય પ્રાંત. ...	૧	૧/૨	...	...	૧ ૧/૨
આસામ. ...	૧	૧/૨	...	...	૧ ૧/૨
કુલ. ...	૧૧	૭	૧	૨	૨૧

* જ્યાં ૧/૨ સભાસદ ચુંટવાનું જણાવ્યું છે તે પ્રાંતોમાંથી એકેક વર્ષને અંતરે એક સભાસદ ચુંટશે એમ સમજવું.

આમાં યુરોપીયન વેપારી મંડળો તરફથી બે અને બ્રહ્મદેશ તરફથી એક ઉમેરવામાં આવે તો ચુંટાયલા સભાસદોની કુલ સંખ્યા ચોવીસની થાય છે. આમ રીપોર્ટની અને કમીટીની સૂચનાઓ વચ્ચે ઘણું અંતર જોવામાં આવે છે. ચુંટવાના એકવીસ સભાસદો પૈકી પંદર ધારાસભાના તમામ સભાસદો તરફથી ચુંટવાનું રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે, ત્યારે અહીંઆ કુલ ચોવીસ પૈકી માત્ર અગીયાર જ આમ ચુંટાવવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે. આમ સામાન્ય મતદારો તરફથી આશરે સીત્તેર ટકા જેટલા સભાસદને બદલે માત્ર પચાસ ટકા ચુંટાવવાની કમીટી સૂચના કરે છે. બીજી પાસ એકવીસમાંથી ફક્ત બેજ સભાસદોને આખા હિંદમાંથી મુસલમાન કોમના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટાવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરી છે, ત્યારે કમીટી ચોવીસમાંથી સાત ગૃહસ્થોને બધા પ્રાંતોના મુસલમાન સભાસદો તરફથી ચુંટાવવાનો આશય રાખ્યો છે. અલબત એમ કહી શકાય કે લખનૌની સંધી મુજબ ૩૩ ટકા જેટલા મુસલમાનો ચુંટાવા જોઇએ એટલે આ પ્રમાણ વધારે નથી. પણ આ સભાનાં ખાસ લક્ષણો વિચારતાં આ પ્રમાણને અહીંઆં પણ ચુસ્તપણે પાળવામાં ન આવ્યું હોત તો ગંભીર અન્યાય ન થાત. આ ઉપરાંત બીજી એ બાબત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે કે જ્યારે મુસલમાનોનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ જાળવવા માટે રીપોર્ટમાં સૂચવેલી સંખ્યાઓમાં જરૂરી જણાતા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે, ત્યારે વેપારી મંડળો તરફથી બેજ ગૃહસ્થોને ચુંટાવવાની મુળ દરખાસ્ત અહીંઆં કાયમ રાખવામાં આવી છે. અમને જોઇને વિશેષ આશ્ચર્ય થાય છે કે બંને ગૃહસ્થોને અંગ્રેજી વેપારી મંડળો તરફથી જ ચુંટાવવાની દરખાસ્ત કમીટીએ કરી છે; જ્યારે આપણે ખાત્રીથી એમ માની શકીએ કે રીપોર્ટના લેખકોનો આશય એકને હિંદી વેપારી મંડળ તરફથી અને એકને અંગ્રેજી વેપારી મંડળ તરફથી ચુંટાવવાનો આશય હશે. આ ત્રણે બાબતોમાં કમીટીએ સૂચવેલા સંખ્યાપ્રમાણમાં સુધારા કરાવવાની જરૂર છે.

૨૧ ને બદલે ૨૪ સભાસદોની ચુંટણીની સુચના કમીટીએ કરી છે. અટલે તેને અનુસરીને નીમવાના શભાસદોનું પ્રમાણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે. ત્યારે અમલદારોની સંખ્યા સ્વાભાવિક રીતે ૨૮ નાં કરવામાં આવી છે. આમ કુલ ૫૦ ને બદલે ૫૬ સભાસદોની રાજસભા બનશે.

આ સભાની ચુંટણી માટે પણ દરેક પ્રાન્તમાંથી સામાન્ય મતદારમંડળો તરફથી સીધી ચુંટણી કરાવવાનું અશક્યજ છે. એટલે અહીઆં પણ હિંદી ધારાસભાની માફક દરેક પ્રાન્તની ધારાસભાના બીન અમલદાર અથવા કોમી સભાસદો તરફથી ચુંટણી કરાવવાની સૂચના કરવામાં આવી છે. માત્ર જમીનદારોના સબંધમાં જેમને પ્રાન્તિક ધારાસભામાં ખાસ પ્રતિનિધિ નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય તેમને અહીંઆં પણ ચુંટણીનો હક આપવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. જેઓ પ્રાન્તિક ધારાસભાના સભાસદ થવાને લાયક હોય તેઓ આ સભાના પણ સભાસદ થઇ શકશે.

આ કમીટીની સૂચનાઓ વિષે વિગતમાં કંઇક કંઇક ટીકા કરવાનો અવકાશ રહે છે. પણ તે એકંદરે સંતોષકારક છે. તો આપણા આગેવાનો જે ખાસ સૂચનાઓ કરે તે ધ્યાનમાં લઈને આ કમીટીની દરખાસ્તને જ નિયમોમાં મુર્તિમંત કરવા આપણે સરકારને વિનંતિ કરીશું.

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

સ્વદેશી વ્રત અને કાપડ.

ગયા અંકમાં આ વિષે પ્રકટ થયેલા લેખમાં નીચેના આંકડા મૂકવાના રહી ગયા હતા તે અહીં પ્રકટ કર્યા છે:—

પરદેશથી નીચે મુજબ કાપડ ૧૯૧૨—૧૩ તથા ૧૯૧૬—૧૭ માં હિન્દમાં આયાત થયું હતું:—

કાપડની વિગત		૧૯૧૨—૧૩*	૧૯૧૬—૧૭	૧૯૧૨—૧૩ કિંમત પાઉન્ડમાં.	૧૯૧૬—૧૭ (રૂ. ૧૫=૧ પો.
મનુસ ધાબળી	રતલ	૧૫૩૭૧૦૮૪	૧૭૦૩૬૨૧	૫૪૩૮૧૪ ,,	૧૧૩૩૯૪ ,,
કેનવાસ	વાર	૪૦૧૫૭૫	૩૧૬૫૨૪૫	૧૫૩૪૬ ,,	૯૦૬૦૬ ,,
રૂમાલ, શાલ	નંગ	૨૭૧૩૬૩૮૫	૮૩૮૧૬૮૭	૩૭૨૪૭૩ ,,	૧૧૯૨૦૫ ,,
હોઝીઅરી		..	..	૬૧૧૮૦૫ ,,	૯૪૨૨૬૩ ,,
લેઇસ	વાર	૨૧૭૪૯૦૯	૨૭૯૩૬૩૨	૪૪૬૮૪ ,,	૧૦૦૪૯૬ ,,
ચાદર વગર ધોયેલી	વાર	૩૮૧૨૪૩૬	૧૬૪૭૧૧૫	૬૧૧૮૬ ,,	૩૧૧૫૯ ,,
કોરાં ધોતીઆં, સાડી	વાર	૭૨૪૦૮૮૫૩૦	૫૨૦૧૬૦૭૯૯	૮૧૦૦૦૦૫ ,,	૬૭૭૪૭૫૫ ,,
ડ્રીલ જીન	વાર	૨૮૭૬૬૮૧૭	૨૧૧૭૧૪૫૬	૪૩૧૧૬૧ ,,	૩૭૩૬૧૮ ,,
જેકોનેટ	વાર	૧૪૧૯૯૯૫૯૧	૮૨૯૩૫૦૧૪	૧૪૦૭૫૬૮ ,,	૧૦૫૮૦૦૯ ,,
લોંગક્લોથ શર્ટીંગ	વાર	૬૨૨૧૩૩૭૨૬	૧૮૪૯૧૯૩૬૪	૬૫૨૬૮૭૫ ,,	૨૪૪૯૭૯૦ ,,
ટી. ક્લોથ ડુમેસ્ટીક	વાર	૧૦૨૬૮૪૩૭	૧૨૦૬૩૦	૮૭૧૧૪ ,,	૨૩૦૮ ,,
કુલ વગર ધોયેલું					
બ્રીટીશ એમ્પાયર	વાર	૧૫૧૩૯૯૪૦૮૧	૭૬૨૪૭૩૦૧૯	૧૬૪૦૭૦૮૭ ,,	૯૯૩૬૦૮૫ ,,
ઇતર દેશાવર	વાર	૨૧૧૩૫૪૬૪	૮૪૫૧૬૭૪૬	૩૮૪૯૯૦ ,,	૧૩૧૦૪૧૬ ,,

એકંદરે વગર ધોયેલો માલ		૧૫૩૫૧૨૯૫૪૫	૮૪૬૯૮૯૭૬૫	૧૬૭૪૨૦૮૬ ,,	૧૧૨૪૬૫૦૧ ,,
ધોયેલો માલ					
માદર	વાર	૧૮૪૬૫૪૧	૧૫૩૭૮૧૬	૨૨૦૬૩ ,,	૨૨૨૩૭ ,,
ચેક	,,	૧૩૦૮૭૩૬૯	૧૧૧૬૯૩૩૬	૧૬૫૩૫૮ ,,	૧૮૭૪૩૬ ,,
ધોતીઆ સાડી	,,	૭૩૩૯૧૬૨૨	૬૩૪૯૬૧૮૨	૯૧૯૧૭૯ ,,	૯૭૧૮૪૮ ,,
ડ્રીલ જીન	,,	૭૨૦૦૮૩૬	૬૮૭૯૬૨૨	૧૩૮૭૯૨ ,,	૧૭૯૭૧૬ ,,
જેકોનેટ	,,	૨૨૬૨૪૨૭૫૨	૧૮૧૧૦૧૦૮૨	૨૭૯૨૧૨૫ ,,	૨૭૩૭૪૭૩ ,,
લોંગ ક્લોથ	,,	૧૭૯૮૯૩૩૬	૧૨૩૧૭૯૯૯૦	૨૩૩૩૬૩૦ ,,	૨૦૦૨૧૭૭ ,,
નેનસુખ	,,	૨૩૫૮૬૯૭૬૫	૧૮૮૯૮૫૫૯૪	૨૨૨૫૭૯૭ ,,	૧૮૩૬૧૬૧ ,,
કુલ ધોયેલો					
ઇંગ્લાંડ	,,	૭૫૫૭૩૬૯૩૨	૫૮૨૨૧૪૬૫૮	૮૭૫૬૪૭૫ ,,	૮૩૫૯૦૮૯ ,,
બ્રીટીશ એમ્પાયર	,,	૭૫૬૨૮૫૧૬૨	૫૮૨૭૭૩૨૦૭	૮૭૭૬૭૩૧ ,,	૮૩૭૧૩૭૪ ,,
ઇતર દેશાવર	,,	૧૨૪૭૨૯૮૨	૭૦૫૯૭૬૩	૨૪૦૭૫૮ ,,	૧૫૭૬૩૮ ,
કુલ	,,	૭૬૮૭૫૮૧૪૪	૫૮૯૮૩૨૯૭૦	૯૦૧૭૪૮૯ ,,	૮૫૨૯૦૧૨ ,
રંગીન					
ઇંગ્લાંડ	,,	૬૩૭૬૫૯૫૩૯	૪૦૩૭૨૧૩૯૦	૮૨૩૪૨૦૨ ,,	૮૪૮૨૦૫૧
બ્રીટીશ એમ્પાયર	,,	૬૩૯૧૫૫૬૫૫	૪૦૫૧૬૨૧૯૧	૮૨૭૫૯૬૪ ,,	૮૫૧૮૬૪૮
ઇતર દેશાવર	,,	૪૩૦૫૬૦૭૩	૪૯૭૯૭૦૦૦	૧૧૭૨૬૮૮ ,,	૧૫૪૦૨૭૩
કુલ એકંદરે	,,	૬૮૨૨૧૧૬૨૮	૪૫૪૯૫૯૧૯૧	૯૪૪૮૬૫૨ ,,	૧૦૦૫૮૯૨૧
ફેન્ટ	,,	૩૬૪૩૦૦૪૦	૪૧૭૩૯૬૫૨	૩૨૮૪૧૧ ,,	૫૯૬૪૭૯
કાપડ					
ઇંગ્લાંડ	વાર	૨૯૪૧૮૯૯૧૩૨	૧૭૮૬૧૩૭૯૧૬	૩૩૭૧૫૩૦૦ ,,	૨૭૩૩૦૦૧૧
બ્રીટીશ એમ્પાયર	,,	૨૯૪૪૮૨૬૬૩૨	૧૭૮૮૫૯૪૩૫૫	૩૩૭૮૧૮૨૬ ,,	૨૭૩૭૫૭૨૦

જાપાન	વાર	૫૮૮૦૭૨૩	૧૦૦૧૨૨૫૧૬	૭૩૩૯૬ ,,	૧૬૨૧૧૯૨ ,,
ઇતર દેશાવર	,,	૬૭૭૦૨૮૨૫	૧૮૪૯૨૭૨૨૩	૧૭૫૪૮૧૨ ,,	૩૦૪૫૧૮૯ ,,
કુલ એકંદરે	,,	૩૦૨૨૫૨૯૪૫૭	૧૯૩૩૫૨૧૫૭૮	૩૫૫૩૬૬૩૮ ,,	૩૦૪૩૦૯૧૩ ,,
જીવાતનો દોરો	,,	૧૨૯૩૯૭૭	૨૨૫૯૬૮૧	૨૨૯૩૩૪ ,,	૩૫૭૯૦૦ ,,

ધીરજલાલ છગનલાલ મોદી.

નોંધ.

રોલેટ કાયદો–ત્રણ માસ પછી.

રોલેટ કાયદો હિંદી ધારાસભામાં પસાર થયો તે પછી આશરે ત્રણ માસ વહી ગયા છે. તે કાયદો પસાર થયા પછી તરતજ ધારાસભાના એક સભાસદે જે ભવિષ્ય વાણી ઉચ્ચારી હતી તે ખરી પડી અને દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એવો ચળવળ અને અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો કે જે બંગાળના ભાગલા પછી ભાગ્યેજ આપણા જોવામાં આવ્યો છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ અને તેમના પ્રમાણમાં જુજ અનુયાયીઓએ આ કાયદો રદ કરવામાં ન આવે તો તે અને તેની સાથે બીજા જે કંઇ કાયદા કમીટી ઠરાવે તેનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા ઉપર પોતાની સહી આપવાની હિંમત કરનાર માણસોની સંખ્યા જુજ હતી તોપણ દેશના હજારો અને લાખો માણસોને તેમાં ભારે રસ પડયો, અને જો કે તેઓ સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને થોડા જ સમજયા હશે તો પણ સશસ્ત્ર સરકારના એક ભયંકર અને જુલમી કાયદાને રદ કરવવાનો આ રામબાણ ઉપાય તેમને લાગ્યો. આમ પ્રજામત ઘણો જ જાગ્રત થયો હતો તેવામાં ગાંધીજીએ આખા દેશના સ્ત્રીપુરૂષોને છઠ્ઠો એપ્રીલનો દિવસ શોક અને માનભંગના દિવસ તરીકે ઉજવવાનો અને તે માટે હડતાલ પાડવાની તથા ચોવીશ કલાકના ઉપવાસ કરવાની તેમજ સભામાં મળી રોલેટ કાયદો રદ કરવાને પ્રાર્થના કરવાની સૂચના કરી. આ સૂચનાનો જે ઉત્તર પ્રજાએ આપ્યો તેથી છઠ્ઠી એપ્રીલનો દિવસ આપણી રાજકીય તવારીખમાં સોનેરી અક્ષરે લખાશે. મોટા શહેરોમાં તેમજ નહાના મોટા ગામ તથા ગામડાઓમાં જેવી સંપૂર્ણ હડતાળ પાડવામાં આવી હતી અને પ્રજાના જે મોટા સમુહે ઉપવાસ પાળ્યો હતો તેમ જ જે મોટા સરઘસો અને જે ગંજાવર સભાઓ તે દિવસે જોવામાં આવ્યાં હતાં તેનો જોટો વધારેમાં વધારે વૃદ્ધ માણસે પણ નીહાળ્યો નહતો. તે દિવસે રોલેટ કાયદા સામે પ્રજાની લાગણીનું અસાધારણ અને અદભુત દર્શન થયું અને તે પરમ સાત્વિક અને શાંત હતું તેથી તેની કીમત સરકાર તેમજ પ્રજાને માટે ઘણીજ વધી ગઇ એ નિઃશંક છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની અને પ્રજાની સંમતિ એ કોઇ પણ કાયદાનો વધારેમાં વધારે મજબુત આધાર છે અને જે કાયદાની સામે પ્રજામત આટલો બધો ઉંડો વ્યાપક અને તીવ્ર

હોય તેને માટે બીજા ગમે તેવા કારણ હોય તોપણ તે કોઇ સમજુ અને દુરદર્શી સરકારે પસાર કરવો અથવા કાયમ રાખવો જોઇએ નહિ.

રોલેટ કાયદા વિષે આપણી આ મુખ્ય દલીલ છે અને એપ્રીલ માસની દશમીથી તે ચૌદમી તારીખ સુધીમાં જે બનાવ પંજાબ અને ગુજરાતમાં મુંબઇ અને કલકત્તામાં બન્યા છે, તેને લીધે કંઈક ડહાપણભરેલાં સંયમથી અને કંઇક સત્તાના ભયથી જો કે પહેલાના જેટલો અસંતોષ બહાર દર્શાવવામાં આવતો નથી તો પણ તે પહેલાના કરતાં વધારે ઉંડો અને વધારે તીખો થયો છે, એ વિષે કાંઇપણ શંકા નથી. પ્રજાના ઉકળતા અસંતોષની લાગણી મહાત્મા ગાંધીજીના તરફના અંગતભાવથી કેટલીક જ-ગ્યાએ સળગી ઉઠી એટલે સરકારે પણ પોતાનો ભાવ ભજવવામાં મણા રાખી નથી તોફાન સમાવવાને માટે બંદુકોની જરૂર પડી હશે પણ મશીનગન અને એરોપ્લેનના દેખાવ અને ઉપયોગમાં સુલેહ જાળવવાના દેખીતા હેતુ ઉપરાંત સારા હિંદુસ્તાનની પ્રજાના અંતકરણને ભયથી વિહ્વળ બનાવી દેવાનો આશય જોવામાં આવે છે. અને છતાં જો કે લોકોની જીભ કંઈક દબાઈ હશે પણ અંતઃકરણ નમ્યું નથી. તેવીજ રીતે વર્તમાનપત્રો ઉપર દાબ બેસાડવા માટે આખા હિંદુસ્તાનમાં લગભગ બધા પ્રાંતોમાં મુખ્ય અંગ્રેજી તથા દેશી ભાષાના છાપાઓની સામે છાપાઓના કાયદા મુજબ કંઇ કંઇ હુકમો કરવામાં આવ્યા છે. આથી કોઇ વર્તમાનપત્રો બંધ થયા હશે પણ આવો અન્યાયી જુલમ કરવામાં જો હિંદના વર્તમાનપત્રોનો રોષ અને અસંતોષનો સુર દાબી દેવાની મુરાદ સરકારે રાખી હોય તો તે વ્યર્થ ગઇ છે એ સૌ સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકશે. તોપ અને વીમાન, લશ્કરી કાયદો અને લશ્કરી કમીશન, છાપખાનાના અને રાજ્યદ્રોહના વ્યાપક કાયદા—એ સૌ શસ્ત્રોના અગ્નિમાંથી પસાર થતાં હિંદી પ્રજા કંઈક વિકલ કે ગાભરી બની ગઈ છે. પણ તે વધારે શુદ્ધ અને પાવન, વધારે શાંત અને સંયમી છતાં તે વધારે દઢ અને નિશ્ચયી પણ બની છે. આમ હિંદી પ્રજાનો રોલેટ કાયદા સામે વિરોધ ગયા બે મહિનાના બનાવોથી ઘટયો નથી પણ વધ્યો છે—તેનું બાહ્ય પ્રદર્શન ઓછું થાય છે, પણ તે જીગરમાં વધારે ઉંડો જાય છે.

હવે એ વિચારીએ કે પ્રજાના અત્યાચારથી કે સરકારની હકુમતથી રોલેટ કાય-દાની જરૂરીઆત પુરવાર થઇ શકે કે નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે એપ્રીલ માસમાં જે ખુનામરકી કેટલેક સ્થળે ઓચીંતી થઇ તેને દબાવી દેવાને સરકારે લશ્કરનો અને લશ્કરી કાયદાનો તેમજ લશ્કરી કોરટનો ઉપયોગ કર્યો છે. બીજી પાસ કોઇપણ અણીને પ્રસંગે છ માસ માટે હુકમો કરવાની જે સત્તા વાઇસરોયને હંમેશાં છે તેનો પણ ઉપયોગ કરેલો જોવામાં આવે છે. વળી ૧૮૧૮ ના જુના પુરાણા કાયદાની રૂએ કેટલાક માણસ ઉપર કંઈપણ તોહમત મુકયા શિવાય તેમને પકડયા હતા. એટલે એતો પુરવાર થઈ ચુકયું કે આવી કે આથી પણ વધારે ભયંકર સ્થિતિને તત્કાળ પહોંચી વળવા માટે જોઇતી સત્તાઓ સરકાર પાસે મોજુદ છે. ફક્ત જ્યાં ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ એકટનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ભવિષ્યમાં રોલેટ કાયદાની જરૂર પડે એમ જણાવી શકાય. પણ છ માસની મુદતમાં હુકમ બહાર પાડીને અને જરૂર જણાય તો છ માસ પછી તે હુકમ બીજા છ માસ માટે કાયમ રાખી નામદાર વાઇસરોય ધારેલો હેતુ સારી શકે.

આમ જ્યારે એપ્રીલ માસના બનાવોથી રોલેટ કાયદાની જરૂર પુરવાર થતી નથી ત્યારે સરકારે ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ એકટનો અને ૧૮૧૮ ના રેગ્યુલેશનનો જે અમલ કર્યો છે તેથી રોલેટ કાયદા સામે આપણો વિરોધ વધારે દૃઢ અને સકારણ બન્યો છે જે વખતે હિંદમાં અને પંજાબ તેમજ ગુજરાતમાં પુરેપુરી શાંતિ હતી તે વખતે હિંદના જે એક મહાપુરૂષ ખુનામરકીના અગ્નિને ઠારવાની અનુપમ કળા માટે ખાસ પંકાયેલા છે તેમને ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડીયા એકટની રૂએ દિલ્હી અને પંજાબમાં જતા અટકાવવામાં આવ્યા અને મુંબઈ ઈલાકામાં નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. તેજ અરસામાં ડા. સત્યપાલ અને મી.કીચલુને ૧૮૧૮ના કાયદા મુજબ અમ્રતસરમાંથી કેદ કરી અજાણ્યે સ્થળે લઇ જવામાં આવ્યા. આ બંન્ને હુકમો જાહેર શાંતિ સાચવવાના બહાનાથી ફરમાવવામાં આવ્યા હતા પણ તે બનાવોથી કેવી શાંતિ થઇ એ હવે ઇતિહાસને પાને ચઢી ચુકયું છે. હવે સૌ કોઇ જોઇ શકે છે કે એપ્રીલની શરૂઆતમાં જે લોકલાગણી જામી હતી તે ધ્યાનમાં લેતાં મહાત્મા ગાંધીજીને તેમજ ડા. સત્યપાલ અને મી. કીચલુને છુટા રાખવામાંજ શાંતિ જાળવવાની ખરી ચાવી રહેલી હતી. પણ સત્તાના મદથી મત્ત થઇને સરકારે પરિસ્થિતિનું તદન ઉંધુંજ વાંચન કર્યું અને પ્રજામાં ઉછળતો ઉત્સાહ કુમાર્ગે ન જાય માટે પંકાયેલા આગેવાનો ઉપર સ્થૂળ દાબ મુકવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો. વરાળયંત્રનો સેઇફટી વાલ્વ બંધ કર્યો એટલે એન્જીન ફાટી ગયું! રોલેટ કાયદાની માફક આ કાયદા પણ રાજયને ઉથલાવી નાંખવા મથનાર કાવત્રાંખોરો સામે વાપરવાનો ઉદેશ જણાવેલો છે અને તેમ છતાં પણ એ કાયદાનો જે ગંભીર અને અનર્થકારક દુરૂપયોગ સરકારે કર્યો છે તેથી રોલેટ કાયદા સામેની આપણી દલીલ વધારે મજબુત થાય છે.

સરકારી દલીલો અને રદીઆ.

જેમ પ્રજાનું અંતઃકરણ ભયથી નમ્યુ નથી તેમ સરકારની દલીલોથી પ્રજાનું મન માન્યું નથી. સરકાર તરફથી વિમાનમાંથી કે બીજી રીતે જે હેન્ડબીલો અને છાપાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે તેમાં આપણને બે રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તેની વધારેમાં વધારે મહત્વની દલીલ તો એ છે કે રોલેટ કાયદો રાજયને ઉથલાવવાને કોશીશ કરનાર ખુનીયો, લુંટારાઓ અને કાવત્રાંખોરોને દાબમાં રાખવાને ઘડવામાં આવ્યો છે અને તેથી કાયદાનું પાલન કરનાર સામાન્ય પ્રજાજનોને નુકશાનકારક નથી પણ લાભદાયક છે. હવે રાજયને ઉથલાવનાર કોણ કહેવાય એની વ્યાખ્યા કાયદામાં આપવામાં આવી નથી એટલું જ નહિ પણ તેવી વ્યાખ્યા ઘડવાની દરખાસ્ત વડી ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવી ત્યારે સરકાર તેની સ્હામે થઇ હતી. એથી દેખીતા આવાજ હેતુવાળા કાયદાનો સરકારે અત્યાર સુધીમાં અમલ કર્યો છે તે ઉપરથી જ આ કાયદાના અમલ વિષે પણ અનુમાન કરી શકાય. શું મહાત્મા ગાંધી અને ભાઇ હોર્નીમેન રાજ્ય ઉથલાવી નાંખવાની કોશીશ કરે છે? અને છતાં તેમની સ્હામે ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડીયા એકટનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. વિનીત પક્ષના આગેવાનો શ્રી લાલા હરકીશનલાલ અને શ્રી રામભજ દત ચોધરીને પહેલાંના ૧૮૧૮ ના કાયદાની રૂએ પકડીને અજાણે સ્થળે લઇ જવામાં આવ્યા હતા, અને જે ગુન્હા

માટે આ હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તે હાલ ચાલતી તપાસમાં તેમના પર જે તહોમત મૂકવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી જોઇ શકાય છે. આ અને આવા બીજા સંખ્યાબંધ દાખલાથી પુરવાર કરી શકાય એમ છે કે કેટલાક ખરા રાજ્યદ્રોહીઓને દાબી દેવાને આવા કાયદાનો ઉપયોગ અત્યાર સુધીમાં કરવામાં આવ્યો છે તો બીજી પાસ હિન્દના લગભગ દરેક પ્રાંતમાં રાજ્યદ્રોહ સાથે કંઇ પણ સંબંધ ન હોય એવી પણ સ્થાનિક સરકારને કાયર કરતી અને અગવડભરેલી લાગતી ચળવળ કરવા માટે આવા કાયદાનો હથોડો ઠોકવામાં આવ્યો છે. આ સ્થિતિ છેલ્લાં કેટલાંએ વર્ષથી નરી આંખે જોનાર પ્રજા કેમ માની શકે કે રોલેટ કાયદો માત્ર રાજ્યશત્રુઓને દબાવવાને જ કરવામાં આવ્યો છે અથવા તેમની સ્હામે જ તેનો અમલ કરવામાં આવશે ? વળી મુંબાઇના ઑક્સફર્ડ પ્રેસે દેખીતી રીતે સરકારના ઉત્તેજનથી રોલેટ કાયદા વિષે એક ન્હાનુ પુસ્તક બહાર પાડયુ છે તેમાં એક ધારાશાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય ટાંકીને જણાવ્યું છે કે કોઇ કાયદાનો ભંગ કરનાર માણસ પણ રાજ્યને ઉથલાવવાની કોશીશ કરનાર જ ગણાશે. આથી જાનમાલને નુકશાન ન પહોંચે એવો કાયદાનો ભંગ કરનાર સત્યાગ્રહીને પણ આ કોટિમાં મૂકી શકાય. ટુંકામાં સમય અને પ્રકૃતિને અનુસરીને સરકાર આ કાયદાનો અમલ કરી શકે એમ હોવાથી તે સારી પ્રજાને ગંભીર જોખમરૂપ છે અને તે રદ થાય તે પહેલાં તેને શાંતિ હોયજ નહિ.

બીજું, સરકારના મત પ્રમાણે જે ઝેરી અને જુઠી અફવાઓ ઉડાવીને આખા દેશમાં ફેલાવી અસંતોષ ઉપજાવવામાં આવ્યો છે તેનો રદીઓ આપી રોલેટ કાયદા સામે પ્રજાના મનનું સમાધાન કરવાનો ઇરાદો સરકાર રાખે છે. દાખલા તરીકે આ શહેરમાં વિમાનમાંથી જે છાપુ નાંખવામાં આવ્યું હતું તેમાં નીચેના પ્રશ્નોત્તર જોવામાં આવે છે.

"૮. આ કાયદા ઉપરથી લોકોમાં અથવા તો તેમના સામાજીક રીતરીવાજમાં પોલીસ દખલ કરી શકશે ?

ના. કોઇપણ શખસના ધર્મ અથવા તેના સામાજીક રીતરીવાજ સાથે આ કાયદાને કાંઇપણ સબંધ નથી.

૯. જે માણસના કબજામાં જમીન હોય અથવા પાક હોય તેમને આ કાયદાથી હરકત થશે? અથવા તો તેમનાપર કાંઇ વધારે મહેસુલ પડશે ?

ના. આ બાબતો સાથે એ કાયદાને કાંઇ લાગતું વળગતું છેજ નહિ.

૧૦. આ કાયદાથી પોલીસને પોતાની નજરમાં આવે તે માણસને પકડવાની સત્તા છે ?

ના. ખુન તથા રાજદ્રોહના ગુન્હેગારોને પણ સરકારના ખાસ હુકમો મેળવ્યા પછી જ તે પકડી શકશે.

૧૧. લોકોને મહોલ્લામાં એકઠા થઇને વાત કરતા પોલીસ જુએ તો આ કાયદા ઉપરથી તેમને પકડવાનો પોલીસને હક છે એ વાત ખરી છે ?

ના. એ વાત તદ્દન ખોટી છે. લોકોની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ પણ રીતે ત્રાપ મારવામાં આવી નથી."

આમાંના આઠમા નવમા અને અગીયારમા સવાલમાં સૂચવેલી અફવાઓ અમે અહીંયા અને બીજે સ્થળે સરકારે પ્રકટ કરેલાં છાપામાં જ જોઇ છે. અમારા જાણવા મુજબ જેવી અફવાઓ કોઈ પણ સ્થળે ફેલાઇ નથી તેના રદીયા આપવાથી રોલેટ કાયદા સંબંધેનો વિરોધ શમશે નહિ. પણ સરકારપર પ્રજામાં અત્યારે ઘણો અવિશ્વાસ હોવાથી જે અફવાઓ પ્રચલિત હોવાનુ માની લેવામાં આવ્યું છે તે આ છાપામાંથીજ ખરી હોવાની શંકા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે. બાકી સરકારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે કે હિન્દી પ્રજા હવે જમીન તથા પાક કરતાં અને કંઈક અંશે ધર્મ તથા સામાજીક રીતરીવાજે કરતાં પણ શહેરીપણાનો અને સ્વતંત્રતાના કુદરતી હકને વધારે કિંમતી અને પવિત્ર માનતી જાય છે; અને તેથી તેમની રૂઢીઓ અને મીલકત સલામત હોવા છતાં તેમની સ્વતંત્રતાને સ્હેજ પણ આંચ પહોંચાડે એવા સરકારી અમલના વિરૂદ્ધ તે ઉશ્કેરાવાનો સંભવ રહે છે.

નવમા સવાલમાં જે અફવા સૂચવવામાં આવી છે તે ફેલાઇ છે એમ કબૂલ કરવું જોઇએ. પણ સરકાર સમજાવે છે તેટલી તે ખોટી નથી પણ તત્વતઃ ખરી છે. એ સવાલના જવાબમાં એવો ધ્વનિ રહેલો છે કે સામાન્ય રીતે કોઈ માણસને પકડવા વિષે મૂળ દરખાસ્ત તો અમુક પાયરીના પોલીસ અમલદારજ કરશે અને સરકારની સંમતિ મળશે એટલે તે તેનો અમલ કરશે. હવે પોલીસ અમલદારની દરખાસ્તને સરકાર ઝીણવટથી તપાસે તો પણ તેના નિર્ણયનો આધાર કાયદાની કલમના અર્થ કરતાં ઘણે વધારે અંશે જે સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ચીતરવામાં આવી હોય તેના પર વધારે રહેશે. આ શિરસ્તાને લીધે પોલીસની ૯૯ ટકા દરખાસ્તો મંજુર થાય અને રોલેટ કાયદાથી સરકારને આપેલી અસાધારણ સત્તાઓ આડકતરી રીતે પોલીસના હાથમાં જ આવી પડે એ સહજ જોઈ શકાય એમ છે.

પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાના અમલ વિષે તપાસ.

પંજાબના કેટલાક ભાગમાં ખુનામરકી થયા પછી અને લશ્કરી કાયદો જાહેર કરી તે શમાવ્યા પછી આશરે અઢી મહીના થયા છે તે છતાં પણ તે વિષે સંપૂર્ણ અને વિશ્વાસલાયક માહીતી પ્રજાને મળી નથી તે પંજાબની સરકારને માટે ગંભીર દુષણ ગણાય. તોફાન શરૂ થયું એટલે તરતજ ત્યાંનાં જાહેર હિંદી વર્તમાનપત્ર બંધ કરવામાં આવ્યાં તેથી ત્યાંનાં વર્તમાન પત્રમાંથી કે બીજા માણસો પાસેથી ખાનગી રીતે હકીકત મેળવવાનો રસ્તો બંધ કરવામાં આવ્યો. તેથી સરકાર તરફથી અને અંગ્રેજી છાપાંમાંથી જે છુટક છુટક ખબરો મળી છે તે ઉપર આપણે કંઇપણ આધાર રાખી શકતા નથી. આટલું જ હોત તોપણ પ્રજાએ કરેલા અત્યાચારોની અને સરકારે લીધેલાં પગલાની ગંભીરતા જોતાં તે વિષે અમલદાર અને બીનઅમલદાર ગૃહસ્થોની નિષ્પક્ષપાત કમીટીની મારફત તપાસ કરવાની માગણી પૂરેપૂરી વ્યાજબી ગણાત. પણ પ્રજાની ઉશ્કેરણીના કારણો વિષે તેમજ સરકારે ચીઢાઇને કરેલા અત્યાચાર વિષે આપણે જે સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી પંજાબને માટે આપણી લાગણી ઉભરાય જાય છે અને હૃદયમાં રોષ જાગે છે. લાહોર અમૃતસર અને ગુજરાનવાલામાં જુદે જુદે પ્રસંગે મશીનગન બંદુકો અને

બોમ્બનો ઉપયોગ, લાહોરમાં લશ્કરી હકુમત દરમિયાન દુકાનો ન ઉઘાડવા માટે આશરે પંદર વીશ માણુસોને કરવામાં આવેલી જાહેરમાં ફટકા મારવાની શિક્ષા અને વિદ્યાર્થીઓ સામે લાહોરમાં પસાર કરવામાં આવેલા હુકમો—આ અને એવા બીજા અનેક કાર્યો વિષે આપણા મનમાં ત્રાસ અને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. જુદે જુદે સ્થળે શસ્ત્રોના ઉપયોગથી ઘવાયેલા ને મરણ પામેલા માણુસોની જે સંખ્યા સાંભળવામાં આવે છે તેથી પણ અંતઃકરણમાં ચિરાડો પાડે છે. આ વિષે નિષ્પક્ષપાત કમીટીની માગણી કરવી એ ઓછામાં ઓછી માગણી ગણી શકાય.

સદ્ભાગ્યે લશ્કરી હકુમત વિષે તપાસ કરવા માટે કમીટી નિમવાનું વચન મી. માંટેગ્યુએ આમની સભામાં આપ્યું છે. પણ એટલું જ બસ નથી. નામદાર વાયસરોયે ખાસ હુકમ બહાર પાડીને એકત્રીશમી માર્ચ પછી બનેલા તમામ ગુન્હા સંબંધી કેસ ચલાવવાને લશ્કરી કોર્ટનું સ્થાપન કર્યું અને બંદુક અને બોમ્બથી થોડાક દિવસોમાં જે ઝેર રેડાયું હતું તેનો પ્રવાહ ચાલુ રાખીને લશ્કરી હકુમતથી પ્રજાના અંતઃકરણપર થએલી ભયંકર છાપને આજ સુધી વધારે અને વધારે દૃઢ ને ઉંડી કરી છે. આ વિષે ત્રણ બાબતોએ વિચારવંત લોકોના મગજને ખાસ કરી ઉશ્કેર્યું છે. પ્રથમ તો સર શીવસ્વામી આયરે પુનાના 'ધી સરવન્ટ ઓફ ઇન્ડીયા' પત્રમાં લખી જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે લશ્કરી કોરટો ઈંગ્લાંડના સામાન્ય કાયદા મુજબ એવા ગુન્હેગારો માટે નીમવામાં આવે છે કે જેઓ રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવાને કંઇ ચોકસ સીધું અને દેખીતું પગલું લેતાંજ અથવા લીધા પછી તરત જ પકડાયા હોય. અલબત વાયસરોયને હુકમ પસાર કરીને કંઇ પણ નિયમ પસાર કરવાને સત્તા છે તેની રૂએ બીજા ગુન્હાઓની તપાસ પણ તેને સોંપી શકે. ખુનામરકી અને અશાંતિને લીધે કાયદાની સામાન્ય અદાલતો પોતાનું કામ ન ચલાવી શકે તે વખતને માટે કદાચ આવો હુકમ કરવો તે વ્યાજબી ગણાય. પણ સર્વત્ર સુમ સુમાકાર શાંતિ વર્ત્યા પછી પણ ખુનામરકી સાથે આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવતા અગર કંઇ પણ સંબંધ ન ધરાવતા ગુન્હાની તપાસ લશ્કરી કોર્ટની મારફત કરાવવી એ સત્તાનો ગંભીર દુરૂપયોગ કહેવાય. બીજી બાબત એ છે કે આરોપીઓના બચાવને માટે—અને તેમાંના કેટલાક પંજાબમાં ઘણી જ ઉંચી પ્રતિષ્ટા અને પદવી ભોગવે છે તેમના બચાવને—માટે પણ છેલ્લા થોડા દિવસ સુધી બહારથી સારા વકીલ બારીસ્ટરોને આવતા અટકાવવામાં આવ્યા. પંજાબના કેટલાક સારામાં સારા બારીસ્ટરો ઉપર ફોજદારી કાયદાની વધારેમાં વધારે ગંભીર કલમોનું તહોમત મુકવામાં આવે અને તેમાં કોરટ ચુકાદો આપે પછી ઉપર અપીલ થઇ શકે નહિ—એ સ્તિતિમાં બહારથી હોંશીયાર બારીસ્ટરોને આવતાં સરકાર અટકાવે એટલે પ્રજાને પાકી શંકા થાય કે તેમને કોઈ પણ રીતે શિક્ષા કરવાને સરકારે દાંત પીસ્યા છે. પ્રજાને મન પ્રાંતના મુગટરૂપ આગેવાનોને વિષે પણ આ નિયમ લાગુ પાડવામાં આવે એટલે તેનું મન ઘણું જ અકળાય અને ચીઢાય એ સ્વાભાવિક છે. ત્રીજી બાબત એ છે કે અત્યાર સુધીમાં જે ચુકાદા અપાયા છે તેમા ગુન્હેગાર ઠરાવેલા સંખ્યાબંધ આરોપીઓને ફાંસીની, દેશ નિકાલની, દસ બાર વર્ષની કેદની, તમામ મીલકત જપ્ત કરવાની—એવી ઘણી જ ભારે સજાઓ કરવામાં આવી છે. બંદુકોથી નિપજેલા મરણો

અને જખમ કરતાં પણ આવી શિક્ષાઓ વધારે અંશે પ્રજાના અંતઃકરણને બાળે છે. આટલું પુરવાર કરવાને બસ છે કે લશ્કરી કોર્ટે જે સજાઓ કરી છે તેનું પ્રમાણ અને સંજોગે વિચારતાં પ્રજાને તેમાં જરા પણ વિશ્વાસ પેદા થયો નથી એટલું જ નહિ પણ તે મધ્ય કાળના ઇન્કવીઝીશન્સ અને ઇંગ્લંડની સ્ટાર ચેમ્બરની યાદ આપે છે. આથી પૂજ્ય ગાંધીજીએ જે સૂચના કરી છે તેને હિંદી પ્રજા વધાવી લેશે કે પંજાબના રમખાણ અને લશ્કરી કાયદાની હકુમત વિષે તપાસ કરવાને જે કમીટી નીમવામાં આવે તેને લશ્કરી કોરટ આગળ ચાલેલા દરેક કેસની તપાસ કરી શિક્ષામાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરવાની સત્તા આપવી જોઇએ. આ સત્તા વિનાની ખાલી તપાસ કરનાર કમીટી આપણને સ્હેજ પણ સંતોષ આપશે નહિ એ ચોક્કસ છે

બાબુ કાળીનાથ રૉય.

પંજાબમાં લશ્કરી કોર્ટની તપાસથી જે ત્રાસ ફેલાયો છે, ત્હેનો એક દષ્ટિથી વધારેમાં વધારે અસરકારક દાખલો ટ્રિબ્યુનના અધિપતિ બાબુ કાળિનાથરૉયનો છે. અત્યાર સુધીમાં જે ચુકાદા અપાયા છે ત્હેમાં ગુન્હેગારોને કરવામાં આવેલી શિક્ષાના પ્રમાણ વિષે જ હાલ આપણે ફરિઆદ કરી શકીએ છીએ. છતાં ત્હેમના ગુન્હા વિષે આપણે કંઇ કહી શકીએ એમ નથી. પણ શ્રી કાળીનાથ રૉય જેવા જે વર્તમાનપત્રકાર અતિશય સમતા અને સંયમ માટે કેટલાંએ વર્ષથી હિંદમાં પંકાએલા છે, ત્હેમને પંજાબ અને દિલ્હી વિષે લખેલા કેટલાક લેખ માટે ફોજદારી કાયદાની ૧૨૪ ' અ ' કલમ નીચે ગુન્હેગાર ગણીને બે વર્ષની સખત કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી છે તેથી લશ્કરી કોર્ટની ન્યાયવૃત્તિ વિષે ગંભીર શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે. મી. રૉયના જે લખાણો માટે ત્હેમને ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા છે તે લખાણો બરાબર ફરી ફરીને વાંચ્યા પછી સર્વે હિન્દી આગેવાનોની ખાત્રી થઈ ચૂકી છે, કે કાયદાની દષ્ટિથી એ શિક્ષા તદ્દન ખોટી છે, અને હિન્દની કોઈ પણ હાઇકોર્ટ એ લખાણને માટે મી. રૉયને ગુન્હેગાર ઠરાવત નહિ. હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાંથી નામદાર વાઇસરોયને અરજી કરવામાં આવી છે, કે મી. રૉય ઉપર મૂકેલો આરોપ ત્હેમના લખાણથી જરા પણ સાબીત ન થતો હોવાથી, ત્હેમને તરતજ છોડી મૂકવા જોઇએ. મુંબઇના આગેવાનોએ આવા મુદ્દાની જે અરજી કરી છે ત્હેમાં એ બાબત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, કે રાજ્યદ્રોહ વિષે ફોજદારી કલમનો અર્થ રાજકીય પરિસ્થિતિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે, અને તેથી પંજાબની સ્થિતિપર ખાસ ભાર મૂકીને જે લખાણને લોકોને ઉશ્કેરનાર કોર્ટે ગણ્યા હોય, તે ખરી રીતે અને લેખકની દષ્ટિથી રાજ્યદ્રોહી ન હોય. વળી તે અરજીમાં મી. રૉયની પત્રકાર તરીકેની અત્યાર સુધીની કારકિર્દી ઉપર પણ ખાસ મૂકીને ત્હેમને છોડવાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે. હમે એટલુંજ ઉમેરીશું, કે દલીલની આ ઢબ આ વિષયમાં વધારેમાં વધારેમાં નરમ ગણી શકાય. ન્યાયનું આટલું ભયંકર પરિવર્તન અને ન્યાયાધીશોનો આવો ગંભીર અત્યાચાર છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં પણ ભાગ્યેજ જોવામાં આવ્યો હશે. મી. રૉયને છોડવા એ ત્હેમના તરફ તો શુદ્ધ ન્યાયની ફરજ છે. પણ તે કરતાં પણ સરકારની પ્રતિષ્ઠા અને ન્યાયવૃત્તિમાં વિશ્વાસ સાચવવા માટે તે પગલું ઘણુંજ વધારે

આવશ્યક છે. મી. રોયને બે વર્ષ પુરી રાખીને સરકાર ત્હેમના શરીરને અને પ્રવૃત્તિને નુકશાન પ્હોંચાડશે પણ તેથી સરકારની હકુમતમાં પ્રજાને હજી જે કંઇપણ વિશ્વાસ રહ્યો છે તે સદંતર નાશ પામશે.

મી. રોયને અન્યાયપૂર્વક શિક્ષા કર્યા પછી, ત્હેના અમલથી પ્રજામાં વધારે હાહાકાર થયો છે. શ્રી. રોયનાં પત્ની ત્રણ બાળકોને મૂકીને હમણાંજ ગુજરી જવાથી ત્હેમને આ ઉમ્મરે સખ્ત ઘા લાગ્યો છે, એટલે ત્હેમની હંમેશની નાજુક તબીયત આ શિક્ષા થતાં બગડી આવે એ સ્વાભાવિક છે. શિક્ષા થયા પછી ત્હેમના વકીલે સરકારમાં જણાવ્યું છે કે ત્હેમને અતિસાર થયેલો હોવાથી ત્હેમને યોગ્ય ખોરાક આપવો જોઇએ અને ત્હેમના પાસેથી કંઈ પણ કામ ન લેવું જોઇએ. આના જવાબમાં પંજાબની સરકારનો વડો મંત્રી ત્હેમની માંદગી કબૂલ કરીને જણાવે છે, કે ત્હેમને હાલ ચોખાનો ખોરાક આપવામાં આવે છે, પણ ઇસ્પીતાલમાંથી છૂટયા પછી જેલના સાધારણ ખોરાકની ધીમે ધીમે ટેવ પાડવાની તેમને તક આપવામાં આવશે. સરકારે સમજવું જોઇએ, કે મી. રોય બંગાળી હોવાથી ચોખાનોજ ખોરાક હમેશ લેવાની ત્હેમને ટેવ પડેલી હોય, અને આટલી મ્હોટી વયે, અને આવી નાજુક તબીયતમાં તેઓ પંજાબના રોટીના ખોરાકની હવે ટેવ નજ પાડી શકે. વડા મંત્રીએ જણાવ્યું કે ત્હેમની તબીયત બીમાર હોવાથી ત્હેમને દળવાનું પ્રમાણમાં ઓછું કામ સોંપવામાં આવે છે. અર્થાત હંમેશાં સાધારણ કેદીને ૧૬) શેર આપવામાં આવે ત્હેને બદલે ત્હેમની પાસે માત્ર ૧૨) શેરજ અનાજ દળાવવામાં આવે છે. આ નિષ્ઠુરતાની ખરેખર પરાકાષ્ઠજ કહેવાય ! આ પછી આપણા જાણવામાં આવ્યું છે કે મી. રોયને બંગાળીને અનુકૂળ ખોરાક આપવાનો ને ત્હેમની પદવીને અનુકૂળ કામ સોંપવાનો હુકમ સરકારે કર્યો છે. પણ હવે તો એકી ટશે હિન્દી પ્રજા ત્હેમના છૂટકારને માટે જ રાહ જુવે છે. અને અત્યાર સુધીમાં ના. વાઈસરોયે પોતાનો ચૂકાદો નથી આપ્યો, એથી આશા પડે છે, કે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની સરકાર અન્યાયના આ ઘોર કૃત્યને મંજૂર નહિજ રાખે.

ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓ.

ટ્રાન્સવાલના હિન્દીઓ ઉપર અત્યારસુધીમાં જે આફતો પડી છે તેમાં એકનો ઉમેરો થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ટ્રાન્સવાલ બ્રીટીશ ઇન્ડીઅન એસોસીએશનની કમી-ટીના સભાસદ હાજી હબીબ અને મુળજી પટેલે તથા ટ્રાન્સવાલ બ્રીટીશ ઇન્ડીયન એસોસીએશનની ક્રુગર્સડૉર્પ શાખાના ચેરમેન ઇસ્માઈલ આમોદ પટેલે હિન્દી વેપારી-ઓને લાઇસૅન્સ મેળવવામાં પડતી મુશીબતો દૂર કરવા ત્યાંની ધારાસભાને અરજી કરી હતી તે ઉપરથી આ વર્ષના માર્ચ માસની ૨૦ મી અને ૨૫ મી તારીખે ઠરાવ પસાર કરી આ સભાએ તે વિષે તપાસ કરી ભલામણ કરવાને એક કમીટી નીમી હતી. ૧૮૮૫ માં ટ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓ જમીન ખરીદ ન કરી શકે એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવેલો છે તે છતાં પણ તેઓ કંપની કાઢી તેની મારફત જમીન લે છે ત પુર વિ. લઇ સૂચના કરવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ કમીટીએ પોતાનો રીપોર્ટ રજુ કર્યો તે ઉપરથી ટ્રાન્સવાલની ધારાસભામાં એક નવા કાયદાનો ખરડો રજુ કરવામાં આવ્યો છે. કમીટીનો રીપોર્ટ અને ખરડો આપણને મળ્યાં

છે તે ઉપરથી જે મુશીબત ટ્રાન્સવાલમાં દુભાગી વેપારીઓને માથે પાડવાની વકી જણાય છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપણને મળી શકે એમ છે.

પહેલો જમીનનો સવાલ લઇયે. સન ૧૮૮૫ પહેલાં હિન્દીઓ છુટથી ટ્રાન્સવાલમાં જમીન ખરીદી શકતા હતા પણ તે વર્ષમાં એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો કે એ પ્રાંતમાં હિન્દીઓ અને એશીયાખંડના રહીશો સ્થાવર મીલકતના માલીક થઈ શકશે નહિ પણ પહેલાં લીધેલી મીલકતને આ કલમ લાગુ પડશે નહિ. વળી તે કાયદામાં એવુ પણ જણાવ્યુ છે કે તે લોકોને અમુક ચોકસ શેરીઓ અને લત્તામાં રહેવાનુ સુચવવામાં આવશે. આમાંજ આપણને ગંભીર અન્યાય જણાય છે. અને દક્ષિણ આફ્રીકામાં બ્હારથી આવતા હિન્દીઓ ઉપર અંકુશ મકાયો ત્યાર પછી તો જેઓ પહેલાં દાખલ થયા હોય તેને માટે આ કાયદો રદ કરવાની જરૂર લાગે. કારણ કે તે પછી હિન્દીઓ અગણિત સંખ્યામાં બ્હારથી આવી ટ્રાન્સવાલની જમીન ખરીદી લે એવો સંભવ રહેતો નથી. છતાં હવે આ કાયદો શિથિલ કરવાને બદલે તે વધારે સખ્ત કરવાની કમીટીએ ભલામણ કરી છે અને તે નવા કાયદાના ખરડામાં જોવામાં આવે છે. આમ કરવાનું કારણ એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે હિન્દીઓ કોઈ પણ રીતે જમીન ન ખરીદી શકે એવો ૧૮૮૫ ના કાયદાનો સ્પષ્ટ હેતુ હોવા છતાં મુખ્યત્વે કરીને બે રીતે તેઓ જમીન લેવામાં સફળ થયા છે. પહેલાં તો જે જમીન હિન્દીઓને લેવી હોય તે પહેલાં પોતાના મળતીયા કોઇ યુરોપીઅન પાસે પહેલી લેવડાવતા અને પછી તેની પાસેથી તે જમીન ગીરો લેતા ગીરોખતમાં ગીરો મૂકનારના હક સાચવવાને કેટલીક કલમો મૂકવામાં આવતી અને નાણાંપર વ્યાજ લેવાતુ નહિ. પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી તો જે હિન્દીઓ વ્યક્તિ તરીકે જમીન ખરીદી શકતા ન હતા તે તેમજ ભેગા મળી કંપની કાઢીને લેવા માંડી છે ટ્રાન્સવાલની કંપનીના કાયદા મુજબ તો બે માણસોની કંપની રજીસ્ટર થઇ શકે. એટલે હિન્દીઓ માટે જમીન લેવાનું કામ ઘણું સહેલું થઇ પડયું છે. કમીટી એવો ચેતાર આપે છે કે જાણે આમ કરવામાં હિન્દીઓ આડકતરી રીતે ૧૮૮૫ ના કાયદાના શબ્દોનો નહિ પણ હેતુનો ભંગ કર્યો છે અને તેથી જમીન લેવાની આ બારી પણ બંધ કરવાની જરૂર છે. હવે કંપનીઓ સ્થાપીને તેની મારફત જમીન ખુલ્લી રીતે વર્ષોથી લેવામાં આવ્યું છે અને ૧૮૮૫ ના કાયદાથી જે હકને આંચ નથી આવતી તેનો લાભ લેવામાં હિન્દીઓએ કાંઈ પણ અયોગ્ય કાર્ય નથી કર્યું એ સ્પષ્ટ છે. પણ હિન્દીઓ એક પણ રીતે જમીનનો નેનો ન્હાનામાં ન્હાનો ટુકડો ખરીદ કરી શકે—અને તે પણ ટ્રાન્સવાલમાં નવા હિન્દીઓની આયાતપર પૂરેપૂરો અંકુશ મૂકયા પછી પણ—એથી ત્યાંના ગોરાઓની આંખમાં મીઠું પડે છે. તેથી હિન્દીઓ અથવા એશીયાવાસીઓનો જેમાં મુખ્ય હક હોય એવા કંપની કે મંડલને પણ સ્થાવર મીલકતની માલીકી ધરાવતી અટકાવવાનો ૧૮૮૫ ના કાયદાનો અર્થ છે એમ નવા કાયદાના ખરડાની બીજી કલમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. તેજ કલમના બીજા પેરાથી આ વર્ષના મે મહિના સુધી કંપની મારફત લીધેલી મીલકતને બચાવી લેવામાં આવી છે.

વેપારીઓના લાઈસેન્સની બાબત ટ્રાન્સવાલની ખાણોના પ્રદેશને જ લાગુ પડે છે, છતાં તે હિન્દીઓના આર્થિક હિતની દૃષ્ટિથી વધારે મહત્વની છે. હિન્દીઓ મુખ્યત્વે

કરીને વેપાર કરવાને જ આફ્રિકા જાય છે અને તેમના વેપારને ધોકો પહોંચે તો તેઓ મૂળથી ઉખડી જાય એવો સંભવ રહે છે. હવે ૧૯૦૮ ના "ગોલ્ડ લૉ" ની ૧૩૦ અને ૧૩૧ કલમથી તો મુદ્દો એ છે કે જોહાનીસબર્ગ, બોકસબર્ગ, ક્રુગર્સડોર્પ પ્રીટોરીઆ વગેરે કેટલાક ખાણુના ક્ષેત્રમાં ખરેખરો નોકર ન હોય એવો કોઇ પણ માણસ જમીન પર રહી કે ભોગવી શકે નહિ. આમાં વેપાર કરવાનો ચોખ્ખો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો નથી. પછી સત્યાગ્રહની લડતને અંતે પૂજ્ય ગાંધીજી અને જનરલ સ્મટ્સ વચ્ચે જે સમાધાન થયું તેમાં બન્ને બાજુએ એવી સમજુતી કરી હતી કે ૧૯૧૪ સુધીમાં આ ક્ષેત્રનાં જુદાં જુદાં શહેરમાં જે માણસો વેપાર કરતા હતા તેમનો તે શહેરમાં દુકાન ચલાવવાનો, દુકાનનું સ્થલ બદલવાનો કે તે દુકાન વેચવાનો હક રહેશે. કમીટી જણાવે છે કે આ સમાધાન થયા પછી ઘણા હિન્દીઓએ આવાં શહેરમાં વળી દુકાનો ઉઘાડી છે તેમને વેપારના લાઇસેન્સ ન આપીને વેપાર કરવા અટકાવી શકાય. પણ ૧૯૦૪ માં એક કેસમાં એવો ચુકાદો આપવામાં આવ્યો હતો કે હિન્દીઓ વગેરેને લાઇસેન્સ ન આપવાની મહેસુલી અમલદારોને જે સૂચના આપવામાં આવી હતી તે ગેરકાયદેસર હતી. પછી નવા હિન્દીઓને વેપાર કરતાં અટકાવવાને બીજો રસ્તો શોધી કાઢવામાં આવ્યો. ૧૯૧૨ ના સ્થાનિક રાજતંત્ર સબંધી એક હુકમથી મ્યુનિસિપાલીઓને એવી સત્તા આપવામાં આવી છે કે અરજી કરનાર માણસ લાઇસેન્સ ધરાવવાને લાયક નથી એ કારણથી તેઓ લાઇસેન્સ આપવાની ના કહી શકે. આ ઉપરથી કેટલીક મ્યુનિસિપાલીટીએ અરજી કરનાર હિન્દીઓ છે એટલા જ કારણસર તેમને નાલાયક ગણીને લાઇસેન્સ નથી આપ્યાં. મ્યુનિસિપાલીટીના હુકમપર અપીલ કરવાનો હક છે અને કમીટી જણાવે છે કે ઘણા હિન્દીઓ અપીલમાં ફાવ્યા છે. પણ આ વર્ષના જાન્યુઆરી માસમાં પ્રીટોરીયાની સુપ્રીમ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો છે કે ૧૯૦૮ ના કાયદામાં નિર્માણ કરેલાં ક્ષેત્રોમાં નવા હિન્દીઓને રહેવા અને વેપાર કરવા દેવા એ ૧૩૦ અને ૧૩૧ મી કલમની વિરૂદ્ધ છે. આ ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ કે ૧૯૧૪ ના સમાધાન પછી પણ ગોલ્ડ લો ની કલમો છતાં હિન્દીઓને વેપાર કરતાં સરકાર તરફથી સીધી કંઇ પણ અડચણ નાંખવામાં આવી નહતી—બલ્કે એ કાયદાથી નવા હિન્દીઓનો વેપાર પણ નિષિદ્ધ ગણાતો ન હતો, પણ મ્યુનિસિપાલીટીઓએ ૧૯૧૨ ના જુદાજ ઉદ્દેશવાળા નિયમનો લાભ લઇને હિન્દીઓને નુકશાન કરવાનો રસ્તો લીધો છે.

આ વિષે વિચાર કરીને કમીટી સૂચવે છે કે (૧) ૧૯૧૪ સુધીમાં વેપાર કરતા હિન્દીઓના હક જાળવવા, (૨) તે તારીખ પછી જે હિન્દીઓએ વેપારનાં લાઇસેન્સ લેવામાં અને જેઓ વેપાર કરે છે તેમના હકને પણ માન આપવું, (૩) ટ્રાન્સવાલમાં રહેતા બીજા હિન્દીઓને પોતાનો ધંધો વેચવાનો કે સોંપવાનો હક હિન્દીઓને આપવા અને (૪) નવા ધંધા માટે હિન્દીઓ અથવા એશીયાવાસીઓ ધંધાનું લાઇસેન્સ ન મેળવી શકે એવાં પગલાં તરત લેવાં. આથી ટ્રાન્સવાલમાં નવા હિન્દીઓની આયાત પર સંપૂર્ણ અંકુશ મૂકીને સંતોષ ન પામતાં જેઓ હાલ ત્યાં વસે છે તેમને કોઇ સ્થળે નવી દુકાન ચલાવવાનો અથવા એક શહેરમાં દુકાન બંધ કરી બીજા શહેરમાં કાઢવાનો હક રહેશે નહિ. પરિણામે ધંધાના સામાન્ય ફેરફારને લીધે વધારે ને વધારે હિન્દીઓ દુકાન વગરના અને ધંધા વગરના થાય અને તેમને ટ્રાન્સવાલ છોડવાની ફરજ પડે.

પણ ટ્રાન્સવાલની ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં આવેલો નવો કાયદાનો ખરડો તો કમીટીની સૂચનાને પણ ટપી જાય છે. તે ખરડાની પહેલી કલમનો અર્થ તો એવો થાય છે કે ગયા મે માસ પહેલાં વેપાર કરતા હિન્દીઓના જે હક સાચવવાનું જણાવ્યું છે તેને પણ હાલના ધંધાના શહેરને જ નહિ પણ દુકાનના અમુક સ્થળને જ મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત એનાએજ શહેરમાં ભાડાચીઠીની મુદત પૂરી થવાથી અથવા બીજા કારણસર દુકાન બદલવી હોય તો બીજી જગ્યા માટે જોઇતું લાઇસન્સ નવું ગણાતું હોવાથી તે મળી શકે નહિ. આ ઉપરથી એમ કહેવામાં કંઇપણ અતિશયોક્તિ નથી કે આ નવો ખરડો જેમ છે તેમ અમલમાં આવે તો થોડા વખતમાં ટ્રાન્સવાલમાંથી હિન્દીઓનો પગ ટળે. આમ જે કાયદાની સ્હામે મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી હતી તે કરતાં આ ખરડો ઓછો ભયંકર નથી. દક્ષિણ આફ્રીકાના હિન્દીઓ આ વિષે બાહોશીથી લ્હડી રહ્યા છે પણ દુર્ભાગ્યે હિન્દી પ્રજામત હજી જાગ્રત થયો નથી. આ વિષે નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડીંજના રૂડા દાખલાને અનુસરીને હિન્દીઓને ન્યાય અપાવશે એવી આશા આપણે રાખીશું.

સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ.

મહાત્મા ગાંધીજીની આ વિષે પહેલી પત્રિકા ગયા અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવી હતી તેમાં સ્વદેશીવ્રત લેવા વિષે મુખ્ય દલીલો રજુ કરવામાં આવી હતી. પછી સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ વધારે ને વધારે વ્યાવહારિક રૂપ લેતી જાય છે. તેમણે જે બીજી પત્રિકા પ્રમાણમાં ઘણા વખત પછી બહાર પાડી છે તેમાં સ્વદેશીની ચળવળ સફળ કરવાના વ્યાવહારિક માર્ગ નીચે મુજબ ચર્ચવામાં આવ્યા છેઃ—

"સ્વદેશી પ્રત્રિકા પહેલી કહાડીને આટલા દિવસ સુધી બીજી કહાડવાનું મુલત્વી રાખ્યું તેનું કારણ એ હતું કે સ્વદેશી વ્રતનો વિશેષ પ્રચાર કરતાં પહેલાં કંઇક તજવીજ કરી લેવી, અને વ્રતવાળાઓને સગવડ મળે તેવો બંદોબસ્ત થાય એવી યોજના કરવી. (આ પછી મુંબાઇમાં ઉઘાડવાની દુકાન વિષે કેટલુંક જણાવ્યા પછી તેની પદ્ધતિ વિષે લખવામાં આવ્યું છે.)

આ દુકાન કેવળ સ્વદેશાભિમાનની વૃતિથીજ ખોલવામાં આવશે એટલે એને વીષે કમાણીની લાલચ બીલકુલ રહેલી જ નથી તેથી આ દુકાનમાં ઉપલા બે સ્વદેશી વ્રતને લગતાં કાપડ શિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ વેચવામાં નહી આવે. આવા ઉદ્દેશથી ઠેકઠેકાણે દુકાનો થાય અને આવી દુકાનોને પ્રજા તરફથી ઉતેજન મળે તો સ્વદેશીનો બહોળો પ્રચાર થઇ શકે. મારી ઉમેદ છે કે ભાઇ નારણદાસ પુરૂષોત્તમદાસનો દાખલો બીજા સખી વેપારીઓ પણ લેશે અને સ્વદેશી વ્રત લેનારને સારૂ અનુકૂળતા કરશે.

પણ એકલી દુકાનો ઉઘાડવાથી જ સ્વદેશીનો હેતુ કદી પાર પાડવાનો નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની પુરેપુરી જરૂર છે. સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવામાં એક મોટો હેતુ એ રહ્યો છે કે દેશનો પૈસો દેશમાંજ રહે. તે તો જ્યારે બહારથી માલ આવે છે તે માલ આવતો અટકાને વિશેષ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જ બને. આ સંબંધમાં એક આદ

રાખવા જેવી વાત તો એ છે કે દેશમાં સ્વદેશી કાપડ પેદા થાય છે છતાં કોઇ તેને અડકતું નથી એમ નથી પણ આપણી હાજત જોગો માલ દેશમાં પેદા થતોજ નથી એટલે સ્વદેશી વ્રત લેનાર સ્ત્રી પુરૂષનો એ ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ કે પોતાને જોઈતું કાપડ પોતે નવું પેદા કરવું અથવા કરાવી લેવું. આમ લાખો માણસો કરે તો પરદેશ જતો પૈસો અટકે એટલું જ નહીં પણ અત્યારે કાપડનું દામ ભારે આપવું પડે છે તેમાંથી ગરીબ લોકો બચે. આમ વિચારતાં સ્વદેશી વ્રત લીધા વિના જે માણસ દેશમાં વધારે કાપડ પેદા કરે અથવા કરાવે એ સ્વદેશીનો વધારે પ્રચાર કરે છે.

હિંદુસ્તાનમાં કાપડની પેદાશ કેમ વધી શકે એ વિચાર કરીએ. એના ત્રણ પ્રકાર છે, (૧) મીલો વધારે દાખલ કરીને, (૨) બહારનું સુતર લઇને હાથથી કાપડ વણાવીને, (૩) હાથથી રૂ કાંતીને કંતાવીને અને તેને હાથથી વણાવીને.

મારા સંચા વિરૂદ્ધના વિચાર એક બાજુ ઉપર મુકીને તપાસતાં પણ આપણે જોઇ શકશું કે નવી મીલો ઝપાટાબંધ પેદા થવી મુશ્કેલીની વાત છે. મકાન બાંધવા, સંચા પરદેશથી મંગાવવા અને મજુરો મેળવવા એ સ્હેલી વાત નથી. એટલે મુડીની હરકત ન આવે એમ આપણે માની લઇએ તો પણ મીલની મારફત અત્યારે કાપડમાં વધારો કરી શકીએ એમ નથી.

બહારથી સુતર મંગાવીને વણાવવું એ શકય છે ખરૂં અને મુદ્દલ સ્વદેશી ન પાળી શકાય તેના કરતાં બહારના સુતરને દેશમાં વણાવી કંઇપણ પૈસાનો બચાવ કરવો અ[illegible] કંઈકપણ સ્વદેશી પાળવું એ ઠીક લાગ્યું તેથી બીજું વ્રત ઘડાયું. પણ આમાં હું જો ખમો જોયાં કરૂં છું. બહારથી લાખો માણસોને પુરૂં પડી શકે એટલું સુતર મંગાવ[illegible] સુતરનો જ ભાવ એટલો ચડી જવાનો સંભવ છે કે જે મજુરી આપણે અહીં આપી[illegible] તેટલો જ વધારો કદાચ આ સુતર ઉપર આપવો પડે. એટલે લગભગ આગળ જઇને પા[illegible] પડવા જેવું થાય તેથી આપણે જો કંઈ રસ્તો શોધી શકીયે તો પરદેશી સુતરની ઉ[illegible] આપણે આધાર રાખવો ન પડે.

આ ત્રીજો પ્રકાર છે. આમાં હાથથી સુતર કંતાવવાની અને તેને હાથની સાળ વણાવવાની વાત છે; આ ધોરી રસ્તો છે. આમાં ભુલ થાયજ નહીં. અને જો પ્ર[illegible] આ માર્ગને ગ્રહણ કરે તો ઘણી ઓછી મુદતમાં સહેલાઇથી અને ઓછી મહેનતે [illegible]તાના ઉદ્દેશને પાર પાડી શકે છે. આ માર્ગે જવાથી હજારો સ્ત્રીપુરૂષો સ્વતંત્ર ધંધો કરી શકે છે. અને લાખો ગરીબ સ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે વિધવાઓને ઘેર બેસીને ધંધો કરી કમાવાનું સાધન મળી શકે છે. આ પ્રયાસને સારૂ ઘણી મુંડીની જરૂર નથી પણ હાલ તુરતમાં આ પ્રયત્ન બે વસ્તુ વિના સફળ ન થઇ શકે. એક તો સ્વયંસેવકોની જરૂર છે. આ સ્વયંસેવકોમાં ઘણી વિદ્વત્તા કે બુદ્ધિની જરૂર નથી. ઉદ્યોગ અને પ્રમાણિકતા ની પુરેપુરી જરૂર છે. બુદ્ધિ અને વિદ્વતા ધાર્યા નથી મેળવી શકાતા પણ ઉદ્યોગ અને પ્રમાણિકતા વૃત્તિ બદલવાથી તુરત આવી શકે છે. આ સ્વયંસેવકો બે પ્રકારનાં કામ કરી શકે છે. એક તો પોતે રૂ કાંતવાનું અને સુતર વણવાનું કામ શીખીને પોતાના અમુક કલાકની મજુરી દેશને મફત આપી શકે છે. બીજું સ્વયંસેવકો કાંતવા વણવા-

વાળા ભાઇઓ અથવા તો બહેનોને શોધી કહાડી તેની ખબર આપી શકે છે. આવા સ્વયંસેવકો ઘણા નીકળી પડે તો થોડી મુદતમાં હજારો રૂપીઆનું નવું કાપડ આપણે પેદા કરી શકીએ છીએ.

પણ સ્વયંસેવકોની જરૂર છે તેના કરતાંએ વધારે જરૂર શુદ્ધ દેશપ્રીતિની છે અને તેને અંગે કેટલાંક ભોગવિલાસોના ત્યાગની જરૂર છે. કાંતવાના ધંધાને અસલ સ્થિતિએ પહોંચાડી સરખતી મલમલ તૈયાર કરી શકાય એવું બારીક સુતર પેદા કરતાં વખત જશે. અત્યારે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરૂષો જો ઇચ્છા કરે તો કાંતવાની ક્રિયા ઝપાટાથી શીખી શકશે પણ ઝીણું સુતર કાંતવાને બહુ મહાવરાની અને કાળજીની જરૂર પડશે. તે દરમ્યાન પ્રજાને જેવું કપડું હાથે કાંતેલા સુતરનું મળી શકે તેવા કપડાથી ચલાવવું પડશે. આટલો ઓછો આપભોગ પ્રજા આપવાને તૈયાર ન હોય તો સ્વદેશીના જેવું મહાવ્રત પાળવું લગભગ અશક્ય છે. આ ત્રીજા પ્રકારનો વિશેષ વિચાર હવે પછીની પત્રિકામાં કરીશું. ”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે સ્વદેશીની ચળવળ માટે ત્રણ કાર્યની જરૂર છે (૧) સ્વદેશી વ્રત વધારે ને વધારે સ્ત્રીપુરૂષો લે તે માટે પ્રયત્ન કરવો (૨) વ્રત લેનારને ને સામાન્ય પ્રજાને શુદ્ધ અને મિશ્ર પ્રકારનું કાપડ સહેલાઈથી અને બને તેટલુ ં સુ મળે તે માટે સ્વદેશી વસ્ત્રભંડાર ઉઘાડાવવા અને (૩) વધારે ને વધારે કાપડ ...શમાં અને દેશી રૂમાંથી તૈયાર થાય તે માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા. આ ત્રીજી બાબતમાં ...મુજે ત્રણ રસ્તા આપણી આગળ મોજુદ છે તેમાંથી ત્રીજો રસ્તોજ—હાથથી રૂ કાંતીને ...ને તેને હાથથી વણીને વણાવીને કાપડ પેદા કરવાનો વધારેમાં વધારે સરલ છે અને ...વર ફલદાયક છે એ પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે. બીજી દૃષ્ટિથી જોઇએ તો માલુમ ...શે કે જ્યારે મીલોમાં તો ખેતી છોડી દેનાર મજુરો જ કામ કરી શકે અને પર...ા સુતર કાંતવામાં મુખ્યત્વે કરીને પુરૂષ વર્ગને કામ મળે ત્યારે રૂ હાથે કાંતીને ...વા વણાવવાના કામમાં દેશનાં તમામ સ્ત્રી પુરૂષો—જેમનો મ્હોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે ...અને જેઓ ખેતીપર નિર્વાહ કરે છે તેઓ—પોતાનો ફાળો આપીને તેમાંથી લાભ ...ી શકશે.

રેંટીઆ અને શાળો.

ગુજરાત કાઠીઆવાડનાં ઘણાંખરાં ન્હાનાં મોટાં ગામમાં દશ પંદર વર્ષ પરજ ...ાયા જોવામાં આવતા હતા તે હવે ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે તેનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે તે હાલના સંયોગોમાં આર્થિક દૃષ્ટિથી ટકી શકે નહિ. હવે એટલું તો કબૂલ કરવું જોઇએ માત્ર રેંટીયાથી જ એક માણસ પોતાનો કે પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરી શકે નહિ, પણ આજીવિકાના બીજા–ઉપસાધન તરીકે જ રેંટીયો પહેલાં પ્રચલિત ...તો અને હાલના સંયોગોમાં પણ તે અમૂલ્ય બની શકશે. મોટાં શહેરોમાં પણ સ્ત્રીઓનો એક એવો બહોળો વર્ગ જોવામાં આવે છે કે જે દિવસનો એક કે સવા આનો મળે એવા–દાળ વીણવાના, પત્રાળાં કરવાના વગેરે ધંધામાં રોકાય છે. તેઓ રેંટીઆમાંથી તેટલું કે તેથી પણ વધારે મળતર મેળવી શકે એ નિ:શંક છે. તેજ પ્રમાણે ગામડાંમાં જે કે મજુરીઆત વર્ગ હાલ ખેતીની મોસમમાં દિવસના બાર આઠ

આના મેળવી શકે છે છતાં તેઓ બાકીના મહિનામાં અને રૂઢિ કે પડદાને લીધે ઘરમાં કામ કરનાર સ્ત્રીઓ બારેમાસ રેંટીઆમાંથી ઠિક પૈસા મેળવી શકે છે. આવી વસ્તીની સંખ્યા કરોડોની છે અને કાંતવાનો ધંધો આર્થિક દૃષ્ટિથી તેમને અનહદ લાભ દાયક થઇ પડે.

હાથવણાટનો ધંધો હજી પણ ચાલે છે પણ તે પડેલી દશામાં છે એમ જોઈ શકાય છે. ઘણીએ સાળો ચાલતી નથી, ઘણાએ કસબી વણકરો વણતા નથી. જેઓ સાળપર કામ કરે છે તેઓ પણ ભાંગેલા ઉત્સાહથી કામ કરે છે અને તેમને યોગ્ય પૈસા પણ મળતા નથી. ગામડાંના શાહુકારની સાથે લેવડદેવડમાં તે પછડાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ એ તો સૌ કોઇ કબૂલ કરશે કે સ્વતંત્ર આજીવિકાના સાધન તરીકે પણ વણાટનો ધંધો ઉભી શકે એમ છે અને જો શરૂઆતમાં ગામડાંના વણકરોને સુતર મોકલી અને ઘટતી મજુરી આપી કાપડ પાછું લેવાનો શિરસ્તો પાડવામાં આવે [illegible] પછી તેમનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો સ્થાપવામાં આવે તો વણકરનો ધંધો પાછો [illegible] ઉજાસમાં આવે અને તેનો પ્રચાર પણ ઘણો બહોળો થાય.

સ્વદેશી પ્રતિજ્ઞા લેનાર સ્ત્રી પુરૂષોની અને સ્વદેશી સભાઓની આ બાબતમાં [illegible] ચોખ્ખી છે. ઉચા વર્ગના લોકો રેંટીઆનુ કામ શીખી તેનો પ્રચાર કરવામાં મદદ ક[illegible] એ હાલ જરૂરનું છે. પણ દરેક સ્થળે જેમને રેંટીઆના મળતરથી બીજા ધંધા ક[illegible] વધારે લાભ થાય એમ છે તેમને શોધી કાઢી રેંટીઆપર મૂકવાં જોઇએ. કામ કર[illegible] સ્વયંસેવકોના શુદ્ધ વહીવટથી અને કાંતનારના અનુભવના જ્ઞાનથી ધીમે ધીમે રેંટો વરાળયંત્ર અને મીલોના જમાનામાં પણ તેનુ હાલ તદ્દન ભુંસાઇ ગએલું પણ મ[illegible] ઉચ્ચ સ્થાન મેળવશે.

સાળવીઓ અને વણકરો વિષે પહેલાં દરેક સ્થળે તપાસ કરવી ઘટે છે. જ્યા[illegible] ધંધો હજી પણ ધમધોકાર ચાલે છે અને જ્યાં તે પડી ભાંગ્યો છે તેના કારણો સ્થિતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. પછી જ્યાં ધંધાનુ જ્ઞાન પ્રચલિત હોય અને સાળ હોય છતાં ઉપયોગમાંથી નીકળી ગઇ હોય ત્યાંથી કામની શરૂઆત કરવી જોઇએ પણ તેમને સુતર આપી કાપડ લેવાનું કામ કોઇ વ્યક્તિ કે મંડળના પણ ગજા ઉપરાંત છે. તે કામ તો સ્વદેશી કાપડના સ્વદેશાભિમાની વેપારીઓજ માથે લઇ શકે. પણ એવા વેપારીઓ અને વણકરોનો સંબંધ બાંધી આપવામાં સ્વદેશી સભાઓ અને તેના સ્વયંસેવકો ઘણુંજ અમૂલ્ય કાર્ય કરી શકે.

વ્યાવહારિક કાર્યની દિશાઓ વિષે આ સૂચનાઓ સત્વર અમલમાં મૂકવાની ફરજ સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ આદરનાર અને તેમાં રસ લેનાર સૌને શિરે છે.

નવજીવન અને સત્ય.

સન ૧૯૧૮ ના જુલાઈથી સન ૧૯૧૯ ના જુન સુધીના અંકોના વિષયોની

અનુક્રમણિકા.

મુંબાઈ હોમ રૂલ લીગ

તરફથી પ્રગટ થતી સ્વરાજ્ય લેખમાળા અને પત્રિકા (ગુજરાતી.)

સ્વરાજ્ય લેખમાળા.

નં. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે? ૦—૦—૬

નં. ૮. સ્વરાજ્ય (૧૯૦૦ કોંગ્રેસમાં અધ્યક્ષપદેથી આપેલું ભાષણ) ૦—૧—૬

નં. [illegible]. મિસિસ બેસન્ટનો [illegible] [illegible]. ૦—૦—૬

નં. ૧૨. મેસોપોટેમીઆ કમિશનના રિપોર્ટ [illegible] ભાષણ. ૦—૧—૦

નં. [illegible]. [illegible] આફ્રિકાના [illegible] ૦—૦—૬

નં. [illegible] [illegible] ૦—૦—૬

નં. [illegible] [illegible] ભાષણ. ૦—૦—૬

નં. [illegible] [illegible] ભાષણ. ૦—૦—૬

નં. [illegible] [illegible] ૦—૧—૦

નં. ૧૮. [illegible] ૦—૧—૦

નં. ૧૯. હોમરૂલ [illegible] ૦—૨—૦

નં. ૨૦. [illegible].

નં. ૨૧. [illegible] ખાસ કોંગ્રેસના [illegible] ભાષણ ૦—૧—૦

નં. [illegible] [illegible] ૦—૧—૦

[illegible]

નામદાર ગોખલેનાં

ભાષણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

(સચિત્ર.)

ભાગ ૧ લો.

કીમત દશ આના. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:—હોમરૂલ લીગ-મુંબઈ શાખા.

૨૫૧, હોર્નબી રોડ, ફોર્ટ-મુંબઈ.

આ પુસ્તક અમદાવાદ પાંચકુવા પાસે [illegible] ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાભાઈ [illegible] છાપ્યું છે. અને ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે અમદાવાદ ખાતે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.